

Δημήτρης Α. Σταματόπουλος

ΕΘΝΟΣ και ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ 1500s – 2000s ΑΙΩΝΑΣ

ΚΑΛΛΙΠΟΣ
αντικείμενα
εκδόσεις
ακαδημαϊκές

Εθνικό
Πρόγραμμα
Ανάπτυξης
2021-2025

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ
Καθηγητής Βαλκανικής και Ύστερης Οθωμανικής Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Έθνος και Αυτοκρατορία

Συγκριτική Ιστορία των Αυτοκρατοριών
της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης,
15ος – 20ός αιώνας

Έθνος και Αυτοκρατορία

Συγγραφή

Δημήτρης Α. Σταματόπουλος

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική Επιμέλεια: Δημήτρης Κονάχος

Γραφιστική Επιμέλεια: Ηλίας Τσιώνης

Copyright © 2025, ΚΑΛΛΙΠΟΣ, ΑΝΟΙΚΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
(ΣΕΑΒ + ΕΛΚΕ-ΕΜΠ)

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Αν τυχόν κάποιο τμήμα του έργου διατίθεται με διαφορετικό καθεστώς αδειοδότησης, αυτό αναφέρεται ρητά και ειδικώς στην οικεία θέση.

ΚΑΛΛΙΠΟΣ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ISBN: 978-618-228-348-6

Βιβλιογραφική Αναφορά: Σταματόπουλος, Δ. (2025). *Έθνος και Αυτοκρατορία* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://doi.org/10.57713/kallipos-1099>

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	15
1 Το δίπολο Ανατολική – Κεντρική Ευρώπη	17
2 Το δίπολο Βαλκάνια – Νοτιοανατολική Ευρώπη	19
3 Ορισμοί των Βαλκανίων: οι αδυναμίες του γεωγραφικού ορισμού	20
4 Οριενταλιστικοί ορισμοί της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης	22
5 Η οριενταλιστική παραλλαγή της «Ενδιάμεσης περιοχής»	26
6 Οριενταλισμός και βαλκανισμός	28
7 Ιστορικός ορισμός: η κληρονομιά των αυτοκρατοριών	30
8 Αυτοκρατορικοί εθνικισμοί	32
Βιβλιογραφία	34
Μέρος Πρώτο: Η εποχή των νεωτερικών κρατών	37
I. Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ανάδυσης του νεωτερικού κράτους	37
1 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα του τέλους της φεουδαρχίας	37
2 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα του απολυταρχικού κράτους	40
3 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα της δεύτερης δουλοπαροικίας	41
4 Το ιστοριογραφικό παράδειγμα και οι κριτικές του	44
Βιβλιογραφία	46
Κεφάλαιο 1: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία	47
1.1 Η διαμόρφωση της Αυστριακής Αυτοκρατορίας	47
1.2 Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί	50
1.3 Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση	52
1.4 Εθνотικές ομάδες στην Αυστριακή Αυτοκρατορία: τα έθνη ως νομοκατεστημένες τάξεις	53
Βιβλιογραφία	57
Κεφάλαιο 2: Η Ρωσική Αυτοκρατορία	59
2.1 Η διαμόρφωση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας	59
2.2 Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί	62
2.3 Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση	64
2.4 Εθνотικές ομάδες στη Ρωσική Αυτοκρατορία: το έθνος ως αυτοκρατορία	65
Βιβλιογραφία	68
Κεφάλαιο 3: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία	69
3.1 Η διαμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	69
3.1.1 Η διαμόρφωση του αυτοκρατορικού πυρήνα (1300-1402)	70
3.1.2 Μεσοβασιλεία: Εμφύλιος πόλεμος και ανασυγκρότηση (1402-1451)	72
3.1.3 Από το εμιράτο στην αυτοκρατορία (1451-1566)	73

3.2	Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί.....	76
3.2.1	Ο ισλαμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.....	76
3.2.2	Η ισχύς του Σουλτάνου: αδελφοκτονία και παιδομάζωμα	79
3.3	Εθνοτικές ομάδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: τα έθνη ως μιλλέτ.....	82
3.3.1	Το μουσουλμανικό μιλλέτ	84
3.3.2	Το ρωμέικο μιλλέτ	85
3.3.3	Το αρμενικό μιλλέτ	87
3.3.4	Το εβραϊκό μιλλέτ	88
3.4	Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση	88
	Βιβλιογραφία.....	92
	Μέρος Δεύτερο: Η εποχή των ομολογιοποιήσεων και η πρόκληση της εκκοσμίκευσης	95
I	Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ομολογιοποίησης (confessionalization).....	95
	Βιβλιογραφία.....	100
	Κεφάλαιο 4: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία.....	103
4.1	Οι Αψβούργοι: μεταξύ Μεταρρύθμισης και Αντιμεταρρύθμισης.....	103
4.1.1	Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση	103
4.1.3	Οι Αψβούργοι ως ηγέτες της Αντιμεταρρύθμισης.....	105
4.1.4	Ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648).....	106
4.1.5	Η επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας στην Αυστριακή Αυτοκρατορία: το Διάταγμα της Γης του 1627.....	108
	Βιβλιογραφία.....	109
	Κεφάλαιο 5: Η Ρωσική Αυτοκρατορία	111
5.1	Οι Ρομάνοφ: μεταξύ ορθοδοξίας και προτεσταντισμού	111
5.1.1	Η ρωσική κατάκτηση του Καζάν: Reconquista ή ο Τσάρος ως διάδοχος των Χαν;.....	111
5.1.2	Η ίδρυση του ρωσικού ορθόδοξου πατριαρχείου	112
5.1.3	Η καθολική απειλή: Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία και Ψευδο-Δημήτριοι	115
5.1.4	Η Σύνοδος του 1666 και το Σχίσμα των Παλαιόπιστων: ομολογιοποίηση από τα πάνω, ομολογιοποίηση από τα κάτω	117
5.1.5	Η επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας στη Ρωσική Αυτοκρατορία: το <i>Zemsky Sobor</i> του 1649	123
	Βιβλιογραφία.....	125
	Κεφάλαιο 6: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	127
6.1	Οι Οθωμανοί: μεταξύ σουνιτικής ορθοδοξίας και σιιτικής ετεροδοξίας.....	127
6.2	Η διεκδίκηση της ρωμαϊκότητας και του χαλιφάτου.....	129
6.3	Τα μιλλέτ: πρώιμη και ύστερη ομολογιοποίηση	130
6.3.1	Το μουσουλμανικό μιλλέτ	131
6.3.2	Το ρωμέικο μιλλέτ	133
6.3.3	Το αρμενικό μιλλέτ	139

6.3.4 Το εβραϊκό μιλλέτ	139
Βιβλιογραφία.....	141
Μέρος Τρίτο: Η εποχή των μεταρρυθμίσεων και η πρόκληση του εκσυγχρονισμού.....	143
I. Το ιστοριογραφικό παράδειγμα του εκσυγχρονισμού (modernization)	143
Βιβλιογραφία.....	146
Κεφάλαιο 7: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία.....	147
7.1 Αυτοκρατορικές μεταρρυθμίσεις και εθνικισμοί	147
7.2 Μεταρρύθμιση και κρατική συγκρότηση	148
7.3 Το ζήτημα της δουλοπαροικίας.....	150
7.4 Θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις.....	151
Βιβλιογραφία.....	154
Κεφάλαιο 8: Η Ρωσική Αυτοκρατορία	157
8.1 Η εποχή του Μεγάλου Πέτρου.....	157
8.1.1 Η Μεγάλη Πρεσβεία	158
8.1.2 Η εξέγερση των Στρελτσί.....	159
8.1.3 Ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων μονάρχη και αριστοκρατίας	159
8.1.4 Στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις	160
8.1.5 Οικονομικές μεταρρυθμίσεις.....	161
8.1.6 Θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις.....	162
8.1.7 Η ίδρυση της Αγίας Πετρούπολης	164
8.2 Η εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης.....	165
8.2.1 Οι διαμελισμοί της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας	165
8.2.2 Από τον Επταετή Πόλεμο στους ρωσοτουρκικούς πολέμους της Μεγάλης Αικατερίνης	166
8.2.3 Πανορθόδοξη εξωτερική πολιτική: από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853)	168
8.2.4 Αγροτικές εξεγέρσεις: μεταρρυθμίσεις και <i>Χάρτα της Αριστοκρατίας</i>	170
8.2.5 Η ανάδυση της υβριδικής αυτοκρατορίας: η σύνθεση αποικιοκρατικού και ηπειρωτικού είδους αυτοκρατορικής διακυβέρνησης	173
Βιβλιογραφία.....	175
Κεφάλαιο 9: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	177
9.1 Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της «παρακμής»/«κρίσης» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.....	177
9.2 Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄	181
9.2.1 Οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις	182
9.2.2 Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις.....	183
9.2.3 Η οθωμανική διπλωματία	184
9.2.4 Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις	185
9.3 Οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β΄	186

9.3.1	Διοικητικές μεταρρυθμίσεις	187
9.3.2	Το «Ευνοϊκόν Γεγονός»: η εξόντωση των γενιτσάρων	188
9.3.3	Ο Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου και η Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί (Hünkâr İskelesi)	189
9.3.4	Οικονομικές μεταρρυθμίσεις	191
9.4	Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ	192
	Βιβλιογραφία	197
Μέρος Τέταρτο: Η εποχή των εθνικισμών		201
I	Το ιστοριογραφικό παράδειγμα του εθνικισμού	201
1	Η εννοιολογική διχοτόμηση	202
2	Η ιστορική διχοτόμηση	204
3	Η θεωρητική διχοτόμηση	205
4	Το έθνος μεταξύ πρώιμης και ύστερης νεωτερικότητας	206
5	Η κυριαρχία της μορφής του εθνικού κράτους: τα τέσσερα κύματα	208
	Βιβλιογραφία	209
Κεφάλαιο 10: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία		211
10.1	Αυστριακός αυτοκρατορικός εθνικισμός: κρατική συγκρότηση και πατριωτισμός	211
10.2	Πολίτες και ιθαγένεια	212
10.3	Αυτοκρατορικός συγκεντρωτισμός: από την αντιπολίτευση στην εξέγερση	213
10.4	Το εθνικό ζήτημα: από τη Γαλλική Επανάσταση (1789) έως τον Αυστροουγγρικό Συμβιβασμό (1867)	215
10.5	Το εθνικό ζήτημα: από τον Αυστροουγγρικό Συμβιβασμό (1867) έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1918)	220
	Βιβλιογραφία	226
Κεφάλαιο 11: Η Ρωσική Αυτοκρατορία		229
11.1	Η Ρωσική Αυτοκρατορία: από την Ιερά Συμμαχία στον πανσλαβισμό	229
11.1.1	Ο Αλέξανδρος Α΄ και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι	229
11.1.2	Το Συνέδριο της Βιέννης και η Ιερά Συμμαχία	231
11.1.3	Οι Δεκεμβριστές	233
11.1.4	Η εποχή του Νικόλαου Α΄: από τη Συνθήκη της Αδριανούπολης μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο	234
11.1.4.1	Εσωτερική πολιτική	234
11.1.4.2	Εξωτερική πολιτική	236
11.2	Η κατάργηση της δουλοπαροικίας	238
11.3	Το ζήτημα των εθνοτήτων στη Ρωσική Αυτοκρατορία	241
11.3.1	Το πρόβλημα των εθνοτήτων από τον Ιβάν Δ΄ τον Τρομερό μέχρι τον Μεγάλο Πέτρο	243
11.3.2	Το πρόβλημα των εθνοτήτων από τον Μεγάλο Πέτρο στη Μεγάλη Αικατερίνη	245
11.3.3	Το εβραϊκό ζήτημα	246

11.3.4	Το πρόβλημα του έθνους την εποχή του Αλέξανδρου Α΄	248
11.3.5	Το πρόβλημα του έθνους στους Δεκεμβριστές.....	249
11.3.6	Το πρόβλημα του έθνους: η ανάδυση του ρωσικού αυτοκρατορικού εθνικισμού.....	250
11.3.7	Το πρόβλημα του έθνους: Σλαβόφιλοι εναντίον Δυτικόφιλων.....	252
11.3.8	Το πρόβλημα του έθνους: αυτοκρατορικός εθνικισμός και πολιτικές εκρωτισμού	255
11.3.8.1	Δυτικές επαρχίες: Πολωνία, Ουκρανία και Λευκορωσία	257
11.3.8.2	Βαλτικές επαρχίες και Φινλανδία.....	258
11.3.8.3	Κεντρική Ασία και Καύκασος.....	259
11.4	Από τον πανσλαβισμό στον ορθόδοξο οικουμενισμό	260
11.5	Οι ρωσικές επαναστάσεις	262
11.5.1	Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση: από τη <i>Narodnaya Volya</i> στους μπολσεβίκους.....	262
11.5.2	Η Επανάσταση του 1905	264
11.5.3	Η Επανάσταση του 1917	266
11.5.3.1	Η Επανάσταση του Φεβρουαρίου	266
11.5.3.2	Η Επανάσταση του Οκτωβρίου.....	269
11.5.3.3	Η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ.....	271
11.5.3.4	Η σοβιετική περίοδος: μια περιοδολόγηση.....	273
11.5.3.4.1	Εμφύλιος Πόλεμος ή «Πολεμικός Κομμουνισμός» (1917-1921).....	273
11.5.3.4.2	Νέα Οικονομική Πολιτική.....	275
11.5.3.4.3	Το δίλημμα για βίαιη κολεκτιβοποίηση και εκβιομηχάνιση: η σύγκρουση Στάλιν - Τρότσκι.....	276
11.5.3.4.4	Η εποχή των πενταετών πλάνων (1929-1939).....	277
11.5.3.4.5	Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στη Ρωσική Επανάσταση του 1917	279
11.6	Το ζήτημα των εθνοτήτων στη Σοβιετική Ένωση και το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ	280
	Βιβλιογραφία.....	284
	Κεφάλαιο 12: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	287
12.1	Κρίση και επαναστατικές διαδικασίες.....	287
12.2	Πρώτες εκσυγχρονιστικές απόπειρες και αντιμεταρρυθμιστικές δυνάμεις	288
12.3	Τσιφλικοποίηση και δεύτερη δουλοπαροικία	289
12.4	Από το μιλλέτ στο έθνος: από τον θρησκευτικό στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό	292
12.5	Βαλκανικά εθνικά κινήματα	296
12.5.1	Ιστοριογραφικά παραδείγματα	296
12.5.2	Επαναστατικά κύματα.....	299
12.5.3	Το πρώτο κύμα: Τα εθνικά κινήματα Σέρβων και Ελλήνων	300
12.5.3.1	Σύγκριση των εθνικών κινήματων του πρώτου κύματος.....	305
12.5.3.2	Το μοντέλο της κατάρρευσης των αυξανόμενων προσδοκιών.....	311
12.5.4	Το δεύτερο κύμα: Τα εθνικά κινήματα Βουλγάρων, Ρουμάνων και Κροατών	313

12.5.4.1	Το βουλγαρικό εθνικό κίνημα	313
12.5.4.2	Το ρουμανικό εθνικό κίνημα.....	318
12.5.4.3	Το κροατικό εθνικό κίνημα.....	325
12.5.4.4	Σύγκριση των εθνικών κινήματων του δεύτερου κύματος	328
12.5.5	Το τρίτο κύμα: Τα εθνικά κινήματα των Αλβανών και των Σλαβομακεδόνων.....	328
12.5.5.1	Το αλβανικό εθνικό κίνημα.....	328
12.5.5.2	Το σλαβομακεδονικό εθνικό κίνημα	331
12.5.5.3	Σύγκριση των εθνικών κινήματων του τρίτου κύματος.....	334
12.5.6	Από τον οθωμανικό αυτοκρατορικό στον τουρκικό εθνικισμό	335
12.5.6.1	Οθωμανισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός του Τανζιμάτ	335
12.5.6.2	Πανισλαμισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄	337
12.5.6.3	Παντουρκισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός των Νεοτούρκων.....	339
12.5.6.4	Κεμαλικός εθνικισμός	343
12.5.7	Τα βαλκανικά εθνικά κινήματα σε συγκριτική προοπτική: πόλεμος και επανάσταση	345
12.6	Συγκριτική προσέγγιση των τριών αυτοκρατοριών: αντί συμπερασμάτων	347
	Βιβλιογραφία.....	353

Εισαγωγή

Σύνοψη

Στην Εισαγωγή αναλύονται οι βασικές έννοιες πάνω στις οποίες στηρίζεται η συγκριτική ιστοριογραφική προσέγγιση του βιβλίου: 1) αναλύονται η ιστορική διαδρομή και η ιδεολογική χρήση όρων όπως «Ανατολική Ευρώπη» – «Κεντρική Ευρώπη», και «Βαλκάνια» – «Νοτιοανατολική Ευρώπη», μέσα στο πλαίσιο της συζήτησης για την οριενταλιστική κατασκευή στερεοτύπων για το τι συνιστά «Ανατολή». 2) προσεγγίζονται κριτικά οι κατηγοριοποιήσεις των αυτοκρατοριών στην ευρωπαϊκή ήπειρο (παλαιές και νέες, αποικιακές και ηπειρωτικές), με αναφορά στο πρόβλημα του απολυταρχικού χαρακτήρα του κράτους στη Νεωτερική Ευρώπη, και 3) γίνεται μια σύντομη προσέγγιση του φαινομένου του αυτοκρατορικού εθνικισμού που θα μας απασχολήσει εκτενώς στα επόμενα κεφάλαια.

Ορολογία

Ανατολική – Κεντρική Ευρώπη, Βαλκάνια – Νοτιοανατολική Ευρώπη, «ενδιάμεση περιοχή», οριενταλισμός, βαλκανισμός, οριενταλιστικοί ορισμοί των Βαλκανίων, αυτοκρατορικός εθνικισμός, αποικιακές και ηπειρωτικές αυτοκρατορίες

Η παρούσα μονογραφία επικεντρώνεται στη συγκριτική μελέτη της ιστορίας των τριών μεγάλων αυτοκρατοριών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, δηλαδή της Ρωσικής, της Αυστριακής και της Οθωμανικής, από την περίοδο της ανάδυσής τους ως αυτόνομων κρατικών οντοτήτων μέχρι και την οριστική κατάρρευσή τους με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Βέβαια, ενώ οι αυτοκρατορίες των Οθωμανών και των Αψβούργων κατέρρευσαν και μέσα από τα ερείπιά τους αναδύθηκε μια μεγάλη ομάδα εθνικών κρατών, η αυτοκρατορία των Ρομάνοφ (εδώ επιλέγουμε την ορθή εκφορά του ονόματος της δυναστείας και όχι το Ρομανόφ με την οποία συνήθως αναφέρεται στην ελληνική) μετασχηματίστηκε σε ένα πολυεθνικό κομμουνιστικό κράτος, τη Σοβιετική Ένωση, η οποία και επιβίωσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η ανάλυση δεν θα αντιμετωπίσει ως ειδικό αντικείμενο τη Γερμανική Αυτοκρατορία (παρότι θα γίνουν πολλές και εκτενείς αναφορές στα ζητήματα της Γερμανικής και της Ιταλικής ενοποίησης), γιατί ακριβώς αναδύεται τον 19ο αιώνα, τον αιώνα των εθνικισμών, μέσα από έναν κατακερματισμένο για αιώνες κεντροευρωπαϊκό χώρο.

Επομένως, η ανάλυσή μας δεν θα συμπεριλάβει μόνο τις διαδικασίες συγκρότησης αυτών των αυτοκρατοριών αλλά και τις διαδικασίες διάλυσής τους μέσα από την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων που συντάραξαν την Ανατολική και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Τα τελευταία 40 χρόνια η συζήτηση για το έθνος και τον εθνικισμό είναι ιδιαίτερα πλούσια και παρήγαγε πολλούς διαφορετικούς (ενίοτε συμπληρωματικούς, αλλά και πολλές φορές αντιφατικούς) τρόπους να κατανοούμε την έννοια του έθνους. Η ανάλυση, επομένως, των εθνικισμών της Ανατολικής, και ειδικά της Νοτιοανατολικής Ευρώπης προϋποθέτει τη συνοπτική περιγραφή αυτών των θεωρητικών τάσεων που μπορούν να βοηθήσουν σε μια συγκριτική θέασή τους σε σχέση με την ανάπτυξη των εθνικών κρατών στη Δυτική Ευρώπη. Και οι θεωρητικές κατηγοριοποιήσεις των εθνικών κινημάτων στην ευρωπαϊκή ήπειρο είναι προϋπόθεση για να κατανοήσουμε τα επόμενα κύματα επέκτασής τους σε περιοχές εκτός Ευρώπης.

Μεταξύ, όμως, της ανάδυσης και της προοδευτικής ή ξαφνικής διάλυσης των αυτοκρατοριών αυτών, υπήρξε μία περίοδος που η καθεμία από αυτές αντιμετώπισε το πρόβλημα του «εκσυγχρονισμού», δηλαδή του συγχρονισμού της με την κυρίαρχη Δυτική Ευρώπη. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ο «εκσυγχρονισμός» στην πραγματικότητα συμπίκνωνε το πρόβλημα του εκδυτικισμού των κρατικών αυτών οντοτήτων, και συνήθως αυτό μεταφραζόταν σε μία μακρά, ενίοτε με κορυφώσεις, διαδικασία, «μεταρρυθμίσεων». Η Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου στο πέρασμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα, οι Αψβούργοι κυρίως στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα, και οι Οθωμανοί γραφειοκράτες στην περίοδο του Τανζιμάτ τον 19ο αιώνα, αλλά και μετά από αυτήν, είχαν θέσει στόχο να επιταχύνουν αυτές τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού με πολύ σημαντικές συνέπειες στην οργάνωση του κρατικού μηχανισμού, της διοίκησης, του στρατού, αλλά κυρίως στην ανασυγκρότηση της κοινωνίας και της οικονομίας.

Ωστόσο αυτή ακριβώς η διαδικασία εγείρει δύο ακόμη πιο σημαντικά ερωτήματα: το πρώτο αφορά το εάν οι αυτοκρατορίες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης διαφέρουν από τα ισχυρά

απολυταρχικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης, τα οποία μετατράπηκαν μετά τον 16ο αιώνα σε μεγάλες θαλάσσιες αποικιακές αυτοκρατορίες. Εδώ είναι αναγκαίος ένας αναστοχασμός για το τι σημαίνει ο όρος «αυτοκρατορία» και με ποιον τρόπο μπορεί να επαναπροσδιοριστεί μέσα στο νεωτερικό πλαίσιο. Ακόμη περισσότερο είναι επιβεβλημένο να παρουσιάσουμε τη συζήτηση για τη φύση των κρατών αυτών με επίκεντρο το σχετικό θεωρητικό πρόβλημα για τη διαφοροποίηση αποικιακών και ηπειρωτικών αυτοκρατοριών. Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι πολύ σημαντική για τον τρόπο που πρέπει να τεθεί και το δεύτερο, που αφορά την ανάδυση του νεωτερικού έθνους μέσα από τον μετασχηματισμό ακριβώς των παλαιών απολυταρχικών κρατών σε αποικιακές αυτοκρατορίες, και την απάντηση που έδωσαν οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες με διαφορετικές εκδοχές αυτοκρατορικού εθνικισμού. Οι διάφορες εκδοχές αυτοκρατορικού εθνικισμού προσπάθησαν να αναστείλουν ή να εμποδίσουν τη διάλυση των αυτοκρατοριών αυτών, αλλά αναγκαστικά ενεπλάκησαν στη νέα κωδικοποίηση κοινωνικών σχέσεων και στη συμβολοποίηση που ο εθνικισμός επέβαλε, με συνέπεια οι δύο από αυτές να καταλήξουν στη δημιουργία «καθαρών» και αναγκαστικά περιορισμένων χωρικά εθνικών κρατών (της Αυστρίας και της Τουρκίας).

Για να κατανοήσει, όμως, κάποιος τη διάδραση μεταξύ αποικιακών και ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, δεν είναι επαρκές να πιάσει το νήμα μόνο από την εποχή των εθνικισμών, τον 19ο αιώνα δηλαδή. Είναι αναγκαίο να πιάσουμε το νήμα από την ανάδυση της νεωτερικής εποχής, που, σύμφωνα με μια ισχυρή τάση της ευρωπαϊκής (και κυρίως της γερμανικής) ιστοριογραφίας, ξεκινά όχι με την Αναγέννηση και τον Ουμανισμό, αλλά με τους Θρησκευτικούς Πολέμους που συγκλόνισαν τη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη. Η Μεταρρύθμιση και η Αντιμεταρρύθμιση είχαν άμεσες συνέπειες στον τρόπο που αποικιακές και ηπειρωτικές αυτοκρατορίες (αλλά και ένας ενδιάμεσος κατακερματισμένος πολιτικά χώρος στη γερμανική ενδοχώρα και την Ιταλική Χερσόνησο) κατανοούσαν τη σχέση θρησκευτικών και εθνικών ταυτοτήτων, και συνεπώς το πέρασμα από τις πρώτες στις δεύτερες. Μια κλασική αντίληψη για το πέρασμα αυτό θεωρεί ότι οι πρώτες, οι θρησκευτικές, αφορούν «παραδοσιακές» κοινωνίες, ενώ οι δεύτερες, οι εθνικές, «νεωτερικές». Η πραγματικότητα όμως είναι πολύ πιο σύνθετη: η θρησκεία, τόσο στην προτεσταντική όσο και στην αναθεωρημένη καθολική εκδοχή της, είχε ήδη εμπλακεί στις αποικιακές αυτοκρατορίες σε έναν «εκκοσμικευμένο» τρόπο προσέγγισης του κόσμου ήδη από την εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων, όταν τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα είτε της υποταγής της στον νεωτερικό κρατικό Λεβιάθαν είτε του διαχωρισμού της από το κράτος και της ένταξής της σε ό,τι αποκαλούμε κοινωνία των πολιτών (Civil Society). Και αντίστοιχα στην περίπτωση των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, επειδή το πρόβλημα ήταν να απαντηθεί η υπεροχή της Δύσης, η σχέση των Οθωμανών, των Αψβούργων και των Ρομάνοφ, αντιστοίχως με το ισλάμ, τον καθολικισμό και την ορθοδοξία δεν υπήρξε απλώς σχέση εργαλειακή, αλλά ταυτόχρονα διαμεσολαβούσε έναν κυρίαρχο τρόπο κατανόησης συλλογικών ταυτοτήτων που σχετίζονταν με τον τρόπο που αναδύθηκε στις αυτοκρατορίες αυτές το έθνος.

Στην πραγματικότητα, στον βαθμό που η προσέγγισή μας θα ήθελε να είναι αναστοχαστική, είναι κάθε φορά αναγκαίο, πριν προχωρήσουμε στην εξιστόρηση των βασικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στις τρεις αυτοκρατορίες, να παρουσιάζουμε τις σχετικές θεωρητικές συζητήσεις, για την ακρίβεια τα διαφορετικά ιστοριογραφικά παραδείγματα που διαμόρφωσαν τα σχετικά ιστοριογραφικά αντικείμενα. Να μη θεωρηθούν δηλαδή αυτά δεδομένα, αλλά να παρουσιαστούν οι θεμελιώδεις επιστημολογικές προϋποθέσεις τους. Το πρώτο ιστοριογραφικό παράδειγμα αφορά την ανάδυση του νεωτερικού κράτους και τον μετασχηματισμό του απολυταρχικού κράτους σε αστικό, και ειδικά στη Δυτική Ευρώπη, και αποικιοκρατικό. Το δεύτερο ιστοριογραφικό παράδειγμα είναι αυτό της εποχής της *ομολογιοποίησης*: ελλείπει καλύτερου όρου στη νέα ελληνική για να περιγράψει τον όρο *confessionalization*, η συζήτηση αυτή γεννήθηκε μέσα από τις ανάγκες της γερμανικής ιστοριογραφίας να ερμηνεύσει την επίδραση της αντιπαράθεσης προτεσταντών και καθολικών, Μεταρρύθμισης και Αντιμεταρρύθμισης στη διαμόρφωση της νεωτερικής γερμανικής εθνικής ταυτότητας. Το συγκεκριμένο παράδειγμα τα τελευταία χρόνια συζητείται εκτενώς και για τις τρεις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες που μας ενδιαφέρουν. Το τρίτο ιστοριογραφικό παράδειγμα είναι αυτό των *μεταρρυθμίσεων*, φάσης την οποία πέρασαν επίσης οι τελευταίες στην προσπάθειά τους να «συγχρονίσουν» το βήμα τους, ή αντίστοιχα να απαντήσουν, στον κυρίαρχο ρόλο των αποικιακών αυτοκρατοριών. Στην πραγματικότητα, το παράδειγμα αυτό αφορά το μεγάλο ζήτημα των θεωριών περί εκσυγχρονισμού, που για πρώτη φορά τέθηκε σε κριτική από τις νεομαρξιστικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του 1960 για το «κέντρο» και την «περιφέρεια». Τέλος, το τέταρτο ιστοριογραφικό παράδειγμα είναι αυτό του *εθνικισμού*, σήμερα κυρίαρχο στις ερμηνείες για τη μετάβαση από τις προνεωτερικές στις νεωτερικές κοινωνίες, το οποίο όμως έχει και αυτό την ιστορικότητά του, και δεν είναι τυχαίο ότι αναδύθηκε στην τελευταία φάση του Ψυχρού Πολέμου, με δυτικούς συγγραφείς να ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τους εθνικισμούς των εθνών της Ανατολικής Ευρώπης που τότε υπάγονταν στο

σοβιετικό στρατόπεδο, αλλά που στο παρελθόν τα περισσότερα από αυτά ανήκαν στις τρεις υπό διαπραγμάτευση ηπειρωτικές αυτοκρατορίες.

Τα τέσσερα ιστοριογραφικά παραδείγματα, η κριτική τους και η περιγραφή των ιστορικών εξελίξεων που αντιστοιχεί στο καθένα θα αποτελέσουν τα τέσσερα μέρη του παρόντος βιβλίου. Κατ' αρχήν, όμως, ας ξεκινήσουμε με την κριτική προσέγγιση των όρων. Και αυτό γιατί η επιλογή των όρων και των εννοιών κρύβει σε πολλές περιπτώσεις ιδεολογικές συγκρούσεις, εννοιακές μετατοπίσεις, καθώς και θεωρητικά διακυβεύματα τα οποία είναι σημαντικό να τα κατανοεί ο αναγνώστης. Ας επιμείνουμε, λοιπόν, στο ζήτημα του προσδιορισμού του χώρου και κυρίως στις έννοιες της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

1 Το δίπολο Ανατολική – Κεντρική Ευρώπη

Η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989 και της Σοβιετικής Ένωσης το 1990 κατέστησε εμφανή μια ιστορική πραγματικότητα που αναπτύχθηκε στη μακρά διάρκεια και εν πολλοίς υπήρξε βασική αιτία για την ανάδυση των εθνικισμών της Ανατολικής Ευρώπης: Πρόκειται για τη μεγάλη γεωπολιτική πίεση που ασκούσαν στα «μικρά έθνη» της περιοχής, όπως τα αποκάλεσε ο Μίροσλαβ Χροχ, από τον γερμανικό κόσμο (την Αυστρία και κυρίως τη Γερμανία μετά την ενοποίησή της το 1871), από τη μία, και τον ρωσικό κόσμο (ήδη από την εποχή των μεγάλων επεκτάσεων της Ρωσίας τον 17ο αιώνα προς δυσμάς), από την άλλη. Η υπογραφή του Συμφώνου Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ για τον διαμελισμό της Πολωνίας εμφανιζόταν ακριβώς ως η κορύφωση αυτής της διαδικασίας. Πολλές φορές, λοιπόν, ιστορικά η παλινδρομική κίνηση από την *Ανατολική* (**Χάρτης 1**) στην *Κεντρική Ευρώπη* (**Χάρτης 2**), ή το αντίθετο, συνοδεύεται από την ενίσχυση της επιρροής της μίας ή της άλλης δύναμης, κυρίως όμως από την επιλογή αυτών των «μικρών εθνών» να ξεφύγουν από τον ισχυρό εναγκαλισμό της μίας ή της άλλης, αναλόγως.

Εάν θα έπρεπε να δώσουμε έναν κατάλογο των χωρών που σήμερα θα εντάσσονταν στην Ανατολική Ευρώπη θα ήταν: η Ρωσία, η Ουκρανία, και η Λευκορωσία, οι τρεις δηλαδή χώρες που υπήρξαν τμήματα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, μαζί με τις τρεις χώρες της Βαλτικής, Εσθονία, Λετονία και Λιθουανία, όπως και τις χώρες της γεωγραφικής ζώνης που εντάχθηκαν στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δηλαδή την Πολωνία, την Ουγγαρία και την τότε Τσεχοσλοβακία. Ωστόσο, ειδικά οι δύο τελευταίες ως τμήματα ακριβώς της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων (και η Πολωνία κατά ένα μέρος) διεκδικούν την ένταξή τους στην «Κεντρική» Ευρώπη (Okey, 1992: 102-133). Η τελευταία αποτελεί ένα είδος φαντασιακής φυγής από την «Ανατολική» Ευρώπη, μια Ευρώπη, υποτίθεται, της οικονομικής καθυστέρησης και του πολιτικού αυταρχισμού, για να εναγκαλιστεί μια «μεταβατική» γεωγραφική ζώνη που όμως τη φέρνει εγγύτερα στο δυτικό μοντέλο αστικής, πολιτικής και οικονομικής, ανάπτυξης. Η Κεντρική Ευρώπη, είτε συσχετισμένη με τη νομιμοποίηση της Αυστριακής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 19ου αιώνα είτε με τις απόπειρες της Γερμανίας να συγκροτήσει μια ζώνη οικονομικής και πολιτικής επιρροής, που από τις αρχές του 20ού είχε αποκληθεί *Mittleuropa* (Κεντρευρώπη ή Μεσευρώπη: για πρώτη φορά στο έργο του φιλελεύθερου εθνικιστή Φρίντριχ Νόυμαν το 1915), έδινε τη δυνατότητα στις χώρες αυτές να απεξαρτηθούν από τη ρωσική επιρροή και να θεωρηθούν οργανικά τμήματα του καπιταλιστικού κέντρου ισχύος της ηπείρου (Balázs Trencsényi, 2023: 166-167).

Χάρτης 1 Χάρτης της Ανατολικής Ευρώπης. **Χάρτης 2** Χάρτης της Κεντρικής Ευρώπης, αντιπαράθετικά.
(Πηγές: <https://www.tripsavvy.com/maps-of-eastern-europe-4123431>
https://en.wikivoyage.org/wiki/Central_Europe#/media/File:Central_Europe_Regions.png)

Ξέχωρα, όμως, από τη γεωπολιτική διάσταση των επιλογών εθνικών κρατών στον 20ό ή στον 21ο αιώνα –που δεν θα πρέπει να συγχέονται με τις επιλογές των αντίστοιχων εθνικών κινημάτων σε προγενέστερες εποχές– υφίσταται και μια σημαντική ιδεολογική διάσταση: μια οριενταλιστική προσέγγιση της ευρωπαϊκής «Ανατολής», η οποία έχει πάντα αρνητική σημασιολογία. Συγκρινόμενη με μία «Δύση» που είχε γνωρίσει πολύ πρώιμα την καπιταλιστική ανάπτυξη και την αστικοποίηση, η «Ανατολή» βρισκόταν πάντα να υπολείπεται απέναντί της. Έχει επίσης ενδιαφέρον ότι αυτή η ιδεολογική αντιπαράθεση Δύσης-Ανατολής ήρθε να υποκαταστήσει μία αντίστοιχη που είχε επικρατήσει στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου και αφορούσε την αντιπαράθεση ενός ανεπτυγμένου Βορρά με έναν υποδεέστερο πολιτισμικά και οικονομικά Νότο. Στην πραγματικότητα, η αντιπαράθεση Δύσης-Ανατολής είχε κυριαρχήσει ήδη στο πέρασμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα, δηλαδή στην κλασική εποχή της Αποικιοκρατίας, για να οριστεί ακριβώς ο χώρος δράσης των μεγάλων αποικιοκρατικών δυνάμεων στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Ασία (ή Εγγύς, Μέση και Άπω Ανατολή, σύμφωνα με το αποικιοκρατικό λεξιλόγιο), αλλά και βέβαια στην Αφρική και στη Λατινική Αμερική. Όμως το ιδεολογικό αυτό δίπολο έπαιξε καθοριστικό ρόλο για να οριστεί και η Ανατολική Ευρώπη.

Για παράδειγμα, ο Μέτερνιχ, καγκελάριος της Αυστρίας, τόνιζε ότι η Ασία ξεκινά από τη *Landstrasse*, δηλαδή από τον δρόμο που συνέδεε τη Βιέννη (προφανώς ως εκπρόσωπο της Δύσης) με τη Βουδαπέστη (προφανώς εκπρόσωπο της Ανατολής). Ο ορισμός του Μέτερνιχ για την Ανατολική Ευρώπη ήταν υποτιμητικός, αφού αυτή τελούσε υπό την επίδραση των λαών της στέπας: κυρίως των Ούγγρων που είχαν αλταϊκή καταγωγή (μαζί με Φινλανδούς και Εσθονούς) και φυσικά των Ρώσων. Ο Λάρυ Γουλφ έχει παρατηρήσει ότι ο όρος «Ανατολική Ευρώπη» κατασκευάζεται τον 18ο αιώνα, και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από δυτικοευρωπαίους ταξιδιώτες, και κυρίως Γάλλους διαφωτιστές, οι οποίοι την αντιπαράθεσαν απέναντι σε μια ανεπτυγμένη «Δυτική». Θεωρεί, πιο συγκεκριμένα, τον Βολταίρο ως εισηγητή της έννοιας, όταν πολύ πριν συγγράψει την *Ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου* (δύο τόμοι που εκδόθηκαν το 1759 και το 1763) ή ξεκινήσει την αλληλογραφία του με τη Μεγάλη Αικατερίνη, είχε συγγράψει, το 1731, ένα βιβλίο για τον Σουηδό βασιλιά Κάρολο ΙΒ΄, τον οποίο νίκησε ο Μέγας Πέτρος στη μάχη της Πολτάβας. Περιγράφοντας τις κατακτήσεις του Καρόλου στη Βαλτική, ο Βολταίρος κάνει τη διάκριση μεταξύ μιας Ευρώπης που «γνώριζε» και μιας Ευρώπης –λιγότερο πολιτισμένης– που η ίδια είχε χαθεί και «περίμενε να γίνει γνωστή» (Larry Wolff, 1994: 90). Η Ευρώπη δεν γινόταν πλέον κατανοητή μέσα από την αντιπαράθεση Βορρά και Νότου, αλλά μέσα από έναν νέο άξονα, Δύσης-Ανατολής. Ο Γουλφ, στην πραγματικότητα, μέσα από το επιχείρημά του ότι η έννοια της «Ανατολικής Ευρώπης» είναι μια κατασκευή, ήθελε να αντιπαράθεθεί στο μοντέλο της ανάπτυξης της ευρωπαϊκής κοσμο-οικονομίας (world-economy) που είχε προταθεί από τον Ιμμάνουελ Βάλλερσταϊν: ενός ανεπτυγμένου βιομηχανικά Βορρά, που είχε καταστήσει «περιφέρειά» του τον Νότο και την Ανατολή της ευρωπαϊκής ηπείρου (Immanuel Wallerstein, 1987).

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Βολταίρος ποτέ δεν ταξίδεψε στην Ανατολική Ευρώπη, όπως άλλωστε και πολλοί από τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες ή λογοτέχνες που κατασκεύαζαν την εικόνα της χωρίς ποτέ να την έχουν επισκεφθεί. Για παράδειγμα, στο έργο του Ρούντολφ Έριχ Ράσπε *Τα ταξίδια και οι εκπληκτικές περιπέτειες του βαρόνου Μυνχάουζεν* σε μια περιγραφή ταξιδιού της Μεγάλης Αικατερίνης (ένα ταξίδι του Ορθού Λόγου απέναντι στη δεισιδαιμονία) εμφανίζεται ο χαρακτηρισμός της Ρωσίας ως «η Ανατολή της Ευρώπης». Αλλά και για τον Βολταίρο η Μεγάλη Αικατερίνη, στην αλληλογραφία που είχε αναπτύξει μαζί της, δεν ήταν παρά μία Γερμανίδα πριγκίπισσα που συγκρουόταν ως εκπρόσωπος της πεφωτισμένης δεσποτείας με τα βαρβαρικά έθιμα των χωρών της Ανατολής, και κυρίως των Τούρκων Οθωμανών, που απειλούσαν την ελευθερία όλων των χριστιανικών λαών.

Εάν στον Βολταίρο ο κόσμος της Ανατολικής Ευρώπης ήταν ενοποιημένος και είχε την ελπίδα να περάσει στην εποχή των Φώτων μέσα από τη δράση της πεφωτισμένης δεσποτείας, στον μεγάλο αντίπαλό του Ρουσσώ η προτεραιότητα ήταν οι λαοί της να καταλάβουν την ιδιομορφία τους και να κατακτήσουν την ανεξαρτησία τους, με πρώτους και καλύτερους τους Πολωνούς. Απλώς, εδώ το παράδοξο ήταν ότι τη διαδικασία αυτή την εκκίνησε και πάλι η Μεγάλη Αικατερίνη: η Ρωσία, συμμετέχοντας στους διαμελισμούς της Πολωνίας, είχε επιτρέψει την εφαρμογή συντάγματος από τον βασιλιά Στάνισλαβ Αύγουστο Πονιατόφσκι, του πρώτου στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση και παρότι η αυτοκράτειρα κάλεσε τον πολίτη της Γενεύης στην αυλή της, η συμπαράδελωση στο έργο του Ρουσσώ για την Ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία ήταν αρνητική.

Η κληρονομιά των Γάλλων διαφωτιστών στη διάκριση μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης θα παγιωθεί στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα. Η Γαλλική Επανάσταση και η συμμετοχή της Ρωσίας στην καταστολή όχι μόνο του Ναπολέοντα, αλλά και των επαναστατικών ιδεών, η δημιουργία της Ιεράς Συμμαχίας, η συμμετοχή της Ρωσίας στην καταστολή και των επαναστατών του 1848, αλλά κυρίως η τελική αντιπαράθεσή της στον Κριμαϊκό Πόλεμο με τις μεγάλες δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης, την Αγγλία και τη Γαλλία, δημιούργησαν στους δυτικούς διανοούμενους μια αρνητική εικόνα για αυτήν, η οποία συμπαρέσυρε και τη γενική έννοια της Ανατολικής Ευρώπης. Είτε ο συντηρητισμός του τσαρικού απολυταρχικού καθεστώτος για τους φιλελεύθερους δημοκράτες και τους σοσιαλιστές είτε η γεωπολιτική απειλή που αυτό εκπροσωπούσε για δυνάμεις όπως η Αγγλία και η Γαλλία ήταν επαρκείς λόγοι για την κατασκευή των δυτικών στερεοτύπων απέναντι στον κίνδυνο που διέτρεχαν τα ευρωπαϊκά ιδανικά από τη ρωσική αρκούδα: μια εικόνα που υποχώρησε κάπως την εποχή της Οκτωβριανής Επανάστασης, αλλά θα επανέλθει πιο ισχυρή στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου. Έτσι, για παράδειγμα, ένας σημαντικός μελετητής της περιοχής, ο Γκέιλ Στόουκς (Gale Stokes, 1997), θέτει τη διαφοροποίηση μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης σε τρία επίπεδα. Πρώτον, σε επίπεδο θρησκείας: η Δυτική Ευρώπη συγκροτήθηκε μέσα από τη σύγκρουση καθολικών και προτεσταντών, ενώ στην Ανατολική κυριάρχησε ο ορθόδοξος χριστιανισμός· δεύτερον, σε επίπεδο πολιτισμικό: στην Ανατολική Ευρώπη υπάρχει η κληρονομιά των μεγάλων αυτοκρατοριών της (Οθωμανών, Αββούργων και Ρομάνοφ)· και τρίτον, σε επίπεδο οικονομικό: η ανεπτυγμένη βιομηχανικά Δύση απέναντι σε μια υπανάπτυκτη Ανατολή. Όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, μια τέτοια πρόσληψη της διαφοράς μεταξύ των δύο τμημάτων της ηπείρου μπορεί να χαρακτηριστεί οριενταλιστική.

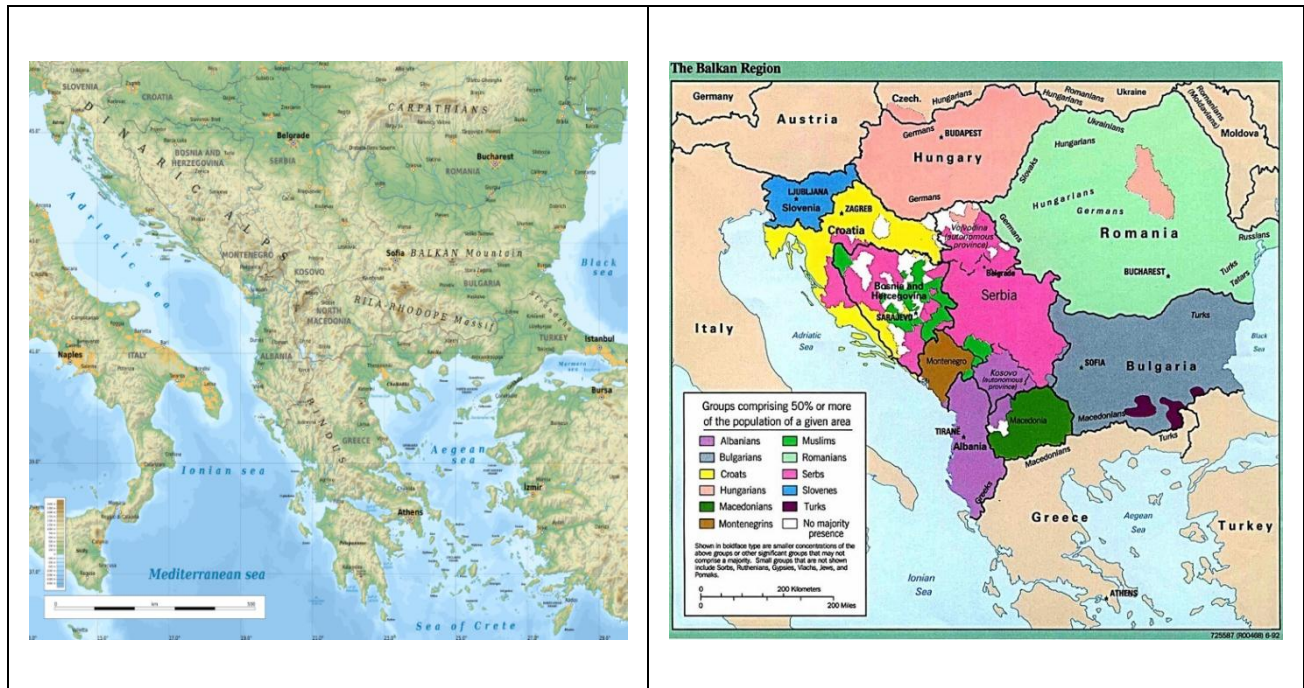
Εάν, λοιπόν, η οριενταλιστική κατασκευή της εικόνας της Ανατολικής Ευρώπης καθιστούσε την έννοια της Κεντρικής Ευρώπης ένα ιδεολογικό καταφύγιο για όσους ήθελαν να ξεφύγουν από αυτήν, με τον ίδιο αντίστοιχο και ανάλογο τρόπο οικοδομήθηκε και το άλλο γεωπολιτικό/γεωγραφικό δίπολο.

2 Το δίπολο Βαλκάνια – Νοτιοανατολική Ευρώπη

Οι χώρες που σήμερα ανήκουν στα Βαλκάνια είναι οι πρώην ομόσπονδες δημοκρατίες της πρώην Γιουγκοσλαβίας (δηλαδή η Σλοβενία, η Κροατία, η Σερβία, η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το Μαυροβούνιο και η Βόρεια Μακεδονία), η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Αλβανία, η Ελλάδα και η Τουρκία. Παρότι, ωστόσο, δεν υφίσταται γενικά διαφωνία για το σύνολο των χωρών που απαρτίζουν τη Βαλκανική, αυτό δεν συνεπάγεται ότι πολλοί από τους λαούς της νιώθουν με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό «Βαλκάνιου».

Εάν στην περίπτωση της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης έχουμε δύο μερικώς αλληλοεπικαλυπτόμενες γεωγραφικά περιοχές, στην περίπτωση των *Βαλκανίων* και της *Νοτιοανατολικής Ευρώπης* έχουμε δύο όρους που αναφέρονται στην ίδια γεωγραφική περιοχή. Ωστόσο, εξαιτίας των αρνητικών συνδηλώσεων που απέκτησε ο όρος «Βαλκάνια» ειδικά στον 20ό αιώνα, η έννοια της Νοτιοανατολικής Ευρώπης επελέγη από Βαλκάνιους εθνικισμούς που ήθελαν ακριβώς να απαλλαγούν από αυτή την αρνητική ιστορική κληρονομιά. Όπως ακριβώς η χρήση του όρου «Κεντρική Ευρώπη» προωθήθηκε από εθνικισμούς κρατών που ήθελαν να απαλλαγούν από τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου «Ανατολική Ευρώπη», με τον ίδιο

τρόπο λειτούργησε ιστορικά η χρήση του όρου «Νοτιοανατολική Ευρώπη», ως απαλλαγή δηλαδή από τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου «Βαλκάνια». Και όπως ακριβώς στην πρώτη περίπτωση οι εθνικισμοί που ακολούθησαν το παράδειγμα αυτό υπήρξαν τμήματα, κατά κύριο λόγο, της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των Βαλκανίων: η χρήση του όρου «Νοτιοανατολική Ευρώπη» συναντάται στον Μεσοπόλεμο στη ρουμανική ιστοριογραφία –θυμίζουμε ότι η Τρανσυλβανία αποτέλεσε τμήμα της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, ενώ η Μολδαβία και η Βλαχία διατήρησαν αυτόνομο ηγεμονικό καθεστώς μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– και μπορούμε να διαπιστώσουμε το ίδιο στην περίπτωση των Σλοβένων και των Κροατών, κυρίως μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Για να μπορέσουμε, όμως, να κατανοήσουμε καλύτερα το εννοιακό δίπολο Βαλκάνια – Νοτιοανατολική Ευρώπη, πρέπει να δούμε συνοπτικά την αδυναμία των υπόλοιπων ορισμών που δόθηκαν για να περιγράψουν τον όρο «Βαλκάνια», και κυρίως την αδυναμία του γεωγραφικού ορισμού.

Χάρτης 3 Γεωγραφικός χάρτης των Βαλκανίων. **Χάρτης 4** Εθνολογικός χάρτης των Βαλκανίων.
(Πηγές: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geographic_map_of_Balkan_Peninsula.svg
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkans_ethnic_map_%281992%29.jpg)

3 Ορισμοί των Βαλκανίων: οι αδυναμίες του γεωγραφικού ορισμού

Κατ' αρχήν πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο όρος «Βαλκάνια» είναι οθωμανικός και χρησιμοποιούνταν ως ονομασία της οροσειράς που διασχίζει τη σημερινή Βουλγαρία, και την οποία οι Έλληνες αποκαλούσαν Αίμο και οι Βούλγαροι Stara Planina (δηλαδή Αρχαία Οροσειρά). Οι Οθωμανοί, ωστόσο, όπως παρατηρεί η Εμπρού Μπογιάρ άρχισαν να χρησιμοποιούν τον όρο ως ταυτόσημο ολόκληρης της Βαλκανικής χερσονήσου, μόνο όταν αυτός καθιερώθηκε στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία στα τέλη του 19ου αιώνα –κυρίως μετά τη δεκαετία του 1870– για να υποκαταστήσει τον όρο «Ευρωπαϊκή Τουρκία». Οι Οθωμανοί, ως γνωστόν, χρησιμοποιούσαν τον όρο «Ρούμελη» για να περιγράψουν τις ευρωπαϊκές κτήσεις της αυτοκρατορίας τους, που όμως διαρκώς μειώνονταν όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας. Αυτός είναι και ο λόγος που η Μπογιάρ θεωρεί τον όρο «Βαλκάνια» ψευδο-οθωμανικό και ευρωκεντρικό. Παρά την οθωμανική του ετυμολογία, καθιερώθηκε πρώτα από τους Ευρωπαίους για να περιγράψουν ένα είδος ευρωπαϊκής Ανατολής και κατόπιν υιοθετήθηκε και από τους Οθωμανούς (Ebru Boyar, 2007: 34).

Σε αντίθεση με άλλες χερσονήσους της ευρωπαϊκής ηπείρου (Σκανδιναβική, Ιβηρική, Ιταλική), τα Βαλκάνια δεν έχουν ένα σαφές γεωγραφικό σύνορο που να τα διαχωρίζει από την καρδιά της Ευρώπης (Χάρτης 3). Σε αντίθεση με άλλες χερσονήσους όπου υφίσταται ως σύνορο μια μεγάλη οροσειρά (οι Άλπεις για την Ιταλική, τα Πυρηναία για την Ιβηρική), στα Βαλκάνια δεν υπάρχει ένας μεγάλος ορεινός όγκος που να τα αποκόπτει οριζόντια από την υπόλοιπη Ευρώπη: προς ανατολάς τα Καρπάθια εκτείνονται ως ένα μεγάλο S,

ενώ η οροσειρά του Αίμου (Balkan) δεν φτάνει μέχρι τις ακτές του Ευξείνου Πόντου· προς δυσμάς οι Δειναρικές Άλπεις και η συνέχειά τους στα βουνά της Πίνδου εκτείνονται με κάθετη κατεύθυνση προς τη Μεσόγειο. Αυτός είναι και ο λόγος που είτε από ανατολάς, από το πέρασμα από τις ουκρανικές πεδιάδες και το δέλτα του Δούναβη προς τα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου, είτε από δυσμάς μέσα από τους δρόμους που δημιουργούν οι κοιλάδες των μεγάλων ποταμών (Δούναβης, Σάβος, Μοράβας, Βαρδάρης/Αξιός), διευκολύνθηκε η πρόσβαση και η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού εθνοτικών ομάδων. Έτσι εξηγείται η μεγάλη εθνική/εθνοτική διαφοροποίηση που παρατηρείται στη χερσόνησο στη μακρά ιστορική διάρκεια, και η οποία εντεινόταν λόγω της γεωμορφολογικής διαφοροποίησης σε μικρές πεδιάδες και κοιλάδες που επέτρεπαν συνήθως σε καθεμία από αυτές τις εθνοτικές ομάδες να διατηρεί τα ιδιαίτερα πολιτισμικά της χαρακτηριστικά ([Χάρτης 4](#)).

Από την άλλη, ο ίδιος ο Δούναβης αποτέλεσε ένα αδύναμο σύνορο, αφού ήταν εύκολα διαπερατός καθέτως, αλλά ταυτόχρονα δεν μπόρεσε να παίζει και τον ρόλο ενός κεντρικού άξονα ομογενοποίησης της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χερσονήσου, αφού ήταν δύσκολα προσβάσιμος κατά μήκος. Το λασπώδες δέλτα του που δεν επέτρεπε την εύκολη διείσδυση πλοίων από τη Μαύρη Θάλασσα, οι Σιδηρές Πύλες στα σύνορα μεταξύ Σερβίας και Ρουμανίας και η ρηχότητα των υδάτων του στον άνω ρου του καθιστούσαν δύσκολη τη ναυσιπλοΐα μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα. Με δεδομένο ότι το πολιτικό κέντρο της περιοχής για αιώνες ήταν η Κωνσταντινούπολη, ο Δούναβης παρέμεινε ένας περιφερειακός άξονας που εν μέρει λειτουργούσε σαν σύνορο.

Τέλος, ενώ τα Βαλκάνια περιβάλλονται από χιλιάδες χιλιόμετρα ακτογραμμής, οι λαοί τους, με την εξαίρεση των Ελλήνων, δεν ανέπτυξαν έντονη σχέση με τη θάλασσα, όπως θα αναμενόταν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να είναι λίγα τα μεγάλα λιμάνια της χερσονήσου των οποίων η οικονομική δραστηριότητα θα τους επέτρεπε να μετεξελιχθούν σε ισχυρά πολιτικά κέντρα. Το εμπόριο των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας, στη σημερινή βουλγαρική, ρουμανική και τουρκική ακτογραμμή, εξαρτιόταν από τον έλεγχο των Στενών και συνεπώς την Κωνσταντινούπολη. Η Θεσσαλονίκη, το πιο σημαντικό λιμάνι στον βαλκανικό Νότο, δεν μπόρεσε ποτέ να αναδειχθεί σε αυτόνομο πολιτικό κέντρο αφού ήταν έκθετη διαρκώς σε επιδρομές «βαρβάρων», είτε από τη στεριά είτε από τη θάλασσα, με αποτέλεσμα να κατακτηθεί και να λεηλατηθεί πολλές φορές. Η πόλη λειτούργησε πάντα ως «δεύτερη» ως προς ένα κυρίαρχο πολιτικό κέντρο: είτε ως επίνειο της Πέλλας στα χρόνια των Μακεδόνων βασιλέων, είτε ως «συμβασιλεύουσα» της Κωνσταντινούπολης στα χρόνια του Βυζαντίου (αλλά και των Οθωμανών), είτε ως «συμπρωτεύουσα» της Αθήνας στα χρόνια των εθνικών κρατών. Συχνά υπήρξε εργαστήριο πολιτικής αντιπαράθεσης με το κέντρο (Κάσσανδρος εναντίον βασιλικής οικογένειας, Ζηλωτές στην εποχή του Βυζαντίου, Νεότουρκοι στην εποχή των Οθωμανών, Επαναστατική Κυβέρνηση Βενιζέλου στην εποχή του Εθνικού Διχασμού), ωστόσο ποτέ δεν κατάφερε να επιτύχει ένα επίπεδο πολιτικής αυτονομίας που θα την καθιστούσε ομογενοποιητικό κέντρο της βαλκανικής ενδοχώρας. Το ίδιο συνέβη και με τη Ραγούζα, το σημερινό Ντουμπρόβνικ, που ανέλαβε τη λειτουργία της εμπορικής εξόδου των Δυτικών Βαλκανίων στην Αδριατική: η κυρίαρχη θέση των ιταλικών πόλεων στο εμπόριο δαλματικών ακτών, κυρίως της Βενετίας, αλλά και η άγρια γεωμορφολογία των Δειναρικών Άλπεων στο εσωτερικό, δεν επέτρεψαν ποτέ στο μεγάλο αυτό εμπορικό κέντρο να αναπτύξει παρόμοιες πολιτικές φιλοδοξίες.

Συμπερασματικά, η ανεπάρκεια του γεωγραφικού ορισμού στον ορισμό των Βαλκανίων –που μπορεί να εξηγήσει και την έντονη εσωτερική εθνοτική διαφοροποίηση των Βαλκανίων– μπορεί να αναχθεί σε τρεις λόγους:

- A) στην απουσία μεγάλων ορεινών όγκων που να διακρίνουν τη χερσόνησο από τον κυρίως ευρωπαϊκό χώρο και να εμποδίζουν τη διείσδυση ολοένα και περισσότερων εθνοτικών ομάδων στο εσωτερικό του·
- B) στην αδυναμία των μεγάλων πόλεων-λιμανιών της περιοχής να μετασχηματιστούν από κέντρα οικονομικής σε κέντρα πολιτικής ισχύος·
- Γ) στη λειτουργία του Δούναβη ως συνόρου, και μάλιστα εύκολα διαπερατού, και όχι ως άξονα κοινωνικής, οικονομικής και συνεπώς πολιτικής ολοκλήρωσης (Steven W.Sowards, *Twenty-five lectures*).

4 Οριενταλιστικοί ορισμοί της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης

Η ανεπάρκεια του γεωγραφικού ορισμού στην πραγματικότητα επέτρεψε τη διατύπωση μιας σειράς οριενταλιστικών ορισμών των Βαλκανίων αλλά και της Ανατολικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, ο Πολωνός ιστορικός και ακτιβιστής Όσκαρ Χαλέτσκι (Oscar Halecki, *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*, 1952) προσπάθησε να ερμηνεύσει τη διαφοροποίηση των Βαλκανίων από την υπόλοιπη Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη βασιζόμενος όχι μόνο σε γεωγραφικούς παράγοντες (το γεγονός ότι αποτελούν χερσόνησο με κατεύθυνση προς νότο), αλλά δίνοντας κυρίως βάρος στη σημασία της οθωμανικής κατάκτησης. Με τον ίδιο τρόπο ο Ουίλιαμ Μακνίλ (William McNeil, *Europe's steppe frontier, 1500-1800*, 1964) ερμήνευε τη διαφοροποίηση ως αποτέλεσμα της κυριαρχίας νομαδικών λαών της κεντροασιατικής στέπας, Μαγυάρων και Οθωμανών, στο βόρειο και στο νότιο άκρο της χερσονήσου, που κατά κάποιο τρόπο διέκοψαν την επικοινωνία με τις ιδεολογικές, τεχνολογικές και πολιτισμικές εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη. Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας της περιοχής από τους Χαλέτσκι και Μακνίλ στην πραγματικότητα διακρίνονταν από ένα ισχυρό οριενταλιστικό πρόσημο.

Ο οριενταλισμός ως αναλυτικό εργαλείο στις κοινωνικές επιστήμες είναι μία έννοια που εισήγαγε ο μεγάλος κοινωνιολόγος, παλαιστινιακής καταγωγής και από ορθόδοξη χριστιανική οικογένεια, Έντουαρντ Σαϊντ, στο ομώνυμο βιβλίο του το οποίο εκδόθηκε το 1978. Η θεωρία του περί οριενταλισμού υπήρξε η βάση για την ανάπτυξη ενός μεγάλου θεωρητικού ρεύματος, αυτού των μετα-αποικιακών σπουδών (post-colonial studies). Το βασικό επιχείρημα αυτής της θεωρητικής προσέγγισης είναι ότι η «Δύση» (και εδώ ως Δύση νοείται ο αγγλοσαξονικός κόσμος της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης) κυριαρχεί επί της «Ανατολής» (εδώ ο Σαϊντ έχει κυρίως στο μυαλό του τον χώρο της καταγωγής του, δηλαδή τη Μέση Ανατολή, αλλά προφανώς οι κρίσεις του είχαν αξίωση ισχύος και για άλλες αποικιοκρατούμενες περιοχές του κόσμου) όχι μόνο με τη Βίβλο (τον βίαιο εκχριστιανισμό των αποικιοκρατούμενων), τα όπλα (τη στρατιωτική ισχύ) και το εμπόριο (την οικονομική εξάρτηση των αποικιοκρατούμενων από τη μητρόπολη), αλλά και με τη δημιουργία πολιτισμικών στερεοτύπων.

Ήδη από τον 16ο αιώνα η ευρωπαϊκή Δύση είχε μπει στην εποχή της αποικιοκρατίας, αλλά μετά τον 17ο αιώνα τις παλαιές αποικιοκρατικές δυνάμεις, την Ισπανία και την Πορτογαλία, τις υποσκέλισαν οι χώρες του εμπορικού και βιομηχανικού καπιταλισμού: η Ολλανδία πρώτα, η Αγγλία και η Γαλλία έπειτα. Η διείσδυση των αποικιοκρατών στις χώρες των «ιθαγενών» χαρακτηριζόταν από συγκεκριμένες φάσεις: πρώτα την επιβολή στρατιωτικού ελέγχου μέσω των αποικιακών στρατευμάτων, την εγκαθίδρυση ενός διοικητικού μηχανισμού που θα διασφάλιζε τον οικονομικό έλεγχο, μέσω κυρίως της εμπορικής και κατόπιν βιομηχανικής εξάρτησης των περιοχών αυτών από τη μητρόπολη, και τέλος τις πολιτικές, συνήθως βίαιου, εκχριστιανισμού. Σύμφωνα με τον Σαϊντ, όμως, οι αποικιοκράτες δεν αρκούσαν σε αυτά. Επιδίωκαν την αναπαραγωγή της μακροπρόθεσμης ιδεολογικής και κυρίως της πολιτισμικής τους ηγεμονίας. Έτσι η παραγωγή τέτοιων πολιτισμικών στερεοτύπων περιλάμβανε τα εξής δίπολα για να αποδειχθεί ότι αποικιοκρατούμενοι είναι «εκ φύσεως» καθυστερημένοι και υπανάπτυκτοι:

«Ανατολή»

Μη ορθολογική
Κυριαρχία της θρησκείας και του μυστικισμού
Οικονομικά υπανάπτυκτη
Απειθάρχητη ζωή

«Δύση»

Ορθολογική
Κυριαρχία της επιστήμης και της τεχνολογίας
Οικονομικά ανεπτυγμένη
Πειθαρχημένη ζωή

Χρησιμοποιώντας τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης οι αποικιοκράτες διαμόρφωναν ιδεολογικά ολόκληρες γενιές «ιθαγενών» που υιοθετούσαν τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα της μητρόπολης και που με τη σειρά τους τα αναπαρήγαν ως κυρίαρχες ελίτ στους λαούς τους. Ο οριενταλισμός για τον Σαϊντ δεν είναι μόνο η παραγωγή στερεοτύπων από την κυρίαρχη «Δύση» για το τι είναι η «Ανατολή», αλλά και η αφομοίωσή τους από τους αποικιοκρατούμενους ως ένα διαρκές σύμπλεγμα κατωτερότητας απέναντι στον αποικιοκράτη. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ωστόσο ότι οι στερεοτυπικές προσλήψεις δεν έχουν πάντα αρνητικό πρόσημο: μπορεί να έχουν και «θετικό», να θέλουν δηλαδή να καταστήσουν την Ανατολή ένα είδος παραδείγματος στο οποίο πρέπει να τείνει ή να σέβεται η Δύση. Ωστόσο τέτοιου είδους προσεγγίσεις δεν παύουν επίσης να είναι στερεοτυπικές, υπό την έννοια ότι αυτό που τις παράγει δεν είναι κάποια επιθυμία να αναγνωριστεί η «ισοτιμία» των πολιτισμών της Ανατολής απέναντι στη Δύση ή να αποκατασταθεί η ιστορική αλήθεια, αλλά η ιδεολογική εργαλειοποίηση της Ανατολής από την πλευρά διανοουμένων της Δύσης για δικούς τους λόγους και σκοπούς. Θα δούμε τέτοια παραδείγματα παρακάτω.

Στην πραγματικότητα, ο οριενταλισμός ξεκίνησε από τα πανεπιστημιακά τμήματα Ανατολικών Σπουδών (Oriental Studies) που δημιουργήθηκαν στις πρωτεύουσες των μεγάλων αποικιοκρατικών χωρών (Ολλανδίας, Αγγλίας και Γαλλίας) τον 17ο και 18ο αιώνα. Οι επιστημονικοί λόγοι (discourses) για την Ανατολή παράγονταν για να νομιμοποιήσουν ή να οργανώσουν τις κυβερνητικές πολιτικές στις αποικιοκρατούμενες χώρες. Οι οριενταλιστές (δηλαδή οι εξειδικευμένοι πάνω στην Ανατολή επιστήμονες) δεν ήταν μόνοι τους σε αυτό το έργο. Στη δημιουργία στερεοτύπων είχαν συμβολή λόγιοι, περιηγητές, διπλωμάτες, καλλιτέχνες, συγγραφείς, που πολλές φορές δεν είχαν καν ταξιδέψει στα μέρη τα οποία περιέγραφαν στα έργα τους. Για παράδειγμα, ο Ιρλανδός συγγραφέας του *Δράκουλα*, ο Μπραμ Στόκερ, έγραψε για την Τρανσυλβανία χωρίς να την έχει δει ποτέ στη ζωή του. Ομοίως, ο Γάλλος συγγραφέας Φλωμπέρ έδωσε πολλές παραστατικές εικόνες της «Ανατολής» χωρίς ποτέ να έχει ταξιδέψει στις χώρες αυτές. Ουσιαστικά, η κατασκευή εικόνων για την Ανατολή είχε στόχο ένα συγκεκριμένο κοινό της Δύσης που τις κατανάλωνε.

Η ιδεολογική υπαγωγή της Ανατολής στη Δύση είναι σύνθετη διαδικασία. Μπορούμε να πούμε ότι τρεις μεγάλες οριενταλιστικές αφηγήσεις για τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη παρήχθησαν στον 20ό αιώνα: η πρώτη στην εποχή των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου, η δεύτερη στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου και η τρίτη στη μεταψυχροπολεμική εποχή.

Και όσον αφορά τα Βαλκάνια, μια τέτοια πρώτη οριενταλιστική ανάγνωση της ιστορίας τους και της πολιτικής πραγματικότητας παρήχθη με αφορμή τους Βαλκανικούς Πολέμους, που θεωρήθηκαν από πολλούς στη Δύση ως η θρυαλλίδα που προκάλεσε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η δολοφονία του διαδόχου του αυστριακού θρόνου Φερδινάνδου και της συζύγου του στο Σαράγεβο από τον Σέρβο εθνικιστή Γκαβρίλο Πρίντσιπ τον Αύγουστο του 1914, αποτέλεσμα των σερβικών εθνικών διεκδικήσεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, θεωρήθηκε ως η απαρχή, αν και όχι η πραγματική αιτία του. Ο χαρακτηρισμός των Βαλκανίων ως «πυριτιδαποθήκης» της Ευρώπης, όπως εμφανίστηκε στη γνωστή Έκθεση του Ινστιτούτου Carnegie την ίδια χρονιά, θα σημαδέψει έκτοτε τις κρίσεις και τους λόγους (discourses) που παρήχθησαν για τα Βαλκάνια σε ολόκληρο τον 20ό αιώνα. Οι αρνητικές συνδηλώσεις, όμως, για τα Βαλκάνια δεν προήλθαν μόνο από το γεγονός ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι θεωρήθηκαν προοίμιο του Α΄ Παγκοσμίου. Οι Βαλκανικοί ήταν πολύ σκληροί και αιματηροί πόλεμοι από μόνοι τους: η χρήση για πρώτη φορά πυροβόλων όπλων μαζικού πυρός (μυδραλιοβόλα), σε συνδυασμό με την ελλιπή χρήση χαρακωμάτων, είχαν ως συνέπεια μεγάλες απώλειες με χιλιάδες νεκρούς και τραυματίες, στρατιώτες και αξιωματικούς. Κυρίως όμως κατά τη διάρκειά τους σημειώθηκαν εκτενείς εθνοκαθάρσεις από όλες τις εμπόλεμες πλευρές, που αναδείκνυαν τις σκληρές αντιπαραθέσεις των εθνικών κρατών που είχαν δημιουργηθεί για τη διεκδίκηση των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εθνοκαθάρσεις που για το μάτι ενός «ορθολογικού» (δηλαδή δυτικού) παρατηρητή δεν ήταν παρά μια παράλογη εκδήλωση βίας.

Μία δεύτερη στερεοτυπική οριενταλιστικού χαρακτήρα ανάγνωση γεννήθηκε στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, όταν το σύνολο σχεδόν των Βαλκανίων (εκτός της Ελλάδας και της Τουρκίας, που εισήλθαν από κοινού στο NATO το 1952) αλλά και της Ανατολικής Ευρώπης απέκτησε κομμουνιστικά καθεστώτα. Η έννοια του Βαλκάνιου και του Ανατολικοευρωπαίου στη Δύση συσχετίστηκε με την επικράτηση του κομμουνισμού. Και αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ακριβώς ως ένας μετασχηματισμός του οριενταλισμού του 19ου αιώνα απέναντι στη ρωσική Ανατολή: σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η σοβιετική (δηλαδή η ρωσική) κυριαρχία πάνω στις χώρες αυτές ενέτεινε τον ήδη «ανατολίτικο» πολιτισμικό χαρακτήρα τους.

Τέλος, η τρίτη στερεοτυπική οριενταλιστική αφήγηση παρήχθη αμέσως μετά την πτώση του σοβιετικού μπλοκ και κύριος εκφραστής της υπήρξε ο Αμερικανός πολιτικός επιστήμονας Σάμιουελ Χάντινγκτον. Το 1993, ο Χάντινγκτον σε άρθρο του στο περιοδικό *Foreign Affairs* με τίτλο «Η σύγκρουση των πολιτισμών», που θα αναπτυχθεί σε βιβλίο τρία χρόνια αργότερα, ισχυρίστηκε ότι οι πόλεμοι μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης δεν θα είχαν ιδεολογικό χαρακτήρα, ούτε θα ήταν πόλεμοι μόνο κατανομής πόρων, αλλά θα ήταν κυρίως πόλεμοι μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών: της Δύσης εναντίον άλλων πολιτισμών, με πιο πιθανό αντίπαλο το ισλάμ. Ο Χάντινγκτον όριζε τον πολιτισμό με βάση τη θρησκεία. Αρα, σύμφωνα με αυτόν, η «Δύση» είναι ο κόσμος που έχτισαν οι καθολικοί και οι προτεστάντες μετά τους Θρησκευτικούς Πολέμους του 16ου και του 17ου αιώνα, ενώ η «Ανατολή» είναι ο κόσμος των ασιατικών θρησκειών: κομφουκιανοί και βουδιστές (κινεζικός και ιαπωνικός πολιτισμός), ινδουιστές (ινδικός πολιτισμός) και μουσουλμάνοι (αραβικός, περσικός και οθωμανικός πολιτισμός). Κυρίως οι τελευταίοι, με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, αποτελούσαν τον πιο μεγάλο αντίπαλο της Δύσης, αφού δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να ενστερνιστούν τις αξίες της.

Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον ότι στην προσέγγισή του οι ορθόδοξοι της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης έπρεπε να θεωρηθούν πιο κοντά στο σουνιτικό ισλάμ παρά στους καθολικούς και προτεστάντες χριστιανούς, τις βασικές δηλαδή πολιτισμικές συνιστώσες της σύγχρονης Δύσης. Πράγματι, ο Χάντινγκτον υποστήριζε ότι ο κόσμος της ορθοδοξίας και του σουνιτικού ισλάμ αποτελεί τμήμα μιας

«ενδιάμεσης ζώνης» μεταξύ Δύσης και Ανατολής, στις δυτικές παρυφές της οποίας λαμβάνει χώρα η σύγκρουση μεταξύ ορθόδοξων και καθολικών (εδώ είχε υπόψη του την αντιπαράθεση ορθόδοξων Σέρβων και καθολικών Κροατών που ξεκίνησε τη διάλυση της πρώην Γιουγκοσλαβίας), ενώ στις ανατολικές λαμβάνει χώρα η σύγκρουση μεταξύ ινδουιστών και μουσουλμάνων (εδώ είχε υπόψη του τη σύγκρουση μεταξύ της ινδουιστικής Ινδίας και μουσουλμανικού Πακιστάν).

Παρατήρησε, μάλιστα, πως, αν τραβήξουμε μία ευθεία γραμμή από τη Βόρεια Θάλασσα ως την Αδριατική, θα πρόκειται για τη γραμμή που χωρίζει τους ορθόδοξους από τους καθολικούς και τους προτεστάντες. Η γραμμή αυτή αφήνει στην πλευρά της Δύσης τους Γερμανούς (που είναι μοιρασμένοι σε καθολικούς και προτεστάντες), τους Πολωνούς (καθολικοί), τους Ούγγρους (καθολικοί), τους Τσέχους και τους Σλοβάκους (επίσης κυρίως καθολικοί αλλά και με αρκετούς προτεστάντες), και τέλος, τους Σλοβένους και τους Κροάτες, τα δύο δηλαδή καθολικά έθνη των Βαλκανίων. Αντίθετα, στην ορθόδοξη Ανατολή εντάσσονται: α) οι ανατολικοί Σλάβοι: Ρώσοι, Λευκορώσοι και Ουκρανοί (αν και στις δυτικές επαρχίες της Λευκορωσίας και της Ουκρανίας, υπό την ισχυρή πολωνική επιρροή, η παρουσία του καθολικισμού και της Ουνίας είναι ισχυρή), και β) οι βαλκανικοί λαοί, όπως Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Σλαβομακεδόνες, Ρουμάνοι, οι οποίοι βέβαια συνυπάρχουν μαζί με τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιοχής, όπως οι Βόσνιοι, μεγάλο τμήμα των Αλβανών, αλλά και μειονοτικές ομάδες σε Ελλάδα, Βουλγαρία και Τουρκία, όπως Τούρκοι και Πομάκοι. Ίσως η πιο περίπλοκη περίπτωση είναι αυτή των λαών της Βαλτικής: οι Λιθουανοί, που συνορεύουν με τους Πολωνούς, είναι κυρίως καθολικοί, οι Λετονοί μοιρασμένοι σε λουθηρανούς, καθολικούς και ορθόδοξους, και οι Εσθονοί, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν λουθηρανοί, αλλά σήμερα η πλειονότητά τους είναι ορθόδοξοι. Θα μπορούσε να αποδώσει κάποιος την κατανομή των θρησκευμάτων στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ως εξής, με την αριστερή στήλη να συγκροτεί τους λαούς της «Δύσης», και τη δεξιά της «Ανατολής» σύμφωνα με το σχήμα του Χάντινγκτον:

Κεντρική/Ανατολική Ευρώπη

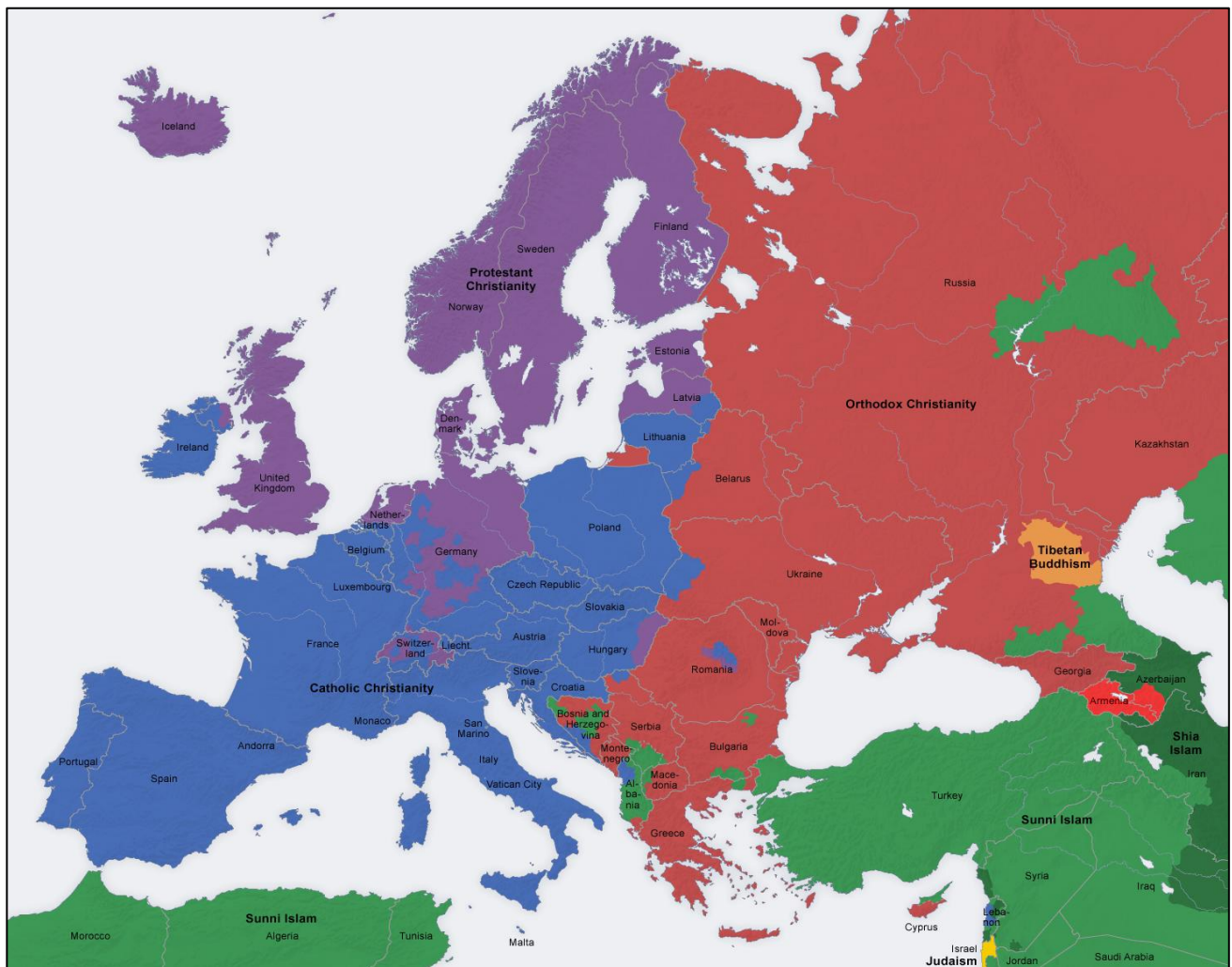
Γερμανοί	→ καθολικοί + λουθηρανοί προτεστάντες	Ρώσοι	→ ορθόδοξοι
Πολωνοί	→ καθολικοί	Ουκρανοί	→ ορθόδοξοι (+ουνίτες)
Ούγγροι	→ καθολικοί + καλβινιστές προτεστάντες	Λευκορώσοι	→ ορθόδοξοι (+καθολικοί)
Τσέχοι	→ καθολικοί	Λιθουανοί	→ καθολικοί
Σλοβάκοι	→ καθολικοί	Εσθονοί	→ ορθόδοξοι + λουθηρανοί προτεστάντες
		Λετονοί	→ λουθηρανοί προτεστάντες+ορθόδοξοι+καθολικοί

Νοτιοανατολική Ευρώπη / Βαλκάνια

Κροάτες	→ καθολικοί	Έλληνες	→ ορθόδοξοι
Σλοβένοι	→ καθολικοί	Σέρβοι	→ ορθόδοξοι
		Βούλγαροι	→ ορθόδοξοι
		Σλαβομακεδόνες	→ ορθόδοξοι
		Ρουμάνοι	→ ορθόδοξοι (+ουνίτες)
		Αλβανοί	→ καθολικοί, μουσουλμάνοι, ορθόδοξοι
		Βόσνιοι	→ μουσουλμάνοι

↓
«Δύση»

↓
«Ανατολή»

Χάρτης 5 Χάρτης των θρησκευτικών ομολογιών στην Ευρώπη περί το 1950.

(Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0c/Europe_religion_map_situation_1950_en.png)

Το σχήμα του Χάντινγκτον, λοιπόν, δεν ήταν προφητικό, υπό την έννοια ότι προέβλεπε πολιτισμικούς πολέμους της Δύσης στο μέλλον, αλλά στην πραγματικότητα ερμήνευε με πολιτισμικούς όρους (με βάση δηλαδή τη θρησκευτική διαφορά) το πρόσφατο παρελθόν: υπονοούσε δηλαδή ότι η μεγάλη αντιπαράθεση και προϊούσα σύγκρουση των λαών της Ανατολικής Ευρώπης προς τη Σοβιετική Ένωση στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου θα έπρεπε να ερμηνευτεί και ως αποτέλεσμα του ρήγματος μεταξύ καθολικής/προτεσταντικής, από τη μία, και ορθόδοξης/μουσουλμανικής Ευρώπης, από την άλλη (**Χάρτης 5**). Η Εξέγερση της Βουδαπέστης το 1956, η Άνοιξη της Πράγας το 1968, τα επεισόδια στο Βερολίνο το 1971, και τέλος, η αντισοβιετική κατεύθυνση του συνδικαλιστικού κινήματος στην Πολωνία στο πέρασμα από τη δεκαετία του 1970 στη δεκαετία του 1980, εξηγούνταν όχι απλώς με μια επιθυμία για αμφισβήτηση των κομμουνιστικών καθεστώτων, αλλά με βάση το θρησκευτικο-πολιτισμικό υπόβαθρο αυτών των λαών. Σε μια βαθύτερη ανάγνωση που ασφαλώς είχε οριενταλιστικές αφετηρίες, το κομμουνιστικό πείραμα του 20ού αιώνα έπρεπε να συσχετιστεί με τον πυρήνα της ρωσικής ορθοδοξίας, ένα είδος αταβιστικής εξιδανίκευσης της αγροτικής κοινότητας που προβαλλόταν ως ουτοπική επιθυμία της δημιουργίας μιας αντίστοιχης νεωτερικής.

Όπως είπαμε, η θεωρία του Χάντινγκτον φαινόταν να ερμηνεύει το μέλλον, ενώ ερμήνευε στην πραγματικότητα το παρελθόν. Στην πραγματικότητα, όμως, αντανakλούσε ένα πολύ συγκεκριμένο παροντικό πλαίσιο, μια πολύ συγκεκριμένη συγκυρία: ήταν η συγκυρία της έναρξης των εμφύλιων πολέμων που διέλυσαν την ενιαία τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία. Εάν, όμως, το θεωρητικό του σχήμα θα μπορούσε με κάποιον τρόπο να επιβεβαιωθεί στην αντιπαράθεση (ορθόδοξων) Σέρβων και (καθολικών) Κροατών, τα παραδείγματα της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και του Κοσόβου στην πραγματικότητα ανέτρεπαν τους ισχυρισμούς του: εάν πράγματι ίσχυε εκεί το μοντέλο του, τότε οι ορθόδοξοι Σέρβοι θα έπρεπε να βρίσκονται στο πλευρό των σουνιτών Βοσνίων, και οι δύο να βρίσκονται σε αντιπαράθεση με τους καθολικούς Κροάτες. Κάτι που φυσικά δεν έγινε.

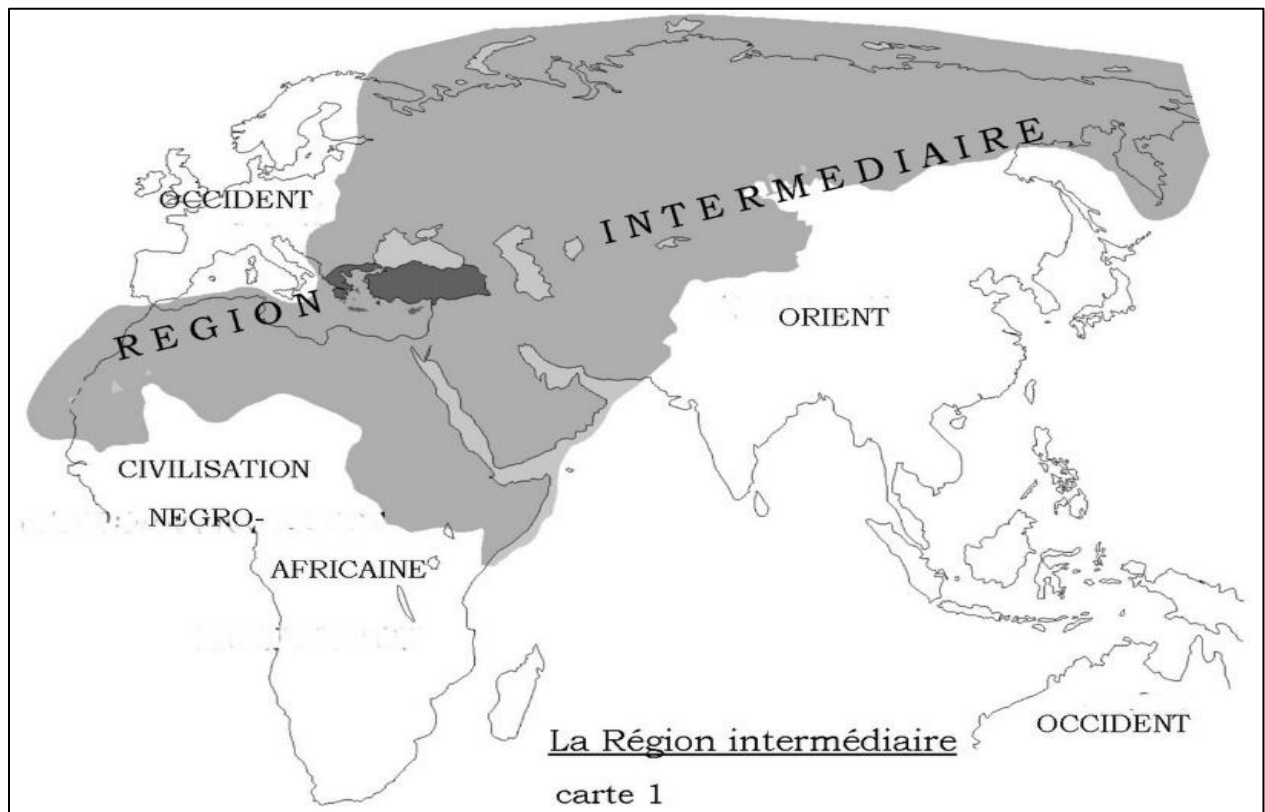
Αντίθετα είχαμε διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ και των τριών εθνοτικών στοιχείων: Κροατών, Μουσουλμάνων και Σέρβων, με πιο δραματική στιγμή τη μαζική σφαγή της Σρεμπρένιτσα το 1995. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του Κοσόβου όπου η πλειονότητα των μουσουλμάνων Αλβανών κατοίκων αντιμετώπισε ως προσπάθεια εθνοκάθαρσης την επιλογή του καθεστώτος Μιλόσεβιτς να εγκαταστήσει εκεί, με στόχο να αλλάξει την πληθυσμιακή σύνθεση, τους εκδιωγμένους από την κροατική Κράινα Σέρβους. Πολιτική κρίση που θα οδηγήσει στον συντριπτικό βομβαρδισμό της Σερβίας το 1999.

5 Η οριενταλιστική παραλλαγή της «Ενδιάμεσης περιοχής»

Το ιδιαίτερα προβληματικό στοιχείο της θεωρίας του Χάντινγκτον ήταν η αναγωγή του πολιτισμικού στοιχείου στη θρησκεία. Ο πολιτισμός δεν ορίζεται μόνο με βάση τη θρησκεία, αλλά και από μια σειρά άλλων χαρακτηριστικών και πολιτισμικών πρακτικών (τρόποι παραγωγής και κατανάλωσης, τρόποι επικοινωνίας, θεσμοί, «ήθη» και «έθιμα» κ.λπ.). Η αναγωγή του πολιτισμού στη θρησκεία έμοιαζε να αποτελεί μια αντιστροφή του αναγωγισμού του ηττημένου αντιπάλου στις αρχές της δεκαετίας του 1990, του μαρξισμού δηλαδή του 20ού αιώνα, και ειδικά του σοβιετικού, που έτεινε να ανάγει το κοινωνικό και το πολιτισμικό στην οικονομία. Ενώ, όμως, έμοιαζε το επιχείρημα του Χάντινγκτον να αντλείται από το έργο του Μαξ Βέμπερ για τη συσχέτιση προτεσταντικής θρησκείας και καπιταλισμού, το μοντέλο που πρότεινε, στην πραγματικότητα, είχε δύο μεγάλες ρίζες στη συντηρητική ιστοριογραφία της Δύσης.

Η πρώτη το συνδέει με τις μεγάλες ιστορίες «πολιτισμών» που γράφτηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα από συντηρητικούς διανοούμενους, όπως ο Άρνολντ Τόινμπι (τη δωδεκάτομη παγκόσμια ιστορία του με τίτλο: *Arnold Toynbee, A Study of History*, 1934-1961) και ο Όσβαλντ Σπένγκλερ (το δίτομο *Oswald Spengler, Der Untergang des Abendlandes*, δηλαδή *Η παρακμή της Δύσης*, 1918-1922). Οι διανοούμενοι αυτοί αντιμετώπιζαν τον πολιτισμό (με την έννοια του *civilization* και όχι του *culture*), ως οργανική ολότητα, η οποία ακμάζει και παρακμάζει. Το «βιολογικό» μοντέλο κατανόησης του πολιτισμού (αλλά και του έθνους, όπως θα δούμε) ήταν στενά συνδεδεμένο με τις ρατσιστικές και οριενταλιστικές θεωρίες των αρχών του 20ού αιώνα. Ο Χάντινγκτον στην πραγματικότητα δανείζεται τη συσχέτιση θρησκείας και πολιτισμού ειδικά από τον πρώτο.

Υπάρχει όμως και μια άλλη ενδιαφέρουσα θεωρητική γραμμή που σχετίζεται με τη θέση ότι η Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια δεν αποτελούν παρά ένα τμήμα μιας «ενδιάμεσης ζώνης», μεταξύ της Δυτικής Ευρώπης ως πολιτισμικού χώρου που τον συγκρότησαν καθολικοί και προτεστάντες και των πολιτισμών της Άπω Ανατολής: τον κινεζικό, τον ιαπωνικό, και κυρίως τον ινδικό. Τη θέση αυτήν, εκτός από τον Χάντινγκτον, την υποστήριζαν παλαιότερα συγγραφείς όπως οι Εμίλ Ντερμενγκέμ (*Emile Dermenghem, Mahomet et la tradition islamique*, Παρίσι 1955) και Τζάγουαντ Μπούλος (*Jawad Boulos, Les peuples et les civilisations du Proche-Orient*, Hague, 1961-1968). Αλλά μια αξιοσημείωτη περίπτωση εκπροσώπου αυτής της σχολής ήταν και ο Δημήτρης Κιτσίκης, καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Οτάβας στον Καναδά, ο οποίος ουσιαστικά ταύτιζε σε μεγάλο βαθμό την έννοια της *Ενδιάμεσης Περιοχής* με την έννοια της «Ευρασίας», θεωρώντας: α) ότι η Ευρώπη δεν αποτελεί παρά μια απλή απόφυση της ασιατικής ηπείρου και γι' αυτό β) έβρισκε προβληματική την αντιπαράθεση μιας χριστιανικής Ευρώπης με μια μουσουλμανική Ασία, αντιπαράθεση στην οποία θεωρούσε ότι πρέπει να αναζητηθούν οι ρίζες του δυτικού οριενταλισμού (Κιτσίκης, 1996). Έχουμε να κάνουμε εδώ με το παράδοξο ενός θετικού οριενταλισμού, για τον οποίο μιλήσαμε παραπάνω: χρησιμοποιούνται δηλαδή οριενταλιστικά επιχειρήματα (περί ταύτισης θρησκείας και πολιτισμού) για να αμφισβητηθεί η υπεροχή της Δύσης έναντι των πολιτισμών που παρήγαγε η Ενδιάμεση Ζώνη.

Χάρτης 6 Χάρτης της Ενδιάμεσης Περιοχής, μεταξύ «Δύσης» και «Ανατολής», σύμφωνα με το μοντέλο του Δημήτρη Κιτσίκη. (Πηγή: Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, 4η έκδοση, Αθήνα: Εστία 2003, σ. 43)

Αυτή η αλλαγή προσήμου από αρνητικό σε θετικό για την αντιμετώπιση της Ενδιάμεσης Περιοχής στηριζόταν σε μια επανάληψη επιχειρημάτων Ρώσων λογίων του 19ου αιώνα (αρκετοί εκ των οποίων προέρχονταν από την ομάδα των Σλαβόφιλων), όπως για παράδειγμα ο Νικολάι Ντανιλέφσκι και ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ, που παρουσίαζαν τον ρωσικό πολιτισμό ως «γέφυρα μεταξύ Ανατολής και Δύσεως». Ίσως η πιο σημαντική περίπτωση ήταν αυτή του Ντανιλέφσκι, ο οποίος στο έργο του *Η Ρωσία και η Ευρώπη* (1869) κάνει πρώτος αυτός μια ταξινόμηση των παγκόσμιων πολιτισμών – πολύ πριν δηλαδή τον Τόινμπι και τον Σπένγκλερ, οι οποίοι στην πραγματικότητα επηρεάστηκαν από αυτόν. Από την άλλη, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ θεωρούσε ότι η Ρωσία ως εκπρόσωπος του χριστιανικού πολιτισμού έλυνε την αντίφαση μεταξύ μιας ορθολογικής Δύσης και μιας πνευματικής Ανατολής. Η Ρωσία ήταν σύνθεση μεταξύ των δύο, αν και στην προοπτική του Σολοβιόφ, ειδικά στο έργο του *Η Ρωσία και η Οικουμενική Εκκλησία* (1889) ο στόχος της Τρίτης Ρώμης δεν θα έπρεπε να είναι η επανακατάκτηση της Δεύτερης (Κωνσταντινούπολη) αλλά η σύγκλισή της με την Πρώτη – το όραμα δηλαδή του εκδυτικισμού του Μεγάλου Πέτρου, επαναδιατυπωμένο με όρους του 19ου αιώνα.

Ο Κιτσίκης, όπως ακριβώς ο Χάντινγκτον, συνδέει την Ενδιάμεση Περιοχή με τον ορθόδοξο χριστιανισμό και το σουνιτικό ισλάμ, και δευτερευόντως με την αρμενική χριστιανική ορθοδοξία, τον εβραϊσμό και το σιιτικό ισλάμ. Στο ανατολικό όριο της η Ενδιάμεση Περιοχή συναντά τις μεγάλες θρησκείες της Άπω Ανατολής, όπως τον ινδουισμό, τον βουδισμό και τον κομφουκιανισμό, ενώ στο δυτικό τον καθολικισμό και τον προτεσταντισμό (**Χάρτης 6**). Για τον Κιτσίκη εδώ έχουμε να κάνουμε με τρεις διαφορετικούς πολιτισμικούς «πλανήτες» που ο καθένας είχε διαφορετικό κέντρο: η Δύση είχε ως «πρωτεύουσα» τη Ρώμη, και, μετά την κατάρρευσή της, την πρωτεύουσα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τη Βιέννη· η Ενδιάμεση Περιοχή είχε ως ιστορικό κέντρο την Κωνσταντινούπολη και τη θάλασσα του Αιγαίου, ενώ μετά την πτώση της πρώτης στα χέρια του οθωμανικού ισλάμ την πρωτοκαθεδρία του χώρου αυτού διεκδίκησε, όχι όμως με μεγάλη επιτυχία, η Μόσχα· τέλος, η πρωτεύουσα του πολιτισμικού «πλανήτη» της Ανατολής ήταν το Πεκίνο, του οποίου όμως την κυριαρχία θα αμφισβητήσει μακροπρόθεσμα η Ιαπωνία.

Στην πραγματικότητα, η προσέγγιση του Κιτσίκη ταυτίζεται με αυτήν του Χάντινγκτον: εκεί όμως που ο δεύτερος εξιδανικεύει την αξία του «πλανήτη» του δυτικού πολιτισμού, ο πρώτος κάνει το ίδιο με τον πολιτισμικό «πλανήτη» της Ενδιάμεσης Περιοχής. Για τον Κιτσίκη οι Οθωμανοί στην πραγματικότητα υπήρξαν

συνεχιστές των Βυζαντινών, υπερασπίζοντας την πρωτοκαθεδρία της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, θα θεωρήσει τους ρωσοτουρκικούς πολέμους, τους πολέμους δηλαδή μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Μόσχας, ως «εμφυλίου», εντός δηλαδή της ίδιας πολιτισμικής σφαίρας, ενώ τις Σταυροφορίες ως πολέμους μεταξύ διαφορετικών «πλανητών».

Τόσο στην εκδοχή του Κιτσίκη όσο και στην εκδοχή του Χάντινγκτον, με την αναβίωση της παλαιάς θεωρίας περί «ενδιάμεσης ζώνης», έχουμε εργαλειακές χρήσεις της ιστορίας με συγκεκριμένο πολιτικό στόχο: στην περίπτωση του Κιτσίκη την υποστήριξη της σύγκλισης ελληνικής και τουρκικής εξωτερικής πολιτικής στη δεκαετία του 1990, στην περίπτωση του Χάντινγκτον την υπεράσπιση της ηγεμονικής θέσης των ΗΠΑ απέναντι σε έναν νέο εχθρό που θα μπορούσαμε να πούμε ότι η θεωρία του εν πολλοίς κατασκεύασε: το πολιτικό ισλάμ. Και στις δύο περιπτώσεις είναι εμφανής η οριενταλιστική κατασκευή της «Ανατολής», είτε με θετικούς (Κιτσίκης) είτε με αρνητικούς (Χάντινγκτον) όρους. Στην περίπτωση του Κιτσίκη έχουμε μια εκδοχή θετικού οριενταλισμού: ενώ ξεκινά με την οριενταλιστική προϋπόθεση της ταύτισης θρησκείας και πολιτισμού, καταλήγει στην αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας του δυτικού πολιτισμού από τους πολιτισμούς της Ενδιάμεσης Περιοχής. Στην περίπτωση του Χάντινγκτον, ακριβώς η ίδια θεωρητική αφετηρία –ταύτιση θρησκείας και πολιτισμού– χρησιμοποιείται για να υποστηρίξει το ακριβώς αντίθετο συμπέρασμα: την πολιτικο-ιδεολογική και πολιτισμική υπεροχή της Δύσης.

6 Οριενταλισμός και βαλκανισμός

Το βιβλίο του Έντουαρντ Σαϊντ *Οριενταλισμός* (1978) εμφανίστηκε σε μια μεταβατική περίοδο κρίσης του κυρίαρχου μοντέλου με βάση το οποίο η Δύση αντιμετώπιζε τον κόσμο της Μέσης Ανατολής. Ήταν μια εποχή κρίσης των ιδεωδών του αραβικού εθνικισμού μετά τις διαδοχικές ήττες των Αράβων στους πολέμους με το Ισραήλ και την αναγνώριση του τελευταίου από τον μεγάλο του αντίπαλο, την Αίγυπτο, υπό την εποπτεία των ΗΠΑ. Με τον ίδιο τρόπο, τα έργα των Σκοπετέα (1992), Μπάκιτς-Χέιντεν (1995) και Τοντόροβα (1996) εμφανίστηκαν ακριβώς σε μια αντίστοιχη περίοδο ανασύνταξης των σχέσεων των Βαλκανίων με τη Δύση μετά την πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Όπως παρατηρούσε η Μαρία Τοντόροβα, η τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα αντιπροσώπευε και την τελευταία φάση ενσωμάτωσης των Βαλκανίων στην Ευρώπη (δηλαδή στην Ευρωπαϊκή Ένωση): την πλήρη δηλαδή «αποβαλκανιοποίηση» των Βαλκανίων. Ούτε η παλαιστινιακή καταγωγή του πρώτου ούτε οι βαλκάνιες ρίζες των δεύτερων είναι χωρίς σημασία για την ανάληψη ενός τόσο σημαντικού επιστημολογικού εγχειρήματος.

Ένας αναστοχασμός, λοιπόν, πάνω στην επιστημονική πρακτική και θεωρία είναι απολύτως αναγκαίος και απαραίτητος εάν δεν θέλει ο εμπλεκόμενος επιστήμονας να καταστεί η τελευταία απολύτως «εργαλειακή», ενταγμένη σε συγκεκριμένα σχέδια εκ νέου αποικιοποίησης ενός χώρου που διαρκώς μετασχηματίζεται. Έτσι, για παράδειγμα, για να κατανοήσει κάποιος τη θέση του Χάντινγκτον στις αρχές της δεκαετίας του 1990 περί σύγκρουσης των πολιτισμών, πρέπει να κατανοήσει τη θεωρητική συζήτηση που έγινε γύρω από το έργο του Σαϊντ κατά την προηγούμενη δεκαετία του 1980. Και η κριτική που δέχθηκε ο Σαϊντ προερχόταν από δύο πλευρές.

Επιστήμονες ειδικοί στη Μέση Ανατολή, όπως ο Μπέρναρντ Λιούις (Bernard Lewis, 2002), υποστήριξαν ότι η υπανάπτυξη της «Ανατολής» δεν ήταν αποτέλεσμα της αποικιοκρατίας, όπως υπέθετε το μοντέλο του Σαϊντ, αλλά ενδογενών αιτιών και πολιτισμικών συμπεριφορών που καθήλωσαν τις κοινωνίες αυτές και τις κατέστησαν ανίκανες να παρακολουθήσουν τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις της Δύσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι ίδιες να παράγουν μια σειρά αντιδυτικών «λόγων» (discourses), που δήλωναν όμως το σύμπλεγμα κατωτερότητας απέναντί της. Αργότερα οι Ίαν Μπουρούμα και Αβισάι Μαργκαλίτ (Ian Buruma & Avishai Margalit, 2004) θα αποκαλέσουν τους λόγους αυτούς *οξίντενταλιστικούς*: ένας όρος που προσπαθούσε να ισορροπήσει το κριτικό περιεχόμενο του όρου «οριενταλισμός». Ο σημαντικότερος από τους λόγους αυτής της «υπανάπτυξης» για τους συγγραφείς αυτής της σχολής σκέψης εντοπίζεται στις χώρες του ισλάμ, το οποίο υποτίθεται ότι έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην πτώση του πολιτισμικού επιπέδου των κοινωνιών αυτών που στην αρχαιότητα είχαν καταφέρει να αναπτύξουν σημαντικούς πολιτισμούς (όπως τον αιγυπτιακό και αυτούς της Μεσοποταμίας). Βέβαια, αυτή η σχολή δεν μπορεί να εξηγήσει πως τα ίδια ή και σημαντικότερα πολιτισμικά επιτεύγματα είχε πετύχει και ο αραβικός πολιτισμός που γέννησε το ισλάμ και ο ιρανικός που το εξέλιξε. Ο Χάντινγκτον μπορούμε να πούμε ότι εντάσσεται σε αυτή τη γραμμή σκέψης, και η επιφυλακτικότητά του απέναντι στις ισλαμικές κοινωνίες ως μη επιδεχόμενες βελτίωση σε ζητήματα κοινωνικού και επιστημονικού εξορθολογισμού αντλεί από αυτήν τα επιχειρήματά του.

Υπήρξε όμως και ένα άλλο ρεύμα σκέψης που, ενώ αποδεχόταν την κύρια θέση του Σαϊντ περί πολιτισμικού ιμπεριαλισμού της Δύσης απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο, θεωρούσε ότι το θεωρητικό του

μοντέλο ο Παλαιστίνιος συγγραφέας το συγκρότησε με βάση την πραγματικότητα της Μέσης Ανατολής από την οποία προερχόταν, και τις μεθόδους δυτικής κυριαρχίας που ασκήθηκαν σε αυτήν. Ωστόσο, άλλες περιοχές του κόσμου στις οποίες ασκήθηκε η δυτική κυριαρχία (μεταξύ αυτών η Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, η Αφρική, η υπόλοιπη, εκτός Μέσης Ανατολής, Ασία, και η Λατινική Αμερική) έχουν τις δικές τους ιδιομορφίες, και συνεπώς το μοντέλο εκεί έπρεπε να τροποποιηθεί για να διατηρήσει τις ερμηνευτικές του δυνατότητες.

Η Μαρία Τοντόροβα, ιστορικός από τη Βουλγαρία η οποία εργάστηκε για πολλά χρόνια σε αμερικανικά πανεπιστήμια, στο έργο της *Imagining the Balkans* που κυκλοφόρησε το 1996 (στα ελληνικά μεταφράστηκε ως *Τα Βαλκάνια: η Δυτική Φαντασίωση*) προσπάθησε να τροποποιήσει το μοντέλο του Σαϊντ, να αναδείξει δηλαδή τις διαφορές των Βαλκανίων από τη Μέση Ανατολή, και συνεπώς τις διαφορές μεταξύ των στερεοτυπικών λόγων που η Δύση παράγει για καθεμία από αυτές τις περιοχές του κόσμου. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τη Μέση Ανατολή την οποία κατοικούν κατά κύριο λόγο μουσουλμάνοι, κατά κύριο λόγο μελαψοί, και τα κράτη της οποίας ήταν αποτέλεσμα αποικιοκρατικών διευθετήσεων, στα Βαλκάνια ο πληθυσμός είναι κατά κύριο λόγο ορθόδοξοι χριστιανοί, λευκοί, και τα κράτη στην περιοχή αυτή προέκυψαν μέσα από την εξέλιξη εθνικών κινημάτων εναντίον της Οθωμανικής και Αυστριακής Αυτοκρατορίας, αλλά και από έναν σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ τους. Φυσικά, οι σχέσεις εξάρτησης των κρατών αυτών από Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης ή τη Ρωσία δεν έπαψαν ποτέ να υπάρχουν, δεν υπήρξε ωστόσο σε καμία περίπτωση παρελθόν άμεσης αποικιοκρατικής διακυβέρνησης. Επίσης, το ζήτημα της λευκότητας, ιδιαίτερα σημαντικό για την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού ρατσισμού στην κλασική περίοδο της δυτικής αποικιοκρατίας, ευνοούσε τη μερική τουλάχιστον αποδοχή των Βαλκανίων από την πλευρά της Δύσης. Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα της ορθοδοξίας ανακαλούσε αιώνες θρησκευτικής και πολιτικής αντιπαράθεσης έστω και εάν ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα η άνθηση των μεσαιωνικών σπουδών είχε αρχίσει να εξοικειώνει τους Ευρωπαίους με το βυζαντινό παρελθόν. Σχηματικά θα μπορούσαμε να περιγράψουμε τις διαφορές ως εξής:

Διαφορές Βαλκανίων και Μέσης Ανατολής

- Μέση Ανατολή → μελαψοί
→ κυρίως μουσουλμάνοι
→ αποικιοκρατική διακυβέρνηση
- Βαλκάνια: → λευκοί
→ κυρίως χριστιανοί ορθόδοξοι (πιο κοντά στην κουλτούρα των δυτικών)
→ όχι αποικιοκρατία αλλά εξάρτηση των εθνικών κρατών από τις Μεγάλες Δυνάμεις

Αυτές οι διαφορές λειτούργησαν έτσι ώστε οι Ευρωπαίοι να βλέπουν διαφορετικά τους Βαλκάνιους από τους Μεσανατολίτες. Εξακολουθούσαν να θεωρούν τους Βαλκάνιους υποδεέστερους, αλλά με τρόπο διαφορετικό από αυτόν που αντιμετώπιζαν τους μελαψούς της Μέσης Ανατολής. Η Τοντόροβα, για να περιγράψει την ειδική κατηγορία στερεοτυπικών αντιλήψεων για τα Βαλκάνια, επινόησε τον όρο «βαλκανισμός». Σύμφωνα με αυτήν, η συγκρότηση ενός λόγου περί Βαλκανίων αναπτύχθηκε βαθμιαία και ανεξάρτητα ή ακόμη και ενάντια προς τον δυτικό οριενταλισμό. Και αυτό γιατί, πρώτον, θεωρήθηκε ότι τα Βαλκάνια δεν ανήκουν γεωπολιτικά στην Εγγύς ή στη Μέση Ανατολή· δεύτερον, ο χριστιανικός τους χαρακτήρας τροφοδότησε τις μεγάλες Σταυροφορίες της Δύσης εναντίον του ισλάμ· ενώ, τρίτον, παρά την κληρονομιά του «βυζαντινού δεσποτισμού», η κατασκευή των εθνικών ταυτοτήτων των βαλκανικών λαών συγκροτήθηκε απέναντι στον «Μεγάλο Τούρκο», ενάντια στον «Ανατολίτη Άλλο», και με έντονη την επίδραση των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών πνευματικών ρευμάτων (Διαφωτισμός, Ρομαντισμός). Τα εθνικά κινήματα των Βαλκανίων επιδίωκαν την ένταξη στο συλλογικό φαντασιακό της Δύσης και δεν αναπτύχθηκαν ενάντια του. Τα Βαλκάνια, λοιπόν, ενσωματώνονταν στο δυτικό φαντασιακό ως σύνορο, προβληματικό μεν αλλά σύνορο του δυτικού κόσμου απέναντι στην Ανατολή. Σύμφωνα με την Τοντόροβα, αποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο έναν «εσωτερικό άλλο» (ανήκουν γεωγραφικά στην Ευρώπη, κατοικούνται από χριστιανούς, και μάλιστα λευκούς) και όχι από έναν απόμακρο ξένο «άλλο». Έτσι, ό,τι αποκάλεσε «βαλκανισμό» επιτελούσε μια συγκεκριμένη λειτουργία: να απαλλάσσει τη Δύση από τις κατηγορίες για ρατσισμό, ευρωπαϊοκεντρισμό, χριστιανική μισαλλοδοξία – κατηγορίες που ήταν εύκολο κανείς να της προσάψει εξαιτίας της αποικιοκρατικής της πολιτικής στη Μέση Ανατολή αλλά και σε άλλα μέρη του κόσμου, στην Αφρική, στην Ασία και στη Λατινική Αμερική. Τα Βαλκάνια λειτουργούσαν ως ένα είδος εξιλέωσης των Ευρωπαίων για τις συνέπειες της αποικιοκρατίας σε άλλα μέρη του κόσμου. Ασφαλώς οι Βαλκάνιοι έπρεπε να υποστούν επίσης τον εκπολιτισμό

της Δύσης, δεν χρειαζόταν όμως να υποταχθούν σε αυτήν γιατί είχαν ήδη υιοθετήσει έναν τρόπο ζωής αρκετά κοντά στον δυτικό.

Η κριτική που θα μπορούσε κανείς να ασκήσει στην προσέγγιση της Τοντόροβα κινείται σε πολλά επίπεδα. Για παράδειγμα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι έννοια του βαλκανισμού τονίζει υπερβολικά τις ιδιαιτερότητες των Βαλκανίων με ένα είδος θεωρητικού «παρτικουλαρισμού». Η Τοντόροβα ισχυρίζεται ότι εκεί κατοικούσαν λευκοί χριστιανοί, όμως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο αριθμός των μουσουλμάνων στη χερσόνησο ήταν πολύ μεγάλος πριν την προοδευτική διαμόρφωση των εθνικών κρατών και μέχρι τον οριστικό διαμοιρασμό των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο εκχριστιανισμός των βαλκανικών κρατών ήταν αποτέλεσμα επώδυνων, πολλές φορές, διαδικασιών εθνοκάθαρσης και προαιρετικών ή/και υποχρεωτικών ανταλλαγών πληθυσμών. Τα περισσότερα βαλκανικά κράτη έγιναν απολύτως χριστιανικά, κυρίως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, οπότε οι μουσουλμάνοι άρχιζαν να γίνονται μειονότητα παντού.

Συνεπώς, ο οριενταλισμός της Δύσης είχε έδαφος να αναπτυχθεί με αντικείμενο την οθωμανική Ανατολή, της οποίας τα Βαλκάνια ήταν αναπόσπαστο μέρος. Άλλωστε, όπως έχει σωστά παρατηρηθεί, το Orient Express έφτανε μέχρι την Κωνσταντινούπολη και όχι την Ιερουσαλήμ ή το Κάιρο, ενώ η τρομακτική και εξωτική Τρανσυλβανία στον *Δράκουλα* του Μπραμ Στόκερ αποτελούσε ακριβώς την απεικόνιση μιας άγριας Ανατολής και όχι σύνορο του δυτικού κόσμου απέναντί της. Από την άλλη, ο όρος «βαλκανισμός» αποτελεί έναν νεολογισμό, σε αντίθεση με την έννοια του «οριενταλισμού», δηλαδή της συστηματικής ενασχόλησης με τη Μέση Ανατολή, που είχε ένα μεγάλο ιστορικό βάθος. Η θεωρητική προσέγγιση, ωστόσο, της Τοντόροβα είναι σημαντική άσχετα από τον μάλλον ατυχή όρο που εισήγαγε, αφού μας βοηθά να κατανοήσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των στερεοτυπικών λόγων που ο δυτικός οριενταλισμός παρήγαγε για τα Βαλκάνια.

7 Ιστορικός ορισμός: η κληρονομιά των αυτοκρατοριών

Η αδυναμία του γεωγραφικού ορισμού για τα Βαλκάνια, αλλά και οι οριενταλιστικές στερεοτυπικές προσεγγίσεις που παρήγαγε η Δύση στις αρχές του 20ού αιώνα (ως πυριτιδαποθήκης της Ευρώπης), στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου (ως συσχετισμένα με την επικράτηση του κομμουνισμού) και στη μεταψυχροπολεμική εποχή (ως χώρος που απέχει από τη Δύση εξαιτίας της θρησκευτικής-πολιτισμικής διαφοράς), πρέπει να μας οδηγήσουν σε έναν διαφορετικό ορισμό των Βαλκανίων, ιστορικού τύπου.

Ως Βαλκάνια (ή Νοτιοανατολική Ευρώπη) πρέπει να ορίσουμε τις περιοχές της χερσονήσου που αποτέλεσαν αναπόσπαστα τμήματα τριών μεγάλων αυτοκρατοριών που διαδέχθηκαν η μία την άλλη στον χώρο αυτό: τη Ρωμαϊκή, τη Βυζαντινή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (και σε κάποια βόρεια τμήματα της χερσονήσου την Αυστριακή). Είναι οι περιοχές εκείνες που για περίπου δύο χιλιετίες ζούσαν υπό ενιαίο πολιτικό καθεστώς. Ως ενιαία κρατική οντότητα είχαν κέντρο βάρους αρχικά τη Ρώμη και στη συνέχεια την Κωνσταντινούπολη. Ο τεμαχισμός του χώρου αυτού είναι το πρόσφατο αποτέλεσμα των εθνικών κινημάτων του 19ου και του 20ού αιώνα, τα οποία διέλυσαν την Οθωμανική και την Αυστριακή Αυτοκρατορία.

Ο ορισμός της Ανατολικής Ευρώπης με βάση το αυτοκρατορικό παρελθόν είναι δυσκολότερη. Και αυτό γιατί οι κρατικές οντότητες που συμπεριέλαβαν πληθυσμούς της περιοχής είτε κατέρρευσαν ιστορικά (όπως η Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία) είτε υπήρξαν κατακερματισμένες για πολλούς αιώνες (όπως ένα μεγάλο τμήμα του γερμανικού κόσμου). Οποσδήποτε όμως το μεγαλύτερο μέρος των εθνοτήτων που συνδέθηκαν με τον όρο «Ανατολική Ευρώπη» ανήκαν είτε στη Ρωσική είτε στην Αυστριακή Αυτοκρατορία μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα.

Ωστόσο, στο σημείο αυτό είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε τι εννοούμε με τον όρο «αυτοκρατορία». Και αυτό γιατί υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές των νέων «αυτοκρατοριών», οι οποίες θα μας απασχολήσουν, από τις παλαιές είτε μιλάμε για τη Ρωμαϊκή (που αποτελεί κατά κάποιον τρόπο το πρότυπο και η οποία εισήγαγε τον όρο *imperium*, τον οποίο μεταφράζουμε ως «αυτοκρατορία»), τη διάδοχό της Βυζαντινή, τα ισλαμικά χαλιφάτα της Μέσης Ανατολής, ή ακόμη τη Μογγολική και την Κινεζική Αυτοκρατορία. Οι αυτοκρατορίες αυτές συνήθως χαρακτηρίζονταν από τα εξής χαρακτηριστικά: ήταν πολυεθνικές, πολυγλωσσικές και συνήθως πολυθρησκευτικές (εξαίρεση αποτελεί το Βυζάντιο που ήταν μονοθρησκευτικό). Συνήθως υπήρχαν μήτρες μέσα από τις οποίες γεννήθηκαν οι μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες της Ανατολικής Μεσογείου (ο χριστιανισμός στη Ρωμαϊκή και μετέπειτα Βυζαντινή Αυτοκρατορία, το ισλάμ στα αραβικά χαλιφάτα, ο κομφουκιανισμός στην Κινεζική κ.λπ.), τα ιερά κείμενα των οποίων αποδόθηκαν σε μία ιερή γλώσσα (ελληνικά, λατινικά, αραβικά, κινεζικά) που αποτέλεσε και την επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας. Οι «παλαιές» αυτοκρατορίες είχαν «οικουμενικό» χαρακτήρα: αυτό σημαίνει ότι διεκδικούσαν το σύνολο του κόσμου ως δική τους επικράτεια, κάτι που βέβαια δεν ήταν αληθές στην πραγματικότητα, αλλά ήταν καθοριστικό για τη συγκρότηση της ιδεολογίας τους. Πραγματικό ήταν το ότι βάσιζαν την ισχύ τους στη διάσωση του

αυτοκρατορικού κέντρου, στην πρωτεύουσά τους. Η αντίληψη του χώρου στις αυτοκρατορίες αυτές δεν στηριζόταν στην έννοια του συνόρου αλλά στην έννοια του αυτοκρατορικού κέντρου. Ενώ ο χώρος επεκτείνεται θεωρητικά χωρίς όρια, η αυτοκρατορία, ταυτιζόμενη με την «οικουμένη», πέφτει μόνο εάν καταληφθεί η ιστορική της πρωτεύουσα: η Ρώμη το 476 από τους Οστρογότθους, η Κωνσταντινούπολη το 1453 από τους Οθωμανούς, το Πεκίνο το 1215 από τους Μογγόλους.

Αντίθετα οι αυτοκρατορίες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης που θα μας απασχολήσουν έχουν νεωτερικό χαρακτήρα και στην πραγματικότητα αποτέλεσαν μεταβατικές μορφές προς, και ομοιάζουν σε μεγάλο βαθμό με, τα αστικά εθνικά κράτη που θα τις διαδεχθούν. Τα κράτη αυτά υπήρξαν πολυεθνικά, πολυγλωσσικά και πολυθρησκευτικά, και ως προς αυτό ομοιάζαν με τις παλαιές αυτοκρατορίες. Ωστόσο, χαρακτηριστικά όπως η συγκρότηση ενός ισχυρού γραφειοκρατικού μηχανισμού, οι μαζικοί και κάθετα ιεραρχημένοι στρατοί, η διαμόρφωση ισχυρών δικαστικών σωμάτων και διπλωματικών αποστολών, η συγκρότηση του χώρου με βάση την έννοια του συνόρου και όχι του αυτοκρατορικού κέντρου, και κυρίως η ενίσχυση της θέσης του μονάρχη ώθησαν τον Πέρρη Άντερσον και άλλους Ευρωπαίους ιστορικούς να τα εντάξουν στην κατηγορία των απολυταρχικών κρατών.

Βέβαια, σύμφωνα με τον Άντερσον, το απολυταρχικό κράτος στη Δυτική Ευρώπη υπήρξε μεταβατική πολιτειακή μορφή από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, αντιπροσωπεύοντας ένα σημείο ισορροπίας μεταξύ των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων και των παλαιών ευγενών γαιοκτημόνων που παρέμειναν προσηλωμένοι στους γραφειοκρατικούς του μηχανισμούς.

Αντίθετα, τα απολυταρχικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης (Ρωσία, Πολωνία, και ως έναν βαθμό η Αυτοκρατορία των Αψβούργων) αποτέλεσαν μηχανισμούς με τους οποίους οι φεουδαλικές τάξεις των περιοχών αυτών καθήλωσαν τα αγροτικά στρώματα σε κατάσταση δουλοπαροικίας μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Το απολυταρχικό κράτος, δηλαδή, συσχετίστηκε με το φαινόμενο της δεύτερης δουλοπαροικίας, της επέκτασης της δουλοπαροικιακής εργασίας για άλλους τρεις αιώνες σε σχέση με το τέλος της στη Δυτική Ευρώπη. Βέβαια στον «απολυταρχικό κανόνα» η Οθωμανική Αυτοκρατορία πρέπει να θεωρηθεί εξαίρεση, αφού στα εδάφη της η δουλοπαροικία ήταν περιορισμένη ουσιαστικά στις αυτόνομες ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας, ενώ ο χαρακτήρας του κράτους θα πρέπει να θεωρηθεί «δεσποτικός» και όχι «απολυταρχικός»: η ουσιαστική διαφορά, όπως θα δούμε και στα σχετικά κεφάλαια, έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι απολυταρχικοί μονάρχες της Δύσης αναγνώριζαν την ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου και συνεπώς τον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ αντίθετα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όλη η γη ανήκε στον Σουλτάνο, ο οποίος παραχωρούσε στους υπηκόους του δικαιώματα χρήσης ή χρησιμευσιμότητας αλλά όχι πλήρους ιδιοκτησίας.

Ακόμη όμως και εάν αποδεχθούμε τη λύση του Άντερσον ότι τα κράτη αυτά υπήρξαν απολυταρχικά, χρειάζεται να ερμηνεύσουμε τα «αυτοκρατορικά» τους χαρακτηριστικά με βάση μία ακόμη κατηγοριοποίηση: αυτή μεταξύ αποικιακών και ηπειρωτικών αυτοκρατοριών. *Αποικιακές αυτοκρατορίες* (colonial empires) ονομάστηκαν τα απολυταρχικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης που απέκτησαν αποικίες κατ' αρχήν στον λεγόμενο Νέο Κόσμο, και μετά στον υπόλοιπο κόσμο, μετά τον περίπλοκο της Αφρικής. Τέτοιες χώρες ήταν η Ισπανία και η Πορτογαλία, που ηγήθηκαν αυτής της διαδικασίας, και η Μεγάλη Βρετανία, η Γαλλία και η Ολλανδία, οι οποίες ακολούθησαν. Για τον λόγο αυτόν οι αυτοκρατορίες αυτές αποκαλούνται και «υπερπόντιες» (maritime empires), επειδή χάρη στο ισχυρό ναυτικό τους κατάφεραν να κυριαρχήσουν στον Ατλαντικό αλλά και στη Μεσόγειο. Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, ο πλούτος που συσώρευσε στην Ευρώπη και ο ανταγωνισμός που προκάλεσε μεταξύ τους ως έναν βαθμό πρέπει να θεωρηθούν και οι βασικές αιτίες των εσωτερικών κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων, που στους επόμενους αιώνες, κυρίως μέσω των αστικών επαναστάσεων, οδήγησαν στον μετασχηματισμό των κρατών αυτών από απολυταρχικά σε εθνικά αστικά, όσον αφορά την πολιτειακή τους συγκρότηση, αλλά και παγίωσαν τον αποικιακό/υπερπόντιο χαρακτήρα τους, όσον αφορά την εξωτερική τους επέκταση.

Αντίθετα η Ρωσική, η Αυστριακή και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανήκουν στην κατηγορία των *ηπειρωτικών αυτοκρατοριών*, δηλαδή των αυτοκρατοριών που δεν κατάφεραν ή δεν επιδίωξαν να μετατραπούν σε υπερπόντιες ή αποικιακές. Η επικράτειά τους εκτεινόταν είτε αποκλειστικά στην ευρωπαϊκή ήπειρο (Αυστριακή) είτε περιλάμβαναν εδάφη στα κράσπεδα τόσο της ευρωπαϊκής όσο και της ασιατικής ηπείρου (Ρωσική και Οθωμανική). Αυτό σήμαινε ότι βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση στον ανταγωνισμό τους με τις αποικιακές αυτοκρατορίες. Όπως, όμως, στην περίπτωση του απολυταρχικού χαρακτήρα διακρίναμε την περίπτωση της δεσποτικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το ίδιο πρέπει να πράξουμε με την περίπτωση της Ρωσίας όσον αφορά τον «αποικιακό κανόνα». Η Ρωσία μπορεί να μην έγινε υπερπόντια αυτοκρατορία, επεκτάθηκε όμως πέραν των Ουραλίων, κατακτώντας τη Σιβηρία και τμήματα της Βόρειας Αμερικής, περιλαμβάνοντας στα εδάφη της πολλές εθνοτικές ομάδες μέχρι τον Καύκασο, την Κεντρική Ασία και τελικά τον Ειρηνικό. Συνεπώς, η Ρωσία πρέπει να αντιμετωπιστεί ως υβριδική σύνθεση των δύο κατηγοριών:

ηπειρωτική αυτοκρατορία με αποικιακή επέκταση. Και αυτή η υβριδικότητά της θα την καταστήσει ικανή να ανταγωνιστεί με σχετική επιτυχία τις μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις, την Αγγλία και τη Γαλλία κατά τον 19ο, και τις ΗΠΑ κατά τον 20ό αιώνα.

8 Αυτοκρατορικοί εθνικισμοί

Οι νεωτερικές αυτοκρατορίες, τόσο οι αποικιακές όσο και οι ηπειρωτικές, παρήγαγαν αυτοκρατορικές εθνικές ιδεολογίες με στόχο τη σχετική ομογενοποίηση του πολυεθνικού πληθυσμού τους. Στις αποικιακές αυτοκρατορίες αυτή η διαδικασία είχε διπλή κατεύθυνση. Προς το εσωτερικό του αρχικού τους πυρήνα υπήρξε μια διαδικασία «εσωτερικής αποικιοποίησης» σύμφωνα με τον ορισμό του Μάικλ Χέχτερ (Michael Hechter, 1975): ο βρετανικός εθνικισμός υπήρξε το αποτέλεσμα της επιβολής των Άγγλων πάνω σε Σκωτσέζους, Ουαλούς και Ιρλανδούς, ο ισπανικός το αποτέλεσμα της κυριαρχίας της Καστίλης πάνω στο Λεόν, στην Ανδαλουσία, στην Καταλονία και στους Βάσκους, ο γαλλικός το αποτέλεσμα της κυριαρχίας του γαλλικού Βορρά επί του γαλλικού Νότου. Οι περιπτώσεις της Πορτογαλίας και της Ολλανδίας ήταν πιο απλές, αυτοπροσδιορίστηκαν κυρίως απέναντι στον ισπανικό κίνδυνο. Όλες αυτές όμως οι αποικιοκρατικές δυνάμεις μόνο επιλεκτικά θα δίνουν την ιδιότητα του πολίτη σε εκπροσώπους των αποικιοκρατούμενων λαών και μόνο στον βαθμό που αυτοί θα διασφάλιζαν την κυριαρχία της μητρόπολης πάνω στις αποικίες.

Αντίθετα οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες θα αναπτύξουν μορφές αυτοκρατορικού εθνικισμού κυρίως για να απαντήσουν εναντίον της απειλής των αποικιακών αυτοκρατοριών, που είχαν αποκτήσει ένα μεγάλο συγκριτικό πλεονέκτημα: τον έλεγχο της Μεσογείου και του Ατλαντικού ωκεανού. Εδώ το ζήτημα της εσωτερικής ομογενοποίησης δεν μπορούσε να λυθεί εύκολα γιατί οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες απειλούνταν από εθνικά κινήματα στο εσωτερικό τους που είχαν επιτύχει σε πολλές περιπτώσεις να δημιουργήσουν εθνικά κράτη ανταγωνιστικά προς την αυτοκρατορία (π.χ. η περίπτωση της Οθωμανικής αλλά και της Αυστριακής Αυτοκρατορίας). Η παλαιά μορφή διαχείρισης τοπικών (Ρωσική Αυτοκρατορία), θρησκευτικών (Οθωμανική Αυτοκρατορία) και αριστοκρατικών (Αυστριακή Αυτοκρατορία) ελίτ κατέρρεε υπό το βάρος της ανάπτυξης εθνικών ιδεολογιών, χωρίς οι αυτοκρατορίες να μπορούν να επαναδιαπραγματευτούν τη σχέση των διάφορων εθνοτικών ομάδων με το αυτοκρατορικό κέντρο. Η αποικιακή αυτοκρατορία είχε και τον πλούτο και την ισχύ, και κυρίως ένα ανεπτυγμένο δίκτυο τεχνολογίας και επικοινωνιών ικανό να ελέγξει ή και να καθυποτάξει τις εθνοτικές ομάδες που τη συναποτελούσαν. Οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες προσπάθησαν, όχι πάντα επιτυχώς, να αποφύγουν τις αποσχίσεις. Οι απαντήσεις που δόθηκαν απέναντι στον κίνδυνο αυτόν προσδιόρισαν τον χαρακτήρα των αυτοκρατορικών εθνικισμών.

Η πρώτη απάντηση ήταν μεταρρυθμίσεις «εκσυγχρονισμού»: η υιοθέτηση δηλαδή θεσμών δυτικού τύπου. Ο κοινωνικο-οικονομικός εκσυγχρονισμός σήμαινε ότι η παραδοσιακή πολιτική της συμμαχίας με τις τοπικές αριστοκρατίες δεν θα αρκούσε για να διατηρήσει τη συνοχή μίας αυτοκρατορίας. Επιπλέον, καθώς η διακυβέρνηση παρενέβαινε βαθύτερα στην κοινωνία για να ανταποκριθεί στις επιταγές του εκσυγχρονισμού, νέα και ευαίσθητα θέματα εμφανίστηκαν αναφορικά με ζητήματα γλώσσας, κρατικής απασχόλησης και εκπαίδευσης. Ο εκσυγχρονισμός έφτασε με διαφορετικές ταχύτητες σε διαφορετικές αυτοκρατορίες και σε διαφορετικές επαρχίες τους. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι η εποχή των μεταρρυθμίσεων για τη Ρωσική Αυτοκρατορία εκκίνησε με τη βασιλεία του Μεγάλου Πέτρου, στην Αυστριακή Αυτοκρατορία με τη Μαρία Θηρεσία και τον γιο της Ιωσήφ Β΄ και στην Οθωμανική κορυφώθηκε με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, αν και άρχισε με τη βασιλεία του Σελίμ Γ΄ στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα. Βέβαια, οι εκσυγχρονιστικές απόπειρες αρκετές φορές εντάθηκαν και στον 19ο και στον 20ό αιώνα. Ωστόσο η αδυναμία των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών να ανταγωνιστούν τις αποικιακές και οι μεγάλες εσωτερικές αντιφάσεις τους, τις οποίες αναδείκνυαν οι μεταρρυθμίσεις, οδήγησαν στην έκρηξη επαναστάσεων τις οποίες στην πραγματικότητα δεν κατάφεραν να διαχειριστούν: το 1848 στην Αυστριακή Αυτοκρατορία, το 1908 στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το 1917 στη Ρωσική Αυτοκρατορία.

Η αδυναμία να επιβληθεί μια νεωτερική υπερεθνική ταυτότητα, η οποία θα μπορούσε να αναιρέσει ή τουλάχιστον να αποδυναμώσει την πολιτική υπεροχή του έθνους, οδήγησε σε μια δεύτερη απάντηση, όχι τόσο αναμενόμενη για τον προχωρημένο 19ο αιώνα: σε μια επιστροφή στον ομογενοποιητικό ρόλο της θρησκείας. Σε κάποιον βαθμό όλες οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες το έκαναν αυτό, εκμεταλλευόμενες τη δημοτικότητα της μοναρχίας. Ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα χρόνια Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, ο οποίος, μετά την Ανατολική Κρίση και την ολοκλήρωση της συγκρότησης χριστιανικών εθνικών κρατών στα Βαλκάνια, θα υιοθετήσει την ιδεολογία του πανισλαμισμού. Ο πανισλαμισμός θα επικαλεστεί την κοινή θρησκευτική ταυτότητα Τούρκων, Αράβων, Κούρδων, Βοσνίων αλλά και Αλβανών, για να νομιμοποιήσει την οθωμανική διακυβέρνηση. Στη Ρωσική Αυτοκρατορία, παρά τις πολιτικές εκρωτισμού που θα

ακολουθηθούν σε πολλές περιπτώσεις υπάλληλων εθνοτικών ομάδων, στα τέλη του 19ου αιώνα θα επανακάμψει ο ρόλος της ρωσικής ορθοδοξίας, κυρίως μέσα σε κύκλους πρώην Σλαβόφιλων, και μέσα από την τελική αποκρυστάλλωση της ιδεολογίας της Τρίτης Ρώμης. Τέλος, ο καθολικισμός είχε διαδραματίσει σε ικανοποιητικό βαθμό έναν παρόμοιο ρόλο στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο αιώνα, αλλά μετά την επανάσταση του 1848 δεν κατάφερε να συγκρατήσει το ρεύμα των ανερχόμενων εθνικισμών. Έχει ενδιαφέρον να δει κανείς αυτή την εκ νέου ανάδυση του ρόλου της θρησκείας στην εποχή της νεωτερικότητας ως μια απάντηση ιδεολογική των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών στον δυτικό οριενταλισμό. Εάν ο τελευταίος νομιμοποιούσε την υπεροχή της Δύσης σε πολιτισμικό επίπεδο εξυψώνοντας τον ρόλο του καθολικισμού και του προτεσταντισμού, απέναντι στον ορθόδοξο χριστιανισμό και στο ισλάμ, οι Ρώσοι και οι Οθωμανοί απαντούσαν αντιστρέφοντας το δυτικό μοτίβο και αναδεικνύοντας ακριβώς ως σημείο πολιτισμικής τους υπεροχής απέναντι στη Δύση το στοιχείο της θρησκείας: η πανορθόδοξη εξωτερική πολιτική των πρώτων και η πανισλαμική πολιτική των δεύτερων έχουν ακριβώς τις ρίζες τους σε αυτήν εδώ τη θεμελιακή στάση (Δημήτρης Σταματόπουλος, 2008: 239-265). Αντίθετα ο καθολικισμός δεν μπορούσε να παίζει τον ίδιο ρόλο για τους Αυστριακούς. Βέβαια, κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει ότι η Βιέννη ήταν αναπόσπαστο τμήμα της Δύσης, ωστόσο η παρατεταμένη σύγκρουση με τους προτεστάντες της Ρηνανίας, της Βοημίας και της Ουγγαρίας δεν επέτρεπε να καταστεί στον 19ο αιώνα ο καθολικισμός τμήμα μιας κυρίαρχης συμπεριληπτικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Τέλος, εάν η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων δεν είχε αποτελέσματα και η επίκληση στην ιδεολογική ισχύ της μοναρχίας και στον ομογενοποιητικό ρόλο της θρησκείας αποτύγχανε, η τρίτη λύση που έμενε να ακολουθήσουν οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες ήταν η αναγνώριση του γεγονότος ότι το κυρίαρχο έθνος μέσα σε αυτές έπρεπε να συνασπιστεί με κάποια άλλα με στόχο τη διατήρησή της. Ο Συμβιβασμός Αυστριακών και Ούγγρων το 1867 αποτέλεσε ένα μοντέλο από την άποψη αυτή. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήδη ο πανισλαμισμός αποτελούσε μία στρατηγική συμμαχιών των Τούρκων με άλλες μουσουλμανικές εθνοτικές ομάδες, που κατέληξε (ειδικά η συμμαχία με τους Κούρδους στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου) σε γενοκτονίες ή εθνοκαθάρσεις των χριστιανών που είχαν παραμείνει στα εδάφη της Μικράς Ασίας (Αρμενίων, Ρωμιών και Συρορθοδόξων). Τέλος, η Οκτωβριανή Επανάσταση θα μπορούσε να θεωρηθεί ακριβώς η στιγμή που ο ρωσικός εθνικισμός εγκατέλειπε τις σκληρές πολιτικές εκρωσισμού και ακολουθούσε την πολιτική της σύναψης συμμαχιών με εθνικές ομάδες του Καυκάσου, της Βαλτικής και της Κεντρικής Ασίας για τη συγκρότηση ενός ομόσπονδου κομμουνιστικού κράτους. Εάν η Ρωσία τα κατάφερε καλύτερα από την Αυστριακή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες όχι μόνο στη συμπεριληπτικότητα του πρώιμου μπολσεβικικού κομμουνισμού αλλά, και στον υβριδικό χαρακτήρα που είχε ήδη αναπτύξει ως αυτοκρατορία στους προηγούμενους αιώνες. Αλλά και εκεί πολύ σύντομα στον Μεσοπόλεμο ο τρόπος διαχείρισης των υπάλληλων εθνοτικών ομάδων θα λάβει συγκεντρωτικά χαρακτηριστικά.

Βιβλιογραφία

- Barkey Karen, & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado & Oxford: Westview Press 1997.
- Bakić-Hayden, Milica, "Nesting Orientalisms: The Case of the Former Yugoslavia", *Slavic Review* 54, (1995) 917-31.
- Boyar, Ebru, *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*, London: I.B. Tauris 2007.
- Buruma Ian and Margalit Avishai, *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*, New York: The Penguin Press 2004.
- Chatterjee, Partha, *Nationalist Thought and the Colonial World - A Derivative Discourse?* London: Zed Books 1986.
- Chatterjee, Partha, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Princeton: Princeton University Press 1993.
- Fleming, Katherine E., "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography", *The American Historical Review*, 105:4 (2000) 1218-1233.
- Halecki, Oscar, *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*, New York: Ronald Press Company 1952.
- Hechter, Michael, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, Berkeley: University of California Press 1975.
- Hroch, Miroslav, "Is there a Southeast European Type of Nation-Formation", in Dimitris Stamatopoulos, *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol. 3, Istanbul: The Isis Press, Vol. 1, 2015, 13-27.
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, London: Weidenfeld and Nicolson, 2000 (ελληνική μετάφραση: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002).
- McNeil, William, *Europe's steppe frontier, 1500-1800*, Chicago & London: University of Chicago Press, 1964.
- Lewis, Bernard, *What Went Wrong?: The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*, New York: Oxford University Press, 2002 (ελληνική μετάφραση: Bernard Lewis, *Τι πήγε στραβά; Δυτική Επιρροή και Μεσανατολική Αντίδραση*, Αθήνα: Παπαζήσης 2002).
- Lieven, Dominic, "Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity", *Journal of Contemporary History* 34:2 (1999) 163-200.
- Obolensky, Dimitri, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1991 [μετάφραση του: Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1971]
- Okey, Robin, "Central Europe/Eastern Europe: Behind the Definitions", *Past and Present*, 137 (1992) 102-133.
- Πρεβελάκης, Γεώργιος-Στυλιανός, *Τα Βαλκάνια: Πολιτισμοί και Γεωπολιτική*, Αθήνα: Libro 1994.
- Said, Edward W., *Οριενταλισμός*, Αθήνα: Νεφέλη 1996 (μετάφραση του: Edward W. Said, *Orientalism*, New York: Pantheon Books 1978)
- Σκοπετέα, Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση 1992
- Sowards, Steven W., Twenty-five lectures on Modern Balkan History (The Balkans in the Age of Nationalism): <https://hcommons.org/docs/twenty-five-lectures-on-modern-balkan-history-the-balkans-in-the-age-of-nationalism-by-steven-w-sowards-table-of-contents/>.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., «Οριενταλισμός και Αυτοκρατορία» σε Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Οριενταλισμός στα Όρια: από τα Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Κριτική 239-265.
- Stamatopoulos, Dimitris, *Byzantium after the Nation: The Problem of the National Continuity in the Balkan Historiographies*, Budapest: CEU Press, 2022 (μετάφραση του: Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, *Το*

Βυζάντιο μετά το Έθνος: το πρόβλημα της συνέχειας στις Βαλκάνιες ιστοριογραφίες, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009).

Stoianovich, Traian, *Βαλκάνιοι Κόσμοι: η Πρώτη και η Τελευταία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2024 (μετάφραση του: Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: the first and last Europe*, New York: Routledge 1994).

Stokes, Gale, *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York & Oxford: Oxford University Press 1996.

Todorova, Maria, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000 (μετάφραση του: Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford-New York: Oxford University Press, 1997)

Trencsényi, Balázs, “Central Europe”, in Diana Mishkova and Balázs Trencsényi (επιμ.), *European Regions and Boundaries: A Conceptual History*, New York & Oxford: Berghahn 2023, 166-187

Wallerstein, Immanuel, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο 1987.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994

Μέρος Πρώτο: Η εποχή των νεωτερικών κρατών

I. Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ανάδυσης του νεωτερικού κράτους

Σύνοψη

Γίνεται κριτική παρουσίαση των σημαντικότερων ιστοριογραφικών παραδειγμάτων που αφορούν την ανάδυση του νεωτερικού κόσμου, και πιο συγκεκριμένα, του τέλους της φεουδαρχίας και της ανάπτυξης του καπιταλισμού, της εμφάνισης του απολυταρχικού κράτους και της επικράτησης στην Ανατολική Ευρώπη και τμήματα της Νοτιοανατολικής της δεύτερης δουλοπαροικίας

Ορολογία

φεουδαρχία/δουλοπαροικία, αυτοκρατορία / απολυταρχικό κράτος, δεύτερη δουλοπαροικία

1 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα του τέλους της φεουδαρχίας

Η ανάδυση του νεωτερικού κράτους στην ευρωπαϊκή ήπειρο δεν πρέπει να συνδέεται αποκλειστικά με το φαινόμενο του Διαφωτισμού και τη συγκρότηση αστικών κρατών μετά την εκδήλωση αστικών επαναστάσεων, όπως η Αγγλική Επανάσταση (1642-1647, 1688-1689) και η Γαλλική Επανάσταση (1789). Σήμερα γνωρίζουμε ότι βασικά χαρακτηριστικά του βιοπολιτικού ελέγχου των πληθυσμών, που έχουν συνδεθεί με την ανάδυση των αστικών κοινωνιών, είχαν ήδη διαμορφωθεί στην περίοδο διαμόρφωσης του απολυταρχικού κράτους, μέσα δηλαδή από τη διαδικασία διάλυσης της φεουδαρχίας στη Δυτική Ευρώπη.

Η μακρά περίοδος κυριαρχίας της τελευταίας είχε τις ρίζες της στην εποχή του διαμελισμού της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μετά τον θάνατο του Μεγάλου Θεοδοσίου το 395, όταν το ανατολικό τμήμα κληροδοτήθηκε στον γιο του Αρκάδιο και το δυτικό στον άλλο γιο του Ονώριο. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία συνήθως αυτοαποκαλούνταν «Ρωμανία» και αργότερα τον 16ο αιώνα αποκλήθηκε «Βυζάντιο» από τον μεγάλο Γερμανό ουμανιστή και φιλόλογο Ιερώνυμο Βολφ, κατόρθωσε με τη χρήση στρατιωτικών και διπλωματικών μέσων να διατηρήσει την ενότητά της και να επιβάλει μία συγκεντρωτική μορφή εξουσίας σε όλη την επικράτειά της. Σε αντίθεση με την Κωνσταντινούπολη, η Ρώμη σύντομα έπεσε στα χέρια των «βαρβάρων». Η «μεγάλη μετανάστευση των λαών», δηλαδή η μαζική μετανάστευση των γοθικών φύλων προς την Κεντρική και τη Δυτική Ευρώπη, την οποία προκάλεσε η έλευση των Ούννων του Αττίλα, προκάλεσε την κατάρρευση της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας τον 5ο αιώνα. Η κατάρρευση των αστικών κέντρων και ο εξαγροτισμός της κοινωνικής ζωής, όταν συνδυάστηκε με ένα νέο κύμα επιδρομών, τις εισβολές των Βίκινγκς στην ευρωπαϊκή ήπειρο τον 9ο αιώνα, οδήγησαν στη δημιουργία ενός νέου κόσμου, της φεουδαρχίας. Η φεουδαλική Ευρώπη, ένας κόσμος αλληπάλληλων διαπροσωπικών και οικονομικών εξαρτήσεων, όπως μας έδειξε το εμβληματικό έργο του Μαρκ Μπλοκ (Marc Bloch, 1987), μεταξύ ευγενών, κληρικών και δουλοπαροίκων, αναδύεται κυρίως από τον 9ο μέχρι τον 15ο αιώνα. Ο Μπλοκ θα ορίσει τον φεουδαλισμό ως «κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς, βασισμένο στη μεγάλη φεουδαλική γαιοκτησία (manor) του χωροδεσπότη (seigneur)», που τη χαρακτήριζε ακριβώς ένας τριμερής διαχωρισμός της κοινωνίας: σε κλήρο (oratores), πολεμική αριστοκρατία (bellatores, πολεμιστές ιππότες, ή ευγενείς, ή χωροδεσπότες, ή φεουδάρχες) και πληβείους (laboratores, δουλοπάροικοι, ελεύθεροι μικροκαλλιεργητές). Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτός ο κόσμος είχε τα εξής βασικά χαρακτηριστικά:

α) Σε πολιτικό επίπεδο την ύπαρξη *χαλαρών κρατικών οντοτήτων* που έφεραν τον τίτλο του «Βασιλείου», αλλά στην πραγματικότητα ο βασιλιάς μέσα σε αυτές ήταν μια πολύ αδύναμη πολιτική φιγούρα. Την πολιτική ισχύ του την περιόριζε η ύπαρξη μεγάλων γαιοκτημόνων, «φεουδαρχών» όπως τους αποκαλούσαν, οι οποίοι ήλεγχαν μεγάλες εκτάσεις γης μέσα στο βασίλειο, τα φέουδα, τα οποία διέθεταν μεγάλη διοικητική, οικονομική και στρατιωτική αυτονομία. Η δυνατότητα να επιβάλλουν δασμούς στα σύνορά τους, να εκδίδουν νόμισμα, και κυρίως να διατηρούν δικό τους στρατό και να απονέμουν δικαιοσύνη είχε ως αποτέλεσμα ένα είδος πολιτικού κατακερματισμού τον οποίο δύσκολα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν οι συγκεντρωτικές πολιτικές των βασιλέων.

β) Σε οικονομικό επίπεδο την επιβολή της *δουλοπαροικίας* ως οικονομικής εκμετάλλευσης βασικής μορφής. Η ύπαρξη δουλοπαροίκων, οι οποίοι υπάγονταν σε διάφορες μορφές εξαρτημένης αγροτικής εργασίας,

σήμαινε την ύπαρξη μιας συμβολαιακής σχέσης μεταξύ φεουδάρχη και δουλοπαροίκων, σύμφωνα με την οποία ο πρώτος ήταν υποχρεωμένος να παρέχει τα αγροτικά εργαλεία, τα ζώα και τους σπόρους προς καλλιέργεια στους δουλοπαροίκους, ενώ οι τελευταίοι ήταν υποχρεωμένοι να του παραχωρούν το μισό ή το ένα τρίτο της παραγωγής τους, μαζί με μεγάλο αριθμό ημέρων αγγαρειών (απλήρωτης εργασίας). Ο βαθμός εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων κυρίως εξαρτιόταν από την αύξηση του αριθμού των τελευταίων.

γ) Ωστόσο και οι δύο κόσμοι, και αυτός των κυρίων και αυτός των κυριαρχουμένων, χαρακτηριζόταν από *σχέσεις εξάρτησης*. Ενώ, όμως, για τους φεουδάρχες (βασάλους) η μορφή της εξάρτησης ήταν διαπροσωπική, εξαρτιόταν δηλαδή από την απόφαση του αμέσως ανώτερού τους φεουδάρχη (*seigneur* = χωροδеспότης) –ο βαρόνος από τον κόμη, ο κόμης από τον δούκα κ.λπ.–, η μορφή της εξάρτησης του δουλοπαροίκου σε νομικό επίπεδο δεν ήταν από τον κύριό του, αλλά από τη γη που καλλιεργούσε. Η νομική μορφή της εξάρτησης των δουλοπαροίκων από τη γη είχε ως στόχο ακριβώς την καθήλωσή τους σε αυτή τη σχέση εκμετάλλευσης και είναι χαρακτηριστική των διάφορων παραλλαγών της φεουδαρχίας είτε στη Δυτική είτε στην Ανατολική Ευρώπη. Θα λέγαμε ότι ήταν τόσο πιο σκληρή στην εφαρμογή της όσο μεγαλύτερη η τάση των αγροτών να εγκαταλείπουν τις καλλιεργήσιμες γαίες προσπαθώντας να ξεφύγουν από σχέσεις σκληρής εκμετάλλευσης – τότε, εάν δεν εγκαθίσταντο σε γαίες άλλων φεουδαρχών, συνήθως ανοιγόταν μπροστά τους η λύση της ζωής του μοναχού ή του πλάνητος/επαίτη.

δ) Σε αυτό τον κατακερματισμένο πολιτικά και με βάση τη δουλοπαροικία οικονομικά οργανωμένο κόσμο, τα κύρια δίκτυα πολιτισμικής ενοποίησης τα προσέφερε η *Καθολική Εκκλησία*. Παρότι φάνηκε ότι με την ανάδυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου το 800 η εξουσία των παπών περιορίστηκε, στην πραγματικότητα το κύρος αλλά και η αναγκαιότητα πολιτισμικής ομογενοποίησης και επικοινωνίας στα χρόνια των επιγόνων του κατέστησαν την Εκκλησία πολύ ισχυρό θεσμό μέχρι και τον 14ο αιώνα, με αποκορύφωμα την Έριδα περί Περιβολής (11ος αιώνας), όταν δηλαδή οι πάπες επέβαλαν στους ηγεμόνες της εποχής το δικαίωμα να διορίζουν οι ίδιοι τους καρδινάλιους στα κατά τόπους βασίλεια.

Στο ιστοριογραφικό αυτό σχήμα, που εν πολλοίς διαμορφώθηκε στη Γαλλία και στην ηπειρωτική Ευρώπη υπό την επιρροή του Μαρκ Μπλοκ και της Σχολής των *Annales* που αυτός εκπροσωπούσε, την πιο επιδραστική κριτική άσκησε ο μεσαιωνολόγος από το Πανεπιστήμιο Πρίνστον Τζόζεφ Στρέιερ, ειδικά στο έργο του *Φεουδαλισμός*, όπου έδωσε έναν εναλλακτικό από εκείνον του Μπλοκ ορισμό: ο φεουδαλισμός για αυτόν ήταν «δημόσια εξουσία σε ιδιωτικά χέρια» (Joseph Strayer, 1965: 12). Συνεπώς τα βασικά χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας στη Δυτική Ευρώπη ήταν ο κατακερματισμός της πολιτικής εξουσίας, ο έλεγχος της δημόσιας εξουσίας από ιδιώτες και ένα στρατιωτικό σύστημα στο οποίο ένα μεγάλο μέρος των ενόπλων δυνάμεων διασφαλιζόταν μέσω ιδιωτικών συμβάσεων. Για τον Στρέιερ, όμως, αυτός ο κατακερματισμός δεν είναι τόσο το αποτέλεσμα μιας κοινωνίας διαδοχικών εξαρτήσεων, όπως υποστήριζε ο Μαρκ Μπλοκ, αλλά μια μέθοδος διακυβέρνησης των κυρίαρχων ελίτ της εποχής.

Με τον ίδιο τρόπο, ο Βέλγος μεσαιωνολόγος Φρανσουά Λουί Γκανσόφ, στον ορισμό του φεουδαλισμού που έδωσε μόλις πέντε χρόνια μετά την έκδοση του βιβλίου του Μπλοκ, επέμενε στις στρατιωτικές και νομικές διαστάσεις του (δηλαδή στον κόσμο των ευγενών) και όχι στις οικονομικές και κοινωνικές (δηλαδή στον κόσμο των δουλοπαροίκων): για τον Γκανσόφ η φεουδαρχία βασίζεται πράγματι σε μια ανάπτυξη των δεσμών εξάρτησης, όμως σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από μια τάξη εξειδικευμένων πολεμιστών και χαρακτηρίζεται από έναν ακραίο κατακερματισμό των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και μια ιεραρχία δικαιωμάτων επί της γης που γεννήθηκε από αυτόν τον κατακερματισμό (François Louis Ganshof, 1944). Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι η απομόνωση των πολιτικών, στρατιωτικών και νομικών χαρακτηριστικών της δυτικής φεουδαρχίας αναδεικνύει την ιδιομορφία της, ο συνδυαστικός τρόπος ανάδειξης πολιτικών και οικονομικών χαρακτηριστικών στο σχήμα του Μπλοκ ανοίγει τη δυνατότητα της σύγκρισης με άλλες περιπτώσεις στον κόσμο. Εάν επιλέξει κανείς τον πρώτο ερμηνευτικό δρόμο, δηλαδή του συνδυασμού πολιτικού κατακερματισμού και δουλοπαροικιακής εκμετάλλευσης, η μόνη συγκρίσιμη περίπτωση με τη δυτική φεουδαρχία φαίνεται να είναι αυτή του συμπλέγματος των ιαπωνικών νησιών. Αντίθετα, εάν επιμένει στο ζήτημα της εκμετάλλευσης εξαρτημένης δουλοπαροικιακής εργασίας από μεγάλους γαιοκτήμονες, μπορεί να συγκρίνει τη Δυτική Ευρώπη με πλήθος άλλων παρόμοιων περιπτώσεων: από τη φαραωνική Αίγυπτο μέχρι τους προκολομβιανούς πολιτισμούς των Ίνκας, των Μάγια και των Αζτέκων.

Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Πέρρυ Άντερσον, αυτές δεν ήταν απλώς δύο ιστοριογραφικές σχολές του 20ού αιώνα, αλλά δύο σχολές σκέψης που είχαν εμφανιστεί ήδη από την εποχή του γαλλικού Διαφωτισμού, όταν ο Μοντεσκιέ υποστήριζε τη μοναδικότητα του φαινομένου της φεουδαρχίας («ένα γεγονός που συνέβη μία φορά στον κόσμο και ίσως δεν θα ξανασυμβεί ποτέ»), ενώ ο Βολταίρος τη διασπορά του («Ο φεουδαλισμός [...] είναι μια μορφή παλαιότητα που υπάρχει ακόμη στα τρία τέταρτα του ημισφαιρίου μας, υπό διαφορετικές διοικήσεις»). Το 1939, όταν ο Μπλοκ δημοσίευε το βιβλίο του, πίστευε ότι οι ιστορικοί είχαν

προσχωρήσει στην παράταξη του Βολταίρου, αφού μιλούσαν για την ύπαρξη αιγυπτιακού, κινεζικού ή οθωμανικού φεουδαλισμού. Η απάντηση ωστόσο θα έρθει πολύ σύντομα από τους εκπροσώπους της αντίπαλης παράταξης, όπως είδαμε με τα έργα του Γκανσόφ και του Στρέιερ. Θεωρητικά η σχολή του Βολταίρου (Μπλοκ), διευρύνοντας τον ορισμό για το τι είναι φεουδαλισμός, ήθελε να αποφύγει την παγίδα του ευρωπαϊοκεντρισμού και του ευρωπαϊκού παρτικουλαρισμού. Ωστόσο η αποδοχή της θέσης ότι μπορούμε να διαγνώσουμε το φαινόμενο στα τρία τέταρτα της γήινης σφαίρας έκρυβε έναν ακόμη μεγαλύτερο κίνδυνο: την αποδοχή της θεωρίας των σταδίων, δηλαδή τη θέση ότι όλες οι κοινωνίες περνούν τα ίδια στάδια εξέλιξης. Είναι ενδεικτικό ότι η σοβιετική ιστοριογραφία του Μεσοπολέμου, ακριβώς για να νομιμοποιήσει την αναγκαιότητα μιας προλεταριακής επανάστασης στη Ρωσία, επέμενε στον «φεουδαρχικό» χαρακτήρα της ρωσικής αγροτικής κοινωνίας από τον 17ο αιώνα και μετά. Το ίδιο μπορεί κάποιος να παρατηρήσει ακριβώς σε Βαλκάνιους ιστορικούς της ψυχροπολεμικής εποχής, όπως η Βέρα Μουταφτσίεβα, οι οποίοι επέμεναν στον φεουδαρχικό χαρακτήρα της οθωμανικής κοινωνίας, ακριβώς για να νομιμοποιήσουν τη μετάβαση σε ένα κομμουνιστικό καθεστώς, μετά βέβαια την παρεμβολή μιας φάσης εκβιομηχάνισης.

Επομένως, καμία από τις δύο σχολές δεν ανέπτυξε επιχειρηματολογία χωρίς προβλήματα. Αυτό όμως που μπορούμε να παρατηρήσουμε είναι ότι το καθεστώς αυτό της δυτικής φεουδαρχίας άρχισε να μπαίνει σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης από τα μέσα του 14ου αιώνα. Δύο ήταν οι βασικοί πυροκροτητές αλλά όχι απαραίτητα και οι αιτίες αυτής της κρίσης. Πρώτον, ο Εκατονταετής Πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας (1337-1453) που αποδυνάμωσε τα δύο βασίλεια και επέτρεψε την ενίσχυση των κρατών της Ιβηρικής χερσονήσου. Κερδίζοντας το πλεονέκτημα της οικονομικής ανάπτυξης, η Ισπανία και η Πορτογαλία θα πρωτοστατήσουν τον επόμενο αιώνα στην ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και στη δημιουργία των πρώτων αποικιακών αυτοκρατοριών, μετατρέποντας για πρώτη φορά στην ιστορία τον Ατλαντικό σε εσωτερική θάλασσα, που συνέδεε την Ευρώπη με τη Λατινική Αμερική. Η εσωτερική ανακατανομή ισχύος στην Ευρώπη οδήγησε στην αποικιακή επέκταση των ευρωπαϊκών κρατών στον υπόλοιπο κόσμο. Ο δεύτερος πυροκροτητής ήταν ο Μαύρος Θάνατος: η επιδημία της βουβωνικής πανώλης οδήγησε στον θάνατο το ένα τρίτο του πληθυσμού της ευρωπαϊκής ηπείρου υπονομεύοντας αξιακά συστήματα και πολιτισμικές επιλογές που είχαν τη σφραγίδα μέχρι τότε της Καθολικής Εκκλησίας.

Ωστόσο, η σταδιακή υποχώρηση των δουλοπαροικιακών σχέσεων σχετιζόταν με βαθύτερες κοινωνικές αιτίες και μακρόσυρτες οικονομικές διεργασίες: από τη μία, με την ανάπτυξη ενός υπερπόντιου (κυρίως μεσογειακού) εμπορίου πολυτελών ειδών (υφασμάτων, μπαχαρικών, πολυτίμων λίθων) με την Ανατολή, που απέφερε μεγάλα κέρδη κυρίως στις ηγετικές εμπορικές τάξεις των πόλεων του ιταλικού Βορρά (Βενετία, Γένοβα, Φλωρεντία)· και από την άλλη, με μια διαδικασία ανάδυσης μισθωτών εργασιακών σχέσεων μέσα στις συσσωματώσεις των τεχνιτών στις ελεύθερες από φεουδαλικούς δεσμούς πόλεις (Βόρεια Ιταλία, Φλάνδρα, Χανσεατική Ένωση). Υπήρξε μια μεγάλη θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ ιστορικών στις δεκαετίες του '60 και του '70 για το ποια από τις δύο παραπάνω διαδικασίες ήταν αποφασιστική για ό,τι αποκαλείται «πρωταρχική συσώρευση», δηλαδή για την εκκίνηση μιας διαδικασίας εκτεταμένης κερδοφορίας του κεφαλαίου. Στην πραγματικότητα πρέπει να ιδωθούν συμπληρωματικά: η συσώρευση χρηματικού πλούτου από τους πλούσιους εμπόρους των ιταλικών πόλεων έγινε η προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ενός πρώτου «καπιταλιστικού κέντρου», σύμφωνα με τον Φερνάν Μπρωντέλ, που κατέστησε «εσωτερική θάλασσα» του και οικονομική περιφέρειά του την Ανατολική Μεσόγειο. Το κέντρο αυτό θα μετατεθεί τους επόμενους αιώνες: στη Φλάνδρα (17ος αι.), που θα καταστήσει εσωτερική τη Βόρεια Θάλασσα, στην Αγγλία (18ος αι.), που θα καταστήσει εσωτερική θάλασσα τον Βόρειο Ατλαντικό, και τελικά στις ΗΠΑ (20ός αι.), που θα διαδεχθούν την Αγγλία στην κυριαρχία του Ατλαντικού και θα αποπειραθούν να καταστήσουν εσωτερική θάλασσα τον Ειρηνικό – μια περίοδος που δεν έχει φτάσει ακόμη στο τέλος της εξαιτίας της ανάδυσης ενός άλλου αντιπάλου με την ίδια φιλοδοξία: της Κίνας. Από την άλλη, η εμφάνιση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα χωρίς τη σταδιακή επικράτηση της μισθωτής σχέσης.

Αυτή όμως υπήρξε μια μακρά διαδικασία που δεν ολοκληρώθηκε σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης παρά μόνο τον 18ο και 19ο αιώνα. Άλλωστε η ίδια η φεουδαρχία εξελίχθηκε πολύ διαφορετικά στη Γαλλία (που αποτέλεσε και το βασικό μοντέλο για να αναπτυχθεί το ιστοριογραφικό παράδειγμα της Σχολής των Annales) από χώρες όπως η Αγγλία ή η γερμανική και ιταλική πολυδιασπασμένη Κεντρική Ευρώπη. Αυτός ήταν και ο λόγος που ιστορικοί όπως η Ελίζαμπεθ Μπράουν (Elizabeth Brown, 1974: 1063-1088) και η Σούζαν Ρέινολντς (Susan Reynolds, 1984 και 1994) αμφισβήτησαν ότι ο όρος «φεουδαρχία» μπορεί πράγματι να αντιπροσωπεύει μια ομοιογενή ιστορική πραγματικότητα από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα, και ότι τον όρο ως βασικό πυρήνα ενός ιστοριογραφικού παραδείγματος τον είχαν επιβάλει μαρξιστές ή μαρξίζοντες ιστορικοί (εννοώντας τον Μπλοκ), χρησιμοποιώντας επιλεκτικά στοιχεία των δυτικών κοινωνιών από τον 16ο αιώνα. Αυτό όμως ήταν κάτι που και ο ίδιος ο Μαρκ Μπλοκ αναγνώριζε όταν παρατηρούσε ότι «η φεουδαρχική Ευρώπη δεν φεουδαλοποιήθηκε

όλη στον ίδιο βαθμό ή με τον ίδιο ρυθμό και, κυρίως, πουθενά δεν φεουδαλοποιήθηκε πλήρως». Σίγουρα, πάντως, δεν είναι τυχαίο ότι η αμφισβήτηση του «γαλλικού παραδείγματος» προήλθε από ιστορικούς του αγγλοσαξονικού χώρου. Ειδικά η Ρέινολντς ισχυρίστηκε ότι οι ιστορικοί της περιόδου, παρασυρμένοι από την εικόνα μιας ενιαίας φεουδαρχίας, πρόβαλλαν πραγματικότητες του 15ου αιώνα στον 11ο και τον 12ο. Για τη Ρέινολντς οι ιστορικοί υποτιμούσαν τον βαθμό ενός άμεσου ελέγχου από τους αγρότες της γης που καλλιεργούσαν αλλά και την ισχύ της κεντρικής εξουσίας: στη φεουδαρχία έβλεπε περισσότερο μία οργάνωση οριζόντιων κοινωνικών δεσμών μεταξύ ανθρώπων της ίδιας θέσης (σε ενορίες, συντεχνίες, αστικές ομάδες, περιφερειακές συνελεύσεις), παρά μία πυραμιδωτή που κατέβαινε από τον βασιλιά στους τοπικούς φεουδάρχες ή από τους ιππότες στους δουλοπαροίκους.

Η ανομοιογένεια δεν χαρακτήριζε τη φεουδαρχία μόνο στα «κλασικά» της χρόνια, αλλά και στην εποχή της κατάρτησής της. Η φεουδαρχία ως στρατιωτικο-πολιτικό σύστημα μπορεί να τελείωσε στη Δυτική Ευρώπη περί τον 15ο αιώνα, ωστόσο δουλοπαροικιακές μορφές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, συνήθως προσανατολισμένες προς την αγορά, επιβίωσαν μέχρι και την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης. Και όπως σωστά παρατήρησε ο Ντάγκλας Νορθ αυτή η διαδικασία πήγε παράλληλα με μία άλλη: με τη διάχυση, από την κορυφή προς τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας, των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων (Douglas North, 2000). Η αρχή έγινε με τους ευγενείς της Magna Carta, αλλά η διαδικασία αυτή άγγιξε στο τέλος και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα τόσο της υπαίθρου (μικρή αγροτική ιδιοκτησία που διεκδικούσε να υποκαταστήσει τη φεουδαλική/δουλοπαροικιακή σχέση) όσο και των αστικών κέντρων (μικροβιοτεχνία και μισθωτή εργασία).

Οι μεγάλες αστικές επαναστάσεις του 18ου και του 19ου αιώνα αυτό ακριβώς το έργο επιτελούν: τη διασφάλιση, πριν και πάνω απ' όλα, των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Φυσικά, οι αξίες της ισότητας (απέναντι στον νόμο) και της ελευθερίας (ως αποτέλεσμα της οικονομικής αποδέσμευσης από τα φεουδαλικά δεσμά) είναι βασικές προϋποθέσεις για την οικοδόμηση αστικών κοινωνιών, ωστόσο η υπεράσπιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων ήταν το πρακτικό απαύγασμα αυτών των καθολικών αξιών: ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθερία διακίνησης των προϊόντων στην αγορά έπρεπε να διαθέτουν πάνω από όλα οι ιδιοκτήτες.

2 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα του απολυταρχικού κράτους

Ωστόσο, εδώ υφίσταται το μεγάλο θεωρητικό πρόβλημα που θέτει με ενάργεια ο Πέρρυ Άντερσον: εάν η διάλυση των δουλοπαροικιακών σχέσεων ξεκινά κατά τον 14ο με 15ο αιώνα, και η κορύφωση της πολιτικής παρέμβασης των αστών λαμβάνει χώρα τον 17ο και 18ο, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της Βιομηχανικής Επανάστασης, πώς θα μπορούσε κάποιος να περιγράψει το ενδιάμεσο διάστημα των τριών αιώνων από την άποψη της ιστορικής κοινωνιολογίας και της πολιτικής θεωρίας; Η απάντηση στο ερώτημα σχετίζεται φυσικά με τις ερμηνείες που έχουν δοθεί για την εμφάνιση του *απολυταρχικού κράτους*. Βέβαια, συνήθως στις μεγάλες αφηγήσεις της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας, αυτό κάνει την εμφάνισή του μετά το τέλος των Θρησκευτικών Πολέμων και της Συνθήκης της Βεσφαλίας το 1648. Επειδή, όμως, μια ισχυρή ιστοριογραφική τάση σήμερα τείνει να αυτονομήσει την περίοδο των Θρησκευτικών Πολέμων μέσα από το παράδειγμα της ομολογιοποίησης που θα συζητήσουμε εκτενώς παρακάτω, είναι καλό να κάνουμε μια αναφορά στο πρόβλημα του πρώτου μεγάλου νεωτερικού μετασχηματισμού της πολιτικής εξουσίας στο κεφάλαιο αυτό.

Η ενίσχυση της παλαιάς μεσαιωνικής φιγούρας του βασιλιά, ειδικά μετά το τέλος των Θρησκευτικών Πολέμων και της Συνθήκης της Βεσφαλίας το 1648, και ο μετασχηματισμός του σε βασικό πόλο μιας νέας συγκεντρωτικής εξουσίας, οδήγησαν κυρίως νεομαρξιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις στο να ερμηνεύσουν την απόλυτη μοναρχία ως όχημα της πολιτικής ηγεμονίας των ανερχόμενων αστών. Θα ήταν όμως παρακινδυνευμένο να χαρακτηρίσει κανείς το απολυταρχικό κράτος ως αστικό: για να είναι αστικό είναι απαραίτητο με κάποιον τρόπο να στηρίζεται στον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του βασιλιά από ένα σύνταγμα. Η θέληση του λαού να υποκαθιστά οριστικά τη θέληση του Θεού ως νομιμοποιητική αρχή της κρατικής εξουσίας. Στο απολυταρχικό κράτος σύνταγμα υπεράσπισης ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δεν υφίσταται. Ωστόσο, πράγματι, μεταξύ άλλων οι απολυταρχικές μοναρχίες σέβονται το ρωμαϊκό δίκαιο, το κατεξοχήν δίκαιο θεσμοποίησης και συστηματικής κατηγοριοποίησης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων – αυτό άλλωστε τις διέκρινε από τη σουλτανική δεσποτεία, όπως θα δούμε, στην οποία δεν αναγνωριζόταν (ή περιοριζόταν σε σημαντικό βαθμό) το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία.

Όμως, πέραν αυτού, τα βασικά χαρακτηριστικά του απολυταρχικού κράτους είναι θεμελιώδη για την ανάδυση των νεωτερικών κοινωνιών ως κοινωνιών συστηματικής πειθάρχησης και άσκησης βιοπολιτικών στρατηγικών ελέγχου του πληθυσμού. Το απολυταρχικό κράτος θα ήταν πράγματι περισσότερο σωστό να το κατανοήσουμε όχι ως ένα εργαλείο των αστικών τάξεων, αλλά ως ένα αποτέλεσμα ιστορικού συμβιβασμού,

ένα σημείο ισορροπίας μεταξύ ανερχόμενων αστών και υποχωρούντων ευγενών. Ας μην ξεχνάμε ότι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της απολυταρχικής μοναρχίας στην Ευρώπη, ο Βασιλιάς-Ήλιος Λουδοβίκος ΙΔ΄, χρησιμοποίησε κατά κόρον την παραχώρηση τίτλων ευγενείας και υψηλών γραφειοκρατικών θέσεων για την ομαλή πολιτική ενσωμάτωση των ισχυρών αριστοκρατών των γαλλικών επαρχιών. Υπό αυτή την έννοια οι Βερσαλλίες, το μεγάλο παλάτι που έχτισε έξω από το Παρίσι, αποτέλεσαν το δικό του «χρυσό κλουβί» για να εγκλωβίσει ακριβώς εν δυνάμει πολιτικούς αντιπάλους και πιθανούς αμφισβητίες της εξουσίας του. Η περίοδος του απολυταρχικού κράτους είναι αυτή που, όπως κάποιος άλλος στον 20ό αιώνα είχε περιγράψει ιδιοφυώς: αυτοί που μπορούν (οι αστοί δηλαδή) δεν θέλουν, και αυτοί που θέλουν (οι ευγενείς δηλαδή) δεν μπορούν.

Το απολυταρχικό κράτος δεν ήταν αστικό, αλλά ένα πεδίο εκδήλωσης μιας τεράστιας πολιτικής σύγκρουσης: της πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ ευγενών και αστών. Ίσως μια τέτοια ιστορική προσέγγιση να λειτουργεί συμπληρωματικά σε μια αντίστοιχη φουκωική που επιμένει στη σχέση του χαρακτήρα της εξουσίας με τα «καθεστώτα γνώσης» και την άσκηση βιοπολιτικών στρατηγικών. Ήταν μια μορφή κράτους που διακρινόταν από τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

α) Το κράτος, για πρώτη φορά με τέτοια συστηματικότητα, οργανώνει την κυριαρχία του μέσα από μια διαδικασία γραφειοκρατικού ελέγχου του πληθυσμού. Αυτός βασίζεται κατά κύριο λόγο στη συγκρότηση διοικητικών, αστυνομικών και στρατιωτικών μηχανισμών, που τείνουν να ελέγξουν κάθε πλευρά της ζωής των υπηκόων του. Η συγκρότηση αρχείων κάθε είδους (γάμων, γεννήσεων, θανάτων, συμβολαιογραφικών πράξεων κ.λπ.) που οργανώνει ένα σώμα πληροφοριών, πάνω στο οποίο βασίζεται η λειτουργία αυτών των μηχανισμών, αποτελεί τη θεμελιώδη προϋπόθεση ανάπτυξης του νεωτερικού κράτους.

β) Νέος μαζικός, κάθετα ιεραρχημένος στρατός. Οι στρατιωτικές δυνάμεις πολλαπλασιάζονται σε σχέση με το παρελθόν, αν και ακόμη η πλειονότητα των στρατιωτών παραμένουν μισθοφόροι. Η αριθμητική ενίσχυση όμως τώρα συνδυάζεται με την κάθετα ιεραρχική οργάνωση και με νέες πολεμικές τακτικές με πρωτοπόρους στον τομέα αυτό τον στρατηγό των Αψβούργων Βαλλενστάιν και τον βασιλιά της Σουηδίας Γουστάβο Αδόλφο: οι στρατιώτες πολεμούν συντεταγμένα και για πρώτη φορά κάνουν μαζική χρήση πυροβολικού και πυροβόλων όπλων. Η χρήση των νέων όπλων θα οδηγήσει προοδευτικά στην απαξίωση του ιππικού (που θα αποτελεί πλέον παραπληρωματικό και όχι το κύριο στρατιωτικό σώμα) αλλά και της οχύρωσης των πόλεων με τείχη: η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Οθωμανούς και η άλωση της Καστιγιόν, πόλης κοντά στο Μπορντώ από τους Γάλλους στο πλαίσιο του Εκατονταετούς Πολέμου, την ίδια χρονιά, μόλις δύο μήνες μετά, αποτελούν καλά παραδείγματα της νέας μορφής πολέμου. Η επιθετική στρατηγική πλέον βασίζεται κυρίως στο πεζικό, η λειτουργία του οποίου προϋποθέτει σταθερές λειτουργίες ανεφοδιασμού, και που καθιστά αναγκαία την ενίσχυση της κεντρικής διοίκησης στις μονάδες.

γ) Για πρώτη φορά, ειδικά μετά τη Συνθήκη της Βεσφαλίας του 1848, οργανώθηκαν με συστηματικότητα διπλωματικά σώματα με πρέσβεις και προξένους στις πρωτεύουσες φίλιων και αντίπαλων κρατών. Η διπλωματική διαπραγμάτευση ήταν το πρώτο μέσο στο οποίο τα κράτη αυτά προσέτρεχαν για να επιλύσουν τις διαφορές τους με στόχο ακριβώς να αποφύγουν την ένοπλη αντιπαράθεση.

δ) Το απολυταρχικό κράτος αναβίωσε το ρωμαϊκό δίκαιο ως το κατεξοχήν δίκαιο που αφορά την οργάνωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Το ρωμαϊκό δίκαιο μπορούσε να προστατεύσει τα συμφέροντα των ανερχόμενων αστών ακόμη και απέναντι στην αυθαίρετη συμπεριφορά των μοναρχών. Και τα συμφέροντά τους στο επίπεδο αυτό συνέπιπταν με τα αντίστοιχα των μετασχηματισμένων ευγενών σε πειθήνιους γραφειοκράτες. Το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας αναδύεται ως το υπέρτατο αγαθό.

ε) Τέλος, το απολυταρχικό κράτος βασίζεται στο οικονομικό δόγμα του меркантиλισμού, στην αρχή δηλαδή ότι το κράτος πρέπει να έχει πλεόνασμα από τις εισαγωγές και εξαγωγές του. Βέβαια, αυτό υπήρξε κυρίως μια απάντηση του γαλλικού κράτους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα στο ανταγωνιστικό εμπορικό πλεονέκτημα της Αγγλίας. Για να το πετύχουν αυτό επέβαλλαν δασμούς στα εισαγόμενα προϊόντα ώστε να προωθηθούν τα αντίστοιχα εγχώρια και παράλληλα ευνόησαν τις εξαγωγές. Ωστόσο η ήττα των Γάλλων στον Επταετή Πόλεμο (1756-1763) και αργότερα στους Ναπολεόντειους Πολέμους (1797-1815) ολοκλήρωσε τη διαδικασία κυριαρχίας του ατλαντικού και του μεσογειακού εμπορίου, και συνεπώς του εμπορίου στον Ινδικό ωκεανό, από τη Μεγάλη Βρετανία (Perry Anderson, 2003).

3 Το ιστοριογραφικό πρόβλημα της δεύτερης δουλοπαροικίας

Ο Πέρρυ Άντερσον και πάλι παρατηρεί ότι η ανάπτυξη του απολυταρχικού κράτους στη Δυτική Ευρώπη θα έπρεπε να θεωρηθεί ως ένα είδος αποζημίωσης προς τους ευγενείς για την προοδευτική διάλυση των δουλοπαροικιακών σχέσεων. Εάν, όμως, κάτι τέτοιο συνέβη στη Δυτική Ευρώπη, η θεμελίωση απολυταρχικών μοναρχιών στην Ανατολική Ευρώπη υπήρξε στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα της κίνησης των

γαιοκτημόνων να καθιλωσουν τους αγροτικούς πληθυσμούς σε συνθήκες δουλοπαροικίας για τους επόμενους τρεις αιώνες. Ο Άντερσον θεωρεί μεγάλη καμπή το τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου, όταν αντίστοιχα οι νικητές Αψβούργοι (όχι μόνο στην Αυστρία, αλλά και στη Βοημία), σε συνεργασία με τους Ούγγρους αριστοκράτες (όχι μόνο στην Ουγγαρία, αλλά και στην Τρανσυλβανία), οι Πολωνοί ευγενείς και οι Ρώσοι βογιάροι κατάφεραν να επιβάλουν αντίστοιχους νομικούς κώδικες με στόχο την καθήλωση των αγροτών σε κατάσταση δουλοπαροίκων.

Συνήθως η ιστορική εξήγηση για την επιβολή της *δεύτερης δουλοπαροικίας*, όπως αποκλήθηκε το φαινόμενο αυτό, σε μια μεγάλη γεωγραφική ζώνη, από τις χώρες της Βαλτικής μέχρι και τον Δούναβη, είναι ότι οι ευγενείς της Ανατολικής Ευρώπης εκμεταλλεύτηκαν τις ανάγκες σε σιτηρά συνεπεία της μεγιστοποίησης των αστικών κέντρων στην Κεντρική και στη Δυτική Ευρώπη. Πράγματι, σήμερα γνωρίζουμε ότι η αύξηση της τιμής των σιτηρών στη Δύση και οι εξαγωγές σιτηρών προς αυτήν συνδέονται με την επιβολή, σε πολλές περιπτώσεις, είτε *de jure* είτε *de facto*, δουλοπαροικιακού καταναγκασμού στην Ανατολή (Tom Raster, 2019).

Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα θεωρητική ερμηνεία για την εμφάνιση της δεύτερης δουλοπαροικίας διατυπώθηκε από τον Έβσεϊ Ντόμαρ, έναν κείνσιανό Ρωσοαμερικανό οικονομολόγο, που επεξεργάστηκε μία παλαιότερη θέση του Ρώσου ιστορικού του 19ου αιώνα Βασίλι Κλιουτσέφσκι. Ο Κλιουτσέφσκι εξέταζε τα αίτια της εμφάνισης της δουλοπαροικίας υπό το πρίσμα της ρωσικής εμπειρίας του 16ου και 17ου αιώνα. Ο Ντόμαρ ισχυρίστηκε ότι για την εμφάνισή της απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η υψηλή αναλογία διαθέσιμης γης προς διαθέσιμη εργασία: με απλά λόγια, η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών σε συνθήκες διαθεσιμότητας άφθονης γης δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη θεσμοποίηση καταναγκαστικής εργασίας. Η θέση αυτή ερχόταν σε αντιπαράθεση με νεομαλθουσιανές ερμηνείες που ισχυρίζονταν ότι, όταν υπάρχει έλλειψη εργατικών χεριών και αφθονία γης, ο καταναγκασμός υποχωρεί για να συγκρατήσει τους δουλοπαροίκους στην καλλιέργεια της γης.

Ο Ντόμαρ θύμιζε ότι η δουλοπαροικία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εξαιτίας της ερήμωσης και της μείωσης του πληθυσμού που προκάλεσαν οι βαρβαρικές επιδρομές. Αντίθετα, η απότομη πτώση της δουλοπαροικίας στη Δυτική Ευρώπη κατά τον 13ο αιώνα αποδίδεται από τον Ρωσοαμερικανό οικονομολόγο στον υπερπληθυσμό, άρα στο μεγάλο πλεόνασμα εργασίας, και επομένως στην πολύ χαμηλή αναλογία γης/εργασίας. Με τον ίδιο τρόπο εξηγεί την εμφάνιση της δουλείας στον αμερικανικό Νότο. Σύμφωνα με αυτόν, ο αμερικανικός Νότος χαρακτηριζόταν από άφθονη ελεύθερη γη και μεγάλης κλίμακας γεωργία, αλλά όχι άφθονη δωρεάν εργασία. Αντίθετα, στον αμερικανικό Βορρά υπήρχαν άφθονη ελεύθερη γη και άφθονο δωρεάν εργατικό δυναμικό, αλλά όχι μεγάλης κλίμακας γεωργία. Σύμφωνα με τον Ντόμαρ, αυτοί οι τρεις παράγοντες ποτέ δεν εμφανίζονται μαζί (Domar, 1970).

Έτσι με τον ίδιο τρόπο προσπάθησε να εξηγήσει γιατί, ενώ στα χρόνια του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού, τον 16ο αιώνα, η πλειονότητα των αγροτών ήταν ελεύθεροι καλλιεργητές, μέσα σε εκατό χρόνια μετατράπηκαν όλοι σχεδόν σε δουλοπαροίκους. Ο Ντόμαρ ισχυρίστηκε ότι αυτό το προκάλεσε η στελέχωση του στρατού και της διοίκησης από μεγάλο αριθμό υπαλλήλων και η χαμηλή πυκνότητα του πληθυσμού. Στην έλλειψη διαθέσιμης εργασίας ήρθε να προστεθεί το γεγονός ότι από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, η ρωσική κυβέρνηση άρχισε να διανέμει γη (με το σύστημα *romest'e* που θα δούμε παρακάτω), ερημώνοντας τις κεντρικές περιοχές της χώρας και δημιουργώντας μια υψηλή αναλογία γης/εργασίας. Το ίδιο συνέβη και στην Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία ήδη από τον 14ο αιώνα με την κατάκτηση των ουκρανικών πεδιάδων.

Η επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας υπήρξε στην πραγματικότητα ένα σύμπτωμα αυτού που ο Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν αποκάλεσε ανάδυση της ευρωπαϊκής «κοσμο-οικονομίας» (world-economy): σε αυτό το ευρωπαϊκό οικονομικό κοσμοσύστημα οι ανάγκες του καπιταλιστικού «κέντρου» σε αγροτικά προϊόντα (κυρίως δημητριακά) και πρώτες ύλες οδηγούν στην εξάρτηση μιας μεγάλης γεωγραφικής ζώνης γύρω από αυτό, της «περιφέρειας», που οδηγείται ή εξαναγκάζεται να του τα παρέχει. Η περιφέρεια, με τη σειρά της, εισάγει από το κέντρο προϊόντα προστιθέμενης αξίας, δηλαδή βιομηχανικά και βιοτεχνικά εμπορεύματα, διαδικασία που ενισχύει τη σχέση οικονομικής εξάρτησής της από αυτό. Στην περίπτωση μας, οι χώρες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης εξαναγκάζονται ή οδηγούνται να προμηθεύουν τη Δυτική Ευρώπη με αγροτικά προϊόντα και δευτερευόντως με πρώτες ύλες, που συνήθως τις προμηθεύονται οι χώρες της δεύτερης από τις αποικίες τους (για παράδειγμα, το βαμβάκι για τις κλωστοϋφαντουργίες της η Βρετανία το προμηθεύεται από τη Βόρεια Αμερική και αργότερα την Ινδία και την Αίγυπτο).

Ο Άντερσον, ωστόσο, αποστασιοποιείται από μια ερμηνεία που θα εξηγούσε με στενά οικονομικούς όρους την επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Κατ' αρχήν παρατηρεί ότι δεν υπάρχει σύμπτωση σε όλες χώρες ανάδυσης του απολυταρχικού κράτους και επιβολής της δεύτερης δουλοπαροικίας: στην Πρωσία, για παράδειγμα, η κυριαρχία των ευγενών επί των δουλοπαροίκων επιβεβαιώθηκε ήδη κατά τον 16ο αιώνα, πριν δηλαδή την εγκαθίδρυση του απολυταρχικού κράτους τον 17ο.

στην Πολωνία, μία κλασική περίπτωση επιβολής της δεύτερης δουλοπαροικίας από τους ευγενείς, δεν υφίστατο κρατική δομή μετά τη διάλυση της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας· η δουλοπαροικιοποίηση των αγροτών στην Ουγγαρία ξεκίνησε από τους Ούγγρους ευγενείς μετά το τέλος του Αυστρο-οθωμανικού Πολέμου στα τέλη του 17ου αιώνα, αλλά είναι γνωστό ότι αυτοί αντιτίθεντο επίσης στον απολυταρχισμό των Αψβούργων· τέλος, ακόμη και στη Ρωσία η ανάδυση του απολυταρχικού κράτους δεν συνέπεσε απολύτως με την επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας. Η εγκαθίδρυση του απολυταρχικού κράτους στην Ανατολική Ευρώπη ήταν κατά κύριο λόγο συνέπεια της απειλής των νέων συγκεντρωτικών στρατιωτικών μηχανισμών που ανέπτυξε η Δύση, και κυρίως της σουηδικής απειλής στα χρόνια του Τριακονταετούς Πολέμου.

Κατά τον Άντερσον, οι μεικτές δυτικές οικονομίες της μεταβατικής εποχής –που συνδύαζαν την ημικεκτημένη και μεταδουλοπαροικιακή φεουδαρχική γεωργία με θύλακες εμπορευματοικού και μανιφакτουρικού κεφαλαίου– δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας. Ο δείκτης εκμετάλλευσης της γεωργίας στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες (16ος – 17ος αιώνας) ήταν ακόμη χαμηλός, ενώ το εξωτερικό εμπόριο των δυτικών χωρών εκπροσωπούσε μικρό ποσοστό του εθνικού προϊόντος, με εξαίρεση την Ολλανδία και τη Βενετία. Συνεπώς, θα έπρεπε να αναζητήσει κάποιος την ανάδυση της απολυταρχικής μοναρχίας στην Ανατολική Ευρώπη σε αιτίες εξωοικονομικές, όπως ο γεωστρατηγικός παράγοντας. Στον ευρωπαϊκό Νότο η απειλή των Οθωμανών (1529 και 1683 οι δύο αποτυχημένες πολιορκίες της Βιέννης) και στον ευρωπαϊκό Βορρά η απειλή των Σουηδών (από το 1630, εν μέσω Τριακονταετούς Πολέμου, μέχρι το 1720 οι Σουηδοί είχαν εισβάλει σε Μόσχα, Βαρσοβία, Βερολίνο, Δρέσδη και Πράγα – δηλαδή σε μια τεράστια γεωγραφική ζώνη που ξεκινούσε από τις γερμανικές χώρες μέχρι τη Ρωσία) ευθύνονται πολύ περισσότερο για τον μετασχηματισμό των κρατικών οντοτήτων σε απολυταρχικές μοναρχίες με λίγο πολύ παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτές της Δυτικής Ευρώπης. Ωστόσο, ακόμη και έτσι δεν ήταν πάντα αυτή η λογική εξέλιξη των πραγμάτων:

- Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων δεν κατάφερε να ολοκληρώσει την κυριαρχία της στον χώρο των γερμανικών κρατιδίων, με συνέπεια να ρίξει το βάρος της στα ανατολικά, ερχόμενη σε σύγκρουση με τους Οθωμανούς.
- Η Πρωσία (Βραδεμβούργο) βρισκόταν υπό κατοχή από το 1631, με συνέπεια τις στρατιωτικές επιτάξεις, τις φορολογικές επιβαρύνσεις, και την κατάργηση προνομίων των γιούνκερς (μεγάλων γαιοκτημόνων-αριστοκρατών). Η άνοδος της πρωσικής απολυταρχίας μετά το 1650 ήταν πράγματι απάντηση στη σουηδική εισβολή (1655-1660: Σουηδο-πολωνικός Πόλεμος· 1670: Σουηδο-πρωσικός Πόλεμος).
- Η Πολωνία διαλύθηκε σχεδόν από τον σουηδικό «Κατακλυσμό» (Β΄ Σουηδο-πολωνικός Πόλεμος 1701-21), που σήμανε την αποτυχία των Πολωνών ευγενών να συγκροτήσουν απολυταρχικό καθεστώς.
- Η Ρωσία διαφέρει ως προς το ότι η πορεία προς τον απολυταρχισμό είχε ήδη ξεκινήσει (κράτος Κιέβου, βυζαντινή αυτοκρατορική παράδοση, «Τρίτη Ρώμη»).

Οι χώρες, δηλαδή, που αντιστάθηκαν στη σουηδική (Πρωσία και Ρωσία) και στην οθωμανική (Αυστρία) απειλή προχώρησαν σε μία προσομοίωση των κρατικών μηχανισμών τους με αυτούς των δυτικών κρατών, και ταυτόχρονα επέτρεψαν την υπαγωγή των αγροτικών πληθυσμών τους σε συνθήκες άγριας δουλοπαροικιακής εκμετάλλευσης. Έτσι η θεσμοποίηση σκληρής δουλοπαροικίας από τον αψβουργικό απολυταρχισμό έλαβε χώρα στη Βοημία με το τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου το 1648, έχοντας ως προϋπόθεση την ήττα των Βοημών αριστοκρατών στη μάχη του Λευκού Όρους και ως δικαιολογία τις μεγάλες δημογραφικές απώλειες λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων (οι αγγαρείες έφτασαν να αποτελούν τη μισή εργάσιμη εβδομάδα)· στη Ρωσία το 1649 με τη σύγκληση του *Zemsky Sobor* (Σύνοδος της γης) στη Μόσχα για να περάσει ο περίφημος Κώδικας (*Sobornoe Ulozhenie*) που γενίκευε τη δουλοπαροικία, ενώ υποχρέωνε τους βογιάρους σε απόδοση στρατιωτικής υπηρεσίας, ζήτημα κρίσιμο, όπως θα δούμε, για τη συγκρότηση της ρωσικής απολυταρχίας· και τέλος, στην Πρωσία ήταν σημαντική για την επέκταση της δουλοπαροικίας πέραν του Έλβα ποταμού η συμφωνία το 1653 του Μεγάλου Εκλέκτορα και των Γενικών Τάξεων για ίδρυση τακτικού στρατού και τη δέσμευση των χωρικών στη γη.

Η διαδικασία της επικράτησης μορφών απολυταρχικής μοναρχικής διακυβέρνησης και η παράλληλη (αν και όχι πάντα σύγχρονη) επικράτηση μορφών δουλοπαροικιακής εκμετάλλευσης των αγροτών είχαν αντίστοιχες συνέπειες στην ανάπτυξη των αστικών κέντρων, αφενός, και στη ζωή των αγροτών, αφετέρου. Οι πόλεις, παρά τη σύντομη ανάπτυξη που γνώρισαν κατά την περίοδο από τα μέσα του 16ου μέχρι τα μέσα του

17ου αιώνα, άρχισαν να τίθενται υπό τον πολιτικό έλεγχο των ευγενών. Οι απολυταρχικές μοναρχίες των Ρομάνοφ (μαζί με τους βογιάρους), των Χοεντσόλερν και των Αψβούργων θα θέσουν περιορισμούς και δεν θα επιτρέψουν σε αυτές να εξελιχθούν σε κέντρα ελεύθερης οικονομικής και πνευματικής ζωής, όπως συνέβη με τις πόλεις της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης – τουλάχιστον όσες πρόλαβαν να αναπτυχθούν πριν υπαχθούν σε κάποια αντίστοιχη απολυταρχική μοναρχία. Ακόμη και οι αστικές λειτουργίες που μπορεί να υφίσταντο (εμπορικές, τραπεζιτικές ή και βιοτεχνικές) διαμεσολαβούνταν από μέλη της τάξης των μεγάλων γαιοκτημόνων. Αντιστοίχως ο μεγάλος βαθμός εκμετάλλευσης των αγροτών συχνά τους οδηγούσε είτε στη φυγή από τον τόπο κατοικίας (με κύριους προορισμούς είτε τη Σιβηρία είτε τις κοιλάδες του Ντον και του Βόλγα) είτε στην αγροτική εξέγερση (Ουκρανία 1648-1654, Βοημία 1645-50, 1656, 1680, Ρωσία, μέσα 17ου – αρχές 18ου αι., και βέβαια με πιο σημαντική από όλες αυτήν υπό τον Εμελιάν Πουγκατσόφ μεταξύ 1773-74).

Η ανάδυση του απολυταρχικού κράτους στην Ανατολική Ευρώπη, αντί να είναι ένα είδος αποζημίωσης για τα απολεσθέντα προνόμια των παλαιών ευγενών, αποτέλεσε έναν μηχανισμό επιβολής δουλοπαροικιακών σχέσεων προς όφελος των αριστοκρατικών στρωμάτων. Το γεγονός ότι ακριβώς στην περίπτωση της Ανατολικής Ευρώπης ήταν αδύναμος ο εξισορροπητικός παράγοντας που υπήρχε στη Δύση, δηλαδή τα αστικά στρώματα, κατέστησε ακόμη πιο κρίσιμη τη σχέση μεταξύ μονάρχη και ισχυρών αριστοκρατών: τόσο στην περίπτωση κλασικών απολυταρχικών μοναρχιών όπως η Ρωσία, η Πρωσία και η Αυστρία, όσο και στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η συγκρότηση των πολιτικών δομών εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τον διακανονισμό αυτής της σχέσης.

Αντιστοίχως, εάν είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσουμε το πώς επιλύθηκε το πρόβλημα στη σχέση μοναρχίας και ευγενών στις αυτοκρατορίες που μας ενδιαφέρουν, άλλο τόσο σημαντικό είναι να δούμε το πώς επιλύθηκε κατά περίπτωση το πρόβλημα της διάχυσης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων πάνω στη γη. Τα κρίσιμα ζητήματα της ιδιοκτησίας, της κατοχής και της χρήσης της γης ήταν οι βασικές μεταβλητές για την κατανόηση όχι μόνο της θέσης των αγροτικών στρωμάτων (δουλοπαροικιακών και μη), αλλά και του βαθμού επιβολής της κεντρικής πολιτικής εξουσίας πάνω στα ισχυρά κοινωνικά στρώματα των μεγάλων γαιοκτημόνων, και συνεπώς των φυγόκεντρων τάσεων που αυτά θα μπορούσαν να αναπτύξουν.

4 Το ιστοριογραφικό παράδειγμα και οι κριτικές του

Ωστόσο, εάν η οικονομική ερμηνεία της επιβολής της δεύτερης δουλοπαροικίας και της ανάδυσης της απολυταρχικής μοναρχίας στην Ανατολική Ευρώπη, δηλαδή η υπαγωγή της παραγωγής των πεδιάδων της στο ευρωπαϊκό καπιταλιστικό «κοσμοσύστημα», είναι πράγματι ανεπαρκής, το ίδιο θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί για τη στρατιωτικο-γεωπολιτική: η σουηδική και η οθωμανική απειλή από βορρά και νότο αντιστοίχως ασφαλώς έπαιζαν τον ρόλο τους, αλλά δεν πρέπει κανείς να υποτιμά την επιρροή των παραγόντων που μπορεί κάποιος να ανιχνεύσει σε γεγονότα όπως ο Τριακονταετής Πόλεμος στην πρώτη περίπτωση, της αδυναμίας των Οθωμανών να διεισδύσουν στην Κεντρική Ευρώπη στη δεύτερη. Ακριβώς στα τελευταία χρόνια του Τριακονταετούς Πολέμου θα λάβει η χώρα ο αγγλικός Εμφύλιος Πόλεμος (1642-1647), διευθετώντας τις πολιτικές σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνων και αστών, τη στιγμή που η Μεγάλη Βρετανία ήδη εξελίσσεται σε θαλάσσια υπερδύναμη. Η Γαλλία, με την εμπειρία της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ', θα ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο, ενώ η Ολλανδική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών θα μεσουρανήει στο εμπόριο της Μεσογείου και του Ινδικού. Η Ισπανία και η Πορτογαλία περνούν πλέον τη δική τους κρίση (η πρώτη μετά την ήττα της Μεγάλης Αρμάδας στη Μάγχη, η δεύτερη με την ενσωμάτωσή της στην πρώτη), και οι νέες αποικιακές δυνάμεις θέτουν υπό τον έλεγχό τους τον Ατλαντικό, τη Βόρεια Θάλασσα και τη Μεσόγειο. Αυτό δημιουργεί αμέσως ένα συγκριτικό μειονέκτημα των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, δηλαδή των κρατών εκείνων που η έξοδος στη θάλασσα δεν είναι τέτοια που θα τους επέτρεπε την αναδιανομή των εδαφικών κερδών στις αποικίες της Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας. Η εσωτερική του μειονεκτήματος αντανάκλαται ακριβώς στην επιβολή εκτεταμένων δουλοπαροικιακών σχέσεων. Από μια άποψη, η χρονική σύμπτωση που πρέπει να μας απασχολεί δεν είναι μόνο η ταυτόχρονη σχεδόν επιβολή της δουλοπαροικίας στη Ρωσία, στη Βοημία, στην Πρωσία και στην Πολωνία, αλλά και η χρονική ταύτιση όλων αυτών με τη μεγάλη διευθέτηση που επέφερε ο εμφύλιος στο εσωτερικό της Αγγλίας, που θα της επιτρέψει τα επόμενα χρόνια να στήσει μια αποικιακή αυτοκρατορία που θα οδηγήσει στη Βιομηχανική Επανάσταση του 18ου αιώνα. Όπως σωστά παρατήρησε ο Ντάγκλας Νορθ, η αγγλική αστική τάξη πρώτα έλυσε το πρόβλημα της πολιτικής της κυριαρχίας, και μετά της οικονομικής.

Συνεπώς, η τρίτη διάσταση του ζητήματος της συγκρότησης του νεωτερικού κράτους που πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι η ταυτόχρονη σε μεγάλο βαθμό ανάδυση ναυτικών/αποικιακών αυτοκρατοριών στη Δυτική Ευρώπη μετά την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου (Ισπανία, Πορτογαλία, Αγγλία, Γαλλία και Ολλανδία)

και ηπειρωτικών αυτοκρατοριών στην Ανατολική (Ρωσία, Αυστρία και Οθωμανική Αυτοκρατορία), με μια ενδιάμεση κατακερματισμένη πολιτικά ζώνη στην Κεντρική Ευρώπη: αυτή των γερμανικών και ιταλικών κρατιδίων. Ως έναν βαθμό πρέπει να δούμε την εδαφική ολοκλήρωση των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών κατά τον 15ο και 16ο αιώνα ως απόπειρα να απαντηθεί η οικονομική κυριαρχία των αποικιακών, αλλά και την πίεση οι δεύτερες να κατακτήσουν τον Ατλαντικό ως απόπειρα να απαντηθεί το πρόβλημα του ελέγχου από τις πρώτες των δρόμων του ανατολικού εμπορίου.

Στην περίπτωση των Οθωμανών αυτή η προσπάθεια ήταν αρκετά επιτυχής για τα Βαλκάνια, την Ανατολική Μεσόγειο και τη Βόρεια Αφρική, κορυφώθηκε με τις κατακτήσεις του Σελίμ Α' (1517) και του γιου του Σουλεϊμάν (1521), όμως σταμάτησε στην πρώτη αποτυχημένη πολιορκία της Βιέννης (1529) και κυρίως στη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571): λίγο πριν οι Ισπανοί δώσουν τη σκυτάλη της παγκόσμιας κυριαρχίας στους Άγγλους, θα επιφέρουν ένα συντριπτικό χτύπημα στους Οθωμανούς από το οποίο ουσιαστικά δεν θα μπορέσουν να ανακάμψουν.

Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων δεν θα γνωρίσει ποτέ μια τόσο συντριπτική ήττα μέχρι τους Ναπολεόντειους Πολέμους – αντίθετα, θα είναι σημαντικές οι επιτυχίες της εναντίον των Οθωμανών: η αδυναμία της όμως να επεκταθεί προς δυσμάς (εξαιτίας της αντίστασης των Ελβετών) και προς βορρά (εξαιτίας της αντίστασης των Γερμανών πριγκίπων) θα περιορίσει τις δυνατότητές της και θα τη στρέψει προς τις πεδιάδες της Ανατολικής Ευρώπης (Ουγγαρία, Σιλεσία, Γαλικία, Ρουρητανία) και τα όρη της Τρανσυλβανίας και της Βοημίας.

Τέλος, η Ρωσία θα αρχίσει να συνειδητοποιεί την ανάγκη να μετατραπεί σε ναυτική δύναμη μόνο κατά την περίοδο της βασιλείας του Μεγάλου Πέτρου. Και για αυτήν όμως υπήρχε μια πιο ενδιαφέρουσα εναλλακτική που είχε αρχίσει ήδη στα χρόνια του Μπορίς Γκοντουνόφ και την οποία τελικά ακολούθησε: ο εμποικισμός της Σιβηρίας και η έξοδος στον Ειρηνικό. Κατάφερε επίσης να αποκτήσει εξόδους στη Βαλτική (επί Μεγάλου Πέτρου) και στον Εύξεινο Πόντο (επί Μεγάλης Αικατερίνης), όμως το κόστος των πολέμων εναντίον των Σουηδών και των Οθωμανών αντιστοίχως δεν της επέτρεπε μια απευθείας αντιπαράθεση με τις μεγάλες δυτικές αποικιακές δυνάμεις. Αυτό θα συμβεί στις αρχές του 19ου αιώνα με τους Ναπολεόντειους Πολέμους και στα μέσα του 19ου αιώνα με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και το «Μεγάλο Παιχνίδι» της αντιπαράθεσης με τη Μεγάλη Βρετανία για τον έλεγχο της Κεντρικής Ασίας. Η Ρωσία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, θα αποτελέσει μία περίπτωση υβριδικής μεγάλης δύναμης που θα συνδυάζει χαρακτηριστικά του ηπειρωτικού και του αποικιακού μοντέλου.

Επιπλέον, όμως, θα πρέπει να έχουμε υπόψη για την κρίσιμη αυτή μεταβατική περίοδο ότι, πρώτον, ακόμη και όταν επιμένουμε σε ζητήματα που αφορούν στην ιστοριογραφία της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν είναι βέβαιο ότι διαφεύγουμε από μία ευρωκεντρική προσέγγιση που έχει διαμορφώσει ήδη η ιστορία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Ο πειρασμός να βλέπουμε την ιστορία των ανατολικοευρωπαίων ή των μη Ευρωπαίων διαρκώς ως μία παρέκκλιση από έναν κανόνα που έχει διαμορφωθεί π.χ. από την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Μεγάλη Βρετανία ή το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στη Γαλλία είναι πάντοτε υπαρκτός. Δεύτερον, όπως ακριβώς δεν πρέπει να έχουμε δεδομένο το περιεχόμενο της έννοιας «Ευρώπη», θα πρέπει να έχουμε το ίδιο υπόψη για τον όρο που διαρκώς χρησιμοποιούμε εδώ, τον όρο «αυτοκρατορία». Και αυτό γιατί δεν πρέπει να συγχέουμε τους τρόπους εξιδανίκευσης των κρατικών αυτών οντοτήτων συνήθως μέσα από τη μυθολογία των δυναστειών που τις κυβέρνησαν, με κρατικές οντότητες της νεωτερικότητας που είχαν πλήρη έλεγχο της επικράτειάς τους. Συνήθως επρόκειτο για χαλαρές κρατικές ομοσπονδίες που πολύ απέχον από το να ασκούν πλήρη έλεγχο του χώρου και του χρόνου των υπηκόων τους. Στην πραγματικότητα οι «αυτοκρατορίες» και οι δυναστείες που τις κυβέρνησαν θα συγκροτούνται στον βαθμό που συμμετέχουν στη διαμόρφωση και παγίωση εθνικών ταυτοτήτων στην εποχή της νεωτερικότητας. Γι' αυτό, παρότι πολλές από αυτές στήριζαν τη μυθολογία τους στο αρχαίο ρωμαϊκό αυτοκρατορικό παρελθόν ή στους Γότθους «βαρβάρους» που το κατέλυσαν, στην πραγματικότητα διαμορφώνονταν πάνω στο πρότυπο του απολυταρχικού κράτους, όπως δείξαμε και παραπάνω. Η ανάδυση των εθνικών ταυτοτήτων, όπως μας έδειξε ο Μπένεντικτ Άντερσον, σήμαινε εθνικοποίηση του χρόνου (κυρίως μέσω της ταύτισης των δυναστειών με έθνη και της αντίστοιχης υπαγωγής των θρησκευτικών ταυτοτήτων στις εθνικές) και του χώρου (κυρίως μέσω της ανάδυσης της έννοιας του «συνόρου») αυτών των απολυταρχικών κρατών. Αλλά σε αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε.

Βιβλιογραφία

- Abels, Richard, "The Historiography of a Construct: 'Feudalism' and the Medieval Historian", *History Compass*, 7:3 (2009) 1008-1031.
- Anderson, Perry, *Το Απολυταρχικό Κράτος*, Αθήνα: Οδυσσέας 2003 (μετάφραση του: Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London: Verso 1974).
- Bloch, Marc, *Η Φεουδαλική κοινωνία. Η διαμόρφωση των σχέσεων εξάρτησης, οι τάξεις και η διακυβέρνηση των ανθρώπων*, Αθήνα: Κάλβος 1987 (ελληνική μετάφραση του: Marc Bloch, *La société féodale: Les classes et le gouvernement des hommes*, t. 2, Paris: Albin Michel 1939-1940).
- Braudel, Fernand, *Η Μεσόγειος και μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τ. 3, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1991-1998 (μετάφραση του: Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*, τ. 3, Παρίσι: A. Colin 1949).
- Braudel, Fernand, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1992.
- Brown, Elizabeth A. R. "The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe", *The American Historical Review*, 79:4 (1974) 1063-1088.
- Dobb Maurice & Paul Sweezy et al., *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο 2010.
- Domar, Evsey D. "The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", *The Journal of Economic History*, 30:1 (1970) 18-32.
- Jones, Andrew, "The Rise and Fall of the Manorial System: A Critical Comment", *The Journal of Economic History* 32:4 (December 1972) 938-944.
- Ganshof, François Louis, *Qu'est-ce que la féodalité*, Bruxelles: Collection Lebègue 1944.
- Le Goff, Jacques, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας 1993.
- Μπενβενίστε, Ρίκα, *Από τους βάρβαρους στους μοντέρνους. Κοινωνική ιστορία και ιστοριογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής δύσης*, Αθήνα: Πόλις 2007.
- North, Douglass C. & Thomas Robert P., "The rise and fall of the manorial system: a theoretical model", *The Journal of Economic History* 31 (Dec. 1971) 777-803.
- North, Douglass C., *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα: Κριτική 2000.
- Poly, Jean-Pierre & Bournazel, Eric, *The Feudal Transformation, 900-1200*, Tr. Caroline Higgitt. New York & London: Holmes and Meier, 1991.
- Raster, Tom, *Serfs and the Market: Second Serfdom and the East-West goods exchange, 1579-1857*, Master of Science Thesis, Paris School of Economics 2019.
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford: Oxford University Press, 1984.
- Reynolds, Susan, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Strayer, Joseph, *Feudalism*, Princeton: Princeton University Press 1965.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press 1974.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System, II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, New York: Academic Press 1980.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System, III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World, 1750-1840*, New York: Academic Press 1980.
- Wilson, Peter H., *Absolutism in Central Europe*. New York: Routledge, 2000.

Κεφάλαιο 1: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Γίνεται σύντομη αναφορά στη διαδρομή του οίκου των Αψβούργων, που αναδεικνύονται νικητές στους ανταγωνισμούς με άλλους δυναστικούς οίκους της Κεντρικής Ευρώπης για την κληρονομιά της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Περιγράφεται η αποτυχημένη απόπειρα των Αψβούργων να επεκταθούν προς δυσμάς (εις βάρος των Ελβετών) και προς βορρά (εις βάρος των γερμανικών πριγκιπάτων του Βορρά), και η αναγκαστική στροφή τους προς ανατολάς όπου και καταλαμβάνουν τις πεδιάδες της Παννονίας, τη Σιλεσία και μεγάλα τμήματα των οθωμανικών Βαλκανίων, ειδικά μετά τους δύο επιτυχείς πολέμους εναντίον των Οθωμανών που έληξαν με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) και τη Συνθήκη του Πασάροβιτς (1718)

Προαπαιτούμενη γνώση

Εισαγωγή

Ορολογία

Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Αψβούργοι, νομοκατεστημένες τάξεις, Αυστριακή Μοναρχία, Αυστριακή Αυτοκρατορία, Αυστρία, Συνθήκη του Κάρλοβιτς, Συνθήκη του Πασάροβιτς

1.1 Η διαμόρφωση της Αυστριακής Αυτοκρατορίας

Ο πρωταρχικός εδαφικός πυρήνας της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων θεωρητικά υπήρξε το Δουκάτο της Αυστρίας: γνωστό ως *marchia orientalis*, το οποίο μεταφράστηκε στα παλαιά γερμανικά *Ostarrichi* και αργότερα έγινε γνωστό ως *Österreich*, δηλαδή «ανατολικό βασίλειο». Αυτή ήταν μια μικρή λωρίδα γης στις Ανατολικές Άλπεις που αποτελούσε μια παραμεθόρια περιοχή μεταξύ της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας των επιγόνων του Καρλομάγνου και των κρατών των Αβάρων και των Ούγγρων κατά τον 9ο και 10ο αιώνα. Όταν η περιοχή αυτή απέκτησε πολιτική αυτονομία και αναπτύχθηκε με στρατιωτικές κατακτήσεις καθώς και με διπλωματική δραστηριότητα, δημιουργήθηκε ένα πρωταρχικό αυστριακό κράτος. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Αντρέα Κόμλοσι, δύσκολα αυτή η κρατική οντότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο αυτοκρατορικός πυρήνας της μετέπειτα Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, αφού αυτή δεν θα επεκταθεί σε ομόκεντρους κύκλους γύρω από αυτόν, αλλά ουσιαστικά προς ανατολάς από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα (Andrea Komlosy, 2015: 373).

Η μεγάλη καμπή στην επέκταση αυτού του πρωταρχικού εδαφικού πυρήνα αλλά και στη διαμόρφωση μιας οιονεί αυτοκρατορικής ιδεολογίας έγινε το 1273. Τότε οι πιο ισχυροί εκ των ηγεμόνων των κρατιδίων που συναποτελούσαν τα εδάφη της παλαιάς Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, οι «εκλέκτορες», εξέλεξαν ως αυτοκράτορά της («βασιλέα Ρωμαίων») τον Αψβούργο κόμη Ροδόλφο Α΄ (1218-1291). Εκείνη την εποχή, βέβαια, και μέχρι την κατάρρευσή της το 1806, η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν μια χαλαρή ομοσπονδία ενός τεράστιου αριθμού πολιτικών μονάδων (πάνω από τριακόσια) από την Ιταλική Χερσόνησο στον νότο μέχρι τη Βόρεια Θάλασσα στον βορρά και τη σημερινή Γαλλία στη δύση μέχρι τη σημερινή Πολωνία στην ανατολή. Ο αυτοκράτορας εκλεγόταν διά βίου αλλά ασκούσε πολύ μικρή επιρροή στις αποφάσεις των τοπικών ηγεμόνων. Η απόφασή τους να εκλέξουν τον Ροδόλφο πιθανότατα βασίστηκε στην άποψη ότι θα ήταν ακριβώς ο λιγότερο επικίνδυνος σε σχέση με άλλους υποψηφίους. Ωστόσο, τον επόμενο αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στα χρόνια του δισέγγονού του, Ροδόλφου Δ΄ (1358-1365), αυτός ο μικρός εδαφικός πυρήνας θα μεγιστοποιηθεί αποφασιστικά. Μεταξύ 1358-1359, ο νέος τότε αυτοκράτορας θα καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του τα δουκάτα της Κάτω Αυστρίας με κέντρο τη Βιέννη, της Άνω Αυστρίας με κέντρο το Λιντς και της Εσωτερικής Αυστρίας με κέντρο το Γκρατς, η οποία περιλάμβανε τη Στυρία και την Καρινθία. Αργότερα, το 1363 προσάρτησε και την κομητεία του Τιρόλου, δηλαδή αυτή που ήταν γνωστή ως Εξωτερική Αυστρία και περιλάμβανε επίσης τμήματα της Αλσατίας και της Ρηνανίας, και το 1364 το Δουκάτο της Καρνιόλας, τμήμα επίσης της Εσωτερικής Αυστρίας. Ο Ροδόλφος Δ΄ θα δώσει εντολή να κατασκευαστεί μια σειρά πλαστών εγγράφων με την ονομασία *Privilegium Magnum* (Μεγάλο Προνόμιο), τα οποία υποτίθεται επιβεβαίωναν τον χαρακτήρα των παραπάνω εδαφών, δηλαδή της Αυστρίας συνολικά, ως «αρχιδουκάτου» και συνεπώς την παραχώρηση του αξιώματος του αρχιδούκα στον οίκο των Αψβούργων – γι' αυτό και έμεινε στην ιστορία της δυναστείας ως ο «ιδρυτής» (*der Stifter*). Παρά τις διασπαστικές κινήσεις των διαδόχων του, ο οίκος καθιέρωσε

δικαιώματα κληρονομικής διαδοχής σε όλες αυτές τις περιοχές, για τις οποίες θα χρησιμοποιηθεί ο όρος «Αυστρία». Ο όρος αυτός δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιείται και μετέτρεψε την ταυτότητα των κατοίκων τους από «περιφερειακή» (στο πλαίσιο της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) σε «εθνική» (υπό την έννοια της συγκρότησης μιας νέας κρατικής οντότητας) (Pieter M. Judson, 2016: 32-33).

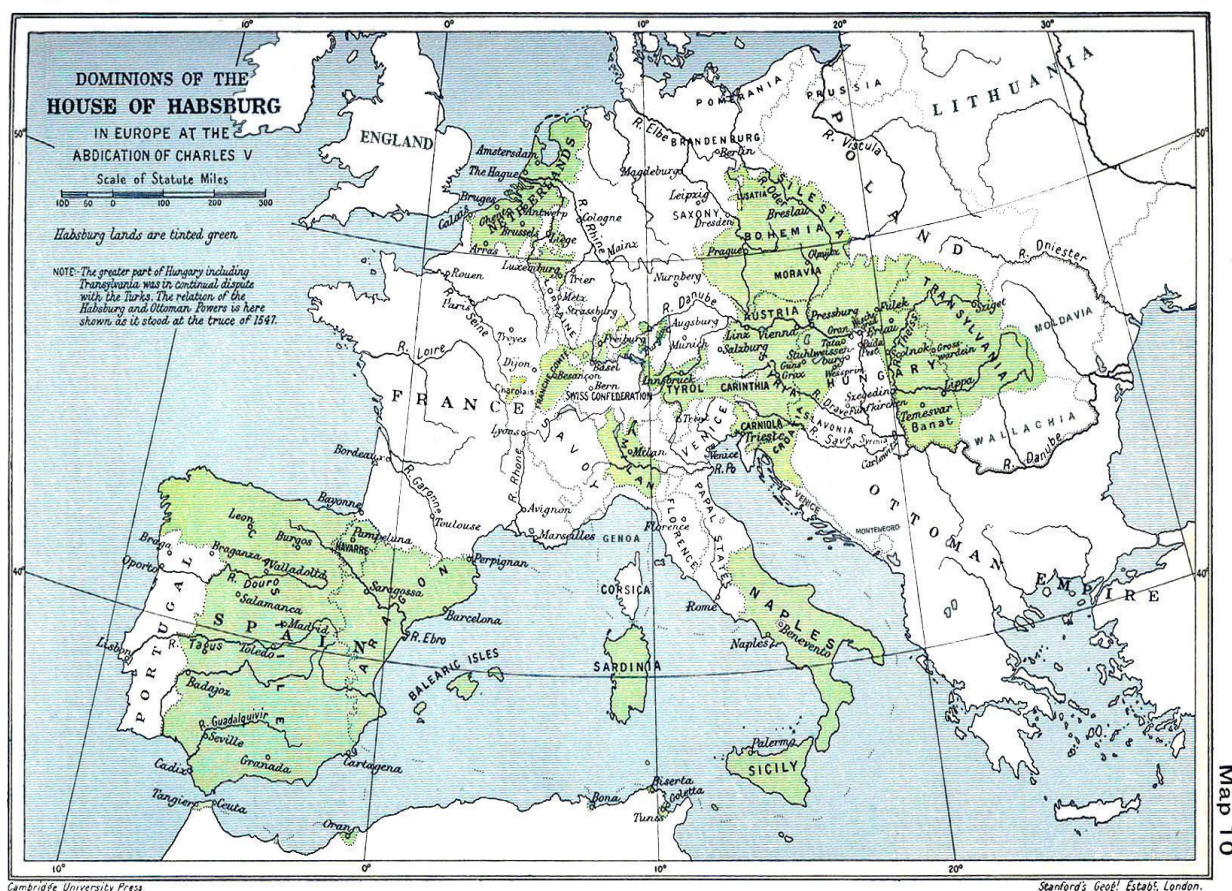
Ωστόσο, ενώ κάποιος θα περίμενε ότι οι Αψβούργοι, εφόσον πέτυχαν να ενοποιήσουν αυτές τις περιοχές, θα καταφέρναν να κυριαρχήσουν στην Κεντρική Ευρώπη, κάτι τέτοιο δεν συνέβη, αφού αντιμετώπισαν δύο ισχυρές αντιστάσεις στα επεκτατικά σχέδιά τους. Την πρώτη από την Παλαιά Ελβετική Ομοσπονδία, έναν συνασπισμό μικρών κρατιδίων γνωστά με το όνομα «καντόνια», που αποτελούσαν μια δομή ανεξάρτητη ήδη μέσα στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οι Ελβετοί κατάφεραν το 1499 να νικήσουν τα στρατεύματα του Αψβούργου αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού στη μάχη του Ντόρναχ, επιτυγχάνοντας την απόσχιση τους από την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εάν οι Ελβετοί εμπόδισαν την επέκταση του κράτους των Αψβούργων προς δυσμάς, εκείνοι που εμπόδισαν την επέκτασή του προς βορρά ήταν οι Γερμανοί ηγεμόνες κρατιδίων που ασπάστηκαν τον λουθηρανισμό (βλ. αναλυτικά παρακάτω). Παρότι η προσπάθεια του εγγονού του Μαξιμιλιανού, του αυτοκράτορα Καρόλου Ε', να καθυποτάξει τους Γερμανούς πρίγκιπες της Σμαλκαλδικής Ένωσης (Schmalkaldischer Bund, δηλαδή μιας αμυντικής συμμαχίας των λουθηρανών πριγκίπων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας), ήταν επιτυχής στρατιωτικά (1546-1547), εντούτοις λίγα χρόνια αργότερα, με τη Συνθήκη της Αυγούστας του 1555, οι Γερμανοί πρίγκιπες απέκτησαν το δικαίωμα να επιλέγουν οι ίδιοι ποιο θα είναι το επικρατούν θρησκευτικό δόγμα, καθολικό ή προτεσταντικό, αναλόγως, στα κρατίδιά τους (με βάση την περίφημη αρχή του *cuius regio, eius religio*: όποιου είναι το βασίλειο, εκείνου είναι και η θρησκεία). Αυτό πρακτικά σηματοδοτούσε την αδυναμία της Βιέννης να επιβάλει τον έλεγχό της στα γερμανικά κρατίδια του Βορρά, με συνέπεια την ανάδυση στον επόμενο αιώνα, εκτός της καθολικής Βαυαρίας και ενός ακόμη ανταγωνιστικού αντιπάλου που φιλοδοξούσε να προωθήσει για λογαριασμό του την ενοποίηση του γερμανικού χώρου: της προτεσταντικής Πρωσίας. Καθώς, λοιπόν, οι Αψβούργοι βρίσκουν αντίσταση και από τους Γερμανούς του Βορρά, κινούνται πλέον προς ανατολάς, που είναι όμως ο φυσικός χώρος άλλων μη γερμανόφωνων εθνοτικών ομάδων, οι οποίες πολλές φορές εκλαμβάνουν την πολιτική κυριαρχία της Βιέννης ως απόπειρα πολιτισμικού εκγερμανισμού τους.

Ενώ, όμως, οι Αψβούργοι αντιμετώπισαν αυτά τα δύο ισχυρά εμπόδια για μια απευθείας επέκταση των εδαφών τους, και ίσως ακριβώς γι' αυτό, ανέπτυξαν μια διαφορετική στρατηγική ενσωμάτωσης εδαφών και κρατικών οντοτήτων: τη στρατηγική των επιγαμιών. Για παράδειγμα, τόσο ο Φρειδερίκος Γ' (1415-1493), πατέρας του Μαξιμιλιανού, όσο και ο ίδιος ο Μαξιμιλιανός (1459-1519), διεύρυναν την επικράτεια των Αψβούργων πραγματοποιώντας μια σειρά δυναστικών γάμων. Ειδικότερα, ο γάμος του Μαξιμιλιανού με τη Μαρία της Βουργουνδίας σήμαινε την ενσωμάτωση στην αυτοκρατορία μίας από τις πλουσιότερες περιοχές της Ευρώπης. Η ίδια στρατηγική ακολουθήθηκε και από τα δύο παιδιά του Μαξιμιλιανού, τον Φίλιππο τον Ωραίο και τη Μαργαρίτα, θέτοντας υπό τον έλεγχο του οίκου των Αψβούργων το πρόσφατα ενοποιημένο από τους Φερδινάνδο και Ισαβέλλα, βασίλειο της Ισπανίας με την υπερπόντια αυτοκρατορία του. Ο Φίλιππος, συγκεκριμένα, παντρεύτηκε την κόρη των Ισπανών βασιλέων, την Ιωάννα της Καστίλλης, και η αδελφή του Μαργαρίτα τον γιο τους, τον Ιωάννη της Αστουρίας. Με τον τρόπο αυτό ο Φίλιππος έθεσε υπό τον έλεγχό του ολόκληρη την υπερπόντια αυτοκρατορία των Ισπανών, ενώ η αδελφή του Μαργαρίτα (που μετά τον θάνατο του Ιωάννη το 1497 θα παντρευτεί τον δούκα της Σαβοΐας) ενσωμάτωσε στις κτήσεις του οίκου των Αψβούργων τις Κάτω Χώρες. Ο εγγονός του Μαξιμιλιανού και γιος του Φιλίππου, ο Κάρολος Ε' (1500-1558), κληρονόμησε μια αυτοκρατορία που περιλάμβανε την Ισπανία μαζί με τις αποικίες της στην Αμερική και το Βασίλειο των Σικελιών στη Νότια Ιταλία, τη Βουργουνδία, την Αυστρία και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Με τον ίδιο τρόπο ενσωματώθηκαν στην αυτοκρατορία η Ουγγαρία (με συνοικέσιο της αδελφής του Καρόλου Μαίρης με τον Λουδοβίκο Β' της Ουγγαρίας) και η Βοημία (με συνοικέσιο του αδελφού του Καρόλου Φερδινάνδου με την αδελφή του Λουδοβίκου Β' Άννα). Όταν το 1526 ο Λουδοβίκος Β' πέθανε στη μάχη του Μόχατς ηττώμενος από τους Οθωμανούς, οι Διάιτες της Ουγγαρίας και της Βοημίας εξέλεξαν τον κουνιάδο του Φερδινάνδο των Αψβούργων ως τον επόμενο βασιλιά τους ([Χάρτης 1.1](#)). Επιπλέον το συγγρικό στέμμα έδωσε στους Αψβούργους μια ισχυρή αξίωση σε δύο περιοχές που συνδέονταν ιστορικά με την Ουγγαρία: το Βασίλειο της Κροατίας στα νοτιοδυτικά και το Πριγκιπάτο της Τρανσυλβανίας στα ανατολικά (Pieter M. Judson, 2016: 33-34).

Μετά τον θάνατο του Καρόλου Ε' η αυτοκρατορία χωρίστηκε στα δύο. Ο γιος του Φίλιππος Β' (1527-1598) ανέλαβε την Ισπανία και ο αδελφός του Φερδινάνδος την Αυστρία (1521-1564). Για τα επόμενα 150 χρόνια ο ισπανικός και ο αυστριακός κλάδος της οικογένειας των Αψβούργων παρέμειναν στενοί σύμμαχοι, ενισχύοντας την ιδιαίτερη σχέση τους με συχνούς ενδοοικογενειακούς γάμους. Όταν ο ισπανικός κλάδος της οικογένειας κατέρρευσε λόγω έλλειψης αρσενικού κληρονόμου το 1700, ο Γάλλος βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΔ'

διεκδίκησε τον ισπανικό θρόνο. Όταν ο πόλεμος τελείωσε οριστικά το 1714, οι Αψβούργοι είχαν χάσει τον ισπανικό θρόνο από τους Γάλλους. Εν μέρει η απώλεια των ισπανικών εδαφών θα διευκόλυνε την οικοδόμηση ενός εδαφικού κράτους των Αψβούργων στην Κεντρική Ευρώπη τον επόμενο αιώνα.

Όπως αναφέραμε, μετά το 1526, το μεγαλύτερο μέρος του συγγενικού βασιλείου κατακτήθηκε από τον οθωμανικό στρατό και τέθηκε υπό άμεση (Ουγγαρία) ή έμμεση (Τρανσυλβανία) οθωμανική κυριαρχία. Ο στρατός των Αψβούργων θα επανακτήσει την Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία από τους Οθωμανούς στον Μεγάλο Πόλεμο που θα διαρκέσει από το 1686 έως το 1718. Όλα αυτά τα εδάφη θεωρήθηκαν τμήματα του αυτοκρατορικού εδαφικού «πυρήνα» των Αψβούργων. Αντίθετα, άλλες επεκτάσεις που πραγματοποιήθηκαν αυτά τα χρόνια, όπως στη Βουργουνδία (1477) και στην Ισπανία (1516) με τις υπερπόντιες αποικίες της, δεν θεωρήθηκαν τμήματα του αυτοκρατορικού «πυρήνα» διότι στη συνέχεια έγιναν αντικείμενο ανταλλαγών μεταξύ μελών των δύο κλάδων των Αψβούργων ή εξαιτίας της διάσπασης των Ισπανών. Σε αυτές πρέπει να προσθέσουμε και πρώην ισπανικές κατοχές που τέθηκαν υπό αυστριακή κυριαρχία μετά τον Πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής το 1714 (Νότια Ολλανδία, Λομβαρδία, Νάπολη και Σικελία), ακόμη και αν ορισμένες παρέμειναν μέρος των αυστριακών εδαφών μέχρι το 1859 (όπως η Λομβαρδία). Αν και η αυστριακή Ολλανδία και η αυστριακή Λομβαρδία ήταν ανεπτυγμένες οικονομικά, το μερίδιό τους για την οικοδόμηση της αυτοκρατορίας ήταν μικρό. Ειδικά οι νότιες Κάτω Χώρες, που χαρακτηρίζονταν από βιομηχανίες υψηλού επιπέδου, κυρίως κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, δεν βοήθησαν τη Βιέννη και τις αντίστοιχες αυστριακές βιομηχανίες να επεκτείνουν την επιρροή τους στο εμπόριο της Ανατολικής Ινδίας. Η κοινή κρατική επικράτεια δεν σήμαινε και το τέλος του ανταγωνισμού μεταξύ τους. Τέλος, όσον αφορά τους Ούγγρους αριστοκράτες, αφού κατάφεραν να διατηρήσουν τα φεουδαλικά τους δικαιώματα και υπό οθωμανική κατοχή, όταν η Ουγγαρία περιλήφθηκε στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων το 1687, ένωσαν αρκετά ισχυροί για να απορρίψουν μια σειρά διοικητικών μεταρρυθμίσεων που προωθούσε η Βιέννη και θα σήμαιναν την πλήρη ενσωμάτωση της Ουγγαρίας στον αυτοκρατορικό πυρήνα (Andrea Komlosy, 2015: 373-374).

Χάρτης 1.1 Οι κτήσεις των Αψβούργων στην ευρωπαϊκή ήπειρο το 1556, όταν ο Κάρολος Ε' παραιτείται από τον θρόνο και κληροδοτεί την Ισπανική Αυτοκρατορία στον γιο του Φίλιππο Β' και την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στον αδελφό του Φερδινάνδο Α'. (Πηγή: Sir Adolphus William Ward, G.W. Prothero, Sir Stanley Mordaunt Leathes, *The Cambridge Modern History Atlas*, Cambridge University Press: London, 1912)

Οι επεκτάσεις που έγιναν κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα (Γαλικία, Μπουκοβίνα, Βενετία και πρώην παραλιακές επαρχίες της Βενετίας, καθώς και η Βοσνία-Ερζεγοβίνη) είχαν διαφορετικό χαρακτήρα. Καθώς η οργάνωση των αυστριακών εμπορικών σχέσεων στο εξωτερικό και οι αποικιακές δραστηριότητες μέσω των νότιων Κάτω Χωρών δεν ήταν επιτυχείς, οι επεκτατικές επιδιώξεις της αυτοκρατορίας προς νότο και ανατολάς συνεχίστηκαν. Έτσι, με στρατιωτικά και διπλωματικά μέσα, προέκυψαν εδαφικά οφέλη σε περιοχές που διεκδικούσαν οι γειτονικές αυτοκρατορίες. Το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) έδωσε στους Αυστριακούς την κατοχή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, η οποία παρέμεινε επίσημα μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι την προσάρτησή της από την Αυστροουγγαρία το 1908. Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη παρέμεινε έξω από τον Συμβιβασμό της Δυαδικής Μοναρχίας (1867), αντιπροσωπεύοντας μια κοινή αποικία της Αυστρίας και της Ουγγαρίας.

Τα βασίλεια της Ουγγαρίας, της Βοημίας και της Πολωνίας ήταν επίσημα μοναρχίες, αν και όχι κληρονομικές όπως ήταν στη Δυτική Ευρώπη. Όπως και οι Γερμανοί αυτοκράτορες, οι ηγεμόνες τους εκλέγονταν από εκπροσώπους των λεγόμενων νομοκατεστημένων τάξεων (Stände) αυτών των βασιλείων: από ευγενείς δηλαδή, ανώτερους και κατώτερους, ανώτερους κληρικούς, αξιωματούχους και εκπροσώπους των σημαντικών πόλεων.

1.2 Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί

Η αυτοκρατορική ιδεολογία των Αψβούργων είχε τα θεμέλιά της στην κληρονομιά της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο ο όρος «Αυστριακή Μοναρχία» χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά το 1673 με τη διαδοχή των Ισπανών Αψβούργων και επιβεβαιώθηκε σε ένα διάταγμα με τίτλο *Sanctio Pragmatica* (Νομική Κύρωση), το οποίο συντάχθηκε από τον αυτοκράτορα Κάρολο ΣΤ΄ το 1713 για να διασφαλίσει ότι ο αυστριακός θρόνος και τα εδάφη των Αψβούργων θα κληρονομηθούν από κάποια από τις κόρες του, σε περίπτωση που δεν κατάφερνε να αποκτήσει άρρενα διάδοχο. Ο όρος «Αυστριακή Αυτοκρατορία» (Österreichischer Kaiserstaat) εμφανίστηκε μόλις το 1804, όταν ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β΄ θέλησε να εμφανιστεί ως ίσος με τον αυτοκράτορα πλέον Ναπολέοντα. Μέχρι και τότε, όμως, οι Αψβούργοι θεωρούσαν εαυτούς κληρονόμους της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η ήττα όμως στο Άουστερλιτς το επόμενο έτος, το 1805, θα οδηγήσει τον Φραγκίσκο Β΄ να ηγηθεί, το 1806, μιας νέας πολιτικής οντότητας με το όνομα «Αυστρία» (ως Φραγκίσκος Α΄), όνομα που θα διατηρηθεί μέχρι και την εμφάνιση της Δυαδικής Μοναρχίας το 1867, με το όνομα «Αυστροουγγαρία».

Οι Αψβούργοι, εμφανιζόμενοι ως διάδοχοι της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, έθεταν ως στρατηγικό τους όραμα την επανένωση του κατακερματισμένου κόσμου των φεουδαλικών κρατιδίων που ξεκινούσε από τον γερμανικό και κατέληγε στον ιταλικό Βορρά. Και παρότι η Αυστριακή Αυτοκρατορία θα αναγκαστεί να επεκταθεί προς ανατολάς και προς νότο, δεν θα εγκαταλείψει μέχρι και τον 19ο αιώνα το πολιτικό στοίχημα της ενοποίησης του γερμανόφωνου κόσμου. Ωστόσο, για να κατανοήσουμε τη συγκρότηση των αυτοκρατορικών θεσμών στο κράτος των Αψβούργων, πρέπει να το συνδέσουμε με την επιθυμία τους να εκδιώξουν τους Οθωμανούς από την Κεντρική Ευρώπη. Αυτό αναγκαστικά τους οδήγησε σε οικονομικές και πολιτικές παραχωρήσεις προς τις αριστοκρατικές ελίτ της αυτοκρατορίας τους, κυρίως προς αυτήν των Ούγγρων. Τον 17ο αιώνα, όμως, οι Αψβούργοι ήλεγχαν μόνο το ένα τρίτο της Ουγγαρίας, και ο μόνος τρόπος για να χρηματοδοτήσουν έναν πόλεμο εναντίον των Οθωμανών ήταν να ενσωματώσουν το πλούσιο Βασίλειο της Βοημίας.

Ήδη από τον 16ο αιώνα, από τη στιγμή της διεκδίκησης του στέμματος της Βοημίας και της Ουγγαρίας από τον Φερδινάνδο Α΄, τέθηκε το ζήτημα της διαχείρισης των αριστοκρατικών ελίτ αυτών των περιοχών από τη Βιέννη. Ο Φερδινάνδος, στις αρχές της δεκαετίας του 1520, είχε ιδρύσει ένα αυτοκρατορικό συμβούλιο (Hofrat) για την Κάτω Αυστρία και ένα γραφείο εισπραξης εσόδων (Raitkammer), για να συγκεντρώνει τα τακτικά έσοδά του –διόδια, δασμούς, έσοδα από ορυχεία κ.λπ.–, που του ήταν απαραίτητα για να αποκρούσει την επίθεση του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Τα επόμενα χρόνια θα προσθέσει μια καγκελαρία και ένα θησαυροφυλάκιο στο δικαστικό συμβούλιο, σύμφωνα με το Εκτελεστικό Διάταγμα της Αυλής (Hofstaatsordnung) της 1ης Ιανουαρίου 1527, που θα παρέμενε σε ισχύ με μικρές μόνο αλλαγές μέχρι τη μεγάλης κλίμακας μεταρρύθμιση που ανέλαβε η αυτοκράτειρα Μαρία Θηρεσία (1717-1780) τον 18ο αιώνα.

Στην πραγματικότητα, μέσω αυτών των θεσμών ο αυτοκράτορας ήθελε να επιβάλει έναν συγκεντρωτικό έλεγχο στις νομοκατεστημένες τάξεις (Stände) των αυστριακών εδαφών, και γι' αυτό οι σχέσεις μεταξύ αυτού και των Γερμανών ευγενών παρέμειναν τεταμένες. Η επέκταση αυτού του οργανωτικού μοντέλου στην Ουγγαρία και στη Βοημία ήταν η επόμενη κίνησή του μόλις απέκτησε αυτά τα εδάφη το 1526. Οι άτυπες προσπάθειές του να κάνει τις πολιτικές ελίτ σε αυτές τις χώρες εταίρους των Αψβούργων ήταν αρκετά επιτυχείς. Ακολουθώντας ένα μοντέλο που θα ακολουθήσουν τις επόμενες αιώνες και ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ στη Γαλλία και

ο Μέγας Πέτρος στη Ρωσία, έφερε νέους ευγενείς από τις επαρχίες στην αυτοκρατορική αυλή, προβλέποντας θέσεις για Ούγγρους και Βοημούς στο αυτοκρατορικό συμβούλιο. Ωστόσο, δεν πέτυχε την πλήρη ενσωμάτωσή τους στην αυτοκρατορική δομή. Για το υπόλοιπο του 16ου και μέχρι και τον 17ο αιώνα, τις συγγερικές και βοημικές υποθέσεις τις διαχειρίζονταν ξεχωριστές καγκελαρίες.

Από την άλλη, ο Φερδινάνδος δεν κατέβαλε καμία ιδιαίτερη προσπάθεια να συγκρατήσει τους ευγενείς από διάφορες περιοχές του βασιλείου του από το να επιβάλλουν πρόσθετες εργασιακές απαιτήσεις επί των δουλοπαροίκων τους σε μια εποχή αυξανόμενων τιμών για τα γεωργικά προϊόντα. Το 1563, έναν χρόνο πριν από τον θάνατό του, συμφώνησε μετά από αίτημα των νομοκατεστημένων τάξεων της Κάτω Αυστρίας να μην καθορίσει ανώτατο όριο για τη δουλοπαροικιακή εργασία (ημέρες αγγαρείας), παρότι για τις βασιλικές ιδιοκτησίες ο κανόνας ήταν το πολύ 12 ημέρες ετησίως. Ζήτησε από τους ευγενείς να συνεχίσουν να ακολουθούν την παράδοση και τα τοπικά έθιμα κατά τον καθορισμό τέτοιων καθηκόντων, αλλά αυτό ήταν περισσότερο επιθυμία παρά εφαρμοσμένη πολιτική. Οι ευγενείς σε όλα τα εδάφη των Αψβούργων θα συνέχιζαν να έχουν ευρείες αρμοδιότητες στη διαχείριση του γεωργικού εργατικού δυναμικού και κυρίως στον προσδιορισμό των ημερών αγγαρείας μέχρι τον 18ο αιώνα. Η δουλοπαροικία ως θεσμός θα διαρκούσε μέχρι τις επαναστάσεις του 1848 (Paula Sutter Fichtner, 2003: 18-21).

Ο μεγάλος μετασχηματισμός της πολιτικής δομής που δημιουργήθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα θα λάβει χώρα κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου με τους Οθωμανούς. Ο τότε αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α' (1657-1705), σε μία από κοινού συνέλευση με τους Ούγγρους και τους Κροάτες ευγενείς το 1687, επανάφερε το δικαίωμά τους να ψηφίζουν για την επιβολή φόρων και αναγνώρισε συνολικότερα τη δικαιοδοσία τους σε τοπικά, νομικά και θρησκευτικά θέματα. Η συνέλευση ως αντάλλαγμα αποδέχθηκε το κληρονομικό δικαίωμα του οίκου των Αψβούργων επί του θρόνου της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και απαρνήθηκε το *jus resistendi*, δηλαδή το δικαίωμα να προβάλλεται αντίσταση σε «αντικανονικές» πράξεις του βασιλιά (Paula Sutter Fichtner, 1997: 19· Paula Sutter Fichtner, 2003: 52).

Όπως σωστά παρατηρεί η Πόλα Φίχτνερ, δεν πρέπει κάποιος να υποτιμά το γεγονός ότι οι Αψβούργοι εμφανίζονταν ως απελευθερωτές Ούγγρων, Τρανσυλβανών και πολλών Σλάβων των Βαλκανίων από τον οθωμανικό ζυγό. Αυτό σημαίνει ότι δύσκολα θα μπορούσε να περιγράψει κανείς την πολιτική τους κυριαρχία πάνω σε αυτές τις περιοχές ως αποικιοκρατικού τύπου. Και αυτό όχι μόνο γιατί γίνονταν περισσότερο αποδεκτοί από τους υποτελείς πληθυσμούς από ό,τι αντίστοιχα οι αποικιοκρατούμενοι πληθυσμοί της Ισπανίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας, αλλά και επειδή οι φορολογικές αξιώσεις επί των πληθυσμών αυτών δεν ήταν πολύ μεγαλύτερες από αυτές που απαιτούσαν από τους υπηκόους τους στις αρχικές τους κτήσεις. Άλλωστε, οι πληθυσμοί τους οποίους ενσωμάτωσαν στην Ανατολική Ευρώπη ήταν λευκοί και κατά βάση χριστιανοί, έστω και εάν ήταν διαφοροποιημένοι σε καθολικούς και προτεστάντες, και φυσικά ορθοδόξους (Paula Sutter Fichtner, 2003: xix).

Ωστόσο, οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας είχαν την επιλογή της διαφοροποίησης από τη Βιέννη. Στη Βοημία το θρησκευτικό κίνημα των Χουσιτών που είχε εμφανιστεί εκεί ήδη από τον 15ο αιώνα προκάλεσε μία εξέγερση ευγενών στα χρόνια του Σμαλκαδικού Πολέμου (1547), που όμως τελικά οι Αψβούργοι την κατέστειλαν. Οι ευγενείς της Βοημίας και της Μοραβίας κατάφεραν λόγω των διασυνδέσεών τους με τη Βιέννη να αποφύγουν την επιβολή κυρώσεων. Αντίθετα, οι Αψβούργοι επέβαλαν βαριές ποινές στον κόσμο των αστικών κέντρων και ειδικά στην Πράγα. Οι πόλεις επωμίστηκαν για τρεις μήνες όλες τις πολεμικές τους δαπάνες, ενώ ήταν υποχρεωμένες να πληρώνουν έναν διαρκή φόρο επί του ζύθου που απέφερε τεράστια έσοδα για το Στέμμα.

Από την άλλη, στις ανατολικότερες περιοχές της επικράτειας, και ειδικά στην Τρανσυλβανία, πολλοί από τους αριστοκράτες, μαζί με μεγάλο μέρος του πληθυσμού, προσχώρησαν στον καλβινισμό: ήταν μια επιλογή όχι μόνο θρησκευτικού χαρακτήρα αλλά και πολιτικής αντιπαράθεσης με τη Βιέννη, που είχε αναλάβει τον ρόλο του προστάτη του καθολικισμού, εντός και εκτός αυτοκρατορίας. Οι Αψβούργοι σε απάντηση ακολούθησαν πολιτικές εποικισμού. Έτσι, αντί να επιτρέψουν σε Ούγγρους γαιοκτήμονες να αγοράζουν γη στην περιοχή, ο Λεοπόλδος Α' και οι σύμβουλοί του τη χρησιμοποίησαν για να εγκαταστήσουν μετανάστες από τα οθωμανικά Βαλκάνια, ανάμεσά τους και αρκετούς Σέρβους. Εγκατέστησαν επίσης και μεγάλο αριθμό Γερμανών αγροτών με στόχο να αποκαταστήσουν τη γονιμότητα των περιοχών. Οι κινήσεις αυτές προκάλεσαν και εκεί μια εξέγερση της οποίας ηγήθηκε ένας Ούγγρος ευγενής, ο Φραγκίσκος Β' Ράκοζι (1676-1735), και κράτησε 8 χρόνια (1703-1711). Τελικά, και αυτή η εξέγερση κατεστάλη, και παρότι οι επαναστάτες ζήτησαν την παλιννόρθωση του *jus resistendi*, ο αυτοκράτορας Ιωσήφ Α' επανέφερε σε ισχύ το μεγαλύτερο μέρος του συμφώνου που υπογράφηκε το 1687, και οι αντάρτες για άλλη μία φορά αναγνώρισαν τη βασιλική εξουσία (Paula Sutter Fichtner 1997: 19-20).

1.3 Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση

Οι δυτικές από τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας διέφεραν ως προς τους φυσικούς πόρους και τους τρόπους παραγωγής. Η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν οι βασικές οικονομικές δραστηριότητες στην επικράτεια των Αψβούργων και η δουλοπαροικιακή εργασία διαχυμένη σε όλο το εύρος της αυτοκρατορίας. Ωστόσο οι υποχρεώσεις των δουλοπαροίκων, κυρίως όσον αφορά τις ημέρες αγγαρείας προς τους αφέντες τους, διέφεραν σημαντικά από περιοχή σε περιοχή. Η ύπαρξη, πάντως, δουλοπαροίκων συμβάδιζε με την ισχυρή παρουσία μικρών ελεύθερων καλλιεργητών, ειδικά στα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας. Οι γαιοκτήμονες έδιναν μικρά οικοπέδα στους αγρότες καλλιεργητές που παρέδιδαν ένα ορισμένο ποσό προϊόντος ή εισοδήματος στον ιδιοκτήτη ως ενοίκιο ή τέλη. Καθώς η χρηματική οικονομία εξαπλωνόταν σε όλη την Ευρώπη τον 13ο και 14ο αιώνα, η ολοκληρωτική δουλεία στη γη εξαφανιζόταν από τις περιοχές που θα γίνονταν επικράτεια των Αψβούργων. Αλλά η καταναγκαστική εργασία (αγγαρείες), στην οποία ένας αγρότης αφιέρωνε ένα ορισμένο μέρος του χρόνου του ακούσια σε καθήκοντα που του είχε αναθέσει ο γαιοκτήμονάς του, συνεχίστηκε. Πράγματι, κατά τη διάρκεια της γενικής ευημερίας του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, οι γαιοκτήμονες άρχισαν να αποσπούν ακόμη περισσότερη απλήρωτη εργασία από τους ενοικιαστές τους, αιτία μεγάλης αγροτικής δυσარέσκειας και συνεχών αγροτικών εξεγέρσεων σε όλη την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Όπως συνέβαινε και στην κλασική μεσαιωνική Δύση και στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, η απονομή δικαιοσύνης πέρασε στα χέρια των φεουδαρχών: ο άρχοντας ήταν επίσης δικαστής και ένορκος στις περισσότερες ποινικές και αστικές υποθέσεις που αφορούσαν αγρότες που καλλιεργούσαν τις ιδιοκτησίες του.

Από την άλλη, το μέγεθος και η σημασία των αστικών κέντρων μειωνόταν όσο κανείς προχωρούσε προς το ανατολικό άκρο της αυτοκρατορίας. Στο δυτικό άκρο της αυτοκρατορίας, στην Κάτω Αυστρία, κυριαρχούσε η πόλη της Βιέννης: ένας σημαντικός εμπορικός σταθμός πάνω στον ποταμό Δούναβη που διέσχιζε σχεδόν όλα τα εδάφη των Αψβούργων. Αντίθετα, η Ουγγαρία ήταν πολύ λιγότερο αστικοποιημένη, με τη Βοημία και τα εδάφη του στέμματός της να βρίσκεται στο μέσον μεταξύ των δύο άκρων. Και στην Ουγγαρία, όμως, και στη Βοημία η ευημερία ακόμη και των πιο ανεπτυγμένων πόλεων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την παραγωγή της αγροτικής ενδοχώρας και των ορυχείων του κάθε βασιλείου.

Εκτός από τους δουλοπαροίκους, τα πιο σημαντικά κοινωνικά στρώματα, σύμφωνα με τη Φίχτνερ, ήταν οι ανώτεροι και οι κατώτεροι ευγενείς, ο καθολικός κλήρος, και βέβαια οι ανερχόμενοι αστοί.

Τα φέουδα των ευγενών (demesnes) διέφεραν σημαντικά σε μέγεθος και είδος ιδιοκτησίας. Μερικά ήταν διαθέσιμα για απλή αγορά, ενώ άλλα έφεραν τίτλους και νομικό καθεστώς που περιόριζε την ιδιοκτησία μόνο μεταξύ ευγενών. Οι συγκριτικά λίγες οικογένειες που κατείχαν τεράστια περιουσία ονομάζονταν «ευγενείς» (magnates) στην Ουγγαρία και συχνά στη Βοημία, ενώ «άρχοντες» (lords, Herren) στις αυστριακές επαρχίες. Μιμούμενοι τους ομολόγους τους στη Δύση, θα υιοθετούσαν αργότερα τίτλους όπως βαρόνος ή κόμης. Νέα μέλη μπορούσαν να γίνουν δεκτά στις τάξεις τους, αλλά μόνον όταν τους το επέτρεπε ο πλούτος τους και στρατηγικές επιγαμίας με μέλη της υψηλής αριστοκρατίας.

Στα αυστριακά εδάφη, όμως, όπως και στη Βοημία και στην Ουγγαρία, υπήρχε μια πολυπληθέστερη μικρότερη αριστοκρατία. Στα αυστριακά εδάφη και στη Βοημία ονομάζονταν συνήθως ιππότες (Ritter, rytíř). Πολλοί από αυτούς τους κατώτερους ευγενείς ήταν αρκετά ευκατάστατοι, άλλοι όχι περισσότερο από τους ευημερούντες αγρότες. Πολλοί από αυτούς κατέγονταν από πρώην δούλους ή υπηρέτες ανώτερων ευγενών ή ακόμα και από τους ίδιους τους ηγεμόνες, και είχαν απελευθερωθεί όταν οι αφέντες τους τους προίκισαν με μικρές εκτάσεις γης. Οι σχέσεις μεταξύ ανώτερων και κατώτερων ευγενών διακρίνονταν από επιφυλακτικότητα και καχυποψία. Ωστόσο, όλοι οι ευγενείς, ανώτεροι ή κατώτεροι, απολάμβαναν σημαντικές απαλλαγές από τις τακτικές φορολογικές εισφορές προς το τοπικό βασίλειο.

Η άλλη σημαντική προνομιούχος ομάδα ήταν ο καθολικός κλήρος: ιδιαίτερα σημαντικοί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι όπως επίσκοποι και ηγούμενοι πλούσιων μοναστηριών με σημαντικά έσοδα από «φεουδαλοποιημένα» εδάφη που συνδέονταν με τα αξιώματά τους. Στη Βοημία και στις αυστριακές επαρχίες, ορισμένα μέλη του ανώτερου κλήρου είχαν ουσιαστικά ενσωματωθεί στην τάξη των ευγενών από τις αρχές του 16ου αιώνα. Στην Ουγγαρία οι βασιλικοί περιορισμοί περιόρισαν λίγο την επιρροή των μεγάλων εκκλησιαστικών αξιωματούχων, ωστόσο η πολιτική επιρροή όσων βρίσκονταν στην κορυφή της καθολικής ιεραρχίας ήταν εξίσου μεγάλη. Σε γενικές γραμμές, πάντως, θα λέγαμε ότι στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων τον τόνο έδιναν οι αγροτικές ιδιοκτησίες των εκκλησιαστικών αξιωματούχων και των κατώτερων ευγενών.

Τέλος, οι αστοί της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων απασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και τη βιομηχανία, ωστόσο ήταν και ιδιοκτήτες μεγάλων ακίνητων περιουσιών. Ήταν νόμιμα αναγνωρισμένοι κάτοικοι δήμων, αλλά πολλοί από αυτούς επήλυνδες στον τόπο διαμονής – μπορούσαν να περάσουν δεκαετίες

πριν οι νεοαφιχθέντες και οι οικογένειές τους γίνουν δεκτοί στην πόλη τους ως ελεύθεροι αστοί (Paula Sutter Fichtner, 2003: xx-xxiii).

1.4 Εθνοτικές ομάδες στην Αυστριακή Αυτοκρατορία: τα έθνη ως νομοκατεστημένες τάξεις

Συνεπώς, η Αυστριακή Αυτοκρατορία αποτελούσε ένα πολυεθνικό σύνολο που περιλάμβανε όχι μόνο γερμανικούς πληθυσμούς, αλλά και Τσέχους (Βοημούς δηλαδή και Μοραβούς), Σλοβάκους, Κροάτες, Βόσνιους, Σλοβένους, Σέρβους, Ούγγρους, Ρουμάνους (στην Τρανσυλβανία και στην Μπουκοβίνα), Ιταλούς, Πολωνούς και Ρουθηνούς στη Γαλικία μετά τον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας το 1772, και φυσικά Εβραίους και Ρομά ([Χάρτης 1.2](#)). Οι Αψβούργοι κατείχαν εδάφη που σήμερα βρίσκονται σε 12 διαφορετικές ευρωπαϊκές χώρες και όπου ομιλούνταν γλώσσες όπως η κροατική, η τσεχική, η φλαμανδική, η γαλλική, η γερμανική, η ουγγρική, η ιταλική, η λαντίν, η πολωνική, η ρουμανική, η σερβική, η σλοβακική, η σλοβενική, η ουκρανική και γίντις. Αυτή η ποικιλομορφία αφορούσε και το επίπεδο της θρησκείας. Αν και η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία κρατούσε παραδοσιακά προνομιακή θέση στα εδάφη των Αψβούργων, αφού οι καθολικοί αποτελούσαν την πλειονότητα των υπηκόων τους, στην αυτοκρατορία υπήρχαν ορθόδοξοι χριστιανοί, ουνίτες, καλβινιστές, λουθηρανοί, Εβραίοι, αλλά και Αρμένιοι.

Ο πολυεθνικός και πολυθρησκευτικός χαρακτήρας ήταν βασικό χαρακτηριστικό και για άλλα μεγάλα αυτοκρατορικά κράτη, είτε της Δυτικής είτε της Ανατολικής Ευρώπης. Αυτό όμως που διαφοροποιούσε την περίπτωση των Αψβούργων ήταν ότι η πολυεθνικότητα και η πολυθρησκευτικότητα καθιστούσαν συνθετότερη τη σχέση της μοναρχίας με την τάξη των αριστοκρατών/μεγάλων γαιοκτημόνων. Ενώ στη Ρωσία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ζήτημα της επιβολής συγκεντρωτικών πολιτικών αφορούσε τη σχέση του ηγεμόνα κυρίως με «ομοεθνείς» ευγενείς, ή εν πάση περιπτώσει με ευγενείς ενσωματωμένους στην κυρίαρχη πολιτική δομή, οι Αψβούργοι έπρεπε να παίρνουν διαρκώς υπόψη τα συμφέροντα των αριστοκρατικών ελίτ των διάφορων εθνοτικών ομάδων πάνω στις οποίες κυριάρχησαν, και χωρίς να έχουν το πλεονέκτημα του ελέγχου του συνόλου των γερμανικών πληθυσμών στην Κεντρική Ευρώπη. Με την ενσωμάτωση της Βοημίας και της Ουγγαρίας (του τμήματος που δεν κατέλαβαν οι Οθωμανοί) και την επέκταση της αυτοκρατορίας πέρα από τη γερμανόφωνη Αυστρία, το ζήτημα της πολυεθνικότητας εντάθηκε (Paula Sutter Fichtner, 1997: 3-6).

Χάρτης 1.2 Εθνογλωσσικός χάρτης της Αυστροουγγαρίας το 1910.
(Πηγή: William R. Shepherd, *Historical Atlas*, 1911)

Το Βασίλειο της Βοημίας αποτελούνταν από αρκετά βασιλικά κτήματα (crownlands), κτήματα που δεν αποσπάστηκαν από την αυτοκρατορία. Έχοντας ελάχιστη αντιστοιχία με την τωρινή Τσεχία, η Βοημία ήταν μία από της πλουσιότερες περιοχές της Ευρώπης, με πρωτεύουσα την Πράγα. Το βασίλειο επίσης περιλάμβανε το Δουκάτο της Μοραβίας, τα δουκάτα της Άνω και Κάτω Σιλεσίας και τις χώρες της Άνω και Κάτω Λουσατίας. Σε όλες αυτές τις περιοχές υπήρχαν σημαντικοί γερμανικοί πληθυσμοί, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, όμως ως επί το πλείστον οι Σλάβοι, Βοημοί και Μοραβοί, ήταν η πλειονότητα (R.J.W. Evans, 2006: 76).

Από την άλλη, η Ουγγαρία ήταν εθνικά και γλωσσικά πιο διαφοροποιημένη από τη Βοημία. Το βίωμα της οθωμανικής εισβολής και κατοχής είχε πείσει ένα αρκετά μεγάλο τμήμα των Ούγγρων αριστοκρατών να αναγνωρίσει τον Φερδινάνδο Α΄ ως ηγέτη. Τον έβλεπαν ως έναν χρήσιμο ενδιάμεσο προς τον μεγαλύτερό του αδερφό, τον Κάρολο Ε΄, ο οποίος ως αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και βασιλιάς της Ισπανίας διέθετε σημαντικό πλούτο. Οι Ούγγροι ευγενείς συναίνεσαν στην υπαγωγή στο αψβουργικό στέμμα επειδή πίστευαν ότι ήταν ο μοναδικός τρόπος να ανακοπεί ή ακόμη και να αντιστραφεί η οθωμανική επέκταση (Paula Sutter Fichtner, 1997: 17-18). Πιο συγκεκριμένα ένα τμήμα της ουγγρικής αριστοκρατίας περίμενε από τους Αψβούργους να ανακαταλάβουν εκείνα τα μέρη του Βασιλείου της Ουγγαρίας που καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς και να τα παραχωρήσουν στους πρώην κατόχους τους (Paula Sutter Fichtner, 2003: 15). Αν και η επίσημη γλώσσα των κρατικών εγγράφων και νομικών κειμένων ήταν τα λατινικά, οι αριστοκράτες του βασιλείου μιλούσαν μαγνάρικα, ένα παρακλάδι της φιννο-ουγγρικής γλώσσας που ανήκει στην κατηγορία των αλταϊκών γλωσσών – αρκετά διαφορετική δηλαδή από τα γερμανικά, τις σλαβικές γλώσσες, ή τα ρουμανικά

που χρησιμοποιούνταν από πολλούς στην Τρανσυλβανία. Ωστόσο, σημαντικοί σλαβόφωνοι πληθυσμοί εμπεριέχονταν στο βασίλειο, όπως Σλοβένοι και Κροάτες: ήδη από το 1102 το σλαβικό Βασίλειο της Κροατίας - Δαλματίας - Σλαβονίας είχε ενσωματωθεί αυτοβούλως, μετά από απόφαση της Δίαιτας των Αριστοκρατών, στο Βασίλειο της Ουγγαρίας (Paula Sutter Fichtner, 1997: 6-11). Βέβαια, οι Αψβούργοι κατάφεραν να θέσουν ολοκληρωτικά την Ουγγαρία υπό τον έλεγχο τους μόλις το 1699 με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς επί αυτοκράτορα Λεοπόλδου Α΄, ενώ με τη Συνθήκη του Πασάροβιτς το 1718 ενσωμάτωσαν τη βόρεια Σερβία και το Βανάτο του Τεμεσβάρ, τη σημερινή Τιμισοάρα της Ρουμανίας. Το 1739, ο αυτοκράτορας Κάρολος ΣΤ΄ αναγκάστηκε να επιστρέψει τις σερβικές περιοχές στον Σουλτάνο, αλλά κράτησε το Βανάτο, όπως και την Τρανσυλβανία.

Οι Τρανσυλβανοί, έχοντας την τάση να δημιουργήσουν μία ανεξάρτητη κρατική δομή, αντιτάχθηκαν κυρίως απέναντι στον ουγγρικό εθνικισμό και στην προσπάθεια εξουγग्रισμού, παρά στη Βιέννη. Ο τρανσυλβανικός εθνικισμός ήταν πολύ πιο ισχυρός από τον ουγγρικό, και θα αποτελέσει την κινητήρια δύναμη και του ρουμανικού εθνικισμού ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα (Peter F. Sugar, 1997: 113). Με κάποιον τρόπο, τον ίδιο δρόμο προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό θα ακολουθήσουν και οι Σλάβοι του Νότου: τόσο οι Σλοβένοι, αλλά κυρίως οι Κροάτες θα θεωρήσουν μεγαλύτερη απειλή τις απόπειρες γλωσσικού και εκπαιδευτικού εξουγग्रισμού εκ μέρους των Μαγυάρων ευγενών και αστών, παρά τον πολιτικό έλεγχο των περιοχών τους από τη Βιέννη. Και αντίστοιχα, η τελευταία, εφαρμόζοντας μία πολιτική ήπιου ελέγχου των εσωτερικών εθνοτικών αντιπαράθεσεων, θα προσπαθεί να αποφύγει δυσάρεστες αποσχίσεις και εξεγέρσεις.

Τέλος, με τον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας του 1772, η αψβουργική δυναστεία ενσωμάτωσε σημαντικό τμήμα της Γαλικίας, όπως και κάποιες άλλες εκτάσεις στη δυτική Πολωνία (περιλαμβανομένων και σημαντικών ορυχείων άλατος), όχι όμως και την αρχαία πολωνική πρωτεύουσα Κρακοβία. Στον τρίτο διαμελισμό του 1795 –οι Αψβούργοι δεν έλαβαν μέρος στον δεύτερο το 1793– έλαβαν το υπόλοιπο της Γαλικίας, περιλαμβανομένης της Κρακοβίας αυτή τη φορά μαζί με την περιοχή της Μασοβίας στη βορειοανατολική Πολωνία. Αυτές οι προσθήκες ενσωμάτωσαν στην αυτοκρατορία όχι μόνο έναν μεγάλο αριθμό Σλάβων που μιλούσαν πολωνικά (λίγο περισσότερο από 3 εκατομμύρια), αλλά και έναν σημαντικό πληθυσμό Εβραίων που θα συνέχιζε να μεγαλώνει ([Χάρτης 1.3](#)).

Χάρτης 1.3 Οι τρεις διαμελισμοί της Πολωνίας.

(Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Britannica σε

<https://www.britannica.com/event/Partitions-of-Poland#/media/1/466910/396>)

Οι Αψβούργοι όμως επεκτάθηκαν και προς νότο, περιλαμβάνοντας στα εδάφη τους και ιταλικούς πληθυσμούς. Με τον Πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής (1701-1714) θα αποκτήσουν τον έλεγχο της Λομβαρδίας (μαζί με την Ολλανδία): παίρνοντας αρχικά τον έλεγχο του Μιλάνου, θα επεκτείνουν την κυριαρχία τους και σε άλλες περιοχές του ιταλικού Βορρά: στην Πάρμα, στη Μόντενα, στην Πιατσέντσα και στην Τοσκάνη. Οι προσπάθειες των Ιταλών για ενοποίηση του ιταλικού Βορρά (Πεδεμόντιο) με τον ιταλικό Νότο (Βασίλειο της Νάπολης) θα προκαλέσουν μία από τις πιο σοβαρές δοκιμασίες που γνώρισε η αυτοκρατορία τον 19ο αιώνα.

Οι Αψβούργοι, κυρίως κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, έκαναν ασυνήθιστες προσπάθειες να μάθουν τις γλώσσες των διαφορετικών λαών που είχαν εντάξει στα εδάφη τους, αλλά βέβαια επίσημη γλώσσα ήταν τα γερμανικά. Από τα μέσα του 17ου αιώνα μέχρι και λίγα χρόνια πριν τη Γαλλική Επανάσταση το 1789, τα ιταλικά, και μετά τα γαλλικά αντικατέστησαν τα γερμανικά ως επίσημη γλώσσα της αυλής των Αψβούργων. Πάντως, πιο σύνηθες ήταν μια μείξη και των τριών αυτών γλωσσών, με μερικά ισπανικά και λατινικά.

Η γλώσσα υπήρξε σημαντικό εμπόδιο στην επέκταση της αυτοκρατορίας. Οι αυστριακές περιοχές είχαν επιφυλάξεις για τον Φερδινάνδο Α΄ γιατί δεν μιλούσε καθόλου γερμανικά όταν έφτασε εκεί το 1521. Οι Βοημοί παραπονέθηκαν όταν έφερε γερμανόφωνους αξιωματούχους στο βασίλειο. Οι Ούγγροι επιθυμούσαν και εκείνοι να διατηρήσουν μία ξεχωριστή ταυτότητα. Αλλά τα γλωσσικά θέματα, όσα υπήρχαν μέχρι τότε, δεν εξελίχθηκαν ποτέ σε κρίσεις τον 16ο αιώνα. Οι αψβουργικές διοικήσεις στη Βοημία έστελναν αναφορές στη Βιέννη στα γερμανικά. Οι ουγγρικές περιοχές συνδιαλέγονταν με το κέντρο στα λατινικά, κάτι που συνέχισαν να κάνουν μέχρι και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα (Paula Sutter Fichtner, 1997: 11-14).

Βιβλιογραφία

- Berstein Serge, & Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5ος – 18ος αιώνας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2002.
- Curtis, Benjamin, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, London: Bloomsbury 2013.
- Deak, Istvan, *Forging a Multinational State: State-making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*, Stanford: Stanford University Press, 2015.
- Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press 1990.
- Evans, R. J. W., *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c.1683-1867*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Empire: From Dynasticism to Multinationalism*, The Anvil Series, Krieger Pub Co 1997.
- Fichtner Sutter, Paula, *Terror and Toleration: The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526-1850*, London: Reaktion Books 2008.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Monarchy, 1490-1848: Attributes of Empire*, London: Macmillan, 2003.
- Fichtner Sutter, Paula (ed.), *Historical Dictionary of Austria, 2nd Edition (Historical Dictionaries of Europe)*, *Historical Dictionaries of Europe*, No. 70, Lanham, Maryland - Toronto - Plymouth: The Scarecrow Press, Inc. 2009.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburgs: Dynasty, Culture and Politics*, London: Reaktion Books 2008.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg empire: a new history*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- Kann, Robert A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol. 2, New York: Columbia University Press 1950.
- Koenigsberger, H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Ithaca: Cornell University Press 1971.
- Komlosy, Andrea, “Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy” in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Βουδαπέστη: CEU Press 2015, 369-427.
- Krueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, New York: Oxford University Press, 2009.
- MacHardy, Karin J., *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622*, Palgrave Macmillan, 2002.
- Sombart, Werner, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του Δυτικού Καπιταλισμού*, Αθήνα: Νεφέλη 1998.
- Szabo, Franz, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1994.
- Sugar, Peter F., *Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe*, Brookfield: Variorum, 1997.
- Tilly, Charles, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Van der Kiste, John, *The End of the Habsburgs: The Decline and Fall of the Austrian Monarchy*, Gloucestershire: Fonthill Media Ltd. 2020.
- Vermes, Gabor, *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy 1711-1848*, Budapest & New York: CEU Press, 2014.

- Weber, Max, *Economy and society: an outline of interpretive sociology*, Guenther Roth & Claus Wittich (eds.), Vol. 2, Berkeley: University of California Press, 1978.
- Weber, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μετάφραση Μιχ. Γ. Κυπραίου, πρόλογος, θεώρηση, επιμέλεια Βασίλη Φίλια, Αθήνα: Gutenberg 1984.
- Wheatcroft, Andrew. *The Enemy at the Gate Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York: Basic Books, 2010.
- Wolff, Larry, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford: Stanford University Press, 2010.

Κεφάλαιο 2: Η Ρωσική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Η ανάλυση ξεκινά με την εμφάνιση του κράτους της Μοσχοβίας τον 15ο αιώνα, τη σχέση εξάρτησης από το μογγολικό κράτος της Χρυσής Ορδής και τις προσπάθειες των πρώτων τσάρων να απεξαρτηθούν από αυτήν. Περιγράφονται οι προσπάθειες των τσάρων Ιβάν Γ΄ του Μεγάλου και του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού να ελέγξουν τη μεγάλη αριστοκρατία των γαιοκτημόνων (βογιάροι) και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την επικράτηση της δυναστείας των Ρομάνοφ. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ανάδυση και στις διάφορες παραλλαγές της αυτοκρατορικής ιδεολογίας της Τρίτης Ρώμης, δηλαδή της προσπάθειας της Μοσχοβίας να εμφανιστεί ως συνεχίστρια της βυζαντινού κράτους στην ηγεσία του ορθόδοξου χριστιανικού κόσμου.

Προαπαιτούμενη γνώση

Εισαγωγή

Ορολογία

κράτος του Κιέβου, κράτος της Μοσχοβίας, Χρυσή Ορδή, Τρίτη Ρώμη και Δεύτερη Σιών, *pomest' e, votchina*

2.1 Η διαμόρφωση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας

Το πρόβλημα της ταύτισης της Ρωσίας ως χωρικής οντότητας και η σχέση της με όσους θα αυτοπροσδιοριστούν ως Ρώσοι στους νεότερους χρόνους αποτελούν κάποια από τα πιο περίπλοκα ιστοριογραφικά ζητήματα. Η εθνογένεση των Ρώσων κατά τον Μεσαίωνα μέσα από τη μεγάλη ομάδα φυλών των Ανατολικών Σλάβων (στην οποία ανήκουν επίσης Ουκρανοί ή «Μικρορώσοι» και οι Λευκορώσοι) υπήρξε ένα σπάνιο παράδειγμα αφομοίωσης του κατακτητή από τον κατακτημένο. Το όνομα Ρως δεν είναι σλαβικό, αλλά σκανδιναβικό: ομάδες Βίκινγκς («Βαράγκους» τους αποκαλούσαν οι ίδιοι οι Σλάβοι) διείσδυσαν διαμέσου του ρου των μεγάλων ποταμών που καταλήγουν στη Βαλτική στο εσωτερικό των ρωσικών πεδιάδων, φτάνοντας μέχρι και την κοιλάδα του Δνεπίρου. Η διείσδυση αυτή από τη λίμνη Λάντογκα μέχρι τον Δνείπερο τους έδωσε το πλεονέκτημα να πραγματοποιούν πυκνές εμπορικές ανταλλαγές με το Βυζάντιο, όπως και τη δυνατότητα να υποτάξουν μια σειρά από σλαβικά φύλα και να ιδρύσουν την πόλη του Κιέβου.

Έτσι, στα μέσα του 9ου αιώνα θα εμφανιστεί το πρώτο ρωσικό κράτος στην ιστορία, το Χαγανάτο των Ρώσων – πιθανότατα ο τίτλος χαγάνος να αποτελεί επιρροή από το γειτονικό κράτος των τουρκικής καταγωγής Χαζάρων. Θα αποτελέσει, ωστόσο, τον πυρήνα του κράτους του Κιέβου, όπως θα γίνει γνωστό στην ιστοριογραφία του 20ού αιώνα, όπου η σκανδιναβική δυναστεία των Ρούρικ και η αριστοκρατία των ιπποτών, θα κυριαρχούν επί μιας χαλαρής ομοσπονδίας σλαβικών φυλών. Το κράτος εκτεινόταν από τη Βαλτική μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα, με το Νόβγκοροντ να αποτελεί την ισχυρή πόλη του Βορρά και το Κίεβο την ισχυρή πόλη του Νότου. Η κρίσιμη στιγμή στην ιστορία του κράτους του Κιέβου είναι η βασιλεία του Βλαδίμηρου του Μέγα (980-1015), ο οποίος εισήγαγε τον χριστιανισμό. Φυσικά, ο εκχριστιανισμός των Ρώσων έλαβε χώρα πριν το Σχίσμα του 1054 μεταξύ καθολικών και ορθόδοξων, όμως, όπως παρατήρησε ο Ντμίτρι Ομπολένσκι, η υιοθέτηση της θρησκείας του μεγάλου αντιπάλου του Βυζαντίου σήμαινε ότι ο κόσμος των Ανατολικών Σλάβων έμπαινε υπό την πολιτισμική επιρροή του – ό,τι ο ίδιος είχε ορίσει ως «Βυζαντινή Κοινοπολιτεία» (Dmitri Obolensky, 1991).

Ο βυζαντινός χριστιανισμός δεν ήταν η μόνη επιλογή που είχε η Ρωσία. Μέσω του εμπορίου και της διπλωματίας, το κράτος του Κιέβου ήταν στο μεταίχμιο της επιρροής διαφορετικών θρησκειών: στον χριστιανισμό του Βυζαντίου, στο ισλάμ των Περσών και των Αράβων, στον ιουδαϊσμό των Χαζάρων, και βέβαια τον καθολικό χριστιανισμό της Δύσης. Όπως αναφέρει ο Τζέφρι Χόσκινγκ, λέγεται ότι «ο Βλαδίμηρος έστειλε απεσταλμένους να διερευνήσουν τη διδασκαλία και τα τελετουργικά του ισλάμ, του ιουδαϊσμού, του καθολικισμού και της ορθοδοξίας. Εκείνοι του ανέφεραν ότι το καθολικό τελετουργικό ήταν χωρίς ομορφιά και ότι το ισλάμ δεν επέτρεπε την κατανάλωση αλκοόλ. Τον ιουδαϊσμό τον προσπέρασαν σιωπηλοί, αλλά την ορθόδοξη θεία λειτουργία την περιέγραψαν ως τόσο όμορφη, που δεν ήξεραν αν βρίσκονταν στον ουρανό ή στη γη» (Geoffrey Hosking, 2011: 38). Φυσικά, η τελική επιλογή του Βλαδίμηρου είχε να κάνει όχι τόσο με τις περιγραφές των απεσταλμένων, όσο με τη γεωπολιτική επιλογή να διατηρήσει στενούς δεσμούς με το Βυζάντιο.

Όπως, όμως, θα δούμε στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου η διάλυση του Σουλτανάτου του Ρουμ των Σελτζούκων από τους Μογγόλους στα μέσα του 13ου αιώνα νοτίως της Κασπίας (1237-1241) θα επιτρέψει την ανάδυση του Εμιράτου των Οθωμανών, η ίδια εισβολή θα έχει ανάλογα αποτελέσματα και βορείως της Κασπίας: την κατάλυση του κράτους του Κιέβου και τη σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους του ρωσικού κόσμου από το Κίεβο στη Μόσχα. Παρότι τα ρωσικά χρονικά της εποχής διεκτραγωδούν υπερβολικά τα όσα έπαθαν οι Ρώσοι από τους Μογγόλους, η αλήθεια είναι ότι το δίκτυο των караβανιών που διέθεταν οι τελευταίοι άνοιξε μεγάλες εμπορικές δυνατότητες με την Κεντρική Ασία, και ειδικά με την Κίνα. Αναμφισβήτητα, η υπαγωγή των Ρώσων σε κατάσταση υποτέλειας στους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής σήμαινε τη σκληρή φορολόγηση του πληθυσμού και την αναγκαστική στρατολόγηση ανδρών για βοηθητικές εργασίες (κατασκευή δρόμων, γεφυρών κ.λπ.) – αιτίες συχνών εξεγέρσεων οι οποίες καταστέλλονταν με αγριότητα. Υπό αυτή την έννοια, η τάξη των Ρώσων ευγενών, παρά τη δεδομένη πολιτική εξάρτηση από τους Μογγόλους, είχε κοινά συμφέροντα με τους τελευταίους όσον αφορά την καθυπόταξη αγροτικών και αστικών πληθυσμών όταν αυτοί διεκδικούσαν λιγότερες ημέρες αγγαρείας, χαμηλότερη φορολογία ή το δικαίωμα να εκλέγουν τους άρχοντές τους. Για την ακρίβεια, υπήρχε μια διαφοροποίηση μεταξύ ρωσικού Βορρά (Μόσχα και Νόβγκοροντ) και ρωσικού Νότου (Κίεβο). Τα νότια πεδινά εδάφη της Ρωσίας υπέκυψαν ιδιαίτερα εύκολα στην εισβολή των Μογγόλων, και αργότερα στην κυριαρχία του Μεγάλου Δουκάτου της Λιθουανίας. Αντίθετα, τα βόρεια, πιο δασώδη εδάφη παρείχαν καλύτερο περιβάλλον για την ανάδυση μιας ισχυρής πριγκιπικής εξουσίας. Πράγματι, στα εδάφη αυτά οι Μογγόλοι ήταν ικανοποιημένοι απλώς να ασκούν ένα είδος χαλαρής επικυριαρχίας, επιμένοντας στην έγκαιρη απόδοση των οφειλών αλλά και αφήνοντας τη διοίκηση και την είσπραξη στη δικαιοδοσία των τοπικών πριγκίπων και των υπηρετών τους (Geoffrey Hosking, 1997: 45).

Από τα μέσα του 14ου αιώνα η Χρυσή Ορδή χαλάρωσε τον έλεγχό της, με συνέπεια οι πρίγκιπες της Ρωσίας να αναλάβουν οι ίδιοι να τηρούν την τάξη και την επίβλεψη της καταγραφής του πληθυσμού και της φορολογίας, παρότι ακόμα έπρεπε να επισκέπτονται το Καρακορούμ, την πρωτεύουσα των Μογγόλων, για να δηλώσουν συμβολική υποταγή. Από τη διαδικασία αυτή ωφελήθηκε και η Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία παραδόξως ενισχύθηκε στα χρόνια της εξάρτησης από τη Χρυσή Ορδή, αφού έχαιρε φοροαπαλλαγών. Οι κληρικοί δεν εξαναγκάζονταν σε αγγαρείες ούτε σε υποχρεωτική στρατολόγηση. Έτσι η Εκκλησία μπόρεσε να επεκτείνει τη γαιοκτησία της και να σταθεροποιήσει τη θέση της. Ακόμη πιο σημαντικό, όπως παρατηρεί ο Χόσκιγκ, είναι ότι σε μια εποχή πολιτικού κατακερματισμού της ρωσικής γης σε φέουδα πριγκίπων, η Εκκλησία ήταν η μόνη φωνή που μιλούσε για τη «γη των Ρώσων» ως σύνολο, ανακαλώντας την ανάγκη για πολιτική ενότητα, ενώ την ίδια στιγμή η ανάπτυξη του μοναχισμού συνέβαλε σημαντικά σε ό,τι έχει αποκληθεί «μοναστική αποικιοποίηση», βασικό στοιχείο της ανάπτυξης ενός φαντασιακού ρωσικού χώρου (Geoffrey Hosking, 2011: 57).

Το 1299 ο Μητροπολίτης Κιέβου (εκκλησιαστική οντότητα που είχε αναγνωρίσει το Βυζάντιο) μετέφερε την έδρα του στο Βλαντίμιρ, εξαιτίας των κινδύνων που προέκυπταν από τη μογγολική κατάκτηση του Νότου, ενώ το 1322 ο μητροπολίτης Πέτρος μετέφερε την έδρα της Μητρόπολης όλων των Ρώσων στη Μόσχα. Οι Ρώσοι θα καταφέρουν να αποκτήσουν ένα είδος άτυπης εκκλησιαστικής αυτοκεφαλίας, εκμεταλλευόμενοι πολιτικά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια των Οθωμανών. Πιο συγκεκριμένα, δεν θα κάνουν αποδεκτή την εκλογή του μητροπολίτη Μόσχας Ισιδώρου από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ (1436), γιατί τρία χρόνια μετά (1439) θα συνυπογράψει το κείμενο που προέκυψε από τη Σύνοδο Φεράρας - Φλωρεντίας και το οποίο προέβλεπε την ένωση της Καθολικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Έτσι, αντί η αποδοχή του διορισμού του Ισιδώρου από τον τότε πρίγκιπα Βασίλειο Β΄ να αποτελέσει πολιτικό άνοιγμα προς τον πάπα Ευγένιο Δ΄, που κήρυξε σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών (με ατυχές αποτέλεσμα την ήττα του ενωμένου χριστιανικού στρατού στη μάχη της Βάρνας το 1444), έγινε η αφορμή για την καταγγελία της Συνόδου Φεράρας - Φλωρεντίας από τους Ρώσους επισκόπους. Το 1448 θα εκλέξουν στη θέση του Ισιδώρου, που διέφυγε στη Ρώμη, τον Ιωνά ως μητροπολίτη Μόσχας και χωρίς να ζητήσουν την άδεια του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Γ΄, επειδή ήταν ενωτικός. Έτσι, η Μόσχα όχι μόνο κήρυξε άτυπα την αυτοκεφαλία της, αλλά και εμφανίστηκε ως προστάτρια της ορθοδοξίας εναντίον του παπισμού.

Το *Μεγάλο Πριγκιπάτο της Μοσχοβίας* ενσωμάτωσε σταδιακά, συχνά με καταναγκασμό, τα πιο ισχυρά πριγκιπάτα και τις πόλεις-δημοκρατίες που είχαν προκύψει βόρεια και ανατολικά του κράτους του Κιέβου μετά τη διάλυση του τελευταίου τον 13ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, ενσωμάτωσε τα πριγκιπάτα του Ροστόφ, του Νίζνι Νόβγκοροντ και του Σούζνταλ. Ταυτόχρονα, η Μόσχα επέβαλε ένα ενιαίο πολιτικό σύστημα στις προσαρτημένες περιοχές, επιτυγχάνοντας την ενσωμάτωση των ελίτ αυτών των «περιφερειών» (Alexei Miller, 2015: 311-12). Οι Μογγόλοι κατάφεραν να λεηλατήσουν τη Μόσχα, αλλά με ηγέτη τον Δημήτριο Α΄ οι Ρώσοι στη μάχη του Κουλίκοβο το 1380 απέδειξαν ότι το πριγκιπάτο ήταν το πλέον ικανό για να τους αντιμετωπίσει

με επιτυχία. Το 1395, επί Βασιλείου Α΄, η μογγολική απειλή επανεμφανίστηκε, όμως τελικά ο στρατός του Ταμερλάνου θα κινηθεί νότια και θα διαλύσει τον στρατό του Βαγιαζήτ Α΄ το 1402 στη μάχη της Άγκυρας, εκμεταλλευόμενος τη διάθεση ανεξαρτητοποίησης των αντίπαλων εμίρηδων της Μικράς Ασίας. Σε αντίθεση με τους Οθωμανούς, στους οποίους η ήττα προκάλεσε ισχυρές αναταράξεις με διαρκείς εμφυλίους από το 1402 μέχρι το 1421, η νίκη των Ρώσων στο Κουλίκβοβο, αλλά κυρίως η θαυματουργή, όπως την εξέλαβαν οι Ρώσοι (επειδή ο μητροπολίτης Κυπριανός έφερε στη Μόσχα την εικόνα της Παναγίας του Βλαντίμιρ), αποχώρηση του Ταμερλάνου πριν συγκρουστούν οι δύο στρατοί ανέδειξαν τη σημασία της ενότητας των Ρώσων πριγκίπων εναντίον του κοινού εχθρού. Βέβαια, ούτε οι Ρώσοι απέφυγαν τους δυναστικούς αγώνες τα επόμενα χρόνια. Όμως και στις δύο περιπτώσεις, η αποχώρηση των Μογγόλων έδωσε τη δυνατότητα για τη στερέωση ισχυρών κρατικών οντοτήτων, έστω και αν ο δρόμος προς τον συγκεντρωτισμό ήταν διαφορετικός.

Παρά τη διάλυση της Χρυσής Ορδής, μια σειρά από διάδοχα κράτη στα νότια και ανατολικά κράσπεδα της Μοσχοβίας θα της θέτουν περιορισμούς στον έλεγχο των κοιλάδων των μεγάλων ποταμών, και θα εμποδίζουν την πολυπόθητη έξοδό της στη Μαύρη Θάλασσα: τα χανάτα της Κριμαίας, της Σιβηρίας, του Καζάν και του Άστραχαν. Το ίδιο συνέβαινε στα δυτικά σύνορά της με μία κρατική οντότητα που προέκυψε από τον συνασπισμό πολωνικής και λιθουανικής αριστοκρατίας: την Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία. Ο Ιβάν Γ΄ ο Μέγας (1462-1505), όταν ανέλαβε την εξουσία το 1462, αντιμετώπισε αυτό το στρατηγικό δίλημμα: πού θα έπρεπε να ρίξει τις δυνάμεις του, στην Ανατολή ή στη Δύση; Το πρωταρχικό όμως καθήκον του Ρώσου τσάρου, όπως και του γιου του, του Βασιλείου Γ΄ (1505-1533), ήταν να ενσωματώσουν τα ρωσικά πριγκιπάτα που είχαν μείνει έξω από την επικράτεια της Μοσχοβίας: από τη δεκαετία του 1460 μέχρι τη δεκαετία του 1520 θα ενσωματωθούν διαδοχικά το Γιαροσλάβ (1463), το Ροστόφ (1474), το Τβερ (1485), το Νόβγκοροντ (1487), και το Ριαζάν (1521), ενώ θα ανακαταλάβουν το Σμολένσκ από τους Λιθουανούς το 1514. Πάντως, μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα η απειλή των μογγολικών χανάτων στα ανατολικά κράσπεδα της Μοσχοβίας παρέμενε υπαρκτή ([Χάρτης 2.1](#)).

Χάρτης 2.1 Η επέκταση της Ρωσίας στην Ευρώπη, 1300-1796. (Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Britannica σε <https://www.britannica.com/place/Russian-Empire/The-reign-of-Peter-the-Great#/media/1/753050/3393>)

Τα στρατεύματα του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού θα κατακτήσουν τελικά τα χανάτα του Καζάν (1552) και του Άστραχαν (1556), ανοίγοντας τον δρόμο για τη ρωσική επιβολή τόσο προς τον Καύκασο όσο και προς τα Ουράλια. Αυτή όμως ήταν και η στιγμή της πλήρους κυριαρχίας της Μόσχας έναντι του Κιέβου. Όπως ευφύως αναφέρει ο Αλεξέι Μίλλερ, το αυτοκρατορικό κέντρο επανατοποθετήθηκε σε μία πρότερη περιφέρεια, τη Μόσχα, ενώ το πρότερο αυτοκρατορικό κέντρο, το Κίεβο, στην περιοχή του Δνεύστρου, μετατράπηκε με τη σειρά του σε μία περιφέρεια όπου προέκυψε μία νεοσύστατη αυτοκρατορία. Θα ακολουθήσουν, βέβαια, οι πρώτες ανεπιτυχείς απόπειρες επέκτασης στη Βαλτική. Η επιλογή της Μόσχας όμως να ενσωματώσει Τάταρους στρατιώτες στις τάξεις των αριστοκρατικών ελίτ βοήθησε στην αφομοίωση των προνομιούχων ομάδων της περιοχής του Βόλγα σχετικά γρήγορα, από τις οποίες ένα σημαντικό τμήμα προσηλυτίστηκε στην ορθοδοξία και σταδιακά συγχωνεύτηκε με τους Ρώσους (Alexei Miller, 2015: 312).

2.2 Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί

Ο Ιβάν Γ΄ προσπάθησε να συγκροτήσει μια νέα διοικητική αριστοκρατία η οποία δεν σχετιζόταν με τις οικογένειες των παραδοσιακών αριστοκρατών, τους βογιάρους, όμως ταυτόχρονα έδωσε τη δυνατότητα στους τελευταίους να ξεπεράσουν τους τοπικούς περιορισμούς άσκησης της εξουσίας τους στην ενοποιημένη πια επικράτεια. Γενικότερα, το πρόβλημα της ανάδυσης της αυτοκρατορικής εξουσίας στη Ρωσία σχετίζεται με τη δυνατότητα του τσάρου να επιβάλλει τη θέλησή του πάνω στους ισχυρούς βογιάρους. Ο Χόσκινγκ ασκεί κριτική σε παλαιότερες θεωρίες όπως του Ρίτσαρντ Πάιπς, ο οποίος περιέγραψε το *κράτος της Μοσχοβίας* ως «κληρονομική μοναρχία» (patrimonial monarchy) για να τονίσει την απόλυτη εξουσία που ασκούσε ο Τσάρος μέσα σε αυτό. Αντίθετα, κατά τον Χόσκινγκ, υπήρξε ένα είδος συμβιβασμού των δύο μερών, και η λανθασμένη ερμηνεία ιστορικών όπως του Πάιπς, βασίζεται σε λανθασμένη μετάφραση του όρου *votchina*, τον οποίο θεωρούσε αντίστοιχο του ρωμαϊκού όρου *dominium* που σήμαινε την απόλυτη ιδιοκτησία. Πράγματι, ο ρωσικός όρος για το κράτος, *gosudarstvo*, σημαίνει ταυτόχρονα ιδιοκτησία και πολιτική εξουσία. Ωστόσο, ο όρος *votchina*, και με αυτόν περιγράφονταν ουσιαστικά οι κτήσεις των βογιάρων, δεν ταυτίζεται με την απόλυτη ιδιοκτησία αλλά συνεπάγεται υποχρεώσεις παροχής υπηρεσιών από μέρους τους, συνεπώς δεν μπορούμε να το εξομοιώσουμε με την έννοια του δυτικού φέουδου. Ο κάτοχος μιας *votchina* θεωρητικά είχε υποχρεώσεις τόσο απέναντι στο κράτος και στην οικογένειά του όσο και απέναντι στους καλλιεργητές των κτημάτων του. Κατά ανάλογο τρόπο, ο Χόσκινγκ θεωρεί ότι το *gosudarstvo* δεν μπορούμε να το εξομοιώσουμε με την έννοια της απόλυτης μοναρχίας όπως τη γνωρίσαμε στη Δυτική Ευρώπη, αλλά ότι έχει την εκδοχή μιας «κρατικοποίησης» της προσωπικής εξουσίας του Τσάρου.

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι κρίσιμες για να κατανοήσουμε τη ρωσική περίπτωση στο μέσον ενός φάσματος που στο δυτικό του άκρο γνώρισε την πολιτική πραγματικότητα της δυτικής φεουδαρχίας και της απολυταρχικής μοναρχίας, ενώ στο ανατολικό του τον οθωμανικό «δεσποτισμό». Ωστόσο, παρά την εκλεπτυσμένη προσέγγιση των δύο εννοιών από τον Χόσκινγκ, του *gosudarstvo* και της *votchina*, δηλαδή ουσιαστικά της σχέσης μονάρχη και βογιάρων, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι και οι δύο βρίσκονται σε μια έλξη προς το «δυτικό» παρά προς το «ανατολικό» υπόδειγμα. Η *votchina* ήταν πολύ πιο κοντά στην έννοια της ατομικής ιδιοκτησίας, και συνεπώς στην έννοια του φέουδου, από όσο ήταν το τιμάριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (και το ίδιο ισχύει, όπως θα δούμε παρακάτω, και για το *romest'e*). Οι σχέσεις εξάρτησης, όπως είδαμε ήδη στο θεμελιακό έργο του Μαρκ Μπλοκ, ήταν βασικό χαρακτηριστικό και της δυτικής φεουδαρχίας και αυτό συνεπαγόταν πριν και πάνω από όλα την υποχρέωση παροχής στρατιωτικής υπηρεσίας από τον κάθε φεουδάρχη προς τον ανώτερό του φεουδάρχη ή τον βασιλιά. Αντίθετα, ήταν τελικά πολύ δύσκολο για τους Ρώσους μονάρχες να επιβάλουν στους βογιάρους την υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας, τόσο σημαντικής για την επέκταση και την εσωτερική ασφάλεια του βασιλείου. Αυτό περιόριζε ασφαλώς τα όρια της «απολυταρχικής» τους εξουσίας. Αλλά, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Πέρρυ Άντερσον, ο βαθμός επιβολής του Τσάρου στους βογιάρους ήταν ένα διαρκές εκκρεμές που έγερνε είτε προς τη μία είτε προς την άλλη πλευρά: στην εποχή των δύο Ιβάν, του Ιβάν Γ΄ του Μεγάλου και του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού, έγερνε προς την πλευρά του Τσάρου, το ίδιο και στην εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Αντίθετα, στην εποχή των μεγάλων αναταράξεων, μεταξύ της πτώσης της δυναστείας των Ρούρικ και της ανόδου της δυναστείας των Ρομάνοφ, όπως και στην εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης, έγερνε προς των πλευρά των βογιάρων.

Από την άλλη, είναι βέβαιο ότι οι δύο πόλοι της πολιτικής εξουσίας χρειαζόνταν ο ένας τη νομιμοποίηση του άλλου. Ο Τσάρος χρειαζόταν τη βοήθεια των μεγάλων βογιαρικών οικογενειών για να επιβάλει την εξουσία του, οι δε οικογένειες των βογιάρων χρειαζόνταν τη δική του παρέμβαση για την παραχώρηση ακόμα περισσότερων γαιών, αφού το έθιμο να κληροδοτούν την περιουσία τους σε όλους τους άρρενες διαδόχους είχε ως συνέπεια τον κατακερματισμό τους – ακριβώς τον ίδιο κίνδυνο διέτρεχαν και οι περιουσίες των τιμαριωτών

στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Άλλωστε, χωρίς τον φόβο του ισχυρού ηγεμόνα, οι συγκρούσεις μεταξύ βογιάρων θα οδηγούσαν στην κρατική διάλυση. Επομένως, και οι δύο πλευρές είχαν σοβαρούς λόγους να αποδεχθούν τη νομιμοποίηση της κεντρικής εξουσίας.

Από την άλλη, η Εκκλησία ήταν πρόθυμη να χρησιμοποιήσει για τον Μεγάλο Πρίγκιπα τους τίτλους «αυτοκράτορας» (*samoderzhets*) και «τσάρος» (στην πραγματικότητα ο ρωμαϊκός όρος «καίσαρας») για να σηματοδοτήσει την ανάληψη από μέρους του τόσο της θρησκευτικής όσο και της αυτοκρατορικής κληρονομιάς του Βυζαντίου. Οι μεγάλοι πρίγκιπες, ωστόσο, δίσταζαν να ακολουθήσουν αυτή τη συμβουλή. Αρχικά διεκδίκησαν τον τίτλο «τσάρος» (σε εκείνο το στάδιο με την έννοια του χαν) σε έγγραφα που εγγυώντο την ασφαλή διέλευση από την επικράτεια των Ρως – ίσως επειδή πραγματικά υποκαθιστούσαν τον Κιπτσάκ Χαν με αυτή την ιδιότητα. Στη συνέχεια διεύρυναν προσεκτικά τη χρήση του όρου και τον διέσπειραν με τον τίτλο *gosudar vseia Rusi* (κυρίαρχος όλων των Ρως), ο οποίος υπονοούσε παραλληλισμό με τον τίτλο του μητροπολίτη και απόρριψη της αξίωσης της Λιθουανίας για την κληρονομιά του Κιέβου. Άρχισαν, επίσης, να χρησιμοποιούν το έμβλημα του δικέφαλου αετού, στη βυζαντινή του μορφή, στην πριγκιπική σφραγίδα. Ο πρώτος που φαίνεται ότι έκανε χρήση του όρου ήταν ο Ιβάν Γ΄ και κατόπιν ο Βασίλειος Γ΄. Ωστόσο, μόλις το 1547, κατά τη στέψη του Ιβάν Δ΄, ο όρος «τσάρος» άρχισε οριστικά να χρησιμοποιείται ως τελετουργικός προσδιορισμός του Μεγάλου Πρίγκιπα της Μόσχας. Ακόμα και τότε, όμως, όπως παρατηρεί ο Χόσκινγκ, δεν ήταν σαφές αν σήμαινε χαν ή βασιλεύς.

Ο Ιβάν Γ΄, παίζοντας ακόμη το παιχνίδι των ισορροπιών με τους βογιάρους, μαζί με την κωδικοποίηση της νομοθεσίας όλων των κατακτημένων περιοχών και την εισαγωγή ενός ενιαίου νομικού κώδικα (*Sudebnik*) το 1497, θα προχωρήσει στη σύναψη ενός γάμου με πολλαπλές πολιτικές και συμβολικές διαστάσεις. Μην έχοντας παιδιά με την πρώτη του γυναίκα, θα τη χωρίσει για να παντρευτεί το 1472 τη Ζωή-Σοφία Παλαιολογίνα, ανιψιά του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνου ΙΑ΄ Παλαιολόγου. Παρότι ο γάμος υπήρξε σε έναν βαθμό συνέπεια ενός συνοικεσίου που προώθησε ο πάπας Παύλος Β΄ για να θέσει υπό τον έλεγχό του τη Μοσχοβία, τελικά λειτούργησε ως εκ των υστέρων νομιμοποίηση της ιδεολογίας της Τρίτης Ρώμης. Η οικογένεια των Παλαιολόγων ήταν πάντα φιλοενωτική, με πολύ καλούς δεσμούς με το Βατικανό, ενώ η Ζωή μαζί με τα αδέρφια της ασπάστηκε το ρωμαιοκαθολικό δόγμα εξαιτίας του πνευματικού προστάτη της καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Όταν, όμως, θα παντρευτεί τον Ιβάν Γ΄, θα επιστρέψει στο ορθόδοξο δόγμα και θα δώσει με τον γάμο αυτόν το δικαίωμα στον Ρώσο Μεγάλο Πρίγκιπα να διεκδικήσει τη διαδοχή της Κωνσταντινούπολης, της Δεύτερης Ρώμης, από τη Μόσχα. Σε αυτό συνέβαλε και η αποστασιοποίηση της Ρωσικής Εκκλησίας, όπως είδαμε στα χρόνια του πατέρα του Ιβάν Γ΄, από τις αποφάσεις της Συνόδου Φεράρας - Φλωρεντίας του 1437-1439.

Σύμφωνα με την ιδεολογία της Τρίτης Ρώμης η Μόσχα θα διαδεχόταν το Βυζάντιο τόσο σε αυτοκρατορικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο συνέχειας του ορθόδοξου κόσμου μετά την υποταγή του τελευταίου στους αλλόθρησκους Οθωμανούς. Βέβαια, σήμερα, οι ιστορικοί της περιόδου επισημαίνουν ότι στα κείμενα της εποχής ο χαρακτηρισμός της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης είναι σπάνιος. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι μια επιστολή του μοναχού Φιλοθέου του Πσκοφ προς τον Ιβάν Γ΄, χρονολογημένη περί το 1500-1501, στην οποία αναφέρεται ο όρος: «[Α]υτή η παρούσα Εκκλησία, της Τρίτης, Νέας Ρώμης, της δικής σου κυρίαρχης αυτοκρατορίας [...] λάμπει σε ολόκληρο το σύμπαν πιο λαμπρή κι απ' τον ήλιο [...] Οι δύο Ρώμες έπεσαν, η τρίτη στέκει όρθια, και τέταρτη δεν θα υπάρξει» (Geoffrey Hosking, 1997: 6).

Στην πραγματικότητα η Μόσχα περιγράφεται συνήθως στα χρονικά του 16ου αιώνα ως Δεύτερη Σιών (ή Ισραήλ), παρά ως Τρίτη Ρώμη. Στα έργα του μητροπολίτη Μακαρίου έγινε προσπάθεια να συνδεθούν οι δύο παραδόσεις: η Μόσχα ως κληρονόμος τόσο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (Τρίτη Ρώμη), όσο και της ορθοδοξίας (Δεύτερη Ιερουσαλήμ). Ακόμη όμως πιο περίπλοκη κατέστησε την εργαλειακή χρήση της ιδεολογίας της Τρίτης Ρώμης η κατάκτηση των χανάτων του Καζάν και του Άστραχαν από τον Ιβάν Δ΄: και αυτό γιατί η ενσωμάτωση μουσουλμανικών πληθυσμών καθιστούσε πολύ δύσκολη τη συμβίωσή τους με τους ορθόδοξους Ρώσους εάν οι τελευταίοι ενδύονταν τον μανδύα του «χριστιανού σταυροφόρου». Ο Ιβάν Δ΄ εμφάνιζε ταυτόχρονα τον εαυτό του τόσο ως «βασιλέα», απευθυνόμενος στους χριστιανούς υπηκόους του όσο και ως «χαν», απευθυνόμενος στους μουσουλμάνους. Ειδικά στην περίπτωση του Καζάν, η νομιμοποίηση της ενσωμάτωσής του βασιζόταν στην αρχή ότι ο Ρώσος Τσάρος δεν είναι παρά η διάδοχη κατάσταση της Χρυσής Ορδής. Ακόμη περισσότερο περιέπλεκε τα πράγματα ότι η Μόσχα ως «Τρίτη Ρώμη» δεν περιλάμβανε παρά μόνο ρωσικά εδάφη, και όχι εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Geoffrey Hosking, 1997: 7· Geoffrey Hosking, 2011: 125-126). Συνεπώς, φαίνεται ότι η αντίστοιχη αυτοκρατορική ιδεολογία περί Τρίτης Ρώμης πρέπει να θεωρηθεί ως κατασκευή του 18ου και 19ου αιώνα, όταν αρχίζουν οι μεγάλοι κατακτητικοί πόλεμοι εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της διαδόχου της Βυζαντινής, παρά του 15ου ή του 16ου. Ωστόσο,

η πολιτική επιλογή του Ιβάν Γ΄ αποτελούσε σταθερή αναφορά της ρωσικής πολιτικής στους επόμενους αιώνες (Daniel Rowland 1996: 602-3· Donald Ostrowski, 1990: 525-42).

2.3 Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση

Ίσως η πιο κρίσιμη παρέμβαση του Ιβάν Γ΄ ήταν η εισαγωγή ενός νέου τύπου γαιοκτησίας που έθετε υπό κρίση τον θεσμό της *votchina*: ήταν ο θεσμός του *romest'e*. Και ήταν η πιο κρίσιμη γιατί ακριβώς δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ούτως ώστε να υπονομευτεί η ισχύς των ισχυρών βογιάρων από μια τάξη γαιοκτημόνων η οποία όφειλε την ύπαρξή της αποκλειστικά στον Ρώσο μονάρχη.

Όταν ο Ιβάν Γ΄ θα καταλάβει το Νόβγκοροντ θα κατασχέσει, από τις περιουσίες των εκδιωχθέντων, περίπου 3.000.000 στρέμματα γεωργικής γης, συμπεριλαμβανομένης αυτής των πλουσιότερων βογιάρων τους οποίους εξόρισε, και τα διένειμε στους υπηρέτες του με αντάλλαγμα στρατιωτική ή διοικητική υπηρεσία. Οι μεταβιβάσεις γης έθεσαν τα θεμέλια του συστήματος *romest'e*, ή περιουσίας έναντι παροχής υπηρεσιών. Το σύστημα αυτό επέτρεψε στους μεγάλους πρίγκιπες της Μόσχας να ενσωματώσουν και να διαχειριστούν νέα εδάφη, και κυρίως να προσελκύσουν και να προικίσουν με γη τα μέλη μιας νέας ανερχόμενης τάξης στρατιωτικών, που όμως σε καμία περίπτωση δεν είχε την ισχύ των παλαιών βογιάρων – οι βογιάροι και τα μέλη των οικογενειών τους δεν στελέχωναν μόνο τον στρατό, αλλά και τη διοίκηση, τα δικαστήρια, την πολιτοφυλακή κ.λπ.

Στις αρχές της βασιλείας του Ιβάν Γ΄, το σύστημα γαιοκτησίας στο Μεγάλο Πρίγκιπάτο της Μοσχοβίας περιλάμβανε τις παρακάτω τέσσερις κατηγορίες: (1) τις βασιλικές γαίες, τις οποίες διαχειριζόταν υψηλόβαθμος κυβερνητικός αξιωματούχος και υφιστάμενοι υπάλληλοι, συνήθως σκλάβοι· (2) τις «μαύρες γαίες», οι οποίες διοικούσαν από ανώτερους υπαλλήλους δεύτερης τάξης, τους *namestniki* και τους *volosteli*, (3) τις γαίες *votchina*, οι οποίες θα μπορούσαν να αγοραστούν, να πουληθούν, να υποθηκευτούν ή να χαριστούν, και τέλος, (4) τις εκκλησιαστικές γαίες, τις οποίες διαχειριζόταν η Εκκλησία. Σε αυτές τις κατηγορίες γαιοκτησίας, λοιπόν, προστέθηκε η κατηγορία των γαιών *romest'e* το 1482, όταν έχουμε την πρώτη μαρτυρία για την παραχώρηση τέτοιου τύπου γαιοκτησίας. Το *romest'e* (ή στρατιωτικό φέουδο) παραχωρούνταν συνήθως ως ανταμοιβή για κάποια θαρραλέα πράξη ή ως αποζημίωση για κάποια προσφορά υπηρεσίας προς τον πρίγκιπα. Αυτή ήταν η πρώτη ευρέως διαδεδομένη εφαρμογή του συστήματος *romest'e*: η επιβράβευση πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων με κτήματα που τους παρείχαν τα προς το ζην με στόχο να υπηρετήσουν τον Τσάρο στην Καγκελαρία ή στο πεδίο της μάχης. Ο Ιβάν Γ΄ το χρησιμοποίησε με στόχο να συγκεντρώσει στρατεύματα αλλά και για να προσελκύσει βογιάρους από άλλα δουκάτα στη δική του υπηρεσία.

Το *romest'e*, όπως και η *votchina*, θα μπορούσε να κληρονομηθεί. Η προϋπόθεση για να γίνει αυτό ήταν κάποιος στην οικογένεια, γιος ή αδελφός, να μπορεί να συνεχίσει να παρέχει στρατιωτική ή άλλη υπηρεσία προς τον Μεγάλο Πρίγκιπα. Διαφορετικά, το *romest'e* επανερχόταν στο μεγάλο πρίγκιπικό ταμείο γης για να παραχωρηθεί σε κάποιον άλλο. Ωστόσο ο κάτοχος *romest'e* (*romeshchik*) δεν μπορούσε να το πουλήσει, να το ενοικιάσει ή να το δωρίσει (π.χ. σε ένα μοναστήρι), όπως θα μπορούσε να κάνει για το κτήμα του ένας κάτοχος *votchina* (*votchinnik*) (Donald Ostrowski, 2006: 230-231). Συνεπώς, είχε περιορισμένα ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω του και ήταν διαρκώς υπό την αίρεση του Μεγάλου Πρίγκιπα. Αυτό έκανε κάποιους ιστορικούς, μεταξύ των οποίων και ο Χόσκιγκ, να παραλληλίσουν το *romest'e* με το σύστημα *iqta* των Ιλχανιδών Μογγόλων, ή ακόμη και με το τιμάριο των Οθωμανών (αν και σε αυτή την περίπτωση, όπως θα δούμε, το τιμάριο είναι φόρος και δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με έγγεια περιουσία), όπου και εκεί έχουμε την παραχώρηση αντίστοιχων κτημάτων με αντάλλαγμα την παραχώρηση στρατιωτικής υπηρεσίας. Θεωρείται, λοιπόν, πολύ πιθανό ο Ιβάν Γ΄ να εμπνεύστηκε την εφαρμογή του συστήματος *romest'e* από τα διάδοχα μογγολικά μορφώματα της Χρυσής Ορδής (Geoffrey Hosking, 2011: 90). Ίσως από Τάταρους πρόσφυγες στο κράτος της Μοσχοβίας από το Χανάτο των Κιτσάκ (Donald Ostrowski, 2006: 232) Μέσω της εισαγωγής του *romest'e*, οι μεγάλοι πρίγκιπες μπόρεσαν να διατηρήσουν μια μονάδα ιππέων (υπολογίζεται σε περίπου 17.500 άνδρες στην εποχή της βασιλείας του Ιβάν Δ΄) που ήταν έτοιμοι να συγκεντρωθούν αμέσως για μάχη και οι οποίοι ήταν υπόχρεοι προς τον τσάρο αφού τους παρείχε ένα μέσο οικονομικής στήριξης. Το ίδιο συνέβη και με μεγάλο αριθμό διοικητικών υπαλλήλων που τους παραχωρούνταν επίσης *romest'e* (Donald Ostrowski, 2006: 219, 225-226).

Κατά τον ίδιο τρόπο το 1509-10 ο Βασίλειος Γ΄, όταν κατέλαβε το Πσκοφ, εξόρισε πολλούς από τους κορυφαίους βογιάρους, παραχώρησε τη γη τους στους δικούς του στρατιωτικούς, ενώ έφερε στη Μόσχα εμπόρους που κυριάρχησαν στο εμπόριο της πόλης τα επόμενα χρόνια. Έτσι, λοιπόν, ο Ιβάν Γ΄ και ο Βασίλειος Γ΄ άρχισαν να μετατρέπουν τον στρατό της Μοσχοβίας από ένα συνονθύλευμα υπό την ηγεσία βογιάρων και πρίγκιπων *udel* (οι συνοδοί ενός πρίγκιπα) σε μια περισσότερο ή λιγότερο οργανωμένη δύναμη. Οι θέσεις

διοίκησης του στρατού απονεμήθηκαν σε μέλη κατώτερων οικογενειών βογιάρων (deti boiarskie) και σε αυλικούς (dnoviane) μαζί με γαίες romest'e με αντάλλαγμα τη στρατιωτική θητεία. Το συνολικό αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών ήταν να δημιουργηθεί μια κατώτερη αριστοκρατία που δεν ήταν βαθιά ριζωμένη σε κάποιον συγκεκριμένο τόπο. Αυτοί οι κατώτεροι αριστοκράτες ήταν πιο εύκαμπτοι από τους φεουδάρχες ευγενείς, τους οποίους οι δυτικοευρωπαίοι μονάρχες ενσωμάτωναν οδυνηρά στις ακολουθίες τους περίπου την ίδια εποχή. Έμοιαζαν μάλλον με τους διοικητές ενός στρατού της στέπας (Geoffrey Hosking, 2011: 90).

Αν και, όπως είπαμε, υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ τιμαρίου και romest'e, το πρώτο είναι φόρος, το δεύτερο γη, εντούτοις η λειτουργικότητα του θεσμού ήταν η ίδια, υπό την έννοια της απόσπασης στρατιωτικής υπηρεσίας από μια κατώτερη τάξη ευγενών. Ίσως η σύγκριση να ήταν πιο γόνιμη εάν συγκρίναμε το romest'e όχι με το iqta των Μογγόλων, ή το τιμάριο των Οθωμανών, αλλά με τους θεσμούς της πρόνοιας και του χαριστικού στο ύστερο Βυζάντιο, αυτοκρατορικές δηλαδή και εκκλησιαστικές γαίες που παραχωρούνταν σε ισχυρούς πολιτικούς, στρατιωτικούς ή θρησκευτικούς άρχοντες σε αντάλλαγμα κάποιας σημαντικής υπηρεσίας. Ωστόσο η πρόνοια και το χαριστικό αποτελούν ισχυρές ενδείξεις φεουδαλοποίησης του βυζαντινού γαιοκτητικού συστήματος, το οποίο στην κλασική του περίοδο στηριζόταν στην παραχώρηση γαιών σε στρατιώτες «ακρίτες», που τους επέτρεπαν ακριβώς όχι μόνο να επιβιώνουν, αλλά και να προστατεύουν ή ακόμη και να επεκτείνουν τα σύνορα της αυτοκρατορίας. Αντίθετα, στο ρωσικό πλαίσιο η παραχώρηση αντίστοιχων γαιών σε κατώτερους ευγενείς είχε ως στόχο όχι να άρει αλλά να αμβλύνει την ήδη υπάρχουσα φεουδαλοποίηση της γης: δεν είχε ως στόχο την προστασία των αγροτών από τους ισχυρούς γαιοκτήμονες, όπως συνέβαινε στο Βυζάντιο ειδικά κατά τη Μακεδονική Δυναστεία, αλλά την προστασία του Τσάρου από την απειλή της ισχυρής αριστοκρατίας των βογιάρων.

Η νέου τύπου κατηγορία γαιών, το romest'e, έδωσε μια διπλή δυνατότητα στον Μοσχοβίτη Μεγάλο Πρίγκιπα: από τη μία να έχει τη δυνατότητα συγκέντρωσης ενός αξιόμαχου στρατού, και από την άλλη ένα ισχυρό μέσο πίεσης προς τους παλαιούς βογιάρους, εάν εκείνοι θα διανοούνταν να μην παραχωρήσουν την οφειλόμενη στρατιωτική και διοικητική υπηρεσία. Εάν στα χρόνια του Ιβάν Γ' και του Βασιλείου Γ' η απαίτηση αυτή προς τους βογιάρους ετίθετο έμμεσα, στα χρόνια του Ιβάν Δ' τέθηκε με τρόπο επιτακτικό και βίαιο. Καθώς η Μόσχα μεγάλωνε σε μέγεθος, πολλά από τα προσαρτημένα εδάφη εντάχθηκαν στο σύστημα romest'e. Το 1556, εξαιτίας της συγκέντρωσης στρατευμάτων με στόχο την προσάρτηση του Κάτω Βόλγα (νότια του Καζάν, το οποίο είχε προσαρτηθεί ήδη από το 1552), ο Ιβάν Δ' είχε την ιδέα ότι μπορούσε να απαιτήσει υπηρεσία από τους κατόχους όλων των γαιών: τόσο των romest'e όσο και των votchina. Όπως έχουμε αναφέρει, μέχρι τότε η παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας για τους τελευταίους ήταν από ορισμένες απόψεις προαιρετική. Το διάταγμα του 1556 προέβλεπε ότι έπρεπε να παρασχεθεί ένας εξοπλισμένος ιππέας για κάθε 100 τσέτι (1 τσέτι = μισό εκτάριο, δηλαδή 5 στρέμματα) κατοικημένης γης. Αυτό ανάγκασε τους ιδιοκτήτες ακινήτων να προσλάβουν στρατιωτικούς σκλάβους για να καλύψουν τις ποσοτώσεις στρατολόγησής τους: τα στρατολογικά αρχεία της εποχής είναι γεμάτα με λίστες από αυτούς τους σκλάβους ιππείς. Από τη δεκαετία του 1580, ίσως το 80% του αποθέματος της στρατιωτικής γης ήταν romest'e και αυτό φαινόταν να αποτελεί το τέλος της votchina. Αυτό όμως δεν συνέβη γιατί ο κάθε κάτοχος romest'e μπορούσε να γίνει «βογιάρος» που θα μπορούσε να περάσει τη δική του περιουσία στους κληρονόμους του, η οποία ήταν συχνή πρακτική στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα και de jure πραγματικότητα τον 18ο αιώνα (Donald Ostrowski, 2006: 282-383).

2.4 Εθνοτικές ομάδες στη Ρωσική Αυτοκρατορία: το έθνος ως αυτοκρατορία

Το ζήτημα της ρωσικής εθνογένεσης είναι μια διαδικασία που έχει οπωσδήποτε τις ρίζες της στη μετατόπιση του κέντρου βάρους της πολιτικής ισχύος από το κράτος του Κιέβου σε εκείνο της Μοσχοβίας και σχετίζεται με την περίπλοκη σχέση, όπως ήδη αναφέραμε, των Βαράγγων Ρως με το σλαβικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο κυριάρχησαν. Αυτά τα δύο στοιχεία, όμως, θα συνεχίσουν να παίζουν τον ρόλο τους και στους επόμενους αιώνες μετασχηματισμένα.

Από τη μία, οι διαρκείς επεκτάσεις του κράτους της Μοσχοβίας καθιστούσαν ιδιαίτερα περίπλοκο το ζήτημα της διάκρισης της ταυτότητας όποιου αισθανόταν Ρώσος από όποιον δηλωνόταν ως Ρώσος επειδή ήταν υπήκοος στη ρωσική επικράτεια. Σε αντίθεση με την περίπτωση των Οθωμανών, όπου υπήρχε μία ένταση μεταξύ της ταυτότητας του Οθωμανού και του Τούρκου, και σαφής διάκριση των υποτελών μη μουσουλμανικών πληθυσμών από το κυρίαρχο μουσουλμανικό μιλλέτ, η ορθόδοξη ταυτότητα και κυρίως η αναφορά στην εξουσία του Τσάρου ήταν συνήθως το κοινό υπόβαθρο της ταυτότητας όλων των υπηκόων του ρωσικού κράτους – και όταν ακόμη δεν υπήρχε το πρώτο (η ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα), υπήρχε (στην περίπτωση, για παράδειγμα, των μουσουλμανικών πληθυσμών) το δεύτερο (η νομιμοφροσύνη).

Από την άλλη, ενώ ο εκσλαβισμός της κυρίαρχης αριστοκρατικής ελίτ των Βαράγγων Ρως θα προχωρούσε, αυτό δεν σήμαινε ότι μπορούσε να αρθεί και η βασική ταξική διάκριση που χαρακτήριζε τα κράτη αυτά: μεταξύ μεγάλων γαιοκτημόνων και δουλοπαροίκων. Αυτή η ένταση, σύμφωνα με τον Χόσκιγκ, αντανακλούσε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι αριστοκρατικές ελίτ (περιλαμβανομένων της αυτοκρατορικής αυλής, του στρατού και της γραφειοκρατίας), από τη μία, και ο κόσμος της ρωσικής αγροτικής κοινότητας (*mir*), από την άλλη, κατανοούσαν τη ρωσική ταυτότητα: οι πρώτες με έναν τρόπο ιεραρχικό, κοσμοπολίτικο, προσανατολισμένες ή αναγκασμένες σε κρατική υπηρεσία, και κυρίως υπερασπιζόμενες το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία πάνω στη γη· αντίθετα, ο κόσμος της δεύτερης, με έναν τρόπο εξισωτικό, αλληλέγγυο και ταυτόχρονα τοπικιστικό, και κυρίως υπερασπιζόμενος την κοινοτική ιδιοκτησία πάνω στη γη (Geoffrey Hosking, 1997: xxv-xxvi).

Αυτή η εσωτερική ένταση άφησε σε εκκρεμότητα τη διαμόρφωση μιας σταθερής ρωσικής εθνικής ταυτότητας μέχρι και τον 19ο αιώνα, παρότι τα πρώτα σπέρματά της θα πρέπει να τα αναζητήσουμε στη Μοσχοβία των δύο Ιβάν, του Μεγάλου και του Τρομερού, τον 15ο και 16ο αιώνα. Και ειδικά από τη στιγμή που οι κρατικοί πόροι διοχετεύονταν για την επέκταση της αυτοκρατορίας, παρά για τη δημιουργία συγκροτημένων ιδεολογικών μηχανισμών εθνικοποίησης του πληθυσμού.

Όπως είδαμε παραπάνω, η πιο σημαντική επέκταση, μετά την ενσωμάτωση των περιοχών που κατοικούνταν από σλαβικούς πληθυσμούς, ήταν η κατάκτηση του Καζάν και του Αστραχαν. Στις περιοχές αυτές το κράτος της Μοσχοβίας αντιμετώπισε για πρώτη φορά την πρόκληση της αποικιακής αφομοίωσης των λαών των δύο περιοχών. Έμποροι, κληρικοί, Κοζάκοι και αγρότες ενθαρρύνθηκαν να εγκατασταθούν εκεί για να ενισχύσουν τη ρωσική παρουσία και να αξιοποιήσουν τις οικονομικές ευκαιρίες που έδινε η κατάκτηση της λεκάνης του Βόλγα. Μόλις κατέστειλαν τις πρώιμες εξεγέρσεις με στόχο την αποκατάσταση των χανάτων, οι Μοσχοβίτες υιοθέτησαν μια ανεκτική πολιτική απέναντι στις πιο σημαντικές εθνικές ομάδες, όπως οι Μάρι (φιννο-ουγγρικό φύλο), οι Τσουβάς (τουρκικό φύλο), οι Χερέμις (φιννικό φύλο), οι Μορδβίνοι (ουραλικό φύλο) και οι Ουντιμούρτοι (φιννο-ουγγρικό). Σε αυτούς δόθηκε το προνόμιο των «ανθρώπων *iasak*» ανθρώπων που υπόκεινται σε φόρο τιμής: αυτό σήμαινε ότι δεν μπορούσαν να γίνουν δουλοπάροικοι ή σκλάβοι. Μια πρώιμη εκστρατεία προσηλυτισμού στην ορθοδοξία εγκαταλείφθηκε γρήγορα, αφού φαινόταν πιθανό να προκαλέσει δυσaréσκεια στους μουσουλμάνους. Ταυτόχρονα, οι ντόπιοι λαοί απαγορευόταν να φέρουν όπλα και έπρεπε να δώσουν ομήρους στο ρωσικό κράτος για να εγγυηθούν τη νομιμοφροσύνη τους. Κυρίως οι προσπάθειες προσηλυτισμού αφορούσαν τους Τάταρους *murzy* (ευγενείς). Ωστόσο, ακόμη και εκείνοι οι Τάταροι –η πλειονότητα– που παρέμειναν μουσουλμάνοι έγιναν δεκτοί στη ρωσική αυτοκρατορική αριστοκρατία. Αυτή η παραχώρηση είχε το παράδοξο και μη αναμενόμενο αποτέλεσμα μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες να υποδουλώνουν νόμιμα Ρώσους χριστιανούς αγρότες. Για τον Χόσκιγκ, δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα από αυτό, ότι ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα η ρωσική κρατική επικράτεια άρχιζε να υπερισχύει του εμβρυϊκού ρωσικού έθνους (Geoffrey Hosking, 2011: 142).

Βέβαια, ο όρος «έθνος», ως τρόπος αυτοπροσδιορισμού των ευγενών τουλάχιστον, ήρθε σε χρήση στα ρωσικά λίγο νωρίτερα από τον όρο «αυτοκρατορία». Ο ακριβής χρόνος της σύνταξης του *Λεξικού των νέων λέξεων σε αλφαβητική σειρά*, ενός λεξικού εννοιών που ενσωματώθηκαν στη ρωσική γλώσσα, είναι άγνωστος, αλλά είναι σίγουρο ότι ετοιμάστηκε κατ' εντολή του Πέτρου Α', ο οποίος επεξεργάστηκε προσωπικά τις πρώτες καταχωρίσεις των τεσσάρων πρώτων γραμμάτων. Η λέξη «έθνος» εξηγείται μέσα σε αυτό ως «Ρώσοι, Γερμανοί, Πολωνοί και άλλοι λαοί» (*narod*). Κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 18ου αιώνα, κανείς δεν αισθανόταν την αντίφαση ανάμεσα στην «αυτοκρατορία» και στο «έθνος»: αντίθετα, αντιμετωπιζόνταν ως συνώνυμα. Το άρθρο 11 της ρωσικής εκδοχής της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή του 1774 μιλά για το γαλλικό, το αγγλικό και άλλα «έθνη», χρησιμοποιώντας αυτή τη λέξη ως συνώνυμο της «αυτοκρατορίας» και της «μεγάλης δύναμης».

Το επιχείρημα όμως του Χόσκιγκ ότι η ταυτότητα που δίνει η επικράτεια υπερισχύει προοδευτικά της ταυτότητας που δίνει το έθνος θέλει να εξομοιώσει το παράδειγμα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με αυτό της Οθωμανικής: όπως οι Οθωμανοί προχώρησαν μέσω της στρατολόγησης χριστιανόπαιδων στην υποβάθμιση των τουρκογενών αριστοκρατών του παλατιού, με τον ίδιο τρόπο το ρωσικό κράτος απαγκιστρωνόταν από μια μονοδιάστατη αντιμετώπιση των μη χριστιανών με βάση τον ορθόδοξο χαρακτήρα του ρωσικού έθνους, που θα την οδηγούσε αναγκαστικά σε σύγκρουση μαζί τους και σε αδυναμία περαιτέρω επέκτασης της επικράτειάς της (Geoffrey Hosking, 1997: 48). Πάντως, παρά την ανοχή και την οικονομική και κοινωνική άνοδο αυτών των μουσουλμάνων στην κοιλάδα του Βόλγα, η είσοδος στην ανώτερη τάξη αυτών των μεσαίων στρωμάτων περνούσε τελικά μέσα από τον προσηλυτισμό στην ορθοδοξία.

Η νίκη επί του Καζάν πυροδότησε την επέκταση της Μοσχοβίας στη Σιβηρία, ενώ η προσάρτηση του Αστραχαν έδωσε τη δυνατότητα στη Μοσχοβία να αυξήσει την παρουσία της στον Βόρειο Καύκασο. Η προσάρτηση του Καζάν από τη Μόσχα αντιπροσώπευε κάτι περισσότερο από μια στρατιωτική νίκη. Ήταν μια

ύστατη πρόκληση για τις αξιώσεις του Χάνου της Κριμαίας να κυβερνήσει τα εδάφη της πρώην Χρυσής Ορδής. Για να γιορτάσει τη νίκη του στο Καζάν, ο Ιβάν Δ΄ διέταξε την κατασκευή του πιο ασυνήθιστου καθεδρικού ναού. Ανεγέρθηκε στην Κόκκινη Πλατεία, κοντά στο Κρεμλίνο, ο καθεδρικός ναός του Αγίου Βασιλείου, με αυτή την ιδιόμορφη αρχιτεκτονική (οι τρούλοι ομοιάζουν με την οροφή μογγολικής σκηνής), που θυμίζει ταυτόχρονα εκκλησία και τζαμί. Η Μόσχα επρόκειτο να είναι η Νέα Ιερουσαλήμ και το Νέο Σαράι ταυτοχρόνως (Michael Khodarkovsky, 2006: 322-323).

Σε αυτή την εποχή και ειδικά στο πέρασμα από τον 16ο στον 17ο αιώνα με την αρχή της αποικιακής διεξόδου στη Σιβηρία διαμορφώνονται τα βασικά χαρακτηριστικά της ρωσικής αποικιοποίησης, που καθιστούν, όπως είπαμε και στην Εισαγωγή, τη ρωσική περίπτωση υβριδική: δηλαδή της μόνης ηπειρωτικής αυτοκρατορίας στην Ανατολική Ευρώπη που ακολούθησε αποικιακές πολιτικές στην Ευρασία. Οι πολιτικές αυτές διέφεραν σε σημαντικό βαθμό από τις αντίστοιχες των δυτικών δυνάμεων στην Αμερική, στην Αφρική και στην Ασία. Κατά βάση στηρίζονταν στη μη διάκριση «κεντρικών» και «περιφερειακών» εδαφών: τα προσαρτημένα εδάφη έγιναν αναπόσπαστα τμήματα της αυτοκρατορίας. Ο έλεγχος των εδαφών αυτών βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στη συνεργασία της κεντρικής εξουσίας με τις τοπικές ελίτ και στην προοδευτική ενσωμάτωσή τους στη ρωσική αριστοκρατία και γραφειοκρατία. Ένας σημαντικός δείκτης ενσωμάτωσης στη ρωσική κουλτούρα των διάφορων εθνοτικών ομάδων ήταν η γνώση της ρωσικής γλώσσας. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν έγινε πλήρης αφομοίωση με αντικατάσταση της εθνοτικής γλώσσας και κουλτούρας από τη ρωσική. Η ρωσική γλώσσα λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος με το κέντρο και τις άλλες εθνοτικές ομάδες, αλλά τουλάχιστον μέχρι τον 19ο αιώνα η γνώση της δεν θεωρήθηκε στοιχείο άμεσης ή έμμεσης πολιτισμικής αφομοίωσης. Όλα τα παραπάνω σημαίνουν επίσης ότι ο θεσμοποιημένος ρατσισμός δεν μπορούσε να είναι λειτουργικός και εργαλείο καταστολής των υποτελών πληθυσμών, όπως συνέβη με τις αντίστοιχες αποικιακές αυτοκρατορίες της Δύσης. Με τον τρόπο αυτόν η αυτοκρατορία μετατράπηκε σε πολυεθνική, ωστόσο διευρύνθηκε το χάσμα μεταξύ των ελίτ και όλων των εθνοτικών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων των Ρώσων.

Στις αρχές του 17ου αιώνα, το κράτος της Μοσχοβίας επέζησε από μία σοβαρή κρίση, αφού κινδύνευσε να μετατραπεί σε περιφέρεια της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, που επιδίωκε να επεκτείνει τις κτήσεις της προς ανατολάς. Το φρούριο Σμολένσκ, που βρισκόταν τόσο κοντά στη Μόσχα, παρέμεινε υπό πολωνική κατοχή μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα. Η Μοσχοβία βγήκε από αυτή την κρίση έχοντας συσπειρώσει τις αριστοκρατικές ελίτ γύρω από τη δυναστεία των Ρομάνοφ το 1613. Στα μέσα του 17ου αιώνα, η εξέγερση των Κοζάκων κατά της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας καθοδηγήθηκε από τον Μπογκντάν Χμελνίτσκι και προσέφερε στη Μοσχοβία την ευκαιρία να αλλάξει δραματικά την ισορροπία δυνάμεων στα δυτικά της σύνορα. Έχοντας στηρίξει τον Χμελνίτσκι μετά από κάποιους δισταγμούς, η Μόσχα κατάφερε να σπρώξει το όριο του ελέγχου της στην αριστερή όχθη του ποταμού Δνείπερου, αν και η δεξιά παρέμεινε υπό πολωνικό έλεγχο σύμφωνα με τη συνθήκη του 1667.

Βιβλιογραφία

- Berger Stefan, & Miller Alexei (Eds.), *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015.
- Bushkovitch, Paul, *Religion and Society in Russia*, New York: Oxford University Press 1992.
- Bushkovitch Paul, *A concise history of Russia*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Barkey Karen, & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado & Oxford: Westview Press 1997.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia and the Russians. A History*, Belknap Press of Harvard University Press 2011.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia: people and empire 1552-1917*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1997.
- Hughes, Lindsey, *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2007.
- Figes, Orlando, *Ο χορός της Νατάσας: μια πολιτιστική ιστορία της Ρωσίας*, Αθήνα: Ηλέκτρα, 2006.
- Karamzin, N. M., *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*, [Ιστορία του Ρωσικού Κράτους], τ. 12, Αγία Πετρούπολη: I. Dinerling, 1842-4; ανατύπωση Μόσχα: Kniga, 1988-9.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's steppe frontier: the making of a colonial empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press 2002.
- Khodarkovsky, Michael, "The non-Christian peoples on the Muscovite frontiers" in Maureen Perrie (Ed.), *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1: *From Early Rus to 1689*, Cambridge University Press 2006, 317-337.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London: John Murray, 2000.
- Meyendorff, John, "Was There Ever a 'Third Rome'? Remarks on the Byzantine Legacy in Russia", in John J. Yannias, *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, Charlottesville Va. & London, 1991, 45-60.
- Miller, Alexei, "The Romanov Empire and the Russian Nation", in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015, 309-368.
- Obolensky, Dimitri, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τ. 2, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1991 [ελληνική μετάφραση του *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1971].
- Ostrowski, Donald, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", *Slavic Review* 49 (1990) 525-542.
- Ostrowski, Donald, "The growth of Muscovy (1462-1533)", in Maureen Perrie (Ed.), *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1: *From Early Rus to 1689*, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 213-239.
- Pagden, Anthony, *Λαοί και αυτοκρατορίες: οι ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος κόσμος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Πατάκης, 2004.
- Perrie, Maureen (Ed.), *The Cambridge History of Russia. From Early Russia to 1689* Vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press 2006.
- Poe, Marshall, *Ο ρόλος της Ρωσίας στην παγκόσμια ιστορία*, Πειραιάς: Ελάτη, 2004.
- Rowland, Daniel, "Moscow – the Third Rome or the New Israel?", *Russian Review* 55 (1996), 591-614.

Κεφάλαιο 3: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Δίνεται μια σύντομη περιγραφή της θεμελίωσης των θεσμών της «κλασικής εποχής» –σύμφωνα με τη διατύπωση του Χαλίλ Ινάλτζικ– της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν από την εμφάνιση του οθωμανικού εμιράτου στην περιοχή της Βιθυνίας τον 13ο αιώνα μέχρι τον θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφονται η συγκρότηση των πολιτικών δομών του οθωμανικού κράτους με πυρήνα το αξίωμα του σουλτάνου και τους θεσμούς που το υποστήριζαν, όπως η αδελφοκτονία και το παιδομαζώμα, η σχέση των πολιτικών θεσμών με το οικονομικό υπόβαθρο και τους στρατιωτικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορίας, και τέλος, η συγκρότηση των μιλλέτ ως του βασικού θεσμού οργάνωσης των πληθυσμών της αυτοκρατορίας με βάση το θρησκευτικό κριτήριο και τη διάκριση μουσουλμάνοι – μη μουσουλμάνοι.

Προαπαιτούμενη γνώση

Εισαγωγή

Ορολογία

Σελτζούκοι Τούρκοι, Σουλτανάτο του Ρουμ, Οθωμανοί Τούρκοι, *gāzī* (ιερός πολεμιστής), *şirahi* (σπαχήδες), θεσμός της αδελφοκτονίας, θεσμός του παιδομαζώματος (*devşirme*), *Dhimmi*, μιλλέτ, ουλεμάδες, *şariat*, *Rum millet*, Φαναριώτες, *Ermeni millet*, *Yahudi millet*, Ρωμανιώτες, Ασκεναζήδες, Σεφαρδίτες τιμάριο, *cizye* (κεφαλικός φόρος), *haraç*, *mîrî*, *mülk*, *vakıf*.

3.1 Η διαμόρφωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Το οθωμανικό κράτος αναδύθηκε με παρόμοιο τρόπο όπως και το κράτος της Μοσχοβίας: ως αποτέλεσμα μιας μετατόπισης του κέντρου βάρους ισχύος που προκάλεσε η μογγολική εισβολή τον 13ο αιώνα. Όπως ακριβώς η διάλυση του κράτους του Κιέβου που προκάλεσε η τελευταία είχε ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του ρωσικού κόσμου προς βορρά, με όμοιο τρόπο η διάλυση του Σουλτανάτου του Ρουμ, του κράτους των Σελτζούκων Τούρκων που είχε δημιουργηθεί στην καρδιά της Μικράς Ασίας με έδρα το Ικόνιο τον 11ο αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα τον πολιτικό κατακερματισμό της περιοχής σε πολυάριθμα μικρά εμιράτα, που, όπως ακριβώς το κράτος της Μοσχοβίας, ήταν σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένα από την αυτοκρατορία των Μογγόλων. Ένα από αυτά στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, στην παλαιά βυζαντινή Βιθυνία, θα αποτελέσει την απαρχή της μεταγενέστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ουσιαστικά θα υποκαταστήσει τη Βυζαντινή. Όμως, θα επεκταθεί πολύ πιο πέρα από τα εδάφη που η τελευταία κατείχε, τόσο στην κατεύθυνση της Κεντρικής Ευρώπης όσο και στη Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική. Παρότι ο γενάρχης της δυναστείας του εμιράτου ονομαζόταν Ερτογρούλ, το εμιράτο και η αυτοκρατορία θα πάρουν το όνομα του γιου του Οσμάν: *Οθωμανοί* είναι η εξελληνισμένη εκδοχή του «Οσμανλήδες» (*Osmanlı*), και εάν θέλαμε να δώσουμε έναν ορισμό του περιεχομένου του όρου για τους πρώιμους αιώνες της αυτοκρατορίας, αυτός θα ήταν: αυτοί που υπηρετούν τον Οίκο του Οσμάν.

Με κάποιο τρόπο, λοιπόν, οι Οθωμανοί Τούρκοι αποτελούν ταυτόχρονα συνέχεια και ασυνέχεια σε σχέση με τους παλαιούς Σελτζούκους Τούρκους: ασυνέχεια σε επίπεδο κρατικής συγκρότησης από τη στιγμή που το Σουλτανάτο του Ρουμ κατέρρευσε, συνέχεια όμως σε επίπεδο εθνοτικό και θρησκευτικό, αφού οι Σελτζούκοι άνοιξαν τις πύλες της Μικράς Ασίας για την έλευση χιλιάδων Τουρκομάνων από τις στέπες της Κεντρικής Ασίας.

Πράγματι, οι *Σελτζούκοι Τούρκοι* ήταν φυλετικά τμήμα μιας ευρύτερης συνομοσπονδίας τουρκικών φυλών από την Υπερωξιανή, των Ογούζων Τούρκων. Πήραν το όνομά τους από τον γενάρχη τους Σελτζούκ (*Selcuk*) και περί το 960 θα προσηλυτιστούν στο σουνιτικό ισλάμ. Έχοντας ήδη εγκατασταθεί στις συνοριακές επαρχίες της Μπουχάρας παρέχοντας μισθοφορικές υπηρεσίες στην περσική δυναστεία των Σαμανιδών, κατάφεραν το 1055 να καταλάβουν τη Βαγδάτη, τη μεγάλη πρωτεύουσα του γειτονικού Χαλιφάτου των Αββασιδών, και να τη μετατρέψουν σε πρωτεύουσα της δυναστείας των Μεγάλων Σελτζούκων. Η συνέπεια αυτών των γεγονότων δεν ήταν απλώς η εγκαθίδρυση ενός νέου ηγεμόνα στη Βαγδάτη, αλλά επίσης, με τη

συνεχή εισροή Τουρκομάνων από την Κεντρική Ασία, η αλλαγή της εθνοτικής ισορροπίας στη Μέση Ανατολή. Πολλοί από αυτούς επρόκειτο τα επόμενα χρόνια να εποικίσουν την Ανατολία (Norman Itzkowitz, 1972: 5).

Η συμβληματική χρονολογία αυτής της νέας επέκτασης προς δυσμάς ήταν το 1071. Αυτό το έτος ο μέγας Σελτζούκος σουλτάνος Αλπ Αρσλάν νίκησε τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Ρωμανό Δ' Διογένη στη μάχη του Μαντζικέρτ, κοντά στη λίμνη Βαν. Η νίκη των Σελτζούκων προανήγγειλε τη ραγδαία κατάρρευση της βυζαντινής επικράτειας στην ανατολική και κεντρική Ανατολία και την εγκαθίδρυση εκεί στις επόμενες δεκαετίες της κυριαρχίας ενός κλάδου της δυναστείας των Σελτζούκων. Η νίκη τους στο Μυριοκέφαλο το 1176 οριστικοποίησε τον έλεγχο της κεντρικής Μικράς Ασίας, ενώ ο χώρος της βυζαντινής κυριαρχίας συρρικνώθηκε στα εδάφη της δυτικής, μεταξύ Αιγαίου πελάγους και του κεντρικού οροπεδίου. Η κατάρρευση της βυζαντινής άμυνας και η εμφάνιση μιας μουσουλμανικής δυναστείας ενθάρρυναν αναμφίβολα τη μετανάστευση Τουρκομάνων, κατά κύριο λόγο ημινομάδων κτηνοτρόφων, σε ένα περιβάλλον όπως η Ανατολία, που ήταν κατάλληλη για αυτό τον τρόπο ζωής. Οι μεσογειακές ακτές και η πεδιάδα της βόρειας Συρίας τους παρείχαν ζεστό χειμωνιάτικο κλίμα, ενώ το καλοκαίρι αυτοί και τα κοπάδια τους μπορούσαν να ακολουθήσουν τη γραμμή του χιονιού που υποχωρούσε, προς τα ορεινά βοσκοτόπια των βουνών του Ταύρου και προς το οροπέδιο της Ανατολίας. Ίσως αυτοί οι παράγοντες, σύμφωνα με τον Κόλιν Ίμπερ, να ήταν περισσότερο σημαντικοί από την κατάρρευση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία στο να ενθαρρύνουν τους πρώτους Τουρκομάνους να μετακινηθούν στο εσωτερικό της Ανατολίας. Πολλοί, βέβαια, προοδευτικά εγκατέλειψαν την κτηνοτροφία και εγκαταστάθηκαν σε χωριά.

Οι Τούρκοι αποτελούσαν αναμφίβολα ένα σημαντικό στοιχείο στα βασίλεια των Σελτζούκων της Ανατολίας και ειδικά σε αυτό του Σουλτανάτου του Ρουμ που εκτεινόταν από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι τις ακτές της Μεσογείου και από τη λίμνη Βαν στα ανατολικά μέχρι την πόλη του Ντενιζλί δυτικά έχοντας ως πρωτεύουσα το Ικόνιο. Δεν αποτελούσαν, ωστόσο, άρχουσα τάξη. Η γλώσσα της διακυβέρνησης τον 12ο και τον 13ο αιώνα ήταν η περσική, και υπήρχε σαφέστατο χάσμα μεταξύ της περσικής ελίτ των πόλεων και των Τούρκων της υπαίθρου (Colin Imber, 2002: 4-5). Η έννοια του Τούρκου για αυτές τις πρώιμες σελτζουκικές και οθωμανικές ελίτ ήταν ταυτόσημη με τον αγράμματο, ακαλλιέργητο, άξεστο χωρικό, παρότι τόσο ο αριθμός όσο και η πολιτική θέση των τουρκόφωνων στην Ανατολία ενισχύονταν.

Το 1243, ένας μογγολικός στρατός θα νικήσει τους Σελτζούκους στη μάχη του Κιοσένταγ (Kösedağ), κοντά στη Σεβάστεια, καθιστώντας τον Σελτζούκο σουλτάνο φόρου υποτελή στον Ιλχανίδη Μογγόλο ηγεμόνα του Ιράν. Το 1308 δολοφονήθηκε ο τελευταίος Σελτζούκος σουλτάνος. Η μογγολική κατάκτηση δεν διέλυσε μόνο το κράτος των Σελτζούκων, αλλά και ανάγκασε πολλούς νομάδες Τουρκομάνους να αναζητήσουν νέα εδάφη στη δυτική βυζαντινή Μικρά Ασία, εκεί όπου οι κοιλάδες των ποταμών κάνουν πιο ομαλή τη μετάβαση από τα υψηλά οροπέδια της κεντρικής Ανατολίας (βοσκοτόπια) στις θερμότερες ακτές του Αιγαίου (χειμαδιά). Αυτή η διαδικασία επιταχύνθηκε μετά το 1261, όταν ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος ανακατέλαβε την Κωνσταντινούπολη. Ο Μιχαήλ έριξε το βάρος της εξωτερικής του πολιτικής στην απόκρουση των εχθρών από τη Δύση, εγκαταλείποντας σε ερήμωση τα βυζαντινά φρούρια των ανατολικών συνόρων και διευκολύνοντας έτσι τη διείσδυση ακόμη μεγαλύτερου αριθμού Τουρκομάνων στα δυτικά παράλια, οι οποίοι θα αλλάξουν δραματικά την πληθυσμιακή σύνθεση.

3.1.1 Η διαμόρφωση του αυτοκρατορικού πυρήνα (1300-1402)

Έτσι, στις αρχές του 14ου αιώνα, η Ανατολία των Σελτζούκων και των Ιλχανιδών διαλύθηκε σε έναν αστερισμό εμιράτων. Αυτό που εμφανιζόταν ως πιο επικίνδυνο για τους Βυζαντινούς ήταν το Εμιράτο του Καραμάν στην κεντρική Ανατολία, με κύρια πόλη την παλιά πρωτεύουσα των Σελτζούκων, το Ικόνιο. Τελικά, όμως, αυτό που θα διαλύσει την αυτοκρατορία τους ήταν το εμιράτο του Οσμάν, ιδρυτή της οθωμανικής δυναστείας.

Η οθωμανική παράδοση αναφέρει ότι ο Οσμάν ανακήρυξε τον εαυτό του κυρίαρχο ηγεμόνα στο Καραγαχισάρ, ένα μέρος που πιθανότατα αντιστοιχεί με τη βυζαντινή Μαλαγίνα στην κάτω κοιλάδα του Σαγγάριου. Μεγάλο μέρος της παράδοσης αυτής φαίνεται να είναι αληθινό. Η κοιλάδα του Σαγγάριου ήταν μια περιοχή στρατηγικής σημασίας, αφού από εκεί ελέγχονταν οι δρόμοι από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας προς την Κωνσταντινούπολη. Ο Μιχαήλ Η', όταν κατάλαβε τον κίνδυνο, αναδιοργάνωσε τα ανατολικά του σύνορα και, μέχρι το 1280, είχε ολοκληρώσει μια νέα σειρά οχυρώσεων κατά μήκος της όχθης του ποταμού. Ωστόσο, την άνοιξη του 1302, ο Σαγγάριος πλημμύρισε, με αποτέλεσμα να αλλάξει πορεία, αχρηστεύοντας τα νέα οχυρωματικά έργα. Πιθανώς αυτό το γεγονός επέτρεψε στους άνδρες του Οσμάν να περάσουν τον ποταμό και να εγκατασταθούν στη βυζαντινή επαρχία της Βιθυνίας. Το γεγονός αυτό προσέδωσε και νέα κύματα Τουρκομάνων που συνασπίστηκαν με τον στρατό του Οσμάν και λεηλάτησαν την ύπαιθρο, χωρίς όμως να έχουν ακόμη τη δυνατότητα να καταλάβουν μεγάλα αστικά κέντρα. Αυτός που κατάφερε να ενσωματώσει στην

επικράτεια του εμιράτου τις μεγάλες πόλεις της Βιθυνίας ήταν ο γιος του Οσμάν, ο Ορχάν (1324;-1362). Το 1326 η πόλη της Προύσας, μετά από πολιορκία εννέα ετών, υπέκυψε στην πείνα και έγινε η πρώτη πρωτεύουσα των Οθωμανών. Οι Οθωμανοί, αποκόποντας τον δρόμο μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Βιθυνίας, κατέστησαν την πτώση των υπόλοιπων βυζαντινών πόλεων αναπόφευκτη: η Νίκαια (Iznik) και η Νικομήδεια (Izmit) θα κατακτηθούν το 1331 και το 1337 αντίστοιχα. Ταυτόχρονα, οι Οθωμανοί επεκτάθηκαν και στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας εις βάρος των άλλων εμιράτων που είχαν προκύψει από τη διάλυση του Σουλτανάτου του Ρουμ. Έτσι, για παράδειγμα, το 1354 θα κατακτήσουν την Άγκυρα (Colin Imber, 2002: 8-9).

Ο βυζαντινός εμφύλιος μεταξύ Παλαιολόγων και Κατακουζηνών θα επιτρέψει στον Ορχάν να ελέγξει το 1352 ένα φρούριο στη χερσόνησο της Καλλίπολης ως σύμμαχος των δευτέρων. Αυτά ήταν τα πρώτα εδάφη που κατέλαβαν οι Οθωμανοί στην Ευρώπη. Τον Μάρτιο του 1354, ένας σεισμός κατέστρεψε τα τείχη της Καλλίπολης και άλλων πόλεων κατά μήκος των Δαρδανελίων, τα οποία κατέλαβε αμέσως ο Σουλεϊμάν, γιος του Ορχάν, φέρνοντας Τούρκους αποίκους από την Ανατολία. Το 1359 ή το 1361 –η χρονολογία είναι ασαφής– ο Ορχάν κατέλαβε το Διδυμότειχο, ανοίγοντας ένα πέρασμα κατά μήκος της βόρειας ακτής του Αιγαίου προς τη Θεσσαλονίκη. Όπως παρατηρεί ο Κόλιν Ίμπερ, μέχρι τον θάνατό του το 1362, το βασίλειό του Ορχάν είχε αποκτήσει χαρακτηριστικά που επρόκειτο να διακρίνουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι τον 20ό αιώνα: να αποτελείται δηλαδή από εδάφη και πόλεις τόσο της Ασίας όσο και της Ευρώπης.

Η επόμενη μεγάλη κατάκτηση από τον γιο του Ορχάν, τον Μουράτ Α΄ (1362-1389) ήταν αυτή της Αδριανούπολης το 1369. Η πόλη κατέχει στρατηγική θέση στη συμβολή των ποταμών Μαρίτσα (Εβρος) και Τούντζα, δίνοντας πρόσβαση στην κεντρική και ανατολική Βουλγαρία και στη δυτική Θράκη. Το Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο θα γίνει υποτελές στον Μουράτ Α΄ μετά τον γάμο του με την αδελφή του τσάρου Σισμάν, ενώ το 1383 οθωμανικός στρατός υπό τον βεζίρη Χαϊρεντίν Τσανταρλή θα καταλάβει τις Σέρρες, το 1385/6, τη Βέροια και το 1387 τη Θεσσαλονίκη και τα Μπίτολα (Μοναστήρι). Μεγάλος πρωταγωνιστής αυτών των κατακτήσεων ήταν ο άρχοντας Γαζή Αχμέτ Εβρενός, ο οποίος αποπειράθηκε να κατακτήσει και την Πελοπόννησο. Στα κεντρικά Βαλκάνια η Σόφια έπεσε το 1385 και η Νις το 1386. Η προέλασή του προς τη Σερβία θα ανακοπεί όταν ο εμίρης του Καραμάν Αλαντίν Αλί θα βρει την ευκαιρία να του επιτεθεί στα εδάφη του στην Ανατολία, οπότε ο Μουράτ αναγκάστηκε να εκστρατεύσει εναντίον του το 1387. Το επόμενο έτος, προσπαθώντας να καθυποτάξει το Βασίλειο της Βοσνίας μετά από πρόσκληση του βασιλιά της Ζέτας, ο Μουράτ Α΄ βάδισε προς δυσμάς. Η διαδρομή του τον οδήγησε στη Σερβία, όπου στις 15 Ιουνίου 1389 συνάντησε τον στρατό του πρίγκιπα Λαζάρ στο Κοσσυφοπέδιο. Το αποτέλεσμα ήταν μια πύρρειος νίκη για τα οθωμανικά στρατεύματα: οι Τούρκοι επικράτησαν στο πεδίο, αλλά με μεγάλες απώλειες. Τόσο ο Μουράτ όσο και ο Λαζάρ έχασαν τη ζωή τους στη μάχη. Σύμφωνα με την οθωμανική παράδοση, ο γιος του Μουράτ, ο Βαγιαζήτ, διαδέχθηκε τον πατέρα του στο πεδίο της μάχης.

Εάν στα χρόνια του Ορχάν διαμορφώθηκε ο αρχικός «αυτοκρατορικός πυρήνας» των οθωμανικών εδαφών στα μικρασιατικά και στα ευρωπαϊκά εδάφη, η επέκταση στα χρόνια του Μουράτ Α΄ θα λέγαμε ότι είχε ακόμη τη μορφή «ομοσπονδίας». Πηγές του 14ου αιώνα υποδηλώνουν ότι ο Μουράτ αυτοχαρακτηριζόταν ως «εμίρης» και όχι ακόμη ως «σουλτάνος», αφού ήταν ηγέτης μιας ομοσπονδίας αρχόντων υπό οθωμανική επικυριαρχία. Τα εδάφη που είχε κληρονομήσει γύρω από την Προύσα στην Ανατολία και τα εδάφη γύρω από την Αδριανούπολη στη Θράκη πιθανότατα υπάγονταν απευθείας στον ίδιο τον Μουράτ. Ωστόσο, η επέκταση στα Βαλκάνια οφειλόταν σε ισχυρούς μουσουλμάνους άρχοντες, είτε αυτοί, όπως ο Εβρενός στη Μακεδονία, ήταν τουρκικής καταγωγής, είτε, όπως η οικογένεια Μιχαλόγλου στη βορειοανατολική Βουλγαρία, ήταν προσήλυτοι στο ισλάμ από τον χριστιανισμό (Mariya Kirpovska, 2021: 79). Επιπλέον, πολλοί από τους χριστιανούς ηγεμόνες της Βαλκανικής, ακόμη και οι ηγεμόνες της Κωνσταντινούπολης και του Μυστρά, ήταν φόρου υποτελείς του Μουράτ και του παρείχαν στρατεύματα, αλλά σε αντάλλαγμα λάμβαναν υποστήριξη εναντίον των εχθρών τους. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία επρόκειτο να διατηρήσει παρόμοια πολιτική δομή ακόμη και μετά το 1450 (Colin Imber, 2002: 13).

Ο Βαγιαζήτ, ο γιος του Μουράτ, ήταν ένας πολύ δυναμικός σουλτάνος: προσπάθησε να καθυποτάξει τους υπόλοιπους ηγεμόνες της Μικράς Ασίας, άλλες φορές με επιτυχία (Σαρουχάν, Αϊδίνι, Μεντεσέ, Γκερμιγιάν, Κασταμονή) και άλλοτε όχι· συμμαχώντας με τους αντιπάλους του Σέρβους επέβαλε την επικυριαρχία του στα πριγκιπάτα της Ζέτας και της Πρίστινας, θα καταλύσει το Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο το 1393 και θα καταλάβει την πρωτεύουσά του, το Μεγάλο Τύρνοβο, εξοντώνοντας τον Βούλγαρο τσάρο Σισμάν· και τέλος, το 1394 θα γίνει ο πρώτος σουλτάνος που θα πολιορκούσε την Κωνσταντινούπολη. Το ζήτημα της άλωσης της Πόλης ήταν πλέον θέμα χρόνου. Ωστόσο ένας αστάθμητος παράγοντας θα δώσει παράταση ζωής στο περιορισμένο ήδη στα περίξ της Κωνσταντινούπολης βυζαντινό κράτος.

Ο Βαγιαζήτ, αφού επέβαλε τον ολοκληρωτικό του έλεγχο σε όλο τον χώρο της Βουλγαρίας, οδήγησε τον επόμενο χρόνο, το 1397, τον στρατό του στην Ανατολία, όπου κατέλαβε το Ικόνιο, την πρωτεύουσα του

ισχυρότερου αντιπάλου του, του Εμιράτου του Καραμάν, εκτελώντας τον εμίρη Αλαντίν. Το Καραμάν έγινε οθωμανικό έδαφος και βάση για περαιτέρω κατακτήσεις στα βορειοανατολικά. Η επέκταση όμως του οθωμανικού κράτους στην ανατολική Μικρά Ασία, με την κατάκτηση της Σεβάστειας και της Μαλάτίας, είχε ως συνέπεια να έρθει σε αντιπαράθεση με έναν παλαιό αντίπαλο. Όπως η εισβολή των Μογγόλων τον 13ο αιώνα κατέστρεψε το κράτος των Σελτζούκων, οι Μογγόλοι του Τιμούρ (Ταμερλάνου στην εξελληνισμένη εκδοχή του) θα διεισδύσουν μέχρι το 1400 στη Συρία και στη Μικρά Ασία, με συνέπεια οι δύο δυνάμεις να συγκρουστούν στη μάχη της Άγκυρας το 1402. Ο Τιμούρ παρέταξε έναν στρατό 140.000 ανδρών, ενώ ο Βαγιαζήτ 85.000. Η στρατηγική του Τιμούρ ήταν να εκμεταλλευτεί τη δυσανεξία των αρχόντων των παλαιών εμιράτων που είχαν υποταχθεί στον Βαγιαζήτ (Γκερμιγιάν, Σαρουχάν, Αϊδίνιο και Μεντεσέ) Ταυτόχρονα, πριν ξεκινήσει η μάχη, είχε καταλάβει μια θέση από όπου ήλεγχε την πρόσβαση στις παροχές νερού, εξουθενώνοντας τους άνδρες του Βαγιαζήτ. Η στρατηγική του πέτυχε. Μόλις η μάχη ξεκίνησε, οι ιππείς από τα παλιά εμιράτα, βλέποντας τους πρώην άρχοντές τους να είναι συνασπισμένοι με τον στρατό του Τιμούρ, εγκατέλειψαν τον Βαγιαζήτ. Όταν αυτοί οι άνδρες άλλαξαν πλευρά, οι δυνάμεις υπό τις διαταγές των γιων του Βαγιαζήτ εγκατέλειψαν το πεδίο της μάχης. Ο Βαγιαζήτ έπεσε αιχμάλωτος στα χέρια των Μογγόλων και οδηγήθηκε στον θάνατο έναν χρόνο αργότερα. Η Κωνσταντινούπολη πήρε παράταση ζωής για άλλον μισό αιώνα. Και αυτό όχι μόνο γιατί ο Τιμούρ θα πεθάνει το 1405, στα πρώτα στάδια μιας εκστρατείας που ετοίμαζε εναντίον της Κίνας, αλλά κυρίως γιατί οι γιοι του Βαγιαζήτ θα εμπλακούν σε έναν παρατεταμένο εμφύλιο που θα κρατήσει περίπου μια εικοσαετία (Caroline Finkel, 2005: 60).

3.1.2 Μεσοβασιλεία: Εμφύλιος πόλεμος και ανασυγκρότηση (1402-1451)

Η απόσυρση των Μογγόλων από τη Μικρά Ασία, μετά την αποκατάσταση από τον Τιμούρ των παλαιών εμιράτων του Γκερμιγιάν, του Σαρουχάν, του Αϊδινίου του Μεντεσέ, και του Καραμάν, περιόρισε την οθωμανική κυριαρχία στην Ανατολία στη λωρίδα εδάφους από την Αμάσεια έως την Προύσα και τη Θάλασσα του Μαρμαρά. Ο Τιμούρ, όμως, δεν είχε διεισδύσει στα οθωμανικά εδάφη των Βαλκανίων, με συνέπεια να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις ενός πολυετούς εμφύλιου πολέμου μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ, και κυρίως μεταξύ του Σουλεϊμάν, που είχε την κυριαρχία στα ευρωπαϊκά εδάφη, και του μικρότερου γιου του Μεχμέτ, που ήλεγχε την περιοχή της Αμάσειας, και θα επικρατήσει τελικά ως σουλτάνος Μεχμέτ Α΄. Ένας τρίτος γιος, ο Ίζα, προσπάθησε να εγκατασταθεί στη δυτική Ανατολία, και συγκεκριμένα στην Προύσα. Ένας άλλος γιος, ο Μούσα, αφού τον απελευθέρωσε ο Τιμούρ, τέθηκε υπό την κηδεμονία του Μεχμέτ. Ένας άλλος, ο Μουσταφά, εξαφανίστηκε, πιθανότατα ως αιχμάλωτος στη Σαμαρκάνδη.

Η νίκη του Μεχμέτ καθορίστηκε από τη δυνατότητά του να στρέψει τον ένα του αδελφό, τον Μούσα, εναντίον του άλλου, του Σουλεϊμάν. Η αποφασιστική κίνηση που έκανε ο Μεχμέτ εναντίον του Σουλεϊμάν ήταν πολιτικο-διπλωματική και όχι στρατιωτική. Άφησε τον αδελφό του Μούσα το 1409 ελεύθερο να μεταβεί στη Βλαχία, όπου και σύναψε γαμήλια συμμαχία με βοεβόδα Μίρτσεα. Ο Μούσα, βοηθούμενος στρατιωτικά από τον πεθερό του, πέρασε τον Δούναβη στην επικράτεια του Σουλεϊμάν και, απουσία του αδελφού του, κατέλαβε την ανατολική Βουλγαρία και τη Θράκη, περιλαμβανομένης της Καλλίπολης. Στις αρχές του 1411 ο στρατός του Μούσα κατέλαβε την Αδριανούπολη όπου είχε καταφύγει ο Σουλεϊμάν, και ενώ ο τελευταίος προσπάθησε να δραπετεύσει προς την Κωνσταντινούπολη, οι άνδρες του Μούσα τον πρόλαβαν και τον στραγγάλισαν καθ' οδόν. Δύο χρόνια μετά, ο Μεχμέτ, τον Ιούλιο του 1413, νίκησε και σκότωσε τον αδελφό του Μούσα έξω από τη Σόφια. Το 1415 θα επανακτήσει από τον εμίρη του Ικονίου τμήματα του δυτικού Καραμάν, και μαζί με το Σαρουχάν και μέρος του Αϊδινίου.

Μόλις, όμως, ο πόλεμος μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ φάνηκε να τελειώνει, ξέσπασε μία ακόμη πολύ σημαντική κρίση για την παγίωση της εξουσίας του Μεχμέτ: δύο εξεγέρσεις που ξέσπασαν η μία στα ευρωπαϊκά και η άλλη στα μικρασιατικά εδάφη του οθωμανικού κράτους. Η πρώτη ξέσπασε στη Δοβρουτζά στη βορειοανατολική Βουλγαρία, και η δεύτερη στη χερσόνησο Καραμπουρουν, στη χερσόνησο του Τσεσμέ απέναντι από τη Χίο. Ηγέτης της πρώτης ήταν ο σείχης Μπεντρεντίν (Şeyh Bedreddin Mahmud), ένας νομικός και μύστης, ο οποίος είχε υπηρετήσει ως στρατιωτικός δικαστής του αδελφού του Μεχμέτ, του Μούσα, στη Ρωμυλία μεταξύ 1411 και 1413. Αρχηγός στο Καραμπουρουν ήταν ο Μπορκλούτζε Μουσταφά (Börklüce Mustafa), ένας χαρισματικός δερβίσης, μαθητής του Μπεντρεντίν. Οθωμανικές πηγές υποστηρίζουν εύλογα ότι οι δύο άνδρες ήταν σε συνεννόηση (Colin Imber 2002: 20).

Ο Μπεντρεντίν υπήρξε μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα με καταγωγή από μουσουλμάνο πατέρα (γαζής, δηλαδή «ιερός πολεμιστής» στην πόλη Σιμάβνα δίπλα στην Αδριανούπολη) και χριστιανή μητέρα (κόρη διοικητή βυζαντινού οχυρού). Η καταγωγή του, η ιδιότητά του ως καδή (δικαστή) που ακολουθούσε τα οθωμανικά στρατεύματα στις εκστρατείες τους, αλλά κυρίως τα διαρκή ταξίδια του εντός και εκτός Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας (στο Ικόνιο για να σπουδάσει θεολογία, στο Κάιρο των Μαμελούκων, και κυρίως στην Αρνταμπίλ του Αζερμπαϊτζάν, όπου ανέπτυξε σχέσεις με μυστικιστικά δερβισικά τάγματα) ευνόησαν την ανάπτυξη των συγκρητιστικών και πανθειστικών ιδεών του.

Τον 13ο αιώνα, όταν το οθωμανικό εμιράτο ήταν σε μια εποχή διαμόρφωσης, ήταν πολύ πιο ανεκτικό απέναντι σε εκπροσώπους του δερβισικού μυστικισμού όπως ο Τζελαλεντίν Ρουμί (1207-1273) ή ο Βελή Χατζή Μπεκτάς (1209-1271). Τον 15ο αιώνα, όμως, οι Οθωμανοί ήθελαν να παγιώσουν την κυριαρχία ενός ορθόδοξου σουνιτικού ισλάμ, έστω στην πιο ανεκτική εκδοχή του, με βάση τη χανεφίτικη σχολή ερμηνείας της *σούννα*, δηλαδή της ισλαμικής παράδοσης. Πόσο μάλλον όταν οι διακηρύξεις του Μπεντρεντίν και του μαθητή του δεν αφορούσαν μόνο την υποστήριξη ενός συγκρητιστικού ισλάμ, αλλά στρέφονταν και εναντίον της κοινωνικής ανισότητας (Cemal Kafadar, 1995: 143). Ο Μπεντρεντίν, ο οποίος φαίνεται να διεκδίκησε το σουλτανάτο με βάση την υποτιθέμενη καταγωγή του παππού του από τους Σελτζούκους, διακήρυττε ότι ως σουλτάνος θα αποκαταστήσει τους «στερημένους». Η εξέγερση του Μπορκλούτζε Μουσταφά είχε ακόμη πιο ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, αφού κήρυττε την ισότητα μουσουλμάνων και χριστιανών και την κοινοκτημοσύνη. Ο Μπεντρεντίν θα συλληφθεί από πράκτορα του Μεχμέτ και θα κρεμαστεί στην αγορά των Σερρών με φετβά ενός Πέρση μουλά, ενώ ο Μπορκλούτζε και οι οπαδοί του, παρότι είχαν κάποιες στρατιωτικές επιτυχίες, θα συντριβούν από τον στρατό του βεζίρη Βαγιαζήτ πασά (Colin Imber, 2002: 20-21· Caroline Finkel, 2005: 35). Τελικά, στις αρχές του 16ου αιώνα, και πιο συγκεκριμένα με διάταγμα του Σελίμ Α΄ το 1518 επιβλήθηκε η χανεφίτικη σχολή ερμηνείας του ισλάμ ως κυρίαρχη στην απονομή δικαιοσύνης, ακόμη και στις περιοχές με αραβικό πληθυσμό. Ωστόσο, σε επίπεδο ισλαμικής θεολογίας (*kalam*), επικρατούσα ήταν η πολύ πιο συντηρητική σχολή της Ash'ari, με βασικό εκπρόσωπο τον Πέρση θεολόγο του 11ου αιώνα Αλ Γκαζαλί.

Με τον θάνατο του Μεχμέτ Α΄ το 1421 η εποχή της «μεσοβασιλείας» τελειώνει. Ο γιος του Μουράτ Β΄ (1421-1451) θα κατακτήσει τη Θεσσαλονίκη από τους Βενετούς το 1430 και την ίδια χρονιά θα καταλάβει τα Ιωάννινα. Αυτή εξέλιξη θα επιτρέψει την οθωμανική διείσδυση στα αλβανικά εδάφη. Έχοντας υπό τον έλεγχο του μεγάλο μέρος της Αλβανίας, ο Μουράτ επεξέτεινε στη συνέχεια την κυριαρχία του στη Σερβία, όχι αυτή τη φορά με τη βία, αλλά με γάμο. Το 1435 παντρεύτηκε τη Μάρα, κόρη του δεσπότη Γεωργίου Μπράνκοβιτς, καθιερώνοντας τον πατέρα της ως υποτελή του. Ο γάμος ήταν το πρώτο βήμα για την κατάκτηση της Σερβίας. Το 1439, κατέλαβε το Ζβόρνικ και τη Σρεμπρένιτσα στα σύνορα με τη Βοσνία, και κυρίως το φρούριο Σμεντέροβο στον Δούναβη, θέτοντας υπό τον έλεγχο του τη βόρεια Σερβία.

Την ίδια χρονιά, όμως, το 1439, ολοκληρωνόταν στη Βόρεια Ιταλία και μια διαδικασία που είχε προωθήσει ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄: η Σύνοδος Φεράρας - Φλωρεντίας, στην οποία αποφασίστηκε η ένωση της Καθολικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Για τον Ιωάννη Η΄ αυτό ήταν το τίμημα για τη λήψη στρατιωτικής βοήθειας από τη Δύση και ο πάπας Ευγένιος Δ΄ είχε ισχυρό κίνητρο να οργανώσει μια σταυροφορία για λογαριασμό του αυτοκράτορα, αυτή τη φορά όχι για την κατάληψη των Αγίων Τόπων, αλλά για την εκδίωξη των Οθωμανών. Ο Ευγένιος Δ΄ επιδίωξε τη συμμαχία με το καθολικό Βασίλειο της Ουγγαρίας, που επιδίωκε να επεκτείνει την επικράτειά του προς τον βαλκανικό χώρο. Η νίκη όμως του Μουράτ Β΄ στη μάχη της Βάρνας στις 10 Νοεμβρίου του 1444 εναντίον των ουγγρικών στρατευμάτων του βασιλιά Βλαντισλάβ και του αντιβασιλέα Ιωάννη Ουννάδη, διασφάλισε ότι η Βαλκανική χερσόνησος θα περιερχόταν στην κυριαρχία των μουσουλμάνων Οθωμανών και όχι των καθολικών Ούγγρων.

3.1.3 Από το εμιράτο στην αυτοκρατορία (1451-1566)

Εάν κάποιος ήθελε να τοποθετήσει χρονικά τη στιγμή που τυπικά το εμιράτο μετατρέπεται σε αυτοκρατορία, αυτή είναι η Άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετατροπή της από τον Μεχμέτ Β΄, γιο του Μουράτ Β΄ που θα τον διαδεχθεί στον θρόνο το 1451, σε πρωτεύουσα του οθωμανικού κράτους. Η πτώση της Πόλης ήταν κάτι αναμενόμενο αφού η μικρασιατική αλλά και η βαλκανική της ενδοχώρα είχαν πέσει ήδη στα χέρια των Οθωμανών. Υπήρχε όμως ακόμη η δυνατότητα τροφοδοσίας της πόλης από το Βόσπορο. Μία από τις πρώτες ενέργειες του Μεχμέτ Β΄ ήταν το 1452 να χτίσει ένα κάστρο στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου, απέναντι από ένα άλλο στην ασιατική πλευρά, που είχε κατασκευάσει ο Βαγιαζήτ Α΄ κατά την πολιορκία του 1394-1402. Τα δύο φρούρια, το Ρούμελη Χισάρ και το Αναντολού Χισάρ, όπως αποκαλούνταν, ήλεγχαν τη ναυσιπλοΐα στον Βόσπορο. Στις αρχές της άνοιξης του 1453, ο στρατός του Μεχμέτ στρατοπέδευσε μπροστά στα διπλά τείχη της πόλης, ενώ τα πλοία του αγκυροβόλησαν στον Βόσπορο. Ο οθωμανικός στόλος δεν μπόρεσε να εμποδίσει τις γενουατικές ενισχύσεις υπό τον Ιουστινιάνη να έρθουν μέσω θαλάσσης ή να σπάσει τη μεγάλη αλυσίδα που είχαν τοποθετήσει οι Βυζαντινοί μπροστά στην είσοδο του Κεράτιου Κόλπου. Οι Οθωμανοί έλυσαν το πρόβλημα αυτό σύροντας τα πλοία τους στη στεριά από τον Βόσπορο στον Κεράτιο Κόλπο, αλλά και πάλι αυτό δεν ήταν αρκετό για την πτώση των τειχών. Αυτό προκλήθηκε από τη χρήση του

οθωμανικού πυροβολικού, και ειδικά με τη χρήση μιας μεγάλης μπομπάρδας που παραχώρησε στους Οθωμανούς ένας εξωμότης ουγγρικής (ή γερμανικής κατ' άλλους) καταγωγής με το όνομα Ουρβανός (Orban). Από τα ρήγματα που προκλήθηκαν στα τείχη η εμπροσθοφυλακή των Γενιτσάρων του Μεχμέτ διείσδυσε στην Πόλη στις 29 Μαΐου του 1453, η οποία λεηλατήθηκε επί τρεις ημέρες από τους κατακτητές, αλλά από την επομένη άρχισε η ανοικοδόμησή της και ο εποικισμός της από πληθυσμούς που μετέφερε ο Μεχμέτ Β' από τις επαρχίες.

Στην πραγματικότητα, με την πτώση της Κωνσταντινούπολης έληξε μια ολόκληρη εποχή και άνοιξε μία άλλη. Είχε τελειώσει η εποχή που οι πόλεις μπορούσαν να υπερασπίζονται τον εαυτό τους με τείχη και που στις πολεμικές συγκρούσεις τον κύριο λόγο είχε το ιππικό και τα αγγέμαχα όπλα. Αντίθετα, είχε αρχίσει μια καινούρια εποχή, όπου τον κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν τα πυροβόλα όπλα, και συνεπώς το πεζικό αντικατέστησε σε σημασία τον ρόλο του ιππικού. Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης έδωσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μια πρωτεύουσα στη συμβολή δύο ηπείρων (Ευρώπης και Ασίας) και δύο θαλασσών (Μαύρη Θάλασσα και Μεσόγειος). Ήταν επίσης μια πόλη που απολάμβανε ιδιαίτερη θέση στη μουσουλμανική εσχατολογία ως έδρα του Ρωμαίου Αυτοκράτορα. Η ανακάλυψη του τάφου, για παράδειγμα, του Αμπού Αγιούμπ αλ-Ανσαρί, συντρόφου και σημαιοφόρου του Προφήτη Μωάμεθ, που είχε πεθάνει στην πολιορκία της Πόλης από τους Άραβες, έγινε η αφορμή για να χτίσει ο Μεχμέτ το περίφημο τζαμί Εγιούπ Σουλτάν αφιερωμένο σε αυτόν: η συσχέτιση του Μεχμέτ και του Μωάμεθ (το ίδιο όνομα σε τουρκικά και αραβικά) είχε θεμελιωθεί. Από τη άλλη, η επιρροή πάνω του της θετής του μητέρας και κόρης του Σέρβου ηγεμόνα Γεωργίου Μπράνκοβιτς, της χριστιανής ορθόδοξης Μάρας, θα τον προετοιμάσει να θεωρήσει τον εαυτό του διάδοχο των Ρωμαίων αυτοκρατόρων: έτσι, δίπλα στον τίτλο του σουλτάνου, θα κρατήσει και τον τίτλο του «Καίσαρα Ρωμαίων» (Qayser-i Rûm).

Μέχρι το 1458, ο Μεχμέτ είχε καταφέρει να θέσει τη Σερβία υπό οθωμανικό έλεγχο και να καταστήσει τον Δούναβη σύνορο μεταξύ Ουγγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέχρι το τέλος του 1460, όλη η πρώην βυζαντινή Πελοπόννησος ήταν στα χέρια του. Θα ακολουθήσουν η πτώση της Τραπεζούντας το 1461, το τελευταίο λείψανο της δυναστείας των Κομνηνών· η εκστρατεία του σουλτάνου εναντίον του επαναστάτη άρχοντα της Βλαχίας Βλαντ του Παλουκωτή (αυτού που θα γίνει γνωστός ως Δράκουλας στο μυθιστόρημα του Μπραμ Στόκερ) και η υποταγή της Βλαχίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1462· η άλωση της Λέσβου από τους Γενουάτες που την κατείχαν· η κατάληψη της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης μεταξύ 1463 και 1466, ενώ το 1465, θα στείλει μια μικρή δύναμη στο Καραμάν και θα επιβάλει εκεί ως εμίρη έναν ξάδελφό του.

Τέλος, ο Μεχμέτ θα προσπαθήσει να καθυποτάξει στον αλβανικό χώρο την αντίσταση του Σκεντέρμπεη – Γεώργιος Καστριώτης κατά την ελληνική εκδοχή του ονόματός του. Όπως υποστηρίζει ο Ελβετός ιστορικός Όλιβερ Γενς Σμιτ (Schmitt 2009), πιθανόν η μητέρα του η Βοϊσάβα να ήταν Σέρβα, μέλος της οικογένειας των Μπράνκοβιτς όπως και η Μάρα, η θετή μητέρα του Μεχμέτ Β'. Ο Σκεντέρμπεη είχε ανακαταλάβει τα εδάφη που είχε κατακτήσει ο Μουράτ Β' το 1444 και έκτοτε αντιστεκόταν στις προσπάθειες των Οθωμανών να τον εκδιώξουν. Θα πεθάνει όμως το 1468, αφήνοντας στη Βενετία την περιοχή της Κρούγια την οποία ήλεγχε. Ακόμη πιο σημαντική ήταν η εκστρατεία του Μεχμέτ Β' το 1475 εναντίον της γενοβέζικης πόλης Κάφα (η αρχαία Θεοδοσία) στην Κριμαία μετά από έκκληση του Τάταρου χαν της χερσονήσου. Ο Μεχμέτ θα τον αποκαταστήσει στο αξίωμά του αλλά θα τον καταστήσει φόρου υποτελή. Ο Μεχμέτ, πριν πεθάνει το 1481, θα καταφέρει κάτι ιδιαίτερα σημαντικό: με την κατάκτηση της Βλαχίας, την υποταγή της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας και τον έλεγχο της Κριμαίας να καταστήσει τη Μαύρη Θάλασσα οθωμανική λίμνη.

Μετά τη βασιλεία του γιου του Μεχμέτ Β', του Βαγιαζήτ Β' (1481-1512), ενός σουλτάνου που δεν είχε καμία επιθυμία για νέες στρατιωτικές επιχειρήσεις αφού γνώριζε ότι αυτές εξαντλούσαν τα οικονομικά του κράτους, το επόμενο μεγάλο κύμα κατακτήσεων ήρθε από τον γιο του Βαγιαζήτ Β', τον Σελίμ Α' (1512-1520) και τον εγγονό του, τον Σουλεϊμάν τον Νομοθέτη (δηλαδή Κανûνι κατά τους Οθωμανούς, σε εμάς γνωστός ως «Μεγαλοπρεπής», 1520-1566). Ο Σελίμ Α', κατακτώντας τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο μεταξύ 1516-1517, κατάφερε να βρει διέξοδο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ερυθρά Θάλασσα. Διαλύοντας το κράτος των Μαμελούκων της Αιγύπτου, θα γίνει κύριος των δύο ιερών πόλεων του ισλάμ στο δυτικό Χετζάζ: της Μέκκας και της Μεδίνας. Η κατάκτηση των ιερών τόπων της μουσουλμανικής θρησκείας έθεσε τα θεμέλια για τη διεκδίκηση από την πλευρά των Οθωμανών σουλτάνων του τίτλου του χαλίφη: του πολιτικού και θρησκευτικού ηγέτη της Ummah, όλων δηλαδή της παγκόσμιας μουσουλμανικής κοινότητας. Ταυτόχρονα, θα επεκτείνει τον έλεγχό του στη Βόρεια Αφρική, καταλαμβάνοντας μαζί με την Τύνιδα και το Αλγέρι.

Η κίνηση για τον έλεγχο των νότιων ακτών της Μεσογείου και της Ερυθράς Θάλασσας θεωρήθηκε ότι αποτελούσε τη μόνη σοβαρή προσπάθεια να μετατραπεί η αυτοκρατορία από ηπειρωτική σε αποικιακή, αφού μπορούσε να επηρεάζει το εμπόριο με τον Ινδικό ωκεανό (Alan Mikhail, 2020). Πράγματι, τα οθωμανικά πλοία θα κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην περιοχή και θα προσπαθήσουν να περιορίσουν την κυριαρχία των

Πορτογάλων εμπόρων. Ωστόσο, η κίνηση του Σελίμ Α΄ προς ανατολάς τον έφερε αντιμέτωπο με έναν νέο αναδυόμενο εχθρό: τη δυναστεία των Σαφαβιδών στο Ιράν, που θα προκαλέσει μια μεγάλη και παρατεταμένη σύγκρουση δύο αυτοκρατοριών, της σουνιτικής Οθωμανικής με τη σιιτική Περσική. Μία σύγκρουση που φαινόταν να αποτελεί την αναβίωση μιας παλαιάς διαμάχης του 7ου αιώνα στο ισλάμ, αλλά στην πραγματικότητα θα εγγραφεί στη νέα εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων που εκείνη την εποχή συγκλόνιζαν την Ευρώπη.

Ο γιος του Σελίμ Γ΄, ο Σουλεϊμάν, θα συνεχίσει την επέκταση της αυτοκρατορίας τόσο προς βορρά (θα πολιορκήσει για πρώτη φορά ανεπιτυχώς τη Βιέννη το 1529) όσο και προς νότο (κατάκτηση της Βαγδάτης το 1555). Και παρότι θα είναι μεγάλος αντίπαλος του Καρόλου Ε΄ των Αψβούργων, θα εξομοιώσει τη δική του πολιτική με τον τρόπο με τον οποίο ο μεγάλος εχθρός του συγκροτούσε τον αυτοκρατορικό του λόγο: όπως ο Κάρολος Ε΄ επιχείρησε να αναδειχθεί ως προστάτης του καθολικισμού εναντίον των αιρετικών προτεσταντών, με τον ίδιο τρόπο ο Σουλεϊμάν, ακολουθώντας την πολιτική του πατέρα του, θα επιχειρήσει να υπερασπιστεί το «ορθόδοξο» σουνιτικό ισλάμ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έναντι του «αιρετικού» σιιτικού των Σαφαβιδών Περσών.

Χάρτης 3.1 Οι διαδοχικές επεκτάσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την εγκυκλοπαίδεια Britannica.
(Πηγή: <https://www.britannica.com/place/Ottoman-Empire#/media/1/434996/678>)

Πράγματι, ο Σουλεϊμάν ήταν ο πρώτος Οθωμανός σουλτάνος που έφτασε μπροστά στα τείχη της Βιέννης. Μετά τον θάνατο του πατέρα του το 1520, θα καταλάβει το Βελιγράδι το 1521 και θα επιτύχει την εκδίωξη των Ιωαννιτών Ιπποτών από το νησί της Ρόδου το 1522 (για την ακρίβεια αποχώρησαν την 1η Ιανουαρίου 1523). Το 1526, ο Σουλεϊμάν οδήγησε τον στρατό του στην Ουγγαρία και στις 29 Αυγούστου κατατρόπωσε τον ουγγρικό στρατό στο Μόχατς. Τα πυρά του οθωμανικού πυροβολικού απέβησαν μοιραία για το ουγγρικό βαρύ ιππικό. Τον Σεπτέμβριο ο Σουλεϊμάν εισήλθε στη Βούδα, την ουγγρική πρωτεύουσα, εγκαταλείποντάς τη δέκα ημέρες αργότερα και επισπεύδοντας μια κρίση που επρόκειτο να τον απασχολήσει καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος Β΄ (Λάγιος στα ουγγρικά) είχε χάσει τη ζωή του στη μάχη του Μόχατς – πνίγηκε καθώς έπεσε από το άλογό του μέσα σε ένα ρέμα, εξαιτίας της βαριάς του πανοπλίας. Έτσι, όταν ο

Σουλεϊμάν εγκατέλειψε τη χώρα το 1526, ο ουγγρικός θρόνος ήταν κενός. Αυτός που εμφανίστηκε ως άμεσος διεκδικητής του θρόνου ήταν ο βοεβόδας της Τρανσυλβανίας Ιωάννη Ζαπόλνυα (Szapolyai, η σωστή εκφορά του ονόματος στα ουγγρικά: Σάποϊαϊ), τον οποίο υποστήριξε η πλειονότητα των άτιτλων κατώτερων ευγενών. Ωστόσο, όπως προαναφέραμε, ο αρχιδούκας των Αψβούργων Φερδινάνδος της Αυστρίας –αδελφός του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και βασιλιά της Ισπανίας Καρόλου Ε΄ και κουνιάδος του αποθανόντος βασιλιά Λουδοβίκου Β΄– είχε την υποστήριξη της Δίαιτας των ανώτερων ευγενών και του καθολικού κλήρου, που τον ανακήρυξαν βασιλιά της Ουγγαρίας τον Δεκέμβριο του 1526 στην Μπρατισλάβα, έναν μήνα δηλαδή μόλις μετά την ανακήρυξη του Ιωάννη σε βασιλιά από τους κατώτερους ευγενείς στο Σεκεσφερχεβαρ. Ο Σουλεϊμάν θα αναμειχθεί στη διαμάχη το 1528, αποδεχόμενος ως βασιλιά τον Ζαπόλνυα, προφανώς γιατί αξιολογούσε τους Αψβούργους της Βιέννης ως πιο σημαντικό εχθρό από τον βοεβόδα της Τρανσυλβανίας. Ο Φερδινάνδος απάντησε στην κίνηση αυτή του Οθωμανού σουλτάνου με την κατάληψη της Βούδας. Ο Σουλεϊμάν βάδισε προς την Ουγγαρία, ανακατέλαβε τη Βούδα και, το φθινόπωρο, πολιορκήσε τη Βιέννη. Εμποδιζόμενος από τις καιρικές συνθήκες και την αποφασιστική άμυνα, στις 14 Οκτωβρίου, ο Σουλεϊμάν αποσύρθηκε ([Χάρτης 3.1](#)). Η εκστρατεία του Σουλεϊμάν το 1529 ήταν η αρχή μιας σύγκρουσης μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων που επρόκειτο να διαρκέσει μέχρι τον 20ό αιώνα.

3.2 Αυτοκρατορική ιδεολογία και αυτοκρατορικοί θεσμοί

3.2.1 Ο ισλαμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Ο ισλαμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν δεδομένος, ούτε τόσο ισχυρός εξ αρχής. Γι' αυτό ήταν αναγκαία μία εκ των υστέρων νομιμοποίησή του μέσα από συγκεκριμένες αφηγηματικές τεχνικές. Μία από αυτές ήταν τα όνειρα των σουλτάνων. Το πιο διάσημο από αυτά εμφανίζεται στο *Χρονικό του Ασίκπασαζαντε* (Asikpasazade) περίπου το 1484 και περιγράφει ένα όνειρο του Οσμάν όταν ήταν φιλοξενούμενος του δερβίση Εντέμπαλι (Edebali). Σε αυτό ο Οσμάν βλέπει ένα φεγγάρι να ανατέλλει από το στήθος του Εντέμπαλι και να μπαίνει στο δικό του. Στη συνέχεια, ένα δέντρο μεγαλώνει από τον ομφαλό του και καλύπτει τον κόσμο. Ο Εντέμπαλι ερμήνευσε το όνειρο ως εξής: ο Θεός είχε παραχωρήσει τη διακυβέρνηση του κόσμου στον Οσμάν και στους απογόνους του. Ο σείχης αρραβώνιασε την κόρη του με τον Οσμάν και έγινε η μητέρα του γιου του Ορχάν. Όπως παρατηρεί ο Κόλιν Ίμπερ, η λειτουργικότητα της συγκεκριμένης αφήγησης ήταν να δείξει, πρώτον, ότι ο Θεός είχε την πρόθεση η οθωμανική οικογένεια να γίνει δυναστική, και δεύτερον, να της παράσχει μια πνευματική γενεαλογία μέσω του Εντέμπαλι. Ο Εντέμπαλι, είτε ήταν πρόσωπο υπαρκτό είτε όχι, κατείχε σημαντική θέση στην πνευματική γενεαλογία του τάγματος των δερβίσηδων Vefaiyye, που μέσω του ιδρυτή του, του μεγάλου μαθηματικού και αστρονόμου Αμπού Αλ-Ουάφα της Βαγδάτης (πέθανε το 1107), συνέδεε το τάγμα με τον Προφήτη Μωάμεθ (Colin Imber, 2002: 124).

Οι Οθωμανοί, ακολουθώντας το παράδειγμα των Σελτζούκων, θα συγκροτήσουν μια μουσουλμανική αυτοκρατορία που θα εκτείνεται σε τρεις ηπείρους: Ασία, Αφρική και Ευρώπη. Οι Τούρκοι, και ως Σελτζούκοι και ως Οθωμανοί, θα είναι ο τρίτος μεγάλος λαός της Μέσης Ανατολής που θα υιοθετήσει τη θρησκεία του Ισλάμ μετά τους Άραβες και τους Πέρσες. Ο εισηγητής της θρησκείας, ο Προφήτης Μωάμεθ, θα ζήσει στο πέρασμα από τον 6ο στον 7ο αιώνα στην Αραβική Χερσόνησο. Η μετάβασή του από τη Μέκκα στη Μεδίνα το 622 μ.Χ. αποτελεί την απαρχή της ισλαμικής χρονολογίας (Hijra, Εγίρα στα ελληνικά) και μέχρι τον θάνατό του το 632 θα καταφέρει να ενοποιήσει το δυτικό τμήμα του Χετζάζ. Οι τέσσερις διάδοχοί του, αυτοί που αποκλήθηκαν οι «ορθώς καθοδηγούμενοι» χαλίφες (Rashidun), ο Αμπού Μπακρ (632-634), ο Ομάρ (634-644), και ο Οθμάν (644-657), θα συνεχίσουν τις κατακτήσεις του Προφήτη και θα επεκτείνουν τα όρια του χαλιφάτου στα ανατολικά μέχρι τον Ινδό ποταμό, στα δυτικά μέχρι την Ανδαλουσία, ενώ ο έλεγχος της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής θα τους επιτρέψει τον στρατιωτικό έλεγχο της Μεσογείου για τρεις τουλάχιστον αιώνες – έλεγχος που για κάποιους ιστορικούς ήταν και η βασική αιτία της παρακμής των αστικών κέντρων στη Δυτική Ευρώπη αλλά και στο Βυζάντιο στον πρώιμο μεσαίωνα.

Ωστόσο, με τον τέταρτο αυτής της σειράς των χαλιφών, τον Αλή (657-661), ένα μεγάλο σχίσμα στον μουσουλμανικό κόσμο θα λάβει χώρα: αυτό μεταξύ σουνιτών και σιιτών. Οι αντίπαλοι του Αλή, με πρωτοστάτη τον διοικητή της Δαμασκού Μωαβία, θα ισχυριστούν ότι διάδοχος του Προφήτη και συνεπώς χαλίφης (δηλαδή τοποτηρητής του Θεού επί της γης) πρέπει να είναι ο πιο ικανός, σε διοικητικό, στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Αντίθετα, ο Αλή και οι οπαδοί του ισχυρίζονταν ότι ο διάδοχος του Προφήτη πρέπει να ανήκει στην ίδια οικογένεια με αυτόν, να έχει δηλαδή κληρονομικό δικαίωμα διαδοχής. Το γεγονός ότι οι «ορθώς καθοδηγούμενοι» χαλίφες ουσιαστικά δεν είχαν συγγένεια με τον Προφήτη και ειδικά ο πρώτος, ο Αμπού

Μπακρ, προσωπικός φίλος του Μωάμεθ, εξελέγη από ένα συμβούλιο προκρίτων. Όσοι υποστήριζαν την εκλογή του Μωαβία θεωρήθηκαν υπερασπιστές της «παράδοσης» (*Sunna*) και ονομάστηκαν σουνίτες. Αντίθετα οι οπαδοί του Αλή ονομάστηκαν σίιτες, από το *Shi'a*, που σημαίνει στα αραβικά κόμμα, πτέρυγα, παράταξη.

Ωστόσο, το πραγματικό επίδικο αντικείμενο της σύγκρουσης δεν ήταν εάν η συγγένεια με τον Προφήτη στοιχειοθετεί δικαίωμα διαδοχής, αλλά, στην πραγματικότητα, ποιο θα ήταν το νέο κέντρο του μεγάλου αραβικού χαλιφάτου από τη στιγμή που η τεράστια επέκτασή του ήταν αδύνατο να διοικηθεί από τα παραδοσιακά κέντρα του ισλάμ, τη Μέκκα και τη Μεδίνα. Τυχόν επικράτηση του Μωαβία, όπως και συνέβη τελικά, θα σήμαινε την επιβολή της Δαμασκού ως νέας πρωτεύουσας, ενώ ο Αλή πρότεινε ως πρωτεύουσα την Κούφα του Ιράκ. Η πρόταση του Μωαβία σήμαινε ότι η αυτοκρατορία θα είχε ως κέντρο βάρους τον μεσογειακό κόσμο, ενώ η πρόταση του Αλή ότι η αυτοκρατορία θα είχε ως κέντρο βάρους τη Μεσοποταμία. Η επικράτηση του Μωαβία και η εξόντωση του Αλή και των γιων του, του Χουσεΐν και του Χασάν, σήμανε την εγκαθίδρυση του Χαλιφάτου των Ουμαγιάδων (660-750 μ.Χ.) με πρωτεύουσα τη Δαμασκό. Μια εξέγερση όμως στα μέσα του 8ου αιώνα εναντίον των χαλιφών της Δαμασκού, με πρωτοστάτη την οικογένεια των Αββασιδών, εκδίωξε τους πρώτους στην Ανδαλουσία και μετέφερε την πρωτεύουσα στη Βαγδάτη, μια νέα πόλη που είχε χτίσει ο δεύτερος χαλίφης της νέας δυναστείας Αλ Μανσούρ. Ουσιαστικά οι Αββασίδες, παρότι σουνίτες, υλοποίησαν με μια σχετική καθυστέρηση το γεωπολιτικό όραμα του Αλή.

Εάν, όμως, το σχίσμα μεταξύ σουνιτών και σιιτών αφορούσε στην αρχή τον στρατηγικό προσανατολισμό των Αράβων κατακτητών, θα χρησιμοποιηθεί από τους κατακτημένους περσικούς πληθυσμούς της Μεσοποταμίας για να διαφοροποιηθούν πολιτισμικά από τους κατακτητές. Οι Ιρανοί, εγκαταλείποντας την αρχαία θρησκεία των προγόνων τους, τον ζωροαστρισμό, προσηλυτίστηκαν μαζικά στο σιιτικό ισλάμ, το οποίο είχε ισχυρή παρουσία μέσα στο Χαλιφάτο των Αββασιδών. Η έλευση, επομένως, των Σελτζούκων Τούρκων στη Μέση Ανατολή τους έφερε σε επαφή με ένα πολύπλοκο διαθρησκευτικό περιβάλλον και με μια σουνιτική αραβική δυναστεία, τους Αββασίδες, η οποία ήλεγχε όχι μόνο Άραβες σουνίτες, αλλά και πολυπληθείς σιιτικούς πληθυσμούς, περσικούς κυρίως. Οι Τούρκοι επέλεξαν τελικά να γίνουν σουνίτες, αλλά έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι μεταξύ των τεσσάρων παραδόσεων ερμηνείας της σούννα, τη χανμπαλιτική, τη μαλικιτική, τη σαφιτική και τη χανεφιτική, επέλεξαν την τελευταία, η οποία θεωρείται η πιο ανεκτική όλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ανοχής της ισλαμικής ετεροδοξίας είναι η ιστορία κάποιων εκ των θρησκευτικών ταγμάτων αυτής της πρώιμης περιόδου, όπως η *Safaviyya* που επηρέασε πολλούς Τουρκομάνους της Ανατολίας τον 14ο αιώνα. Η *Safaviyya* ήταν ένα τάγμα που αρχικά ήταν σουνιτικό, με στενούς δεσμούς με τη σαφιτική ισλαμική παράδοση ερμηνείας της σούννα, αλλά αργότερα μεταστράφηκε σε σιιτικό και με βάση το βορειοδυτικό Ιράν. Όπως είδαμε κατά τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αιώνα, οι Σαφαβίδες αλλά και άλλα τάγματα όπως οι Μπεκτασίδες έγιναν αντίπαλοι των Οθωμανών –που ήταν ορθόδοξοι σουνίτες μουσουλμάνοι– με στόχο τον πολιτικό έλεγχο της ανατολικής Μικράς Ασίας. Αν και το τάγμα των Μπεκτασίδων έγινε τελικά αποδεκτό από το οθωμανικό κατεστημένο, δεν εγκατέλειψαν τις ετερόδοξες πεποιθήσεις τους. Αντίθετα, οι Σαφαβίδες κατέκτησαν τελικά το Ιράν και έγιναν υποστηρικτές του δωδεκατιστικού σιιτικού ισλάμ – του σιιτικού ισλάμ δηλαδή που αποδέχεται την ύπαρξη δώδεκα ιμάμηδων, σε αντίθεση με άλλα ρεύματα όπως οι Ισμαηλίτες, που θεωρούν ότι οι ιμάμηδες είναι επτά, ή τους Ζαϊντίγια της Υεμένης, που δεν αποδέχονται την ύπαρξη του Μαχντί, του τελευταίου ιμάμη της τελικής Αποκάλυψης, όπως συμβαίνει με τις άλλες δύο παραπάνω σχολές του.

Ένα άλλο παράδειγμα θρησκευτικής ετεροδοξίας και θρησκευτικού συγκρητισμού είναι η περίπτωση του περσικής καταγωγής ποιητή, φιλοσόφου και μυστικιστή Τζελαλεντίν Ρουμί, του επονομαζόμενου και Μεβλανά (δάσκαλος), ο οποίος γεννήθηκε το 1207 στο Μπαλχ του Χορασάν (σημερινό Αφγανιστάν) και έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο Ικόνιο, την πρωτεύουσα των Σελτζούκων του Σουλτανάτου του Ρουμ μέχρι τον θάνατό το 1273. Υπό μία έννοια, η ζωή του Τζελαλεντίν αντιπροσωπεύει το πέρασμα από τους Σελτζούκους στους Οθωμανούς: στο Ικόνιο κατέφυγε ακριβώς για να αποφύγει τις επιδρομές των Μογγόλων, που όμως τελικά διέλυσαν το σελτζουκικό κράτος. Η διδασκαλία του και ο θρησκευτικός συγκρητιστικός χαρακτήρας της ήταν τόσο επιδραστικός, που στην κηδεία του τον συνόδευσαν εκπρόσωποι πέντε διαφορετικών θρησκειών.

Τη δράση των ισλαμικών θρησκευτικών ταγμάτων θα την εξετάσουμε καλύτερα στο επόμενο κεφάλαιο. Όμως, όσον αφορά τον ισλαμικό χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους, πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτός είχε επιπτώσεις στον τρόπο αλλά και στην επιτυχία της επέκτασής του. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, ο κόσμος είναι χωρισμένος σε δύο επικράτειες: στην επικράτεια της υπακοής προς τον Θεό (*Dahr-el-Islam*), στην επικράτεια των πιστών δηλαδή, και στην επικράτεια του πολέμου (*Dahr-el-Harb*), την επικράτεια όπου κατοικούν άπιστοι. Εάν ο στρατός των πιστών καταλάβει μια χώρα άπιστων, τότε τους δίνονται δύο επιλογές, εάν αυτοί είναι «ειδωλολάτρες»: ή να πεθάνουν ή να εξισλαμιστούν. Εάν, όμως, οι «άπιστοι» ανήκουν στην

κατηγορία των *Dhimmi* (τζιμήδων), δηλαδή των «Λαών της Βίβλου», έχουν μια τρίτη επιλογή: πληρώνοντας κεφαλικό φόρο να τους δοθεί το δικαίωμα να επιβιώσουν στα εδάφη του χαλιφάτου. Όπως είναι κατανοητό, η εξαίρεση αυτή αφορά Εβραίους και χριστιανούς, οι οποίοι πολύ συχνά αναφέρονται στο Κοράνι με αμφίθυμο τρόπο. Από τη μία οι μεγάλοι προφήτες τους, Μωυσής και Ιησούς, θεωρούνται ως προπομποί του Προφήτη Μωάμεθ, ενώ πρόσωπα όπως η Παναγία (Μαριάμ) αντιμετωπίζονται ως ιερά. Από την άλλη, όμως, Εβραίοι και χριστιανοί αντιμετωπίζονται ως «ψεύτες» (οι πρώτοι, κυρίως λόγω της ασυνέπειάς τους στη στήριξη του Μωάμεθ) ή «ειδωλολάτρες» (οι δεύτεροι, επειδή όχι μόνο προσκυνούν εικόνες και αγάλματα, αλλά και επειδή θεωρούν ότι ο Ιησούς ήταν υιός του Θεού).

Αυτή η προσέγγιση απέναντι στους Λαούς της Βίβλου ήταν κοινή σε όλες τις ισλαμικές αυτοκρατορίες, αρχής γενομένης από τους Ουμαγιάδες της Δαμασκού. Ωστόσο, το οθωμανικό ισλάμ διέφερε ως προς κάτι ιδιαίτερα σημαντικό: παρότι ο κεφαλικός φόρος (*cizye*) έδινε τη δυνατότητα επιβίωσης σε χριστιανούς και Εβραίους στα εδάφη της αυτοκρατορίας, δεν τους αναγνώριζε ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω στη γη – κάτι που συνέβαινε σε παλαιότερα μουσουλμανικά χαλιφάτα. Και αυτό ήταν ένα από βασικά χαρακτηριστικά της συγκρότησης της δυναστικής αρχής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το οποίο πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη.

Τέλος, το ισλάμ ήταν συστατικό στοιχείο της δημόσιας ταυτότητας και της συγκρότησης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας στους σουλτάνους του 13ου και του 14ου αιώνα, πριν δηλαδή την κατάληψη των ιερών τόπων των μουσουλμάνων από τον Σελίμ Α΄ το 1517 και την απόκτηση της ιδιότητας του χαλίφη. Το αποδεικνύουν χαρακτηρισμοί όπως «Δόξα της Πίστης» (για τον Οσμάν) ή «Υπέρμαχος της Πίστης» (Ορχάν). Στην πραγματικότητα αυτοί οι χαρακτηρισμοί βασίζονταν στην υιοθέτηση για τον σουλτάνο της εικόνας του «Πολεμιστή της Πίστης», δηλαδή ενός *gāzī* (Caroline Finkel, 2005: 40).

Στον ισλαμικό νόμο, ο ιερός πόλεμος εναντίον των απίστων αποτελεί υποχρέωση της μουσουλμανικής κοινότητας, και στις μάχες τους εναντίον των χριστιανών εχθρών οι σουλτάνοι μπορούσαν να παρουσιάσουν τους εαυτούς τους ως υπερασπιστές του νόμου του Θεού. Έτσι, η έννοια του *gāzī* απέκτησε τη σημασία του «ιερού πολεμιστή». Κατά συνέπεια, υιοθετώντας το *gāzī* ως τίτλο από τον 13ο στον 15ο αιώνα, οι σουλτάνοι μπόρεσαν να προσελκύσουν ένα ευρύ φάσμα μουσουλμάνων οπαδών τους, κυρίως όμως να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους (Colin Imber, 2002: 120). Ο τίτλος *gāzī* υποδηλώνει κάποιον που αναλαμβάνει *gazā*, που σημαίνει «πόλεμος για την πίστη», ή «πόλεμος εναντίον απίστων», ή «ιερός πόλεμος» (*gazā* μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν συνώνυμο του *jihād*), και είχε δοθεί σε μουσουλμάνους μαχητές την εποχή των Σελτζούκων και πριν, αλλά δεν είχε, στις αρχές του 14ου αιώνα, συγκρουσιακή, αντιχριστιανική χροιά.

Πίσω από τον πυρήνα της αυτοκρατορικής ιδεολογίας για τον σουλτάνο ως *gāzī* υπάρχει μια πολύ ενδιαφέρουσα ιστοριογραφική συζήτηση για τον χαρακτήρα της οθωμανικής επέκτασης. Και δεν αφορούσε τους σουλτάνους αλλά τους πολεμιστές των συνόρων που ήταν υπεύθυνοι για αυτήν. Το ιστοριογραφικό παράδειγμα του γαζή πολεμιστή εισήχθη από τον Πάουλ Βίτεκ, Αυστριακό οριενταλιστή, τη δεκαετία του 1930 (Paul Wittek 1938). Ο Βίτεκ ισχυρίστηκε ότι ο ιερός ενθουσιασμός των νεοπροσλήπτων στο ισλάμ Τουρκομάνων πολεμιστών, που οι Σελτζούκοι και κατόπιν οι Οθωμανοί ωθούσαν προς τα σύνορα (*üç*), ήταν υπεύθυνος για τη γρήγορη επέκταση της επικράτειάς τους. Ένα τέτοιο επιχείρημα καθιστούσε την επέκταση αποτέλεσμα ενός ιδεολογικού φαινομένου (του «ιερού πολέμου») και υποβίβαζε στην πραγματικότητα τις «υλικές» ανταμοιβές, όπως η παραχώρηση τιμαρίων για παράδειγμα, που θα μπορούσαν να αποτελούν ισχυρά κίνητρα για έναν πολεμιστή. Στην πραγματικότητα, το επιχείρημα του Βίτεκ απαντούσε στις θεωρίες για την υποτιθέμενη βυζαντινή ή τουρκική καταγωγή των οθωμανικών θεσμών. Ιστορικοί όπως ο Βίκτορ Λουίς Μενάζ και ο Χαλίλ Ινάλτζικ επισήμαναν στα έργα τους ότι η ιδεολογικοποίηση του ρόλου των γαζήδων αποτελεί μία εκ των υστέρων κατασκευή των χρονικών του 15ου αιώνα που παράγονται ακριβώς για να υπερβούν τις εσωτερικές εμφύλιες διαμάχες που γέννησε η ήττα στη μάχη της Άγκυρας. Σε πρόσφατες σχετικές εργασίες για το θέμα, όπως του Τζεμάλ Καφαντάρ και του Χηθ Λόουρι, επισημαίνεται ότι η λέξη *gazā* είχε πολλές και διαφορετικές χρήσεις, αλλά ο πρώτος φαίνεται να υιοθετεί τη θέση του Βίτεκ, ενώ ο δεύτερος να την απορρίπτει (Linda Darling, 2011: 16-17). Πάντως, και οι δύο αποσυσχετίζουν την έννοια του *gazā* από τον ιερό πόλεμο. Ειδικά ο Λόουρι θεωρεί ότι ο όρος σημαίνει «ληλασία» και όχι «ιερός πόλεμος». Πάνω σε αυτό το επιχείρημα βασίζει τη θέση του ότι η πρώιμη Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι ισλαμική αλλά μια χριστιανο-ισλαμική «ληλατική ομοσπονδία» με στόχο την απόκτηση πλούτου και σκλάβων, στην οποία συμμετείχαν τόσο Τουρκομάνοι εξισλαμισθέντες όσο και χριστιανοί. Μάλιστα, ισχυρίζεται ότι οι Τουρκομάνοι ήταν μειονότητα σε σχέση με τους χριστιανούς και αυτό εξηγείται: το εμιράτο έπρεπε να είναι ευέλικτο στη στρατολόγηση πολεμιστών, χωρίς να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Ο Λόουρι πιστεύει ότι ο ισλαμικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας σταθεροποιήθηκε μόλις τον 16ο αιώνα (Heath Lowry 2003).

Πράγματι, γνωρίζουμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της βορειοδυτικής Ανατολίας εξακολουθούσε να ασκεί ελεύθερα τα θρησκευτικά του καθήκοντα στα μέσα του 14ου αιώνα, και ότι επιφανείς Βυζαντινοί,

επιπλέον, βρήκαν εργασία στην οθωμανική αυλή, τόσο την εποχή του Ορχάν όσο και στις αρχές του 16ου αιώνα. Τον μύθο των γαζήδων πρέπει να τον αποδώσουμε περισσότερο σε μεταγενέστερους Οθωμανούς χρονογράφους, οι οποίοι, γράφοντας σε μια περίοδο παρατεταμένου πολέμου με τα χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων και πέραν αυτών, ήθελαν να τονίσουν τον θρησκευτικό χαρακτήρα του κράτους, παρουσιάζοντας τους Τουρκομάνους συνοριοφύλακες ως υποκινούμενους αποκλειστικά από την επιθυμία διάδοσης του ισλάμ. Όπως επισημαίνει η Φίνκελ, οι σύγχρονοι ιστορικοί πολύ συχνά υπήρξαν πρόθυμοι συνεργοί στην αποδοχή της εκδοχής των χρονογράφων για το οθωμανικό παρελθόν (Caroline Finkel, 2005: 41). Ωστόσο, από την άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι για την περίοδο αυτή, του ύστερου μεσαίωνα, θα ήταν πολύ δύσκολο να διακρίνουμε το θρησκευτικό από το πολιτικό, το ιδεολογικό από το κοινωνικό, με τον τρόπο που το κάνουμε για τις εποχές της νεωτερικότητας. Είναι, για παράδειγμα, πολύ χαρακτηριστικό ότι η πρώιμη οθωμανική κοινωνία συσσωματώσεις όπως οι συντεχνίες και οι θρησκευτικές αδελφότητες τις καταχωρούσε στην ίδια κατηγορία: σε αυτήν των *akhiya* (αδελφότητα).

3.2.2 Η ισχύς του Σουλτάνου: αδελφοκτονία και παιδομάζωμα

Ο Σουλτάνος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως εκπρόσωπος (τοποτηρητής) του Θεού επί της γης είχε ένα μεγάλο προνόμιο: ήταν ο ιδιοκτήτης όλων των γαιών της αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, το κράτος διατηρούσε την ψιλή κυριότητα επί των γαιών, και παραχωρούσε δικαιώματα χρήσης, ή για την ακρίβεια χρησικτησίας, σε καλλιεργητές και τιμαριούχους (στρατιωτικοί αξιωματούχοι, κάτοχοι τιμαρίων). Ταυτόχρονα ο Σουλτάνος δεν αναγνώριζε κάποιου είδους νομικά πρόσωπα, δημοσίου ή ιδιωτικού, δικαίου: όλοι οι κρατικοί αξιωματούχοι υπηρετούσαν με βάση προσδιορισμένες με προσωποπαγή τρόπο αρμοδιότητες, καταγεγραμμένες σε μπεράτια (*berat*), τα οποία τους παραχωρούνταν τη στιγμή του διορισμού ή της μετάθεσής τους. Αποτελούσαν, με άλλα λόγια, υπαλλήλους του Σουλτάνου, χωρίς να εκπροσωπούν κάτι ευρύτερο θεσμικά, ακόμη και όταν αυτό γινόταν ανεπισήμως αποδεκτό από την αυτοκρατορία (π.χ. όσον αφορά τη λειτουργία των μιλλέτ)

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις ιδιαιτερότητες της οθωμανικής πολιτικής δομής και της ισχύος που αυτή επιφύλασσε στο σουλτανικό αξίωμα, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη τις επιπτώσεις της εποχής των εμφύλιων πολέμων μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ Α΄ (Colin Imber, 2002: 99). Οι Οθωμανοί δεν θα ήθελαν να δουν να επαναλαμβάνονται οι συγκρούσεις μεταξύ πιθανών κληρονόμων της δυναστείας μέσα σε συνθήκες διαρκούς πολιτικής κρίσης. Για να ενισχύσουν, λοιπόν, τη σουλτανική εξουσία, προώθησαν δύο θεσμούς. Ο πρώτος, η αδελφοκτονία, προφύλασσε τον Σουλτάνο από πιθανούς διεκδικητές της εξουσίας μεταξύ των αδελφών του, ενώ ο δεύτερος, το «παιδομάζωμα», από πιθανούς διεκδικητές μέσα στις τάξεις της οθωμανικής αριστοκρατίας, είτε του παλατιού είτε των επαρχιών.

Η *αδελφοκτονία* ήταν η πρακτική της εξόντωσης των αδελφών του Σουλτάνου για να μη διεκδικήσουν τον θρόνο. Παρότι τα οθωμανικά χρονικά θεωρούν ότι αυτή η πρακτική δεν χαρακτήριζε τους πρώτους σουλτάνους φαίνεται ότι αυτό αποτελεί μια εκ των υστέρων κατασκευή: η αδελφοκτονία αποτελούσε συχνή πρακτική και στους σουλτάνους του 13ου αιώνα. Για παράδειγμα, ο Οσμάν εκτέλεσε τον θείο του Ντουντάρ, όταν εκείνος προσπάθησε να οικειοποιηθεί την εξουσία μετά τον θάνατο του Ερτογρούλ (Caroline Finkel, 2005: 40). Επίσης, είναι γνωστό ότι η ιστορία για το πώς ο «αδελφός» του Ορχάν, Αλή πασάς, παραιτήθηκε «οικειοθελώς» από τη διακυβέρνηση υπέρ του Ορχάν είχε κατασκευαστεί κατά τα έτη 1422-1423, αμέσως μετά δηλαδή την εποχή του εμφύλιου πολέμου και στην αρχή της βασιλείας του Μουράτ Β΄. Η κατασκευασμένη ιστορία αντικατόπτριζε μάλλον την επιθυμία των συγχρόνων για μια ειρηνική διαδοχή στον θρόνο χωρίς αιματοχυσία, παρά ένα πραγματικό ιστορικό γεγονός (Colin Imber, 2002: 108). Ακόμη και η ρήτρα στο λεγόμενο *Νομικό Βιβλίο του Μεχμέτ Β΄* που δικαιολογεί την αδελφοκτονία («Σε όποιον από τους γιους μου παραχωρηθεί το Σουλτανάτο [από τον Θεό], είναι πρόπον να σκοτώσει τους αδελφούς του για την καλή τάξη του κόσμου. Οι περισσότεροι ουλεμάδες έχουν δηλώσει ότι είναι επιτρεπτό») είναι πιθανότατα προσθήκη του 16ου αιώνα είτε από τον Σελίμ Α΄ είτε από τον Μεχμέτ Γ΄, για να νομιμοποιήσουν την άνοδό τους στον σουλτανικό θρόνο. Και τα δύο παραδείγματα δείχνουν ότι η αδελφοκτονία δεν ήταν αποδεκτή από ευρύτερα στρώματα της οθωμανικής κοινωνίας, αλλά είχε εμπεδωθεί ως πρακτική, ιδιαίτερα τον 15ο και 16ο αιώνα, με όριο τον θάνατο του Βαγιαζήτ Α΄ και τον εμφύλιο που ακολούθησε (Colin Imber, 2002: 109· Caroline Finkel, 2005: 39).

Ο ίδιος ο Βαγιαζήτ Α΄, για να γίνει σουλτάνος μετά τον θάνατο του πατέρα του στη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, σκότωσε τον αδελφό του Γιακούμπ. Οι εμφύλιοι που ξέσπασαν μεταξύ των γιων του στην πραγματικότητα νομιμοποίησαν τον θεσμό στα μέσα του 15ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά, ο Μεχμέτ Α΄, που βγήκε νικητής από την αλληλοεξόντωση των αδελφών, φαίνεται ότι ήθελε να τον τερματίσει, κάτι που δεν βρήκε σύμφωνους τους βεζίρηδες που τον υπηρετούσαν. Έτσι, τόσο ο γιος του Μουράτ Β΄ (1421-1451) θα εξοντώσει

τον θείο του και τον μικρό του αδελφό, ενώ η πρώτη πράξη του Μεχμέτ Β΄ κατά την είσοδό του στο παλάτι της Αδριανούπολης ήταν να εξασφαλίσει τον θρόνο του διατάσσοντας την εκτέλεση του μικρού ετεροθαλούς αδελφού του, σχεδόν βρέφους. Ο γιος του ο Βαγιαζήτ Β΄ δεν κατάφερε να εξοντώσει τον αδελφό του Τζεμ, αλλά τον έθεσε σε διαρκή ομηρία, πρώτα από τους Ιππότες του Αγίου Ιωάννη στη Ρόδο και μετά από τον Πάπα. Μετά το 1562, ο Σελίμ ήταν ο μοναδικός επιζών γιος του Σουλεϊμάν και τον διαδέχθηκε στον θρόνο χωρίς αντίπαλο. Την εποχή της ανόδου του στον θρόνο ως Σελίμ Β΄ (1566-1574), είχε μόνο έναν γιο, τον μελλοντικό Μουράτ Γ΄ (1574-1595). Τους άλλους γιους του τους απέκτησε μόνο αφότου έγινε σουλτάνος, και μέχρι τον θάνατό του το 1574, κανένας από αυτούς δεν ήταν ακόμα αρκετά μεγάλος για να υπηρετήσει ως κυβερνήτης. Την ημέρα της ενθρόνισης του Μουράτ Γ΄ το 1574, ο λαός της Κωνσταντινούπολης είδε το φέρετρο του πατέρα του να αναδύεται από το παλάτι στο μαυσωλείο της Αγίας Σοφίας και, κατόπιν αυτού, τα φέρετρα των πέντε πριγκίπων, των αδελφών του. Το ίδιο συνέβη και στη διαδοχή του: τη νύχτα της ενθρόνισης του Μεχμέτ Γ΄ το 1595, «δεκαεννέα αθώοι πρίγκιπες», σύμφωνα με τα λόγια του σύγχρονου ιστορικού Πέτσεβι (Pechevi), «σύρθηκαν από τα γόνата των μητέρων τους και ενώθηκαν με το έλεος του Θεού».

Όταν ο Μεχμέτ Γ΄ πέθανε το 1603, άφησε δύο γιους, τον δεκατετράχρονο Αχμέτ και τον μικρότερο αδελφό του, τον μόλις τριών ετών Μουσταφά. Και οι δύο μεγάλωσαν περιορισμένοι στο χαρέμι – επιλογή του Μεχμέτ Γ΄ μετά την ανάρρησή του στον θρόνο το 1595. Αν και ο Αχμέτ Α΄ ήταν μεγαλύτερος και είχε προφανές πλεονέκτημα, η άνοδός του στον θρόνο το 1603, μόλις σε ηλικία 15 ετών, ήταν αποτέλεσμα ενεργειών μιας παλατιανής φατρίας που την επέβαλε ως τετελεσμένο γεγονός, πριν από μία συνεδρίαση του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου. Όταν ανέβηκε, όμως, στον θρόνο, επέλεξε να μη σκοτώσει τον Μουσταφά αλλά να τον περιορίσει στο παλαιό παλάτι του Βαγιαζήτ. Είναι πιθανό αυτή η επιλογή να μην ήταν ένδειξη συμπόνιας προς τον αδελφό του αλλά μια πράξη αυτοσυντήρησης της δυναστείας, αφού ο Αχμέτ ήταν επίσης πολύ νεαρός και χωρίς παιδιά. Εάν ο Μουσταφά εξοντωνόταν, ένας ξαφνικός θάνατος του Αχμέτ θα σήμαινε το τέλος της δυναστείας (Leslie Peirce, 1993: 99). Το σημαντικό, ωστόσο, ήταν ότι ο τρόπος διαδοχής είχε αλλάξει. Η αδελφοκτονία εγκαταλείπονταν και υιοθετούνταν ένας διαφορετικός τρόπος διαδοχής: όχι με βάση τον πρωτότοκο γιο, αλλά τον μεγαλύτερο σε ηλικία άρρενα της οθωμανικής δυναστείας. Η εφαρμογή όμως του νέου τρόπου διαδοχής έθετε επίσης νέα διλήμματα.

Έτσι, όταν ο Αχμέτ Α΄ πέθανε το 1617 προτού συμπληρώσει τα τριάντα του χρόνια, αλλά έχοντας προλάβει να κάνει 13 γιους, με πρώτον από αυτούς τον Οσμάν, προκλήθηκε ένα σοβαρό πρόβλημα διαδοχής για το οποίο δεν υπήρχε προηγούμενο: με το τέλος της πρακτικής της αδελφοκτονίας, ο αδελφός του ο Μουσταφά ήταν ακόμα ζωντανός και, σύμφωνα με τη νέα αρχή της διαδοχής με βάση την αρχαιότητα, είχε το δικαίωμα να κληρονομήσει τον θρόνο. Ο Μουσταφά, ωστόσο, ήταν διανοητικά καθυστερημένος: το δίλημμα ήταν αν θα έδιναν τον θρόνο σε έναν ανήλικο, τον Οσμάν, ή σε έναν διανοητικά καθυστερημένο, τον Μουσταφά. Ένας σημαντικός αξιωματούχος του παλατιού, ο Μουσταφά αγά, στις διαπραγματεύσεις που έγιναν μεταξύ υψηλόβαθμων αξιωματούχων μετά τον θάνατο του Αχμέτ, υποστήριξε ότι το «ελάττωμα νοημοσύνης του Μουσταφά προερχόταν από τον μακρύ περιορισμό του [...] και θα μπορούσε να συνέλθει αν είχε επαφή με ανθρώπους για λίγο» (Colin Imber, 2002: 109-110).

Εδώ υπάρχει ένα πραγματικό παράδοξο: ο Μουσταφά αγά, που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εφαρμογή του νέου τρόπου διαδοχής, από τον άρρενα αδελφό και όχι από τον πρωτότοκο γιο, αναγνώριζε και ο ίδιος ποια θα ήταν τα προβλήματα εάν τον σουλτάνο τον διαδεχόταν ένας άνθρωπος χωρίς πολιτική, διοικητική και στρατιωτική εμπειρία. Αν και η περίπτωση του νεαρού Μουσταφά είχε τις ιδιαιτερότητές της, η κρίση του Μουσταφά αγά προοιωνιζόταν το τι θα σήμαινε ο εγκλεισμός των νεαρών πριγκίπων μετά το 1595 στο χαρέμι: οι γιοι του ηγεμόνα, φυλακισμένοι στο χρυσό κλουβί (Kefes) του παλατιού, χωρίς να υπηρετούν πλέον ως κυβερνήτες επαρχιών, δεν είχαν καμία σημαντική εμπειρία άσκησης εξουσίας, μέχρι τη στιγμή που ανέβαιναν στον σουλτανικό θρόνο. Αυτή η διαδικασία γέννησε, ειδικά τον 17ο αιώνα, μια σειρά «ανίκανων» σουλτάνων και μετατόπισε την εξουσία προς άλλα κέντρα ισχύος μέσα στο παλάτι. Βέβαια, παρότι η διαδικασία της διαδοχής άλλαξε, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις και στον 17ο αιώνα που η εξόντωση μεταξύ αδελφών συνεχίστηκε: για παράδειγμα, ο Οσμάν Β΄ εκτέλεσε τον αδελφό του τον Μεχμέτ το 1620 και ο Μουράτ Δ΄ διέταξε την εκτέλεση πρώτα των αδελφών του Βαγιαζήτ και Σουλεϊμάν όταν βρισκόταν σε εκστρατεία εναντίον του Εριβάν το 1635, και στη συνέχεια του Κασίμ το 1638. Ή ακόμη τον σουλτάνο να διαδέχονται γιοι και όχι αδελφοί: τρεις από τους γιους του Αχμέτ Α΄ έγιναν σουλτάνοι μετά τον θάνατο του αδελφού του Μουσταφά Α΄: ο Οσμάν Β΄ (1618-1622), ο Μουράτ Δ΄ (1623-1640) και ο Ιμπραήμ Α΄ (1640-1648).

Ο δεύτερος θεσμός για την υπεράσπιση και ενίσχυση του σουλτανικού θεσμού ήταν η στρατολόγηση (αυτό σημαίνει *devşirme* στα οθωμανικά: συλλογή) παιδιών από την ηλικία των 7 μέχρι την ηλικία των 15 και αργότερα τον 17ο αιώνα από την ηλικία των 15 μέχρι και 20 ετών: είναι ο θεσμός που στην ελληνική ιστορία έμεινε γνωστός ως *παιδομάζωμα*. Η πρώτη σαφής αναφορά στις πηγές για το παιδομάζωμα είναι το 1438,

δηλαδή στα χρόνια του Μουράτ Β', ωστόσο φαίνεται να θεμελιώθηκε ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα, στα χρόνια της βασιλείας του Βαγιαζήτ Α' (1389-1402). Η παρακμή του θεσμού του παιδομαζώματος θα αρχίσει στα τέλη του 17ου αιώνα, κυρίως στα χρόνια της βασιλείας του Μουράτ Δ' (1623-1640), αν και η τελευταία απόπειρα συλλογής χριστιανόπαιδων μαρτυρείται το 1705 στη Νάουσα, στα πρώτα χρόνια δηλαδή της βασιλείας του Αχμέτ Γ'.

Η στρατολόγηση λάμβανε χώρα κάθε 3 έως 5 χρόνια, και στους τρεις αιώνες που διήρκεσε στρατολογήθηκαν περί τις 300.000 παιδιά, κατά μέσον όρο 1.000 παιδιά τον χρόνο. Βέβαια, παρότι ορίζονται ως «παιδιά», θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η παιδική ηλικία ορίζεται σε διαφορετικές εποχές με διαφορετικό τρόπο. Θα μπορούσαμε να πούμε σε γενικές γραμμές ότι την παιδική από την ενήλικη ζωή την ορίζει ο χρόνος ένταξης στις παραγωγικές εργασίες, και στην περίπτωση μας ειδικά στις αγροτικές. Η πρώιμη ένταξη παιδιών στην αγροτική παραγωγή αλλά και η μεγάλη παιδική θνησιμότητα που επικρατούσε τις εποχές εκείνες, καθιστώντας την παιδική εργασία απαραίτητη για τη συγκέντρωση ικανοποιητικής σοδειάς, είναι σημαντικοί παράγοντες για να ιστοριοποιήσουμε την έννοια της παιδικότητας. Εάν, λοιπόν, ληφθεί αυτό υπόψη, αλλάζει η προοπτική μας για αρκετά από τα στερεότυπα που σχετίζονται με το παιδομάζωμα στην ελληνική και στις βαλκανικές ιστοριογραφίες. Πρώτον, για το εάν το παιδομάζωμα ήταν ανεπιθύμητο για την πλειονότητα των αγροτικών νοικοκυριών στα Βαλκάνια. Από την παλαιά αντίληψη ότι το παιδομάζωμα πρέπει να θεωρηθεί «φόρος αίματος» και διαδικασία βίαιου εξισλαμισμού στην πιο πρόσφατη προσέγγιση για την επιθυμία οικογενειών να δίνουν τα παιδιά τους στους συλλέκτες για να έχουν μια καλύτερη μοίρα, πρέπει να επισημάνουμε ότι σίγουρα ο θεσμός αυτός ήταν από τις ελάχιστες ευκαιρίες που είχαν τα παιδιά των αγροτών για να ακολουθήσουν μια μοίρα διαφορετική από εκείνη των γονιών τους, ένας θεσμός ήπιας κοινωνικής κινητικότητας. Πρέπει, πάντως, να τονίσουμε ότι από τη στρατολόγηση εξαιρούνταν τα ορφανά παιδιά (άρα αποτελούσαν τον μελλοντικό αρχηγό του νοικοκυριού), τα παντρεμένα, ή τα παιδιά βοϊνούκων, βοηθητικών δηλαδή στρατιωτικών σωμάτων που ήταν υπεύθυνα για άνοιγμα δρόμων, κατασκευή γεφυριών κ.λπ. Το δεύτερο στερεότυπο σχετίζεται με το εάν τα παιδιά αυτά στρατολογούνταν σε ηλικία κατά την οποία δεν θα θυμούνταν τις ρίζες τους και θα αποκόπτονταν από το κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονταν. Κάτι τέτοιο για τους λόγους που περιγράψαμε παραπάνω δεν ήταν δυνατόν να ισχύει, και αυτό ήταν σε απόλυτη γνώση των Οθωμανών. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο μεγάλος βεζίρης του Σουλείμάν του Μεγαλοπρεπούς, ο Μεχμέτ Σοκόλοβιτς, εξωμότης από τη Βοσνία, ο οποίος έκανε αρχιεπίσκοπο Ιπεκίου (Ρεέ) τον αδελφό του το 1557, εν πλήρη γνώσει, φυσικά, του επιβλέποντος σουλτάνου. Το τρίτο στερεότυπο σχετίζεται με τα χρονικά όρια λειτουργίας του θεσμού: η ύπαρξη γενιτσάρων τον 19ο αιώνα συμπαρέσυρε τις εθνικές ιστοριογραφίες και τις εθνικές λαογραφίες να διεκτραγωδήσουν τα αποτελέσματα ενός θεσμού που είχε λήξει πρακτικά στα τέλη του 17ου αιώνα – οριστικά όπως αναφέραμε με την τελευταία απόπειρα συλλογής παιδιών το 1705 στη Νάουσα. Τέλος, υπάρχει ένα ακόμη στερεότυπο το οποίο αφορά την ταύτιση των παιδιών του παιδομαζώματος με τους γενίτσαρους. Και αυτό δεν είναι ακριβές.

Κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες, η στρατολόγηση των παιδιών γινόταν κυρίως από τα Βαλκάνια, αλλά από τον 16ο αιώνα και από τη Μικρά Ασία. Τα στρατολογημένα παιδιά συγκεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη, όπου διαχωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: στα παιδιά της «εσωτερικής υπηρεσίας» (enderun), δηλαδή σε όσα θα εκπαιδούνταν ως διοικητικοί υπάλληλοι με την προοπτική να αναλάβουν ακόμη και υψηλά αξιώματα όπως του μεγάλου βεζίρη, και στα παιδιά της «εξωτερικής υπηρεσίας» (birun), τα οποία συνήθως μεταφέρονταν στα τσιφλίκια των μεγάλων γαιοκτημόνων της Μικράς Ασίας για να σκληραγωγηθούν και να γίνουν μέλη των γενιτσαρικών ταγμάτων (yenicear = νέα στρατεύματα). Οι γενίτσαροι αναλάμβαναν ειδικές αποστολές φύλαξης συνοριακών και άλλων στρατηγικών σημείων στην αυτοκρατορία, ενώ επάνδρωναν επίλεκτα σώματα πυροβολικού στις ετήσιες εκστρατείες του Σουλτάνου. Μην έχοντας τη δυνατότητα να δημιουργήσουν οικογένεια, ήταν αφοσιωμένοι στην προστασία της ζωής και της εξουσίας του. Το παιδομάζωμα, επομένως, δημιουργούσε ένα τείχος προστασίας στη δυναστική οικογένεια των Οθωμανών τόσο σε επίπεδο πολιτικο-διοικητικού όσο και στρατιωτικού προσωπικού. Γι' αυτό η βασική λειτουργία του ως θεσμού ήταν στην πραγματικότητα η προστασία της δυναστείας, όχι μόνο από μέλη της, όπως έκανε η αδελφοκτονία, αλλά και από μέλη άλλων αριστοκρατικών οικογενειών. Υπό μία έννοια, το παιδομάζωμα ήταν η απάντηση της οθωμανικής δυναστείας στο πρόβλημα που αντιμετώπισε ο αυτοκρατορικός θεσμός στο Βυζάντιο: η διαρκής απειλή από μέλη της κληρονομικής αριστοκρατίας, είτε πολιτικής είτε στρατιωτικής, που προκαλούσε πολύ συχνά εναλλαγή αυτοκρατόρων και κυρίως δυναστειών. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στους δώδεκα αιώνες ύπαρξής της γνώρισε πολλές δυναστείες εξαιτίας ακριβώς της ευάλωτης θέσης του αυτοκράτορα απέναντι στα μέλη των αριστοκρατικών ελίτ· αντίθετα, η δυναστεία του Οσμάν κατάφερε να επιβιώσει για επτά αιώνες, και τουλάχιστον για τους πρώτους τρεις, το παιδομάζωμα είχε σημαντική συμβολή σε αυτό (Norman Itzkowitz, 1980: 49-54).

Οι θεωρίες που διατυπώθηκαν για την καταγωγή του παιδομαζώματος είναι ποικίλες. Ίσως η πιο διάσημη από αυτές είναι αυτή του Άρνολντ Τόινμπι ο οποίος διατύπωσε την άποψη ότι οι Οθωμανοί ουσιαστικά επέβαλαν το νομαδικό μοντέλο διοίκησης στην αυτοκρατορία. Στηριζόμενος στη σημασία της λέξης *reaya*, που σημαίνει τους υπηκόους αλλά και το ποίμνιο, θεώρησε ότι ο σουλτάνος κρατάει για τον εαυτό του τον ρόλο του ποιμένα και κυριαρχεί πάνω στο ποίμνιό του με τη βοήθεια σκύλων: τον ρόλο των σκύλων, κατά τον Τόινμπι, των φυλάκων δηλαδή του κοπαδιού, έπαιζαν τα παιδιά του παιδομαζώματος. Η θεωρία αυτή, εκτός από τα έντονα οριενταλιστικά της χαρακτηριστικά (παρουσιάζει το παιδομάζωμα ως μια έκφραση του νομαδικού-ανατολικού τρόπου ζωής), παραβλέπει ότι αυτό παρήγε όχι μόνο στρατιωτικούς όπως οι γενίτσαροι, αλλά και διοικητικούς υπαλλήλους. Μια εναλλακτική θεώρηση στη «νομαδική» θεωρία του Τόινμπι προσέφερε η Βασιλική Παπούλια, η οποία θεώρησε ότι στο παιδομάζωμα μπορούμε να αναγνωρίσουμε μια μορφή πλασματικής υιοθεσίας την οποία ακολουθούσαν πολλές αραβικές φυλές όταν έπιαναν αιχμαλώτους αντιπάλων. Οι αιχμάλωτοι μετατρέπονταν σε πιστούς φύλακες του νέου αφέντη, αφού θεωρούνται πλέον αναπόσπαστα μέλη της φυλής. Και η «μεσανατολική» θεωρία της Παπούλια είχε μια ιστορική βάση: ότι το παιδομάζωμα υπήρξε η συνέχεια της πρακτικής σουλτάνων όπως ο Μουράτ Α΄ να αγοράζουν αιχμαλώτους πολέμου, συνήθως από τα μέτωπα των Βαλκανίων, τους οποίους χρησιμοποιούσαν ως φρουρά τους (Caroline Finkel, 2005: 60). Συνήθως τους αιχμαλώτους αυτούς ο σουλτάνος τους προσποριζόταν από το *pencik*, δηλαδή το δικαίωμα που είχε να κατάσχει το ένα πέμπτο των λαφύρων και των αιχμαλώτων στις πολεμικές εκστρατείες των Οθωμανών. Όταν όμως οι κατακτητικοί πόλεμοι δεν έφερναν τον επιθυμητό αριθμό αιχμαλώτων, αυτοί έπρεπε να εξαγοραστούν. Έτσι στα τέλη του 14ου αιώνα, όταν η τιμή των αιχμαλώτων αυτών αυξήθηκε και κατέστη ασύμφορη η αγορά τους, οι σουλτάνοι, με πρώτους τον Μουράτ Α΄ και τον γιο του τον Βαγιαζήτ Α΄, θα καταφύγουν στη λύση του παιδομαζώματος. Η τελευταία θεωρία υποστηρίχτηκε από πολλούς ιστορικούς και φαίνεται να αποτελεί την πραγματική ιστορική εξήγηση του φαινομένου (Peter Sugar, τ. 1, 1994: 123-124). Σίγουρα πάντως ειδικά στην επιλογή του Μουράτ Α΄ να χρησιμοποιεί εξισλαμισμένους χριστιανούς (kul: δούλους) για την προσωπική φρουρά του, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο η επιλογή του να εξισορροπήσει την επιρροή των τουρκικής καταγωγής αριστοκρατών του παλατιού, με τη δημιουργία ενός στρατιωτικού σώματος, πλήρως αφοσιωμένου σε αυτόν (Stanford Shaw & Kural Shaw τόμ. Α΄ 1976: 27).

3.3 Εθνοτικές ομάδες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: τα έθνη ως μιλλέτ

Οι Οθωμανοί ήλεγχαν τις κατακτημένες εθνοτικές ομάδες μέσω θρησκευτικών ελίτ στις οποίες ήταν πάντα προσαρτημένος ένας σημαντικός αριθμός λαϊκών, και όχι μέσω νομοκατεστημένων τάξεων, αριστοκρατικών δηλαδή ελίτ, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των Αψβούργων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγνώριζε στο εσωτερικό της θρησκευτικές και όχι εθνοτικές κοινότητες, μολονότι στο εσωτερικό αυτών των θρησκευτικών κοινοτήτων έπρεπε να διακρίνουν πολλές φορές, για διοικητικούς ή φορολογικούς λόγους, διαφορετικές εθνογλωσσικές ομάδες. Οι θρησκευτικές αυτές κοινότητες είναι γνωστές με το όρο *μιλλέτ* (millet), μολονότι στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα ο όρος σημαίνει το έθνος.

Η ιστοριογραφική συζήτηση γύρω από το πότε ο όρος «μιλλέτ» χρησιμοποιήθηκε από την οθωμανική γραφειοκρατία είναι πολύ ενδιαφέρουσα και ενδεικτική του προβλήματος της σχέσης θρησκευτικού και εθνικού στην αυτοκρατορία. Ο Μπέντζαμιν Μπρωντ στην πρωτοποριακή εργασία του “Foundation Myths of the millet system” υποστήριξε ότι ο όρος χρησιμοποιούνταν για τους μουσουλμάνους σε προγενέστερους αιώνες, αλλά επικράτησε για τις μη μουσουλμανικές θρησκευτικές κοινότητες μόνο κατά τον 19ο αιώνα, και ειδικά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, όταν δηλαδή οι διάφορες εθνοτικές ομάδες της αυτοκρατορίας πρόβαλλαν στο παρελθόν υποτιθέμενα «προνόμια» που τους είχε παραχωρήσει η οθωμανική εξουσία: είχαμε δηλαδή μία εκ των υστέρων επινόηση των προνομίων ως όπλου των εθνικιστών του 19ου αιώνα ενάντια στην αυτοκρατορία (Benjamin Braude, 1982: 69-72).

Η ομοιότητα στις παραδόσεις των Ελλήνων, των Εβραίων και των Αρμενίων όσον αφορά το ζήτημα της παραχώρησης «προνομίων» κινεί τις υποψίες για την εκ των υστέρων κατασκευή τους (μετά τον 16ο – 17ο αι.) και δεν πρέπει να παραβλεφθεί. Ωστόσο ο ισχυρισμός του Μπρωντ, ότι η χρήση του όρου «μιλλέτ» για να δηλωθεί συγκεκριμένη θρησκευτική κοινότητα συναντάται μόνο κατά τον 19ο αιώνα, δεν ευσταθεί. Σήμερα γνωρίζουμε ότι εμφανίζεται στα μπεράτια μητροπολιτών και πατριαρχών ήδη στο πέρασμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Και επιπλέον, η πραγματική τάση των εθνικιστών του 19ου αιώνα να θέλουν να συγκροτήσουν έναν λόγο περί προνομίων για να νομιμοποιήσουν τα αιτήματα των σύγχρονών τους εθνικών κινημάτων δεν σημαίνει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία (όπως και η Αρμενική και οι εβραϊκές ραβίνες) και πολύ περισσότερο το κοινοτικό σύστημα δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο τους πρώτους αιώνες στη διοικητική οργάνωση του οθωμανικού κράτους. Ούτε επίσης σημαίνει ότι η χρήση του όρου την περίοδο του Τανζιμάτ έγινε αποκλειστικά από εθνικιστές:

αντίθετα η χρήση έγινε κυρίως από τμήματα των ελίτ των μη μουσουλμανικών μιλλέτ που ήταν περισσότερο αφοσιωμένα στο οθωμανικό αυτοκρατορικό μοντέλο και ήθελαν να περιθωριοποιήσουν τους κύκλους των σκληρών εθνικιστών που επιδίωκαν απόσχιση από την αυτοκρατορία.

Ο Ντόναλντ Κουότερτ θα ισχυριστεί ότι κατά το παρελθόν στα οθωμανικά έγγραφα ο όρος χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει το κυρίαρχο μουσουλμανικό μιλλέτ εντός αυτοκρατορίας και μη μουσουλμανικά εκτός αυτοκρατορίας, ευθυγραμμιζόμενος ουσιαστικά με την κριτική του Μπρωντ για την ετεροχρονισμένη σημασιοδότηση του όρου (Donald Quataert, 2006: 301). Αντίθετα, ο Μίχελ Ουρζίνους διατύπωσε την άποψη ότι στις οθωμανικές πηγές ο όρος αναφερόταν στους μη μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας πολύ πριν την έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, ήδη από τον 18ο αιώνα (Michael Ursinus, 1989: 195-207· Daniel Goffman, 1994: 135-158). Πράγματι, φαίνεται ότι στις πηγές ο όρος αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του στο πέραςμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα. Ο Πάρης Κονόρτας, που υπερασπίζεται τη βασική θέση του Μπρωντ για την εκ των υστέρων κατασκευή της έννοιας των «προνομίων», αποδέχεται τη χρήση του όρου ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα (Paris Konortas, 1999: 169-179), ενώ στις σχετικές έρευνες της η Ελισσάβετ Ζαχαριάδου ανακαλύπτει τον όρο σε μητροπολιτικά μπεράτια ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα (Ελισσάβετ Ζαχαριάδου, 1996).

Αυτή η παραδοξότητα, δηλαδή η εμφάνιση ενός όρου που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τους εθνικιστές ή τους αντιπάλους τους τον 19ο αιώνα, σε μια μάλλον προ-εθνική εποχή, δεν έχει εξηγηθεί. Γιατί προφανώς εδώ το πρόβλημα δεν είναι μόνο η στιγμή της εμφάνισης αλλά και της υβριδικότητας της έννοιας, αφού, όπως παρατηρεί ο Μίχελ Ουρζίνους (και ο Μπέρναντ Λιούις σε σχόλιό του για την εμφάνιση του όρου σερβικό μιλλέτ στο οθωμανικό κείμενο της Συνθήκης του Άκκερμαν το 1826, βλ. Bernard Lewis 1988: 132), ακροβατεί μεταξύ εθνικής/εθνογλωσσικής και θρησκευτικής ταυτότητας ήδη πριν την εποχή του Τανζιμάτ. Έτσι η διαφοροποίηση της γραμμής Μπρωντ από τη γραμμή Ουρζίνους είναι η στιγμή κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιμετώπισε για πρώτη φορά τη δυσκολία να διαχειριστεί την έννοια του έθνους: αυτό υπήρξε ένα πρόβλημα μόνο της κλασικής εποχής του εθνικισμού, δηλαδή του 19ου αιώνα, ή προϋπήρξε της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων; Βέβαια η δυσκολία αυτή δεν αφορά μόνο την περίπτωση των Οθωμανών: είναι ακριβώς η αντίστοιχη συζήτηση για το εάν εκτός από την «ώριμη» νεωτερικότητα του Διαφωτισμού μπορεί κάποιος να κάποιος να μιλήσει για μια «πρώιμη» νεωτερικότητα την οποία εγκαίνιασε η εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων και αυτό που θα ονομάσουμε σε κατοπινό κεφάλαιο εποχή των ομολογιοποιήσεων. Κατά τη γνώμη μου η εμφάνισή του όρου «μιλλέτ» στις αρχές του 18ου αιώνα πρέπει να συσχετιστεί ακριβώς με μια εποχή ύστερων ομολογιοποιήσεων που τις παρήγαγε η πολιτική συγκυρία του Μεγάλου Πολέμου μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων και είχε ως αποτέλεσμα τις πρώτες μεγάλες υποχωρήσεις των πρώτων στα Βαλκάνια.

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε, αλλά πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι η καθυστερημένη εμφάνιση του όρου για να περιγράψει τα μη μουσουλμανικά μιλλέτ δεν σημαίνει ότι οι Οθωμανοί δεν αναγνώριζαν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας ήδη από τον 15ο αιώνα την ύπαρξη μη μουσουλμανικών θρησκευτικών ελίτ που ηγούνταν θρησκευτικών κοινοτήτων και στις οποίες έδιναν το δικαίωμα της επίβλεψης του ποιμνίου τους. Υπό μία έννοια, οι Οθωμανοί επέβαλαν εξ αρχής στους υπηκόους τους (reaya) ένα είδος διπλής επίβλεψης: κρατικής και θρησκευτικής. Ωστόσο, μην αναγνωρίζοντας, όπως είδαμε στην αρχή, κανενός είδους νομικά πρόσωπα, ο έλεγχος των μελών αυτών των ελίτ ήταν προσωποπαγής, βασιζόταν δηλαδή στον διορισμό και στην ανάθεση καθηκόντων σε ατομικό επίπεδο.

Τα σημαντικότερα μιλλέτ στο οθωμανικό κράτος ήταν το μουσουλμανικό, το ορθόδοξο χριστιανικό (ρωμέικο), το αρμενικό και το εβραϊκό. Κανένα από αυτά δεν ήταν ομοιογενές σε εθνοπολιτισμικό επίπεδο: το μουσουλμανικό εμπεριείχε τουρκικούς πληθυσμούς, Κούρδους, Άραβες, Αλβανούς, αλλά και Σλάβους (Βόσνιους και Πομάκους)· το ορθόδοξο αντίστοιχα Έλληνες, Σλάβους, Ρουμάνους, ορθόδοξους Αλβανούς και Άραβες· ενώ και το αρμενικό ήταν εσωτερικά διαφοροποιημένο, αφού περιλάμβανε όχι μόνο τους Γρηγοριανούς Αρμενίους, αλλά συνολικά τους μονοφυσίτες χριστιανούς της αυτοκρατορίας: Κόπτες, Μαρωνίτες, Χαλδαίους (μονοφυσίτες Ασσύριους, που ένα τμήμα τους ως Μελχίτες θα τεθεί αργότερα υπό την επιρροή του καθολικισμού). Εθνογλωσσική διαφοροποίηση υπήρχε ακόμη και στο εβραϊκό, αφού στους εξελληνισμένους γλωσσικά Εβραίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προστέθηκαν οι εκδιωγμένοι από την Ιβηρική χερσόνησο Σεφαρδίτες όσο και οι Ασκεναζήδες, που εκδιώχθηκαν από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Είναι φανερό ότι η συνοχή όλων αυτών των εθνοτικών ομάδων υπό τη σκέπη μίας ενιαίας θρησκευτικής διοίκησης γινόταν ολοένα και πιο αβέβαιη αφότου το οθωμανικό κράτος έμπαινε σε μια περίοδο βαθιάς κρίσης. Ας δούμε, όμως, από πιο κοντά τον ιδιαίτερο τρόπο της συγκρότησης εκάστου μιλλέτ.

3.3.1 Το μουσουλμανικό μιλλέτ

Η κυρίαρχη θρησκευτική κοινότητα μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αυτή των μουσουλμάνων και εκπροσωπούσαν από την τάξη των *ουλεμάδων* (ulema). Οι μουσουλμάνοι δεν θεωρούσαν ότι αποτελούν ένα από τα πολλά μιλλέτ της αυτοκρατορίας. Η οθωμανική κοινωνία είχε οργανωθεί με βάση την υπεροχή των μουσουλμάνων επί των μη μουσουλμάνων, και γι' αυτό οι πρώτοι πίστευαν ότι αποτελούσαν μέλη της κοινότητας του Προφήτη Μωάμεθ και όχι ένα απλό μιλλέτ (Norman Itzkowitz, 1980: 59). Οι ουλεμάδες, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε άλλες σουνιτικές ισλαμικές αυτοκρατορίες, δεν μπορούν να θεωρηθούν «κλήρος» με την έννοια που το προσλαμβάνουμε στην περίπτωση των χριστιανικών θρησκευτικών ελίτ. Η ορθή μετάφραση του όρου θα ήταν «νομοδιδάσκαλοι» και όχι «κληρικοί»: οι γνώστες δηλαδή του ισλαμικού ιερού νόμου (*Sharia* στα αραβικά, *Şeriat* στα οθωμανικά), της σύνθεσης δηλαδή του Κορανίου, του ιερού βιβλίου των μουσουλμάνων, και της *σούννα*, της ιεράς παράδοσης.

Στην κορυφή της ιεραρχίας των ουλεμάδων βρισκόταν ο Σεΐχ-ουλ-ισλάμ, ο μουφτής δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος συμμετείχε στο Ντιβάνιο (divan = κυβέρνηση) και είχε ως αποστολή την έκδοση γνωμοδοτήσεων (fetva στα τουρκικά, fatwa στα αραβικά) επί των αποφάσεων του Σουλτάνου. Εάν οι σουλτανικές αποφάσεις, τα φερμάνια και τα χατ παρήγαν κοσμικό δίκαιο (örf), αυτές έπρεπε να ευθυγραμμίζονται με το ισλαμικό θρησκευτικό δίκαιο, το *şeriat*, και για αυτό ήταν υπεύθυνος ο Σεΐχ-ουλ-ισλάμ. Φυσικά εδώ το ζήτημα των ερμηνειών ήταν πάντα ανοικτό και πολλές φορές οι γνωμοδοτήσεις του είχαν έντονο πολιτικό χαρακτήρα, επιβεβαίωσης ή αμφισβήτησης των σουλτανικών αποφάσεων. Να θυμίσουμε εδώ ότι οι Οθωμανοί είχαν επιλέξει ως κυρίαρχη τη χανεφιτική σχολή ερμηνείας της σούννα, της μουσουλμανικής ιερής παράδοσης, που θεωρείται η πιο ήπια και ευέλικτη. Την ίδια διαδικασία ερμηνείας και επανερμηνείας του θρησκευτικού νόμου ακολουθούσαν στην πραγματικότητα και οι κατώτεροι στην ιεραρχία ουλεμάδες, όπως π.χ. οι καδήδες, οι δικαστές των θρησκευτικών δικαστηρίων. Στην τάξη των ουλεμάδων επίσης ανήκαν και οι διδάσκαλοι των μεντρεσέδων, των σχολείων δηλαδή που προετοίμαζαν νομοδιδασκάλους για το διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας. Ο τρόπος με τον οποίο οι ουλεμάδες ήταν προσαρτημένοι στο τελευταίο αποδεικνύει ακριβώς τη διαφορά τους από έναν τυπικό χριστιανικό κλήρο, που συνήθως είναι ανεξάρτητος από την κρατική δομή παίζοντας τον ρόλο του άμεσου διαμεσολαβητή μεταξύ Θεού και πιστών. Αλλά την ίδια στιγμή μας δείχνει ότι το μοντέλο ακριβώς της προσάρτησης των ουλεμάδων στον κρατικό μηχανισμό το ακολούθησε η αυτοκρατορία και για τη συγκρότηση των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων: Ρωμιοί και Αρμένιοι επίσκοποι, ή Εβραίοι ραβίνοι, έπρεπε να διοριστούν με σουλτανικό μπεράτιο το οποίο θα προσδιόριζε με σαφήνεια τις αρμοδιότητές τους. Βέβαια, αυτή η υπαγωγή στο κράτος, που σε καμία περίπτωση δεν είχαν γνωρίσει οι θρησκευτικές ελίτ αυτές στο παρελθόν, γινόταν με αντάλλαγμα την αναγνώριση από αυτό του προνομίου να διαχειρίζονται χωρίς κρατική παρέμβαση υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου (γάμος, διαζύγιο, διαθήκη, προίκα). Βέβαια, ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν ανοικτή η δυνατότητα να καταφύγει κάποιος σε ισλαμικό δικαστήριο για να επιτύχει πιο ευνοϊκή μεταχείριση για την υπόθεσή του, ωστόσο αυτό μπορεί να είχε σημαντικές επιπτώσεις στη σχέση του με τους ομοθρήσκους/ομοεθνείς του και υπήρχε ο κίνδυνος επιβολής πρακτικών αποκλεισμού.

Πρέπει να τονίσουμε ότι στο ηγετικό μουσουλμανικό μιλλέτ ανήκαν εκτός από τους κυρίαρχους Τούρκους, Άραβες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής, και οι μουσουλμάνοι των Βαλκανίων, όπως Βόσνιοι και η μεγάλη πλειονότητα των Αλβανών που εξισλαμίστηκαν στο πέρασμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα, κυρίως εξαιτίας της δράσης δερβισικών μουσουλμανικών ταγμάτων. Σε αυτό το σημείο πρέπει να εντοπίσουμε μια σημαντική διαφορά μεταξύ του τι συνέβη στα Βαλκάνια και του τι είχε ήδη λάβει χώρα στη Μικρά Ασία. Όπως είδαμε, η διείσδυση εκεί από τον 11ο αιώνα των Σελτζούκων Τούρκων άνοιξε τον δρόμο για την έλευση χιλιάδων Τουρκομάνων στο ανατολικό άκρο της Μικράς Ασίας. Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε και με τους Οθωμανούς, ενισχύοντας την παρουσία του τουρκικού στοιχείου και στα δυτικά παράλια.

Ωστόσο, πολλοί από τους μελετητές της περιόδου αμφισβητούν ότι η έλευση των Τουρκομάνων ήταν ικανή από μόνη της να αλλάξει την πληθυσμιακή σύνθεση στη Μικρά Ασία, όπου εκτός από τους χριστιανούς ελληνόφωνους, κατοικούσαν Αρμένιοι, Λαζοί, αλλά και μουσουλμάνοι Άραβες και Κούρδοι, μαζί με Εβραίους. Ο Σπύρος Βρυώνης, μελετώντας αυτή την κρίσιμη περίοδο των τεσσάρων αιώνων, από την έλευση των Σελτζούκων (1071) μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης (1453), επισημαίνει ότι οι εξισλαμισμοί στη Μικρά Ασία δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα βίαιης στρατιωτικής κατάκτησης πόλεων από τους Τούρκους, αλλά και της δράσης ακριβώς των δερβισικών ταγμάτων που εκμεταλλεύονταν το γεγονός της βυζαντινής διοικητικής κατάρρευσης και σε στρατιωτικό αλλά και σε εκκλησιαστικό επίπεδο. Χωρίς την πνευματική καθοδήγηση επισκόπων και μητροπολιτών πολλοί χριστιανοί εξισλαμίζονταν από αυτές τις θρησκευτικές αδελφότητες (tarikats), οι οποίες, όπως είδαμε, στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν έντονα θρησκευτικό συγκρητιστικό

χαρακτήρα: πάντρευναν δηλαδή στη διδασκαλία τους σουνιτικά, σιιτικά και χριστιανικά στοιχεία. Ο εξισλαμισμός όμως υπό αυτές τις συνθήκες κατάρρευσης της βυζαντινής διοίκησης σήμαινε πολλές φορές και τον γλωσσικό, και συνεπώς τον εθνοτικό εκτουρκισμό αυτών των πληθυσμών. Βέβαια, σε κάποιες περιπτώσεις όπως των ορθόδοξων χριστιανών της Καππαδοκίας, των Καραμανλήδων, ο γλωσσικός εκτουρκισμός δεν σήμαινε και αλλαγή θρησκείας. Η διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας του χριστιανού ορθόδοξου θα επιτρέψει τη διεκδίκηση των πληθυσμών αυτών από τον ελληνικό εθνικισμό τον 19ο αιώνα. Παρόμοιο φαινόμενο συναντάμε και στον Πόντο, όπου ένα σημαντικό τμήμα των χριστιανών θα εξισλαμιστεί και συνεπώς θα εκτουρκιστεί γλωσσικά ήδη από τον 17ο αιώνα. Ωστόσο, ειδικά στην περιοχή της Τραπεζούντας, όπως συνέβη και στην Καππαδοκία, υπήρξε ένα σημαντικό κόμματι του χριστιανικού πληθυσμού που εκτουρκίστηκε γλωσσικά, χωρίς να προσηλυτιστεί στο ισλάμ (Speros Vryonis Jr., 1971: 143-286).

3.3.2 Το ρωμέικο μιλλέτ

Η πολυπληθέστερη μη μουσουλμανική θρησκευτική κοινότητα στην αυτοκρατορία, και ειδικά στις ευρωπαϊκές της επαρχίες, ήταν οι ορθόδοξοι χριστιανοί. Οι Οθωμανοί, θεωρώντας τους κληρονόμους της παράδοσης του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους που καταλύθηκε οριστικά το 1453 θα τους ονομάζουν *Rum/Rωμιοίους* (Ρωμαιοί), και θα χρησιμοποιούν τον όρο *Rum-eli* (Ρούμελη), δηλαδή Χώρα των Ρωμαίων, για να δηλώνουν τα ευρωπαϊκά τους εδάφη. Έχει ενδιαφέρον ότι και οι προγενέστεροι Σελτζούκοι είχαν ονομάσει το σουλτανάτο που είχαν στήσει γύρω από το Ικόνιο ως *Rum*, επειδή ακριβώς διεκδικούσε να υποκαταστήσει το Βυζάντιο στον έλεγχο της Μικράς Ασίας. Προφανώς και στις δύο περιπτώσεις, η έννοια του Ρωμαίου συνδεόταν με τη βυζαντινή κληρονομιά. Εδώ να θυμίσουμε ότι οι Βυζαντινοί αυτοαποκαλούνταν Ρωμαίοι, και κυρίως στους ύστερους αιώνες ονόμαζαν την αυτοκρατορία τους «Ρωμανία».

Όπως, όμως, μας έχουν δείξει οι εργασίες ιστορικών της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, όπως της Ελισσάβετ Ζαχαριάδου και του Πάρη Κονόρτα, από τον 15ο στον 16ο αιώνα η οθωμανική γραφειοκρατία περιέγραφε την κοινότητα αυτή ως *tai'fe kâfirlerin*, δηλαδή ομάδα των απίστων. Οι Οθωμανοί θα χρησιμοποιήσουν τον όρο *Rum* μόλις στο πέραςμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα, σχεδόν ταυτόχρονα με τη χρήση του όρου «μιλλέτ» για τους μη μουσουλμάνους. Η ονομασία *Rum millet* θα μείνει σε ισχύ μέχρι και τα χρόνια των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, οπότε και θα αρχίσει να υποκαθίσταται, ειδικά στα χρόνια του χαμιδιανού πανισλαμισμού, από τον αραβικό όρο *cema'at*.

Έχει προταθεί ότι ο όρος *Rum millet* αντανάκλα την άνοδο των φαναριώτικων οικογενειών στους οθωμανικούς μηχανισμούς εξουσίας. Ωστόσο, αυτή η ορθή ερμηνεία πρέπει να συμπληρωθεί με τους λόγους που οι Οθωμανοί επέλεξαν να στηρίζουν την άνοδο των οικογενειών αυτών σε θέσεις δραγουμάνων και τελικά στους θρόνους της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Όπως είναι γνωστό, οι οικογένειες αυτές πήραν το όνομά τους από τη συνοικία στην οποία εγκαταστάθηκε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μετά τον 17ο αιώνα, το Φανάρι. Παρότι οι περισσότερες εξ αυτών επινοούσαν πλασματικά γενεαλογικά δένδρα που υποτίθεται αποδείκνυαν τη βυζαντινή τους καταγωγή, στην πραγματικότητα ήταν ισχυρές επαρχιακές οικογένειες που μετοικούσαν στην πρωτεύουσα χρησιμοποιώντας τον πλούτο που είχαν ήδη αποκτήσει από εμπορικές και τοκογλυφικές δραστηριότητες. Εκεί, στην Κωνσταντινούπολη, κατάφεραν να διεισδύσουν στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό καταλαμβάνοντας θέσεις μεγάλων δραγουμάνων (αυτό σημαίνει πρακτικά δραγουμάνων, δηλαδή μεταφραστών στο Υπουργείο Εξωτερικών) ή δραγουμάνων του Στόλου (αυτό πρακτικά σημαίνει δραγουμάνων του Υπουργείου Ναυτικών, στο οποίο υπαγόταν το Αρχιπέλαγος του Αιγαίου). Ταυτόχρονα, η φαναριώτικη αριστοκρατία ανδρώθηκε οργανικά δεμένη με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, είτε εξαγοράζοντας κοσμικά πατριαρχικά αξιώματα, κληρονομιά παλαιότερων βυζαντινών αξιωμάτων, είτε με την άτυπη παρέμβασή τους σε πατριαρχικές εκλογές, και κατά συνέπεια στις πολιτικές επιλογές του Πατριαρχείου. Γιατί αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι, παρότι το πατριαρχικό αξίωμα παραχωρούνταν με τη μορφή του *mukata'a* και αργότερα του *malikâne*, δηλαδή μιας ισόβιας εκμίσθωσης των φορολογικών εσόδων, θα ήταν λάθος να ερμηνεύσουμε τη θέση του Πατριαρχείου στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό με όρους οικονομικού αναγωγισμού όπως κάνουν στα έργα τους ο Χαλίλ Ινάλτζικ (Halil İnalcık, 1991: 407-435) και ο Τομ Παπαδημητρίου (Tom Papademetriou, 2015). Η οικονομική διάσταση είναι σοβαρή, αλλά όχι τόσο όσο η πολιτική σπουδαιότητα του θεσμού για τον έλεγχο των ορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας: το Πατριαρχείο δεν ήταν απλώς ένας «μηχανισμός» του οθωμανικού κράτους όπως πρότεινε ο Πάρης Κονόρτας, επηρεασμένος πιθανότατα από το κλίμα της κυριαρχίας των αλτουσεριανών απόψεων περί «ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους» που είχαν επικρατήσει στη γαλλική μαρξιστική αριστερά τις δεκαετίες 1970 και 1980. Εάν ήθελε κάποιος να ξεφύγει από μια εθνικιστική ανάγνωση του Πατριαρχείου ως «Κιβωτού του Γένους» που προϋποθέτει ότι αυτό υπήρξε ένα «κράτος εν κράτει» μέσα στο οθωμανικό κράτος, δεν είναι

απαραίτητο να συναινέσει σε μία λύση οικονομικού αναγωγισμού ή μία λύση «δομικής» ένταξης του Πατριαρχείου στο οθωμανικό κράτος. Αντίθετα, το Πατριαρχείο πρέπει να θεωρηθεί ως ένα δυναμικό πεδίο πολιτικών αντιπαραθέσεων κληρικολαϊκών ομάδων, με στενές σχέσεις με το οθωμανικό πολιτικό προσωπικό αλλά και με μέλη ξένων πρεσβειών, με στόχο την πολιτική ηγεμονία στο εσωτερικό του μιλλέτ και τη διασφάλιση της οθωμανικής νομιμότητας, όπως είχε δείξει η παραδειγματική εργασία του Γκούναρ Χέριγκ για τον Κύριλλο Λούκαρη (Gunnar Hering, 2003). Και η εμφάνιση των *Φαναριωτών* ως διακριτής κοινωνικής κατηγορίας αποτελεί ακριβώς τον δείκτη της πολιτικής σημασίας του πατριαρχικού θεσμού.

Η κατάληψη των θέσεων αυτών οφειλόταν, εκτός από την οικονομική δυνατότητά τους να τις εξαγοράσουν, στις γλωσσικές ικανότητες των Φαναριωτών που διακρίνονταν για τη διευρυμένη γλωσσομάθειά τους – κάτι που απαγορευόταν στους μουσουλμάνους εκείνης της εποχής, δηλαδή να μαθαίνουν ξένες γλώσσες. Δύο τέτοιες μεγάλες προσωπικότητες ήταν ο Παναγιώτης Νικούσιος και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ Απορρήτων. Ο τελευταίος, μάλιστα, ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Αψβούργους για τη σύναψη της Ειρήνης του Κάρλοβιτς το 1699. Η κοινωνική κατηγορία των Φαναριωτών, παρότι συνέχιζε να αντλεί τα εισοδήματά της από τις φορολογικές προσόδους και τη δημοπρασία ανώτερων αξιωμάτων όπως τα παραδοσιακά στρώματα της οθωμανικής γραφειοκρατίας, εντούτοις λειτουργεί διαφορετικά γιατί α) δεν υπαγόταν στο καθεστώς των Kul (Δούλων της Πύλης), και β) ήταν εκπαιδευμένη για να λειτουργήσει στις σχέσεις που ανέπτυξε η αυτοκρατορία με τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής (γνώση ξένων γλωσσών, εκπαίδευση στο εξωτερικό κ.ο.κ.). Η μεγάλη όμως εκτίναξη της κοινωνικής τους θέσης θα έρθει όταν θα καταφέρουν να καταλάβουν τους θρόνους της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Ο Μεγάλος Πόλεμος, που είχε ξεκινήσει ουσιαστικά με τη δεύτερη αποτυχημένη απόπειρα των Οθωμανών να καταλάβουν τη Βιέννη το 1683 και ολοκληρώθηκε με την απώλεια της Πελοποννήσου (προσωρινά μέχρι το 1715) στους Βενετούς και της Τρανσυλβανίας στους Αψβούργους το 1699, έθεσε με νέους όρους την επαναδικδίκηση της «ρωμαϊκότητας». Δεν χωράει αμφιβολία ότι το Πατριαρχείο συνέχισε να διατηρεί ως αυτοπροσδιορισμό τη ρωμαϊκή ταυτότητα ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση: είναι χαρακτηριστική, για παράδειγμα, η καταδίκη των ιδεών του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού από τον πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο, ακριβώς ως αποτέλεσμα της υπεράσπισης της έννοιας της ρωμαϊκότητας από τον δεύτερο. Όμως ακριβώς αυτή η απώλεια εδαφών με συμπαγείς ορθόδοξους πληθυσμούς, όπως εκείνοι της Τρανσυλβανίας, προς τους Αψβούργους, των διαδόχων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπως είδαμε, καθιστούσε αναγκαία την υπενθύμιση ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο πραγματικός διάδοχος της Ανατολικής Ρωμαϊκής, αφού περιέλαβε το σύνολο των χριστιανών ορθόδοξων των Βαλκανίων. Επομένως, ο προσδιορισμός *Rum millet*, δηλαδή ρωμαϊκό μιλλέτ, δεν αφορούσε γενικά την άνοδο των Φαναριωτών, αλλά τη συνεισφορά τους στην παγίωση και περιφρούρηση της ταυτότητας των ορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας από έναν επικίνδυνο εχθρό που διεκδικούσε επίσης τη «ρωμαϊκότητα». Υπό μία έννοια, η παλαιά μεσαιωνική σύγκρουση μεταξύ της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου και του Βυζαντίου για το ποιος είναι ο πραγματικός κληρονόμος της Ρώμης αναβίωσε στη νεωτερικότητα ως ιδεολογική σύγκρουση μεταξύ Αυστριακής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά κάποιον τρόπο τον 18ο αιώνα αναβίωσε μία παλαιά διαμάχη του 9ου, αλλά με διαφορετικούς πρωταγωνιστές και λίγο παραθλασμένη προοπτική: οι Αψβούργοι θεωρούσαν εαυτούς διαδόχους του Καρλομάγνου, που όμως τους έλειπε η πλειονότητα των εδαφών που αποτελούσαν την αυτοκρατορία του, ενώ οι Οθωμανοί σουλτάνοι διεκδικούσαν τη ρωμαϊκότητα του Βυζαντίου, χωρίς όμως να είναι οι ίδιοι χριστιανοί, αλλά επενδύοντας στους Ρωμιούς χριστιανούς ορθόδοξους υπηκόους τους. Εάν, όμως, η σύγκρουση με τους Αψβούργους έφερε τους Φαναριώτες σε κρίσιμες θέσεις δραγουμάνων, η σύγκρουση με τους Ρώσους είναι αυτή που θα τους οδηγήσει στις θέσεις των ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Το 1711, όταν ο Μέγας Πέτρος εισέβαλε στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε την υποστήριξη του Δημήτριου Καντεμίρ, ηγεμόνα της Μολδαβίας. Και όταν θα αποχωρήσει μετά την αποτυχία της εκστρατείας του, ο Καντεμίρ θα τον ακολουθήσει στη Ρωσία. Αυτή είναι μια κρίσιμη ιστορική στιγμή, γιατί οι Οθωμανοί, βλέποντας τους ηγεμόνες της Βλαχίας να είναι επιρρεπείς σε φιλικές σχέσεις με την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, και αντίστοιχα τους ηγεμόνες της Μολδαβίας να γοητεύονται από την άνοδο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, θα επιλέξουν να τους αντικαταστήσουν με μέλη φαναριώτικων οικογενειών: πρώτος ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, γιος του Αλέξανδρου, θα καταλάβει τους θρόνους και των δύο ηγεμονιών.

Η ίδια λογική είχε επικρατήσει και στην απαρχή της άτυπης, ως τη χαρακτηρίσουμε, συγκρότησης του μιλλέτ τον 15ο αιώνα. Είναι γνωστό ότι στην κορυφή της ιεραρχίας του μιλλέτ των ορθόδοξων χριστιανών ήταν το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Αμέσως μετά την άλωση της Πόλης, ο Μεχμέτ Β΄ επέλεξε να ανασυγκροτήσει τον θεσμό τοποθετώντας πατριάρχη έναν διανοούμενο που ειδικευόταν στη μετάφραση έργων του Θωμά του Ακινάτη. Ενώ, όμως, πήγε στη Σύνοδο Φεράρας - Φλωρεντίας το 1437 ως υποστηρικτής της Ένωσης των Εκκλησιών, επέστρεψε οπαδός του Μάρκου του Ευγενικού, του ηγέτη δηλαδή της ανθενωτικής

πτέρυγας. Ο Γεννάδιος, κατά κόσμον Γεώργιος Σχολάριος, αποτέλεσε μία στρατηγική επιλογή του σουλτάνου για να περιφρουρήσει ακριβώς τους ορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας από τη δυτική επιρροή και την πιθανή οργάνωση κάποιας σταυροφορίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Γεννάδιος θα αναπτύξει μια θεολογία της υπαγωγής στο οθωμανικό κράτος ως αποτέλεσμα των «αμαρτιών» του ορθόδοξου ποιμνίου και ταυτόχρονα θα προασπίζεται, όπως προαναφέραμε, την ταυτότητα του «Ρωμαίου» εναντίον καινοφανών θεωριών που είχαν εμφανιστεί εκείνη την εποχή από λογίους όπως ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός στον Μυστρά και πρότειναν την επιστροφή στην ταυτότητα του «Έλληνα» – επιστροφή που αναζωπυρωνόταν τόσο με την επαφή με κρυφοπαγανιστικές και καμπαλιστικές θεωρίες όσο και με τη στρατηγική της Ένωσης των Εκκλησιών. Και η Ένωση θα σήμαινε τη στροφή σε μια Δύση που είχε ήδη αρχίσει να ιδεολογικοποιεί τη σχέση της με την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Έτσι, το Πατριαρχείο θα ηγηθεί μιας θρησκευτικής κοινότητας με βάση τη ρωμαϊκή ταυτότητα. Στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου υπάγονταν, και επομένως υπό τον κοινό όρο *Rum* περιλαμβάνονταν όχι μόνο οι ελληνόφωνοι, αλλά όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, μέχρι την οροσειρά του Ταύρου-Αντίταυρου, όπου και ξεκινούσε η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Αντιοχείας. Δηλαδή: Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Μολδαβοί και Βλάχοι, αλλά και ορθόδοξοι Αλβανοί ήταν μέλη του *Rum millet*.

Παρότι, όμως, το Πατριαρχείο θα υπερασπιστεί τη ρωμαϊκή ταυτότητα και ο ίδιος ο Μεχμέτ Β΄ θα διατηρήσει τον τίτλο του ως «Καίσαρας Ρωμαίων», εντούτοις δεν είχαμε κάποιο είδος θεσμοποίησης ή καλύτερα αναγνώρισης στα σουλτανικά μπεράτια του όρου *Rum*. Το οθωμανικό κράτος ένιωθε πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του απέναντι στον κίνδυνο που εκπροσωπούσαν ισχυρές καθολικές δυνάμεις όπως η Αυστρία και κυρίως η Ουγγαρία (η Ισπανία θα εκδιπλώσει την ισχύ της τον 16ο αιώνα) για να προχωρήσει σε ένα είδος επίσημης αναγνώρισης της ορθόδοξης ρωμαϊκότητας. Οι ήττες όμως από τους Αψβούργους στα τέλη του 17ου αιώνα θα αλλάξουν αυτή την πολιτική και θα επιτρέψουν ένα πρώτο είδος θεσμοποίησης. Ο διευρυμένος ρόλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά τον 18ο αιώνα, ειδικά μετά την κατάργηση των ημιαντόνομων σλαβικών αρχιεπισκοπών Ιπεκίου (Ρεέ) το 1766 και Οχρίδος (Ohrid) το 1767, συνετέλεσε στη δημιουργία μιας αριστοκρατίας αξιωματούχων, κατά βάση ελληνικής, επέβαλε την ελληνική γλώσσα ως *lingua franca* στον βαλκανικό χώρο, με αποτέλεσμα να καταστεί η λειτουργική γλώσσα της ανερχόμενης διαβαλκανικής εμπορικής αστικής τάξης (Traian Stoianovich, 1960), και συντηρούσε στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το ιδεολογικό φορτίο της οικουμενικότητας, όπως το κληρονόμησε από την προκάτοχό της, τη Βυζαντινή.

3.3.3 Το αρμενικό μιλλέτ

Το δεύτερο μεγάλο μη μουσουλμανικό μιλλέτ ήταν το αρμενικό (Ermeni Millet). Οι Αρμένιοι διαχωρίστηκαν από το ποίμνιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, παρότι χριστιανοί, εξαιτίας παλαιών δογματικών διαφορών, αφού δεν είχαν στείλει εκπροσώπους τους στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 μ.Χ., η οποία καταδίκασε τον μονοφυσιτισμό και τον νεστοριανισμό. Από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως θεωρήθηκαν (κρυπτο)μονοφυσίτες και είχαν το προσωνύμιο Γρηγοριανοί, εξαιτίας του ιστορικού ηγέτη τους, Γρηγορίου του Πεφωτισμένου, ο οποίος τον 4ο αιώνα τους είχε μεταστρέψει από τον ζωροαστρισμό στον χριστιανισμό. Διεσπαρμένοι κατά βάση στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, είχαν τους πιο συμπαγείς πληθυσμούς κοντά στη λίμνη Βαν και στον Καύκασο. Οι Αρμένιοι αποτέλεσαν έναν χριστιανικό πληθυσμό μεταξύ δύο μουσουλμανικών ανταγωνιστικών αυτοκρατοριών: της σουνιτικής Οθωμανικής που ήλεγξε τη δυτική Αρμενία και της σιιτικής Σαφαβιδικής που κυριάρχησε στην ανατολική.

Οι συχνοί πόλεμοι και οι πολιτικές μεταβολές εξανάγκασαν πολλές φορές τους Αρμένιους να μετατοπίσουν το εκκλησιαστικό τους κέντρο, με αποτέλεσμα λίγο πριν την άλωση της Πόλης, το 1441, να υπάρχουν δύο τέτοια εκκλησιαστικά κέντρα: αυτό του Ετσμιατζίν, το παραδοσιακό πνευματικό κέντρο του παλαιού αρμενικού κράτους, αλλά και ένα ακόμη στην περιοχή της Κιλικίας, η πόλη Σις, η οποία επίσης είχε πολυπληθείς αρμενικούς πληθυσμούς, αλλά είχε περιπέσει υπό τον έλεγχο των Μαμελούκων από το 1375.

Ο Μεχμέτ Β΄ ακολούθησε στην περίπτωση των Αρμενίων την ίδια στρατηγική με εκείνη που ακολούθησε για τους ορθόδοξους χριστιανούς, επιτρέποντας την εκλογή Αρμένιου πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη. Εάν η απόφασή του να δώσει στους τελευταίους το προνόμιο της εκκλησιαστικής αυτοδιοίκησης είχε ως στόχο την περιχαράκωση του ποιμνίου από τον κίνδυνο της δυτικής διείσδυσης, στην περίπτωση των Αρμενίων ο κίνδυνος ήταν εξ ανατολών και άκουγε στο όνομα Μαμελούκοι. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Μεχμέτ Β΄ διέταξε τη μετοίκηση τους σε εδάφη κοντά στα Βαλκάνια, μετατοπίζοντας και το πνευματικό τους κέντρο στην πρωτεύουσα. Το 1461 στην Προύσα φτάνει ο αρχιεπίσκοπος Ιωακείμ, ο οποίος το 1479 αναλαμβάνει χρέη πνευματικού ηγέτη όλων των Αρμενίων στα ευρωπαϊκά εδάφη και στη Μικρά Ασία. Επίσης, ενδιαφέρον είναι

ότι το αρμενικό μιλλέτ συμπεριέλαβε και άλλες χριστιανικές Εκκλησίες που είχαν επίσης, τις περισσότερες φορές, μονοφυσιτικό προσανατολισμό, όπως π.χ. τους Κόπτες της Αιγύπτου, τους καθολικούς Χαλδαίους και τους Ιακωβίτες της Συρίας, και αργότερα το καθολικό αρμενικό μιλλέτ, τους Μαρωνίτες του Λιβάνου. Άλλωστε, τόσο το καθολικό όσο και το προτεσταντικό μιλλέτ εμφανίστηκαν μετά από διασπάσεις του αρμενικού, το οποίο χαρακτηριζόταν πάντα από έντονες εσωτερικές διαμάχες, συνήθως μεταξύ κληρικών και λαϊκών (Hagop Barsumian, 1982: 171-184· Dimitris Stamatopoulos, 2003: 253-273).

3.3.4 Το εβραϊκό μιλλέτ

Τέλος, το τρίτο μη μουσουλμανικό μιλλέτ ήταν το εβραϊκό, το οποίο περιλάμβανε όλους τους εβραϊκούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας: Ρωμανιώτες Εβραίους, Ασκεναζήδες, δηλαδή Γερμανοεβραίους, και Σεφαρδίτες, δηλαδή Ισπανοεβραίους. Ρωμανιώτες ήταν Εβραίοι που, μετά την εκδίωξή τους από την ιστορική τους κοιτίδα στην Παλαιστίνη από το 70 μ.Χ., θα εγκατασταθούν στα εδάφη της Ρωμαϊκής και κατόπιν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι Ρωμανιώτες ήταν οι εξελληνισμένοι γλωσσικά. Οι Ασκεναζήδες (Eskenaзи) ήταν οι Εβραίοι της κοιλάδας του Ρήνου και της βόρειας Γαλλίας, δηλαδή ουσιαστικά οι Εβραίοι της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, οι οποίοι μιλούσαν τα γίντις (γερμανοεβραϊκά), αλλά εξαπλώθηκαν και στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη μετά τον 16ο αιώνα. Πολλοί από όσους είχαν εγκατασταθεί στη Γερμανία και την Ουγγαρία εξαιτίας των διωγμών του 16ου αιώνα θα μετοικήσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τέλος, οι Σεφαρδίτες είναι οι Ισπανοεβραίοι, δηλαδή οι Εβραίοι της Ιβηρικής χερσονήσου που θα εκδιωχθούν από τους Ισπανούς (Φερδινάνδο και Ισαβέλλα) και Πορτογάλους βασιλείς το 1492. Οι περισσότεροι από τους Σεφαρδίτες εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λόγω της θρησκευτικής ανεκτικότητας που διέκρινε τους Οθωμανούς. Πιο συγκεκριμένα, 10.000 έως 20.000 από αυτούς θα εγκατασταθούν στη Θεσσαλονίκη, ανοίγοντας τον δρόμο και σε άλλους ομοθρήσκους τους τα επόμενα χρόνια. Έτσι, ήταν συχνό φαινόμενο στις οθωμανικές πόλεις να έχουμε συναγωγές των δύο ή και των τριών από τις παραπάνω κατηγορίες των Εβραίων. Για παράδειγμα, η Αδριανούπολη είχε και Σεφαρδίτες και Ρωμανιώτες, η Θεσσαλονίκη Σεφαρδίτες και Ασκεναζήδες, τα Ιωάννινα Ρωμανιώτες, όπως και άλλες πόλεις της ελλαδικής χερσονήσου. Έτσι, παρότι ο Μεχμέτ Β΄ είχε προχωρήσει το 1454 στον διορισμό του Μωϋσή Καψάλη, Εβραίου ραβίνου από την Κρήτη, ως Αρχираβίνου της Αυτοκρατορίας (Haham-Başı), το εβραϊκό μιλλέτ χαρακτηριζόταν από μία αποκεντρωμένη διοικητική δομή και επισήμως αναγνωρίστηκε από το οθωμανικό κράτος μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα, σε αντίθεση με το ρωμείο και το αρμενικό που, παρότι επισήμως ως «νομικά πρόσωπα» αναγνωρίστηκαν επίσης τον 19ο αιώνα, λειτούργησαν με μία ιεραρχημένη πυραμιδωτή μορφή ήδη μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα 1453.

3.4 Οικονομικές δομές και κοινωνική διαστρωμάτωση

Για να μπορέσει κάποιος να κατανοήσει τη στενή σχέση της κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη στρατιωτική οργάνωση, πρέπει να κατανοήσει τη λειτουργία του θεσμού του τιμαρίου. Οι ρίζες του τιμαριωτικού συστήματος στο κράτος των Οθωμανών πρέπει να αναζητηθούν στα χρόνια των πρώτων σουλτάνων του 14ου αιώνα, του Οσμάν (1299-1326) και του Ορχάν (1326-1362), οι οποίοι επιβράβευαν γαζήδες (gaza = ιερός πολεμιστής), με την παραχώρηση μεγάλων εκτάσεων γης σύμφωνα με το πρότυπο του θεσμού *iqta*: δηλαδή του δικαιώματος της συλλογής φόρων σε ανώτερους αξιωματούχους που είχαν και την υποχρέωση της διοικητικής επίβλεψης αυτής της περιοχής. Ο θεσμός ανάγεται στους Μπουγίδες, τον χρησιμοποίησαν και οι Σελτζούκοι, αλλά φαίνεται ότι οι Οθωμανοί σουλτάνοι τον αντέγραψαν από τους Ιλχανίδες Μογγόλους στα χρόνια του Οσμάν (Linda Darling, 2017: 145-173). Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο θεσμός είναι ότι ο φοροσυλλέκτης αξιωματούχος δεν μπορούσε να παρέμβει στη ζωή οποιουδήποτε φορολογικά συνεπούς υπηκόου, ενώ ήταν υποχρεωμένος να στείλει τα φορολογικά έσοδα στο κεντρικό ταμείο μετά την αφαίρεση των εξόδων είσπραξης και διαχείρισης. Επίσης, είχε μεγάλη σημασία ότι το δικαίωμα της φοροσυλλογής δεν ήταν κληρονομικό αλλά έπρεπε να επιβεβαιωθεί σε ετήσια βάση από τον σουλτάνο ή τον χαν. Ακριβώς το μοντέλο αυτό εφάρμοσαν και οι Οθωμανοί.

Οι Οθωμανοί είναι σαφές ότι χρησιμοποίησαν τον θεσμό του τιμαρίου για να προωθήσουν τη διαδικασία των κατακτήσεων. Τα τιμάρια τα παραχωρούσαν κατά κύριο λόγο σε σπαχήδες (sipahi), τους ιππείς δηλαδή του οθωμανικού στρατεύματος. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση οι σουλτάνοι δεν θα ήθελαν με την παραχώρηση των τιμαρίων να δημιουργήσουν μια ισχυρή στρατιωτική αριστοκρατία η οποία θα μπορούσε να τους αμφισβητήσει. Την εφαρμογή του τιμαριωτικού συστήματος πρέπει να τη δούμε συμπληρωματικά προς τους θεσμούς της αδελφοκτονίας και του παιδομαζώματος, ως μηχανισμούς που προστάτευαν την οθωμανική

δυναστεία από την απειλή ανάδυσης μιας κληρονομικής αριστοκρατίας. Παρότι ο θεσμός μοιάζει με τη βυζαντινή *πρόνοια* (κτήμα το οποίο λάμβανε κάποιος αξιωματούχος για σημαντικές υπηρεσίες που προσέφερε προς τον αυτοκράτορα) και το βυζαντινό *χαριστίκιον* (αντίστοιχα, κτήμα που παραχωρούνταν στην Εκκλησία), το τιμάριο σε καμία περίπτωση δεν οδήγησε σε ένα είδος φεουδαλοποίησης της οθωμανικής κοινωνίας και οικονομίας, για έναν πολύ απλό λόγο που εξηγεί η καταγωγή του από τον θεσμό *iqta*: το τιμάριο είναι φόρος, και όχι γη. Γι' αυτό και δεν μπορεί να συγκριθεί με θεσμούς όπως το φέουδο. Ο Σουλτάνος, δηλαδή το οθωμανικό κράτος, ως ιδιοκτήτης όλων των γαιών της αυτοκρατορίας αυτό το οποίο παραχωρεί σε στρατιωτικούς αξιωματούχους είναι η «χρήση», στην περίπτωση μας το δικαίωμα της φοροσυλλογής. Μπορεί ο φόρος αυτός να προέρχεται πράγματι και από τη γη (ίσως στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων): όμως όχι αποκλειστικά. Ο φόρος μπορεί να προέλθει από την παραχώρηση της εκμετάλλευσης αλυκών, μύλων, δασμών κ.λπ.

Οι κάτοχοι των τιμαρίων, όπως ακριβώς στο *iqta*, έπρεπε να επιβεβαιώνουν σε ετήσια βάση το δικαίωμα φοροσυλλογής, και από το εισόδημα που οι ίδιοι εξοικονομούσαν (υπήρχε πάντα ένα τμήμα του τιμαρίου, το *halic*, που ανήκε αποκλειστικά στον τιμαριούχο) έπρεπε να συντηρούν εκτός από τους ίδιους και έναν αριθμό πεζικάριων (από 4 έως 8 συνήθως), οι οποίοι θα τους ακολουθούσαν στις ετήσιες εκστρατείες που διεξήγε η αυτοκρατορία. Έτσι, η φοροσυλλογή γινόταν ο κινητήριος μηχανισμός των κατακτήσεων, αφού τροφοδοτούσε με άνδρες και στρατιωτικό εξοπλισμό τον οθωμανικό στρατό, και κρατώντας ταυτόχρονα υπό έλεγχο την επαρχιακή στρατιωτική αριστοκρατία.

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η τάξη των τιμαριούχων ήταν ομογενοποιημένη. Υπήρχαν τρεις κατηγορίες τιμαρίων με βάση τα ετήσια εισοδήματα που απέφεραν: εάν τα έσοδα από αυτά ήταν μέχρι και 20.000 άσπρα (ακσε, το επίσημο ασημένιο νόμισμα της αυτοκρατορίας), αποκαλούνταν τιμάρια· εάν απέφεραν μέχρι και 100.000 γρόσια αποκαλούνταν ζεαμέτια (*zeamet*)· και εάν ξεπερνούσαν τις 100.000 γρόσια ονομάζονταν χάσια (*has*). Τα τιμάρια της τελευταίας κατηγορίας τα νέμονταν ισχυρά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή αυλικόι αξιωματούχοι. Παλαιότερα, στα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου, Βούλγαροι ιστορικοί κυρίως όπως η Βέρα Μουταφτσίεβα στήριζαν την άποψη για τον φεουδαλικό χαρακτήρα της οθωμανικής κοινωνίας ακριβώς πάνω στην εσωτερική διαφοροποίηση των τιμαριούχων, επιχείρημα που βασιζόταν στη θεωρία των σταδίων στον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Ωστόσο και στις περιπτώσεις αυτές, η εξάρτηση της «χρήσης» των τιμαρίων από την απόφαση του Σουλτάνου ήταν δεδομένη. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά πριν την ανάδυση της διαδικασίας τσιφλικοποίησης.

Τέλος, παράλληλα με την παραχώρηση του δικαιώματος της φοροσυλλογής που συνεπαγόταν η παραχώρηση του τιμαρίου, το οθωμανικό κράτος έκανε μια παράλληλη παραχώρηση: το δικαίωμα χρήσης της γης από τους απλούς καλλιεργητές, από τους οποίους βέβαια οι τιμαριούχοι θα συνέλεγαν τους φόρους. Το δικαίωμα αυτό λεγόταν *tasarruf* και θα ήταν προτιμότερο να μεταφραστεί όχι απλώς ως δικαίωμα χρήσης, αλλά ως δικαίωμα χρησιμότητας – αυτό σημαίνει ότι οι καλλιεργητές της γης, από τη στιγμή που ήταν συνεπείς στην αποπληρωμή των φόρων, είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν υπό την κατοχή τους τις καλλιεργούμενες γαίες και να τις κληροδοτήσουν, ατύπως, στους απογόνους τους. Βέβαια αυτό σε ιδανικές συνθήκες, γιατί πολλές φορές είχαμε φαινόμενα άρνησης των αγροτών να πληρώσουν τους φόρους τους όταν η σοδειά δεν ήταν ικανοποιητική ή υπήρχαν κάποιου είδους αυθαίρετες απαιτήσεις των τιμαριούχων.

Οι γαίες οι οποίες δίνονταν σε τιμαριούχους (και αντιστοίχως σε καλλιεργητές) ανήκαν στην κατηγορία *mîrî*, ήταν δηλαδή κρατικές γαίες. Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν εκτός από καλλιεργήσιμες και χέρσες γαίες, δάση, βοσκοτόπια, λιβαδότοποι κ.λπ. Παρότι, όμως, στην αυτοκρατορία όλη η γη ανήκε στον Σουλτάνο, υπήρχε και μια περιορισμένη κατηγορία ιδιωτικών γαιών που ονομάζονταν *mîlk*. Αυτές ήταν συνήθως το σπίτι και ο περιβάλλον κήπος ενός απλού καλλιεργητή. Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα κατηγορία είναι η τρίτη, αυτή των αφιερωμένων γαιών (*vakîf* στα οθωμανικά, *wakf* στα αραβικά). Ήταν οι γαίες που η οικονομική διοίκησή τους παραχωρούνταν σε διαχειριστές θρησκευτικών καθιδρυμάτων (ισλαμικά τζαμιά, πτωχοκομεία και ορφανοτροφεία, χριστιανικά μοναστήρια ή εβραϊκές συναγωγές), αλλά ο αφιερωτής συνέχιζε στην πραγματικότητα να τις καλλιεργεί. Ορθά έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα βακούφια ήταν ένα είδος επικαλυμμένης ατομικής ιδιοκτησίας, που προστάτευε τον αφιερωτή από την αυθαιρεσία είτε του τιμαριούχου είτε της κεντρικής διοίκησης, και γι' αυτό, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ο αριθμός τους άρχισε να αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο στους αιώνες της «κρίσης» της αυτοκρατορίας.

Πιο αναλυτικά, οι κατηγορίες των γαιών που υπήρχαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν οι εξής:

1. Κρατικές γαίες (*mîrî*): οι γαίες των οποίων τις προσόδους καρπωνόταν ο ίδιος ο Σουλτάνος ή η αυτοκρατορική οικογένεια, όπως και οι γαίες των οποίων το δικαίωμα εξουσιάζσεως (*tasarruf*) είχε παραχωρηθεί από τον Σουλτάνο είτε σε τιμαριώτες είτε σε καλλιεργητές. Στις δημόσιες γαίες επίσης ανήκαν οι κοινόχρηστες γαίες, όπως π.χ. οι πλατείες, οι τοποθεσίες προσευχής, οι δημόσιοι δρόμοι, τα δάση, οι αλωνότοποι, οι

βοσκότοποι κ.λπ., όπως και οι «νεκρές», δηλαδή οι εγκαταλελειμμένες χέρσες, έρημες ή ορεινές εκτάσεις. Ο Χαλίλ Ινάλτζικ αναφέρει ότι το 1582, δηλαδή κατά την περίοδο της ακμής, το 87% της οθωμανικής γης ήταν *mîrî* (Halil İnalcık, 1973: 10).

2. Ιδιόκτητες γαίες (*mülk*): αυτές ήταν ποσοτικά περιορισμένες κατά την περίοδο ακμής της αυτοκρατορίας και περιλάμβαναν τις οικίες με τα οικόπεδά τους, τα κηπάρια, όπως και τις γαίες που γίνονταν ιδιόκτητες με ειδικό σουλτανικό διάταγμα (*temlik-nâme*) (Γ. Νάκος, 1984: 64). Τέτοιες ιδιόκτητες γαίες που συμβάδιζαν με κοινοτικές κτήσεις στις ορεινές περιοχές αποτέλεσαν τα γνωστά κεφαλοχώρια, των οποίων ο αριθμός ήταν σημαντικός στις ελλαδικές περιοχές. Όμως, ιδιωτική μικρή ιδιοκτησία, της οποίας το νομικό καθεστώς επέτρεπε πράξεις συναλλαγής και μεταβίβασης με πώληση, δωρεά ή και κληρονομιά, υπήρχε και στις πεδιάδες. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των *mülk* άρχισε να επεκτείνεται με την προϊούσα παρακμή της αυτοκρατορίας κυοφορώντας την ανάδυση των *çiftlik*.

3. Βακουφικές γαίες (*vakıf* στα τουρκικά και *wakf* στα αραβικά): η τρίτη κατηγορία γαιών είναι αυτές που ανήκαν στα θρησκευτικά καθιδρύματα ή και σε οικογένειες ή άτομα υπό κρατική ή όχι επίβλεψη. Είναι οι γαίες: α) που ανήκαν σε τζαμιά και ισλαμικά θρησκευτικά καθιδρύματα, β) οι γαίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των χριστιανικών μοναστηριών, και γ) οι γαίες που ανήκαν στα εβραϊκά θρησκευτικά ιδρύματα. Όλες αυτές οι γαίες ορίστηκαν με τον αραβικής προέλευσης οθωμανικό όρο *wakf*, που σημαίνει τις αφιερωμένες γαίες. Γαίες που, αφού αφιερώθηκαν στον Θεό αποσπώνται από την «ψιλή κυριότητα» των σουλτάνων και των αξιωματούχων τους. Γι' αυτό και σε περιπτώσεις παραχώρησης αυτών των γαιών από τέως ιδιοκτήτες ή κατόχους στα θρησκευτικά ιδρύματα υποκρυπτόταν ο σκοπός της φοροαποφυγής είτε μορφές επικαλυμμένης ατομικής ιδιοκτησίας επί των γαιών. Επίσης, όσον αφορά τους ακτήμονες καλλιεργητές οι οποίοι εργάζονταν σε αυτά τα ιδρύματα, πρέπει να τονίσουμε ότι βρίσκονταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση από τους συνήθεις καλλιεργητές της οθωμανικής υπαίθρου που ήταν έρμαια της εκμετάλλευσης μεγαλογαιοκτημόνων και των πρόσθετων φορολογικών επιβαρύνσεων από κάθε λογής εκμισθωτές (*mültezim*). Πάντως, ο αριθμός των καλλιεργητών αυτών δεν αυξήθηκε σημαντικά επειδή «όποιος ήθελε να ιδρύσει ένα βακούφι είτε έπρεπε να έχει στην κατοχή του κάποιο ιδιόκτητο κτήμα (*mülk*) ή το δικαίωμα να διαχειρίζεται τις δημόσιες γαίες (*mîrî*). Όμως, μιας και μόνο οι σουλτάνοι είχαν αυτό το δικαίωμα, ο αριθμός όσων είχαν στην κατοχή τους ιδιωτική περιουσία παρέμενε μικρός» (Peter F. Sugar, τ. 1, 1994: 191).

Γενικά μιλώντας, η κλασική περίοδος των οθωμανικών θεσμών μπορούμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από την ίδια βασική κατεύθυνση που χαρακτήριζε και τα κλασικά χρόνια του Βυζαντίου, κυρίως στην εποχή της Μακεδονικής Δυναστείας: η επιβολή ενός μοντέλου κρατικού συγκεντρωτισμού είχε στόχο τη (σχετική) προστασία των ελεύθερων καλλιεργητών από την επιθυμία των μεγάλων γαιοκτημόνων να απαλλοτριώσουν τη μικρή ιδιοκτησία τους. Το βυζαντινό κράτος, προστατεύοντας τους ελεύθερους καλλιεργητές, μπορούσε να αντλεί από αυτούς φορολογικά έσοδα και άνδρες για την υπεράσπιση των συνόρων. Την ίδια στιγμή, όμως, επέτρεπε την ύπαρξη των μεγάλων γαιοκτημόνων έχοντας ως βάση το ρωμαϊκό δίκαιο. Αντίθετα, οι Οθωμανοί έκαναν έναν νέο καταμερισμό εργασίας: από τους ελεύθερους καλλιεργητές, μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους, αντλούσαν φορολογικά έσοδα, ενώ αντίθετα ανέθεσαν τη στρατιωτική λειτουργία της αυτοκρατορίας σε στρατιωτικούς αξιωματούχους. Με μία διαφορά: δεν τους επέτρεψαν την πλήρη κυριότητα επί των γαιών ή άλλων τιμαρίων που τους παραχωρούνταν. Όπως ακριβώς στο Βυζάντιο η μεγάλη ιστορική καμπή συνέβη τον 11ο αιώνα με την ενίσχυση των μεγάλων γαιοκτημονικών οικογενειών που οδήγησε σε ένα είδος φεουδαλοποίησης, αντιστοίχως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η αντίστοιχη καμπή του 17ου αιώνα σχετίστηκε με τη διεκδίκηση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων από ένα τμήμα της τάξης των τιμαριούχων. Αυτό όμως δεν υπήρξε μια επιστροφή στην εποχή της φεουδαρχίας, αλλά είσοδος στην εποχή του αναδυόμενου καπιταλισμού.

Η σχετική προστασία που απολάμβαναν οι ελεύθεροι καλλιεργητές από το κράτος είχε ακόμη μία προϋπόθεση: ότι στη διαδικασία της φοροσυλλογής θα συμμετείχαν και εκπρόσωποι της κοινότητας. Η ισχυρή θέση των προκρίτων (γνωστοί ως *ayân* οι μουσουλμάνοι πρόκριτοι, ως προύχοντες ή κοτζαμπάσηδες οι χριστιανοί) στη διοίκηση των κοινοτήτων βασιζόταν κατά κύριο λόγο στον ρόλο που τους ανετίθετο στην κατανομή και στη συλλογή των φορολογικών εσόδων με βάση την οικονομική δυνατότητα κάθε οικογένειας. Προφανώς, η στενή σχέση με τους ανθρώπους της οθωμανικής διοίκησης δημιουργούσε ένα είδος νομιμοφροσύνης την οποία σπάνια οι ίδιοι αμφισβητούσαν. Ως ηγετικά στελέχη όμως του κόσμου των κοινοτήτων και εξαιτίας του διαμεσολαβητικού τους ρόλου μεταξύ οθωμανικής διοίκησης και ραγιάδων, αποκτούσαν ένα σημαντικό πολιτικό κεφάλαιο, μια ικανότητα πολιτικής διαχείρισης, που αποδείχθηκε καθοριστική στους αιώνες ανάδυσης του εθνικισμού.

Πρέπει, πάντως, να τονίσουμε ότι το ζήτημα της φορολογίας ήταν ένας από τους βασικούς λόγους της γρήγορης επέκτασης των Οθωμανών: η συλλογή των φόρων ήταν πολύ περισσότερο συστηματοποιημένη σε

σχέση με τους λατινοκρατούμενους θύλακες των Βαλκανίων και συνοδευόταν με συχνές και συστηματικές απογραφές του πληθυσμού (*tahtir*). Αυτό είχε ως συνέπεια τον προσδιορισμό του φορολογήσιμου ποσού ανά νοικοκυριό (*hane*, το νοικοκυριό ήταν η φορολογική μονάδα στην αυτοκρατορία μέχρι και το 1699, όταν η φορολογική απαίτηση μετατράπηκε σε κατ' άτομο), συνήθως σε χρονικό βάθος δεκαετίας, με συνέπεια τη φορολογική σταθερότητα. Το νοικοκυριό ήταν επίσης μια οικονομική μονάδα για φόρους τύπου *takalif* (*avariz*) που εισπράττονταν σε έκτακτες περιστάσεις. Ταυτόχρονα, ήδη από τους πρώτους αιώνες παρατηρείται μια κυριαρχία των φόρων σε χρήμα σε σχέση με τους φόρους που εισπράττονταν σε είδος: αυτό αποτελεί έναν σοβαρό δείκτη εκχρηματισμού της οικονομίας, που οφείλεται εν πολλοίς στη μισθοδοσία υπαλλήλων στην εσωτερική (*enderun*) και στην εξωτερική (*birun*) υπηρεσία, στη μισθοδοσία των μισθοφορικών σωμάτων του στρατού, καθώς και στις εμπορευματικές ανταλλαγές με τη Δύση. Συνήθως οι φόροι σε είδος εισπράττονταν από τον τοπικό σπαχή/τιμαριώτη ή αντίστοιχα από τους διαχειριστές των βακουφίων, ενώ οι φόροι σε χρήμα κατευθύνονταν προς το κρατικό θησαυροφυλάκιο.

Οι τέσσερις βασικοί τακτικοί φόροι ήταν ο κεφαλικός (*cizye*), το χαράτσι (*haraç*), δηλαδή ο φόρος γαιοκτησίας που συχνά συγχέεται με τον κεφαλικό, η σπέντζα (*Ispace*), έγγειος φόρος ανάλογος της αξίας της γης που καλλιεργούσαν οι αγρότες, και βέβαια η δεκάτη (*âsar*, στην πραγματικότητα κυμαινόταν από το ένα πέμπτο έως το ένα δέκατο επί του παραγόμενου προϊόντος). Από τους φόρους αυτούς τον πρώτο τον πλήρωναν μόνο οι μη μουσουλμάνοι, όσοι ανήκαν δηλαδή στην κατηγορία των Λαών της Βίβλου (*dhimmi*), ενώ οι υπόλοιποι τρεις πληρώνονταν τόσο από τους μουσουλμάνους όσο και από τους μη μουσουλμάνους. Για την ακρίβεια, για τους μουσουλμάνους ο κύριος φόρος ήταν το *raiyyet rusûmu*, μία σύνθεση των δύο κυριότερων φόρων (σπέντζας και χαρατσίου) που πλήρωναν και οι μη μουσουλμάνοι. Πέραν των βασικών αυτών φόρων, υπήρχαν και πιο ειδικές κατηγορίες φόρων όπως ο φόρος δικαιώματος βοσκής (*otlak resmi*)· η *salariye*, δηλαδή το 15% επί της παραγωγής μούστου ή 25% επί παραγωγής κριθής, κεχριού, βρόμης, σίκαλης (τροφή για τα άλογα των σπαχίδων)· το μελισσιάτικο (*Resmi kovan*)· το ζευγαριάτικο, δηλαδή η γαμήλια εισφορά (*arus resmi*). Βέβαια υπήρχαν και οι μη τακτικοί φόροι (*avârız*), όπως αναφέραμε, που η αύξησή τους στα χρόνια της «κρίσης» χειροτέρευσε τις συνθήκες ζωής των Οθωμανών υπηκόων.

Όπως είδαμε παραπάνω, ο μηχανισμός απόσπασης των φόρων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία περιλάμβανε τους προκρίτους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, οι οποίοι βέβαια συνεργάζονταν με τιμαριούχους, σε περίπτωση που οι φόροι αφορούσαν τιμάριο, ή μπουτεβελήδες, σε περίπτωση που οι φόροι αφορούσαν βακούφια (*mutevelli* = διαχειριστής βακουφίου), και φυσικά τους φοροεισπράκτορες (*mültezim*) που έστελνε η Κωνσταντινούπολη για την είσπραξη φόρων από τα αυτοκρατορικά κτήματα.

Βιβλιογραφία

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire. Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991.
- Adanır Fikret, & Suraiya Faroqhi (Eds.), *The Ottomans and the Balkans: A discussion of historiography*, Leiden: Brill, 2002.
- Anderson, Matthew Smith, *The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations*, London: Macmillan 1983.
- Avigdor, Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*. Princeton: Darwin Press, 1994.
- Barsoumian, Hagop, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850)", in Braude B., Lewis B. (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, Vol. 2, New York: Holmes & Meier, 1982, 171-184.
- Bat, Yeor, *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, Rutherford, New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press; London: Associated University Presses, 1985.
- Barkey Karen, & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado: Westview Press 1997.
- Berkes, Niyazi, *The development of secularism in Turkey*, London: Hurst & Company, 1998.
- Berktaş Halil, & Faroqui Suraia, (Eds.), *New approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London 1992.
- Braude Benjamin, & Lewis Bernard, (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, Vol. 2, New York: Holmes & Meier 1985.
- Γκαρά, Ελένη, "Οθωμανική κοινωνική ιστορία: αναστοχασμός και τάσεις έρευνας", στο Φ. Τσιμπιρίδου και Δ. Σταματόπουλος (επιμ.), *Οριενταλισμός στα όρια: από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Κριτική, 2008, σ. 99-124.
- Courbage Youssef, & Fargues Philippe, *Christians and Jews under Islam*, London – New York: I.B. Tauris Publishers, 1997.
- Darling, Linda, *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden: Brill, 1996.
- Darling, Linda, "Reformulating the Gazi Narrative: when was the Ottoman State a gazi state", *Turcica* 43 (2011) 13-53.
- Darling, Linda, "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries", *Turkish Historical Review* 8 (2017) 145-173.
- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press 1963.
- Esposito, John L., (Ed.), *The Oxford history of Islam*, Oxford University Press, New York 1999.
- Ersanlı-Behar, Büşra, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu. 1929-1937*, [Εξουσία και Ιστορία: η συγκρότηση της θέσης για την «Επίσημη Ιστορία» στην Τουρκία], Κωνσταντινούπολη 1992.
- Faroqhi, Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Εξάντας 2000.
- Faroqhi, Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 2009.
- Finkel, Caroline, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, New York: Basic Books 2005 (ελληνική μετάφραση: Caroline Finkel, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία 1300-1923*, μτφρ. Μ. Δελέγκος, Αθήνα: Διόπτρα 2007).

- Gellner, Ernest, *Muslim society*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1981 (ελληνική μετάφραση: Ernest Gellner, *Μουσουλμανική Κοινωνία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006).
- Gibb H.A.R., & Bowen H., *Islamic society and the West. A study of the impact of Western Civilization on Moslem culture in the Near East*, Vol. 2, London – New York – Toronto: Oxford University Press 1951-1957.
- Goffman, Daniel, “Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century”, *New Perspectives on Turkey* 1.1 (1994), 135-158.
- Goffman, Daniel, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η πρόιμη νεότερη Ευρώπη: μια νέα προσέγγιση*, μτφρ. Σ. Αγάπιος, Αθήνα: Ενάλιος 2007.
- Hering, Gunnar, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1968 (ελληνική μετάφραση: Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1620-1638*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2003).
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, New York: Palgrave MacMillan 2002.
- İnalçık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Era 1300-1600*. New York: Praeger Publishers 1973 (ελληνική μετάφραση: Ινάλτζικ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1995).
- İnalçık, Halil. “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica* 21-23 (1991), 407-435.
- İnalçık Halil, & Quatert Donald (Eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1997.
- Itzkowitz, Norman, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Chicago & London: The Chicago University Press 1972.
- Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press 1995 (ελληνική μετάφραση: Cemal Kafadar, *Ανάμεσα σε δύο κόσμους: η κατασκευή του οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Α. Αναστασόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2008).
- Kayali, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1997.
- Kerr, Donal A. (Ed.) in collaboration with Mordechai Breuer, Sheridan Gilley and Ernst Christoph Suttner, *Religion, State and Ethnic Groups. Comparative studies on Governments and non-dominant groups in Europe, 1850-1940*, European Science Foundation, Vol. VII, New York University Press, Dartmouth 1992.
- Kiprovsk, Mariya, “Agents of Conquest: Frontier Lords' Extended Households as Actors in the Ottoman Conquest of the Balkans”, *Revue des études sud-est européennes* 59 (2021), 79-104.
- Konortas, Paraskevas, “From *Tâi'fe* to *Millet*: Ottoman Terms for the Ottoman Greek-Orthodox Community”, in Dimitri Gondicas and Charles Issawi (επιμ.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the Nineteenth Century*, Princeton: Darwin Press, 1999, 169-179.
- Kunt, I. Metin, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου: ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Παπαζήσης 2001.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press 1960 (ελληνική μετάφραση: Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα: Παπαζήσης 2001).
- Lewis, Bernard, *The political language of Islam*, Chicago: Chicago University Press 1988.
- Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford & New York: Oxford University Press, 1993.
- Lewis, Bernard, *Cultures in conflict: Christians, Muslims, and Jews in the age of discovery*, Oxford & New York: Oxford University Press 1995.

- Lowry, Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany: SUNY Press 2003 (ελληνική μετάφραση: Lowry, Heath, *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Σ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση 2004).
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, London: Weidenfeld and Nicolson, 2000 (ελληνική μετάφραση: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002).
- Mikhail, Alan, *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, And The Making Of The Modern World*, New York: Liveright Publishing Corporation 2020.
- Μουταφτσίεβα, Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος – 16ος αι.)*, μτφρ. Ο. Αστρινάκη και Ε. Μπαλά, Αθήνα: Πορεία 1990.
- Νάκος, Γεώργιος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1984.
- Papademetriou, Tom. *Render unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Peirce, Leslie, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press 1993.
- Popović, Alexandre, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-Ottoman*, Berlin 1986.
- Quataert, Donald, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: reactions to European economic penetration*, New York & London: New York University Press 1983.
- Quataert, Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006 (μετάφραση του: Quataert Donald, *The Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Schmitt, Oliver Jens, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg: Pustet, 2009.
- Stamatopoulos, Dimitris, "From Millets to Minorities in the 19th – Century Ottoman Empire: an Ambiguous Modernization", in S. G. Ellis, G. Háfadanarson, A.K. Isaacs (Eds.), *Citizenship in Historical Perspective*, Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2006, 253-273.
- Stoianovich, Traian, *Βαλκάνιοι Κόσμοι: η Πρώτη και η Τελευταία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2024 (ελληνική μετάφραση του Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: the first and last Europe*, New York: Routledge 1994).
- Sugar, Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τόμ. 2, Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη 1994 (μετάφραση του Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington: University of Washington Press 1977),
- Ursinus, Michael. "Zur Diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich." *Südost-Forschungen* 48 (1989), 195-207.
- Ursinus, Michael. "Millet." *Encyclopaedia of Islam*. Vol. 7. Edited by C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs and Ch. Pellat, 61–64 Leiden: Brill, 1993.
- Vryonis, Jr. Speros, *The Decline and Fall of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley – Low Angeles –London: University of California Press, 1971 (ελληνική μετάφραση: Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1996).
- Wittek, Paul, *The rise of the Ottoman empire*, London: The Royal Asiatic society 1938.
- Ζαχαριάδου, Ελισάβετ, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1991.
- Ζαχαριάδου, Ελισάβετ Α., *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών 1996.

Μέρος Δεύτερο: Η εποχή των ομολογιοποιήσεων και η πρόκληση της εκκοσμίκευσης

Σύνοψη

Αντιμετωπίζεται κριτικά το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ομολογιοποίησης σε σύγκριση με τις σχετικές συζητήσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία για την εκκοσμίκευση και τον Διαφωτισμό, και τονίζεται η σημασία του για να γίνουν κατανοητές συνέχειες και ασυνέχειες μεταξύ Πρώιμης και Ύστερης Νεωτερικότητας. Επισημαίνεται ότι δεν είναι τυχαία η εμφάνιση του ιστοριογραφικού αυτού παραδείγματος στον γερμανικό κεντροευρωπαϊκό χώρο για να επιλύσει ζητήματα ταυτοτικά, αυτά της σύγκρουσης καθολικών και προτεσταντών, από την εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων. Αντίθετα, το ιστοριογραφικό παράδειγμα του Διαφωτισμού στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο από γαλλική και αγγλοσαξονική ιστοριογραφία.

Ορολογία

ομολογιοποίηση, Ειρήνη της Αυγούστας, εκκοσμίκευση, Διαφωτισμός, Θρησκευτικοί Πόλεμοι

I Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ομολογιοποίησης (confessionalization)

Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ομολογιοποίησης είναι αυτό που θεωρεί ότι καθοριστική για την ανάδυση της εποχής της νεωτερικότητας είναι η εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων, και όχι αυτή της Αναγέννησης και του Ουμανισμού, ή αντίστοιχα αυτή του Διαφωτισμού. Θα λέγαμε ότι αποτελεί μία ερμηνευτική προσέγγιση της γερμανικής κυρίως ιστοριογραφίας, σε αντίθεση με τη γαλλική και την αγγλοσαξονική, οι οποίες παραδοσιακά επέμεναν στον καθοριστικό ρόλο του Διαφωτισμού και της σχέσης του με τις αστικές επαναστάσεις του 17ου και του 18ου αιώνα. Αντίθετα, Γερμανοί ιστορικοί όπως ο Βόλφγκανγκ Ράινχαρντ και ο Χάιντς Σίλινγκ, οι εισηγητές του όρου, σε βιβλία και άρθρα που δημοσιεύτηκαν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και κυρίως της δεκαετίας του 1980, υποστήριξαν ότι η περίοδος της (προτεσταντικής) Μεταρρύθμισης και της (καθολικής) Αντιμεταρρύθμισης, και κυρίως η δεύτερη, αποτέλεσαν την αποφασιστική καμπή για την ανάδυση της αστικής κοινωνίας, τουλάχιστον όσον αφορά τον γερμανικό χώρο. Η έμφαση και στις δύο περιόδους δεν είναι τυχαία: είναι γνωστό ότι η μεγάλη θρησκευτική επανάσταση που ξεκίνησε με τον Λούθηρο διαίρεσε τους Γερμανούς σε προτεστάντες (στον Βορρά και στην Ανατολή) και σε καθολικούς (στον Νότο και στη Δύση). Και συνήθως η έλευση της νεωτερικότητας συνδεόταν από την παραδοσιακή ιστοριογραφία και την ιστορική κοινωνιολογία με τη Μεταρρύθμιση και όχι με την Αντιμεταρρύθμιση. Όπως εύστοχα το είχε θέσει ο ίδιος ο Ράινχαρντ: «Παραδοσιακά, η γερμανική, και ως έναν βαθμό και η ευρωπαϊκή πρώιμη ιστορία, χωρίζεται σε τρεις περιόδους: στη “Μεταρρύθμιση” από το 1517 μέχρι το 1555, στην “Αντιμεταρρύθμιση” από το 1555 μέχρι το 1648 και στην “Εποχή της Απολυταρχίας”, από το 1648 μέχρι το 1789. Αυτός ο διαχωρισμός έχει γίνει σχεδόν άφθαρτος λόγω του απλού και πειστικού διαλεκτικού μοντέλου πάνω στο οποίο βασίζεται: ένα προοδευτικό κίνημα, η “Μεταρρύθμιση”, ως θέση, προκαλεί την “Αντιμεταρρύθμιση” ως αντίθεση. Η αντιπαράθεσή τους οδηγεί σε εξαιρετικά καταστροφικές ένοπλες συγκρούσεις, ωστόσο η Ευρώπη σώζεται από το ισχυρό χέρι του πρώιμου νεωτερικού Απολυταρχικού Κράτους, το οποίο εξαιτίας της ουδετερότητάς του σε θρησκευτικά ζητήματα αποτελεί μία σύνθεση – μία σύνθεση που οδηγεί σε ένα σημείο κορύφωσης την παγκόσμια ιστορία, το νεωτερικό εθνικό κράτος» (Wolfgang Reinhard, 1989: 383-384).

Η τοποθέτηση του Ράινχαρντ καθιστά ιδιαίτερα εμφανές το εγχείρημα αυτής της ιστοριογραφικής σχολής: όχι μόνο να εξισώσει σε αξία την Αντιμεταρρύθμιση με τη Μεταρρύθμιση, υπό την έννοια να αναιρέσει τον υποτιθέμενο «αντιδραστικό» χαρακτήρα της πρώτης αλλά και να αποσπάσει και τις δύο σε ένα διακριτό μοντέλο ερμηνείας της ευρωπαϊκής «πρώιμης νεωτερικότητας» από το κλασικό ιστοριογραφικό παράδειγμα του απολυταρχικού κράτους, του οποίου θεωρούνταν απλώς μια απλή εισαγωγή (βλ. I.2).

Υπό μία έννοια, και οι δύο ιστορικοί ανέπτυσαν το κλασικό επιχείρημα του Μαξ Βέμπερ (όπως αναπτύχθηκε στο έργο του *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* του 1904, ότι δηλαδή η προτεσταντική ηθική αποτέλεσε το πολιτισμικό υπόβαθρο του καπιταλισμού), διορθώνοντάς το όμως με την κριτική που του άσκησαν ιστορικοί κοινωνιολόγοι ή θεολόγοι όπως ο Ερνστ Τρελτς (όπως για παράδειγμα στο έργο του Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung de modernen Welt*, το 1911,

όπου διέκρινε τον πρώιμο από τον όψιμο προτεσταντισμό, θεωρώντας ότι ο δεύτερος μαζί με την Αντιμεταρρύθμιση συνεισέφερε στην ανάδυση της νεωτερικότητας). Σε αντίθεση όμως με την παλαιότερη ιστοριογραφία, οι Ράινχαρντ και Σίλινγκ συσχέτισαν την ομολογιακή ομοιογενοποίηση με τη δημιουργία πολιτειακών οντοτήτων και συνεπώς –και αυτό είναι που μας ενδιαφέρει– πολιτικών, και κυρίως εθνοτικών ταυτοτήτων, ενώ ταυτόχρονα άνοιξαν τη συζήτηση κατά πόσο αυτή μπορεί να συνδεθεί με τις διαδικασίες κοινωνικής πειθάρχησης που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες αστικές κοινωνίες.

Βέβαια, στο κλασικό έργο του Μαξ Βέμπερ η ανάδυση του καπιταλισμού συσχετίζεται με την καλβινιστική και όχι με τη λουθηρανική εκδοχή του προτεσταντισμού, που επικράτησε κατά κύριο λόγο στον γερμανικό και σκανδιναβικό χώρο. Το πουριτανικό ήθος των καλβινιστών φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της πειθάρχησης, μαζί με το καθοριστικό ζήτημα του ελέγχου του χρόνου, κάτι που δεν συμβαίνει με τη λουθηρανική εκδοχή, που συνδέθηκε ιστορικά με τα συμφέροντα της Γερμανών πριγκίπων και ευγενών και με την αντίστοιχη καταστολή του κινήματος των αγροτών το 1525. Ωστόσο, τα ζητήματα της πειθάρχησης και της μορφωτικής ανασυγκρότησης του κλήρου αλλά και του ποιμνίου τέθηκαν επίσης εμφατικά από τους πρωταγωνιστές της Αντιμεταρρύθμισης, και εννοούμε φυσικά το τάγμα των Ιησουιτών, που ήταν στην πρωτοπορία αυτής της διαδικασίας και στην Ευρώπη και στην Αμερική. Ήδη στη γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα, μέσω της επιρροής του Λέοπολντ φον Ράνκε, οι όροι «Μεταρρύθμιση» και «Αντιμεταρρύθμιση» είχαν καθιερωθεί ως δύο διακριτές ιστορικές περιόδους. Ωστόσο, η Αντιμεταρρύθμιση θεωρήθηκε ότι συνεπάγεται μια απλή αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας στην πρώτη, η οποία αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να μεταρρυθμιστεί. Αυτή την εικόνα είχε θεμελιώσει στη Γερμανία κυρίως η πρωσική ιστοριογραφία, εξιδανικεύοντας τη Μεταρρύθμιση για προφανείς λόγους.

Η έννοια της *ομολογιοποίησης*, που εισήγαγαν ο Ράινχαρντ και ο Σίλινγκ παράλληλα και ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, μετατόπισε το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον από την έμφαση που δινόταν στην πρώιμη Μεταρρύθμιση προς το δεύτερο μισό του 16ου και τον 17ο αιώνα. Από την αρχή έτυχε θετικής υποδοχής αλλά και έντονης κριτικής, η οποία εντεινόταν με την πάροδο του χρόνου. Η κριτική σχετιζόταν με το γεγονός ότι η αποδοχή της σήμαινε σε γενικές γραμμές την απομάκρυνση από την κοινωνική ιστορία (*Gesellschaftsgeschichte*) και μία στροφή προς τη μικροϊστορία και την πολιτισμική ιστορία. Ωστόσο υπάρχει ένα επίπεδο κριτικής προσέγγισης που συνήθως δεν γίνεται αντικείμενο αναστοχασμού από τους ιστορικούς της περιόδου: το γεγονός ότι η συμπερίληψη της Αντιμεταρρύθμισης στο ιστοριογραφικό παράδειγμα ως ισότιμης της Μεταρρύθμισης δεν αποτελούσε απλώς ένα θεωρητικό εγχείρημα, αλλά εν πολλοίς πολιτική πράξη «ισότιμης» ενσωμάτωσης στη διαδικασία της γερμανικής εθνογένεσης, όχι μόνο των προτεσταντών του πρωσικού Βορρά αλλά και της καθολικής Γερμανίας του Ρήνου και της Βαυαρίας (στη Δυτική Γερμανία άλλωστε γεννήθηκαν και έδρασαν οι δύο ιστορικοί). Ήταν με κάποιον τρόπο σαν η ιστοριογραφική «ενοποίηση» των δύο Γερμανιών να έλαβε χώρα πριν την πολιτική ενοποίησή τους με την πτώση του Τείχους.

Η μεγάλη τομή στη συζήτηση περί ομολογιοποίησης έγινε το 1958, όταν ο καθολικός ιστορικός Ερνστ Βάλτερ Τσίντεν πρότεινε μια νέα προσέγγιση. Τόνισε ότι, στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, τα μεγάλα προτεσταντικά δόγματα που αναπτύχθηκαν, δηλαδή ο λουθηρανισμός και ο καλβινισμός, αλλά και οι καθολικοί, άρχισαν να οικοδομούν νέες ομολογιακές εκκλησίες, οι οποίες επικεντρώνονταν στις γραπτές ομολογίες πίστεως. Ο Τσίντεν ονόμασε αυτή τη διαδικασία «σχηματισμό ομολογίας» ή «ομολογιακή διαμόρφωση» (*Konfessionsbildung*), ένας όρος που αφορούσε την πνευματική και οργανωτική ενοποίηση των χριστιανικών ομολογιών, σε σχετικά σταθερές εκκλησίες όσον αφορά το δόγμα, το καταστατικό και τον θρησκευτικό και ηθικό τρόπο ζωής (Ernst Walter Zeeden, 1958: 249-299).

Όπως όμως παρατηρεί η Ούτε Λοτζ-Χόιμαν, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι δύο ιστορικοί που αναφέραμε, ο Βόλφγκανγκ Ράινχαρντ και ο Χάιντς Σίλινγκ, διεύρυναν την έννοια, εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες: ενώ ο Ράινχαρντ, ένας ιστορικός με καθολικές καταβολές, ανέπτυξε την έννοια της ομολογιοποίησης μέσα από μια κριτική για τις αρνητικές και αντιμοντέρνες συνδηλώσεις του όρου «Αντιμεταρρύθμιση», ο Σίλινγκ, ένας ιστορικός με προτεσταντικές καταβολές, ανέπτυξε το παράδειγμα από την έρευνά του σχετικά με τις αλληλεπιδράσεις του καλβινισμού και του λουθηρανισμού στη βορειοδυτική Γερμανία (Ute Lotz-Heumann 2001: 95).

Οι Ράινχαρντ και Σίλινγκ ισχυρίστηκαν ότι η έννοια της ομολογιοποίησης μπορεί να περιγράψει μία ιστορική περίοδο, από το τέλος του Μεσαίωνα στην πρώιμη νεωτερικότητα, κατά την οποία το θρησκευτικό και το κοσμικό στοιχείο ήταν στενά συσχετισμένα. Η εφαρμογή της αρχής *cuius regio, eius religio* (όποιου είναι το βασίλειο, εκείνου είναι και η θρησκεία), όπως εκφράστηκε με εμβληματικό τρόπο στην Ειρήνη της Αυγούστας (*Pax Augustana*) το 1555, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενοποιημένων ομολογιακών κρατών, είναι ίσως η πιο σημαντική στιγμή αυτής της διαδικασίας συσχέτισης κοσμικού και θρησκευτικού. Οι Ράινχαρντ και

Σίλινγκ βλέπουν τη διαδικασία αυτή ως την πρώτη φάση συγκρότησης του πρώιμου σύγχρονου κράτους αλλά και της επιβολής μιας διαδικασίας κοινωνικής πειθαρχησης (Sozialdisziplinierung).

Τόσο ο Ράινχαρντ όσο και ο Σίλινγκ προσπάθησαν να ανατρέψουν τις αρνητικές συνδηλώσεις του όρου «Αντιμεταρρύθμιση», όπως είδαμε και παραπάνω, ως εάν αυτή να εκπροσωπούσε ακριβώς μια αντίδραση στην έλευση της νεωτερικής εποχής. Ενώ, όμως, ο Ράινχαρντ επέμεινε σε ό,τι αποκλήθηκε «ομολογιοποίηση των Εκκλησιών», ο Σίλινγκ ανέδειξε τις συνέπειες της ομολογιοποίησης στην κοινωνία και στο κράτος. Έτσι ο πρώτος τόνιζε τα εκσυγχρονιστικά αποτελέσματα της μεταρρύθμισης της Συνόδου του Τρέντο (1545-1563), δηλαδή της συνόδου που απάντησε στις καινοφανείς διδασκαλίες των προτεσταντών, ανασυγκροτώντας την Καθολική Εκκλησία κυρίως με την ίδρυση και την εκπαιδευτική δράση του τάγματος των Ιησουιτών. Ο Ράινχαρντ αντί να κατανοεί την Αντιμεταρρύθμιση απλώς ως αντίδραση στη Μεταρρύθμιση, συνέκρινε την ανασυγκρότηση της Καθολικής Εκκλησίας με τη θεσμοθέτηση των προτεσταντικών ομολογιών μετά τη δεκαετία του 1560 (Wolfgang Reinhard, 1989: 395-396). Αντίστοιχα, ο δεύτερος απέρριπτε την καθιερωμένη αντίληψη ότι η Μεταρρύθμιση ήταν το αποφασιστικό σημείο καμπής προς τη νεωτερικότητα, εμμένοντας στην άποψη ότι οι μορφές κοινωνικής και ατομικής πειθαρχησης που ασκήθηκαν από την Εκκλησία και το Κράτος ως αποτέλεσμα της Αντιμεταρρύθμισης ήταν αυτές που στην πραγματικότητα οδήγησαν στην ανάδυση των σύγχρονων αστικών κοινωνιών (Ute Lotz-Heumann, 2001: 99-100). Προφανώς ο κοινός τόπος και των δύο είναι ότι η διπλή, κατ' αυτούς Μεταρρύθμιση, προτεσταντών και καθολικών, επέφερε έναν πρώιμο «εκσυγχρονισμό» της γερμανικής κοινωνίας.

Ο Σίλινγκ ανέπτυξε μια περιοδολόγηση για τη διαδικασία ομολογιοποίησης στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μεταξύ της εμφάνισης του λουθηρανισμού και του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-1648) σε τέσσερις φάσεις. Στην πρώτη φάση (από τα τέλη της δεκαετίας του 1540 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1570) έχουμε τη διατύπωση των διάφορων προτεσταντικών ομολογιών πίστεως. Στη δεύτερη (κυρίως τη δεκαετία του 1570) η λουθηρανική ορθοδοξία ορίστηκε με σαφήνεια σε αντίθεση με τον καλβινισμό, και οι προτεστάντες πρίγκιπες αναγκάζονταν όλο και περισσότερο να επιλέξουν μεταξύ λουθηρανισμού και καλβινισμού. Σε αυτή τη φάση ο καθολικισμός επανέκαμψε, αφού πολλοί πρίγκιπες επέτρεψαν τη δράση του τάγματος των Ιησουιτών στα εδάφη τους. Η τρίτη φάση, μεταξύ των δεκαετιών του 1580 και του 1620, υπήρξε το «απόγειο της ομολογιοποίησης», με έντονες συγκρούσεις μεταξύ λουθηρανών, καλβινιστών και καθολικών, ακόμη και σε ζητήματα που δεν είχαν καθαρά ομολογιακό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, όταν ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' εισήγαγε την ημερολογιακή του μεταρρύθμιση το 1582, οι προτεστάντες στην αυτοκρατορία δεν την έκαναν αποδεκτή μέχρι το 1699/1700 – όπως σωστά έχει ειπωθεί, και η Ούτε Λοτς-Χόιμαν θυμίζει «ακόμη και ο χρόνος είχε ομολογιοποιηθεί». Τέλος, η τέταρτη φάση περιλαμβάνει τον Τριακονταετή Πόλεμο και την επιβολή της Ειρήνης της Βεσφαλίας.

Αντίθετα, ο Ράινχαρντ υποστηρίζει ότι πρέπει να επεκταθεί η περιοδολόγηση από τη δεκαετία του 1520, όταν με τη δράση του Λούθηρου και τη διπλή αντιπαράθεσή του με τον πάπα και τον Αψβούργο αυτοκράτορα Κάρολο Ε' έχουμε την εμφάνιση των γραπτών ομολογιών πίστεως (π.χ. η Confessio Augustana του 1530) μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα. Για αυτόν αποτελεί καμπή η ανάκληση του Διατάγματος της Νάντης (1598) από τον Βασιλιά-Ήλιο Λουδοβίκο ΙΔ' στη Γαλλία το 1685 και η Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία το 1688. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε την παλινόρθωση ενός είδους καθολικής ομολογιοποίησης αφού το Διάταγμα της Νάντης έδινε στους Ουγενότους, δηλαδή τους Γάλλους προτεστάντες, πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα ισονομίας με τους καθολικούς· στη δεύτερη περίπτωση έχουμε την παλινόρθωση ενός είδους προτεσταντικής ομολογιοποίησης, με την πτώση του φιλοκαθολικού βασιλιά Ιακώβου Β' και την άνοδο στον θρόνο της προτεστάντισσας κόρης του Μαρίας Β' και του συζύγου της Γουλιέλμου της Οράγγης. Για τον Ράινχαρντ η τελική πράξη των διαδικασιών ομολογιοποίησης στην Ευρώπη ήταν η απέλαση των προτεσταντών από το Σάλτσμπουργκ το 1731, που ήταν η τελευταία ομολογιακά υποκινούμενη πράξη θρησκευτικής δίωξης στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Ute Lotz-Heumann, 2001: 101-102).

Ο Ράινχαρντ είχε εντοπίσει επτά μεθόδους ή μηχανισμούς που χρησιμοποιούνται από την Εκκλησία και το Κράτος για την καθιέρωση της ομολογιακής ομοιογένειας και την εφαρμογή της αρχής *cuius regio, eius religio*. Πρώτον, η διατύπωση μίας ομολογίας πίστεως. Δεύτερον, η επιβολή των νέων κανόνων, που προκύπτουν από αυτήν, όπως θα αποφασιστούν μέσω διασκέψεων. Τρίτον, χρήση προπαγάνδας και λογοκρισίας, για την ασφαλή διάδοση των δογμάτων και των κανόνων, χρησιμοποιώντας την τυπογραφία για προπαγανδιστικούς σκοπούς και αποτρέποντας αντίπαλες Εκκλησίες και θρησκευτικά κινήματα να κάνουν χρήση της. Τέτατον, εσωτερίκευση των νέων κανόνων μέσω της εκπαίδευσης με την ίδρυση νέων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ιδίως πανεπιστημίων. Πέμπτον, η δημιουργία ενός ομολογιακά ομοιογενούς πληθυσμού. Οι εθνικές μειονότητες χρησίμευσαν επίσης ως μέσο για τον σκοπό αυτόν. Έκτον, επιβολή συμμετοχής σε όλα τα μέλη της ομολογιακής ομάδας σε τελετουργίες όπως η βάπτισμα και ο γάμος. Έβδομον, η

ομολογιακή ρύθμιση ακόμη και της γλώσσας. Για παράδειγμα, ο Ράινχαρντ αναφέρει ότι, όσον αφορά τις ονοματοδοσίες, για τους καθολικούς ήταν ιδιαίτερα ελκυστικά τα ονόματα αγίων, ενώ αντίθετα αυτά απαγορεύτηκαν από τους καλβινιστές της Γενεύης, οι οποίοι προτιμούσαν ονόματα από την Παλαιά Διαθήκη (Wolfgang Reinhard, 1989: 391-395).

Η κριτική που έχει δεχθεί το ιστοριογραφικό μοντέλο της ομολογιοποίησης είναι πολλαπλή. Πολλοί ιστορικοί θα δώσουν διαφορετικά χρονικά όρια στο φαινόμενο. Αξίζει, όμως, να τονιστεί ότι οι περισσότεροι συγκλίνουν στην άποψη του Ράινχαρντ, για χρονικά όρια από το 1520 μέχρι το 1730 περίπου. Από την άλλη, μία επιπλέον κριτική που ασκήθηκε στο έργο των Ράινχαρντ και Σίλινγκ είναι ότι η ομολογιοποίηση δεν ήταν βασική αλλά παραπληρωματική διαδικασία της μετάβασης των κοινωνιών αυτών προς τη νεωτερικότητα. Επίσης και οι δύο Γερμανοί ιστορικοί είχαν στον νου τους περισσότερο ένα μοντέλο συγκρότησης ομολογιακών πίστσεων ως αποτέλεσμα της συνεργασίας Κράτους και Εκκλησίας, από την κορυφή προς τη βάση δηλαδή, γεγονός που αμφισβητήθηκε από πολλούς συναδέλφους τους, όπως ο Χάινριχ Σμιτ, που ανέδειξαν παραδείγματα συγκρότησης ομολογιών από τη βάση, δηλαδή από τον κόσμο των αγροτικών κοινοτήτων, που ανάγκασε πολλές φορές το δίπολο Κράτος - Εκκλησία είτε να τις αποδεχθεί είτε να τις καταδικάσει (Heinrich Richard Schmidt 1997: 639-682).

Παρότι το ιστοριογραφικό παράδειγμα της ομολογιοποίησης συζητήθηκε κυρίως στον γερμανικό χώρο για να εξηγήσει το εσωτερικό θρησκευτικό σχίσμα του γερμανικού κόσμου και τη σημασία του σχίσματος αυτού για τη μετάβασή του στη νεωτερικότητα, τα τελευταία χρόνια η συζήτηση συμπεριέλαβε και άλλες περιοχές της Ευρώπης, μεταξύ αυτών και της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής, που μας ενδιαφέρουν στην παρούσα μονογραφία. Είναι βέβαια προφανής η σημασία της Μεταρρύθμισης και της Αντιμεταρρύθμισης για την ιστορία της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της αδυναμίας της να ολοκληρώσει την ενοποίηση του γερμανικού κόσμου. Μπορούμε όμως να δούμε αντίστοιχες διαδικασίες ομολογιοποίησης στη Ρωσία του 17ου και του 18ου αιώνα, όπως για παράδειγμα τις μεταρρυθμίσεις του πατριάρχη Νίκωνα και το σχίσμα των Παλαιόπιστων. Και το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για την περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ειδικά στην περίπτωση της τελευταίας, μπορούν να συζητηθεί στο πλαίσιο αυτό μια σειρά σημαντικών εξελίξεων που αφορούν τόσο μουσουλμάνους όσο χριστιανούς και Εβραίους: για τους μουσουλμάνους η διαδικασία σουνιτοποίησης στον 16ο και 17ο αιώνα και η επιβολή ενός πουριτανικού ήθους στα τέλη του 17ου εκφρασμένου από το κίνημα των Καντζιζαντελίδων· για τους ορθόδοξους χριστιανούς η περίπτωση της προτεσταντικής ομολογίας του Κύριλλου Λούκαρη, η κίνηση περί αναβαπτισμού και το κίνημα των Κολλυβάδων· για τους Γρηγοριανούς Αρμενίους οι διασπάσεις τους σε καθολικό και προτεσταντικό μιλλέτ· για τους Εβραίους το κίνημα του Σαμπατάι Σεβί και ο επακόλουθος εξισλαμισμός ενός μεγάλου αριθμού τους στα μεγάλα αστικά οθωμανικά κέντρα. Επίσης είναι πολύ σημαντικές οι περιπτώσεις ομολογιοποιήσεων στις ακρώρειες των τριών αυτοκρατοριών που μας ενδιαφέρουν, όπως για παράδειγμα η εκκλησιαστική μεταρρύθμιση της Ορθοδοξίας στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, με επίκεντρο το Κίεβο και τον Πέτρο Μογκίλα, τον μολδαβικής καταγωγής αρχιμανδρίτη της Λαύρας του Κιέβου από το 1626 και μητροπολίτη Κιέβου, Γαλικίας και πάσης Ρωσίας από το 1633 και μετά.

Η χρησιμότητα της υιοθέτησης μιας τέτοιας προοπτικής, της ενσωμάτωσης δηλαδή της συζήτησης περί ομολογιοποίησης στην προβληματική μας, είναι ιδιαίτερα σημαντική για να κατανοήσουμε τις περιπέτειες συγκρότησης συλλογικών ταυτοτήτων στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η συζήτηση περί ομολογιοποίησης μας βοηθά να κατανοήσουμε μια αλήθεια που ξεχνάει σε μεγάλο βαθμό η αντίστοιχη για το έθνος και τον εθνικισμό τον 19ο αιώνα: ότι δηλαδή η θρησκεία που θεωρητικά ήταν ο μεγάλος αντίπαλος των εθνικιστών στην ομογενοποίηση των πληθυσμών τους είχε η ίδια συμβάλει στην προτεσταντική αλλά και στη μετά την Αντιμεταρρύθμιση καθολική εκδοχή της, στην ανάδυση του αστικού ήθους, και συνεπώς στις διαδικασίες *εκκοσμίκευσης* των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Και αυτό εξηγεί γιατί ο 17ος αιώνας ειδικά κληροδοτεί ισχυρά ιερατεία τόσο στην καθολική Αυστρία, όσο και στην ορθόδοξη Ρωσία, με τα οποία θα πρέπει να αναμετρηθούν, και συχνά να συμβιβαστούν, οι εκσυγχρονιστικές πολιτικές. Το ίδιο θα συμβεί και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 18ο και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Διαδικασίες όπως η θεσμοποίηση και επαναθεσμοποίηση του ρωμείου, δηλαδή του χριστιανικού ορθόδοξου, μιλλέτ και ο εσωτερικός κατακερματισμός του αρμενικού (σε προτεστάντες και καθολικούς) και του εβραϊκού, μπορούν να φωτιστούν εάν λάβουμε υπόψη αυτές τις δραματικές αλλαγές οι οποίες εκκίνησαν από το *cuius regio, eius religio*.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι κριτικές που ασκήθηκαν στο μοντέλο των Ράινχαρντ και Σίλινγκ δεν πρέπει να ληφθούν υπόψη και να είναι παραγωγικές, το αντίθετο. Πράγματι η διαδικασία της ομολογιοποίησης δεν συνεπάγεται αυτόματα τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας αλλά μάλλον την εκκίνηση μιας διαδικασίας ανταγωνισμού για κοινωνική ηγεμονία κυρίαρχων ελίτ ή αποκλεισμένων κοινωνικών στρωμάτων· η διαδικασία ομολογιοποίησης δεν εκκινεί μόνο από τα πάνω (από το δίπολο Κράτος - Εκκλησία), αλλά και από τα κάτω,

προκαλώντας τριγμούς στα πολιτικά συστήματα και στις θρησκευτικές ιεραρχίες. Το σημαντικό όμως της συνεισφοράς τους είναι ότι αναδεικνύουν ότι η συγκρότηση συλλογικών θρησκευτικών ταυτοτήτων δεν σχετίζεται απαραίτητα με παραδοσιοκεντρικές κοινωνίες αλλά, αντίθετα, με κοινωνίες στις οποίες έχει εκκινήσει η διαδικασία του αστικού μετασχηματισμού τους. Και για αυτό το μοντέλο της ομολογιοποίησης δεν αντιφάσκει αλλά, αντίθετα, πρέπει να ιδωθεί συμπληρωματικά, με αυτό της εκκοσμίκευσης.

Βιβλιογραφία

- Bizzocchi, Roberto, "Church, Religion, and State in the Early Modern Period", *The Journal of Modern History*, Vol. 67, Supplement: The Origins of the State in Italy, 1300-1600 (December 1995), S152-S165.
- Clayer, Nathalie, "The dimension of confessionalization in the Ottoman Balkans at the time of Nationalisms", in H. Grandits, N. Clayer and R. Pichler, *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire, and Nation-Building*, London: I.B. Tauris, 2011, 89-109.
- Febvre Lucien, *Un destin: Martin Luther*, Paris: Rieder, 1928.
- Forster, Marc R., "The Elite and Popular Foundations of German Catholicism in the Age of Confessionalism: The Reichskirche", *Central European History*, 26:3 (1993), 311-325.
- Gorski, Philip S., "Historicizing the Secularization Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700", *American Sociological Review*, 65:1, (February 2000) 138-167.
- Hendrix, Scott, "Rerooting the Faith: The Reformation as Re-Christianization", *Church History*, 69:3 (2000) 558-577.
- Hering, Gunnar, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1968 (ελληνική μετάφραση: Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1620-1638*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2003).
- Heyberger, Bernard, "Pour une 'histoire croisée' de l'occidentalisation et de la confessionnalisation chez les chrétiens du Proche-Orient", *The MIT–Electronic Journal of Middle Eastern Studies* 3 (2003) 36-49.
- Harrington Joel F. & Walser Smith Helmut, "Confessionalization, Community, and State Building in Germany, 1555-1870", *The Journal of Modern History*, 69:1 (March 1997), 77-101.
- Krstić, Tijana, "Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate—Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confessionalization", *Comparative Studies in Society and History* 51:1, 2009, 35-63.
- Krstić Tijana, "Can We Speak of 'Confessionalization' beyond the Reformation? Ottoman Communities, Politics of Piety, and Empire-Building in an Early Modern Eurasian Perspective" σε Tijana Krstić, Derin Terzioğlu (επιμ.), *Entangled Confessionalizations? Dialogic Perspectives on the Politics of Piety and Community-Building in the Ottoman Empire, 15th –18th Centuries*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2022, 25-116.
- Laven, Mary, "Encountering the Counter-Reformation", *Renaissance Quarterly*, 59:3 (2006), 706-720.
- Lotz-Heumann, Ute, "The Concept of 'Confessionalization': a Historiographical Paradigm in Dispute", *Memoria y Civilización*, 4, 2001, 93-114.
- Marshall, Peter, "(Re)defining the English Reformation", *Journal of British Studies*, 48:3 (July 2009) 564-586.
- Podskalsky, Gerhard, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*. München: C. H. Beck 1988 (ελληνική μετάφραση: Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας (1453-1821): η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των Δυτικών Δογμάτων μετά την Μεταρρύθμιση*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2005).
- Reinhard, Wolfgang, "Reformation, Counter-Reformation, and the Early Modern State. A Reassessment", *Catholic Historical Review*, 75 (1989) 383-404.
- Reinhard, Wolfgang, "Was ist katholische Konfessionalisierung?", in Wolfgang Reinhard and Heinz Schilling (eds.), *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1995, 419-452.
- Ropel Lyndal, *Martin Luther: Renegade and Prophet*. London: Bodley Head, 2016.
- Roper Lyndal, *Summer of Fire and Blood. The German Peasants' War*, New York: Basic Books 2025

- Roth, John D. “Recent Currents in the Historiography of the Radical Reformation”, *Church History* 71: 3 (2002), 523-535.
- Rummel Erika, *The Confessionalization of Humanism in Reformation Germany*, Oxford: Oxford University Press 2000.
- Schilling, Heinz, “Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620”, in *Historische Zeitschrift*, 246, 1988, 1-45, μεταφρασμένο στα αγγλικά ως: “Confessionalization in the Empire. Religious and Societal Change in Germany between 1555 and 1620”, in Heinz Schilling, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*, Leiden – New York – Köln: Brill 1992, 205-245.
- Schilling, Heinz, “Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas”, in Wolfgang Reinhard and Heinz Schilling (Eds.), *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1995, 1-49.
- Schilling Heinz, *Martin Luther: Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, Munich: C.H. Beck Verlag 2012.
- Schilling, Heinz, “Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm”, in John M. Headley, Hans J. Hillerbrand, Anthony J. Papalas (Eds.), *Confessionalization in Europe, 1555-1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*, Abington - New York: Ashgate 2016, 21-35.
- Schmidt Heinrich Richard: *Dorf und Religion. Reformierte Sittenzucht in Berner Landgemeinden der Frühen Neuzeit*. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 41. Stuttgart 1995
- Schmidt Heinrich Richard: *Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung*. In: *Historische Zeitschrift* 265 (1997), 639–682.
- Zeeden, Ernst, “Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe”, *Historische Zeitschrift*, 185, 1958, 249-299.

Κεφάλαιο 4: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Ο Κάρολος Ε΄, ο μεγάλος αντίπαλος του Λούθηρου και των προτεσταντών, υπήρξε ο μοναδικός αυτοκράτορας στην ιστορία της Ευρώπης που ηγούνταν ταυτόχρονα δύο αυτοκρατοριών, της Ισπανικής και της Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Η υιοθέτηση του λουθηρανισμού από τους Γερμανούς πρίγκιπες της Ρηνανίας και της Σαξονίας μετέτρεψε τη σύγκρουσή τους με τον Αψβούργο αυτοκράτορα σε πολιτισμικό πόλεμο μεταξύ προτεσταντών και καθολικών, που οδήγησε σε δύο διαδοχικά ρεύματα πολιτισμικής αναμόρφωσης της Ευρώπης: τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση. Αλλά και μετά τον θάνατο του Καρόλου Ε΄, όταν οι δύο κλάδοι των Αψβούργων θα χωριστούν, η Μαδρίτη και η Βιέννη θα αποτελέσουν τα βασικά ερείσματα του καθολικισμού στην Ευρώπη. Από την άλλη, οι προτεστάντες θα αντιμετωπίσουν τα διλήμματα των εσωτερικών διασπάσεων, με πιο σημαντικό από αυτά μεταξύ λουθηρανών και καλβινιστών. Η εξόντωση του πιο ριζοσπαστικού τμήματος του κινήματος, των Αναβαπτιστών, και η ανασυγκρότηση της Καθολικής Εκκλησίας όπως έλαβε χώρα στη Σύνοδο του Τρέντο, θα οδηγήσουν σε κορύφωση τους Θρησκευτικούς Πολέμους στα τέλη του 16ου αιώνα. Ωστόσο ο τελευταίος από αυτούς, ο Τριακονταετής Πόλεμος, θα είναι περισσότερο πόλεμος γεωπολιτικών συμφερόντων παρά το αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ θρησκευτικών δογμάτων.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 1

Ορολογία

Μεταρρύθμιση, Αντιμεταρρύθμιση (Καθολική Μεταρρύθμιση), προτεστάντες, λουθηρανισμός, καλβινισμός, Σύνοδος του Τρέντο, Ιησουίτες, Αναβαπτιστές, Αγγλικανοί, Τριακονταετής Πόλεμος

4.1 Οι Αψβούργοι: μεταξύ Μεταρρύθμισης και Αντιμεταρρύθμισης

Το 1517, ένας Αυγουστινιανός μοναχός με το όνομα Μαρτίνος Λούθηρος θα αντιδράσει στην πώληση συγχωροχαρτιών από τον καρδινάλιο Ιωάννη Τέτζελ στις περιοχές της Σαξονίας. Τα συγχωροχάρτια υπήρξαν μια ιδιόμορφη πηγή εσόδων για το Βατικανό και το δίκτυό του στον καθολικό κόσμο. Η πρακτική αυτή, βέβαια, νομιμοποιούνταν από την καθολική άποψη περί Καθατηρίου, αυτής της ενδιάμεσης κατάστασης μεταξύ Κόλασης και Παραδείσου, που υποτίθεται επέτρεπε την άφεση των αμαρτιών, ζώντων και νεκρών. Όπως, όμως, παρατηρεί ο Έντουαρντ Μπερνς, κυρίως ένα άλλο δόγμα ήταν αυτό που έθεσε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξή της, και το οποίο είχε διατυπωθεί από σχολαστικούς θεολόγους μόλις τον 13ο αιώνα: πρόκειται για το δόγμα του Θησαυροφυλακίου των Αρετών (Edward Burns, 1983: 123). Προφανώς η διατύπωσή του αντανάκλούσε την απαρχή του εκχρηματισμού της φεουδαλικής οικονομίας εκείνης της εποχής. Σύμφωνα με αυτό, η ιερότητα του Χριστού, της Παναγίας και των άλλων αγίων παράγει πλεονάσματα αρετής, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί για συγχώρεση των αμαρτημάτων των απλών πιστών, πάντοτε με το ανάλογο αντίτιμο. Ωστόσο, η επίθεση του Λούθηρου εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας δεν περιορίστηκε στις κακές πρακτικές προσπορισμού εσόδων, ούτε μόνο στην ανάγκη αναμόρφωσης του μορφωτικού επιπέδου του κλήρου (Heinz Schilling, 2012· Lyndal Roper, 2016).

4.1.1 Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση

Ο Λούθηρος, με την τοιχοκόλληση των 95 Θέσεων του στον καθεδρικό της Βιτεμβέργης στις 31 Οκτωβρίου 1517, παραμονή της εορτής των Αγίων Πάντων, επιτέθηκε και αμφισβήτησε με τρόπο ριζικό συνολικά τον ρόλο του κλήρου όχι μόνο στην Καθολική Εκκλησία, αλλά και στον χριστιανισμό γενικότερα. Σε τι συνίσταται ο ρόλος αυτός; Μα στη διαδικασία διαμεσολάβησης που ασκεί ο κλήρος μεταξύ ουρανού και γης, μεταξύ Θεού και πιστών, που του επιτρέπει στην πραγματικότητα να διαμεσολαβεί και στη σχέση κράτους και υπηκόων. Φυσικά, η κάθετη ιεραρχική δομή της Καθολικής Εκκλησίας έδινε και άλλες αφορμές για κριτική. Αυτό όμως που ήταν ριζικά ανατρεπτικό ήταν η επιμονή για μια επιστροφή στις αξίες και στα ήθη των πρώτων χριστιανικών αιώνων, πριν την εγκαθίδρυση του επισκοπικού συστήματος, και φυσικά πριν την πρόσδεση των

χριστιανικών Εκκλησιών στις πολιτικές δομές είτε της Ανατολικής είτε της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η νέα θεολογία του Λούθηρου, για να αμφισβητήσει ακριβώς τον διαμεσολαβητικό ρόλο του κλήρου, έδινε βάρος στην Αγία Γραφή και όχι στην Ιερά Παράδοση (*sola scriptura*), στην πίστη και όχι στα έργα (*sola fide*).

Η διδασκαλία του Λούθηρου θα εμπνεύσει την εξέγερση των ιπποτών το 1524, δείχνοντας ότι πίσω από το θεολογικό περιεχόμενο της διδασκαλίας υπήρχε η επιθυμία των εκπροσώπων των πριγκίπων του κατακερματισμένου γερμανικού Βορρά να απαγκιστρωθούν από τον έλεγχο της λατινοκρατούμενης Καθολικής Εκκλησίας και του βασικού υπερασπιστή της στον γερμανικό κόσμο, της δυναστείας των Αψβούργων. Το αίτημα για οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία αναμειγνυόταν με αυτό του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού, και υπό αυτή την έννοια δεν είναι τυχαίο ότι οι θεωρητικοί του ρεύματος της ομολογιοποίησης αναγνώρισαν σε αυτή τη διαδικασία ένα είδος πρώιμης νεωτερικής εθνογένεσης.

Ωστόσο, η ιδεολογική ρήξη με την Καθολική Εκκλησία οδήγησε σε πολλαπλές εκδηλώσεις θρησκευτικού, και συνεπώς πολιτικού και κοινωνικού ριζοσπαστισμού, αρχικά σε όλο τον γερμανόφωνο κόσμο και μετέπειτα σε όλη την έκταση της ευρωπαϊκής ηπείρου: από τα Βρετανικά Νησιά μέχρι τις ρωσικές πεδιάδες. Το 1525 οι Γερμανοί αγρότες, σε συνθήκες ταχείας διείσδυσης των εμπορευματικών σχέσεων και εκχρηματισμού της οικονομίας, θα εξεγερθούν με τέτοια ορμή εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, που θα προκαλέσουν κάτι μη αναμενόμενο: τη συντηρητική στροφή του Λούθηρου, που θα συνταχθεί με τους ισχυρούς φεουδάρχες και θα ζητήσει την άγρια καταστολή της αγροτικής εξέγερσης. Ταυτόχρονα, διάφορα κινήματα *Αναβαπτιστών* (δηλαδή προτεσταντών οι οποίοι αμφισβητούσαν το βάπτισμα στη νηπιακή ηλικία) θα ξεσπάσουν σε διάφορα σημεία του γερμανόφωνου χώρου: εκκινώντας από μια εσωτερική ρήξη μεταξύ των οπαδών του Σβίγγλιου στη Ζυρίχη, το κίνημα θα αποκτήσει πολλές παραφυάδες, από το Νότιο Τιρόλο (Χουττερίτες) μέχρι την Ολλανδία (Μεννονίτες). Ίσως η πιο ριζοσπαστική εκδοχή αναδύθηκε στην πόλη Μύνστερ της Βεσφαλίας, η οποία καταλήφθηκε από τους Αναβαπτιστές μεταξύ 1534-1535. Με πιο σημαντική μορφή του κινήματος έναν πρώην ράφτη, τον Ιωάννη του Λάιντεν, οι Αναβαπτιστές θα διακηρύξουν όχι μόνο την αντιπαλότητά τους με τον καθολικισμό, αλλά και το όραμα μιας κοινοτικού τύπου ισότητας που για να επιτευχθεί προϋπέθετε την αναδιανομή του πλούτου. Φυλλάδια που κυκλοφόρησαν στη Βόρεια Γερμανία καλούσαν τους φτωχούς των περιοχών αυτών να ενωθούν με τους πολίτες του Μύνστερ για να μοιραστούν τον υλικό αλλά και τον πνευματικό πλούτο της πόλης. Εξελίσσοντας τα αιτήματα της αγροτικής εξέγερσης, οι Αναβαπτιστές θα θέσουν για πρώτη φορά το αίτημα του κοινοτικού εξισωτισμού ως οράματος της πρώιμης νεωτερικότητας. Αυτό εξηγεί και τη σκληρή καταστολή του κινήματος από τα στρατεύματα των Αψβούργων: στις 24 Ιουνίου του 1535 η πόλη θα καταληφθεί, και ο Ιωάννης του Λάιντεν μαζί με αρκετούς άλλους εξέχοντες ηγέτες των Αναβαπτιστών θα συλληφθούν και θα φυλακιστούν. Τον Ιανουάριο του 1536, αφού βασανίστηκαν, εκτελέστηκαν στην αγορά του Μύνστερ. Τα σώματά τους εκτέθηκαν σε κλουβιά που κρέμονταν από το καμπαναριό της εκκλησίας του Αγίου Λαμβέρτου. Τα οστά αφαιρέθηκαν αργότερα, αλλά τα κλουβιά κρέμονται ακόμα εκεί.

Μαζί με τον Ιωάννη του Λάιντεν και τους άλλους ηγέτες της εξέγερσης του Μύνστερ (όπως ο πάστορας Μπέρνχαρντ Ρότμαν), η περίοδος αυτή ανέδειξε την πιο σημαντική αντιλουθηρανική φιγούρα της πρώιμης Μεταρρύθμισης: τον Τόμας Μύντσερ, ο οποίος άσκησε σκληρή κριτική στον Λούθηρο για τον συμβιβασμό του με τους φεουδάρχες γαιοκτήμονες. Ο Μύντσερ θα αναδειχθεί σε έναν από τους ηγέτες της αγροτικής εξέγερσης, θα συλληφθεί και θα εκτελεστεί στις 27 Μαΐου του 1525. Στην τελευταία του ομολογία, που πάρθηκε βέβαια με βασανιστήρια τον Μάιο του 1525, ο Μύντσερ δήλωσε ότι ένας από τους πρωταρχικούς στόχους του ίδιου και των συντρόφων του ήταν το *omnia sunt communia*, δηλαδή «όλα τα πράγματα πρέπει να είναι κοινά» και η διανομή του πλούτου πρέπει να γίνεται στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του. Αυτή η δήλωση έχει αναφερθεί συχνά ως απόδειξη του «πρώιμου κομμουνισμού» του Μύντσερ, ωστόσο είναι πιθανό να αντανakλά περισσότερο ό,τι πίστευαν οι βασανιστές του για αυτόν, παρά το τι πίστευε στην πραγματικότητα ο ίδιος. Πάντως, στα γραπτά και στις επιστολές του ίδιου του Μύντσερ είναι σαφές ότι προτείνει να αφαιρεθεί η εξουσία από τις φεουδαρχικές αρχές και να δοθεί στον λαό, αν και δεν προτείνει αναδιανομή του πλούτου (Burns 1983, τ. Α': 120-133).

Η άγρια καταστολή των κινήματων των Αναβαπτιστών στον γερμανόφωνο κόσμο έθεσε τέλος σε μια ριζοσπαστική προοπτική των προτεσταντικών ιδεών. Ωστόσο, η εξέλιξη ήταν αρκετά διαφορετική στις πόλεις της Ελβετίας, όπου η αυτονομία των πόλεων και η ισχυρή παρουσία αστικών στρωμάτων δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια διαφορετική πρόσληψη των ιδεών του Λούθηρου. Ο Ούλριχ Τσβίγγλι (Ulrich Zwingli, γνωστός ως Ζβίγγλιος) στη Ζυρίχη, ο μαθητής του Ιωάννης Οικολαμπάδιος στη Βασιλεία, κυρίως όμως ένας Γάλλος εξόριστος προτεστάντης που πήρε τον έλεγχο της πόλης της Γενεύης, ο Ιωάννης Καλβίνος (Jean Calvin), ήταν οι πρωταγωνιστές του προτεσταντικού ρεύματος στα ελβετικά καντόνια. Επτά από αυτά θα παραμείνουν καθολικά, το 1531 θα επικρατήσουν των προτεσταντικών στο Δεύτερο Πόλεμο του Κάπελ και ο

θάνατος εκεί του Ζβίγγλιου θα συμβάλει στην εφαρμογή πολιτικών Αντιμεταρρύθμισης. Ωστόσο, η επίδραση των προτεσταντικών ιδεών θα παραμείνει ισχυρή, κυρίως επειδή η καλβινιστική εκδοχή θα καταφέρει όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά και να εξαχθεί σε τμήματα της υπόλοιπης Ευρώπης. Οι γαλλόφωνες περιοχές της Ολλανδίας, το βασκικό Βασίλειο της Ναβάρρας, οι Άγγλοι και οι Σκώτοι πρεσβυτεριανοί, Ούγγροι της ανατολικής Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας, επηρεάστηκαν από τον καλβινισμό, όπως και περιοχές της Γαλλίας, της Λιθουανίας και της Πολωνίας, μέχρι να τις επαναφέρει στον καθολικισμό η Αντιμεταρρύθμιση.

Σύμφωνα με την κλασική βεμπεριανή προσέγγιση του έργου του Καλβίνου, η επανερμηνεία του αυγουστίνειου δόγματος του απόλυτου προορισμού (η πεποίθηση ότι η θεία «κλήση» προς τον πιστό δηλώνεται από την κοινωνική του θέση πάνω σε αυτή τη γη) συνδέθηκε με την ανάδυση ενός αστικού ήθους, που έθετε στο επίκεντρο της ανθρώπινης συμπεριφοράς την πειθαρχία. Η πουριτανική ηθική του καλβινισμού συνέβαλε στην ανάδυση του καπιταλισμού, υπό την έννοια ότι συνέβαλε στην πειθάρχηση των σωμάτων και των ψυχών, και κυρίως της χρήσης του χρόνου από τους αστούς: όπως το έθεσε με πυκνό τρόπο ο Βενιαμίν Φραγκλίνος, «ο χρόνος είναι χρήμα» (Max Weber, 1984).

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, με βάση τις κριτικές που έχουν ασκηθεί στο βεμπεριανό έργο, γνωρίζουμε ότι στην επέκταση του αστικού ήθους της ατομικής πειθάρχησης δεν συνέβαλε μόνο η Μεταρρύθμιση, αλλά και η Αντιμεταρρύθμιση. Το 1545 η Καθολική Εκκλησία συγκάλεσε τη *Σύνοδο του Τρέντο*, μία πόλη του ιταλικού Βορρά, πολύ κοντά στους χώρους αμφισβήτησης της εξουσίας της από Γερμανούς, Γάλλους και Ελβετούς προτεστάντες. Επί 18 χρόνια, μέχρι το 1563, η Σύνοδος συζητούσε διεξοδικά όλα τα προτεινόμενα από τις προτεσταντικές διδασκαλίες δόγματα, και τα απέρριψε ένα προς ένα. Η Ιερά Εξέταση, κυρίως το ισπανικό της κομμάτι, θα αναλάβει δράση, ενώ ο πάπας Παύλος Δ΄ θα δημοσιεύσει τον περίφημο *Index Librorum Prohibitorum*, τη λίστα δηλαδή των απαγορευμένων βιβλίων, που θα ισχύσει μέχρι το 1966! Ωστόσο, η Αντιμεταρρύθμιση δεν περιορίστηκε στην καταστολή των προτεσταντών, αλλά προχώρησε και στη μορφωτική ανασυγκρότηση του καθολικού κλήρου, και κυρίως στην ανασυγκρότηση του μοναχισμού. Στην πρόταση των προτεσταντών να καταργήσουν τον μοναχισμό, μεταφέροντας τη λογική της πειθάρχησης που τον χαρακτήριζε σε όλο το ποίμνιο, δηλαδή στην αστική κοινωνία, η Καθολική Εκκλησία απάντησε με την ανασυγκρότηση των μοναχικών ταγμάτων και κυρίως με την αποδοχή ενός νέου που πρότεινε ένας πρώην Ισπανός ιππότης, ο Ιγνάτιος Λογιόλα: τους *Ιησουίτες*. Οι Ιησουίτες διέφεραν από τα παλαιά τάγματα όπως οι Δομινικανοί, οι Βενεδεκτινοί και οι Φραγκισκανοί μοναχοί, ως προς το ότι συνδύαζαν την ιδιότητα του μοναχού με αυτήν του πολεμιστή της πίστης. Ένας πολεμιστής, όμως, που δεν πολεμούσε όπως οι παλαιοί Σταυροφόροι με τα όπλα, αλλά με τη μόρφωση και τον λόγο. Το ιεραποστολικό έργο των Ιησουιτών αποτέλεσε βασικό όπλο των δυτικών καθολικών αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών όπως η Ισπανία και η Πορτογαλία. Ο τύπος του Ιησουίτη είχε ενσωματωμένη την έννοια της πειθάρχησης στον ίδιο βαθμό με τους διάφορους τύπους των προτεσταντών ηγετών: παστόρων, θεολόγων, λογίων.

Πέραν, όμως, της συμβολής Μεταρρύθμισης και Αντιμεταρρύθμισης στη διαμόρφωση του αστικού ήθους, πρέπει να τονίσουμε ότι η επιλογή των διάφορων εκδοχών του προτεσταντισμού ή του αναμορφωμένου καθολικισμού είχε συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο κατανοούνταν το πολιτικό στοιχείο. Αφού κατεστάλη ο ριζοσπαστικός προτεσταντισμός με τη συντριβή των Αναβαπτιστών, η επιλογή μεταξύ λουθηρανικής, καλβινιστικής ή καθολικής εκδοχής είχε συνέπειες στον τρόπο συγκρότησης της πολιτείας. Ο Τσαρλς Τίλλυ, χρησιμοποιώντας ένα μοντέλο που είχε προταθεί από τον Γκάι Σούνσον, θα παρατηρήσει ότι α) όπου επικράτησαν ισχυροί μονάρχες (π.χ. Γαλλία, Ισπανία, Αυστρία) ή αστικές ολιγαρχίες (π.χ. Βενετία) παρατηρείται μια προσκόλληση στον καθολικισμό. Η υπεράσπισή του ή η επαναφορά στον καθολικισμό μέσω της Αντιμεταρρύθμισης υπήρξε σημάδι ακριβώς υποστήριξης «συντηρητικών» απολυταρχικών μοναρχιών· β) όπου οι μονάρχες αναγκάστηκαν να μοιραστούν την εξουσία τους με σοβαρούς αντιπάλους από τις τάξεις των ευγενών και των αστών (γερμανικός Βορράς και σκανδιναβικές χώρες) επικράτησε η λουθηρανική εκδοχή της διαμόρφωσης εθνικοποιημένων Εκκλησιών που συμβάλλονται με τις «πεφωτισμένες» απολυταρχικές μοναρχίες των χωρών τους – το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας, η οποία ως εθνικοποιημένη αποτέλεσε το πρότυπο στην πραγματικότητα των σκανδιναβικών λουθηρανικών Εκκλησιών· ενώ, τέλος, γ) όπου επικράτησε η καλβινιστική εκδοχή (ελβετικά καντόνια, Σκώτοι πρεσβυτεριανοί, Μεταρρυθμιστές της Νέας Αγγλίας), οι πολιτικές δομές συγκροτήθηκαν με πολύ πιο «δημοκρατικό» τρόπο (Charles Tilly, 1998: 124-126).

4.1.3 Οι Αψβούργοι ως ηγέτες της Αντιμεταρρύθμισης

Ο λουθηρανισμός εξαπλώθηκε με γρήγορους ρυθμούς και στα εδάφη της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα, οι περισσότερες από τις επαρχίες της, με εξαίρεση το Τιρόλο, ήταν σε μεγάλο

βαθμό λουθηρανικές. Ο ίδιος ο Φερδινάνδος Α΄, παρότι ευσεβής καθολικός, ήταν ένας από τους κύριους υποστηρικτές της μεταρρύθμισης της καθολικής εκπαίδευσης και των ηθικών προτύπων μεταξύ των κληρικών, ακριβώς όπως τα είχε εισηγηθεί η Σύνοδος του Τρέντο. Από την άλλη, η οικονομική εξάρτησή του από τις νομοκατεστημένες τάξεις των διάφορων εθνικών ομάδων τον κατέστησε πιο ανεκτικό απέναντι στους ευγενείς που είχαν προσχωρήσει σε διάφορες εκδοχές του προτεσταντισμού, για να εξασφαλίσει τη χρηματοδότηση για τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις εναντίον των Οθωμανών. Όπως παρατηρεί η Πόλα Φίχτνερ, είναι παράδοξο ως έναν βαθμό, αλλά η οθωμανική απειλή μιας πιθανής επέκτασης του ισλάμ στην Κεντρική Ευρώπη διευκόλυνε τους προτεστάντες να εδραιώσουν τη θέση τους στην Αυστρία και ενίσχυσε την επιρροή των περιφερειακών κυβερνήσεων και διοικήσεων εις βάρος της κυριαρχίας των Αψβούργων.

Ωστόσο, η προτεσταντική υπεροχή στα αυστριακά εδάφη αποδείχθηκε βραχύβια. Προτού αποβιώσει, ο Φερδινάνδος Α΄ (1556-1564) μοίρασε τα εδάφη του στους τρεις γιους του. Ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός Β΄ (1564-1576), αν και δεν ήταν εντελώς εχθρικός προς τον λουθηρανισμό, δεν είχε πνεύμα ανοχής απέναντι σε υπηκόους διαφορετικών θρησκειών. Οι αδελφοί του, ο αρχιδούκας Φερδινάνδος (1529-1595), ο οποίος έλαβε την Άνω Αυστρία, η οποία περιλάμβανε το Τιρόλο, και ο αρχιδούκας Κάρολος (1540-1590), στον οποίο δόθηκε η Εσωτερική Αυστρία με έδρα το Γκρατς, ήταν φανατικοί καθολικοί. Επίσης, ο προτεσταντισμός ποτέ δεν ρίζωσε πολύ βαθιά στο Τιρόλο, οπότε ο αρχιδούκας Φερδινάνδος δεν αντιμετώπισε την πρόκληση της επανακαθολικοποίησης μεγάλου αριθμού υπηκόων του. Η Στυρία και η Καρινθία, όμως, που ανήκαν στον αρχιδούκα Κάρολο αποτέλεσαν την απαρχή των σκληρών αντιμεταρρυθμιστικών πολιτικών εναντίον των λουθηρανών. Παρότι το 1578 συμφώνησε προφορικά να επιτρέψει τόσο στους λουθηρανούς ευγενείς όσο και στους κατοίκους της περιοχής να ασκούν ελεύθερα την πίστη τους, ο Κάρολος άρχισε να αφαιρεί τα προνόμια που είχαν λάβει οι λουθηρανοί υπήκοοί του. Το έργο του συνεχίστηκε από τον γιο του αυτοκράτορα Φερδινάνδο Β΄ (1619-1637), ο οποίος βρισκόταν υπό την έντονη επιρροή της Βαυαρής καθολικής μητέρας του.

Ο Φερδινάνδος Β΄ υπηρέτησε ως πολιτική αιχμή της Αντιμεταρρύθμισης στην Κεντρική Ευρώπη, η οποία τελείωσε με τον καθολικισμό να κυριαρχεί σε όλα τα εδάφη των Αψβούργων: α) εκδίωξε τους ευαγγελικούς πάστορες από τις πόλεις και τις βασιλικές ιδιοκτησίες στη Στυρία, β) απείλησε τους λουθηρανούς ευγενείς με παρακράτηση κεφαλαίων, που θα έθεταν σε κίνδυνο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματά επί των γαιών τους, και αντάμειψε όσους αποφάσισαν να επανέλθουν στον καθολικισμό, γ) στρατολόγησε νέους καθολικούς ευγενείς με αντάλλαγμα τίτλους ευγενείας που αντιστοιχούσαν σε κάποια γραφειοκρατική θέση ή αξίωμα, δ) μείωσε αλλά δεν εξάλειψε τα προνόμια των νομοκατεστημένων τάξεων στη Βοημία και στην Ουγγαρία, παρότι οι Ούγγροι ευγενείς διατήρησαν το προνόμιο της ένοπλης αντίστασης στους αυτοκράτορες που θα προσπαθούσαν να τους το αφαιρέσουν. Οι Αψβούργοι δεν είχαν στόχο την κατάργηση γενικά των προνομίων αλλά να επιβάλλουν στις νομοκατεστημένες τάξεις να είναι πιο συνεργατικές, παρέχοντας πολλά και σημαντικά ανταλλάγματα: κυρίως τη δυνατότητα να ασκούν δικαστική εξουσία πάνω σε μια αγροτιά που ήταν καθηλωμένη σε κατάσταση δουλοπαροικίας. Οι σύγχρονοι μελετητές αποκαλούν αυτό τον συνδυασμό πριγκιπικής και τοπικής εξουσίας «λειτουργικό δυϊσμό». Οι νομοκατεστημένες τάξεις της Βοημίας και της Ουγγαρίας ήταν ο μοχλός της επιβολής εξουσίας των Αψβούργων πάνω σε Βοημούς και Ούγγρους υπηκόους (Paula Sutter Fichtner, 2003: 31-32).

Φυσικά, όπως συνέβη και με τον Κάρολο Ε΄ παλαιότερα, ούτε ο Φερδινάνδος Β΄ ούτε οι διάδοχοί του μπόρεσαν να υποτάξουν την προτεσταντική Γερμανία. Όμως, μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο του 17ου αιώνα, οι Αψβούργοι είχαν καταφέρει να απωθήσουν τα οθωμανικά στρατεύματα και να επιβάλουν τον καθολικισμό σε όλη την επικράτειά τους. Αυτό εκφράστηκε σε μια ιδιαίτερα έντονη πολιτιστική και θρησκευτική δραστηριότητα της δυναστείας από τα μέσα του 17ου έως τα μέσα του 18ου αιώνα: για παράδειγμα, εκείνη την εποχή κατασκευάστηκαν μνημειώδη κοσμικά και εκκλησιαστικά έργα της εποχής του μπαρόκ, όπως η επέκταση του Ανακτόρου Χόφμπουργκ και η οικοδόμηση του Αββαείου του Μελκ, στη συμβολή του ομώνυμου ποταμού και του Δούναβη στην Κάτω Αυστρία.

4.1.4 Ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648)

Ο Φερδινάνδος Β΄ ανακηρύχθηκε βασιλιάς της Βοημίας το 1617, πριν δηλαδή ανακηρυχθεί αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 1619. Το Βασίλειο της Βοημίας, όμως, αρνήθηκε να τον δεχτεί ως κυβερνήτη του και επέλεξε αντ' αυτού τον Γερμανό εκλέκτορα του Παλατινάτου Φρειδερίκο Ε΄. Τον Μάιο του 1618 μια ομάδα Βοημών αριστοκρατών συναντήθηκε στην Πράγα με δύο εκπροσώπους του αυτοκράτορα και τον γραμματέα τους, στο παλάτι Χράτστανι. Οι Βοημοί ευγενείς γκρέμισαν τους τρεις άνδρες από ένα παράθυρο σε μια τάφρο περίπου 20 μέτρων. Το περίεργο είναι ότι οι τρεις άνδρες επιβίωσαν. Οι σύγχρονοι, ιδιαίτερα οι

καθολικοί, απέδωσαν την επιβίωση των ανδρών σε θαύμα. Είναι ωστόσο πιο πιθανό, όπως άλλωστε ισχυρίζονταν και οι Βοημοί, ένας σωρός κοπριάς να μετρίασε την πτώση τους.

Το περιστατικό αποτέλεσε την αφορμή για να πυροδοτήσει τον Τριακονταετή Πόλεμο, ο οποίος, όταν έληξε το 1648, είχε διαλύσει μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Οι Βοημοί προτεστάντες, με τη βοήθεια σημαντικού αριθμού λουθηρανών ευγενών της Αυστρίας και του καλβινιστή βοεβόδα της Τρανσυλβανίας (αλλά και των Οθωμανών που είχαν εμπλακεί εκείνη την εποχή σε πόλεμο με Πολωνούς και μετά με Πέρσες), εισέβαλαν στην Ουγγαρία. Ωστόσο ο δούκας της Σαβοΐας τους νίκησε στη μάχη του Σάμπλατ αναγκάζοντάς τους να επιστρέψουν στην Πράγα. Ο Φερδινάνδος Β΄ θα καταφέρει να καταστείλει την εξέγερση στη Βοημία χάρη στη σημαντική βοήθεια από τα ξαδέφρια του, τον δούκα Μαξιμιλιανό Α΄ (1573-1651) της Βαυαρίας και τον βασιλιά Φίλιππο Γ΄ (1578-1621) της Ισπανίας. Τον Νοέμβριο του 1620, οι δυνάμεις των Αψβούργων χρηματοδοτημένες από τον Μαξιμιλιανό και με ηγέτη τον κόμη Τίλλυ, νίκησαν τους επαναστατημένους συνομόσπονδους, στους οποίους περιλαμβάνονταν οι αντιφρονούντες από την Κάτω Αυστρία, στη μάχη του Λευκού Όρους, έξω από την Πράγα. Ο Φερδινάνδος Β΄ ανακηρύχθηκε άλλη μία φορά βασιλιάς της Βοημίας, και μετά τον θάνατό του το 1637 ο γιος του Φερδινάνδος Γ΄ (1637-1657) θα συνεχίσει τις πολιτικές ενσωμάτωσης της Βοημίας και της ευθυγράμμισης των ευγενών της με τα συμφέροντα της δυναστείας. Έτσι ο ίδιος ο Φερδινάνδος Β΄ δεν έζησε για να δει το τέλος της σύγκρουσης. Είχε, ωστόσο, πραγματοποιήσει δύο από τους κύριους στόχους του: να αποκαταστήσει τον εαυτό του στον θρόνο της Βοημίας και να μεταστρέψει τους περισσότερους υπηκόους του στον καθολικισμό (Paula Sutter Fichtner, 2003: 32-35).

Ο Τριακονταετής Πόλεμος δεν επιβεβαίωσε μόνο τον ρόλο των Αψβούργων ως υπερασπιστών του καθολικισμού στην Ευρώπη, αλλά διαμόρφωσε και τον εδαφικό πυρήνα πάνω στον οποίο τελικά στηρίχτηκε η αυτοκρατορία μέχρι τη διάλυσή της το 1918: τα αυστριακά, τα ουγγρικά και τα βοημικά εδάφη. Βέβαια, είναι γνωστό ότι ο Τριακονταετής Πόλεμος, παρότι υπήρξε ο τελευταίος των Θρησκευτικών Πολέμων, στην πραγματικότητα έχασε στην πορεία τον θρησκευτικό του χαρακτήρα. Τα κριτήρια πολλών από όσους ενεπλάκησαν δεν ήταν πια θρησκευτικά αλλά καθαρά γεωπολιτικά και πολιτικά. Έτσι, για παράδειγμα, πολλοί λουθηρανοί πρίγκιπες των γερμανικών κρατιδίων υποστήριξαν τον καθολικό Φερδινάνδο, επειδή τον θεώρησαν ως νόμιμο εκλεγμένο βασιλιά της Βοημίας. Ωστόσο, αυτή η σύγκλιση έλαβε τέλος όταν το 1625 ο Φερδινάνδος Β΄ διόρισε στη θέση του αρχιστράτηγου τον Βοημό Άλμπρεχτ φον Βαλλενστάιν και έστρεψε όλους τους πρίγκιπες εναντίον του. Ο Βαλλενστάιν, παρότι προερχόταν από οικογένεια παλιών Χουσιτιών, είχε μεταστραφεί στον Καθολικισμό από το 1606 και θα πολεμήσει στο πλευρό του καθολικού αυτοκράτορα των Αψβούργων. Η οριστική ρήξη μεταξύ αυτοκράτορα και λουθηρανών πριγκίπων θα λάβει χώρα τον Μάρτιο του 1629 όταν θα εκδώσει το Διάταγμα περί Αποκαταστάσεως με το οποίο θα ζητά την επιστροφή όλων των εδαφών που είχε απολέσει η Καθολική Εκκλησία μετά τη Συνθήκη της Αυγούστας το 1555.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ήταν αναμενόμενη η επέμβαση στον πόλεμο της λουθηρανικής Δανίας (1625-1629) και της λουθηρανικής Σουηδίας (1630-1634) στο πλευρό των αντιφρονούντων. Οι Σουηδοί του βασιλιά Γουστάβου Αδόλφου κατέλαβαν έναν τεράστιο χώρο μεταξύ Βερολίνου και Μόσχας στη Βόρεια Ευρώπη. Από την άλλη, η συμπαράταξη της καθολικής Ισπανίας στο πλευρό του Φερδινάνδου Β΄ προκάλεσε τα ανακλαστικά των Ολλανδών, που το 1625 με τη Συνθήκη της Χάγης συμφώνησαν με τους Άγγλους να στηρίξουν την επέμβαση της Δανίας στον πόλεμο. Ωστόσο αποτέλεσε ιδεολογικό αλλά όχι γεωπολιτικό παράδοξο η συμμετοχή της καθολικής Γαλλίας στον πόλεμο, με πρωταγωνιστή τον καρδινάλιο Ρισελιέ, στο πλευρό των Βοημών επίσης. Η προσπάθεια της Γαλλίας να απαγκιστρωθεί από την αψβουργική περικύκλωση από δυσμάρ (Ισπανία), βορρά (Ολλανδία) και ανατολάς (Αυστρία) την ώθησε να στηρίξει τους επαναστατημένους προτεστάντες εναντίον της Βιέννης, την ίδια στιγμή που είχαν σφαχτεί ή εξοριστεί από τα δικά της εδάφη οι δικοί της προτεστάντες: οι Ουγενότοι. Βέβαια η έκδοση του Διατάγματος της Νάντης το 1598 είχε προσπαθήσει να επουλώσει τις πληγές που είχε ανοίξει η σφαγή της Νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου το 1572. Τόσο για τη δυναστεία των Βαλουά όσο και για τη διάδοχη δυναστεία των Βουρβόνων ο βασικός αντίπαλος στην Κεντρική Ευρώπη, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, παρέμεναν οι Αψβούργοι αυτοκράτορες.

Έτσι, η Γαλλία χρηματοδότησε τις επιχειρήσεις του Σουηδού μονάρχη Γουστάβου Αδόλφου, ο οποίος πέτυχε συνεχείς νίκες εναντίον του Τίλλυ, καταφέροντας να καταλάβει το Μόναχο το 1632, ενώ νίκησε την ίδια χρονιά στο Λύτσεν της Λειψίας τον Βαλλενστάιν, όπου όμως ο ίδιος έχασε τη ζωή του. Το ίδιο όμως θα συμβεί με τον νικημένο αντίπαλό του: ο Βαλλενστάιν, έχοντας πέσει σε δυσμένεια και λίγο πριν αυτομολήσει στους Σουηδούς, θα δολοφονηθεί από αξιωματικούς του τον Φεβρουάριο του 1634. Με την εξόντωση των πιο σημαντικών στρατηγικών προσωπικοτήτων των δύο στρατοπέδων θα ανοίξει ο δρόμος για την Ειρήνη της Πράγας τον Μάιο του 1635: ο Φερδινάνδος απέσυρε το Διάταγμα περί Αποκαταστάσεως με αντάλλαγμα τη διάλυση της Προτεσταντικής Ένωσης του Χάιλμπρον και της Καθολικής Ένωσης στον αυτοκρατορικό στρατό. Οι εχθροπραξίες θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια, αλλά ο Φερδινάνδος Β΄ θα καταλάβει ότι ήταν αδύνατο

να επιτύχει την υποταγή των προτεσταντών έχοντας απέναντί του τη συμμαχία Γαλλίας και Σουηδίας. Έτσι, το 1648 ο πόλεμος θα τελειώσει με την υπογραφή τριών διαφορετικών συμφωνιών μεταξύ α) της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων από τη μία και της Ισπανίας και της Ολλανδίας από την άλλη, β) της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Σουηδίας, και γ) της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Γαλλίας. Από τις τρεις αυτές συμφωνίες που έμειναν γνωστές ως Συνθήκη της Βεσφαλίας, οι δύο πρώτες υπογράφηκαν στο Όσναμπρουκ (της Κάτω Σαξονίας) και η τρίτη στο Μύνστερ (της Βόρειας Ρηνανίας). Η πρώτη αναγνώρισε ουσιαστικά την ανεξαρτησία της Ολλανδίας, αν και η Αυτοκρατορική Δίαιτα την αναγνώρισε μόλις το 1728. Με τις άλλες δύο επιβεβαιωνόταν το *cuius regio, eius religio* της Συνθήκης της Αυγούστας, η ελευθερία της λατρείας για τις μειονότητες, ενώ καταργούνταν το *ius reformandi*, δηλαδή η απαίτηση οι υπήκοοι να αλλάζουν θρησκεία εάν άλλαζε θρησκεία και ο ηγεμόνας τους. Αυτό δεν ίσχυε για τα Κληρονομικά Εδάφη των Αψβούργων στην Άνω και Κάτω Αυστρία. Η πιο σημαντική πτυχή, όμως, της Συνθήκης της Βεσφαλίας ήταν η διαμόρφωση ενός πανευρωπαϊκού διακρατικού συστήματος που βασιζόταν στην αναγνώριση της κυριαρχίας των κρατών πάνω στις επικράτειές τους και συνεπώς στην απαγόρευση επεμβάσεων στα εσωτερικά τρίτων χωρών (Paula Sutter Fichtner, 2003: 35-36).

Αυτό όμως σήμαινε ότι όλα τα γερμανικά πριγκιπάτα του Βορρά αναγνωρίζονταν ως ανεξάρτητα. Οι Αψβούργοι μπορεί να επέβαλαν τον έλεγχό τους στην Αυστρία και τη Βοημία, ωστόσο η Βαυαρία, η Σαξονία και βέβαια αργότερα η Πρωσία θα εμφανίζονταν ως εν δυνάμει απειλές για την αυτοκρατορία τους. Η απάντηση των Αψβούργων σε αυτό το πρόβλημα ήταν οι ισορροπίες που προσπαθούσαν να κρατήσουν με τους ευγενείς της Βοημίας και της Ουγγαρίας, ενώ είχαν υπό τον έλεγχό τους επίσης μικρότερα πριγκιπάτα, όπως η Σουηβία και η Φραγκονία. Νέοι κίνδυνοι θα αναδυθούν για την αυτοκρατορία κατά τον 17ο αιώνα, από ανατολικά και νότια. Οι Βουρβόνοι της Γαλλίας με τον δυναμικό «Βασιλιά-Ήλιο» Λουδοβίκο ΙΔ΄ θα προσαρτήσουν το Στρασβούργο το 1679 και θα βομβαρδίσουν ανελέητα τη Χαϊλδεβέργη εννέα χρόνια αργότερα. Την επόμενη δεκαετία θα ξεκινήσει ο Μέγας Πόλεμος με τους Οθωμανούς, όπου για μία φορά ακόμη οι Αψβούργοι θα αποδείξουν ότι ήταν ένας αξιόπιστος υπερασπιστής της κληρονομιάς της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

4.1.5 Η επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας στην Αυστριακή Αυτοκρατορία: το Διάταγμα της Γης του 1627

Όπως αναφέραμε και στην αρχή, η νίκη των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στη μάχη του Λευκού Όρους το 1620 σήμανε τη σταθεροποίηση των δουλοπαροικιακών σχέσεων στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Αντί η ήττα των Βοημών αριστοκρατών να σημάνει τη διάλυση των νομοκατεστημένων τάξεων του βασιλείου τους, σήμανε ακριβώς το αντίθετο: την αναπαραγωγή τους με βάση τη διατήρηση των δουλοπαροικιακών σχέσεων, με αντάλλαγμα τη νομιμοφροσύνη τους προς τη Βιέννη, εκεί όπου μεταφέρθηκε και η Καγκελαρία της Βοημίας το 1624. Οι υποθέσεις της, συμπεριλαμβανομένων όσων αφορούσαν τα διάφορα εδάφη του Στέμματος της Βοημίας, όπως η Μοραβία και η Σιλεσία, διοικούνταν πλέον απευθείας από την πρωτεύουσα των Αψβούργων. Βέβαια, μερικοί αρχηγοί της εξέγερσης εκτελέστηκαν, ενώ άλλων κατασχέθηκε η περιουσία. Με το ανανεωμένο Διάταγμα για τη Γη της Βοημίας του 1627 ο Φερδινάνδος Β΄ κατέστησε το Στέμμα της Βοημίας κληρονομικό του οίκου των Αψβούργων. Βάσει του διατάγματος, οι ευγενείς της Βοημίας θα αναλάμβαναν σημαντικές διοικητικές ευθύνες σε όλο το βασίλειό τους και θα διατηρούσαν επίσης το δικαίωμα να εγκρίνουν και να εισπράττουν 37 φόρους. Επιπλέον, οι μεγάλοι άρχοντες και ιππότες της Βοημίας θα εξακολουθούσαν να ελέγχουν περίπου το 80% της γης που δεν κατείχε άμεσα το Στέμμα. Οι ευγενείς διατήρησαν επίσης άμεση νομική εξουσία πάνω στους δουλοπαροίκους που ζούσαν και εργάζονταν στα φέουδά τους. Αυτό είχε ως συνέπεια ακόμη και κατά τη διάρκεια του Τριακονταετούς Πολέμου να επιβάλλουν στους δουλοπαροίκους τους πρόσθετες μέρες απλήρωτης εργασίας (αγγαρείες).

Οι Αψβούργοι είχαν ενισχύσει την επιρροή των ευγενών σε όλο το βασίλειο αποδίδοντάς τους τεράστιες εκτάσεις παραγωγικού εδάφους. Αυτό είχε ως συνέπεια να μην έχουν τον πραγματικό έλεγχο των νομικών ή φορολογικών υποθέσεων σε οποιοδήποτε μέρος της αυτοκρατορίας. Ούτε προφανώς το ήθελαν, εφόσον τα πρώην κέντρα εξέγερσης, όπως η Βοημία και η Άνω Αυστρία, πλήρωναν τους φόρους τους και παρέμεναν στον καθολικισμό. Σε αντίθεση με τους καθολικούς βασιλιάδες της Γαλλίας ή τους Βαυαρούς Βίττελσμπαχ, ασκούσαν μια χαλαρή μορφή ηγεμονικής διακυβέρνησης που διασφάλιζε τη θρησκευτική αλλά όχι και την εθνοτική ομοιογένεια της επικράτειάς τους.

Βιβλιογραφία

- Burns, E.M., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.
- Berstein Serge & Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5ος – 18ος αιώνας*, Αλεξάνδρεια 2002.
- Curtis, Benjamin, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, London: Bloomsbury 2013.
- Deak, Istvan, *Forging a Multinational State: State-making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*, Stanford: Stanford University Press, 2015.
- Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press 1990.
- Evans, R.J.W., *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c.1683-1867*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Empire: From Dynasticism to Multinationalism*, Anvil Series, Krieger Pub Co 1997.
- Fichtner Sutter, Paula, *Terror and Toleration: The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526-1850*, London: Reaktion Books 2008.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Monarchy, 1490-1848: Attributes of Empire*, London: Macmillan, 2003.
- Fichtner Sutter, Paula, (Ed.), *Historical Dictionary of Austria, 2nd Edition (Historical Dictionaries of Europe)*, *Historical Dictionaries of Europe*, No. 70, Lanham, Maryland – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, Inc. 2009.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburgs: Dynasty, Culture and Politics*, London: Reaktion Books 2008.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg empire: a new history*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kann, Robert A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, Vol. 2, New York: Columbia University Press 1950.
- der Kiste John Van, *The End of the Habsburgs: The Decline and Fall of the Austrian Monarchy*, Gloucestershire: Fonthill Media Ltd. 2020.
- Koenigsberger, H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Ithaca: Cornell University Press 1971.
- Komlosy, Andrea, "Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy" in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Βουδαπέστη: CEU Press 2015, 369-427.
- Krueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, New York: Oxford University Press, 2009.
- MacHardy, Karin J., *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622*, Palgrave Macmillan, 2002.
- Röper Lyndal, *Martin Luther: Renegade and Prophet*. London: Bodley Head, 2016.
- Röper Lyndal, *Summer of Fire and Blood. The German Peasants' War*, New York: Basic Books 2025
- Schilling Heinz, *Martin Luther: Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, Munich: C.H. Beck Verlag 2012.
- Sombart, Werner, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του Δυτικού Καπιταλισμού*, Αθήνα: Νεφέλη 1998.
- Szabo, Franz, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753-1780*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1994.
- Sugar, Peter F., *Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe*, Brookfield: Variorum, 1997.

- Tilly, Charles, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Vermes, Gabor, *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy 1711-1848*, Budapest & New York: CEU Press, 2014.
- Wheatcroft, Andrew. *The Enemy at the Gate Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York: Basic Books, 2010.
- Wolff, Larry, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford: Stanford University Press, 2010.

Κεφάλαιο 5: Η Ρωσική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται οι συνέπειες της κατάκτησης του Καζάν και του Άστραχαν στους μετασχηματισμούς της ρωσικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας και της σχέσης της με τη ρωσική ορθοδοξία αλλά και τις διαδικασίες ομολογιοποίησης στη ρωσική κοινωνία, είτε εκκινούμενες από τα πάνω (όπως π.χ. οι μεταρρυθμίσεις που προώθησε ο πατριάρχης Νίκων) είτε εκκινούμενες από τα κάτω (η αντίδραση των Παλαιόπιστων στις πρώτες), και την τελική διευθέτηση που επέβαλε ο Μέγας Πέτρος με την εφαρμογή ενός σκληρού κρατικού ελέγχου επί της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, κυρίως με τον υποβιβασμό του Πατριαρχείου Μόσχας σε μητρόπολη.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 2

Ορολογία

κατάκτηση Καζάν και Άστραχαν, Πολωνο-λιθουανική Κοινοπολιτεία, Πατριαρχείο Ρωσίας, Σύνοδος του 1666, Σχίσμα των Παλαιόπιστων, Zemsky Sobor (Συνέλευση της Γης), Sobornoe Ulozhenie (Κώδικας της Συνέλευσης)

5.1 Οι Ρομάνοφ: μεταξύ ορθοδοξίας και προτεσταντισμού

Η δυναστεία των Ρούρικ θα τελειώσει οριστικά το 1598 με τον θάνατο του Φιόντορ Α΄, γιου του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού. Ο Φιόντορ πιθανότατα ήταν πνευματικά καθυστερημένος, αλλά η άνοδος στον θρόνο το 1584 ήταν το αποτέλεσμα της δολοφονίας του πρωτότοκου αδελφού του από τον πατέρα του, τέσσερα χρόνια πριν. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, η πραγματική εξουσία θα περάσει στα χέρια του κουνιάδου του Μπορίς Γκοντουνόφ, ο οποίος και θα διαδεχθεί τον Φιόντορ Α΄. Με καταγωγή από Τάταρους της Χρυσής Ορδής αλλά και μέλος της Οπρίτσνινα, της παραστρατιωτικής ομάδας που συγκρότησε ο Ιβάν Δ΄ για να ελέγξει τους βογιάρους, ο Γκοντουνόφ θα κερδίσει την εμπιστοσύνη του τσάρου. Ωστόσο, και αυτό είναι παράδοξο, ενώ δεν ήταν καθόλου αρεστός από τους αντίπαλους βογιάρους και αναγκάστηκε να εξοντώσει αρκετούς από αυτούς για να αντιμετωπίσει τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα που είχε αφήσει η πολιτική των συνεχόμενων εκστρατειών του Ιβάν Δ΄, θα εκδώσει δύο διατάγματα, του 1593 και του 1597, που θα εντατικοποιήσουν την εκμετάλλευση των αγροτών από τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Για την ακρίβεια, το διάταγμα του 1597 απαγόρευε στους αγρότες να επιλέγουν τον φεουδάρχη τους και να μεταφέρουν με τον τρόπο αυτό γη από τον ένα στον άλλο. Το διάταγμα πρόσδεने τους αγρότες στη γη, καθηλώνοντάς τους σε μια σκληρή κατάσταση δουλοπαροικίας.

Υπό αυτή την έννοια, ο Γκοντουνόφ αποτελεί μια στιγμή ανάσχεσης των σκληρών πολιτικών που ακολούθησαν οι δύο Ιβάν απέναντι στους βογιάρους. Ωστόσο αυτός ο τσάρος, που θα αποτελέσει προοίμιο μιας εποχής αναταράξεων που θα διαρκέσει μέχρι την άνοδο του Μιχαήλ Ρομάνοφ στον ρωσικό θρόνο το 1613, θα συνδέσει το όνομά του με την πιο σημαντική στιγμή θέσμησης της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας: την αναγνώρισή της ως Πατριαρχείου από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία τον Τρανό. Και ταυτόχρονα, θα είναι ο πρώτος τσάρος που θα επιτρέψει τη λειτουργία λουθηρανικών εκκλησιών στο έδαφος της Ρωσίας. Υπό μία έννοια, ο Γκοντουνόφ εισάγει τη ρωσική Ιστορία στην εποχή της ομολογιοποίησης. Ωστόσο, το ζήτημα του αναπροσδιορισμού των συλλογικών ταυτοτήτων δεν εκκίνησε με την πρόσληψη των Θρησκευτικών Πολέμων της Δύσης αλλά με την υποταγή των μουσουλμάνων της Ανατολής: την κατάληψη δηλαδή του Καζάν και του Άστραχαν από τον Ιβάν Δ΄.

5.1.1 Η ρωσική κατάκτηση του Καζάν: Reconquista ή ο Τσάρος ως διάδοχος των Χαν;

Η κατάκτηση και προσάρτηση του Χανάτου του Καζάν υπήρξε μία από τις κρίσιμες καμπές στη ρωσική ιστορία. Έθεσε τις βάσεις για την εδαφική επέκταση της Μόσχας κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων. Η μακροπρόθεσμη στρατηγική και οικονομική σημασία της κατάκτησης του Καζάν ήταν προφανής: ο έλεγχος του πλούτου των περιοχών του μέσου ρου του Βόλγα, η απόκτηση πρόσβασης στον πλούτο της Σιβηρίας και

η κυριαρχία στους εμπορικούς δρόμους προς την Κεντρική Ασία και την Κίνα, καθώς και προς το Ιράν και τον Καύκασο. Με άλλα λόγια, το Καζάν ήταν το παράθυρο της Μόσχας στην Ανατολή. Αλλά ακόμη μεγαλύτερη ήταν η άμεση συμβολική σημασία του. Το Καζάν ήταν ένα από τα διάδοχα κράτη της Χρυσής Ορδής και οι κυβερνήτες του άμεσοι απόγονοι του Τσένγκις Χαν. Η κατάκτηση του Καζάν ήταν μια απόδειξη της υπεροχής της χριστιανικής Μόσχας επί των μουσουλμάνων Μογγόλων κατακτητών. Δεδομένων των αιώνων της ταπείνωσης και της υποταγής που υφίσταντο οι Μεγάλοι Πρίγκηπες από τους χαν της Χρυσής Ορδής, η Μόσχα αναμφίβολα είδε την κατάκτηση του Καζάν ως επιβεβαίωση της ανωτερότητας των όπλων της, και το σημαντικότερο, ως μια θεϊκή ένδειξη ότι η Μόσχα είχε καταστεί το κέντρο του χριστιανικού κόσμου. Φυσικά, ο Ιβάν Δ΄ δεν ήταν ο μόνος που ισχυριζόταν ότι ήταν παγκόσμιος χριστιανός ηγεμόνας. Για παράδειγμα, οι σύγχρονοί του Αψβούργοι, ο Κάρολος Ε΄, αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, και ο γιος του Φίλιππος Β΄, βασιλιάς της Ισπανίας, είχαν διατυπώσει παρόμοιους ισχυρισμούς πριν από τον Ιβάν Δ΄.

Ο Μάικλ Χονταρκόφσκι προτείνει να δούμε την κατάκτηση του Καζάν και του Άστραχαν ως ένα είδος ρωσικής *Reconquista*. Θεωρεί ότι ο Ιβάν Δ΄ είναι πιθανό να εμπνεύστηκε από την ισπανική επανακατάκτηση της Ιβηρικής χερσονήσου από τους μουσουλμάνους, την ταχεία κατάκτηση της Αμερικής και του ανιμιστικού πληθυσμού της, και τέλος, την κατάκτηση της Τύνιδας από τον Κάρολο Ε΄ το 1535, που γιορτάστηκε ως σταυροφορικός θρίαμβος εναντίον του κόσμου του ισλάμ (Michael Khodarkovsky, 2006: 319). Και πράγματι, στην πρώτη φάση της κατάκτησης η ορθόδοξη Μοσχοβία έδειξε ζήλο παρόμοιο με τους Ισπανούς καθολικούς: τα τζαμιά καταστράφηκαν και ο μουσουλμανικός πληθυσμός ήλθε αντιμέτωπος με σφαγές, απελάσεις, αναγκαστική επανεγκατάσταση και προσηλυτισμό στην ορθοδοξία. Όσοι μεταστράφηκαν στο αρχικό στάδιο της κατάκτησης έγιναν γνωστοί ως «παλιοί προσήλυτοι» (*starokreshchennye*).

Ωστόσο, ο Ιβάν Δ΄ αντιμετώπισε τελικά με πολύ διαφορετικό τρόπο τους μουσουλμάνους υπηκόους του, επιλέγοντας να μην προχωρήσει σε μια πολιτική βίαιου προσηλυτισμού, όπως έκαναν οι Ισπανοί βασιλείς. Αυτοί ήταν οι Τάταροι που κατοικούσαν κυρίως μέσα και γύρω από το Καζάν και οι Μπασκίριοι που κατοικούσαν στην περιοχή ανατολικά του Βόλγα. Επιπλέον, η προσάρτηση του Χανάτου του Καζάν το 1552 πρόσθεσε πολυάριθμους μη χριστιανικούς πληθυσμούς που διαβιούσαν κατά μήκος των ποταμών Βόλγα, Βιάτκα και Κάμα και παρέμεναν κυρίως ειδωλολάτρες, ενώ, σε αντίθεση με την Ισπανία, που ανταγωνιζόταν με άλλες δυνάμεις της Ευρώπης για τον ρόλο του υπερασπιστή του καθολικισμού, η Μόσχα περιβαλλόταν από ισχυρά ισλαμικά κράτη. Έτσι, για να νομιμοποιήσει την κατάκτησή του μεταξύ του πληθυσμού της πρώην Χρυσής Ορδής, ο τσάρος ισχυρίστηκε ότι είναι ο νόμιμος διάδοχος των χαν.

Η σχέση με το Χανάτο της Κριμαίας, που η στροφή του Ιβάν Δ΄ προς τη Δύση δεν επέτρεψε την κατάκτησή του, ήταν πιο περίπλοκη. Οι χαν της Κριμαίας ισχυριζόνταν ότι ήταν οι κληρονόμοι της Χρυσής Ορδής και αναφέρονταν στους εαυτούς τους ως οι Μεγάλοι Χάνοι της Μεγάλης Ορδής (*Ulug Ordugunun Ulug Khan*), ενώ συνέχισαν να θεωρούν τους Μεγάλους Πρίγκηπες ως κυβερνήτες ενός υποτελούς κράτους. Αυτό ήταν πράγματι το καθεστώς των Ρώσων πριγκίπων από τα μέσα του 13ου αιώνα, όταν είχαν πειστεί σε υποταγή από τους χαν της Χρυσής Ορδής. Τον 16ο αιώνα, όμως, τα συμφέροντα της Μόσχας και του Χανάτου της Κριμαίας άρχισαν να αποκλίνουν. Στην προσπάθειά τους να εγκαθιδρύσουν την εξουσία τους σε τμήματα της πρώην Χρυσής Ορδής, οι χαν της Κριμαίας προσπάθησαν να ελέγξουν το Καζάν, το Κασίμοφ και το Άστραχαν και συνέχισαν να απαιτούν φόρο υποτελείας και στρατιωτική βοήθεια από τη Μοσχοβία. Η Μόσχα όμως δεν είχε καμία διάθεση να αντικαταστήσει το Σαράι της Χρυσής Ορδής με το Χανάτο.

Αντίθετα, τον επόμενο χρόνο, ο Ιβάν έστειλε στρατό 30.000 ανδρών στον Κάτω Βόλγα για να συναντηθεί με τους Νογκάι του Ισμαήλ και να εγκαταστήσει στον θρόνο του Άστραχαν έναν προστατευόμενο του. Σε αντίθεση με την κατάκτηση του Καζάν, η κατάκτηση του Άστραχαν πραγματοποιήθηκε χωρίς πολύ κόπο.

5.1.2 Η ίδρυση του ρωσικού ορθόδοξου πατριαρχείου

Εάν ο Ιβάν Γ΄ ο Μέγας με τον γάμο του με τη Ζωή-Σοφία Παλαιολογίνα έθεσε τις βάσεις μιας ιδεολογίας που θα υποκαθιστούσε τη Δεύτερη Ρώμη, την Κωνσταντινούπολη, με την Τρίτη Ρώμη, τη Μόσχα, και ο Ιβάν Δ΄ αναγκάστηκε να προσαρμόσει την ταυτότητα της ρωσικής μοναρχίας στη θρησκεία των υπηκόων της και όχι το αντίθετο, ο Μπορίς Γκοντουνόφ επίσης επιδίωξε να ισχυροποιήσει τη νομιμοποίηση της δικής του πολιτικής εξουσίας, αναβαθμίζοντας τη θέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας σε Πατριαρχείο. Η εργαλειώδης χρήση της θρησκείας από όλους τους σημαντικούς τσάρους του 15ου και 16ου αιώνα ήταν κάτι παραπάνω από εμφανές.

Ο Γκοντουνόφ κατάφερε να αποδοθεί ο τίτλος του πατριάρχη στον αγαπημένο του μητροπολίτη Μόσχας Ιώβ, παρότι τούτο δεν αποτελούσε φιλοδοξία του τελευταίου (Paul Bushkovich 2011: 54-56). Η ιδέα, βέβαια, ενός ρωσικού Πατριαρχείου είχε γεννηθεί ήδη στην εποχή της Μοσχοβίτικης Ρωσίας, αλλά ισχυροποιήθηκε τις

τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Το 1415 το Κίεβο αυτονομήθηκε από τη Μόσχα, και το 1596 στην περιοχή της Ουκρανίας είχε διεισδύσει η Ουνία. Σε αυτό έπαιξαν μεγάλο ρόλο οι Ιησουίτες που υποδαύλιζαν μια καχυποψία για τη βυζαντινή «ελληνική» ορθοδοξία στον ρωσικό κόσμο, την οποία συνέδεαν με την απώλεια της θρησκευτικής αγνότητας. Για παράδειγμα, ο Ιησουΐτης Πέτερ Σκάργκα έγραφε ότι η ελληνική ορθοδοξία για πολύ καιρό ταλαιπωρούνταν από την απολυταρχία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και τελικά κατέρρευσε κάτω από τον ζυγό των Οθωμανών Τούρκων, οι οποίοι εγκαθιστούσαν και καθαιρούσαν πατριάρχες αυθαίρετα μετά το 1453. Η καθαρότητα της θρησκείας δεν μπορούσε να ενυπάρξει σε μια «αιχμάλωτη» εκκλησία. Ο Σκάργκα όμως επισήμανε ότι αυτό είχε επιπτώσεις και στη ρωσική ορθοδοξία που είχε μιμηθεί τη βυζαντινή. Πράγματι, οι παρεμβάσεις του Σκάργκα δημιούργησαν μια φοβία για τους Έλληνες στη Ρωσία που διαφορετικά θα είχε αδρανοποιηθεί μέχρι τη Σύνοδο Φεράρας - Φλωρεντίας. Οι Ρώσοι όμως ελκούνταν τώρα από την ιδέα ότι η διείσδυση του καθολικισμού στη Μικρή Ρωσία (Ουκρανία) θα μπορούσε να ανακοπεί εάν η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία εκπροσωπούσαν από ένα πατριαρχείο. Κάτι τέτοιο όμως δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς τη συναίνεση της Κωνσταντινούπολης. Βέβαια το στρατηγικό αυτό δίλημμα –την ίδια στιγμή που ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στο ελληνικό Βυζάντιο έπρεπε να ζητήσουν την έγκριση των κληρονόμων του που είχαν τεθεί υπό οθωμανικό έλεγχο– δεν αφορούσε μόνο τον «ρωσικό κόσμο», αλλά και την ευρύτερη πολιτισμική ηγεμονία στην Ανατολική Ευρώπη (Daniel Shubin, 2004, τ. Β': 6-7).

Οι πρώτες διαπραγματεύσεις για την απόδοση πατριαρχείου ξεκίνησαν επί τσάρου Φιόντορ Α', όταν ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιωακείμ επισκέφθηκε τη Μόσχα το 1586. Ο Ιωακείμ, ωστόσο, κατέστησε σαφές ότι αυτή η απόφαση έπρεπε να ληφθεί από Σύνοδο των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων. Αναχώρησε από τη Μόσχα στις 1 Αυγούστου μεταφέροντας το αίτημα στην Κωνσταντινούπολη. Το ορθόδοξο ιερατείο ήταν μάλλον επιφυλακτικό έχοντας υπόψη και τις περιπτώσεις ανεξαρτησίας στο παρελθόν των πατριαρχείων της Βουλγαρίας και της Σερβίας, γι' αυτό και ακολούθησε την τακτική της κωλυσιεργίας. Ωστόσο, στο επόμενο διάστημα, οι οικονομικές ανάγκες των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων με αποστολές ζητείας και περιφοράς λειψάνων σε πολλά μέρη της Ρωσίας και η αλλαγή της ηγεσίας σε Μόσχα (ο Γκοντουνόφ προώθησε τον Ιώβ, ηγούμενο της Μονής Σταρίτσκι, στη θέση του Μητροπολίτη Μόσχας) και Κωνσταντινούπολη (ο πατριάρχης Θεόκλητος αντικαταστάθηκε από τον Ιερεμία Β' τον Τρανό, ο οποίος ανακλήθηκε από την εξορία για την τρίτη του πατριαρχική θητεία), κατέστησαν δυνατές τις προϋποθέσεις για την ανακήρυξη του νέου Πατριαρχείου.

Ο Ιερεμίας αντιμετώπισε μια πολύ δύσκολη κατάσταση, με το Πατριαρχείο να υποφέρει εξαιτίας των χρεών του, ενώ η Πύλη μόλις είχε κατασχέσει τον πατριαρχικό καθεδρικό ναό της Παμμακαρίστου μετατρέποντάς τον σε τζαμί. Ο Ιερεμίας προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των χρεών ζητώντας τη βοήθεια του ηγεμόνα της Βλαχίας. Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό. Έτσι αποφάσισε να ταξιδέψει στη Μόσχα – πρώτη φορά γινόταν κάτι τέτοιο, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως να επισκέπτεται τη Ρωσία από την εποχή του εκχριστιανισμού της τον 10ο αιώνα. Το γεγονός ότι η Μόσχα περίμενε μια θετική απάντηση σχετικά με το ζήτημα του πατριαρχείου δεν τον αποθάρρυνε. Ωστόσο δεν ανέμενε τις πειστικές μεθόδους των Ρώσων. Για παράδειγμα, όταν έφτασε στο Σμολένσκ στις 4 Ιουνίου 1588, οι Ρώσοι του έστειλαν μία επιτροπή που ουσιαστικά τον ανέκρινε για τις προθέσεις του. Τελικά, του επιτράπηκε να φτάσει στη Μόσχα στις 13 Ιουλίου. Όλα τα μέλη της αποστολής του Ιερεμία τελούσαν υπό αυστηρή παρακολούθηση.

Τα λείψανα αγίων, βέβαια, που μετέφερε ο Ιερεμίας άλλαξαν τη διάθεση του τσάρου απέναντί του, ο οποίος ανταπέδωσε με πολλά πλούσια δώρα. Η Μόσχα ωστόσο έκανε ξεκάθαρο στον Ιερεμία ότι δεν θα προσφέρει οικονομική βοήθεια στο Πατριαρχείο χωρίς αντάλλαγμα. Έτσι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ο Ιερεμίας βρισκόταν απομονωμένος στο Ανάκτορο Ριαζάνσκι, θεωρητικά φιλοξενούμενος του τσάρου, στην πραγματικότητα όμως φυλακισμένος του. Μαζί όμως με το μαστίγιο, οι Ρώσοι φαίνεται ότι χρησιμοποίησαν και το καρότο.

Ο Σούμπιν ισχυρίζεται ότι οι Ρώσοι προσέγγισαν τον Ιερεμία για να εξετάσει την πιθανότητα να αναγνωρίσει το ρωσικό πατριαρχείο αλλά να παραμείνει ο ίδιος επικεφαλής του μαζί με αυτό της Κωνσταντινούπολης. Αν και μοιάζει απίθανο να έπεισε τον Ιερεμία ένα τέτοιο επιχείρημα, σίγουρα ένας άμεσος έλεγχος του ρωσικού πατριαρχείου θα σήμαινε πρόσβαση σε πόρους που θα βοηθούσαν στην οικονομική ανασυγκρότηση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Την ίδια στιγμή, όμως, η πρόταση περιλάμβανε την αποχώρηση του Ιερεμία από τη Μόσχα στο Βλαντίμιρ, την ιστορική πρωτεύουσα των Ρώσων, και βέβαια αυτό θα σήμαινε την απομάκρυνσή του από τα κέντρα εξουσίας, τη Δούμα, και βέβαια τους ισχυρούς βογιάρους της πρωτεύουσας (Daniel Shubin 2004, τόμ. Β': 9-17).

Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Τζέφρεϊ Χόσκινγκ, στη Μόσχα υπήρχαν δύο παρατάξεις: α) οι υποστηρικτές μιας νέας ορθόδοξης οικουμένης, οι οποίοι ήλπιζαν ότι ο Ιερεμίας θα συναινέσει να μεταφέρει την έδρα της οικουμενικής έδρας από την Κωνσταντινούπολη στη Μόσχα, η οποία θα γινόταν τότε επίσημα ηγέτιδα της παγκόσμιας ορθοδοξίας, και β) η παράταξη που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «Μοσχοβίτες

εθνικιστές», η οποία δεν εμπιστευόταν τους Έλληνες ως μη απολύτως ορθώς σκεπτόμενους σε θρησκευτικά ζητήματα, και ως εκ τούτου ήταν αποφασισμένοι να έχουν ένα ξεχωριστό Πατριαρχείο Μόσχας, επικεφαλής του οποίου θα έπρεπε να εκλεγεί ένας Ρώσος. Ο Ιερεμίας αντιστάθηκε στις απαιτήσεις των πρώτων, αλλά τελικά υπέκυψε στις απαιτήσεις των δεύτερων (Geoffrey Hosking, 2011: 132-133).

Έτσι, μετά από διαρκείς πιέσεις, τον Ιανουάριο του 1589, θα αναγνωρίσει το *Πατριαρχείο Μόσχας* και θα χειροτονήσει ως πρώτο του Πατριάρχη τον Ιώβ, τον αγαπημένο μητροπολίτη Μόσχας του Γκοντουνόφ. Παράλληλα, θα χειροτονήσει μητροπολίτη Νόβγκοροντ τον Αλέξανδρο και μητροπολίτη Ροστόφ τον Βαρλαάμ, συγκροτώντας έτσι μια υποτυπώδη Ιερά Σύνοδο. Για την ακρίβεια, η εκλογή των δύο μητροπολιτών ήταν αναγκαία για να συγκροτηθεί τριπρόσωπο για την πατριαρχική εκλογή. Στο τελετουργικό που ακολούθησε έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι ο Ιερεμίας ανακοίνωσε το όνομα του Ιώβ όχι στον νεοεκλεγέντα αλλά στον τσάρο Φιόντορ, ο οποίος και κατακύρωσε την εκλογή. Ο Γκοντουνόφ δεν ήθελε σε καμία περίπτωση να δηλωθεί κάποιου είδους πνευματική ή άλλη εξάρτηση του Μόσχας από τον Κωνσταντινουπόλεως: ο βασικός κρίκος της νομιμοποίησης του Πατριαρχείου έπρεπε να είναι ο τσάρος. Υπό αυτή την έννοια, το ρωσικό μοντέλο σχέσεων μεταξύ πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας προσομοίαζε σε μεγάλο βαθμό στο βυζαντινό. Από την άλλη, έπρεπε να δηλωθεί ένα είδος υπεροχής του Μόσχας απέναντι στον Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι ο Φιόντορ, στην προσφώνησή του προς τον νεοεκλεγέντα πατριάρχη, θα πει ότι του έχει προσφερθεί ο θρόνος «του θαυματουργού Αρχιεπισκόπου Πέτρου», εγκαθιδρύοντας ένα είδος συνέχειας της Τρίτης απευθείας με την Πρώτη Ρώμη, χωρίς τη μεσολάβηση της Δεύτερης (Daniel Shubin, 2004, τ. Β': 18-22).

Η μεσολάβηση της Δεύτερης Ρώμης όμως ήταν αναγκαία. Γιατί η εκλογή και χειροτόνηση του Ιώβ έπρεπε να έχει την έγκριση και των επικεφαλής των άλλων Πρεσβυγενών Πατριαρχείων της Ανατολής: της Αλεξανδρείας, της Αντιοχείας, των Ιεροσολύμων. Τον Μάιο του 1689, ο Ιερεμίας αναχώρησε από τη Μόσχα, συνοδευόμενος από βασιλικούς αξιωματούχους και με γράμματα από τον τσάρο και τον Γκοντουνόφ προς τον σουλτάνο Μουράτ. Ο Ιερεμίας και η συνοδεία του είχαν μείνει στη Ρωσία για έναν ολόκληρο χρόνο, αλλά θα καθυστερήσει την επιστροφή του στην Πόλη για άλλον ένα. Αφού επισκέφθηκε στο ταξίδι της επιστροφής την Πολωνία και τη Μολδαβία, θα επιστρέψει την άνοιξη του 1590 στην Κωνσταντινούπολη και τον Μάιο του ίδιου χρόνου συγκάλεσε Πατριαρχική Σύνοδο για να συζητηθεί το ρωσικό ζήτημα. Παρόντες ήταν ο Αντιοχείας Ιωακείμ και ο Ιεροσολύμων Σωφρόνιος. Ο Αλεξανδρείας Συλβέστρος αρρώστησε και πέθανε λίγο πριν τη σύγκληση της συνόδου. Ο υπεύθυνος ιεράρχης που εκπροσώπησε το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας κατά τη διάρκεια της συζήτησης ήταν ο Μελέτιος Πηγάς, που εξέφρασε την αποδοκιμασία του, μοιχοκτάροντας τη σύνοδο. Ο Ιερεμίας ωστόσο παρουσίασε το αίτημα της Μόσχας για την ίδρυση ρωσικού πατριαρχείου, περιέγραψε τη χειροτόνηση του Ιώβ και τη δική του συμμετοχή στην τελετουργία, σημειώνοντας ότι: «Αυτή τη στιγμή είναι το μεγαλύτερο ορθόδοξο βασίλειο στη γη και θα ήταν ανάρμοστο να μην πραγματοποιούσαμε τη θέλησή του».

Οι δύο παρόντες πατριάρχες αναγνώρισαν την εγκυρότητα της χειροτόνησης του Ιώβ ως Πατριάρχη της Ρωσίας, και αποδέχθηκαν ότι ο Μόσχας θα περιλαμβανόταν μαζί τους στα Συνταγμάτια των πατριαρχών της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας πέμπτος στη σειρά, δηλαδή μετά τα τέσσερα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία. Όμως τόνισαν ότι ο νέος Πατριάρχης Μόσχας θα έπρεπε και αυτός να αναγνωρίσει τους άλλους πατριάρχες, και κυρίως την υπεροχή του Κωνσταντινουπόλεως. Δεύτερον, ο τίτλος του πατριάρχη θα ίσχυε όχι μόνο για τον Ιώβ, αλλά και για τους διαδόχους του εφόσον είχαν χειροτονηθεί σύμφωνα με τους κανόνες μιας συνόδου Ρώσων ιεραρχών. Ένα κείμενο με τις αποφάσεις της Συνόδου συντάχθηκε και υπογράφηκε από τους τρεις πατριάρχες (τον Ιερεμία, τον Σωφρόνιο και τον Ιωακείμ) μαζί με 42 μητροπολίτες, 19 αρχιεπισκόπους και 20 επισκόπους που ήταν επίσης παρόντες στη Σύνοδο (Daniel Shubin 2004, τ. Β': 29-30).

Ο Διονύσιος, ο Έλληνας μητροπολίτης του Τρνοβ, εξουσιοδοτήθηκε να ταξιδέψει στη Μόσχα για να τους ενημερώσει για την απόφαση των πατριαρχών και τις διαδικασίες της Συνόδου. Ο Διονύσιος παρουσίασε την πατριαρχική θέση και αναχώρησε από τη Μόσχα στις 18 Φεβρουαρίου του 1592 μετά από σχεδόν εννεάμηνη παραμονή στη Ρωσία. Στη Μόσχα, ο τσάρος και ορθόδοξοι ιεράρχες αποφάσισαν να πείσουν ώστε να λάβουν την τρίτη και όχι την πέμπτη θέση στα Συνταγμάτια των Πατριαρχών. Σε γράμμα του Φιόντορ προς τον Ιερεμία υπήρχε ο ισχυρισμός ότι αυτό ήταν μια δέσμευση του πατριάρχη προς τους Ρώσους στις διαπραγματεύσεις που έγιναν στη Μόσχα. Σε άλλο γράμμα του προς τον Μελέτιο Πηγά, που είχε γίνει πλέον Πατριάρχης Αλεξανδρείας, προσπαθούσε να άρει τις αντιρρήσεις του τελευταίου για την ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας. Ο πατριάρχης Μελέτιος, έχοντας καταλάβει τη σημασία της ρωσικής ορθοδοξίας στην ανάσχεση της Ουνίας στην Πολωνία, έλυσε τις διαφορές του με τον πατριάρχη Ιερεμία και αποφάσισε να αναγνωρίσει το Πατριαρχείο Μόσχας. Ο Μελέτιος παράλληλα πρότεινε στον τσάρο την ίδρυση κέντρων ελληνικής εκπαίδευσης και υποτροφιών στη Ρωσία.

Η Σύνοδος των Πατριαρχών συγκλήθηκε και πάλι στην Κωνσταντινούπολη στις 12 Φεβρουαρίου του 1593, παρόντος του εκπροσώπου του τσάρου που παρακολούθησε τις εργασίες της. Ο πατριάρχης Μελέτιος προήδρευσε της συνόδου παραθέτοντας τις αποφάσεις των προηγούμενων συνόδων σχετικά με την ίδρυση ρωσικού πατριαρχείου, σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, και επιπλέον τη συγκατάθεση όλων των Ανατολικών Ορθόδοξων Πατριαρχείων. Επίσης, ο Μελέτιος επιβεβαίωσε την κατάταξη των πατριαρχών, με τη Μόσχα, το νεότερο μέλος να τοποθετείται στο τέλος, στην πέμπτη δηλαδή στη σειρά. Ο Μελέτιος, παρά τις προσπάθειες των Ρώσων να τον δωροδοκήσουν, ακολούθησε σθεναρά το εκκλησιαστικό πρωτόκολλο. Οι Ρώσοι, ενοχλημένοι από τη στάση του, θα καταδιώξουν συγγενείς του που διέμεναν στη Μόσχα, συμπεριλαμβανομένου και του ανιψιού του Νεόφυτου, που κατηγορήθηκαν για κατασκοπεία και φυλακίστηκαν. Το Πατριαρχείο Μόσχας συνέχισε να θεωρεί ότι κατέχει την τρίτη θέση στην ιεραρχία των πατριαρχείων.

Συμπερασματικά, με την ίδρυση του δικού τους Πατριαρχείου οι Ρώσοι ορθόδοξοι πήραν αυτονομία και ισότητα με τα άλλα ανατολικά πατριαρχεία, αλλά σίγουρα δεν εξασφάλισαν την υπεροχή απέναντί τους. Η δημιουργία του Πατριαρχείου Μόσχας δεν αύξησε την πραγματική εξουσία τη ρωσικής καθέδρας. Ουσιαστικά ο πατριάρχης κατείχε την ίδια εξουσία με τους μητροπολίτες Μόσχας τον 16ο αιώνα. Ωστόσο, η σημασία της εγκαθίδρυσής του ήταν τεράστια. Όπως παρατηρεί ο Ντόναλντ Οστρόφσκι η διακήρυξη που ανήγγειλε την ίδρυση του Πατριαρχείου Μόσχας ήταν το μόνο έγγραφο που εκδόθηκε ποτέ από έναν τσάρο το οποίο προσυπέγραφε ρητά την έννοια της «Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης» (Donald Ostrowski, 1998: 239). Η Μόσχα ήταν το πρώτο πατριαρχείο που δημιουργήθηκε στην ορθόδοξη οικουμένη μετά από αιώνες και σφράγισε συμβολικά μια σημαντική μετατόπιση εξουσίας που είχε ήδη λάβει χώρα εντός της Ορθοδοξίας. Το έκανε, ωστόσο, με μια μορφή που αποκάλυπτε την ένταση στις σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων – και όχι μόνο, επειδή τα κείμενα και οι λειτουργικές μορφές που χρησιμοποιήθηκαν και στις δύο πλευρές διέφεραν σημαντικά. Παρατηρεί ο Ρώσος ιστορικός Νικολάι Κάπτερεφ (1847-1917): «Οι Ρώσοι θεωρούσαν τους (Βυζαντινούς) Έλληνες ως ξεπεσμένους και παρακμιακούς, και τις θρησκευτικές τους συνήθειες ως διεφθαρμένες από την παρατεταμένη επαφή τόσο με την Καθολική Εκκλησία όσο και με τους απίστους. Οι Έλληνες, από την πλευρά τους, έβλεπαν τους Ρώσους ως άβουλους, που είχαν περισσότερη δύναμη και επίγειο πλούτο από ό,τι ήταν καλό για αυτούς» (αναφέρεται από Geoffrey Hosking, 2011: 132-133).

5.1.3 Η καθολική απειλή: Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία και Ψευδο-Δημήτριοι

Γινόταν πλέον σαφές ότι η ρωσική ορθοδοξία δεν έπαιζε μόνο τον ρόλο του νομιμοποιητή της κρατικής εξουσίας, αλλά γινόταν σημαντικός παράγοντας εξωτερικής πολιτικής τόσο απέναντι στον κίνδυνο επέκτασης της καθολικής *Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας* εκ δυσμών όσο και απέναντι στους ορθοδόξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από νότο.

Όταν ο Φιόντορ ανέβηκε στον τσαρικό θρόνο το 1584 έλαβε επιστολές από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' για την Ένωση των δύο Εκκλησιών, που παραδόθηκαν σε αυτόν από τους Ιησουίτες που έμεναν στη Μόσχα. Η προσπάθεια απέτυχε. Το 1586 ο πάπας Σίξτος Ε' προσπάθησε να πείσει τον Πολωνό βασιλιά Στέφανο Μπάτορ να επιτεθεί στη Ρωσία, όμως ο τελευταίος θα πεθάνει το ίδιο έτος. Το 1594 και το 1597 ο πάπας Κλήμης Η', έστειλε τον λεγάτο Αλεξάντρ Κομούλε –που ήταν επίσης γνώστης της ρωσικής γλώσσας– στον τσάρο για την ενοποίηση των δύο Εκκλησιών, όμως και αυτή η προσπάθεια απέτυχε. Με την ανάρρηση του Γκοντουνόφ στον θρόνο, ο Πολωνός βασιλιάς Σιγισμούνδος Γ', το 1600, έστειλε ακολουθία στη Μόσχα σε μια ειρηνική αποστολή, με πραγματική πρόθεση να πείσει τον Γκοντουνόφ ότι θα ήταν προς όφελος της Ρωσίας να επιτρέψει σε Πολωνούς να εγκατασταθούν στη Ρωσία και να χτίσουν καθολικές εκκλησίες. Η πρόταση επίσης απορρίφθηκε. Όλες οι προσπάθειες των παπών και των λεγάτων τους να στρέψουν τη Ρωσία στον καθολικισμό φαινόταν να τελειώνουν οριστικά με την άνοδο του Γκοντουνόφ στον θρόνο.

Ωστόσο, μια νέα ευκαιρία εμφανίστηκε μέσω ενός απογοητευμένου πρώην ορθόδοξου μοναχού που ζούσε στην Πολωνία, του Γκριγκόρι Οτρίεπιεφ, ο οποίος ισχυρίστηκε σε έναν Ιησουίτη ιερέα ότι ήταν πραγματικά ο τσαρέβιτς Δημήτριος Ιβάνοβιτς, δηλαδή ο νεκρός γιος του τσάρου Φιόντορ Α'. Ο ισχυρισμός αυτός μετέτρεπε τον Γκοντουνόφ σε σφετεριστή της εξουσίας. Ο Οτρίεπιεφ ή Ψευδο-Δημήτριος θα καταφέρει να ανέβει στον θρόνο με τη βοήθεια Πολωνών και Λιθουανών, ο Γκοντουνόφ θα πεθάνει κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Μόσχας και η οικογένειά του θα εξοντωθεί από Ρώσους που νόμιζαν ότι βρήκαν τον νόμιμο διάδοχο της δυναστείας των Ρούρικ. Ο Ψευδο-Δημήτριος θα εξορίσει τον πατριάρχη Ιώβ και θα ορίσει στη θέση του τον ευνοούμενό του Ιγνάτιο, αρχιεπίσκοπο Ριαζάν, ενώ θα προετοιμάσει τον γάμο του με την κόρη του αρχηγού του στρατού της Πολωνίας Γιούρι Μνίσεκ, Μαρίνα – πράγμα που θα σηματοδοτούσε το πέρασμα στον καθολικισμό. Ωστόσο, το μεγάλο πρόβλημα της αναγκαιότητας του αναβαπτισμού της ως καθολικής πόλωσε

ένα σημαντικό μέρος της αντιπολίτευσης εναντίον του, η οποία τελικά και τον εξόντωσε. Ο πάπας Παύλος Ε΄ είχε αρνηθεί ήδη το αίτημα του τσάρου για την αναβάπτισή της στην ορθοδοξία, που είχε γίνει μέσω του παπικού εξάρχου Κλαούντιους Ρονγκόνι στις 4 Μαρτίου του 1606. Έτσι, αναγκαστικά ο Ψευδο-Δημήτριος ενημέρωσε τον πατριάρχη Ιγνάτιο ότι η νύφη θα παντρευόταν σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό, αλλά θα παρέμενε καθολική. Αμέσως μετά τον γάμο στις 17 Μαΐου ξέσπασε εξέγερση, στη διάρκεια της οποίας εξοντώθηκαν η πολωνική και η λιθουανική φρουρά και εκτελέστηκε ο Ψευδο-Δημήτριος μέσα στο παλάτι. Κατόπιν, άρχισε η σφαγή των ξένων: τους έσυραν από τις κατοικίες τους, οι ιδιοκτησίες τους λεηλατήθηκαν και κατασχέθηκαν, τα ρούχα τους αφαιρέθηκαν, και στη συνέχεια δολοφονήθηκαν βάνανσα. Πολωνοί στρατιώτες και ευγενείς, γιατροί και ιερείς, έμποροι και υπάλληλοι, όλοι είχαν την ίδια μοίρα: περίπου 1.500 με 2.000 άτομα πέθαναν μέσα σε λίγη ώρα μετά την εκτέλεση του Ψευδο-Δημητρίου. Οι σύζυγοι και οι κόρες των Πολωνών έπεσαν θύματα βιασμού, και αρκετές απήχθησαν ως σκλάβες. Ο Γιούρι Μνίσεκ και η κόρη του Μαρίνα επέζησαν επειδή απαίτησαν να έχουν διπλωματική ασυλία, την οποία αναγνώρισαν οι τσαρικοί φρουροί. Την επομένη εκδιώχθηκε και ο Ιγνάτιος από τον πατριαρχικό θρόνο και τέθηκε υπό επιτήρηση στη μονή Τσουντοφ. Τσάρος θα ανακηρυχθεί ο Βασίλι Ιβάνοβιτς Σούσκι, ο αρχηγός της εξέγερσης, ενώ αντικαταστάτης του Ιγνατίου θα ανακηρυχθεί ο μητροπολίτης Νόβγκοροντ Ισίδωρος (1605-1606), τον οποίο όμως σύντομα θα τον διαδεχθεί ο Ερμογένης (1606-12), στενός συνεργάτης του Σούσκι.

Αυτή η ιστορία του Ψευδο-Δημητρίου, μια απόπειρα άλωσης της ορθόδοξης Ρωσίας εκ των έσω, αποτέλεσε μια καμπή στην πρόσληψη της απειλής που συνιστούσε ο καθολικισμός. Ωστόσο, σύντομα θα εμφανιστεί ένας ακόμη Ψευδο-Δημήτριος, περί το 1607, τον οποίο μάλιστα αναγνώρισε ως νόμιμο διάδοχο και η Μαρίνα Μνίσεκ και θα έχει τη βοήθεια και πάλι των πολωνικών στρατευμάτων. Ο Σούσκι, μην μπορώντας να αντισταθεί στους Πολωνούς, κάλεσε προς βοήθεια τον Σουηδό βασιλιά Κάρολο Θ΄. Η Μόσχα θα καταληφθεί από τους Πολωνούς το 1610, αλλά η άρνηση του πατριάρχη Ερμογένη να αποδεχθεί την εκλογή του Πολωνού βασιλιά ως τσάρου (θα πεθάνει φυλακισμένος το 1612) και ο θάνατος του δεύτερου Ψευδο-Δημητρίου έδωσαν τη δυνατότητα στους αντιπολωνούς βογιάρους να ανασυνταχθούν. Δύο ημέρες μετά την Κυριακή των Βαΐων, τη Μεγάλη Τρίτη, η πολωνική φρουρά έβαλε φωτιά στη Μόσχα. Η φωτιά κράτησε από τις 19 μέχρι τις 21 Μαρτίου, και κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της πόλης, συμπεριλαμβανομένων 450 ναών. Μόνο οι περιτοιχισμένες περιοχές του Κρεμλίνου και του Κιτάι Γκόροντ (ιστορική συνοικία της Μόσχας δίπλα στη σημερινή Κόκκινη Πλατεία) έμειναν αλώβητες. Ένας στρατός από 100.000 Ρώσους συγκεντρώθηκε για να επιτεθεί στη Μόσχα και να την ελευθερώσει από την πολωνική κυριαρχία. Θα το καταφέρει τελικά τον Οκτώβριο του 1612.

Εκτός, όμως, από τον πατριάρχη Ερμογένη, η πολωνική κατοχή θα συμβάλει στην ανάδειξη ενός ακόμη ιεράρχη ως συμβόλου αντίστασης στους Πολωνούς. Ο Φιλάρετος, μέλος της βογιαρικής οικογένειας των Ρομάνοφ και μητροπολίτης Ροστόφ, θα αντισταθεί στους Πολωνούς αρνούμενος να τους παραχωρήσει την πόλη του Σμολένσκ. Ο Φιλάρετος, παρά τις καλές του σχέσεις τόσο με τον πρώτο Ψευδο-Δημήτριο (που θα τον κρίνει Μητροπολίτη Ροστόφ) όσο και με τον δεύτερο (που θα τον ανακηρύξει Πατριάρχη Πασών των Ρωσιών), θα μείνει για οκτώ μήνες φυλακισμένος του Πολωνού βασιλιά Σιγισμούνδου Γ΄, επειδή, ακριβώς όπως ο Ερμογένης, δεν θα αναγνωρίσει την εκλογή του ως τσάρου. Η στάση αυτή του Φιλάρετου θα είναι καθοριστική για να ανέβει ο γιος του Μιχαήλ στον τσαρικό θρόνο το 1613, και με αυτόν να ξεκινήσει μια νέα εποχή για τη Ρωσία: η εποχή της δυναστείας των Ρομάνοφ. Ο ίδιος μετά την απελευθέρωσή του με βάση την Ανακωχή του Ντεούλινο του 1619, μεταξύ Ρώσων και Πολωνών, θα εκλεγεί και επίσημα Πατριάρχης μέχρι και τον θάνατό του το 1633. Στα χρόνια αυτά, στην πραγματικότητα θα συγκυβερνά με τον γιο του σε ένα είδος θεσμισμένης δυαρχίας (Bushkovich, 2011: 57-58).

Ο Μιχαήλ, μόλις ανέβηκε στον θρόνο το 1613, θα αναφέρει τον πατέρα του στα κρατικά έγγραφα ως «Μεγάλο Κυρίαρχο», ενώ με την ανακήρυξή του σε πατριάρχη το 1619, θα τον αναφέρει ως «Μεγάλο Ηγεμόνα». Ο Φιλάρετος, ειδικά στο ζήτημα της δουλοπαροικίας, θα συνεχίσει τη σκληρή πολιτική πρόσδεσης των αγροτών στη γη που είχε επαναφέρει ο Γκοντουνόφ, προσπαθώντας να εμποδίσει την ολοένα και μεγαλύτερη μετανάστευση των δουλοπαροίκων προς τις στέπες για να γλιτώσουν από τη σκληρή εκμετάλλευση. Παράλληλα, αναμόρφωσε το φορολογικό σύστημα επιβάλλοντας φόρους και στους στρατιωτικούς που μίσθωναν τσαρικά κτήματα, οι οποίοι μέχρι τότε εξαιρούνταν από τη φορολογία. Ασκώντας τα δικαιώματα του «Μεγάλου Κυρίαρχου», ο Φιλάρετος εξέδωσε βασιλικό διάταγμα τον Μάιο του 1625 το οποίο έδινε στον Πατριάρχη το δικαίωμα να δικάζει και να επιβλέπει το ποίμνιο του Πατριαρχείου σε όλα τα θέματα εκτός από κλοπές και ληστείες. Έτσι επί Φιλάρετου το Πατριαρχείο Μόσχας εξελίχθηκε τελικά σε κράτος εν κράτει. Η διοίκηση του Πατριαρχείου χωρίστηκε στα ακόλουθα τμήματα: το Δικαστικό Τμήμα, που επέβλεπε τις νομικές υποθέσεις· το Εκκλησιαστικό Τμήμα, που επέβλεπε θέματα σχετικά με τις ενορίες· το

Τμήμα Οικονομικών Υποθέσεων, που επέβλεπε τις εισπράξεις φόρων από τον κλήρο· και τέλος, το τμήμα του παλατιού που διαχειριζόταν τα πατριαρχικά κτήματα (Daniel Shubin 2004, τ. Β': 65).

5.1.4 Η Σύνοδος του 1666 και το Σχίσμα των Παλαιόπιστων: ομολογιοποίηση από τα πάνω, ομολογιοποίηση από τα κάτω

Εκτός, όμως, από την αναδιοργάνωση των φορολογικών μηχανισμών και της εκκλησιαστικής διοίκησης, ο Φιλάρετος θα αναλάβει και ένα μεγάλο εκδοτικό πρόγραμμα για την εκτύπωση λατρευτικών κυρίως κειμένων. Η σύγκριση με την αντίστοιχη εκδοτική παραγωγή της Δυτικής Ευρώπης αλλά και η εισαγωγή στη Ρωσία εκδόσεων από κέντρα εκδοτικής παραγωγής με έντονες επιρροές από τον καθολικισμό και την Ουνία (Λβοφ, Βίλνιους, Μινσκ και Κίεβο), θα τον ωθήσουν στη διαμόρφωση ενός αντίστοιχου μηχανισμού. Όμως ο Φιλάρετος θα αντιμετωπίσει το χρόνιο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η σλαβική βιβλιογραφία απέναντι στο πρόβλημα της έκδοσης ιερατικών κειμένων: ότι η μεγάλη τους πλειονότητα έπρεπε να μεταφραστεί από τα ελληνικά, χωρίς οι μεταφραστές να μπορούν να εγγυηθούν την ορθότητα των μεταφράσεων.

Αυτό ήταν ένα ζήτημα που είχε σημαδέψει τη ρωσική θεολογική και θρησκευτική ζωή από τα χρόνια του Μάξιμου του Γραικού, ενός μοναχού που προσκλήθηκε στη Μόσχα το 1518 από τον Βασίλειο Γ' για να μεταφράσει θρησκευτικά κείμενα στα σλαβονικά (συνέχεια του έργου που ξεκίνησε από τον κύκλο του Γενναδίου). Γεννημένος γύρω στο 1470, είχε σπουδάσει στη Φλωρεντία των Μεδίκων όπου έγινε Δομινικανός μοναχός για λίγο. Ωστόσο, έχοντας έρθει σε επαφή με τους στοχαστές της Αναγέννησης και μελετώντας τους Έλληνες και τους Λατίνους κλασικούς, απαρνήθηκε τον καθολικισμό, και επανέκαμψε στο Άγιο Όρος και στην ορθοδοξία. Εκεί φαίνεται ότι επηρεάστηκε από τις ιδέες του ησυχασμού. Μέσα από την επίδραση αυτού του τύπου θρησκευτικού οικουμενισμού ισχυριζόταν ότι ο ηγεμόνας πρέπει να χρίζεται από τους επισκόπους, να καθοδηγείται στις πράξεις του από τον ιερό νόμο, ενώ ο Μητροπολίτης Μόσχας να εκλέγεται με την έγκριση του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Οι ιδέες αυτές δεν ήταν καθόλου ευπρόσδεκτες από τον τσάρο Βασίλειο Γ', που επιδίωκε ακριβώς το αντίθετο: την κατά το δυνατόν υπαγωγή της Εκκλησίας στην επιθυμία του ηγεμόνα. Έτσι, ο Μάξιμος θα συλληφθεί το 1525 και θα τεθεί υπό περιορισμό καταδικασμένος για «αίρεση». Ωστόσο, θα θεωρηθεί αυθεντία στη δουλειά για την οποία είχε προσκληθεί από τους τσάρους Βασίλειο Γ' και Ιβάν Δ', τη μετάφραση δηλαδή λειτουργικών κειμένων από τα ελληνικά στα σλαβονικά (Geoffrey Hosking, 2011: 105-106).

Το πρόβλημα της διόρθωσης των μεταφράσεων αυτών των πρώτων κειμένων του 16ου αιώνα, όταν θα συσχετιστεί με τις διαδικασίες ομολογιοποίησης του 17ου, θα λάβει εκρηκτικές διαστάσεις. Τα βιβλία που εκτυπώνονταν ή επανεκδίδονταν περιείχαν ακόμη γραμματικά και συντακτικά λάθη των προηγούμενων εκδόσεων. Έτσι, γύρω από τον τσάρο Αλέξιο Α' (1645-1676) συγκροτήθηκε μια ισχυρή ομάδα κληρικών που επιδίωκε τη μεταρρύθμιση της διόρθωσης των εκκλησιαστικών βιβλίων, με πιο σπουδαία προσωπικότητα τον πατριάρχη Νίκωνα.

Ο Νίκων γεννήθηκε ως Νικήτας Μίνιν στις 24 Μαΐου 1605, σε αγροτική οικογένεια στο χωριό Βελντεμάνοβ, στην επαρχία Νίζνι Νόβγκοροντ. Τα πρώτα χρόνια του Νικήτα ήταν δύσκολα, καθώς μεγάλωνε υπό την εξουσία μιας ανεπιθύμητης μητριάς. Σε ηλικία 31 ετών εκάρη μοναχός με το όνομα Νίκων. Το 1648 ταξίδεψε στη Μόσχα και εκεί γνωρίστηκε με τον μεταρρυθμιστικό κύκλο του αρχιερέα Στεπάν Βονιφάτιεβ. Οι μεταρρυθμιστές, γνωστοί ως ζηλωτές της ευσέβειας (*revniteli blagochestiia*) ή «εραστές του Θεού» (*bogoliubtsy*), απέκτησαν επιρροή στην αυλή μετά την άνοδο του Αλέξιου Α' το 1645 στον θρόνο. Μέλη του κινήματος διηύθυναν το Τυπογραφείο της Μόσχας και το χρησιμοποίησαν για να δημοσιεύσουν έργα λαϊκής θρησκευτικής διαπαιδαγώγησης, συμπεριλαμβανομένου και του *Βιβλίου της Πίστεως*, μιας συνοπτικής δήλωσης του ορθόδοξου δόγματος από έναν ηγούμενο του Κιέβου, που έκανε μια ενδιαφέρουσα περιοδολόγηση της εκκλησιαστικής ιστορίας: η Εκκλησία της Ρώμης διήρκεσε μέχρι το έτος 1000, η Εκκλησία του Κιέβου μέχρι το 1595, και η νέα εποχή για τη Ρωσική Εκκλησία θα εκκινούσε το έτος 1666 – προφανώς θυμίζοντας το σχετικό χωρίο της Αποκάλυψης. Η άνοδός του Νίκωνα στον πατριαρχικό θρόνο το 1652 θα έπρεπε να σηματοδοτήσει τον θρίαμβο του κινήματος, αλλά στην πραγματικότητα αποκάλυψε τις εντάσεις στο εσωτερικό του μεταξύ των εκσυγχρονιστών και των συντηρητικών, μεταξύ των κοσμοπολιτών και των ντόπιων φονταμενταλιστών. Επιπλέον, οι δικές του φιλοδοξίες τον οδήγησαν σε κατευθύνσεις τις οποίες καμία πλευρά δεν ενέκρινε (Geoffrey Hosking, 2011: 166).

Ο Βονιφάτιεβ σύστησε τον Νίκωνα στον τσάρο Αλέξιο Α', ο οποίος στην πρώτη του συνάντηση μαζί του γοητεύτηκε τόσο, που του ζήτησε να παραμείνει στη Μόσχα. Ο τσάρος συνειδητοποίησε την αξία και τις ικανότητες του Νίκωνα, με συνέπεια ο πατριάρχης Ιωσήφ να τον χειροτονήσει Μητροπολίτη Νόβγκοροντ. Ο Αλέξιος παραχώρησε στον Νίκωνα ειδικά προνόμια για τις υπηρεσίες του στο Νόβγκοροντ, ευελπιστώντας

αρχικά για τη συμφιλίωση της πόλης με τη Μόσχα. Το Νόβγκοροντ δεν είχε ακόμη ανακάμψει οικονομικά μετά τον αφανισμό της πόλης το 1570 από τον τσάρο Ιβάν Δ΄. Ο Νίκων αποδέχθηκε αυτά τα ειδικά προνόμια με σκοπό να προωθήσει τη δική του προσωπική θρησκευτική πεποίθηση, με βάση την οποία η Εκκλησία έπρεπε να έχει την κυριαρχία πάνω στο Κράτος.

Το 1649, προτού χειροτονηθεί Μητροπολίτης Νόβγκοροντ, ως ηγούμενος της μονής Νοβο-Σπάσκι αντιστάθηκε στην εφαρμογή του διατάγματος που καταργούσε τα επισκοπικά δικαστήρια και υπήγε τις υποθέσεις τους στα πολιτικά. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια αντέδρασαν εναντίον του διατάγματος, δηλώνοντας ότι η Εκκλησία έπρεπε να δικάζει τους δικούς της κληρικούς και δουλοπαροίκους, και όχι τα πολιτικά δικαστήρια. Το δεύτερο μέρος του διατάγματος αφορούσε τον περιορισμό της εκκλησιαστικής ιδιοκτησίας. Ακίνητα που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας υπολογίζονταν κατά μέσο όρο στο 30% της καλλιεργήσιμης γης στη Ρωσία, και είχε έρθει η ώρα οι ευγενείς να ελέγξουν την επέκταση αυτή. Το διάταγμα αποτέλεσε ένα προκαταρκτικό νομοθετικό βήμα για μια ενδεχόμενη δήμευση όλων των εκκλησιαστικών ακινήτων. Εξαιτίας των αντιδράσεων της Εκκλησίας, τελικά το σχέδιο αυτό θα εγκαταλειφθεί το 1677. Για τον Νίκωνα, ωστόσο, μητροπολίτη Νόβγκοροντ πλέον και ταυτόχρονα ηγούμενο της μονής Νοβο-Σπάσκι στη Μόσχα, η σύγκρουση αφορούσε ακριβώς το κρίσιμο ζήτημα της υπεροχής του Κράτους επί της Εκκλησίας. Ο Νίκων θεωρούσε ότι η στάση του κράτους παραβίαζε τους εκκλησιαστικούς κανόνες. Η αντίσταση στην εφαρμογή του διατάγματος ήταν η απαρχή της διαμόρφωσης μιας πολιτικο-θεολογικής προσέγγισης που νομιμοποιούσε την υπεροχή της Εκκλησίας πάνω στο Κράτος, παρότι ο τσάρος, λόγω της συμπάθειας που έτρεφε προς το πρόσωπό του, είχε παραχωρήσει αυτονομία στους κληρικούς του Νόβγκοροντ σε δικαστικά και ποινικά θέματα (Daniel Shubin, 2004, τ. Β΄: 80-86).

Μία δεύτερη σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση των ιδεών του ήταν η επαφή με Έλληνες και Ουκρανούς κληρικούς (Geoffrey Hosking, 2011: 167). Πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε η επικοινωνία του με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Παΐσιο, ο οποίος ταξίδεψε το 1649 στη Μόσχα. Στις εκτενείς συζητήσεις μεταξύ τους, όπως παρουσιάζονται στα απομνημονεύματα του Νίκωνα, ο τελευταίος φαίνεται να πείστηκε από τα επιχειρήματα του Ιεροσολύμων για την υπεροχή των Ελλήνων ως «πηγή της ορθοδοξίας». Ο Παΐσιος ισχυριζόταν ότι η βυζαντινή υπεροχή βασιζόταν στο γεγονός ότι εκεί ο χριστιανισμός θεμελιώθηκε από τον πρωτόκλητο Απόστολο Ανδρέα και επιπλέον ότι «οι τέσσερις ανατολικοί Πατριάρχες ήταν και παραμένουν η μεγαλύτερη εξουσία, χωρίς αυτούς κανένα ζήτημα που αφορά τη θρησκεία δεν μπορεί να απαντηθεί νόμιμα και σωστά. Αυτοί είναι το ανώτατο δικαστήριο επί εκκλησιαστικών θεμάτων». Με λίγα λόγια, ο Παΐσιος θεμελιώνει την υπεροχή της θρησκευτικής εξουσίας επί της πολιτικής, με τον Νίκωνα κατ' αρχήν να το αμφισβητεί. Ο Νίκων θύμιζε στον Ιεροσολύμων ότι, εάν τα Πατριαρχεία κατάφεραν να έχουν τόση ισχύ, αυτό αντανakλούσε την ισχύ του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Και συνεπώς, ο Ρώσος ορθόδοξος αυτοκράτορας, μετά την Άλωση, είναι αυτός που παίρνει τη θέση του: η όποια εκκλησιαστική εξουσία αντανakλά τη δική του. Ο Νίκων συνέχισε: «Μπορείτε να δείτε μόνοι σας ότι μπορούμε να εφαρμόσουμε τον νόμο του Θεού ακόμη και χωρίς τους τέσσερις Πατριάρχες σας, επειδή κατέχουμε την κεφαλή της Ορθοδοξίας – έναν ορθόδοξο βασιλιά. Ένας πατριάρχης είναι πατριάρχης επειδή έχει μητροπολίτες και επισκόπους να τον υπακούν, αλλά με εσάς στην Ανατολή, για παράδειγμα, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας έχει στην κατοχή του μόλις δύο εκκλησίες σε ολόκληρη την καθέδρα του. Τι είδους πατριάρχης είναι; Δεν έχει βασιλιά που να είναι υπερασπιστής και ευεργέτης του πλούτου της Εκκλησίας, που να ζει μεταξύ των απίστων, εσείς Έλληνες έχετε γίνει ισχυρογνώμονες και έχετε σπαταλήσει την ευσέβειά σας. Πώς, λοιπόν, μπορείτε να είστε η πηγή της θρησκείας;». Σύμφωνα πάντα με τον Νίκωνα, ο πατριάρχης Παΐσιος απάντησε: «Οι βασιλιάδες και τα βασίλεια αλλάζουν το ένα μετά το άλλο, έτσι ήταν στις εποχές της Παλαιάς Διαθήκης, έτσι συνεχίστηκε μετά τον ερχομό του Χριστού. Όλα είναι εργαλεία σε αυτόν τον κόσμο, και η επίγεια εξουσία δεν αποτελεί εξαίρεση. Οι Ρωμαίοι τύραννοι διοικούσαν τον κόσμο, όμως η Αγία Εκκλησία συνέχισε να υπάρχει γιατί διοικούνταν από ιεράρχες. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έπεσε, αλλά ακόμη και κάτω από την κυριαρχία των μωαμεθανών, η χριστιανικότητα διατηρείται άθικτη και η ευσέβεια ανευρίσκεται, επειδή το ορθόδοξο ιερατείο παραμένει σταθερό κατά τη διάρκεια των διώξεων και της καταπίεσης. Επομένως, το ιερατικό υπερέχει του αυτοκρατορικού» (ο διάλογος αναφέρεται σε Daniel Shubin 2004, τ. Β΄: 86-87).

Η τοποθέτηση αυτή του Παϊσίου ήταν καθοριστική για μια στροφή της σκέψης του Νίκωνα προς την κατεύθυνση της υπεράσπισης της υπεροχής της Εκκλησίας έναντι του Κράτους. Υπό αυτή την έννοια, η ρωσική περίπτωση παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, αφού θεμελιώνει την υπεροχή αυτή στο βυζαντινό μοντέλο, το οποίο όμως στην πρακτική του εφαρμογή ήταν ακριβώς το αντίστροφο: η θέσμιση από την εποχή του Ευσεβίου Καισαρείας μιας Εκκλησίας προσανατολισμένης στην υπηρεσία των αυτοκρατόρων, παρότι η διαχείριση από την πλευρά του δόγματος στις Οικουμενικές Συνόδους αναγνώριζε ένα είδος «συναλληλίας» Κράτους και Εκκλησίας σε θεωρητικό επίπεδο. Η αναφορά στην «ελληνική ορθοδοξία» γινόταν από την πλευρά όσων

ήθελαν η «μεταρρύθμιση» να αντιστοιχεί σε ένα πρωτόλειο ορθόδοξο παρελθόν. Στα απομνημονεύματά του, τα οποία έγραψε μετά την παραίτησή του από το πατριαρχικό αξίωμα, ο Νίκων κατέγραψε τις σκέψεις του για αυτό το θέμα:

Ο Χριστός επιβεβαιώνει την ύπαρξη δύο ξιφών κυριαρχίας: του ιερατικού και του αυτοκρατορικού – ιεράρχες και βασιλιάδες. Ο βασιλιάς είναι το ξίφος που υπερασπίζεται τη χώρα, τους νόμους της, και δικάζει για λογαριασμό των χηρών και των ορφανών της χώρας. Ο ιεράρχης καθοδηγεί τις ψυχές, και όποιον δεσμεύει στη γη θα τον δεσμεύει και στον Παράδεισο. Ο ιεράρχης απαιτεί από τον βασιλιά να εκτελέσει οτιδήποτε έχει σχέση με τον ορθόδοξο νομικό κανόνα. Οι ιεράρχες κάνουν τον βασιλιά ηγεμόνα, και μπορούν να τον δεσμεύσουν σύμφωνα με τις εντολές του Θεού. Ο βασιλιάς είναι υποχρεωμένος να ομολογήσει τον ιερέα του, όχι όμως και το αντίθετο. Ο ιεράρχης μπορεί να αντιμετωπίσει τον βασιλιά –όχι άμεσα εναντίον του ως νόμιμος μονάρχης–, αλλά ως ένας άνθρωπος που μπορεί να παραβιάσει τον νόμο. Οι κληρικοί είναι άνθρωποι επιλεγμένοι και χρισμένοι από το Άγιο Πνεύμα. Είναι φανερό ότι ο άνθρωπος που είναι υποχρεωμένος να φέρει το ξίφος, με σκοπό να κάνει τους ανθρώπους να υπακούουν στους Πατριάρχες, είναι ο ίδιος που υποχρεούται να τους υπακούει επίσης. Όχι μάταια ο Θεός δημιούργησε στον ουρανό δύο φώτα: τον Ήλιο και το Φεγγάρι. Ο Ήλιος αναφέρεται στην εξουσία των ιεραρχών. Λάμπει κατά τη διάρκεια της ημέρας, όπως οι Πατριάρχες κάνουν στις ψυχές. Το μικρότερο φως λάμπει τη νύχτα, όπως η πολιτική εξουσία κάνει για το σώμα. Όπως ακριβώς το Φεγγάρι παίρνει το φως του από τον Ήλιο, έτσι και ο βασιλιάς λαμβάνει το αγίασμα, το χρίσμα και τη στέψη από τον ιεράρχη. Είναι από [τον Πατριάρχη], ότι αυτός παίρνει αμόλυντη εξουσία και δύναμη. Όμως, στο τέλος, όλα είναι συνυφασμένα στον κόσμο του, και ο ένας δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον άλλο. Έτσι κοσμικοί άνθρωποι επιδιώκουν τη σωτηρία της ψυχής από τον ιεράρχη, ενώ οι άνθρωποι της θρησκείας απαιτούν υπεράσπιση από την αδικία και τον εξαναγκασμό της πολιτικής εξουσίας. Από αυτή την άποψη, ο ένας δεν είναι ανώτερος από τον άλλο, αλλά ο καθένας αντλεί την εξουσία του από τον Θεό. Η πολιτική εξουσία κυριαρχούσε πάνω στη θρησκευτική σε κοσμικά θέματα, συμπεριλαμβάνοντας τον εαυτό της σε δημόσιες υποθέσεις. Όμως, σε ιερατικά θέματα, που αναφέρονται σε όλους, ο Μέγας Πατριάρχης είναι πάνω από τον βασιλιά, και κάθε ορθόδοξος είναι υποχρεωμένος να υπακούει στον ιεράρχη, διότι είναι πατέρας στην ορθόδοξη πίστη, και σε αυτόν βασίζεται η Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην ουσία, ο ιεράρχης είναι αρκετά πιο πάνω από τον βασιλιά. Ωστόσο, από την πλευρά του βασιλικού θρόνου, τιμάται, εξαιτίας των πολύτιμων λίθων, παραπετάσματα και χρυσός τοποθετούνται [στον θρόνο], όμως ο βασιλιάς κρίνει, γιατί είναι ο άνθρωπος που έχει λάβει τη σωστή εξουσία, και κατέχει την ανώτατη κυριαρχία. Ο θρόνος του κλήρου βρίσκεται στον Παράδεισο. Ποιος το λέει αυτό; Ο ουράνιος Βασιλιάς, «Ό,τι δεσμεύετε στη γη θα είναι δεσμευμένο στον ουρανό;». Τι μπορεί να εξισώσει τόσο τιμή; Ανάμεσα στη φύση του Θεού και του ανθρώπου υπάρχει ο ιερέας, και τα χέρια του χρίζουν τον βασιλιά, και είναι πάνω από τον βασιλιά. Με αυτό τον τρόπο, ο Θεός υποδεικνύει ότι ο ιερέας έχει τη μεγαλύτερη εξουσία, γιατί ο κατώτερος είναι ευλογημένος από τον ανώτερο. Στον Τσάρο έχει ανατεθεί το εδώ και το τώρα, όμως εγώ κατέχω τον ουράνιο [χρόνο και τόπο]. Ο Τσάρος αναλαμβάνει τα χρέη της ιδιοκτησίας, ο ιερέας αναλαμβάνει τα χρέη των αμαρτωλών. Ο ένας εξαναγκάζει, ο άλλος παρηγορεί. Ο ένας χρησιμοποιεί δύναμη, ο άλλος χρησιμοποιεί συμβουλή. Ο ένας έχει υλικά όπλα, ο άλλος πνευματικά. Ο ένας μάχεται με τους εχθρούς, ο άλλος [μάχεται] με κυβερνήτες της εξουσίας του σκότους αυτής της εποχής. Όλα είναι τόσο σαφή: το ιερατείο ξεπερνά τον αυτοκράτορα. (αναφέρεται στο Daniel Shubin, 2004, τ. Β': 87-88)

Έτσι, το πολιτικο-θεολογικό στίγμα του Νίκωνα διαμορφώθηκε από αυτές τις δύο όχι απολύτως συμβατές συνισταμένες (την υπεροχή του ιερατικού επί του αυτοκρατορικού, την υπεροχή του βυζαντινού «ελληνικού» πολιτισμού πάνω στον σλαβικό), που είχαν όμως ένα κοινό υπόβαθρο: την επίδραση πάνω του του βυζαντινού μοντέλου. Ο Νίκων μεγάλωσε με αισθήματα υπερηφάνειας για τη ρωσική ορθοδοξία, αν όμως επικρατούσε η θεωρία ότι το ιερατικό κυριαρχούσε επί του αυτοκρατορικού, τότε ήταν έτοιμος να ξεχάσει όλες τις κατηγορίες εναντίον των «Ελλήνων», να συμφιλιωθεί με την πνευματική υπεροχή τους, και να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα αυτό για να επιβεβαιώσει την κυριαρχία των ιεραρχών στη Ρωσία. Οι μεταρρυθμίσεις που εισηγήθηκε υπήρξαν το αποτέλεσμα όχι μόνο των επαφών που είχε με τον Παΐσιο Ιεροσολύμων αλλά και με τον πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο που επισκέφθηκε τη Μόσχα το 1653.

Ο Νίκων προσπάθησε να αξιοποιήσει την καλή του σχέση με τον Αλέξιο Α΄ για να εφαρμόσει το μοντέλο της υποταγής της αυτοκρατορικής εξουσίας στην εκκλησιαστική. Σε μια συμβολική κίνηση, έπεισε τον τσάρο να μεταφέρει τα λείψανα τριών ιεραρχών, που διώχθηκαν από την πολιτική εξουσία, στον καθεδρικό ναό Ουσπένσκι (της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) εντός του Κρεμλίνου: του μητροπολίτη Φιλίππου και των πατριαρχών Ιώβ και Ερμογόνη. Παράλληλα, κατάφερε να αποκτήσει την εμπιστοσύνη των βογιάρων. Όταν ο Νίκων θα επισκεφθεί το μοναστήρι Σολοβέτσκι το καλοκαίρι του 1652 για να ανακτήσει τα λείψανα του μητροπολίτη Φιλίππου, θα συναντήσει και θα σώσει από τη δύσκολη θέση τον Αρσένιο τον Γραικό – μια

περιπετειώδη φιγούρα που είχε εντωμεταξύ ασπαστεί πρώτα τον καθολικισμό, για να καταφέρει να σπουδάσει στο Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, και μετά το ισλάμ, όταν συνελήφθη από Οθωμανούς ως πράκτορας των καθολικών. Τελικά, κατάφερε να μεταβεί στη Βλαχία και από εκεί στο Κίεβο και στη μονή Σολοβέτσκι στη Λευκή Θάλασσα. Μια διαδρομή δηλαδή που έμοιαζε αρκετά με αυτή του Μάξιμου του Γραικού έναν αιώνα πριν. Ο Νίκων πήρε τον Αρσένιο μαζί του στη Μόσχα και σύντομα τον εγκατέστησε ως καθηγητή σε ένα καινούριο σχολείο που βρισκόταν στη μονή Τσουντοφ. Έναν χρόνο αργότερα, ο Αρσένιος ανέλαβε το έργο του διορθωτή βιβλίων, όπως και πολλοί άλλοι την εποχή εκείνη.

Ο Νίκων θα εκλεγεί Πατριάρχης στις 22 Ιουλίου 1652, σε ηλικία 47 ετών και στο απόγειο της δύναμής του. Ως πρώτη συμβολική πράξη ο Νίκων θα εκτυπώσει το 1653 τον αρχαίο ρωσικό Νομοκάνονα, γνωστό ως Κόρμτσαγια, δείχνοντας πόσο σημαντικό θεωρούσε τον κόσμο των ιερών κανόνων. Επίσης, παρότι το Πατριαρχείο Μόσχας εξαιρούνταν από το *Ulozhenie* του 1649 (βλ. παρακάτω), ο Νίκων θα μεγιστοποιήσει την έγγεια ιδιοκτησία του Πατριαρχείου με τη συναίνεση και του τσάρου Αλέξιου Α΄: η γη σε ακτίνα 70 χιλιομέτρων γύρω από τη Μόσχα ανήκε στην Εκκλησία και το ίδιο συνέβαινε σε άλλες πόλεις όπως το Αρχάγγελσκ, το Νόβγκοροντ, το Τβερ, το Κίεβο και η Βόλογντα. Ήλεγξε επίσης την αλιευτική παραγωγή στο Καζάν και στο Άστραχαν. Ο αριθμός των δουλοπαροίκων του ήταν τεράστιος. Πριν από τον Νίκωνα το Πατριαρχείο Μόσχας ήλεγχε 10.000 νοικοκυριά δουλοπαροίκων. Ο Νίκων αύξησε τον αριθμό αυτό στις 25.000 νοικοκυριά.

Ταυτόχρονα, ο αυταρχικός τρόπος με τον οποίο απέδιδε δικαιοσύνη με βάση τους ιερούς κανόνες προκαλούσε μεγάλη δυσανεξία και σε κληρικούς (τους οποίους συχνά φυλάκιζε για διάφορα παραπτώματα) και σε λαϊκούς. Οι μέθοδοι που ακολουθούσε για τον έλεγχο ακόμη και φίλων του ήταν η στενή παρακολούθηση από έμπιστους υπαλλήλους του και ο εκφοβισμός. Αυτό είχε ως συνέπεια να στραφούν εναντίον του ακόμη και ο κύκλος των μεταρρυθμιστών όπως οι Στεπάν Βονιφάτιεφ, ο Ιβάν Νερόνοφ και ο Αββακούμ. Οι δύο πρώτοι θα καταθέσουν το 1653 καταγγελία εναντίον του προς τον τσάρο Αλέξιο Α΄. Ο τελευταίος χρησιμοποιούσε για τον πατριάρχη τον τίτλο «Μεγάλος Κυρίαρχος», όπως έκανε δηλαδή ο πατέρας του Μιχαήλ για τον παππού του πατριάρχη Φιλάρετο.

Αυτό ωστόσο θα προκαλέσει και την αντίδραση των βογιάρων, που έβλεπαν να ενισχύεται υπερβολικά ο πόλος εξουσίας του Πατριαρχείου Μόσχας. Η ρήξη με τον τσάρο Αλέξιο Α΄ υπό αυτές τις συνθήκες δεν άργησε να παρουσιαστεί. Αφορμή ήταν η αποτυχία του τσάρου στον πόλεμο που κήρυξε εναντίον των Σουηδών, για τον οποίο υπεύθυνος θεωρήθηκε ο Νίκων. Τα πράγματα χειροτέρεψαν για τον Νίκωνα όταν επέστρεψε από την εξορία ο πρωθυερέας Νερόνοφ. Ο Νίκων εξόρισε τον Νερόνοφ γιατί έφερε αντιρρήσεις σε μία από τις μεταρρυθμίσεις που επέφερε στο εκκλησιαστικό τελετουργικό: τη δήλωση του σημείου του σταυρού με τρία δάκτυλα αντί για δύο. Ο Νίκων θύμισε σε πολλές περιπτώσεις στο κοινό της Μόσχας ότι αυτός ήταν ο κοινός τρόπος συμβολοποίησης του σταυρού σε όλα τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία της Ανατολής, και κυρίως της Αντιοχείας (ενώπιον του πατριάρχη Μακαρίου, που είχε επισκεφθεί το 1655 τη ρωσική πρωτεύουσα), προκαλώντας αρνητικές αντιδράσεις. Μάλιστα, σε επόμενη προσπάθεια τον επόμενο χρόνο, το 1656, να πείσει για την ορθότητα της πρότασής του πάλι με παρόντα τον Μακάριο, ζήτησε από τον πατριάρχη Αντιοχείας να τοποθετηθεί.

Αλλά αυτή δεν ήταν η μόνη μεταρρύθμιση που εισηγήθηκε στο τελετουργικό. Για την ακρίβεια, ο Νίκων είχε προτείνει τη μετατροπή των 16 βαθιών υποκλίσεων που είχε προτείνει ο Εφραίμ ο Σύρος σε 12 βαθιές και τέσσερις μέχρι τη μέση· τη μη χρήση εικόνων δυτικής τεχνοτροπίας στην Εκκλησία· την αλλαγή της ορθογραφίας του ονόματος Ιησούς. Φυσικά, η πιο σημαντική μεταρρύθμιση σχετιζόταν με την «διόρθωση», ή καλύτερα με ό,τι ο Νίκων πίστευε ότι ήταν «αποκατάσταση» των ιερών κειμένων. Όμως, κατά τη διάρκεια των αιώνων, οι διάφορες ορθόδοξες Εκκλησίες είχαν υιοθετήσει αποκλίνουσες πρακτικές στις λεπτομέρειες της λειτουργίας και μερικές από τις «αποκαταστάσεις» του Νίκωνα ήταν στην πραγματικότητα σχετικά πρόσφατες καινοτομίες. Αυτό προκάλεσε το κοινό αίσθημα των πιστών οι οποίοι εκλάμβαναν την αλλαγή στο γράμμα των ιερών κειμένων ως μια παραβίαση του δόγματος στο οποίο αντιστοιχούσε το γράμμα. Η νεωτερική πουριτανικής εμπνεύσεως μεταρρύθμιση του Νίκωνα, ενώ ιδεολογικοποιούσε τη σχέση του με μια απόλυτη πρωταρχική μορφή των ιερών κειμένων, ερχόταν σε αντιπαράθεση με όσους πίστευαν ότι αυτή τελικά ήταν εκείνη που τους παραδόθηκε από τις προηγούμενες γενιές (Geoffrey Hosking, 2011: 168).

Σε εκκλησιαστικό συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε το 1654 προσπάθησε να δικαιολογήσει τις μεταρρυθμίσεις του, αλλά το συμβούλιο αρνήθηκε να αποδεχθεί ότι αυτές εγκρίθηκαν ή εκδόθηκαν σε συλλογικό επίπεδο από Ρώσους αρχιερείς. Ο Νίκων τότε έστειλε έναν Έλληνα απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη, τον Μανουήλ Κωνσταντίνοφ, με επιστολή προς τον πατριάρχη Παΐσιο και την Ιερά Σύνοδο, η οποία περιείχε με 28 ερωτήσεις που αφορούσαν το ορθόδοξο δόγμα, τον τρόπο τέλεσης της λειτουργίας και τα έθιμα.

Τον Μάρτιο του 1655, θα συγκαλέσει και πάλι συμβούλιο στο οποίο θα εγκρίνει τη χρήση νεοεκτυπωμένου λειτουργικού βιβλίου, μεταφρασμένου από τα ελληνικά, με ενσωματωμένες τις διορθώσεις που είχε κάνει ο Αντιοχείας Μακάριος. Τον Μάιο του 1655, δύο μήνες μετά το προηγούμενο συμβούλιο, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε με απαντήσεις στις 28 ερωτήσεις που είχε θέσει ο Νίκων. Η πατριαρχική απόφαση υπογραφόταν, εκτός από τον πατριάρχη Παΐσιο, από 24 μητροπολίτες, έναν αρχιμανδρίτη και τρεις επισκόπους. Σε αυτήν ο Παΐσιος δεν επιβεβαίωνε τις λεπτομέρειες των τελετών που φαίνονταν τόσο σημαντικές για τον Νίκωνα. Στην ουσία, η επιστολή προσπάθησε να συγκρατήσει τον υπερβολικό ζήλο του Ρώσου πατριάρχη, δίνοντάς του μια διαφορετική άποψη των τελετουργιών, η οποία βασιζόταν στις αρχές και όχι στον τύπο. Η ενότητα της Εκκλησίας, έγραφε ο πατριάρχης Παΐσιος, δεν παραβιάζεται από την αλλαγή της τελετής, αλλά καταστρέφεται από την αίρεση, και δήλωσε: «Δεν πρέπει να νομίζουμε ότι η ορθόδοξη θρησκεία μας είναι αλλοιωμένη επειδή κάποιος εκτελεί τα τελετουργικά διαφορετικά από άλλα πρόσωπα και τα οποία δεν είναι από τα βασικά άρθρα της πίστης μας, εφόσον συμφωνεί με την οικουμενική πίστη σε σημαντικά και πρωταρχικά ζητήματα». Στην κατακλείδα της επιστολής του, ο πατριάρχης Παΐσιος ζήτησε να περιορίσει ο Νίκων τη διαφωνία που δημιουργήθηκε για τις αλλαγές στην απόδοση των τελετουργιών, βλέποντας μόνο σε αυτό το σενάριο ένα σύμπτωμα σχίσματος. Ο Νίκων, ωστόσο, προχώρησε στη μεταρρύθμισή του εκμεταλλευόμενος την έλευση στη Μόσχα των πατριαρχών Σερβίας Γαβριήλ (1655) και Αντιοχείας Μακαρίου (1656). Στις 12 Φεβρουαρίου 1656, μετά τη λειτουργία στο μοναστήρι Τσουντοφ υπέρ της μνήμης του αγίου Μελετίου Αντιοχείας, ο Μακάριος, λαμβάνοντας τον λόγο κατόπιν παρέμβασης του πατριάρχη, θα υποστηρίξει κάτι ενδιαφέρον: ότι η χρήση των δύο δακτύλων ως ένδειξη του σημείου του Σταυρού πρέπει να θεωρηθεί ως επιρροή προτεσταντική, και πιο συγκεκριμένα της αίρεσης των Αρμενιανών, που είχαν κυριαρχήσει στην Ολλανδία. Ο ίδιος ο Νίκων σε ένα άλλο εκκλησιαστικό συμβούλιο Ρώσων ιεραρχών στις 23 Απριλίου 1656, θα πει: «Αν κάποιο πρόσωπο από αυτή τη στιγμή δεν τηρεί τον τρόπο που εκτελείται το σημείο του σταυρού στο πρόσωπό του, με τον ιερό τρόπο που η Ανατολική Εκκλησία αποδέχθηκε από την αρχαιότητα, όπως και οι τέσσερις Οικουμενικοί Πατριάρχες, και προς το παρόν όλοι οι χριστιανοί, και όπως όλοι οι ορθόδοξοι του κόσμου το εκτελούν, χρησιμοποιώντας τον αντίχειρα και τα δύο δάχτυλα του δεξιού χεριού, που αντιπροσωπεύει την Αγία και Ομοούσια και Αδιαίρετη Τριάδα, αλλά, αν κάποιος το εκτελέσει με τρόπο απαράδεκτο για την Εκκλησία, ο οποίος συνδυάζει τα δύο μικρότερα δάχτυλα του χεριού και του αντίχειρα, που σημαίνουν την ανισότητα στην Αγία Τριάδα, και έχοντας δύο δάχτυλα ανυψωμένα, πράγμα που υποδηλώνει τα δύο πρόσωπα του Υιού σύμφωνα με τη νεστοριανή αίρεση, ή να κάνει το σημείο του σταυρού με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, το άτομο αυτό πρέπει να εκδιωχθεί από την Εκκλησία και να θεωρηθεί καταραμένο, όπως ορίζουν οι Άγιοι Πατέρες των επτά Οικουμενικών Συνόδων και άλλα τοπικά καταστατικά και τους τέσσερις Οικουμενικούς Πατριάρχες της Ιερής Ανατολικής Εκκλησίας» (Daniel Shubin, 2004, τ. Β': 109).

Η σύγκρουση στη Ρωσία έπαιρνε ενδιαφέρουσα τροπή: ο Νίκων, τη στιγμή που ήθελε να επιβάλει ένα είδος σκληρής πουριτανικής ηθικής, κατηγορούσε τους αντιπάλους του για κρυπτοπροτεσταντισμό και νεστοριανισμό, ενώ οι αντίπαλοί του, που υπερασπίζονταν το γράμμα των κειμένων, αντετίθεντο σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση και συνεπώς θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για ένα είδος «κληρικαλισμού», ευνοώντας στην πράξη την κυριαρχία του Τσάρου επί της Εκκλησίας. Υπό μία έννοια, η ηθική πλευρά των επιχειρημάτων των δύο πλευρών ήταν άμεσα εμπνευσμένη από την πουριτανική ηθική των προτεσταντών του 17ου αιώνα στην Ευρώπη. Όμως, σε αντίθεση με τους προτεστάντες της Ευρώπης, που ευνόησαν την υπαγωγή της Εκκλησίας στο Κράτος (τουλάχιστον στο αγγλικανικό μοντέλο), εδώ η κυρίαρχη φιγούρα, ο πατριάρχης Νίκων, προωθούσε ένα είδος «παποκαίσαρισμού».

Αυτό κάνει ακόμη πιο ενδιαφέρουσα την απάντηση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στα ερωτήματα του Νίκωνα: το Πατριαρχείο, εμμέσως πλην σαφώς, απέρριπτε τη βασική θέση του Νίκωνα για την υπεροχή του θρησκευτικού πάνω στο πολιτικό. Και αυτή τη θέση την απέκτησε μετά από τη διπλή εμπειρία της επαφής με τον κόσμο της Μεταρρύθμισης (Μελάγχθων, Κύριλλος Λούκαρης) και της Αντιμεταρρύθμισης. Παρότι την Κωνσταντινούπολη τη συγκινούσε η επιβολή ενός είδους πατριαρχικού συγκεντρωτισμού, κατά το παράδειγμα της Καθολικής Εκκλησίας, σε καμία περίπτωση δεν προχώρησε σε θεωρητικοποίηση αυτής της θέσης που να θέτει σε κίνδυνο τη χρόνια υπαγωγή της στις πολιτικές του αυτοκρατορικού κράτους.

Μετά την απάντηση της Κωνσταντινούπολης, η ρήξη μεταξύ Πατριάρχη και Τσάρου θα γίνει πιο πιθανή, και θα λάβει χώρα τελικά σε μια λειτουργία στον καθεδρικό ναό Ουσπένσκι του Κρεμλίνου το 1658, όταν θα βγάλει τα πατριαρχικά άμφια και θα ενδυθεί τα ράσα του μοναχού σε ένδειξη διαμαρτυρίας, λέγοντας προς τον Αλέξιο ότι «από τη στιγμή αυτή παύω να είμαι ο Πατριάρχης σας». Δεν είναι βέβαιο εάν ο Νίκων περίμενε ότι ο τσάρος θα αποδεχόταν την παραίτησή του, κάτι τέτοιο όμως τελικά έγινε.

Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια ο τσάρος θα δείξει ότι δεν ήταν αντίθετος σε καμία από τις μεταρρυθμίσεις που είχε εισηγηθεί ο άλλοτε αγαπημένος του πατριάρχης. Όμως θα δει να ισχυροποιείται ο πόλος των βογιάρων και των πρωθιερέων, όπως ο Αββακούμ, οι οποίοι αντιδρούσαν σε αυτές. Κάτω από το όνομα «Παλαιόπιστου» θα προσπαθήσουν να άρουν τις καινοτομίες του Νίκωνα, θεωρώντας τες ως παραβίαση του όχι μόνο του τύπου, του γράμματος των κειμένων, αλλά και της ουσίας της θρησκευτικής πίστης. Έτσι, στον πουριτανικό λόγο πειθάρχησης του Νίκωνα αναδυόταν μια ομολογιοποίηση από τα κάτω, που αντιστεκόταν σε αυτήν.

Ο Αλέξιος Α΄ κάλεσε τους Ρώσους αρχιερείς σε *σύνοδο στις 20 Απριλίου 1666*, γνωρίζοντας ότι τώρα, μετά από περισσότερα από 10 χρόνια αξιοποίησης τροποποιημένων λειτουργικών βιβλίων, και εκτελώντας λειτουργίες σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις του Νίκωνα, θα τον υποστήριζαν να αντιταχθεί και να καταστείλει τους Παλαιόπιστους. Τώρα που ο Νίκων βρισκόταν στην εξορία, η εχθρότητα των ιερέων προς εκείνον πέρασε στην ιστορία. Προκειμένου να κερδίσει μια σίγουρη νίκη με την υποστήριξη των ιεραρχών, ο τσάρος απαίτησε από αυτούς μια θετική απάντηση σε τρεις προκαταρκτικές ερωτήσεις: 1) Είναι ορθόδοξοι οι Πατριάρχες της Ανατολής; 2) Είναι ορθόδοξα τα ελληνικά βιβλία και χειρόγραφα; 3) Ο Νίκων έκρινε σωστά στη σύνοδο του 1654; Παρά τη θετική απάντηση που έδωσε η πλειονότητα των ιεραρχών, οι εργασίες της συνόδου δεν πήγαν όπως θα ανέμενε ο τσάρος. Γιατί εκεί κλήθηκαν και οι ηγέτες της αντιπολίτευσης, όπως ο πρωθιερέας Αββακούμ, ο διάκονος Φιόντορ, ο μοναχός Αβραάμ και ο ευγενής Μορόζοφ, που ανακλήθηκαν στη Μόσχα από την εξορία μαζί με τον πρωθιερέα Νερόνοφ, τον Γεράσιμο Φίρσοφ κ.ά. Σε αντίθεση με τον Νερόνοφ, που τελικά αποδέχθηκε τη μεταρρύθμιση, ο Αββακούμ μαζί με τους Νικίτα, Λαζάρ και Φιόντορ θα καθαιρεθούν, θα αφοριστούν και τελικά θα εξοριστούν. Η εκκλησιαστική σύνοδος συνέχισε τις εργασίες της μέχρι τις 2 Ιουλίου, επικυρώνοντας τη χρήση των διορθωμένων λειτουργικών βιβλίων και την τέλεση της μεταρρυθμισμένης Θείας Λειτουργίας, αποφεύγοντας όμως να καταδικάσει τα παλαιά βιβλία και τις τελετές για να αποφύγει την ένταση μιας νέας σύγκρουσης. Αυτή όμως δεν αποφεύχθηκε: η έλευση του Αλεξανδρείας Παΐσιου και του Αντιοχείας Μακαρίου στη Μόσχα τον Νοέμβριο του 1666, και η δράση μιας αμφιλεγόμενης προσωπικότητας με περίεργες διαδρομές από την Ουνία στην ορθοδοξία, του Παΐσιου Λιγαρίδη, θα οδηγήσουν τόσο στην καθαίρεση του Νίκωνα από τη θέση του πατριάρχη όσο και στην οριστική καταδίκη των Παλαιόπιστων ως αιρετικών, δικαιώνοντας τις θέσεις της «ελληνικής», δηλαδή της βυζαντινής ορθοδοξίας, και στα δύο επίπεδα: της υπεροχής του πολιτικού επί του θρησκευτικού και της υπεροχής του ελληνικού τυπικού επί του ρωσικού. Υπό μία έννοια, η σύνοδος του 1666 άνοιξε την εποχή των μεταρρυθμίσεων στη ρωσική ιστορία, όντας η ίδια η τελευταία έκφανση της εποχής της ομολογιοποίησης (Daniel Shubin, 2004, τ. Β΄: 116-132).

Υπάρχουν πολλαπλά αίτια για την εκδήλωση αυτού του σχίσματος στο εσωτερικό της ρωσικής ορθοδοξίας: *raskol* στα ρωσικά, γι' αυτό και οι *Παλαιόπιστοι* έμειναν γνωστοί ως *Ρασκόλνικοι*. Το παγανιστικό υπόβαθρο πολλών πιστών καθιστούσε δεδομένη την ταύτιση της λέξης με το πράγμα. Η Θεία Λειτουργία εκλαμβάνονταν ως ένα είδος μαγικής τελετουργίας. Εάν κάποιος μετέβαλλε το γράμμα της τελετουργίας, της αφαιρούσε τη δυνατότητα να είναι αποτελεσματική. Επιπλέον, το ζήτημα της αποκατάστασης των λειτουργικών κειμένων με βάση το ελληνικό πρωτότυπο θεωρήθηκε ως μια δραματική υποχώρηση της ρωσικής ορθοδοξίας προς την ελληνική, τη στιγμή που η Κωνσταντινούπολη είχε πέσει στα χέρια των Οθωμανών και η Μόσχα αναδυόταν ως η μοναδική διάδοχός της. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι τσάροι ήταν πολύ επιφυλακτικοί στο να δεχθούν την ιδεολογία της Τρίτης Ρώμης μέχρι τον 18ο αιώνα: αυτή συνδυαζόταν με μια αμφισβήτηση της κυριαρχίας τους, αφού σήμαινε την κυριαρχία του θρησκευτικού επί του πολιτικού. Πιο σημαντική όμως αιτία ήταν η υπόγεια αντίθεση του κατώτερου κλήρου και των απλών πιστών δουλοπαρόικων, των εκκλησιαστικών ειδικά κτημάτων, στις σκληρές συνθήκες φορολόγησης και εκμετάλλευσης από τον ανώτερο κλήρο και γενικά τον εκκλησιαστικό μηχανισμό. Ο Νίκων, ως εκπρόσωπος μιας Εκκλησίας που είχε αναδειχθεί στον μεγαλύτερο ιδιοκτήτη γης και δουλοπαρόικων, προκαλούσε σε αυτόν τον κόσμο ιδιαίτερα αρνητικές αντιδράσεις. Επιπλέον, οι δουλοπάροικοι με παγανιστικό θρησκευτικό παρελθόν υφίσταντο διαδικασίες προσηλυτισμού που ήταν επώδυνες και εξευτελιστικές. Ο βίαιος προσηλυτισμός που είχαν υποστεί ανακαλούσε εκείνες τις παλαιές αρνητικές εμπειρίες.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον στη ρωσική Ιστορία των επόμενων αιώνων είναι το γεγονός ότι πράγματι μέσα από τους Παλαιόπιστους θα προκύψουν ισχυρές οικογένειες αστών, όπως ακριβώς συνέβη με τους προτεστάντες στην Κεντρική και στη Δυτική Ευρώπη. Και ίσως αυτό συνέβη επειδή ακριβώς η εκκλησιαστική αναστάτωση της εποχής είχε ένα βαθύτερο αποτέλεσμα στην ατομική συνείδηση του Παλαιόπιστου, του σχισματικού από την επίσημη ρωσική ορθοδοξία, αλλάζοντας τη στάση του προς τη θρησκεία και τον σκοπό στη ζωή του. Όπως αφηγείται ο Ρωσοουκρανός ιστορικός Νικολάι Κοστομάροφ:

Στην αρχαία Ρωσία οι άνθρωποι δεν είχαν σε μεγάλη υπόληψη τη θρησκεία, τους ενδιέφερε λίγο. Ο σχισματικός, από την άλλη πλευρά, δεν είχε τίποτα σε μεγάλη υπόληψη εκτός από τη θρησκεία. Το ενδιαφέρον ολόκληρης της ζωής του ήταν συγκεντρωμένο σε αυτήν. Στην αρχαία Ρωσία, η λειτουργία ήταν ένας άψυχος ελιγμός και εκπληρωνόταν βαριεστημένα. Ο σχισματικός αναζητούσε νόημα σε αυτήν και αγωνίστηκε στον βαθμό που μπορούσε να το βρει [...]. Στην αρχαία Ρωσία, η εγγραμματοσύνη ήταν σπάνια. Ο σχισματικός μάθαινε στον εαυτό του να διαβάσει και προσπάθησε να αποκτήσει γνώσεις. Στην αρχαία Ρωσία η απουσία γνώμης βασίλευε και μια αδιαμφισβήτητη υποβολή στην εξουσία επικρατούσε. Στον σχισματικό άρεσε να σκέφτεται και να συζητά· ο σχισματικός δεν ήταν ικανοποιημένος με τις διαταγές από κάποια αυθεντία, να προσεύχεται με έναν συγκεκριμένο τρόπο, να αποδέχεται κάτι, επειδή αυτός είναι ο τρόπος. Ο σχισματικός έχει την προσωπική συνείδηση να κρίνει όλα τα ζητήματα· ο σχισματικός προσπαθούσε να εξακριβώνει και να ερευνά τα πάντα. Θα ήταν άδικο να τον κατηγορήσουμε ή να τον κοροϊδέψουμε, επειδή τα συμπεράσματα και οι λύσεις του συχνά ήταν παράλογα ή παιδαριώδη, καθώς στερούνταν παιδαγωγικής καθοδήγησης. Μπήκε σε αυτό το μονοπάτι έχοντας ήδη προλήψεις και προκαταλήψεις, οι οποίες ήταν βαθιά ριζωμένες μέσα του. Είχε ανάγκη να καθαρίσει το μονοπάτι από τα εμπόδια. (αναφέρεται στο Daniel Shubin, 2004, τ. Γ': 135-136)

Ο τσαρικός έλεγχος και η λαϊκή γραφειοκρατία υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας ενισχύθηκαν μετά την άρνηση του Μεγάλου Πέτρου να ορίσει νέο πατριάρχη το 1700. Το 1721, το Πατριαρχείο Μόσχας καταργήθηκε επισήμως για να επανιδρυθεί μετά την πτώση της μοναρχίας. Ο Πέτρος Α΄ χρησιμοποίησε βάρβαρα μέτρα για να ξεπεράσει το σχίσμα του 1666 ανάμεσα σε όσους αποδέχονταν τις μεταρρυθμίσεις του πατέρα του Αλέξιου Α΄ και του πατριάρχη Νίκωνα, και σε όσους επέμεναν στη «παλιά πίστη». Ωστόσο, οι Παλαιόπιστοι ποτέ δεν ενώθηκαν ξανά με την επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία, αναπτύσσοντας ένα είδος αντικρατικής θρησκευτικής ιδεολογίας, εμπνευσμένης σε μεγάλο βαθμό από τα προτεσταντικά κηρύγματα του 17ου αιώνα. Ο αριθμός των «σχισματικών» υπολογιζόταν συνήθως γύρω στο 10 με 15% του ορθόδοξου πληθυσμού κατά τη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα.

5.1.5 Η επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας στη Ρωσική Αυτοκρατορία: το *Zemsky Sobor* του 1649

Το σχίσμα των Παλαιόπιστων και οι τεράστιες επιπτώσεις του σε ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, δεν μπορούν να γίνουν κατανοητά χωρίς τη μεγάλη καμπή που εκπροσωπούσε το *Zemsky Sobor* (κυριολεκτικά η «Συνέλευση της Γης») του 1649, που θεμελίωσε τη δουλοπαροικία σε ένα θεσμικό επίπεδο, αλλά και που με τόση επιμονή πολέμησε ο Νίκων ως προς τις διατάξεις του που αφορούσαν την Εκκλησία, επιτυγχάνοντας να την καταστήσει τον μεγαλύτερο γαιοκτήμονα στο ρωσικό κράτος. Το *Zemsky Sobor* ήταν το αντίστοιχο της Συνέλευσης των Νομοκατεστημένων Τάξεων στη Δύση. Αποτελούνταν από δύο τμήματα: στο πρώτο συμμετείχε ο Τσάρος, η Δίαιτα των Βογιάρων και οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας, ενώ στο δεύτερο εκλεγμένοι εκπρόσωποι διάφορων κοινωνικών τάξεων, κυρίως ελεύθεροι πολίτες από τα αστικά κέντρα. Το *Zemsky Sobor* του 1649 ήταν το τελευταίο που συγκλήθηκε από τσάρο και σηματοδότησε τη στιγμή που το μοσχοβίτικο κράτος έπαψε να βασίζει τη συνοχή του σε μια υποτιθέμενη προσωπική σχέση μεταξύ του τσάρου και όλου του λαού του. Παρά ταύτα, το τελευταίο *Zemsky Sobor* ήταν πολύ σημαντικό. Συνέταξε τον πρώτο κώδικα νόμων που, παρότι πολλές διατάξεις του αφορούσαν τον περιορισμό της δουλείας κυρίως ως προς τους Τάταρους της Κριμαίας (διατηρούσε το καθεστώς *iasak* στο οποίο υπάγονταν), καθήλωνε σε κατάσταση δουλοπαροίκων χιλιάδες Ρώσους αγρότες (Geoffrey Hosking, 2011: 152, 158).

Το *Sobornoe Ulozhenie*, δηλαδή ο κώδικας που προέκυψε από το *Zemsky Sobor* του 1649, κλήθηκε να απαντήσει στο βασικό πρόβλημα, το οποίο ήταν το ζήτημα της φυγής των δουλοπαροίκων από τη γη που καλλιεργούσαν εξαιτίας των σκληρών τρόπων εκμετάλλευσης. Ο νέος κώδικας απαγόρευε τις μετακινήσεις δουλοπαροίκων από τη μία πόλη στην άλλη χωρίς εσωτερικό διαβατήριο. Οι Ρώσοι ευγενείς συμφώνησαν να υπηρετούν στον στρατό, αλλά τους παραχωρήθηκε το αποκλειστικό προνόμιο να κατέχουν δουλοπαροίκους. Με το *Sobornoe Ulozhenie* οι βογιάροι περίμεναν από το κράτος να κυνηγήσει τους φυγάδες δουλοπαροίκους τους, όχι να το κάνουν οι ίδιοι. Από την άλλη, οι δουλοπάροικοι δεν δέχονταν παθητικά την κατάστασή τους. Όπως και τον 16ο αιώνα, πολλοί ήταν εκείνοι που, για να αποφύγουν τις επαχθείς υποχρεώσεις που τους επιβάλλονταν, ήταν ικανοί να δραπετεύσουν, να καταφύγουν σε ένα μοναστήρι ή σε έναν πλουσιότερο γαιοκτήμονα που θα μπορούσε να τους προσφέρει καλύτερη προστασία: παρά τις κυρώσεις, πολλοί γαιοκτήμονες δεν είχαν εργατικά χέρια και θα τους δέχονταν. Ή θα μπορούσαν να φύγουν για τα νότια και τα ανατολικά σύνορα, όπου θα μπορούσαν να καταταχθούν στους Κοζάκους ή στον τακτικό στρατό. Η υπηρεσία στα σύνορα έδωσε σε πολλούς από αυτούς την ευκαιρία να γλιτώσουν από τη σκληρή αγροτική ζωή των *votchina* και των *pomest' e*. Ήδη από το 1637 ένα σημαντικό τμήμα των ευγενών, συμμετέχοντας σε ένα *Zemsky*

Sobor, ζήτησε από τον τσάρο να καταργήσει το πενταετές όριο για την ανάκτηση φυγάδων. Πράγματι, το αίτημα αυτό ικανοποιήθηκε το 1649. Όλοι οι αγρότες, τόσο της Εκκλησίας όσο και των βογιάρων, έπρεπε να παραμείνουν εκεί όπου είχαν καταγραφεί στην απογραφή του 1646-1647. Αυτή η διάταξη ήταν κεφαλαιώδους σημασίας, γιατί τερμάτισε μια για πάντα τη μακρά παράδοση των αγροτών να μετακινούνται ελεύθερα, προσδένοντας τους δουλοπαροίκους στη γη.

Το Ulozhenie πουθενά δεν ανέφερε τη λέξη «δουλοπάροικος»: απλώς καθόριζε ποιες ποινές έπρεπε να επιβάλλονται στους αγρότες που έφυγαν και σε όσους τους φιλοξενούσαν. Πουθενά δεν όριζε ποιος θα μπορούσε να γίνει δουλοπάροικος και υπό ποιες συνθήκες, ποιες υπηρεσίες θα αναμενόταν να παρέχουν οι δουλοπάροικοι ή πώς θα μπορούσαν να αντιμετωπίζονται. Μόλις στα τέλη του 18ου αιώνα το κράτος προσπάθησε να παρέμβει στη σχέση μεταξύ γαιοκτήμονα και δουλοπαροίκου, προκειμένου να περιορίσει τις καταχρήσεις. Οι κάτοικοι των *posad*, δηλαδή εγκαταστάσεων εμπόρων και τεχνιτών, που αργότερα εξελίχθηκαν συνήθως σε αστικά κέντρα, ζήτησαν να μη χρειάζεται να εξοφλούν τα τέλη και να παρέχουν νεοσύλλεκτους για όσους είχαν διαφύγει. Ζήτησαν επίσης μονοπώλιο στο εμπόριο και στις κατασκευές εντός των τειχών της πόλης τους. Έλαβαν ό,τι ήθελαν και στις δύο περιπτώσεις, και έτσι, σύμφωνα με τα λόγια ενός ιστορικού, «κατόπιν δικού τους αιτήματος έγιναν μια κλειστή κάστα». Η δουλοπαροικία είχε βαθιά και διαρκή διαμορφωτική επίδραση σε όλους τους ρωσικούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς. Διαιώνισε και ενίσχυσε μια κολεκτιβιστική άποψη για τα κοινωνικά προβλήματα. Η «κοινή ευθύνη» επιβεβαιώθηκε όχι μόνο ως διοικητικό τέχνασμα, αλλά και ως ο τρόπος με τον οποίο οι Ρώσοι τόσο της πόλης όσο και της υπαίθρου αντιμετώπισαν τις δυσκολίες επιβίωσης σε ένα σκληρό περιβάλλον. Πιθανότατα κατέστησε δυνατή την επέκταση, την εδραίωση και την υπεράσπιση μιας τεράστιας και ποικιλόμορφης αυτοκρατορίας. Από την άλλη, όμως, εμπόδισε επίσης την ανάπτυξη του θεσμού της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και των προσωπικών και πολιτικών ελευθεριών.

Βιβλιογραφία

- Bushkovitch, Paul, *Religion and Society in Russia*, New York: Oxford University Press, 1992.
- Bushkovitch Paul, *A concise history of Russia*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia and the Russians. A History*, Belknap Press of Harvard University Press 2011.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia: people and empire 1552-1917*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1997.
- Hughes, Lindsey, *Η Ρωσία την εποχή του Μεγάλου Πέτρου*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη 2007.
- Figes, Orlando, *Ο χορός της Νατάσας: μια πολιτιστική ιστορία της Ρωσίας*, Αθήνα : Ηλέκτρα 2006.
- Karamzin, N. M., *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*, [Ιστορία του Ρωσικού Κράτους], τόμ. 12., Αγία Πετρούπολη: I. Dinerling, 1842-4; ανατύπωση Μόσχα: Kniga 1988-9.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's steppe frontier: the making of a colonial empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press 2002.
- Khodarkovsky, Michael, "The non-Christian peoples on the Muscovite frontiers" σε Maureen Perrie (Ed.), *The Cambridge History of Russia*, Vol. 1: *From Early Rus to 1689*, Cambridge University Press 2006, 317-337.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London: John Murray, 2000.
- Miller, Alexei, "The Romanov Empire and the Russian Nation", in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015, 309-368.
- Obolensky, Dimitri, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1991 [ελληνική μετάφραση του *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1971].
- Ostrowski, Donald, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Shubin, Daniel H., *A history of Russian Christianity*, Vol. 4, New York: Algora Pub. 2004.

Κεφάλαιο 6: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Περιγράφεται αναλυτικά η διαδικασία σουνιτικοποίησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τον 16ο αιώνα και πώς αυτή επηρέασε την ανασυγκρότηση των θρησκευτικών κοινοτήτων (*millet*) που αυτή περιλάμβανε. Η κατάκτηση της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου, και κυρίως του δυτικού Χετζάζ με τις ιερές πόλεις των μουσουλμάνων, Μέκκα και Μεδίνα, κατέστησε για πρώτη φορά τον Σουλτάνο χαλίφη του μουσουλμανικού κόσμου, οδήγησε όμως ταυτόχρονα σε παρατεταμένες συγκρούσεις με τη σιιτική Περσία των Σαφαβιδών, με συνέπεια ο ισλαμικός χαρακτήρας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τη διαβίωση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών στα εδάφη της, να τεθεί υπό διαπραγμάτευση. Καθώς η αυτοκρατορία επεκτεινόταν, γινόταν ολοένα και πιο πολυεθνική, τόσο στους υφιστάμενους πληθυσμούς της όσο και στο πολιτικό της σώμα. Ενώ, όμως, το ισλάμ των ηγεμόνων, που εκφράστηκε μέσω της υιοθέτησης του ισλαμικού νόμου και της επιβολής επίσημων ισλαμικών τελετουργιών, γινόταν ολοένα και πιο ορθόδοξο, είχαμε την ενίσχυση των θρησκευτικών ελίτ και στα άλλα μίλλετ, διαδικασία η οποία στην πραγματικότητα λάμβανε πολλά από τα χαρακτηριστικά της ομολογιοποίησης όπως τη συναντάμε την εποχή αυτή και στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη.

Προαπαιτούμενη γνώση

Εισαγωγή και Κεφάλαιο 3

Ορολογία

οθωμανικό Χαλιφάτο, Πέρσες Σαφαβίδες, σουνιτικοποίηση, Καντζιζαντελίδες, Ιερεμίας Β' ο Τρανός, Κύριλλος Λούκαρης, Πέτρος Μογκίλα, Σύνοδος του Ιασίου, Δοσίθεος Ιεροσολύμων, Σύνοδος της Ιερουσαλήμ, σναβαπτισμός, Κολλυβάδες, Καθολικοί Αρμένιοι, Ντονμέδες

6.1 Οι Οθωμανοί: μεταξύ σουνιτικής ορθοδοξίας και σιιτικής ετεροδοξίας

Το 1517 υπήρξε μια σημαντική χρονιά όχι μόνο για την Κεντρική, αλλά και για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Ο Μαρτίνος Λούθηρος δημοσίευσε τις 95 Θέσεις του στον καθεδρικό ναό της Βιττεμβέργης πυροδοτώντας το μεγάλο σχίσμα μεταξύ καθολικών και προτεσταντών στους κόλπους του χριστιανισμού, την ώρα που ένα ανάλογο σχίσμα φαινόταν να επανενεργοποιείται στους κόλπους του ισλάμ: ο σουλτάνος Σελίμ Α', ο επονομαζόμενος Τρομερός (Yavuz), κατακτά από τους Μαμελούκους του Καΐρου τους ιερούς τόπους των μουσουλμάνων, τη Μέκκα και τη Μεδίνα (και βέβαια την Ιερουσαλήμ), και διεκδικεί για πρώτη φορά τον τίτλο του χαλίφη, του κοσμικού δηλαδή και ταυτόχρονα θρησκευτικού ηγέτη όλων των μουσουλμάνων. Η κίνηση όμως προς ανατολάς και προς νότο για την κατάληψη της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου και εντέλει του Χετζάζ σήμαινε και αντιπαράθεση με τη μεγάλη σιιτική αυτοκρατορία των Περσών Σαφαβιδών. Τόσο ο Σελίμ Α' όσο και ο γιος του Σουλεϊμάν, που θα φτάσει τα όρια της αυτοκρατορίας μέχρι τη Μεσοποταμία, θα χρησιμοποιήσουν το ιδεολογικό όπλο του αξιώματος του χαλίφη ως ηγέτες του σουνιτικού (άρα ορθόδοξου με κάποιον τρόπο) ισλάμ, εναντίον των «αιρετικών» σιιτών: θα ακολουθήσουν δηλαδή έναν παράλληλο δρόμο με αυτόν των μεγάλων αντιπάλων τους, των Αψβούργων, οι οποίοι, όπως είδαμε, ηγήθηκαν της αντιπαράθεσης του καθολικού κόσμου με τους προτεστάντες. Η σύγκρουση αυτή θα ξεκινήσει με τη νικηφόρα για τους Οθωμανούς μάχη του Τσαλντιράν στις 23 Αυγούστου 1514, όταν ο Σελίμ Α' νικώντας τον Σαφαβίδη θα ενσωματώσει το βόρειο Ιράκ και την ανατολική Μικρά Ασία, και θα τελειώσει μετά από 41 χρόνια καταστροφικών συγκρούσεων με τη Συνθήκη της Αμάσειας το 1555· περιέργως: ακριβώς την ίδια χρονιά που ο Κάρολος Ε' προχωρούσε στον ιστορικό συμβιβασμό της Ειρήνης της Αυγούστας!

Θα ήταν βιαστικό να πει κανείς ότι πρόκειται για σύμπτωση. Οι μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες της Ανατολικής Μεσογείου, ο χριστιανισμός και το ισλάμ, απόγονοι και οι δύο κατά κάποιον τρόπο του ιουδαϊσμού, γεννήθηκαν μέσα σε αυτοκρατορικά περιβάλλοντα και καθόρισαν την ιστορία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και των αραβικών χαλιφάτων αντίστοιχα. Πλέον, όμως, τον 16ο αιώνα, αυτές οι μεγάλες θρησκείες «εκκοσμικεύονταν» τρόπον τινά υπό την επίδραση του προτεσταντισμού στις διάφορες παραλλαγές του. Και μία όψη αυτής της «εκκοσμίκευσης» δεν αφορούσε μόνο την αντιπαράθεση του χριστιανισμού με το ισλάμ (τη

σύγκρουση Οθωμανών και Αψβούργων στην Κεντρική Ευρώπη, ή αυτήν μεταξύ Ρομάνοφ και χανάτων του Καζάν, του Άστραχαν και της Κριμαίας), αλλά και το εσωτερικό σχίσμα που χαρακτήριζε το καθένα από αυτά: καθολικοί εναντίον προτεσταντών, σουνίτες εναντίον σιιτών.

Οι συγκρούσεις αυτές ήταν σημαντικές γιατί, εκτός από τον «εξωτερικό» εχθρό, έπρεπε να αντιμετωπιστεί και ο «εσωτερικός». Όπως ακριβώς οι Αψβούργοι δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο τις μεγάλες προτεσταντικές δυνάμεις του Βορρά (Σουηδούς και Δανούς), αλλά είχαν αναλάβει και το έργο της επαναφοράς στον καθολικισμό των προτεσταντών στα δικά τους εδάφη, έτσι και οι Οθωμανοί σκλήρυναν τη στάση τους απέναντι στους «αιρετικούς» κρυπτοσιίτες της αυτοκρατορίας τους.

Η νέα απειλή θα αναδυθεί για τους Οθωμανούς στις αρχές του 16ου αιώνα, όταν ο Ισμαήλ Α΄, θεμελιωτής της *δυναστείας των Σαφαβιδών*, θα αυτοανακηρυχθεί σάχης στην Ταμπρίζ το 1501. Μέσα σε δέκα χρόνια θα καταλάβει το Ιράν, το Ιράκ, το Αζερμπαϊτζάν, επαρχίες της Κασπίας, το Ντιγιάρμπακιρ στα βόρεια της Συρίας (αυτό δηλαδή που σήμερα είναι το Τουρκικό Κουρδιστάν), ενώ το 1510 θα φτάσει μέχρι το Χορασάν. Η δυναστεία πήρε το όνομά της από τον Σάφι αλ Ντιν, ηγέτη στις αρχές του 14ου αιώνα ενός θρησκευτικού τάγματος στην Αρνταμπίλ στην Κασπία Θάλασσα, και καθώς οι απόγονοι του Σάφι αλ Ντιν άρχισαν να διεκδικούν ένα είδος αγιότητας για τον εαυτό τους, υιοθέτησαν τις αρχές του σιιτικού ισλάμ, το οποίο, ως γνωστόν, αναγνωρίζει αγίους. Η μετατόπιση δηλαδή στον σιιτισμό έγινε για λόγους νομιμοποίησης της δυναστείας. Το πρόγραμμα προσηλυτισμού στον σιιτισμό δεν περιλάμβανε μόνο τη Συρία και το Ιράν, αλλά και τους πληθυσμούς της Ανατολίας. Ο σάχης, ως μεσσιανικός ηγέτης των σιιτών και απόγονος του Αλή, θα διεκδικήσει τον έλεγχο πληθυσμών που κατοικούσαν στα εδάφη του μεγάλου αντιπάλου. Η αντίδραση του Βαγιαζίτ σε αυτό τον νέο κίνδυνο δεν ήταν άμεση: αρκέστηκε στην αναγκαστική μετακίνηση μεγάλου αριθμού Κιζιλμπάσηδων από την Ανατολία στην Πελοπόννησο. Όταν, όμως, θα ανέβει στον θρόνο το 1512 ο Σελίμ Α΄, θα ανοίξει ο δρόμος για μια απευθείας πολεμική σύγκρουση με τον σάχη (Colin Imber, 2002: 40-44).

Η μεγάλη στιγμή της ανάσχεσης του σιιτισμού στη Μικρά Ασία ήταν η μάχη του Τσαλντιράν το 1514: δεν υπήρξε σημαντική μόνο εξαιτίας της νίκης εναντίον των σιιτών Περσών, αλλά εξαιτίας της συμπαράταξης με τους ηττημένους Σαφαβίδες της πιο σημαντικής αλεβίτικης ομάδας στα σύνορα Οθωμανικής και Σαφαβιδικής Αυτοκρατορίας: των Κιζιλμπάσηδων, των Τουρκομάνων δηλαδή σιιτών κυρίως με αζέρικη καταγωγή (Caroline Finkel, 2005: 106-108). Οι Τουρκομάνοι αλεβίτες της Ανατολίας είχαν παίξει στην πραγματικότητα καθοριστικό ρόλο στην άνοδο της σαφαβιδικής δυναστείας. Φορώντας κόκκινα τουρμπάνια με δώδεκα λωρίδες, για να θυμίζουν τους δώδεκα ιμάμηδες του σιιτικού ισλάμ, θα πολεμήσουν στο πλευρό των μεγάλων αντιπάλων των σουλτάνων: αυτό έδωσε το δικαίωμα στους Οθωμανούς να ξεκινήσουν μακροχρόνιους διωγμούς εναντίον τους, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1630. Η χρήση της ονομασίας Κιζιλμπάσηδες (Kizilbaş = κοκκινοκέφαλοι δηλαδή) έκτοτε είχε υποτιμητικό χαρακτήρα και μέχρι σήμερα στην Τουρκία χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους ετερόδοξους αλεβίτες και να θυμίζει σε αυτούς τη μεγάλη στιγμή της προδοσίας.

Η υπεράσπιση της σουνιτικής μουσουλμανικής ορθοδοξίας δεν θα ήταν πια μόνο ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, αλλά και ένα ζήτημα εσωτερικής νομιμοφροσύνης, παρότι, παραδόξως, ετερόδοξες ισλαμικές αδελφότητες, όπως οι Μπεκτασήδες, με στενούς δεσμούς με το αλεβίτικο ισλάμ, θα συνεχίσουν απρόσκοπτα τις δραστηριότητές τους τους επόμενους αιώνες. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί ακολουθούσαν μια διπλή στρατηγική απέναντι στους πληθυσμούς αυτούς: άλλοτε καταστολής και άλλοτε ενσωμάτωσης. Για παράδειγμα, στα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς η ταύτιση των Κιζιλμπάσηδων με τους σίιτες από τον αρχιμουφτή Κεμάλπασαζαντε σήμαινε τη σκλήρυνση της οθωμανικής πολιτικής απέναντί τους, ενώ αντίθετα η διάκρισή τους από τους σίιτες από τον διάδοχό του Εμπούςουουντ (Ebu's-su'ud), επέτρεψε την ενσωμάτωση πολλών από αυτούς στην οθωμανική κοινωνία, κυρίως μέσα από την είσοδό τους στη «νόμιμη» αδελφότητα των Μπεκτασήδων (Derin Terzioğlu, 2012-13: 312-13).

Η διεκδίκηση από την πλευρά των Σαφαβιδών μιας σχεδόν θεϊκής ιδιότητας επέτρεψε στους Οθωμανούς να τους παρουσιάσουν ως αποστάτες και απίστευτους, ενάντια στη νόμιμη εξουσία των Οθωμανών σουλτάνων που είχαν πλέον τον τίτλο του χαλίφη. Έτσι ο πόλεμος εναντίον τους μετατρεπόταν σε «ιερό», όπως ακριβώς θα συνέβαινε με τον πόλεμο εναντίον των μη μουσουλμάνων (Colin Imber, 2002: 121).

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι, όταν οι Οθωμανοί σουλτάνοι διεκδίκησαν τον τίτλο του χαλίφη άλλαξε και η κυρίαρχη αφήγηση για τη γενεαλογία τους. Έτσι στα οθωμανικά χρονικά του 15ου αιώνα επέμεναν στην καταγωγή τους από τους Σελτζούκους, και συνεπώς από τους Ογούζους Τούρκους. Σε αυτά ο Ογούζ Χαν εμφανιζόταν ως εγγονός του Νώε μέσω του γιου του Ιάφεθ. Υποτίθεται ότι με την κατάρρευση της δυναστείας των Σελτζούκων, οι Τούρκοι ηγεμόνες της Ανατολίας εξέλεξαν τον Οσμάν ως ηγεμόνα τους λόγω της καταγωγής του. Η υιοθέτηση της γενεαλογίας των Ογούζων από τους Οθωμανούς προέκυψε σε μια εποχή που οι μουσουλμάνοι μονάρχες της Ανατολίας και του Αζερμπαϊτζάν, οι οποίοι ήταν οι άμεσοι αντίπαλοι των

Οθωμανών, ήταν όλοι τουρκικής καταγωγής. Η οθωμανική γενεαλογία χρησίμευσε για να δείξει ότι οι Οθωμανοί σουλτάνοι ήταν ανώτεροι στην καταγωγή από αυτές τις δυναστείες.

Αλλά, όπως παρατηρεί ο Κόλιν Ίμπερ, μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα ενισχύθηκε ο ισλαμικός χαρακτήρας της οθωμανικής ελίτ εις βάρος του τουρκικού. Και αυτό ήταν λογικό μετά την κατάκτηση των αραβικών εδαφών από τους Οθωμανούς. Έτσι, η γενεαλογία των Οθωμανών από τους Ογούζους Τούρκους έχασε μέρος της νομιμοποιητικής της ισχύος. Από τις αρχές του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί χρονογράφοι, υπό την επίδραση μιας προφητικής παράδοσης ότι η Κωνσταντινούπολη θα κατακτιόταν από τα παιδιά του Ισαάκ, άρχισαν να εντοπίζουν την πρώιμη γενεαλογία μέσω του Σημ και του Ησαύ, και όχι μέσω του Ιάφεθ. Αυτή η γενεαλογία έρχεται σε αντίθεση με την αρχική εκδοχή της δυναστικής καταγωγής, καθώς διαχωρίζει τους σουλτάνους από τους Τούρκους, τους οποίους η παράδοση παρουσιάζει ως απογόνους του Ιάφεθ, και τους συνδέει μέσω του Σημ με τους Άραβες. Η ανάδειξη της σχέσης με τους Άραβες, και συνεπώς με τον Προφήτη Μωάμεθ, γινόταν πιο σημαντική από την ανάδειξη της τουρκικής καταγωγής από τον Ογούζ Χαν. Έτσι, εάν στον 15ο αιώνα η ολοκλήρωση της κατάκτησης της Μικράς Ασίας επέβαλλε την ανάδειξη της «τουρκικότητας» του οίκου του Οσμάν με αναφορά στη γενεαλογία των Ογούζων, η κατάκτηση της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου, και κυρίως των Ιερών Τόπων της ισλαμικής θρησκείας τον 16ο επέβαλλε τη μετατόπιση προς την ανάδειξη της «ισλαμικότητας» μέσω μιας πλασματικής γενεαλογίας με τα παιδιά του Σημ (Colin Imber, 2002: 123).

6.2 Η διεκδίκηση της ρωμαϊκότητας και του χαλιφάτου

Θεωρητικά, οι Οθωμανοί σουλτάνοι θα έπρεπε να κάνουν χρήση του τίτλου του χαλίφη ήδη από την εποχή του Σελίμ Α΄ και των κατακτήσεών του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη: η διεκδίκηση του τίτλου έγινε μόνο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του γιου του Σουλεϊμάν. Και το ίδιο έγινε με έναν ακόμη τίτλο που σχετιζόταν άμεσα με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, την οποία υποκατέστησαν οι Οθωμανοί. Πράγματι, όταν το 1453 ο Μεχμέτ Β΄ κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη, μαζί με το τίτλο «Σουλτάνος των Δύο Εδαφών (ηπειρών)» και «Χαγάνος των Δύο Θαλασσών» προσέθεσε και το «Καίσαρας Ρωμαίων» (Qayser-i Rûm) (Caroline Finkel, 2005: 105).

Αυτό, ωστόσο, δεν απέκτησε εξέχουσα θέση στην οθωμανική τιτλογραφία παρά μόνο έναν αιώνα αργότερα, όταν οι Οθωμανοί διεκδίκησαν τη ρωμαϊκότητα όχι από τους ηττημένους Βυζαντινούς αυτοκράτορες αλλά από τους διαδόχους του Καρλομάγνου. Από το 1526 και μετά, ο μεγαλύτερος αντίπαλος του Σουλεϊμάν στη Δύση ήταν ο αυτοκράτορας των Αψβούργων Κάρολος Ε΄, βασιλιάς της Ισπανίας και αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το 1547, ο Σουλεϊμάν σύναψε συνθήκη ειρήνης με τον Κάρολο και τον αδελφό του Φερδινάνδο της Αυστρίας, με αντάλλαγμα φόρο υποτέλειας για τα εδάφη που κατείχαν οι Αψβούργοι στην Ουγγαρία. Στο κείμενο της συνθήκης, ο Κάρολος δεν αναφέρεται πλέον στον εαυτό του ως «Αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» αλλά απλώς ως «Βασιλιάς της Ισπανίας», και από εκείνη τη στιγμή ο Σουλεϊμάν θεώρησε ότι είχε αποσπάσει τον τίτλο «Αυτοκράτορας των Ρωμαίων» από τον αντίπαλό του. Στο εξής, προσδιορισμοί όπως «Καίσαρας» αρχίζουν να εμφανίζονται στην οθωμανική τιτλογραφία. Η σημασία του ρωμαϊκού τίτλου για τους σουλτάνους έγινε εμφανής κατά τη διαπραγμάτευση της Συνθήκης του Ζσίτβα-Τόροκ το 1606. Ο αυτοκράτορας των Αψβούργων δεν αποδεχόταν τον τίτλο «Βασιλεύς», αλλά ούτε και ο Αχμέτ Α΄ παραχωρούσε τον τίτλο «Καίσαρας». Ο συμβιβασμός που βρήκαν οι Οθωμανοί κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, ήταν να διατηρήσουν τον τίτλο του «Καίσαρα» και να προσφωνούν τους ηγεμόνες των Αψβούργων ως «αυτοκράτορες».

Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τη χρήση του τίτλου «Χαλίφης»: ως τίτλος των Οθωμανών σουλτάνων, εμφανίζεται πρώτη φορά το 1424, αλλά η χρήση του εκείνη την εποχή ήταν ρητορική. Μόνο κατά τη βασιλεία του Σουλεϊμάν Α΄ ο σουλτάνος άρχισε να διεκδικεί τον τίτλο με κύριο προπαγανδιστή τον αρχιμουφτή Εμπούσουουντ, ο οποίος, συνειδητοποιώντας ότι οι Οθωμανοί σουλτάνοι δεν μπορούσαν να ισχυριστούν ότι κατάγονται από την οικογένεια του Προφήτη Μωάμεθ (τη φυλή των Κουραϊσιτών), ισχυρίστηκε ότι ο Οθωμανός σουλτάνος κατέλαβε αυτή τη θέση με θεϊκό δικαίωμα. Υποστήριξε, επίσης, ότι οι Οθωμανοί σουλτάνοι ήταν οι «κληρονόμοι του Μεγάλου Χαλιφάτου» – μια αναφορά στο πρώτο χαλιφάτο των Ρασιντούν. Αυτοί οι ισχυρισμοί καθιστούσαν τους Οθωμανούς σουλτάνους άμεσους κληρονόμους των Ορθά Καθοδηγούμενων Χαλίφηδων, οι οποίοι ήταν οι άμεσοι διάδοχοι του Προφήτη. Ήταν, επομένως, ένας ισχυρισμός που συνεπαγόταν τη διακυβέρνηση ολόκληρου του ισλαμικού κόσμου.

Παράλληλα, στα μέσα του 16ου αιώνα, ο Σουλεϊμάν πρόσθεσε το «Χοσρόης των Χοσρόηδων» στους σουλτανικούς τίτλους του, πιθανώς, αφού το «Χοσρόης» είναι ένα γενικό όνομα για τους αρχαίους ηγεμόνες του Ιράν, για τον εορτασμό των νικών του επί των Σαφαβιδών σάχηδων. Στα μέσα της βασιλείας του ο Σουλεϊμάν αυτοαποκαλούνταν «Σουλτάνος των Αράβων, των Περσών και των Ρωμαίων».

Ο Κόλιν Ίμπερ συνοψίζει με πυκνό τρόπο τις μεταβολές στη διαδικασία νομιμοποίησης της σουλτανικής εξουσίας από τον 13ο στον 20ό αιώνα, παρατηρώντας τα εξής:

Η αρχική αιτιολόγηση του δικαιώματος του Σουλτάνου ως κυρίαρχου ήταν ως ηγέτη στον πόλεμο. Μέχρι το 1400 το αργότερο, αυτός ο ρόλος είχε καθαγιαστεί και είχε γίνει ηγέτης του ιερού πολέμου. Ο πόλεμος εναντίον των μουσουλμανικών δυναστειών ήταν δικαιολογημένος, επειδή αυτοί τον αποσπούσαν από αυτό το ιερό καθήκον. Στις αρχές του 15ου αιώνα, μετά την ήττα και τον εμφύλιο πόλεμο, ο Σουλτάνος αποκατέστησε την αξίωσή του για νόμιμη διακυβέρνηση με τη δημιουργία της γενεαλογίας Ογούζ. Η κατασκευή, αργότερα τον ίδιο αιώνα, μιας πνευματικής γενεαλογίας και ιστοριών που «αποδείκνυναν» ότι η οθωμανική κυριαρχία ήταν θεϊκά καθορισμένη, έδωσε μια θρησκευτική επικύρωση στο Σουλτανάτο, η οποία παραλληλίστηκε με την κοσμική καταγωγή του από τον Ογούζ Χαν. Μέχρι το 1500, ο Σουλτάνος άρχισε να νομιμοποιεί την κυριαρχία του στην Ανατολία με βάση μια ιστορία που καθιστούσε τους Οθωμανούς νόμιμους κληρονόμους των Σελτζούκων. Από το 1453, αλλά κυρίως μετά το 1547, μπορούσε να ισχυριστεί ότι κληρονόμησε τον τίτλο «Αυτοκράτορας των Ρωμαίων», ενώ οι νίκες επί των Μαμελούκων και των Σαφαβιδών τον έκαναν «Χοσρόη» και «Ηγεμόνα των Αράβων και των Περσών». Τον 16ο αιώνα, ο Σουλεϊμάν διεκδίκησε τον τίτλο και το αξίωμα του χαλίφη. Από αυτά τα νομιμοποιητικά τεχνάσματα, αυτά του Ιερού Πολεμιστή, του διαδόχου των Σελτζούκων και του Χαλίφη, επρόκειτο να επιβιώσουν μέχρι τον 20ό αιώνα (Colin Imber, 2002: 126-127).

6.3 Τα μιλλέτ: πρόωγη και ύστερη ομολογιοποίηση

Όπως συνέβαινε παλαιότερα και στα αραβικά χαλιφάτα, δεν μπορούμε να μιλάμε για ένα ενιαίο ισλάμ και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά για ένα «υψηλό» σουνιτικό ισλάμ των θεολόγων και των νομοδιδασκάλων και ένα «κλαϊκό», των απλών αγροτικών κοινωνικών στρωμάτων της υπαίθρου, όπου συχνά η πρόσμειξη σουνιτικών, σιιτικών ή και κρυπτοχριστιανικών δοξασιών ήταν ο κανόνας (Ernest Gellner, 2006). Και όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, ο θρησκευτικός συγκρητισμός χαρακτήριζε συχνά και μέλη των οθωμανικών μουσουλμανικών ελίτ. Ο 16ος αιώνας και ειδικά μετά τον θάνατο του Σουλεϊμάν θεωρείται ως η απαρχή μιας διαδικασίας *σουνιτοποίησης* των θεσμών. Και όπως επισημαίνουν οθωμανολόγοι όπως ο Κορνέλ Φλάισερ, δεν πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης των Οθωμανών με τους Σαφαβίδες στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, αλλά και ως υποχώρηση της δυναμικής των κατακτήσεων, ειδικά μετά τον θάνατο του Σουλεϊμάν το 1566. Η Τερζιόγλου προσθέτει και τη σταδιακή ενίσχυση της τάξης των ουλεμάδων ειδικά στα χρόνια του σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' (Derin Terzioğlu, 2012-13: 303-4, 309).

Προφανώς, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ήδη σουνιτική, αλλά η σύγκρουση με τους Σαφαβίδες ιδεολογικοποίησε τον σουνιτικό χαρακτήρα του κράτους και επηρέασε άμεσα τις διαδικασίες της εσωτερικής συγκρότησής του. Γενικότερα, το ζήτημα της σουνιτοποίησης στην κλασική ιστοριογραφία συνδεόταν με το μεγάλο ζήτημα της «παρακμής» της αυτοκρατορίας (βλ. επόμενο κεφάλαιο): το επιχείρημα ήταν ότι η θρησκεία χρειάστηκε στο οθωμανικό κράτος ως συνδετικός κρίκος των υπηκόων του, όχι στα «κλασικά» χρόνια της στρατιωτικής και πολιτικής ισχύος, αλλά όταν οι κεντρικοί θεσμοί εξασθένησαν και ενισχύθηκαν οι φυγόκεντρες δυνάμεις στην αυτοκρατορία. Αυτή η περίοδος της εξασθένησης (ή προσαρμογής, κατ' άλλους ιστορικούς) είναι η περίοδος από την πρώτη στη δεύτερη αποτυχημένη απόπειρα να καταλάβουν οι Οθωμανοί τη Βιέννη: από το 1529 στο 1683.

Βέβαια, όπως θα δούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, το σχήμα αυτό έχει δεχθεί κριτικές. Για αυτόν, όμως, ακριβώς τον λόγο η διαδικασία της ομολογιοποίησης (και επομένως της θεσμοποίησης των μιλλέτ, εάν θεωρήσουμε ότι αποτελεί το βασικό περιεχόμενο της τελευταίας), πρέπει να αναλυθεί όχι μόνο ως ένα στενά θρησκευτικό φαινόμενο, αλλά ως φαινόμενο που συνδέεται με το ζήτημα της νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας στην αυτοκρατορία. Και δεν αφορά μόνο το κυρίαρχο μουσουλμανικό (ως σουνιτοποίηση) αλλά και τα μη μουσουλμανικά μιλλέτ (ως ενίσχυση του ρόλου του κλήρου και των αρμοδιοτήτων του). Η ενίσχυση συνολικά της θέσης του κλήρου, είτε αφορά την τάξη των ουλεμάδων είτε του κλήρου των μη μουσουλμανικών μιλλέτ, είναι συμβατή με μια θεώρηση ενδυνάμωσης της πολιτικής νομιμοποίησης των Οθωμανών. Η περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φαίνεται να δικαιώνει τον Βόλφγκανγκ Ράινχαρντ, ο οποίος υποστήριζε ότι θα πρέπει να επεκτείνουμε την ανάλυση του φαινομένου όχι μόνο μέχρι το τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου (1648), δηλαδή ως το τέλος των Θρησκευτικών Πολέμων, όπως υποστήριζε ο Σίλλινγκ, αλλά μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, πράγμα το οποίο θα επέτρεπε να συσχετιστεί η εμφάνιση ή καλύτερα η θέσμιση του όρου «μิลλέτ» με την ανάρρηση των Φαναριωτών στους θρόνους της Μολδαβίας και της Βλαχίας, και με τη γενικευμένη χρήση της στα οθωμανικά έγγραφα. Ή, για την ακρίβεια, να εντοπίσουμε τη στιγμή που έλαβε χώρα ένας μεγάλος ιδεολογικός μετασχηματισμός, κάτω από την πίεση της ήττας από τους Αυστριακούς: από τη σύλληψη του θρησκευτικού προσδιορισμού ως κυρίαρχου στην κατηγοριοποίηση των

πληθυσμών, σε ένα «εκσυγχρονιστικό» μοντέλο όπου η ισχύς των θρησκευτικών ελίτ έπρεπε να εξισορροπηθούν από λαϊκές. Δηλαδή το πέρασμα από το παράδειγμα της «ομολογιοποίησης» στο παράδειγμα του «εκσυγχρονισμού» και των «μεταρρυθμίσεων» Όπως σωστά επισήμανε η Μόλλυ Γκριν, η άνοδος των Φαναριωτών στους θρόνους των παραδουνάβιων ηγεμονιών έλαβε χώρα κατά την Εποχή των Τουλιπών, την πρώτη μεταρρυθμιστική περίοδο της αυτοκρατορίας στα χρόνια του Αχμέτ Γ' (Molly Greene, 2015).

Γιατί πρέπει να τονίσουμε ότι, εάν η σουνιτοποίηση είναι ως έναν βαθμό αποτέλεσμα του πώς οι Θρησκευτικοί Πόλεμοι στην Ευρώπη αντανakλούν εμμέσως στην οθωμανική κοινωνία, από αυτούς δεν επηρεάστηκαν μόνο οι μουσουλμάνοι της αυτοκρατορίας αλλά και οι μη μουσουλμάνοι. Και η σουνιτοποίηση για τους μουσουλμάνους και η ανασυγκρότηση/θεσμοποίηση των μιλλέτ για τους μη μουσουλμάνους πρέπει να θεωρηθούν ως έναν βαθμό εκφάνσεις μιας πρώιμης και μιας ύστερης, αντιστοίχως, διαδικασίας ομολογιοποίησης.

Η σουνιτοποίηση σωστά έχει παρατηρηθεί ότι μπορεί να μελετηθεί και ως επίσημη κρατική πολιτική ομογενοποίησης και ταυτόχρονα αντιπαράθεσης με τους σίτες Σαφαβίδες («από τα πάνω») αλλά και με την εμφάνιση κινημάτων με σημαία την πουριτανική ηθική όπως οι Καντιζαντελήδες («από τα κάτω»). Για τους τελευταίους, όμως, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα.

6.3.1 Το μουσουλμανικό μιλλέτ

Για το μουσουλμανικό μιλλέτ θα λέγαμε ότι κρίσιμη στιγμή στον 16ο αιώνα ήταν ο διορισμός ως αρχιμουφτή (Σεΐχ-ουλ-ισλάμ δηλαδή) του Εμπούσουουντ το 1545, ο οποίος θα συνεργαστεί στενά με τον Σουλεϊμάν για να ευθυγραμμίσει την αυτοκρατορία με τον ισλαμικό νόμο (sharia). Με φετβά που εξέδωσε και σουλτανικό διάταγμα την επόμενη χρονιά, το 1546, που τον επιβεβαίωσε, θα προσπαθήσει να επιβάλει χρηματικές ποινές σε όσους άνδρες μουσουλμάνους δεν ήταν αρκετά πιστοί για να ακολουθούν το τυπικό των πέντε προσευχών την ημέρα, και βέβαια κυρίως την προσευχή της Παρασκευής (Cuma). Γενικά, το θέμα του τυπικού των προσευχών ήταν ένα κεντρικό ζήτημα στις πρακτικές σουνιτοποίησης που επέβαλε το οθωμανικό κράτος και κυρίως μέσα από τη χρήση τζαμιών σε κάθε γειτονιά. Οι οθωμανικοί «μαχαλάδες» έπαιζαν τον ρόλο των χριστιανικών «κενοριών» σε θέματα θρησκευτικής κινητοποίησης, με τον καδή/νομοδιδάσκαλο, τον μουφτή, και τον μουεζίνη (muezzin = όποιος καλεί για προσευχή) να έχουν κεντρικό ρόλο. Και παράλληλα τη δημόσια ανάγνωση θρησκευτικών κειμένων (ilm-i hal) που ουσιαστικά ασκούσαν ένα είδος κατήχησης (Derin Terzioğlu, 2012-13: 310-5).

Τον 17ο αιώνα, παρότι η απειλή των Σαφαβιδών ατόνησε και οι Κιζίλμπασηδες δεν ήταν πρόβλημα πλέον για την αυτοκρατορία, η διαδικασία σουνιτοποίησης συνεχίστηκε με πρωταγωνιστές Σούφι δερβισικών ταγμάτων όπως οι Χαλβετήδες (Halvetiyye) και οι Τζελβετήδες (Celvetiyye), και κυρίως με το κίνημα των Καντιζαντελήδων (Kadizadeli).

Οι Καντιζαντελήδες (Kadizadeli = οι οπαδοί του Kadızade) ήταν μια ομάδα ιεροκηρύκων που πήρε το όνομά της από τον Καντίζαντε Μεχμέτ εφέντη (Kadızâde Mehmed Efendi, 1582-1635). Το κίνημα των Καντιζαντελήδων, παρά την εκτεταμένη επίδρασή του στην οθωμανική πρωτεύουσα, δεν αποτέλεσε ποτέ ανεξάρτητη σχολή σκέψης, ούτε απέκτησε θεσμικό χαρακτήρα. Ωστόσο, αποτελεί ένα ανοικτό ερώτημα εάν θα πρέπει να κατηγοριοποιηθεί ως μια περίπτωση ομολογιοποίησης «από τα κάτω» ή «από τα πάνω». Θα λέγαμε ότι στην περίπτωση τους έχουμε μία σύνθεση των δύο προοπτικών.

Θα λέγαμε ότι η ανάδυση του κινήματος αποτελεί ως έναν βαθμό αποτέλεσμα της μεγάλης ενίσχυσης των γενιτσαρικών σωμάτων τον 17ο αιώνα. Ο όρος «Καντιζαντελήδες» αναφέρεται σε τρία διαδοχικά κύματα ενός κινήματος με σκληρά πουριτανικά χαρακτηριστικά υπό τη χαρισματική ηγεσία τριών ιεροκηρύκων: του ίδιου του Καντίζαντε Μεχμέτ, του Ουστουβανί Μεχμέτ από τη Δαμασκό (πέθανε το 1661) και του Βανί Μεχμέτ (πέθανε το 1685) και κατά τη διάρκεια της βασιλείας τριών διαδοχικών σουλτάνων κατά τον 17ο αιώνα, δηλαδή του Μουράτ Δ' (1623-1640), του Ιμπραήμ Α' (1640-1648) και του Μεχμέτ Δ' (1648-1687). Το κίνημα είχε ιδιαίτερη επιρροή στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης και έλαβε χώρα μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, αυτό της εξάντλησης των δημόσιων οικονομικών. Οι παρατεταμένοι πόλεμοι στις αρχές του 17ου αιώνα εξάντλησαν το θησαυροφυλάκιο. Η αναποτελεσματικότητα του σπαχίδων στους πολέμους εναντίον των Σαφαβιδών (1578-1590, 1603-1618) και των Αψβούργων (1593-1606) ανάγκασε το οθωμανικό κράτος να σχηματίσει νέα σώματα και να στρατολογήσει *levend* (ακτήμονες περιπλανώμενους αγρότες της Ανατολίας) ως μισθοφόρους. Όμως αυτοί οι τελευταίοι άρχισαν να γίνονται ανεξέλεγκτοι και να τρομοκρατούν την ύπαιθρο. Σε απάντηση, η κεντρική κυβέρνηση ανέπτυξε νεοσύλλεκτα και μη σώματα γενιτσάρων στις επαρχίες για την προστασία των υπηκόων από τους «λεβέντες». Η διαδικασία είχε δύο σημαντικές συνέπειες: πρώτον, στις μεγάλες πόλεις της Ανατολίας, ο πληθυσμός των γενιτσάρων αυξήθηκε με αποτέλεσμα να παραμελούν τα

στρατιωτικά τους καθήκοντα και να εντάσσονται στις τοπικές συντεχνίες. Ο δεύτερος αντίκτυπος αυτής της αλλαγής ήταν η ενίσχυση του ρόλου των γενιτσάρων, και ειδικά των ανώτερων αξιωματικών τους μέσα στο παλάτι, με συνέπεια τη δυνατότητα απειλής ακόμη και της ζωής του Σουλτάνου.

Πράγματι, το 1622 ένα γενιτσαρικό κίνημα στην πρωτεύουσα οργάνωσε πραξικόπημα που έληξε με την εκτέλεση του σουλτάνου Οσμάν Β΄. Η δολοφονία του Οσμάν Β΄ στην κλασική προσέγγιση της οθωμανικής ιστοριογραφίας θεωρήθηκε ως ένα κομβικό σημείο της διαδικασίας «παρακμής», επειδή ακριβώς ενίσχυσε τις φυγόκεντρες τάσεις μέσα στην αυτοκρατορία (Halil İnalcık, 1973). Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη ότι η ενίσχυση των γενιτσάρων, των ουλεμάδων και των συντεχνιών, που λαμβάνει χώρα τον 17ο αιώνα, δεν αποτελεί ένδειξη «παρακμής» των κλασικών θεσμών, όπως ισχυρίστηκε ο Ινάλτζικ, αλλά ένα είδος «πρώιμου εκδημοκρατισμού» της οθωμανικής πολιτικής δομής: μία διάχυση δηλαδή της πολιτικής εξουσίας σε πολλά κέντρα αποφάσεων, που την κατέστησε περισσότερο δυναμική και προσαρμόσιμη στις μεγάλες τεκτονικές αλλαγές που λάμβαναν χώρα εκείνη την εποχή στην Ευρώπη. Αυτό υπήρξε το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εκχρηματισμού της οικονομίας και ειδικά της λειτουργίας του τιμαρίου, που οδηγεί σε ένα είδος αποστρατικοποίησης των γενιτσάρων και πολιτικοποίησης των ουλεμάδων (Baki Tezcan, 2010: 23). Είτε, όμως, θεωρήσουμε το μπλοκ αυτό δυνάμεων ως εμπόδιο στον εκσυγχρονισμό της οθωμανικής κοινωνίας είτε ως αποτέλεσμα της διασποράς των κέντρων αποφάσεων και εξουσίας, τότε το κίνημα των Καντιζαντελήδων, παρότι εκκινεί ως μια απόπειρα πουριτανικής ανασυγκρότησης της κοινωνίας προτεστάντικού τύπου, «από τα κάτω», καταλήγει ως ένας χρήσιμος σύμμαχος των σουλτάνων του 17ου αιώνα, να επιβάλλουν τον συγκεντρωτικό τους έλεγχο πάνω σε φυγόκεντρα στοιχεία όπως οι γενίτσαροι και οι σπαχήδες, δηλαδή «από τα πάνω».

Πρόκειται ακριβώς για την εποχή που η δράση των ιεροκηρύκων του κινήματος και η επιρροή που ασκούσαν πάνω στον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης πιθανότατα φάνηκαν ένα χρήσιμο εργαλείο για τη σουλτανική αυλή. Ο Μουράτ Δ΄ φαίνεται να ήταν ο πρώτος σουλτάνος που χρησιμοποίησε Καντιζαντελήδες, και συγκεκριμένα τον ηγέτη τους Καντίζαντε Μεχμέτ εφέντη για να επιβάλλει τον πολιτικό του έλεγχο πάνω στους σπαχήδες. Οι τελευταίοι, έχοντας το προνόμιο είσπραξης των φόρων σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, είχαν αρχίσει να καταχρώνται αυτά τα προνόμια, εκμεταλλευόμενοι τους φόρους που προέρχονταν από τα σουλτανικά κτήματα. Ο Μουράτ Δ΄ εξέδωσε ένα φερμάνι την άνοιξη του 1632 και ακύρωσε τα προνόμια των σπαχήδων στις φορολογικές υποθέσεις. Μόλις το πληροφορήθηκαν οι σπαχήδες συγκεντρώθηκαν στην πλατεία του Ιπποδρόμου δίπλα στο Τζαμί του Σουλτάνου Αχμέτ (Μπλε Τζαμί). Ο Μουράτ Δ΄ αντέδρασε συγκαλώντας ένα *ayak dīvani*, μια έκτακτη συνεδρίαση του αυτοκρατορικού συμβουλίου με τη δυνατότητα να επικοινωνεί απευθείας με τον σουλτάνο. Ο Μουράτ Δ΄ επέκρινε ανοικτά τους ηγέτες των σπαχήδων, που ήταν παρόντες στη συνάντηση, και τελικά, πήρε γραπτή βεβαίωση υποταγής από τα μέλη των *askerī* (γενίτσαροι, πολιτικοί και διοικητές), των *kapikullari* (των «δούλων» του σουλτάνου στο παλάτι) και των ουλεμάδων. Ο Καντίζαντε Μεχμέτ, ο οποίος είχε διοριστεί έναν χρόνο νωρίτερα ως ιεροκήρυκας στην Αγία Σοφία, που ήταν αυτοκρατορικό τζαμί, ήταν παρών στην έκτακτη συνεδρίαση του ντιβανίου, προσδίδοντας κύρος στον σουλτάνο. Έτσι, ο Μουράτ Δ΄ εκμεταλλεύτηκε την επιρροή του χαρισματικού ιεροκήρυκα, οδηγώντας στη δημιουργία μιας αμοιβαία επωφελούς σχέσης μεταξύ της αυλής και των οπαδών του Καντίζαντε (Yasir Yilmaz, 2019: 93-94).

Ο Καντίζαντε Μεχμέτ και οι μαθητές του υποστήριζαν ότι η ισλαμική κοινότητα είχε παρεκκλίνει από το μονοπάτι του Προφήτη. Εμπνευσμένοι από τις διδασκαλίες ενός ουλεμά του 16ου αιώνα, του Μπιργκιβί, ο Καντίζαντε και οι ιεροκήρυκες που τον ακολουθούσαν θα κάνουν ένα περίεργο μείγμα ισλαμικού φονταμενταλισμού και αποδοχής νεωτερισμών (*bid'a*) με στόχο να επιστρέψουν σε ένα είδος νομιμοποίησης της σούννα. Υπό αυτή την έννοια, κατασκεύαζαν μια νέα πουριτανική σύλληψη «ιερά παράδοση», επικαλούμενοι το γράμμα του Κορανίου.

Το σημαντικό, ωστόσο, είναι ακριβώς ότι η θεολογική προσέγγιση των Καντιζαντελήδων στην πραγματικότητα προσπαθούσε να υπονομεύσει τις ιδεολογικές προϋποθέσεις της ισχύος των αντιπάλων του σουλτάνου, και ειδικά των γενιτσάρων και των ουλεμάδων. Η κριτική τους στράφηκε εναντίον των Σούφι μυστικιστών, δηλαδή μελών των δερβισικών ταγμάτων που χόρευαν, στροβιλίζονταν και έπαιζαν μουσική (όπως για παράδειγμα οι Μεβλεβήδες) ή ήταν ανεκτικοί στη χρήση του καπνού και του κρασιού (όπως οι Μπεκτασήδες, η αδελφότητα που εμπεριείχε τους γενίτσαρους). Ήταν σαν να αναβίωνε η παλαιά εσωτερική αντιπαράθεση στους κόλπους του ισλάμ, κυρίως στα χρόνια των Αββασιδών της Βαγδάτης, μεταξύ μιας μουσουλμανικής ορθοδοξίας και ενός μουσουλμανικού μυστικισμού. Όμως, αυτή τη φορά η «ορθοδοξία» έπαιρνε τη μορφή της πουριτανικής ηθικής, με τον αντίστοιχο τρόπο που το έκαναν οι προτεστάντες της Ευρώπης: ο Καντίζαντε Μεχμέτ καταδίκασε το τραγούδι, τις ψαλμωδίες, τη μουσική συνοδεία, τους χορούς και παρόμοιες ρυθμικές κινήσεις, όλες τις πρακτικές που συχνά αποδίδονται στους Σούφι. Και πιθανότατα, η

απαγόρευση των καφενείων, των ταβερνών, του καπνού και του κρασιού κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουράτ Δ΄ ήταν εν μέρει ή πλήρως εμπνευσμένη από τον Καντζαντελήδες Μεχμέτ.

Την ίδια επιρροή διατήρησαν οι Καντζαντελήδες και κατά τη διάρκεια της ζωής ενός άλλου πιετιστή ιεροκήρυκα, του Ουστουβανί Μεχμέτ εφέντη (Üstüvani Mehmed Efendi), προσωπικού κήρυκα του σουλτάνου Μεχμέτ Δ΄, που πίεζε για γενική απαγόρευση των δραστηριοτήτων των Σούφι (Yasir Yilmaz, 2019: 95-96). Αν και μια αυτοκρατορική διαταγή τελικά καταδίκασε τα δόγματα των Σούφι, ο διορισμός του Κιοπρουλού Μεχμέτ πασά (1656-1661) ως μεγάλου βεζίρη σηματοδότησε το τέλος της κυριαρχίας του Ουστουβανί. Ο Κιοπρουλού δεν ήταν υποστηρικτής των Σούφι, όμως για εκείνον η συμμετοχή των Καντζαντελήδων σε αναταραχές που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα το 1656 ήταν μια επίδειξη ισχύος που απειλούσε τη σταθερότητα της κυβέρνησης. Καθώς ένοπλοι υποστηρικτές του Καντζαντελήδων βάδισαν προς το τζαμί Φατίχ, ο Κιοπρουλού εξόρισε τον Ουστουβανί και τους κορυφαίους συνεργούς του στην Κύπρο.

Η σχέση μεταξύ των Καντζαντελήδων και της οθωμανικής αυλής πήρε νέα τροπή με τον θάνατο του Κιοπρουλού Μεχμέτ πασά και τον διορισμό του γιου του Φαζίλ Αχμέτ πασά (1661-1776) στη θέση του. Τον Σεπτέμβριο του 1659, ο Φαζίλ Αχμέτ πασάς διορίστηκε κυβερνήτης της επαρχίας Ερζερούμ. Στο Ερζερούμ, συνάντησε τον Βανί Μεχμέτ, ο οποίος ήταν ιεροκήρυκας στην πόλη, καθώς και ένθερμος υποστηρικτής των ιδεών του Καντζαντε. Ο Φαζίλ Αχμέτ είχε περάσει τα πρώτα του χρόνια ανάμεσα σε ανθρώπους των γραμμάτων –εξ ου και το όνομα Fāzil (ενάρετος)–, και σύντομα έγινε θαυμαστής του Βανί Μεχμέτ. Έτσι, όταν διορίστηκε μεγάλος βεζίρης τον Νοέμβριο του 1661, ο Φαζίλ Αχμέτ πήρε μαζί του τον Βανί στην Κωνσταντινούπολη. Σύντομα, όπως και οι προκάτοχοί του, ο Βανί Μεχμέτ κέρδισε την εμπιστοσύνη του σουλτάνου. Όπως και με τους προηγούμενους ιεροκήρυκες του κινήματος, ο Βανί Μεχμέτ στόχευε τις πρακτικές των Σούφι, τα άσυλα και τους οπαδούς τους. Οι απαγορεύσεις για το κρασί και τον καπνό ανανεώθηκαν και επεκτάθηκαν. Οι στενές σχέσεις του Βανί Μεχμέτ με τον Μεχμέτ Δ΄ και τον Φαζίλ Αχμέτ πασά σηματοδότησαν το απόγειο της επιρροής του κινήματος, το οποίο διήρκεσε μέχρι τη δεύτερη αποτυχημένη απόπειρα κατάληψης της Βιέννης το 1683. Ο Βανί Μεχμέτ συμμετείχε προσωπικά στην πολιορκία ως στρατιωτικός εφημέριος και με εντολή του μεγάλου βεζίρη Καρα Μουσταφά πασά έκανε κήρυγμα τόσο για να νομιμοποιήσει την εκστρατεία εναντίον των Αψβούργων, αλλά και για να ανυψώσει το ηθικό των στρατιωτών.

Στο τέλος της καταστροφικής ήττας στις 12 Σεπτεμβρίου 1683, ο Βανί αντιμετώπισε την ίδια μοίρα με τον Ουστουβανί Μεχμέτ με εξορία από την πρωτεύουσα. Πέθανε στην Προύσα το 1685. Ο Γιασίρ Γιλμάζ παρατηρεί ότι υπάρχουν σοβαροί λόγοι να αμφισβητήσει κανείς την πραγματική έκταση της επιρροής των Καντζαντελήδων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων από τους σουλτάνους. Αν και οι Οθωμανοί χρονικογράφοι του 17ου αιώνα υποστήριζαν ότι υπήρχε μια αμοιβαία επωφελής σχέση μεταξύ των ιεροκηρύκων των Καντζαντελήδων, αφενός, και του σουλτάνου, των πολιτικών και των αυλικών, αφετέρου, δεν μπορεί κανείς να είναι βέβαιος ότι οι πολιτικοί και οι σουλτάνοι είχαν πράγματι υιοθετήσει τις ιδέες των πρώτων. Το γεγονός ότι οι ιεροκήρυκες ενέπνευσαν το κλείσιμο των καφενείων ή την απαγόρευση του καπνού δεν υποδηλώνει άμεσα ότι οι πολιτικοί ενσωμάτωσαν τις ιδέες του κινήματος σε όλες τις πτυχές των διοικητικών υποθέσεων. Δεν διορίζονταν ούτε ως μεγάλοι μουφτίδες ούτε υπηρετούσαν ως καδήδες (δικαστές), αλλά συνήθως ανταγωνίζονταν για θέσεις ιεροκηρύκων σε τζαμιά. Η επαρχιακή καταγωγή τους τους καθιστούσε στην ουσία *ecnebi* (ξένους), ενώ τα άσυλα των Σούφι στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία είχαν προετοιμάσει πολλούς μεγάλους μουφτίδες και καδήδες, λειτουργούσαν υπό την προστασία της οθωμανικής δυναστείας. Στην ουσία, ισχυρίζεται ο Γιλμάζ, ο επιθετικός λόγος των ιεροκηρύκων των Καντζαντελήδων εναντίον των ευρέως εφαρμοζόμενων τελετουργιών από τους Σούφι ήταν επίθεση και εναντίον της αυτοκρατορικής αυλής. Η οθωμανική αυλή ποτέ δεν αποδέχθηκε τις ιδέες των Καντζαντελήδων ως βάση για την άσκηση θρησκευτικής ή κοινωνικής πολιτικής. Το παλάτι και οι ιεροκήρυκες ανέπτυξαν μια αμοιβαία επωφελή σχέση: για τους ιεροκήρυκες η στενή σχέση με σουλτάνους και μεγάλους βεζίρηδες ήταν ένα μέσο άσκησης κοινωνικής επιρροής, ενώ για τη σουλτανική εξουσία οι ιεροκήρυκες ήταν ένα μέσο να ελέγξουν τα κοινωνικά στρώματα της πρωτεύουσας, ειδικά όσα επλήγησαν από την οικονομική κρίση του 17ου αιώνα. Τελικά, το κίνημα των Καντζαντελήδων λειτούργησε ως μέσο κοινωνικού ελέγχου και πειθαρχίας (Yasir Yilmaz, 2019: 97-98). Συνεπώς, μια ομολογιοποίηση που εκκίνησε «από τα κάτω» κατέληξε μηχανισμός ελέγχου «από πάνω».

6.3.2 Το ρωμέικο μιλλέτ

Το παράδειγμα της ομολογιοποίησης –όπως αναπτύχθηκε από τους Βόλφγκανγκ Ράινχαρντ και Χάιντς Σίλβινγκ– δεν έχει επηρεάσει το πεδίο μελέτης των ορθόδοξων πληθυσμών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, και συνεπώς του ρωμέικου μιλλέτ, στον βαθμό που έχει συζητηθεί στην περίπτωση των μουσουλμάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βέβαια τα τελευταία χρόνια έχουν εμφανιστεί ενδιαφέρουσες εργασίες για τον

Ευγένιο Βούλγαρη (Batalden, 2006) και τον Κύριλλο Λούκαρη (Olar Ovidiu, 2019), που λαμβάνουν υπόψη τη σχετική συζήτηση. Κυρίως, όμως, ήταν δύο μεγάλα έργα, που παρότι δεν το έκαναν ρητά, επιχείρησαν να αποκρυπτογραφήσουν αυτή την κρίσιμη μεταβατική περίοδο εστιάζοντας στην επίδραση των Θρησκευτικών Πολέμων στην ορθόδοξη Ανατολή, και συγκεκριμένα: α) το έργο του Γερμανού ιστορικού και καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης Γκούναρ Χέρινγκ (Gunnar Hering, 2003) για τη σύγκρουση μεταξύ καθολικών Μεγάλων Δυνάμεων (Γαλλία, Αυστρία) και των πρεσβειών τους στην Κωνσταντινούπολη με τις αντίστοιχες προτεσταντικές (Αγγλία, Ολλανδία) για το πρόσωπο του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρη, και β) το έργο του Γερμανού Ιησουίτη Γκέρχαρντ Ποντσκάλσκυ (Gerhard Podskalsky, 2005) για τις επιρροές της Μεταρρύθμισης και του Διαφωτισμού στους διανοούμενους της ορθόδοξης οθωμανικής Ανατολής, ανάμεσά τους εξέχοντες στοχαστές όπως ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, προσωπική επιλογή του Λούκαρη για την Πατριαρχική Ακαδημία. Το γεγονός ότι και οι δύο συγγραφείς έχουν γερμανικό υπόβαθρο δεν πρέπει να υποτιμάται: τα ενδιαφέροντά τους απηχούσαν στην πραγματικότητα μια ευρύτερη συζήτηση για την έννοια της «ομολογιοποίησης», που, όπως είδαμε, ξεκίνησε στη γερμανική ακαδημαϊκή κοινότητα τη δεκαετία του 1970 με στόχο την ένταξη της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης ως αναπόσπαστου στοιχείου της νεωτερικότητας, αλλάζοντας το κυρίαρχο βεμπεριανό σχήμα που συνέδεε την εμφάνιση του καπιταλισμού αποκλειστικά με την επικράτηση της προτεσταντικής (και ιδιαίτερα της καλβινιστικής) ηθικής. Η εμφάνιση του *cuius regio eius religio*, με το οποίο η Ειρήνη της Αυγούστας (Pax Augustana) του 1555 έλυσε το ζήτημα σχετικά με την επιλογή της θρησκευτικής ομολογίας, καθώς και τη διαδικασία κατασκευής θρησκευτικών ταυτοτήτων άνωθεν, παραχωρώντας αυτό το προνόμιο στον μονάρχη, ήταν ένα είδος λυδίας λίθου για την ερμηνεία τόσο του θρησκευτικού ανταγωνισμού όσο και της προέλευσης του αστικού εκσυγχρονισμού, ή ακόμα και της εμφάνισης πρωτοεθνικών ταυτοτήτων. Έτσι, για πρώτη φορά, η θρησκεία θεωρήθηκε θεμελιώδες στοιχείο της πρώιμης νεωτερικότητας και όχι κατάλοιπο του μεσαιωνικού κόσμου.

Με ποιον τρόπο, όμως, αυτή η συζήτηση αντανάκλατο στην οθωμανική ορθόδοξη Ανατολή; Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ακριβώς η εισαγωγή του όρου *Rum millet*, για να περιγράψει το σύνολο των ορθόδοξων πληθυσμών του κλίματος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, αποτελεί στην πραγματικότητα μία πρώτη αντανάκλαση μιας διαδικασίας ύστερης ομολογιοποίησης από τα πάνω. Ένας όρος με αραβική καταγωγή για να περιγράψει μια θρησκευτική κοινότητα (*millet*) συσχετίζεται με την κληρονομιά του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους (*Rum*) τη στιγμή της μεγάλης σύγκρουσης των Οθωμανών με τους Αψβούργους, τους κληρονόμους δηλαδή της δυτικής ρωμαϊκότητας. Ο κόσμος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και των πρώτων Φαναριωτών, με τη στήριξη των Οθωμανών, θέλει να παγιώσει την ταυτότητα των ορθόδοξων πληθυσμών υπό την επιρροή του γεγονότος της απώλειας της Τρανσυλβανίας προς τους Αψβούργους και της προσωρινής απώλειας της Πελοποννήσου προς τους Βενετούς.

Στις αρχές, βέβαια, του 18ου αιώνα, όταν λαμβάνει χώρα αυτή η μεγάλη αλλαγή, το Πατριαρχείο έχει την εμπειρία των δύο προηγούμενων αιώνων στη σχέση του με καθολικούς και προτεστάντες.

Η αντιλατινική, καθώς και η αντι-ισλαμική παιδεία της ύστερης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχαν αφήσει μια σημαντική κληρονομιά στους διανοούμενους του Οικουμενικού Πατριαρχείου στους πρώτους οθωμανικούς αιώνες (Astérios Argyriou 1982). Ειδικά ο 16ος αιώνας με την απήχηση της Μεταρρύθμισης ήταν κρίσιμος. Για το Πατριαρχείο, η μεγαλύτερη προσωπικότητα της εποχής αυτής ήταν ο *Ιερεμίας Β΄ ο Τρανός*. Ο Ιερεμίας, ο τρεις φορές Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, θα είναι αυτός που στην πρώτη πατριαρχία του (1572-1579) ηγήθηκε των συνομιλιών με τους προτεστάντες του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης, απορρίπτοντας τα λουθηρανικά δόγματα ένα προς ένα. Ήταν ο πρώτος πατριάρχης που είδε θετικά την υιοθέτηση του Γρηγοριανού ημερολογίου (γεγονός που πιθανότατα οδήγησε στη δεύτερη απομάκρυνσή του από τον πατριαρχικό θρόνο το 1584), ενώ στην τρίτη θητεία του (1587-1595) αναγκάστηκε (αν και ο βαθμός καταναγκασμού, όπως είδαμε, εξακολουθεί να είναι ένα ανοικτό ιστορικό ζήτημα) να αναγνωρίσει το Πατριαρχείο Μόσχας και να το κατατάξει πέμπτο στη συνταγματική τάξη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ο Ιερεμίας αντιπροσωπεύει μια θεμελιώδη στιγμή για την ιστορία της ορθόδοξης Ανατολής: την κατανόηση ότι τα προτεσταντικά δόγματα ήταν πολύ πιο απειλητικά για τον διαμεσολαβητικό ρόλο του ορθόδοξου κλήρου από ό,τι το παπικό μοντέλο της συγκεντρωτικής διοίκησης της Εκκλησίας.

Ο 17ος αιώνας, αντίθετα, θα χαρακτηριστεί από έναν «φιλοπροτεστάντη» Πατριάρχη: τον *Κύριλλο Λούκαρη*. Ο Λούκαρης θα διαδεχθεί τον θείο και μέντορά του Μελέτιο Πηγά στον θρόνο του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας το 1601 και θα μεταφέρει την έδρα του από την Αλεξάνδρεια στο Κάιρο. Την εποχή αυτή θα έρθει σε επαφή με το έργο αγγλικανών θεολόγων. Το άνοιγμά του στις προτεσταντικές ιδέες σε μεγάλο βαθμό εξηγείται από την εξαιτη παραμονή του ως εξάρχου στην Πολωνία, και πιο συγκεκριμένα στην πόλη του Λβοφ, όπου εστάλη από τον θείο του πριν την εκλογή του για να αποτρέψει τη διείσδυση της Ουνίας στους ορθόδοξους της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Εν μέσω του Τριακονταετούς Πολέμου, από το 1620 μέχρι το 1638, θα

αναδειχθεί πέντε φορές Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, κερδίζοντας την εύνοια των πρεσβειών των προτεσταντικών Μεγάλων Δυνάμεων, της Αγγλίας και κυρίως της Ολλανδίας, αλλά και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο την ακραία εχθρότητα των καθολικών, της Γαλλίας και της Αυστρίας. Οι πρεσβείες των τελευταίων θα δραστηριοποιηθούν και τελικά θα τον οδηγήσουν στον θάνατο κατηγορώντας τον στους Οθωμανούς ότι σχεδίαζε εξέγερση των Ελλήνων της αυτοκρατορίας.

Το 1629 θα εμφανιστεί η πρώτη εκδοχή στα λατινικά, ενός κειμένου με άμεσες προτεσταντικές επιρροές, που αποδόθηκε στον Λούκαρη και θα μείνει γνωστό ως *Ομολογία* (Confessio). Γρήγορα θα κυκλοφορήσουν μεταφράσεις στα αγγλικά, τα γαλλικά και τα γερμανικά. Ελληνική μετάφραση του κειμένου θα κυκλοφορήσει το 1631 (δηλαδή κατά τη διάρκεια της τρίτης θητείας του). Οι υποστηρικτές του ισχυρίστηκαν ότι πρόκειται για πλαστό κείμενο, ωστόσο ο Κύριλλος δεν το καταδίκασε ποτέ. Είτε υπέγραψε είτε όχι την περίφημη *Ομολογία* του, είναι βέβαιο ότι ο Λούκαρης αποτέλεσε κόκκινο πανί για τους φιλοκαθολικούς της Κωνσταντινούπολης και τους ξένους υποστηρικτές τους. Στην *Ομολογία* είναι εμφανής η επιρροή της προτεσταντικής διδασκαλίας η οποία δίνει έμφαση στον ρόλο της Αγίας Γραφής και υποβιβάζει τον αντίστοιχο της Ιεράς Παράδοσης, ενώ φαίνεται και η ιδεολογική μετατόπιση που επιχείρησε πρώτη φορά εκπρόσωπος του Πατριαρχείου μετά την Άλωση, το να προσδιορίσει δηλαδή τα μέλη του ορθόδοξου ποιμνίου ως «Γραικούς» και όχι ως «Ρωμαίους»:

Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Κύριλλος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, τοῖς ἐρωτῶσι καὶ πυνθανομένοις περὶ τῆς πίστεως καὶ θρησκείας τῆς τῶν Γραικῶν, ἥτοι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πῶς δηλονότι περὶ τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως φρονεῖ, ἐν ὀνόματι κοινῶς τῶν Χριστιανῶν ἀπάντων ἐκδίδωσι σύντομον ὁμολογίαν ταύτην εἰς μαρτυρίαν πρὸς τε Θεοῦ πρὸς τε ἀνθρώπων, εἰλικρινεῖ συνειδήσει, οὐδεμιᾶς ἄνευ προσποιήσεως.

Κεφ. 1

Πιστεύομεν ἕνα Θεὸν ἀληθῆ, παντοκράτορα καὶ ἀόριστον, τρισυπόστατον, Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα, Πατέρα ἀγέννητον· Υἱὸν γεννητὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς πρὸ Αἰώνων, ὁμοούσιον Αὐτῷ· Πνεῦμα Ἅγιον ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ προερχόμενον, Πατρὶ καὶ Υἱῷ ὁμοούσιον. Ταύτας τὰς τρεῖς ὑποστάσεις ἐν μιᾷ οὐσίᾳ παναγίαν Τριάδα προσαγορεύομεν, ὑπὸ πάσης κτίσεως ἀεὶ εὐλογουμένην, δοξαζομένην καὶ προσκυνουμένην.

Κεφ. 2

Πιστεύομεν τὴν ἱερὰν Γραφὴν εἶναι θεοδίδακτον, ἥς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον δημιουργός ἐστι, καὶ οὐκ ἄλλος. Ταύτῃ ἀδιστάκτως πιστεύειν ὀφείλομεν, ὅτι γέγραπται, Ἔχομεν βεβαιότερον τὸν προφητικὸν λόγον, ὢ καλῶς ποιεῖτε προσέχοντες ὡς λόγῳ φαίνοντι ἐν ἀύχμηρῷ τόπῳ. Εἴτα τὴν τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς μαρτυρίαν πολλῷ μᾶλλον ἀνωτέραν εἶναι τῆς ἥν κέκτηται ἡ ἐκκλησία. Οὐ γάρ ἐστιν ἴσον ὑπὸ τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἡμᾶς διδάσκεσθαι καὶ ὑπὸ ἀνθρώπου· τὸν γὰρ ἄνθρωπον ἐξ ἀγνοίας ἐνδεχόμενον ἁμαρτῆσαι καὶ ἀπατήσαι καὶ ἀπατηθῆναι. Ἡ δὲ Θεία Γραφή οὔτε ἀπατᾷ οὔτε ἀπατάται, οὐδ' ὑπόκειται ἁμαρτήματι, ἀλλ' ἐστὶν ἀδιάπτωτος καὶ ἀένναον τὸ κῦρος ἔχουσα.

Η εμφάνιση μιας τέτοιας *Ομολογίας*, στενά συσχετισμένης με το πρόσωπο του Οικουμενικού Πατριάρχη, θα αποτελέσει το εφελτήριο για δύο «έκκεντρες» ομολογιοποιήσεις μέσα στην οθωμανική επικράτεια κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα: μία στο βόρειο και μία στο νότιο άκρο της. Η καταδίκη των προτεσταντικών δογμάτων και από τις δύο θα είναι ως έναν βαθμό το αποτέλεσμα της αρχικής απόρριψής τους από τους ορθόδοξους θεολόγους του Ιερεμία Β΄ του Τρανού: ο 17ος αιώνας έμοιαζε να είναι η φυσική συνέχεια του 16ου. Ωστόσο εάν τις δούμε προσεκτικά θα δούμε ότι οι δύο αυτές εκκλησιαστικές καταδίκες της Λουκάρεας *Ομολογίας* είχαν διαφορετικές πολιτικές προϋποθέσεις.

Η πρώτη από αυτές ήταν η καταδίκη της *Ομολογίας* του Κύριλλου Λούκαρη από τη Σύνοδο του Ιασίου (1642). Η *Ομολογία* είχε ήδη καταδικαστεί από μία Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη αμέσως μετά τον θάνατο του πατριάρχη. Ωστόσο η Σύνοδος του Ιασίου έχει μεγάλο ενδιαφέρον, υπό την έννοια ότι αποτελεί ένα είδος διασύνδεσης των ομολογιοποιήσεων στις δύο αυτοκρατορίες, τη Ρωσική και την Οθωμανική. Και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «έκκεντρη» εξαιτίας της εμπλοκής μιας σημαντικής προσωπικότητας που έδρασε στις ακρώρειες των δύο αυτοκρατοριών: του Πέτρου Μογκίλα (Μοχίλα στα ουκρανικά, Μοβίλα στα ρουμανικά). Ο Μογκίλα καταγόταν από μεγάλη οικογένεια βογιάρων της Μολδαβίας που παρήγαγε ηγεμόνες που κυβέρνησαν και τις δύο παραδουνάβιες ηγεμονίες στην προφαναριώτικη περίοδο. Ο Μογκίλα θα διαφύγει μετά τη δολοφονία του πατέρα του πρώτα στη Ρουθηνία και μετά στη σημερινή Ουκρανία, και πιο συγκεκριμένα στη Μονή των Σπηλαίων (Λαύρα) του Κιέβου, σε μια εποχή που οι περιοχές αυτές βρίσκονταν κάτω υπό τον έλεγχο της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας. Το 1632 θα γίνει μητροπολίτης Κιέβου και ηγούμενος της Λαύρας και

με αυτή του την ιδιότητα θα καταφέρει ο τότε ηγεμόνας της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, ο Βλαδισλάβος Δ΄, να αναγνωρίσει νομικά δικαιώματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην επικράτειά του. Ο Μογκίλα συγκροτώντας ένα σημαντικό δίκτυο σχολείων και κυρίως με την προώθηση ενός μεγάλου εκδοτικού προγράμματος θα αναδειχθεί ως υπερασπιστής της ορθοδοξίας σε περιοχές με μεγάλη καθολική επιρροή. Την ίδια στιγμή όμως κατέστησε τη λατινική τη βασική γλώσσα στα σχολεία που ίδρυσε, αναγνωρίζοντας ένα είδος πολιτισμικής υπεροχής στην ιερή γλώσσα του καθολικισμού. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, όταν έγινε ηγούμενος στη Λαύρα, του είχε ζητηθεί από τον πατέρα του Βλαδισλάβου Δ΄, τον Σιγισμούνδο Γ΄, να μελετήσει την προοπτική της Ένωσης των δύο Εκκλησιών, ορθόδοξης και καθολικής, ενώ ανταποκρίθηκε θετικά σε πρόσκληση του πάπα Ουρβανού Η΄ το 1643 για το ίδιο θέμα, προτείνοντας μάλιστα μια λύση εκκλησιαστικής συνομοσπονδίας, η οποία θα αναγνώριζε το πρωτείο της Ρώμης (Podskalsky 2005: 298-300). Γενικά ο Μογκίλα υπήρξε πάντα νομιμόφρων απέναντι στους ηγεμόνες της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας.

Το 1642, τέσσερα χρόνια μετά την εκτέλεση του Κύριλλου Λούκαρη, ο διάδοχός του πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παρθένιος Α΄, και υπό την εποπτεία του ηγεμόνα της Μολδαβίας Βασίλε Λούπου, θα συγκαλέσει Σύνοδο στο Ιάσιο για να καταδικάσει την καλβινιστικής εμπνεύσεως *Ομολογία* του πρώτου. Η καταδίκη θα βασιστεί κατά κύριο λόγο σε ένα κείμενο του Μογκίλα που η Σύνοδος επικύρωσε, κάπως τροποποιημένο: το *Expositio fidei* (Δήλωση Πίστης), μια περιγραφή της χριστιανικής ορθοδοξίας σε μορφή ερωταποκρίσεων. Το κείμενο, το οποίο πρώτη φορά ο ίδιος ο Μογκίλα θα αποκαλέσει στη Σύνοδο του Ιασίου ως *Confessio Orthodoxa*, αντιπαράκειται στη βασική θέση των προτεσταντών, ότι η σημασία της πίστης προηγείται αυτής των έργων, και αυτό γίνεται εμφανές από την πρώτη ερωταπόκριση: «Τι πρέπει να τηρεί ένας ορθόδοξος και καθολικός χριστιανός για να κληρονομήσει την αιώνια ζωή;» Απάντηση: «Πίστιν ὀρθὴν καὶ ἔργα καλά»· από την άλλη βέβαια απορρίπτεται και το δόγμα του Filioque, ως αδικαιολόγητη λατινική παρεμβολή.

Ο Λούκαρης και ο Μογκίλα συνιστούν δύο διαφορετικές απαντήσεις στις προκλήσεις της δυτικής ομολογιοποίησης. Και οι δύο θα περάσουν πολλά χρόνια της ζωής τους στα εδάφη της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας αντιμετωπίζοντας καθολικούς και ουνίτες. Ο πρώτος επέλεξε ως απάντηση να μπολιάσει την ορθοδοξία με τον καλβινιστικό προτεσταντισμό. Ο δεύτερος αντίθετα ανέγνωσε ως σημαντικότερη απειλή τους προτεστάντες, και παρότι επίσης αντιμετώπιζε τον κίνδυνο του εκκαθολικισμού του ποιμνίου του, έβρισκε σημεία συμβιβασμού τόσο σε πολιτικό όσο και πολιτισμικό επίπεδο με τον καθολικό περίγυρο. Ο πρώτος προώθησε ένα εκδοτικό πρόγραμμα στην Κωνσταντινούπολη βασισμένο στην ελληνική γλώσσα, ο δεύτερος στο Κίεβο βασισμένο στη λατινική.

Εκτός, όμως, από το στίγμα των δύο βασικών προσωπικοτήτων της σύγκρουσης σε επίπεδο θεολογικών απόψεων, έχει επίσης μεγάλο ενδιαφέρον και η στάση των πολιτικών πρωταγωνιστών της Συνόδου: του ηγεμόνα και του πατριάρχη. Ο Παρθένιος Α΄ σε μεγάλο βαθμό αναγκάστηκε να συγκαλέσει τη Σύνοδο για να αποσείσει κατηγορίες εναντίον του για φιλοπροτεσταντική στάση. Για τον Βασίλε Λούπου, όμως, το στοίχημα ήταν ακόμη πιο σημαντικό, αφού ένας ηγεμόνας των παραδουνάβιων ηγεμονιών θα αναδεικνυόταν προστάτης της ορθοδοξίας της Κωνσταντινούπολης. Δεν είναι καθόλου τυχαίο από την άποψη αυτή ότι η ίδρυση των μεγάλων ελληνόφωνων ακαδημιών του Βουκουρεστίου και του Ιασίου έλαβε χώρα αυτή την εποχή, πριν δηλαδή την έλευση των Φαναριωτών ως ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας.

Έτσι έχουμε μια «έκκεντρη» ορθόδοξη ομολογιοποίηση απέναντι στην καθολική απειλή η οποία συγκροτείται «από τα κάτω», στα κράσπεδα του ρωσικού κόσμου, να γίνεται μοχλός μιας ορθόδοξης ομολογιοποίησης «από τα πάνω», στα κράσπεδα του οθωμανικού, εναντίον των κινδύνων της διείσδυσης των προτεσταντικών ιδεών.

Υπήρξε όμως και μια δεύτερη «έκκεντρη» ομολογιοποίηση με αφορμή την καταδίκη της Λουκάρειας *Ομολογίας* και αυτή έλαβε χώρα στα Ιεροσόλυμα: ήταν η Σύνοδος της Ιερουσαλήμ (ή γνωστή και ως Σύνοδος της Βηθλεέμ) με πρωταγωνιστή τον πατριάρχη Ιεροσολύμων *Δοσίθεο Νοταρά*. Με πελοποννησιακή καταγωγή, ο Δοσίθεος θα εκλεγεί το 1669, σε ηλικία μόλις 28 ετών, πατριάρχης Ιεροσολύμων. Από τα 38 έτη της πατριαρχικής θητείας του μόλις τα δύο από αυτά θα τα περάσει στα Ιεροσόλυμα: τόσο η εκλογή του που έγινε υπό την προεδρία του προκατόχου του Νεκταρίου, όσο και η μόνιμη έδρα του, ήταν η Κωνσταντινούπολη. Στην πραγματικότητα ο Δοσίθεος εγκαινιάζει μια εποχή κατά την οποία στην οθωμανική πρωτεύουσα ο Κωνσταντινουπόλεως συγκυβερνά το ρωμέικο μιλλέτ με τον Ιεροσολύμων: τα «πατριαρχεία» όπως αποκαλούνται συχνά στις πηγές, στον πληθυντικό. Ταυτόχρονα όμως βρίσκεται και σε μια διαρκή κίνηση κάνοντας συνεχείς περιοδείες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και στη Μικρά Ασία, συνήθως με αφορμή τη διεξαγωγή ζητιών: δηλαδή τη συλλογή οικονομικών πόρων για την επιβίωση του Πατριαρχείου και της Αγιοταφικής Αδελφότητας. Και αυτό είναι το δεύτερο στοιχείο που φέρνει ο Δοσίθεος: την οργάνωση της εκμετάλλευσης για λογαριασμό όχι μόνο του Ιεροσολύμων αλλά συνολικά των ορθόδοξων πατριαρχείων της Ανατολής και των μοναστικών κοινοτήτων του Αγίου Όρους και του Σινά, μοναστηριακών κτημάτων που είχαν

συνήθως παραχωρηθεί από τους ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας. Η εκμετάλλευση αυτών των μοναστηριακών προσόδων θα αποτελέσει τη βάση της οικονομικής ανασυγκρότησης των «Πατριαρχείων», του Κωνσταντινουπόλεως και του Ιεροσολύμων, τον επόμενο αιώνα.

Τρία χρόνια λοιπόν μετά την άνοδό του στον θρόνο ο Δοσίθεος, το 1672, συγκαλεί σύνοδο στα Ιεροσόλυμα για να καταδικάσει την *Ομολογία* του Λούκαρη και συνολικά τις προτεσταντικές ιδέες. Στην πραγματικότητα η Σύνοδος των Ιεροσολύμων επιβεβαιώνει τις θέσεις της Συνόδου του Ιασίου και παράγει ένα κείμενο, το οποίο συνέγραψε ο ίδιος ο Δοσίθεος, μια νέα *Ομολογία*, που θεωρητικά βασίζεται στο *Expositio fidei* (Δήλωση Πίστης) του Μογκίλα. Ωστόσο στη Σύνοδο του 1672 υπάρχουν δύο παράδοξα: το πρώτο είναι ότι η καταδίκη της Λουκάρειας Ομολογίας ως προτεσταντικής, άρα αιρετικής, δεν σήμαινε και την καταδίκη ως αιρετικού του ίδιου του Λούκαρη, γιατί ακριβώς η Σύνοδος θεώρησε ότι δεν μπορεί να βεβαιωθεί εάν συνέταξε ή υπέγραψε την *Ομολογία*. Η Σύνοδος βέβαια πήρε πολύ στα σοβαρά το γεγονός ότι δεν την αποκήρυξε και διατύπωσε σαφείς κατηγορίες εναντίον του για την «αρχομανή» πολιτεία του ως πατριάρχη στις πέντε θητιές του. Όμως αυτό δεν σήμαινε και την καταδίκη του ως αιρετικού. Το δεύτερο είναι ότι το κείμενο της *Ομολογίας* του Δοσίθεου μοιάζει να επαναλαμβάνει βασικά σημεία της καθολικής επιχειρηματολογίας εναντίον των προτεσταντών. Για την ακρίβεια ο Δοσίθεος φαίνεται (και αυτό θα γίνει πιο καθαρό σε μεταγενέστερη πραγματεία του) να αποδέχεται το δόγμα περί μετουσίωσης – μια παλαιά θέση της Καθολικής Εκκλησίας που επισημοποιήθηκε στην Τέταρτη Σύνοδο του Λατερανού το 1215 και υποστήριξε ότι κατά τη διάρκεια της Θείας Ευχαριστίας «μετουσιώνονται» ο άρτος και το κρασί σε σώμα και αίμα Χριστού. Το δόγμα αυτό σε εκείνη την πολιτική συγκυρία είχε συνδεθεί με μία διαμάχη μεταξύ ενός ριζοσπαστικού ρεύματος εντός της Καθολικής Εκκλησίας, των Γιανσενιστών, και των προτεσταντών. Οι Γιανσενιστές στην πραγματικότητα αποτελούσαν ένα είδος καλβινιστών μέσα στην Καθολική Εκκλησία με έντονες αντιπαπικές και αντιμοναρχικές τάσεις, και για αυτόν ακριβώς τον λόγο αναδείχθηκαν σε μεγάλους αντιπάλους των Ιησουιτών που επέμεναν στην υπεράσπιση μιας θωμιστικής θεολογίας της ελεύθερης επιλογής που διασφάλιζε τον κυρίαρχο ρόλο του καθολικού κλήρου. Αντί, όμως, οι Γιανσενιστές να αποδέχονται τη σκληρή ιδέα του απόλυτου προορισμού όπως την επεξεργάστηκαν οι ηγέτες του προτεσταντισμού, έβαζαν στη θέση της την έννοια της θείας χάριτος (και συνεπώς της «μετουσίωσης»), που υποτίθεται ότι λαμβάνει χώρα κατά τη Θεία Ευχαριστία, σε όσους ο Θεός θέλει να κινητοποιήσει προς σωτηρία: μια παραλλαγή δηλαδή της προτεσταντικής έννοιας της «κλήσης». Αυτή την αντιπαράθεση μεταξύ αυτών των δύο συγγενικών ρευμάτων, Γιανσενιστών και Καλβινιστών, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί η γαλλική πολιτική.

Στην πραγματικότητα η Σύνοδος των Ιεροσολύμων είναι το αποτέλεσμα αυτών των πιέσεων της γαλλικής πολιτικής στους ηγετικούς κύκλους των ορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να πάρουν θέση πάνω στη θέση των καλβινιστών προτεσταντών, ότι η ορθόδοξη διδασκαλία απορρίπτει το δόγμα περί μετουσίωσης και συνεπώς συγκλίνει με τις βασικές αρχές της προτεσταντικής θεολογίας. Το ερώτημα είναι εάν και η *Ομολογία* του Δοσίθεου αντανάκλα αυτή την επιρροή της γαλλικής πολιτικής, μια θέση που υποστηρίζουν μελετητές, όπως για παράδειγμα ο Κουρτ Γκέοργκι (C. R. A. Georgi, *Die Confessio Dosithei. Geschichte, Inhalt und Bedeutung*. Verlag E. Reinhardt. München 1940). Τα επιχειρήματα αυτής της πλευράς είναι πολύ ισχυρά, αφού στο κείμενο γίνεται σαφής αναφορά στην έννοια της θείας χάριτος (θέση Γιανσενιστών), ενώ γίνεται αποδεκτή η παρουσία του Χριστού κατά τη Θεία Ευχαριστία και μεταφράζεται η καθολική έννοια της *transubstantio* με την ελληνική λέξη «μετουσίωση» (θέση της Καθολικής Εκκλησίας από την εποχή της Συνόδου του Λατερανού, όπως είπαμε). Την ίδια στιγμή καταδικάζονται τα προτεσταντικά δόγματα του απόλυτου προορισμού και της σωτηρίας μέσω μόνο της πίστης (*sola fide*). Εάν κάποιος αναρωτηθεί για ποιον λόγο ο Δοσίθεος θεώρησε χρήσιμη την αποδοχή ενός δόγματος της Καθολικής Εκκλησίας όπως αυτό της μετουσίωσης, η απάντηση ότι αποτέλεσε εκείνη την περίοδο το μακρύ χέρι της γαλλικής πολιτικής δεν θα ήταν αρκετή. Στην πραγματικότητα ο Δοσίθεος έπιανε το νήμα της ορθόδοξης απάντησης στον προτεσταντισμό που είχε δώσει ο Ιερεμίας Β΄ έναν αιώνα πριν και αυτό που τον ενδιέφερε ήταν κυρίως να νομιμοποιήσει τον ρόλο του κλήρου. Και σύμφωνα με το δόγμα της μετουσίωσης η μετατροπή του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα Χριστού λαμβάνει χώρα μέσα από το πρόσωπο του ιερέα, ο οποίος λειτουργεί ως εκπρόσωπός του *in persona Christi*. Αυτό πάντως δεν σημαίνει ότι ο Δοσίθεος δεν έκανε ταυτόχρονα και μια πολιτική επιλογή: να συγκλίνει με την πρεσβεία που είχε οδηγήσει στον θάνατο τον Κύριλλο Λούκαρη.

Βέβαια, άλλοι μελετητές, κυρίως Έλληνες, όπως για παράδειγμα ο Ιωάννης Καρμίρης (“Η Ομολογία της Ορθοδόξου Πίστεως του πατριάρχου Ιεροσολύμων Δοσιθέου”, *Θεολογία* 1949), αρνούνται αυτές τις άμεσες καθολικές επιρροές στο κείμενο της *Ομολογίας* μέσα από μια απολογητική λογική, υπενθυμίζοντας ότι μετά την καταδίκη των προτεσταντικών ιδεών ο Δοσίθεος προώθησε μια σειρά αντικαθολικών εκδόσεων. Ο Δοσίθεος όμως είχε έναν πολύ σοβαρό λόγο να στραφεί εναντίον των καθολικών, και ειδικά των Γάλλων καθολικών, την εποχή αυτή, αφού το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων είχε απολέσει μεγάλο τμήμα των προσόδων από τα

προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους, εξαιτίας ακριβώς της παρέμβασης της γαλλικής πρεσβείας το 1689. Την ίδια στιγμή διατηρούσε ανοιχτό διάυλο επικοινωνίας με τη Ρωσία, η οποία δεν είχε αναδυθεί ακόμη ως εν δυνάμει εχθρός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά είχε γνωρίσει την κρίση της Συνόδου του 1666 και του σχίσματος των Παλαιόπιστων.

Η Σύνοδος του 1672, λοιπόν, διακρινόταν από την ίδια αντίφαση με αυτή του 1642: η επίθεση εναντίον των προτεσταντών είχε ως προϋπόθεση ένα είδος πολιτισμικού ή δογματικού συμβιβασμού με τον καθολικισμό. Αυτή ήταν η κοινή γραμμή που ένωνε τον Μογκίλα με τον Δοσίθεο. Ωστόσο μεταξύ των δύο θεολογικών εγχειρημάτων θα έπρεπε να δει κανείς δύο διαφορετικά πολιτικά σχέδια. Οι δύο «έκκεντρες» ομολογιοποιήσεις υπεράσπισης της ορθοδοξίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μία στο Ιάσιο και η άλλη στα Ιεροσόλυμα), αντανakλούσαν διαφορετικά πολιτικά προγράμματα για τον τρόπο ανασύνταξης του ρωμείου μιλλέτ (και συνεπώς για τον ρόλο της Κωνσταντινούπολης). Η Σύνοδος του Ιασίου αποτέλεσε την αποκορύφωση των προσπαθειών των Μολδοβλάχων ηγεμόνων να εμφανιστούν ως προστάτες της ορθοδοξίας και συνεπώς να εδραιώσουν την πολιτική τους επιρροή πάνω στο σύνολο των ορθοδόξων μέσα στην αυτοκρατορία. Αντίθετα, όταν ο Δοσίθεος ξεκινά την ευρύτερη πολιτική και εκκλησιαστική δράση του στις αρχές της δεκαετίας του 1670, έχει μπει σε εκκίνηση μια νέα διαδικασία: η διαμόρφωση μιας νέας τάξης ελληνόφωνων γραφειοκρατών στην Κωνσταντινούπολη, των Φαναριωτών. Ο Δοσίθεος δεν θα προλάβει να δει τη στιγμή που οι Φαναριώτες θα αποτελέσουν τον βραχίονα ελέγχου του οθωμανικού κράτους πάνω στις παραδουνάβιες ηγεμονίες (θα πεθάνει το 1708), αλλά θα παίξει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωσή του.

Αν και ο Λούκαρης λειτούργησε ως αντιπαράδειγμα και στις δύο αυτές «έκκεντρες» ομολογιοποιήσεις, η σκέψη του σίγουρα συνέχισε να επηρεάζει σημαντικά τμήματα των πνευματικών ελίτ της αυτοκρατορίας στη στάση τους απέναντι στην καθολική Δύση. Σε αυτή την κατεύθυνση βοήθησε φυσικά και η αντικαθολική στροφή του Δοσίθεου της δεκαετίας του 1690. Οι αντικαθολικοί δογματικοί λόγοι συνέχισαν να παράγονται και κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η στάση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στους καθολικούς έγινε ιδιαίτερα εχθρική μετά το 1724, όταν συγκλήθηκε σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη για να καταδικάσει την προσχώρηση των Ελληνοκαθολικών Αράβων (Μελχιτών) στο στρατόπεδο των ουνιτών.

Θα λέγαμε, όμως, ότι την πιο σκληρή αντιπαράθεση με τη διείσδυση των καθολικών το Πατριαρχείο την έδωσε στις επόμενες δεκαετίες αντιμετωπίζοντας το *κίνημα του αναβαπτισμού*. Ο όρος θύμιζε το παλαιό κίνημα του πρώιμου προτεσταντισμού στις γερμανικές χώρες, στην ορθόδοξη Ανατολή όμως άλλαξε περιεχόμενο και αφορούσε ένα διαφορετικό πρόβλημα: για το εάν οι ετερόδοξοι χριστιανοί, και κυρίως οι καθολικοί, Φράγκοι ή Αρμένιοι, θα έπρεπε να επαναβαπτίζονται ως χριστιανοί ορθόδοξοι εάν ήθελαν να παντρευτούν ορθόδοξο. Η αντιπαράθεση αυτή, όπως εκδηλώθηκε κυρίως με το σχετικό πατριαρχικό σιγίλλιο του πατριάρχη Κυρίλλου Ε' που επέβαλλε τον αναβαπτισμό το 1750, υπέκρυπτε τη βαθιά ανησυχία των ελληνορθόδοξων εμπορικών ελίτ της Κωνσταντινούπολης για τη δυτική διείσδυση και την ενίσχυση της παρουσίας των δυτικών, κυρίως Φραγκολεβαντίνων, εμπορών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Αποστολόπουλος 1996: 15-27). Υπό μία έννοια η υιοθέτηση από ένα τμήμα των εκκλησιαστικών ελίτ μιας τέτοιας περιοριστικής πολιτικής έναντι των καθολικών, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα είδος ομολογιοποίησης από τα πάνω. Ωστόσο, το 1756 η αντίπαλη πτέρυγα στο Πατριαρχείο, ελεγχόμενη κυρίως από φαναριώτικους κύκλους και υποστηριζόμενη από τη γαλλική πρεσβεία, αναίρεσε την απόφαση του 1750 και εκδίωξε τον Κύριλλο Ε' αντικαθιστώντας τον με τον Καλλίνικο Γ', αντίπαλο των Αναβαπτιστών. Και αυτός όμως δεν μακροημέρευσε και αναγκάστηκε μόλις μέσα σε έξι μήνες, τον Ιούλιο του 1757, να αποχωρήσει από τον πατριαρχικό θρόνο. Οι ελίτ της Κωνσταντινούπολης, εμπορικές και πολιτικές, διασπάστηκαν: ενώ από τη μια έπρεπε να αποτραπεί η καθολική διείσδυση, από την άλλη το καθολικό μοντέλο του εκκλησιαστικού και πολιτικού συγκεντρωτισμού ασκούσε πάνω τους ιδιαίτερη έλξη.

Υπήρξε όμως και η αντίστροφη κίνηση. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση ύστερης ομολογιοποίησης από τα κάτω είναι το *κίνημα των Κολλυβάδων*. Το πρόβλημα προέκυψε όταν το 1754, με αφορμή την οικιστική επέκταση της Σκήτης της Αγίας Άννης στο Άγιο Όρος, οι μοναχοί, που εργάζονταν και τα Σάββατα για να οικοδομήσουν τα νέα κτήρια, ζήτησαν την τέλεση μνημοσύνων και τις Κυριακές. Οι αρνητές αυτής της λύσης, όσοι δηλαδή ισχυρίζονταν ότι μόνο τα Σάββατα έπρεπε να τελούνται μνημόσυνα, ονομάστηκαν Κολλυβάδες. Στην αρχή το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προσπάθησε να τηρήσει μια ενδιάμεση λύση, θεωρώντας ότι ορθή ήταν η λύση των μνημοσύνων τα Σάββατα, αλλά ότι η τέλεση στις Κυριακές δεν ήταν καταδικαστέα κάτω από ειδικές συνθήκες. Η όξυνση, ωστόσο, της σύγκρουσης μεταξύ των δύο πτερύγων θα οδηγήσει το Πατριαρχείο να αφορίσει τους Κολλυβάδες το 1776 κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του Σωφρονίου Β' (1774-1780). Τελικά, αφού υπέβαλαν ομολογία πίστεως και αίτημα συγχωρήσεως, οι Κολλυβάδες αποκαταστάθηκαν. Ωστόσο, αυτή η παρατεταμένη σύγκρουση των μελών αυτού του θρησκευτικού κινήματος, τα μέλη του οποίου κατάγονταν κατά κύριο λόγο από την ελλαδική χερσόνησο (έχουν ονομαστεί «οθωμανική ορθοδοξία» αλλά

ίσως ορθότερος θα ήταν ο προσδιορισμός «ελλαδική ορθοδοξία»), με την Κωνσταντινούπολη είχε ως αποτέλεσμα να αναπτύξουν έναν λόγο περί χριστιανικής ηθικής που εμπνεόταν κυρίως από τη γραμματεία της Αντιμεταρρύθμισης: πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Νικόδημος ο Αγιορείτης, του οποίου γνωρίζουμε ότι έργα όπως τα *Πνευματικά γυμνάσματα* και ο *Αόρατος πόλεμος* εμπνέονταν, το πρώτο από αντίστοιχο έργο του ιδρυτή του τάγματος των Ιησουιτών Ιγνάτιου Λογιόλα, το *Exercicios Spirituales*, και το δεύτερο από το *Combattimento Spirituale* του Λορέντζο Σκούπολι, καθολικού ιερέα από το Βασίλειο της Νάπολης του 16ου αιώνα (Παπουλίδης, 1993).

Έτσι θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι, εάν οι δύο «έκκεντρες» ομολογιοποιήσεις του 17ου αιώνα είχαν αντιπροτεσταντικό χαρακτήρα, οι δύο ομολογιοποιήσεις του 18ου αιώνα αντικαθολικό. Ωστόσο, ο κόσμος του ρωμείου μιλλέτ, ενώ αντιμετώπιζε εχθρικά τη διείσδυση, εμπορική και ιεραποστολική, του καθολικισμού στην ορθόδοξη Ανατολή, χρησιμοποιούσε τη γραμματεία της Αντιμεταρρύθμισης πάνω στην οποία ο τελευταίος ανασυντάχθηκε. Αυτή η διαδικασία γέννησε δύο ύστερες ομολογιοποιήσεις στον οθωμανικό χώρο: μία από τα πάνω, ή για την ακρίβεια από το κέντρο, δηλαδή από τον αναδυόμενο αστικό φαναριώτικο κόσμο της Κωνσταντινούπολης, και μία από τα κάτω, ή για την ακρίβεια από την περιφέρεια της ελλαδικής χερσονήσου. Οι φορείς του πρώτου ήταν κυρίως έμποροι, οι φορείς του δεύτερου ορθόδοξος ελλαδικός κλήρος.

6.3.3 Το αρμενικό μιλλέτ

Αλλά και στο αρμενικό μιλλέτ θα εμφανιστούν φυγόκεντρες τάσεις «ομολογιοποίησης» κυρίως στον 18ο αιώνα, που θα παγιώσουν μια ισχυρή τάση που είχε εμφανιστεί ήδη από τον 13ο: τη δημιουργία *Καθολικής Αρμενικής Εκκλησίας* αναγνωρισμένης από τον Πάπα κατά τον 18ο αιώνα, κυρίως με επίκεντρο τους Αρμένιους της Κιλικίας και με έδρα την πόλη Σις. Το 1740, ο Αβραάμ-Πιερ Α΄ Αρντζιβιάν, ο οποίος είχε γίνει νωρίτερα καθολικός, εξελέγη Πατριάρχης Σις. Δύο χρόνια αργότερα, ο πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ ίδρυσε επίσημα την Αρμενική Καθολική Εκκλησία. Το 1749, η Αρμενική Καθολική Εκκλησία έχτισε ένα μοναστήρι στο Μπζουμάρ του Λιβάνου. Κατά τη διάρκεια της γενοκτονίας των Αρμενίων το 1915-1918, η Εκκλησία ήταν διάσπαρτη σε γειτονικές χώρες, κυρίως στον Λίβανο και στη Συρία. Επίσης, μια αρμενική καθολική κοινότητα είχε επίσης σχηματιστεί στο παρελθόν από Αρμένιους που ζούσαν στην Πολωνία τη δεκαετία του 1630. Ο Αρμένιος επίσκοπος Λεοπόλεως (βλ. Αρμενική Καθολική Αρχιεπισκοπή Λβοφ), Νικόλαος Τορόσοβιτς, είχε συνάψει ένωση με την Καθολική Εκκλησία. Η κοινότητα, που ιστορικά είχε κέντρο τη Γαλικία καθώς και τα πολωνικά σύνορα προ του 1939 στα ανατολικά, εκδιώχθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη σημερινή Πολωνία και πλέον έχει τρεις ενορίες: στο Γκντανσκ, στο Γκλίβιτσε και στη Βαρσοβία.

6.3.4 Το εβραϊκό μιλλέτ

Η πιο σημαντική διαδικασία ομολογιοποίησης στο εβραϊκό μιλλέτ προήλθε από την εμφάνιση ενός νέου Μεσσία. Ο Σαμπατάι Σεβί (Sabatay Zevi), πιθανόν ισπανοεβραϊκής καταγωγής (σεφαρδίτης), γεννήθηκε στη Σμύρνη στις 1 Αυγούστου 1626. Εξοικειωμένος με την ταλμουδική παράδοση, όπως και με τον εβραϊκό μυστικισμό (Καμπάλα), σε ηλικία 22 ετών, δηλαδή το 1648, θα ισχυριστεί ότι είναι ο πολυαναμενόμενος από τους Εβραίους Μεσσίας, προκαλώντας την αντίδραση του ραβινικού ιερατείου. Ο Σεβί συνέδεσε την έλευση της Αποκάλυψης με το έτος 1666 (για προφανείς λόγους), ενώ εξέφερε το όνομα του Θεού («Γιαχβέ», δηλαδή Ιεχωβά), που αποτελεί παραβίαση μίας από τις ύψιστες απαγορεύσεις του ιουδαϊσμού. Αποκτώντας πολλούς οπαδούς μεταξύ των μελών της εβραϊκής κοινότητας της Σμύρνης, θα αποχωρήσει από την πόλη, χωρίς να είναι βέβαιο εάν αυτό υπήρξε δική του επιλογή ή αποτέλεσμα εχθρικών ενεργειών των ραβίνων.

Ο Σεβί πήγε πρώτα στη Θεσσαλονίκη και μετά στην Κωνσταντινούπολη, στην Ιερουσαλήμ και στο Κάιρο. Ιδιαίτερα σημαντική για τη νομιμοποίηση των αξιώσεών του ως Μεσσία ήταν μια σχετική προφητεία του Νάθαν από τη Γάζα, ενός ραβίνου που θα αποτελέσει και έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του σαββατισμού μετά τη μεταστροφή του Σεβί στο ισλάμ. Στην πρωτεύουσα γνώρισε τον Αβραάμ Χα-Γιακίνι, έναν ιεροκήρυκα, που επιβεβαίωσε επίσης μέσα από ένα καμπαλιστικό κείμενο (*Εκθεση του Σολομώντα του Μεζαμίρ*) ότι πράγματι ο Σεβί ήταν ο Μεσσίας. Ο Σεβί επιδείκνυε το έγγραφο αυτό ως απόδειξη της μεσσιανικής του ιδιότητας. Μετά από αλλεπάλληλα ταξίδια στις πόλεις αυτές, θα αποκτήσει ένα διευρυμένο δίκτυο πιστών οπαδών τόσο εντός όσο και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε πόλεις όπως η Βενετία, το Άμστερνταμ, το Αμβούργο, το Λονδίνο και ορισμένες πόλεις της Βόρειας Αφρικής.

Τα δίκτυα επιρροής του Σεβί θα αρχίσουν να εμφανίζονται απειλητικά για την οθωμανική εξουσία. Για παράδειγμα, ο Σεβί θεωρούσε τον εαυτό του βασιλέα των βασιλέων. Χώρισε τον κόσμο σε 38 βασιλεία και σε αυτά διόρισε βασιλιάδες τους αδελφούς του και τους πιστούς άνδρες του. Το 1666, έτος που υποτίθεται ότι θα

λάμβανε χώρα η Αποκάλυψη, κλήθηκε από τον σουλτάνο Μεχμέτ Δ΄ στην Κωνσταντινούπολη και του ετέθη το δίλημμα: ή να εκτελεστεί ή να εξισλαμιστεί. Ο Σεβί επέλεξε τη δεύτερη λύση, και μαζί του εξισλαμίστηκε ένα σημαντικό μέρος των οπαδών του, που έμειναν γνωστοί στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως *Ντονμέδες* (Dönme). Ο εξισλαμισμός του Σεβί θεωρήθηκε από τους οπαδούς του ως η αρχή μιας σκοτεινής εποχής, την οποία όμως θα ακολουθήσει μια νέα εποχή του φωτός. Οι υποστηρικτές του θα συνεχίσουν να κρύπτονται έως την έλευση αυτών των «Φωτεινών Ημερών».

Τα επόμενα επτά χρόνια ο Σεβί θα έχει ως έδρα του την Αδριανούπολη, αλλά έχοντας τη δυνατότητα να επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Στην Αδριανούπολη ήρθε σε επαφή με ένα τάγμα Μπεκτασήδων. Οι εβραϊκές πηγές αναφέρουν ότι ο Σεβί επηρεάστηκε από τον σουφισμό και τον μπεκτασισμό και ότι διαμόρφωσε τις δικές του διδασκαλίες, αναμειγνύοντάς τες με τις διδασκαλίες της Καμπάλα. Θα πεθάνει στις 17 Σεπτεμβρίου 1676, αφού έζησε τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του εξόριστος στην Αλβανία. Σύμφωνα με τον Αβράμ Γκαλάντε, θάφτηκε από μουσουλμάνους στο Μπεράτι, σε μια μυστική μέχρι και σήμερα τοποθεσία, στην όχθη του ποταμού που διασχίζει την πόλη. Διακόσιες οικογένειες οπαδών του που προσηλυτίστηκαν στο ισλάμ όπως εκείνος εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και συνέχισαν να ζουν ως μουσουλμάνοι στην εμφάνιση αλλά ως Σαββατιανοί-Εβραίοι στην πραγματικότητα. Όσοι πιστεύουν στον Σαμπατάι ως μεσσία θεωρούν ότι δεν πέθανε, αλλά ανελήφθη στους ουρανούς. Συνεπώς περιμένουν την επιστροφή του, όπως ακριβώς τα αντίστοιχα χριστιανικά, κυρίως χιλιαστικά, κινήματα.

Στην πραγματικότητα, το κίνημα του Σαμπατάι Σεβί αποτελεί αποτέλεσμα μιας ισχυρής επιρροής των προτεσταντικών ιδεών και δογμάτων στην Ευρώπη του 17ου αιώνα. Δεν είναι μόνο η επίδραση των χιλιαστικών ιδεών από τις οποίες εμπνέονταν πολλές προτεσταντικές κινήσεις, όπως παρατηρεί ο Γκέρσομ Σόλεμ (*Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, 1973: 99-101), αλλά και η αμφισβήτηση του ρόλου του κλήρου που αποτελούσε βασικό στοιχείο των τελευταίων.

Βιβλιογραφία

- Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire. Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991.
- Ágoston, Gábor, “Military Transformation in the Ottoman Empire and Russia, 1500-1800”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, 2 (Spring 2011): 281-319.
- Ágoston, Gábor, “Information, ideology, and limits of imperial policy: Ottoman grand strategy in the context of Ottoman–Habsburg rivalry”, in Virginia Aksan and Daniel Goffman, (Eds.), *Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 2007, 75-103.
- Αποστολόπουλος Δημήτρης, “Κοινωνικές Διενέξεις και Διαφωτισμός”, στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη, 8-10 Νοεμβρίου 1996, Εκδ. IBA, Κοζάνη 1999, 15-27
- Argyriou Astérios, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi* [Βλ. αριθμ. 3] Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών 1982.
- Barkey, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, New York: Cambridge University Press, 2008 (ελληνική μετάφραση: Karen Barkey, *Αυτοκρατορίες και Διαφορετικότητα: οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2013).
- Batalden, Stephen, “Ο Ευγένιος Βούλγαρης και το πρόβλημα της ομολογιακής ταυτότητας των Ελλήνων την εποχή του Διαφωτισμού”, στο Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επιμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, 31-46.
- Bayraktar, Tellan Elif, *The Patriarch and the Sultan: The Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-Century Ottoman Empire*, unpubl. diss., Bilkent University, 2011.
- Bayraktar, Tellan Elif, “The Patriarchate of Constantinople and the ‘Reform of the Synod’ in the 18th-Century Ottoman Context”, *Chronos* 39 (2019), 7-22.
- Blanchet, M.-H., *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400–vers 1472): Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin*, Paris 2008.
- Faroghi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London: I.B. Tauris 2004.
- Howard, Eissenstat, “Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire”, in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015, 429-459.
- Gellner, Ernest, *Muslim society*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1981 (ελληνική μετάφραση: Ernest Gellner, *Μουσουλμανική Κοινωνία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006).
- Greene, Molly, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2015.
- Güngörürler, Selim, *The Ottoman Empire and Safavid Iran, 1639-1683 Diplomacy and Borderlands in the Early Modern Middle East*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2024.
- Hering Gunnar, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Βισμπάντεν: Franz Steiner Verlag 1968 (ελληνική μετάφραση: Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1620-1638*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2003).
- Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1650 The Structure of Power*, New York: Palgrave MacMillan 2002.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Era 1300-1600*. New York: Praeger Publishers 1973 (Ινάλτζικ Χαλίλ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1995).

- Καραθανάσης Αθανάσιος, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις Παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 1982.
- Οικονομίδου, Ειρήνη, *Μετάφρασις εκ του πρωτοτύπου ελληνικού πρώτου απαντητική επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ προς την Αυγουσταίαν Ομολογίαν* [Μετάφραση από το Πρωτότυπο Αρχαίο Ελληνικό της Πρώτης Απαντητικής Επιστολής του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ στην Ομολογία του Augsburg], Αθήνα 1997
- Ovidiu, Olar, *La boutique de Théophile. Les relations du Patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris (1570-1638) avec la Réforme*, Paris: Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, 2019.
- Papadopoulos Th.H., *The History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Brussels 1952.
- Παπουλίδης, Κωνσταντίνος, “Η συγγένεια του βιβλίου «Γυμνάσματα Πνευματικά» του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου με το «Exercicios Spirituales» του Αγίου Ιγνατίου de Loyola”, σε Κ. Παπουλίδη, *Αγιορειτικά*, έκδ. Πανσέληνος, Άγιον Όρος 1993.
- Παπουλίδης, Κωνσταντίνος, “Η συγγένεια του βιβλίου «Αόρατος Πόλεμος» του Νικοδήμου Αγιορείτου με το “Combattimento Spirituale” του Lorenzo Scupoli”, σε Κ. Παπουλίδη, *Αγιορειτικά*, έκδ. Πανσέληνος, Άγιον Όρος 1993.
- Podskalsky, Gerhard, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*. München: C. H. Beck 1988 (ελληνική μετάφραση: Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας (1453-1821): η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των Δυτικών Δογμάτων μετά την Μεταρρύθμιση*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 2005).
- Runciman Steven, *Η Μεγάλη Εκκλησία Εν Αιχμαλωσία. Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως λίγο πριν από την άλωση της πόλεως μέχρι και την Επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη 2010.
- Σάθας, Κωνσταντίνος, *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β΄, 1572-1594*, Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας 1979.
- Schilling Heinz, “Confessionalization: Historical and Scholarly Perspectives of a Comparative and Interdisciplinary Paradigm”, in John M. Headley, Hans J. Hillerbrand, Anthony J. Papalas (Eds.), *Confessionalization in Europe, 1555-1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*, Abingdon & New York 2016, 21-35.
- Scholem, Gershom, *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*, Princeton: Princeton University Press 1973.
- Terzioğlu, Derin, “How to conceptualize Ottoman Sunnitization. A historiographical discussion”, *Turcica* 44 (2012-13).
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Yıldırım, Rıza, “The Rise of the ‘Religion and State’ Order: Re-confessionalisation of State and Society in the Early Modern Ottoman Empire”, in Vefa Erginbas (Ed.), *Ottoman Sunnism: new perspectives*, Edinburg: Edinburgh University Press 2019, 12-46.
- Yılmaz, Yasir, “Confessionalization or a Quest for Order? A comparative look at religion and state in the seventeenth-century Ottoman, Habsburg, and Russian Empires”, in Vefa Erginbas (Ed.), *Ottoman Sunnism: new perspectives*, Edinburg: Edinburgh University Press 2019, 90-120.
- Zilfi, Madeline C. *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800)*. 1995.
- Zilfi, Madeline C. “The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”, *Journal of Near Eastern Studies*, 45:4 (1986) 251-269.

Μέρος Τρίτο: Η εποχή των μεταρρυθμίσεων και η πρόκληση του εκσυγχρονισμού

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο αντιμετωπίζεται κριτικά το ιστοριογραφικό παράδειγμα των θεωριών του εκσυγχρονισμού, οι οποίες αντανakλούν στην πραγματικότητα τα ιστορικά διλήμματα των αυτοκρατοριών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης απέναντι στο πρόβλημα του εκδυτικισμού. Συνεπώς, τόσο η αντανάκλαση ιδεολογικών ρευμάτων της Δύσης στη διανοητική ιστορία της Ανατολής (όπως για παράδειγμα αυτό του Διαφωτισμού) όσο και μεγάλες περιόδοι «μεταρρυθμίσεων» που επικαθόρισαν την ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντιμετωπίζονται συγκριτικά και αναδεικνύονται οι διαφορετικές φάσεις ανάπτυξής τους

Ορολογία

νεωτερικότητα, εκσυγχρονισμός, εκδυτικισμός, Διαφωτισμός, μεταρρυθμίσεις

I. Το ιστοριογραφικό παράδειγμα του εκσυγχρονισμού (modernization)

Εάν η έλευση της νεωτερικότητας (modernity) αποτελεί το κεντρικό χαρακτηριστικό στο δυτικό ιστοριογραφικό παράδειγμα, είτε συνδέεται με την περίοδο της Αναγέννησης και του Ουμανισμού είτε με την περίοδο των Θρησκευτικών Πολέμων είτε με την περίοδο του Διαφωτισμού, η προσαρμογή απέναντί της έχει συνδεθεί με την έννοια του εκσυγχρονισμού (modernization). Μάλιστα, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι η ελληνική μετάφραση του όρου αποδίδει καλύτερα τη διαδικασία προσαρμογής όσων προσπαθούν να «συγχρονιστούν» με τον «μοντέρνο» κόσμο, δηλαδή τον κόσμο της Δύσης, αλλά και να ενταχθούν σε αυτόν. Σωστά έχει επισημανθεί ότι ο εκμοντερνισμός/εκσυγχρονισμός ουσιαστικά ταυτίζεται με τον εκδυτικισμό. Υπό αυτή την έννοια, μια ολόκληρη περίοδος μεταρρυθμίσεων «εκσυγχρονισμού» χαρακτήρισε όλες τις μεγάλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου, η Αυστρία της εποχής της Μαρίας Θηρεσίας και του Ιωσήφ Β΄ και η Οθωμανική Αυτοκρατορία των σουλτάνων του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα (Αχμέτ Γ΄, Σελίμ Γ΄ και Μαχμούτ Β΄) θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν εκείνη την πρώτη φάση προσαρμογής των αυτοκρατοριών αυτών στον ανταγωνισμό με τις δυτικές αποικιοκρατικές αυτοκρατορίες και πριν οι ίδιες γνωρίσουν τις συνέπειες της ανάδυσης του εθνικισμού.

Γιατί οι μεταρρυθμίσεις αυτές χαρακτηρίζονταν από μια παραδοξότητα: από τη μία προσπαθούσαν να συγχρονίσουν τις αυτοκρατορίες της Ανατολής με τις αποικιακές αυτοκρατορίες της Δύσης, ειδικά στον βαθμό που οι δεύτερες, κυριαρχώντας στον Ατλαντικό, στη Μεσόγειο και στον Ινδικό, περιόριζαν σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες των πρώτων να αναπτυχθούν. Από την άλλη, όμως, υπήρχε και ένα άλλο ρεύμα, στενά επίσης συνδεδεμένο με έναν λόγο περί μεταρρυθμίσεων, που ήταν ο λόγος του εθνικισμού, και τον οποίο θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο μέρος του παρόντος έργου. Η μεταρρυθμιστική κίνηση από τα πάνω, από την πλευρά της ανασυγκρότησης των κρατικών μηχανισμών με βάση τις αρχές του Διαφωτισμού, δηλαδή ό,τι αποκλήθηκε «Πεφωτισμένη Δεσποτεία», είχε θεωρητικά τους ίδιους στόχους με ό,τι εισηγούνταν οι λόγιοι και οι ακτιβιστές του εθνικισμού, τη μεταρρυθμιστική κίνηση από τα κάτω: την προσομοίωση με τη Δύση. Με μια διαφορά: οι δεύτεροι, οι εθνικιστές, ήταν έτοιμοι να ακολουθήσουν έναν διαφορετικό δρόμο από αυτόν της διατήρησης της αυτοκρατορίας, τον δρόμο της απόσχισης από αυτήν. Βέβαια, υπάρχει σίγουρα μια σημαντική χρονική τομή που κατέστησε τους εθνικιστές κυρίαρχους και σήμανε την υποχώρηση των υποστηρικτών της «Πεφωτισμένης Δεσποτείας»: οι μεγάλες επαναστάσεις της νεωτερικότητας και κυρίως η Γαλλική Επανάσταση. Όπως, όμως, ακριβώς συνέβη με την εποχή της ομολογιοποίησης που άνοιξε τον δρόμο και αλληλοεπικαλύφθηκε με τις αρχικές φάσεις της εποχής των μεταρρυθμίσεων (ο Μέγας Πέτρος ξεκαθάριζε τους λογαριασμούς του με την Ορθόδοξη Εκκλησία, ο Ιωσήφ Β΄ με την Καθολική και οι σουλτάνοι με τους γενίτσαρους και τους σουλεμάδες), έτσι και η εποχή του εθνικισμού εκκίνησε όχι μόνο από την επαναστατική δράση των εθνικιστών, αλλά και την αποδιάρθρωση του απολυταρχικού κράτους και τη ριζοσπαστικοποίηση τμημάτων του Παλαιού Καθεστώτος. Υπήρξε δηλαδή επίσης μια εποχή αλληλοεπικάλυψης και ανταγωνισμού των δύο μοντέλων του εκσυγχρονισμού ως εκδυτικισμού: της πεφωτισμένης δεσποτείας και του εθνικισμού.

Βέβαια, το παράδειγμα του εκσυγχρονισμού εκκινεί από το πρόβλημα του τι εννοεί κανείς ως νεωτερικότητα. Στη βεμπεριανή εκδοχή, νεωτερικότητα είναι η «απομάγευση» του κόσμου, η μακρά διαδικασία εκκοσμίκευσης των δυτικών κοινωνιών. Η κυριαρχία του ορθού λόγου στη γραφειοκρατική δομή του απολυταρχικού κράτους και η ορθολογική συμπεριφορά του αστού στην προσμέτρηση ωφελειών και βλαβών στη δράση του έπαιξαν καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Οι επαναστάσεις όμως της νεωτερικότητας επαναμάγευσαν τον κόσμο με έναν διαφορετικό τρόπο: αντικαθιστώντας την παλαιά εσχατολογία του μεσαιωνικού κόσμου με την εγκαθίδρυση νέων ουτοπιών (Shmuel Eisenstadt, 2000: 5).

Σήμερα όταν μιλάμε για θεωρίες περί εκσυγχρονισμού έχουμε στο μυαλό μας κυρίως την αμερικανική μεταπολεμική κοινωνιολογία των δεκαετιών του 1950 και 1960. Και αυτή έδινε βάρος όχι γενικώς στις διαδικασίες εξορθολογισμού των κοινωνιών, αλλά στην έννοια της «οικονομικής (δηλαδή καπιταλιστικής) ανάπτυξης» σε συνδυασμό με την επικράτηση «δημοκρατικών (δηλαδή κοινοβουλευτικών) καθεστώτων». Το πιο emblematicό όνομα αυτής της γενιάς των Αμερικανών κοινωνιολόγων που επέμεναν στη σχέση δημοκρατίας και καπιταλισμού για να εξάρουν την αμερικανική «διαδιατερότητα» ήταν ο Σέιμουρ Μάρτιν Λίπσετ. Ωστόσο δεν υπάρχει καλύτερη έκφραση των θεωριών αυτών από το περίφημο βιβλίο του Γουόλτ Ρόστοου για τα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Ρόστοου, που δεν ήταν απλώς καθηγητής στο MIT, αλλά και σύμβουλος εθνικής ασφαλείας υπό τον πρόεδρο Τζόνσον, αυτά ήταν τα εξής: «Είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε όλες τις κοινωνίες, στις οικονομικές τους διαστάσεις, ως εμπίπτουσες σε μία από τις πέντε κατηγορίες: την παραδοσιακή κοινωνία, τις προϋποθέσεις για την απογείωση, την απογείωση, την ώθηση προς την ωριμότητα και την εποχή της υψηλής μαζικής κατανάλωσης» (Walt Whitman Rostow 1960: 4).

Αυτή η επαναφορά του παλιού σχήματος των σταδίων του 19ου αιώνα, αυτή τη φορά με κοινό παρονομαστή όχι την πολιτισμική αλλά την οικονομική ανάπτυξη, έγινε αντικείμενο σκληρής κριτικής κυρίως από τους εκπροσώπους των θεωρητικών της εξάρτησης, όπως ο Αντρέ Γκούντερ Φρανκ και οι συνεργάτες του. Οι τελευταίοι υποστήριζαν ότι η θεωρία του εκσυγχρονισμού, αντί να εξετάζει την αποικιακή οικονομική εκμετάλλευση των χωρών του Τρίτου Κόσμου από τις αποικιακές δυνάμεις του πρώτου, έλυνε το πρόβλημα χαρακτηρίζοντάς τις ως «παραδοσιακές κοινωνίες» και, ως εκ τούτου, κατασκεύασε μια τελεολογία της μετάβασης από την παράδοση στη νεωτερικότητα. Έτσι, η θεωρία επικρίθηκε ως διαιωνίζουσα την ευρωκεντρική ή δυτικοκεντρική σκέψη και την πνευματική, κοινωνική και πολιτική εξάρτηση από τη Δύση.

Ωστόσο, επειδή ακριβώς και η κριτική των νεομαρξιστών επέμενε κυρίως στην οικονομική εξάρτηση, δόθηκε η δυνατότητα σε κοινωνιολόγους όπως ο Σάμιουελ Χάντινγκτον να επαναφέρουν τη συζήτηση στην «πολιτισμική διαφορά», η οποία εμφανίζεται ως γενεσιουργός αιτία της οικονομικής ανισότητας μεταξύ προοδευμένης Δύσης και υπανάπτυκτης Ανατολής ή υπανάπτυκτου Νότου. Γι' αυτό στην πραγματικότητα μια ολιστική κριτική στο επιστημολογικό παράδειγμα των θεωριών περί εκσυγχρονισμού δεν θα μπορούσε να ασκηθεί χωρίς αναφορά στην πολιτισμική διάσταση της «εξάρτησης»: δηλαδή με την επιφύλαξη πως ό,τι βλέπουμε να συνιστά την «παραδοσιακή κοινωνία» μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της υπαγωγής της ήδη σε διαδικασίες κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ανισότητας.

Στην πραγματικότητα το αίτημα για εκσυγχρονισμό είναι ένα «αντεπαναστατικό» αίτημα, υπό την έννοια ότι διατείνεται ότι μπορεί να επιτύχει τον εξορθολογισμό των κοινωνιών χωρίς ρήξεις αλλά μέσω μεταρρυθμίσεων. Στην τελευταία της εκδοχή η θεωρία περί εκσυγχρονισμού διατυπώθηκε στη συγκυρία της πτώσης των καθεστώτων του ιστορικού κομμουνισμού. Ο Ρόμπερτ Πάτναμ, προσπαθώντας να εξηγήσει ιστορικά τη διαφοροποίηση στην οικονομική ανάπτυξη της Βόρειας από τη Νότια Ιταλία, τη συνέδεσε με την παρουσία θεσμών της «κοινωνίας των πολιτών» (Robert Putnam, 1992): ο καπιταλισμός έχει ως προϋπόθεση την (κοινοβουλευτική) δημοκρατία. Μια θέση που ήταν η επιβεβαίωση της παλαιάς του Σέιμουρ Μάρτιν Λίπσετ ότι ο αστικός εκσυγχρονισμός οδηγεί στη δημοκρατία.

Όμως, όπως πολύ καλά γνωρίζουμε, η ανάπτυξη του καπιταλισμού μπορεί άνετα να συσχετιστεί με την ύπαρξη αυταρχικών πολιτειακών δομών. Το μοντέλο του εκσυγχρονισμού έχει κάποιες δομικές αδυναμίες που δεν μπορούν να λυθούν ούτε εάν δεχθούμε τους πολλαπλούς δρόμους που μπορούν να ακολουθηθούν προς αυτόν όπως πρότεινε ο Σμουέλ Αϊζενστάτ (Shmuel Eisenstadt, 2000: 2-3). Η βασική αδυναμία είναι ότι όλοι κρίνονται με βάση ένα μοντέλο ανάπτυξης της αστικής δημοκρατίας και του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη. Βέβαια, ο Αϊζενστάτ αυτό ακριβώς αμφισβητεί: ότι ο εκσυγχρονισμός δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον εκδυτικισμό. Ωστόσο, αυτό το κάνει επιστρέφοντας σε έναν διευρυμένο ορισμό για το τι συνιστά «νεωτερικότητα»: εάν την τελευταία την αποσυνδέσεις από τον καπιταλισμό και την κοινοβουλευτική δημοκρατία και επιμένεις γενικά σε θέματα ανάπτυξης του υποκειμένου και της εξατομίκευσης, μπορείς να ανακαλύψεις και άλλους δρόμους που οδηγούν σε αυτόν τον προσδιορισμό. Αλλά δεν απαντάς στο πρόβλημα που σου θέτουν οι σκληρές θεωρίες του εκσυγχρονισμού ως εκδυτικισμού.

Γι' αυτό, ίσως η πιο καθοριστική από τις κριτικές στις θεωρίες περί εκσυγχρονισμού να ήταν αυτή του Μπάρνινγκτον Μουρ, που ισχυρίστηκε ότι ο δρόμος προς τη νεωτερικότητα δεν ήταν ομοιογενής και δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη φιλελεύθερη δημοκρατία: ο φασισμός και ο κομμουνισμός αποτέλεσαν διαφορετικού τύπου λύσεις στο ίδιο πρόβλημα. Το κλειδί, σύμφωνα με τον Μουρ, ήταν οι διαφορετικού τύπου συμμαχίες των αγροτών: στη φιλελεύθερη δημοκρατία με τους αστούς, στον φασισμό με τους γαιοκτήμονες, στον κομμουνισμό με τους εργάτες. Η επικράτηση του φασισμού στις χώρες της Κεντρικής, κυρίως, Ευρώπης και του κομμουνισμού στις χώρες της Ανατολικής εξαρτά το μοντέλο από τις διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν εκεί. Και κυρίως από τους πολιτικούς συσχετισμούς (Barrington Moore, 1984).

Γιατί αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί δεν είναι μόνο η διαφοροποίηση της Δυτικής Ευρώπης από τον υπόλοιπο κόσμο ή την Ανατολική Ευρώπη, αλλά και ότι η ίδια η Δυτική Ευρώπη (αλλά και συνολικά ό,τι αποκαλείται «Δύση») δεν ήταν σε καμία περίπτωση ενιαία. Ήταν πολύ διαφορετικοί οι δρόμοι που ακολουθήθηκαν προς την αστική νεωτερικότητα, ακόμη και στις χώρες του «κέντρου», όπως η Αγγλία και η Γαλλία – οι διαφοροποιήσεις της Γερμανικής (και Ιταλικής) Κεντρευρώπης, της Ιβηρικής και της Σκανδιναβίας, ακόμη μεγαλύτερες. Επίσης, το παράδειγμα προϋποθέτει ότι οι ιδέες, οι μέθοδοι και οι τρόποι του αστικού μετασχηματισμού διαρκώς διαχέονται από τις χώρες του «κέντρου» προς την «περιφέρεια». Αν και εδώ οι όροι χρησιμοποιούνται καταχρηστικά και όχι με τον τρόπο που οι νεομαρξιστικές θεωρίες προσεγγίζουν το ζήτημα της εξάρτησης, γίνεται σαφές ότι το μοντέλο της αγοράς και του ρυθμιστικού κράτους συνιστούν έναν «κανόνα» μιας πολιτισμικής ανωτερότητας των χωρών της Δύσης που δηλώνεται με άμεσο (ιμπεριαλισμός) ή πιο έμμεσο (οριενταλισμός) τρόπο: αυτές δείχνουν τον δρόμο στον υπόλοιπο κόσμο. Ο πρωτοποριακός ρόλος του αστού να αφήσει πίσω του την παραδοσιακή κοινωνία γίνεται το μοντέλο που ο υπόλοιπος κόσμος μιμείται. Οι θεωρίες περί εκσυγχρονισμού βασίζονται στο μοντέλο της διάχυσης, με τον ίδιο τρόπο που το έκαναν κάποτε οι εθνογενετικές ινδοευρωπαϊκές θεωρίες.

Θα λέγαμε ότι, εάν θέλαμε να κατηγοριοποιήσουμε τις κριτικές που ασκήθηκαν πάνω στις θεωρίες περί εκσυγχρονισμού, θα ήταν: α) ο ευρωκεντρισμός: από τη στιγμή που ο τελευταίος συνδέεται με τις διαδικασίες αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης (το ίδιο θα δούμε να συμβαίνει και με κάποιους θεωρητικούς του εθνικισμού όπως ο Γκέλνερ), και συνεπώς με την ανάδυση του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη, είναι προφανές ότι η έννοια της «νεωτερικότητας», όπως και αυτή του «εκσυγχρονισμού», έχουν έντονα ευρωκεντρικό χαρακτήρα· β) η πλασματική αντιπαράθεση της «παράδοσης» και της «νεωτερικότητας»: οι «παραδοσιακές» κοινωνίες χαρακτηρίζονται από πολύ μεγαλύτερη διαφοροποίηση από ό,τι οι δρόμοι προς τη νεωτερικότητα, και η τομή που τις χωρίζει είναι πάντα πολύ ρευστή· γ) ο υποτιθέμενος «δημοκρατικός» χαρακτήρας της νεωτερικότητας: η νεωτερικότητα σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με την επικράτηση του «κοινοβουλευτισμού» ή της «αστικής δημοκρατίας», αλλά πολλές φορές με τη γραφειοκρατικοποίηση και με αυταρχικούς τρόπους διακυβέρνησης των κοινωνιών.

Βιβλιογραφία

- Acemoğlu Daron & Robinson James A., *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη: οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη 2013 (μετάφραση του *Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty*, New York: Crown Publishers 2012).
- Beck Ulrich, Giddens Anthony & Lash Scott, *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*, Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Bickel, Robert, *Peter Berger on Modernization and Modernity*, London: Routledge 2017.
- David-Fox Michael, “Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 55: no. 4, 2006.
- Eisenstadt, Shmuel N., “Multiple modernities”, *Daedalus*; 129:1 (Winter 2000) 1-29.
- Inglehart Ronald & Welzel Christian, *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*, New York: Cambridge University Press 2005.
- Goldstone, Jack A. (Ed.), *States, Parties, and Social Movements*, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Goldstone, Jack A., “Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory”, *Annual Review of Political Science*, 4 (2001) 139-187.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press 2001.
- Lipset, Seymour Martin, “Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy”, *American Political Science Review*. 53:1 (1959) 69-105.
- Moore, Barrington, *Οι κοινωνικές ρίζες της Δικτατορίας και της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Κάλβος 1984.
- So, Alvin Y., *Social Change and Development: Modernization, Dependency and World-System Theories*, Newbury Park: Sage Publications 1990.
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press 2021.
- Putnam, Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press 1992.
- Rostow Walt Whitman, *The Stages of the Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press 1960.
- Skocpol, Theda, *States and Social Revolutions*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press 1979.
- Wagner, Peter, *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*, London: Routledge 1993.
- Wagner, Peter, *Theorizing Modernity. Inescapability and Attainability in Social Theory*. London: Sage 2001.
- Wagner, Peter, *Modernity as Experience and Interpretation: A New Sociology of Modernity*, Cambridge: Polity Press 2008.

Κεφάλαιο 7: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο μελετώνται οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των ηγεμόνων του 18ου αιώνα, δηλαδή της αυτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1717-1780) και των γιων της αυτοκρατόρων Ιωσήφ Β' (1741-1790) και Λεοπόλδου Β' (1747-1792). Οι μακροπρόθεσμοι στόχοι αυτών των μεταρρυθμίσεων ήταν να σταθεροποιηθούν τα δημόσια οικονομικά μέσω της φορολόγησης των ευγενών, να αυξηθεί η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα με τη χαλάρωση ή και την κατάργηση των φεουδαλικών σχέσεων, να ενισχυθούν η εγχώρια βιομηχανία, το εμπόριο και τα δίκτυα επικοινωνίας, να μειωθούν οι περιορισμοί των συντεχνιών στην παραγωγή και να μεταρρυθμιστεί η Καθολική Εκκλησία και να τεθούν οι θρησκευτικές πρακτικές υπό κρατικό έλεγχο. Μελετώνται επίσης οι συνέπειες των πολιτικών αυτών στις βαλκανικές εθνότητες των Ελλήνων, Σέρβων και Βλάχων, που ήταν εγκατεστημένοι σε μεγάλες παροικιακές κοινότητες της αυτοκρατορίας.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 4

Ορολογία

Sanctio Pragmatica (Νομική Κύρωση), *Μαρία Θηρεσία*, *Ιωσήφ Β'*, *Λεοπόλδος Β'*, *Διατάγματα περί Δουλοπαροικίας* (1781-1785), *Διάταγμα περί Ανεξιθρησκείας* (1781)

7.1 Αυτοκρατορικές μεταρρυθμίσεις και εθνικισμοί

Την αρχή της εποχής των μεταρρυθμίσεων στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων θα πρέπει να την αναζητήσουμε τη στιγμή που ο Φρειδερίκος Β' της Πρωσίας προσπάθησε να εισβάλει στη Σιλεσία το 1740, δηλαδή αμέσως μετά την άνοδο της *Μαρίας Θηρεσίας* στον θρόνο. Η Πρωσία μαζί με την Βαυαρία, τη Γαλλία και την Σαξονία θα αμφισβητήσουν την εγκυρότητα της Νομικής Κύρωσης (*Sanctio Pragmatica*), του διατάγματος που ο πατέρας της Κάρολος ΣΤ' είχε συντάξει από το 1713 για να εξασφαλίσει τη διαδοχή του σε περίπτωση που δεν είχε άρρενα διάδοχο. Με τον τρόπο αυτόν ξεπερνούσε τους περιορισμούς του σαλικού νόμου που επέβαλλε οι διάδοχοι της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας να είναι άρρενες. Επομένως η επίθεση των Πρώσων δεν ήταν απλώς αμφισβήτηση εδαφικής κυριαρχίας, αλλά αμφισβήτηση της ίδιας της Μαρίας Θηρεσίας ως διαδόχου του θρόνου. Ο αψβουργικός στρατός, παρότι σταμάτησε την προέλαση του πρωσικού, δεν κατάφερε να απομακρύνει τον Φρειδερίκο από όλες της επαρχίες της Σιλεσίας. Η πρωσική απειλή οδήγησε την αυτοκράτειρα να προχωρήσει σε ανασύνταξη του στρατού, και σε ριζική αναδιάρθρωση όλης της διοίκησης, κυρίως των οικονομικών μηχανισμών του κράτους.

Κατ' αρχήν θα ακολουθήσει τον ίδιο δρόμο που ακολούθησαν και οι προγενέστεροι Αψβούργοι: θα προσπαθήσει να κερδίσει τη συναίνεση των νομοκατεστημένων τάξεων της πολυεθνικής της αυτοκρατορίας. Ενώ, όμως, κατάφερε να ομογενοποιήσει σε μεγάλο βαθμό τη διοίκηση της Αυστρίας και της Βοημίας, αντιμετώπισε την αντίσταση των Ούγγρων. Μεταξύ Βιέννης και Βουδαπέστης επιτεύχθηκε ένα είδος τελωνειακής ένωσης, με την οποία η κυβέρνηση ήλπιζε να αντισταθμίσει τους δισταγμούς της Ουγγαρίας να συνεισφέρει οικονομικά στις στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον των Πρώσων και να προστατεύσει αγροτικές επιχειρήσεις σε άλλες αψβουργικές περιοχές, κυρίως την παραγωγή κρασιού στην Κάτω Αυστρία. Η αυτοκράτειρα πράγματι κέρδισε την υποστήριξη των Ούγγρων ευγενών στον πόλεμο εναντίον του Φρειδερίκου, όμως η πολιτική αυτή τελικά ενίσχυσε την ιδέα μιας Ουγγαρίας ως κράτους εν κράτει στους κόλπους της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, και εντέλει τον ουγγρικό εθνικισμό (Paula Sutter Fichtner, 2003: 21-22).

Μετά το τέλος του Επταετούς Πολέμου με τον Φρειδερίκο το 1763 η Μαρία Θηρεσία δεν κατάφερε παρά να πάρει πίσω μόνο ένα μέρος της κατακτημένης από τους Πρώσους Σιλεσίας. Έτσι, αντί πια να επιδιώκει τη συναίνεση των ευγενών, άρχισε να επιβάλλει πολιτικές σκληρού συγκεντρωτισμού, ιδιαίτερα απέναντι στους Βοημούς. Μεταξύ 1742-1756 και 1764-1776 προσπάθησε με μεταρρυθμιστικά μέτρα να ενισχύσει την κεντρική διοίκηση και να ελαφρύνει οικονομικά τους χωρικούς από τα φεουδαλικά βάρη. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα οι ευγενείς της αυτοκρατορίας να δυσανεχθούν και να αναπτύξουν εθνικιστικές φυγόκεντρες τάσεις. Ο συγκεντρωτισμός της Μαρίας Θηρεσίας αποτέλεσε στην πραγματικότητα την αρχή της ανάδυσης εθνικών

κινημάτων στο εσωτερικό της. Η ίδια πάντως κατάφερε να ξεπεράσει την αμφισβήτηση των πρώτων ετών, να βγει νικήτρια από τον Πόλεμο της Αυστριακής Διαδοχής και να παντρευτεί τον Φραγκίσκο Στέφανο της Λωρραίνης τον οποίο και θα ανακηρύξει ως Φραγκίσκο Α΄ Αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έτσι ένας νέος δυναστικός οίκος θα εμφανιστεί: αυτός των Αψβούργων-Λωρραίνης. Ο Φραγκίσκος θα πεθάνει το 1765, ενώ η ίδια θα βασιλεύσει μέχρι και τον θάνατό της το 1780 (Peter Sugar, 1997: 98-99).

Ο γιος της Ιωσήφ Β΄ (1780-1790) συνέχισε τις πολιτικές συγκεντρωτισμού που εγκαινίασε η μητέρα του. Το 1784 επέβαλε τα γερμανικά ως επίσημη γλώσσα της διακυβέρνησης και της εκπαίδευσης στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Οι υπάλληλοι της διοίκησης ανεξαρτήτως εθνικότητας είχαν στη διάθεσή τους μόνο τρία χρόνια για να μάθουν αρκετά καλά γερμανικά ώστε να εκτελούν τα καθήκοντά τους. Η απόφαση προκάλεσε την αντίδραση ιδιαίτερα των Ούγγρων ευγενών, οι οποίοι στη Δίαιτά τους χρησιμοποιούσαν ακόμη τα λατινικά, μία νεκρή δηλαδή γλώσσα. Το επόμενο βήμα του Ιωσήφ Β΄ ήταν να δημιουργήσει δέκα νέες διοικητικές περιφέρειες που ελέγχονταν από έναν κομισάριο δικής του επιλογής, ακριβώς για να υπονομεύσει τις δικαιοδοσίες των ξεχωριστών Διαιτών των ευγενών σε Αυστρία, Βοημία και Ουγγαρία. Παρόμοιες πολιτικές ακολούθησε και στις κτήσεις των Αψβούργων στις ιταλικές επαρχίες όπως και στο Βέλγιο. Αυτά τα μέτρα σύντομα οδήγησαν σε ένοπλες επαναστάσεις σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας (Paula Sutter Fichtner, 2003: 24)

Ο Ιωσήφ Β΄ συνέχισε επίσης την πολιτική ελάφρυνσης των φεουδαλικών βαρών στους αγρότες, προκαλώντας τα παράπονα των ευγενών. Έτσι, ό,τι αποτελούσε ένα είδος τοπικού πατριωτισμού των ευγενών εξελίχθηκε σε εθνικισμό, ο οποίος, σε συνδυασμό με την εκβιομηχάνιση ειδικά των δυτικών επαρχιών και την ενίσχυση των αστικών στρωμάτων, δημιούργησε μια νέα πολιτική κατάσταση. Από την άλλη, βέβαια, η διαδικασία αστικοποίησης οδήγησε την οικονομία σε μεγαλύτερη παραγωγικότητα, με συνέπεια να βελτιωθούν αισθητά τα φορολογικά έσοδα. Ωστόσο, όταν ο Ιωσήφ Β΄ πέθανε το 1790, ο αδελφός του Λεοπόλδος Β΄ βρέθηκε αντιμέτωπος όχι μόνο με τις φυγόκεντρες τάσεις των ευγενών της αυτοκρατορίας, αλλά και με τις συνέπειες της Γαλλικής Επανάστασης που είχε ξεσπάσει το προηγούμενο έτος και θα οδηγούσε στην εκτέλεση της αδελφής του Μαρίας Αντουανέτας το 1792 (Paula Sutter Fichtner, 2003: 99-101). Ο Ναπολέοντας θα νικήσει Αυστριακούς και Ρώσους στη μάχη του Αουστερλιτς το 1805 και θα προσπαθήσει να υπονομεύσει την ισχύ των Αψβούργων, ανασυγκροτώντας μερικά από τα μικρότερα πριγκιπάτα της παλαιάς Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της Ιταλίας σε νέες μεγαλύτερες κρατικές οντότητες. Τελικά, θα καταλάβει τη Βιέννη το 1809.

7.2 Μεταρρύθμιση και κρατική συγκρότηση

Οι πολιτικοί στοχαστές στην Ευρώπη του 18ου αιώνα συχνά υποστήριζαν ότι οι στρατιωτικές δυνατότητες ενός κράτους εξαρτώνται άμεσα από την οικονομική ευημερία της κοινωνίας. Επομένως, για να κατανοήσουμε το πλήρες φάσμα των μεταρρυθμίσεων της Μαρίας Θηρεσίας δεν πρέπει να επιμείνουμε μόνο στις πολιτικές οικοδόμησης κράτους από την άποψη της διοικητικής και φορολογικής μεταρρύθμισης, αλλά και της στρατιωτικής.

Ο βασικός εκφραστής των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της Μαρίας Θηρεσίας για να ενισχύσει τον στρατό της και να δημιουργήσει ένα πιο αποτελεσματικό και συγκεντρωτικό κράτος ήταν ο καγκελάριος της κόμης Φρίντριχ Βίλχελμ φον Χάουγκβιτς (1702-1765). Ο Χάουγκβιτς ανάγκασε τους ευγενείς της Αυστρίας να αυξήσουν τις φορολογικές συνεισφορές τους στον στρατιωτικό προϋπολογισμό, δημιουργώντας παράλληλα έναν μόνιμο στρατό περίπου 108.000 ανδρών. Επιπλέον, ο Χάουγκβιτς ανάγκασε τους ευγενείς αυτών των εδαφών να χορηγούν στην κυβέρνηση αυτά τα κεφάλαια για δεκαετείς περιόδους και όχι ετησίως, μειώνοντας έτσι την ικανότητά τους να διαπραγματεύονται με το κράτος όταν χρειαζόταν στρατιωτικά κονδύλια. Συνεχίζοντας τη θεσμική διαδικασία μετατροπής των πρώην αυτόνομων βασιλείων σε επαρχίες ενός κεντρικού κράτους, οι τοπικοί και επαρχιακοί διοικητές καθίσταντο όλο και περισσότερο υπόλογοι στη Βιέννη παρά στις τοπικές Δίαιτες. Το 1749, ο Χάουγκβιτς συγχώνευσε την Καγκελαρία της Βοημίας με την αντίστοιχη που διοικούσε τα Κληρονομικά Εδάφη, ενώ το 1751 η Μαρία Θηρεσία δημιούργησε ένα ενιαίο ανώτατο δικαστήριο στη Βιέννη τόσο για τα βοημικά όσο και για τα αυστριακά εδάφη (Pieter M. Judson, 2016: 28).

Στην επιδίωξή τους για εδαφική ολοκλήρωση και συγκεντρωτισμό, οι Αψβούργοι του 18ου αιώνα δεν ακολούθησαν ένα ενιαίο μοντέλο κρατικής συγκρότησης. Ωστόσο και οι τρεις, και η Μαρία Θηρεσία και οι δύο γιοι της, θεωρούνται ως εκπρόσωποι της Πεφωτισμένης Δεσποτείας. Αυτό σήμαινε ότι δύσκολα θα αποδέχονταν ένα είδος συγκυβέρνησης με τους ευγενείς, ενώ επιδείκνυαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον εξορθολογισμό της διακυβέρνησης, την ανάπτυξη της επιστήμης και την εκκοσμίκευση των θρησκευτικών θεσμών. Βέβαια, η ανάπτυξη αυτού που ο Γιούργκεν Χάμπερμας αποκάλεσε «αστική δημόσια σφαίρα»

κυοφορούσε κινδύνους για την «πεφωτισμένη» απολυταρχία και αυτό οι εκπρόσωποί της το ήξεραν. Ο 18ος αιώνας είδε μια πραγματική έκρηξη δημοσιευμένων έργων λογοτεχνίας, επιστήμης, ιστορίας, θρησκείας και φιλοσοφίας στα εδάφη που κυβερνούσαν οι Αψβούργοι. Η άνοδος τόσο του αλφαριθμητισμού όσο και της ανθρωπιστικής και επιστημονικής έρευνας επέτρεψε σε κάθε είδους διανοούμενους να σχολιάζουν ή να επιχειρηματολογούν δημόσια και ιδιωτικά γύρω από τις ευρύτερες διαδικασίες μεταρρύθμισης που είχαν αναλάβει οι μονάρχες. Αστοί και ευγενείς μπορούσαν να συναντιούνται σε καφέ, σαλόνια, και κυρίως τεκτονικές στοές και να εκφράζουν δημόσια τα συμφέροντα και τις στάσεις τους απέναντι στις κρατικές πολιτικές. Ιδιαίτερα οι στοές των ελευθεροτεκτόνων πολλαπλασιάστηκαν στα εδάφη των Αψβούργων από τη δεκαετία του 1740 και μετά. Η τεκτονική στοά θεωρείται από τους ιστορικούς αυτής της περιόδου, και δικαίως, ως τόπος συγκρότησης του κριτικού λόγου των αστών εναντίον της απολυταρχικής μοναρχίας. Ωστόσο το παράδοξο εδώ ήταν ότι η ανάπτυξη του τεκτονισμού έλαβε χώρα εν μέρει χάρη στην υποστήριξη του συζύγου της Μαρίας Θηρεσίας, του Φραγκίσκου Στέφανου, ο οποίος ήταν ο ίδιος μασόνος.

Επιπλέον, στην Αυστρία ένας μεγάλος αριθμός τεκτόνων ήταν ιερείς που ήθελαν να δουν την Καθολική Εκκλησία να παίρνει μια πιο προοδευτική κατεύθυνση. Στην Ουγγαρία τα μέλη των στοών ήταν κυρίως προτεστάντες που ασχολούνταν με τις ιδέες του Διαφωτισμού. Στη Βοημία, οι τοπικοί προύχοντες οργάνωσαν αγροτικούς συλλόγους για τη διάδοση γνώσεων στους απλούς αγρότες σχετικά με τις σύγχρονες γεωργικές τεχνικές. Οι σύγχρονες θεωρίες της πολιτικής οικονομίας και οι συζητήσεις μεταξύ φυσιοκρατών (όσων δηλαδή θεωρούσαν ότι η κοινωνική ευημερία σχετίζεται με τον γεωργικό πλούτο) και меркантиλιστών (όσων υποστήριζαν ότι η κοινωνική ευημερία θα προέλθει από την προστασία των εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων μέσω προστατευτικών δασμών στο εμπόριο) ευνόησαν τη διατύπωση μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων από τους Αψβούργους. Την ίδια εποχή, οι Γιανσενιστές της Κεντρικής Ευρώπης προώθησαν τη βελτίωση της δημόσιας ηθικής μέσω της εξάπλωσης μιας δυναμικής, μεταρρυθμισμένης και πολύ λιγότερο ιησουιτικής μορφής καθολικισμού. Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ο Γιανσενισμός υπήρξε ένα φιλελεύθερων προσανατολισμών κίνημα στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας, με μεγάλη ομοιότητα με τους αντιπάλους προτεστάντες, αφού έδινε μεγάλο βάρος στην έννοια της θείας χάριτος, όπως την είχε διατυπώσει ο Ιερός Αυγουστίνος – ότι δηλαδή έκαναν οι προτεστάντες με την έννοια του απόλυτου προορισμού, επίσης αυγουστίνειας προέλευσης, σε αντίθεση με την έννοια της ελευθερίας επιλογής (Pieter M. Judson, 2016: 26-27).

Είναι σαφές ότι η διοικητική αλλαγή απαιτούσε περισσότερους και καλύτερα εκπαιδευμένους κρατικούς υπαλλήλους για τη διαχείριση της μεταρρύθμισης. Αν και οι ευγενείς συνήθως στελέχωναν τα υψηλότερα κλιμάκια αυτής της διευρυνόμενης γραφειοκρατίας, οι μορφωμένοι γόνοι των μεσαίων τάξεων κάλυπταν όλο και περισσότερες θέσεις στα μεσαία και χαμηλότερα επίπεδα. Επιπλέον, η Μαρία Θηρεσία μοίρασε περισσότερους τίτλους ευγενείας από ποτέ σε κοινούς θνητούς που διακρίθηκαν μέσω της υπηρεσίας τους στο κράτος. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας της, σχεδόν το 40% όλων όσοι απέκτησαν τίτλο ευγενείας, προερχόταν από την επεκτεινόμενη γραφειοκρατία. Ταυτόχρονα, η ανάγκη διατήρησης μεγάλου στρατού ανάγκασε τη Μαρία Θηρεσία να καταργήσει τις φοροαπαλλαγές που απολάμβαναν η αριστοκρατία και η Εκκλησία στα βοημικά και αυστριακά εδάφη της το 1748. Αυτό το κρίσιμο μέτρο υπονόμωσε τα παραδοσιακά κοινωνικά προνόμια που απολάμβαναν οι ευγενείς.

Η Μαρία Θηρεσία διατήρησε το προνομιακό φορολογικό καθεστώς που είχε παραχωρήσει ο πατέρας της στις πόλεις Τεργέστη (Τριέστι, τότε ένα απλό ψαροχώρι) και Φιούμε (Ριέκα) στην Αδριατική από το 1719. Όπως σωστά παρατηρεί ο Πίτερ Τζιάντσον, το καθεστώς αυτό έδινε ένα τεράστιο πλεονέκτημα στους εμπόρους των δύο πόλεων αφού δεν υπόκειντο στους συνήθεις δασμούς επί των αγαθών που εξάγονταν και εισάγονταν μέσω αυτών. Με την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της Σιλεσίας στην Πρωσία το 1741, η κυβέρνηση της Μαρίας Θηρεσίας επέλεξε να ανακατευθύνει τις εμπορικές εξαγωγές της αυτοκρατορίας από τις βόρειες εμπορικές οδούς με έξοδο το λιμάνι του Αμβούργου, όσο το δυνατόν πιο νότια, με έξοδο τα λιμάνια των δύο πόλεων. Ως αποτέλεσμα αυτής της επιλογής και οι δύο πόλεις εξελίχθηκαν γρήγορα σε ανταγωνίστριες της Βενετίας για τον έλεγχο του μεσογειακού εμπορίου στη δεκαετία του 1760. Μέχρι το τέλος του αιώνα, το ένα τρίτο των εξαγωγών της αυτοκρατορίας περνούσε από την Τεργέστη, ενώ ο πληθυσμός της πόλης ξεπέρασε τις 30.000. Η Τεργέστη έγινε η τέταρτη μεγαλύτερη πόλη της αυτοκρατορίας και ένα από τα πιο κομβικά εμπορικά λιμάνια της Ευρώπης.

Το 1775, τελικά, μετά από χρόνια σχεδιασμού, διαπραγματεύσεων και διαφωνιών, η κυβέρνηση ένωσε τα Κληρονομικά Εδάφη της δυναστείας με τα εδάφη της Βοημίας κάτω από ένα ενιαίο δασμολογικό καθεστώς, επιτρέποντας πλήρη ελευθερία εμπορίου εντός των νέων συνόρων για πρώτη φορά. Σε αυτό το καθεστώς εντάχθηκε και η Γαλικία η οποία, όπως θα δούμε, προσαρτήθηκε στην Αψβουργική Αυτοκρατορία μετά τον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας (1772). Το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της Γαλικίας ήταν η πόλη του

Μπρόντι, κοντά στο Λβοφ (σήμερα ανήκει στην Ουκρανία). Η Μαρία Θηρεσία παραχώρησε το 1779 προνόμια ελεύθερου εμπορίου στην πόλη, συγκρίσιμα με εκείνα που απολάμβαναν η Τεργέστη και το Φιούμε. Η ενσωμάτωση του Μπρόντι στη μοναρχία των Αψβούργων είχε αρχικά απειλήσει το καθεστώς της πόλης ως πλούσιου εμπορικού σταθμού σε ένα κρίσιμο δίκτυο στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, που εκτεινόταν από τη Λειψία μέχρι την Οδησσό και την Κριμαία. Ως αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης, οι έμποροι της –κυρίως Εβραίοι– έπρεπε τώρα να διασχίζουν νέα σύνορα προκειμένου να διατηρήσουν τις προηγούμενες εμπορικές τους δραστηριότητες, και κάθε διέλευση των συνόρων απαιτούσε πληρωμές δασμών. Μη θέλοντας να αποδυναμώσει το συγκριτικό οικονομικό πλεονέκτημα της πόλης, η κυβέρνηση των Αψβούργων παραχώρησε ειδικό καθεστώς ζώνης ελεύθερου εμπορίου στην πόλη και στα γύρω χωριά, επιτρέποντας στους εμπόρους να ανταλλάσσουν τα αγαθά τους εκεί χωρίς να χρειάζεται να πληρώνουν δασμούς. Η Βιέννη ανησυχούσε μήπως, χωρίς ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς, οι έμποροι του Μπρόντι αποφάσιζαν να μεταφέρουν τις επιχειρήσεις τους πέρα από τα σύνορα, σε εδάφη της παλιάς Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, που πια ανήκαν είτε στη Ρωσία είτε στην Πρωσία. (Pieter M. Judson, 2016: 33-34).

Τέλος η Μαρία Θηρεσία επιδίωξε επίσης να βελτιώσει την παραγωγικότητα των αγροτών, να εισαγάγει νέες βιομηχανίες, μειώνοντας τη δύναμη των τοπικών συντεχνιών, και να αυξήσει το μερίδιο της Αυστρίας στο διεθνές εμπόριο. Δεδομένου ότι οι οικονομίες στην ηπειρωτική Ευρώπη του 18ου αιώνα βασιζόνταν εντέλει στην παραγωγικότητα και στον πλούτο που προερχόταν από την πρωτογενή παραγωγή, και επειδή η αγροτιά έφερε το μεγαλύτερο μέρος της φορολογικής επιβάρυνσης, το κράτος έδειξε αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη βελτίωση της κατάστασής της.

7.3 Το ζήτημα της δουλοπαροικίας

Στα περισσότερα από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, οι φεουδαλικές υποχρεώσεις των αγροτών προς τους ευγενείς, ανώτερους και κατώτερους, ήταν ιδιαίτερα επαχθείς. Όχι μόνο επειδή οι γαιοκτήμονες απαιτούσαν μετρητά ή προϊόντα από τους αγρότες που μίσθωναν τη γη τους, αλλά επειδή επέβαλλαν στους δουλοπαροίκους τους μεγάλο αριθμό ημερών απλήρωτης εργασίας, δηλαδή αγγαρειών (ο θεσμός εδώ ήταν γνωστός ως *robot* από τη σλαβική λέξη *rabota*, δηλαδή εργασία). Ο ακριβής αριθμός τους διέφερε σημαντικά ανάλογα με την περιοχή, αλλά σε πολλά μέρη της Γαλικίας και της Ουγγαρίας ήταν περισσότερες από τρεις ημέρες την εβδομάδα. Όπως και στη Ρωσία κατά την ίδια περίοδο, σε μερικές περιοχές της αυτοκρατορίας ο νόμος εμποδίζει τους αγρότες να μεταναστεύουν αλλού, και μάλιστα τους απαγόρευε να παντρεύονται χωρίς τη συγκατάθεση του γαιοκτήμονα. Επίσης οι ευγενείς είχαν τη δικαστική διαχείριση των γαιών που ήλεγχαν, με συνέπεια τα παράπονα των αγροτών εναντίον τους να εκδικάζονται από τους ίδιους.

Η Μαρία Θηρεσία, θεωρώντας ότι η απελευθέρωση των αγροτών από τα φεουδαλικά δεσμά τους θα ευνοούσε τα δημοσιονομικά του κράτους, προσπάθησε να μετατρέψει την εργασία που οι αγρότες όφειλαν στους αφέντες τους σε σταθερές πληρωμές σε μετρητά που θα μοιράζονταν οι γαιοκτήμονες και το κράτος. Οι ανεξάρτητοι αγρότες έπρεπε να μετατραπούν από δουλοπάροικοι σε νομικά, οικονομικά και ηθικά, ελεύθερα υποκείμενα. Θα έπρεπε, επομένως, να κατέχουν τα δικά τους κτήματα όπου ήταν αυτό δυνατόν. Οι ευγενείς που χρειάζονταν αγροτική εργασία για την καλλιέργεια των κτημάτων τους θα μπορούσαν να προσλάβουν ακτήμονες αγρότες έναντι μισθού. Επιπλέον θα έπρεπε να παραιτηθούν από τον προσωπικό έλεγχο επί των δουλοπαροίκων, μαζί με τα δικαιώματά τους στην απλήρωτη αγροτική εργασία, στην απόδοση δικαιοσύνης σε τοπικό επίπεδο και στα φορολογικά τους προνόμια.

Η Μαρία Θηρεσία δεν κατάφερε να επιβάλει τις παραπάνω αρχές σε όλα τα εδάφη της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ακόμη και το γεγονός ότι περιόρισε το ποσοστό της απλήρωτης εργασίας που οι ευγενείς μπορούσαν να απαιτήσουν από τους αγρότες τους είχε ως αποτέλεσμα να υπονομεύσει την ίδια τη λογική των δουλοπαροικιακών σχέσεων. Παράλληλα η κυβέρνηση άρχισε επίσης να επεξεργάζεται έναν νέο κώδικα αστικού δικαίου που διαπραγματευόταν την έννοια του αγρότη ως ελεύθερου ατόμου (Pieter M. Judson, 2016: 41-49).

Ο Ιωσήφ Β΄ θα εμβαθύνει ακόμη περισσότερο τις μεταρρυθμίσεις που είχε ξεκινήσει η μητέρα του όσον αφορά την αποδυνάμωση του θεσμού της δουλοπαροικίας (αλλά όχι και την πλήρη κατάργησή του). Από το 1781 μέχρι το 1784 θα εκδώσει μια σειρά *διαταγμάτων* με βάση τα οποία οι δουλοπάροικοι δεν ήταν πλέον δεσμευμένοι στη γη και επιτρεπόταν η ελεύθερη μετακίνησή τους, αλλά θα συνέχιζαν να είναι υπόλογοι στους ευγενείς κυρίως τους. Το 1785 θα επεκτείνει το μέτρο αυτό και στην Ουγγαρία. Επίσης, οι δουλοπάροικοι θα μπορούσαν να παντρεύονται αλλά και να ασκήσουν άλλο επάγγελμα χωρίς την άδεια των κυρίων τους. Ταυτόχρονα, αφαιρούσε το προνόμιο των ευγενών να αποδίδουν δικαιοσύνη στα φέουδά τους και κυρίως να ασκούν σωματική βία επί των δουλοπαροίκων (Paula Sutter Fichtner, 2003: 82· Pieter M. Judson, 2016: 86).

Παρά ταύτα, σε πολλά μέρη της αυτοκρατορίας οι φεουδαλικοί περιορισμοί, και κυρίως ο θεσμός των αγγαρειών (robot) θα παραμείνει σε ισχύ μέχρι και τις Επαναστάσεις του 1848. Και αυτό γιατί, προφανώς, για την πλήρη απελευθέρωση των αγροτών ήταν αναγκαίο να παραχωρηθεί σε αυτούς η γη που καλλιεργούσαν. Ο Ιωσήφ είχε απόλυτη συνείδηση του προβλήματος αυτού, αλλά η σκληρή αντίδραση των ευγενών, ιδιαίτερα αυτών της Ουγγαρίας, δεν επέτρεψε κάτι τέτοιο.

Η έκδοση των διαταγμάτων από τον Ιωσήφ Β΄ στις αρχές της δεκαετίας του 1780 μπορούν να εξηγηθούν από το γεγονός ότι οι διαδικασίες απογραφής που είχε εκκινήσει το αυβουργικό κράτος από το 1770 έδωσαν τη δυνατότητα στους αγρότες να υποβάλλουν στην κεντρική διοίκηση τα παράπονά τους για να αποφύγουν τη δουλοπαροικιακή εκμετάλλευση. Οι απογραφές συνήθως λάμβαναν χώρα υπό την επίβλεψη του *Hofkriegsrat*, δηλαδή του Υπουργείου Πολέμου, αφού μόνο ο στρατός θα μπορούσε να διαθέσει έναν τόσο μεγάλο αριθμό ανδρών για να πραγματοποιήσει τέτοια έργα με επιτυχία. Σύμφωνα με τον Τζιάντσον, ίσως αυτή ήταν η εξήγηση στο ότι η στρατιωτική ηγεσία όσο και πολλοί χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί του αυβουργικού στρατού ανέπτυξαν μια βαθιά συμπάθεια για τα δεινά της αγροτιάς σε όλη την Αυστρία. Οι στρατιωτικοί αξιολογητές καταμετρούσαν τον πληθυσμό, διαιρώντας τον κατά φύλο και ηλικία, απέδιδαν αριθμούς σε όλες τις κατοικίες, από τις μικρότερες καλύβες έως και τα πιο μεγάλα αρχοντικά, αλλά κυρίως συνέλεγαν πληροφορίες για ζητήματα όπως η υγιεινή, το μορφωτικό επίπεδο, ο βαθμός θρησκευτικής ευσέβειας και το επίπεδο ευημερίας των υπηκόων. Και φυσικά συγκέντρωναν τα παράπονα των αγροτών, αν και στην απογραφή του 1770-1771 διατάχθηκαν ρητά να μην τα ενθαρρύνουν. Στη Στυρία, στην Καρινθία, στη Βοημία και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας οι αγρότες περιέγραφαν την ίδια περίπου κατάσταση: το πώς ο αυξημένος αριθμός των ημερών αγγαρείας δεν τους επέτρεπε να ανταποκριθούν στις φορολογικές απαιτήσεις τόσο της κυβέρνησης όσο και του γαιοκτημόνα αφέντη τους. Στη Βοημία, για παράδειγμα, οι ενοικιαστές των κτημάτων του κόμη Παλμ παραπονέθηκαν ότι «τη χειμερινή περίοδο πρέπει να παρέχουν τρεις ημέρες (αγγαρείας) κάθε εβδομάδα, αλλά το καλοκαίρι οφείλουν εργασία κάθε μέρα με τα βόδια, και επιπλέον ένα ή δύο άτομα πρέπει να εκτελούν χειρωνακτική εργασία» (Pieter M. Judson, 2016: 49).

Έτσι η άμβλυνση (αλλά όχι η πλήρης κατάργηση) των φεουδαλικών σχέσεων εξασθénιζε τη νομιμοφροσύνη των ανώτερων αριστοκρατικών τάξεων προς την αυβουργική μοναρχία και ενίσχυε τους δεσμούς της τελευταίας με τους αγρότες. Η στρατιωτική απογραφή και η διαδικασία αρίθμησης των σπιτιών καλλιέργησαν μια αίσθηση χειραφέτησης των αγροτών από τις τοπικές αρχές. Οι αγρότες άρχισαν να εκλαμβάνουν το κεντρικό κράτος ως ένα αντίβαρο στην εξουσία των μεγάλων γαιοκτημόνων. Έβλεπαν τη δυναστεία των Αψβούργων και τους κεντρικούς θεσμούς της ως ένα μέσο για την προστασία και την προώθηση των δικών τους συμφερόντων.

Βέβαια, η χειραφέτηση του αγρότη από την άμεση επιρροή της τοπικής αριστοκρατίας απαιτούσε επίσης τη δημιουργία εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Το 1774 (και το 1777 στην Ουγγαρία), η Μαρία Θηρεσία θέσπισε την υποχρεωτική εκπαίδευση για τα τέκνα αμφοτέρων των φύλων: όλα τα παιδιά ηλικίας μεταξύ 6 και 12 ετών σε όλη την αυτοκρατορία θα έπρεπε να πηγαίνουν στο σχολείο. Το κύριο επίτευγμα του νόμου ήταν η ίδρυση αρκετών μονοθέσιων ή διθέσιων δημοτικών σχολείων στα οποία θα διδασκόταν η καθομιλουμένη της εκάστοτε περιοχής. Η χρήση της καθομιλουμένης κρίθηκε απαραίτητη, καθώς λίγα παιδιά θα καταλάβαιναν άλλες γλώσσες πέραν αυτής που μιλιόταν στην περιοχή τους. Αυτή η πρωτοποριακή πρωτοβουλία, ωστόσο, όσον αφορά τη στοιχειώδη εκπαίδευση, δεν συνοδεύτηκε με την ανάπτυξη ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική πολιτική της Μαρίας Θηρεσίας δεν στόχευε στη δημιουργία πνευματικών ακαδημιών ή στην επέκταση των υφιστάμενων πανεπιστημιακών σχολών, από τις οποίες θα μπορούσε να ανδρωθεί μια διανοητική ελίτ που θα μπορούσε να αμφισβητήσει την απολυταρχική μοναρχία. Αντίθετα επέμεινε στην ανάπτυξη σχολών τεχνικής κατάρτισης σε τομείς όπως η εξόρυξη και η μεταλλουργία, καθώς και στη δημιουργία μιας Ανατολικής Ακαδημίας (*Orientalische Akademie*) στη Βιέννη για να διδάξει γλώσσες και να εκπαιδεύσει διερμηνείς, με στόχο να παράγει στελέχη για τη στελέχωση της γραφειοκρατίας. Η εκπαιδευτική πολιτική στόχευε στην αναβάθμιση της θέσης των αγροτών ηθικά και οικονομικά—κάτι που αντιστοιχούσε από τη μετάβαση από τον δουλοπάροικο στον ελεύθερο μικρό καλλιεργητή ή στον εργάτη γης—, αλλά όχι να αποτελέσει έναν μοχλό κοινωνικής κινητικότητας και αστικοποίησης που θα μπορούσε να αμφισβητήσει τα θεμέλια της μοναρχίας.

7.4 Θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις

Ίσως, όμως, ακόμη πιο σημαντικές και από τις μεταρρυθμίσεις για τον περιορισμό των δουλοπαροικιακών σχέσεων ήταν οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις των Αψβούργων. Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η Βιέννη αποτέλεσε την πιο πιστή σύμμαχο του Βατικανού στην αντιμετώπιση της προτεσταντικής απειλής. Εάν,

όμως, η πρώτη αντίδραση του καθολικισμού ήταν να απαντήσει τονίζοντας τη μεγαλοπρέπεια του δικού του τελετουργικού, η έλευση της Αντιμεταρρύθμισης με την υιοθέτηση ευσεβιστικών προτύπων απλοποίησε σε σημαντικό βαθμό τις θρησκευτικές πρακτικές του. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις της Μαρίας Θηρεσίας διαμορφώθηκαν στην πραγματικότητα από αυτή την εκδοχή ενός λιτού μεταρρυθμισμένου καθολικισμού που εξαπλώθηκε τόσο στην Ουγγαρία όσο και στην Αυστρία κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Ταυτόχρονα, κατά τη διάρκεια της βασιλείας της πολλοί καθολικοί στοχαστές, αξιωματούχοι και τάγματα υποστήριξαν την αυξανόμενη παρέμβαση της κυβέρνησης στην εκκλησιαστική πολιτική. Οι ριζοσπαστικότεροι σύμβουλοί της την έπεισαν σταδιακά να επιβάλει κρατική εποπτεία στην Εκκλησία σε όλα τα θέματα εκτός από τα καθαρά πνευματικά: από την εκπαίδευση των ιερέων στις κρατικές σχολές μέχρι τον διορισμό επισκόπων. Ταυτόχρονα, η μοναρχία περιόρισε την επιρροή του τάγματος των Ιησουιτών στα πανεπιστήμια, αλλά το πιο σημαντικό, αντικατέστησε την Καθολική Εκκλησία στο έργο της λογοκρισίας από το 1752. Ο νέος *Index librorum* καταρτιζόταν από το Κράτος και όχι από την Εκκλησία (Pieter M. Judson, 2016: 54-55). Σε γενικές γραμμές, η κυβέρνηση μείωσε πολλά, αλλά σε καμία περίπτωση όλα τα προνόμια της Καθολικής Εκκλησίας, και αυτό γιατί οι προσωπικές της συμπάθειες για τον μεταρρυθμισμένο καθολικισμό εμποδισαν τη Μαρία Θηρεσία να προχωρήσει σε σκληρές μορφές εκκοσμίκευσης του κράτους, λογική που προτάθηκε από πολλούς συμβούλους της και αργότερα από τους γιους της Ιωσήφ Β' και Λεοπόλδο Β'. Έτσι, αντιτάχθηκε σθεναρά στην αρχή της θρησκευτικής ανοχής για τις προτεσταντικές και τις ορθόδοξες εκδοχές του χριστιανισμού, πολύ λιγότερο για τους Εβραίους. Έτσι οι πιστοί της Καθολικής Εκκλησίας διατήρησαν σημαντικά προνόμια έναντι άλλων θρησκειών, όπως το δικαίωμα να λατρεύουν δημόσια, να χτίζουν εκκλησίες με πύργους και να χτυπούν τις καμπάνες σε αυτές.

Ο Ιωσήφ Β' χαλάρωσε τον θεσμό της λογοκρισίας, αλλά στον βαθμό που αυτή ασκούσαν, παραδόξως στρεφόταν εναντίον κυρίως της Καθολικής Εκκλησίας και εκπροσώπων της που του ασκούσαν κριτική για τις φιλελεύθερες πολιτικές του, και όχι εναντίον, για παράδειγμα, της ακαδημαϊκής παραγωγής, που έχαιρε σχετικής ελευθερίας. Τα μέλη του κλήρου δεν επιτρεπόταν πλέον να επικρίνουν τα κυβερνητικά διατάγματα γραπτώς. Από την άλλη, δεν επιτρέπονταν βιβλία που στρέφονταν εναντίον ξένων ηγεμόνων ή ήταν αντιχριστιανικά. Η αλλαγή στους κανόνες λογοκρισίας μείωσε αμέσως τον αριθμό των απαγορευμένων βιβλίων από 5.000 σε 900. Επίσης, ο Ιωσήφ προσπάθησε να επεκτείνει τις πολιτικές της μητέρας του για την προώθηση της λαϊκής εκπαίδευσης.

Η πιο σημαντική, ωστόσο, συμβολή του αυτοκράτορα στην επούλωση των παλαιών πληγών που είχαν προκαλέσει οι Θρησκευτικοί Πόλεμοι ήταν μια σειρά διαταγμάτων ανοχής για τους μη καθολικούς χριστιανούς και αργότερα για τους Εβραίους. Στην πραγματικότητα, οι μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ Β' εμπνέονταν από τις ιδέες του πρώιμου Διαφωτισμού εναντίον αυτού που είχε αποκληθεί «μπαρόκ καθολικισμός»: δηλαδή τις πρακτικές που ακολούθησε η Καθολική Εκκλησία μετά τη Σύνοδο του Τρέντο για να αντιμετωπίσει την άνοδο των προτεσταντών: τη λατρεία των αγίων, τη λατρεία της Παρθένου Μαρίας, την έμφαση στην πρακτική των καλών έργων (θυμίζουμε την αντίστοιχη των προτεσταντών στην πίστη), τον μυστικισμό και την άρνηση της εκκοσμίκευσης. Και βέβαια, όλα αυτά μέσα από εντυπωσιακές θρησκευτικές τελετουργίες. Η μητέρα του, όπως είπαμε, είχε ήδη απομακρυνθεί από αυτού του είδους τον καθολικισμό αλλά ο νέος αυτοκράτορας έκανε ένα βήμα παραπέρα (R.J.W. Evans, 2006: 44).

Ο Ιωσήφ είδε τη θρησκευτική πρακτική ως ιδιωτικό ζήτημα (*exercitium privatum*, ασφαλώς μια προτεσταντική επιρροή πάνω στον καθολικισμό), ενώ κατανοούσε ότι, εάν το κράτος επεδείκνυε ανοχή προς τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες, αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα τη νομιμοφροσύνη των ποιμνίων τους προς τη μοναρχία. Έτσι με το περίφημο *Διάταγμα περί Ανεξιθρησκείας* του 1781 καταργούνταν οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ καθολικών και προτεσταντών (λουθηρανών και καλβινιστών), εκτός από το επίπεδο της δημόσιας λατρείας, ενώ καταργούνταν πολλοί από τους περιορισμούς που είχαν επηρεάσει τους προτεστάντες, τους ορθόδοξους χριστιανούς ή τους ουνίτες υπηκόους του: από τις διακρίσεις στην κρατική απασχόληση ή το δικαίωμα να κατέχουν γη ή να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους. Τα παιδιά των προτεσταντών, για παράδειγμα, γίνονταν πλέον δεκτά στα καθολικά σχολεία, ενώ σε προτεσταντικές κοινότητες με περισσότερα από 500 παιδιά, οι κάτοικοί τους απέκτησαν το δικαίωμα να ιδρύσουν τα δικά τους σχολεία. Γενικά, στους μη καθολικούς χριστιανούς παραχώρησε σημαντικά νομικά δικαιώματα: να εντάσσονται σε συντεχνίες, να φοιτούν στο πανεπιστήμιο ή να υπηρετούν σε κυβερνητικές θέσεις, δικαιώματα τα οποία εκείνη την εποχή δεν αναγνωρίζονταν ούτε καν σε προτεσταντικές χώρες όπως η Αγγλία. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές βελτίωσαν την εικόνα της μοναρχίας απέναντι στους προτεστάντες ευγενείς της Ουγγαρίας και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη κοινοτήτων όπως των Σέρβων, των Βλάχων, των Αρμενίων και των Ελλήνων, επιπροσθέτως και με τη δυνατότητα που τους είχε δώσει η μητέρα του να μπορούν να εγκαθίστανται και να

ασκούν εμπορικές δραστηριότητες στο λιμάνι της Τεργέστης (Paula Sutter Fichtner, 2003: 82· Pieter M. Judson, 2016: 55· R.J.W. Evans, 2006: 44-45).

Αυτή η δυνατότητα εγκατάστασης στην Τεργέστη είχε δοθεί και στους Εβραίους από τη Μαρία Θηρεσία, ενώ τους ενθάρρυνε να εγκαθίστανται και ως άποικοι σε ερημωμένες περιοχές της Ουγγαρίας, όπως το Βανάτο ή η Τρανσυλβανία. Η πολιτική των Αψβούργων μέχρι τότε απαγόρευε στους Εβραίους (όπως και στους προτεστάντες) να εγκαθίστανται στα κεντρικά δουκάτα της Κάτω και Άνω Αυστρίας, της Στυρίας, της Καρινθίας και της Καρνιόλας. Ο διπλασιασμός όμως του εβραϊκού πληθυσμού (από τις 150.000 στις 300.000) μετά την ενσωμάτωση της Γαλικίας άλλαξε τα δεδομένα που έπρεπε να διαχειριστεί η μοναρχία. Οι μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ κατήργησαν πολλούς περιορισμούς, ιδιαίτερα όσους σχετίζονταν με την γκετοποίηση των Εβραίων. Θα μπορούσαν πλέον να ζουν εκτός συγκεκριμένων γκέτο, αν και ο φόρος που τους επιβαλλόταν από την κεντρική κυβέρνηση (Judensteuer) άντεξε μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Μεταξύ 1781 και 1785, διατάγματα για κάθε περιοχή των Αψβούργων με σημαντικό εβραϊκό πληθυσμό –Βοημία, Γαλικία, Ουγγαρία και Μοραβία– άνοιξαν για τους Εβραίους κλειστά μέχρι τότε επαγγέλματα και τους έδωσαν τη δυνατότητα να υπηρετούν σε κυβερνητικές υπηρεσίες με την προϋπόθεση να έχουν κοσμική γερμανόφωνη εκπαίδευση. Στην Ουγγαρία, η διδασκαλία για τους Εβραίους θα μπορούσε να είναι στα γερμανικά, στα ουγγρικά ή σε μια τοπική σλαβική γλώσσα. Ο Ιωσήφ Β΄, επίσης, αγνοώντας σχετικές αντιρρήσεις Αυστριακών αξιωματούχων αλλά και αντιδράσεις από κοινότητες Εβραίων που αφορούσαν τη δυνατότητα προαγωγών στην ιεραρχία, αποφάσισε τη στρατολόγηση των Εβραίων, αφού για αυτούς θα ίσχυε ό,τι και για τους προτεστάντες: η προαγωγή ήταν πλέον θέμα ικανοτήτων και όχι θρησκευτικού δόγματος. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι, κατά τη διάρκεια των πολέμων στην Ευρώπη που πυροδότησε η Γαλλική Επανάσταση από το 1788 έως το 1815, μόνο η μοναρχία των Αψβούργων και η ναπολεόντεια Γαλλία στρατολόγησαν σημαντικό αριθμό Ιουδαίων (περί τους 35.000 άνδρες οι Αψβούργοι σε έναν στρατό μισού εκατομμυρίου). Πάντως, συνέχισαν να ισχύουν για αυτούς σημαντικοί περιορισμοί μετακίνησης και εγκατάστασης όπως το ότι δεν μπορούσαν να εγκατασταθούν στα περισσότερα Κληρονομικά Εδάφη της δυναστείας εκτός της Κάτω Αυστρίας.

Την ίδια στιγμή που ο Ιωσήφ εξέδιδε διατάγματα ανεκτικότητας για τις άλλες θρησκείες, προσπάθησε να θέσει τον καθολικισμό υπό μεγαλύτερο κυβερνητικό έλεγχο, μετατρέποντάς τον σε μια κρατική Εκκλησία: α) χρησιμοποίησε τα κληροδοτήματα της Καθολικής Εκκλησίας για να ενισχύσει τη χρηματοδότηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, β) επέκτεινε με διάταγμα το 1784 τον κρατικό έλεγχο στην εκπαίδευση του κλήρου με την ίδρυση κρατικών ιερατικών σχολών, ενώ ενέταξε τις θεολογικές σχολές στα υπάρχοντα πανεπιστήμια, γ) μείωσε τον αριθμό των εορτών που μπορούσαν να εορτάζονται, δ) κατάργησε τις θρησκευτικές αδελφότητες, και ε) ρύθμιζε όλες τις θρησκευτικές τελετουργίες, από λιτανείες και προσκυνήματα έως ταφικές πρακτικές. Επίσης, με άλλο διάταγμά του το 1784 ρύθμιζε τον γάμο ως αστική σύμβαση και αφαίρεσε την εξουσία καθορισμού των κατάλληλων γάμων –για παράδειγμα, μεταξύ συγγενών ή διαζευγμένων ατόμων– από την Καθολική Εκκλησία και την έδωσε στα κοσμικά δικαστήρια (Pieter M. Judson, 2016: 85-86).

Βιβλιογραφία

- Curtis, Benjamin, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, London: Bloomsbury 2013.
- Deak, Istvan, *Forging a Multinational State: State-making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*, Stanford: Stanford University Press, 2015.
- Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press 1990.
- Evans, R. J. W., *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c.1683-1867*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Empire: From Dynasticism to Multinationalism*, Anvil Series, Krieger Pub Co; Original ed edition, 1997.
- Fichtner Sutter, Paula, *Terror and Toleration: The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526-1850*, London: Reaktion Books 2008.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Monarchy, 1490-1848: Attributes of Empire*, London: Macmillan, 2003.
- Fichtner Sutter, Paula, (Ed.), *Historical Dictionary of Austria, 2nd Edition (Historical Dictionaries of Europe)*, *Historical Dictionaries of Europe*, No. 70, Lanham, Maryland – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press, Inc. 2009.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburgs: Dynasty, Culture and Politics*, London: Reaktion Books 2008.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg empire: a new history*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Kann, Robert A., *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, Vol. 2, New York: Columbia University Press 1950.
- der Kiste, John Van, *The End of the Habsburgs: The Decline and Fall of the Austrian Monarchy*, Gloucestershire: Fonthill Media Ltd. 2020.
- Koenigsberger, H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Ithaca: Cornell University Press 1971.
- Komlosy Andrea, “Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy”, in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015, 369-427.
- Krueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, New York: Oxford University Press 2009.
- MacHardy, Karin J., *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622*, Palgrave Macmillan 2002.
- Schilling Heinz, *Martin Luther: Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, Munich: C.H. Beck Verlag 2012.
- Sombart, Werner, *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του Δυτικού Καπιταλισμού*, Αθήνα: Νεφέλη 1998.
- Szabo, Franz, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1994.
- Sugar, Peter F., *Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe*, Brookfield: Variorum 1997.
- Tilly, Charles, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Vermes, Gabor, *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy 1711-1848*, Budapest & New York: CEU Press 2014.
- Weber, Max, *Economy and society: an outline of interpretive sociology*, επιμέλεια Guenther Roth and Claus Wittich, Vol. 2, Berkeley: University of California Press 1978.

- Weber, Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μετάφραση Μιχ. Γ. Κυπραίου, πρόλογος, θεώρηση, επιμέλεια Βασίλη Φίλια, Αθήνα: Gutenberg 1984.
- Wheatcroft, Andrew, *The Enemy at the Gate Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York: Basic Books 2010.
- Wolff, Larry, *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford: Stanford University Press 2010.

Κεφάλαιο 8: Η Ρωσική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο περιγράφονται αναλυτικά οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες του Μεγάλου Πέτρου να εκδυτικίσει τη Ρωσία, περιορίζοντας την ισχύ των βογιάρων, χωρίς ωστόσο να αλλάξει το βασικό πλαίσιο των σχέσεων μοναρχίας και αριστοκρατίας, που βασιζόταν στη διαιώνιση του θεσμού της δουλοπαροικίας. Επίσης, περιγράφεται η εσωτερική πολιτική της Μεγάλης Αικατερίνης, που ανανέωσε τα προνόμια της αριστοκρατίας, όπως και οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι που διεξήγαγε. Ερευνώνται συστηματικά ο τρόπος που αντιμετωπίστηκαν οι διάφορες εθνότητες που εμπεριέχονταν στη Ρωσική Αυτοκρατορία από τον μεγαλορωσικό εθνικισμό, καθώς και η προσπάθεια αφομοίωσης των ηγετικών ελίτ αυτών των εθνοτήτων από διαδικασίες εκρωσισμού. Ο ρωσικός εθνικισμός, είτε στην εκδοχή της πανορθόδοξης πολιτικής που ασκούσε έναντι των ορθόδοξων χριστιανών των Βαλκανίων, είτε στην εκδοχή της πανσλαβιστικής πολιτικής που ακολούθησε μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, μετασχηματίστηκε σε αυτοκρατορικό εθνικισμό, στοχεύοντας στην αφομοίωση υπηκόων με διαφορετική εθνική καταγωγή.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 5

Ορολογία

Μεγάλη Πρεσβεία, Εξέγερση των Στρελτσι, Μεγάλος Βόρειος Πόλεμος, μεταρρυθμίσεις Μεγάλου Πέτρου, μεταρρυθμίσεις Μεγάλης Αικατερίνης, ρωσοτουρκικοί πόλεμοι, πανορθόδοξη πολιτική, διαμελισμοί της Πολωνίας, Nakaz, Χάρτα της Αριστοκρατίας, εξέγερση του Πουγκατσόφ.

8.1 Η εποχή του Μεγάλου Πέτρου

Ο Μέγας Πέτρος, ο τσάρος που θα ταυτιστεί με την έννοια του εκδυτικισμού της ρωσικής κοινωνίας, γεννήθηκε το 1672 και θα ανέβει στον θρόνο σε ηλικία 10 ετών, με συγκυβερνήτη τον αδελφό του Ιβάν (μέχρι τον θάνατό του τελευταίου το 1696) και αντιβασιλέα την αδελφή του από άλλη μητέρα, τη Σοφία – παιδιά όλοι του αποθανόντος τσάρου Αλέξιου Α΄. Ο Αλέξιος είχε πεθάνει από το 1676 και είχε αφήσει την εξουσία στον γιο του Φιόντορ Γ΄, αδύναμο και φιλάσθενο, που θα πεθάνει σε ηλικία μόλις 21 ετών. Η περίοδος της αντιβασιλείας θα τελειώσει και ο Πέτρος θα γίνει τσάρος το 1689. Από νεαρή ηλικία έδειξε ενδιαφέρον για την επιστήμη και τον ξένο τρόπο ζωής, και ήταν ο πρώτος από τους Ρώσους τσάρους που ταξίδεψε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Με την επιστροφή του, το 1698, ο Πέτρος εισήγαγε μεγάλης κλίμακας μεταρρυθμίσεις στο κράτος και στην κοινωνία. Ένα από τα επιτεύγματά του ήταν η επέκταση των ρωσικών εδαφών στην περιοχή της Βαλτικής μετά τη νίκη του στον Μεγάλο Βόρειο Πόλεμο εναντίον των Σουηδών, που του επέτρεψε να πάρει τον τίτλο «Αυτοκράτορας πασών των Ρωσιών» το 1721 – μέχρι τότε οι τσάροι της Ρωσίας ήταν βασιλείς «όλων των Ρώσων» (Всея Руси). Για την ακρίβεια στις 22 Οκτωβρίου του 1721 (2 Νοεμβρίου με βάση το Γρηγοριανό ημερολόγιο) ο Πέτρος Α΄ αποδέχθηκε τον τίτλο που του απένειμε η Σύγκλητος και η Ιερά Σύνοδος, υποδεικνύοντας έναν νέο ρόλο για τη Ρωσία στις διεθνείς υποθέσεις. Η Πρωσία και η Ολλανδία αναγνώρισαν αμέσως τον νέο τίτλο του Ρώσου τσάρου, η Σουηδία το 1723, η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1739, η Αγγλία και η Αυστρία το 1742, η Γαλλία και η Ισπανία το 1745, και τέλος, η Πολωνία το 1764.

Οι μεταρρυθμίσεις του Πέτρου μπορούν να χωριστούν σε δύο περιόδους: η πρώτη από το 1695 έως το 1715 και η δεύτερη από το 1715 έως το 1725. Οι μεταρρυθμίσεις της πρώτης περιόδου καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη του Μεγάλου Βόρειου Πολέμου και δεν ήταν πάντα σχεδιασμένες ικανοποιητικά. Οι μεταρρυθμίσεις στόχευαν κυρίως στη συγκέντρωση κεφαλαίων για τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων, πραγματοποιήθηκαν με τη βία και συχνά δεν οδηγούσαν στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Ωστόσο πραγματοποιήθηκαν και εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις με στόχο τον εκσυγχρονισμό του τρόπου ζωής. Στη δεύτερη περίοδο, οι μεταρρυθμίσεις ήταν πιο συστηματικές.

Ορισμένοι ιστορικοί, όπως π.χ. ο Βασίλι Κλιουτσέφσκι, επισήμαναν ότι οι μεταρρυθμίσεις του Πέτρου δεν ήταν κάτι θεμελιωδώς νέο, αλλά αποτέλεσαν απλώς συνέχεια όσων μετασχηματισμών πραγματοποιήθηκαν κατά τον 17ο αιώνα. Για παράδειγμα ο αδελφός του Φιόντορ Γ΄ είχε ήδη προσπαθήσει να περιορίσει την ισχύ

των βογιάρων με την κατάργηση το 1682 (τη χρονιά του θανάτου του) του *mestnichestvo*: δηλαδή ενός ιεραρχικού συστήματος αρχαιότητας των βογιάρων, εντός της ίδιας οικογένειας αλλά και μεταξύ οικογενειών, με βάση το οποίο καταλάμβαναν θέσεις στον κρατικό μηχανισμό. Οι συγκρούσεις που προκαλούσε παρέλυναν συχνά τη διοίκηση και αποτέλεσαν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι τσάροι. Άλλοι ιστορικοί, ωστόσο, όπως ο Σεργκέι Σολοβιόφ, τόνισαν την επαναστατική φύση των μεταρρυθμίσεων του Πέτρου. Αυτές αφορούσαν τον μετασχηματισμό της δημόσιας διοίκησης και του στρατού, τη δημιουργία ναυτικού, την αναμόρφωση της Εκκλησίας με βάση τα προτεσταντικά πρότυπα, και τέλος, την ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου.

8.1.1 Η Μεγάλη Πρεσβεία

Ωστόσο, όλοι οι ιστορικοί συμφωνούν ότι η εμπειρία της ευρωπαϊκής περιήγησης ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση των μεταρρυθμιστικών αντιλήψεων του Μεγάλου Πέτρου.

Ο Πέτρος σπούδασε μαθηματικά, γεωμετρία και στρατιωτικές επιστήμες. Σε ηλικία 16 ετών ανακάλυψε ένα αγγλικό σκάφος, το αποκατέστησε και έμαθε να πλοηγεί. Η εμπειρία του αυτή καθόρισε και μία από τις προτεραιότητές του τα επόμενα χρόνια, να μετατρέψει δηλαδή τη Ρωσία σε ναυτική δύναμη. Για τη χρηματοδότηση της κατασκευής του στόλου, εισήχθησαν νέοι τύποι φόρων: οι γαιοκτήμονες ενώθηκαν στα λεγόμενα *kumpanstvo*, «κομπανίες» δηλαδή 10 χιλιάδων νοικοκυριών, η καθεμία από τις οποίες αναλάμβανε να χρηματοδοτήσει την κατασκευή ενός πλοίου. Αυτό προκάλεσε τα πρώτα σημάδια δυσανεξίας για τις δραστηριότητες του Πέτρου, όπως για παράδειγμα τη συνωμοσία του Ιβάν Τσίκλερ, ενός πρώην συνταγματάρχη της επίλεκτης φρουράς του Κρεμλίνου, των Στρελτσί. Η φρουρά είχε ιδρυθεί από τον Ιβάν Δ΄ τον Τρομερό στα πρότυπα των γενιτσάρων, και ο Τσίκλερ προσπάθησε να τη χρησιμοποιήσει για να ανατρέψει τον νέο τσάρο, παρότι ο ίδιος είχε κερδίσει παλαιότερα την εύνοια του Πέτρου όταν τον ενημέρωσε για τη συνωμοσία της αδελφής του Σοφίας εναντίον του. Τον Μάρτιο του 1697, ο Τσίκλερ θα συλληφθεί και μετά από άγρια βασανιστήρια θα εκτελεστεί.

Η υπόθεση αυτή όχι μόνο δεν ανέκοψε τα σχέδια του Πέτρου για τη συγκρότηση ενός ισχυρού ρωσικού στόλου, αλλά ενίσχυσε την επιθυμία του να τα ολοκληρώσει. Το καλοκαίρι του 1699 το πρώτο μεγάλο ρωσικό πολεμικό πλοίο με το όνομα *Krepost'* (Οχυρό), με 46 κανόνια, μετέφερε τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη για ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις. Η ίδια η ύπαρξη ενός τέτοιου πλοίου έπεισε τον σουλτάνο να συνάψει ειρήνη με τους Ρώσους τον Ιούλιο του 1700. Η συνθήκη έδωσε θεωρητικά το φρούριο του Αζόφ στη Ρωσία, έχοντας όμως οι Οθωμανοί τον έλεγχο των Στενών του Κερτς πρακτικά εμποδίζαν την είσοδο πλοίων στη Αζοφική θάλασσα. Για την κατασκευή του στόλου και την αναδιοργάνωση του στρατού, ο Πέτρος αναγκάστηκε να βασιστεί σε ξένους ειδικούς. Παράλληλα, αποφάσισε να στείλει νέους ευγενείς για σπουδές στο εξωτερικό, και σύντομα ο ίδιος ξεκίνησε το πρώτο του ταξίδι στην Ευρώπη, γνωστό και ως *Μεγάλη Πρεσβεία*, εξαιτίας μιας τεράστιας αποστολής 250 ατόμων που τον συνόδευε.

Το ταξίδι αυτό θα ξεκινήσει τον Μάρτιο του 1697, μόλις δηλαδή κατεστάλη η συνωμοσία του Τσίκλερ και των συντρόφων του. Θα διαρκέσει 18 μήνες και ο κύριος σκοπός του Πέτρου ήταν να βρει συμμάχους εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τσάρος θα ταξιδέψει ινκόγκνιτο με το όνομα ενός λοχία του συντάγματος Πρεομπραζένσκι: Πέτρος Μιχάιλοφ. Για πρώτη φορά, Ρώσος τσάρος έκανε ένα τέτοιο ταξίδι εκτός των συνόρων του κράτους του. Ο Πέτρος επισκέφθηκε τη Ρίγα, το Κένιγκσμπεργκ (σημερινό Καλίνινγκραντ), το Βρανδεμβούργο, την Ολλανδία, την Αγγλία, την Αυστρία, και είχε προγραμματίσει επίσκεψη στη Βενετία και στον Πάπα. Εκτός από τις διαπραγματεύσεις που αφορούσαν τη σύναψη συμμαχιών, ο Πέτρος αφιέρωσε πολύ χρόνο στη μελέτη της ναυπηγικής, των στρατιωτικών υποθέσεων και άλλων επιστημών. Ο Πέτρος εργάστηκε ως ξυλουργός στα ναυπηγεία της εταιρείας East India Company, όπου συμμετείχε στην κατασκευή του πλοίου *Peter and Paul*. Στην Αγγλία, επισκέφθηκε ένα χυτήριο, ένα οπλοστάσιο, το Κοινοβούλιο, το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, το Αστεροσκοπείο του Γκρίνουιτς και το Νομισματοκοπείο, του οποίου ο Ισαάκ Νεύτων ήταν επιστάτης εκείνη την εποχή. Ενδιαφερόταν πρωτίστως για τα τεχνικά επιτεύγματα των δυτικών χωρών και όχι τόσο για το νομικό τους σύστημα. Ωστόσο στην Αγγλία, έχοντας επισκεφθεί το Παλάτι του Γουέστμινστερ, ο Πέτρος συνάντησε εκεί «νομικούς», δηλαδή ειδικούς που ασκούσαν τη δικηγορία. Στη Ρωσία, παρότι υπήρχε κωδικοποίηση νόμων, δεν υπήρχαν δικηγόροι για να τους υπερασπιστούν.

8.1.2 Η εξέγερση των Στρελτσί

Ό,τι προσπάθησε να αποφύγει ο Πέτρος ξεκινώντας τη «Μεγάλη Πρεσβεία» θα συνέβαινε τελικά όταν εκείνος βρισκόταν στο εξωτερικό. Το ταξίδι του Πέτρου στην Ευρώπη διακόπηκε εξαιτίας μιας *εξέγερσης της Φρουράς Στρελτσί*, των βασιλικών φρουρών δηλαδή, η οποία φαίνεται ότι υποκινήθηκε από τους σχισματικούς ιερείς των Παλαιόπιστων. Σύμφωνα με άλλους ιστορικούς, η εξέγερση ήταν αντίδραση στις σκληρές συνθήκες ζωής των δουλοπαροίκων. Όπως προαναφέραμε, αυτή τη φρουρά την είχε δημιουργήσει ο Ιβάν Δ΄ ο Τρομερός το 1552 για να περιορίσει την ισχύ των βογιάρων και να δημιουργήσει ένα σώμα πιστά αφοσιωμένο στον τσάρο, κατά το πρότυπο των σχέσεων γενιτσάρων και σουλτάνου. Για αυτό τον λόγο, οι φρουροί αυτοί στρατολογούνταν από τις τάξεις των ελεύθερων αστών ή και των κουλάκων αγροτών. Ήταν εξοπλισμένοι με μουσκέτα (streltsi άλλωστε αυτό σημαίνει: αυτός που φέρει εκηβόλα όπλα), κυρτές σπάθες, αλλά και έναν μεγάλο πέλεκυ, ιδιαίτερα αποτελεσματικό σε μάχες εκ του συστάδην. Έτσι, ενώ θεωρητικά στο σώμα αυτό ο Πέτρος θα έπρεπε να είχε βρει έναν μεγάλο σύμμαχο στην αντιπαράθεσή του με τους βογιάρους, αντιμετώπιζε μία ακόμη πηγή αμφισβήτησης της εξουσίας του, ήδη από τη χρονιά της ανόδου του στον θρόνο το 1682.

Ο Πέτρος αποφάσισε να επιστρέψει στη Μόσχα και να καταστείλει την ανταρσία. Η καταστολή ήταν τόσο άγρια, που από τους 1.800 άντρες της φρουράς, σχεδόν 1.200 εκτελέστηκαν, οι περισσότεροι από αυτούς με αποκεφαλισμό από κοφτερές τροχαλίες ή δι' απαγχονισμού. Οι περισσότερες εκτελέσεις έλαβαν χώρα στο χωριό Πρεομπράζενσκι, όπου οι Στρελτσί είχαν τους στρατώνες τους. Για κάποιους επαναστάτες που ήταν ιερείς των Παλαιόπιστων τοποθετήθηκαν κρεμάλες μπροστά από τον ναό της Αγίας Τριάδας, όπου και απαγχονίστηκαν. Άλλοι ιερείς κρεμάστηκαν μπροστά στον καθεδρικό ναό του Αγίου Βασιλείου στην Κόκκινη Πλατεία. Οι Στρελτσί που επέζησαν εξορίστηκαν από τη Μόσχα με τις γυναίκες και τα παιδιά τους, εκτός από τα ενήλικα παιδιά τα οποία επιστρατεύτηκαν στον νέο στρατό του Πέτρου. Η εξέγερση ξέσπασε τον Ιούλιο του 1698 και είχε κατασταλεί πριν ακόμη επιστρέψει ο Πέτρος στις 25 Αυγούστου/4 Σεπτεμβρίου στη Μόσχα. Μόλις επέστρεψε διέταξε έρευνα για τους υπαίτιους της εξέγερσης και προχώρησε στην εκτέλεση άλλων 800 φρουρών αλλά και μερικών εκατοντάδων υπόπτων για συνέργεια μέχρι την άνοιξη του 1699.

8.1.3 Ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων μονάρχη και αριστοκρατίας

Πίσω από την εξέγερση των Στρελτσί ο Πέτρος θα θεωρήσει ότι ήταν η αδελφή του Σοφία, η οποία και εξορίστηκε στο μοναστήρι Νοβοντέβιτσι, όπως και η πρώτη σύζυγός του Ευδοκία Λοπουχινά, η οποία επίσης τέθηκε σε περιορισμό στη μονή Σούζνταλ. Εκτός, όμως, από μια ευκαιρία να εξουδετερώσει την αντιβασιλέα, η εξόντωση της φρουράς υπήρξε στην πραγματικότητα μια πρώτη κίνηση αποδυνάμωσης των βογιάρων και η προϋπόθεση για τις εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις που θα ακολουθήσουν. Η επιστροφή του από το μεγάλο ταξίδι στην Ευρώπη θα συνδυαστεί με μια σειρά επιθετικών ενεργειών εναντίον των βογιάρων, που πρακτικά σήμαινε την υιοθέτηση ευρωπαϊκών τρόπων ζωής και συμπεριφοράς. Ο Πέτρος, στις 29 Αυγούστου (8 Σεπτεμβρίου με το νέο ημερολόγιο) του 1698, θα εκδώσει το περίφημο διάταγμά του για την επιβολή δυτικής ενδυμασίας, το υποχρεωτικό ξύρισμα των γενειάδων αλλά και την επιβολή σχετικών διατάξεων που αφορούσαν τις ενδυμασίες των σχισματικών Παλαιόπιστων, με το οποίο απαγορευόταν από 1ης Σεπτεμβρίου η γενειάδα. Επειδή, ωστόσο, αντιδρούσαν πολλοί στο μέτρο (κυρίως βογιάροι, για τους οποίους η μακριά γενειάδα ήταν σύμβολο ισχύος), προβλεπόταν η επιβολή ετήσιου φόρου για όποιον ήθελε να τη διατηρήσει. Για να επιβάλει την απαγόρευση των γενειάδων, ο τσάρος εξουσιοδότησε την αστυνομία να ξυρίζει βίαια και δημόσια όσους αρνούνταν να πληρώσουν τον φόρο. Η αντίσταση στο να ξυριστεί κάποιος ήταν ευρέως διαδεδομένη, με αποτέλεσμα πολλοί να πιστεύουν ότι ήταν θρησκευτική απαίτηση για έναν άνδρα να έχει γένια, ενώ και η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρούσε το ξύρισμα βλάσφημο. Ο φόρος που επιβαλλόταν εξαρτιόταν από την κατάσταση του γενειοφόρου άνδρα: όσοι σχετίζονταν με την αυτοκρατορική αυλή, τον στρατό ή την κυβέρνηση χρεώνονταν 60 ρούβλια ετησίως· οι πλούσιοι έμποροι χρεώνονταν 100 ρούβλια τον χρόνο, ενώ άλλοι έμποροι και οι κάτοικοι των πόλεων χρεώνονταν και εκείνοι 60 ρούβλια ετησίως. Οι Μοσχοβίτες χρεώνονταν 30 ρούβλια ετησίως, ενώ οι χωρικοί χρεώνονταν δύο μισά καπέκια κάθε φορά που έμπαιναν σε μια πόλη.

Γενικά, οι μεταρρυθμίσεις του Πέτρου είχαν ως στόχο την ενίσχυση του απολυταρχικού κράτους και την εισαγωγή της ευρωπαϊκής κουλτούρας στον τρόπο ζωής των ελίτ. Σταδιακά, ένα διαφορετικό σύστημα πολιτισμικών αξιών και αισθητικών ιδεών διαμορφώθηκε μεταξύ των ευγενών, το οποίο ήταν ριζικά διαφορετικό από τις αξίες και την κοσμοθεωρία της πλειονότητας των εκπροσώπων άλλων τάξεων. Υπό μία έννοια, ο Πέτρος προσπάθησε να κάνει ό,τι είχε κάνει ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ στη Γαλλία: να ελέγξει τις φυγόκεντρες δυνάμεις της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας για να ενισχύσει την απολυταρχική μοναρχία. Μόνο που εδώ η

μέθοδος του Λουδοβίκου δεν ήταν αρκετή: η κατασκευή δηλαδή μιας αυλής όπου ο βασιλιάς συγκέντρωνε τους ισχυρούς ευγενείς μοιράζοντάς τους τίτλους ευγενείας. Αυτή τη μέθοδο ακολούθησε και ο Πέτρος, εισάγοντας τίτλους ευγενείας από τη Δανία και την Πρωσία. Στη Ρωσία, όμως, ο έλεγχος των βογιάρων από τον μονάρχη περνούσε μέσα από την εφαρμογή ενός πολιτισμικού προγράμματος.

Για να γίνει, όμως, εφικτός ο έλεγχος των βογιάρων δεν ήταν αρκετή η επιβολή ευρωπαϊκών τρόπων συμπεριφοράς και συμβολικής υποταγής στον ηγεμόνα. Ο Πέτρος προώθησε τη συγχώνευση των δύο κατηγοριών αριστοκρατών που είχε διαμορφώσει ο 16ος αιώνας, βογιάρων και πομέστνικων, υποχρεώνοντας και τους πρώτους στην παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας. Με τον ίδιο τρόπο συγχώνευσε την τάξη των δούλων με εκείνη των δουλοπαροίκων, βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής των πρώτων. Οι δουλοπάροικοι κατανέμονταν σε τρεις κατηγορίες: σε όσους εργάζονταν στη γη αριστοκρατών (βογιάρων ή πομέστνικων), σε όσους εργάζονταν σε μοναστηριακά κτήματα, και τέλος, σε όσους εργάζονταν σε κρατικά κτήματα. Ωστόσο και ο Πέτρος χρησιμοποίησε μηχανισμούς καθήλωσης των δουλοπαροίκων στη γη που καλλιεργούσαν: κάποιος δουλοπάροικος, εάν ήθελε να εγκαταλείψει τη γη του, έπρεπε να διαθέτει τη γραπτή άδεια του κυρίου του, επικυρωμένη από τον τοπικό επίτροπο και τον συνταγματάρχη του τοπικού συντάγματος. Ταυτόχρονα, διέλυσε τη Δίαϊτα των Βογιάρων και προχώρησε στην απογραφή του πληθυσμού με στόχο να προσδιορίσει τη φοροδοτική του ικανότητα.

Ο Πέτρος προχώρησε στην ίδρυση πολλών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ενώ στα χρόνια εκείνα κυκλοφόρησε και η πρώτη ρωσική εφημερίδα. Συσχέτισε την επιτυχία της σταδιοδρομίας των ευγενών με την εκπαίδευσή τους. Στις 14 (25) Ιανουαρίου 1701, ιδρύθηκε στη Μόσχα η Σχολή Μαθηματικών και Ναυτικών Επιστημών. Μέσα στην εικοσαετία από το 1701 έως το 1721 ιδρύθηκαν σχολές πυροβολικού, μηχανικής και ιατρικής στη Μόσχα, Σχολή Μηχανικών και Ναυτική Ακαδημία στην Αγία Πετρούπολη και σχολές μεταλλείων-μεταλλευμάτων στα εργοστάσια Ολόνετς και Ουράλ. Το 1705 άνοιξε το πρώτο γυμνάσιο στη Ρωσία. Οι στόχοι της μαζικής εκπαίδευσης επρόκειτο να εξυπηρετηθούν από σχολεία που δημιουργήθηκαν με διάταγμα του 1714 σε επαρχιακές πόλεις, σχεδιασμένα για να «διδάξουν στα παιδιά όλων των κοινωνικών βαθμίδων γραμματική, αριθμητική και γεωμετρία». Δημιουργήθηκε επίσης ένα δίκτυο θεολογικών σχολών για την εκπαίδευση ιερέων από το 1721, ενώ το 1724 συντάχθηκε το σχέδιο κανονισμού για την ίδρυση ακαδημίας επιστημών και πανεπιστημίου. Τα διατάγματα του Πέτρου εισήγαγαν την υποχρεωτική εκπαίδευση για ευγενείς και κληρικούς, αλλά ένα παρόμοιο μέτρο για τον αστικό πληθυσμό συνάντησε σφοδρή αντίσταση και ακυρώθηκε. Παρά ταύτα, οι μεταρρυθμίσεις του ευνόησαν την επέκταση των εκπαιδευτικών δικτύων. Ο Πέτρος δημιούργησε νέα τυπογραφεία, στα οποία τυπώθηκαν 1.312 τίτλοι βιβλίων μεταξύ 1700 και 1725 (αριθμός είναι διπλάσιος από ό,τι σε ολόκληρη την προηγούμενη ιστορία της ρωσικής τυπογραφίας).

Οι μεταρρυθμίσεις του Πέτρου επηρέασαν το ρωσικό ημερολόγιο. Όταν ο Πέτρος επέστρεψε από την Ευρώπη, στις 25 Αυγούστου του 1698, γιόρτασε τη ρωσική Πρωτοχρονιά σύμφωνα με τον παραδοσιακό τρόπο, την 1η Σεπτεμβρίου δηλαδή, του έτους 7207 (από κτίσεως κόσμου). Ο Πέτρος επέτρεψε να συνεχιστεί το παλαιό ημερολόγιο για έναν ακόμα χρόνο, και έπειτα, τον Δεκέμβρη του 1699, αποφάσισε ότι, επειδή πλησίαζε η 1η Ιανουαρίου, το ρωσικό ημερολόγιο έπρεπε να συμβαδίσει με το ευρωπαϊκό (το Ιουλιανό) τον νέο χρόνο του 1700 που ξεκινούσε εκείνη τη μέρα. Οι Ρώσοι, στις οικονομικές δραστηριότητές τους και στις δοσοληψίες τους με τον κρατικό μηχανισμό, καθώς και ένα μεγάλο μέρος της επίσημης Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήδη χρησιμοποιούσαν το ημερολόγιο στις επαφές τους με τους Ευρωπαίους. Η κίνηση του Πέτρου απλώς το επισημοποίησε.

8.1.4 Στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις

Η περίοδος αυτή θα αποτελέσει και την απαρχή της αναδιοργάνωσης του ρωσικού στρατού. Οι ανάγκες του τσάρου για τη διεξαγωγή των εκστρατειών για την κατάληψη του Αζόφ, και στο πλαίσιο της προετοιμασίας για τον πόλεμο με τη Σουηδία, οδήγησαν τον Πέτρο να διατάξει το 1699 γενική επιστράτευση. Η εκπαίδευση των νεοσυλλέκτων θα λάμβανε χώρα σύμφωνα με το μοντέλο των πρότυπων συνταγμάτων Πρεομπράζένσκι (πήρε το όνομά του από το χωριό στο οποίο ήταν εγκατεστημένα τα στρατόπεδά του) και Σεμιόνοφσκι (το ίδιο και εδώ: το όνομα χωριού ανατολικά της Μόσχας), που ο ίδιος είχε ιδρύσει σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα.

Όπως συνέβη και στην περίπτωση των Αυστριακών με την απώλεια της Σιλεσίας, μία ήττα ήταν αυτή που ενεργοποίησε τη διαδικασία ανασυγκρότησης του ρωσικού στρατού. Κομβικό σημείο υπήρξε η μάχη της Νάρβα το 1700, όταν ο στρατός του Πέτρου νικήθηκε από τον μεγάλο του αντίπαλο, τον Σουηδό βασιλιά Κάρολο ΙΒ΄. Εκτός από τη χιονοθύελλα που ευνόησε τους Σουηδούς, εκεί αναδείχθηκε η ανεπάρκεια των ρωσικών στρατευμάτων σε επίπεδο επιμελητείας. Η ήττα αυτή, ωστόσο, αποτέλεσε το έναυσμα για μια στρατιωτική αναδιάρθρωση, που θα οδηγήσει στη νίκη του Μεγάλου Πέτρου στη μάχη της Πολτάβας στις 8

Ιουλίου του 1709. Ο ηττημένος Κάρολος ΙΒ΄ θα αναγκαστεί να καταφύγει (και να καταλήξει όμηρος τελικά) στην αυλή του σουλτάνου Αχμέτ Γ΄. Βασικός μοχλός της ανασυγκρότησης ήταν η επιστράτευση μετά το 1705 απλών χωρικών που επιλέγονταν από τον τοπικό γαιοκτήμονα ή την κοινότητα σε μια αναλογία στα νοικοκυριά 1 προς 20, σταθεροποιώντας μία στρατιωτική δύναμη 200.000 ανδρών. Ο βασικός τύπος στρατιώτη είχε πλέον αλλάξει: δεν ήταν ο ιδιοκτήτης ενός *romest'e* και ιππέας του ρωσικού στρατού, αλλά ένας χωρικός, που με τη στρατολόγησή του απελευθερωνόταν από τις δουλοπαροικιακές δεσμεύσεις του, έφευγε από το χωριό του και είχε δυνατότητες προαγωγής και λήψης μισθού. Αν και άλλες ευρωπαϊκές χώρες είχαν εφαρμόσει τη μέθοδο αυτή στο παρελθόν σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, η Ρωσία ήταν η πρώτη χώρα που καθιέρωσε την επιστράτευση ως μόνιμη πηγή αύξησης των ενόπλων δυνάμεών της. Από στρατιωτική άποψη, η επιστράτευση είχε σημαντικά πλεονεκτήματα. Έδωσε τη δυνατότητα στον Πέτρο να εξαναγκάσει σε συνθηκολόγηση τη Σουηδία: η Συνθήκη του Νύσταντ το 1721 θα αποδώσει όλες τις χώρες της Βαλτικής στη Ρωσία. Αλλά η επίδραση του θεσμού στη ρωσική κοινωνία ήταν να επιβάλλει νέες υποχρεώσεις και να προσδώσει μια νέα ακαμψία στο σύστημα της κρατικής υπηρεσίας (Geoffrey Hosking, 2011: 196).

Ωστόσο, για τη νίκη αυτή ήταν πιο σημαντική η στρατηγική που ακολούθησε ο ρωσικός στρατός: αυτή της «καμένης γης», που θα επαναληφθεί πολλές φορές στο μέλλον εναντίον ξένων εισβολέων όπως ο Ναπολέοντας και ο Χίτλερ. Ο Πέτρος είχε διατάξει να κατεδαφιστούν όλα τα περάσματα στον ποταμό Δνείπερο και να καούν όλες οι εκτάσεις, κτήρια και εφόδια μέχρι την πόλη του Σμολένσκ. Δεδομένου ότι με τη μάχη της Λεσνάγια, το προηγούμενο έτος, οι Σουηδοί είχαν αποκοπεί από τις γραμμές ανεφοδιασμού τους, αυτό είχε ως συνέπεια το ένα τρίτο του σουηδικού στρατού να πεθάνει, γεγονός που παρέσυρε τον Κάρολο ΙΒ΄ να κατέβει στην ουκρανική πεδιάδα, όπου οι συνθήκες ευνοούσαν τους Ρώσους. Η «Μεγάλη Πρεσβεία» μπορεί να μην πέτυχε τον κύριο στόχο της, τη δημιουργία συνασπισμού κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, λόγω της προετοιμασίας ορισμένων ευρωπαϊκών δυνάμεων για τον Πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής (1701-1714). Ωστόσο, με τη στροφή προς τις δυτικές μεθόδους οργάνωσης του στρατού και χάρη στον Μεγάλο Βόρειο Πόλεμο, δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες για να αποκτήσει η Ρωσία έξοδο στη Βαλτική. Αυτή ήταν η στρατηγική σημασία της νίκης στην Πολτάβα: η συντριβή των Σουηδών κατέστησε τη Ρωσία τη μεγάλη στρατιωτική υπερδύναμη του Βορρά. Και αυτός ο προσανατολισμός θα ενισχυθεί με την αποτυχία του Πέτρου να νικήσει τους Οθωμανούς στο μέτωπο της Μαύρης Θάλασσας το 1710-1711 – εκστρατεία που ο Πέτρος ανέλαβε γιατί ο Κάρολος ΙΒ΄, όπως είπαμε παραπάνω, βρήκε καταφύγιο στη σουλτανική αυλή.

Οι πόλεμοι με τους Σουηδούς και τους Οθωμανούς θα βάλουν τον ρωσικό στρατό στον ίδιο δρόμο που είχαν ακολουθήσει πολλοί ευρωπαϊκοί στρατοί τον 16ο και τον 17ο αιώνα: μια διαδικασία την οποία οι ιστορικοί αναφέρουν ως «στρατιωτική επανάσταση». Τα βασικά στοιχεία αυτής της επανάστασης ήταν: (α) η ανάπτυξη μεγάλων μαζών καλά πειθαρχημένου πεζικού, εξοπλισμένου με πυροβόλα όπλα· (β) η χρήση ελαφρού ιππικού υψηλής κινητικότητας ικανού να πολεμήσει όταν είναι απαραίτητο ως πεζικό (δραγόνι)· (γ) η αύξηση του μεγέθους και της διεσδυτικής ισχύος του πυροβολικού, και (δ) η ενίσχυση οχυρώσεων σχεδιασμένων να αντέχουν σε αυτό το πυροβολικό (Geoffrey Hosking, 1998: 78-79).

8.1.5 Οικονομικές μεταρρυθμίσεις

Η συγκρότηση ενός στρατού ο οποίος θα βασιζόταν στην ευρεία χρήση πυροβόλων όπλων και πυροβολικού, σήμαινε ότι η Ρωσία έπρεπε να γίνει αυτοδύναμη στην παραγωγή σιδήρου, εάν δεν ήθελε να εξαρτάται από την εισαγωγή μεταλλευμάτων. Με τον Πέτρο ξεκίνησε η ανάπτυξη της γεωλογικής εξερεύνησης, χάρη στην οποία βρέθηκαν κοιτάσματα μεταλλευμάτων στα Ουράλια. Μόνο στα Ουράλια κατασκευάστηκαν 27 μεταλλουργικές μονάδες κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Ενώ περί το 1750, πριν το τέλος της βασιλείας του Παύλου, η παραγωγή σιδήρου είχε φτάσει τους 36.363 τόνους, το 1800 πενταπλασιάστηκε και έφτασε σχεδόν στους 181.820 τόνους: η Ρωσία είχε ξεπεράσει ως παραγωγός ακόμη και την Αγγλία, με τους 172.730 τόνους της, αλλά και τη Σουηδία, ως εξαγωγέας σιδήρου και χαλκού. Όμως η πρωτιά της Ρωσίας σε σχέση με την Αγγλία αποδείχθηκε βραχυπρόθεσμη, καθώς άρχισαν να έρχονται στο φως τα βασικά ελαττώματα της ρωσικής μεταλλουργίας: η εξάντληση των δασών στα Ουράλια και η διατήρηση της δουλοπαροικίας, που δεν επέτρεπε τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής. Οι δυνατότητες των δουλοπαροίκων έφτασαν στα όριά τους, ενώ επιπρόσθετες απαιτήσεις θα προκαλούσαν πολύ μεγαλύτερα προβλήματα από όσα θα έλυναν.

Η παραγωγή μουσκέτων (πυροβόλων) έφτασε τις 30.000 το 1746, και υπήρχε απόθεμα ακόμα για άλλα 36.000 στην περιοχή της Τούλα, στην Πετρούπολη και στο Σεστρορέτσκ. Η παραγωγή συγκεντρωνόταν ολοένα και περισσότερο στην Τούλα, ενώ το Σεστρορέτσκ ειδικευόταν στην επισκευή των μουσκέτων και στην παραγωγή πιστολιών και ξιφολογχών. Η βιομηχανία σιδήρου στην περιοχή της Τούλα παρήγε κατά μέσο όρο 19.000 μουσκέτα τον χρόνο πριν τα τέλη του 1770, και 25.000 το 1800. Όμως, οι ανάγκες ήταν πολύ

μεγαλύτερες. Το καθεστώς απαίτησε το 1762-1763 216.352 μουσκέτα και καραμπίνες και το 1785-1786 227.172, πέρα από ένα απόθεμα που αντιστοιχούσε στο 75% των συνόλων αυτών. Η παραγωγή μετά βίας ήταν ικανή να καλύψει τις ανάγκες, ειδικά μετά τους μακροχρόνιους πολέμους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίοι προκάλεσαν μεγάλη καταστροφή στον στρατιωτικό εξοπλισμό. Ο πρώτος πόλεμος του 1768-1774 δημιούργησε ένα δυσβάστακτο οικονομικό βάρος. Ανάμεσα στο 1769 και το 1773, το κόστος συντήρησης του στρατού είχε ανέλθει στα 51,4 εκατομμύρια ρούβλια, στον δεύτερο πόλεμο του 1788-1792, διπλασιάστηκε και έφτασε στα 106,1 εκατομμύρια (John P. LeDonne, 2004: 132-133).

Ενώ η μεταλλουργία παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό συγκεντρωμένη στα Ουράλια, η κλωστοϋφαντουργία συγκεντρώθηκε γύρω από τη Μόσχα. Εργοστάσια πυρίτιδας, πριονιστήρια και εργοστάσια γυαλιού ιδρύθηκαν σε Μόσχα, Τούλα και Αγία Πετρούπολη. Στο Άστραχαν, στη Σαμάρα, στο Κρασνογιάρσκ καθιερώθηκε η παραγωγή ποτάσας, θείου και άλατος και δημιουργήθηκαν εργοστάσια παραγωγής ιστίων, λευκών ειδών και υφασμάτων. Αυτό κατέστησε δυνατή τη σταδιακή κατάργηση των εισαγωγών. Μέχρι το τέλος της βασιλείας του Πέτρου, λειτουργούσαν 233 εργοστάσια. Τα μεγαλύτερα ήταν τα ναυπηγεία (μόνο το ναυπηγείο της Αγίας Πετρούπολης απασχολούσε 3.500 άτομα), τα εργοστάσια παραγωγής ιστίων και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά εργοστάσια (9 εργοστάσια στα Ουράλια απασχολούσαν 25.000 εργάτες). Υπήρχε και ένας αριθμός άλλων επιχειρήσεων που απασχολούσαν από 500 έως 1.000 άτομα. Για την τροφοδοσία της νέας πρωτεύουσας διανοίχθηκαν τα πρώτα κανάλια στη Ρωσία.

8.1.6 Θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις

Ίσως όμως ακόμη πιο σημαντική διάσταση της «Μεγάλης Πρεσβείας», της ευρωπαϊκής περιοδείας του Μεγάλου Πέτρου, ήταν η εμπειρία του από την προτεσταντική Αγγλία. Καλεσμένος του βασιλιά Γουλιέλμου Γ', θα συναντηθεί με την πριγκίπισσα Άννα, μία συνεπή αντικαθολική, αλλά και με τον Αρχιεπίσκοπο του Καντέρμπουρι και άλλους Άγγλους επισκόπους, μαθαίνοντας με τον τρόπο αυτό τα βασικά χαρακτηριστικά της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Ο Γουλιέλμος Γ', πρίγκιπας της Οράγγης και κυβερνήτης της Ολλανδίας από το 1672 έως το 1689 και βασιλιάς της Αγγλίας, αμέσως μετά την Ένδοξη Επανάσταση και μέχρι τον θάνατό του το 1702, ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς προτεστάντες ηγεμόνες στην ευρωπαϊκή ήπειρο και μεγάλος αντίπαλος του καθολικού Γάλλου βασιλιά Λουδοβίκου ΙΔ'. Ο Γουλιέλμος Γ' συμβούλευσε τον Πέτρο να υιοθετήσει το μοντέλο της Αγγλικανικής Εκκλησίας, της οποίας επικεφαλής ήταν ο ίδιος ο βασιλιάς. Φαίνεται ότι το ταξίδι απέβη καθοριστικό για τον τρόπο που ο Μέγας Πέτρος σκεφτόταν τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας.

Από το 1709 ως το 1717, ο Πέτρος εξέφραζε τακτικά την κλίση του προς το προτεσταντικό μοντέλο και την υπεροχή της αυτοκρατορικής εξουσίας επί της Εκκλησίας. Το 1712 επισκέφθηκε τη Βιττεμβέργη της Γερμανίας, αποτιμώντας φόρο τιμής στο άγαλμα του Λούθηρου στην κεντρική πλατεία της πόλης. Κατά την άποψη του Πέτρου, η ιστορική Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία θα μπορούσε να προσφέρει τον πυρήνα μιας εθνικής θρησκείας για τη Ρωσία, με τον ίδιο τρόπο που το έκανε η Αγγλικανική Εκκλησία στη Μεγάλη Βρετανία και ο λουθηρανισμός στις γερμανικές και στις σκανδιναβικές χώρες: όπως ο λουθηρανισμός ήταν κατάλληλος για τους Γερμανούς και τους μεγάλους του αντιπάλους Σουηδούς, και ο αγγλικανισμός αντίστοιχα για τους Άγγλους, έτσι και η ορθοδοξία ήταν η κατάλληλη εθνική θρησκεία για τους Ρώσους. Κάθε εκδοχή του χριστιανισμού ήταν αληθινή για το έθνος της. Από αυτή την άποψη, οι κληρικοί μετατρέπονται σε υπηρέτες του κράτους. Για τους ίδιους λόγους έβλεπε με μεγάλη εχθρότητα τον ασκητισμό και τη μοναχική ζωή. Υπό αυτή την έννοια, η θρησκευτική μεταρρύθμιση του Πέτρου δεν μπορεί να θεωρηθεί μέρος της εποχής της ομολογιοποίησης αλλά η είσοδος σε μια νέα εποχή όπου η κρατική πολιτική εργαλειοποιεί τη θρησκεία με στόχο την εθνική ομογενοποίηση των πληθυσμών. Είναι μια περίοδος που το κράτος ανασυγκροτείται με τους δικούς του όρους και χωρίς να χρησιμοποιεί τους κώδικες αξιών που εισηγούνταν οι θρησκευτικές ελίτ. Οι τελευταίες έπρεπε να υποταχθούν στην ισχύ του ηγεμόνα. Οι λύσεις που έδωσαν την προηγούμενη περίοδο με βάση την υπαγωγή του Κράτους στην Εκκλησία είτε ο Νίκων (από τα πάνω) είτε οι Παλαιόπιστοι (από τα κάτω) ήταν πλέον απορριπτέες.

Τη στιγμή, λοιπόν, που ο Μέγας Πέτρος ολοκλήρωσε τη νίκη του επί μίας μεγάλης λουθηρανικής δύναμης του ευρωπαϊκού Βορρά, της Σουηδίας, θα επιλέξει να μεταρρυθμίσει τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία με βάση το προτεσταντικό μοντέλο, και κυρίως με βάση την εκδοχή που είχε γνωρίσει στην Αγγλία. Το 1721, λοιπόν, προχώρησε στην κατάργηση του Πατριαρχείου Μόσχας και της θέσης του Πατριάρχη. Η ορθόδοξη Εκκλησία θα διοικούνταν από μια Διαρκή Ιερά Σύνοδο, στην οποία ο Μητροπολίτης Μόσχας θα ήταν απλώς *primus inter pares*, και όχι πλέον πατριάρχης. Η Ιερά Σύνοδος μετατρέπόταν στην πραγματικότητα σε ένα συλλογικό διοικητικό συμβούλιο αποτελούμενο κυρίως από επισκόπους, υπό την επίβλεψη ενός βασιλικού

επιτρόπου, που διοριζόταν από τον Τσάρο και ήλεγχε τις συνεδριάσεις του. Κυρίως, όμως, στον Γενικό Κανονισμό του 1721 η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία προσομοιώνεται με την Αγγλικανική σε ένα θέμα αρχής: όπως ο Ερρίκος Η΄ ανακήρυξε τον εαυτό του κεφαλή της Εκκλησίας, με τον ίδιο τρόπο το έπραξε και ο Μέγας Πέτρος. Ο πολιτικός ηγεμόνας υποκαθιστά τον Ιησού Χριστό στην ηγεσία του ποιμνίου, ανοίγοντας τον δρόμο για την ίδρυση μιας εθνικοποιημένης Εκκλησίας.

Ο θεωρητικός αυτής της νέας σχέσης Εκκλησίας και Κράτους στην τελευταία φάση της βασιλείας του Μεγάλου Πέτρου ήταν ο Φεοφάν Προκοπόβιτς, ένας ιεράρχης ουκρανικής καταγωγής με έντονες προτεσταντικές επιρροές. Παρότι είχε λάβει ιησουιτική παιδεία, σπουδάζοντας μεταξύ άλλων και στο Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, ο Προκοπόβιτς προσχώρησε στον ριζοσπαστικό προτεσταντισμό που είχε κηρύξει ο Τόμας Χομπς και ο οποίος ασκούσαν από την Αγγλικανική Εκκλησία, από την οποία ο Πέτρος είχε εντυπωσιαστεί κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο. Ο Προκοπόβιτς, επηρεασμένος έντονα από το χομπσιανό μοντέλο κατανόησης του κόσμου –άλλη μια απόδειξη ότι είχαμε φύγει από την εποχή της ομολογιοποίησης αφού το έργο του Χομπς αναδύθηκε ακριβώς στην εποχή του αγγλικού Εμφύλιου Πολέμου–, υποστήριζε ότι η απολυταρχία ήταν απαραίτητη επειδή τα ανθρώπινα όντα ήταν εκ φύσεως επιθετικά και θα έκαναν συνεχώς πόλεμο μεταξύ τους αν δεν περιορίζονταν από μια σταθερή κυρίαρχη αρχή (η χομπσιανή θέση για το *bellum contra omnes* [πόλεμος όλων εναντίον όλων] και το *homo homini lupus* [ο άνθρωπος για τον άνθρωπο λύκος]). Ένας πατριάρχης ήταν επικίνδυνος επειδή συναγωνιζόταν τον κυρίαρχο ηγεμόνα και πρόσφερε μια εναλλακτική λύση στους «πολίτες» που τους αντιμετώπιζε ως «πιστούς». Ο αυτοκράτορας ήταν ο επικεφαλής της Εκκλησίας, η οποία δεν είχε το δικαίωμα να ορίζει στον ηγεμόνα ποιες ήταν οι υποχρεώσεις του ή να τον ενημερώνει για τις απαιτήσεις που είχε ο Θεός από αυτόν. Αντίθετα, η Εκκλησία έπρεπε να υποταχθεί στις απαιτήσεις του Θεού, όπως αυτές ερμηνεύονταν από τον αυτοκράτορα. Ο Πέτρος και Προκοπόβιτς ερμήνευαν τις σχέσεις αυτοκράτορα και κλήρου στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με βάση ακριβώς τις θέσεις ενός μετριοπαθούς αρειανού και ευνοούμενου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, του Ευσέβιου Καισαρείας, που υποστήριζε ότι η Εκκλησία πρέπει να υποτάσσεται στις ανάγκες της αυτοκρατορίας. Και γι' αυτό συμφωνούσαν ότι το βυζαντινό σύστημα και οι κανόνες του είχαν καταστρατηγηθεί από τον ρωσικό κλήρο και έπρεπε να αλλάξουν. Ο Προκοπόβιτς συμπέρανε σε σχετικό έργο του ότι οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, κατέχοντας τη θέση του *Pontifex Maximus*, κατείχαν ταυτόχρονα ιερατική και πολιτική εξουσία. Ο Προκοπόβιτς νομιμοποιούσε την αντικληρικαλική οπτική του τσάρου βασισμένος στην ιδέα ότι ο μονάρχης δεν έπρεπε να υπηρετεί την Εκκλησία, αλλά η Εκκλησία τον μονάρχη (Daniel Shubin, 2004, τ. Β΄: 190-200). Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι τα βασικά χαρακτηριστικά των εκκλησιαστικών μεταρρυθμίσεων του Μεγάλου Πέτρου και του Φεοφάν Προκοπόβιτς θα εμφανιστούν στην περίπτωση του ελλαδικού αυτοκεφάλου το 1833: και εκεί ο μονάρχης (ο Όθωνας) θα ανακηρυχθεί κεφαλή της Εκκλησίας, ο Μητροπολίτης Αθηνών θα είναι πρώτος μεταξύ ίσων σε μια Διαρκή Ιερά Σύνοδο, της οποίας, τέλος, οι συνεδρίες ελέγχονταν από την παρουσία βασιλικού επιτρόπου.

Υπό την ηγεσία του Προκοπόβιτς, οι ιερείς έπρεπε να τηρούν αρχείο ενοριτών και εξομολόγησης, όπως επίσης να διαβάσουν διατάγματα εξ άμβωνος, να δίνουν όρκους πίστης και να τηρούν μητρώα γεννήσεων, γάμων και θανάτων. Ελλείψει άλλων τοπικών αξιωματούχων, μετατράπηκαν σε χαμηλόβαθμους κρατικούς υπαλλήλους. Είχαν ακόμη και αστυνομικά καθήκοντα σε τοπικό επίπεδο. Σύμφωνα με ένα διάταγμα (*ukaz*) της 17ης Μαΐου 1722, «εάν κάποιος κατά τη διάρκεια της εξομολόγησης αποκαλύψει στον πνευματικό του ένα μη ολοκληρωμένο αλλά ακόμα τελούμενο έγκλημα, ιδιαίτερα μια προδοσία ή εξέγερση εναντίον του Ηγεμόνα ή του Κράτους, ή ένα κακό σχέδιο κατά της τιμής ή της υγείας του Ηγεμόνα και της οικογένειάς του, και δηλώνοντας μια τέτοια κακή πρόθεση δείχνει ότι δεν μετανοεί για αυτήν [...] τότε ο εξομολογητής πρέπει όχι μόνο να μη δώσει άφεση στον αμαρτωλό, αλλά πρέπει να τον αναφέρει αμέσως στο κατάλληλο μέρος». Το «κατάλληλο μέρος» ήταν το Πρεομπραζένσκι Πρικάζ, δηλαδή το γραφείο που δημιουργήθηκε από τον Μεγάλο Πέτρο το 1686 στο ομώνυμο χωριό για τη διοίκηση των συνταγμάτων Πρεομπραζένσκι και Σεμιόνοφσκι και από το 1695 ανέλαβε την επιβολή της ασφάλειας στην πρωτεύουσα και τη διερεύνηση ιδιαίτερα σημαντικών δικαστικών θεμάτων. Ουσιαστικά υπήρξε ο προπομπός της Ειδικής Καγκελαρίας που ιδρύθηκε το 1718 και διερευνούσε σημαντικά πολιτικά εγκλήματα, όπως στην περίπτωση του γιου του Πέτρου, Αλέξιου.

Έτσι, σύμφωνα με τη νέα νομοθεσία, υponομεύτηκε η σχέση ενορίας και ιερέα. Οι ιερείς δεν επιλέγονταν πλέον από τις ενοριακές συνελεύσεις, αλλά διορίζονταν από επισκόπους. Ως αποτέλεσμα, εν μέρει, η ίδια η ενορία άρχισε να ατροφεί, αφήνοντας τις περισσότερες από τις εκκλησιαστικές της λειτουργίες στη μητρόπολη και τις κοσμικές της λειτουργίες στη συνέλευση της κοινότητας. Οι ενοριακοί ιερείς εκπαιδεύονταν πλέον καλύτερα, έκαναν ακολουθίες σύμφωνα με τα αναμορφωμένα λειτουργικά βιβλία και ξερίζωναν τις παγανιστικές πρακτικές, αλλά με κόστος την απώλεια της στενής σχέσης με τους ενορίτες τους, που τους έβλεπαν ακριβώς ως εκπρόσωποι του κράτους (Geoffrey Hosking, 2011: 198-200).

Σε αντίθεση με τον Ερρίκο Η΄, ο Πέτρος δεν έκλεισε τα μοναστήρια, αλλά μείωσε τον αριθμό τους και προσπάθησε να τα ρυθμίσει έτσι ώστε να λειτουργούν αποτελεσματικά ως φορείς κοινωνικής ασφάλισης. Ο ρόλος τους ήταν να βοηθούν τους φτωχούς και τους ασθενείς και να προσφέρουν καταφύγιο σε αναπήρους, ζητιάνους και βετεράνους του στρατού. Για να βεβαιωθεί ότι το έκαναν, απαλλοτρίωσε τα έσοδά τους, χορηγώντας τους αντ' αυτού μια πάγια κρατική επιχορήγηση, υπό τον όρο της αυστηρής πειθαρχίας και της εκπλήρωσης συγκεκριμένων φιλανθρωπικών καθηκόντων. Η είσοδος στα μοναστήρια έπρεπε να περιορίζεται σε άνδρες άνω των τριάντα και γυναίκες άνω των πενήντα. Οι μοναχοί αναμενόταν να ήταν εγγράμματοι, αλλά τους απαγόρευε να γράφουν οτιδήποτε χωρίς την άδεια του προϊσταμένου τους, ή ακόμη και να έχουν εργαλεία γραφής στα κελιά τους, αφού «τίποτα δεν καταστρέφει τη μοναστική ηρεμία όσο η μάταιη και άχρηστη γραφή».

8.1.7 Η ίδρυση της Αγίας Πετρούπολης

Η απόφαση για την ίδρυση της Αγίας Πετρούπολης, ή πιο σωστά της Πόλης του Αγίου Πέτρου, πάρθηκε και υλοποιήθηκε κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες. Η επέκταση της σουηδικής δύναμης στον Βορρά είχε καταστήσει τη Βαλτική περικλειστή λίμνη. Αυτή ήταν η βασική αιτία της έναρξης του *Μεγάλου Βόρειου Πολέμου*, που έληξε τελικά το 1721 με τη νίκη των Ρώσων. Ο Πέτρος κατανόησε ότι για να διεμβολήσει τη σουηδική ισχύ στη Βόρεια Θάλασσα και στη Βαλτική δεν μπορούσε το επίκεντρο της Ρωσικής Αυτοκρατορίας να παραμείνει στη Μόσχα. Έπρεπε η Ρωσία να είναι εκεί παρούσα με μια μεγάλη πόλη. Ακόμη περισσότερο, και πέραν των ιδιαίτερων συνθηκών του πολέμου, ο Πέτρος χρειαζόταν μια πόλη που να αποτελεί μία πύλη προς τη Δύση, και πολύ κοντά στις μεγάλες πρωτεύουσες των δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων: στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στο Άμστερνταμ και στη Στοκχόλμη.

Η θεμελίωση της Πετρούπολης, στην οποία συμμετείχαν ξένοι αρχιτέκτονες και η οποία έγινε σύμφωνα με σχέδιο που ανέπτυξε ο ίδιος ο Μέγας Πέτρος, θα γίνει στις 27 Μαΐου του 1703 στις εκβολές του ποταμού Νέβα. Το 1704, για την προστασία των θαλάσσιων συνόρων της Ρωσίας αλλά και της ίδιας της Πετρούπολης, οχυρώθηκε το νησί της Κρονστάνδης απέναντι ακριβώς από την πόλη, που αποτέλεσε μια πλωτή οδό της Ρωσίας προς τη Δυτική Ευρώπη. Όταν ιδρύθηκε η πόλη, δεν εγκρίθηκε ειδική πράξη που να καθορίζει το όνομα της, ωστόσο, στις επιστολές του Πέτρου και της επίσημης εφημερίδας *Vedomosti*, το όνομα “Sankt Pieter” αναφέρεται σχεδόν πάντα σύμφωνα με την ολλανδική εκδοχή (ολλανδικά Sankt Pieter Burch – «Πόλη του Αγίου Πέτρου»). Στο πρώτο τέταρτο του 18ου αιώνα το όνομα της πόλης γραφόταν ως San(k)-Peter-Burkh. Η ονομασία «Αγία Πετρούπολη» καταγράφηκε για πρώτη φορά στην εφημερίδα *Vedomosti* τον Ιούλιο του 1724. Ήδη όμως από το 1712 ο Πέτρος θα την κάνει πρωτεύουσα της Ρωσίας και θα παραμείνει μέχρι την Οκτωβριανή Επανάσταση – με ένα μικρό διάλειμμα τεσσάρων ετών από το 1728 έως το 1732, όταν η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στη Μόσχα. Από εκείνη τη στιγμή, το νησί Βασιλιέφσκι, που επιλέχθηκε ως το κέντρο της πόλης, και η πλευρά του Βίμποργκ άρχισαν να χτίζονται εντατικά. Παράλληλα άρχισε η κατασκευή των προαστιακών ανακτόρων του Πετεργκόφ, του Εκατερινγκόφ και του Ορανιενμπάουμ. Από το 1713, όλοι όσοι υπηρετούσαν στην αυτοκρατορική αυλή έπρεπε να εγκατασταθούν στη νέα πρωτεύουσα.

Η ίδρυση της Πετρούπολης δημιούργησε ένα νέο πολεοδομικό περιβάλλον με άγνωστες μέχρι τότε μορφές αστικής ζωής (θέατρο, μασκαράτες). Αλλάξαν η εσωτερική διακόσμηση των σπιτιών, ο τρόπος ζωής, η σύνθεση του φαγητού κ.λπ. Η ανοικοδόμησή της ήταν μια πράξη ανάπτυξης του αστικού ιστού έναντι των απέραντων δασών που την περιέκλειαν. Επίσης, ο Πέτρος προσπάθησε να αλλάξει τη θέση των γυναικών στη ρωσική κοινωνία. Με ειδικά διατάγματα (1700, 1702 και 1724) απαγόρευσε τον αναγκαστικό γάμο. Έπρεπε να μεσολαβεί τουλάχιστον ένα διάστημα έξι εβδομάδων μεταξύ του αρραβώνα και του γάμου, «ώστε η νύφη και ο γαμπρός να μπορούν να γνωρίζουν ο ένας τον άλλον». Εάν κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ανέφερε το διάταγμα, «ο γαμπρός δεν θέλει να πάρει τη νύφη ή η νύφη δεν θέλει να παντρευτεί τον γαμπρό», ανεξάρτητα από το εάν οι γονείς επέμεναν, μπορούσαν να αρνηθούν τη σύναψη του γάμου. Από το 1702, δόθηκε στη μέλλουσα νύφη, και όχι μόνο στους συγγενείς της, το επίσημο δικαίωμα να διαλύει τον αρραβώνα. Επιπλέον, οι κανονισμοί που εκδόθηκαν μεταξύ 1696 και 1704 και αφορούσαν τη διεξαγωγή των δημόσιων εορτών εισήγαγαν την υποχρεωτική συμμετοχή σε αυτές όλων των Ρώσων, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών.

Η βασιλεία της Ελισάβετ (1741-61) και τα πρώτα χρόνια της βασιλείας της Αικατερίνης, από το 1762 μέχρι τον Α΄ Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1768-1774, βασίστηκαν πάνω στην κληρονομιά του Πέτρου. Η προσωρινή επιστροφή στη Μόσχα μετά τον θάνατο του Πέτρου φάνηκε να προμηνύει την εγκατάλειψη της νέας πρωτεύουσας, αλλά η επιστροφή της Άννας Ιβάνοβνα στην Πετρούπολη (βασίλευσε από το 1730 έως το 1740) σηματοδότησε την τελική δέσμευση για την ανάπτυξη ενός νέου πολιτικού κέντρου που θα υπερείχε σε σχέση με τη Μόσχα, και θα αποτελούσε την πολιτική και στρατιωτική έδρα της αυτοκρατορίας στις ακτές της

Βαλτικής. Έτσι η Μόσχα υποβαθμίστηκε σε μια καθαρά διοικητική πρωτεύουσα, παρότι η ενθρόνιση των τσάρων συνέχισε να λαμβάνει χώρα εκεί.

Η ανάδυση της Πετρούπολης ως αυτοκρατορικής πρωτεύουσας μεταμόρφωσε και την ίδια και την ενδοχώρα της και οδήγησε στην αναδιάταξη της στρατιωτικής ισχύος της Ρωσίας απέναντι στους Σουηδούς και στους Πρώσους. Η αναδιάταξη αυτή συνδεόταν με ένα είδος πολιτισμικού πολέμου εναντίον των γερμανικών επιρροών. Για παράδειγμα, στον διορισμό το 1749 του Γερμανού καθηγητή Γκέρχαρντ Μιούλερ στην Ακαδημία των Επιστημών και Τεχνών, ο ομόλογός του Ρώσος Μιχαήλ Λομονόσοφ, θεμελιωτής της σύγχρονης γεωλογίας και απόφοιτος της Σλαβο-Ελληνο-Λατινικής Ακαδημίας των αδελφών Λειχούδη, θα απαντήσει με την ίδρυση το 1755 του πρώτου ρωσικού πανεπιστημίου στη Μόσχα. Τις δεκαετίες του 1740 και του 1750, υπήρξε διάχυτη μια συνεχιζόμενη έχθρα μεταξύ Ρώσων και Γερμανών στην ακαδημία, αλλά και σε άλλους τομείς, συμπεριλαμβανομένου του στρατού. Έτσι, και η εργαλειώδης χρήση της θρησκείας από τη θεοσεβούμενη Ελισάβετ, που θα απαντηθεί από την πολιτική της Γερμανίδας στην καταγωγή Αικατερίνης, ώστε να εμφανίζεται πιο ορθόδοξη από τους ντόπιους Ρώσους, μπορεί να θεωρηθεί επίσης μια σημαντική στιγμή αυτής της πολιτισμικής διεκδυσίνδας.

8.2 Η εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης

Ο αντίκτυπος της προσωπικότητας και των επιτευγμάτων του Πέτρου στους συγχρόνους του αλλά και στους διαδόχους του ήταν πολύ ισχυρός. Και ίσως η μόνη συγκρίσιμη περίπτωση διαδόχου στον 18ο αιώνα είναι αυτή της Μεγάλης Αικατερίνης, μιας Γερμανίδας πριγκίπισσας που παντρεύτηκε τον εγγονό του, τον Πέτρο Γ'. Ο τελευταίος ήταν γιος της κόρης του, της μεγάλης δούκισσας Άννας Πάβλοβνα, αδελφής της αυτοκράτειρας Ελισάβετ (1741-1762). Η Αικατερίνη είναι πιθανό να εμπλέκεται στον θάνατο του συζύγου της, ο οποίος βασίλευσε μόλις 6 μήνες μετά τον θάνατο της Ελισάβετ (5 Ιανουαρίου 1762 – 9 Ιουλίου 1762). Ο Πέτρος Γ' είχε προκαλέσει την αντίδραση πολλών βογιάρων εξαιτίας της σύναψης ειρήνης με την Πρωσία, που είχε ως αποτέλεσμα η Ρωσία να βγει ηττημένη από τον Επταετή Πόλεμο, ενώ φαίνεται επίσης ότι μοιραζόταν πολλά από τα προτεσταντικά οράματα του παππού του για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Μεγαλύτερες αντιδράσεις, όμως, προκάλεσε η διακηρυγμένη του πεποίθηση ότι έπρεπε να εγκαταλειφθεί η δουλοπαροικία.

Η Αικατερίνη γεννήθηκε λουθηρανή, όταν όμως μετοίκησε στη Ρωσία το 1744 βαπτίστηκε ορθόδοξη. Μετά τη δολοφονία του συζύγου της, περιστοιχιζόταν από ισχυρές προσωπικότητες όπως οι πρίγκιπες Ορλόφ, Ποτέμκιν, Πονιατόφσκι κ.ά, που συνήθως ήταν και εραστές της και που συνέδραμαν στις γεωπολιτικές επιτυχίες.

Στην Αικατερίνη πρέπει να πιστώσει κανείς τρεις μεγάλες γεωπολιτικές επιτυχίες συγκρίσιμες με την έξοδο της Ρωσίας στη Βαλτική που πραγματοποίησε ο Μέγας Πέτρος: την αποδόμηση της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, την οποία διαμοίρασε τρεις φορές στα τέλη του 18ου αιώνα με τους Πρώσους και τους Αυστριακούς (1773, 1793, 1795)· τις μεγάλες νίκες στους δύο πολέμους που διεξήγαγε εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1768-1774, 1788-1792), οι οποίες κατέστησαν τη Ρωσία προστάτιδα δύναμη των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· και τέλος, μεταξύ των δύο ρωσοτουρκικών πολέμων, το 1783, τη διάλυση του Χανάτου των Τάταρων της Κριμαίας, που άνοιξε τον δρόμο για τον έλεγχο της Μαύρης Θάλασσας. Με τις επεκτάσεις αυτές η Ρωσία έγινε η μεγαλύτερη χώρα της Ευρώπης σε πληθυσμό: από τα 23.200.000 το 1763 (έναν χρόνο μετά την άνοδο της Αικατερίνης στον θρόνο) ανήλθε σε 37.400.000 κατοίκους το 1796 (έναν χρόνο μετά τον θάνατό της).

Συνοπτικά: με τον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας, το 1772, η Ρωσία έλαβε μέρος της Λευκορωσίας· με τον δεύτερο το 1793 τις περιοχές του Μινσκ, του Βολίν και του Ποντόλσκ· και με τον τρίτο μεταξύ 1795-1797 τις λιθουανικές επαρχίες, τη Μαύρη Ρωσία, το άνω τμήμα του Πρίπιατ και το δυτικό τμήμα του Βολίν. Επίσης, προσάρτησε το Δουκάτο της Κουρλάνδης. Στον *Α' Ρωσοτουρκικό Πόλεμο*, το 1774, θα κατακτήσει σημαντικά στρατηγικά σημεία στις εκβολές του Δνείπερου, του Ντον και στα Στενά του Κερτς (Κίνμπουρν, Αζόφ, Κερτς, Γενίκαλε). Στη συνέχεια, το 1783 προσαρτώνται η Μπάλτα, η Κριμαία και η περιοχή του Κουμπάν. Ο *Β' Ρωσοτουρκικός Πόλεμος* τελειώνει με την απόκτηση της παράκτιας λωρίδας μεταξύ του Μπουγκ και του Δνείστερου το 1791. Και τώρα πιο αναλυτικά.

8.2.1 Οι διαμελισμοί της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας

Δύο χρόνια μετά την ανακήρυξή της σε αυτοκράτειρα, το 1764, η Αικατερίνη τοποθέτησε στον πολωνικό θρόνο τον Στάνισλαβ Αύγουστο Πονιατόφσκι, τον πρώην εραστή της. Το κράτος της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας περιλάμβανε το Βασίλειο της Πολωνίας και το Μεγάλο Δουκάτο της Λιθουανίας. Αφορμή για

παρέμβαση στις υποθέσεις της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας αποτέλεσε το ζήτημα της θέσης των μη καθολικών θρησκευτικών μειονοτήτων, δηλαδή ορθοδόξων και προτεσταντών, ώστε να εξισωθούν τα δικαιώματά τους με εκείνα των καθολικών. Η Αικατερίνη άσκησε ισχυρή πίεση στους ευγενείς να εκλέξουν τον προστατευόμενό της Πονιατόφσκι στον πολωνικό θρόνο. Η εκλογή του, ωστόσο, προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις. Μέρος των Πολωνών ευγενών αντιτάχθηκε σε αυτές τις αποφάσεις και οργάνωσε μια αντιρωσική συμμαχία, τη Συνομοσπονδία του Μπαρ (1768-1772), που υποστηρίχτηκε από τη Γαλλία. Η εξέγερση καταπνίγηκε από τα ρωσικά στρατεύματα σε συμμαχία με τον Πολωνό βασιλιά. Το 1772, η Πρωσία και η Αυστρία, φοβούμενες την ενίσχυση της ρωσικής επιρροής στην Πολωνία και τις επιτυχίες της στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, πρόσφεραν στην Αικατερίνη μία πρόταση διαμελισμού της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας με αντάλλαγμα τον τερματισμό του πολέμου. Το 1772 πραγματοποιήθηκε ο *πρώτος διαμελισμός*. Η Αυστρία έλαβε τη Γαλικία, η Πρωσία την Πομερανία, και η Ρωσία το ανατολικό τμήμα της Λευκορωσίας έως το Μινσκ μαζί με τμήμα των λετονικών εδαφών που αποτελούσε προηγουμένως μέρος της Λιβονίας. Η Πολωνική Δίαιτα (Sejm) αναγκάστηκε να συμφωνήσει με τη διαίρεση των εδαφών της και να παραιτηθεί από κάθε είδους αξίωση για αυτά: η κοινοπολιτεία έχασε 380.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα και πληθυσμό 4 εκατομμυρίων.

Το 1793, πραγματοποιήθηκε ο *δεύτερος διαμελισμός*, ο οποίος και πάλι εγκρίθηκε από την τελευταία Δίαιτα στην ιστορία της κοινοπολιτείας, τη Δίαιτα του Γκρόντο (Grodno Sejm από την ομώνυμη πόλη, η σημερινή Χρόντα της Λευκορωσίας). Η Πρωσία έλαβε το Γκντανσκ, το Τορόύν, το Πόζναν (μέρος εδαφών κατά μήκος των ποταμών Βάρτα και Βιστούλα) και η Ρωσία την κεντρική Λευκορωσία με το Μινσκ και τη Νέα Ρωσία (εδάφη της σύγχρονης Ουκρανίας). Η Αυστρία δεν συμμετείχε στον δεύτερο διαμελισμό.

Ωστόσο, μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου διαμελισμού έλαβε χώρα μία πολύ σημαντική εξέλιξη, σε ιδεολογικό κυρίως επίπεδο, για την ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης: το Σύνταγμα της 3ης Μαΐου 1791 (ή αλλιώς «Κυβερνητικό Διάταγμα»), ένα κείμενο που εγκρίθηκε από την Πολωνική Δίαιτα, η οποία συνήλθε μεταξύ 1788 και 1792. Ήταν το πρώτο κωδικοποιημένο, σύγχρονο σύνταγμα στην Ευρώπη και το δεύτερο στον κόσμο, ύστερα από εκείνο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Πολωνοί ευγενείς και αστοί συνέβαλαν στην υιοθέτησή του. Θεμελίωσε ένα καθεστώς συνταγματικής μοναρχίας, προέβλεπε την τριμερή διάκριση των εξουσιών, εισήγαγε την πολιτική ισότητα μεταξύ αστών και ευγενών, ενώ έθεσε τους αγρότες υπό την προστασία της κυβέρνησης, μετριάζοντας τις καταχρήσεις του συστήματος της δουλοπαροικίας.

Οι γειτονικές μοναρχίες της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας αντέδρασαν στην υιοθέτηση του συντάγματος. Ο βασιλιάς Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β΄ της Πρωσίας και η Μεγάλη Αικατερίνη, έχοντας την υποστήριξη της αντιμεταρρυθμιστικής Συνομοσπονδίας Ταργκόβιτσα (από την ομώνυμη επίσης πόλη) των Πολωνών ευγενών, νίκησαν τον στρατό της κοινοπολιτείας το 1792. Η απάντηση των νικητών στις μεταρρυθμιστικές προσδοκίες των ηττημένων ήταν ακριβώς ο δεύτερος διαμελισμός το 1793.

Τον Μάρτιο του 1794 ξεκίνησε μια νέα εξέγερση υπό την ηγεσία του Άντζεϊ Ταντέους Κοστσιούσκο, στόχος της οποίας ήταν η αποκατάσταση της εδαφικής ακεραιότητας της κοινοπολιτείας και του Συντάγματος της 3ης Μαΐου. Ωστόσο, την άνοιξη του ίδιου έτους κατεστάλη από τον ρωσικό στρατό υπό τη διοίκηση του Αλεξάντρ Βασίλιεβιτς Σουβόροφ, ενώ ο Πονιατόφσκι έλαβε μεγάλα χρηματικά ποσά από τη Ρωσία για να παραμείνει υπό τον έλεγχό της. Έτσι, το 1795 πραγματοποιήθηκε ο *τρίτος διαμελισμός* της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας. Σε αυτόν η Αυστρία έλαβε τη νότια Πολωνία με το Λούμπλιν και την Κρακοβία, η Πρωσία την κεντρική Πολωνία με τη Βαρσοβία, και η Ρωσία τη Λιθουανία, την Κουρλάνδη, το Βολίν και τη δυτική Λευκορωσία.

8.2.2 Από τον Επταετή Πόλεμο στους ρωσοτουρκικούς πολέμους της Μεγάλης Αικατερίνης

Όπως προαναφέραμε, η άνοδος της Μεγάλης Αικατερίνης στον θρόνο το 1762 υπήρξε αποτέλεσμα μιας ήττας στον Επταετή Πόλεμο (1757-1763): η Ρωσία είχε πάρει το μέρος της ηττημένης Γαλλίας και είχε στραφεί εναντίον της σημαντικότερης συμμάχου της Αγγλίας, της Πρωσίας. Και όπως η Γαλλία προσπαθούσε να θέσει όρια στην παγκόσμια κυριαρχία της Αγγλίας, η Ρωσία προσπάθησε να περιορίσει τις εδαφικές φιλοδοξίες της Πρωσίας στην παλαιά επικράτεια της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας. Ο Επταετής Πόλεμος, ωστόσο, δημιούργησε μια νέα γενιά στρατηγών που οδήγησαν την αυτοκρατορία στις μεγαλύτερες νίκες της ενάντια στους Οθωμανούς τα επόμενα χρόνια. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1760, η περιοχή από τον Έλβα μέχρι τα Ουράλια και από τη Βαλτική μέχρι τα Στενά μετατρεπόταν σε περιοχή άμεσου γεωστρατηγικού και γεωπολιτικού ενδιαφέροντος για τη Ρωσία – ενδεικτικό το ότι με εντολή της Αικατερίνης έλαβε χώρα ένα εκτενές γεωγραφικό έργο, με συνεχείς επιστημονικές αποστολές από τις Δειναρικές Άλπεις μέχρι τον Καύκασο.

Κατά τη βασιλεία της Αικατερίνης Β' (1762-1796) η Ρωσική Αυτοκρατορία έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην ενσωμάτωση των Γερμανών ευγενών από τις επαρχίες της Βαλτικής, καθώς επίσης και των ένοπλων δυνάμεων του Χατμανάτου των Κοζάκων. Όσον αφορά τους Γερμανούς ευγενείς της Βαλτικής, έκανε προσεκτικά βήματα προς την αποδυνάμωση των εμπορικών προνομίων τους και εν μέρει «τους εξημέρωσε στην Αυλή», στο πνεύμα μιας απολυταρχικής πολιτικής. Όσον αφορά τους Κοζάκους, όμως, προχώρησε το 1764 στην κατάργηση του χατμανάτου, που είχε συγκροτηθεί στην περιοχή της Ζαπορίζια μετά το 1649 και αρκετές φορές πέρασε και αυτό κάτω από τον έλεγχο των Οθωμανών, όπως συνέβη και με το Χανάτο των Τάταρων της Κριμαίας. Για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους, οι Κοζάκοι έσπευσαν να ενσωματωθούν στο αυτοκρατορικό σύστημα. Έχοντας ήδη αναπτύξει την ταυτότητα μιας «μικρορωσικής» περιφέρειας, οι Κοζάκοι ευγενείς επεδίωξαν να συγχωνευτούν με τη «μεγαλορωσική» αριστοκρατία για να έχουν τη δυνατότητα να σταδιοδρομήσουν στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορίας. Παράλληλα η κατάργηση του χατμανάτου θεωρήθηκε ως μια νίκη της ορθοδοξίας, αφού οι Κοζάκοι ασπάστηκαν τον ορθόδοξο χριστιανισμό: έγιναν «οι Ρώσοι που μιλάνε ουκρανικά». Η κατάκτηση θεωρήθηκε ως μια μεγάλη νίκη εναντίον του καθολικισμού και του ισλάμ: η επιτυχία της Αικατερίνης στην ενσωμάτωση των Κοζάκων οφείλεται εν πολλοίς στη ρωσική νίκη στον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1768-1774 και στον πρώτο διαμελισμό της Πολωνίας (1772). Το χατμανάτο δεν ήταν πια σύνορο πλέον αλλά ενδοχώρα της αυτοκρατορίας.

Έτσι δημιουργήθηκαν δύο γεωπολιτικοί άξονες για τη Ρωσία με κέντρο τη Μόσχα: από τη μία η περιοχή της Αγίας Πετρούπολης ως η βάση του δυτικού άξονα που εξέβαλλε στη Βαλτική, και από την άλλη ο δεύτερος άξονας του Δνείπερου και της Μικρής Ρωσίας (Ουκρανίας) που εξέβαλλε στη Μαύρη Θάλασσα. Εάν, όμως, στον Βορρά ο μεγάλος εχθρός, οι Σουηδοί, είχε ηττηθεί, δεν συνέβαινε το ίδιο με τους Οθωμανούς στον Νότο, και τους εξαρτημένους από αυτούς Τάταρους της Κριμαίας. Συνεπώς, η αναδιάταξη των στρατευμάτων στην ενδοχώρα της Βαλτικής και στην κοιλάδα του Δνείπερου υπήρξε μια εγγενής συνέπεια των νέων αναγκών της ρωσικής αυτοκρατορικής στρατηγικής που σχετιζόταν στενά με το ζήτημα της διασποράς των περιφερειακών αντιπάλων της: λουθηρανοί Πρώσοι, καθολικοί Πολωνοί και Αυστριακοί, μουσουλμάνοι Οθωμανοί.

Όταν ξέσπασε η εξέγερση της Συνομοσπονδίας του Μπαρ, το 1768, ο Οθωμανός σουλτάνος Μουσταφά Γ' κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία, με πρόσχημα το γεγονός ότι ένα τμήμα του ρωσικού στρατού, καταδιώκοντας τους Πολωνούς, εισήλθε στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στον Α' Ρωσοτουρκικό Πόλεμο τα ρωσικά στρατεύματα νίκησαν τη συνομοσπονδία και άρχισαν να κερδίζουν τις νίκες τη μία μετά την άλλη στον Νότο. Έχοντας νικήσει σε πολλές θαλάσσιες (κυρίως στη ναυμαχία του Τσεσμέ τον Ιούνιο του 1770) και χερσαίες μάχες (κυρίως στη μάχη στο Κοζλούντζι της Βουλγαρίας με πρωταγωνιστή και πάλι τον Ρώσο στρατηγό Σουβόροφ τον Ιούνιο του 1774), η Ρωσία ανάγκασε την Οθωμανική Αυτοκρατορία να αποδεχθεί στις 21 Ιουλίου του 1774 τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, από το όνομα του μικρού χωριού της Βουλγαρίας στο οποίο υπογράφηκε (Küçük Kaynarca Antlaşması στα τουρκικά). Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέβαλε στη Ρωσία στρατιωτικές αποζημιώσεις της τάξεως των 4,5 εκατομμυρίων ρουβλίων και παραχώρησε επίσης τη βόρεια ακτή της Μαύρης Θάλασσας: τα δύο σημαντικά φρούρια του Γενίκαλε και του Κερτς, μαζί με την πόλη του Αζόφ, αυτή τη φορά οριστικά. Η συνθήκη του 1774 ξεκίνησε τη διαδικασία προσάρτησης των εδαφών της βόρειας ακτής της Μαύρης Θάλασσας, του Κουμπάν (περιοχή στον Βόρειο Καύκασο) και των παράλιων περιοχών της Γεωργίας στη Ρωσική Αυτοκρατορία, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1806-1812, και την προσάρτηση της Βεσσαραβίας και της δυτικής Γεωργίας.

Η Μαύρη Θάλασσα έπαψε πια να είναι οθωμανική λίμνη. Η Ρωσία εξασφάλισε το δικαίωμα να διατηρεί στόλο στον Εύξεινο Πόντο, αποκτώντας το δικαίωμα ελεύθερης ναυσιπλοΐας των υπό ρωσική σημαία εμπορικών πλοίων σε αυτόν, καθώς και ελεύθερου εμπορίου των Ρώσων υπηκόων στην οθωμανική επικράτεια. Οι Ρώσοι θα μπορούσαν να έχουν μόνιμη πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη και να ανοίξουν προξενείο όπου ήθελαν στα Βαλκάνια.

Ίσως όμως η σημαντικότερη γεωπολιτική νίκη της Ρωσίας ως αποτέλεσμα της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή ήταν η ανεξαρτησία του Χανάτου της Κριμαίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία – μια ανεξαρτησία που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την πλήρη ενσωμάτωση της χερσονήσου στη ρωσική επικράτεια. Σύμφωνα με τη συνθήκη, οι Τάταροι της Κριμαίας, του Κουμπάν και του Μπουτζάκ θα παρέμεναν πολιτικά ανεξάρτητοι, αλλά ως μουσουλμάνοι θα υπάγονταν στον Οθωμανό σουλτάνο ως χαλίφη. Ωστόσο, παρά την αποδοχή της συνθήκης από τις περισσότερες εκ των τουρκικών φυλών που κατοικούσαν εκεί, οι Τάταροι της Κριμαίας αρνήθηκαν να την αποδεχθούν και έστειλαν αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη με αίτημα να παραμείνουν υποτελείς της Πύλης. Η Ρωσία, για να μπορέσει να υπερκεράσει τις αντιδράσεις τους προσπάθησε να ελέγξει το χανάτο με την εκλογή ενός φιλορώσου χάνου, του Σαχίν Γκιράι. Ταυτόχρονα, απέτρεψε απόβαση οθωμανικών στρατευμάτων στη χερσόνησο και ανάγκασε τον νέο σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ Α' να αναγνωρίσει το νέο καθεστώς. Το 1782 ξέσπασε μια εξέγερση εναντίον του Γκιράι, η οποία όμως

κατεστάλη από τα ρωσικά στρατεύματα. Τελικά, το 1783, με διάταγμα της Μεγάλης Αικατερίνης, το Χανάτο της Κριμαίας, μαζί με το Κουμπάν και το Ταμάν, προσαρτήθηκε στη Ρωσία.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία καθυστέρησε την επικύρωση της συνθήκης, προσπαθώντας να επιτύχει μια αναθεώρηση των όρων της που αφορούσαν κυρίως τη Μολδαβία και τη Βλαχία. Σε αυτό υποστηρίχτηκε από ευρωπαϊκές δυνάμεις που ανησυχούσαν για την αυξανόμενη επιρροή της Ρωσίας στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Η Ρωσία επέστρεψε τη Βλαχία και τη Μολδαβία (μαζί με Βεσσαραβία και τα νησιά του Αιγαίου) στον οθωμανικό έλεγχο, αλλά της παραχωρήθηκε το δικαίωμα να προστατεύει τους ορθόδοξους χριστιανούς στις δύο ηγεμονίες σε περίπτωση κακομεταχείρισής τους από τους Οθωμανούς. Όπως θα δούμε παρακάτω, η Ρωσία ερμήνευε όχι μόνο αυτό, αλλά και άλλα σχετικά άρθρα της συνθήκης ως απόδοση σε αυτήν ενός γενικού δικαιώματος προστασίας των ορθόδοξων χριστιανών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ερμηνεία αυτή, που δεν γινόταν αποδεκτή από τους Οθωμανούς, θα αποτελέσει την αιτία μιας σειράς ρωσοτουρκικών πολέμων σε όλο τον 19ο αιώνα.

Ο Β΄ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος έλαβε χώρα μεταξύ των ετών 1787-1792 και ήταν μια ανεπιτυχής προσπάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να ανακτήσει τα εδάφη που είχαν κατακτηθεί από τη Ρωσία κατά τη διάρκεια του πρώτου πολέμου, συμπεριλαμβανομένης της Κριμαίας. Σε αυτόν οι Ρώσοι κατήγαγαν επίσης μια σειρά από σημαντικές νίκες, τόσο στην ξηρά (μεταξύ άλλων, τη μάχη του Κινμπούρν και την κατάληψη του λιμανιού Οτσάκοφ το 1788, και πάλι με πρωτοβουλία του στρατηγού Σουβόροφ) όσο και στη θάλασσα (η ναυμαχία στο Φιδονήσι το 1788, η ναυμαχία του Κερτς το 1790, η ναυμαχία στο ακρωτήριο Τένδρα το 1790 και η ναυμαχία της Καλιακρίας το 1791). Ως αποτέλεσμα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1791 αναγκάστηκε να υπογράψει τη Συνθήκη του Ιασίου, η οποία επιδίκασε οριστικά την Κριμαία και το λιμάνι του Οτσάκοφ στη Ρωσία, και επίσης ώθησε τα σύνορα μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών στον ποταμό Δνείστερο.

8.2.3 Πανορθόδοξη εξωτερική πολιτική: από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853)

Η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή αποτελεί μία μεγάλη καμπή στην ιστορία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά ταυτόχρονα και ένα μεγάλο ιστορικό πρόβλημα. Καμπή είναι διότι ξεκινά μια περίοδος όπου η νικήτρια Ρωσία παρέχει ένας είδος προστασίας στους ορθόδοξους πληθυσμούς των Βαλκανίων. Αυτή η συνθήκη ειρήνης σηματοδότησε την πιο σημαντική στιγμή από την οποία ξεκίνησε η σταδιακή αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ταυτόχρονα η αύξηση της ρωσικής επιρροής στη Βαλκανική χερσόνησο. Ο πόλεμος ενεργοποίησε τις εθνικές προσδοκίες τόσο των Μολδοβλάχων με την κατάληψη των ηγεμονιών από τους Ρώσους για τα 8 χρόνια του πολέμου, όσο και κυρίως των Ελλήνων, οι οποίοι ενεπλάκησαν στην εξέγερση των Πελοποννήσιων προκρίτων στα Ορλοφικά (1770). Οι αδελφοί Ορλόφ έπεισαν τους προκρίτους της Πελοποννήσου ότι επίκειται ρωσική στρατιωτική βοήθεια, τελικά όμως η εξέγερση λειτούργησε ως αντιπερισπασμός στις επιχειρήσεις των Ρώσων στη Μαύρη Θάλασσα και στο Αιγαίο πέλαγος. Έτσι κατεστάλη άγρια από τους Οθωμανούς σε συνεργασία με χιλιάδες άτακτα στρατεύματα Αλβανών. Στην πραγματικότητα τα Ορλοφικά αποτέλεσαν ό,τι αποκαλείται στην ελληνική ιστορία «κατάρρευση της ρωσικής προσδοκίας» και των μεσσιανικών προφητειών εκείνης της περιόδου ότι το «Ξανθό Γένος» του Βορρά θα απελευθέρωνε τους χριστιανούς των Βαλκανίων από τον οθωμανικό ζυγό.

Η «ρωσική προσδοκία» σχετίστηκε με δύο μεγάλα σχέδια της Μεγάλης Αικατερίνης, που ωστόσο περισσότερο έδειχναν τους γενικούς προσανατολισμούς της ρωσικής πολιτικής παρά υπαρκτούς στρατηγικούς σχεδιασμούς: α) το «Δακικό Σχέδιο», δηλαδή η ενοποίηση της Βλαχίας, της Μολδαβίας και της Βεσσαραβίας, κάτω από το όνομα «Δακία». Το κράτος αυτό θα αποτελούσε μια ουδέτερη σφήνα μεταξύ των τριών μεγάλων αυτοκρατοριών, της Αυστριακής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής, θα είχε χριστιανό ηγεμόνα αλλά δεν έπρεπε να ενωθεί ούτε με την Αυστρία ούτε με τη Ρωσία, και σε αυτό φαίνεται ότι η Αικατερίνη είχε εκμιαεύσει τη συναίνεση και του Αυστριακού αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄, και β) το «Βυζαντινό» (όπως είναι ευρύτερα γνωστό) ή καλύτερα «Γραικικό Σχέδιο» (όπως αναφέρεται στις ρωσικές πηγές), δηλαδή η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης, της Δεύτερης Ρώμης, από τη Μόσχα, την Τρίτη Ρώμη: ο στόχος της ανακήρυξης του εγγονού της Μεγάλης Αικατερίνης μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου ως αυτοκράτορα θα ήταν ένας είδος αναβίωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με έναν άλλο Κωνσταντίνο να συνεχίζει την παράδοση του «μαρμαρωμένου» Παλαιολόγου. Πιθανότατα, η Αικατερίνη το διατύπωσε ως ιδέα για πρώτη φορά σε μια επιστολή της προς τον Αυστριακό αυτοκράτορα Ιωσήφ Β΄ τον Σεπτέμβριο του 1782, αλλά έλαβε πιο σαφή χαρακτηριστικά με την παρέμβαση του πρίγκιπα Ποτέμκιν (Jan Kusber 2025: 13-25).

Οι στρατιωτικές νίκες εναντίον των Οθωμανών στους δύο μακροχρόνιους και αιματηρούς πολέμους της Μεγάλης Αικατερίνης υπήρξαν επίσης νίκες της ορθοδοξίας εναντίον του ισλάμ. Η προσάρτηση της Κριμαίας

έδωσε για πρώτη φορά στην αυτοκρατορία μια πατρογονική κληρονομιά με βαθιές ρίζες στην αρχαιότητα (τα ελληνικά ερείπια) και την αφετηρία της ορθοδοξίας ανάμεσα στους ανατολικούς Σλάβους (αφού ήταν η γενέτειρα του Βλαδίμηρου που εκχριστιάνισε τους Ρώσους). Η διπλή σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα και την ορθοδοξία δημιούργησε τη φιλοδοξία της πραγματοποίησης της τελικής ήττας των Οθωμανών και της αναβίωσης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή πράγματι σήμανε την έναρξη μιας περιόδου μεγάλης ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου για τους ορθόδοξους υπηκόους της αυτοκρατορίας και κυρίως τους Έλληνες, επειδή τους δινόταν η ευκαιρία παίρνοντας μπεράτια (berat: δικαιοδοτικά έγγραφα) από τα κατά τόπους ρωσικά προξενία να υψώνουν στα πλοία τους ρωσική σημαία και έτσι να εμπορεύονται ελεύθερα στη Μαύρη Θάλασσα, στα Στενά και φυσικά στο Αιγαίο και στην Ανατολική Μεσόγειο. Παρότι, όμως, η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή εκκίνησε μια διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης και σχετικής ευημερίας στους ελληνικούς πληθυσμούς στο νότιο άκρο της Βαλκανικής, παραδόξως, και κυρίως λόγω της στάσης των Ρώσων στα Ορλοφικά και της μη στήριξης της εξέγερσης των Πελοποννήσιων προεστών το 1770, στο κυρίαρχο σχήμα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας (Δημαράς, Κιτρομηλίδης) η εξέλιξη αυτή σήμανε και το τέλος των απελευθερωτικών μεσσιανικών οραμάτων που είχαν σαν βασικό πρωταγωνιστή το «ξανθό γένος». Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, 15 χρόνια μετά, με την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης, τη θέση των Ρώσων ως πιθανών απελευθερωτών θα πάρουν οι Γάλλοι του Ναπολέοντα. Ωστόσο, η πραγματικότητα υπήρξε περισσότερο πολύπλοκη: η ρωσική επιρροή συνέχισε να είναι ισχυρή στους ορθόδοξους πληθυσμούς των Βαλκανίων, όχι μόνο στα Ιόνια Νησιά, τα οποία θα περιέλθουν στον έλεγχο της Ρωσίας από το 1800 μέχρι το 1807 (η περίπτωση της οικογένειας Καποδίστρια), αλλά και σε μεγάλα τμήματα των ορθόδοξων ελίτ του οθωμανικού κράτους, μέσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη (Σταματόπουλος, 2024).

Η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, όμως, υπήρξε και μια συνεχής πηγή ερμηνευτικής διαμάχης μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, αλλά και για τους ιστορικούς των μεταγενέστερων αιώνων. Και αυτό γιατί σε κανένα άρθρο της δεν υπήρχε κάποια σαφής και καθαρή διατύπωση στην οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία να αναγνωρίζει τη Ρωσία ως εγγυήτρια των δικαιωμάτων των ορθόδοξων πληθυσμών. Μόνο στα άρθρα 7 και 14, υπήρχαν δύο έμμεσες αναφορές που γίνονταν διαρκώς αντικείμενο διαφορετικών ερμηνειών. Έτσι, στο άρθρο 7 αναφέρεται ότι «Η Υψηλή Πύλη υπόσχεται συνεχή προστασία της χριστιανικής θρησκείας και των εκκλησιών της» – εδώ όμως προφανώς δεν αναγνωρίζεται το δικαίωμα αυτό στη Ρωσία, αλλά οι ίδιοι οι Οθωμανοί δεσμεύονται να το πράξουν· και το άρθρο 14, στο οποίο αναφερόταν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία «χορηγεί άδεια στην Υψηλή Αυλή της Ρωσίας να χτίσει μια δημόσια εκκλησία “ελληνικού τυπικού” στην Κωνσταντινούπολη. Η εκκλησία θα είναι πάντα υπό την προστασία των πρέσβων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας». Αυτή είναι η διατύπωση που υπάρχει στο κείμενο της αγγλικής μετάφρασης της συνθήκης (J.C. Hurewitz, 1975).

Ίσως την πιο ικανοποιητική ερμηνεία για την έκφραση περί «ελληνικού τυπικού» την έδωσε ο Ρόντερικ Ντέιβισον, ένας από τους πιο σημαντικούς Αγγλοσάξονες ιστορικούς της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Κατά τον Ντέιβισον, οι διαφορετικές εκδοχές της συνθήκης σε διάφορες γλώσσες ευθύνονται για την ερμηνευτική σύγχυση. Το άρθρο 14 της συνθήκης αφορά ρωσική ορθόδοξη εκκλησία που επρόκειτο να χτιστεί στην Κωνσταντινούπολη, και συγκεκριμένα στη συνοικία του Γαλατά. Στο ρωσικό κείμενο, το άρθρο 14 ορίζει ότι η εκκλησία θα είναι «ελληνορωσικού τυπικού». Το ιταλικό κείμενο αναφέρει ότι η εκκλησία θα ονομάζεται «ρωσογραφικική». Στην ιστορία του ο Τζεβντέ πασά, ο μεγάλος Οθωμανός ιστορικός και νομικός του 19ου αιώνα, δεν κάνει καμία αναφορά στην εκκλησία που στο αγγλικό κείμενο της συνθήκης αναφέρεται ως «ελληνικού τυπικού», αλλά δηλώνει ότι η εκκλησία επρόκειτο να ονομαστεί εκκλησία των “dosogafa”, που όμως, σύμφωνα με τον Ντέιβισον, πιθανότατα αποτελεί παραφθορά του «ρωσογραφικική». Το ρωσικό σχέδιο της συνθήκης που παρουσιάστηκε στους Τούρκους περιείχε ένα άρθρο πανομοιότυπο με το άρθρο 14 της τελικής συνθήκης, το οποίο ανέφερε το δικαίωμα της Ρωσίας να χτίσει μια εκκλησία της «ελληνορωσικής» πίστης. Ο Ντέιβισον υποθέτει ότι στο αγγλικό κείμενο, που συντάχθηκε εν μέσω Κριμαϊκού Πολέμου το 1854, χρησιμοποιούνταν ο όρος από γαλλική μετάφραση της συνθήκης του 1775, εγκεκριμένης από τους Ρώσους. Αυτό σημαίνει ότι οι Ρώσοι από επιλογή δεν ήθελαν τη χρήση του όρου «ρωσογραφικός» αλλά μόνο «γραφικός», για να τονίσουν ακριβώς τη σχέση προστασίας με τους ελληνόφωνους ορθόδοξους της αυτοκρατορίας (Roderic Davison, 1963).

Άσχετα, όμως, με τις ερμηνείες των ιστορικών, αυτό το σημείο αποτέλεσε διαρκή πηγή αντιπαράθεσων μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ρωσίας και την απαρχή μιας σειράς πολεμικών αναμετρήσεων, αφού η ρωσική κυβέρνηση θα διεκδικούσε το ευρύτερο δικαίωμα προστασίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας (δηλαδή των Πρεσβυγενών Πατριαρχείων) και των ορθόδοξων πληθυσμών στην επικράτεια του Σουλτάνου. Στην πραγματικότητα, όλοι οι πόλεμοι που διεξήγε η Ρωσία εναντίον των Οθωμανών από τον Α΄ Ρωσοτουρκικό της

Μεγάλης Αικατερίνης μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1768-1774, 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856) είχαν ως σημείο εκκίνησης την απαίτηση της πρώτης να αποδεχθούν οι δεύτεροι τον ρόλο προστασίας. Όλοι οι πόλεμοι αυτοί ήταν νικηφόροι για τη Ρωσία εκτός από τον Κριμαϊκό: μετά την ήττα της σε αυτόν, θα τροποποιήσει την εξωτερική της πολιτική και θα τη μετατρέψει προοδευτικά από πανορθόδοξη σε πανσλαβιστική.

8.2.4 Αγροτικές εξεγέρσεις: μεταρρυθμίσεις και *Χάρτα της Αριστοκρατίας*

Η Αικατερίνη αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα «πεφωτισμένου μονάρχη» στην Ευρώπη του 18ου αιώνα μαζί με τον Ιωσήφ Β΄ της Αυστρίας και τον Φρειδερίκο Β΄ της Πρωσίας. Η ίδια είχε στενές σχέσεις με μεγάλους Γάλλους φιλοσόφους όπως ο Βολταίρος, ο Ντιντερό, ο Ντ' Αλαμπέρ κ.ά., και εάν ο Μέγας Πέτρος προσπάθησε να εκδυτικίσει τον τρόπο ζωής των ευγενών, αντιστοίχως η Μεγάλη Αικατερίνη προσπάθησε να τους διδάξει τις βασικές αρχές του Διαφωτισμού.

Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι, μόλις ανέβηκε στον θρόνο το 1762, έχοντας πληροφορηθεί ότι η γαλλική κυβέρνηση απειλούσε να σταματήσει τη δημοσίευση της περίφημης *Εγκυκλοπαίδειας*, η Αικατερίνη πρότεινε στον Ντιντερό να ολοκληρώσει το σπουδαίο έργο του στη Ρωσία υπό την προστασία της. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1766, προσπάθησε να ενσωματώσει στη νομοθεσία τις αρχές του Διαφωτισμού που έμαθε μελετώντας τους Γάλλους φιλοσόφους. Συγκάλεσε στη Μόσχα μια Μεγάλη Επιτροπή αποτελούμενη από 652 μέλη όλων των τάξεων (αξιωματούχοι, ευγενείς, αστοί και αγρότες) και διάφορων εθνικοτήτων. Η επιτροπή έπρεπε να εξετάσει τις ανάγκες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και τα μέσα ικανοποίησής τους. Η αυτοκράτειρα ετοίμασε τις *Οδηγίες για την Καθοδήγηση της Συνέλευσης*, κείμενο που βασίστηκε στα έργα σημαντικών φιλοσόφων της Δυτικής Ευρώπης, όπως και η ίδια παραδέχθηκε ανοικτά, ιδιαίτερα του Μοντεσκιέ και του Τσεζάρε Μπεκαρία.

Όπως, όμως, ο Μέγας Πέτρος, ούτε η Μεγάλη Αικατερίνη δεν θα προχωρήσει σε καμία κίνηση ελάφρυνσης της θέσης των δουλοπαροίκων: το αντίθετο. Μεταξύ των δύο ρωσοτουρκικών πολέμων που η ίδια θα διεξαγάγει και εξαιτίας ενός γεγονότος που έλαβε χώρα στα τελευταία χρόνια του πρώτου –η μεγάλη εξέγερση στα 1774 του Εμελιάν Ιβάνοβιτς Πουγκατσόφ, ενός Κοζάκου γαιοκτήμονα που λιποτάκτησε από τον ρωσικό στρατό–, η Αικατερίνη θα εκδώσει το 1785 τη *Χάρτα της Αριστοκρατίας*, ενός κειμένου που σηματοδοτούσε την ισχυροποίηση των δεσμεύσεων των δουλοπαροίκων έναντι των αφεντικών τους, παρότι η ίδια ήταν θεωρητικά αντίθετη στον θεσμό (Carol S. Leonard, 2010: 26-27).

Η Αικατερίνη είχε δυσανεστήσει την τάξη των αγροτών ήδη από την αρχή της βασιλείας της, ακυρώνοντας μια πράξη του συζύγου της Πέτρου Γ΄ που ουσιαστικά απελευθέρωνε τους δουλοπαροίκους που ανήκαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Οι αγρότες ήταν δυσανεστημένοι και εξαιτίας πολλών άλλων παραγόντων, όπως κακές σοδειές και επιδημίες, ειδικά αυτής του 1771. Οι ευγενείς, ήδη από το 1767, στα προεόρτια του Α΄ Ρωσοτουρκικού Πολέμου, επέβαλαν έναν κανόνα αυστηρότερο από ποτέ, μειώνοντας τη γη κάθε δουλοπαροίκου και περιορίζοντας περαιτέρω τις ελευθερίες τους. Η δυσανεσκεία οδήγησε πολλούς από αυτούς σε εκτεταμένα ξεσπάσματα βίας και ταραχές, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πουγκατσόφ.

Η *εξέγερση του Πουγκατσόφ* (Vosstaniye Pugacheva), που ονομάζεται επίσης Πόλεμος των Αγροτών ή Εξέγερση των Κοζάκων, του 1773-1775, ήταν η κύρια σε μια σειρά λαϊκών εξεγέρσεων που έλαβαν χώρα στη Ρωσική Αυτοκρατορία αφότου ανέβηκε στην εξουσία το 1762 η Μεγάλη Αικατερίνη. Βέβαια, ήταν και η κορύφωση μιας σειράς αγροτικών εξεγέρσεων που είχαν ξεκινήσει από τις αρχές του 17ου αιώνα και συνεχίστηκαν στον 18ο, όντας μια ένδειξη για τις άθλιες συνθήκες ζωής των δουλοπαροίκων. Το ενδιαφέρον είναι ότι οι εξεγερμένοι μετά το μεγάλο θρησκευτικό σχίσμα της δεκαετίας του 1660 συνήθως ανήκαν στη θρησκευτική ομάδα των Παλαιόπιστων. Πολλοί από τους Παλαιόπιστους αναζήτησαν καταφύγιο από τις διώξεις σε απομακρυσμένες περιοχές για να μπορέσουν να διατηρήσουν την πίστη τους. Οι Ρώσοι αγρότες συμμετείχαν σε τέσσερις μεγάλες εξεγέρσεις τον 17ο και 18ο αιώνα. Το 1606-1607 οι επαναστάτες με επικεφαλής τον Ιβάν Μπολόντινοφ έφτασαν στη Μόσχα, αλλά αυτή ήταν η τελευταία φορά που η παλαιά πρωτεύουσα απειλήθηκε από μια τέτοια εξέγερση. Η εξέγερση του Στεπάν Ράζιν το 1670-1671, λίγα χρόνια μετά το σχίσμα, υπήρξε πολύ βίαιη, με μαζικές δολοφονίες ευγενών γαιοκτημόνων στην περιοχή του Βόλγα. Η εξέγερση των Κοζάκων του Ντον υπό την ηγεσία του αταμάνου Κοντράτι Μπουλάβιν το 1707-1708 πυροδότησε εξεγέρσεις αγροτών σε γειτονικές επαρχίες της νότιας Ρωσίας, αλλά ήταν κυρίως υπόθεση Κοζάκων. Παλαιόπιστοι που ζούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές φιγουράρουν μεταξύ των ανταρτών υπό τους Ράζιν, Μπουλάβιν και Πουγκατσόφ. Οι Ουκρανοί αγρότες ενώθηκαν επίσης με τους Κοζάκους σε μαζικές εξεγέρσεις το 1648 και 1768. Όλες οι εξεγέρσεις, ειδικά εκείνη του Πουγκατσόφ, προκάλεσαν πανικό μεταξύ των ευγενών και των κρατικών αρχών, αλλά όλες κατεστάλησαν βίαια. Σε αυτές τις εξεγέρσεις ο συμφυρμός

της οικονομικής με τη θρησκευτική διαμαρτυρία είχε ως αποτέλεσμα οι εξεγερμένοι να θεωρούν ότι είναι οι υποστηρικτές ενός «καλού», δηλαδή νόμιμου τσάρου, ο οποίος ισχυριζόταν ότι ήταν στο πλευρό των καταπιεσμένων και των εκμεταλλευομένων.

Η τελευταία από αυτές ξεκίνησε ως μια οργανωμένη εξέγερση Κοζάκων με επικεφαλής τον Εμελιάν Πουγκατσόφ (Emelyan Pugachev), έναν δυσανεσχημένο πρώην υπολοχαγό του ρωσικού στρατού, σε ένα φόντο βαθιάς αγροτικής αναταραχής και πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η εξέγερση ξέσπασε στα νοτιοανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, εκεί όπου Παλαιόπιστοι και άλλοι φυγάδες που προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την αυτοκρατορική εξουσία συναναστρέφονταν με μη ρωσικές φυλές της στέπας. Ο Πουγκατσόφ ήταν ο ίδιος Κοζάκος του Ντον, αλλά το κίνημά του ξεκίνησε μεταξύ των Κοζάκων του Γίκ – Γίκ ήταν το παλιό όνομα του ποταμού Ουράλη, που πηγάζει από τα Ουράλια και αφού διασχίσει τις δυτικές επαρχίες του Καζακστάν χύνεται στην Κασπία. Ο Πουγκατσόφ προσηλυτίστηκε στους Παλαιόπιστους, και μετά την αρχική του επιτυχία, ανέλαβε την ηγεσία μιας εναλλακτικής κυβέρνησης στο όνομα του αποθανόντος τσάρου Πέτρου Γ΄, κηρύσσοντας το τέλος της δουλοπαροικίας. Αυτή η οργανωμένη ηγεσία αποτέλεσε μια πρόκληση στην αυτοκρατορική εξουσία της Αικατερίνης Β΄. Η εξέγερση κατάφερε να εδραιώσει την υποστήριξη από διάφορες ομάδες, συμπεριλαμβανομένων των αγροτών, των Κοζάκων και του ιερατείου των Παλαιόπιστων. Κάποια στιγμή, οι επικεφαλής της εξέγερσης διεκδίκησαν τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της επικράτειας μεταξύ του ποταμού Βόλγα και των Ουραλίων. Ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα της εξέγερσης υπήρξε η μάχη του Καζάν τον Ιούλιο του 1774.

Ο Πουγκατσόφ είχε δημιουργήσει ιστορίες για τον εαυτό του ως ενός αγίου που βοηθούσε τους απλούς ανθρώπους, άκουγε τα προβλήματά τους, προσευχόταν για αυτούς, προσπαθώντας να συσπειρώσει τους αγρότες και τους δουλοπαροίκους, με πολύ συντηρητικές αξίες, στον σκοπό του. Στο μανιφέστο του τον Ιούλιο του 1774 θα αναφέρει: «Με τη χάρη του Θεού, εμείς, ο Πέτρος Γ΄, Αυτοκράτορας Πασών των Ρωσιών [...] με βασιλική και πατρική φιλανθρωπία χορηγούμε αυτό το προσωπικό [...] διάταγμα [ukaz] σε όλους όσους ήταν προηγουμένως αγρότες και υπήκοοι των πομέστνικων, να είναι αληθινοί και πιστοί υπηρέτες του θρόνου μας, και τους ανταμείβουμε με τον αρχαίο σταυρό και προσευχή, με γενειοφόρα κεφάλια, με την ελευθερία και το δικαίωμα να είμαστε για πάντα Κοζάκοι, που δεν ανεχόμαστε ούτε στρατολόγηση ούτε κεφαλικό φόρο ούτε άλλες χρηματικές οφειλές, και τους ανταμείβουμε με την κυριότητα στη γη, στα δάση, στα λιβάδια και στους ψαρότοπους, και με αλυκές, χωρίς αγορά και χωρίς οφειλές σε χρήμα ή σε είδος, και απελευθερώνουμε τους αγρότες και όλο τον λαό από τους φόρους και τα βάρη που επιβλήθηκαν από πονηρούς ευγενείς και μισθοφόρους δικαστές» (Geoffrey Hosking, 2011: 229-230).

Το μήνυμα του Πουγκατσόφ δεν απευθυνόταν μόνο στους Ρώσους δουλοπαροίκους, αλλά και σε μη ρωσικά φύλα όπως οι Καλμούκοι και οι Μπασκίροι, που ζητούσαν να πάρουν τις απαλλοτριωμένες τους γαίες πίσω. Ο στρατός του έφτασε μέχρι και τις 10.000 άντρες όταν πολιορκήσε το Ορενμπούργκ. Όταν απέτυχε να το καταλάβει κατηφόρισε στη μέση και στη νότια λεκάνη του Βόλγα, προκαλώντας τρόμο σε ευγενείς, κληρικούς, επιστάτες, και φοροσυλλέκτες. Η εξέγερση τελικά απέτυχε, αλλά εξαιτίας του βίαιου χαρακτήρα της είχε ως αποτέλεσμα η Αικατερίνη να απομακρυνθεί από κάθε ιδέα απελευθέρωσης των δουλοπαροίκων. Οι ομάδες του Πουγκατσόφ ηττήθηκαν στα τέλη Μαρτίου και στις αρχές Απριλίου του 1774 από τον στρατηγό Μπίμπικοφ, αλλά ο Πουγκατσόφ δραπέτευσε στα νότια Ουράλια, στην Μπασκίρια, όπου στρατολόγησε νέους υποστηρικτές. Στη συνέχεια, οι αντάρτες επιτέθηκαν στην πόλη του Καζάν, καίγοντας το μεγαλύτερο μέρος της στις 23 Ιουλίου 1774. Αν και χτυπήθηκε τρεις φορές στο Καζάν από τα τσαρικά στρατεύματα, ο Πουγκατσόφ δραπέτευσε από τον Βόλγα και συγκέντρωσε νέες δυνάμεις καθώς κατέβαινε τη δυτική όχθη του ποταμού, καταλαμβάνοντας τις κυριότερες πόλεις της περιοχής. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1774 απέτυχε να καταλάβει το Τσαρίτσιν, και τελικά ο στρατός του θα ηττηθεί στη στέπα πέρα από αυτή την πόλη. Οι πιο πιστοί του οπαδοί τον πρόδωσαν στις αρχές. Μετά από μακρά ανάκριση, εκτελέστηκε δημόσια στη Μόσχα στις 10/21 Ιανουαρίου 1775.

Όπως αναφέραμε, η Μεγάλη Αικατερίνη εμπνευσμένη από τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού ήθελε να αναμορφώσει με βάση αυτές τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Συνεχίζοντας την πολιτική εκσυγχρονισμού του Μεγάλου Πέτρου, προχώρησε σε σημαντικές μεταρρυθμίσεις στον εκπαιδευτικό τομέα, και το 1775 ψήφισε το Καταστατικό για τη Διοίκηση των Επαρχιών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, διαιρώντας τη χώρα σε επαρχίες (50) και περιφέρειες (500). Ωστόσο το 1785, αμέσως μόλις ολοκληρώθηκε η ενσωμάτωση της Κριμαίας (1783), η Αικατερίνη θα απονεμίσει στους ευγενείς τη Χάρτα της Αριστοκρατίας, αυξάνοντας τη δύναμη των γαιοκτημόνων ολιγαρχών επί των δουλοπαροίκων τους.

Οι ευγενείς είχαν ήδη απαλλαγεί από το 1762 με το σχετικό διάταγμα του Πέτρου Γ΄ από την υποχρέωση παροχής στρατιωτικής ή διοικητικής υπηρεσίας. Το διάταγμα (για την ακρίβεια «Διακήρυξη») κατέστησε προαιρετική την παροχή υπηρεσίας, και επειδή ήταν αρκετοί όσοι ήδη υπηρετούσαν τη στρατιωτική τους θητεία

είτε απολύθηκαν, είτε επειδή δεν είχαν συμπληρώσει δωδεκαετία (που θα τους έδινε τον βαθμό του στρατηγού), συνέχισαν να υπηρετούν. Στους απολυθέντες δόθηκε το δικαίωμα να ταξιδεύουν ελεύθερα σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη και να υπηρετούν εκεί, με τη δυνατότητα επιστροφής τους στη Ρωσία κατόπιν σχετικού αιτήματος. Έχοντας προσφέρει τέτοιες ευκαιρίες, ο Πέτρος Γ΄ εξέφρασε τη βεβαιότητα ότι οι ευγενείς θα συνέχιζαν να παρέχουν στρατιωτική και διοικητική υπηρεσία οικειοθελώς. Αλλά η Αικατερίνη Β΄ ήταν δυσαρεστημένη με το περιεχόμενο του διατάγματος. Έτσι, στις αρχές του 1763, διόρισε μια επιτροπή για την αναθεώρησή του.

Η *Οδηγία* (Nakaz), που δημοσιεύτηκε από την Αικατερίνη Β΄ το 1767-68, «διόρθωσε» κατά κάποιον τρόπο τις διατάξεις του διατάγματος του Πέτρου Γ΄. Ταυτόχρονα, όμως, αποτέλεσε την προσπάθεια αντικατάστασης του Νομικού Κώδικα (*Sobornoe Ulozhenie*) που προέκυψε από το Zemsky Sobor του 1649. Αποτελούνταν από 22 κεφάλαια και 655 άρθρα, εκ των οποίων περισσότερα από 400 αποτελούσαν αντιγραφή αποσπασμάτων από έργα του Μοντεσκιέ, του Μπεκαρία και άλλων δυτικών διανοητών. Αλλά, ενώ διακήρυττε την ισότητα όλων ενώπιον του νόμου και αποδοκίμαζε τη θανατική ποινή και τα βασανιστήρια, προλαβαίνοντας έτσι τόσο το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών του 1776 όσο και το Σύνταγμα της Πολωνίας του 1791, επιβεβαίωνε την κυρίαρχη θέση της τάξης των ευγενών, η οποία είχε το «φυσικό» δικαίωμα να είναι η ελίτ της κοινωνίας. Αλλά η τάξη των ευγενών ήταν επίσης υποχρεωμένη να επιβεβαιώσει το υψηλό της πεπρωμένο: «Η αρετή και η τιμή πρέπει να είναι οι κανόνες της, να προδιαγράφουν αγάπη για την πατρίδα, ζήλο για υπηρεσία, υπακοή και πίστη στον Κυρίαρχο και να εμπνέει συνεχώς τα μέλη της να μην κάνουν ποτέ μια άτιμη πράξη». Σε αντάλλαγμα, όμως, των υπηρεσιών που έπρεπε να συνεχίσουν να προσφέρουν οι ευγενείς, θα λάμβαναν και μια σημαντική ανταμοιβή. Από νομική άποψη, εάν η ψήφιση του Νομικού Κώδικα (*Ulozhenie*) του 1649 στη Μόσχα κατέστησε επίσημα παράνομο για τους δουλοπαροίκους να εγκαταλείπουν τα κτήματα των κυρίων τους χωρίς άδεια, το διάταγμα του 1767 αρνιόταν επίσημα στους δουλοπαροίκους το δικαίωμα να υποβάλλουν αναφορές κατά των ιδιοκτητών τους ενώπιον του Τσάρου. Εάν το *Ulozhenie* του 1649 έθεσε επίσημα τους δουλοπαροίκους υπό τη δικαιοδοσία των αρχόντων τους, το Nakaz του 1767 τους αρνήθηκε επίσημα τη νομική προσφυγή – αν και πριν από το 1767 δεν υπήρχε τίποτα παρόμοιο στη Ρωσία με το αντίστοιχο δικαίωμα στις βασιλικές αυλές της μεσαιωνικής Αγγλίας, όπου οι δουλοπάροικοι μπορούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις να υποβάλλουν προσφυγή πέρα από τα τοπικά δικαστήρια των αρχόντων τους. Υπό αυτή την έννοια, η κατάσταση των Ρώσων δουλοπαροίκων μετά το 1767 ήταν μάλλον χειρότερη από εκείνη των δουλοπαροίκων στη μεσαιωνική Αγγλία ή σε άλλες κεντροευρωπαϊκές χώρες όπως η Αυτοκρατορία των Αψβούργων (Tracy Dennison, 2011: 42).

Αυτή η ενισχυμένη θέση της ρωσικής αριστοκρατίας θα εκφραστεί στην περίφημη *Χάρτα της Αριστοκρατίας*, που σε μια πρώτη μορφή είχε τύχει επεξεργασίας το 1771 αλλά ανακοινώθηκε στις 28 Απριλίου του 1785, ημέρα γενεθλίων της Μεγάλης Αικατερίνης. Για την ακρίβεια, ο τίτλος του κειμένου ήταν: *Πιστοποιητικό Δικαιωμάτων, Ελευθεριών και Προνομίων της Ευγενούς Ρωσικής Αριστοκρατίας* (Gramota na prava, vol'nosti i preimushchestva blagorodnogo rossiyskogo dvoryanstva).

Η χάρτα ξεκινά με μια μακρά εισαγωγή για το μεγαλείο της Ρωσίας, τα πλεονεκτήματα της τάξης των ευγενών και το έλεος των μοναρχών απέναντί της, και στη συνέχεια προχωρά σε μια δήλωση των δικαιωμάτων και των προνομίων της αριστοκρατίας (92 άρθρα). Χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, τα οποία εμπεριέχουν τις βασικές της θέσεις:

Α) Οι τίτλοι ευγενείας θεωρούνταν ως αναφαίρετη κληρονομική ιδιότητα που επεκτεινόταν σε όλα τα μέλη της οικογένειας του ευγενούς. Οι λόγοι για τη στέρηση του τίτλου ευγενείας θα μπορούσαν να είναι μόνο ποινικά αδικήματα. Επίσης, οι ευγενείς απαλλάσσονταν από τη σωματική τιμωρία και επιβεβαιωνόταν η Διακήρυξη του 1762 για απαλλαγή τους από την υποχρεωτική δημόσια υπηρεσία.

Β) Αναγνωρίζονταν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας τους πάνω στη γη, και εξ αυτού πάνω στους δουλοπαροίκους. Η χάρτα, παρότι δεν έκανε καμία αναφορά στους δουλοπαροίκους αλλά μόνο στη γη, στην πραγματικότητα μετέτρεπε τους τελευταίους σε ατομική ιδιοκτησία των κυρίων τους, από τη στιγμή που ήταν πλήρως προσδεμένοι στη γη. Και την περίοδο αυτή οι δουλοπάροικοι αποτελούσαν τον μισό πληθυσμό της χώρας.

Γ) Οι ευγενείς είχαν το δικαίωμα να ασχολούνται με επιχειρηματικές δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένου του θαλάσσιου εμπορίου. Επιτρεπόταν επίσης να έχουν στην ιδιοκτησία τους εργοστάσια ή μικρές βιοτεχνίες στα χωριά τους αλλά και να ιδρύουν μικρές πόλεις στα κτήματά τους και να έχουν εμπορικές αγορές και εκθέσεις σε αυτές. Οι ευγενείς επιτρεπόταν να ασχολούνται με το χονδρεμπόριο ή να αποστέλλουν από συγκεκριμένα λιμάνια στο εξωτερικό τα αγαθά που είχε ή παρήγε ο καθένας στα κτήματα, στις βιοτεχνίες ή στα κάθε είδους εργοστάσια.

Απαλλάσσονταν επίσης από προσωπικούς φόρους. Έχει, πάντως, ενδιαφέρον ότι την ίδια χρονιά, το 1785, η Αικατερίνη εξέδωσε και τη *Χάρτα των Πόλεων*, η οποία κατένειμε όλους τους αστούς σε έξι ομάδες με στόχο να περιορίσει τη δύναμη των ευγενών και να δημιουργήσει μια μεσαία αστική τάξη. Η Αικατερίνη εξέδωσε επίσης τον Κώδικα Εμπορικής Ναυσιπλοΐας και τον Κώδικα Εμπορίου Αλατιού του 1781, το Αστυνομικό Διάταγμα του 1782 και το Καταστατικό της Εθνικής Εκπαίδευσης του 1786.

Δ) Τέλος, οι αριστοκράτες είχαν το δικαίωμα να δημιουργούν τις δικές τους Συνελεύσεις Ευγενών. Αυτές οι συνελεύσεις είχαν δικαιώματα ιδιοκτησίας (για παράδειγμα, να έχουν δικά τους οικονομικά, υπαλλήλους κ.λπ.), και κυρίως πολιτικά δικαιώματα: για παράδειγμα, να υποβάλλουν τα «αιτήματά» τους στον αυτοκράτορα. Η συνέλευση περιλάμβανε όλους τους ευγενείς που είχαν κτήματα σε μια συγκεκριμένη επαρχία. Σε αυτήν εκλεγόταν ένας αρχηγός, που εκπροσωπούσε τους ευγενείς στον αυτοκράτορα και στην τοπική διοίκηση. Οι ευγενείς που δεν είχαν γη και ήταν κάτω των 25 ετών αποκλείονταν από τις εκλογές.

Ο 18ος αιώνας τελείωσε συμβολικά το 1795, με τον θάνατο της Αικατερίνης. Ο θάνατός της όμως δεν σήμαινε ότι τελείωνε και η ρωσική κοινωνία όπως αυτή την είχε διαμορφώσει, μέσα από μια περίεργη μείξη: της κυριαρχίας των μεταρρυθμιστικών ιδεωδών του Διαφωτισμού και ταυτόχρονα της ενίσχυσης των προνομίων των ευγενών και της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας. Η Χάρτα της Αριστοκρατίας εκπροσωπούσε ακριβώς αυτή την αντιφατική στιγμή: γιατί την ίδια στιγμή που η τάξη των γαιοκτημόνων αποκτούσε απόλυτη εξουσία πάνω στους δουλοπαρόικους, ανοιγόταν μπροστά της, με τη βοήθεια της μοναρχίας, ο δρόμος της αστικοποίησής της, όπως ακριβώς συνέβη με τους Άγγλους γαιοκτήμονες τον 17ο αιώνα. Η ενίσχυση των δουλοπαροικιακών σχέσεων δεν γινόταν για να επιστρέψει τη Ρωσία στο 1649, αλλά είχε στόχο την ανάπτυξη του εξωτερικού της εμπορίου – και μιλάμε κυρίως για το εμπόριο σιτηρών. Η διαδικασία φαίνεται να ομοιάζει με τη διαδικασία τσιφλικοποίησης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά στην τελευταία οι δυνατότητες των αγροτών να διεκδικήσουν ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω στη γη ήταν ακόμη πολύ ισχυρές.

8.2.5 Η ανάδυση της υβριδικής αυτοκρατορίας: η σύνθεση αποικιοκρατικού και ηπειρωτικού είδους αυτοκρατορικής διακυβέρνησης

Στα τέλη του 18ου αιώνα η Ρωσία βρισκόταν σε ένα μεταίχμιο. Ήδη στην ευρωπαϊκή ήπειρο είχαν διαμορφωθεί και τα δύο είδη αυτοκρατορικής διακυβέρνησης: το αποικιακό από τις δυτικοευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις, το ηπειρωτικό από γείτονες και αντιπάλους όπως οι Αψβούργοι και οι Οθωμανοί. Η Ρωσία όμως από τον Μεγάλο Πέτρο μέχρι τη Μεγάλη Αικατερίνη, από τις νίκες δηλαδή εναντίον των Σουηδών στις νίκες εναντίον των Οθωμανών, διαμόρφωσε ένα υβριδικό μοντέλο διακυβέρνησης.

Έτσι, από τη μία προχώρησε σε κατακτήσεις όχι υπερπόντιες αλλά χερσαίες, εκμεταλλευόμενη την αποδυνάμωση των μεγάλων της αντιπάλων, Σουηδών, Οθωμανών αλλά και Πρώσων: η Βαλτική, η Πολωνία και η Μικρή Ρωσία (Ουκρανία) ήταν οι πιο σπουδαίες από αυτές. Η Φινλανδία προσαρτήθηκε για να ενισχυθεί η ασφάλεια της Αγίας Πετρούπολης, ενώ στρατιωτικοί και γεωπολιτικοί παράγοντες, βρίσκονταν επίσης πίσω από την αρχική απόφαση της Ρωσίας να περάσει στην περιοχή του Καυκάσου και να ενσωματώσει τη Γεωργία στην αυτοκρατορία. Στις κατακτήσεις αυτές ως ιδεολογικό όπλο χρησιμοποίησε κατά κόρον την ορθοδοξία. Η Γαλλική Επανάσταση, όμως, παρά τα ιδεολογικά ανοίγματα της Αικατερίνης σε εκπροσώπους κυρίως του Γαλλικού Διαφωτισμού, προκάλεσε μια κρίση του Παλαιού Καθεστώτος, με ό,τι αυτό εκπροσωπούσε. Ήδη πριν το ξέσπασμά της, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετώπιζε ως απειλή την επέκταση των κοσμικών ιδεών, οι οποίες και δημιούργησαν έναν ανταγωνισμό στη σχέση ανάμεσα στη θρησκευτική και στην εθνική ταυτότητα. Η μεγάλη επέκταση της αυτοκρατορίας συνδυάστηκε με την εργαλειοποίηση της ορθοδοξίας που είχε καθυποτάξει τον πολωνικό καθολικισμό και είχε ξεκινήσει την κατάκτηση του ισλάμ προς τον Δούναβη και την Υπερκαυκασία.

Από την άλλη, όμως, κατά τη διάρκεια αυτής της επέκτασης, η κυβερνώσα ελίτ επιθυμούσε να αφομοιώσει τους αλλοεθνείς πληθυσμούς μέσω του γλωσσικού εκρωσισμού: μετατρέποντας τους Εσθονούς, τους Λετονούς, τους Λιθουανούς, τους Λευκορώσους, τους Ουκρανούς και τους Τάταρους της Κριμαίας σε «Ρώσους» –τουλάχιστον γλωσσικά, αν και όχι απαραίτητα εθνοτικά–, δημιουργούσε μια νέα συνθήκη ελέγχου των κατακτημένων πληθυσμών που διέφερε από τον τρόπο που επέβαλλαν την κυριαρχία τους οι Οθωμανοί και οι Αψβούργοι. Η διαδικασία του γλωσσικού εκρωσισμού δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάδυση ενός αυτοκρατορικού εθνικισμού ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, όταν Αψβούργοι και Οθωμανοί ανακάλυψαν τη δραστική του λειτουργικότητα μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα. Φυσικά, κάτι τέτοιο μπορούσε να επιτευχθεί

μόνο με την ισχυρή παρουσία του αυτοκρατορικού στρατού για να επιβάλλει τη ρωσική ισχύ σε όλο το εύρος των νεοκατακτημένων εδαφών. Η αυτοκρατορική στρατηγική ενός αναδυόμενου ρωσικού ορθόδοξου εθνικισμού θα πάρει σάρκα και οστά κυρίως με τη νίκη του τσάρου Αλέξανδρου Α΄, εγγονού της Μεγάλης Αικατερίνης, επί του Ναπολέοντα (John P. LeDonne, 2004: 144-145).

Παράλληλα, η ρωσική εξάπλωση βασίστηκε σε εισαγόμενες από την Ευρώπη διοικητικές δομές, τεχνολογίες, ακόμη και σε στελέχη τόσο στρατιωτικά όσο και πολιτικά. Όπως ισχύει με τις περισσότερες αυτοκρατορίες, η τσαρική Ρωσία χαρακτηριζόταν από πολυεθνικότητα και πολυγλωσσία. Όμως οι κατακτημένοι νομαδικοί –μουσουλμανικοί και μη– πληθυσμοί είχαν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχους που υποτάχθηκαν από άλλες ευρωπαϊκές αποικιακές αυτοκρατορίες, σε άλλες περιοχές του κόσμου. Για παράδειγμα, το εμπόριο γούνας προσέλκυσε τους Ρώσους στη Σιβηρία, πέρα από τα Ουράλια, όπως ακριβώς είχε συμβεί με τους Γάλλους στον Καναδά. Επίσης, η βασισμένη στην παραγωγή βαμβακιού οικονομία στην Κεντρική Ασία του 19ου αιώνα (της οποίας μεγάλο μέρος κατακτήθηκε μέσω της σύγκρουσης με τη Μεγάλη Βρετανία σε ό,τι αποκλήθηκε το «Το Μεγάλο Παιχνίδι») είχε ομοιότητες με την αντίστοιχη εκμετάλλευση από τους Βρετανούς της παραγωγής βαμβακιού στην Αίγυπτο και στην Ινδία.

Οι τρεις κυριότερες κτήσεις, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ήταν οι επαρχίες της Βαλτικής, η Νέα Ρωσία (Ουκρανία) και η Πολωνία. Οι πρώτες ήταν ζωτικής σημασίας για τη ρωσική οικονομία, γιατί άνοιγαν άμεσους εμπορικούς δρόμους με την Ευρώπη, οι οποίοι συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη κατά τον 18ο αιώνα. Από το τέλος του 19ου αιώνα, η «Νέα Ρωσία» και οι στέπες του Νότου αποτελούσαν τον κορμό της ρωσικής γεωργικής παραγωγής, της βιομηχανίας άνθρακα και της μεταλλουργίας: χωρίς αυτές η Ρωσία θα έπαυε να αποτελεί μεγάλη δύναμη. Ο εποικισμός της «έρημης» ουκρανικής στέπας έμοιαζε αρκετά με ό,τι έκαναν Ισπανοί και Βρετανοί αποικιοκράτες στη Νότια και Βόρεια Αμερική. Η Οδησός ιδρύεται από τη Μεγάλη Αικατερίνη το 1794, έναν χρόνο πριν τον θάνατό της. Στα 1914 είχε πληθυσμό 630.000 κατοίκων και ήταν ένα από μεγαλύτερα λιμάνια εξαγωγής σιτηρών στον κόσμο. Ο Μαρκ Τουέιν σχολίαζε πως έμοιαζε όπως ακριβώς μία αμερικανική πόλη. Αλλά και οι συνεχείς διαμελισμοί της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας έμοιαζαν με τον αποικιακό ανταγωνισμό Άγγλων και Γάλλων για τα αφρικανικά εδάφη. Η Ρωσία ήταν μία επιτυχημένη ευρωπαϊκή μεγάλη δύναμη στο πρώτο μισό της αυτοκρατορικής περιόδου συγκριτικά με το δεύτερο. Η προφανής διαχωριστική γραμμή ήταν ο Κριμαϊκός Πόλεμος, παρόλο που οι λόγοι της αποτυχίας σε αυτόν μπορούν να εντοπιστούν τουλάχιστον δύο γενιές παλαιότερα.

Βιβλιογραφία

- Barkey Karen, von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Westview Press, Boulder, Colorado & Oxford 1997.
- Collis, Robert, *The Petrine Instauration Religion: Esotericism and Science at the Court of Peter the Great, 1689-1725*, Leiden: Brill 2011
- Davison, Roderic H., “The ‘Dosografa’ Church in the Treaty of Küçük Kaynarca”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 42, No. 1 (1979), 46-52.
- Dennison, Tracy, *The Institutional Framework of Russian Serfdom*, Cambridge: Cambridge University Press 2011.
- Simon Dixon, *The Modernisation of Russia, 1676-1825*, Cambridge: Cambridge University Press 1999
- Hobsbawm, Eric J., *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα 1994.
- Hopwood, Derek., *The Russian presence in Syria and Palestine, 1843-1914. Church and Politics in the Near East*, Oxford: Clarendon Press 1969.
- Bushkovitch, Paul, *Religion and Society in Russia*, New York: Oxford University Press 1992.
- Bushkovitch, Paul, *A concise history of Russia*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia: people and empire 1552-1917*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1997
- Hosking, Geoffrey A., *Russia and the Russians. A History*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press 2011.
- Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1991.
- Jelavich, Charles, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia, 1879-1886*, Berkeley: University of California Press 1958.
- Ivanov, Andrei, *A Spiritual Revolution. The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia*, Madison: University of Wisconsin Press 2020.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's steppe frontier: the making of a colonial empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press 2002.
- Kusber Jan, “Catherine II, the Greek Project, Byzantium and the Russian Court” σε Matthias Schnettger · Jan Kusber · Klaus Pietschmann · Stefan Albrecht (επιμ.), *Byzantium at Early Modern Courts Reception, Confrontation and Projects*, Mainz: LEIZA Verlag 2025, 13-24
- LeDonne, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831*, Oxford: Oxford University Press 2004.
- Leonard, Carol S., *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*, Cambridge: Cambridge University Press 2010.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London: John Murray 2000.
- Madariaga, Isabel de, *Russia in the age of Catherine the Great*, New Haven: Yale University Press 1981.
- Pagden, Anthony, *Λαοί και αυτοκρατορίες : οι ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος κόσμος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Πατάκης 2004.
- Parvev Ivan, “Constantinople in Habsburg Foreign Policy, 1453-1739. Dynastic, Strategic, and Geopolitical Aspects” σε Matthias Schnettger · Jan Kusber · Klaus Pietschmann · Stefan Albrecht (επιμ.), *Byzantium at Early Modern Courts Reception, Confrontation and Projects*, Mainz: LEIZA Verlag 2025, 109-118.
- Perrie, Maureen (Ed.), *The Cambridge History of Russia. From Early Russia to 1689*, Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press 2006.

- Petrovich, Michael Boro, *The emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, Columbia University Press, London & New York 1956.
- Poe, Marshall, *Ο ρόλος της Ρωσίας στην παγκόσμια ιστορία*, Πειραιάς: Ελάτη 2004.
- Riasanovsky Nicholas, *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, Oxford: Oxford University Press, 1992
- Schnettger Matthias, “Under the Sign of the Cross. References to Byzantium in the Representation of Rulership at the Viennese Court in the Seventeenth Century” σε Matthias Schnettger · Jan Kusber · Klaus Pietschmann · Stefan Albrecht (επιμ.), *Byzantium at Early Modern Courts Reception, Confrontation and Projects*, Mainz: LEIZA Verlag 2025, 119-130.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως: το πρόβλημα της Βαλκάνιας νεοτερικής εθνογένεσης*, Αθήνα: Παπαζήσης 2024.

Κεφάλαιο 9: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Περιγράφονται οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες του οθωμανικού κράτους από τον 18ο στον 19ο αιώνα, πριν και μετά την ανάδυση εθνικών κινημάτων στις ευρωπαϊκές περιοχές. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται το πέρασμα από τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες που είχαν στόχο την αλλαγή των στρατιωτικών δομών της ως αποτέλεσμα των ηττών από Αυστριακούς και Ρώσους (δηλαδή η περίοδος της βασιλείας του Σελίμ Γ') στις μεταρρυθμιστικές απόπειρες οι οποίες στόχευαν στην αλλαγή του μοντέλου του κρατικού συγκεντρωτισμού, που όμως θα οξύνει τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και θα προκαλέσει σε μεγάλο βαθμό την έκρηξη των εθνικών κινημάτων (δηλαδή η περίοδος της βασιλείας του Μαχμούτ Β'). Η αποτυχία των μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων από την πλευρά των σουλτάνων θα οδηγήσει σε μια νέα περίοδο μεταρρυθμίσεων, αυτή της εποχής του Τανζιμάτ, κατά την οποία τον πρωταγωνιστικό ρόλο τον έχουν τα μέλη της οθωμανικής γραφειοκρατίας.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 6

Ορολογία

παρακμή/κρίση της αυτοκρατορίας, μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ', Nizam-i Cedid, μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β', Πράξη Συμμαχίας (Sened-i Ittifak), «Ευοίωνο Γεγονός», Σύμβαση της Κιουντάχειας, Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελλεσί, Τανζιμάτ, Hatt-i Şerif (Ιερό Διάταγμα), Hatt-i Hümayun (Αυτοκρατορικό Διάταγμα)

9.1 Το ιστοριογραφικό παράδειγμα της «παρακμής»/«κρίσης» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Όταν ο μεγάλος Τούρκος ιστορικός Χαλίλ Ινάλτζικ δημοσίευε το βιβλίο του για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε τον εξής υπότιτλο: *The Classical Age, 1300-1600* (Η κλασική εποχή, 1300-1600). Ο τίτλος αλλά και η δομή του έργου υπέθεταν ότι μετά τον θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς το 1566 η αυτοκρατορία έμπαινε σε μια εποχή «παρακμής» των κλασικών θεσμών, και συνεπώς παρατεταμένης «κρίσης», η οποία οδήγησε τελικά στην οριστική της διάλυση. Πολλοί οθωμανολόγοι στη δεκαετία του 1990 όπως η Σουράγια Φαρόκι, η Λίντα Ντάρλιγκ, ο Ντόναλντ Κουότερτ κ.ά. άρχισαν να αμφισβητούν το σχήμα αυτό, με το προφανές επιχείρημα ότι μια «παρακμή» ή μια εποχή «κρίσης» δεν μπορεί να διαρκεί τρεις ολόκληρους αιώνες, όταν μάλιστα πολλοί από τους θεσμούς όπως το τιμάριο συνέχισαν να υφίστανται στην «κλασική» τους μορφή (δεν είχε δηλαδή ακόμη υποκατασταθεί από το τσιφλίκι, βλ. Darling, 2017), και ενώ η επέκταση του οθωμανικού κράτους δεν είχε ανασχεθεί, με συνέπεια οι Οθωμανοί να βρεθούν για δεύτερη φορά μπροστά στις πύλες της Βιέννης το 1683. Έχει σημασία να αναφέρουμε ότι ο πρώτος που αμφισβήτησε το σχήμα αυτό ήταν ο Ριφαάτ Αμπού Ελ Χατζ στη δεκαετία του 1970, όταν πρότεινε ότι η σύγκριση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Δύση έπρεπε να λαμβάνει χώρα με βάση την πραγματικότητα των πρώιμων νεωτερικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης, και όχι με τις ανεπτυγμένες αποικιακές αυτοκρατορίες του 19ου αιώνα. Ωστόσο, η ανάλυσή του, προσανατολισμένη στην ανάλυση ταξικών σχέσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δεν ήταν ιδιαίτερα ελκυστική σε μεταγενέστερους ιστορικούς, μολονότι όλοι αναγνώριζαν την καθοριστική σημασία του έργου του.

Πράγματι, είναι πιθανό η τουρκική και η αγγλοσαξονική ιστοριογραφία να «παρασύρθηκαν» από τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι Οθωμανοί χρονογράφοι περιγράφουν κάθε φορά τη συγκαρινή τους ιστορική περίοδο ως μια περίοδο «παρακμής» σε σχέση με ένα ιδεατό και ένδοξο παρελθόν. Αυτό αποτελεί μία σταθερά, ειδικά στις περιόδους των μεταρρυθμίσεων που θα μας απασχολήσουν, ως ένας τρόπος ακριβώς νομιμοποίησής τους: οι μεταρρυθμίσεις δεν αποτελούν έναν λόγο περί «εκσυγχρονισμού» σε σχέση με μια προοδευμένη Δύση, αλλά έναν λόγο «παλινόρθωσης» ενός αρχαίου οθωμανικού κλέους. Ωστόσο, η πιο σημαντική αιτία της κυριαρχίας του θεωρητικού παραδείγματος της παρακμής φαίνεται να είναι η εκ των υστέρων ερμηνεία της ανάδυσης των επαναστατικών εθνικών κινημάτων του 19ου που τελικά οδήγησαν την αυτοκρατορία στη διάλυσή της: η ανάγκη να ερμηνευτούν η απόσχιση και τελικά η υποκατάσταση της αυτοκρατορίας από μια σειρά εθνικών κρατών καθιστούσε αναγκαία τη λειτουργία του σχήματος της κρίσης.

Ωστόσο ήταν βέβαιο ότι η αυτοκρατορία δεν παρέμεινε η ίδια από την εποχή των πρώτων σουλτάνων. Και πράγματι, η περίοδος από την πρώτη (1529) στη δεύτερη (1683) πολιορκία της Βιέννης υπήρξε μια περίοδος μετασχηματισμού, που όμως δεν είναι βέβαιο ότι οδήγησε από μόνη της στη μεγάλη υποχώρηση του 18ου αιώνα απέναντι σε Αυστριακούς (Συνθήκη του Κάρλοβιτς 1699, Συνθήκη του Πασάροβιτς 1718) και Ρώσους (Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή 1774, Συνθήκη του Ιασίου 1792).

Συνήθως η αφήγηση περί «κρίσης» των κλασικών θεσμών έχει την εξής διάταξη: η κρίση της αυτοκρατορίας ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης επιτυχίας της. Υπό αυτό το πρίσμα, δύο χρονολογίες που συνήθως έχουν νόημα σε διαφορετικά ιστοριογραφικά πλαίσια, η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, σε ελληνοκεντρικό πλαίσιο, και η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου από τον Κολόμβο το 1492, σε ευρωκεντρικό πλαίσιο, πρέπει να συσχετιστούν. Οι Οθωμανοί στα τέλη του 15ου αιώνα δεν είχαν καταφέρει ακόμη να κατέβουν μέχρι τη Μέκκα και τη Μεδίνα, αλλά απειλούσαν να ελέγξουν τους δρόμους του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο, και επομένως αυτούς προς την Ερυθρά Θάλασσα και τον Ινδικό ωκεανό. Η απόφαση των Ισπανών βασιλέων Φερδινάνδου και Ισαβέλλας να στείλουν τον Κολόμβο για να ανακαλύψει έναν άλλο δρόμο προς τις Ινδίες σχετιζόταν με την αναδυόμενη οθωμανική απειλή. Η ανακάλυψη όμως της Αμερικής είχε ένα απροσδόκητο αποτέλεσμα: οι μεγάλες ποσότητες χρυσού και κυρίως αργύρου που εισέρρευσαν από τη λεηλασία των μεγάλων προκολομβιανών πολιτισμών (Ινκας, Μάγια, Αζτέκοι) στην ευρωπαϊκή ήπειρο προκάλεσαν αυτό που αποκλήθηκε «Επανάσταση των Τιμών» του 16ου αιώνα. Τα πληθωριστικά φαινόμενα, με τη σειρά τους, είχαν ως συνέπεια μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα στα κράτη εκείνης της εποχής, με τις εμπορικές υπερπόντιες αυτοκρατορίες των Αγγλων, των Γάλλων και των Ολλανδών να μπορούν να αντεπεξέρχονται πολύ καλύτερα από τις παραδοσιακές –και ωφελημένες ιδιαίτερα από τις Μεγάλες Ανακαλύψεις– απολυταρχικές μοναρχίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αντιμετώπισε επίσης μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, και προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα με δύο τρόπους από τη στιγμή που το κρατικό ταμείο χρειαζόταν ζεστό χρήμα για την πληρωμή μισθών.

Ο πρώτος ήταν η συνεχής υποτίμηση του νομίσματος: το άσπρο (akçe), το κύριο ασημένιο νόμισμα της αυτοκρατορίας, μέσα σε 100 χρόνια υποεκατονταπλασιάστηκε. Το 1566, έτος θανάτου του Σουλεϊμάν, 1 άσπρο αντιστοιχούσε σε 100 γρόσια (kurus), ενώ εκατό χρόνια αργότερα, το 1666, 1 άσπρο είχε την αξία ενός γροσίου. Η υποτίμηση γινόταν με νόθευση του νομίσματος με ορείχαλκο. Οι διαδοχικές υποτιμήσεις του άσπρου (από το 1584 κ.ε.) διευρύναν τα δημοσιονομικά ελλείμματα του οθωμανικού κράτους, επιβάρυναν τις φορολογικές υποχρεώσεις των Οθωμανών υπηκόων, ανέβαζαν τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, ενώ ταυτόχρονα οι μισθοί έχαναν την αγοραστική τους δύναμη προκαλώντας εξεγέρσεις των έμμισθων στρατιωτικών ταγμάτων.

Ο δεύτερος τρόπος ήταν η εκμίσθωση και υπεκμίσθωση των φορολογικών προσόδων (iltizam). Η εκμίσθωση, όμως, είχε πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην αποδιάρθρωση του τιμαριωτικού συστήματος. Αρχικά, η επέκταση του θεσμού των εκμισθώσεων οδήγησε στη δημιουργία ενός πλήθους εκμισθωτών και υπεκμισθωτών των φορολογικών προσόδων (από την Κωνσταντινούπολη ως τις επαρχίες) που είχε ως συνέπεια την επιβάρυνση των αγροτικών μαζών με άγρια φορολόγηση, ενώ ταυτόχρονα ευνόησε φαινόμενα διαφθοράς στη διοίκηση – οι εκμισθωτές δεν θα μπορούσαν να αντλήσουν μεγαλύτερες προσόδους από όσες δικαιούνταν χωρίς τη στήριξη των τοπικών διοικητών.

Ακόμη πιο σημαντική όμως ήταν η χρονική διάρκεια της εκμίσθωσης. Η εκμίσθωση θα μπορούσε να είναι ετήσια (mukata'a) ή ισόβια (malikâne). Στη δεύτερη, όμως, περίπτωση ο εκμισθωτής, ο οποίος συνήθως ανήκε στην ισχυρή αριστοκρατία της αυτοκρατορίας ή στην ίδια τη βασιλική οικογένεια, αποκτούσε οιονεί ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω στο τιμάριο, που, όπως είδαμε, στις περισσότερες των περιπτώσεων ήταν γη. Το τιμάριο μετατρεπόταν σε τσιφλίκι. Αυτή όμως η κίνηση τσιφλικοποίησης δεν ήταν υπονομευτική μόνο για τον οθωμανικό κρατικό συγκεντρωτισμό, αλλά συνιστούσε και απειλή για τα δικαιώματα χρησικτησίας (tasarruf) των απλών καλλιεργητών που αντιμετώπιζαν την πιθανότητα να υποβιβαστούν σε θέση δουλοπαροίκων, όπως ακριβώς οι συνάδελφοί τους στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη. Όπως ακριβώς συνέβαινε σε μεγάλο βαθμό με το φαινόμενο της δεύτερης δουλοπαροικίας, έτσι και η τσιφλικοποίηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν συνδεδεμένη με την οικονομική εξάρτησή της από το δυτικοευρωπαϊκό «καπιταλιστικό κέντρο», υπό την έννοια ότι η αυτή συνοδεύτηκε με την επιβολή μονοκαλλιεργειών και την εξαγωγή αγροτικών προϊόντων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσης. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μεγάλα τσιφλίκια εμφανίστηκαν κυρίως κοντά σε πλωτά ποτάμια, όπως π.χ. στις εκβολές του Δούναβη, ή σε παράλιες περιοχές και μεγάλα λιμάνια, όπως π.χ. αυτό της Θεσσαλονίκης.

Η αποδιάρθρωση του τιμαριωτικού συστήματος με την ανάδυση της μορφής του τσιφλικιού επιδείνωσε τη θέση των κατώτερων σπαχήδων στην αυτοκρατορία, που συνδυάστηκε με το τέλος της εποχής της οθωμανικής επέκτασης. Ο κύκλος των κατακτήσεων για την Οθωμανική Αυτοκρατορία έκλεισε ουσιαστικά

στα 1669 με την άλωση του Χάνδακα (Ηράκλειο), που αποτέλεσε και την οριστική αποκατάσταση της οθωμανικής ενότητας του γεωπολιτικού χώρου της Ανατολικής Μεσογείου εις βάρος των βενετικών κτήσεων. Το κλείσιμο του κύκλου θα επιβεβαιωθεί περίτρανα με τη δεύτερη αποτυχημένη προσπάθεια αλώσεως της Βιέννης στα 1683. Το τέλος των κατακτητικών πολέμων σηματοδότησε την ενεργοποίηση των αντιφάσεων της οθωμανικής κρατικής δομής της «κλασικής περιόδου» και οδήγησε στην εμφάνιση των πρώτων συμπτωμάτων της «κρίσης». Αφού οι συνεχείς κατακτήσεις προσπόριζαν στο οθωμανικό κράτος λάφυρα, αιχμαλώτους αλλά κυρίως νέες γαίες προς διανομή, και επομένως νέες φορολογικές προσόδους, το τέλος αυτών των κατακτήσεων σήμανε μια αλλαγή προσανατολισμού για το κυρίαρχο τμήμα της άρχουσας τάξης που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη και στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας: βλέποντας τον κίνδυνο μείωσης των εισοδημάτων του σε μια εποχή αύξησης των αναγκών (ατομικών και δημοσιονομικών), στρεφόταν προς μια πλήρη και συστηματική εκμετάλλευση των προσόδων γης. Οι αξιωματούχοι της Υψηλής Πύλης, οι τοπάρχες ή ακόμη μέλη του Ντιβανίου αποσπούσαν τιμάρια και ζιαμέτια, είτε προς όφελος των ιδίων είτε προς όφελος συγγενών τους, είτε ακόμα και της σουλτανικής οικογένειας, από το παραδοσιακό σώμα των σπαχίδων, που συγκροτούσαν το οθωμανικό ιππικό και των οποίων τα εισοδήματα πλήττονταν πολύ περισσότερο από τον εισαγόμενο πληθωρισμό από ό,τι αυτά των έμμισθων στρατιωτικών σωμάτων. Ταυτόχρονα, τα παλαιά τιμάρια κατακερματίζονταν στους κληρονόμους των παλαιών κατόχων, καθιστώντας πολύ δύσκολες τις συνθήκες επιβίωσής τους, ενώ οι ήττες στο στρατιωτικό μέτωπο του Δούναβη από Αυστριακούς και Ρώσους προκάλεσαν επιπρόσθετες απώλειες εισοδήματος για τους τιμαριούχους, οι οποίοι στράφηκαν σε γνωστές μεθόδους εναντίον αγροτών (φορολογικές καταχρήσεις, αγγαρείες, τσιφλικοποίηση). Σωρευτικά, όλες αυτές οι αιτίες μαζί με τις νέες στρατιωτικές εξελίξεις που πρότασαν τη χρήση πυροβόλων όπλων και όχι ιππικών σωμάτων οδήγησαν στην παρακμή των σπαχίδων (Bruce McGowan, 1981: 57).

Η τεράστια επέκταση της αυτοκρατορίας είχε ως συνέπεια να μην μπορεί ο στρατός να κινηθεί ευέλικτα. Παραδοσιακά κάθε έτος ο στρατός ξεκινούσε εκστρατεία την άνοιξη αφού συγκεντρωνόταν υπό την ηγεσία του σουλτάνου στην Πόλη. Μπορούσε να κάνει πορεία μόνο 90-100 ημερών για να προλάβει να επιστρέψει πριν από την έναρξη του χειμώνα. Η αποτυχία, για παράδειγμα, της πρώτης απόπειρας των Οθωμανών να καταλάβουν τη Βιέννη το 1529 μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, αφού ουσιαστικά άρχισε στις 27 Σεπτεμβρίου: οι πρώτες βροχές του φθινοπώρου κατέστησαν σχεδόν αδύνατη την κίνηση τροχοφόρων και αλόγων σε ένα βαρύ πεδίο μάχης. Το πρόβλημα θα το έλυναν πιθανόν στρατιωτικά σώματα μόνιμα εγκατεστημένα στις επαρχίες, αυτό όμως τόνωσε τις αποκεντρωτικές τάσεις στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας.

Ταυτόχρονα, ουσιαστικά στα μέσα του 17ου αιώνα, σταματά ο θεσμός των παιδομαζώματος που οδηγεί σε μία κρίση της λειτουργίας των γενιτσαρικών ταγμάτων. Η τελευταία (αποτυχημένη) προσπάθεια στρατολόγησης έγινε στη Νάουσα το 1705. Η εξέγερση των Ναουσαίων φαίνεται ότι κατέστησε ανενεργό το διάταγμα του μπηλέρμπεη της Ρούμελης της 25ης Απριλίου και το προγενέστερο φερμάνι του Αχμέτ Γ' για «περισυλλογή και αποστολή νέων γενιτσάρων» (Απ. Βακαλόπουλος, 1954: 274-293· V.L. Menage, 1963: 210-213). Ενώ, όμως, δεν υπάρχει στρατολόγηση νέων γενιτσάρων, το σώμα συνεχίζει να υφίσταται επειδή έχουν διεισδύσει πλέον σε αυτό μουσουλμάνοι. Οι γενίτσαροι επιτρεπόταν να παντρεύονται και τα άρρενα παιδιά τους να τους αντικαθιστούν στα γενιτσαρικά σώματα. Αυτός ο νέος τύπος γενιτσάρων δεν είχε προφανώς τη σκληρή πειθαρχία των παραδοσιακών ταγμάτων. Το δικαίωμα να κάνουν οικογένεια σήμαινε ότι όχι μόνο έπαυαν να είναι ολοκληρωτικά αφοσιωμένοι στον σουλτάνο, αλλά και την ανάγκη να συμπληρώνουν το πενιχρό πια εισόδημά τους ως μέλη συντεχνιών (esnaf).

Η κοινωνική συμμαχία μεταξύ γενιτσάρων, συντεχνιών και ουλεμάδων αποτέλεσε τον πιο ισχυρό ανασταλτικό παράγοντα εφαρμογής «εκσυγχρονιστικών» μεταρρυθμίσεων στον 17ο και τον 18ο αιώνα. Η αδυναμία του κράτους να τους καταβάλει μισθούς που να ανταποκρίνονται στις πληθωριστικές πιέσεις και η μεγάλη αύξηση του αριθμού τους (ο Σω υπολογίζει τον αριθμό τους να αυξάνεται από 43.402 το 1776 σε 109.791 το 1809, βλ. Stanford Shaw, 1971: 120) είχαν δύο πολύ σοβαρές συνέπειες: πρώτον, την απομάκρυνση αρκετών από αυτούς από την Κωνσταντινούπολη ως ανεπιθύμητων στοιχείων και την εγκατάστασή τους σε άλλες επαρχιακές πόλεις της αυτοκρατορίας. Δεύτερον, τη διείσδυση των γενιτσάρων στις συντεχνίες των πόλεων είτε μέσω τρομοκρατίας και πώλησης προστασίας είτε με τη βοήθεια δερβισικών ταγμάτων (ας μην ξεχνάμε ότι οι γενίτσαροι ανήκαν θρησκευτικά στο θρησκευτικό τάγμα των Μπεκτασήδων). Το γεγονός αυτό είχε διαλυτικά αποτελέσματα στην παραγωγικότητα και στην οργάνωση των συντεχνιών (Donald Quataert, 1993: 197-203). Σύμφωνα με τον Σούγκαρ, «η εμφάνισή τους (δηλ. των γενιτσάρων μέσα στις συντεχνίες) αποδυνάμωσε τους παλιούς κανονισμούς *Futunwa* και κλόνησε την εξουσία των ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων των συντεχνιών, που έχαναν όλο και περισσότερο τη θρησκευτική και ηθική επιρροή τους, καθώς μεγάλωνε η αντίστοιχη των δερβισιδων» (Peter Sugar, 1994, τ. Α': 218). Πάντως, η εμπλοκή τόσο των γενιτσάρων όσο και των ουλεμάδων σε διαδικασίες που αφορούσαν την καθημερινή ζωή των λαϊκών

στρωμάτων τούς επέτρεψε να γίνουν, κάποιες φορές, εκφραστές έντονης λαϊκής δυσαρέσκειας απέναντι στον κρατικό μηχανισμό, που φαινόταν ανίκανος να προστατεύσει την αγοραστική αξία των εισοδημάτων. Άλλες φορές, όμως, η άγρια καταπίεση που επέβαλλαν σε πληθυσμούς της οθωμανικής επαρχίας έγινε η αφορμή για την εξέγερση των τελευταίων ενάντια στη σουλτανική εξουσία όπως στην περίπτωση της Σερβικής Επανάστασης.

Πριν την κατάργηση του θεσμού του παιδομαζώματος, στις αρχές του 17ου αιώνα, είχε εγκαταλειφθεί ήδη και ο άλλος πυλώνας πάνω στον οποίο οι Οθωμανοί είχαν στηρίξει την ισχύ του σουλτάνου: ο θεσμός της αδελφοκτονίας. Η αντικατάσταση του θεσμού από τον αραβοϊσλαμικό τρόπο διαδοχής διαμέσου του πρεσβύτερου άρρενος μέλους της σουλτανικής οικογένειας και όχι του πρωτότοκου (ή του επιζήσαντος) γιου εφαρμόστηκε για πρώτη φορά μετά τον θάνατο του Αχμέτ Α΄, τον οποίο διαδέχθηκε ο αδελφός του Μουσταφά Α΄ το 1617. Οι Οθωμανοί πρίγκιπες, έτσι, αντί να υπηρετούν σε κρίσιμες θέσεις της οθωμανικής διοίκησης, από όπου θα μπορούσαν να έρθουν άμεσα σε επαφή με την εμπειρία της διακυβέρνησης, εγκλείονταν στο εσωτερικό ανάκτορο (*kefes* = χρυσό κλουβί) για όλη τους τη ζωή και δεν έβγαιναν από αυτό παρά μόνο εάν γίνονταν σουλτάνοι (Peter F. Sugar, 1994, τ. Β΄: 371). Από τη στιγμή που στον θρόνο δεν ανέβαινε κάποιος από τους γιους του σουλτάνου μετά από άγριες αντιπαράθεσεις που οδηγούσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην εξόντωση των υπολοίπων αδελφών, και ήταν πλέον δυνατόν ο διάδοχος να είναι κάποιο από τα επιζώντα αδέρφια, που μεγάλωναν εντωμεταξύ μέσα στο χαρέμι, ήταν προφανές ότι αυτό θα είχε επιπτώσεις στον θεσμό. Ο 17ος αιώνας γνώρισε μια σειρά «ανίκανων» σουλτάνων, επειδή ακριβώς τους έλειπε η απαραίτητη πολιτική, διοικητική και στρατιωτική εμπειρία για να αντεπεξέλθουν στις ευθύνες της σουλτανικής ηγεσίας. Αυτό είχε μια ενδιαφέρουσα συνέπεια: την ενίσχυση μέσα στο παλάτι δύο άλλων πόλων εξουσίας, α) του μεγάλου βεζίρη (*sadrizam*), γύρω από τον οποίο συνήθως συσπειρώνονταν οι δούλοι του σουλτάνου (*kul*), η μη τουρκογενής δηλαδή αριστοκρατία του παλατιού, και β) αυτή της βασιλομήτορος (*valide sultan*), γύρω από την οποία συσπειρώνονταν συνήθως οι τουρκογενείς, αλλά όχι πάντα, αφού πρέπει να έχουμε υπόψη και τη μεγάλη διαφοροποίηση στην εθνοτική καταγωγή των συζύγων των σουλτάνων. Η αποδυνάμωση του σουλτάνου είχε αλυσιδωτές συνέπειες σε ολόκληρο το διοικητικό και στρατιωτικό σύστημα της αυτοκρατορίας (Roderic Davison, 1963: 10-19· Bernard Lewis, 1960: 21-39· Peter F. Sugar, 1994 τ. Β΄: 183-254· Stanford Shaw & Kural Shaw, 1976, τ. Α΄: 171-175).

Ίσως όμως η πιο θεμελιακή μεταβολή στους μεταβατικούς αυτούς αιώνες ήταν η έναρξη μιας διαδικασίας που κωδικοποιήματα την αποκαλούμε μετάβαση από το μιλλέτ στο έθνος: η προοδευτική εγκατάλειψη δηλαδή του θρησκευτικού αυτοπροσδιορισμού από τους υπηκόους της αυτοκρατορίας και η υιοθέτηση ενός εθνοτικού/εθνικού. Ασφαλώς, η επίδραση από την ανάδυση των εθνικών κρατών στη Δυτική Ευρώπη και τη Γαλλική Επανάσταση, πιο συγκεκριμένα, ήταν μεγάλη. Τα συνθήματα περί ελευθερίας και ισότητας σε υπηκόους που έβλεπαν ολοένα και πιο δεσποτικές εκδοχές της σουλτανικής εξουσίας γίνονταν ιδιαίτερα ελκυστικά. Ωστόσο, η υιοθέτηση της μορφής ενός συνταγματικού κράτους κυρίως σχετιζόταν –τουλάχιστον για τους αγροτικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας– με το ζήτημα της επικύρωσης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων πάνω στη γη. Η απειλή της τσιφλικοποίησης απειλούσε το *modus vivendi* που είχε επιβάλει η σουλτανική εξουσία μεταξύ οθωμανικού κράτους και καλλιεργητών: η ενδιάμεση τάξη των ισχυρών τιμαριούχων μέσω της εκμίσθωσης των φόρων ανέτρεπε αυτή την ισορροπία των πρώτων οθωμανικών αιώνων.

Φυσικά, στην κίνηση προς το έθνος έπαιξαν ρόλο και άλλοι παράγοντες: οι ισχυροί τοπάρχες, κυρίως μουσουλμάνοι, όπως ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων, ο Οσμάν Πασβάνογλου του Βιδινίου και ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, οι φυγόκεντρες τάσεις των οποίων δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις ενός κενού εξουσίας που οι επαναστάτες (τουλάχιστον στις δύο πρώτες περιπτώσεις) προσπάθησαν να αναπληρώσουν· οι ισχυροί χριστιανοί πρόκριτοι που ηγήθηκαν τις περισσότερες φορές των κινήσεων εναντίον της οθωμανικής εξουσίας, παρότι οι ίδιοι ήταν παράγωγά της· τέλος, η ενίσχυση του εμπορικού στοιχείου, ειδικά μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, αν και τις περισσότερες φορές οι Οθωμανοί αστοί, κυρίως μη μουσουλμάνοι, ήταν συμβαλλόμενοι μεγάλων δυτικών εμπορικών οίκων.

Η οικονομική εξάρτηση της αυτοκρατορίας από το δυτικό κεφάλαιο ήταν αποτέλεσμα διομολογήσεων (*Capitulations*), δηλαδή προνομιακών συμφωνιών με ξένες μεγάλες, συνήθως ναυτικές, δυνάμεις, όπως η Γαλλία, η Ολλανδία και η Αγγλία. Η πρώτη από αυτές συνήφθη το 1535 μεταξύ Σουλεϊμάν Α΄ και Φραγκίσκου Α΄ της Γαλλίας και είχε γεωπολιτικές κυρίως παρά οικονομικές διαστάσεις: ο Σουλεϊμάν ήθελε να γίνει δεκτός στη χορεία των Μεγάλων Δυνάμεων της Δύσης, ενώ ο Φραγκίσκος αναζητούσε έναν προνομιακό σύμμαχο εναντίον των Αψβούργων – ο Σουλεϊμάν μόλις επτά χρόνια πριν είχε φτάσει έξω από τα τείχη της Βιέννης. Ωστόσο, οι διομολογήσεις οδήγησαν σε μειονεκτική θέση τους Οθωμανούς υπηκόους που ασκούσαν εμπόριο ή ασχολούνταν με τη μεταποίηση, παραχωρώντας ευνοϊκή μεταχείριση στους ξένους εμπόρους, κυρίως σε θέματα δασμών. Έτσι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στο να καταστεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία τμήμα της

περιφέρειας της ευρωπαϊκής «κοσμο-οικονομίας» (world-economy), όρο τον οποίο θυμίζουμε εισήγαγε ο Ιμμάνουελ Βαλλερστάιν, αλλά εξέλιξε σε μία ενδιαφέρουσα συζήτηση μαζί του ο πνευματικός του μέντορας Φερνάν Μπρωντέλ (βλ. Μέρος Πρώτο Ι.3). Το πρόβλημα είναι εάν μπορεί να εξαρτήσει κανείς το φαινόμενο της κρίσης μόνο από εξωγενείς παράγοντες (εμπορική διεύθυνση της Δύσης), ή εάν μπορούν να ανιχνευτούν ενδογενείς διαδικασίες μετασχηματισμού των κοινωνικών δομών της αυτοκρατορίας. Και αυτό γιατί πρέπει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι σε θεωρητικές σχηματοποιήσεις του τύπου «κέντρο – περιφέρεια» εάν αυτές δεν μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τις εσωτερικές αντιφάσεις της αυτοκρατορίας, σε κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο. Η οικονομική, καταρχάς, και πολιτική, κατόπιν, εξάρτηση της αυτοκρατορίας από δυτικοευρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις μπορούν να εξηγήσουν την οικονομική καθυστέρηση, όχι όμως και τη συγκεκριμένη αλλαγή των κοινωνικών δομών, όπως και τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα μεταξύ των πολιτικών μερίδων για τους ρυθμούς εκδυτικισμού.

9.2 Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄

Μετά το τέλος των κατακτήσεων (που μπορούν συμβολικά να οριοθετηθούν από το έτος της δεύτερης πολιορκίας της Βιέννης στα 1683), η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να υφίσταται τις πιέσεις των από βορρά γειτόνων της: η Αυστρία των Αψβούργων στο σερβικό σύνορο και η Ρωσία των Ρομάνοφ στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στον Καύκασο, στον Εύξεινο Πόντο και στην Κριμαία επιτέθηκαν εναντίον της προς νότο. Οι συντριπτικές ήττες που υπέστησαν οι Οθωμανοί στις αρχές και στα τέλη του 18ου αιώνα από Αυστριακούς και Ρώσους σηματοδότησαν και αντίστοιχες περιόδους εκσυγχρονισμού και μεταρρυθμίσεων του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού.

Η πρώτη περίοδος μεταρρυθμίσεων επί Αχμέτ Γ΄ τη δεκαετία του 1720 δεν ξέφυγε από ένα επίπεδο στείου μιμητισμού του τρόπου ζωής στις αυλές των δυτικών μοναρχών – εξάλλου έμεινε γνωστή ως η «Εποχή των Τουλιπών» (Stanford Shaw & Kural Shaw, τ. Α΄, 1976: 234-238). Κυρίως, όμως, αυτό που ενεργοποίησε τα οθωμανικά ανακλαστικά για την προώθηση μεταρρυθμίσεων που θα μπορούσαν να ανατρέψουν αυτό που κατανοούνταν πλέον ως «παρακμή» ήταν οι ήττες από τους Ρώσους στους δύο πολέμους που διεξήγαγε εναντίον της αυτοκρατορίας η Μεγάλη Αικατερίνη.

Η ανάρρηση του Σελίμ Γ΄ στον θρόνο έλαβε χώρα τη χρονιά της Γαλλικής Επανάστασης, το 1789, και όταν ήδη είχε ξεκινήσει ο Β΄ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Ο Σελίμ Γ΄, γιος του Μουσταφά Γ΄ και εγγονός του Αχμέτ Γ΄, είχε διαπαιδαγωγηθεί μακριά από τον κλειστό περίγυρο του χαρεμιού και των ευνούχων. Είχε έρθει σε επαφή με τις πρώτες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του πατέρα του, ιδιαίτερα στα σώματα του πυροβολικού (με πρωταγωνιστή Φρανσουά Μπαρόν ντε Τοτ, Γάλλο στρατιωτικό ουγγρικής καταγωγής). Μετά την αποτυχημένη απόπειρα εναντίον του θείου του Αμπντούλ Χαμίτ Α΄ το 1785 (στην οποία ίσως να ενεχόταν και ο ίδιος) και τη φυγή στη Γαλλία του στενού του φίλου Ισάκμπεη, απέκτησε απευθείας επικοινωνία με τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄. Παρότι η Γαλλία δεν στήριξε την Οθωμανική Αυτοκρατορία στον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας (1787-1792), ο Σελίμ δεν θα διαρρήξει τους δεσμούς του με αυτήν (Stanford Shaw, 1971: 12-17.)

Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ είχαν άμεση σχέση με τις εξελίξεις στην προεπαναστατική, αλλά κυρίως στην επαναστατημένη Γαλλία και την επιρροή των Γιακωβίνων στις εξωτερικές της υποθέσεις. Είναι ενδιαφέρον ότι οι Οθωμανοί δεν αντιμετώπισαν εχθρικά τη Γαλλική Επανάσταση, αφού η τελευταία, αντικαθιστώντας τη λατρεία του Χριστού με τη λατρεία του Ορθού Λόγου, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί απαραίτητα εχθρός του ισλάμ. Ο Σω αναφέρει μια σειρά Γάλλων πρεσβευτών και υπαλλήλων της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (τους περίφημους Jeunes de Langues) οι οποίοι ανήκαν στις τάξεις επιφανών ανατολιστών και επηρέασαν άμεσα τον Σελίμ στις επιλογές του, ιδιαίτερα μετά το 1792 (Stanford Shaw, 1971: 191-192.). Ένα πλήθος εξόριστων Γιακωβίνων που βρήκαν καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και οργανώθηκαν σε επαναστατικές εταιρείες, όπως π.χ. η Société Republicaine des Amis de la Liberté et de l'Égalité, είχε προετοιμάσει το ιδεολογικό υπόβαθρο της γαλλικής παρέμβασης. Το Σύνταγμα της Γαλλικής Δημοκρατίας, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και άλλα επαναστατικά ντοκουμέντα μεταφράστηκαν στα τουρκικά – φυσικά με μεγάλες μεταφραστικές δυσκολίες για έννοιες που δεν είχαν το αντίστοιχό τους στην οθωμανική γλώσσα. Η επιρροή αυτή των Γάλλων και οι αντιδράσεις που προκάλεσε σε αντιπροσώπους άλλων δυνάμεων όπως οι Βρετανοί είχαν και τις πρώτες συνέπειες στην ενότητα της οθωμανικής κυβέρνησης (Divan). Μέλη της όπως ο μεγάλος ναύαρχος Κιουτσούκ Χουσεΐν πασάς, ο υπεύθυνος του θησαυροφυλακίου Ιμπραήμ εφέντη κ.ά. ακολουθούσαν μια φιλογαλλική πολιτική, σε αντίθεση με άλλους όπως ο δάσκαλος του σουλτάνου Τσελεμπί Μουσταφά Ρεσίτ εφέντη, ο Γιουσούφ αγά, άνθρωπος με μεγάλη επιρροή στη βασιλομήτορα και ο Μαχμούτ Ραούφ εφέντη, ο οποίος

διατέλεσε υπουργός Εξωτερικών (Reis-ül-Küttab) μεταξύ 1800 και 1805, που ήταν φιλοβρετανοί (Stanford Shaw, 1971: 86-91).

Αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Ιασίου το 1792, ο σουλτάνος Σελίμ Γ΄ προσέγγισε 22 διακεκριμένες προσωπικότητες και ζήτησε ένα υπόμνημα με βάση το οποίο θα προωθούνταν οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Οι είκοσι από αυτούς ήταν επιφανείς παράγοντες και ουλεμάδες οθωμανικής καταγωγής, ένας Γάλλος στρατιωτικός σύμβουλος και ο Μουραντζέα ντ'Οσσόν (Muradcan Tosunian), ένας Αρμένιος διπλωμάτης στις υπηρεσίες της πρεσβείας της Σουηδίας. Τα έγγραφα που προέκυψαν, τα οποία ο Σουκρού Χανιόγλου παρομοιάζει με τα γαλλικά Cahiers του 1789, εστίαζαν σε προτάσεις για στρατιωτική, οικονομική και διοικητική μεταρρύθμιση, αλλά και για αναπροσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής της αυτοκρατορίας. Οι προτάσεις θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες: αυτές που εμπνέονταν από την παραδοσιακή λογική της οθωμανικής γραφειοκρατίας υποστηρίζοντας μια επιστροφή στις πρακτικές μιας υποτιθέμενης «χρυσής εποχής» της αυτοκρατορίας, και αυτές που κατανοούσαν τη μεταρρύθμιση ως «εκσυγχρονισμό», δηλαδή μέσω της υιοθέτησης θεσμών που είχαν δοκιμαστεί στα σύγχρονα της αυτοκρατορίας ευρωπαϊκά κράτη. Και βέβαια σε αυτά περιλαμβάνονταν πλέον και η Ρωσία, και πιο συγκεκριμένα το μοντέλο των μεταρρυθμίσεων που προωθήθηκε από τον Μεγάλο Πέτρο στις αρχές του 18ου αιώνα. Με τα λόγια ενός υποστηρικτή του μοντέλου αυτού: «Το Μοσχοβίτικο Έθνος [αποτελούμενο] από απερίσκεπτα ζώα έχει καταφέρει μέσα σε 30 χρόνια να φτάσει σε σημείο να θέτει σε κίνδυνο κράτη με ιστορία πεντακοσίων ή χιλιάδων χρόνων». Και αφού «όχι μόνο ο πολιτισμένος Οθωμανός, αλλά ακόμη και ο απλός μουσουλμάνος χωρικός [...] είναι πιο ικανός από τον πιο έξυπνο Ευρωπαίο», σύμφωνα με τους εισηγητές των μεταρρυθμίσεων, θα ήταν δυνατόν να αντιστραφεί μια τέτοια εξέλιξη. Μέσα στο υπόμνημα ήταν εμφανής ο θαυμασμός για τον νέο ρωσικό στρατό που προείκαζε την αναγκαιότητα μεταρρυθμίσεων και στη δομή του οθωμανικού. Συνεπώς, η συλλογή πληροφοριών σχετικά με τις ευρωπαϊκές στρατιωτικές μεθόδους, και κυρίως τις ευρωπαϊκές στρατηγικές, γινόταν κάτι περισσότερο από αναγκαία (Şükrü Hanioğlu, 2008: 42-43).

9.2.1 Οι στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Σελίμ Γ΄, τέθηκε η ανάγκη αλλαγής ολόκληρου του οθωμανικού στρατιωτικού συστήματος. Όλη όμως αυτή η προσπάθεια αντιμετώπισε την εχθρική στάση των γενιτσάρων που, επειδή φοβούνταν ότι μπορεί να έχουν κατάληξη παρόμοια με εκείνη των επαναστατών της φρουράς Streltsy, που εξοντώθηκαν από τον Μεγάλο Πέτρο το 1698, αντιτέθηκαν στη δημιουργία ενός νέου στρατού, ή στον μετασχηματισμό του παλαιού οθωμανικού σε ευρωπαϊκού τύπου στράτευμα.

Αμέσως μετά τη Συνθήκη του Ιασίου (1792) και τη νέα ήττα από τη Ρωσία, ο Σελίμ Γ΄ και ο κύκλος των μεταρρυθμιστών προώθησαν μια προσπάθεια ανασυγκρότησης του οθωμανικού στρατού, χωρίς να περιμένουν ότι αυτό θα είχε ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις. Όμως οι μεταρρυθμίσεις στον στρατό ήταν αλληλένδετες με το οικονομικό υπόβαθρο της αυτοκρατορίας. Η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος είχε άμεση σχέση με την παρακμή των έφιππων σωμάτων των παλαιών σπαχήδων και την αντικατάστασή τους από σώματα πυροβολικού και πεζικού. Εδώ ακριβώς συνίσταται και ο σημαντικότερος νεωτερισμός του Σελίμ Γ΄ με την ίδρυση του *Nizam-i Cedid* («νέα τάξη» κυριολεκτικά, νέος στρατός) το 1793 και την προσπάθεια να αντικαταστήσει με το νέο αυτό στρατιωτικό σώμα, τα σώματα των γενιτσάρων και τα έφιππα σώματα των σπαχήδων, δηλαδή να αντικαταστήσει τον παλιό οθωμανικό στρατό με τακτικό στρατό ευρωπαϊκού τύπου (τακτικό πεζικό και πυροβολαρχίες). Όμως αυτό δεν ήταν στα σχέδιά του εξαρχής.

Αρχικά ο σουλτάνος επέλεξε να ακολουθήσει τις πολιτικές των προκατόχων του, αλλά με περισσότερη αποφασιστικότητα. Προσκάλεσε ξένους αξιωματούχους να υπηρετήσουν ως σύμβουλοι στον οθωμανικό στρατό και ίδρυσε σχολές για να διδάξουν ευρωπαϊκές στρατιωτικές επιστήμες. Η Αυτοκρατορική Σχολή Ναυπηγών Μηχανολόγων Μηχανικών είχε ιδρυθεί το 1773, αλλά δεν λειτουργούσε αποτελεσματικά. Το 1796 ο Σελίμ έδωσε νέα πνοή σε αυτή τη σχολή και ίδρυσε μία ακόμη αφιερωμένη στη στρατιωτική μηχανική. Και οι δύο σχολές ήταν απομιμήσεις των αντίστοιχων γαλλικών ακαδημιών. Σε αυτές γλώσσα διδασκαλίας ήταν η γαλλική, διέθεταν βιβλιοθήκη που εισήχθη εξ ολοκλήρου από τη Γαλλία, και είχαν προσληφθεί Γάλλοι καθηγητές. Σε αντίθεση με παλαιότερους εισηγητές στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων όπως ο βαρόνος Φρανσουά Ντε Τοτ, ή ο κόμης Μπονεβάλ (Humbaracı Ahmed Paşa), οι νέοι σύμβουλοι ήρθαν ως επίσημοι απεσταλμένοι της γαλλικής κυβέρνησης.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄ έθεσαν τον τομέα του πυροβολικού και των μεταφορών υπό κοινό έλεγχο ώστε να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητα των οθωμανικών όπλων, ενώ συντάχθηκαν νέοι κανονισμοί εκπαίδευσης για μια σειρά από ειδικότητες όπως χειριστές πυροβόλων όπλων, ναρκαλιευτές και μεταλλωρύχοι. Παρόμοιες μεταρρυθμίσεις έγιναν και στο ναυτικό. Αυτό όμως που προκάλεσε την αντίδραση των γενιτσάρων,

όπως αναφέραμε, ήταν η δημιουργία νέων σωμάτων πεζικού, το Nizam-i Cedid, τα οποία θα αντικαθιστούσαν, μεταξύ άλλων, και την παλαιά γενιτσαρική αυτοκρατορική φρουρά. Η επιτυχία των νέων στρατιωτικών σωμάτων στην απόκρουση των γαλλικών εκστρατευτικών δυνάμεων του Ναπολέοντα το 1799 αύξησε το κύρος τους. Ωστόσο οι μεταρρυθμιστές δεν τόλμησαν να καταργήσουν το σώμα των γενιτσάρων, πράγμα που θα το πληρώσουν ακριβά το 1807. Από την άλλη, ενώ έγινε κατορθωτό μέχρι το τέλος του 1806 να αυξηθεί η δύναμη του Nizam-i Cedid στις επαρχίες της Ανατολίας σε 22.685 άνδρες και 1.590 αξιωματικούς, η αντίστοιχη προσπάθεια στο ευρωπαϊκό τμήμα της αυτοκρατορίας απέτυχε. Και αυτό γιατί η παρουσία εκεί ισχυρών ντερεμπέδων όπως ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων και ο Οσμάν Πασβάνογλου του Βιδινίου επανασυσπείρωσε τα παραδοσιακά στρατιωτικά σώματα όπως οι γενίτσαροι γύρω από μοντέλα πολιτικής εξουσίας τα οποία ομοιάζαν εξωτερικά με αυτό της οθωμανικής, ήταν όμως πολύ περισσότερο αποτελεσματικά σε σχέση με αυτήν (Peter Sugar, 1994 τ. Β': 239).

9.2.2 Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις

Το υπόμνημα που υποβλήθηκε στον Σελίμ Γ' εστίαζε στις νέες οικονομικές πολιτικές που θα έπρεπε να εφαρμοστούν για να μπορέσει να χρηματοδοτηθεί το μεταρρυθμιστικό εγχείρημα στον στρατό. Ο υπουργός Οικονομικών Μεχμέτ Σερίφ εφέντη πρότεινε τη σταδιακή κατάργηση των τεράστιων τιμαρίων και τον περιορισμό, αλλά όχι και την οριστική κατάργηση, του απαρχαιωμένου συστήματος εκμίσθωσης των φόρων (*mukata'a*) και κυρίως της ισόβιας μίσθωσης (*malikâne*). Επίσης πρότεινε ότι το κράτος θα έπρεπε να ρευστοποιήσει το τεράστιο εσωτερικό χρέος του προς όφελος της οικονομικής σταθερότητας. Σε ένα άλλο υπόμνημα, ο Ταταρτζίκζαντε Αμπντουλά Μολλά, ένας από τους σημαντικούς μεταρρυθμιστές ουλεμάδες της εποχής, περιέγραψε διεξοδικά τις καταστροφικές επιδράσεις της πρακτικής της υποτίμησης του νομίσματος. Όλα τα υπομνήματα υπογράμμιζαν τη σημασία τού να βρεθούν νέες πηγές εσόδων για να χρηματοδοτήσουν τον μετασχηματισμό του στρατού (Stanford J. Shaw, 1971:132-133).

Το 1790 επιθεωρήθηκαν όλα τα τιμάρια και τα ζιαμέτια της αυτοκρατορίας. Καταμετρήθηκαν 914 ζαΐμες και 8.356 τιμαριώτες, σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Τζεβντέτ πασά, σημαντικός ιστορικός του 19ου αιώνα. Όσοι δεν τηρούσαν τις υποχρεώσεις τους (εάν δηλαδή δεν διέμεναν μόνιμα στην περιοχή τους ασκώντας τα αντίστοιχα διοικητικά καθήκοντά τους και εάν δεν πρόσφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες όταν παρίστατο ανάγκη) κηρύχθηκαν έκπτωτοι και το εισόδημα των γαιών τους μεταβιβάστηκε στο νεοϊδρυθέν Ταμείο του Στρατού. Προς όφελος του ίδιου ταμείου, το κράτος προχώρησε το 1792 στην κατάσχεση μαλικιανέδων, δηλαδή εκχωρηθέντων κτημάτων και εμπράγματων φορολογικών δικαιωμάτων (π.χ. αλιείας), που ήταν ισόβια μισθωμένα σε δημοσίους υπαλλήλους ή αξιωματικούς οι οποίοι προσπορίζονταν έσοδα επιπλέον των μισθών τους και χωρίς να προσφέρουν καμιά στρατιωτική υπηρεσία. Καταργήθηκαν με αυτόν τον τρόπο γύρω στα 500 τιμάρια και μόνο ένας μικρός αριθμός διατηρήθηκε για να στηρίξει αξιωματούχους του παλατιού (γραφείς κ.λπ.) στους οποίους δεν δινόταν κανονικός μισθός. Με τις εκκαθαρίσεις αυτές γινόταν στην πραγματικότητα μια προσπάθεια ανασυγκρότησης αλλά όχι διάλυσης του τιμαριωτικού συστήματος.

Το ίδιο συνέβη και με τους γενίτσαρους. Ο Σελίμ Γ' προώθησε δύο σκέλη μεταρρυθμίσεων για αυτούς: α) την επιθεώρηση των ήδη εγγεγραμμένων μελών, που έφταναν τότε τις 50.000 περίπου, και την αποπομπή όσων δεν πληρούσαν τους όρους (ίσως έφταναν τους μισούς), και β) τον επανεξοπλισμό τους και την οργάνωσή τους με βάση τις νέες πολεμικές τακτικές. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Σελίμ δεν ήθελε την κατάργηση των γενιτσάρων και των σπαχίδων. Η άγρια αντίδραση όμως που συνάντησε από μέρους τους τόσο στον επαναπροσδιορισμό της κατοχής τιμαρίων όσο και στο ζήτημα της προσαρμογής τους στις νέες στρατιωτικές συνθήκες τον ανάγκασε να προχωρήσει στη δημιουργία του Nizam-i Cedid το 1793, όπως αναφέραμε παραπάνω, αλλά και ενός ταμείου το οποίο θα υποστήριζε τη λειτουργία του «Νέου Στρατού», το İrad-i Cedid, κατά λέξη «Νέα Πρόσοδος» (Stanford J. Shaw, 1971: 116-119).

Φαίνεται ότι μόνο μετά το 1804 ο Σελίμ άρχισε να προωθεί, έστω και δειλά, μια αποδιάρθρωση του τιμαριωτικού συστήματος. Τότε είχαμε ένα νέο κύμα κατάσχεσης τιμαρίων με διάφορες προφάσεις. Τα τιμάρια αυτά πέρασαν στη δικαιοδοσία του İrad-i Cedid ως φορολογικές πρόσοδοι ούτως ώστε να εξασφαλιστούν τα χρήματα για τη στρατολόγηση και την εκπαίδευση του ίδιου αριθμού στρατιωτών με αυτόν που προηγουμένως πρόσφερε το τιμαριωτικό σύστημα (Stanford J. Shaw, 1971: 132). Το εγχείρημα είναι πολύ ενδιαφέρον γιατί δείχνει ότι το οθωμανικό κράτος, έστω και μέσω των μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν τη στρατιωτική του μηχανή, προσπάθησε να αποσυνδέσει τις φορολογικές προσόδους από την τιμαριωτική τους βάση, ακολουθώντας στην πραγματικότητα τις τάσεις για συγκέντρωση και ιδιοποίηση της έγγειας ιδιοκτησίας που αμφισβητούσε την οργάνωση του παραδοσιακού τιμαριωτικού συστήματος.

Επίσης, οι μεταρρυθμίσεις είχαν ως στόχο να ισορροπήσουν το οθωμανικό εμπορικό έλλειμμα αλλά και να περιορίσουν τις αρνητικές επιπτώσεις των παλαιών διομολογήσεων, επιζητώντας να επιστραφεί ο έλεγχος του εξωτερικού εμπορίου σε οθωμανικά χέρια. Στις αρχές του 17ου αιώνα, η Πύλη επέβαλε έναν προνομιακό δασμό 3% για τους ξένους εμπόρους που αποκτούσαν έτσι ένα σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των Οθωμανών μη μουσουλμάνων, οι οποίοι πλήρωναν έναν δασμό της τάξεως του 5%, αλλά και των Οθωμανών μουσουλμάνων οι οποίοι πλήρωναν έναν δασμό της τάξεως του 4%. Το 1802, ένα αυτοκρατορικό διάταγμα επαναπροσδιόριζε την κατάσταση των Οθωμανών εμπορών που εμπλέκονταν σε εμπόριο με την Ευρώπη. Εφεξής, όλοι οι Οθωμανοί έμποροι, ανεξάρτητα από τη θρησκευτική τους ταυτότητα, δικαιούνταν τα ίδια προνόμια που πριν απονέμονταν στους ξένους. Φυσικά, όλα αυτά τα μέτρα δεν μπορούσαν να επιλύσουν το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε το εμπόριο της αυτοκρατορίας: την ανεπάρκεια της οθωμανικής βιοτεχνικής και βιομηχανικής παραγωγής (Enver Ziya Karal, 1946: 134-135).

Με την επιβολή και άλλων φορολογιών (τελωνείων, καπνού, οίνου κ.λπ.), τα έσοδα του İrad-i Cedid ανήλθαν το 1800 σε 50 εκατ. γρόσια ενώ το 1806 έφτασαν τα 76 εκατ. γρόσια. Αν και τα ποσά αυτά δεν στάθηκαν ικανά να καλύψουν τα ευρύτερα δημοσιονομικά ελλείμματα του οθωμανικού κράτους, έφεραν τους μεταρρυθμιστικούς κύκλους πολύ περισσότερο αντιμέτωπους με μια μερίδα της στρατογραφειοκρατίας με ισχυρά οικονομικά ερείσματα, αλλά και με ένα πλήθος σπαχίδων και γενιτσάρων που έβλεπαν να απειλείται το κοινωνικό τους status. Η αρχή του τέλους για τον Σελίμ Γ΄ θα είναι η άγρια αντίδραση των γενιτσάρων, των ουλεμάδων (παρά την υποστήριξη προς το πρόσωπό του του Σεΐχ-ουλ-ισλάμ) και των λαϊκών στρωμάτων της Κωνσταντινούπολης (του «όχλου») στο αυτοκρατορικό διάταγμα του Μαρτίου του 1805 με το οποίο η εθελούσια στρατολογία αντικαθίστατο από την υποχρεωτική θητεία των ηλικιών από 20 έως 25 ετών, και κατ' επέκταση η αντίδραση στη δημιουργία του Nizam-i Cedid. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε με τη συνεργασία στην οθωμανική ύπαιθρο των γενιτσάρων με τους «νταγλίδες» (ορεσίβιους), δηλαδή Τούρκους ή μουσουλμάνους ληστές υπό την καθοδήγηση περιφερειακών ντερεμπέδων όπως ο Πασβάνογλου. Η απόκρουση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άγγλους υπό την καθοδήγηση του Γάλλου στρατηγού Σεμπαστιάνι πρόσκαιρα μόνο ενίσχυσε την επιρροή της Γαλλίας και τους κύκλους των μεταρρυθμιστών. Το 1807 ξέσπασε στάση που οδήγησε, όπως θα δούμε, στην εκθρόνιση του Σελίμ Γ΄ και εντέλει στον θάνατό του το 1808.

Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄ δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο ανυπέρβλητες δυσκολίες, αλλά ήταν και οι ίδιες περιορισμένες ως προς τους στόχους τους, και διχασμένες ως προς το εάν στόχευαν στον αστικό εκσυγχρονισμό του κράτους ή στην αναβίωση της παλαιάς αίγλης της αυτοκρατορίας και του επεκτατικού της χαρακτήρα μέσω του εκσυγχρονισμού. Ο Σω παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι «παρά τις ενδείξεις ότι ο Σελίμ ήταν “εκσυγχρονιστής” με πολλούς τρόπους, οι χειροπιαστές ιστορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι ήταν ταυτόχρονα και ένας άνθρωπος του καιρού του και τίποτε περισσότερο: ένας κρίκος μεταξύ των παραδοσιακών μεταρρυθμιστών που προηγήθηκαν και των εκσυγχρονιστών μεταρρυθμιστών που ακολούθησαν» (Stanford J. Shaw, 1971: 405).

9.2.3 Η οθωμανική διπλωματία

Σύμφωνα με τον Σουκρού Χανιόγλου, ο απομονωτισμός ήταν το βασικό χαρακτηριστικό της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής για αιώνες. Οι ήττες όμως από τους Αυστριακούς και τους Ρώσους κατέστησαν αναγκαία την εμπλοκή των Οθωμανών στο περιβάλλον της διεθνούς διπλωματίας για να αποτρέψουν, κατά το δυνατόν, νέες απειλές εναντίον της αυτοκρατορίας. Η συνήθεια του απομονωτισμού έδωσε τη θέση της στην αρχή της εμπλοκής, η οποία διέπτε τη διεξαγωγή της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής μέχρι την κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Η ανάγκη να αντιμετωπίσει νέους πιθανούς εχθρούς ώθησε τους Οθωμανούς να σχηματίσουν συμμαχίες με βάση την αρχή «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου». Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι την πολιτική αυτή οι Οθωμανοί την ακολούθησαν ήδη από τα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, όταν εγκαινίασαν την πολιτική των Διομολογήσεων με τη Γαλλία, για να αντιμετωπιστεί ο κοινός εχθρός: οι Αψβούργοι. Η συμμαχία με τους Γάλλους της δυναστείας των Βαλουά ήταν χαρακτηριστικό παράδειγμα στρατηγικού αντιπερισπασμού. Με τον ίδιο τρόπο προσπάθησαν ειδικά στις αρχές του 18ου αιώνα να στηρίξουν τη Σουηδία ως εξισορροπητικό παράγοντα στη ρωσική απειλή: χαρακτηριστική είναι η πολιτική τους στάση απέναντι στον βασιλιά Κάρολο ΙΒ΄, μετά τη συντριπτική ήττα του στη μάχη της Πολτάβας από τον Μεγάλο Πέτρο, όταν και του πρόσφεραν καταφύγιο για πέντε χρόνια στο κάστρο του Διδυμοτείχου. Με τον ίδιο τρόπο προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την αντιπαράθεση των Ρώσων με τους λαούς του Καυκάσου, ειδικά τους μουσουλμανικούς (Şükrü Hanioglu, 2008: 47-48).

Η σταθερή γεωπολιτική συμμαχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήδη από τα χρόνια του Φραγκίσκου Α΄ παρέμεινε βέβαια, ακόμη και μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789, αυτή με τη Γαλλία. Η συμμαχία αυτή προσωρινά διασαλεύτηκε με την εκστρατεία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη το 1798 στην Αίγυπτο. Η ναπολεόντεια επίθεση οδήγησε τους Οθωμανούς να συμμαχήσουν με τη Ρωσία και τη Μεγάλη Βρετανία, μια συμμαχία που είχε ως αποτέλεσμα την εκδίωξη των Γάλλων από τα Επτάνησα και την Αίγυπτο. Ωστόσο, το 1802, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέγραψε μία νέα συνθήκη ειρήνης με τους Γάλλους. Τρία χρόνια αργότερα, το 1805, και μόνο μία ημέρα πριν φτάσουν τα νέα της γαλλικής νίκης στο Άουστερλιτς, η Υψηλή Πύλη σύναψε μια αμυντική συμμαχία με τη Ρωσία. Και στις δύο περιπτώσεις υπογραφής συνθηκών, όπως παρατηρεί ο Χανιόγλου, οι Οθωμανοί επέμεναν στο να εισαγάγουν αμοιβαίες εγγυήσεις «εδαφικής ακεραιότητας», γεγονός που επιβεβαίωνε την ανησυχία τους για τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις. Πράγματι, τον Νοέμβριο του 1806, οι Ρώσοι τους κήρυξαν έναν νέο εξαετή πόλεμο που θα ευνοήσει την ανάπτυξη του πρώτου εθνικού κινήματος στα ευρωπαϊκά εδάφη των Οθωμανών: εκείνου των Σέρβων. Η συμμαχία των Ρώσων με τους Βρετανούς εναντίον του Ναπολέοντα θα φέρει τον βρετανικό στόλο προ των πυλών της οθωμανικής πρωτεύουσας τον Φεβρουάριο του 1807, με τους Γάλλους όπως ήδη αναφέραμε να διευθύνουν την άμυνά της. Ο βρετανικός στόλος αποχώρησε χωρίς να έχει καταφέρει κάτι αξιόλογο, αλλά το επεισόδιο απέδειξε περαιτέρω στους Οθωμανούς ότι ακόμη και η πρωτεύουσα δεν ήταν ασφαλής χωρίς την προστασία σημαντικής στρατιωτικής δύναμης.

9.2.4 Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις

Οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄ επεκτάθηκαν τόσο σε κυβερνητικό όσο και σε διοικητικό επίπεδο. Όσον αφορά το πρώτο, η διεύρυνση της σύνθεσης του Ντιβανίου που επέλεξε μετά το πρώτο του Αυτοκρατορικό Συμβούλιο του 1789, ούτως ώστε να αντιπροσωπευτούν σε αυτό όλες οι αντιμαχόμενες φατρίες και να επιτευχθεί κάποια ισορροπία, είχε ως αποτέλεσμα ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή την όξυνση των συγκρούσεων μεταξύ τους. Όσον αφορά το δεύτερο, οι αποσχιστικές τάσεις τοπικών «φεουδαρχών» (π.χ. των Μπουσατλήδων στην Αλβανία, των Μαμελούκων στην Αίγυπτο, του Πασβάνογλου στο Βιδίνι κ.α.) έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστούν με διορισμένους και ανακλητούς αξιωματούχους από την Πύλη.

Το 1795, η κυβέρνηση ξεκίνησε μια τεράστια αναδιοργάνωση της οθωμανικής τοπικής αυτοδιοίκησης, σχεδιασμένη για να ενισχύσει τον κεντρικό έλεγχο από τις περιφέρειες. Ένας νέος νόμος όριζε με διάταγμα ότι θα υπήρχαν 28 επαρχίες στην αυτοκρατορία, καθεμία από τις οποίες θα κυβερνιόταν από έναν βεζίρη. Κάθε βεζίρης θα έπρεπε να υπηρετεί τουλάχιστον τρία χρόνια και όχι πάνω από πέντε, σε μία δεδομένη επαρχία, υπό κανονικές συνθήκες. Στην πράξη, ωστόσο, ο κεντρικός έλεγχος παρέμεινε αδύναμος.

Όπως ορθά παρατηρεί ο Σουκρού Χανιόγλου, οι μεταρρυθμίσεις του Σελίμ Γ΄ δημιούργησαν μια δυαδικότητα στην οθωμανική κοινωνία που ήταν αναμενόμενο να οδηγήσει σε οξεία σύγκρουση: «ένας σύγχρονος στρατός ευρωπαϊκού τύπου συνυπήρχε με το συντηρητικό σώμα των γενιτσάρων· μια ολοένα και πιο εκρηματισμένη οικονομία με το μεσαιωνικό σύστημα του τιμαρίου· σύγχρονες ακαδημίες με βιβλιοθήκες γεμάτες γαλλικά βιβλία μαζί με οθωμανικούς μεντρεσέδες των οποίων τα προγράμματα σπουδών δεν είχαν αλλάξει για αιώνες. Ήταν αυτή η εγγενής ένταση μεταξύ του παλιού και του νέου που εκδηλώθηκε στη βίαιη ρήξη του 1807» (Şükrü Hanioğlu, 2008: 104-105). Έτσι, όταν το 1806 με το πρόσχημα της αποστολής εκστρατευτικού σώματος κατά των Σέρβων ανταρτών, η κυβέρνηση προσπάθησε να δημιουργήσει το πρώτο αρχηγείο των στρατευμάτων του Nizam-i Cedid στο βιλαέτι της Αδριανούπολης, οι γενίτσαροι μαζί με τους τοπικούς συντηρητικούς προκρίτους αντέδρασαν λιντσάροντας τον τοπικό *αγιάνη* όταν αυτός προσπάθησε να διαβάσει δημόσια το σχετικό διάταγμα, ενώ στη συνέχεια προχώρησαν στη συγκρότηση ένοπλων ομάδων.

Η κρίση οξύνθηκε το 1807, όταν ενόψει της θαλάσσιας πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Βρετανούς, οι γενίτσαροι αρνήθηκαν να φορέσουν ευρωπαϊκού τύπου στολές, όπως αυτές που είχαν δοθεί στα στρατεύματα του Nizam-i Cedid, και εξεγέρθηκαν. Οι ουλεμάδες υποστήριζαν ανοικτά τους επαναστάτες αλλά και ο λαός της πρωτεύουσας, παρότι εκτιμούσε την ασφάλεια που του πρόσφεραν τα στρατεύματα του Nizam-i Cedid, είχε αναπτύξει αντιδυτικά ανακλαστικά σε αυτές τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού. Έχοντας τη στήριξή τους, οι εξεγερμένοι υπέβαλαν τελεσίγραφο προς τον σουλτάνο απαιτώντας την κατάργηση του νέου στρατού και την παράδοση 12 επιφανών πολιτικών στα χέρια τους. Στη συνέχεια, θεωρώντας την καταφατική απάντηση του Σελίμ Γ΄ ανεπαρκή, απαιτήσαν την παραίτησή του και τον αντικατέστησαν με τον εξάδελφό του και γιο του προηγούμενου σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Α΄, τον Μουσταφά Δ΄. Ο Μουσταφά Δ΄ θα δώσει εντολή για την κατάργηση του Nizam-i Cedid αλλά οι αντιδράσεις των γενιτσάρων δεν θα καταλαγιάσουν. Αντίθετα η έκρυθμη κατάσταση θα δώσει τη δυνατότητα σε έναν ισχυρό τοπάρχη από το Ρουστσούκ (σημερινό Ρούσε της

Βουλγαρίας), στρατιωτικό διοικητή της Ρωμυλίας και πιστό υποστηρικτή του Σελίμ Γ΄, να επέμβει στην πολιτική σκηνή με καθοριστικό τρόπο. Ήταν ο Αλεμντάρ Μουσταφά πασά.

9.3 Οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β΄

Ο Αλεμντάρ Μουσταφά πασά, γνωστός και ως Μπαϊρακτάρης («Αλεμντάρ» και «Μπαϊρακτάρης») σημαίνουν το ίδιο πράγμα, σημαιοφόρος, πιθανότατα από το αξίωμα που κατείχε σε γενιτσαρικό τάγμα), κατανόησε ότι για την επιβίωση της αυτοκρατορίας ήταν αναγκαία μια συμφωνία μεταξύ των τοπικών προεστών και της κεντρικής διοίκησης.

Τον Ιούνιο του 1808, ανέλαβε την εξουσία με στρατιωτικό πραξικόπημα, αυτό που αποκλήθηκε *Alemdar Vakasi*, δηλαδή «το συμβάν του Αλεμντάρ». Ο Μουσταφά Δ΄, φοβούμενος ότι ο Αλεμντάρ θα τον απομακρύνει και θα θελήσει να επαναφέρει τον Σελίμ Γ΄ στον θρόνο, έδωσε εντολή να εκτελεστεί ο τελευταίος διά στραγγαλισμού στις 28 Ιουλίου 1808. Την ίδια εντολή έδωσε και για τον ετεροθαλή αδελφό του (από άλλη μητέρα) Μαχμούτ, αλλά εκείνος κατάφερε να διαφύγει. Ο Αλεμντάρ τότε θα δώσει εντολή να καταληφθούν τα ανάκτορα, θα συλλάβει τον Μουσταφά Δ΄ και θα τον αντικαταστήσει με τον Μαχμούτ, ο οποίος θα ανακηρυχθεί σουλτάνος ως Μαχμούτ Β΄. Ο ίδιος ο Αλεμντάρ την ίδια μέρα, στις 28 Ιουλίου, θα αναλάβει τη θέση του μεγάλου βεζίρη.

Ο ισχυρός πρόκριτος του Ρουστσούκ θα προσπαθήσει να αναβιώσει το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Σελίμ Γ΄. Για να το κάνει αυτό, όμως, γνώριζε ότι έπρεπε να παγιωθεί μια συμμαχία μεταξύ του νέου σουλτάνου και των ισχυρών μουσουλμάνων προεστών των επαρχιών (*âyan*, *αγιάνηδες* στη γλώσσα των Οθωμανών). Πράγματι, τον Οκτώβριο του 1808, μουσουλμάνοι τοπικοί πρόκριτοι και κρατικοί αξιωματούχοι, υπέγραψαν την *Πράξη Συμμαχίας* (*Sened-i Ittifak*), η οποία συχνά αναφέρεται –με ένα στοιχείο υπερβολής φυσικά– ως η οθωμανική Magna Carta. Στην πραγματικότητα η πράξη αυτή αποτελούσε ένα σημείο ισορροπίας μεταξύ σουλτάνου και τοπικών αγιάνηδων στην αυτοκρατορία: με αφορμή την προστασία του πρώτου από τους γενίτσαρους, οι αγιάνηδες εμφανίζονταν ως εγγυητές της σουλτανικής εξουσίας. Ο Μαχμούτ Β΄ αναγκάστηκε να την υπογράψει, αλλά γνώριζε πολύ καλά ότι έθετε εαυτόν υπό την ομηρία των μουσουλμάνων τοπαρχών.

Σύμφωνα με το έγγραφο αυτό, οι τοπικοί πρόκριτοι έπρεπε να «εγγυηθούν και να αναλάβουν την προστασία του αυτοκρατορικού προσώπου του Σουλτάνου, την ισχύ του σουλτανάτου και την κρατική τάξη». Από την άλλη, η πράξη προέβλεπε ότι «σε περίπτωση που λάβει χώρα επανάσταση ή συνωμοσία υπό την αρχηγία μονάδων γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη ή σε οποιαδήποτε άλλη περιοχή, όλοι οι οίκοι των προεστών πρέπει να σπεύσουν προς την Κωνσταντινούπολη, και αυτά τα άτομα και οι γενιτσαρικές μονάδες που τόλμησαν να δράσουν με αυτό τον τρόπο θα πρέπει είτε να απομακρυνθούν είτε να εξοντωθούν». Το έγγραφο επίσης ανέθετε στους αγιάνηδες το έργο της επίβλεψης της δημόσιας τάξης στις επαρχίες, καθώς και της διαδικασίας είσπραξης των φόρων, που για τους φτωχούς υπηκόους της αυτοκρατορίας θα έπρεπε να διατηρηθεί ο ήπιος χαρακτήρας της. Ωστόσο, εάν κάποιος τοπικός «οίκος» προκρίτων διέπραττε καταχρήσεις ή παραβίαζε κρατικές διαταγές και τη σαρία, δηλαδή τον ισλαμικό νόμο, έπρεπε να λογοδοτήσει στην κεντρική εξουσία. Έτσι η Πράξη Συμμαχίας έθετε τα όρια του κεντρικού κρατικού ελέγχου πάνω στους προεστούς, αλλά στην πραγματικότητα τους καθιστούσε εάν όχι «εταίρους» της πολιτικής εξουσίας, σίγουρα παράγοντα εξισορρόπησης της (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τ. Β΄: 2-3· Şükrü Hanioğlu, 2008: 57-58).

Ο Αλεμντάρ Μουσταφά πασά, έχοντας επιτύχει τον ιστορικό συμβιβασμό, προσπάθησε να εγκαθιδρύσει ξανά τον στρατό του Nizam-i Cedid (με νέο όνομα: Sekban-ı Cedid), να επιβάλει κανόνες λειτουργίας στα τάγματα των γενιτσάρων, ενώ ζήτησε από τους προκρίτους να υπακούν στις εντολές της κεντρικής κυβέρνησης. Πολύ σύντομα οι γενίτσαροι εξεγέρθηκαν: χίλιοι από αυτούς στις 15 Νοεμβρίου 1808 θα αποπειραθούν να τον σκοτώσουν στο σπίτι του. Ο μεγάλος βεζίρης αναγκάστηκε να αυτοκτονήσει, ανατινάζοντας το κελάρι του σπιτιού του μαζί με τετρακόσιους από τους επίδοξους δολοφόνους του. Την επομένη ο Μαχμούτ Β΄, που δεν τον είχε βρει καθόλου σύμφωνο η υπογραφή της Πράξης Συμμαχίας όπως είπαμε, θα δώσει εντολή να εκτελεστεί ο Μουσταφά Δ΄. Ωστόσο οι μαζικές εκκαθαρίσεις εκατοντάδων υποστηρικτών των μεταρρυθμιστών στην πρωτεύουσα στις οποίες προέβησαν οι γενίτσαροι υποχρέωσαν τον σουλτάνο να παραιτηθεί οριστικά από την αναβίωση του Nizam-i Cedid. Ασφαλώς για τον Μαχμούτ Β΄ αυτό αποτέλεσε μια μεγάλη υποχώρηση, από την άλλη όμως η εξόντωση του πολιτικού του πάτρωνα και ισχυρότερου μεταξύ των μουσουλμάνων προκρίτων, Αλεμντάρ, μαζί με την εκτέλεση του αδελφού του Μουσταφά Δ΄, πρώην σουλτάνου και εκλεκτού των γενιτσάρων, άνοιξε τον δρόμο στις επόμενες δεκαετίες για τον περιορισμό των εξουσιών των πρώτων, και την τελική εξόντωση των δεύτερων.

9.3.1 Διοικητικές μεταρρυθμίσεις

Η δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα ξεκίνησε στην πραγματικότητα με τη σύναψη της Συνθήκης του Βουκουρεστίου με τη Ρωσία το 1812. Η απώλεια της Βεσσαραβίας αλλά και η πρώτη υποχώρηση προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας σερβικής ηγεμονίας στα Βαλκάνια οδήγησαν τον Μαχμούτ Β΄ σε μία πολιτική επιβολής κρατικού συγκεντρωτισμού εναντίον των μεγάλων μουσουλμάνων προκρίτων και τοπαρχών της αυτοκρατορίας. Δεν έθεσε ανοικτά υπό αμφισβήτηση την Πράξη Συμμαχίας του 1808, ακολούθησε όμως μια πολιτική καρότου και μαστιγίου απέναντί τους με στόχο τον περιορισμό της ισχύος τους. Σε αντίθεση με τον Σελίμ Γ΄, που δεν μπόρεσε να ελέγξει τις διαρκείς μεταπτώσεις των Ναπολεόντειων Πολέμων, ο Μαχμούτ Β΄ εκμεταλλεύτηκε τη σχετική ηρεμία της περιόδου, μέχρι το ξέσπασμα την Ελληνικής Επανάστασης, για να επιβάλει τις πολιτικές του. Έτσι, ενώ από τη μία έδωσε τη δυνατότητα στους γιους των μεγάλων τοπαρχών να διαδέχονται τους πατέρες τους στον ρόλο αυτό, μετατρέποντάς τους κατά κάποιον τρόπο από προεστούς σε κρατικούς υπαλλήλους, από την άλλη προσπαθούσε να περιορίσει την ισχύ των μεγάλων αγιάνηδων χρησιμοποιώντας εναντίον τους τους διορισμένους από το κράτος τοπικούς διοικητές. Επιπλέον, ακολούθησε την πολιτική της μετεγκατάστασης μεγάλων οικογενειών σε διαφορετικές από την πρωταρχική βάση τους περιοχές της αυτοκρατορίας με στόχο την αποδυνάμωσή τους.

Όπως παρατηρεί ο Χανιόγλου, όσοι αγιάνηδες προσαρμόστηκαν στη νέα πραγματικότητα συνέχισαν να έχουν οικονομική δύναμη και μέχρι τις αρχές 20ού αιώνα. Όσοι δεν ήθελαν ή δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν εξοντώθηκαν. Ή ακριβώς, επειδή η απειλή της εξόντωσης επικρέματο πάνω από το κεφάλι τους, επέλεξαν έναν διαφορετικό δρόμο, όπως συνέβη με τους Έλληνες κοτζαμπάσηδες και τους Σέρβους κνέζους: αυτόν της δημιουργίας ενός εθνικού κράτους. Είναι ενδιαφέρον ότι το 1820 θα ξεκινήσει και η μεγάλη στρατιωτική αντιπαράθεση με τον Αλή πασά που θα οδηγήσει στην εξόντωσή του δύο χρόνια αργότερα. Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης όχι μόνο θα παγώσει τη διαδικασία εκκαθάρισης των μεγάλων τοπαρχών, αλλά θα αναδείξει σε θέση ισχύος έναν από αυτούς, τον Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου. Όταν, όμως, η Ελληνική Επανάσταση θα τελειώσει, ο Μαχμούτ Β΄ θα εκμεταλλευτεί την ευκαιρία να αποκαταστήσει τον κεντρικό έλεγχο και σε άλλες περιφερειακές περιοχές της αυτοκρατορίας. Το 1831, τερμάτισε την κυριαρχία των Μαμελούκων στη Βαγδάτη και το 1835 έθεσε τέλος στη δυναστεία των Καραμανλήδων στην Τρίπολη της Αλγερίας. Και τελικά θα έρθει σε σύγκρουση και με τον Μοχάμεντ Άλη, όμως στην περίπτωση αυτήν, όπως θα δούμε, όχι μόνο θα ηττηθεί σε μια σειρά μάχες μεταξύ 1831 και 1833 με αποτέλεσμα την προσωρινή απώλεια της Συρίας, αλλά θα κινδυνεύσει να χάσει και τον θρόνο του εάν δεν παρενέβαιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις, και ειδικά η Ρωσία.

Για να ενισχύσει τον κεντρικό έλεγχο στην περιφέρεια, ο Μαχμούτ επιχείρησε να προωθήσει μετά το 1829 διαδικασίες απογραφής του πληθυσμού, με την πρώτη για το σύνολο του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ουσιαστικά να λαμβάνει χώρα το 1830-1831. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της αυτοκρατορίας, η Υψηλή Πύλη είχε μια συνολική εικόνα των υπηκόων της. Τα αποτελέσματα των απογραφών αυτών έδιναν στην κυβέρνηση τη δυνατότητα να σχεδιάσει ένα συγκεντρωτικό και σταθερό σύστημα φορολογίας. Βασιζόμενη σε ακριβή αρχεία περιουσιακής κατάστασης, η Πύλη μπορούσε να καθορίσει εκ των προτέρων το χρονοδιάγραμμα και το ποσό των πληρωμών που απαιτούνται.

Το 1838 ξεκίνησε να εκδίδει διαβατήρια στους Οθωμανούς υπηκόους, που μέχρι τότε λάμβαναν ταξιδιωτικά έγγραφα από πρεσβείες και προξενεία χωρών για να ταξιδεύουν στους προορισμούς τους. Το Υπουργείο Εσωτερικών ανέλαβε την ευθύνη για την έκδοση εσωτερικών ταξιδιωτικών αδειών. Ταυτόχρονα, η ίδια η κυβέρνηση αναδιοργανώθηκε σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά (και κυρίως τα γαλλικά) πρότυπα: το Γραφείο του Μεγάλου Βεζίρη έγινε το Γραφείο Πρωθυπουργού, ενώ ιδρύθηκαν νέα υπουργεία Εσωτερικών, Εξωτερικών και Οικονομικών. Το 1838, οι υπάρχοντες μηχανισμοί διαβούλευσης της εκτελεστικής εξουσίας θεσμοθετήθηκαν υπό δύο οργανισμούς: το Συμβούλιο της Υψηλής Πύλης και το Ανώτατο Συμβούλιο Δικαστικών Διατάξεων. Η διοίκηση του Μαχμούτ ίδρυσε νέες σχολές και αναδιοργάνωσε τις παλιές, όπως η Αυτοκρατορική Ιατρική Ακαδημία, η Σχολή Στρατιωτικών Επιστημών, και η Στρατιωτική Σχολή Μηχανικών. Αυτές ήταν σχεδιασμένες όχι για να παρέχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση στον γενικό πληθυσμό, αλλά για να παρέχουν στη διοίκηση μορφωμένους υπαλλήλους. Αυτές οι σημαντικές αλλαγές είχαν σημαντική επίδραση στη νέα γενιά που ενηλικιώθηκε υπό τον Μαχμούτ και παρείχε τα θεμέλια για τα στελέχη του μεταγενέστερου κινήματος μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (Şükrü Hanioğlu, 2008: 60-61).

9.3.2 Το «Ευόϊονο Γεγονός»: η εξόντωση των γενιτσάρων

Για πολλά χρόνια, ο Μαχμούτ Β΄ απέφευγε να αντιπαρατεθεί με τους γενίτσαρους δημιουργώντας ένα αντίπαλο σώμα στρατού, όπως είχε κάνει ο Σελίμ Γ΄. Αντιθέτως, προσπάθησε να τους ελέγξει με τον διορισμό διοικητών στα τάγματά τους που ήταν πιστοί σε αυτόν. Εδώ πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι οι γενίτσαροι αυτής της περιόδου δεν προέρχονταν από παιδομάζωμα, αλλά ήταν μουσουλμάνοι απόγονοι των παλαιών γενιτσάρων που τους επιτράπηκε να κάνουν οικογένειες, είτε άλλοι Οθωμανοί που εντάσσονταν στο σώμα για να απολαμβάνουν φορολογικές απαλλαγές ή να εισπράττουν μισθούς παρέχοντας βοηθητικές υπηρεσίες. Έτσι, ο αριθμός τους από 20.000 που ήταν στα μέσα του 16ου αιώνα εκτινάχθηκε γύρω στις 135.000 το 1826, αλλά με πολλούς από αυτούς να μην είναι καν στρατιώτες. Στην πραγματικότητα, η αύξηση του αριθμού τους ήταν αντιστρόφως ανάλογη της στρατιωτικής τους αποτελεσματικότητας.

Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 ανέδειξε ακριβώς την αδυναμία των γενιτσαρικών ταγμάτων να την καταστείλουν. Ο Μαχμούτ Β΄ αναζήτησε τη βοήθεια του πιο ισχυρού τοπάρχη στην αυτοκρατορία, μετά την εξόντωση του Αλή πασά, του Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου. Η επιτυχημένη εκστρατεία του γιου του τελευταίου, του Ιμπραήμ πασά, σε Κρήτη και Πελοπόννησο, και κυρίως τα ευχάριστα για τους Οθωμανούς νέα της πτώσης του Μεσολογγίου το 1826 απονομιμοποίησαν τους γενίτσαρους στη συνείδηση του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού της πρωτεύουσας και δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ο Μαχμούτ Β΄ να επανέλθει στη βασική στρατιωτική μεταρρύθμιση του Σελίμ Γ΄. Μόνο που αυτή τη φορά, αντί να προχωρήσει στην υποκατάσταση των γενιτσάρων από έναν ευρωπαϊκού τύπου στρατό, όπως αυτός των Αιγυπτίων, προσπάθησε να επιχειρήσει μια μεταρρύθμιση εντός του γενιτσαρικού σώματος. Έτσι, ίδρυσε ένα νέο σώμα που αποτελούνταν από επίλεκτους γενίτσαρους, τους Eşkinciyan, 150 από καθένα από τα 51 τάγματα που ήταν εγκατεστημένα στην Κωνσταντινούπολη. Οι Eşkinciyan θα υπάγονταν στο σώμα των γενιτσάρων, αλλά θα εκπαιδευόνταν σε ευρωπαϊκές τακτικές και στη χρήση πυροβόλων όπλων, με συμπληρωματική εκπαίδευση που δεν θα παρεχόταν στους υπολοίπους.

Οι Eşkinciyan θα εξοπλιστούν σε επίσημη τελετή στις 12 Ιουνίου του 1826 στην Πλατεία Ιπποδρομίου (Et Meydanı). Τρεις μέρες όμως αργότερα, στις 14 Ιουνίου, και στην ίδια πλατεία, οι γενίτσαροι θα αναποδογυρίσουν τα καζάνια τους –παραδοσιακή χειρονομία με συμβολικό χαρακτήρα που σηματοδοτούσε εξέγερση εναντίον του σουλτάνου–, και την επομένη συνοδευμένοι από ένα μεγάλο πλήθος μελών των συντεχνιών και αντιπάλων των μεταρρυθμίσεων θα προβούν σε λεηλασίες και καταστροφές στην Πύλη και στα σπίτια υποστηρικτών των Eşkinciyan. Κάνοντας όμως το λάθος (ή μην έχοντας τη δυνατότητα) να μην εκθρονίσουν τον σουλτάνο, όπως είχε συμβεί 20 χρόνια πριν, έδωσαν στην αντίπαλη πλευρά τον χρόνο να ανασυγκροτηθεί. Ο μεγάλος βεζίρης συγκέντρωσε στο παλάτι Τοπ Καπί όλους τους νομιμόφρονες αξιωματούχους και ουλεμάδες, ενώ ο Μαχμούτ Β΄, αφού αρνήθηκε να αποδεχθεί τα αιτήματα των εξεγερθέντων (λάθος που είχε κάνει παλαιά ο εξάδελφός του Σελίμ Γ΄), έστειλε πιστά σε αυτόν στρατεύματα σε όλη την Κωνσταντινούπολη με στόχο την εξόντωση των αντιπάλων.

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ο Μαχμούτ Β΄ βάσισε την ανανέωση της νομιμοφροσύνης προς τον ίδιο στην επίκληση στο ισλάμ – κάτι που έπραξε και στην περίπτωση της έκρηξης της Ελληνικής Επανάστασης πέντε χρόνια πριν, αλλά τώρα με μεγαλύτερη επιτυχία. Και φυσικά ο λόγος ήταν ότι οι γενίτσαροι, συσχετισμένοι με το ετερόδοξο τάγμα των Μπεκτασήδων, θεωρούνταν πάντα από τους συντηρητικούς σουνίτες μουσουλμάνους ως ένα είδος «κρυπτοχριστιανών», έστω και αν είχε παρέλθει πάνω από ένας αιώνας αφότου είχε σταματήσει το παιδομάζωμα. Έτσι, ενώ οι γενίτσαροι και οι σύμμαχοί τους ουλεμάδες κατηγορούσαν τον νέο στρατό για τη χρήση τακτικών των απίστων, ο σουλτάνος κατάφερε να αποσπάσει φετβά από τον Σεΐχ-ουλ-ισλάμ που ενέκρινε τη σφαγή τους ως ετεροδόξων. Το διάταγμα προσκαλούσε «όλους τους μουσουλμάνους να συγκεντρωθούν υπό το λάβαρο του Προφήτη», το Sancak-ı Şerif (Ιερή Σημαία), που σήμερα φυλάσσεται στο παλάτι του Τοπ Καπί: ένα μαύρο λάβαρο που υποτίθεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί από τον Προφήτη Μωάμεθ και ξεδιπλωνόταν μόνο για την κήρυξη Ιερού Πολέμου (Jihad). Οι εξεγερθέντες αναγκάστηκαν να αποσυρθούν στα στρατόπεδά τους στην Πλατεία Ιπποδρομίου. Εκεί, στις 15 Ιουνίου 1826, το πυροβολικό του σουλτάνου θα πυρπολήσει ουσιαστικά τα στρατόπεδα, με συνέπεια τον θάνατο πάνω από 4.000 γενιτσάρων. Στις αιματηρές συμπλοκές που διήρκεσαν πολλές ώρες σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας, πιστά στρατεύματα στον Μαχμούτ Β΄, υποστηριζόμενα από μαθητές ιεροσπουδαστηρίων (medrese) αλλά και άλλους εθελοντές, σφαγίασαν έναν ακόμη μεγαλύτερο αριθμό γενιτσάρων, ενώ οι εναπομείναντες τράπηκαν πανικόβλητοι σε φυγή. Συνολικά, πάνω από 6.000 γενίτσαροι εξοντώθηκαν και περί τις 20.000 συνελήφθησαν. Άγρια καταστολή γενιτσαρικών ταγμάτων θα ακολουθήσει τις επόμενες μέρες σε πόλεις όπου εκείνοι αντιστάθηκαν (Βιδίни, Νίκαια, Αδριανούπολη κ.α.), αλλά σε γενικές γραμμές οι επαρχιακοί γενίτσαροι αιφνιδιάστηκαν από τις

εξελίξεις και διαλύθηκαν χωρίς περαιτέρω προβλήματα (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977, τ. Β': 20-21· Şükrü Hanioğlu, 2008: 58-59).

Ένας μεγάλος αριθμός γενιτσάρων που αιχμαλωτίστηκε (ίσως και 3.000) θα βρει φρικτό θάνατο διά αποκεφαλισμού στον Λευκό Πύργο της Θεσσαλονίκης, που από Πύργος του Λέοντος (16ος αιώνας) και Πύργος της Καλαμαρίας (18ος αιώνας) θα μετονομαστεί τον 19ο αιώνα σε Πύργος του Αίματος (Kanlı Kule) ή Πύργος των Γενιτσάρων, εξαιτίας του γεγονότος αυτού.

Η σφαγή των γενιτσάρων αποκλήθηκε στην οθωμανική ιστορία ως *Ευοίωνο Γεγονός* (Vakayî Hayriye), γιατί αναμφισβήτητα θα αλλάξει τόσο τον χαρακτήρα του κράτους, όσο και των ευρύτερων κοινωνικών συσχετισμών για όλο τον υπόλοιπο 19ο αιώνα. Η Πύλη, παράλληλα με την κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων, προχώρησε και στην κατάργηση του δερβισικού τάγματος των Μπεκτασήδων με το οποίο το πρώτο συνδεόταν. Ο σουλτάνος διέταξε την κατεδάφιση μεγάλων οικιών που ανήκαν σε μέλη τους τάγματος, εξόρισε πολλούς από αυτούς και ανάγκασε τα εναπομείναντα μέλη να απαρνηθούν τα πιστεύω τους και να υιοθετήσουν τον κυρίαρχο σουνιτικό ενδυματολογικό κώδικα. Διαμοίρασε, επίσης, την περιουσία τους σε τζαμιά, μεντρεσέδες, νοσοκομεία κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, το τάγμα συνέχισε να υφίσταται παράνομα και άνηθε και πάλι μετά τον θάνατο του Μαχμούτ Β', αν και στην εποχή αυτή πολλά μέλη του βρήκαν καταφύγιο σε μασονικές στοές, μετασχηματίζοντας την παλαιά αντικαθεστωτική τους στάση από παραδοσιακή σε νεωτερική. Και αυτό δεν είναι τυχαίο: γιατί η παρακαταθήκη την οποία άφησε ο Μαχμούτ Β' στους διαδόχους του ήταν μια διαδικασία «επανασυνιτοποίησης» της αυτοκρατορίας, η οποία έφτασε στο αποκορύφωμά της στα χρόνια του Αμπντούλ Χαμίτ Β', αλλά ενδιάμεσα έπρεπε παραδόξως να συγχρωτιστεί με τις απόπειρες εκδυτικισμού των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. Είναι ενδεικτικό ότι τα νέα στρατεύματα ευρωπαϊκού τύπου που ο ίδιος δημιούργησε, με μονάδες πεζικού και ιππικού, αποκαλούνταν «Νικηφόρα Στρατεύματα του Μωάμεθ» (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) (Şükrü Hanioğlu, 2008: 59). Ταυτόχρονα, η κατάργηση του τάγματος των Μπεκτασήδων έδωσε το πλεονέκτημα στη δημόσια σφαίρα σε πιο συντηρητικά τάγματα δερβισιδών, όπως οι Νακσίμπεντηδες (Butrus Abu-Manneh, 2001: 59-72).

Ενώ, όμως, η καταστροφή των γενιτσαρικών ταγμάτων ευνόησε τη συντηρητικοποίηση του κράτους, τουλάχιστον σε επίπεδο ιδεολογικών διακηρύξεων, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την προώθηση μεταρρυθμίσεων στην οθωμανική κοινωνία, επειδή ακριβώς σήμαινε την αποδυνάμωση των πιο ισχυρών συμμάχων των γενιτσάρων, των ουλεμάδων. Οι ουλεμάδες απώλεσαν ένα από τα κύρια ερείσματά τους στην οθωμανική αυλή και στη γραφειοκρατία. Χωρίς τη στρατιωτική υποστήριξη των γενιτσάρων, που ενίοτε εκδηλώνονταν ως απειλή, οι ουλεμάδες αναγκάστηκαν να υιοθετήσουν μια πολύ πιο συμβιβαστική στάση έναντι των πιέσεων που ασκούσε η οθωμανική γραφειοκρατία για εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις. Η κατάργηση αυτού που αποκαλούν οι Σω «νομιμοποιημένη αντιπολίτευση» σήμανε επίσης την ενίσχυση του Σουλτάνου ως θεσμού. Ωστόσο, μετά τον θάνατο του Μαχμούτ Β' το 1839, την πρωτοβουλία για την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων την πήρε η οθωμανική γραφειοκρατία, κυριαρχώντας στην πολιτική σκηνή πέρα και ενάντια στην αντίσταση αδύναμων σουλτάνων, για τις επόμενες τρεις κρίσιμες δεκαετίες (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977, τ. Β': 19-21).

9.3.3 Ο Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου και η Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί (Hünkâr İskelesi)

Ο Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου αποτέλεσε αυτή την περίοδο την πιο σημαντική περίπτωση Οθωμανού τοπάρχη μετά την εξόντωση του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Γεννημένος στην Καβάλα το 1769, η καταγωγή του αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης: η πιο ισχυρή άποψη θεωρεί ότι η οικογένειά του καταγόταν από την Κορυτσά από πατέρα Μπέκταση Αλβανό, μια λιγότερο ισχυρή θεωρεί ότι ήταν από τουρκική οικογένεια που εγκαταστάθηκε στην Καβάλα από τη νοτιοανατολική Μικρά Ασία. Πάντως, είναι βέβαιο ότι η καριέρα του εκτινάχθηκε το 1801 όταν συμμετείχε στο εκστρατευτικό σώμα που ανακατέλαβε την Αίγυπτο μετά την αποχώρηση των Γάλλων του Βοναπάρτη. Εκεί θα διοριστεί βαλής το 1805 και με πρότυπο τη Γαλλία του Ναπολέοντα θα μετατρέψει την Αίγυπτο σε ένα πειραματικό εργαστήριο μεταρρυθμίσεων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, χωρίς να αμφισβητήσει μέχρι και το 1831 την επικυριαρχία του σουλτάνου. Η Αίγυπτος υπό τη διοίκησή του απέκτησε τον πιο δυνατό στρατό στην Εγγύς Ανατολή, οργανωμένο πάνω στα γαλλικά πρότυπα. Η καταστολή της επανάστασης των Ουαχάμπι στην Αραβία (1812-18) και η αποφασιστική του παρέμβαση για λογαριασμό του σουλτάνου στην Ελληνική Επανάσταση (1824-27) βοήθησαν τον Μαχμούτ Β' έστω και προσωρινά να ελέγξει περιφερειακές φυγόκεντρες τάσεις στην αυτοκρατορία. Ο ίδιος όμως ο Μοχάμεντ Άλη αποδείχθηκε η πιο σημαντική από αυτές και το απέδειξε όταν σε μια ευρείας κλίμακας σύγκρουση, που θα ξεσπάσει λίγα χρόνια μετά (1831-1833), θα επικρατήσει των σουλτανικών στρατευμάτων.

Για την ακρίβεια ζήτησε από τον Μαχμούτ Β΄ να γίνει κυβερνήτης της επαρχίας της Συρίας για να αντισταθμίσει τις απώλειές του από τις πολεμικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο. Ο Μαχμούτ Β΄ αντ' αυτού του έδωσε τον τίτλο του βαλή της Κρήτης, αλλά ο Μοχάμεντ Άλη αρνήθηκε, καθώς γνώριζε ότι η διατήρηση της τάξης στο νησί ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα και θα συνεπαγόταν μεγάλο οικονομικό βάρος στον ίδιο. Το 1831 ξεκίνησε μια χερσαία και θαλάσσια εκστρατεία κατά της Συρίας. Το 1832, ο αιγυπτιακός στρατός υπό την ηγεσία του γιου του Ιμπραήμ, κατέκτησε την Παλαιστίνη και τη Συρία, και μετά την άλωση της πόλης της Άκρα που αντιστάθηκε, διέσχισε την οροσειρά του Ταύρου και διείσδυσε στη Μικρά Ασία. Εκεί έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής από τον τοπικό πληθυσμό της Ανατολίας, και ειδικά από ουλεμάδες της περιοχής. Ο Μοχάμεντ Άλη και ο γιος του Ιμπραήμ κηρύχθηκαν ως επαναστάτες και στρατός στάλθηκε εναντίον τους υπό τη διοίκηση του μεγάλου βεζίρη Ρεσίτ Μεχμέτ πασά. Όταν οι δύο στρατοί συναντήθηκαν στο Ικόνιο, στις 21 Δεκεμβρίου 1832, ο οθωμανικός στρατός ηττήθηκε και ο μεγάλος βεζίρης αιχμαλωτίστηκε (Stanford Shaw & Kural Shaw 1977 τόμ. Β΄: 33). Πιθανόν ο στόχος του Μοχάμεντ Άλη να μην ήταν η απευθείας κατάκτηση της πρωτεύουσας αλλά ο έλεγχος του θρόνου με την αποπομπή του Μαχμούτ Β΄ και την άνοδο του δεκάχρονου τότε και προφανώς περισσότερο ελεγχόμενου γιου του, Αμπντούλ Μετζίτ. Ωστόσο ήταν δεδομένο ότι, εάν ο Ιμπραήμ αποφάσιζε να προχωρήσει προς την Κωνσταντινούπολη, δεν υπήρχε κανείς να τον εμποδίσει.

Η Υψηλή Πύλη ζήτησε τη βοήθεια της Μεγάλης Βρετανίας να επέμβει με το σοβαρό επιχείρημα ότι η Κωνσταντινούπολη θα μπορούσε να πέσει στα χέρια ενός συμμάχου της Γαλλίας αλλά τότε, παραδόξως, η Βρετανική κυβέρνηση αρνήθηκε να προσφέρει τη βοήθειά της. Ο Πάλμερστον αργότερα έγραψε ότι «κανένα βρετανικό υπουργικό συμβούλιο σε καμία ιστορική περίοδο δεν έκανε ποτέ τόσο μεγάλο λάθος όσον αφορά εξωτερικές υποθέσεις». Ο σουλτάνος τότε αναγκάστηκε να καλέσει σε βοήθεια τη Ρωσία, που μόλις τρία χρόνια πριν τον είχε εξαναγκάσει να υπογράψει μια ντροπιαστική για αυτόν συνθήκη, αυτήν της Αδριανούπολης (Şükrü Hanioğlu 2008: 59). Ο τσάρος Νικόλαος πρόσφερε απλόχερα τη βοήθειά του προς τον σουλτάνο, αφού δεν θα ήθελε να δει την υπερβολική ενίσχυση ενός Οθωμανού τοπάρχη σε μια τόσο κρίσιμη γεωπολιτική περιοχή (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τόμ. Β΄: 33).

Στα τέλη του Ιανουαρίου το 1833, ο αιγυπτιακός στρατός υπό τον Ιμπραήμ πασά έφτασε στην Κιουτάχεια, μόλις 223 μίλια από την πρωτεύουσα. Όμως μέσα σε εβδομάδες ο ρωσικός στόλος αγκυροβόλησε στο Μπουγιούκ Ντερέ στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου (γεγονός που προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις μεταξύ των ουλεμάδων και των κατοίκων της πρωτεύουσας) και τον Μάιο ρωσικά στρατεύματα αποβίβαστηκαν στις ακτές της Ασίας ως σύμμαχοι της αυτοκρατορίας. Η ρωσική παρέμβαση οδήγησε τον Μοχάμεντ Άλη να διαπραγματευτεί με την Υψηλή Πύλη. Τον Μάιο, τελικά, του 1833 με τη μεσολάβηση των Μεγάλων Δυνάμεων θα υπογράψει τη Σύμβαση της Κιουτάχειας, σύμφωνα με την οποία ο Μοχάμεντ Άλη, με αντάλλαγμα την απόσυρση του στρατού του από την Ανατολία, έπαιρνε εκτός φυσικά από την Αίγυπτο και την Κρήτη, στις οποίες αναγνωριζόταν ως βαλής, την Τζέντα (το Χετζάζ), τα Άδανα, και το Σουδάν, ενώ ο γιος του Ιμπραήμ ανακηρυσσόταν βαλής της Συρίας. Παρότι η έκταση μιας τέτοιας επικράτειας ήταν τεράστια και ιδιαίτερα κρίσιμη γεωπολιτικά, η Σύμβαση της Κιουτάχειας δεν αναγνώριζε ανεξαρτησία σε αυτήν. Βέβαια η έννοια της *istiklal* τον 19ο αιώνα, όπως εμφανίζεται σε ένα γράμμα του Ιμπραήμ προς τον πατέρα του τον Φεβρουάριο του 1833, και που στον 20ό αιώνα πήρε τη σημασία της «ανεξαρτησίας», σύμφωνα με τον Μπούτρου Αμπού Μάνα, σήμαινε ακόμη ένα είδος «αυτοδιοίκησης» μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο και όχι απαραίτητα απόσχιση από την αυτοκρατορία. Ο πόλεμος του Μοχάμεντ Άλη, σύμφωνα με τον Μπούτρου Αμπού Μάνα, ήταν εναντίον του σουλτάνου και των κακών συμβούλων του και όχι εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της οποίας ίσως ήθελε να ηγηθεί (Butrus Abu-Manneh, 2010: 16-17). Ωστόσο ακόμη και αν έχει δίκιο ο Αμπού Μάνα για την κρίση του 1831-1833, δεν μπορεί κανείς να μη δει ότι η πίεση που δέχθηκε ο Αιγύπτιος ηγέτης στη δεύτερη, των ετών 1839-1841, ήταν ακριβώς επειδή έθεσε καθαρά ζήτημα απόσχισης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ακόμη όμως πιο σημαντική και από τη διευθέτηση της σύγκρουσης μεταξύ Οθωμανών και Αιγυπτίων ήταν η προσωρινή εξάρτηση της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής από τη Ρωσία. Ο τσάρος Νικόλαος θα αποστείλει στην Κωνσταντινούπολη τον απεσταλμένο του Αλεξέι Φ. Ορλόφ, ο οποίος θα υπογράψει με τον Μαχμούτ Β΄ στις 8 Ιουλίου του 1833 τη *Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί*, στο προάστιο της πρωτεύουσας όπου οι Ρώσοι είχαν στρατοπεδεύσει, η οποία α) επιβεβαίωνε τη Συνθήκη της Αδριανούπολης του 1829, β) υποχρέωνε τα δύο μέρη να συνδράμουν το ένα το άλλο σε περίπτωση στρατιωτικής επίθεσης από τρίτη δύναμη μέσα σε χρονικό ορίζοντα οκταετίας, και κυρίως γ) περιλάμβανε ένα μυστικό άρθρο που προέβλεπε το κλείσιμο των Δαρδανελίων σε «οποιαδήποτε ξένα πολεμικά σκάφη» σε περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης. Έτσι η Ρωσία διασφάλιζε ότι ο στόλος της Αγγλίας και της Γαλλίας δεν θα περνούσε τα Στενά, και επομένως δεν θα μπορούσε να ελέγξει τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας σε περίπτωση πολέμου. Ο Χανιόγλου παρατηρεί ότι προστατεύοντας τη Ρωσία από τον νότο, η Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί αντιπροσώπευε την κορύφωση των

επιτευγμάτων της ρωσικής διπλωματίας έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Şükrü Hanioğlu, 2008: 66). Ωστόσο οι Σω δικαίως παρατηρούν ότι η Συνθήκη δεν ήταν διαφορετική από άλλες που είχε υπογράψει η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως προς τον έλεγχο των θαλάσσιων δρόμων σε περίοδο πολέμου και με βάση τις αρχές του διεθνούς δικαίου. Όμως αυτή ερμηνευόταν από την Αγγλία και τη Γαλλία μέσα από το πρίσμα της ρωσοφοβίας και του δόγματος της ανάσχεσης της Ρωσίας (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977, τόμ. Β': 34-35).

Ωστόσο, τα προβλήματα μεταξύ Αιγυπτίων και Οθωμανών, όπως είπαμε και παραπάνω, συνεχίστηκαν και τα επόμενα χρόνια, αφού καμία από τις δύο πλευρές δεν ήταν ικανοποιημένες με τους όρους της Σύμβασης της Κιουτάχειας, και έσπευσαν να τους αλλάξουν προς όφελός τους. Έτσι, στις 25 Μαΐου 1838, ο Μοχάμεντ Άλη ενημέρωσε τη Βρετανία και τη Γαλλία ότι σκόπευε να κηρύξει την ανεξαρτησία του από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τόσο οι δύο δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις, για να διατηρήσουν το status quo εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και η Ρωσία, που διέβλεπε ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υπονομεύσει τα επιτεύγματά της στη Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί, προσπάθησαν να αποτρέψουν τη σύγκρουση. Όταν ο Μαχμούτ Β' διέταξε τον οθωμανικό στρατό να προχωρήσει στα σύνορα της Συρίας, ο Ιμπραήμ επιτέθηκε και τον κατέστρεψε στη μάχη του Νετζίμπ (24 Ιουνίου 1839), κοντά στην Ούρφα. Στον απόηχο της μάχης του Ικονίου, η Κωνσταντινούπολη έμεινε και πάλι ευάλωτη στις δυνάμεις του Αλή. Ο Μαχμούτ Β' πέθανε σχεδόν αμέσως μετά τη μάχη (2 Ιουλίου 1839) και τον διαδέχθηκε ο δεκαεξάχρονος γιος του Αμπντούλ Μετζίτ. Σε αυτό το σημείο οι Αιγύπτιοι βρέθηκαν ενώπιον του στρατηγικού διλήμματος που αντιμετώπισαν και το 1833: ο Ιμπραήμ έκλινε προς την κατάκτηση της οθωμανικής πρωτεύουσας και την απαίτηση του αυτοκρατορικού θρόνου, ενώ ο πατέρας του έτεινε απλώς να απαιτεί παραχωρήσεις εδαφών και πολιτική αυτονομία για τον ίδιο και την οικογένειά του.

Τον Ιούνιο του 1839, τα στρατεύματα του Μοχάμεντ Άλη για μία ακόμη φορά νίκησαν τον αυτοκρατορικό στρατό και βρέθηκαν σε απόσταση βολής από την πρωτεύουσα. Αυτή τη φορά, όμως, η Μεγάλη Βρετανία παρενέβη για να αποτρέψει την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Οι Βρετανοί φοβήθηκαν μια επανάληψη της ρωσικής επέμβασης του 1833, αλλά κυρίως τους ενδιέφερε να διασφαλίσουν τα προνόμια που τους παραχωρούσε η συνθήκη εμπορίου την οποία είχαν υπογράψει έναν χρόνο πριν, το 1838, με τον Μαχμούτ Β'. Μετά τον ξαφνικό θάνατο του Μαχμούτ Β', ο Μοχάμεντ Άλη, ενισχυμένος από την υποστήριξη της Γαλλίας, απέρριψε τους όρους που του πρόσφεραν οι άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις για συμβιβασμό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ξεσπάσει ένας σύντομος πόλεμος μεταξύ των Αιγυπτίων και μιας ομάδας οθωμανικών, βρετανικών και αυστριακών ναυτικών σωμάτων. Τον Νοέμβριο του 1840, ο Μοχάμεντ Άλη αποδέχθηκε τελικά την πρόταση που του υπέβαλε η Βρετανία ήδη από τον Ιούλιο στη Σύνοδο του Λονδίνου (με τη συναίνεση της Ρωσίας, της Αυστρίας και της Πρωσίας) και μετά την αδυναμία της Γαλλίας να τον βοηθήσει στρατιωτικά: δηλαδή την αποδοχή κληρονομικής εξουσίας στην Αίγυπτο, μέσα στο πλαίσιο όμως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, η βρετανική πίεση εξανάγκασε τη Ρωσία να εγκαταλείψει τα προνόμια που της έδινε η Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί για τα Στενά το 1841. Αυτό θα ανοίξει ουσιαστικά τον δρόμο, την επόμενη δεκαετία, για τη σύγκρουση των δύο δυνάμεων στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Ο Μοχάμεντ Άλη θα πεθάνει το 1849, αλλά θα εγκαθιδρύσει ένα είδος δυναστείας στην Αίγυπτο, που θα επιβιώσει μέχρι και την κατάληψη της από τα βρετανικά στρατεύματα το 1882.

9.3.4 Οικονομικές μεταρρυθμίσεις

Το 1789, μια μεγάλη νομισματική υποτίμηση σηματοδότησε την αρχή μιας περιόδου 40 ετών απαξίωσης του οθωμανικού νομίσματος που τροφοδότησε έναν αυξανόμενο πληθωρισμό. Η επιλογή της υποτίμησης, κυρίως μέσω της νόθευσης του ασημένιου νομίσματος της αυτοκρατορίας, του άκζε, αποτελούσε μια συνήθη πρακτική, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια ήδη από τον 16ο αιώνα, για να καλυφθούν τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες για τη διατήρηση της νομισματικής ενότητας και την απαγόρευση της κυκλοφορίας ξένων χρυσών νομισμάτων, στο γύρισμα του 19ου αιώνα κάθε είδους ευρωπαϊκά και βορειοαφρικανικά νομίσματα (και τα πλαστά τους) κυκλοφορούσαν ελεύθερα στην οθωμανική αγορά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα πολύτιμα χρυσά και ασημένια οθωμανικά νομίσματα να διαρρέουν προς την Αίγυπτο, το Ιράν και την Ινδία (Şükrü Hanioğlu, 2008: 24).

Το 1813, η κεντρική κυβέρνηση αποφάσισε να χορηγήσει φορολογικές εκμεταλλεύσεις σε τοπικούς διοικητές, που είχαν απολέσει τις παραδοσιακές πηγές εσόδων τους, προσπαθώντας να τους ενισχύσει. Κρατικοί φοροεισπράκτορες (muhassıl) αντικατέστησαν τους παλαιούς μισθωτές φόρων. Όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι το 1838 έγιναν έμμισθοι, και καταργήθηκαν όλες οι άλλες πηγές εσόδων που είχαν στο παρελθόν, συμπεριλαμβανομένης και της συλλογής φόρων. Το κράτος επιπλέον παρουσίασε νέα, χρυσά και ασημένια

νομίσματα με συγκεκριμένη αξία και απαγόρευσε τη χρήση ξένων νομισμάτων, τα οποία έπρεπε να παραδίδονται στα κατά τόπους γραφεία του νομισματοκοπείου σε τιμές καθορισμένες από το κράτος. Όμως και αυτή η προσπάθεια αποδείχθηκε αναποτελεσματική μακροπρόθεσμα (Şükrü Hanioğlu, 2008: 69-70).

Σε μια προσπάθεια να μιμηθεί τις επιτυχημένες πολιτικές του Μοχάμεντ Άλη, το κράτος αύξησε τον αριθμό γεωργικών προϊόντων όπως όπιο, μετάξι και βαμβάκι τα οποία αγοράζονταν, πωλούνταν και προωθούνταν μέσω μονοπωλίων. Ως αποτέλεσμα, όμως, η παραγωγή μειώθηκε κατακόρυφα, ενώ το λαθρεμπόριο αυξήθηκε. Η ετήσια παραγωγή οπίου, για παράδειγμα, έπεσε από 75 εκατ. λίρες πριν την εισαγωγή των μονοπωλίων σε 35 εκατ. λίρες λίγο αργότερα. Οι οθωμανικές αρχές, επίσης, υποτίμησαν τις απώλειες που θα προκαλούσε η μείωση των δασμών στα εισαγόμενα προϊόντα. Έτσι, για παράδειγμα, τα εισαγόμενα ρωσικά σιτηρά χρεώνονταν με το ένα τρίτο του δασμού που επιβαλλόταν στα εγχώρια σιτηρά.

Αντί η οθωμανική κυβέρνηση να λάβει προστατευτικά μέτρα για την εγχώρια παραγωγή, υπέγραψε, εξαιτίας της αιγυπτιακής απειλής κατά κύριο λόγο, την Αγγλο-Οθωμανική Συνθήκη Εμπορίου στις 16 Αυγούστου του 1838, γνωστή και ως Συνθήκη του Μπαλτά Λιμανί, από το προάστιο στο Βόσπορο όπου είχε το ανάκτορό του ο Μουσταφά Ρεσίτ πασά, φιλοάγγλος μεγάλος βεζίρης, που τη συνυπέγραψε μαζί με τον Άγγλο πρέσβη Πονσόμπι. Η συνθήκη θα επικυρωθεί δύο μήνες αργότερα, στις 8 Οκτωβρίου 1838, από τη βασίλισσα Βικτωρία και τον Μαχμούτ Β΄, και ολοκληρώνει με τον τρόπο αυτόν τη φιλοαγγλική στροφή του. Η συνθήκη στην πραγματικότητα επεξέτεινε τα προνόμια των παλαιών διομολογήσεων με την Αγγλία και είχε ως αποτέλεσμα να μειωθούν σημαντικά οι δασμοί που πλήρωναν οι Βρετανοί έμποροι. Επίσης καταργούνταν τα μονοπώλια και άλλοι περιορισμοί στις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Βρετανικής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη συνθήκη, οι Βρετανοί έμποροι μπορούσαν να αγοράζουν όλα τα προϊόντα τα οποία παράγονταν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και κυρίως πρώτες ύλες προορισμένες για τη δική τους βιομηχανία, και να τα εξάγουν καταβάλλοντας δασμούς ίσους με αυτούς που πλήρωναν και οι Οθωμανοί έμποροι. Αντίθετα, στις εισαγωγές βρετανικών αγαθών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιβάλλονταν δασμοί της τάξεως μόλις του 3%. Τα βρετανικά εμπορικά πλοία θα μπορούσαν να περνούν ελεύθερα από τα Στενά, να ασκούν διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ λιμανιών χωρίς να πληρώνουν κανέναν δασμό. Για παράδειγμα, ενώ ο Οθωμανός έμπορος που έστελνε εμπορεύματα από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη πλήρωνε τελωνειακό φόρο διαμετακόμισης στο κράτος, ο Βρετανός απαλλασσόταν πλήρως. Οι Βρετανοί έμποροι θα μπορούσαν να αγοράζουν και να πωλούν ελεύθερα όχι μόνο βρετανικά προϊόντα, αλλά και κάθε είδους αγαθά από ξένες χώρες, σε όλη τη χώρα.

Οι οθωμανικές αρχές ήλπιζαν πως τα οφέλη από την αύξηση του εμπορίου θα αντισταθμίζουν τις απώλειες από την κατάργηση των μονοπωλίων και τους μειωμένους δασμούς. Ωστόσο, όπως και στην Αίγυπτο, που πλήρωσε βαρύ τίμημα για την κατάργηση των μονοπωλίων της, αυτή η συμφωνία και η σταδιακή της επέκταση σε άλλες δυνάμεις είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην οθωμανική μεταποίηση και στην οικονομία συνολικά (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τ. Β΄: 50· Şükrü Hanioğlu, 2008: 70).

9.4 Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ

Τέσσερις μήνες μετά τον θάνατο του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, στις 3 Νοεμβρίου του 1839, ο υπουργός Εξωτερικών Μουσταφά Ρεσίτ πασά ανέγνωσε ένα αυτοκρατορικό διάταγμα, το λεγόμενο Ιερό Διάταγμα (*Hatt-ı Şerif* στα οθωμανικά) στον Οίκο των Ρόδων (Gülhane) του ανακτόρου Τοπ Καπί, και γι' αυτό γνωστό και ως Διάταγμα του Gülhane. Το διάταγμα του *Χάττ-ι Σερίφ* εγκαινίαζε την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ στην οθωμανική ιστορία – Tanzimat σημαίνει «κανονισμοί, μεταρρυθμίσεις», στο κείμενο Tanzimat-ı Hayriye, κατά λέξη «ευοίωνες ρυθμίσεις». Η περίοδος αυτή θα διαρκέσει από το 1839 μέχρι και την άνοδο του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ στον θρόνο το 1876 και την ανακήρυξη της συνταγματικής μοναρχίας. Ωστόσο, παρά το «πάγωμα» του συντάγματος από τον ίδιο σουλτάνο τον Μάρτιο του 1877, σε γενικές γραμμές μπορεί να λεχθεί ότι οι μεταρρυθμίσεις συνεχίστηκαν με λανθάνοντα τρόπο και μέσα από το απολυταρχικό πρόσημο της χαμιδιανής και κατόπιν της νεοτουρκικής διακυβέρνησης, μέχρι και την κατάρρευση της αυτοκρατορίας το 1918 (Selim Deringil, 1998· Donald Quataert, 2006: 116).

Η έκδοση του Χάττ-ι Σερίφ έχει αποδοθεί κατά κύριο λόγο στην πίεση των μεγάλων δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων και κυρίως της Αγγλίας, η οποία ήθελε να υπερασπιστεί τα προνόμια της εμπορικής συμφωνίας που είχε υπογράψει έναν χρόνο πριν (Συνθήκη του Μπαλτά Λιμανί) με αντάλλαγμα να παρέχει προστασία στον Μαχμούτ Β΄ από τη στρατιωτική απειλή του Μοχάμεντ Άλη και του Ιμπραήμ. Δεν είναι τυχαίο ότι το ανέγνωσε όχι ο μεγάλος βεζίρης Μεχμέτ Χουσερέφ πασάς, και επίσης υποστηρικτής των μεταρρυθμίσεων, αλλά ο Μουσταφά Ρεσίτ πασά, που είχε επιστρέψει τον προηγούμενο Αύγουστο από το Λονδίνο, όπου είχε υπογράψει ως υπουργός Εξωτερικών τη Συνθήκη του Μπαλτά Λιμανί. Ο Μουσταφά Ρεσίτ πασά ήταν το βασικό έρεισμα

της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής στην Πύλη, προσωπικός φίλος του Βρετανού πρέσβη Στράτφορντ Κάνινγκ και πρωταγωνιστής των μεταρρυθμίσεων στην πρώτη τους φάση τους μέχρι την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου (πέθανε το 1858).

Ο Μουσταφά Ρεσίτ πασά ήταν και ο εμπνευστής του κειμένου του Χάττ-ι Σερίφ που διαβάστηκε ενώπιον ενός μεγάλου πλήθους που αποτελούνταν από κρατικούς αξιωματούχους, θρησκευτικούς ηγέτες και κυρίως ξένους διπλωμάτες και ευγενείς, συμπεριλαμβανομένου του πρίγκιπα του Ζοϊνβίλ, του τρίτου γιου του βασιλιά Λουδοβίκου Φίλιππου της Γαλλίας. Αυτό αποτελούνταν από δύο μέρη: το καθαυτό κείμενο (*mazbata*) και την υπόσχεση του σουλτάνου ότι θα το τηρήσει (*irade*). Το διάταγμα, ένα κείμενο τριών περίπου σελίδων, φαινόταν να διακρίνεται από μια δομική αντίφαση: ενώ από τη μία αναφερόταν ότι το κράτος βρισκόταν σε περίοδο παρακμής επειδή παραβιάστηκαν βασικές αρχές της μουσουλμανικής θρησκείας και του Κορανίου (Butrus Abu-Manneh, 2001: 72-97), από την άλλη εμπνεόταν στην πραγματικότητα από τις αρχές της Αμερικανικής και κυρίως της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Σουκρού Χανιόγλου, μάλιστα, εντοπίζει το γεγονός ότι υπήρχε αναφορά σε συγκεκριμένα άρθρα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη: στο 6ο («Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στον νόμο»), 7ο («Κανένα άτομο δεν μπορεί να κατηγορηθεί, να συλληφθεί ή να κρατηθεί, παρά μόνο στις περιπτώσεις που ο νόμος ορίζει και σύμφωνα με τις διαδικασίες που προκαθορίζονται από αυτόν»), 13ο («Για τη συντήρηση της κρατικής εξουσίας και για τα έξοδα της διοίκησης μια κοινή συνεισφορά είναι αναγκαία. Η συνεισφορά αυτή πρέπει να είναι κατανομή με δικαιοσύνη στους πολίτες, ανάλογα με τις δυνατότητές τους») και 17ο άρθρο («Η ιδιοκτησία είναι ένα απαραβίαστο και ιερό δικαίωμα»). Σύμφωνα με τον Χανιόγλου, το γεγονός αυτό αποδεικνύει τη βαθύτερη δέσμευση των γραφειοκρατών του Τανζιμάτ στο στοίχημα των μεταρρυθμίσεων. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει: «Τα θρησκευτικά χαρακτηριστικά του ίδιου του διατάγματος και η τελετή που περιβάλλει την ανακήρυξή του είναι παραπλανητικά – ένα πρώιμο σχέδιο του διατάγματος περιείχε πολύ λιγότερες αναφορές σε ισλαμικές έννοιες από ό,τι η τελική έκδοση, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι ισλαμικές αναφορές στο τελικό κείμενο ήταν αισθητικές αλλαγές που προστέθηκαν για να προστατευτεί η κυβέρνηση από τις επικρίσεις των ουλεμάδων ότι μιμούσαν τις πρακτικές των απίστων» (Şükrü Hanioğlu, 2008: 72-73).

Το διάταγμα διακήρυξε, πιο συγκεκριμένα, τα εξής: α) την ανάγκη διασφάλισης της ζωής, της περιουσίας και της τιμής όλων των υπηκόων του Σουλτάνου, ανεξαρτήτως θρησκείας (*din*) ή δόγματος (*mezhep*), β) την εφαρμογή ενός δίκαιου φορολογικού συστήματος, όπου οι φόροι θα έπρεπε να εισπράττονται από τον καθένα «ανάλογα με την περιουσία και τις δυνατότητές του», μια διακήρυξη που προϋπέθετε την κατάργηση του παλαιού συστήματος εκμίσθωσης των φόρων, γ) τη στρατολόγηση στρατιωτών με βάση τον πληθυσμό κάθε περιοχής, γιατί υπήρχαν περιοχές που είχαν επιβαρυνθεί δυσανάλογα από την επιστράτευση, ενώ η τελευταία θα έπρεπε να λαμβάνει χώρα εκ περιτροπής ανά 4 ή 5 χρόνια, και δ) ότι κανείς δεν θα εκτελούνταν χωρίς δίκη και η περιουσία του δεν θα απαλλοτριωνόταν με τη βία, εάν οι κληρονόμοι τους δεν ενέχονταν και αυτοί σε εγκληματικές πράξεις (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τ. Β': 50).

Στα πρώτα 15 χρόνια μετά τη διακήρυξη του Χάττ-ι Σερίφ, μέχρι δηλαδή και την έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου, το κράτος άνοιξε τις πόρτες του σε μια σειρά από σημαντικές καινοτομίες: το 1840, για παράδειγμα, ετοιμάστηκε νέος Ποινικός Κώδικας, ορισμένα άρθρα του οποίου ελήφθησαν από τον Γαλλικό Ποινικό Κώδικα. Το 1858 εγκρίθηκε ο δεύτερος Ποινικός Κώδικας, εμπνευσμένος και αυτός εξ ολοκλήρου από δυτικές πηγές. Το 1850 τέθηκε σε ισχύ ο Εμπορικός Κώδικας, βασισμένος στον Γαλλικό Εμπορικό Κώδικα. Με τον νόμο αυτόν εισήχθησαν για πρώτη φορά στο οθωμανικό δίκαιο οι έννοιες του τόκου, της μετοχικής εταιρείας και της συναλλαγματικής. Από το 1840, επίσης, ιδρύθηκαν τακτικά δικαστήρια που λειτουργούσαν σύμφωνα με τις κοσμικές αρχές για την εκδίκαση ποινικών και εμπορικών υποθέσεων. Στα δικαστήρια αυτά διορίστηκαν μη μουσουλμάνοι δικαστές, καθώς και μουσουλμάνοι. Το 1853, έγινε αποδεκτό ότι οι μη μουσουλμάνοι μπορούσαν επίσης να καταθέτουν σε υποθέσεις φόνων. Εμπορικά δικαστήρια ιδρύθηκαν το 1851. Το 1840 κυκλοφόρησε το πρώτο χαρτονόμισμα με το όνομα *Kaime-i Nakdiye*, ενώ το επόμενο έτος καταρτίστηκε και ο πρώτος προϋπολογισμός. Τέλος, με νόμο του 1843, ορίστηκε ως ηλικία στράτευσης τα 20 χρόνια και η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία έως 4 έτη.

Επίσης, οι παλαιοί φόροι που βασίζονταν πάνω στο ισλαμικό δίκαιο (*şeriat*) καταργήθηκαν, εκτός από τον φόρο επί προβάτων, τον κεφαλικό φόρο (*cizye*) για τους μη μουσουλμάνους της αυτοκρατορίας, και βέβαια τη δεκάτη επί της αξίας της παραγωγής. Ωστόσο, το κράτος για τη φοροσυλλογή συνέχισε να εξαρτάται από μισθωτές φόρων και στις επόμενες δεκαετίες, παρότι καταβλήθηκαν πολλές προσπάθειες να μεταφερθεί αυτή η λειτουργία σε έμμισθους υπαλλήλους. Έτσι, όπως ακριβώς η Αγγλο-Οθωμανική Συνθήκη του 1838 συνέχισε τη μακραίωνη παράδοση των διομολογήσεων και οδήγησε σε μεγαλύτερη οικονομική εξάρτηση της αυτοκρατορίας από τη Δύση, έτσι και η πρακτική της εκμίσθωσης των φόρων θα επιβιώσει καθ' όλο τον 19ο

αιώνα. Όπως παρατηρεί ο Ντόναλντ Κουότερτ, μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα το 95% των φορολογικών εσόδων προερχόταν από εκμίσθωση φόρων (Donald Quataert, 1994, τ. Β': 854-855).

Όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο που αφορά την έννοια του οθωμανισμού, της ιδεολογίας δηλαδή που κυριάρχησε στην εποχή του Τανζιμάτ, το κείμενο του Χάττ-ι Σερίφ εγκαινιάζει πρώτη φορά στην ιστορία του οθωμανικού δικαίου την έννοια της ιθαγένειας και των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτήν: επινοούσε για πρώτη φορά την έννοια του Οθωμανού πολίτη. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η έννοια του «Οθωμανού» στην κλασική περίοδο της αυτοκρατορίας όχι μόνο αντιπαράτίθεται στην έννοια του «Τούρκου», αλλά και περιοριζόταν για να περιγράψει τα μέλη της ηγετικής ελίτ που υπηρετούσε τη δυναστεία του Οσμάν. Τώρα ο όρος πλέον περιέγραφε το σύνολο των υπηκόων του Σουλτάνου, είτε αυτοί ήταν μουσουλμάνοι είτε ανήκαν στα μη μουσουλμανικά μιλλέτ. Ο χαρακτηρισμός *dhimmi* αντικαταστάθηκε από τον όρο «μη μουσουλμάνος Οθωμανός». Ο οθωμανικός νόμος περί ιθαγένειας του 1869 επισημοποίησε αυτές τις έννοιες. Από την άποψη αυτή, η εποχή του Τανζιμάτ αποτέλεσε παράδειγμα μιας γενικής κλίσης προς μια πιο κοσμική αντίληψη του κράτους, και φυσικά αυτό προκάλεσε σε πολλές πόλεις τις αντιδράσεις συντηρητικών μουσουλμάνων που έβλεπαν να διασαλεύεται η προνομιακή θέση που τους επιφύλασσε η παλιά διάκριση σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους. Άλλωστε μια αποϊσλαμοποίηση του κράτους και των θεσμών θα ήταν αδύνατο να συμβεί. Για παράδειγμα, οι νέοι ποινικοί κώδικες του 1840 και του 1851 επικαλούνταν ρητά τον ισλαμικό νόμο (*sharia*, *seriat*), και παρόλο που ο τρίτος Ποινικός Κώδικας του 1858 βασιζόταν στον Γαλλικό Ποινικό Κώδικα του 1810, τα *seriat* δικαστήρια δεν καταργήθηκαν παρά μόνο μετά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας, παρότι έχαναν συνεχώς έδαφος έναντι του συστήματος των πολιτικών δικαστηρίων.

Το πιο σημαντικό, όμως, ήταν ότι το Χάττ-ι Σερίφ του 1839 σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε κάποιο είδος συντάγματος το οποίο θα μπορούσε να περιορίσει τη σουλτανική εξουσία. Και το ίδιο θα συμβεί με το δεύτερο αυτοκρατορικό διάταγμα, το *Hatt-i Hümayun* (ή *Islahat Fermani* όπως είναι γνωστό στην οθωμανική ιστορία, δηλαδή Διάταγμα της Μεταρρύθμισης), του 1856, που θα εγκαινιάσει τη δεύτερη φάση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ μέχρι και το 1876.

Το Χάττ-ι Χουμαγιούν γεννήθηκε όπως ακριβώς το Χάττ-ι Σερίφ: υπό την πίεση της Γαλλίας και κυρίως της Αγγλίας σε συνθήκες πολιτικές κρίσης. Εάν το Χάττ-ι Σερίφ το γέννησε η κατάσταση έκτακτης ανάγκης στην οποία βρέθηκε η αυτοκρατορία λόγω της κρίσης των οθωμανο-αιγυπτιακών σχέσεων, το Χάττ-ι Χουμαγιούν το γέννησε η συγκυρία του Κριμαϊκού Πολέμου, κατά την οποία η αυτοκρατορία νίκησε για πρώτη και μοναδική φορά τη Ρωσία με τη βοήθεια των δυτικοευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων. Και εάν στην πρώτη φάση των μεταρρυθμίσεων πρωταγωνιστής ήταν ο αγγλόφιλος Μουσταφά Ρεσίτ πασά, στη δεύτερη, που εγκαινίασε το Χάττ-ι Χουμαγιούν, πρωταγωνίστησαν τα πνευματικά παιδιά του, ο Μεχμέτ Εμίν Ααλή πασά και ο Κετσετσίζαντε Φουάτ πασά: δύο ισχυροί γραφειοκράτες που εναλλάσσονταν στις θέσεις του μεγάλου βεζίρη και του υπουργού Εξωτερικών, αλλά που είχαν στραφεί προς τον γαλλικό παράγοντα, κάτι απολύτως λογικό αφού η νίκη στον Κριμαϊκό Πόλεμο θεωρήθηκε ως το απόγειο της εξωτερικής πολιτικής της Γαλλίας του Ναπολέοντα Γ'. Οι δύο αυτές προσωπικότητες κυριάρχησαν στην οθωμανική πολιτική σκηνή από τις αρχές της δεκαετίας του 1850 έως το 1871. Μετά τον θάνατο του Φουάτ πασά το 1868 και του Ααλή πασά το 1871, η μεταρρυθμιστική διαδικασία εισήλθε σε κρίση και σημειώθηκε μια μακρά περίοδος πολιτικής αναταραχής που οδήγησε στην Ανατολική Κρίση των ετών 1875-1878.

Το Χάττ-ι Χουμαγιούν του 1856 επιβεβαίωνε, όπως και εκείνο του 1839, την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας όλων των Οθωμανών υπηκόων, ανεξαρτήτως φυλής, έθνους και θρησκείας. Σκοπός του διατάγματος ήταν να εξασφαλιστεί η πλήρης ισότητα μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων Οθωμανών υπηκόων. Έτσι στους μη μουσουλμάνους άνοιξε ο δρόμος για να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι σε κρατικό επίπεδο, ενώ έγινε αποδεκτό το δικαίωμα αλλαγής θρησκείας – η ποινή της αποχώρησης από το ισλάμ με θανατική ποινή καταργήθηκε. Επιβλήθηκε ισότητα στη συλλογή των φόρων μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων με την κατάργηση του κεφαλικού φόρου. Τα ίσα όμως δικαιώματα συνεπάγονταν ίσες υποχρεώσεις, όπως ανέφερε το άρθρο 15. Έτσι, οι μη μουσουλμάνοι υποχρεώθηκαν να παρέχουν στρατιωτική θητεία. Σε όσους, όμως, ήθελαν να την αποφύγουν προσφέρθηκε η δυνατότητα να πληρώνουν φόρο στρατιωτικής υπηρεσίας (*bedel-i askerî*). Από τη στιγμή, όμως, που η μεγάλη πλειονότητα των Ρωμιών, των Αρμενίων και των Εβραίων ήθελε να αποφύγει τη στράτευση, όχι μόνο λόγω των κινδύνων που αυτή συνεπαγόταν, αλλά και επειδή στα οθωμανικά στρατεύματα επικρατούσε ακόμη το θρησκευτικό περίβλημα της σαρία, δηλαδή του ισλαμικού νόμου, ο στρατιωτικός φόρος πήρε στην πραγματικότητα τη θέση του κεφαλικού. Και υπήρχε ακόμη ένας λόγος αυτής της υποκατάστασης: ήδη από το 1845 είχε δοθεί η δυνατότητα στους μουσουλμάνους να εξαγοράζουν τη στρατιωτική τους θητεία πληρώνοντας έναν αντίστοιχο φόρο (*bedel-i nakdî askerî*). Άρα ετίθετο και ζήτημα ισονομίας μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τ. Β': 100).

Αυτό όμως που κυρίως διαφοροποιεί το Χάττ-ι Χουμαγιούν από το Χάττ-ι Σερίφ είναι ότι προσπάθησε να λύσει το ανεπίλυτο ζήτημα της εισαγωγής συντάγματος που θα περιόριζε τις σουλτανικές εξουσίες με έναν έμμεσο τρόπο: προέβλεπε τη σύγκληση «Εθνοσυνελεύσεων», δηλαδή συνελεύσεων των ηγεσιών των μη μουσουλμανικών μιλλέτ (ρωμείου, εβραϊκού και αρμενικού), στις οποίες η βασική μεταρρύθμιση θα ήταν η θέσμιση της εισαγωγής των λαϊκών στη διοίκησή τους. Στην άρνηση, δηλαδή, του Σουλτάνου να αποδεχθεί τον περιορισμό των εξουσιών του με την εισαγωγή συντάγματος, και συνεπώς την εγκαθίδρυση Κοινοβουλίου, το Χάττ-ι Χουμαγιούν απαντούσε με τη δημιουργία «μικρών κοινοβουλίων», κληρικολαϊκών συμβουλίων δηλαδή, με εκλεγμένα τα λαϊκά μέλη από τις τοπικές κοινότητες των μιλλέτ. Η οθωμανική πολιτική ελίτ πίστευε ότι με τον τρόπο αυτό θα απορροφούσε κατά κάποιον τρόπο τις πιέσεις των μη μουσουλμάνων να εκπροσωπηθούν πολιτικά. Ωστόσο, η επιλογή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση των εθνικιστικών τάσεων μέσα στα μιλλέτ, παρότι η θέση του κλήρου δεν κλονίστηκε.

Οι Εθνοσυνελεύσεις πράγματι συνήλθαν τα επόμενα χρόνια και εγκρίθηκαν αντίστοιχα συνταγματικά κείμενα που διαχειρίζονταν το πρόβλημα της συμμετοχής των λαϊκών: το 1862 οι Γενικοί Κανονισμοί του ρωμείου μιλλέτ, το 1863 του αρμενικού και το 1865 του εβραϊκού. Ο ανώτερος κλήρος των Ρωμιών (Οικουμενικό Πατριαρχείο), των Αρμενίων (Αρμενικό Πατριαρχείο) και των Εβραίων (Ραβίνοι) κατανόησαν ως επίθεση στα παλαιά προνόμιά τους τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ. Ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις, και κυρίως σε αυτήν του ρωμείου μιλλέτ, κατάφεραν να διαχειριστούν την «επίθεση» αυτήν και να διατηρήσουν σε σημαντικό βαθμό την ισχυρή τους θέση στο εσωτερικό των μιλλέτ.

Πάντως, το Χάττ-ι Χουμαγιούν είχε πολύ σημαντικές συνέπειες σε νομοθετικό επίπεδο: α) τη δημοσίευση το 1858 του Νόμου περί Γαιών (Arasi Kanunnamesi), με τον οποίο πρώτη φορά αναγνωριζόταν το δικαίωμα ατομικής έγχειας ιδιοκτησίας σε Οθωμανούς υπηκόους (κάτι που είχε αναγνωριστεί για ξένους με την Αγγλο-Οθωμανική Συνθήκη Εμπορίου το 1838). Η σύσταση Κτηματολογίου επέτρεπε σε υπηκόους ή ιδρύματα να διεκδικήσουν ατομική ιδιοκτησία εάν προσκόμιζαν τίτλους χρησικτησίας, παλιά *ταπού* δηλαδή, β) η δημοσίευση το 1864 του Νόμου για την Επαρχιακή Διοικητική Μεταρρύθμιση, όπου τα παλαιά *εγιαλέτια* αντικαθίσταντο από μια νέα πιο ευρεία διοικητική διαίρεση, τα *βιλαέτια*, στα οποία λειτουργούσαν διοικητικά συμβούλια (Idare Meclisi) με τη συμμετοχή τριών μουσουλμάνων και τριών μη μουσουλμάνων υπό την εποπτεία του τοπικού διοικητή. Σε γενικές γραμμές, ο διορισμός μη μουσουλμάνων στη διοίκηση ήταν ένας από τους βασικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης που ακολούθησαν οι γραφειοκράτες του Τανζιμάτ, γ) η δημοσίευση του Νόμου περί Διαβατηρίων το 1869, που ρύθμιζε θέματα ιθαγένειας, και δ) το ίδιο έτος δημοσιεύτηκε ο Κανονισμός Δημόσιας Εκπαίδευσης (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi), ο οποίος έλαβε ως παράδειγμα το γαλλικό εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ τον προηγούμενο χρόνο, το 1868, είχε ανοίξει το Λύκειο του Γαλατά Σεράι υπό την εποπτεία του τότε υπουργού Παιδείας της Γαλλίας Ζαν Βικτόρ Ντυρύ (Jean Victor Duruy). Στην πραγματικότητα, οι προτάσεις του Ντυρύ για την εγκαθίδρυση μιας κοσμικής, επαγγελματικής και κυρίως γενικής «διαθηρσκειακής» εκπαίδευσης ενέπνευσαν το περιεχόμενο του κανονισμού και στόχευαν στον τερματισμό του εκπαιδευτικού κατακερματισμού που αναπτυσσόταν από τις ελίτ των διάφορων μιλλέτ της αυτοκρατορίας (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τ. Β': 107-108).

Αυτό ήταν και το κλειδί για να κατανοήσουμε το είδος του «εκσυγχρονισμού» τον οποίο προώθησαν οι γραφειοκράτες της εποχής του Τανζιμάτ (ο Μουσταφά Ρεσίτ πασά, ο Ααλή πασά και ο Φουάτ πασά) σε σχέση με μια παλαιότερη περίοδο μεταρρυθμίσεων στην οποία είχαν πρωταγωνιστήσει οι σουλτάνοι Αχμέτ Γ', Σελίμ Γ', Μαχμούτ Β': ενώ οι τελευταίοι είχαν θέσει ως στόχο τη μεταρρύθμιση του στρατού για να αναδομήσουν την οθωμανική κοινωνία σε όλα τα επίπεδα, οι γραφειοκράτες έθεσαν ως στόχο την ομογενοποίηση του πληθυσμού, τη συγκρότηση δηλαδή μιας ταυτότητας «Οθωμανού πολίτη», ακριβώς για να εμποδίσουν τις φυγόκεντρες τάσεις που δημιουργούσε η ανάπτυξη του φαινομένου του εθνικισμού. Αντίθετα, οι ηγετικές ελίτ των μη μουσουλμανικών μιλλέτ επέμεναν ακόμη στη λογική των προνομίων που έπρεπε να αποδοθούν μόνο σε αυτές και όχι των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που διαχέονταν σε όλη την κοινωνία. Και εάν οι σουλτάνοι είχαν ως πρότυπο κατά κύριο λόγο τη Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου, οι γραφειοκράτες του Τανζιμάτ είχαν ως πρότυπο την Αυστρία του Μέττερνιχ: μια απολυταρχική διακυβέρνηση, που όμως έπρεπε να λάβει σοβαρά υπόψη της την πολυεθνικότητα της αυτοκρατορίας με στόχο να την ομογενοποιήσει. Όπως ο αψβουργισμός, ο οθωμανισμός αναπτυσσόταν ως ένας αυτοκρατορικός εθνικισμός, όπως θα δούμε και σε επόμενο κεφάλαιο, για να εμποδίσει την ανάπτυξη των εθνοτικών αποσχιστικών εθνικισμών. Και αυτό ήδη το είχε κατανοήσει και ο Μαχμούτ Β', παρότι ήταν αυτός που υποτίθεται κήρυξε «ιερό πόλεμο» εναντίον του όταν έλεγε ότι «εφεξής δεν επιθυμώ να αναγνωρίζουν τους μουσουλμάνους έξω από το τζαμί, τους χριστιανούς έξω από την εκκλησία ή τους Εβραίους έξω από τη συναγωγή» (αναφέρεται από Şükrü Hanioğlu, 2008: 74). Η διατύπωση αυτού του οράματος για μια αυτοκρατορική διοίκηση βασισμένη σε καθολικούς νόμους στο πλαίσιο του αυτοκρατορικού διατάγματος ήταν ένα σημαντικό πρώτο βήμα προς τη μετατροπή των μέχρι τότε

μουσουλμάνων, χριστιανών και Εβραίων υπηκόων σε Οθωμανούς: να υπονομεύσει δηλαδή τις παραδοσιακές οθωμανικές νομικές κατηγορίες του μουσουλμάνου, του μη μουσουλμάνου (dhimmi) και του μη μουσουλμάνου αλλοδαπού (ecnebi).

Η εποχή του Τανζιμάτ έφτασε στην κορύφωσή της και ταυτόχρονα στο τέλος της το 1876, όταν ο τότε σουλτάνος Μουράτ Ε΄ έδωσε την εντολή στον μεγάλο βεζίρη Μιντάτ πασά να καταρτίσει σύνταγμα. Για πρώτη φορά ένας σουλτάνος αποδεχόταν τον οικειοθελή περιορισμό των εξουσιών του. Το «πάγωμα» του Συντάγματος του 1876 θα ανοίξει τον δρόμο για νέους μετασχηματισμούς του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού.

Βιβλιογραφία

- Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire. Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press, 1991.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Naqshbandi-Mujaddidi and the Bektashi Orders in 1826", in Butrus Abu-Manneh, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, Istanbul: The Isis Press 2001, 59-72.
- Abu-Manneh, Butrus, "The Islamic roots of the Gülhane Rescript", in Butrus Abu-Manneh, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826-1876)*, Istanbul: The Isis Press 2001, 72-97.
- Abu-Manneh Butrus, "Mehmed Ali Paşa and Sultan Mahmud II: the genesis of a conflict", *Turkish Historical Review* 1 (2010), 1-24.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations*, London 1983.
- Βακαλόπουλος, Απόστολος, "Προβλήματα της Ιστορίας του Παιδομαζώματος", *Ελληνικά* XIII (1954) 274-293.
- Banac, Ivo, *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics*, Ithaca: Cornell University Press 1984.
- Bat, Yeor, *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, Rutherford, [N.J.]: Fairleigh Dickinson University Press & London: Associated University Presses, 1985.
- Barkey Karen & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado: Westview Press 1997.
- Berkes, Niyazi, *The development of secularism in Turkey*, London: Hurst & Company 1998.
- Berktaý Halil & Faroqui Suraya, (Eds.), *New approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London: Routledge 1992.
- Bouquet, Olivier, "From Decline to Transformation: Reflections on a New Paradigm in Ottoman History", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, LX (2022), 27-60.
- Braude B. & Lewis B., (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, Vol. 2, New York 1985.
- Courbage Youssef & Fargues Philippe, *Christians and Jews under Islam*, London & New York: I.B. Tauris Publishers 1997.
- Darling, Linda, *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden: Brill 1996.
- Darling, Linda, "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries", *Turkish Historical Review* 8 (2017), 145-173.
- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press 1963.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimization of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London & New York: I.B. Tauris 1998 (ελληνική μετάφραση: Selim Deringil, *Η Καλά Προστατευόμενη Επικράτεια: Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1876-1909*, Αθήνα: Παπαζήσης 2003).
- Esposito, John L., (Ed.), *The Oxford history of Islam*, New York: Oxford University Press, 1999.
- Faroqhi, Suraiya, "Crisis and Change, 1590-1699", in İnalcık and Quataert, İnalcık Halil, Quataert Donald (Eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1997, 413-622.
- Faroqhi, Suraiya, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: από τον Μεσαίωνα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Εξάντας 2000.

- Faroghi, Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου 2009.
- Findley, Carter, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press 1980.
- Findley, Carter, *Ottoman Civil Officialdom*, Princeton: Princeton University Press 1989.
- Gibb H.A.R. & Bowen H., *Islamic society and the West. A study of the impact of Western Civilization on Moslem culture in the Near East*, London – New York – Toronto: Oxford University Press 1951.
- Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The historian Mustafa Ali (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press 1986.
- Hanioglu M., Sükrü, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton: Princeton University Press 2008.
- İnalcik, Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1995. (μετάφραση του Halil İnalcik, *The Ottoman Empire: the classical age, 1300-1600*, translated by Norman Itzkowitz and Colin Imper, New Rochelle, N.Y. : Aristide D. Caratzas, Publisher 1969).
- İnalcik Halil & Quatert Donald (Eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1997.
- Kafadar, Cemal: “The Question of Ottoman Decline”, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4/1-2 (1997-1998), 30-75.
- Karal, Enver Ziya, *Selim III' ün Hat-tı Hümayunları: Nizam-ı Cedit, 1789-1807*, Ankara: TTK Yayınları, 1946.
- Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany: State University of New York Press 1988.
- Kayali, Hasan, *Arabs and Young Turks. Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press 1997.
- Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, London: Frank Cass 1977.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press 1960 (ελληνική μετάφραση: Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα: Παπαζήσης 2001).
- Lewis Bernard, Pace Enzo & Magister Sandro, *Το Ισλαμικό Αίνιγμα. Λαϊκοποίηση και Νεωτερικότητα στον Ισλαμικό Κόσμο*, Αθήνα: Λεβιάθαν 1992.
- Lewis, Bernard, *Islam and the West*, Oxford & New York: Oxford University Press, 1993.
- Lewis, Bernard, *Cultures in conflict: Christians, Muslims, and Jews in the age of discovery*, Oxford & New York: Oxford University Press 1995.
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, London: Weidenfeld and Nicolson, 2000 (ελληνική μετάφραση: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, Αθήνα: Πατάκη 2002).
- McGowan, Bruce, *Economic life in Ottoman Europe: taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press 1981.
- Menage, V. L., “Devshirme”, *Encyclopedia of Islam*, Leiden 1960-2005, 2 (1963) 210-213.
- Ortayli, Imber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* [Ο πιο μακρύς αιώνας της Αυτοκρατορίας], Istanbul: Kronik Kitap 1987 (ελληνική μετάφραση: Imber Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Παπαζήσης 2004).
- Ortayli, Imber, *Studies on Ottoman Transformation*, Istanbul: The Isis Press 1994.
- Öztuna, Yilmaz T., *Türkiye Tarihi*, [Τουρκική Ιστορία], τ. 1-12, Ankara 1963-67.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press 2000.
- Pamuk, Şevket, “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 451-468.

- Pamuk Şevket & Süleyman Özmucur: “Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *Journal of Economic History*, 62/2 (2002), 293-321.
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press 2000.
- Popović, Alexandre, *L’Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-Ottoman*, Berlin: Harassowitz 1986.
- Quataert, Donald, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: reactions to European economic penetration*, London: New York University Press 1983.
- Quataert, Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006 (μετάφραση του Donald Quataert, *The Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* [Το οθωμανικό φορολογικό σύστημα κατά την περίοδο του Τανζιμάτ], Istanbul: İşaret 1990.
- Shaw, Stanford J., *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1971.
- Shaw Stanford & Shaw Kural, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press 1976.
- Shaw Stanford & Shaw Kural, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 1977.
- Sokolov, Ivan I., *Konstantinopolskaja cerkov v 19veka. Oput istoriceskovo izsledovanija* [Ιστορία της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης κατά τον 19^ο αιώνα. Απόπειρα ιστορικής μελέτης], t.1, Sankt Peterburg 1904.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2003.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως: το πρόβλημα της Βαλκάνιας νεότερης εθνογένεσης*, Αθήνα: Παπαζήσης 2024.
- Stamatopoulos, Dimitris, “Constantinople in the Peloponnese: The Case of the Dragoman of the Morea (Tercüman Bey) Georgios Wallerianos”, in A. Anastasopoulos, E. Kolovos (Eds.), *Ottoman Rule and the Balkans, 1760-1850*, Rethymno: University of Crete 2007, 149-164.
- Stoianovich, Traian, *Βαλκάνιοι Κόσμοι: η Πρώτη και η Τελευταία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2024 (ελληνική μετάφραση του Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: the first and last Europe*, New York: Routledge 1994).
- Sugar, Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τόμ. 2, Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη 1994 (μετάφραση του Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington: University of Washington Press 1977).
- Tanzimat: Yüzüncü yıldönümü münasebetile* [Τανζιμάτ: επ’ ευκαιρία της εκατοστής επετείου (από την ανακήρυξή του)], Istanbul 1940.
- Yıldız, Aysel, *Crisis and rebellion in the Ottoman Empire: the downfall of a sultan in the age of revolution*, London: I.B. Tauris & Co. Ltd. 2017.
- Yücel Yaşar & Sevim Ali, *Türkiye Tarihi*, [Τουρκική Ιστορία], τ. 4, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1990-92.
- Ζαχαριάδου, Ελισσάβετ Α., *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα: Ε.Ι.Ε. 1996.

Μέρος Τέταρτο: Η εποχή των εθνικισμών

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο αντιμετωπίζεται κριτικά η ανάπτυξη του ιστοριογραφικού παραδείγματος του εθνικισμού, ειδικά κατά τη μεταπολεμική και μεταψυχροπολεμική εποχή μέσα από τις εσωτερικές διχοτομήσεις που γνώρισε η έννοια του έθνους σε σημασιολογικό, ιστορικό και θεωρητικό επίπεδο. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην κατηγοριοποίηση του φαινομένου και στη συζήτηση που αφορά τη σχέση του πολιτικού (Διαφωτιστικού) και πολιτισμικού (Ρομαντικού) μοντέλου

Ορολογία

natio, έθνος, γένος, εθνότητα, Διαφωτιστικό μοντέλο, Ρομαντικό μοντέλο, *Volksgeist*, δυτικοί/εδαφικοί εθνικισμοί, εσωτερική αποικιοποίηση, ανατολικοί/εθνοτικοί εθνικισμοί, αποσχιστικοί/αλυτρωτικοί εθνικισμοί, φαντασιακές κοινότητες, πρωτοεθνικισμός, καταγωγιστές, μοντερνιστές, εθνοσυμβολιστές, τρεις φάσεις ανάπτυξης εθνικών κινημάτων στο μοντέλο του Μίροσλαβ Χροχ.

I Το ιστοριογραφικό παράδειγμα του εθνικισμού

Ο εθνικισμός υπήρξε ένα ιστοριογραφικό αντικείμενο που έκανε την εμφάνισή του ήδη στη μεταπολεμική εποχή με τα εμβληματικά έργα του Χανς Κον και του Έλι Κεντούρι. Ειδικά το έργο του πρώτου (Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*) που εκδόθηκε το 1944 θα επηρεάσει καθοριστικά την πορεία των σπουδών πάνω στο φαινόμενο, εγκαθιδρύοντας ό,τι θα αποκληθεί ως «διχοτομία του Κον»: μια διαφοροποιημένη δηλαδή ερμηνευτική προσέγγιση μεταξύ *δυτικοευρωπαϊκών* και *ανατολικοευρωπαϊκών* εθνικισμών. Στη βιβλιογραφία που αυτή η διχοτόμηση θα γεννήσει, και κυρίως στο έργο του Άντονι Σμιθ, οι πρώτοι θα περιγραφούν ως «εδαφικοί» (territorial) ή «πολιτικοί» (civic nationalisms) και οι δεύτεροι ως «εθνοτικοί» εθνικισμοί (ethnic nationalisms) (Anthony Smith, 1988: 138-144). Αυτή η διχοτόμηση, όμως, που περιέγραψε ο Κον στην πραγματικότητα εκδιπλώνονταν σε πολλαπλά επίπεδα: σε επίπεδο της συγκρότησης των εννοιών γύρω από το νεωτερικό έθνος, σε επίπεδο ιστορικής μορφογένεσης, σε επίπεδο, τέλος, κοινωνικής θεωρίας. Από την άλλη, το έργο του Κεντούρι (Elie Kedourie, *Nationalism*) θα εμφανιστεί 15 χρόνια μετά, το 1960, αλλά αξίζει να το μνημονεύουμε, παρότι άνισο, γιατί ως μελετητής του φαινομένου του εθνικισμού στον αραβικό κόσμο το συνέδεε με την αποικιοκρατία και με την ιδεολογία της, τον οριενταλισμό. Ωστόσο, θα λέγαμε ότι, αν και τα έργα αυτά μπορούν να θεωρηθούν πρωτοπόρα στη δυτική βιβλιογραφία, το ιστοριογραφικό παράδειγμα του εθνικισμού θα το καθορίσει η βιβλιογραφική παραγωγή της δεκαετίας του 1980. Τα έργα των Άρμστρονγκ (J.A. Armstrong, *Nations Before Nationalism*) και Μπρούιγι (John Breuilly, *Nationalism and the State*) θα εκδοθούν το 1982, ενώ το κλασικό έργο του Έρνεστ Γκέλνερ για τα έθνη και τους εθνικισμούς (Ernest Gellner, *Nations and Nationalisms*), όσο και η πιο διάσημη θεωρητικοποίηση του εθνικισμού ως «φαντασιακής κοινότητας» από τον Μπένεντικτ Άντερσον (Benedict Anderson, *Imagined Communities*) θα εκδοθούν το 1983. Δύο χρόνια μετά, το 1985, θα κυκλοφορήσει σε αγγλική μετάφραση ένα βιβλίο που είχε προηγηθεί όλων των παραπάνω: πρόκειται για το βιβλίο του Μίροσλαβ Χροχ για τα μικρά έθνη της Ανατολικής Ευρώπης, που είχε κυκλοφορήσει πρώτη φορά στα τσεχικά τη χρονιά της εισβολής των Σοβιετικών στην Πράγα: το 1968 (Miroslav Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*).

Στην πραγματικότητα, ήταν σαν να κορυφωνόταν η μελέτη του εθνικισμού ακριβώς τη στιγμή που κορυφωνόταν και η ιστορική διαδικασία που τη γέννησε: εάν ξεκίνησε λίγο πριν ξεσπάσει ο Ψυχρός Πόλεμος (με το βιβλίο του Κον), μετεξελίχθηκε μέσα από τη σύγκρουση ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης για τον έλεγχο της Μέσης Ανατολής (με το βιβλίο του Κεντούρι), ολοκληρώθηκε με αφορμή τις εξεγέρσεις των «μικρών εθνών» της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν τεθεί υπό σοβιετικό έλεγχο: Βουδαπέστη 1956, Πράγα 1968, Βαρσοβία 1970, Βερολίνο 1971, και πάλι Βαρσοβία 1980. Το 1982 (έτος της έκδοσης των βιβλίων του Άρμστρονγκ και του Μπρούιγι) και το 1983 (έτος έκδοσης των βιβλίων του Γκέλνερ και του Άντερσον), οι συγγραφείς γνώριζαν την κατάληξη της ιστορίας την οποία είχε προαναγγείλει ο Χροχ το 1968, με την επιβολή δικτατορικού καθεστώτος στην Πολωνία τον Δεκέμβριο του 1981. Τα έθνη της Ανατολικής Ευρώπης που είχαν προκαλέσει την προσοχή του Κον εμφάνιζαν κάτι ενδιαφέρον: μια τάση για να κινηθούν από την «Ανατολή» (δηλαδή την εξάρτησή τους από τη Ρωσία) προς τη «Δύση» (μόνο που αυτή τη φορά η Δύση δεν

εκπροσωπούνταν από τη μισητή εν πολλοίς Γερμανία, αλλά από το σύνολο των δυτικών κρατών με ηγεμονική δύναμη τις ΗΠΑ). Η εκλογή ενός Πολωνού Πάπα στο Βατικανό έδειχνε ότι αυτή η κίνηση ενισχυόταν και από τους άμεσα ενδιαφερόμενους.

Συνεπώς, η διαμόρφωση του ιστοριογραφικού παραδείγματος του εθνικισμού έλαβε χώρα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και δεν αποτελεί απλώς μια πεφωτισμένη στιγμή της δυτικής διάνοησης που ανακαλύπτει την ουσία του εθνικισμού, ως θρησκευτικής της νεωτερικής εποχής. Ας δούμε όμως αυτές τις πολλαπλές διχοτομήσεις που αφορούν το φαινόμενο του εθνικισμού.

1 Η εννοιολογική διχοτόμηση

Ο λατινικός όρος *natio* και ο ελληνικός *έθνος* έχουν διαφορετική καταγωγή και διαφορετική ιστορική νοηματοδότηση. Ο όρος «έθνος» πράγματι θα εμφανιστεί ήδη στα ομηρικά έπη, όπου θα έχει την έννοια της συντροφιάς («έθνος εταίρων») ή του στρατού («έθνος λαών», «έθνεα πεζών»)· στον Πίνδαρο θα έχει την έννοια του φύλου (έθνη γυναικών) ή συγγενή· στον Ηρόδοτο, σε μία από τις πιο διάσημες εννοιολογήσεις του, ο όρος έχει τη σημασία της φυλής ή του γένους (Μηδικόν έθνος) ή των ελληνικών πόλεων που υποτάχθηκαν στους Πέρσες, στον πληθυντικό («των μηδισάντων εθνέων των ελληνικών»)· το ίδιο και στον Θουκυδίδη και στον Ξενοφώντα. Αλλά και στην Παλαιά και στην Καινή Διαθήκη, στη γλώσσα της ελληνιστικής κοινής, σήμαινε όλους όσους δεν ανήκουν στην εβραϊκή κοινότητα. Από την άλλη, η διαδρομή της έννοιας *natio* ήταν διαφορετική: ήταν μια νομική έννοια για την υποδήλωση της οργανωμένης κοινότητας ή του μοναστικού τάγματος μέσα στα εκκλησιαστικά συμβούλια ή πανεπιστήμια.

Το *nation* θα αποκτήσει τη σημερινή του σημασία μετά τον 18ο αιώνα, ενώ η έννοια του εθνικισμού είναι παντελώς άγνωστη πριν από το τέλος του: ο όρος *nationalisme* εμφανίζεται πρώτη φορά μόλις το 1798, με υβριστική μάλιστα σημασία, σε ένα αντεπαναστατικό μανιφέστο του Γάλλου Ιησουίτη ιερέα Ωγκυστάν Μπαρουέλ. Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι η μετάφραση του όρου *nation* στην ελληνική γλώσσα ως «έθνος» δεν είναι ακριβής, υπό την έννοια ότι συνήθως με τον όρο αυτόν στην ελληνική κατανοούμε ένα πληθυσμιακό σύνολο με συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, και όχι αυτό που δηλώνει το *nation* στις ευρωπαϊκές γλώσσες: την κρατική ολοκλήρωση της πορείας του έθνους, δηλαδή το έθνος-κράτος. Στην πραγματικότητα η μετάφραση του όρου *nation* στην ελληνική γλώσσα του 19ου αιώνα σε πολλές περιπτώσεις ήταν το «γένος», αφού το *nascere* είναι το αντίστοιχο του «γεννιέμαι» – ο όρος όμως «γένος» είχε ένα πολύ διαφορετικό περιεχόμενο μέσα από τη χρήση του στη μακρά εκκλησιαστική κυρίως παράδοση από τα χρόνια του Βυζαντίου και είχε ήδη αντιστοιχιστεί με έναν άλλο όρο μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αυτόν του *millet*.

Ο ίδιος όμως προβληματισμός για το τι είναι έθνος υπήρξε και στις σχετικές συζητήσεις, από τον 19ο αιώνα και εξής, και στη Δύση. Και επειδή ο όρος *nation*, εκκινώντας από εναλλακτική πρόταση παραγωγής νομιμότητας στη Γαλλική Επανάσταση, έγινε γρήγορα αντικείμενο συζήτησης μεταξύ Γάλλων επαναστατών και Γερμανών φιλοσόφων για το περιεχόμενο του όρου, στις δυτικές γλώσσες για να ορίσουν την πολιτισμική πλευρά του έθνους χρησιμοποίησαν άλλους όρους: *ethnicity*, *ethnie*, *ethnic group*. Συνεπώς, εξ αρχής, η έννοια χαρακτηρίζεται από έναν διχασμό μεταξύ πολιτικού και πολιτισμικού.

Η εννοιολογική διχοτόμηση σε πολιτικό και πολιτισμικό ιστορικά εκφράστηκε με διαφορετικές προσλήψεις του έθνους από δύο μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα στην Ευρώπη: τον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό. Ο Διαφωτισμός υπήρξε η διανοητική έκφραση των μεγάλων αστικών επαναστάσεων που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη: της Αγγλικής Επανάστασης στις δύο φάσεις της (Εμφύλιος Πόλεμος 1642-47, Ένδοξη Επανάσταση 1688-89), και της Γαλλικής (1789). Και γι' αυτό δεν είναι τυχαίο ότι εκφράστηκε μέσα από δύο κύματα ριζοσπαστικής σκέψης, στην Αγγλία τον 17ο αιώνα (Τόμας Χομπς, Τζων Λοκ, Ντέιβιντ Χιουμ) και στη Γαλλία τον 18ο αιώνα (Βολταίρος, Ζαν Ζακ Ρουσσώ, και κυρίως Ντιντερό και Εγκυκλοπαιδιστές). Στην παράδοση του Διαφωτισμού, είτε μετριοπαθούς είτε ριζοσπαστικού (σύμφωνα με τη διάκριση του Τζόνθαν Ισραέλ), το έθνος κατανοείται ως πολιτική κοινότητα. Συγκροτείται με βάση την ιδιότητα του πολίτη, που εδράζεται πάνω στην έννοια των δικαιωμάτων όπως αυτή εκφράστηκε στο θεμελιώδες κείμενο της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη στη Γαλλική Επανάσταση: ελευθερία, ισότητα, προστασία της ζωής, αλλά κυρίως και πάνω απ' όλα διασφάλιση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία (στο τελευταίο καταληκτικό άρθρο της Διακήρυξης).

Αντίθετα, ο *γερμανικός Ρομαντισμός*, κατανοώντας τη ναπολεόντεια στροφή της Γαλλικής Επανάστασης, ως εγκατάλειψη των αρχικών της ιδανικών, θα αναπτύξει μια διαφορετική αντίληψη για την έννοια του έθνους ως αντίδραση στην προσπάθεια των αυτοκρατορικών Γάλλων να επιβάλουν τον έλεγχό τους σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η επεξεργασία της έννοιας της διαλεκτικής από τους Χέλντερλιν, Σέλλινγκ και Χέγκελ ως μιας προσπάθειας να λυθεί το ζήτημα των εσωτερικών αντιφάσεων της νεωτερικότητας όπως εκφράστηκαν στη

Γαλλική Επανάσταση, αλλά κυρίως η θεωρητική παρέμβαση του Γιόχαν Γκότλμπ Φίχτε με τις περίφημες *Ομιλίες του προς το Γερμανικό Έθνος* (Johann Fichte, *Reden an die deutsche Nation*, 1807) θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις αυτής της νέας πρόσληψης. Στην πιο διάσημη από αυτές, την οποία λέγεται ότι εκφώνησε την ημέρα που ο Ναπολέοντας εισερχόταν στην Ιένα, θα πει: «Το σημερινό πρόβλημα, το πρώτο καθήκον [...] είναι απλώς να διατηρήσουμε την ύπαρξη και τη συνέχεια της γερμανικότητας». Για τους Γερμανούς (και όχι μόνο) Ρομαντικούς το έθνος θα συνδεθεί με ένα σύνολο χαρακτηριστικών πολιτισμικού χαρακτήρα: κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, ιστορικές μνήμες, έδαφος. Στην εκδοχή του ρομαντικού εθνικισμού τεράστια σημασία έχει η έννοια των «ριζών»: το έθνος κατανοείται ως πολιτισμική κοινότητα.

Παραδόξως, οι πιο περιεκτικές και πυκνές περιγραφές των δύο παραπάνω μοντέλων έγιναν από διανοούμενους ασύγχρονα σε σχέση με την εποχή της ηγεμονίας τους. Έτσι, για παράδειγμα, το μοντέλο του Διαφωτισμού θα βρει την ιδανικότερη έκφρασή του τη στιγμή της μεγάλης κρίσης του. Ο μεγάλος Γάλλος συγκριτολόγος και φιλόσοφος Ερνέστ Ρενάν στον περίφημο λόγο του «*Τι είναι το Έθνος*» (Ernest Renan, “Qu’est que le nation?”) το 1882 στο Παρίσι θα διατυπώσει τον ορισμό του έθνους, πιάνοντας ξανά το νήμα της χαμένης παράδοσης του Διαφωτισμού. Εκεί ο Ρενάν, μελετώντας την έννοια του έθνους μέσα από οριακές περιπτώσεις όπως π.χ. η Ελβετία, θα παρατηρήσει ότι το έθνος μπορεί να παραχθεί από πολύ διαφορετικούς συνδυασμούς των πολιτισμικών κριτηρίων, αλλά αυτό που το συγκροτεί ως τέτοιο είναι η πολιτειακή ολοκλήρωσή του. Οι Ελβετοί, για παράδειγμα, περιλαμβάνουν γερμανόφωνους, γαλλόφωνους και ιταλόφωνους πληθυσμούς, ενώ ήταν μια χώρα που γνώρισε έντονες πολιτικές συγκρούσεις μεταξύ καθολικών και προτεσταντών. Και όμως, παρότι τα δύο πιο ισχυρά πολιτισμικά στοιχεία που αποτελούν ένα έθνος, η γλώσσα και η θρησκεία, δεν λειτούργησαν ως ενοποιητικός παράγοντας, η αποδοχή της αυτονομίας των καντονιών και της ομόσπονδης δομής τους, και κυρίως οι κοινοί αγώνες των Ελβετών εναντίον των προσπαθειών των Αψβούργων να τους καθυποτάξουν, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία της Ελβετικής Συνομοσπονδίας και τη συγκρότηση της ταυτότητας του Ελβετού πολίτη. Αντίστροφα μπορούμε να έχουμε την παραγωγή εθνικής ταυτότητας με βάση μόνο ένα από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Εβραίοι, των οποίων η θρησκευτική ταυτότητα συμφύρθηκε με την εθνική. Και σε αυτή την περίπτωση επίσης έπαιξε σημαντικό ρόλο η πολιτική βία που υπέστησαν για να οδηγηθούν τελικά στη δημιουργία εθνικού κράτους – κάτι που βέβαια ο Ρενάν μπορούσε να προβλέψει. Ο Ρενάν θα διατυπώσει με ενάργεια και πυκνότητα τον εξής ορισμό, χρησιμοποιώντας ένα παράδειγμα από την ελβετική πολιτειακή ζωή: «Έθνος είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα». Ο ορισμός θέτει στο επίκεντρο όχι μόνο την έννοια των πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά τη διαδικασία της συνεχούς διαπραγμάτευσής τους με το κράτος. Ο Ρενάν έχει τους λόγους του: η Γαλλία της δεκαετίας του 1880, υπό το βάρος της ήττας στον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1871 και της αιματηρής κατάπνιξης της εξέγερσης των Κομμουνάρων, της ανόδου ιδεολογιών όπως ο σοβινισμός και ο ρατσισμός, με Γάλλους διανοούμενους όπως ο Γκομπινώ να παίζουν καθοριστικό ρόλο, και κυρίως μέσα στη σκοτεινή αντισημιτική ατμόσφαιρα που γέννησε την επόμενη δεκαετία το σκάνδαλο της δίκης Ντρέιφους, ενός Εβραίου αξιωματικού που κατηγορήθηκε για διαρροή στρατιωτικών μυστικών στους Γερμανούς, δεν είναι η Γαλλία του 1789. Ο Ρενάν προσπαθεί να θυμηθεί ξανά τον τρόπο με τον οποίο όριζε το έθνος η Γαλλική Επανάσταση, για να θυμίσει στους συγχαιρινούς του το χάσμα που τους χώριζε από τα δικά της ιδεώδη.

Αντίστροφα, η ρομαντική πρόσληψη του έθνους είχε διατυπωθεί πολύ πρώιμα, ήδη στα τέλη του 18ου αιώνα από έναν Γερμανό διανοούμενο τον Γιόχαν Γκότφριντ Χέρντερ, έναν Γερμανό ιερωμένο, μαθητή του Καντ, ο οποίος θα δημοσιεύσει σε έξι τόμους το μεγαλεπήβολο έργο του *Ιδέες για μια φιλοσοφία της Ιστορίας της Ανθρωπότητας* (1784-1791). Ο Χέρντερ πιστεύει ότι κάθε εθνότητα είναι ένας αυθύπαρκτος φορέας του ενιαίου πνεύματος της ανθρωπότητας, και γενικά έχει μία ιδιαίτερα δημοκρατική αντίληψη για τα έθνη: είναι όλα παιδιά του Θεού, άρα ίσα μεταξύ τους. Μάλιστα, η άποψή του ήταν ότι ο 19ος αιώνας θα είναι ο αιώνας των ειρηνόφιλων Σλάβων και όχι των πολεμοχαρών Γερμανών. Η αντίληψη του, όμως, για το *Volksgeist* (η ψυχή ή το πνεύμα του λαού) οδήγησε στην υποστασιοποίηση της έννοιας του έθνους: το τελευταίο κατανοείται ως ένα συλλογικό υποκείμενο το οποίο διατρέχει την ιστορία, μπορεί κάποια στιγμή να βρίσκεται σε «ύπνωση» αλλά αργά ή γρήγορα επανέρχεται για εκπληρώσει τον στόχο του, να αποκτήσει δηλαδή κράτος. Οποιαδήποτε αποστασιοποίηση ενός μεμονωμένου ατόμου από τους σκοπούς που θέτει το κράτος αποτελεί προδοσία: το υποκειμενικό πνεύμα του εκάστοτε ατόμου πρέπει αναγκαστικά να ταυτιστεί με το αντικειμενικό πνεύμα που εκπροσωπεί το κράτος.

Ο Χέρντερ, με κεντρική έννοια αυτή του *Volksgeist*, θα αναπτύξει ό,τι αποκαλείται «οργανική θεωρία για το έθνος». Η προσέγγιση του έθνους ως «ζωντανού οργανισμού» υπέκρυπτε τη σημασία που έδινε αυτή στον ρόλο του κράτους: κάθε οργανισμός έχει μία κεφαλή που την καθοδηγεί, και στην περίπτωση του έθνους η κεφαλή αυτή ήταν το κράτος. Η έννοια του *Volksgeist* ενέπνευσε γενιές ολόκληρες Ευρωπαίων εθνικιστών.

Ο πολιτισμικός εθνικισμός του Φίχτε θα αντλήσει από τις ιδέες του Χέρντερ. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι προσεγγίσεις αυτές αναδύθηκαν σε μια στιγμή που το ζήτημα της γερμανικής ενοποίησης εκκρεμούσε, και παρά την ισχύ του το κράτος της Πρωσίας (όπως έδειξε η ήττα του από τον Ναπολέοντα) δεν ήταν ακόμη σε θέση να αναλάβει το έργο της ολοκλήρωσής της.

Ο γερμανικός Ρομαντισμός, λοιπόν, αποτελεί απάντηση στον ορθολογισμό του γαλλικού Διαφωτισμού και στην έννοια της πολιτικής διάστασης του έθνους, επιστρέφοντας στις θεωρούμενες ρίζες της εθνικής ταυτότητας: στα δημοτικά τραγούδια, στους θρύλους, στις παροιμίες, στα παραμύθια (π.χ. οι αδελφοί Γκριμ) και γενικά σε ό,τι μπορούσε να πιστοποιήσει την αίσθηση της ενότητας· όλα αυτά έγιναν αντικείμενο μελέτης μιας πλειάδας επιστημόνων, γεγονός που επέτρεψε τη γέννηση της λαογραφίας ως επιστήμης. Τόσο η ιστορία ως επαγγελματοποιημένη επιστήμη στρεφόμενη στη μελέτη των πηγών (στην εκδοχή του ιστορικού θετικισμού του Λέοπολντ φον Ράνκε) όσο και η λαογραφία ως επιστήμη των «επιβιωμάτων» από παρελθούσες εκφάνσεις της «ψυχής του λαού» (έτσι κατανοούνταν όλες αυτές οι παραδοσιακές μορφές ζωής, ως επιβιώσεις παλαιότερων φάσεων του έθνους) συνέβαλαν στην οικοδόμηση σχημάτων συνέχειας και της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στην Ευρώπη του 19ου αιώνα.

2 Η ιστορική διχοτόμηση

Εάν, λοιπόν, η έννοια του έθνους ως *nation* νοηματοδοτήθηκε με διαφορετικό τρόπο στα διανοητικά ρεύματα του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού, αποτελεί ένα ανοικτό ερώτημα εάν αυτό αντιστοιχεί και σε διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες διαφορετικού τύπου εθνικισμών. Η παράδοση του Χανς Κον παραμένει σε αυτό το σημείο ισχυρή. Ο Κον κατηγοριοποίησε τους ευρωπαϊκούς εθνικισμούς σε δυτικούς και ανατολικούς: οι πρώτοι εμπνέονται από το «διαφωτιστικό» μοντέλο πρόσληψης του έθνους και τις ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού, ενώ οι δεύτεροι από το «ρομαντικό» μοντέλο πρόσληψης του έθνους, δίνοντας βαρύτητα στο ζήτημα των εθνικών δεσμών. Η κατηγοριοποίηση αυτή πήρε πολλές μορφές και ονομασίες σε μεταγενέστερους συγγραφείς, χωρίς όμως να αλλάζει το βασικό επιχείρημα: «πρωτογενείς» ή «δυτικοευρωπαϊκοί» (οι δυτικοί), «δευτερογενείς» ή ανατολικοευρωπαϊκοί (οι ανατολικοί). Στην πιο διάσημη και επικρατούσα σήμερα κατηγοριοποίηση του Άντονι Σμιθ, οι δυτικοί ή «πρωτογενείς» ονομάζονται «εδαφικοί εθνικισμοί» (*territorial nationalisms*), υπό την έννοια ότι έδωσαν έμφαση στην έννοια της εθνικής επικράτειας, στενά συσχετισμένης με την απόδοση της ιδιότητας του πολίτη, ενώ οι ανατολικοί ή «δευτερογενείς» ονομάζονται «εθνοτικοί εθνικισμοί» (*ethnic nationalisms*), επειδή έδωσαν έμφαση στο κριτήριο των εθνοτικών ταυτοτήτων (Παντελής Λέκκας, 1992: 79-80).

Α) *Πρωτογενείς* (δυτικοί ή, κατά Άντονι Σμιθ, *εδαφικοί*) είναι όσοι αναδύθηκαν στη Δυτική Ευρώπη των αστικών επαναστάσεων του 17ου, του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Κυρίως όσοι εμπνέονταν από τον πολιτικό φιλελευθερισμό όπως ο αγγλικός και ο γαλλικός, αλλά και ο ισπανικός, ο πορτογαλικός και ο ολλανδικός. Σε όλους αυτούς το μοντέλο του Διαφωτισμού υποτίθεται υπερισχύει, και συνεπώς το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων γίνεται κυρίαρχο. Στην πραγματικότητα, όμως, αυτό συμβαίνει γιατί, ως μεγάλες αποικιακές αυτοκρατορίες, ασκούσαν πολιτικές είτε «εσωτερικής αποικιοποίησης» (*internal colonialism* σύμφωνα με τον όρο που εισήγαγε ο Βρετανός ιστορικός Μάικλ Χέχτερ) είτε εξωτερικής. Η Βρετανία, η Γαλλία και η Ισπανία είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα όχι μόνο υπερπόντιων αποικιακών αυτοκρατοριών, αλλά και επιβολής πολιτικών εθνικής ομογενοποίησης σε διαφορετικές εθνοτικές ομάδες μέσα στην επικράτειά τους: ο αγγλικός εθνικισμός επί των Σκώτων, των Ουαλών και των Ιρλανδών, ο γαλλικός εθνικισμός επί των Οξιτανών του γαλλικού Νότου και των γερμανόφωνων της Αλσατίας και της Λωρραίνης, ο ισπανικός εθνικισμός της Καστίλης επί των Βάσκων και των Καταλανών. Ο Κον υποτιμά την αποικιοκρατική διάσταση των δυτικών εθνικισμών είτε προς το εσωτερικό είτε προς το εξωτερικό, επιμένοντας στον «φιλελεύθερο» χαρακτήρα τους. Όμως, πράγματι, ο τύπος αυτός του εθνικισμού κατάφερε να αναπτυχθεί στο εσωτερικό κυρίαρχων πολιτικών δομών (δυτικοευρωπαϊκές απολυταρχίες), τις οποίες ιδιοποιήθηκε και τις κατέστησε προοδευτικά «εθνικά κράτη»: εδώ ο στόχος της εσωτερικής εθνικής ομογενοποίησης ήταν προϋπόθεση για την αποικιακή επέκταση στο εξωτερικό. Γι' αυτό, παρότι απέκτησε πολλές φορές βίαιη μορφή, τελικά απέσπασε και τη συναίνεση όσων ομογενοποιήθηκαν με τη βία, κυρίως γιατί η εξωτερική αποικιοποίηση μπορούσε να είναι επωφελής όχι μόνο για τις κυρίαρχες και για τις υπάλληλες κοινωνικές τάξεις και εθνοτικές ομάδες.

Β) *Δευτερογενείς (ανατολικοί ή, κατά Άντονι Σμιθ, εθνοτικοί)* είναι όσοι αναπτύχθηκαν στον 19ο αιώνα μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτοί αναπτύσσονται στηριζόμενοι κατά κύριο λόγο στους εθνοτικούς δεσμούς. Σε αντίθεση, όμως, με τους «πρωτογενείς», δεν επιδιώκουν την εθνική ομογενοποίηση των μεγάλων αυτοκρατοριών μέσα από τις οποίες προέκυψαν, αλλά αντίθετα οδηγούν στη διάλυσή τους: η Οθωμανική, η Αυτοκρατορία των Αψβούργων και η Ρωσική Αυτοκρατορία θα αντιμετωπίσουν σχεδόν συγχρονισμένα τον κίνδυνο της απόσχισης εδαφών από τα αναδυόμενα εθνικά κινήματα, με την τελευταία να καταφέρνει να απαντήσει και να αναστείλει τη διάλυσή της, μέσα από τη λύση της σοβιετικής ομοσπονδιοποίησής της. Έχει ενδιαφέρον ότι οι εθνικισμοί της δεύτερης κατηγορίας αναπτύσσονται σε δύο φάσεις μέσα στις αυτοκρατορίες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: στην πρώτη φάση, ως *αποσχιστικοί*, αποσπών έναν πυρήνα εδαφών με ένα τμήμα των εθνοτικά προσδιορισμένων υπηκόων τους, για να ακολουθήσει η δεύτερη φάση, όταν γίνονται *αλυτρωτικοί*, επιδιώκοντας την απελευθέρωση των «αλύτρωτων» αδελφών τους που παρέμεναν μέσα στην αυτοκρατορία. Οι βαλκανικοί εθνικισμοί προφανώς ανήκουν όλοι σε αυτή την κατηγορία, εκτός από την περίπτωση του τουρκικού, που για να καταλήξει να είναι εθνοτικός πέρασε πολλές φάσεις μετασχηματισμού του σε αυτοκρατορικό εθνικισμό. Ωστόσο, εδώ υπάρχει η δεύτερη απόκρυψη σε προσεγγίσεις τύπου Χανς Κον: οι «δευτερογενείς» εθνοτικοί εθνικισμοί ενδιαφέρονται επίσης για την απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων, προχωρούν στην ίδρυση συνταγματικών μοναρχιών, και κυρίως επιδιώκουν τη διασφάλιση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων (Παντελής Λέκκας, 1992: 81-82).

Γ) Υβριδικοί εθνικισμοί, τέλος, είναι μια κατηγορία εθνικισμών στην Ευρώπη που συνδυάζει χαρακτηριστικά και των δύο κατηγοριών: πρόκειται για δύο «καθυστερημένους» εθνικισμούς των δύο πιο ισχυρών εθνών της Κεντρικής Ευρώπης, των Γερμανών και των Ιταλών. Ο πολιτικός κατακερματισμός των εθνών αυτών που διήρκεσε πολλούς αιώνες οδήγησε σε μακρές διαδικασίες ενοποίησης, που στην περίπτωση της Ιταλίας ολοκληρώθηκε το 1860, ενώ της Γερμανίας το 1871. Στους εθνικισμούς αυτούς μπορεί κάποιος να διακρίνει την τάση για πολιτική ενότητα που χαρακτηρίζει τους πρωτογενείς εθνικισμούς, αλλά ταυτόχρονα και την επιμονή στην υπεράσπιση των εθνοτικών δεσμών που χαρακτηρίζει τους δευτερογενείς: η πολιτική ενοποίηση λαμβάνει χώρα για εθνοτικά όμοιους πληθυσμούς. Πριν ρίξει κάποιος το φταίξιμο για την ανάδυση του φασισμού και του ναζισμού στις χώρες αυτές που λάτρευαν το χερντεριανό *Volksgeist*, θα έπρεπε να εκτιμήσει τη δυναμική αυτής της ιδιότυπης υβριδικής σύνθεσης, και βέβαια την ανάγκη οι χώρες αυτές να διανύσουν γρήγορα τον δρόμο από την ενοποίηση στην ανάδειξή τους σε μεγάλες «ιμπεριαλιστικές» δυνάμεις, ανταγωνίστριες των δυτικών.

3 Η θεωρητική διχοτόμηση

Ο διχασμός σε πολιτικό και πολιτισμικό, σε «διαφωτιστικό» και «ρομαντικό» μοντέλο, σε πρωτογενείς/εδαφικούς και δευτερογενείς/εθνοτικούς εθνικισμούς, αντανάκλα στην πραγματικότητα διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις στην ιστορική κοινωνιολογία για τον τρόπο κατανόησης του έθνους και του εθνικισμού. Έτσι, έχουν εμφανιστεί δύο μεγάλα ρεύματα ερμηνείας του φαινομένου: α) οι καταγωγιστές (*primordialists*), οι οποίοι αναζητούν την καταγωγή των εθνών σε προγενέστερες της νεωτερικότητας ιστορικές περιόδους, και β) οι μοντερνιστές, που συνδέουν άρρηκτα τα σύγχρονα έθνη με αυτήν (τη νεωτερικότητα). Είναι προφανές ότι οι εκπρόσωποι του πρώτου ρεύματος δίνουν έμφαση στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ενώ του δεύτερου στη νεωτερικού τύπου πολιτειακή συγκρότηση μετά τις μεγάλες αστικές επαναστάσεις. Βέβαια, εδώ υπάρχει ένα μεγάλο φάσμα προσεγγίσεων και στα δύο διανοητικά ρεύματα (Anthony Smith, 1988: 7-13).

Για παράδειγμα, στο ιστοριογραφικό ρεύμα των καταγωγιστών υπάρχουν όσοι θεωρούν ότι μπορεί κάποιος να μιλήσει για «έθνη» ήδη από την περίοδο της αρχαιότητας, φέρνοντας ως παραδείγματα τις περιπτώσεις των αρχαίων Ελλήνων, των Κινέζων και των Αιγυπτίων. Παρότι είναι εύκολο να κατανοήσει κανείς ότι ο προσδιορισμός των «εθνών» αυτών της αρχαιότητας γινόταν πάντοτε απέναντι σε έναν «βάρβαρο» (οι Λαοί της Θάλασσας για τους Αιγυπτίους, οι Πέρσες για τους αρχαίους Έλληνες, οι Μογγόλοι για τους Κινέζους κ.λπ.), η επιμονή στα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, και ειδικά σε αυτό της γλώσσας τους οδηγούν στη θέση αυτή. Οι περισσότεροι, ωστόσο, εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος μεταθέτουν το ζήτημα της γένεσης του σύγχρονου έθνους στον ύστερο Μεσαίωνα (Llobera, 1994).

Από την άλλη, και στο ρεύμα των μοντερνιστών, εκτός από τις επιμέρους προσεγγίσεις, υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση που κάποιες φορές δεν γίνεται άμεσα ορατή: άλλοι τοποθετούν την απαρχή του φαινομένου στην πρώιμη νεωτερικότητα (για παράδειγμα, ο Χανς Κον θεωρεί ότι πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια του αγγλικού Εμφύλιου Πολέμου μεταξύ 1642-1647, ενώ ο λόρδος Άκτον στον δεύτερο διαμελισμό της Πολωνίας το 1772) και άλλοι στις απαρχές της ώριμης νεωτερικότητας μετά την εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης. Κάποιες εξαιρέσεις θεωρούν ότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για εθνικισμό εάν δεν εμφανιστεί ο ρομαντικός εθνικισμός: ο Κεντούρι, για παράδειγμα, θεωρεί ως απαρχή την εκφώνηση της *Ομιλίας προς το Έθνος* του Φίχτε το 1807.

Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο για την κυριαρχία της μοντερνιστικής σχολής, γιατί αυτή η διπλή κίνησή της ενσωματώνει τα δύο προηγούμενα ιστοριογραφικά παραδείγματα που μελετήσαμε: η εγκόλπωση της πρώιμης νεωτερικότητας ως κρίσιμης για την ανάδυση του νεωτερικού έθνους ενσωμάτωνε επιχειρήματα του παραδείγματος της «ομολογιοποίησης» (για παράδειγμα στην περίπτωση του Μπένεντικτ Άντερσον)· η εγκόλπωση της ώριμης νεωτερικότητας ως καταστατικής συνθήκης για τη νεωτερική εθνογένεση ενσωμάτωνε τα επιχειρήματα του ιστοριογραφικού παραδείγματος του «εκσυγχρονισμού», και ειδικά στην εκδοχή του Διαφωτισμού (όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Έρνεστ Γκέλνερ). Ας δούμε κάπως πιο λεπτομερειακά τους σημαντικότερους εκπροσώπους των μοντερνιστών.

4 Το έθνος μεταξύ πρώιμης και ύστερης νεωτερικότητας

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τα δύο σημαντικότερα έργα που διαμόρφωσαν το σύγχρονο ιστοριογραφικό παράδειγμα του εθνικισμού εκδόθηκαν την ίδια χρονιά: το 1983. Το έργο του Μπένεντικτ Άντερσον με τίτλο *Φαντασιακές κοινότητες* (Benedict Anderson, *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983) αποτέλεσε όχι απλώς ένα έργο, αλλά μια σταθερή αναφορά της μοντερνιστικής προσέγγισης. «Φαντασιακές» (Imagined) δεν σημαίνει «Φανταστικές» (Phantasmal): το «φαντασιακός» σχετίζεται στενά με μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας. Στην περίπτωση του έθνους, όσοι ανήκουν σε αυτό, παρότι μπορεί να μην έχουν συναντηθεί ποτέ στη ζωή τους οι ίδιοι, θεωρούν τον εαυτό τους αναπόσπαστο μέλος του, ωσάν να το κατανοούν σαν μια μεγάλη ενδογαμική κοινότητα. Το έθνος αποκαθλώνει από το κέντρο του κοινωνικού φαντασιακού τον Θεό και την ιδεολογία που του αντιστοιχεί, τη θρησκεία, και εγκαθιδρύεται ως θεμελιώδης αρχή της νεωτερικότητας, ασκώντας εξουσία ζωής και θανάτου στους υπηκόους του κράτους. Αυτό όμως που είναι ενδιαφέρον και συνήθως δεν έχει παρατηρηθεί επαρκώς στη σχετική συζήτηση είναι ότι ο Άντερσον θεωρεί ότι μια σειρά ιστορικές εξελίξεις που το διαμόρφωσαν (έντυπος καπιταλισμός, η εθνικοποίηση των μεσαιωνικών δυναστειών, η μετάβαση από τις ιερές στις εθνικές γλώσσες) στην πραγματικότητα αφορά θεμελιώδη χαρακτηριστικά της πρώιμης νεωτερικότητας, και για την ακρίβεια της εποχής των Θρησκευτικών Πολέμων. Θα έλεγε κανείς ότι ο Άντερσον, παρότι έχει κατηγορηθεί ότι αγνοεί την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, αφού το πεδίο του ήταν η ανάδυση του εθνικισμού στην Ινδοκίνα, στην πραγματικότητα κάνει το ακριβώς αντίθετο: σιωπηρά εισάγει στον αγγλοσαξονικό κόσμο τη σχετική συζήτηση που γινόταν εκείνη την εποχή στη Γερμανία περί ομολογιοποίησης! Φυσικά, προεκτείνει τα επιχειρήματά του και στην ώριμη νεωτερικότητα (το ζήτημα της οργάνωσης του εθνικού γραμμικού χρόνου μέσα από την εφημερίδα, το μυθιστόρημα, την επιβολή μιας διαλέκτου ως εθνικής γλώσσας κ.λπ.). Η έμφαση όμως δίνεται στις εξελίξεις στην πρώιμη νεωτερικότητα μέσα από την έννοια του έντυπου καπιταλισμού.

Αντίθετα, το έργο του Έρνεστ Γκέλνερ δίνει έμφαση στην κλασική περίοδο της νεωτερικότητας, και μάλιστα όχι τόσο στη Γαλλική Επανάσταση, αλλά στη Βιομηχανική. Στο έργο του (Ernest Gellner, *Nations and Nationalisms*, Oxford 1983) ο εθνικισμός γεννάει τα έθνη και όχι το αντίθετο: «ο εθνικισμός ήταν ένα φαινόμενο της Gesellschaft (κοινωνίας) που χρησιμοποιούσε το ιδίωμα της Gemeinschaft (κοινότητας): μία κινούμενη απρόσωπη κοινωνία που προσομοίαζε με κλειστή κοινότητα». Ήδη στο κλασικό του έργο του 1964 *Thought and Change*, προσπαθώντας να αντιπαρατεθεί στην αρνητική πολεμική του Κεντούρι απέναντι στον εθνικισμό, θα παρατηρήσει: «Ο εθνικισμός δεν συνιστά την αφύπνιση των εθνών προς την αυτοσυνείδηση, αλλά μάλλον επινοεί τα έθνη εκεί που δεν υπάρχουν». Ωστόσο συμπληρώνει: κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό χωρίς την ύπαρξη προηγούμενων «πολιτισμικών διακριτικών γνωρισμάτων». Στην πραγματικότητα στο *Έθνη και εθνικισμοί* εφαρμόζει το ίδιο μεθοδολογικό μοντέλο που είχε εφαρμόσει στο *Thought and Change* για να κατανοήσει την ομογενοποίηση στις τοπικές κουλτούρες στη Βόρεια Αφρική από το ισλάμ: πώς δηλαδή μια υψηλή, λόγια κουλτούρα (High Culture) ομογενοποίησε μια σειρά χαμηλές, τοπικές κουλτούρες (Low Culture).

Ακριβώς το ίδιο θεωρεί ο Γκέλνερ ότι συνέβη με τον εθνικισμό: αποτελεί εκείνο το είδος της υψηλής κουλτούρας που ομογενοποίησε πληθυσμούς που ήρθαν στα μεγάλα αστικά κέντρα για να απασχοληθούν στη βιομηχανία και οι οποίοι διατηρούσαν ακόμη τα τοπικά τους πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η διατήρηση των

χαρακτηριστικών αυτών θα καθιστούσε τα κοινωνικά αυτά στρώματα μη λειτουργικά. Έτσι, διαδικασίες όπως η συγκεντροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων, η αστικοποίηση και η κοινωνική κινητικότητα ήταν αναγκαίο να αποκτήσουν το δικό τους διανοητικό σύστημα: και αυτό δεν μπορούσε να γίνει παρά μέσα από διαδικασίες ομογενοποίησης μέσω ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος, της μετάβασης από τον μισθοφορικό στον λαϊκό στρατό, της εθνικοποιημένης Εκκλησίας που έμπαινε πλέον υπό τον έλεγχο του Κράτους.

Ο εθνικισμός εκδηλώνεται ως εκκοσμικευμένη κρατική θρησκεία με στόχο την ομοιογένεια: χωρική, χρονική, και κυρίως οικονομική.

Τέλος, στην περίπτωση του Έρικ Χόμπσμπαουμ (Eric Hobsbaum, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990), έχουμε μια προσπάθεια να διασωθεί ο πυρήνας της παλαιάς μαρξιστικής προσέγγισης που έβλεπε στο έθνος-κράτος την προσπάθεια των αστών να διαμορφώσουν μια ενιαία αγορά, αλλά ταυτόχρονα και μια προσπάθεια να λυθεί ο γόρδιος δεσμός της αντιπαράθεσης πολιτικού και πολιτισμικού. Ο Χόμπσμπάουμ πρότεινε τη χρήση του όρου «πρωτοεθνικισμός», για να μπορέσει να εξηγήσει πρώιμες μορφές εθνικιστικής δράσης πριν την ανάδυση της νεωτερικότητας. Και το έκανε γιατί το ζήτημα είχε τεθεί με έντονο τρόπο από τον εκπρόσωπο ενός νέου ρεύματος, των εθνοσυμβολιστών, που προσπαθούσε να γεφυρώσει τις αντιπαράθεσεις μεταξύ καταγωγιστών και μοντερνιστών: τον Άντονι Σμιθ.

Για να μπορέσει να επιτύχει τον στόχο του, ο «εθνοσυμβολιστής» Σμιθ (Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986) έπρεπε να λύσει τον γόρδιο δεσμό για το σε ποια νεωτερικότητα πρέπει να δώσει κανείς βάρος: στην πρώιμη (όπως ο Άντερσον) ή στην ώριμη (όπως ο Γκέλνερ); Για να μπορέσει να λύσει το πρόβλημα, θεμελίωσε ένα σχήμα γραμμικής εξέλιξης μεταξύ εθνοτικού (πολιτισμικού) και εθνικού (πολιτικού). Αναγνώριζε, λοιπόν, ότι το έθνος-κράτος ήταν δημιούργημα της νεωτερικότητας, στην πραγματικότητα όμως αποτελούσε το αποτέλεσμα της δράσης ήδη υπαρχουσών εθνοτικών κοινοτήτων (*ethnie*), που είχαν μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών: κοινό όνομα, έναν μύθο κοινής καταγωγής, κοινές ιστορικές μνήμες, κοινή κουλτούρα, πρόσδεση σε μία «κοινή πατρίδα», ένα αίσθημα κοινής αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της κοινότητας. Ο Σμιθ θα παρατηρήσει: «οι αυξομειώσεις της υποκειμενικής σημασίας που έχει το καθένα από τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά για τα μέλη μιας κοινότητας επηρεάζουν ανάλογα τη συνοχή και την αυτοσυνείδηση του σώματος των μελών της».

Στην αντιπαράθεση πολιτισμικού και πολιτικού, ο Σμιθ απαντούσε θέτοντάς τα σε μια γραμμική σειρά εξέλιξης: το πολιτισμικό προηγείται και προετοιμάζει το πολιτικό, η εθνοτική ταυτότητα αποτελεί τον πυρήνα γύρω από τον οποίο συγκροτείται το εθνικό κράτος. Ο Σμιθ, όταν ανέπτυξε αυτή την επιχειρηματολογία, στην πραγματικότητα απαντούσε σε κάποια από τα αδιέξοδα της θεωρητικής θέσης του Γκέλνερ, ότι ο εθνικισμός κατασκευάζει το έθνος και όχι το έθνος τον εθνικισμό. Η σύνδεση όμως που έκανε ο Γκέλνερ, του εθνικισμού με τις διαδικασίες εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης, τον οδήγησε σε αδιέξοδο, ακριβώς για τις περιπτώσεις των δευτερογενών (ανατολικών) εθνικισμών: στην Ανατολική Ευρώπη οι εθνικισμοί παράγονταν συνήθως από αγροτικά έθνη και πολύ πριν γνωρίσουν αυτά κάποιου είδους εκβιομηχάνιση. Ο Γκέλνερ, υπό την πίεση της κριτικής που δέχθηκε, αναπροσάρμοσε το σχήμα του: στη Δυτική Ευρώπη ο εθνικισμός προηγείται του έθνους, στην Ανατολική το έθνος προηγείται του εθνικισμού. Το έργο του Σμιθ, επιμένοντας στην προτεραιότητα του πολιτισμικού, θύμιζε ακριβώς τις περιπτώσεις των ανατολικοευρωπαϊκών εθνικισμών. Και όμως, και αυτό αποτελεί ένα παράδοξο της θεωρητικής του προσέγγισης, τελικά αποδέχεται και ο ίδιος τη διχοτόμηση του Κον σε δυτικούς και ανατολικούς εθνικισμούς, προσαρμόζοντας, όπως είδαμε, την ορολογία: αυτός τους ονομάζει «εδαφικούς» και «εθνοτικούς». Εάν, όμως, ήταν συνεπής στην προσέγγισή του, έπρεπε να αναγνωρίσει την προτεραιότητα του πολιτισμικού και στις δύο κατηγορίες, και όχι μόνο στη δεύτερη.

Μια άλλη λύση που δόθηκε στην ερμηνεία των εθνικισμών, ειδικά εκείνων της Ανατολικής Ευρώπης, ήταν το θεωρητικό σχήμα που ανέπτυξε ο Μίροσλαβ Χροχ: όπως είπαμε, το έργο του στα τσεχικά κυκλοφόρησε το 1968, και μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1985, συμμετέχοντας στη συζήτηση των παραπάνω θεωρητικών (Miroslav Hroch, *Social preconditions of National Revival in Europe A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, 1985). Ο Χροχ προτείνει ένα μοντέλο ανάπτυξης των εθνικών κινημάτων σε τρεις φάσεις: στην πρώτη φάση, μία ομάδα διανοουμένων επεξεργάζεται το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας· στη δεύτερη φάση, η κυρίαρχη ή εναλλακτικές επεξεργασίες της εθνικής ταυτότητας διαχέονται στα «μεσαία», δηλαδή στα αστικά στρώματα (τόσο στους αστούς του χρήματος: έμποροι, βιομήχανοι, τραπεζίτες, όσο και στους αστούς του πνεύματος: δάσκαλοι, δικηγόροι, γιατροί, συγγραφείς, λόγιοι κ.λπ.)· τέλος, στην τρίτη φάση έχουμε την ανάπτυξη ενός μαζικού εθνικού κινήματος που συχνά παίρνει ένοπλη μορφή και στο οποίο συμμετέχουν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, συνήθως όμως υπό την ηγεμονία των αστών. Ο Χροχ δεν ισχυρίστηκε ότι όλα τα εθνικά κινήματα περνούν και από τις τρεις φάσεις:

ωστόσο, το μοντέλο, παρότι γραμμικό και εξελικτικό, παραμένει ιδιαίτερα λειτουργικό, γιατί αποτελεί μια χρήσιμη ταξινόμηση στοιχείων που επαναλαμβάνονται σε πολλά εθνικά κινήματα.

5 Η κυριαρχία της μορφής του εθνικού κράτους: τα τέσσερα κύματα

Οι περισσότεροι από τους παραπάνω συγγραφείς επικέντρωσαν την προσοχή τους στα δύο μεγάλα κύματα εθνικών κινήματων που αναπτύχθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο από τον 17ο στον 19ο αιώνα. Ωστόσο, το εθνικό κράτος ως κυρίαρχη πολιτειακή μορφή επεκτάθηκε και εκτός Ευρώπης με ένα τρίτο κύμα εθνικών κινήματων: τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα αναπτύχθηκαν εναντίον των μεγάλων αποικιακών αυτοκρατοριών ήδη από τον Μεσοπόλεμο (π.χ. Αίγυπτος), αλλά κυρίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Βόρεια Αφρική, Μέση Ανατολή, Άπω Ανατολή). Το τρίτο κύμα των εθνικών κινήματων αφορούσε κατά κύριο λόγο τον «υπανάπτυκτο» Τρίτο Κόσμο.

Υπήρξε όμως και ένα τέταρτο κύμα εθνικισμών, που ενδιαφέρει την Ιστορία της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, που αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού μετά το 1989 και αφορούσε κυρίως τα ομοσπονδιακά κομμουνιστικά κράτη τα οποία είχαν δημιουργηθεί μέσα στον 20ό αιώνα: τη Σοβιετική Ένωση, τη Γιουγκοσλαβία, και την Τσεχοσλοβακία. Το διαζύγιο μεταξύ Τσέχων και Σλοβάκων ήταν ειρηνικό. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης στις 15 ομόσπονδες δημοκρατίες που τη συναποτελούσαν έγινε εν πολλοίς ειρηνικά, αλλά η δημιουργία της Ρωσικής Ομοσπονδίας δεν έγινε χωρίς εσωτερικούς κλυδωνισμούς, ενώ οι ρωσικές μειονότητες που ήταν διεσπαρμένες σε όλη την έκταση της Σοβιετικής Ένωσης προκάλεσαν και προκαλούν πολλές διπλωματικές αλλά και στρατιωτικές αντιπαραθέσεις (στην περίπτωση της Ουκρανίας) μεταξύ Ρωσίας και πρώην ομόσπονδων δημοκρατιών.

Η πιο αιματηρή διαδικασία διάλυσης συνέβη, βέβαια, στη Γιουγκοσλαβία τη δεκαετία του 1990. Τρεις μεγάλες «εμφύλιες» συγκρούσεις έλαβαν χώρα: η πολεμική αναμέτρηση μεταξύ Σέρβων και Κροατών για τον έλεγχο της Κράινας, κοιτίδας σερβικών πληθυσμών από τον Μεσαίωνα, που όμως ήταν μέρος διοικητικά της Κροατίας· η πολεμική αναμέτρηση για τον έλεγχο τμημάτων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης μεταξύ Μουσουλμάνων, Σέρβων και Κροατών· και τέλος, η προσπάθεια του Σέρβου προέδρου Μιλόσεβιτς να αλλάξει την πληθυσμιακή σύνθεση του Κοσόβου με επήλυδες Σέρβους από την Κράινα θα προκαλέσει την επέμβαση του ΝΑΤΟ και τον βομβαρδισμό των μεγάλων πόλεων και υποδομών της Σερβίας.

Βιβλιογραφία

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York: Verso 2006 (1983) (ελληνική μετάφραση *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη 1997).
- Armstrong, John A., *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill: University of North Carolina Press 1982.
- Balibar Etienne & Wallerstein Immanuel, *Φυλή, έθνος, τάξη: - οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Άγγελος Ελεφάντης, Ελένη Καλαφάτη. Αθήνα: Θεμέλιο 1987.
- Breuilly, John, *Nationalism and the State*, New York: St. Martin's Press 1982.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalisms*, Oxford: Blackwell 1983 (ελληνική μετάφραση: Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1992).
- Hechter, Michael, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*, London: Routledge and Kegan Paul 1975
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge: Cambridge University Press 1990 (ελληνική μετάφραση: Eric J. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας 1994).
- Hroch, Miroslav, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1985.
- Hroch Miroslav & Todorova Maria, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα: Θεμέλιο 1996.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*, Oxford: Oxford University Press 2001.
- Kedourie, Elie, *Nationalism*, New York: Praeger 1960.
- Köhn, Hans, *The Idea of Nationalism. A study in its origins and background*, Springfield, Ohio & New York: Collier Books 1944.
- Λέκκας, Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε προϋποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε Μνήμων 1992.
- Llobera, Josep R., *The God of Modernity: the development of nationalism in western Europe*, London & Providence: Routledge 1996.
- McCrone, David, *Η κοινωνιολογία του εθνικισμού: – οι αυριανοί μας πρόγονοι*, μτφρ. Νίκος Βαφέας, Γιώργος Βάγιας, επιστημονική επιμέλεια Κωνσταντίνος Κοσκινάς, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.
- Nairn, Tom, *Faces of Nationalism: Janus Revisited*, London: Verso 1997.
- Renan, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation?* Paris: Calmann-Lévy 1882.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing 1988.
- Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism*, London & New York 1998.
- Smith, Anthony D., *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Οδυσσέας 2000.
- Todorova, Maria, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 2000.

Κεφάλαιο 10: Η Αυστριακή Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Το κεφάλαιο μελετά την οριστική διάλυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τη Ναπολεόντεια Συνομοσπονδία του Ρήνου το 1806, και την εμφάνιση ήδη από το 1804, μιας νέας πολιτικής οντότητας, της Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Μετά την ήττα του Ναπολέοντα η Γερμανική Συνομοσπονδία (*Deutscher Bund*) υποκατέστησε τη Συνομοσπονδία του Ρήνου και θα είναι το πλαίσιο του ιστορικού ανταγωνισμού μεταξύ Αυστρίας και Πρωσίας για την ενοποίηση του γερμανικού κόσμου. Η Αυστρία αντιπροσώπευε την υπερεθνική αυτοκρατορική συνέχεια, ενώ η Πρωσία υπερασπίστηκε το μοντέλο της ενοποίησης των γερμανικών κρατών με στόχο την εθνοκρατική ομογενοποίηση. Η Αυστρία των Αψβούργων σχημάτισε συνασπισμούς με άλλα γερμανικά κράτη που αντιτάχθηκαν στην πρωσική ηγεμονία, αλλά δεν κατάφερε να αποτρέψει τη στρατιωτική νίκη της Πρωσίας το 1866. Η μοναρχία των Αψβούργων δεν συμπεριλήφθηκε στη διαδικασία της γερμανικής ενοποίησης, η οποία πραγματοποιήθηκε με τη μορφή μιας λύσης «Μικρής Γερμανίας». Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Αυστρίας, κυρίως σε ζητήματα γλωσσικού αυτοπροσδιορισμού προσπάθησε να αποσυνδέσει τους πληθυσμούς των επαρχιών από την εξάρτησή τους από τις τοπικές ελίτ και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μιας ταύτισης με τη δυναστεία των Αψβούργων και το κράτος της. Ωστόσο, οι Επαναστάσεις του 1848 ανέτρεψαν γρήγορα την πιθανότητα ομογενοποίησης των πληθυσμών που προωθούσε αυτή η εκδοχή αυτοκρατορικού εθνικισμού και άνοιξε τον δρόμο προς διαδοχικούς συμβιβασμούς: μεταξύ Αυστριακών και Ούγγρων (*Ausgleich* 1867), μεταξύ Ούγγρων και Κροατών (*Nagodba* 1868). Η διάλυση της αυτοκρατορίας θα έρθει με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 7

Ορολογία

Μεταρρυθμισμένος Γενικός Αστικός Κώδικας, *Heimat*, *Schub*, Συνομοσπονδία του Ρήνου, Γερμανική Συνομοσπονδία, αψβουργισμός, Αυστροουγγρικός Συμβιβασμός (*Ausgleich*), Ουγγροκροατικός Συμβιβασμός (*Nagodba*), *Cis-Leithenia* (Αυτοκρατορία της Αυστρίας), *Trans-Leithenia* (Βασίλειο της Ουγγαρίας), ενσωμάτωση Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, τριαδισμός

10.1 Αυστριακός αυτοκρατορικός εθνικισμός: κρατική συγκρότηση και πατριωτισμός

Τον 18ο αιώνα οι Αψβούργοι συνέχισαν να διεκδικούν τη συμβολική σημασία της θέσης τους ως αυτοκρατόρων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με την εκλογή του συζύγου της Μαρίας Θηρεσίας Φραγκίσκου Α΄ το 1745 ως αυτοκράτορα και των γιων της Ιωσήφ Β΄ το 1765 και Λεοπόλδου Β΄ το 1790. Παρά ταύτα, μέχρι το 1750 άρχισε να υφίσταται μια μετατόπιση από την έννοια της αυτοκρατορίας, με ό,τι συμβολικό βάρος έφερε αυτή, προς την ενίσχυση του κράτους των Αψβούργων, όλο και περισσότερο γνωστού ως «Αυστρία». Η νέα έννοια ενός εδαφικού κράτους των Αψβούργων ερχόταν σε αντίθεση, στην πραγματικότητα, με τον συμβολικό ισχυρισμό της οικογένειας ότι ήταν κληρονόμος της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου. Σε προηγούμενους αιώνες, οι εδαφικές κτήσεις της δυναστείας είχαν ενισχύσει τις αξιώσεις των Αψβούργων για τον τίτλο του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με αυτό τον παλαιότερο τρόπο σκέψης, η δυναστική δύναμη των Αψβούργων δεν είχε τις ρίζες της στην ύπαρξη ενός συγκεκριμένου εδαφικού κράτους των Αψβούργων, δεδομένου ότι τα εδάφη μπορούσαν να ανταλλάσσονται κατά βούληση για πολιτικό κέρδος. Ως εκ τούτου, δεν υπήρχε επίσης ανάγκη συμμόρφωσης των εσωτερικών δομών αυτών των εδαφών με ένα ενιαίο μοντέλο διοίκησης.

Καθώς, όμως, η εποχή των παλαιών αυτοκρατοριών παρέρχεται, το ίδιο μειωνόταν και η σημασία του ισχυρισμού των Αψβούργων ότι αποτελούν τους πραγματικούς κληρονόμους της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ειδικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας της Μαρίας Θηρεσίας. Πολλοί λόγιοι της εποχής, διανοούμενοι και δημοσιογράφοι, άρχισαν να αναφέρονται στο κράτος των Αψβούργων χρησιμοποιώντας τους όρους «έθνος» και «πατρίδα». Ο όρος «έθνος» μέχρι τότε είχε κάνει την εμφάνισή του στην αυτοκρατορία για να ορίσει κυρίως τις διεκδικήσεις μιας ουγγρικής αριστοκρατικής ελίτ. Στα τέλη του 18ου αιώνα, όμως, ο όρος

ήρθε να περιγράψει το σύνολο των υπηκόων της αψβουργικής επικράτειας. Μπορεί κανείς εύκολα να διαγνώσει την επιρροή που ασκούσε το μοντέλο που ακολούθησαν οι δυτικοευρωπαϊκές αποικιακές αυτοκρατορίες, στις οποίες η νεωτερική έννοια του έθνους αντλούσε το νόημά της από τη συμμετοχή σε μια κοινότητα που ορίζεται από κοινά σύνορα, από την υποταγή σε κοινούς νόμους, από μια κοινή κυβέρνηση, και φυσικά από μία κοινή δυναστεία. Αυτή η κρατική, «εδαφική» κατά Άντονι Σμιθ αντίληψη του έθνους, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι πολύ διαφορετική από την εθνотική σημασιοδότηση του έθνους που έγινε δημοφιλής στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Αυτός ο ορισμός μιας ενιαίας επικράτειας υπό κοινή δυναστεία και ενωμένης με κοινά σύνορα και θεσμούς ήρθε σε ρήξη με τις παλαιότερες αντιλήψεις της πολιτικής κοινότητας που βασιζόταν σε ιεραρχίες προνομίων και εξουσίας. Η Μαρία Θηρεσία και οι σύμβουλοί της δεν διατύπωσαν ένα συγκεκριμένο όραμα ενιαίας ιθαγένειας για όλους τους υπηκόους της, αλλά πολλές από τις πολιτικές τους έδειχναν ξεκάθαρα προς αυτή την κατεύθυνση. Οι γιοι της θα τη ριζοσπαστικοποιήσουν ακόμη περισσότερο, γιατί κατανοούσαν ότι ο βασικός τρόπος απονομιμοποίησης των προνομίων των ευγενών θα ήταν η απελευθέρωση των αγροτών από τα δουλοπαροικιακά δεσμά. Όπως έχει υποστηρίξει ο ιστορικός Ρόμπερτ Έβανς σχετικά με τις συγκεντρωτικές πολιτικές αυτής της περιόδου, «η όλη επίθεση στα προνόμια [...] που αναλήφθηκε από “πεφωτισμένους δεσπότες” όπως η Μαρία Θηρεσία και ο Ιωσήφ Β΄ συνεπαγόταν μια νέα έμφαση στην ιδιότητα του πολίτη», ενώ παρατηρεί ότι σε δεκάδες διοικητικές πράξεις αυτής της περιόδου κάνουν διαρκώς την εμφάνισή τους έννοιες όπως *Bürger* (πολίτης) και *Volk* (λαός) (R. J. W. Evans, 2006: 61).

Το 1771 στο έργο του *Über die Liebe des Vaterlandes* (Για την αγάπη προς την πατρίδα), ο νομικός και μυθιστοριογράφος και ένας από τους σημαντικότερους συμβούλους της Μαρίας Θηρεσίας Γιόζεφ φον Ζόννεφελς (1732-1817) παρότρυνε όλες τις τάξεις της κοινωνίας να αναλάβουν από κοινού τις πολιτικές ευθύνες για κάτι που αποκαλούσε «πατρίδα». Αυτό το νέο είδος πατριωτισμού συνδυαζόταν με μια κρίσιμη έννοια, αυτήν της ιδιότητας του πολίτη, και θα αποτελούσε ένα νέο πεδίο νομιμοποίησης για να ταυτιστεί το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των Αψβούργων. Βέβαια, αυτή η κίνηση δεν ήταν μόνο από πάνω αλλά και από κάτω: δεκάδες πατριωτικές εταιρείες είχαν ιδρυθεί τον 18ο αιώνα, που μεταξύ άλλων προωθούσαν τη χρήση της καθομιλούμενης γερμανικής γλώσσας. Από το 1750 μέχρι το 1770 μια νέα γερμανική λογοτεχνία γεννήθηκε, της οποίας πολλά από τα έργα παρέπεμπαν απευθείας σε αυτό τον νέου τύπου πατριωτισμό. Βέβαια, εδώ σοβούσε μία αντίφαση, γιατί, ενώ οι Αψβούργοι βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαλότητα με τον υπόλοιπο γερμανικό κόσμο, επέλεγαν να προωθήσουν ως κυρίαρχο πολιτισμικό παράγοντα ομογενοποίησης τη γερμανική γλώσσα και κουλτούρα (R.J.W. Evans, 2006: 62-63).

Το πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων των Αψβούργων είχε αυτόν ακριβώς τον πολιτικό στόχο: να μετατοπίσει τις διαδικασίες νομιμοφροσύνης των υπηκόων, από τις τοπικές, συνήθως αριστοκρατικές ελίτ προς τη δυναστεία και τη Βιέννη. Ο πληθυσμός μπορούσε πλέον να ταυτίζεται με τα συμφέροντά του με τους στόχους του αυτοκρατορικού προγράμματος των μεταρρυθμίσεων των μοναρχών και να απορρίψει την ιδιαίτερη σχέση εξάρτησης από τους τοπικούς άρχοντες. Βέβαια, η σχέση με το κράτος με όρους συναισθηματικής ταύτισης σε περιπτώσεις εθνών με ισχυρές αριστοκρατικές ελίτ όπως οι Ούγγροι και οι Πολωνοί ήταν πολύ δύσκολο να επιτευχθεί. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η Αυστρία του 18ου αιώνα δεν διέφερε από άλλες απολυταρχικές μοναρχίες, που διακρίνονταν επίσης από πολυγλωσσία (όπως η Γαλλία) και πολυεθνικότητα (όπως η Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, όπου η Σκωτία, η Ουαλία και η Αγγλία είχαν διαφορετικά νομικά συστήματα και η Ιρλανδία ξεχωριστό κοινοβούλιο) (R.J.W. Evans, 2006: 62). Ωστόσο η μεγάλη διαφορά υπήρξε η μετατροπή της απολυταρχικής σε συνταγματική μοναρχία: και εδώ η Αγγλία και η Γαλλία προηγήθηκαν χρονικά, έστω και αν στη δεύτερη η Αυστρία προσπάθησε να αναστείλει τη διαδικασία (η Μαρία Αντουανέτα ήταν κόρη της Μαρίας Θηρεσίας).

Με τον θάνατό της το 1780, η Μαρία Θηρεσία κληροδότησε στον γιο της Ιωσήφ Β΄ ένα κράτος το οποίο ήταν διοικητικά πολύ πιο ενοποιημένο από ό,τι ήταν πριν από μισό αιώνα. Ήταν επίσης ένα κράτος στο οποίο αυξανόμενος αριθμός κοινωνικών ομάδων, από τους αγρότες το 1770 μέχρι τη νέα τάξη γραφειοκρατών, πρόβαλλαν τα δικά τους οράματα και επιθυμίες.

10.2 Πολίτες και ιθαγένεια

Η πιο σημαντική από τις μεταρρυθμίσεις η οποία συνδεόταν με τη διάχυση της έννοιας του πολίτη στην αψβουργική αυτοκρατορία και με την ομογενοποίηση του πληθυσμού ήταν η εφαρμογή του *Μεταρρυθμισμένου Γενικού Αστικού Κώδικα* που εισήχθη το 1811, προφανώς υπό την επίδραση των Ναπολεόντειων Πολέμων. Ωστόσο οι Αψβούργοι είχαν προωθήσει την ιδέα της αυστριακής ιθαγένειας πριν την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789, και η αιτία ήταν οι μετανάστες που δεχόταν η αυτοκρατορία από το εξωτερικό.

Οι Αψβούργοι επιδίωξαν να εποικίσουν εκ νέου περιοχές της Ουγγαρίας, της Γαλικίας και της Μπουκοβίνας που είχαν καταστραφεί από τους διαρκείς πολέμους, αλλά και να αυξήσουν τα επίπεδα παραγωγικότητας, εισάγοντας πεπειραμένους αγρότες και τεχνίτες με δεξιότητες σε μια σειρά νέων βιομηχανιών. Καθώς τακτοποίησαν τις απαιτήσεις ιθαγένειας σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, οι Αψβούργοι κατέστησαν την πρόσβαση στην κρατική υπηκοότητα σχετικά εύκολη τόσο για τους άνδρες όσο και για τις ανύπαντρες γυναίκες και τους αλλοδαπούς κατοίκους. Ένα διάταγμα του 1784, για παράδειγμα, συμβούλευε: «Όσοι αλλοδαποί έχουν ζήσει εδώ για δέκα ολόκληρα χρόνια πρέπει να θεωρούνται ιθαγενείς [Inländer]». Δύο χρόνια αργότερα, το 1786, ο πρώτος τόμος του Μεταρρυθμισμένου Γενικού Αστικού Κώδικα του Ιωσήφ Β΄ για τη μοναρχία ανέφερε ότι «Όλοι όσοι ζουν ενωμένοι στα Κληρονομικά Εδάφη υπό την εξουσία του ηγεμόνα θα πρέπει να θεωρούνται ιθαγενείς [Inländer] και υπήκοοι» (Pieter M. Judson, 2016: 74-76). Το τελικό κείμενο του κώδικα που εκδόθηκε το 1811 επιβεβαίωσε τη σχετική ευκολία με την οποία οι αλλοδαποί μπορούσαν να γίνουν πολίτες. Ο κώδικας μεταμόρφωσε αποφασιστικά την κοινωνική και νομική σχέση των υπηκόων του αυτοκράτορα τόσο μεταξύ τους όσο και με το αυστριακό κράτος: η παράγραφος 16 του κώδικα διακήρυττε ότι, ως πολίτες αυτού του κράτους, οι Αυστριακοί απολάμβαναν έμφυτα δικαιώματα σύμφωνα με τις επιταγές του φυσικού νόμου, όπως άλλωστε και κάθε ανθρώπινο ον. Η δουλεία και η καταναγκαστική εργασία καταργούνταν, όπως επίσης και τα εταιρικά ή συλλογικά προνόμια που απολάμβαναν οι ευγενείς και οι εκκλησιαστικοί θεσμοί. Η χρήση ενός νέου όρου –*Staatsbürger*, δηλαδή πολίτης του κράτους– συνεπαγόταν ένα είδος ισότητας όλων ενώπιον του νόμου. Το πιο σημαντικό, όμως, ήταν ότι η ίδια η αναφορά στην ιθαγένεια στον νέο κώδικα καθιστούσε τους υπηκόους πολίτες της αυτοκρατορίας και όχι κατοίκους συγκεκριμένων περιοχών της. Η έννοια της κοινής ιθαγένειας μείωσε τις εξουσίες που ασκούσαν οι τοπικές ή περιφερειακές ελίτ. Όπως παρατηρεί ο Πίτερ Τζιάντσον, «με αυτοκρατορικούς νομικούς όρους, οι υπήκοοι της μοναρχίας των Αψβούργων έγιναν πολίτες του κράτους προτού η Γαλλική Επανάσταση καθιερώσει ένα μοντέλο εθνικής ιθαγένειας στην Ευρώπη» (Pieter M. Judson, 2016: 76-77).

Από την άλλη πλευρά, όμως, υπήρχε μια άλλη διάσταση στο ζήτημα που αμφισβητούσε έμμεσα τη νέα έννοια της αυτοκρατορικής ιθαγένειας. Ήταν η απαίτηση κάθε υπήκοου, είτε ιθαγενούς είτε αλλοδαπού, να δηλώνει ένα *Heimat*: δηλαδή έναν τόπο καταγωγής όπου ήταν επίσημα εγγεγραμμένος. Κάποιος πολίτης θα μπορούσε να τυγχάνει κρατικής βοήθειας μόνο στον τόπο καταγωγής του. Αυτό έκανε τα πράγματα περίπλοκα όταν αυτός αναγκαζόταν να μεταναστεύσει για λόγους εύρεσης εργασίας. Με την παρακμή της δουλοπαροικίας και την επέκταση της εκβιομηχάνισης, αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων μετανάστευε συχνότερα, ειδικά από αγροτικές σε αστικές περιοχές. Η διαμονή τους σε αυτές τις επεκτεινόμενες πόλεις, ωστόσο, δεν τους έδινε το δικαίωμα σε επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας. Για να το επιτύχουν θα έπρεπε να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους. Επιπλέον, όσοι δεν ήθελαν να επιστρέψουν –ή που μπορεί να μην είχαν δει ποτέ το *Heimat* τους από τη στιγμή της γέννησής τους– θα μπορούσαν να απομακρυνθούν από τον τόπο κατοικίας και εργασίας με πολιτικές βίαιης απέλασης, γνωστής ως *Schub*. Αυτό που συνέβαινε ήταν ότι οι υπεύθυνοι των πόλεων (και προφανώς από πίσω τους οι ιδιοκτήτες των βιομηχανιών) προσπαθούσαν, επικαλούμενοι το *Heimat*, να αποφύγουν να δοθεί πρόνοια ή φιλανθρωπία σε έναν αυξανόμενο αστικό πληθυσμό της εργατικής τάξης. Αντίθετα, οι εκπρόσωποι του κράτους στους οποίους απευθύνονταν συχνά αυτοί οι επαπειλούμενοι με εκτοπισμό εργάτες κωλυσιεργούσαν και προσπαθούσαν να σταματήσουν αυτή τη διαδικασία προκειμένου να διεξαγάγουν τις δικές τους έρευνες, αν και συνήθως, στο τέλος, συντάσσονταν με τις τοπικές αρχές. Η νομική ισχύς του *Heimat* για όλο τον 19ο αιώνα και η προθυμία των τοπικών αρχών να καταφύγουν στο *Schub* εγείρουν το ερώτημα σε ποιον βαθμό οι Αψβούργοι ήταν διατεθειμένοι να υπερασπιστούν μια κοινή ιδιότητα του πολίτη για όλους τους υπηκόους τους. Γιατί ό,τι έδιναν σε επίπεδο πολιτικών δικαιωμάτων το αφαιρούσαν σε επίπεδο κοινωνικών και οικονομικών.

10.3 Αυτοκρατορικός συγκεντρωτισμός: από την αντιπολίτευση στην εξέγερση

Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, όμως, είναι και μια περίοδος επιβολής μέτρων κρατικού συγκεντρωτισμού. Το πρώτο από αυτά θα είναι η απαγόρευση από τον Ιωσήφ Β΄ το 1785-1786 στη Δίαιτα των Ούγγρων ευγενών να συνέρχεται χωρίς την άδειά του, γνωρίζοντας ότι, εάν το έπραττε, ένα κύμα συσσωρευμένων παραπόνων από την εικοσαετή αδράνειά της, θα στρεφόταν εναντίον του. Τελικά, προκάλεσε την αντίδραση των επαρχιακών συνελεύσεων των ευγενών που συνέχισαν να λειτουργούν.

Το δεύτερο μέτρο αφορούσε την προσπάθειά του να επιβάλει μια νέα διοικητική γλώσσα στην Ουγγαρία. Το 1780 το κράτος των Αψβούργων χρησιμοποιούσε γενικά τέσσερις επίσημες γλώσσες: γερμανικά στα Κληρονομικά Εδάφη της δυναστείας, στα εδάφη της Βοημίας και στη Γαλικία, λατινικά στην Ουγγαρία (συμπεριλαμβανομένων της Κροατίας και της Τρανσυλβανίας), ιταλικά στη Λομβαρδία και γαλλικά στις

αυστριακές Κάτω Χώρες. Βέβαια, οι τοπικοί πληθυσμοί ήταν λογικό στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα: τα τσεχικά στη Βοημία, τα πολωνικά στη Γαλικία ή τα ουγγρικά ή τα σλοβακικά στην Ουγγαρία. Το 1784, όμως, ο Ιωσήφ Β΄ αποφάσισε να επιβάλει στους Ούγγρους τη γερμανική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης αντί των λατινικών. Οι τοπικοί υπάλληλοι που δεν γνώριζαν ήδη γερμανικά θα είχαν στη διάθεσή τους τρία χρόνια για να μάθουν τη γλώσσα, εάν επιθυμούσαν να διατηρήσουν τις θέσεις τους. Η κίνηση αυτή του αυτοκράτορα δεν ήταν κάποιου είδους ηθελημένη κίνηση εκγερμανισμού του ουγγρικού πληθυσμού, αλλά μάλλον η επιδίωξη μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας σε επίπεδο γραφειοκρατίας. Η λατινική, ως νεκρή γλώσσα, δύσκολα μπορούσε να συμβαδίσει με τις επιστημονικές, και τεχνολογικές καινοτομίες του 18ου αιώνα. Άλλωστε, ακόμη και οι Ούγγροι αριστοκράτες είχαν ελάχιστη γνώση της ουγγρικής γλώσσας. Τα ουγγρικά ήταν σε μεγάλο βαθμό μια αγροτική γλώσσα. Η επιλογή της γερμανικής γινόταν ακόμη πιο ρεαλιστική εάν σκεφτεί κανείς ότι στα εδάφη της αυτοκρατορίας μπορούσε να βρει κανείς όχι μόνο Ούγγρους αλλά και Σλοβάκους, Κροάτες και Σέρβους. Η κροατική ελίτ, που θεωρούνταν μέρος της αριστοκρατίας της Ουγγαρίας, για παράδειγμα, ήταν πολύ πιο πιθανό να επιλέξει σλαβικά, λατινικά ή γερμανικά παρά ουγγρικά. Το ίδιο και η πλειονότητα του αστικού πληθυσμού της Ουγγαρίας (ειδικά στη Βούδα και στην Πέστη): μιλούσε τη γερμανική. Τέλος, τα γερμανικά χρησίμευαν ήδη ως διαπεριφερειακή διοικητική γλώσσα για πολλά άλλα μέρη του κράτους των Αψβούργων και του στρατού. Η εισαγωγή τους θα ήταν ένα ακόμη μέσο για να συμβάλει στην πληρέστερη ενσωμάτωση της Ουγγαρίας στην υπόλοιπη μοναρχία.

Ωστόσο, η νέα γλωσσική πολιτική προκάλεσε την αντίδραση των Ούγγρων ευγενών. Οι ευγενείς της Ουγγαρίας, είτε πλούσιοι είτε φτωχοί –και το εισόδημα πολλών τοπικών οικογενειών ευγενών μόλις που τους διέκρινε από τους κοινούς αγρότες–, μοιράζονταν δύο θεμελιώδη προνόμια: να εκπροσωπούν το Στέμμα στα εδάφη της Ουγγαρίας και να έχουν φοροαπαλλαγές. Η γλωσσική μεταρρύθμιση του Ιωσήφ έθετε εν κινδύνω το πρώτο, αφού, εάν οι τοπικοί ευγενείς διοικητές δεν μάθαιναν γερμανικά μέσα σε τρία χρόνια, θα έχαναν το επιπλέον εισόδημα από την υπηρεσία τους σε διοικητικές θέσεις, εισόδημα στο οποίο πολλοί υπολόγιζαν για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Η επιβολή των γερμανικών ως *lingua franca* της αυτοκρατορικής διοίκησης ήταν προβληματική για τον λόγο αυτό, και όχι απλώς στην Ουγγαρία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα εθνικιστές στη Βοημία και στην Ουγγαρία να στραφούν στην υποστήριξη των τοπικών γλωσσών και στην επιστήμη και στη λογοτεχνία.

Επιπλέον, ο Ιωσήφ Β΄ φάνηκε να απειλεί τα παλαιά προνόμια των ευγενών σε φοροαπαλλαγές. Πράγματι, με βάση μια απογραφή που διενήργησε, θα ανακοινώσει τον Φεβρουάριο του 1789 έναν νέο φορολογικό και αγροτικό κανονισμό σύμφωνα με τον οποίο όλοι οι μισθωτές γης, οι απλοί αγρότες δηλαδή με κληρονομικό δικαίωμα πάνω στη γη, θα πλήρωναν έναν ενιαίο φόρο 30% επί της ετήσιας παραγωγής τους. Αυτός ο ενιαίος φόρος σε μετρητά θα διανεμόταν μεταξύ του κράτους, το οποίο θα λάμβανε το 12,2% του αγροτικού εισοδήματος, και του τοπικού γαιοκτήμονα που θα λάμβανε το 17,8%. Ο νόμος τερμάτισε όλες τις άλλες υποχρεώσεις των αγροτών, συμπεριλαμβανομένης της μισθής αγγαρείας (*robot*), που οι περισσότεροι μισθωτές εξακολουθούσαν να οφείλουν στους κυρίους τους. Θεωρητικά, αυτή η ενιαία πληρωμή φόρου ενσωμάτωσε και την αξία αυτής της εργασίας. Οι περισσότεροι ευγενείς φοβούνταν ότι αυτή η μεταρρύθμιση θα μείωνε δραστικά το εισόδημά τους, και δικαιολογημένα. Στις κληρονομικές γαίες, για παράδειγμα, οι ιδιοκτήτες λάμβαναν από 25% έως 42% της αξίας της ετήσιας παραγωγής των ενοικιαστών τους αντί για το 17,8% στο οποίο θα τους περιόριζε αυτή η νομοθεσία. Στη Γαλικία η πιθανή απώλειά τους ήταν μεγαλύτερη. Τα πράγματα θα ήταν ακόμη χειρότερα για τους ευγενείς της Ουγγαρίας, οι οποίοι ήταν εντελώς απαλλαγμένοι από τη φορολογία. Για τους ευγενείς με τα μεγάλα κτήματα, το τέλος της απλήρωτης δουλοπαροικίας θα σήμαινε οικονομική καταστροφή, ειδικά εάν το μέτρο επεκτεινόταν και στους αγρότες χωρίς κληρονομικό δικαίωμα, που ήταν και οι περισσότεροι. Πράγματι, αν είχε εφαρμοστεί αυτή η νομοθεσία, πολλοί ευγενείς στην Ουγγαρία και στη Γαλικία θα είχαν αναγκαστεί να πουλήσουν τα κτήματά τους. Χωρίς τις εισφορές καταναγκαστικής εργασίας από την αγροτιά, δεν θα είχαν την απαραίτητη εργασία για να καλλιεργήσουν τη γη τους. Αυτό το αποτέλεσμα θα μπορούσε να έχει δημιουργήσει μια κοινωνία αναμφισβήτητα πιο αποτελεσματικών μικρών γαιοκτημόνων του είδους που οι μεταρρυθμιστές επιδίωκαν να δημιουργήσουν από τη δεκαετία του 1740. Αλλά θα είχε οδηγήσει στην καταστροφή πολλούς ευγενείς.

Οι πολλαπλές αντιδράσεις που προκάλεσε η νομοθετική δραστηριότητα του αυτοκράτορα αλλά και η εμπλοκή της Αυστρίας στον Πόλεμο των Τριών Ιμπερίων εμπόδισαν την εφαρμογή του. Έτσι οι αγρότες, αναμένοντας την εφαρμογή του κανονισμού σε διάφορα μέρη της μοναρχίας παρακράτησαν τις φορολογικές τους πληρωμές. Στις αυστριακές Κάτω Χώρες (σημερινό Βέλγιο), οι μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ αντιμετώπισαν μαζικές εκδηλώσεις πολιτικής ανυπακοής και οι τοπικοί ηγέτες της αντιπολίτευσης άρχισαν να οργανώνουν ένοπλη εξέγερση. Στην Ουγγαρία η φορολογική μεταρρύθμιση, σε συνδυασμό με τον διοικητικό συγκεντρωτισμό και την επιβολή της γερμανικής γλώσσας, προκάλεσε μια θύελλα αντιδράσεων. Επιπλέον,

χάρη σε μια συμμαχία με τη Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Ιωσήφ Β΄, απρόθυμος ο ίδιος, είχε εξαναγκαστεί σε πόλεμο το 1787, όταν οι Οθωμανοί κήρυξαν τον πόλεμο στη Ρωσία. Ενώ, όμως, ένας αυστριακός στρατός 200.000 ανδρών ήταν καθηλωμένος στα Βαλκάνια, ο Ιωσήφ αντιμετώπιζε κίνδυνο από άλλη πλευρά. Ο νέος βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β΄ (1744-1797) είχε διαπραγματευτεί μια επιθετική συμμαχία με τους Οθωμανούς το 1790. Διαισθανόμενη την αδυναμία των Αψβούργων, η Πρωσία έστειλε πράκτορες τόσο στις αυστριακές Κάτω Χώρες όσο και στην Ουγγαρία, και φάνηκε να προετοιμάζει εισβολή στη Βοημία. Στην Ουγγαρία πολλοί ευγενείς στην αντιπολίτευση της κομητείας απαίτησαν τη σύγκληση Δίαιτας για να αντικαταστήσει τη δυναστεία των Αψβούργων. Εφόσον ο Ιωσήφ δεν είχε στεφθεί ποτέ βασιλιάς, όπως υποστήριζαν, όλη η νομοθεσία του ήταν άκυρη, και δεδομένου ότι η Δίαιτα εξέλεγε παραδοσιακά τον βασιλιά, θα μπορούσε σίγουρα να εκλέξει έναν από μια άλλη δυναστεία.

Εκείνη τη στιγμή του μεγάλου κινδύνου για τη δυναστεία, ο Ιωσήφ, ο οποίος ήταν βαριά άρρωστος, άρχισε να οπισθοχωρεί. Ήταν πολύ αργά για να σώσει τις αυστριακές Κάτω Χώρες για την Αυστρία, αλλά υποσχέθηκε να συγκαλέσει τη Δίαιτα των Ευγενών στην Ουγγαρία. Όταν αυτό απέτυχε να καταστείλει την αντιπολίτευση, αποκήρυξε τις περισσότερες από τις πολιτικές που είχε επιβάλει στην Ουγγαρία κατά τη διάρκεια της δεκαετούς βασιλείας του και υποσχέθηκε να επιστρέψει το στέμμα του Αγίου Στεφάνου από τη Βιέννη στο Κάστρο της Βούδας. Δεν αποκήρυξε όμως το Διάταγμα περί Ανεξιθρησκείας (για τους μη καθολικούς χριστιανούς και τους Εβραίους) και αυτό που καταργούσε την καταναγκαστική εργασία των δουλοπαροίκων. Τρεις εβδομάδες αργότερα θα πεθάνει και θα τον διαδεχθεί ο αδελφός του Λεοπόλδος Β΄ (Pieter M. Judson, 2016: 80-86).

10.4 Το εθνικό ζήτημα: από τη Γαλλική Επανάσταση (1789) έως τον Αυστροουγγρικό Συμβιβασμό (1867)

Οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, πριν τελειώσουν με την ήττα του Βοναπάρτη στο Βατερλό το 1815, είχαν ήδη τελειώσει με την ήττα του στη λεγόμενη Μάχη των Εθνών, το 1813 στη Λειψία, όπου ένας συνασπισμός των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής (Αυστρία, Ρωσία, Πρωσία και Μεγάλης Βρετανίας) τον κατατρόπωσε. Οι νικήτριες δυνάμεις, και ειδικά οι πρώτες τρεις, στο Συνέδριο της Βιέννης (1814-1815) θα ιδρύσουν την Ιερά Συμμαχία: για πρώτη φορά στην Ευρώπη μία ορθόδοξη (Ρωσία), μία καθολική (Αυστρία) και μία προτεσταντική (Πρωσία) χριστιανική δύναμη συνασπίζονταν με στόχο να επαναφέρουν την Ευρώπη από έναν δρόμο που είχε πάρει ανεπιστρεπτί: αυτόν της δημιουργίας εθνικών κρατών.

Τόσο ο καγκελάριος της Αυστρίας πρίγκιπας Κλέμενς φον Μέτερνιχ όσο και ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος Β΄ καταλάβαιναν πολύ καλά τον κίνδυνο που αντιπροσώπευαν τα εθνικά κινήματα για την ενότητα της αυτοκρατορίας και πόσο επιδραστική για την ανάπτυξή τους ήταν η επιρροή του Ναπολέοντα. Η ήττα του Γάλλου αυτοκράτορα δεν ήταν απλώς η ήττα μιας εχθρικής μεγάλης δύναμης, αλλά η ήττα μίας δύναμης που ενεργοποιούσε ακριβώς τον κίνδυνο των εθνικών κινήματων.

Ο Ναπολέοντας είχε καταλύσει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία το 1804, με συνέπεια να αναγκάσει τον Φραγκίσκο Β΄ δύο χρόνια αργότερα, το 1806, να ανακηρύξει τον εαυτό του αυτοκράτορα της Αυστρίας, αυτή τη φορά ως Φραγκίσκος Α΄, στην οποία βασίλευσε μέχρι τον θάνατό του το 1835. Ο Φραγκίσκος δεν παραιτήθηκε από την ιδιότητα του αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά η ήττα στο Άουστερλιτς το 1805 σήμαινε την οριστική διάλυσή της και την ίδρυση της *Συνομοσπονδίας του Ρήνου* (1806-1813), ενός κράτους δορυφόρου της ναπολεόντειας Γαλλίας. Με τη *Συνθήκη των Παρισίων*, που υπογράφηκε στις 30 Μαΐου 1814, επιστράφηκαν στους Αψβούργους περιοχές που είχαν κατακτηθεί από τον Ναπολέοντα μεταξύ 1797 και 1809. Σε αυτές περιλαμβάνονταν οι ιταλικές κτήσεις, το Τιρόλο, και τμήματα της κροατικής Ουγγαρίας. Ωστόσο, η Αυστρία έχασε οριστικά τη νοτιοδυτική Γερμανία, όπως και την περιοχή που θα γινόταν το νέο Βέλγιο. Ως αποζημίωση έλαβε την περιοχή της Λομβαρδίας και τη Βενετία, πλέον συγχωνευμένες μαζί σε ένα βασίλειο, και την Αρχιεπισκοπή του Σάλτσμπουργκ. Όμως στον γερμανικό Βορρά με το Συνέδριο της Βιέννης εμφανίστηκε ένα νέο ομόσπονδο μόρφωμα, υποκατάστατο της Συνομοσπονδίας του Ρήνου: μία ένωση 39 γερμανικών κρατιδίων, η *Γερμανική Συνομοσπονδία* (Deutsche Bund), που περιλάμβανε μερικώς και (τα δυτικά) εδάφη της Αυστρίας και της Πρωσίας, αλλά και τμήματα των βασιλείων της Δανίας (η περιοχή του Χόλσταϊν) και της Ολλανδίας (η περιοχή του Λουξεμβούργου). Τα δύο μέλη της Ιεράς Συμμαχίας μαζί με τη Ρωσία προσδοκούσαν το νέο μόρφωμα να παίζει τον ρόλο του αναχώματος σε ενδεχόμενη επιθετική κίνηση της Γαλλίας προς ανατολάς, όπως έγινε στα χρόνια του Ναπολέοντα. Αυτή η συμμαχία διήρκεσε από το 1815 έως το 1866, όταν διαλύθηκε ως αποτέλεσμα του πολέμου μεταξύ Πρώσων και Αυστριακών.

Η αυτοκρατορία ως Αυστρία πλέον συνέχιζε να υπάρχει με περιφερειακές ανισότητες και τη φορολογική απομύζηση «επαρχιών» πλέον, και όχι «βασιλείων», όπως η Ουγγαρία και η Βοημία. Η βιομηχανική ανάπτυξη

των ανατολικών επαρχιών, όπως η πολωνική Γαλικία, παρέμεινε ασθενής παρά τη λειτουργία σιδηροδρόμου μετά το 1836. Αντίθετα, το επίκεντρο της εκβιομηχάνισης με κύριο μοχλό την υφαντουργία ήταν οι κεντροδυτικές επαρχίες: η Κάτω Αυστρία, με 40 εργοστάσια που απασχολούσαν 7.493 εργάτες, και η Βοημία, με άλλες 81 επιχειρήσεις και 7.524 εργάτες. Αντίθετα, στον Νότο, Στυρία και η Καρινθία είχαν από ένα εργοστάσιο παραγωγής υφασμάτων (Paula Sutter Fichtner, 1997: 24-30).

Ο Μέττερνιχ κατανοούσε ότι η οικονομική ανάπτυξη, και ειδικά η εκβιομηχάνιση με την ανάπτυξη μεσαίων αστικών στρωμάτων οδηγούσαν αναπόφευκτα στην ανάδυση των εθνικών κινημάτων. Ιδιαίτερα αυτό ίσχυε στη Λομβαρδία, στις αψβουργικές επαρχίες δηλαδή της Βόρειας Ιταλίας, όπου γίνονταν ορατές και οι επιπτώσεις των Ναπολεόντειων Πολέμων: πρώην αξιωματικοί, έμποροι που καταστράφηκαν από τις διακυμάνσεις του νομίσματος της αυτοκρατορίας, δικηγόροι, διανοούμενοι – όλοι αυτοί θα αποτελούσαν τον βασικό πυρήνα ενός δυναμικού εθνικού κινήματος, που εντέλει θα θέσει ζήτημα ενοποίησης ολόκληρης της Ιταλίας.

Από την άλλη πλευρά, η Βιέννη και η Πράγα είχαν γίνει αναπτυσσόμενα βιομηχανικά κέντρα όπως και μικρότερες πόλεις όπως το Μπρνο. Ωστόσο, η ευημερία των μεσαίων αστικών τάξεων των κεντροδυτικών επαρχιών μεγάλωνε τις προσδοκίες τους από την κυβέρνηση. Δεν επιδίωκαν να εξαλείψουν τη μοναρχία, ζητούσαν από αυτήν, όμως, μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα όσον αφορούσε τον έλεγχο φόρων και δαπανών, αλλά και τη διασφάλιση βασικών πολιτικών δικαιωμάτων όπως η ελευθερία του Τύπου και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Η πίεση για ευρείες μεταρρυθμίσεις δεν σταμάτησε στη Βιέννη. Αλλά οι φιλελεύθεροι αστοί της Βοημίας και της Ουγγαρίας, σε αντίθεση με εκείνους της Βιέννης, συνέδεαν παρόμοιες διεκδικήσεις με την υπεράσπιση εθνικών συμφερόντων: για αυτούς οι επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις ανέπτυσσαν φυγόκεντρες και όχι κεντρομόλες τάσεις.

Οι Αψβούργοι, μετά από τη Μαρία Θηρεσία, ήλπιζαν ότι οι λαοί της αυτοκρατορίας τους μπορούσαν να ικανοποιήσουν την ανάγκη για εθνική αναγνώριση μέσα από την καλλιέργεια της γλωσσικής και λογοτεχνικής τους κληρονομιάς χωρίς να υπονομευτεί η νομιμοφροσύνη τους προς τη δυναστεία. Αυτή η πεποίθηση ότι η παραχώρηση πολιτισμικών δικαιωμάτων θα ικανοποιούσε την ανάγκη για εθνικό αυτοπροσδιορισμό πράγματι ήταν αποτελεσματική στην περίπτωση των σλαβικών εθνών της αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, ήταν σημαντικό για τους Τσέχους να τους επιτραπεί η χρήση της δικής τους γλώσσας, όταν ο πολιτισμικός εκγερμανισμός των προηγούμενων αιώνων την είχε ουσιαστικά περιθωριοποιήσει. Τελικά, πέτυχαν το 1816 τα τσεχικά να εισαχθούν ως γλώσσα διδασκαλίας στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Βέβαια η σχέση με τους Γερμανούς ήταν αμφίθυμη. Από τη μία πλευρά, η επίδραση της ιδεολογίας του παγγερμανισμού εμπόδιζε την ολοκλήρωση του εθνικού αυτοπροσδιορισμού των Τσέχων: οι Βοημοί και οι Μοραβοί θεωρούνταν παραλλαγές της γερμανικής φυλής. Από την άλλη, όμως, Γερμανοί λόγιοι (όπως ο Χέρντερ για παράδειγμα) κατέστησαν το θεωρητικό παράδειγμα του εθνικισμού κυρίαρχο και στην Αυστριακή Αυτοκρατορία. Και ο εθνικισμός στην Αυστριακή Αυτοκρατορία λειτούργησε κυρίως ως αντίδραση κατά του βιεννέζικου συγκεντρωτισμού (Peter F. Sugar, 1997: 103-104). Στις τσεχικές επαρχίες όπου οι ευγενείς ήταν ένα ξένο στοιχείο, η μεσαία τάξη των Γερμανών και των Τσέχων με κάποιον τρόπο οδηγήθηκε παράλληλα σε ένα μοντέλο εθνικισμού που έμοιαζε με εκείνο της Δυτικής Ευρώπης (Peter F. Sugar, 1997: 118). Από την άλλη, οι Σλοβάκοι πέτυχαν να αποκτήσουν ένα σύστημα αυτοδιοίκησης το οποίο περιλάμβανε τη Σλοβακία και βόρεια τμήματα της Ουγγαρίας και που οδήγησε στην εγκαθίδρυση το 1863 –έτος της χιλιετηρίδας από την ιεραποστολή του Κυρίλλου και Μεθοδίου στα εδάφη της Μοραβίας– της *Matica Slovenska*, της Σλοβακικής Εθνοσυνέλευσης δηλαδή.

Όσον αφορά τους Νότιους Σλάβους της μοναρχίας, και ειδικά τους Κροάτες, μπορούμε να πούμε ότι στάθηκαν πολύ λιγότερο εχθρικοί απέναντι στην αψβουργική και στη γερμανική κουλτούρα από ό,τι για παράδειγμα οι Ούγγροι, προφανώς επειδή έβλεπαν τη Βιέννη ως εξισορροπητικό παράγοντα στις απόπειρες των Μαγνάρων να τους εξουγγρίσουν. Όσο αναφορά τους Μαγνάρους, ο εθνικισμός τους ήταν διπολικός: ενώ δηλαδή έπαιζαν ένα παιχνίδι διεκδικήσεων και νομιμοφροσύνης απέναντι στη Βιέννη, οι ίδιοι αναλάμβαναν τον ρόλο του ισχυρού έναντι των Κροατών. Έτσι, στις απαρχές του ουγγρικού εθνικισμού δόθηκε η ελευθερία στους Κροάτες ευγενείς να αποφασίσουν για το αν θα ήθελαν να είναι μέρος του ουγγρικού ή του κροατικού έθνους. Έτσι εκείνοι, έχοντας το αίσθημα ότι ανήκαν περισσότερο στους ευγενείς, στην ηγετική ελίτ δηλαδή του ουγγρικού εθνικισμού, αποφάσισαν να ενταχθούν στο ουγγρικό έθνος, εφόσον δεν ένιωθαν Κροάτες (Peter F. Sugar, 1997: 106-108).

Και μαζί με τους Κροάτες, και οι Ρουμάνοι (της Τρανσυλβανίας) άρχισαν να ενδιαφέρονται για την επίσημη αναγνώριση της γλώσσας τους στους κόλπους της αυτοκρατορίας. Οι Ρουμάνοι επιθυμούσαν να εντάξουν την Τρανσυλβανία σε ένα μελλοντικό ρουμανικό κράτος, το οποίο τελικά κατάφεραν να συγκροτήσουν το 1859 με την ενοποίηση των παραδουνάβιων ηγεμονιών, χωρίς όμως την Τρανσυλβανία.

Κατάφεραν εντέλει στο πλαίσιο της Αυστριακής Αυτοκρατορίας να χρησιμοποιούν ελεύθερα τη ρουμανική γλώσσα και να ασκούν τη θρησκεία τους (είτε η πλειονότητα των ορθοδόξων, είτε η μειονότητα των συνιτών), ενώ έφτασαν να εκπροσωπούνται στο κοινοβούλιο της Βιέννης με περισσότερους βουλευτές (57) από ό,τι οι Ούγγροι (54) και οι Γερμανοί (43).

Βέβαια, η πιο δύσκολη και περίπλοκη για την αυτοκρατορία ήταν η ανάδυση του ουγγρικού εθνικισμού. Ο Χέρντερ είχε προβλέψει για τους Μαγνάρους ότι θα εξαφανιστούν εντέλει ως έθνος μέσα στους Γερμανούς, στους Σλάβους και στους Ρουμάνους που τους περικύκλωναν. Ο ουγγρικός εθνικισμός, λοιπόν, είναι ένα παράδειγμα που απεικονίζει αυτή τη διασπασμένη ενότητα της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικά, στα 8 εκατομμύρια συνολικού πληθυσμού το 1787 το 29% ήταν Ούγγροι, ενώ το ποσοστό τους μέχρι το 1850 συνεχώς αυξανόταν, και έφτασε στο 35%, δηλαδή 13 εκατομμύρια ανθρώπους. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι οι περισσότεροι ευγενείς, είτε ήταν Ούγγροι είτε όχι, θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ούγγρους, επειδή ακριβώς ανήκαν στο ουγγρικό «πολιτικό έθνος», όπως συνέβη με τους Κροάτες. Αυτοί οι άνθρωποι, λοιπόν, έχοντας πολιτικούς, εθνικούς και οικονομικούς λόγους, σε συνδυασμό με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο, ενσωμάτωσαν τις δυτικές ιδέες περί εθνικισμού και ζητούσαν τα παραδοσιακά δικαιώματα ενός πολιτικού έθνους (Peter F. Sugar, 1997: 112).

Σε αυτό το πρόβλημα, όμως, ο κόμης Ίστβαν Σέτσενι, ένας πολιτικός με υπηρεσία στον αυστριακό στρατό την εποχή των Ναπολεόντειων Πολέμων, που αναδείχθηκε ως ο σημαντικότερος εισηγητής μεταρρυθμίσεων για τον ουγγρικό λαό στον 19ο αιώνα, απάντησε με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, το 1825 συνέβαλε στην ίδρυση της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών με στόχο να προωθήσει τη χρήση της ουγγρικής γλώσσας. Το 1844 πράγματι τα ουγγρικά αντικατέστησαν τα λατινικά ως επίσημη διοικητική και νομοθετική γλώσσα στην Ουγγαρία. Επηρεασμένος από το αγγλικό πολιτειακό και οικονομικό μοντέλο, επιθυμούσε να ενισχύσει την ουγγρική γεωργική παραγωγή, ενώ στα έργα του προσπαθούσε να πείσει τους ευγενείς να παραιτηθούν από τα παλαιά προνόμιά τους και να ηγηθούν των εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων. Ωστόσο, ήθελε το πολιτικό πρόγραμμά του να υλοποιηθεί εντός του πλαισίου της αψβουργικής μοναρχίας και όχι μέσω απόσχισης από αυτήν: ο Σέτσενι θεωρούσε ότι η ανάπτυξη του ουγγρικού εθνικισμού θα ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνη από τη στιγμή που η ίδια η Ουγγαρία ήταν πολυεθνική και πολυγλωσσική.

Γι' αυτό, ο βασικός αντίπαλός του ήταν ο Λάγιος Κοσσοút, δικηγόρος και δημοσιογράφος, ο οποίος ήταν η ηγετική φιγούρα των Ούγγρων εξεγερμένων στην Επανάσταση του 1848-1849, και προώθησε την απόσχιση του Βασιλείου της Ουγγαρίας από την Αυστριακή Αυτοκρατορία και κυρίως τη διασύνδεση του ουγγρικού εθνικού κινήματος με άλλα αντίστοιχα εκείνης της εποχής στην Ευρώπη. Θα δούμε παρακάτω αναλυτικά το πρόγραμμά του, αλλά έχει σημασία να τονίσουμε τον ρόλο του στην επανάσταση που ξέσπασε ενόσω η Ουγγρική Δίαιτα συζητούσε τις προτάσεις ενός άλλου φιλελεύθερου διανοούμενου, του κόμη Φέρεντς Ντέακ, όσον αφορούσε τις σχέσεις της Βουδαπέστης με τη Βιέννη. Η επανάσταση στη Βουδαπέστη θα ξεσπάσει στις 3 Μαρτίου 1848 και θα ακολουθήσει στη Βιέννη στις 13, όπου μαζικές διαδηλώσεις φοιτητών, μελών των μεσαίων τάξεων αλλά και βιομηχανικών εργατών που ζητούσαν σύνταγμα θα αναγκάσουν τον Μέττερνιχ να φύγει από τη χώρα και να αναζητήσει καταφύγιο στην Αγγλία.

Το καθεστώς του τότε αυτοκράτορα Φερδινάνδου Α΄ έκανε ακόμη μεγαλύτερες παραχωρήσεις προς τους επαναστάτες. Η λογοκρισία σταμάτησε, στις 25 Απριλίου 1848 καταρτίστηκε σύνταγμα, και η δυναστεία έφυγε από την πρωτεύουσα και εγκαταστάθηκε στο Ίνσμπρουκ. Το μεγαλύτερο μέρος των αψβουργικών στρατευμάτων ήταν μέχρι τότε απασχολημένο με την καταστολή των εξεγέρσεων σε Βοημία, Ουγγαρία και Ιταλία, και έτσι δεν ήταν διαθέσιμο στη Βιέννη. Μέχρι το τέλος όμως του 1848, οι Αψβούργοι απέκτησαν και πάλι τον πλήρη έλεγχο σχεδόν όλης της επικράτειάς τους, ενώ η αστυνομία και ο στρατός κατέστειλαν βίαια την εξέγερση στη Βιέννη. Και κάτι ακόμη σημαντικό: ο Φερδινάνδος Α΄ αποχώρησε χρίζοντας διάδοχό του τον ανιψιό του Φραγκίσκο Ιωσήφ Α΄.

Η μόνη περιοχή η οποία συνέχισε να βρίσκεται σε αναταραχή ήταν η Ουγγαρία. Οι ουγγρικοί νόμοι του Μαρτίου του 1848 δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ενός φιλελεύθερου βασιλείου, αφού εγγυώντο τα πολιτικά δικαιώματα, την κατάργηση της δουλοπαροικίας και τη φορολόγηση όλων των υπηκόων. Η Τρανσυλβανία, η Κροατία και η σερβική Βοϊβοντίνα είχαν ενσωματωθεί στα επαναστατικά εδάφη. Οι Αψβούργοι παρέμειναν μόνο τυπικά ως βασιλείς της Ουγγαρίας. Μέχρι τις αρχές του 1849, όμως, η τύχη της δυναστείας άρχισε να βελτιώνεται. Ο έλεγχος της Βουδαπέστης ανακτήθηκε ξανά, όπως έγινε και με τη Βιέννη, εξαναγκάζοντας το νέο κοινοβούλιο και τον Κοσσοút να μεταφερθούν στο Ντέμπρετσεν, στο ανατολικό τμήμα του βασιλείου. Εκεί, στις 14 Απριλίου 1849, οι επαναστάτες ανακήρυξαν τη δυναστεία έκπτωτη και την Ουγγαρία δημοκρατικό κράτος. Αλλά σε εκείνο το σημείο, η κυβέρνηση της Βιέννης έλαβε μια μη αναμενόμενη και απροσδόκητη βοήθεια από το εξωτερικό. Όπως άλλοτε ο αδελφός του Αλέξανδρος Α΄ είχε συμβάλει στην καταστολή της Γαλλικής Επανάστασης και στην ήττα του Ναπολέοντα, ο τσάρος Νικόλαος Β΄ της Ρωσίας

πρότεινε στους Αψβούργους να μεσολαβήσει για την καταστολή της επανάστασης στη Βουδαπέστη, προσδοκώντας ότι οι Αψβούργοι θα ανταπέδιδαν κάποτε τη βοήθεια. Μέχρι τον Αύγουστο του 1849 οι Ούγγροι επαναστάτες είχαν παραδοθεί.

Την ίδια επαναστατική διάθεση με τους Ούγγρους είχαν δείξει και οι Γερμανοί της Γερμανικής Συνομοσπονδίας. Αρκετές εξεγέρσεις έλαβαν χώρα στις περιοχές αυτές, που όμως καταπνίγηκαν από τον πρωσικό στρατό. Έχοντας ολοκληρώσει τις εργασίες του το Κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης το 1849, έδωσε τα ηνία του κράτους όχι στον αυστριακό οίκο, αλλά στον Φρειδερίκο Γουλιέλμο Δ΄ της Πρωσίας, ο οποίος όμως αρνήθηκε (Paula Sutter Fichtner, 1997: 44-46).

Οι Αυστριακοί, παρότι κατάφεραν να καταστείλουν την Επανάσταση του 1848 σε όλη την επικράτειά τους και παρά τις ελευθερίες που παραχώρησε ο νέος αυτοκράτορας Φραγκίσκος Ιωσήφ Α΄, κυρίως σε επίπεδο μορφωτικών δικαιωμάτων με τη χρήση των τοπικών γλωσσών (χωρίς όμως αυτό να αμφισβητεί τη θέση της γερμανικής ως επίσημης), δεν θα αναστείλουν τη διαδικασία δύο μεγάλων ενοποιήσεων στην Κεντρική Ευρώπη, της ιταλικής και της γερμανικής, που θα μειώσουν δραστικά την επιρροή τους στα ευρωπαϊκά πράγματα.

Η κινητήριος δύναμη της πρώτης, δηλαδή της ιταλικής ενοποίησης, ήταν το βορειοδυτικό Βασίλειο της Σαρδηνίας – Πεδεμόντιου, με έναν νέο ηγέτη, τον βασιλιά Βίκτωρα Εμμανουήλ Β΄ και τον πρωθυπουργό του Καμίλο Μπένσο, κόμη του Καβούρ (γνωστό ως Καβούρ). Το 1859 θα ξεσπάσει πόλεμος μεταξύ του βασιλείου και του αψβουργικού στρατού, και παρότι ο τελευταίος δεν είχε ηττηθεί στο πεδίο της μάχης, τα δουκάτα της Κεντρικής Ιταλίας (δηλαδή της Πάρμας, της Μοδένας και της Τοσκάνης) υπό την επιρροή της δυναστείας αποφάσισαν το 1860 την προσάρτησή τους στο βασίλειο του Βίκτωρος Εμμανουήλ. Η αποτυχία της αψβουργικής κυβέρνησης να αναστρέψει αυτές τις πρωτοβουλίες οδήγησε στην Ανακωχή της Βιλλαφράνκα στις 11 Ιουλίου 1859. Ο Φραγκίσκος Ιωσήφ παραχώρησε τη Λομβαρδία (δηλαδή την περιοχή του Μιλάνου) στη Γαλλία του Ναπολέοντα Γ΄, ο οποίος στην πραγματικότητα έστρεψε το Πεδεμόντιο εναντίον των Αυστριακών, και είχε συντελέσει στην καθοριστική ήττα των τελευταίων στη μάχη του Σολφερίνο. Ο Ναπολέοντας Γ΄ θα συναινέσει να ενσωματωθεί η Λομβαρδία στο βασίλειο του Βίκτωρος Εμμανουήλ Β΄, με αντάλλαγμα όμως την παραχώρηση στη Γαλλία της Σαβοΐας (ο Βίκτωρ Εμμανουήλ Β΄ κατείχε και τον τίτλο του δούκα της Σαβοΐας) και της Νίκαιας. Μόνο οι ιταλικές αλπικές περιοχές και η Βενετία παρέμειναν υπό τον αυστριακό έλεγχο. Βέβαια στη συμφωνία αυτήν αντέδρασε ο τρίτος μεγάλος εθνικός ήρωας των Ιταλών, ο Τζουζέπε Γκαριμπάλντι, ο οποίος καταγόταν από τη Νίκαια. Η ανάγκη όμως να κρατήσει τον έλεγχο της Σικελίας και της Νότιας Ιταλίας δεν του επέτρεψε να την ανακαταλάβει από τους Γάλλους.

Η κινητήριος δύναμη της δεύτερης, δηλαδή της γερμανικής ενοποίησης, ήταν η Πρωσία, καθοδηγούμενη από την ισχυρή προσωπικότητα του καγκελαρίου της Όττο φον Μπίσμαρκ. Την ένωση βέβαια την είχε ήδη ζητήσει το επαναστατικό κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης, με βάση όμως την αρχή της «μικρής Γερμανίας», κάτι που σήμαινε ότι η Αυτοκρατορία των Αψβούργων θα ήταν εκτός. Ο Μπίσμαρκ ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα ως αρνητής της γερμανικής ενοποίησης, θεωρώντας ότι το πρωσικό κράτος με τον τρόπο αυτό θα έχανε την ανεξαρτησία του. Μετά, όμως, τον διορισμό του ως αντιπροσώπου της Πρωσίας στο Κοινοβούλιο της Γερμανικής Συνομοσπονδίας στη Φρανκφούρτη το 1851, έγινε πιο διαλλακτικός στο ζήτημα αυτό. Μετά την επιστροφή του από τη Φρανκφούρτη, πέρασε κάποια χρόνια ως πρέσβης στην Αγία Πετρούπολη και στο Παρίσι. Επιστρέφοντας στο Βερολίνο, ανέλαβε τη θέση του καγκελαρίου (δηλαδή του πρωθυπουργού). Σε αυτό τον ρόλο σχεδίασε την πολιτική και στρατιωτική στρατηγική που θα δημιουργούσε μία ενοποιημένη Γερμανία, όχι με την πειθώ, όπως είπε, αλλά με «σίδηρο και αίμα». Ο πόλεμος, σύμφωνα με αυτόν, ήταν αναγκαίος εναντίον των δύο ξένων δυνάμεων που πιθανόν να ήταν αντίθετες στο νέο κράτος. Η μία ήταν η Γαλλία, η οποία επί πολλούς αιώνες μπλόκαρε την ένωση της Γερμανίας με κάθε τρόπο. Η άλλη ήταν η Αυστριακή Αυτοκρατορία (Peter F. Sugar, 1997: 118).

Η πρώτη κίνηση του Μπίσμαρκ ήταν να εξαναγκάσει την Αυστρία σε στρατιωτική σύγκρουση. Για χάρη της διατήρησης της ακεραιότητας της Γερμανικής Συνομοσπονδίας, οι δύο δυνάμεις ξεκίνησαν μία άνιση επίθεση το 1864 εναντίον της Δανίας, ο βασιλιάς της οποίας διεκδικούσε έδαφος στο Δουκάτο του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν στα δανογερμανικά σύνορα. Παρόλο που συνεργάστηκαν στην επιχείρηση και νίκησαν τους Δανούς το 1865, τον επόμενο χρόνο η Αυστρία και η Πρωσία κατέληξαν να συγκρουστούν για τα δικαιώματα που η καθεμία είχε στη διοίκηση του Χόλσταϊν, που κατελήφθη από την Αυστρία μετά τη σύγκρουση με τη Δανία. Η Πρωσία επιτέθηκε στο αψβουργικό έδαφος τον Ιούνιο του 1866 νικώντας τους Αυστριακούς στην καθοριστική μάχη του Κένιγκρατς.

Δύο ήταν οι πιο σημαντικές συνέπειες της νίκης των Πρώσων. Η πρώτη ήταν η διάλυση της Γερμανικής Συνομοσπονδίας με τη Συνθήκη της Πράγας το 1866, που επέτρεψε στους Πρώσους να ενσωματώσουν το Σλέσβιχ-Χόλσταϊν, το Αννόβερο, τη Φρανκφούρτη, την Έσση και το Δουκάτο του Νασσάου, συγκροτώντας

ό,τι αποκλήθηκε Βόρεια Γερμανική Συνομοσπονδία, στην οποία προσχώρησαν και κάποια κρατίδια του Νότου. Η συγκρότηση της Βόρειας Γερμανικής Συνομοσπονδίας αποτελούσε πρόκληση για τη Γαλλία του Ναπολέοντα Γ΄, που έβλεπε στην Κεντρική Ευρώπη να αναδύεται ένας πολύ σημαντικός ανταγωνιστής. Έτσι, με αφορμή το ζήτημα της διαδοχής στον ισπανικό θρόνο με υποψήφιο μονάρχη ένα μέλος της οικογένειας των Χοεντσόλερν, ο Ναπολέοντας θα κηρύξει στις 19 Ιουλίου 1870 τον πόλεμο εναντίον της Πρωσίας. Στην πραγματικότητα, όμως, είχε πέσει στην παγίδα του Μπίσμαρκ, αφού για αυτόν ο πόλεμος με τους Γάλλους ήταν η ιδανική συνθήκη για να εξαναγκάσει τα πιο σημαντικά γερμανικά κρατίδια του Νότου, και κυρίως τη Βαυαρία (μαζί με τη Βυρτεμβέργη, τη Βάδη και την Έσση) να ενταχθούν και αυτά στη Βόρεια Γερμανική Συνομοσπονδία. Από την 1η Ιανουαρίου 1871 το νέο κράτος θα μετονομαστεί σε Γερμανική Αυτοκρατορία, ενώ λίγες ημέρες αργότερα, στις 18 Ιανουαρίου, θα αναγκάσει τη Γαλλία του Ναπολέοντα Γ΄ να υπογράψει μια ταπεινωτική συνθήκη στο Ανάκτορο των Βερσαλλιών, με βάση την οποία έπρεπε να πληρώσει μεγάλες αποζημιώσεις στη Γερμανία, και κυρίως να απολέσει την Αλσατία και μέρος της Λωρραίνης: βασική αιτία και της κήρυξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η δεύτερη αφορούσε μια αναδιάταξη δυνάμεων μέσα στην ηττημένη Αυστριακή Αυτοκρατορία. Η Βιέννη, εάν ήθελε να επιβιώσει το αυτοκρατορικό σχήμα, μετά την ήττα της από την προτεσταντική Πρωσία και την προσχώρηση της καθολικής Βαυαρίας στην ενοποιημένη Γερμανία, δεν είχε άλλη λύση από το να αναγνωρίσει τον βαρύνοντα ρόλο που μπορούσε να παίξει η Βουδαπέστη στο παιχνίδι εξισορρόπησης των εθνικών κινημάτων. Το αποτέλεσμα ήταν ο *Συμβιβασμός* (Ausgleich) του 1867 που δημιούργησε μια Δυναδική Μοναρχία, την Αυστροουγγαρία, την τελευταία μορφή που θα λάμβανε η αψβουργική μοναρχία μέχρι την κατάρρευσή της το 1918. Επίσης, η αυτοκρατορία χωρίστηκε στα δύο, με το σύνορο να είναι ο παραπόταμος του Δούναβη Λάιτα (Leitha), ένας ποταμός ο οποίος ρέει με κατεύθυνση από νότο προς βορρά στη σημερινή δυτική Αυστρία, ενώ μετά διασχίζει την Ουγγαρία, όπου ρέει βόρεια ξανά προς τη λίμνη Μπάλατον. Ό,τι ήταν γενικά βόρεια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά από αυτόν ονομάστηκε *Cis-Leithenia*, δηλαδή οι περιοχές, οι οποίες ανεπίσημα έγιναν γνωστές ως Αυστρία. Πάντως, ο όρος αυτός δεν ήταν ακριβής, αφού δεν περιλάμβανε μόνο την παλαιά αυστριακή, και σε μεγάλο βαθμό τη γερμανόγλωσση επικράτεια των Αψβούργων, αλλά και τη Βοημία, τη Γαλικία, την Μπουκοβίνα και τμήματα της Δαλματίας (σημερινή Σλοβενία και παράλια, Κροατία και Μαυροβούνιο). Το άλλο μέρος, αυτό που ήταν «πέραν» του ποταμού (εξ ου και το όνομα *Trans-Leithenia*, Υπερλειθανία), ήταν η Ουγγαρία για συντομία. Αλλά και στην περίπτωση αυτήν, ο όρος δεν είναι ακριβής αφού εμπεριείχε όχι μόνο τη σημερινή Ουγγαρία, αλλά και την κυρίως Κροατία, την Τρανσυλβανία και τη Σλοβακία – στην πραγματικότητα επρόκειτο για τα εδάφη του Στέμματος του Αγίου Στεφάνου, του μεσαιωνικού δηλαδή Βασιλείου των Ούγγρων. Ο Φραγκίσκος Ιωσήφ και οι διάδοχοί του έφεραν τον τίτλο του αυτοκράτορα της Αυστρίας (Cis-Leithenia), αλλά και του βασιλιά της Ουγγαρίας (Trans-Leithenia).

Στο αυστριακό τμήμα, φυσικά, πρωτεύουσα ήταν η Βιέννη, η κατοικία του Αυστριακού αυτοκράτορα. Η περιοχή είχε πληθυσμό 28.571.900 κατοίκους το 1910. Στο ουγγρικό τμήμα πρωτεύουσα ήταν η Βουδαπέστη και ο πληθυσμός του από 13.000.000 το 1850 ανήλθε σε 20.000.000 το 1914. Τα δύο τμήματα της Αυστροουγγαρικής Αυτοκρατορίας όπως ήταν γνωστή στην αρχή (ο όρος «Αυστροουγγαρία» γρήγορα την αντικατέστησε) μοιράζονταν τον ίδιο μονάρχη, έναν κοινό στρατό και μία κοινή εξωτερική πολιτική. Επίσης, ένα κοινό υπουργείο Οικονομικών, που όμως οι αρμοδιότητές του ήταν περιορισμένες, αφού και τα δύο τμήματα του νέου κράτους πλήρωναν μόνο για τη διατήρηση του στρατού και για διπλωματικές επιχειρήσεις. Μια κοινή επιτροπή συνερχόταν κάθε δέκα χρόνια για να λύσει όποια οικονομικά θέματα έπρεπε να διευθετηθούν μεταξύ των δύο μερών. Τα δύο τμήματα χρησιμοποιούσαν το ίδιο ταχυδρομικό σύστημα και νόμισμα. Η διαχείριση των εσωτερικών προβλημάτων και στα δύο τμήματα είχε παραχωρηθεί στα κοινοβούλια τους και στις τοπικές αρχές.

Ωστόσο, στα δύο τμήματα της Δυναδικής Μοναρχίας η διαφορετική αντιμετώπιση του γλωσσικού ζητήματος διαφοροποιούσε την πορεία της διαμόρφωσης των εθνικών κινημάτων. Έτσι, ενώ το αυστριακό σύνταγμα όριζε ότι «ο κάθε λαός διατηρεί το δικαίωμα για τη διατήρηση και την καλλιέργεια της εθνικότητας και της γλώσσας» και ότι «όλες οι γηγενείς γλώσσες είναι ισότιμες στα σχολεία, στα γραφεία και στη δημόσια ζωή», η στάση της Ουγγαρίας απέναντι στους μη Μαγυάρους υπηκόους είχε στόχο την αφομοίωση. Η ολοκλήρωση της εθνοτικής και γλωσσικής πολυμορφίας των πολιτών βασίστηκε σε δύο διαφορετικές αρχές: τη συνύπαρξη με διαπραγμάτευση στο αυστριακό τμήμα και την αφομοίωση στο ουγγρικό. Τα τσεχικά, τα σλοβενικά, τα πολωνικά, τα ουκρανικά, τα ιταλικά κ.λπ. έγιναν αποδεκτά ως επίσημες γλώσσες στη Cis-Leithania στα όρια των αντίστοιχων διοικητικών περιφερειών, όπου οι ομιλητές τους ήταν ή πλειονότητα ή μειονότητα. Και αυτό παρότι δεν επιτεύχθηκε πλήρης ισότητα στα κεντρικά ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, όπου κυριαρχούσαν τα γερμανικά. Άλλες γλώσσες, μόνο αργά και ενάντια στην ισχυρή

αντίσταση, κατάφεραν να κερδίσουν έδαφος σε επαρχιακό επίπεδο. Αντίθετα τα σλοβακικά, τα σερβικά, τα ρουμανικά κ.λπ. δεν έτυχαν παρόμοιων δικαιωμάτων στην Trans-Leithania. Η Ουγγαρία μετά το 1867 ακολούθησε μια διαδικασία μετατροπής των παλαιών βασιλικών ουγγρικών εδαφών σε εθνικό πυρήνα, με στόχο την εθνική αφομοίωση κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης του κράτους. Η ουγγρική έγινε η μόνη επίσημη γλώσσα στην ουγγρική υπο-αυτοκρατορία, με εξαίρεση το Βασίλειο της Κροατίας-Σλαβονίας, το οποίο πέτυχε διοικητική αυτονομία το 1868. Ο διαφορετικός χειρισμός της εθνικότητας και των γλωσσών στον αυστριακό και στον ουγγρικό κόσμο συσχετίστηκε με ανισορροπίες στην πολιτική και οικονομική θέση των μεμονωμένων επαρχιών εντός της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.

Ωστόσο, είναι ενδιαφέροντα από την άποψη αυτή η περίπτωση των Εβραίων. Από όλες τις εθνικότητες, οι Εβραίοι, συμπεριλαμβανομένων των σιωνιστών, υιοθέτησαν οικειοθελώς τον εξουγγρισμό για τις θρησκευτικές τελετές και την κοινωνική ζωή. Μόνο οι ορθόδοξοι Εβραίοι δεν ακολούθησαν την πλειονότητα στο ζήτημα της γλώσσας και της θρησκευτικής μεταρρύθμισης. Στη Βουδαπέστη, οι Εβραίοι ήταν εξέχοντες μαχητές της Ουγγρικής Επανάστασης, και έγιναν πυλώνες και εκπρόσωποι της περιεκτικής έννοιας του εξουγγρισμού, που ήταν ένα μέσο για να ξεπεραστούν τα αντι-ιουδαϊκά συναισθήματα. Ο Διπλός Συμβιβασμός του 1867-68 συνοδεύτηκε από νόμο που εγγυάτο στους Εβραίους ίσα πολιτικά και πολιτικά δικαιώματα.

Τέλος, θα πρέπει να δούμε τη στάση του ηγετικού έθνους της αυτοκρατορίας: των γερμανόφωνων Αυστριακών. Οι γερμανόφωνοι στη μοναρχία των Αψβούργων στερήθηκαν το παλαιό αυτοκρατορικό πλαίσιο και βρέθηκαν μπροστά σε ένα δίλημμα: είτε να υιοθετήσουν μια νομιμόφρονα στάση απέναντι στον θρόνο, αποδεχόμενοι τον πολυεθνικό χαρακτήρα της μοναρχίας είτε να πιέσουν για έναν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο εκγερμανισμό της αυτοκρατορίας. Στη δεύτερη εκδοχή, το μεγάλο ζήτημα ήταν πώς έβλεπαν αυτοί τον εαυτό τους σε σχέση με το νέο ενοποιημένο γερμανικό κράτος που είχε συγκροτήσει η Πρωσία του Μπίσμαρκ. Και οι γερμανόφωνοι κάτοικοι της Cis-Leithania διχάστηκαν από αυτή την άποψη. Η χωριστή ανάπτυξη των αυτοκρατοριών της Γερμανίας και των Αψβούργων επέβαλλε την υλοποίηση των γερμανικών φιλοδοξιών εντός των συνόρων της Δυναδικής Μοναρχίας. Τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι ριζοσπαστικοί γερμανικοί κύκλοι προώθησαν τη χρήση της γερμανικής γλώσσας, αφού το γερμανικό έθνος ως αυτοκρατορικό είχε προτεραιότητα έναντι των άλλων εθνοτήτων. Το ποσοστό των γερμανόφωνων Αυστριακών αυξήθηκε όταν η Λομβαρδία (1859) και η Βενετία (1866) αποσυνδέθηκαν από την Αυτοκρατορία των Αψβούργων και τα εδάφη του Στέμματος της Ουγγαρίας είχαν σχηματίσει μια αυτόνομη πολιτειακή ενότητα με ξεχωριστό κοινοβούλιο και κυβέρνηση. Η πλειονότητα του γερμανόφωνου πληθυσμού δεν αντιτάχθηκε σε αυτές τις εξελίξεις και κατά κάποιον τρόπο συμφώνησε με τη διακρατική, πολυεθνική ταυτότητα της Δυναδικής Μοναρχίας – ακόμη περισσότερο καθώς η γερμανική ήταν η γλώσσα των δικαστηρίων, του στρατού, της κεντρικής γραφειοκρατίας και των πανεπιστημίων, έχοντας έτσι σαφή προνόμια έναντι των άλλων εθνικών γλωσσών. Έτσι, οι γερμανόφωνοι ήταν έτοιμοι να ταυτιστούν με την αυστριακή εθνική ταυτότητα ως το επίσημο δόγμα της κρατικής τους υπόστασης, καθώς τα προνόμιά τους ως ομιλητών της γερμανικής δεν αμφισβητήθηκαν. Μόνο μια μικρή μειονότητα υποστήριξε την ενοποίηση των γερμανόφωνων επαρχιών με τη Γερμανική Αυτοκρατορία.

Το 1918, μετά τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας και τη διάσπαση των μη γερμανικών εθνικοτήτων σε ανεξάρτητα έθνη-κράτη, μια γερμανική ταυτότητα υιοθετήθηκε γρήγορα στις γερμανόφωνες περιοχές. Εκτός του αυτοκρατορικού πλαισίου, η πλειονότητα του πληθυσμού, οι βουλευτές και τα μεγάλα πολιτικά κόμματα, θεωρούσαν ότι η Δημοκρατία του “Deutschösterreich” θα ενωθεί με το γερμανικό κράτος, το οποίο μετατράπηκε σε δημοκρατία το 1918. Αναγνωρίστηκε ευρέως ότι «η Αυστρία ήταν ένα κράτος που κανείς δεν ήθελε». Θετικές σχέσεις αναπτύχθηκαν μόνο μετά την ήττα του Τρίτου Γερμανικού Ράιχ και την εμφάνιση ενός ουδέτερου κράτους και μεσολαβητή στη διεθνή πολιτική.

10.5 Το εθνικό ζήτημα: από τον Αυστροουγγρικό Συμβιβασμό (1867) έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1918)

Υπό μία έννοια, ο Αυστροουγγρικός Συμβιβασμός (Ausgleich) του 1867 και ο Ουγγροκροατικός Συμβιβασμός (Nagodba) του 1868, που τον ακολούθησε και δημιούργησε το Βασίλειο της Κροατίας-Σλαβονίας υπό το ουγγρικό στέμμα, επισημοποίησαν το πέρας της αυτοκρατορίας από την εποχή του αψβουργισμού, της προσπάθειας δηλαδή να συγκροτηθεί μία ταυτότητα Αψβούργιου πολίτη μέσω των μεταρρυθμίσεων μιας απολυταρχικής μοναρχίας, σε μια εποχή πολυεθνικού φεντεραλισμού· μια στρατηγική που επιβλήθηκε ως συνέπεια της ήττας στον πόλεμο με τους Πρώτους, παρά ως επιλογή της Βιέννης να τον προωθήσει. Ωστόσο, μια διαδικασία προστασίας των ατομικών, πολιτικών και πολιτισμικών δικαιωμάτων των διάφορων εθνοτικών ομάδων (κυρίως να διδάσκονται τη γλώσσα τους στα σχολεία τους) φαινόταν ως ο μόνος δρόμος για να διατηρηθεί η αυτοκρατορία. Και σε καμία περίπτωση δεν τερμάτισε τις εντάσεις μεταξύ των διάφορων

εθνοτικών ομάδων, ενώ συνέβαλε στην αποδυνάμωση των ενόπλων δυνάμεων και της εξωτερικής ισχύος του κράτους. Χωρίς τον εθνικιστικό ενθουσιασμό ήταν δύσκολο να πειστούν οι βουλευτές να δεχτούν μεγαλύτερους στρατιωτικούς προϋπολογισμούς σε περίοδο ειρήνης ή να παρακινηθούν οι στρατευμένοι να πεθάνουν για το κράτος σε περίοδο πολέμου.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους η Αυστροουγγαρία κατάφερε να επιβιώσει για μία πεντηκονταετία, παρά το μωσαϊκό των λαών που ζούσαν εντός αυτής, ήταν ο τρόπος διαχείρισης της οικονομίας της. Παρά, όμως, τη σχετική οικονομική ευημερία και την κοινωνική κινητικότητα, οι εθνικές εντάσεις δεν έλειψαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ένα διάταγμα του πρωθυπουργού της Αυστρίας Κάζιμιρ Φέλιξ Μπαντένι, του ανθρώπου που το 1896 είχε εισαγάγει την καθολική ψηφοφορία. Τον επόμενο χρόνο, το 1897, ο Μπαντένι προκάλεσε τις μεγάλες αντιδράσεις των Γερμανών της Βοημίας όταν, σε μια προσπάθεια να κερδίσει την υποστήριξη της πολιτικής ομάδας των Νέων Τσέχων στην Κάτω Βουλή (Reichsrat), εξέδωσε το διάταγμα της 5ης Απριλίου 1897, το οποίο διακήρυττε «ότι τα τσεχικά και τα γερμανικά πρέπει να είναι οι γλώσσες της “εσωτερικής υπηρεσίας” σε όλη τη Βοημία». Αυτό σήμαινε ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι στην επαρχία θα έπρεπε να γνωρίζουν τόσο τσεχικά όσο και γερμανικά, καθώς οι κυβερνητικές εργασίες θα διεξάγονταν και στις δύο γλώσσες για τις εσωτερικές υποθέσεις της Βοημίας. Οι Γερμανοί στη Βοημία ήταν εξοργισμένοι, καθώς αυτό ουσιαστικά απέκλειε την πλειονότητά τους από τις κυβερνητικές θέσεις. Οι Τσέχοι μάθαιναν γερμανικά στο σχολείο, αλλά οι Γερμανοί συνήθως είχαν ελάχιστη έως καθόλου γνώση της τσεχικής γλώσσας. Οι αντιδράσεις ήταν τέτοιες, που οδήγησαν τον Μπαντένι σε παραίτηση και το διάταγμά του σε απόσυρση. Αξίζει να θυμίσουμε ότι ήταν πολωνικής καταγωγής και πρώην κυβερνήτης της Γαλικίας (Pieter Judson, 2016: 313-314).

Ο Μπαντένι παραιτήθηκε και το πρόγραμμά του αποσύρθηκε. Οι Τσέχοι απάντησαν με λεηλασίες σε ιδιοκτησίες Γερμανών καθώς και Εβραίων, που συχνά τους περνούσαν για Γερμανούς λόγω της ομιλίας τους, και αυτό μετατράπηκε σε εκρηκτικές διαμαρτυρίες το 1897. Παρόμοια γεγονότα έλαβαν χώρα και τα έτη 1904-1905 και 1908. Σε γενικές γραμμές, ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο εθνοτικών στοιχείων έγινε πιο οξύς ειδικά στην Πράγα λόγω της μαζικής μετανάστευσης και της αύξησης των γεννήσεων των Τσέχων, που προκάλεσαν τη δυσανεξία των πάλαι ποτέ κυρίαρχων.

Ασφαλώς, η οικονομική ανάπτυξη ειδικά στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες περιοχές καθιστούσε αλληλεξαρτώμενες αυτές τις εθνοτικές ομάδες. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι τοπικές οικονομικές ανισότητες αμβλύνθηκαν, ακόμα και στα επιτόκια. Η αυτοκρατορία έμοιαζε όλο και περισσότερο με μια ολοκληρωμένη κεφαλαιαγορά, με τις διάφορες περιοχές της να την εφοδιάζουν με αγαθά, εργασία και κεφάλαιο, αν και υπήρχε βέβαια και η ξένη επένδυση ειδικά από τη Γερμανία. Φυσικά, υπήρξαν και οι δύσκολες στιγμές στην οικονομία, όπως οι χρεοκοπίες του 1873, οι οποίες όμως, παρά τον αρνητικό τους χαρακτήρα, επέτρεψαν σε μερικές εθνοτικές ομάδες να βελτιώσουν τη θέση τους, όπως οι Εβραίοι. Όμως, παραδόξως, ο Αυστροουγγρικός Συμβιβασμός, αντί να καθηλώσει τις εθνικές φιλοδοξίες, τις αναζωπύρωσε. Στο αυστριακό τμήμα της αυτοκρατορίας αυτό εκφράστηκε κυρίως με την πίεση για ολοένα και μεγαλύτερη πολιτική εκπροσώπηση μέσω του αιτήματος για καθολική ψηφοφορία. Όταν ξέσπασε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος το 1914, υπήρχαν 50 παρατάξεις επίσημα στην Κάτω Βουλή. Στο ουγγρικό τμήμα, παρά την αύξηση των μη Μαγυάρων αντιπροσώπων στο κοινοβούλιο, οι Ούγγροι ήλεγχαν ασφυκτικά τις επαρχίες, με συνέπεια να υπάρχουν συχνά βίαια επεισόδια εναντίον τους. Όμως, όλες οι εθνικότητες προσδοκούσαν να επιτύχουν μια αντίστοιχη συμφωνία παραχώρησης πολιτικών δικαιωμάτων όπως αυτή που πέτυχαν οι Ούγγροι με τον Συμβιβασμό του 1867 και έπρεπε να κατευναστούν με κάποιον τρόπο.

Έτσι, για παράδειγμα, οι Πολωνοί πέτυχαν να τους αποδοθεί αυτονομία στη Γαλικία, καθώς και ο έλεγχος της Ρουθηνίας. Τα πολωνικά έγιναν η κύρια γλώσσα στη δημόσια διοίκηση, στα δικαστήρια και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σε αντάλλαγμα, η πολωνική αριστοκρατία της Γαλικίας θα υποστήριζε οποιαδήποτε κυβέρνηση όριζε ο αυτοκράτορας στη Βιέννη. Οι Πολωνοί συμβιβάστηκαν με τη συμμετοχή τους σε ένα πολυεθνικό φεντεραλιστικό καθεστώς, επειδή οι ευρωπαϊκοί διακρατικοί συσχετισμοί προς το τέλος του 19ου αιώνα απέκλειαν το ενδεχόμενο της δημιουργίας μιας επανενωμένης Πολωνίας.

Αντίθετα, τα αιτήματα των Τσέχων γίνονταν ολοένα και πιο πιεστικά και αυτό γιατί έβλεπαν ανταγωνιστικά την αναβάθμιση των Ούγγρων σε βασικούς εταίρους της Βιέννης. Γι' αυτό και ξεκίνησαν μια σειρά διαπραγματεύσεων με τον Φραγκίσκο Ιωσήφ και τους υπουργούς του για να κατοχυρώσουν τα τσεχικά ως αναγνωρισμένη γλώσσα στην εκπαίδευση και στη δημόσια διοίκηση στην περιοχή. Αυτό θα μπορούσε να γίνει, κατά τη γνώμη τους, μόνο αν παραχωρούνταν αυτονομία στο βασίλειο, ή ακόμη και με την εγκαθίδρυση μιας τριαδικής μοναρχίας (Paula Sutter Fichtner, 1997: 73-76).

Αυτή η προοπτική τρώμαζε τους Ούγγρους και ανησυχούσε τους Γερμανούς. Το 1883 οι εκλογές για την τοπική Δίαιτα της Βοημίας ανέδειξαν πολλούς τσεχόφωνους εκπροσώπους και αυτό έκανε τους Γερμανούς να

ζητήσουν διαίρεση του βασιλείου με κριτήριο τις εθνικότητες, κάτι που η πολιτική ομάδα των Νέων Τσέχων δεν αποδεχόταν. Γερμανοί, όμως, και Τσέχοι είχαν κοινούς εχθρούς: τους Εβραίους και τους Ούγγρους.

Στο τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα δημιουργήθηκαν τα σημαντικότερα κόμματα της Κάτω Βουλής. Το 1882 εμφανίστηκε το Γερμανικό Εθνικό Κόμμα, που μεταξύ των ετών 1848-1914 ζητούσε την ένωση των γερμανικών λαών της αυτοκρατορίας, και επιπροσθέτως την αποδόμηση της μοναρχίας. Οπωσδήποτε όμως πιο επιδραστικό ήταν το Χριστιανοκοινωνικό Κόμμα, με ηγέτη τον Καρλ Λουέγκερ, δήμαρχο της Βιέννης το 1897. Ο Λουέγκερ πραγματοποίησε πολλά δημόσια έργα στην πόλη που χρηματοδοτήθηκαν με δάνεια τα οποία επιβάρυναν τον προϋπολογισμό. Με ιδεολογική αναφορά στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η ρητορική του είχε ως κύριο στόχο τους Ούγγρους και τους Εβραίους. Ο αντισημιτισμός του ικανοποιούσε τους Τσέχους και τους Γερμανούς, καθώς οι πρώτοι, κυρίως στη Βουδαπέστη, είχαν αρχίσει να αμφισβητούν τη γερμανική εμπορική υπεροχή της Βιέννης στην αυτοκρατορία. Η υποστήριξη αυτής της εμπορικής τάξης, της *Mittelstand* όπως ονομαζόταν, έγινε ακόμα πιο δυνατή καθώς ο Λουέγκερ αναδείχθηκε ως ο εκφραστής τους στην αυτοκρατορική βουλή (Pieter Judson, 2016: 375-376).

Από την άλλη πλευρά, η εκβιομηχάνιση ήταν λογικό να απαιτεί την πολιτική εκπροσώπηση της εργατικής τάξης. Το σημαντικότερο κόμμα αυτής της κατηγορίας ήταν βέβαια το Σοσιαλδημοκρατικό. Ήδη από το 1868, λίγο μετά την εμφάνιση της Α΄ Διεθνούς, συγκροτήθηκαν ενώσεις εργατών, που αξιοποίησαν τις σχετικές ελευθερίες που παραχωρούσε το αυστριακό σύνταγμα του 1867. Στην αρχή το κίνημα ήταν διαιρεμένο σε δύο κύριες παρατάξεις: μία ριζοσπαστική, που ήταν επηρεασμένη από τον βίαιο αναρχισμό που επικρατούσε τον 19ο αιώνα, και μία πιο μετριοπαθής, που πίστευε ότι το εργατικό κίνημα θα μπορούσε να επιτύχει πολλούς από τους στόχους του μέσω της συνεργασίας του με το Στέμμα και τη συμμαχία με τα μορφωμένα μεσαία αστικά στρώματα. Τελικά, το αυστριακό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα θα ιδρυθεί το 1889, με κύριο πολιτικό θεωρητικό τον Βίκτορ Άντλερ. Το κόμμα αυτό επιβίωσε μέσα στην αυτοκρατορία επειδή κατάφερε να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής των εργατών, αν και δεν ήταν τόσο ισχυρό (Pieter Judson 2016: 375-376).

Βέβαια, από εκεί και πέρα υπήρχε το πολύπλοκο ζήτημα των σχέσεων της Βιέννης με τα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια. Εκεί τα συμφέροντα της Δυναδικής Μοναρχίας συναντούσαν εκείνα των Ρώσων, στην ήττα των οποίων όμως είχε συμβάλει (ως Αυστριακή Αυτοκρατορία τότε) κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου. Παρ' όλα αυτά, ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄, πριν ξεκινήσει ο επόμενος ρωσοτουρκικός πόλεμος εν μέσω Ανατολικής Κρίσης, είχε υποσχεθεί ότι θα παραχωρούσε το μεγαλύτερο κομμάτι της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην Αυστροουγγαρία, ενώ ήταν ακόμα υπό τον έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αλλά η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 τον οδήγησε στην αθέτηση αυτής της υπόσχεσης, και ζητούσε η Βοσνία-Ερζεγοβίνη να τεθεί όχι μόνο υπό αυστριακή αλλά και ρωσική διοίκηση. Η Βοσνία-Ερζεγοβίνη αποτελούσε ένα εθνοθηρσκευτικό παλίμψηστο: έτσι οι καθολικοί Κροάτες ευνοούσαν την αυστρουγγρική παρουσία, οι μουσουλμάνοι Βόσνιοι, από την άλλη, θα προτιμούσαν την παραμονή της επαρχίας στην οθωμανική επικράτεια, ενώ οι ορθόδοξοι Σέρβοι ενδεχομένως να ήταν ικανοποιημένοι υπό τον έλεγχο της Ρωσίας που παρουσιαζόταν ως προστάτιδά τους. Τελικά, οι Αυστριακοί θα καταλάβουν το βιλαέτι της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης το καλοκαίρι του 1878 (από τις 29 Ιουλίου μέχρι τις 20 Οκτωβρίου 1878), ανατρέποντας ουσιαστικά το άρθρο 25 της Συνθήκης του Βερολίνου (13 Ιουλίου) που το παραχωρούσε και πάλι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Αυστριακοί θα αναλάβουν τη διοίκηση και την άμυνα του βιλαετιού μέχρι και το 1908, όταν θα το ενσωματώσουν στη Δυναδική Μοναρχία. Θα εγκαταστήσουν επίσης στρατιωτικές φρουρές στο γειτονικό βιλαέτι του Νόβι Παζάρ, μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου, το οποίο παρέμεινε στην οθωμανική επικράτεια.

Οι Αυστριακοί, με την κατάληψη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, προσπαθούσαν να συγκρατήσουν μεταξύ άλλων και τις πανσλαβιστικές φιλοδοξίες της Ρωσίας, η οποία είχε ήδη πετύχει με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878) την ίδρυση βουλγαρικού κράτους. Την πρόκληση του πανσλαβισμού οι Αυστριακοί την είχαν γνωρίσει ήδη με το Α΄ Πανσλαβικό Συνέδριο που έλαβε χώρα στην Πράγα ακριβώς παράλληλα με τις μέρες της Επανάστασης τον Ιούνιο του 1848 (βλ. αναλυτικά την ενότητα 11.4). Παρότι βασικοί πρωτεργάτες του Συνεδρίου όπως ο Φράντισεκ Πάλατσκι, ήταν θιασώτες του αυστρουσλαβισμού, δηλαδή της διατήρησης της Αυστριακής Αυτοκρατορίας ως ομοσπονδιακού κράτους στο οποίο οι Σλάβοι θα είχαν ισότιμη θέση, άλλοι σύνεδροι, όπως ο Σλοβάκος επαναστάτης Λιούντιβιτ Στουρ και ο Ρώσος αριστοκράτης Μιχαήλ Μπακούνιν, είχαν θέσει ζήτημα διάλυσής της και δημιουργίας μιας πανσλαβικής ομοσπονδίας, η οποία βέβαια θα συγκροτούνταν εναντίον όχι μόνο της Αυστριακής, αλλά και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Σημαντική στιγμή του συνεδρίου ήταν όταν στις 10 Ιουνίου εκφωνήθηκε το *Μανιφέστο προς τα Έθνη της Ευρώπης*, που ζητούσε τον τερματισμό της καταπίεσης των σλαβικών λαών, θέση που προφανώς αφορούσε και τους Αψβούργους. Η Ρωσία μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο δεν προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την επιρροή της στους Σλάβους της Αυστρίας και να ενισχύσει εκεί τις αποσχιστικές τάσεις. Μετά, όμως, τη σύμπλευση της Αυστρίας με τους αντιπάλους της στον Κριμαϊκό Πόλεμο Αγγλους, Γάλλους και Οθωμανούς,

άρχισε να χρησιμοποιεί το μοτίβο της συμπαράστασης σε σλαβικούς λαούς της Αυστριακής (Τσέχους και Σλοβάκους) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σέρβους, Μαυροβούνιους και Βουλγάρους), έχοντας όμως και η ίδια το μεγάλο πρόβλημα της διαχείρισης των Πολωνών.

Το πιο μεγάλο πρόβλημα οι Αυστριακοί, κατά παράδοξο τρόπο, δεν θα το αντιμετωπίσουν με τους Τσέχους και τους Σλοβάκους, και φυσικά ούτε με τους Κροάτες που αποδείχθηκαν πολύ καλοί σύμμαχοί τους, αλλά με τους Σέρβους. Η Συνθήκη του Βερολίνου το 1878 αναγνώρισε την ανεξαρτησία της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ρουμανίας. Ως βασίλειο η Σερβία κυριαρχούσε επάνω μόνο σε ένα τμήμα του σερβικού λαού. Όπως έχουμε αναφέρει, ήδη από τη δεκαετία του 1690, στο πλαίσιο του Μεγάλου Πολέμου μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων, χιλιάδες από αυτούς μετοίκησαν από τη βόρεια πλευρά του αυστρο-οθωμανικού συνόρου. Πολλοί από αυτούς βρίσκονταν σε τμήματα του Βασιλείου της Ουγγαρίας, και επίσης στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Εάν η Βιέννη ενδιαφέρθηκε να διατηρήσει φρουρές στο σαντζάκι του Νόβι Παζάρ, ένα κομμάτι γης ανάμεσα σε Σερβία και Μαυροβούνιο, ήταν ακριβώς για να μπλοκάρει την ένωση των δύο. Το 1881, η Αυστροουγγαρία και η Σερβία υπέγραψαν μία συνθήκη που έδωσε στην κυβέρνηση της Βιέννης το δικαίωμα επίσημης παρέμβασης στις εξωτερικές υποθέσεις του Σερβικού βασιλείου. Το 1903, ένα αιματηρό πραξικόπημα στο Βελιγράδι εκθρόνισε τη δυναστεία των Ομπρένοβιτς, που είχαν κρατήσει μέχρι τότε φιλοαυστριακή στάση. Η Σερβία πλέον ήταν κάτω από τη διαχείριση της δυναστικής οικογένειας των Καραγεώργεβιτς, που ήταν πιο φιλική προς τη Ρωσία. Οι σχέσεις μεταξύ του σλαβικού βασιλείου και της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων έγιναν πιο τεταμένες και έγιναν ακόμη χειρότερες με την πλήρη προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης το 1908. Από τις εθνικές οργανώσεις που θα προκύψουν στη Σερβία για να διατηρήσουν τα εθνικά αισθήματα ζωντανά στις προσαρτημένες περιοχές θα προκύψει και η οργάνωση Μαύρη Χειρ, της οποίας ένα μέλος, ο Γκαβρίλ Πριντσίπ, θα δολοφονήσει τον διάδοχο του αυστριακού θρόνου το 1914 στο Σαράγεβο και θα δώσει την αφορμή για το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Όπως ακριβώς οξύνονταν οι σχέσεις μεταξύ Αυστριακών και Σέρβων, είχαμε αντίστοιχα φαινόμενα στις σχέσεις των Ούγγρων με Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας και Κροάτες, οι οποίοι συνειδητοποιούσαν ότι οι πολιτικές της βουλής της Βουδαπέστης ευνοούσαν τους Μαγυάρους εις βάρος τους κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Ως προς την εσωτερική διοίκηση, οι Κροάτες είχαν το δικαίωμα να χρησιμοποιούν τη γλώσσα τους και να έχουν τη δική τους βουλή, το Sabor. Το Ζάγκρεμπ, όμως, έγινε κέντρο εθνικιστικού ακτιβισμού, αφενός λόγω της αυταρχικής προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από τη Βιέννη, και αφετέρου εξαιτίας των προκλητικών πολιτικών που εφαρμόζονταν από τη Βουδαπέστη. Το *Nagodba* (ο Συμβιβασμός του 1868 με τους Ούγγρους) διέλυσε όλες τις ελπίδες των Κροατών να αποκτήσουν αυτόνομο κράτος εντός της μοναρχίας και τους υποχρέωσε να δεχτούν έναν κυβερνήτη (Ban) επιλεγμένο από τους Ούγγρους. Παρά τις αρχικές καλές σχέσεις με την Κροατία μετά το 1867, η κυβέρνηση στη Βουδαπέστη πλέον σχεδίαζε να «εξουγγρίσει» το τμήμα της Trans-Leithenia της Δυναδικής Μοναρχίας, μέσω της γλώσσας, της εκπαίδευσης και άλλων μηχανισμών. Ο τελικός της στόχος ήταν να δημιουργήσει ένα ουσιαστικά ομοιογενές κράτος.

Συγκεκριμένα, δύο μέτρα πυροδότησαν την οργή των Κροατών. Το πρώτο ήταν ο εξουγγρισμός των τοπωνυμίων στις περιοχές των μη ουγγρικών πληθυσμών του βασιλείου, με συνέπεια οι τελευταίοι να αντιδράσουν με σκληρές διαδηλώσεις και κινητοποιήσεις. Το δεύτερο ήταν η διακήρυξη του 1905, η οποία στόχευε στον ολοκληρωτικό γλωσσικό εξουγγρισμό. Τα μέτρα αυτά ήταν τόσο καταπιεστικά, που οι Κροάτες της αυστριακής πλευράς ζήτησαν την παρέμβαση του αυτοκράτορα. Η απογοήτευση των Νότιων Σλάβων της αυτοκρατορίας από τη στάση της Βιέννης είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν στο Βελιγράδι για υποστήριξη, παρά τις προσπάθειες των Ούγγρων να υποδαυλίσουν τον σερβοκροατικό ανταγωνισμό.

Πριν δολοφονηθεί, ο αρχιδούκας Φραγκίσκος Φερδινάνδος (μέχρι το 1913) είχε αρχίσει να υιοθετεί την ιδέα του *τριάδισμού*, της δημιουργίας δηλαδή ενός τρίτου βασιλείου, δίπλα στα υπάρχοντα της Αυστρίας και της Ουγγαρίας, που θα περιλάμβανε τη Δαλματία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, την Κροατία και τη Σλοβενία. Αυτή ήταν μια λύση που ασφαλώς θα υποβίβαζε τη θέση των Ούγγρων εντός της Δυναδικής Μοναρχίας και παλαιότερα είχε συζητηθεί με αφορμή την επιθυμία των Τσέχων να αποκτήσουν πολιτική αυτονομία (R.J.W. Evans, 2006: 207-208· Pieter Judson, 2016: 417). Ο βασικός στόχος όμως του αρχιδούκα δεν ήταν αυτός, αλλά να εμποδίσει την αύξηση της σερβικής επιρροής σε Κροάτες και Σλοβένους, με στόχο τη δημιουργία μιας «Μεγάλης Σερβίας». Οι υπέρμαχοι του σχεδίου για μια Μεγάλη Σερβία, εντός και εκτός της μοναρχίας, είχαν ξεκάθαρα πολλά να χάσουν από έναν ενδεχόμενο τριάδισμό ή από ένα κράτος τεσσάρων ομόσπονδων κρατών. Και η αντίδρασή τους θα κορυφωθεί με τη δολοφονία του αρχιδούκα και της συζύγου του στις 28 Ιουνίου του 1914 στο Σαράγεβο.

Όταν οι λαοί της Αυστροουγγαρίας κλήθηκαν να πολεμήσουν για αυτήν, προς έκπληξη πολλών, ανταποκρίθηκαν θετικά. Ακόμα και οι Τσέχοι που δεν φαίνονταν τόσο νομιμόφρονες, πήραν τα όπλα. Επίσης οι Ρουμάνοι και οι Κροάτες έκαναν δηλώσεις αφοσίωσης στο Στέμμα. Αυτό έγινε μερικώς λόγω της ρωσικής

κινητοποίησης. Η τελευταία ξύπνησε φόβους ανάμεσα σε κάποιες εθνικότητες, ιδιαίτερα στους Γερμανούς και στους Ούγγρους, ότι θα ενσωματώνονταν μέσα σε ένα γιγαντιαίο σλαβικό κράτος της Ανατολής. Βέβαια, όλος αυτός ο πατριωτικός ενθουσιασμός κατενύσθηκε αργότερα. Η Ρωσία ολοένα κέρδιζε έδαφος, οι Σέρβοι αντιστάθηκαν στην αυστριακή εισβολή, και οι Γερμανοί δεν προσέφεραν ιδιαίτερη βοήθεια, επομένως η αυτοκρατορία δεν είχε πλέον κάποια εναλλακτική στην οποία θα μπορούσε να στηριχτεί, και τα στρατεύματά της δεν ήταν ισχυρά και προετοιμασμένα για μια μεγάλη αναμέτρηση. Επιπλέον, μέσα σε έναν χρόνο, η κρατική και εθνική διχόνοια άρχισε να αποδυναμώνει την πολεμική προσπάθεια της μοναρχίας (Paula Sutter Fichtner, 1997: 103-106).

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι εθνικότητες της αυτοκρατορίας της προκάλεσαν και άλλα προβλήματα εξαιτίας του αποκλεισμού τους από το κοινοβούλιο με βάση το άρθρο 14 του Συμβιβασμού του 1867. Ακόμα και οι Αυστριακοί ήταν δυσαρεστημένοι με αυτή την εξέλιξη, και πολυάριθμες συγκρούσεις προέκυψαν ανάμεσα σε πολίτες και στρατιωτικές αρχές. Οι αξιωματικοί στην αυτοκρατορία αντιμετώπιζαν ορισμένα στοιχεία της Δυναδικής Μοναρχίας, κυρίως τους Τσέχους και τους Νότιους Σλάβους, περισσότερο ως εχθρούς παρά ως συμπολίτες τους. Για τον αυτοκράτορα Κάρολο το να συγκληθεί ξανά η Κάτω Βουλή (Reichsrat) αποτελούσε έναν τρόπο να επανακτήσει την εμπιστοσύνη των υποτελών λαών του. Έτσι, τη συγκάλεσε τον Μάιο του 1917, αλλά προκάλεσε το αντίθετο αποτέλεσμα, αφού σε μαζικές διαδηλώσεις Τσέχοι και Κροάτες πίεσαν για πολιτικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των εθνικών τους συμφερόντων. Το ίδιο συνέβη και με τους Σλοβένους, που ζήτησαν πολιτική ανεξαρτησία από τη Δυναδική Μοναρχία. Είναι γνωστό ότι με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στις 8 Ιανουαρίου του 1918, ο Γούντροου Γουίλσον, πρόεδρος των ΗΠΑ, σχεδίασε ένα πρόγραμμα ειρήνης για όλο τον κόσμο, γνωστό ως τα Δεκατέσσερα Σημεία. Το άρθρο 10 είχε να κάνει με την Αυστροουγγαρία. Δεν απαιτούσε τη διάσπαση της μοναρχίας, αλλά την παροχή ευκαιρίας στους λαούς της να αποκτήσουν αυτονομία. Στις 16 Οκτωβρίου, ο Κάρολος εξέδωσε ένα μανιφέστο που μετέτρεψε την αυτοκρατορία σε μια χαλαρή ομοσπονδία. Το έγγραφο προέτρεπε τους διάφορους λαούς της αυστριακής πλευράς της αυτοκρατορίας να ξεκινήσουν τον σχηματισμό εθνικών επιτροπών. Αυτές θα έκαναν τις προετοιμασίες για τη δημιουργία αυτόνομων πολιτειών μέσα στο νέο κράτος ([Χάρτης 10.1](#)).

Χάρτης 10.1 Η διάλυση της Αυστροουγγαρίας, δηλαδή της Δυναδικής Μοναρχίας της Αυτοκρατορίας της Αυστρίας (Cis-Leithenia) και του Βασιλείου της Ουγγαρίας (Trans-Leithenia).

(Πηγή: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Dissolution_of_Austria-Hungary.png)

Ωστόσο, οι εθνικές ελίτ των λαών της αυτοκρατορίας αντιλήφθηκαν αυτή την κίνηση ως μία πρόσκληση να σπάσουν ολοσχερώς τους δεσμούς τους με τη δυναστεία. Την ίδια ημέρα, η Ουγγαρία ανακήρυξε το τέλος του Συμβιβασμού του 1867 και ξεκίνησε της δικές της προσπάθειες να κρατήσει ό,τι μπορούσε από τα ιστορικά της εδάφη. Πέντε ημέρες αργότερα, οι Τσέχοι ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους. Στις 29 Οκτωβρίου, το Εθνικό

Γιουγκοσλαβικό Συμβούλιο έκανε το ίδιο πράγμα για τους Νότιους Σλάβους. Μία εκχειρίδα ανάμεσα στη γρήγορα διαλυόμενη Αυστροουγγαρία και στους Συμμάχους υπογράφηκε στις 3 Νοεμβρίου. Τελικά, με τη Συνθήκη του Τριανόν (4 Ιουνίου 1920) η Ουγγαρία θα αποκτήσει ανεξαρτησία αλλά θα μετατραπεί σε ένα περικλειστο κράτος, με πολλά εδάφη διεκδικούμενα λόγω της ύπαρξης σημαντικού ουγγρικού πληθυσμού εκτός εθνικών συνόρων: η Τρανσυλβανία θα ενσωματωθεί στο ρουμανικό κράτος, η νότια Σλοβακία και η Ρουθηνία στο νέο κράτος της Τσεχοσλοβακίας και η Βοϊβοντίνη στο νέο Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, που το 1929 θα μετονομαστεί σε Γιουγκοσλαβία. Το τέλος της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας ήταν πλέον προφανές (Paula Sutter Fichtner, 1997: 114-117).

Βιβλιογραφία

- Berger Stefan & Miller Alexei, "Nation-Building and Regional Integration, c. 1800-1914: the Role of Empires", *European Review of History* 15:3 (2008), 317-330.
- Berger Stefan & Miller Alexei, (Eds.), *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015.
- Barkey Karen & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado & Oxford: Westview Press 1997.
- Bruckmüller Ernst, *The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-Political Processes*, Riverside: Ariadne Press 2004.
- Curtis, Benjamin, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, London: Bloomsbury 2013.
- Deak, Istvan, *Forging a Multinational State: State-making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*, Stanford: Stanford University Press 2015.
- Deak, Istvan, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford: Oxford University Press 1990.
- Evans, Robert J. W., *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Central Europe c.1683-1867*, Oxford & New York: Oxford University Press 2006.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Empire: From Dynasticism to Multinationalism*, Anvil Series, Krieger Pub Co 1997.
- Fichtner Sutter, Paula, *Terror and Toleration: The Habsburg Empire Confronts Islam, 1526-1850*, London: Reaktion Books 2008.
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburgs: Dynasty, Culture and Politics*, London: Reaktion Books 2008
- Fichtner Sutter, Paula, *The Habsburg Monarchy, 1490-1848: Attributes of Empire*, London: Macmillan 2003.
- Fichtner Sutter, Paula, (Ed.), *Historical Dictionary of Austria, 2nd Edition (Historical Dictionaries of Europe)*, *Historical Dictionaries of Europe*, No. 70, Lanham, Maryland – Toronto – Plymouth: The Scarecrow Press Inc. 2009.
- Hroch Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European Nations*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1985.
- Ingrao, Charles, *The Habsburg Monarchy 1618-1815*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg empire: a new history*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press 2016.
- Kann R., *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, Vol. 2, New York: Columbia University Press 1950
- der Kiste, John Van, *The End of the Habsburgs: The Decline and Fall of the Austrian Monarchy*, Gloucestershire: Fonthill Media Ltd. 2020.
- Koenigsberger H.G., *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Ithaca: Cornell University Press 1971.
- Komlosy, Andrea, "Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy", in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: Central European University Press 2015, 369-427.
- Krueger, Rita, *Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia*, New York: Oxford University Press 2009.
- MacHardy, Karin J., *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521-1622*, Palgrave Macmillan 2002.
- Michelson P. E., *Romanian Politics, 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, The Center for Romanian Studies, Iași – Oxford – Portland 1998.

- Szabo, Franz, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753-1780*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1994.
- Sugar, Peter F., *Nationality and society in Habsburg and Ottoman Europe*, Brookfield: Variorum 1997.
- Tilly, Charles, *Contention and Democracy in Europe, 1650-2000*, Cambridge Studies in Contentious Politics, Cambridge: Cambridge University Press 2003.
- Vermes, Gabor, *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy 1711-1848*, Budapest & New York: CEU Press 2014.
- Wetzel, David, *The Crimean War: a diplomatic history*, Boulder, Colorado: East European Monographs – New York: Columbia University Press 1985.
- Wheatcroft, Andrew, *The Enemy at the Gate Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, New York: Basic Books 2010.

Κεφάλαιο 11: Η Ρωσική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο περιγράφει την πορεία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας από τον 19ο στον 20ό αιώνα και τον μετασχηματισμό της σε Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, δηλαδή σε ένα ομόσπονδο κομμουνιστικό κράτος με κυρίαρχη, βέβαια, στο εσωτερικό του τη Ρωσία. Η διαδρομή αυτή καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από την ανάγκη εκβιομηχάνισης μιας κατά βάση αγροτικής κοινωνίας και τις αντιφάσεις αυτής της περίπλοκης διαδικασίας. Περιγράφεται η εξέλιξη του σοβιετικού καθεστώτος από την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 μέχρι και το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως και την επικράτηση της Σοβιετικής Ένωσης στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 8

Ορολογία

Ιερά Συμμαχία, Δεκεμβριστές, Κριμαϊκός Πόλεμος, κατάργηση της δουλοπαροικίας, ομπσίνα (κοινότητα), Σλαβόφιλοι και Δυτικόφιλοι, πανσλαβισμός, ορθόδοξος οικουμενισμός, ναρόντνικοι, σοσιαλεπαναστάτες (εσέροι), μπολσεβίκοι, μενσεβίκοι, Επανάσταση του 1905, Επανάσταση του 1917, Συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ, πολεμικός κομμουνισμός, Νέα Οικονομική Πολιτική, πενταετή πλάνα, βίαιη εκβιομηχάνιση, κολεκτιβοποίηση, σταλινισμός, Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ

11.1 Η Ρωσική Αυτοκρατορία: από την Ιερά Συμμαχία στον πανσλαβισμό

Ο 19ος αιώνας θα βρει τη Ρωσία με νέο αυτοκράτορα: ο εγγονός της Μεγάλης Αικατερίνης, ο Αλέξανδρος Α΄, θα ανέβει στον θρόνο το 1801. Η βασιλεία του πατέρα του Παύλου Α΄ (1797-1801), που έζησε τα περισσότερα χρόνια της ζωής του στη σκιά της Αικατερίνης θα είναι σύντομη, αφού θα δολοφονηθεί από αυλικούς του. Είχε ωστόσο προλάβει να αλλάξει τον τρόπο διαδοχής των Ρώσων τσάρων αλλά και να βελτιώσει τη ζωή των δουλοπαροίκων. Ο Παύλος Α΄ προχώρησε στην κατάργηση του νόμου του Μεγάλου Πέτρου που επέτρεπε σε κάθε αυτοκράτορα ή αυτοκράτειρα να ορίζει διάδοχό του/της και τον αντικατέστησε με μια αυστηρή σειρά διαδοχής, διακηρύσσοντας ότι ο πρωτότοκος γιος του μονάρχη θα κληρονομεί τον θρόνο, ακολουθούμενος από τους άλλους άρρενες πιθανούς διαδόχους. Ο Παύλος εφάρμοσε έτσι μια ημι-σαλική γραμμή διαδοχής στον ρωσικό θρόνο, η οποία θα περνούσε σε γυναίκα μόνο μετά τον θάνατο όλων των νόμιμων αρρένων διαδόχων. Από την άλλη πλευρά, επανέφερε το δικαίωμα των δουλοπαροίκων να διατυπώνουν τα παράπονά τους προς τον αυτοκράτορα σε περίπτωση κακομεταχείρισης από τον αφέντη τους (Geoffrey Hosking, 1998: 120-122). Συμπληρωματικά, κατήγγησε τις ενώσεις των ευγενών (και το δικαίωμά τους να εκλέγουν έναν εκπρόσωπό τους προς το κράτος), επέβαλε φορολογία στα εισοδήματά τους, τους αφαίρεσε το δικαίωμα να παρέχουν προαιρετικά υπηρεσία προς το κράτος και επανέφερε τη σωματική τιμωρία σε περίπτωση ανυπακοής τους. Η σύντομη βασιλεία του Παύλου Α΄ υπό αυτή την έννοια υπήρξε μια μερική ανατροπή όλων των διατάξεων που πέρασε η Μεγάλη Αικατερίνη με τη Χάρτα της Αριστοκρατίας, και αυτή φαίνεται ότι ήταν η πραγματική αιτία της συνωμοσίας εναντίον του και όχι τα φιλογερμανικά του αισθήματα που επικαλέστηκαν οι συνωμότες – μια ομάδα ευγενών υπό τον διοικητή της Αγίας Πετρούπολης Πιοτρ Γκάλεν, που εκτέλεσε τον Παύλο Α΄ και τον αντικατέστησε με τον γιο του Αλέξανδρο Α΄.

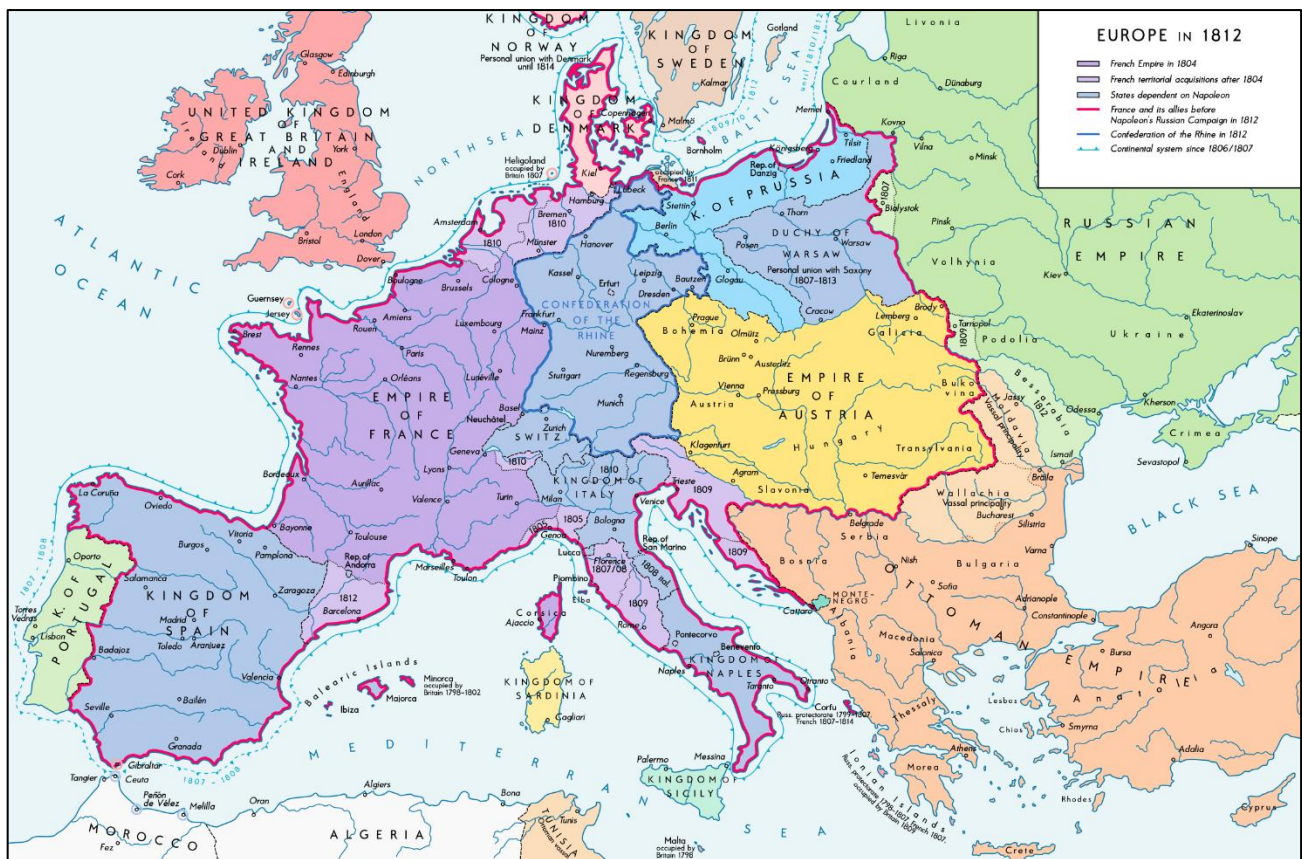
11.1.1 Ο Αλέξανδρος Α΄ και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι

Ο Αλέξανδρος Α΄ πήρε την εξουσία εν μέσω των Ναπολεόντειων Πολέμων, ως Αυτοκράτορας Πασών των Ρωσιών, από τις 12/24 Μαρτίου του 1801, Μέγας Δούκας της Φινλανδίας, την οποία προσάρτησε από το 1809, και Τσάρος της Πολωνίας, αφού προσάρτησε το πρώην Μεγάλο Δουκάτο της Βαρσοβίας, δημιούργημα του Ναπολέοντα, το 1815. Στην αρχή της βασιλείας του πραγματοποίησε μια σειρά φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων που αναπτύχθηκαν από το Κρατικό Συμβούλιο (που εισήχθη ως θεσμός το 1810) υπό τον Μιχαήλ Σπεράνσκι, τον γιο ενός ιερέα που έγινε ένας από τους στενότερους συμβούλους του τσάρου (Geoffrey Hosking, 2011:

248-249). Ως πρίγκιπας και κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, ο Αλέξανδρος χρησιμοποιούσε συχνά φιλελεύθερη ρητορική, αλλά συνέχισε στην πράξη τις απολυταρχικές πολιτικές. Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του ξεκίνησε κάποιες μικρές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Ίδρυσε το Συμβούλιο της Επικρατείας με στόχο τη βελτίωση της νομοθεσίας. Το 1803 εξέδωσε διάταγμα για την απελευθέρωση των δουλοπαροίκων κατόπιν αμοιβαίας συμφωνίας μεταξύ δουλοπαροίκου και γαιοκτήμονα. Ο δουλοπάροικος μπορούσε να εξαγοράσει την ελευθερία του είτε με χρήματα είτε με προσφορά εργασίας, αλλά και ο γαιοκτήμονας μπορούσε να τον ελευθερώσει, εάν το ήθελε, δωρεάν. Εάν δεν εκπληρώνονταν οι συμφωνημένες υποχρεώσεις, οι αγρότες επέστρεφαν στον γαιοκτήμονα. Αυτή η διάταξη αποτέλεσε αργότερα τη βάση της μεταρρύθμισης του 1861. Ο Αλέξανδρος Α΄ έτρεφε μεγάλες προσδοκίες για τα αποτελέσματα του διατάγματος και ενδιαφερόταν για τον αριθμό των αγροτών που μεταφέρονταν σε αυτή την κατηγορία κάθε χρόνο. Η πρακτική εφαρμογή του διατάγματος υποτίθεται ότι έδειχνε πόσο έτοιμοι ήταν πραγματικά οι ευγενείς να αποχωριστούν τα προνόμιά τους. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των 25 ετών της βασιλείας του, το διάταγμα εφαρμόστηκε μόνο για 47.153 αγρότες (δηλαδή για λιγότερο από το 0,5% του συνολικού αριθμού των δουλοπαροίκων), οι οποίοι ήταν ικανοί να εξαγοράσουν την ελευθερία τους με αυτό τον τρόπο. Μέχρι το 1858, ο αριθμός των αγροτών που απελευθερώθηκαν με βάση το παραπάνω διάταγμα ανερχόταν σε λίγο πάνω από 150 χιλιάδες (περίπου δηλαδή το 1,3%) (Carol S. Leonard, 2010: 27-28).

Γι' αυτό ακριβώς θα λέγαμε ότι, παρά τη ριζοσπαστική ρητορική του, ο Αλέξανδρος Α΄ στην πραγματικότητα θα ακολουθήσει μια πολιτική διαρκών συμβιβασμών με την τάξη των ευγενών – συμβιβασμοί που δεν θα περιοριστούν στο πρόβλημα της κατάργησης της δουλοπαροικίας αλλά και στο πολιτειακό ζήτημα. Την περίοδο 1808-1809 ο Σπεράνσκι ανέπτυξε ένα σχέδιο για μια συνολική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας, που περιλάμβανε τη δημιουργία ενός εκλεγμένου αντιπροσωπευτικού σώματος και τη διαίρεση των εξουσιών. Το έργο συνάντησε σκληρή αντίδραση από γερουσιαστές, υπουργούς και άλλους ανώτερους αξιωματούχους. Ο Αλέξανδρος, παρότι είχε ήδη εγκρίνει και ξεκινήσει την εφαρμογή του σχεδίου του Σπεράνσκι, θα υποχωρήσει μπροστά στις πιέσεις των ευγενών και έχοντας πρόσφατο το γεγονός της δολοφονίας του πατέρα του, θα αναβάλει τις μεταρρυθμίσεις για αργότερα. Στην περίφημη ομιλία του με την ευκαιρία της έναρξης των εργασιών της Πολωνικής Δίαιτας (Sejm) το 1818, ο Αλέξανδρος υποσχέθηκε και πάλι να παραχωρήσει μια συνταγματική δομή σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας. Η μυστική ανάπτυξη σχεδίων συνταγμάτων και αγροτικής μεταρρύθμισης συνεχίστηκε στον κύκλο του μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1810, αν και μέχρι το 1812 ο αυτοκράτορας είχε ήδη χάσει το προηγούμενο ενδιαφέρον του για μεταρρυθμίσεις και έστειλε τον Σπεράνσκι στην εξορία. Οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες συνεχίστηκαν μόνο στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, εκεί όπου δεν συνάντησαν τόσο σκληρή αντίσταση από την αριστοκρατία: έτσι, οι αγρότες της Βαλτικής απελευθερώθηκαν από την προσωπική δουλοπαροικία, οι Πολωνοί έλαβαν σύνταγμα και οι Φινλανδοί εγγυήσεις για το απαραβίαστο του συνταγματικού νόμου του 1772 (Geoffrey Hosking, 1998: 122-125).

Στην εξωτερική πολιτική ελίσσόταν μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Γαλλίας. Το 1805-1807 συμμετείχε στους αντιγαλλικούς συνασπισμούς εναντίον του Ναπολέοντα, αλλά το 1807, με την υπογραφή της Συνθήκης του Τιλσίτ, συνεργάστηκε με τον τελευταίο, μέχρι τη γαλλική εισβολή στη Ρωσία το 1812, παίρνοντας υπό τον έλεγχό του τις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Παράλληλα, στο μέτωπο του Δούναβη διεξήγαγε έναν εξαετή πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1806-1812), αναγκάζοντάς τη με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου να παραχωρήσει στους Ρώσους τη Βεσσαραβία, τη Μολδαβία δηλαδή ανατολικά του Προύθου ποταμού, αλλά και να αναγνωρίσει έμμεσα την ίδρυση της Ηγεμονίας της Σερβίας ([Χάρτης 11.1](#)). Αν και οι Οθωμανοί, με βάση το άρθρο 8, βρήκαν την ευκαιρία να καταστείλουν το 1813 την επανάσταση των Σέρβων, δύο χρόνια μετά, η κληρονομιά του ίδιου άρθρου αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιδραστική: για πρώτη φορά δημιουργήθηκε μια νέα φόρου υποτελής ηγεμονία στα Βαλκάνια πέραν των παραδουνάβιων ηγεμονιών, η οποία μάλιστα διέκοπτε το κοινό σύνορο που είχαν Αψβούργοι και Οθωμανοί από το 1739. Η Ρωσική Αυτοκρατορία, παίρνοντας υπό τον έλεγχό της τη Βεσσαραβία και τη Σερβία, και έχοντας λόγο για την επιλογή ηγεμόνων σε Βλαχία και Μολδαβία, δημιουργούσε μια ζώνη ελέγχου των Βαλκανίων, που στην πραγματικότητα διέκοπτε την επαφή της Οθωμανικής με την Αυστριακή Αυτοκρατορία σε μια μεγάλη έκταση. Οι δύο αυτοκρατορίες θα εφάπτονται πια μόνο στην περιοχή της Βοσνίας Ερζεγοβίνης, της οποίας η εκκρεμότητα θα επιλυθεί στη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης (Barbara Jelavich, 2006, τ. Α΄: 325-326).

Χάρτης 11.1 Η ναπολεόντεια Ευρώπη (1812).

(Πηγή: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Europe_1812_map_en.png)

Ο τσάρος διεξήγαγε επιτυχημένους πολέμους με την Περσία (1804-1813) και τη Σουηδία (1808-1809), αλλά η καθοριστική στιγμή της βασιλείας του υπήρξε η απόκρουση της ναπολεόντειας εισβολής στη Ρωσία. Με αρχιστράτηγο τον Κουτούζοφ και την εφαρμογή της τακτικής της καμένης γης, που κάποτε είχε εφαρμόσει ο Μέγας Πέτρος εναντίον των Σουηδών, θα πρωτοστατήσει στην πιο σημαντική ήττα που υπέστη ο στρατός του Ναπολέοντα, ο οποίος θα αποδεκατιστεί κατά την υποχώρησή του από τη Ρωσία. Μετά τον Πατριωτικό Πόλεμο του 1812, ηγήθηκε του αντιγαλλικού συνασπισμού το 1813-1814. Στις 31 Μαρτίου 1814, τα στρατεύματα του συνασπισμού με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Α΄ εισήλθαν στο Παρίσι και παρήλασαν κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου. Με την οριστική ήττα του Ναπολέοντα στη μάχη του Βατερλό το 1815 άνοιξε ο δρόμος για τη σύγκληση του Συνεδρίου της Ειρήνης στη Βιέννη.

11.1.2 Το Συνέδριο της Βιέννης και η Ιερά Συμμαχία

Το Συνέδριο της Βιέννης ήταν μια πανευρωπαϊκή διάσκεψη με στόχο την αποκατάσταση των φεουδαρχικών/απολυταρχικών μοναρχιών που καταστράφηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και τους Ναπολεόντειους Πολέμους, και καθόρισε τα νέα σύνορα των ευρωπαϊκών κρατών. Στο συνέδριο, που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη από τον Σεπτέμβριο του 1814 έως τον Ιούνιο του 1815, υπό την προεδρία του Αυστριακού καγκελάρου κόμη Κλέμενς φον Μέττερνιχ, συμμετείχαν εκπρόσωποι όλων των ευρωπαϊκών κρατών εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι διαπραγματεύσεις έγιναν σε συνθήκες μυστικής και φανεράς αντιπαλότητας, ίντριγκας και παρασκηνιακών συνωμοσιών. Το συνέδριο ενέκρινε την ένταξη του εδάφους των Αυστριακών Κάτω Χωρών (δηλαδή του σύγχρονου Βελγίου) στο νέο Ηνωμένο Βασίλειο των Κάτω Χωρών, αλλά όλες οι άλλες αυστριακές κτήσεις επέστρεψαν στον έλεγχο των Αψβούργων, συμπεριλαμβανομένων του Τερνόπιλ (πόλη στη σημερινή Ουκρανία), του Τιρόλου, των ιλλυρικών επαρχιών, της Λομβαρδίας και της Βενετίας. Οι Αψβούργοι αποκαταστάθηκαν στους θρόνους των δουκάτων της Τοσκάνης, της Πάρμας και της Μόντενας. Η Δανία, πρώην σύμμαχος της Γαλλίας, έχασε τη Νορβηγία από τη Σουηδία. Στην Ιταλία αποκαταστάθηκε η εξουσία του Πάπα επί των Παπικών Κρατών και το Βασίλειο των Δύο Σικελιών επέστρεψε στους Βουρβόνους. Δημιουργήθηκε, όπως έχουμε ήδη δει, η Γερμανική

Συνομοσπονδία στη θέση της Συνομοσπονδίας του Ρήνου. Μέρος του Δουκάτου της Βαρσοβίας που δημιουργήθηκε από τον Ναπολέοντα έγινε μέρος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με το όνομα Βασίλειο της Πολωνίας, και ο Ρώσος αυτοκράτορας Αλέξανδρος Α΄ έγινε τσάρος της Πολωνίας. Τα δυτικά εδάφη της Μεγάλης Πολωνίας με την πόλη Πόζναν και την πολωνική Πομερανία επιστράφηκαν στην Πρωσία, η οποία έλαβε επίσης μέρος της Σαξονίας, μια σημαντική επικράτεια της Βεστφαλίας και της Ρηνανίας. Εμφανίστηκε και ένας νέος σχηματισμός: η Ελεύθερη Πόλη της Κρακοβίας. Αυτή η διαίρεση της Πολωνίας μεταξύ Ρωσίας και Πρωσίας αναφέρεται μερικές φορές στην ιστοριογραφία ως «τέταρτος διαμελισμός της Πολωνίας» (Paul Bushkovitch, 2012: 159). Έγινε, τέλος, διεθνής αναγνώριση της ουδετερότητας της Ελβετίας. Η διακήρυξη της πολιτικής της ουδετερότητας είχε καθοριστική επίδραση στη μετέπειτα εξέλιξη της Ελβετίας. Χάρη στην ουδετερότητα, κατάφερε όχι μόνο να προστατεύσει την επικράτειά της από τις καταστροφικές στρατιωτικές συγκρούσεις του 19ου και 20ού αιώνα, αλλά και να τονώσει την οικονομική ανάπτυξη, διατηρώντας αμοιβαία επωφελή συνεργασία με τα αντιμαχόμενα μέρη ([Χάρτης 11.2](#)).

Χάρτης 11.2 Η μεταναπολεόντεια Ευρώπη (1815).

(Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/Concert_of_Europe#/media/File:Europe_1815_map_en.png)

Το Συνέδριο της Βιέννης καθόρισε τη νέα ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη που είχε αναπτυχθεί προς το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, προσδιορίζοντας για μεγάλο χρονικό διάστημα τον ηγετικό ρόλο των νικητριών χωρών στις διεθνείς σχέσεις: της Ρωσίας, της Πρωσίας, της Αυστρίας και της Μεγάλης Βρετανίας (David Schimmelpenninck van der Oye, 2006: 556). Οπωσδήποτε ο ρόλος της τελευταίας υπήρξε καθοριστικός για την ήττα του Ναπολέοντα με την επιβολή του περιφημου ναυτικού αποκλεισμού των γαλλικών προϊόντων στα λιμάνια της Μεσογείου. Όμως, η συμμαχία των τριών πρώτων ήταν αυτό που κατέστησε τη Συμμαχία «Ιερή» Συμμαχία: για πρώτη φορά μια ορθόδοξη δύναμη όπως η Ρωσία συνασπίστηκε με μία προτεσταντική (Πρωσία) και μία καθολική (Αυστρία). Ο χριστιανισμός φαινόταν να αποτελεί τον κοινό παρονομαστή, αλλά στην πραγματικότητα η κοινή βάση συμφερόντων μεταξύ των τριών αυτοκρατοριών αφορούσε την καταστολή των εθνικών κινημάτων στην Ευρώπη που αναζωπυρώθηκαν από τη Γαλλική Επανάσταση και απειλούσαν τη συνοχή τους.

Η Ιερά Συμμαχία των Ευρωπαϊκών Κρατών υπήρξε ένα νέο ευρωπαϊκό διακρατικό σύστημα που αντικατέστησε εκείνο της Βεστφαλίας (1648) και που είχε στόχο να εξασφαλίσει το απαραβίαστο των ευρωπαϊκών μοναρχιών. Ενώ, όμως, φαινόταν να αποτελεί προσωπικό επίτευγμα του Μέττερνιχ, η Ιερά Συμμαχία ήταν ο τρόπος με τον οποίο η Ρωσία επέβαλε σημαντικές στρατηγικές επιλογές της, όπως η

δημιουργία της σερβικής ηγεμονίας, η οριστική ενσωμάτωση της Βεσσαραβίας και ο επίσης οριστικός διαμελισμός της Πολωνίας. Υπό μία έννοια, η Ιερά Συμμαχία υπήρξε η δορυφοροποίηση της Πρωσίας και της Αυστρίας από τη Ρωσική Αυτοκρατορία, αφού και οι δύο κατανοούσαν τον αποφασιστικό ρόλο της τελευταίας στη στρατιωτική ήττα του Ναπολέοντα. Η Αυστρία είχε πλέον έννομο συμφέρον να διατηρήσει την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά η Ρωσία είχε φιλοδοξίες τόσο στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και βέβαια στη Σερβία, και οι δραστηριότητές της στην Αδριατική ήταν μόνο ένα προοίμιο για μια ενεργή παρέμβαση που είχε ως στόχο να ανατρέψει το status quo στα Βαλκάνια.

11.1.3 Οι Δεκεμβριστές

Καθώς ο Αλέξανδρος εγκατέλειψε την πολιτική των μεταρρυθμίσεων και μετατόπισε τις απόψεις του προς μια μάλλον αντιδραστική κατεύθυνση, σχηματίστηκαν μυστικές οργανώσεις αξιωματικών, οι οποίοι στην ιστοριογραφία έμειναν γνωστοί ως *Δεκεμβριστές*. Το 1816, δημιουργήθηκε μια μυστική εταιρεία, η Ένωση Σωτηρίας, η οποία αποτελούνταν από 30 αξιωματικούς που συμμετείχαν στον πόλεμο εναντίον του Ναπολέοντα, και επέκρινε δριμύτατα τον Αλέξανδρο Α΄ επειδή τερμάτισε τις φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις. Το 1818, από μέλη αυτής της ομάδας, ιδρύθηκε η Ένωση Πρόνοιας, που αριθμούσε περισσότερα από 200 άτομα και ζητούσε περισσότερο αποφασιστικά την εξάλειψη της δουλοπαροικίας και της απολυταρχικής μοναρχίας. Στην πρώτη, η σημαντικότερη μορφή πολιτικού ιδεολόγου ήταν ο Πάβελ Πέστελ, γιος του διοικητή της Σιβηρίας, ενώ στη δεύτερη ο Μιχαήλ Μουραβιόφ-Βιλένσκι. Το 1821, η Ένωση Πρόνοιας ανακοίνωσε τη διάλυσή της και στη θέση της δημιουργήθηκαν η Βόρεια Μυστική Εταιρεία, με κεντρικές φιγούρες τον Νικίτα Μουραβιόφ, τον πρίγκιπα Σεργκέι Τρουμπετσκόι και τον πρίγκιπα Αλεξάντρ Ομπολένσκι, και η Νότια, στην οποία κυριαρχούσε η μορφή του Πέστελ μαζί με τους Αλεξέι Πετρόβιτς Γιουσένφσκι και Σεργκέι Ιβάνοβιτς Μουραβιόφ-Απόστολ.

Η *Βόρεια Μυστική Εταιρεία*, πιο μετριοπαθής, είχε ως καταστατικό κείμενο το *Σύνταγμα* (Конституция) του Νικίτα Μουραβιόφ, με το οποίο υποστηρίζονταν η πολιτειακή δομή της συνταγματικής μοναρχίας για τη Ρωσία και η κατάργηση της δουλοπαροικίας, όμως προέβλεπε δύο δούμες, όπου η Άνω Δούμα θα συγκροτούνταν από μεγάλους γαιοκτήμονες, η Κάτω Δούμα από αντιπροσώπους κανονικά εκλεγμένους από τον λαό. Με την ίδια λογική, η απελευθέρωση των δουλοπαροίκων δεν σήμαινε και απόδοση των καλλιεργήσιμων γαιών σε αυτούς – η γη θα παρέμενε στην κυριότητα του παλαιών ιδιοκτητών.

Αντίθετα, η *Νότια Μυστική Εταιρεία* είχε ως καταστατικό κείμενο τη *Ρωσική Αλήθεια* («Русская правда») του Πάβελ Πέστελ (που σε μια συντομευμένη μορφή ήταν επίσης γνωστή ως «Σύνταγμα»), ένα κείμενο ιδιαίτερα ριζοσπαστικό, που πρότεινε την υποκατάσταση της μοναρχίας από μια μορφή δημοκρατικής διακυβέρνησης. Μία κρατική δούμα από 120 αντιπροσώπους θα ασκούσε την κεντρική εξουσία, ενώ οι τοπικές θα συγκροτούνταν από τοπικά συμβούλια. Ωστόσο, στο θέμα της κατάργησης της δουλοπαροικίας, και το κείμενο του Πέστελ πρότεινε ένα είδος συμβιβασμού με τους μεγάλους γαιοκτήμονες: το ήμισυ της καλλιεργήσιμης γης θα έπρεπε να επιτελεί την κοινωνική λειτουργία της πρόληψης της φτώχειας, παραμένοντας κοινοτική. Αλλά το δεύτερο μισό θα παρέμενε στα χέρια των ευγενών ως ατομική ιδιοκτησία. Η γη των γαιοκτημόνων προοριζόταν να μισθωθεί σε αγρότες με ευρεία χρήση μισθωτής εργασίας. Πράγματι, στις παραμονές της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1861, σε έξι τυπικές φεουδαρχικές επαρχίες (Καζάν, Βορόνεζ, Σαράτοφ, Πσκοφ, Νόβγκοροντ και Σιμπίρσκ), οι αγρότες είχαν στην πραγματικότητα το 43,3% της συνολικής έκτασης της γης στη διάθεσή τους και οι γαιοκτήμονες το υπόλοιπο ως ατομική ιδιοκτησία. Στην πραγματικότητα, όμως, οι γαιοκτήμονες καλλιεργούσαν και εκμεταλλεύονταν τα δύο τρίτα της καλλιεργήσιμης γης, συνεπώς η λύση που πρότεινε ο Πέστελ, του 50-50%, ευνοούσε τους αγρότες αποδίδοντάς τους σημαντικό μέρος της (Geoffrey Hosking, 1998: 172-180).

Οι δύο μυστικές εταιρείες ήλπιζαν να καταλάβουν την εξουσία με στρατιωτικό πραξικόπημα στην πρωτεύουσα (Βόρεια Μυστική Εταιρεία) και να την υποστηρίξουν στις επαρχίες (Νότια Μυστική Εταιρεία). Μετά τον μυστηριώδη θάνατο του Αλέξανδρου Α΄ και την επακόλουθη μεσοβασιλεία, οι εταιρείες αποφάσισαν να αντιταχθούν στον νέο αυτοκράτορα Νικόλαο Α΄, αδελφό του Αλέξανδρου, κάτι που οδήγησε σε ανοικτή εξέγερση τον Δεκέμβριο του 1825. Αυτό έγινε γιατί ο μεγαλύτερος αδελφός του Νικόλαου, ο μέγας δούκας Κωνσταντίνος, που ήταν ο κανονικός διάδοχος στη σειρά διαδοχής, αρνήθηκε τον θρόνο. Περίπου 3.000 αξιωματικοί προέβησαν σε πραξικόπημα υποστηρίζοντας την άνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο, συνδέοντάς το με μια φιλελεύθερη πολιτική ατζέντα που εμπνεόταν από τα πρώιμα μεταρρυθμιστικά πειράματα του ίδιου του Αλέξανδρου, όπως τα είχε εκφράσει κυρίως ο Μιχαήλ Σπεράνσκι, αλλά και από τις ιδέες της Γαλλικής, και κυρίως της Αμερικανικής Επανάστασης. Η επιστροφή του Σπεράνσκι από την εξορία το 1819 ως κυβερνήτη της Σιβηρίας με εντολή να μεταρρυθμίσει την τοπική κυβέρνηση, η ανάθεση από τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄ στον

Νικολάι Νικολάγεβιτς Νοβοσίλτσεφ για κατάρτιση συντάγματος το 1818, και βέβαια η κατάργηση της δουλοπαροικίας στις χώρες της Βαλτικής μεταξύ 1816 και 1819 φαίνεται ότι δημιούργησαν το περιβάλλον μέσα στο οποίο οι δύο ενώσεις και μετά οι δύο εταιρείες συγκροτήθηκαν. Και η ριζοσπαστικοποίησή τους πρέπει να ανιχνευτεί στην άρνηση των αριστοκρατών της Ρωσίας να συζητήσουν το ενδεχόμενο της απελευθέρωσης των δουλοπαροίκων, που ήταν το βασικό αίτημα των Δεκεμβριστών, μαζί βέβαια με αιτήματα για τη στρατολόγηση όλων των πολιτών, τον διορισμό προσωρινής κυβέρνησης, ισονομία και ελευθερία λόγου, τύπου και θρησκείας (Ian Armour, 2016: 266-267).

Η εξέγερση, που είχε προγραμματιστεί για το καλοκαίρι του 1826, επιταχύνθηκε με τον θάνατο του Αλέξανδρου Α΄. Η ρευστή πολιτική κατάσταση του *interregnum* και η απειλή της σύλληψης ανάγκασαν τους Δεκεμβριστές να επισπεύσουν την εξέγερση πρώτα για την 1η Ιανουαρίου (με το παλαιό ημερολόγιο) του 1826 και στη συνέχεια για τις 14/26 Δεκεμβρίου του 1825. Οι επαναστάτες αποφάσισαν να αποκλείσουν τη Γερουσία, να στείλουν εκεί μια επαναστατική αντιπροσωπεία που θα ζητούσε από τα μέλη της τελευταίας να μην ορκιστούν πίστη στον Νικόλαο Α΄, και να δημοσιεύσει ένα επαναστατικό μανιφέστο προς τον ρωσικό λαό. Ωστόσο, η εξέγερση καταπνίγηκε βάνουσα την ίδια μέρα. Παρά τις προσπάθειες των Δεκεμβριστών να πραγματοποιήσουν πραξικόπημα, στρατεύματα και κυβερνητικά ιδρύματα ορκίστηκαν πίστη στον νέο αυτοκράτορα. Ήδη την παραμονή της εξέγερσης, στις 13 Δεκεμβρίου 1825, συνελήφθη ο Πέστελ και λίγο αργότερα ο στενός συνεργάτης του Γιουσέφσκι. Λίγους μήνες μετά, οι επιζώντες συμμετέχοντες στην εξέγερση εξορίστηκαν και πέντε αρχηγοί της, μεταξύ αυτών και ο Πέστελ, εκτελέστηκαν. Μετά την ήττα της εξέγερσης στην Αγία Πετρούπολη, η Νότια Μυστική Εταιρεία οργάνωσε εξέγερση του Συντάγματος Τσερνίκοφ, η οποία όμως κατεστάλη γρήγορα. Μετά από αυτό, η Νότια Μυστική Εταιρεία έπαψε να υφίσταται και τα μέλη της οδηγήθηκαν σε δίκη. Σε αντίθεση με όλα τα ηγετικά στελέχη της Νότιας Μυστικής Εταιρείας που εκτελέστηκαν, η ηγετική μορφή της Βόρειας, ο Μιχαήλ Μουραβιόφ-Βιλένσκι, συνεργάστηκε με το καθεστώς του Νικόλαου Α΄ και μετεξελέγχθηκε σε έναν ιδιαίτερα συντηρητικό στρατιωτικό διοικητή τις επόμενες δεκαετίες, με πρωταγωνιστικό ρόλο στην καταστολή των πολωνικών εξεγέρσεων το 1831 και το 1863, ακολουθώντας σκληρές πολιτικές εκρωσισμού. Ο Μουραβιόφ-Βιλένσκι αντιτάχθηκε και στην κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861. Ο Αλέξανδρος Β΄ τον διόρισε υπουργό Κρατικής Περιουσίας, θέση που χρησιμοποίησε ο Μουράβιοφ-Βιλένσκι για να ηγηθεί του αντιδραστικού κόμματος που αντιτάχθηκε στη χειραφέτηση των δουλοπαροίκων. Η διαχείρισή του όσον αφορά τις κρατικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις αποδείχθηκε καταστροφική, και ουσιαστικά οδήγησε πολλές από αυτές σε χρεοκοπία.

11.1.4 Η εποχή του Νικόλαου Α΄: από τη Συνθήκη της Αδριανούπολης μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο

Ο Νικόλαος Α΄ ήταν αδελφός του Αλέξανδρου Α΄, όπως και ο μέγας δούκας Κωνσταντίνος, αλλά με μεγάλη διαφορά ηλικίας. Ο Νικόλαος γεννήθηκε μόλις το 1797, δύο χρόνια μετά τον θάνατο της Μεγάλης Αικατερίνης και τέσσερα χρόνια πριν την άνοδο του Αλέξανδρου στον ρωσικό θρόνο. Ο Νικόλαος, αμέσως μετά την ανάρρησή του στον θρόνο, θα διαλύσει το οικοδόμημα των διπλωματικών σχέσεων που ο Αλέξανδρος έχτιζε μεθοδικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, επιστρέφοντας στην πολιτική της γιαγιάς του, δηλαδή της στρατιωτικής αναμέτρησης με τους Οθωμανούς. Ωστόσο, όπως ακριβώς ο Αλέξανδρος συμμετείχε στην καταστολή των Γάλλων επαναστατών το 1813 και το 1815, με τον ίδιο τρόπο ο Νικόλαος θα συμμετάσχει στην καταστολή των επαναστατών της Αυστριακής Αυτοκρατορίας στην Επανάσταση του 1848, χωρίς ωστόσο να εξασφαλίσει τη σταθερή συμμαχία των Αψβούργων, όπως θα αποδειχθεί στα χρόνια του Κριμαϊκού Πολέμου.

11.1.4.1 Εσωτερική πολιτική

Τα πρώτα βήματα του Νικόλαου Α΄ σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, αμέσως μετά τη στέψη του, ήταν αρκετά φιλελεύθερα. Ο ποιητής Αλεξάντρ Πούσκιν επέστρεψε από την εξορία (στην οποία είχε οδηγηθεί λόγω των στενών σχέσεών του με τους Δεκεμβριστές), ενώ και ο Βασίλι Ζουκόφσκι (επίσης ποιητής και φίλος του Πούσκιν), του οποίου οι φιλελεύθερες απόψεις ήταν γνωστές στον αυτοκράτορα, διορίστηκε ως κύριος δάσκαλος του διαδόχου. Ο Νικόλαος μετέτρεψε τις θανατικές ποινές πολλών καταδικασμένων Δεκεμβριστών σε φυλάκιση ή εξορία. Ωστόσο, επί των ημερών του, η έκρηξη της πρώτης πολωνικής εξέγερσης του 1830-1831 οδήγησε την εσωτερική του πολιτική προς συντηρητικές κατευθύνσεις. Μετά την καταστολή της εξέγερσης, το Βασίλειο της Πολωνίας έχασε την ανεξαρτησία του, η Δίαϊτα (*Sejm*) και ο στρατός του καταργήθηκαν και η ενιαία επικράτειά του χωρίστηκε σε επαρχίες. Μερικοί συγγραφείς αποκαλούν τον Νικόλαο Α΄ «ιππότη της Απολυταρχίας», επειδή υπερασπίστηκε σθεναρά τα θεμέλιά της και κατέστειλε τις προσπάθειες αλλαγής του υπάρχοντος συστήματος, παρά τις επαναστάσεις στην Ευρώπη. Μετά την καταστολή

της εξέγερσης των Δεκεμβριστών, προώθησε μέτρα μεγάλης κλίμακας στη χώρα για την εξάλειψη της «επαναστατικής μόλυνσης», με αιχμή το περίφημο Τρίτο Γραφείο της αυτοκρατορικής καγκελαρίας. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικόλαου Α΄, οι διωγμοί των Παλαιόπιστων ξανάρχισαν. Οι ουνίτες της Λευκορωσίας και του Βολίν επανέκαμψαν στην ορθοδοξία (1839), ενώ στην περιοχή του Βόλγα πραγματοποιήθηκε αναγκαστικός εκρωσισμός των τοπικών πληθυσμών σε μεγάλη κλίμακα.

Καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του σημειώνονταν αγροτικές ταραχές. Η έκθεση του Τρίτου Γραφείου για το 1834 ανέφερε: «Χρόνο με τον χρόνο, η ιδέα της ελευθερίας εξαπλώνεται και εντείνεται στους αγρότες. Το 1834, υπήρχαν πολλά παραδείγματα ανυπακοής των αγροτών στους γαιοκτήμονές τους και σχεδόν όλες αυτές οι περιπτώσεις, όπως έχει δείξει η έρευνα, δεν προέκυψαν από καταπίεση, όχι από σκληρή μεταχείριση, αλλά αποκλειστικά από την ιδέα να έχουν το δικαίωμα στην ελευθερία [...]». Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικόλαου Α΄, πραγματοποιήθηκαν συσκέψεις επιτροπών για την ανακούφιση της κατάστασης των δουλοπαροίκων. Το διάταγμα του Νικόλαου Α΄ της 2ας Μαΐου 1833, που αποτέλεσε και τη βάση για τη μεταγενέστερη κατάργηση της δουλοπαροικίας, απαγόρευε την πώληση δουλοπαροίκων σε δημόσιο πλειστηριασμό, την κατάσχεση περιουσιακών τους στοιχείων, και απαγορεύτηκε ο διαχωρισμός μελών της ίδιας οικογένειας κατά την πώληση.

Επιπλέον, τρεις σημαντικές αλλαγές στον τομέα αυτόν έλαβαν χώρα κατά τη βασιλεία του. Για πρώτη φορά σημειώθηκε απότομη μείωση του αριθμού των δουλοπαροίκων. Το ποσοστό τους στον πληθυσμό της Ρωσίας, σύμφωνα με διάφορες εκτιμήσεις, μειώθηκε από 57-58% το 1811-1817 σε 35-45% το 1857-1858, και έπαψαν να αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού. Προφανώς, σημαντικό ρόλο έπαιξαν η παύση της πρακτικής της «διανομής» κρατικών δουλοπαροίκων στους γαιοκτήμονες μαζί με κρατικά εδάφη, πρακτική πολύ διαδεδομένη σε παλαιότερες περιόδους, αλλά και η αυθόρμητη απελευθέρωση των αγροτών από τους ιδιοκτήτες τους. Δεύτερον, η κατάσταση των κρατικών δουλοπαροίκων βελτιώθηκε, ο αριθμός των οποίων έφτασε το 50% περίπου του πληθυσμού στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1850. Σε όλους τους κρατικούς δουλοπαροίκους παραχωρήθηκαν αγροτεμάχια και δασικές εκτάσεις και ιδρύθηκαν παντού βοηθητικά ταμεία και αποθήκες σιτηρών, που παρείχαν βοήθεια με δάνεια σε μετρητά και σιτηρά σε περίπτωση κακής σοδειάς. Τρίτον, ψηφίστηκαν ορισμένοι νόμοι για τη βελτίωση της κατάστασης των δουλοπαροίκων. Έτσι, οι γαιοκτήμονες απαγορευόταν αυστηρά να πωλούν αγρότες (χωρίς γη) και να τους στέλνουν σε καταναγκαστική εργασία (το οποίο στο παρελθόν αποτελούσε κοινή πρακτική). Επίσης οι δουλοπάροικοι έλαβαν το δικαίωμα να κατέχουν γη, να ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα και να έχουν σχετική ελευθερία κινήσεων. Νωρίτερα, από τον Πέτρο Α΄ είχε εισαχθεί ένας κανόνας σύμφωνα με τον οποίο κάθε αγρότης που βρισκόταν περισσότερο από 48 χιλιόμετρα από το χωριό του χωρίς πιστοποιητικό διακοπών (διαβατήριο) από τον ιδιοκτήτη της γης που καλλιεργούσε θεωρούνταν δραπετής και υπέκειτο σε τιμωρία. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του πιστοποιητικού διακοπών (διαβατηρίου) για οποιαδήποτε αναχώρηση από το χωριό, η απαγόρευση των επαγγελματικών συναλλαγών ακόμα και, για παράδειγμα, η απαγόρευση γάμου μιας κόρης σε άλλο χωριό (έπρεπε να πληρώσει «λύτρα» στον γαιοκτήμονα) είχαν επιβιώσει μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα και καταργήθηκαν κατά τα πρώτα 10-15 χρόνια της βασιλείας του Νικόλαου Α΄.

Αυτές οι αλλαγές στη θέση των αγροτών προκάλεσαν δυσαρέσκεια από την πλευρά των μεγαλογαιοκτημόνων και των ευγενών, που τις αντιμετώπιζαν ως απειλή. Ιδιαίτερη αγανάκτηση προκλήθηκε από τις προτάσεις του Κισελιόφ σχετικά με τους δουλοπαροίκους, που έθεταν ακόμη μεγαλύτερους περιορισμούς στους γαιοκτήμονες. Όπως δήλωσε ο κόμης Καρλ Βασίλιεβιτς Νεσσελρόντε το 1843, τα σχέδια του Κισελιόφ για τους αγρότες θα οδηγούσαν στον θάνατο των ευγενών, ενώ οι ίδιοι οι αγρότες θα γίνονταν όλο και πιο «αναιδείς» και «επαναστάτες». Έτσι, ορισμένες μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στη βελτίωση της κατάστασης των αγροτών, όπως για παράδειγμα η αύξηση του αριθμού των σχολείων στην ύπαιθρο, μπλοκαρίστηκαν από την πεισματική αντίθεση των γαιοκτημόνων.

Η κατάσταση στη βιομηχανία στις αρχές της βασιλείας του Νικόλαου Α΄ ήταν η χειρότερη σε ολόκληρη την ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Δεν υπήρχε ουσιαστικά καμία βιομηχανία ικανή να ανταγωνιστεί τη Δύση, όπου η Βιομηχανική Επανάσταση πλησίαζε ήδη στο τέλος της εκείνη την εποχή. Οι εξαγωγές της Ρωσίας περιλάμβαναν μόνο πρώτες ύλες· σχεδόν όλα τα είδη βιομηχανικών προϊόντων που χρειαζόταν η χώρα εισάγονταν από το εξωτερικό. Μέχρι το τέλος, όμως, της βασιλείας του Νικόλαου Α΄, η κατάσταση είχε αλλάξει άρδην. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, άρχισε να διαμορφώνεται στη χώρα μια τεχνικά προηγμένη και ανταγωνιστική βιομηχανία, ιδίως η κλωστοϋφαντουργία και η βιομηχανία ζάχαρης, ξεκίνησε η παραγωγή μεταλλικών προϊόντων, ενδυμάτων, ξυλείας, γυαλιού, πορσελάνης, δέρματος και άλλων προϊόντων. Η Ρωσία για πρώτη φορά άρχισε να παράγει δικά της μηχανήματα, εργαλεία, ακόμη και ατμομηχανές. Από το 1825 έως το 1863, η ετήσια παραγωγή της ρωσικής βιομηχανίας ανά εργάτη αυξήθηκε 3 φορές, ενώ την προηγούμενη περίοδο όχι μόνο δεν είχε αυξηθεί, αλλά μειώθηκε κιόλας. Από το 1819 έως το

1859, ο όγκος της ρωσικής παραγωγής βαμβακιού αυξήθηκε σχεδόν 30 φορές. Ο όγκος της παραγωγής μηχανών από το 1830 έως το 1860 αυξήθηκε 33 φορές. Για πρώτη φορά στην ιστορία της Ρωσίας, επί Νικόλαου Α΄ ξεκίνησε η εντατική κατασκευή ασφαλτοστρωμένων δρόμων: κατασκευάστηκαν οι δρόμοι Μόσχα - Αγία Πετρούπολη, Μόσχα - Ιρκούτσκ και Μόσχα - Βαρσοβία. Από τα 12.400 χιλιόμετρα οδικών δικτύων που κατασκευάστηκαν στη Ρωσία μέχρι το 1893, τα 8.500 χιλιόμετρα (περίπου το 70%) κατασκευάστηκαν μεταξύ 1825 και 1860. Ξεκίνησε επίσης η κατασκευή των σιδηροδρόμων και κατασκευάστηκαν περίπου 1.600 χιλιόμετρα σιδηροδρομικής γραμμής, που ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τη βιομηχανική παραγωγή. Η ταχεία ανάπτυξη της βιομηχανίας οδήγησε σε απότομη αύξηση του αστικού πληθυσμού. Το μερίδιο του αστικού πληθυσμού κατά τη βασιλεία του Νικόλαου Α΄ υπερδιπλασιάστηκε: από 4,5% το 1825 σε 9,2% το 1858.

Διαφορετική άποψη για το ζήτημα αυτό έχουν οι Νταρόν Ατζεμόγλου και Τζέιμς Ρόμπινσον στο βιβλίο τους *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη*;, οι οποίοι πιστεύουν ότι η βιομηχανική ανάπτυξη που γνώρισε η Ρωσία εκείνη την εποχή ήταν ενάντια στη θέληση του τσάρου. Οι δύο συγγραφείς θεωρούν ότι η οικονομική πολιτική του Νικόλαου Α΄ είχε στόχο στην πραγματικότητα να περιορίσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αφού ο ίδιος, και κυρίως ο υπουργός Οικονομικών του, ο Γεγκόρ Κανκρίν, ένας γερμανικής καταγωγής αριστοκράτης που κράτησε τη θέση αυτή επί 21 χρόνια, αντιμετώπισαν την εκβιομηχάνιση αλλά και την κατάργηση της δουλοπαροικίας ως πιθανές απειλές για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Γι' αυτό και ο Κανκρίν μετέφερε κεφάλαια από την Κρατική Εμπορική Τράπεζα, η οποία υποτίθεται ότι παρείχε δάνεια για την κατασκευή εργοστασίων, προς την Κρατική Τράπεζα Δανείων, η οποία χορηγούσε προνομιακά δάνεια με ενέχυρο δουλοπαροίκους, τα οποία εξυπηρετούσαν τους ιδιοκτήτες των τελευταίων, δηλαδή μεγάλους γαιοκτήμονες. Ο Κανκρίν, όπως και ο αυτοκράτορας της Αυστριακής Αυτοκρατορίας Φραγκίσκος Α΄, περιορίσε την κατασκευή των σιδηροδρόμων και αντιτάχθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, απορρίπτοντας ξανά και ξανά προτάσεις ξένων επιχειρηματιών για την κατασκευή τους (Daron Acemoglu & James A. Robinson, 2013: 240-248).

11.1.4.2 Εξωτερική πολιτική

Τρεις κύριες κατευθύνσεις στην εξωτερική πολιτική της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τη βασιλεία του Νικόλαου Α΄ μπορούν να ανιχνευτούν: η καταστολή των επαναστατικών κινημάτων στην Ευρώπη· η προσπάθεια της Ρωσίας να επιβάλει τον έλεγχο της στα Στενά του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων· και τέλος, η επέκταση της αυτοκρατορίας προς τον Καύκασο και την Κεντρική Ασία.

Σημαντική πτυχή της εξωτερικής πολιτικής ήταν η επιστροφή στις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας, όσον αφορά στην καταστολή των εθνικών κινημάτων. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικόλαου Α΄, η Ρωσία έλαβε το κολακευτικό παρατσούκλι «χωροφύλακας της Ευρώπης», με τον ίδιο να αποκαλείται, όπως είδαμε παραπάνω, ως «ιπότης της Απολυταρχίας». Έτσι, κατόπιν αιτήματος της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, η Ρωσία συμμετείχε στην καταστολή της ουγγρικής επανάστασης του 1848, στέλνοντας ένα σώμα 140.000 στρατιωτών εναντίον των Ούγγρων επαναστατών του Λάγιος Κοσσούτ. Η βοήθεια, ωστόσο, που έλαβε από τη Ρωσία δεν εμπόδισε τον Αυστριακό αυτοκράτορα Φραγκίσκο Ιωσήφ Α΄, που φοβόταν την υπερβολική ενίσχυση της θέσης της Ρωσίας στα Βαλκάνια, να πάρει σύντομα θέση εχθρική προς τον Νικόλαο Α΄ κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου και να απειλήσει να μπει στον πόλεμο στο πλευρό ενός εχθρικού προς τη Ρωσία συνασπισμού. Τη στάση του Αυστριακού αυτοκράτορα ο Νικόλαος Α΄ θα τη θεωρήσει ως ένδειξη μέγιστης αχαριστίας. Οι ρωσοαυστριακές σχέσεις ποτέ δεν κατάφεραν να επανακάμψουν μέχρι και την κατάρρευση των δύο μοναρχιών με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ενώ, όμως, η Ρωσία συμμετείχε στην καταστολή της πιο σημαντικής εθνικής εξέγερσης στα εδάφη της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, της ουγγρικής επανάστασης, έπραξε το ακριβώς αντίθετο όσον αφορούσε τα εθνικά κινήματα στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: εκεί ακολούθησε μια πολιτική ενίσχυσής τους. Ο Νικόλαος Α΄, σε αντίθεση με τον Αλέξανδρο Α΄, που κράτησε μια στάση ενεργητικής ουδετερότητας απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα, θα πιέσει τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ να αναγνωρίσει ελληνική αυτονομία. Όταν, όμως, οι διαδοχικές διπλωματικές ενέργειες (*Πρωτόκολλο της Πετρούπολης* τον Απρίλιο και *Συνθήκη του Άκκερμαν* τον Οκτώβριο του 1826,) και η ήπια στρατιωτική εμπλοκή (ναυμαχία του Ναβαρίνου τον Οκτώβριο του 1827) δεν θα έχουν αποτέλεσμα, ο Νικόλαος θα κηρύξει τον πόλεμο στους Οθωμανούς τον Ιούνιο του 1828. Το φθινόπωρο (2 Σεπτεμβρίου) του 1829 θα αναγκάσει τον σουλτάνο με την υπογραφή της Συνθήκης της Αδριανούπολης να αναγνωρίσει αυτονομία του ελληνικού κράτους (και της Ηγεμονίας της Σερβίας). Η Αγγλία και η Γαλλία, βλέποντας ότι ενισχύονταν ιδιαίτερα η πιθανότητα της δημιουργίας μιας κρατικής οντότητας προσαρτημένης στη ρωσική πολιτική (με δεδομένο ότι ήδη ο Καποδίστριας είχε αναλάβει καθήκοντα κυβερνήτη), θα προχωρήσουν στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου μαζί με τη Ρωσία (3 Φεβρουαρίου 1830), με το οποίο θα επικυρωθεί η ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Εκτός, όμως, από το ελληνικό πρόβλημα η *Συνθήκη της Αδριανούπολης* άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στην ανάπτυξη όλων των βαλκανικών εθνικών κινημάτων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία επιβεβαίωσε τις υποχρεώσεις που υιοθετήθηκαν βάσει της Σύμβασης του Άκκερμαν του 1826 για σεβασμό της αυτονομίας της Σερβίας. Στη Μολδαβία και στη Βλαχία παραχωρήθηκε αυτονομία και τα ρωσικά στρατεύματα παρέμειναν στις ηγεμονίες του Δούναβη κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων του στρατηγού Κισελιόφ, για μια πενταετία (1829-1834). Αλλά και για την ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικού κινήματος ο πόλεμος ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, αφού όχι μόνο οι Ρώσοι με την εκστρατεία τους στα Βαλκάνια ανακάλυψαν έναν αδελφό σλαβικό λαό που εν πολλοίς αγνοούσαν, αλλά και πολλοί Βούλγαροι ακολούθησαν τα ρωσικά στρατεύματα στην αποχώρησή τους, δημιουργώντας ισχυρές αστικές παροικίες στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και στις πόλεις της Νέας Ρωσίας και στην Κριμαία. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, επίσης, παραιτήθηκε από οποιεσδήποτε αξιώσεις στην Κιρκασία. Ακόμη περισσότερο, τέσσερα χρόνια αργότερα η οθωμανική κυβέρνηση θα υπογράψει τη Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί (1833), με την οποία θα αυξηθεί σημαντικά η επιρροή της Ρωσίας στα εσωτερικά της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, ο ίδιος αυτοκράτορας, που ενίσχυσε σε τέτοιον βαθμό τη ρωσική επιρροή, θα είναι και αυτός που θα τη δει να καταρρέει δύο δεκαετίες μετά λόγω Κριμαϊκού πολέμου (Geoffrey Hosking, 1998: 22, 38· Geoffrey Hosking, 2011: 265, 279-280· Paul Bushkovitch, 2011: 249-250).

Σύμφωνα με τη *Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί*, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Ρωσία έλαβε το δικαίωμα να εμποδίζει τη διέλευση ξένων πλοίων στη Μαύρη Θάλασσα (το οποίο είχε απολέσει ως αποτέλεσμα της Β' Σύμβασης του Λονδίνου το 1841). Οι ίδιοι λόγοι, δηλαδή η πολιτική προστασίας των ορθόδοξων χριστιανών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι διαφωνίες για το Ανατολικό Ζήτημα, ώθησαν τη Ρωσία το 1853 σε ρήξη με τον σουλτάνο. Αιτία της σύγκρουσης ήταν η αντιπαράθεση της Ρωσίας με τη Γαλλία, μεγάλη καθολική δύναμη, με ισχυρή επιρροή στους χριστιανικούς πληθυσμούς του Λιβάνου και της Παλαιστίνης, για τον έλεγχο των Αγίων Τόπων. Η άνοδος του Ναπολέοντα Γ' Βοναπάρτη το 1848 στον θρόνο είχε ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση της Β' Γαλλικής Αυτοκρατορίας, η οποία έπρεπε να αποδείξει την ισχυρή επιρροή της και στα Βαλκάνια (στο ζήτημα της ενοποίησης των παραδουνάβιων ηγεμονιών) και στη Μέση Ανατολή (στο ζήτημα του ελέγχου των προσκυνημάτων στη Βηθλεέμ και στην Ιερουσαλήμ). Και στις δύο περιπτώσεις, οι Γάλλοι βρήκαν απέναντί τους τη Ρωσία, η οποία τον Φεβρουάριο του 1853 έστειλε μια αποστολή στην Κωνσταντινούπολη υπό τον ναύαρχο πρίγκιπα Αλεξάντρ Μένσικοφ, υπενθυμίζοντας τις υποχρεώσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που απέρρεαν από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Η άρνηση του σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ να κάνει αποδεκτά τα ρωσικά αιτήματα οδήγησε τις δύο αυτοκρατορίες σε έναν πόλεμο που θα είναι διαφορετικός από όλους τους προηγούμενους ρωσοτουρκικούς (και τους επόμενους), επειδή για πρώτη φορά στο πλευρό των Οθωμανών θα πολεμήσουν η Αγγλία και η Γαλλία. Αυτή ήταν και η αιτία της μοναδικής αλλά ιδιαίτερα καθοριστικής ήττας των Ρώσων στον πόλεμο αυτό.

Ο πόλεμος βέβαια θα ξεκινήσει με μια μεγάλη ρωσική νίκη: οι Ρώσοι θα νικήσουν τους Οθωμανούς στον κόλπο της Σινόπης στις 30 Νοεμβρίου 1853, στην τελευταία μεγάλη ναυμαχία μεταξύ στόλων αποτελούμενων από ιστιοφόρα. Αυτή η στρατιωτική επιτυχία της Ρωσίας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια στρατιωτική συμμαχία μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας. Ο λάθος υπολογισμός του Νικόλαου Α' στην αξιολόγηση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης στην Αγγλία, στη Γαλλία αλλά και στην Αυστρία οδήγησε τη Ρωσία σε διπλωματική απομόνωση. Το 1854, η Αγγλία και η Γαλλία μπήκαν στον πόλεμο στο πλευρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι κύριες στρατιωτικές επιχειρήσεις έλαβαν χώρα στην Κριμαία. Τον Οκτώβριο του 1854 οι Σύμμαχοι πολιορκήσαν τη Σεβαστούπολη. Ο ρωσικός στρατός υπέστη πολλές ήττες και δεν μπόρεσε να παράσχει βοήθεια στην πολιορκημένη πόλη. Παρά την ηρωική άμυνα της Σεβαστούπολης, μετά από ενδεκάμηνη πολιορκία, τον Αύγουστο του 1855, οι υπερασπιστές της αναγκάστηκαν να την παραδώσουν. Εντωμεταξύ, εν μέσω του πολέμου, τον Μάρτιο του 1855 ο τσάρος Νικόλαος Α' θα πεθάνει και θα τον διαδεχθεί ο γιος του Αλέξανδρος Β'. Ο νέος τσάρος στις αρχές του 1856 θα αποδεχθεί την ήττα της Ρωσίας και θα υπογράψει τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων. Σύμφωνα με τους όρους της, η Ρωσία απαγορευόταν να έχει ναυτικές δυνάμεις, οπλοστάσια και φρούρια στη Μαύρη Θάλασσα. Η Ρωσία έγινε ευάλωτη από τη θάλασσα και έχασε την ευκαιρία να ασκήσει μια ενεργό εξωτερική πολιτική σε αυτή την περιοχή (Geoffrey Hosking, 2011: 279-281).

Η ήττα της Ρωσίας θα την εξαναγκάσει να μετασχηματιστεί τόσο στο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής, με μια σειρά μεταρρυθμίσεων που η πιο σοβαρή από όλες ήταν η κατάργηση της δουλοπαροικίας, όσο και στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής, εγκαταλείποντας την παλαιά στρατηγική της προστασίας των ορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή μάλλον εναλλάσσοντάς τη με μια νέα, με ριζοσπαστικές αρχές, τον πανσλαβισμό, που όμως ήταν στενά συσχετισμένος με ένα ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα: αυτό του προσδιορισμού της ταυτότητας του ρωσικού έθνους και της σχέσης του με τα άλλα έθνη της αυτοκρατορίας.

11.2 Η κατάργηση της δουλοπαροικίας

Η ιδέα για κατάργηση της *δουλοπαροικίας* (*krepostnoe právo*) ήταν στα σχέδια της ρωσικής απολυταρχίας τον 18ο αιώνα. Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο σύζυγος της Μεγάλης Αικατερίνης Πέτρος Γ' είχε προωθήσει την απελευθέρωση των εκκλησιαστικών δουλοπαροίκων. Και η ίδια η Μεγάλη Αικατερίνη στα απομνημονεύματά της ως πριγκίπισσα ακόμη στη δεκαετία του 1750, έγραφε ότι η δουλοπαροικία ήταν άδικη και αναποτελεσματική. Στις αρχές της δεκαετίας του 1760, από την αρχή της βασιλείας της, σχεδίαζε την απελευθέρωση των δουλοπαροίκων, πιθανόν επηρεασμένη και από τις αντίστοιχες απόψεις του δολοφονημένου συζύγου της. Ωστόσο, το νομοθετικό συμβούλιο που συγκλήθηκε το 1767 για να συζητήσει αυτό και άλλα θέματα έδειξε την αντίθεσή του και απέτρεψε την αυτοκράτειρα από τη λήψη ανάλογων αποφάσεων. Ο Ρότζερ Μπάρτλετ παρατηρεί ότι το απόγειο της ισχύος του το ρωσικό κράτος το γνώρισε από τα μέσα του 17ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, δηλαδή από τη στιγμή της επιβολής της δουλοπαροικίας με το Zemsky Sobor του 1649 μέχρι και την κατάργησή της το 1861, ως αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό της ήττας στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Ο Μπάρτλετ παρατηρεί ότι η Ρωσία για να ξαναγίνει μεγάλη δύναμη θα έπρεπε να περιμένει το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Roger Bartlett, 2003: 29-30). Ο Μπάρτλετ υπονοεί ότι η ανάδυση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ως υπερδύναμης πρέπει να συσχετιστεί με την περίοδο υπερεκμετάλλευσης των αγροτικών στρωμάτων, και για να ξαναγίνει υπερδύναμη θα έπρεπε να περάσει στη βιομηχανική εποχή, και πάλι με βασικό χαρακτηριστικό την υπερεκμετάλλευση των εργατών.

Η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων με την επιβολή της δεύτερης δουλοπαροικίας είχε λύσει το πρόβλημα της εσωτερικής της ηγεμονίας, αλλά ταυτόχρονα και της γεωπολιτικής αναβάθμισης της Ρωσίας. Αυτό, ωστόσο, δεν σήμαινε ότι η συνέχιση αυτού του καθεστώτος δεν κρατούσε τη Ρωσία σε μια οικονομική, κοινωνική αλλά και πολιτισμική καθυστέρηση σε σχέση με τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη. Γι' αυτό και ο βασικός σύμβουλος της Μεγάλης Αικατερίνης, ένας γερμανικής καταγωγής αριστοκράτης από την Εσθονία και διοικητής του Νόβγκοροντ, ο Γιάκομπ φον Σίβερς, συνέχισε να την παροτρύνει προς την κατεύθυνση των μεταρρυθμίσεων. Ο Φον Σίβερς ήταν αυτός που εισήγαγε την καλλιέργεια της πατάτας στη Ρωσία, οργάνωσε τις ταχυδρομικές υπηρεσίες, και το 1767 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επίσημη κατάργηση των βασανιστηρίων. Ωστόσο, όπως είδαμε παραπάνω, η Μεγάλη Αικατερίνη, μετά τον Α' Ρωσοτουρκικό Πόλεμο και τη μεγάλη εξέγερση των δουλοπαροίκων υπό τον Πουγκατσόφ, κινήθηκε σε εντελώς αντίθετη κατεύθυνση, εξασφαλίζοντας το δικαίωμα στους ευγενείς να κατέχουν γη *de jure*, χωρίς να είναι δεσμευμένοι σε διοικητική ή στρατιωτική υπηρεσία προς το κράτος: το *Μανιφέστο για την Ελευθερία των Ευγενών* του 1762 και η *Χάρτα της Αριστοκρατίας* του 1785 ουσιαστικά παραχώρησαν το δικαίωμα πλήρους κυριότητας επί των κτημάτων τους (Carol S. Leonard, 2010: 26-27).

Αλλά και αργότερα, όταν οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι οδήγησαν στην απελευθέρωση των δουλοπαροίκων, σε άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπως στην Πρωσία π.χ. όπου η δουλοπαροικία επίσημα καταργήθηκε μετά την ταπεινωτική για την πρωσική μοναρχία Ειρήνη του Τιλσίτ (1807), η Ρωσία του Αλέξανδρου Α', ακόμη και μετά την ήττα του Ναπολέοντα, συνέχιζε να υπερασπίζεται τον θεσμό παρά τις φιλελεύθερες θέσεις του νέου τσάρου. Όπως είδαμε, τα πρώτα βήματα προς τον περιορισμό και την επακόλουθη κατάργηση της δουλοπαροικίας έγιναν από τον Παύλο Α' το 1797 με την υπογραφή του Μανιφέστου του που περιόριζε την καταναγκαστική εργασία. Επιπλέον, ο ίδιος ο Αλέξανδρος Α' το 1803 καθιέρωσε διαδικασίες για εθελοντική χειραφέτηση, αν οι ευγενείς επιθυμούσαν να ελευθερώσουν τους δουλοπαροίκους τους, και δημιούργησε μια επιτροπή για να εξετάσει «τη βελτίωση της κατάστασης των αγροτών της Βαλτικής». Πράγματι, στις χώρες της Βαλτικής, μόλις τελείωσαν οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι έλαβε χώρα ένα ενδιαφέρον πείραμα: μεταξύ 1816 και 1819 επιτράπηκε η χειραφέτηση των δουλοπαροίκων στην Εσθονία, στην Κουρλάνδη, και στη Λιβονία (σημερινή Λετονία και νότια Εσθονία). Οι αγρότες απέκτησαν προσωπική ελευθερία, χωρίς όμως να αποκτήσουν ιδιοκτησιακά δικαιώματα πάνω στη γη που καλλιεργούσαν. Η γη παρέμενε ιδιοκτησία των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι οποίοι την εκμίσθωναν: η διάρκεια της μίσθωσης μπορούσε να είναι έως και ένα έτος, γεγονός που δεν δημιουργούσε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής. Παρότι, λοιπόν, η δουλοπαροικία δεν θα καταργηθεί, είναι η εποχή που οι ευγενείς άρχισαν να προσαρμόζονται στην ιδέα της υποκατάστασης των δουλοπαροικιακών σχέσεων με τη χρήση της μισθωτής εργασίας (Carol S. Leonard, 2010: 28).

Οι δύο βραχυπρόθεσμες προσπάθειες του Αλέξανδρου Α' απέτυχαν: ούτε η εθελοντική από πλευράς γαιοκτημόνων απελευθέρωση των δουλοπαροίκων λειτούργησε, αλλά και το βαλτικό μοντέλο της δουλοπαροικιακής χειραφέτησης χειροτέρεψε την κατάσταση των αγροτών και αύξησε τα συμβάντα αγροτικής βίας. Ο διάδοχος του, ο Νικόλαος Α' (1825-1855), διόρισε μία υψηλόβαθμη διοικητική επιτροπή να μελετήσει την κατάσταση της αγροτιάς, όμως η μόνη σταθερή πρωτοβουλία που προέκυψε είχε επικεντρωθεί στην

Ουκρανία. Το διάταγμα του Νικόλαου Α΄ της 2ας Μαΐου 1833 απαγόρευε, όπως είδαμε, την πώληση δουλοπαροίκων σε δημόσιο πλειστηριασμό, την αφαίρεση της όποιας κτηματικής περιουσίας διέθεταν, όπως και τον χωρισμό μελών της ίδιας οικογένειας κατά την πώληση. Το διάταγμα του 1833 εκκίνησε μια νέα περίοδο μεταρρυθμίσεων. Ήταν ένα πρόγραμμα που διήρκεσε από το 1837 μέχρι το 1856, με βασικό πρωταγωνιστή τον επικεφαλής του υπουργείου Επικρατείας Πάβελ Κισελιόφ, τον αναμορφωτή της διοίκησης και των παραδουνάβιων ηγεμονιών μεταξύ 1829-1834. Η πιο σημαντική διάσταση αυτού του προγράμματος ήταν ότι άλλαξε το καθεστώς των δουλοπαροίκων που διέμεναν σε δημόσια γη σε καθεστώς ελεύθερων αγροτών, μεταρρύθμιση η οποία αποτέλεσε και το πιο σημαντικό βήμα προς την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Οι απελευθερωμένοι δουλοπάροικοι θα έπρεπε να πληρώνουν στο κράτος έναν φόρο επί της καλλιεργήσιμης γης (obrok), αλλά το κράτος τους παρείχε πλέον ιατρική περίθαλψη, εκπαίδευση και τεχνολογική υποστήριξη στις γεωργικές τους ενασχολήσεις (Larisa Zakharova, 2006: 476). Τα κρατικά χωριά των απελευθερωμένων δουλοπαροίκων κυριάρχησαν στις παραμεθόριες περιοχές, στη Σιβηρία και σε μερικές άλλες επαρχίες, φτάνοντας από το 39 στο 52% του αγροτικού πληθυσμού και στο μισό σχεδόν της επιφάνειας της Ευρωπαϊκής Ρωσίας (2.435.000 από 4.921.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα). Αντίστροφα: το ποσοστό των δουλοπαροίκων επί του ανδρικού πληθυσμού της Ρωσίας, που ήταν στο 55% στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου και κορυφώθηκε στο 57% στα χρόνια του Αλέξανδρου Α΄, έπεσε στο 35-45% στα χρόνια του Νικόλαου Α΄. Εντωμεταξύ, το 1842, με ένα νέο διάταγμα ο Κισελιόφ έδωσε το δικαίωμα σε ιδιοκτήτες και δουλοπαροίκους να συνάπτουν συμβόλαια με υποχρέωση καταβολής ενοικίου από τους δεύτερους προς τους πρώτους – λύση πάντως που δεν αποδείχθηκε ελκυστική για καμία από τις δύο πλευρές (Carol S. Leonard, 2010: 28-30).

Μετά τα απειλητικά γεγονότα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848, το καθεστώς ξεκίνησε ξανά τα προσεκτικά πειράματα. Αναζωπυρώνοντας τις ελπίδες για περισσότερες ριζικές αλλαγές, ο Νικόλαος επέτρεψε στους δουλοπαροίκους να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία στο δικό τους όνομα, με τη συναίνεση των κυρίων τους. Η απειλή της επανάστασης, ωστόσο, παρέμεινε σημαντική. Οι ταραχές ήταν συχνές και χρησιμοποιούνταν από τον Αλέξανδρο Β΄ στη διάσημη διακήρυξη του 1857, υποστηρίζοντας ότι ήταν καλύτερο να χειραφετήσεις τους δουλοπαροίκους από τα πάνω, σύμφωνα με τα λόγια του, από το να τους δεις να επαναστατούν από τα κάτω: από το 1845 έως το 1854 είχαν εκδηλωθεί 348 εξεγέρσεις, και στα επόμενα 6 χρόνια (1855-1860) άλλες 474!

Είναι ενδιαφέρον ότι η κατάργηση της δουλοπαροικίας στη Ρωσία συνέπεσε χρονικά με τον αμερικανικό Εμφύλιο που κατήργησε τη δουλεία. Σπάνια υπήρχαν κυρώσεις για κακομεταχειρίσεις των δουλοπαροίκων. Οι ευγενείς και η κυβερνητική μηχανή απαντούσαν σκληρά στην αντίσταση των αγροτών και επέβαλλαν τη θέλησή τους με τη βία. Πράγματι, κομμάτια της κληρονομιάς εκείνης της εποχής είναι η βία που χρησιμοποιήθηκε από τις τοπικές αρχές και η πεποίθηση ότι οι δουλοπάροικοι ήταν ανίκανοι να διαχειρίζονται τις δικές τους υποθέσεις. Βέβαια, υπήρχαν σημαντικές διαφορές ανά περιοχή. Στον Νότο, τα μεγάλα κτήματα προσέφεραν καλύτερες προϋποθέσεις για παραγωγή σιτηρών, και γι' αυτό η καταπίεση των δουλοπαροίκων ήταν πολύ πιο έντονη. Αντίθετα στα βόρεια, τα εδάφη ήταν πολύ λιγότερο εύφορα και οι υποχρεώσεις τους μπορούσαν να εκπληρωθούν είτε σε χρήμα είτε σε είδος, είτε με μεικτή πληρωμή.

Η ήττα στον Κριμαϊκό Πόλεμο είναι σαφές ότι επέσπευσε τη λύση του αγροτικού προβλήματος, αφού η δουλοπαροικία θεωρήθηκε ως δείγμα κοινωνικής και οικονομικής καθυστέρησης που έδωσε το στρατιωτικό και τεχνολογικό πλεονέκτημα στις Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης. Η αποτυχία του τσαρικού στρατού και η διπλωματική αποτυχία στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι (1856), που τερμάτισε τον πόλεμο, ανέδειξαν την ανεπάρκεια των πολιτικών, στρατιωτικών, κοινωνικών και οικονομικών θεσμών της χώρας. Η κυβέρνηση απαιτούσε μεγαλύτερο στρατό και γενική στρατολόγηση, αλλά κάτι τέτοιο προϋπέθετε ότι όλοι οι αγρότες θα θεωρούνταν κανονικοί πολίτες της χώρας.

Παρ' όλα αυτά, ο Αλέξανδρος Β΄ ήταν επιφυλακτικός στο να αποδεχθεί τη λύση της κατάργησης. Η κυβέρνηση έφτασε στην απόφαση να την υιοθετήσει μόνο μετά από την έναρξη μιας μεγάλης τραπεζικής κρίσης που την προκάλεσε ο ασυγκράτητος πληθωρισμός εξαιτίας αγορών σιτηρών στον Νότο, κοντά στις περιοχές των εμπόλεμων συγκρούσεων. Οι πληθωριστικές πιέσεις θα πλήξουν τη λειτουργία των τραπεζών στη Μόσχα και στην Αγία Πετρούπολη, και θα δημιουργήσουν το κατάλληλο υπόβαθρο για να ξεκινήσει και πάλι η συζήτηση (το 1857 ιδρύθηκε νέα επιτροπή) για το αγροτικό ζήτημα. Στις 4 Δεκεμβρίου του 1858 ο Αλέξανδρος Β΄ ανακοίνωσε ότι είχε ληφθεί η απόφαση για την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Ο κρατικός προϋπολογισμός δεν μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς τη σταθερότητα του τραπεζικού συστήματος. Και η σταθερότητα αυτή εξαρτιόταν σε σημαντικό βαθμό από τα έσοδα που το κράτος προσποριζόταν από τη γεωργία. Οι απελευθερωμένοι δουλοπάροικοι, λοιπόν, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και ως φορολογικά υποκείμενα και ως επιστρατευμένοι για τις ανάγκες του ρωσικού στρατού.

Οι δουλοπάροικοι ήταν διεσπαρμένοι άνω στην επικράτεια της Ρωσίας: 28,5% στις δώδεκα κεντρικές περιοχές χωρίς μαύρη γη, 22,5% στις περιοχές της κεντρικής μαύρης γης (δηλαδή στις επαρχίες Βορόνεζ, Λίπετσκ, Μπέλγκοροντ, Ταμπόφ, Ορλόφ και Κουρσκ), 17,8% στις επαρχίες της Ουκρανίας, μόνο 6% στις επαρχίες κατά μήκος του ποταμού Βόλγα, 1,9% στην περιοχή των Ουραλίων και 3,2% στη Νέα Ρωσία. Οι οικιακοί δουλοπάροικοι ανέρχονταν σε ένα ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό στις περιοχές μαύρης γης (21% στο Αικατερινοσλάβ και 24% στη Χερσώνα, στο Κουρσκ και στο Χάρκοβο), εκεί δηλαδή που τα εδάφη ήταν ιδιαίτερα γόνιμα και σπέρνονταν με σιτηρά.

Σύμφωνα την απογραφή πληθυσμού των ετών 1857-1859, 23,1 εκατομμύρια άνθρωποι (και των δύο φύλων) από τα 62,5 εκατομμύρια άτομα που κατοικούσαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία βρίσκονταν σε καθεστώς δουλοπαροικίας, δηλαδή περί το 37%. Για το κρίσιμο έτος 1861, έτος κατάργησης της δουλοπαροικίας, ο Κάρολ Σκοτ Λέοναρντ υπολογίζει ότι ο πληθυσμός στα 49 κυβερνεία (gubernii) της Ευρωπαϊκής Ρωσίας ανερχόταν σε 59,33 εκατομμύρια, και από αυτά περί τα 43 εκατομμύρια ήταν δουλοπάροικοι (μετρώντας όμως και τους απελευθέρους των κρατικών γαιών), χωρισμένοι σε τρεις κατηγορίες: α) τους ιδιωτικούς ή οικιακούς δουλοπαροίκους, δηλαδή όσους εργάζονταν σε ιδιωτικές γαίες γαιοκτημόνων και αριθμούσαν περί τα 21,16 εκατομμύρια, δηλαδή το 37,5% των αγροτών της Ευρωπαϊκής Ρωσίας, β) τους κρατικούς δουλοπαροίκους, δηλαδή όσους εργάζονταν σε κρατικές γαίες και αριθμούσαν περί τα 20,05 εκατομμύρια: απελευθερωμένοι ως έναν βαθμό, απολάμβαναν δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας να αλλάξουν κτήμα, απόκτησης ιδιοκτησίας στο όνομά τους και σχηματισμού δήμων (volosts) με περιορισμένα δικαιώματα αυτοδιοίκησης. Ωστόσο, μπορούσαν επίσης να μεταφερθούν από το κράτος σε στρατιωτικούς οικισμούς και να στρατολογηθούν. Και τέλος, γ) τους αυτοκρατορικούς δουλοπαροίκους, που περιλάμβαναν αγρότες που κατοικούσαν σε εδάφη που ανήκαν στη βασιλική οικογένεια ή σε εξαρτημένες από αυτήν περιοχές (udel) και αριθμούσαν περί τα 2,02 εκατομμύρια. Επιπλέον, 240.000 δούλευαν σε κρατικά ορυχεία (Carol S. Leonard, 2010: 36-38).

Οι αρχές της μεταρρύθμισης του 1861 έχουν πολλά κοινά με την πρόταση που είχε διατυπώσει ο Κωνσταντίν Καβέλιν λίγα χρόνια πριν. Ο Καβέλιν, που μαζί με τον Τιμοφεί Γκρανόφσκι και τον Αλεξάντρ Γκέρτσεν ήταν οι ηγετικές μορφές του κύκλου των Δυτικόφιλων, στο έργο του *Μνημόνιο για την απελευθέρωση των αγροτών* (1855), εξαιτίας του οποίου απολύθηκε από τη θέση του δασκάλου του διαδόχου, πρότεινε την εξαγορά γης για τους αγρότες μέσω δανείου το οποίο θα εκχωρούσε στους αγρότες ένα είδος αγροτικής τράπεζας και την αποπληρωμή του με επιτόκιο 5% ετησίως τα επόμενα 37 χρόνια (Larisa Zakharova, 2006: 597· Geoffrey Hosking, 2011: 277).

Τα διατάγματα που αφορούσαν στην κατάργηση της δουλοπαροικίας δημοσιεύτηκαν στις 19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου του 1861. Η απελευθέρωση των δουλοπαροίκων έδωσε στον Αλέξανδρο Β' το προσωνύμιο «Απελευθερωτής» (Освободитель), το οποίο βέβαια αργότερα οι Βούλγαροι επαναστάτες θεώρησαν ότι αφορούσε και τη βοήθειά του για την απελευθέρωση της Βουλγαρίας. Η κατάργηση ήταν στην πραγματικότητα μια σειρά ξεχωριστών νόμων που ρύθμιζαν αυτή την παραχώρηση ελευθερίας και την εφαρμογή της. Μια κυρία διάταξη, για παράδειγμα, διατυπώνει το δικαίωμα των αγροτών να χρησιμοποιήσουν μόνιμα τη γη που τους έχει παραχωρηθεί, ένα δικαίωμα σημαντικής αξίας για τον εκδυτικισμό της εικόνας της τσαρικής Ρωσίας.

Τελικά, σύμφωνα με τις 17 νομοθετικές πράξεις που συνόδευαν το βασικό διάταγμα του Αλέξανδρου Β', οι αγρότες που έβγαιναν από το καθεστώς δουλοπαροικίας έπρεπε να πληρώνουν 6% ετησίως για το δάνειο που έλαβαν για 49 χρόνια. Όμως, ενώ αυτό το μοντέλο θα μπορούσε να λειτουργήσει μόνο εάν υπήρχε ένα είδος αγροτικής τράπεζας που θα παραχωρούσε χαμηλότοκα δάνεια στους πρώην δουλοπαροίκους, η Τράπεζα Αγροτικής Γης, την οποία πρότεινε ο Καβέλιν, δημιουργήθηκε τελικά μόλις το 1883 (Carol S. Leonard, 2010: 59, 137).

Έτσι, παρότι το διάταγμα και οι νομοθετικές πράξεις του 1861 παραχωρούσαν στους δουλοπαροίκους άμεσα προσωπικά δικαιώματα (το δικαίωμα να παντρεύονται, να συνάπτουν αστικές συμβάσεις, να αποκτούν γη και να ασκούν αγωγές), η «απελευθέρωση» γινόταν μια σύνθετη κοινωνική και οικονομική διαδικασία. Η κύρια πράξη με τίτλο «Γενικοί κανονισμοί για τους αγρότες που εξέρχονται από τη δουλοπαροικία» περιείχε τους κύριους όρους της αγροτικής μεταρρύθμισης: οι χωρικοί έπαψαν να αποκαλούνται δουλοπάροικοι και άρχισαν να θεωρούνται «προσωρινά υπόχρεοι». Οι αγρότες έλαβαν τα δικαιώματα των «ελεύθερων κατοίκων της υπαίθρου», δηλαδή την πλήρη αστική δικαιοπρακτική ικανότητα σε ό,τι σχετίζεται με τα ειδικά δικαιώματα και ευθύνες τους, τη συμμετοχή στην αγροτική κοινότητα και την ιδιοκτησία επί της εκχωρούμενης γης. Αγροτικά σπίτια, κτήρια και όλη η κινητή περιουσία των αγροτών αναγνωρίστηκαν ως προσωπική τους περιουσία. Δόθηκε στους αγρότες το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης, με την κοινότητα (mir) να παίζει καθοριστικό ρόλο.

Όμως, από την άλλη πλευρά, οι ιδιοκτήτες γης διατήρησαν την κυριότητα όλων των εκτάσεων που τους ανήκαν, αλλά ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στους αγρότες έναν «οικισμό» (ένα οικόπεδο) και ένα χωράφι για χρήση. Οι εκτάσεις αγροτεμαχίων δεν παρασχέθηκαν σε αγρότες προσωπικά, αλλά για συλλογική χρήση των αγροτικών κοινοτήτων, οι οποίες μπορούσαν να τις διανείμουν μεταξύ των αγροτών κατά τη διακριτική τους ευχέρεια. Το ελάχιστο μέγεθος ενός αγροτεμαχίου για κάθε τοποθεσία καθορίστηκε με νόμο. Για τη χρήση της παραχωρούμενης γης, οι αγρότες έπρεπε να υπηρετήσουν ή να πληρώσουν σχετικό τέλος και δεν είχαν το δικαίωμα να την αρνηθούν για 9 χρόνια. Το μέγεθος της κατανομής του αγρού και οι δασμοί έπρεπε να καταγραφούν σε χάρτες, που καταρτίζονταν από τους ιδιοκτήτες γης για κάθε κτήμα και επαληθεύονταν από μεσάζοντες. Δόθηκε στις αγροτικές κοινότητες το δικαίωμα εξαγοράς της περιουσίας και, κατόπιν συμφωνίας με τον ιδιοκτήτη της γης, της κατανομής των αγρών, μετά την οποία έπαυαν όλες οι υποχρεώσεις των αγροτών προς τον γαιοκτήμονα (Carol S. Leonard, 2010: 59-61).

Όσοι ήλπιζαν να διατηρήσουν όλο το μερίδιο της διανεμημένης γης θα περίμεναν δύο χρόνια, συνεχίζοντας περαιτέρω την προσωρινή υποχρέωση προς τους πρώην μεγαλογαιοκτήμονές τους. Όσοι δεν ήθελαν να είναι «προσωρινά υπόχρεοι» μπορούσαν να πάρουν το ένα τέταρτο της ελάχιστης επιτρεπόμενης κατανομής και να είναι απαλλαγμένοι από περαιτέρω πληρωμές. Μέχρι το 1882, όμως, μόνο το 3% των αγροτών είχε λάβει το ένα τέταρτο του μεριδίου του. Αυτοί οι *darstvenniki* (δικαιούχοι δωρεάς) επέλεξαν τη σχετική φτώχεια και την άμεση ελευθερία. Οι υπόλοιποι παρέμειναν προσωρινά υπόχρεοι σε ιδιωτικά κτήματα και συνέχιζαν να χρωστούν ενοίκια ή εργατικά τέλη, ενώ περίμεναν η γη να γίνει δική τους. Οι ευγενείς είχαν επίσης μία επιλογή. Μπορούσαν, εάν το επιθυμούσαν, να συνεχίσουν να έχουν υποταγμένους τους πρώην δουλοπαροίκους στα κτήματά τους και να εισπράττουν ενοίκιο με τη μορφή χρήματος ή εργασίας, αν και η τελευταία μορφή τελών (η αγγαρεία δηλαδή) θα έπρεπε να καταργηθεί σταδιακά, ή θα μπορούσαν να προχωρήσουν σε έναν διακανονισμό με τη σύμφωνη γνώμη της αγροτικής κοινότητας. Όπου οι αγρότες αντιστέκονταν στον διακανονισμό, οι ευγενείς μπορούσαν να ζητήσουν από την κυβέρνηση να παρέμβει (Carol S. Leonard, 2010: 39-40).

Τα καταστατικά των κοινοτήτων επέβαλλαν στους αγρότες να προσφεύγουν για δικαστικά θέματα σε ειδικά δικαστήρια που αποφάσιζαν με βάση το εθιμικό και όχι το κωδικοποιημένο δίκαιο, εκτός από τις κεφαλαιακές υποθέσεις. Οι πρώην δουλοπάροικοι θα μπορούσαν να γίνουν ιδιοκτήτες της διανεμημένης γης, αλλά μόνο μετά την πλήρη αποπληρωμή του τέλους εξαργύρωσης. Μέχρι τότε η κοινότητα ήταν ο ιδιοκτήτης της γης και ο ελεγκτής των συμφωνιών.

Η χειραφέτηση των δουλοπαροίκων ήταν η αρχή μιας ροής μέτρων ελευθέρωσης, των «Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων» (1856-1874). Έφεραν χαλαρούς περιορισμούς στο ταξίδι, άρση της λογοκρισίας και βελτίωσαν το εκπαιδευτικό σύστημα. Ωστόσο, δεν περιόρισαν τις εξουσίες του αυτοκράτορα αφού αυτός δεν παραχωρούσε σύνταγμα, ενώ τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των αγροτών πάνω στη γη παρέμειναν υπό την αίρεση της διευθέτησης και της πληρωμής των τελών εξαργύρωσης προς τους γαιοκτήμονες.

11.3 Το ζήτημα των εθνοτήτων στη Ρωσική Αυτοκρατορία

Σχεδόν από την ίδρυσή της η Ρωσία υπήρξε πολυεθνικό κράτος. Πολύ πριν μιλήσει κανείς για τη «Ρωσική Αυτοκρατορία» (Rossiiskaia Imperiia), μία ονομασία που χρονολογείται από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Πέτρου Α΄ του Μεγάλου, ένα μωσαϊκό από εθνικές ομάδες ζούσε στις περιοχές που διεκδικούσε ο Ρώσος Τσάρος. Ωστόσο, οι ίδιες οι έννοιες «έθνος» και «εθνικότητα» εν πολλοίς απουσίαζαν στην αυτοκρατορική Ρωσία, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Αντιθέτως, η θρησκεία, και πιο συγκεκριμένα ο ρόλος της ορθόδοξης θρησκείας (pravoslavie), για τον προσδιορισμό της ρωσικής εθνικής ταυτότητας, ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Έτσι, ακόμη και σήμερα, ένας Ρώσος καθολικός ή μουσουλμάνος είναι εννοιολογικά δύσκολο να γίνει αποδεκτός από πολλούς Ρώσους.

Όπως παρατηρεί ο Τέοντορ Γουίλκς, στα ρωσικά μπορεί κανείς να διακρίνει μεταξύ του «ρωσικού» ως πολιτιστικής/εθνικής κατηγορίας (russkii) και του «ρωσικού» ως πολιτικού/γεωγραφικού προσδιορισμού (rossiiskii). Πρακτικά, ωστόσο, η διάκριση δεν απέκτησε ποτέ σταθερό χαρακτήρα στην αυτοκρατορική περίοδο. Ακόμη πιο αντιφατική, ίσως, είναι η χρήση του όρου «εκρωσισμός» τόσο στην ιστοριογραφία της εποχής όσο και στην επακόλουθη. Η Ρωσική Αυτοκρατορία δεν εναγκαλίστηκε την ποικιλομορφία – μία τέτοια ιδέα θα φαινόταν παράλογη στους τσάρους και στους υπηρέτες τους. Θεωρούσαν ως δεδομένη την υπεροχή του ρωσικού πολιτισμού (συμπεριλαμβανομένης της γλώσσας) και της ρωσικής ορθοδοξίας εντός της αυτοκρατορίας. Αλλά η αυτοκρατορική Ρωσία δεν είχε τους πόρους ούτε ακόμη και τη θέληση να διεξαγάγει συνεπή και ενεργά προγράμματα εθνικής αφομοίωσης ή εθνοκάθαρσης είτε μέσω της εκπαίδευσης είτε πιο βίαιων μεθόδων (Theodore R. Weeks, 2006: 27-28). Όπως εύστοχα σχολιάζει για το ίδιο θέμα ο Αλεξέι Μίλλερ,

στο σημείο αυτό δεν πρέπει να δούμε μια αντίφαση μεταξύ μιας προοπτικής συγκρότησης ενός καθαρού ρωσικού εθνικού κράτους όπως το κατανοούσαν οι κλασικοί της θεωρίας περί έθνους (όπως ο Γκέλνερ και ο Άντερσον) και μιας αντίπαλης εκδοχής που θα πρότεινε τη διατήρηση μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Η Ρωσική Αυτοκρατορία μπορεί να μην κατάφερε να γίνει υπερπόντια, όπως η Ισπανική, η Αγγλική και Γαλλική, αλλά η επέκτασή της στην Ευρασιατική Πλάκα, πάνω σε ένα παλίμψηστο διαφορετικών εθνοτήτων και θρησκειών, την οδήγησε να ακολουθήσει ανάλογους τρόπους πολιτισμικής αφομοίωσης που είχαν ακολουθήσει και οι άλλες αποικιακές αυτοκρατορίες, κυρίως ως προς το ζήτημα της γλώσσας. Υπό αυτή την έννοια, πράγματι, η ρωσική περίπτωση πρέπει να θεωρείται υβριδική (Alexei Miller, 2015: 309-311).

Η τσαρική πολιτική για τις εθνότητες δεν ήταν στην πραγματικότητα μία και ενιαία. Αντιθέτως, πάρθηκαν πολύ διαφορετικά μέτρα ελέγχου των πληθυσμών αυτών τόσο σε σχέση με τον χώρο (για παράδειγμα, στον Καύκασο, στην Πολωνία ή στην Κεντρική Ασία) όσο και σε σχέση με τον χρόνο (σε διαφορετικές περιόδους). Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα η ρωσική πολιτική επέβαλε σχέσεις εξάρτησης των περιοχών αυτών με το ρωσικό κράτος. Με την άνοδο, όμως, της Μεγάλης Αικατερίνης στον θρόνο, είχαμε μια τροποποίηση του μοντέλου αυτού, αφού έδωσε τη δυνατότητα σε μέλη της άρχουσας ελίτ αυτών των εθνοτήτων να αναλάβουν την πολιτική διαχείριση με απώτερο στόχο την πλήρη ενσωμάτωση στην αυτοκρατορία. Το παράδειγμα του Στάνισλαβ Αύγουστου Πονιατόφσκι ως βασιλιά της Πολωνίας είναι χαρακτηριστικό. Αντίθετα, ο γιος της Παύλος, στο σύντομο διάστημα που κυβέρνησε, αναζήτησε έναν συμβιβασμό μεταξύ της παλαιάς και της νέας πολιτικής, αναγνωρίζοντας την περιφερειακή ταυτότητα των παραμεθόριων εδαφών με βάση την ιστορία, τη θρησκεία, την οικονομία και τα έθιά τους. Από την άλλη, ο Αλέξανδρος Α΄ προχώρησε στην ενσωμάτωση των περιοχών αυτών στη ρωσική επικράτεια με χαρακτηριστικές περιπτώσεις την προσάρτηση της Δουκάτου της Φινλανδίας (1808-1809) και του Βασιλείου της Πολωνίας (1815), πολιτική οντότητα που διαδέχθηκε το ναπολεόντειο Δουκάτο της Βαρσοβίας. Στο τέλος, όμως, η αυτοκρατορική κυβέρνηση βρέθηκε να αναπτύσσει μια πολιτική σχέσεων εμπιστοσύνης με τις «περιφερειακές» αυτές κοινωνίες που ενσωματώνονταν όλο και περισσότερο στην πολιτική δομή της αυτοκρατορίας.

Καθώς η αυτοκρατορία επεκτεινόταν, ο Αλέξανδρος Α΄ έπαιξε με μια σειρά από πολιτικά και διοικητικά σχήματα για να τη μετατρέψει σε μια ένωση μεγάλων περιφερειών με επικεφαλής γενικούς κυβερνήτες με εκτεταμένες εξουσίες και συνεπικουρούμενους από περιφερειακές υπηρεσίες, είτε διορισμένες ή ακόμη και εκλεγμένες – ένα είδος εσωτερικής ομοσπονδοποίησης. Το πείραμα ξεκίνησε το 1816 και έληξε 10 χρόνια αργότερα με την άνοδο στον θρόνο του Νικόλαου Α΄. Η αυτοκρατορική κυβέρνηση, που προσπαθούσε ήδη από τη δεκαετία του 1780 να δημιουργήσει μια ομοιόμορφη διοικητική δομή από το ένα άκρο της αυτοκρατορίας στο άλλο, αντιμετώπισε το δίλημμα είτε της επιβολής μιας συγκεντρωτικής πολιτικής πάνω στις περιφέρειες είτε της επέκτασης στον ρωσικό πυρήνα του μοντέλου της περιφερειακής διοίκησης που εφαρμόστηκε στην Πολωνία και στη Φινλανδία. Η πρωτοτυπία του τελευταίου συνίστατο στη χρήση του Πολωνικού Χάρτη του 1815 και στην οργάνωση της φινλανδικής κεντρικής διοίκησης ως μοντέλων για τη χάραξη μεγάλων διοικητικών μονάδων σε ολόκληρη την αυτοκρατορική επικράτεια, δημιουργώντας ένα ομοιόμορφο πλέγμα για ολόκληρη την αυτοκρατορία που διοικείται από γενικούς κυβερνήτες που λογοδοτούν μόνο στον αυτοκράτορα.

Οι γενικοί κυβερνήτες θα ήταν το αντίστοιχο των διοικητών ενός στρατιωτικού σώματος. Ο Τσάρος, ως ηγέτης ολόκληρης της αυτοκρατορίας, επικουρούμενος από τον αρχηγό του στρατού και τον αρχηγό του Ανωτάτου Δικαστηρίου όσον αφορά στην πολιτική διοίκηση, θα κυβερνούσε την αυτοκρατορία του με τη βοήθεια περίπου 12 τέτοιων στρατηγών διοικητών, ή 24 στρατηγών. Κάθε περιοχή, αφού της είχε δοθεί πολιτικό σύνταγμα, θα ανέπτυξε μια αίσθηση κοινότητας με τις άλλες περιοχές, καθώς και την αίσθηση ενός κοινού αυτοκρατορικού πεπρωμένου. Το πείραμα μας θυμίζει τη χρήση των θεσμών των επαρχιών της Βαλτικής που έκανε η Αικατερίνη Β΄ για να πραγματοποιήσει τις μεταρρυθμίσεις της περιόδου 1775-1785, αλλά το όραμα του Αλέξανδρου ήταν πραγματικά επαναστατικό. Ένας συνταγματικός χάρτης και οι περιφερειακές διοικήσεις θα εδραίωναν την ενότητα της αυτοκρατορίας. Παρότι πολλά από αυτά έμοιαζαν ουτοπικά, είχε σημειωθεί μια σχετική πρόοδος έως το 1825 στην εκτέλεση του προγράμματος. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Νικόλαος Α΄ επέστρεψε τελικά στην πιο παραδοσιακή πολιτική της διατήρησης της διάκρισης μεταξύ του ρωσικού πυρήνα και των παραμεθόριων περιοχών, επιδιώκοντας σταδιακά να τους στερήσει την αυτονομία τους. Η αστυνομία και ο στρατός ήταν επαρκή μέσα για να την επιβάλουν παντού.

Όπως σωστά παρατηρεί ο Ντόμινικ Λίβεν, ως τα μέσα του 19ου αιώνα, το τσαρικό κράτος ήταν περισσότερο μία δυναστική αριστοκρατική, παρά μία εθνική ρωσική αυτοκρατορία. Και μέσα σε αυτή την αυτοκρατορία πολύ συχνά ο ρωσικός πληθυσμός γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης πολύ περισσότερο από τις περιφερειακές τοπικές εθνότητες. Προφανέστατα, Γερμανοί της Βαλτικής, Ουκρανοί, Γεωργιανοί και άλλοι αριστοκράτες κέρδιζαν πολύ περισσότερα από την αυτοκρατορία από ό,τι οι καταπιεσμένοι Ρώσοι αγρότες. Η ενσωμάτωση μη Ρώσων αριστοκρατών στη ρωσική αριστοκρατική ελίτ, η ίδια η ταυτότητα της οποίας είχε

μεταλλαχθεί από τις διαδικασίες εκδυτικισμού, ήταν ένα ζωτικό και πολύ επιτυχημένο στοιχείο στη δημιουργία και στη διατήρηση της αυτοκρατορίας. Το τσαρικό καθεστώς ποτέ δεν εγκατέλειψε εντελώς την πολιτική της ενσωμάτωσης. Ωστόσο, η παλιά στρατηγική της συμμαχίας με τους τοπικούς αριστοκράτες ήταν ξεκάθαρα ανεπαρκής για τον εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας. Αυτό έγινε για πρώτη φορά αντιληπτό στην Πολωνία, όπου οι περισσότεροι από τους τοπικούς αριστοκράτες αρνήθηκαν να συνεργαστούν με το αυτοκρατορικό κέντρο και ηγήθηκαν των εξεγέρσεων του 1831 και 1863. Έτσι, τα πειράματα του Αλέξανδρου Α΄ για ένα είδος περιφερειακής αυτονομίας την οποία θα συντονίζει το αυτοκρατορικό κέντρο εγκαταλείφθηκαν, και μια εκδοχή ρομαντικού ρωσικού εθνικισμού στήριξε πολιτικές εκρωτισμού και διοικητικού συγκεντρωτισμού (Dominic Lieven, 2006: 21-22).

Ο βασικός στόχος του ρωσικού εθνικισμού την περίοδο αυτή είναι η παγίωση της ηγεμονίας απέναντι στους άλλους λαούς της ομάδας των ανατολικών Σλάβων: Ουκρανούς και Λευκορώσους. Το 1897, μόνο το 44% του πληθυσμού της αυτοκρατορίας ήταν Ρώσοι: ορίζοντας τους Ουκρανούς (Μικρορώσους) και τους Λευκορώσους ως Ρώσους, οι οποίοι απλώς μιλούσαν μία τοπική διάλεκτο, το 44% εκτοξευόταν στα δύο τρίτα του συνολικού πληθυσμού. Από την άλλη, οι νομάδες και οι μουσουλμάνοι της Κεντρικής Ασίας θεωρούνταν ως υπερβολικά βάρβαροι πολιτισμικά για να αποτελέσουν πολιτική απειλή, ενώ οι μικρότεροι χριστιανικοί λαοί (χώρες της Βαλτικής και του Καυκάσου) θεωρούνταν υπερβολικά αδύναμοι για να διατηρήσουν έναν διαφορετικό υψηλό πολιτισμό, πόσο μάλλον πολιτική ανεξαρτησία απέναντι στο αυτοκρατορικό κέντρο.

Στη ρωσική περίπτωση, η διαχείριση της πολυεθνικότητας ήταν καταδικασμένη να γίνεται όλο και δυσκολότερη, αφού συνέβη κάτι αντίστοιχο με ό,τι συνέβη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: το αίτημα για απόδοση συνταγματικών ελευθεριών επέτρεψε στους εθνικιστές να ενισχύσουν τη θέση τους, είτε εμφανιζόμενοι ως εκπρόσωποι των εθνοτήτων για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων είτε μέσα από τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού όπως η καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, που καθιστούσε πιο εύκολη τη στρατολόγηση των μεγάλων μαζών. Εντούτοις, το 1914 ο μειονοτικός εθνικισμός δεν αποτελούσε άμεση απειλή για το καθεστώς. Οι περισσότεροι μη Ρώσοι ήταν ακόμη αγρότες και νομάδες, και συνήθως πέραν της εμβέλειας των εθνικιστικών πολιτικών. Πολλοί από τους υπηκόους του Τσάρου θεωρούσαν το αυτοκρατορικό καθεστώς γενικότερα και τη Ρωσική Αυτοκρατορία ειδικότερα ως αναπόδραστες πραγματικότητες σε μία ιμπεριαλιστική εποχή. Η συμμετοχή, όμως, της Ρωσίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποδυνάμωσε τις ικανότητες του κέντρου να επιβληθεί στις περιφέρειες και αναζωπύρωσε τα αιτήματα των μη ρωσικών εθνικών κινημάτων. Ακόμη, όμως, και σε αυτή την περίπτωση, απλώς και μόνο ο έλεγχος του σιδηροδρομικού δικτύου από τους μπολσεβίκους επέτρεψε την αποκατάσταση του ελέγχου των φυγόκεντρων τάσεων και την ανακατεύθυνση των στόχων των εθνικών κινημάτων προς τη λύση της σοβιετικής ομοσπονδιοποίησης και όχι της κρατικής απόσχισης (Dominic Lieven, 2006: 22-23).

Στον Νότο βέβαια υπήρχε το πρόβλημα του ελέγχου των Κοζάκων. Και εκεί, η εδραίωση της αυτοκρατορικής εξουσίας στην Υπερκαυκασία και η δημιουργία μιας ισχυρής πολιτικής και στρατιωτικής έδρας στην Τιφλίδα, τερμάτισε τον ρόλο των Κοζάκων του Ντον ως «παραμεθόριας κοινωνίας». Ο αντίκτυπος της αυτοκρατορικής κυριαρχίας ήταν πιο σοβαρός στη Γεωργία από ό,τι στη Φινλανδία, στην Πολωνία και στις επαρχίες της Βαλτικής, επειδή η Υπερκαυκασία ήταν πεδίο πολέμου και η γεωργιανή κοινωνία δεν είχε τους πόρους για να ικανοποιήσει τις προσδοκίες της αυτοκρατορίας. Αλλά υπήρχαν αρκετοί Γεωργιανοί πρόθυμοι να συμβάλουν στο δύσκολο έργο της αυτοκρατορικής πολιτικής (η οικογένεια Μπαγκρατιόν είναι η πιο γνωστή περίπτωση). Το ίδιο συνέβαινε με τους Τάταρους της Κριμαίας (εδώ χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Αλεξάντρ Ρουντσέβιτς, γιου ενός Τάταρου της Κριμαίας που είχε συμμαχήσει με τους Ρώσους το 1770), αλλά και βέβαια με τους Έλληνες στα οθωμανικά Βαλκάνια (ο Ιωάννης Καποδίστριας φυσικά είναι η πιο εξέχουσα προσωπικότητα που υπηρέτησε ως αυτοκρατορικός υπουργός Εξωτερικών από το 1816 έως το 1822) (John P. LeDonne, 2004: 211).

11.3.1 Το πρόβλημα των εθνοτήτων από τον Ιβάν Α΄ τον Τρομερό μέχρι τον Μεγάλο Πέτρο

Όταν ο Μέγας Πέτρος ανέβηκε στον θρόνο, η Ρωσική Αυτοκρατορία ήδη εκτεινόταν από τη Λευκή Θάλασσα και το Πσκοφ στα δυτικά μέχρι τον Ειρηνικό ωκεανό. Παρότι κάποιες μικρές φιννικές φυλές ζούσαν σε μοσχοβίτικο έδαφος από νωρίς, η πραγματική απαρχή της Ρωσίας ως μίας πολυεθνικής αυτοκρατορίας μπορεί να χρονολογηθεί μάλλον με ακρίβεια στα έτη 1552-1556, όταν δηλαδή, όπως ήδη είδαμε, ο Ιβάν Α΄ ο Τρομερός κατέλαβε τα χανάτα του Καζάν και του Άστραχαν στον Βόλγα, περιλαμβάνοντας στα εδάφη του Μεγάλου Πριγκιπάτου της Μοσχοβίας κάποιες χιλιάδες μουσουλμάνους Τάταρους. Η κατάληψη του Καζάν και του Άστραχαν άνοιξε τον δρόμο για την κατάληψη της Σιβηρίας και συνεπώς για τη συμπερίληψη και πολλών άλλων φυλών στο ρωσικό κράτος. Γενικά, η Μόσχα επέτρεψε στους Τάταρους αξιωματούχους να διατηρήσουν

το καθεστώς και την ιδιοκτησία τους, απαιτώντας ωστόσο να είναι νομιμόφρονες προς την αυτοκρατορία. Μόνο τον 18ο αιώνα ο Πέτρος, και με λιγότερη συνέπεια οι διάδοχοί του, πίεσε τους μουσουλμάνους γαιοκτήμονες να αποδεχθούν τη ρωσική ορθοδοξία ή να παραδώσουν τις ιδιοκτησίες τους. Εδώ και πάλι το κομβικό ζήτημα δεν ήταν η εθνικότητα αλλά η θρησκεία. Οι εκχριστιανισμένοι Τάταροι γαιοκτήμονες δεν εγκατέλειψαν πάντως εύκολα τις εθνικές και πολιτιστικές τους δραστηριότητες (Paul Bushkovitch, 2006: 489).

Η Ρωσία, έχοντας επιβληθεί επί των μουσουλμανικών χανάτων του Βόλγα, και αντιμετωπίζοντας ακόμη μεγάλες αντιστάσεις στην προσπάθειά της να καταλάβει εδάφη στη Δύση (από τους Σουηδούς) και στο Νότο (από τους Οθωμανούς), για την εξάπλωσή της λογικό ήταν να στραφεί προς την Ανατολή. Η κατάκτηση της Σιβηρίας συνήθως συνδέεται με την οικογένεια Στρόγκανοφ, και ιδίως με τον Κοζάκο διοικητή Ερμάκ, ο οποίος βοήθησε στη νίκη κατά των μουσουλμάνων δεσποτών της δυτικής Σιβηρίας τη δεκαετία του 1580, ανοίγοντας τον δρόμο για τη ρωσική κατάκτηση ολόκληρης της αραιοκατοικημένης εδαφικής έκτασης ανάμεσα στα Ουράλια και στον Ειρηνικό. Η πόλη Οχότσκ στον Ειρηνικό ωκεανό θα ιδρυθεί το 1648 ([Χάρτης 11.3](#)).

Χάρτης 11.3 Οι διαδοχικές επεκτάσεις της Ρωσίας στην Ασία, 1533-1894.
(Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Britannica σε <https://www.britannica.com/place/Russian-Empire#/media/1/753050/3392>)

Η ρωσική επέκταση σε αυτή την τεράστια περιοχή προχωρούσε αργά αλλά χωρίς να συναντήσει σοβαρά εμπόδια. Οι ντόπιοι πληθυσμοί, ένα τεράστιο κράμα από ποικίλες γλωσσικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές ομάδες, ήταν σπάνια σε θέση να αντισταθούν στους καλύτερα οπλισμένους και οργανωμένους Ρώσους. Αλλά

και οι τελευταίοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για την επιβολή στους πληθυσμούς αυτούς του φόρου yasak, που αφορούσε το εμπόριο γούνας, παρά για τον άμεσο διοικητικό έλεγχό τους. Λίγες εθνοτικές ομάδες αντιτάχθηκαν στη ρωσική επέκταση (και του φόρου yasak) προς ανατολάς κατά τον 17ο αιώνα, όπως για παράδειγμα οι νομάδες Καλμούκοι, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Η διαδικασία εδαφικής εξάπλωσης κατοχυρώθηκε από τη Συνθήκη του Νέρτσινσκ το 1689, μεταξύ της Ρωσίας και της Κίνας, η οποία καθόρισε τα σύνορα και τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών (Theodore R. Weeks, 2006: 28-29).

11.3.2 Το πρόβλημα των εθνοτήτων από τον Μεγάλο Πέτρο στη Μεγάλη Αικατερίνη

Μετά τη συντριπτική του νίκη επί του Καρόλου ΙΒ΄ της Σουηδίας στην Πολτάβα το καλοκαίρι του 1709, ο Μέγας Πέτρος κατέλαβε τις χώρες της Βαλτικής. Ο Πέτρος προσπάθησε να μη δυσαρεστήσει τις άρχουσες τάξεις σε αυτή τη στρατηγική περιοχή. Οι πόλεις της Ρίγας και του Ρέβαλ (Τάλιν) διατήρησαν τα προνόμιά τους, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης της γερμανικής γλώσσας και μεγάλη διοικητική αυτονομία. Η λιβονική αριστοκρατία (κυρίως γερμανικής εθνοτικής καταγωγής, η οποία κυριαρχούσε στη Λιβονία, δηλαδή στα σημερινά εδάφη της Λετονίας και της νότιας Εσθονίας) συνέχισε να ασκεί τα παραδοσιακά της δικαιώματα και επιπλέον κέρδισε πίσω σημαντικά εδάφη που παλαιότερα είχε χάσει από τους Σουηδούς. Η θρησκευτική ελευθερία των λουθηρανών και των καθολικών δεν αμφισβητήθηκε, παρότι ο αριθμός των ορθόδοξων εκκλησιών αυξήθηκε. Έτσι, η μεταφορά της ηγεμονικής ισχύος από τη Στοκχόλμη στην Αγία Πετρούπολη άλλαξε ελάχιστα την καθημερινότητα αυτών των επαρχιών. Οι ευγενείς και αστοί των βαλτικών χωρών συνέχισαν να ασκούν σχεδόν απόλυτο έλεγχο στην οικονομία και στην κοινωνική ζωή της περιοχής, επωφελούμενοι οι τελευταίοι από το άνοιγμα της ρωσικής αγοράς στα γεωργικά τους προϊόντα. Επιπλέον, μέλη αυτής της βαλτικής γερμανικής αριστοκρατίας συχνά διορίζονταν ως αξιωματούχοι και πρεσβευτές της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, τα αγροτικά στρώματα εσθονικής και λετονικής εθνικής καταγωγής δεν ήταν σημαντικά στους πολιτικούς υπολογισμούς της Αγίας Πετρούπολης (Theodore R. Weeks, 2006: 29-30).

Η νίκη του Μεγάλου Πέτρου στην Πολτάβα σφράγισε επίσης τη μοίρα της Ουκρανίας ως μίας ανεξάρτητης πολιτικής οντότητας. Η συμμαχία του Ουκρανού χατμάνου Μαζέπα με τους Σουηδούς σήμανε την πτώση του· κατά τον 18ο αιώνα η Ρωσία ενίσχυσε τον έλεγχό της στα ανατολικά του Δνείπερου, περιοχές που είχε αποκτήσει με τη Συνθήκη του Ανδρούσοβο το 1654. Πάντως, σημαντικά εδάφη της σύγχρονης Ουκρανίας παρέμειναν υπό οθωμανική και πολωνική κυριαρχία μέχρι αργά τον 18ο αιώνα (Timothy Snyder, 2016: 167-168).

Η Αικατερίνη Β΄ η Μεγάλη (βασίλευσε από το 1762 έως το 1796) συνέχισε το έργο του Μεγάλου Πέτρου για αυτοκρατορική επέκταση. Κατά τη βασιλεία της, η αυτοκρατορία επεκτάθηκε στη Μαύρη Θάλασσα νότια και στον ποταμό Βιστούλα στα δυτικά, καταλαμβάνοντας εδάφη που εγκαταλείφθηκαν από Πολωνούς και Οθωμανούς.

Πιο συγκεκριμένα, οι όροι της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή έδωσαν στη Ρωσία πρόσβαση στη Μαύρη Θάλασσα (ανάμεσα στους ποταμούς Δνείστερο και Μπουγκ). Δύο δεκαετίες αργότερα, η ρωσική κυριαρχία επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη βόρεια ακτή. Αυτή η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη και η κυβέρνηση γρήγορα έθεσε σε εφαρμογή προγράμματα προσέλκυσης νέων εποίκων, ότι αποκαλούσε «Νέα Ρωσία». Στην τοποθεσία ενός τουρκικού οχυρού που ονομαζόταν Yeni Dunai (Νέος Κόσμος) ιδρύθηκε η πόλη της Οδησσού το 1794, για να γίνει σύντομα μία από τις πιο μεικτές εθνολογικά και κοσμοπολίτικες πόλεις στην αυτοκρατορία.

Με τους τρεις διαμελισμούς της Πολωνίας, η Ρωσία απέκτησε σημαντικά εδάφη εκεί όπου σήμερα βρίσκονται η Λευκορωσία, η Ουκρανία και η Λιθουανία. Σε αντίθεση με την Πρωσία και την Αυστρία, η Ρωσία δεν κατέλαβε εθνολογικά πολωνικά εδάφη στους διαμοιρασμούς. Ωστόσο, στα απέραντα ανατολικά εδάφη της πρώην Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, η αριστοκρατία (szlachta στα πολωνικά) ήταν σε γενικές γραμμές Πολωνοί στη γλώσσα και στον πολιτισμό και καθολικοί στη θρησκεία. Οι χωρικοί ήταν Λιθουανοί, Λευκορώσοι και Ουκρανοί στην εθνικότητα και καθολικοί, ορθόδοξοι και συνίτες στη θρησκεία. Έτσι, με τους διαμελισμούς η Ρωσία, αντιμετώπισε όχι ένα, αλλά αρκετά πιθανά «εθνικά ζητήματα», αφήνοντας στην άκρη προς στιγμήν το πιο ενοχλητικό από όλα: το εβραϊκό (Theodore R. Weeks, 2006: 30-31).

Με την καταστροφή της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας και την ενσωμάτωση του ανατολικού μισού της από τη Ρωσική Αυτοκρατορία, η Αγία Πετρούπολη αντιμετώπισε μία πολύ σοβαρή εθνική πρόκληση. Όπως θα ανακάλυπταν οι μεταγενέστεροι τσάροι, η διακυβέρνηση επί των Πολωνών ήταν μακράν η πιο απαιτητική μεταξύ των λαών των δυτικών συνόρων της αυτοκρατορίας. Οι Πολωνοί διέφεραν από τις άλλες εθνικές ομάδες που ζούσαν εντός της αυτοκρατορίας, λόγω της μακράς και εξέχουσας ιστορίας τους ως μεγάλης δύναμης (οι Ρώσοι οπωσδήποτε δεν ξεχνούσαν τον ρόλο τους κατά τη διάρκεια της Περιόδου των Αναταραχών στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα), του υψηλού επιπέδου εθνικής συνείδησης μεταξύ της

πολωνικής αριστοκρατίας και του ισχυρού καθολικισμού. Η πολωνική αριστοκρατία είχε διεθνείς διασυνδέσεις τόσο με το Βατικανό όσο και με τους ομολόγους της στην Πρωσία και στην Αυστρία. Η μάλλον κυνική και περιφρονητική στάση της Αικατερίνης απέναντι στους Πολωνούς αντανάκλυνε την αδυναμία της να αντιληφθεί τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των διαμελισμών. Προς στιγμήν, ωστόσο, η πολιτική της Αικατερίνης ευνοούσε την ένταξη της πολωνικής αριστοκρατίας στην κυβερνώσα ελίτ αυτής της περιοχής, στον βαθμό που οι Πολωνοί ευγενείς εξέφραζαν την πίστη τους στο ρωσικό κράτος. Η αντιμετώπιση του Πολωνικού Ζητήματος άλλαξε, όπως είδαμε, στα χρόνια του εγγονού της. Ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ ήταν ευαίσθητος στο πρόβλημα και διόρισε υπουργό Εξωτερικών τον στενό του φίλο, κορυφαίο Πολωνό αριστοκράτη, τον πρίγκιπα Άνταμ Τσαρτορίσκι. Για ένα διάστημα ενθάρρυνε την πρόταση του Τσαρτορίσκι για μια «Ευρώπη των εθνών», στην οποία η Πολωνία θα ήταν ενωμένη και ανεξάρτητη, αλλά ταυτόχρονα και ρωσικό προτεκτοράτο. Παρόμοιες ρυθμίσεις συζητούνταν και για τη Φινλανδία εκείνη την εποχή, και πολλοί διανοούμενοι Ρώσοι ήλπιζαν ότι τα κείμενα αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν πρότυπα για ένα μελλοντικό πανρωσικό σύνταγμα. Ωστόσο, η πορεία των πραγμάτων με τη μεγάλη εξέγερση των Πολωνών το 1831 τους διέψευσε. Η εξέγερση κατεστάλη, κυρίως επειδή η πολωνική αριστοκρατία δεν ήταν καθόλου διατεθειμένη να μοιραστεί ένα μέρος του πλούτου της με την πεινασμένη αγροτιά. Η Δίαιτα και ο πολωνικός στρατός καταργήθηκαν, το Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας έκλεισε, ενώ και η Ουνιτική Εκκλησία υπήχθη στην Ιερά Σύνοδο της Ρωσίας σαν να ήταν μέρος της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι αξιωματικοί που είχαν υπηρετήσει στον στρατό των ανταρτών αποτάχθηκαν, οι ιδιοκτησίες τους απαλλοτριώθηκαν και εξορίστηκαν στη Σιβηρία. Κάποιοι κατάφεραν να φύγουν στη Δυτική Ευρώπη, κυρίως στη Γαλλία. Μεταξύ αυτών και ο ίδιος ο Τσαρτορίσκι, ο οποίος είχε αναδειχθεί σε πρωθυπουργό της Πολωνικής Εθνικής Κυβέρνησης και αναγκάστηκε να καταφύγει στο Λονδίνο και μετέπειτα στο Παρίσι ως ηγετική μορφή των Πολωνών εμικρέδων (Geoffrey Hosking, 2011: 257-258).

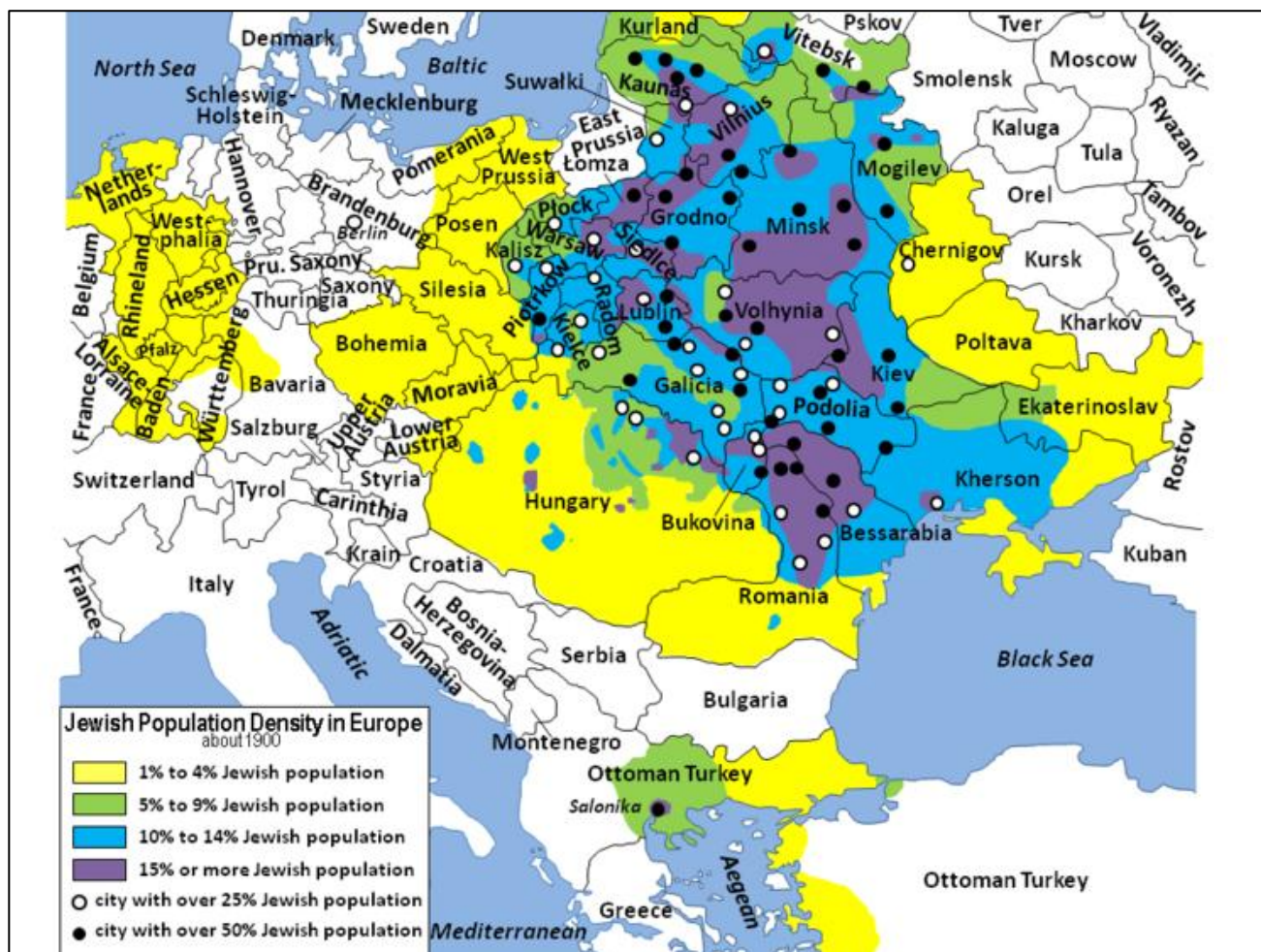
11.3.3 Το εβραϊκό ζήτημα

Με τους διαμελισμούς της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, η Ρωσία ήρθε αντιμέτωπη όχι μόνο με το πολωνικό πρόβλημα, αλλά και με αυτό της διαχείρισης μεγάλου εβραϊκού πληθυσμού. Η Μόσχα ποτέ δεν είχε επιτρέψει στους Εβραίους να κατοικήσουν εντός του ρωσικού κράτους. Ο ίδιος ο Μέγας Πέτρος είχε έντονες εβραιοφοβικές προκαταλήψεις. Μετά τον πρώτο διαμελισμό του 1772, η Μεγάλη Αικατερίνη εγγυήθηκε τη συνέχιση όλων των ελευθεριών αναφορικά με τη θρησκεία και την ιδιοκτησία που απολάμβαναν μέχρι τότε οι Εβραίοι στην Πολωνο-Λιθουανική Κοινοπολιτεία. Την ίδια στιγμή, όμως, η απόφασή της να μην τους εντάξει στις κατηγορίες των χωρικών ή των ευγενών αλλά στην ασαφή κατηγορία του αστικού πληθυσμού προκάλεσε την αντίδραση των χριστιανικών πληθυσμών των πόλεων. Η ρωσική πολιτική απέναντι στους Εβραίους ήταν αντιφατική. Από τη μία, επιχειρήθηκε η ενσωμάτωσή τους στο ρωσικό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Από την άλλη, η Αγία Πετρούπολη έδειξε μεγάλη απροθυμία να εγγραφεί στους Εβραίους τα δικαιώματα που παραχωρούσε σε άλλους αστικούς πληθυσμούς. Αυτή η αντίφαση επιδεινώθηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Το ιδιαίτερο καθεστώς των Εβραίων κωδικοποιήθηκε με το καταστατικό του 1804 (ο ακριβής τίτλος: *Κανονισμοί για την Οργάνωση των Εβραίων* – *Polozenie na Ustrojstve Evreev*). Ενώ διατηρούσε την εβραϊκή αυτονομία υπό τη μορφή του *kahal* (αυτοδιοίκηση από εκλεγμένα λαϊκά μέλη των εβραϊκών κοινοτήτων), αυτός ο νόμος κατέστησε ξεκάθαρο ότι ο απώτερος στόχος της ρωσικής πολιτικής ήταν να μειώσει το πολιτισμικό χάσμα ανάμεσα στους Εβραίους και στους χριστιανούς. Για τον σκοπό αυτό, τα εβραϊκά σχολεία υποχρεώθηκαν να χρησιμοποιήσουν είτε τα ρωσικά είτε τα πολωνικά είτε τα γερμανικά ως γλώσσα διδασκαλίας, ένας κανονισμός που φυσικά ήταν εντελώς αντίθετος με τις συνήθειες του εβραϊκού *heder* (σχολείο στο οποίο τα παιδιά διδάσκονται στα εβραϊκά) που αγνοήθηκε ή παρακάμφθηκε. Ως μέσο πίεσης, απαγορεύτηκε από τις αρχές του 1807 η εβραϊκή συμμετοχή στο εμπόριο αλκοολούχων ποτών. Αυτό το μέτρο προκάλεσε σημαντική οικονομική ζημιά σε χιλιάδες Εβραίους ιδιοκτήτες πανδοχείων (Geoffrey Hosking, 2011: 258-259).

Οι Κανονισμοί του 1804 καθόριζαν επίσης τα επίσημα σύνορα του περιβάλλοντος *Ορίου Μόνιμης Εβραϊκής Εγκατάστασης* (*Čerta postoánnoj evrejskoj osedlosti*), που περιλάμβανε εκείνες τις επαρχίες στα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας στις οποίες επιτράπηκε στους Εβραίους να κατοικήσουν. Τα εδάφη αυτά είχαν οριστεί από το 1791 με διάταγμα της Μεγάλης Αικατερίνης και περιλάμβαναν συγκεκριμένες, συνήθως μικρές πόλεις (δεν επιτρεπόταν η διαμονή σε αγροτικές περιοχές) σε τμήμα της σημερινής Πολωνίας, της Λιθουανίας, της Λευκορωσίας, μέχρι το 1887 της Λετονίας, καθώς και σε τμήμα της σύγχρονης Ουκρανίας και της Μολδαβίας. Οι Κανονισμοί του 1804 πρόσθεσαν στις παραπάνω επαρχίες το Άστραχαν και τον Καύκασο μέχρι το 1835. Πρακτικά, όλα τα προηγούμενα ήταν τα παλαιά εδάφη της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, του Κοζάκικου Χατμανάτου, του Χανάτου της Κριμαίας και της Βεσσαραβίας, όλων δηλαδή των επεκτάσεων της

Ρωσικής Αυτοκρατορίας προς νότο και δυσμάς από τα χρόνια του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού και εξής ([Χάρτης 11.4](#)). Ο τσάρος Νικόλαος Α΄, που ακολούθησε μια ιδιαίτερα σκληρή πολιτική απέναντι στους Εβραίους, προσπάθησε να σπρώξει όλους τους εβραϊκούς πληθυσμούς το 1843 σε μια απόσταση 80 χιλιομέτρων από τα σύνορα της Αυστριακής Αυτοκρατορίας το 1843. Στην πράξη, όμως, αυτό ήταν πολύ δύσκολο να επιβληθεί και οι περιορισμοί εναντίον τους, τουλάχιστον ως προς την εγκατάσταση, περιορίστηκαν μετά το 1858.

Χάρτης 11.4 Η κατανομή των Εβραίων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη περί το 1900.
(Πηγή: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jews-in-europe-percentage-ca-1900.png>)

Οι Κανονισμοί επέβαλαν την γκετοποίηση των Εβραίων ως μιας επικίνδυνης πληθυσμιακής ομάδας, η οποία έπρεπε να περιοριστεί στη δυτική πλευρά της αυτοκρατορίας και ήταν έκφραση ενός κρατικού αντισημιτισμού. Από την γκετοποίηση, βέβαια, εξαιρούνταν κάποιες κατηγορίες Εβραίων, οι οποίες σε διαφορετικές χρονικές περιόδους περιλάμβαναν εμπόρους (μετά από σχετικό διάταγμα του 1859), άτομα με τριτοβάθμια εκπαίδευση και διδακτορικά (μετά από διάταγμα του 1861), νεοσυλλέκτους, τεχνίτες (με προσωρινή άδεια διαμονής σε ορισμένες τοποθεσίες, τις περισσότερες φορές βάσει συμβάσεων και υπό την επίβλεψη της τοπικής αστυνομίας), Καραΐτες, και βέβαια τους Εβραίους οι οποίοι αποκήρυσσαν τον ιουδαϊσμό τους και υιοθετούσαν τον χριστιανισμό ή κάποια άλλη θρησκεία.

Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, περί τα 5.200.000 Εβραίοι ζούσαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία και το 94% από αυτούς στο Όριο Μόνιμης Εβραϊκής Εγκατάστασης. Μόνο περίπου 200.000 από αυτούς είχαν το δικαίωμα να ζουν σε πόλεις έξω από τα γκέτο των παραπάνω περιοχών. Η μεγάλη πλειονότητα των Εβραίων των γκέτο ζούσε σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Η απαγόρευση της γεωργίας, οι περιορισμοί εισαγωγής σε γυμνάσια και πανεπιστήμια, η ημιεπίσημη στάση απέναντι στους Εβραίους ως πολίτες με περιορισμένα δικαιώματα, τα συνεχή πογκρόμ εναντίον τους, ειδικά τα χρόνια που ακολούθησαν τη δολοφονία του Αλέξανδρου Β΄ για την οποία θεωρήθηκαν υπεύθυνοι – όλα αυτά οδήγησαν αφενός στην αύξηση της

μετανάστευσης των Εβραίων στις ΗΠΑ (1,5 εκατομμύριο Εβραίοι μετανάστες μεταξύ 1881 και 1914), στον αγροτικό εποικισμό της Αργεντινής και της Παλαιστίνης, και αφετέρου στη ριζοσπαστικοποίηση κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων που στρατολογούσαν μεγάλους αριθμούς Εβραίων.

Η γκετοποίηση έπαψε να υφίσταται στις 19 Αυγούστου 1915, όταν ο επικεφαλής του Υπουργείου Εσωτερικών επέτρεψε, λόγω έκτακτων πολεμικών συνθηκών, την παραμονή των Εβραίων σε αστικούς οικισμούς έξω από τα παραδοσιακά γκέτο. Ωστόσο η κατάργηση των παλαιών γκέτο δεν αντιπροσώπευε μια άμβλυνση της πολιτικής εναντίον τους. Οι Εβραίοι θεωρήθηκαν επικίνδυνοι στα δυτικά σύνορα της αυτοκρατορίας, εκεί όπου διεξάγονταν οι επιχειρήσεις εναντίον των Γερμανών και ένας μεγάλος αριθμός τους (περί τις 250.000 με 350.000) αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στο εσωτερικό. Η προσωρινή κυβέρνηση που προέκυψε από την Επανάσταση του Φεβρουαρίου κατήργησε τα γκέτο στις 20 Μαρτίου 1918.

11.3.4 Το πρόβλημα του έθνους την εποχή του Αλέξανδρου Α΄

Οι νικηφόροι Ναπολέοντειοι Πόλεμοι, αλλά και νωρίτερα η Γαλλική Επανάσταση κατέστησαν προβληματική την πολιτική έννοια του έθνους στη συνείδηση της ρωσικής ελίτ, καθώς τη συνέδεσαν άρρηκτα με το θέμα της πολιτικής αντιπροσώπευσης και του συντάγματος. Γνωρίζουμε ότι στα νεανικά του χρόνια ο Αλέξανδρος διαπνεόταν από οράματα συνταγματικής αναμόρφωσης της Ρωσίας που δεν εξαφανίστηκαν εντελώς όταν έγινε τσάρος. Το 1815 παραχώρησε, όπως έχουμε δει, σύνταγμα στο Βασίλειο της Πολωνίας και το 1816 διέταξε τη διαμόρφωση ενός συντάγματος για τη Ρωσία. Ο *Συνταγματικός Χάρτης της Αυτοκρατορίας της Ρωσίας*, γράφτηκε με εντολή του το 1818-1819 στα γαλλικά (*La charte constitutionnelle de l'Empire de Russie*) και ολοκληρώθηκε στη Βαρσοβία από τον αυτοκρατορικό επίτροπο του Βασιλείου της Πολωνίας Νικολάι Νοβοσίλτσεφ, στενό του σύμβουλο. Ένας από τους συνεργάτες του Νοβοσίλτσεφ στο έργο ήταν ο ποιητής Πιοτρ Βιάζεμσκι, υπεύθυνος για τη μετάφραση λόγων του αυτοκράτορα από τα γαλλικά στα ρωσικά, στου οποίου την αλληλογραφία, και συγκεκριμένα το 1819, εμφανίζεται η λέξη *narodnost* (εθνότητα) ως απόδοση της λέξης *nation* (έθνος) (Alexei Miller, 2015: 318-319).

Οι μεγάλες εδαφικές επεκτάσεις στα χρόνια των Ναπολεόντειων Πολέμων είχαν βέβαια την αφετηρία τους στους τρεις διαμελισμούς της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας το 1772, το 1793 και το 1795. Η προσάρτηση της Βαλτικής, και ειδικά της Λιθουανίας, είχε ήδη προσθέσει στη ρωσική επικράτεια 463 τετραγωνικά χιλιόμετρα με πληθυσμό 5,5 εκατομμύρια ανθρώπους, ενώ η προσάρτηση της Φινλανδίας το 1809, της Βεσσαραβίας το 1812, και των ανατολικών εδαφών της Πολωνίας (με πληθυσμό περισσότερο από 3 εκατομμύρια ανθρώπους) το 1815 θα πρέπει να ιδωθούν ως άμεσες συνέπειες των πολιτικών της Μεγάλης Αικατερίνης. Στα τέλη του 18ου αιώνα οι ανατολικοί Σλάβοι (Ρώσοι, Λευκορώσοι και Ουκρανοί) αποτελούσαν το 84% του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ως αποτέλεσμα των διαρκών προσαρτήσεων, το μερίδιό τους στον συνολικό πληθυσμό μειώθηκε στο 68% και εκείνο των κατοίκων της Μεγάλης Ρωσίας στο 46%. Γι' αυτό και οι πολιτικές ελέγχου της περιφέρειας απέκτησαν νέα βαρύτητα εξαιτίας των δομικών αλλαγών στην αρχιτεκτονική της αυτοκρατορίας.

Η Φινλανδία αποσπάστηκε από τη Σουηδία το 1808/9. Ήδη κατά τη διάρκεια των Βόρειων Πολέμων του Πέτρου, υπήρξαν συζητήσεις για την ενσωμάτωσή της στην αυτοκρατορία όπως είχε γίνει και με τις βαλτικές επαρχίες. Αλλά εντέλει η προσάρτηση έλαβε χώρα στο πλαίσιο της Ειρήνης του Τιλσίτ (1807), η οποία επέτρεψε στον Αλέξανδρο Α΄ να εισβάλει και να την καταλάβει έναν χρόνο μετά. Η Φινλανδία έγινε μέρος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, αλλά ως αυτόνομη επαρχία με τους δικούς της νόμους, νόμισμα και νομοθετική εξουσία. Η μόνη άλλη σημαντική εδαφική προσθήκη αυτής της περιόδου ήταν η Βεσσαραβία, στα όρια της οθωμανικής επικράτειας (η πέραν του Προύθου Μολδαβία) στον Νότο. Η αρχική αυτονομία που χορηγήθηκε στην περίπτωση αυτή δεν διήρκεσε πολύ. Μετά το 1828, η Βεσσαραβία διοικήθηκε, με μικρές εξαιρέσεις, όπως άλλες ρωσικές επαρχίες.

Παρότι η ρωσική επέκταση προς δυσμάς, όπως έχουμε ήδη τονίσει, δεν περιέλαβε σημαντικούς αριθμούς Πολωνών αγροτών, η επιρροή της πολωνικής αριστοκρατίας είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές κοινότητες Πολωνών, όπως αυτή του Βίλνιους, να υποδεχθούν τους στρατιώτες του Ναπολέοντα ως απελευθερωτές. Και βέβαια, η απάντηση των Ρώσων, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συντριβή του γαλλικού στρατού, ήταν ανάλογη. Ο Ναπολέοντας είχε δημιουργήσει το Μεγάλο Δουκάτο της Βαρσοβίας από πολωνικά εδάφη τα οποία προηγουμένως είχαν καταληφθεί από την Πρωσία και την Αυστρία· το «δουκάτο» αυτό απογυμνωμένο από το Πόζναν στα δυτικά και την Κρακοβία στα νότια παραχωρήθηκε στη Ρωσία στο Συνέδριο της Βιέννης και μετονομάστηκε σε Βασίλειο της Πολωνίας (επίσημο όνομα: το Βασίλειο του Συνεδρίου ή *Kongresowka*).

Έτσι ο Ρώσος Τσάρος ήταν ταυτόχρονα και Μέγας Δούκας της Φινλανδίας και Βασιλιάς της Πολωνίας (*tsar' polskii*). Η πολωνική αυτονομία ήταν ακόμα μεγαλύτερη από τη φινλανδική, οι Πολωνοί δεν είχαν μόνο

δική τους Δίαϊτα (sejm), στρατό, νόμισμα, σχολικό σύστημα και διοίκηση (όλες οι επίσημες υποθέσεις έπρεπε να διεξάγονται αποκλειστικά στα πολωνικά), αλλά επιπλέον τους παραχωρήθηκε και ένα σχετικά φιλελεύθερο σύνταγμα. Ωστόσο, όπως είδαμε, η παραχώρηση μιας διευρυμένης αυτονομίας και η ύπαρξη μίας συνταγματικής πολωνικής οντότητας εντός της απολυταρχικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας, αντί να αμβλύνουν την επιθυμία των Πολωνών για απόσχιση, δημιούργησαν νέες εντάσεις μεταξύ Βαρσοβίας και Αγίας Πετρούπολης που θα οδηγήσουν μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου Α΄ σε ανοικτές εξεγέρσεις (Theodore R. Weeks, 2006: 32-33).

Τέλος, ο ρωσικός έλεγχος του Καυκάσου επετεύχθη μόνο τον 19ο αιώνα. Το 1801, το χριστιανικό Βασίλειο της Γεωργίας προσαρτήθηκε από την αυτοκρατορία, και μέσα στις επόμενες δεκαετίες τα ρωσικά σύνορα επεκτάθηκαν προς νότο για να συμπεριλάβουν την αρμενική πρωτεύουσα, το Γερεβάν. Και στις δύο περιπτώσεις, οι τοπικές χριστιανικές ελίτ γενικώς καλωσόρισαν τη ρωσική κυριαρχία. Μέχρι τα μέσα του αιώνα, ένας αριθμός από μουσουλμανικές εθνότητες συμπεριλαμβανομένων των Τσετσένων, των Κιρκάσιων και των Νταγκεστανών βρέθηκαν υπό ρωσική κυριαρχία, παρά την έντονη αντίστασή τους. Εκατοντάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την πατρίδα τους, συχνά πιεζόμενοι από τους ντόπιους χριστιανούς, και μετανάστευσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ακόμη και μετά την αναχώρησή τους, ο Καύκασος παρέμεινε μία από τις πιο ποικιλόμορφες περιοχές της αυτοκρατορίας ως προς τη θρησκεία, τη γλώσσα και την εθνικότητα.

11.3.5 Το πρόβλημα του έθνους στους Δεκεμβριστές

Εάν, όμως, το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας είχε αρχίσει να απασχολεί έντονα τη ρωσική ελίτ, το ίδιο γινόταν και με τις κριτικές φωνές απέναντι στην τσαρική απολυταρχία, όπως για παράδειγμα το κίνημα των Δεκεμβριστών. Σύμφωνα με τον Πάβελ Πέστελ, ηγέτη της Νότιας Μυστικής Εταιρείας, όλες οι φυλές και οι λαοί που ζούσαν στη Ρωσία θα έπρεπε να συγχωνευτούν σε έναν ρωσικό λαό. Όλες οι τάξεις θα έπρεπε να συγχωνευτούν σε μία τάξη πολιτών. Η *Ρωσική Αλήθεια* πρότεινε την ισότητα όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου, δικαίωμα ψήφου για όλους τους άνδρες άνω των 20 ετών, ελευθερία λόγου, τύπου, θρησκείας, ελευθερία συνάθροισης, επαγγέλματος, μετακίνησης κ.λπ. Ο ομογενοποιητικός παράγοντας θα ήταν, παραδόξως, η έννοια της υπηκοότητας: το «διαφωτιστικό» μέσο θα εκπλήρωνε έναν «ρομαντικό» στόχο. Στο άρθρο 16 του κειμένου του ο Πέστελ έγραφε:

Ο λαός και όλες οι διαφορετικές αποχρώσεις του θα πρέπει να συνενωθούν σε μία ενιαία μάζα, έτσι ώστε οι κάτοικοι ολόκληρης της ρωσικής επικράτειας να είναι Ρώσοι [...]. Τα γενικότερα μέτρα αποτελούνται κυρίως, αρχικά από το να τεθεί η ρωσική ως η μόνη επικρατούσα γλώσσα στη ρωσική επικράτεια [...]. Οι έννοιες και ο τρόπος σκέψης θα ομογενοποιηθούν. Οι άνθρωποι μιλώντας την ίδια γλώσσα θα αποκτήσουν τις πιο ισχυρές στενές σχέσεις, και έτσι όντας ομοιόμορφοι θα αποτελέσουν μία ενότητα και τον ίδιο λαό [...] όλα αυτά τα διαφορετικά ονόματα [των φυλών] θα εκμηδενιστούν και παντού θα συγχωνευτούν σε μία μοναδική Φυλή των Ρώσων. Τρίτον: οι ίδιοι νόμοι και ο ίδιος τρόπος διακυβέρνησης θα υπάρχουν σε όλα τα μέρη της Ρωσίας, και έτσι, με πολιτικό και πολιτειακό σεβασμό, ολόκληρη η Ρωσία, σε όλη της την επικράτεια, θα έχει [πληθυσμούς με] την ίδια προέλευση, ομοιομορφία και κοινό τρόπο σκέψης. Η εμπειρία όλων των αιώνων και όλων των καταστάσεων απέδειξε ότι οι άνθρωποι είναι ό,τι τους καθιστά η κυβέρνηση και οι νόμοι κάτω από τους οποίους ζουν (αναφέρεται στο Alexei Miller, 2015: 319-320).

Διαχωρίζοντας τους λαούς σε μεγάλους και μικρούς, ο Πέστελ δεν θεωρεί ότι ένας λαός ή μία φυλή χαρακτηρίζεται από μία ενυπάρχουσα ουσία και βλέπει τους δεύτερους, δηλαδή τους μικρούς λαούς, ως αντικείμενα αφομοίωσης. Ο ίδιος αντιπαράβαλλε το «Δικαίωμα της Εθνότητας», που ήταν σημαντικό για την εποχή του Ρομαντισμού, με το «Δικαίωμα της Ευμάρειας» και υποτάσσει το πρώτο στο δεύτερο, θεωρώντας ότι «το δικαίωμα στην Εθνότητα υπάρχει πραγματικά μόνο για όσους ανθρώπους επωφελούνται από αυτό και έχουν τη δυνατότητα να το διατηρήσουν», δηλαδή είναι ικανοί να το υπερασπιστούν με τη βία. Οι μικροί λαοί, σύμφωνα με τον Πέστελ, στερούνται αυτή τη δυνατότητα και για αυτό τον λόγο «θα ήταν καλύτερο και πιο χρήσιμο για αυτούς να ενωθούν πνευματικά και κοινωνικά σε μία μεγάλη Επικράτεια και να συγχωνευτεί τελείως η εθνικότητά τους με την εθνικότητα του υπερισχύοντος λαού, συνθέτοντας έναν ενιαίο Λαό και παύοντας να ονειρεύονται χωρίς νόημα για κάτι που είναι απίθανο και δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί» (Alexei Miller, 2015: 320).

Ο Πέστελ χώριζε τον πληθυσμό της Ρωσίας σε τρεις κατηγορίες: α) στους Σλάβους: στην κατηγορία αυτή δεν περιλάμβανε μόνο τους αυτόχθονες Ρώσους, αλλά όλους τους σλαβικούς λαούς χωρίς διάκριση, β) στις φυλές που προσαρτήθηκαν στη Ρωσία: αυτή η κατηγορία αφορούσε διαφορετικές εθνότητες, όπως οι κάτοικοι

της Κεντρικής Ασίας, που θα είχαν το δικαίωμα να διατηρήσουν τη μουσουλμανική τους θρησκεία, αλλά και την υποχρέωση εξάλειψης της πολυγαμίας· οι Ρομά, που ήταν υποχρεωμένοι είτε να προσηλυτιστούν στην ορθοδοξία είτε να εκδιωχθούν από τη Ρωσία· οι «βίαιες» καυκάσιες φυλές (όπως για παράδειγμα οι Κιρκάσιοι), που θα έπρεπε να επανεγκατασταθούν «βαθιά στη Ρωσία», αφού προηγουμένως χωριστούν σε μικρότερες ομάδες· αντίθετα, οι «ειρηνικές» καυκάσιες φυλές (όπως οι Αρμένιοι και ο Γεωργιανοί) θα συνέχιζαν να διαβιούν στον Καύκασο, και γ) στους Εβραίους, που, λόγω των εθνικών και θρησκευτικών τους χαρακτηριστικών, θεωρήθηκαν σημαντικό πρόβλημα του σχεδιαζόμενου κράτους: «Κυρίως, ο στόχος πρέπει να είναι η εξάλειψη της επιβλαβούς επιρροής για τους χριστιανούς από τη στενή σχέση με τους Εβραίους [...] και η οποία τους διακρίνει εντελώς από όλους τους άλλους πολίτες». Προτάθηκαν δύο λύσεις για τη διευθέτηση αυτού του ζητήματος: ή επίτευξη συμφωνίας με εκπροσώπους της εβραϊκής κοινότητας ή η μετοίκηση 2 εκατομμυρίων Εβραίων από τη Ρωσία και την Πολωνία στα εδάφη της ασιατικής Τουρκίας και η δημιουργία εβραϊκού κράτους εκεί. Για τον Πέστελ φαίνεται να είναι δευτερεύουσα η θρησκευτική ταυτότητα, και συγκεκριμένα ο ρόλος της ορθοδοξίας. Το κείμενό του εμπνεόταν από τις αρχές συγκρότησης του γαλλικού διαφωτιστικού μοντέλου, κατέληγε όμως να στοχεύει σε μια μορφή πολιτισμικής και γλωσσικής ομοιογένειας που πρέσβευε το γερμανικό ρομαντικό: εδώ όμως όχι για να στηρίζει ένα μοντέλο εθνοτικού, αλλά αυτοκρατορικού εθνικισμού. Οι Ρώσοι του Πέστελ δεν είναι εθνοτικό αλλά αυτοκρατορικό έθνος που αφομοιώνει μικρότερα και συνεπώς αδύναμα. Και γι' αυτό, παρότι η φωνή του είναι κριτική του ρωσικού απολυταρχισμού, θα του δώσει τη δυνατότητα να μετασχηματιστεί σε αυτοκρατορικό εθνικισμό.

11.3.6 Το πρόβλημα του έθνους: η ανάδυση του ρωσικού αυτοκρατορικού εθνικισμού

Όταν ο Νικόλαος Α' ανήλθε στον θρόνο μετά την καταστολή της εξέγερσης των Δεκεμβριστών, γνώριζε καλά τις διασυνδέσεις τους με τους Πολωνούς εθνικιστές. Ο Νικόλαος δεν προχώρησε ανοικτά στην κατάργηση του συντάγματος που είχε παραχωρηθεί στο Βασίλειο της Πολωνίας, ωστόσο θέλησε να περιορίσει την πολιτισμική επιρροή των Πολωνών στις αποκαλούμενες Δυτικές Επαρχίες (τη σημερινή Λευκορωσία, Λιθουανία και Δυτική Ουκρανία). Η πολωνική εξέγερση του Νοεμβρίου του 1830 απλώς επιβεβαίωσε την επικινδυνότητα του πολωνικού εθνικισμού. Χωρίς εξωτερική βοήθεια, η εξέγερση είχε λίγες πιθανότητες επιτυχίας και έως το φθινόπωρο του 1831 οι επαναστάτες είχαν παντού συλληφθεί, εκτελεστεί ή εξαναγκαστεί να δραπετεύσουν στο εξωτερικό. Οι περιουσίες των Πολωνών ευγενών που είχαν εμπλακεί στην εξέγερση δημεύτηκαν, τα πανεπιστήμια στη Βαρσοβία και στο Βίλνιους έκλεισαν, και το πολωνικό σύνταγμα καταργήθηκε. Η πολωνική αυτονομία αντικαταστάθηκε από ένα *Οργανικό Καταστατικό* (1832), τονίζοντας το καθεστώς της περιοχής ως τμήματος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Ένας Ρώσος Αντιβασιλέας αντικατέστησε τη Δίαιτα (*sejm*) ως το βασικό πολιτικό κέντρο του βασιλείου. Η ρωσική απολυταρχία μετά την πολωνική εξέγερση εγκατέλειψε τα σχέδια για απόδοση διοικητικής αυτονομίας σε «περιφερειακούς» λαούς, το οποίο βασιζόταν στον έλεγχο τοπικών ευγενών. Μόνο το Μεγάλο Δουκάτο της Φινλανδίας επέζησε ως εξαίρεση η οποία επιβεβαίωνε τον κανόνα.

Η πολωνική εξέγερση έγινε η βασική αιτία να εμφανιστεί μια νέα εθνική ιδεολογία. Ήταν η μετεξέλιξη των επεξεργασιών του Βιάζεμσκι και του Πέστελ, μέσα από μία τριαδική φόρμουλα, η οποία διαμορφώθηκε με την άνοδο το 1832 στη θέση του υπουργού Παιδείας, του κόμη Σεργκέι Ουβάροφ. Σε μια εγκύκλιο του προς εκπαιδευτικούς με ημερομηνία 2 Απριλίου 1833 ο Ουβάροφ θα αναφερθεί στο σύνθημα *Pravoslavie – Samoderzhavie – Narodnost* που συνήθως μεταφράζεται ως «Ορθοδοξία – Απολυταρχία – Εθνικότητα». Πιο συγκεκριμένα έλεγε:

Είναι κοινή μας υποχρέωση να διασφαλίσουμε ότι η εκπαίδευση του λαού θα διεξάγεται, σύμφωνα με την υπέρτατη πρόθεση του Μονάρχη μας, του Αυγούστου, με βάση το κοινό πνεύμα της Ορθοδοξίας (Pravoslavie), της Απολυταρχίας (Samoderzhavie) και της Εθνικότητας (Narodnost). Είμαι πεπεισμένος ότι κάθε καθηγητής και δάσκαλος, διαποτισμένος από ένα και το αυτό αίσθημα αφοσίωσης προς τον θρόνο και την πατρίδα, θα χρησιμοποιήσει όλες τις δεξιότητές του για να γίνει άξιο εργαλείο της κυβέρνησης και να κερδίσει την πλήρη εμπιστοσύνη της (αναφέρεται στο Geoffrey Hosking, 1998: 146).

Ο Ουβάροφ θα επαναλάβει το σχήμα αυτό σε μια έκθεσή του προς τον τσάρο, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Στο σχήμα αυτό η αναφορά στον ρόλο της ορθοδοξίας (δηλαδή της Εκκλησίας) και της μοναρχίας είναι σαφής. Η θεωρία όμως της «επίσημης εθνικότητας» (*ofitsial'naya narodnost'*), όπως έγινε ευρύτερα γνωστή, αφορούσε την αφοσίωση που έπρεπε να δείχνουν οι υπήκοοι του τσάρου στις εθνικές παραδόσεις και στην

αναγκαιότητα να απορριφθούν οι δυτικές επιρροές. Όπως παρατηρεί ο Αλεξέι Μίλλερ, ο όρος *narodnost* (εθνικότητα), που δημιούργησε ο Βιάζεμσκι το 1819 για να αποδώσει στα ρωσικά τον δυτικό όρο *nation*, αντανakλούσε ακριβώς μια ένταση μεταξύ της έννοιας του έθνους και των πολιτικών δικαιωμάτων που του αντιστοιχούσαν (σύμφωνα τουλάχιστον με το μοντέλο του Διαφωτισμού), τα οποία για να διασφαλιστούν ήταν αναγκαία η παραχώρηση συντάγματος. Αντίθετα, στη φόρμουλα του Ουβάροφ, η εθνικότητα ήταν ανεξάρτητη από συνταγματικές προϋποθέσεις: το πέραςμα από έναν διαφωτιστικό σε έναν καθαρά ρομαντικό ορισμό του έθνους γινόταν πλήρως αντιληπτό. Το τριαδικό σχήμα του Ουβάροφ όχι μόνο προϋπέθετε πίστη στον απόλυτο μονάρχη, αλλά ταυτόχρονα διεκδικούσε ίση θέση με τα αυτοκρατορικά έθνη της Δυτικής Ευρώπης, αναδεικνύοντας την ορθοδοξία ως τον πυρήνα της ρωσικής πολιτισμικής ιδιαιτερότητας (Alexei Miller, 2015: 321).

Απορρίπτοντας το πολιτικό περιεχόμενο της έννοιας του έθνους, οι πράξεις του Ουβάροφ ήταν επηρεασμένες από τις πολιτικές ιδέες του ρομαντικού εθνικισμού. Ανάμεσα στις πρώτες του κινήσεις ως υπουργού ήταν η εισαγωγή της ρωσικής ως μοναδικής γλώσσας στην εκπαίδευση και η ίδρυση νέων εδρών ρωσικής ιστορίας και λογοτεχνίας στα πανεπιστήμια. Ταυτόχρονα προώθησε μία νέα επίσημη εκδοχή της ρωσικής ιστορικής αφήγησης, η οποία ήταν πολύ περισσότερο εθνοκοποιημένη από τη στατική και δυναστική αφήγηση του Νικολάι Καραμζίν. Ο Καραμζίν, ένας συντηρητικός συγγραφέας, διορίστηκε από τον Αλέξανδρο Α΄, μόλις ανέβηκε στον θρόνο το 1803, ως αυτοκρατορικός ιστορικός, με αποτέλεσμα να αφιερώσει όλη την υπόλοιπη ζωή του στη συγγραφή ενός μνημειώδους έργου, της δωδεκάτομης *Ιστορίας του Ρωσικού Κράτους* (*Istoriya gosudarstva Rossiyskogo*). Παραδόξως, ενώ είχε την εύνοια του αυτοκράτορα, ο Καραμζίν αντιμετώπιζε εχθρικά τις μεταρρυθμίσεις του Μιχαήλ Σπεράνσκι, επίσης ευνοούμενου του Αλέξανδρου Α΄: η ταυτόχρονη εύνοια του τσάρου προς τις δύο αυτές προσωπικότητες αναδεικνύει και την αντιφατική σχέση του με το πρόβλημα και την κατεύθυνση την οποία έπρεπε να πάρουν οι μεταρρυθμίσεις εκείνης της εποχής (Geoffrey Hosking, 1998: 132· Paul Bushkovitch, 2011: 145). Θυμίζουμε ότι ο Καραμζίν είχε εισηγηθεί μια ιστορική αφήγηση που εξιδανίκευε τη μορφή του Ιβάν Γ΄ του Μεγάλου ως βασικού εκπροσώπου του ρωσικού μεγαλείου, σε αντίθεση με τον Ιβάν Δ΄ τον Τρομερό, του οποίου τις πράξεις περιέγραφε ως αηδιαστικές. Έχει ενδιαφέρον ότι στα πρώιμα γραπτά του τη θέση του Ιβάν Γ΄ την είχε ο Μέγας Πέτρος. Η υποκατάσταση της μορφής του Μεγάλου Πέτρου από τον Ιβάν Γ΄ είχε τη σημασία της, αφού ο πρώτος εκπροσωπούσε πάντα στη ρωσική συνείδηση τη φιλοδυτική στροφή, ενώ ο δεύτερος παρέπεμπε αντίθετα στην πρόσληψη της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης.

Αυτή η απαξία προς τις δυτικές αξίες του ατομικισμού και του ορθολογισμού εντάθηκε στο έργο του Ουβάροφ. Ο εθνικισμός του υπουργού Παιδείας του Νικόλαου Α΄ στόχευε ακριβώς να νομιμοποιήσει τις συγκεντρωτικές πολιτικές του τελευταίου, σε αντίθεση με εκείνες που είχε ακολουθήσει ο Αλέξανδρος Α΄ και βασιζόνταν στην αναγνώριση μιας ευρείας αυτονομίας για τις πατροπαράδοτες ελίτ στις αυτοκρατορικές περιφέρειες. Αυτό δεν θα μπορούσε να γίνει παρά μόνο με την εφαρμογή πολιτικών πολιτιστικής ενσωμάτωσης των τελευταίων (*acculturation*), όπως και πάλι παρατηρεί ο Μίλλερ, αλλά όχι απαραίτητα πλήρους αφομοίωσης (*assimilation*). Οι ελίτ της περιφέρειας (Πολωνοί, Βάλτες, Καυκάσιοι και Κοζάκοι ευγενείς) έπρεπε να «εκπολιτιστούν», και αυτό σήμαινε, εάν όχι εθνικό και γλωσσικό εκρωτισμό, «σεβασμό» και «νομιμοφροσύνη» προς τη Ρωσία και τον ρωσικό πολιτισμό (Alexei Miller, 2015: 322). Σε επίπεδο ιστοριογραφίας, για να νομιμοποιηθεί αυτή η πολιτική έπρεπε να αλλάξει και το κυρίαρχο αφήγημα. Έτσι, στην *Ιστορία του Ρωσικού Κράτους* του Καραμζίν, που, παρά την αποστασιοποίηση από τη δυτική στροφή του Μεγάλου Πέτρου, επέμενε στην εξιστόρηση της ρωσικής ιστορίας ως δυναστικής ιστορίας, ο Νικολάι Βασίλιεβιτς Ουστριάλοφ, προστατευόμενος του Ουβάροφ, θα στήσει μια διαφορετική αφήγηση για την ιστορία του ρωσικού έθνους. Η ιστορία του ρωσικού έθνους, σύμφωνα με τον Ουστριάλοφ δεν ταυτίζεται με την ιστορία του ρωσικού κράτους. Αυτή η μετατόπιση είχε σημαντικές επιπτώσεις, αφού θύμιζε ότι ένα μεγάλο τμήμα του ρωσικού έθνους, βρισκόταν δυτικά και δεν περιλαμβανόταν εντός των ορίων του κράτους της Μοσχοβίας. Όταν, όμως, μιλούσε για «Δυτική Ρωσία» στην πραγματικότητα εννοούσε τα εδάφη της Μικρής (σημερινής Ουκρανίας) και της Λευκής Ρωσίας (σημερινής Λευκορωσίας), που μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα ανήκαν βέβαια στην επικράτεια της πρώην Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας. Ο Ουστριάλοφ έστησε ακριβώς το κυρίαρχο αφήγημα του μεγαλορωσικού εθνικισμού όπου το ρωσικό έθνος περιλάμβανε όχι μόνο (Μεγαλο)ρώσους, αλλά (Μικρο)ρώσους και (Λευκο)ρώσους. Προφανώς αυτό ήταν και ένα επιχείρημα εναντίον του πολωνικού εθνικισμού: δεν είναι τυχαίο ότι η *Ιστορία* του εμφανίστηκε το 1837, αμέσως δηλαδή μετά την αποτυχημένη εξέγερση των Πολωνών αριστοκρατών το 1831 (Alexei Miller, 2015: 340).

Ο Ουβάροφ, με το να εισαγάγει την εθνικότητα στη συζήτηση για τη συγκρότηση της επίσημης ιδεολογίας και παρακινώντας δημόσιους διαλόγους επάνω στο θέμα, στόχευε στην περιθωριοποίηση της συνταγματικής πλευράς της έννοιας «έθνος». Ωστόσο, όσο περισσότερο το κοινό συζητούσε την εθνικότητα,

τόσο έρχονταν στην επιφάνεια δύο φλέγοντα άλυτα ζητήματα: η δουλοπαροικία και το σύνταγμα. Τα δύο αυτά ζητήματα οδήγησαν σε μια ριζοσπαστικοποίηση των διανοουμένων στη ρωσική δημόσια σφαίρα, την οποία η ρωσική αριστοκρατία δεν μπορούσε να συμμεριστεί, ειδικά μετά την έκρηξη των ευρωπαϊκών επαναστάσεων του 1848. Αυτό είχε ως συνέπεια να λάβει χώρα ό,τι αποκλήθηκε «χωρισμός των δρόμων» ανάμεσα στην αριστοκρατία και στους διανοούμενους. Αυτό βέβαια δεν σήμαινε ότι και οι διανοούμενοι από την πλευρά τους δεν ενδιαφέρονταν να μπουν στη συζήτηση για το τι είναι έθνος: το αντίθετο.

11.3.7 Το πρόβλημα του έθνους: Σλαβόφιλοι εναντίον Δυτικόφιλων

Στα μέσα του 19ου αιώνα θα διαμορφωθούν δύο μεγάλα ρεύματα στη ρωσική δημόσια σφαίρα, αυτά των *Σλαβόφιλων* και των *Δυτικόφιλων*. Οι ίδιοι οι εκπρόσωποι του σλαβοφιλισμού προτιμούσαν άλλες ονομασίες: «Μοσχοβίτες», ή «κόμμα της Μόσχας», υπό την έννοια ότι η Μόσχα εκπροσωπούσε τη ρωσική ιδιαιτερότητα, ενώ αντίθετα η Αγία Πετρούπολη την τάση για εκδυτικισμό. Στην πραγματικότητα, ο όρος «σλαβοφιλία» ήταν κατ' αρχήν μια επινόηση των ιδεολογικών τους αντιπάλων.

Δανείστηκαν αυτό τον όρο από τους οπαδούς του Νικολάι Καραμζίν, που αποκαλούσαν έτσι τις θέσεις του Αλεξάντρ Σίσκοφ, ενός επίσης συντηρητικού πολιτικού και μεγάλου αντιπάλου του Σπεράνσκι. Αυτή η διαμάχη είχε διεξαχθεί στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα και είχε ως αντικείμενό της τη γλώσσα: η μία παράταξη, με επικεφαλής Νικολάι Καραμζίν, υποστήριζε ότι η ρωσική λογοτεχνική γλώσσα πρέπει να εκκαθαριστεί από τις γραφειοκρατικές και κυρίως τις εκκλησιαστικές επιρροές (από λέξεις της σλαβονικής, δηλαδή της εκκλησιαστικής σλαβικής) και να μοιάζει περισσότερο με την καθημερινή γλώσσα των ευγενών, δηλαδή να βασίζεται στην απλή και κομψή σύνταξη των γαλλικών. Αντίθετα, ο Σίσκοφ, εισηγητής του γλωσσικού αρχαϊσμού στη ρωσική λογοτεχνία, υποστήριζε ότι ο «εκγαλλισμός» της ρωσικής γλώσσας θα την απέκοπτε από την παράδοσή της, θα ελάφρυνε απαράδεκτα το ύφος της, και κυρίως θα την καθιστούσε ανεπαρκή στην απόδοση θρησκευτικών εννοιών που μπορούσαν να εκφραστούν μόνο στη σλαβονική (Geoffrey Hosking, 1998: 288).

Η κατηγορία των οπαδών του Καραμζίν εναντίον των οπαδών του Σίσκοφ για «σλαβοφιλία» θα αναζωογονηθεί λίγα χρόνια αργότερα, συζητώντας πια όχι το πρόβλημα της γλώσσας, αλλά αυτό του έθνους. Αλλά, εάν η σύγκρουση του Καραμζίν με τον Σίσκοφ ήταν ο προάγγελος της αντιπαράθεσης Σλαβόφιλων και Δυτικόφιλων, υπήρξε και ένας πυροκροτητής: τα κείμενα ενός φιλοσόφου, του Πιοτρ Τσααντάεφ, που είχαν γραφτεί μεταξύ 1829 και 1831 αλλά δημοσιεύτηκαν ως *Φιλοσοφικές Επιστολές* το 1836 στην εφημερίδα *Teleskop*. Εκεί ο Τσααντάεφ υποστήριζε ότι η Ρωσία, αιωρούμενη μεταξύ Ανατολής και Δύσης, Ευρώπης και Ασίας, δεν είχε καταφέρει να δανειστεί τίποτα σημαντικό από τις δύο, αλλά και ούτε να προσφέρει τίποτα στον παγκόσμιο πολιτισμό. Ταυτόχρονα, χλεύαζε την ορθοδοξία και τη ρωσική υπανάπτυξη και εξυμνούσε τον δυτικό τρόπο ζωής. Οι αντιδράσεις ήταν τέτοιες, που ο ίδιος ο τσάρος Νικόλαος Α΄ διέταξε την ψυχιατρική εξέταση του Τσααντάεφ, μολονότι πήρε πολύ σοβαρά τις αξιολογήσεις του. Η δημοσίευση των *Φιλοσοφικών Επιστολών* οδήγησε στην αποκρυστάλλωση των δύο ρευμάτων, Σλαβόφιλων και Δυτικόφιλων, τα επόμενα χρόνια: μέχρι το 1839 είχαν αναπτυχθεί οι απόψεις των Σλαβόφιλων και γύρω στο 1841 οι απόψεις των Δυτικόφιλων (Geoffrey Hosking, 1998: 270-271).

Οι σημαντικότερες πηγές του σλαβοφιλισμού στη λογοτεχνία θεωρούνται η γερμανική κλασική φιλοσοφία και η ορθόδοξη θεολογία. Επιπλέον, ποτέ δεν υπήρξε ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών σχετικά με το ποια από τις δύο αναφερόμενες πηγές έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σλαβοφιλικής διδασκαλίας. Ο Ρώσος δημοσιογράφος και φιλόσοφος Αλεξάντρ Λιούμποβιτς Μπλοκ, πατέρας του διάσημου ποιητή Αλεξάντρ Αλεξάντροβιτς Μπλοκ, εξέφρασε την άποψη ότι ο σλαβοφιλισμός στην ουσία είναι μόνο κάποια περίεργη αντανάκλαση των δυτικοευρωπαϊκών διδασκαλιών, κυρίως της φιλοσοφίας του Σέλλινγκ και του Χέγκελ. Με τη σειρά τους, οι ίδιοι οι Σλαβόφιλοι, ιδιαίτερα ο Ιβάν Αζάκοφ, υπερασπίστηκαν την ιδέα της πρωτοτυπίας του σλαβοφιλισμού, συνάγοντάς την από τη ρωσική ορθοδοξία. Για παράδειγμα, ο αρχιμανδρίτης Αυγουστίνος (Νικήτιν) στο άρθρο του «Ρώσοι, Σλαβόφιλοι και γερμανικός λουθηρανισμός» υποστήριξε: «Είναι [ο σλαβοφιλισμός] μια μοναδική εξέλιξη της πατερικής και ρωσικής ασκητικής παράδοσης».

Το έδαφος για την ανάδυση του σλαβοφιλικού κινήματος το προετοίμασε ο Πατριωτικός Πόλεμος του 1812. Η αναδυόμενη ρωσική διάνοηση αντιμετώπισε το ζήτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης απέναντι στην εισβολή του Ναπολέοντα. Υπήρχε ανάγκη να καθοριστούν το πνεύμα της Ρωσίας και η εθνική της ταυτότητα, και ο σλαβοφιλισμός υποτίθεται ότι ήταν μια απάντηση σε αυτά τα αιτήματα. Κατά κάποιον τρόπο, επαναλήφθηκε το γερμανικό παράδειγμα της στροφής σε ιδέες του ρομαντικού εθνικισμού, όταν η εισβολή του Ναπολέοντα απαξίωσε τις ιδέες του κυρίαρχου μέχρι τότε ρεύματος του Διαφωτισμού. Έτσι και εδώ οι υποστηρικτές του σλαβοφιλισμού υπερασπίστηκαν την άποψη ότι η Ρωσία είχε τη δική της, ιδιόμορφη πορεία

ιστορικής ανάπτυξης. Ο εισηγητής αυτής της τάσης ήταν ο συγγραφέας Αλεξέι Χομιακόφ, ενώ σημαντικοί εκπρόσωποι του κινήματος ήταν οι αδελφοί Αξάκοφ, Ιβάν και Κονσταντίν, ο Ιβάν Κιρέεφσκι, ο Γιούρι Σαμάριν και άλλοι.

Την ίδια στιγμή, κάποιος Ιβάν Ρομανόφσκι, Πολωνός στην καταγωγή, έχοντας μάθει για τους Σλαβόφιλους, άρχισε να συγκεντρώνει γύρω του υποστηρικτές αυτού του κινήματος σε όλη την Ευρώπη. Η οργάνωση που δημιούργησε ονομάστηκε *Ευρωπαϊκή Εταιρεία για την Ιστορία της Προέλευσης των Εθνών*. Τα μέλη της αυτοαποκαλούνταν Σλαβόφιλοι και θεωρούσαν ως κύριο καθήκον τους την κατάργηση του τεκτονισμού και της ιδεολογίας του. Αργότερα, εμφανίστηκε το κίνημα των λεγόμενων *ρότσβεννικοί* (rochvenniki), δηλαδή μετριοπαθών Σλαβόφιλων που ζητούσαν «επιστροφή στην πατρώα γη». Εξέχοντες εκπρόσωποι κινήματος ήταν οι Απολόν Γκριγκόριεφ, Νικολάι Στράχοφ, Νικολάι Ντανιλέφσκι, Κονσταντίν Λεόντιεφ, και οι αδελφοί Ντοστογιέφσκι, ο Φιόντορ και ο μεγαλύτερος αδελφός του Μιχαήλ. Οι Σλαβόφιλοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση της ρωσικής εθνικής συνείδησης τον 19ο αιώνα. Κατά κάποιον τρόπο αποτέλεσαν την υλοποίηση του οράματος του Ουβάροφ για την ενότητα Ορθοδοξίας, Απολυταρχίας και Εθνικότητας σε επίπεδο διανοουμένων. Οι Σλαβόφιλοι είχαν ως κεντρική ιδέα τη *Sobornost*, την οργανική ενότητα του λαού, η οποία προκύπτει μέσα από τη συνεργατικότητα και απορρίπτει τον δυτικής εμπνεύσεως ατομικισμό. Η έννοια, επινοημένη από τον Χομιακόφ και τον Κιρέεφσκι, ήταν ένα είδος χερντεριανού Volksgeist, το οποίο μπορούσε κάποιος να ανιχνεύσει στη λειτουργία της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας *ομπσίνια* (obshchina) ή *μυρ* (mir): για αυτούς, η ομπσίνια ήταν ένας πανάρχαιος ρωσικός θεσμός γύρω από τον οποίο συγκρότησαν πολλά ιδεολογικά σχήματα κοινοτισμού. Έτσι, παρά τον αντιδυτικό και αντιμαρξιστικό χαρακτήρα πολλών από τους εκπροσώπους του κινήματος, οι απειλές που αντιμετώπιζε η ομπσίνια από την εμπορευματοποίηση των παραγωγικών σχέσεων οδήγησαν πολλούς από αυτούς σε ένα είδος πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης με πολιτικούς απογόνους τούς μετέπειτα ναρόντνικους. Επιπλέον, πρότειναν εκτός από την ιδέα μιας ιδιόμορφης ιστορικής διαδρομής της Ρωσίας, την ιδέα του σωτηριακού ρόλου της ορθοδοξίας ως χριστιανικού δόγματος.

Ο σλαβοφιλισμός ήταν ένα κοινωνικό και πνευματικό κίνημα που λειτούργησε ως αντίδραση στην εισαγωγή των δυτικών αξιών στη Ρωσία, η οποία ξεκίνησε την εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Οι Σλαβόφιλοι προσπάθησαν να δείξουν ότι οι δυτικές αξίες δεν μπορούν να ριζώσουν πλήρως στο ρωσικό έδαφος και, τουλάχιστον, χρειάζονται κάποια προσαρμογή. Καλώντας τους ανθρώπους να στραφούν στα ιστορικά θεμέλια, στις παραδόσεις και στα ιδανικά τους, συνέβαλαν στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης. Ωστόσο την ίδια στιγμή έκαναν το ίδιο με τους Ευρωπαίους λογίους του ρομαντικού εθνικισμού: αναζητούσαν τις πολιτισμικές ρίζες τους μέσα από συλλογές «μνημείων» του ρωσικού πολιτισμού και της ρωσικής γλώσσας (*Συλλογή δημοτικών τραγουδιών* του Κιρέεφσκι, *Λεξικό της ζωντανής μεγαλορωσικής γλώσσας* του Βλαντίμιρ Νταλ κ.ά.). Την ίδια στιγμή οι Σλαβόφιλοι ιστορικοί (όπως ο Σαμάριν για παράδειγμα) έθεταν τα θεμέλια για την επιστημονική μελέτη της ρωσικής αγροτιάς.

Από την άλλη πλευρά, το κίνημα των Δυτικόφιλων αναπτύχθηκε στις δεκαετίες 1830-1850. Οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης της ρωσικής κοινωνικής σκέψης υποστήριζαν την κατάργηση της δουλοπαροικίας και την αναγνώριση της ανάγκης για τη Ρωσία να αναπτυχθεί με βάση τις αρχές του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Σε αντίθεση με τους Σλαβόφιλους, που οι περισσότεροι προέρχονταν από οικογένειες γαιοκτημόνων, οι περισσότεροι Δυτικόφιλοι, εκτός από ευγενείς, προέρχονταν και από την τάξη των πλούσιων εμπόρων, μέσα από την οποία βγήκαν πολλοί επιστήμονες και συγγραφείς. Θα λέγαμε ότι πρωτοπόρος των δυτικόφιλων ιδεών, παρότι αντίπαλος του Τσααντάεφ, πρέπει να θεωρηθεί ο ποιητής Πούσκιν. Άλλοι εκπρόσωποί τους ήταν ο Βλαντίμιρ Πετσέριν, ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ (εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού δυτικισμού)· ο Ιβάν Τουργκένιεφ και ο Μπορίς Τσιτσέριν (φιλελεύθεροι)· ο Βησσαρίων Μπελίνσκι, ο Αλεξάντρ Γκέρτσεν, ο Νικολάι Ογκარიόφ, και αργότερα ο Νικολάι Τσερνισέφσκι και ο Βασίλι Μπότκιν (σοσιαλιστές)· και άλλοι πολλοί καθηγητές συγγραφείς, ποιητές, δημοσιογράφοι.

Ο Βλαντίμιρ Σολοβιόφ έγραφε ότι «η πολυπλοκότητα της σύνθεσης και της σταδιακής ανάπτυξης του ευρωπαϊκού πολιτισμού», όπως οδήγησε σε πολλά διαφορετικά και αντικρουόμενα συμφέροντα, ιδέες και φιλοδοξίες στη Δύση, με τον ίδιο τρόπο συγκρουσιακά αντανακλάται και στη ρωσική συνείδηση. Για αυτόν «οι πρωτοπόροι του ρωσικού πολιτισμού» ήταν άνθρωποι όπως ο Μέγας Πέτρος και ο Μιχαήλ Λομονόσοφ, που προσπαθούσαν να γεφυρώσουν το χάσμα μεταξύ δυτικής «παιδείας» και ρωσικής «αγριότητας», μεταξύ «επιστήμης» και «άγνοιας». Βέβαια, η βασιλεία της Μεγάλης Αικατερίνης, που ήταν μεταξύ των οπαδών της εκπαίδευσης δυτικού τύπου, σηματοδότησε μια έντονη διαίρεση μεταξύ δύο κατευθύνσεων: μία μυστικιστική και μία υπέρ της ελεύθερης σκέψης – «Μαρτινιστές» (από τον μαρτινισμό, ένα μυστικοθεοσοφικό σύστημα που θεμελίωσε στη Γαλλία ο Λουί Κλωντ ντε Σαιν Μαρτέν) και «Βολταίριου». Ωστόσο, οι καλύτεροι εκπρόσωποι

των δύο κατευθύνσεων, όπως ο Ν. Ι. Νόβικοφ και ο Α. Ν. Ραντίσεφ, συμφωνούσαν στην αγάπη τους για την εκπαίδευση και στο ενδιαφέρον για το δημόσιο καλό.

Οι κοινωνικο-πολιτικές, φιλοσοφικές και ιστορικές απόψεις των Δυτικόφιλων χαρακτηρίζονταν από διαφορετικές κατευθύνσεις και πολυάριθμες αποχρώσεις, αλλά και από ορισμένα κοινά στοιχεία. Οι Δυτικόφιλοι επέκριναν τη δουλοπαροικία και είχαν εκπονήσει σχέδια για την κατάργησή της, δείχνοντας τα πλεονεκτήματα της μισθωτής εργασίας. Η κατάργηση της δουλοπαροικίας φαινόταν στους Δυτικόφιλους δυνατή και επιθυμητή μόνο με τη μορφή μιας μεταρρύθμισης που θα πραγματοποιούσε η κυβέρνηση σε συνεργασία με τους ευγενείς. Επέκριναν το φεουδαρχικό σύστημα της τσαρικής Ρωσίας, αντιπαραβάλλοντάς το με την κοινοβουλευτική/συνταγματική τάξη των δυτικοευρωπαϊκών μοναρχιών, κυρίως της Αγγλίας και της Γαλλίας. Υποστηρίζοντας τον εκσυγχρονισμό της Ρωσίας κατά το πρότυπο των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, επιδίωκαν την ταχεία ανάπτυξη της βιομηχανίας, του εμπορίου και των νέων μέσων μεταφοράς, ιδίως των σιδηροδρόμων.

Ευελπιστούσαν να πετύχουν τους στόχους τους ειρηνικά. Πολλοί Δυτικόφιλοι θεωρούσαν απαράδεκτα τα μονοπάτια της Επανάστασης και τις σοσιαλιστικές ιδέες. Υποστηρικτές της αστικής προόδου και υπερασπιστές της εκπαίδευσης και των μεταρρυθμίσεων, είδαν στον Μεγάλο Πέτρο ένα παράδειγμα γενναίου μονάρχη-μεταρρυθμιστή που άνοιξε νέους δρόμους για την ιστορική εξέλιξη της Ρωσίας ως μίας από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Σε πρακτικό επίπεδο στον οικονομικό τομέα, η κύρια διαφορά μεταξύ Δυτικόφιλων και Σλαβόφιλων βρισκόταν στις διαφορετικές απόψεις για την τύχη της αγροτικής κοινότητας. Εδώ όμως υπήρχε ένας διχασμός των Δυτικόφιλων, που ένα τμήμα τους, οι σοσιαλίζοντες, προσέγγιζαν τις απόψεις των Σλαβόφιλων. Έτσι οι Σλαβόφιλοι και οι Δυτικόφιλοι σοσιαλιστές θεωρούσαν την αγροτική κοινότητα ως τη βάση της μοναδικής ιστορικής διαδρομής της Ρωσίας, ενώ οι Δυτικόφιλοι μη σοσιαλιστές είδαν στην κοινότητα ένα λείψανο του παρελθόντος και πίστευαν ότι και η κοινότητα και μαζί της η κοινοτική έγγεια ιδιοκτησία θα έπρεπε να εξαφανιστούν, όπως ακριβώς συνέβη στη Δυτική Ευρώπη. Αντίστοιχα, οι Σλαβόφιλοι, όπως οι Δυτικόφιλοι σοσιαλιστές, θεωρούσαν απαραίτητο να παράσχουν κάθε δυνατή υποστήριξη στην κοινοτική ιδιοκτησία, ενώ οι Δυτικόφιλοι υποστήριζαν τη μετάβαση στη μικρή ατομική έγγεια ιδιοκτησία, η οποία θα μπορούσε να ευνοήσει την ανάπτυξη ενός είδους εμπορικού καπιταλισμού.

Εάν θα θέλαμε να κατηγοριοποιήσουμε τις διαφορές μεταξύ των σημαντικότερων εκπροσώπων των δύο ρευμάτων, Σλαβόφιλων και Δυτικόφιλων, θα λέγαμε ότι τα κριτήρια θα ήταν εξής: α) η στάση απέναντι στην αυτοκρατορία και στον θεσμό της απολυταρχικής μοναρχίας: η ομάδα των Σλαβόφιλων υποστήριζε τη μοναρχία συνδυασμένη με μια μορφή λαϊκής εκπροσώπησης, ενώ η ομάδα των Δυτικόφιλων υποστήριζε το μοντέλο της συνταγματικής μοναρχίας με κοινοβουλευτικό σύστημα και δημοκρατικές ελευθερίες, β) η στάση απέναντι στη δουλοπαροικία: εδώ και Σλαβόφιλοι και Δυτικόφιλοι ήταν αρνητικοί απέναντι στον θεσμό και συνέκλιναν προς μία λύση κατάργησης της δουλοπαροικίας από τα πάνω, με πρωτοβουλία δηλαδή του κράτους και σε συνεργασία με τους ευγενείς, γ) η στάση απέναντι στην κληρονομιά του εκδυτικισμού του Μεγάλου Πέτρου: για τους Σλαβόφιλους η εισαγωγή δυτικών τρόπων ζωής κατέστρεφε τη ρωσική λαϊκή ψυχή, για τους Δυτικόφιλους αποτελούσε ανανέωση του ρωσικού τρόπου ζωής και κυρίως αποτελούσε το μέσο της αναβάθμισης της Ρωσίας σε διεθνές επίπεδο, δ) για τον δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσει η Ρωσία στο μέλλον: οι Σλαβόφιλοι θεωρούσαν ότι η Ρωσία έπρεπε να ακολουθήσει τον δικό της δρόμο ανάπτυξης χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα χρησιμοποιούσε τα «βαριά χαρτιά» της Δύσης προς αυτήν, όπως η βιομηχανία και η επέκταση των σιδηροδρόμων· για τους Δυτικόφιλους, αντίθετα, ήταν σαφές ότι η Ρωσία έπρεπε να ακολουθήσει τον δυτικό τρόπο ανάπτυξης (τούτο σήμαινε ότι αναγνώριζαν την οικονομική της και πολιτισμική υπανάπτυξη σε σχέση με τη Δύση), και ε) τέλος, στο ερώτημα πώς αυτοί οι μετασχηματισμοί θα λάμβαναν χώρα, οι Σλαβόφιλοι απαντούσαν ότι αυτό μπορούσε να γίνει ειρηνικά με μεταρρυθμίσεις από τα πάνω, ενώ και οι Δυτικόφιλοι απέρριπταν την επαναστατική αναταραχή.

11.3.8 Το πρόβλημα του έθνους: αυτοκρατορικός εθνικισμός και πολιτικές εκρωσισμού

Ο Έντουαρντ Θάιντεν περιγράφει τρεις τύπους εκρωσισμού: τον απροσχεδίαστο, τον διοικητικό και τον πολιτισμικό. Ο απροσχεδίαστος εκρωσισμός θα ήταν περισσότερο ή λιγότερο η φυσική διάδοση του ρωσικού πολιτισμού και της γλώσσας. Ο διοικητικός εκρωσισμός αναφέρεται στις προσπάθειες της Αγίας Πετρούπολης να επιβάλει τον συγκεντρωτισμό και τη χρήση της ρωσικής γλώσσας σε όλη την αυτοκρατορία. Τέλος, ο πολιτισμικός εκρωσισμός ήταν η προσπάθεια αφομοίωσης μη ρωσικών εθνικών ομάδων μέσω κυβερνητικών μέτρων όπως ρωσόφωνα σχολεία, ο στρατός, απαγορεύσεις στην ομιλία ή στον Τύπο συγκεκριμένων γλωσσών και άλλα παρεμφερή (Edward C. Thaden, 1981: 15-24).

Η κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861 άνοιξε μια νέα ευκαιρία για την εθνικοποίηση μιας μεγάλης μάζας αγροτικού πληθυσμού. Κατέστησε την ανάπτυξη της κοινής εκπαίδευσης των κατά κύριο λόγο αγράμματων χωρικών ένα πρακτικό ζήτημα. Τα ερωτήματα για τη γλώσσα που έπρεπε να χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση και το ζήτημα της οργάνωσης και της χρηματοδότησης των δημοτικών σχολείων τέθηκαν επί τάπητος. Το 1857 η επίσημη μετάφραση της Αγίας Γραφής από την εκκλησιαστική σλαβική στη σύγχρονη ρωσική πούλησε πάνω από ένα εκατομμύριο αντίτυπα μέσα σε δύο χρόνια, παρέχοντας στην πολιτεία ένα πολύ δυνατό μέσο για την προώθηση της ρωσικής γλώσσας ανάμεσα στους ορθόδοξους χωρικούς.

Ήδη από το 1859, χρονιά κατάκτησης και του Καυκάσου, οι ρωσικές αρχές χρησιμοποίησαν γλωσσικές πολιτικές ως μέσο διαμόρφωσης ταυτότητας των αυτοκρατορικών υπηκόων, ρυθμίζοντας τη χρήση διάφορων γλωσσών και αλφαβήτων. Το έτος εκείνο απαγορεύτηκε η χρήση της λατινικής γραφής για την απόδοση της ουκρανικής και της λευκορωσικής γλώσσας, ώστε να μειωθεί η πολωνική επιρροή. Το ίδιο έγινε με τη γλώσσα των Λιθουανών και των Λετονών σε περιοχές με έντονη την παρουσία της πολωνικής αριστοκρατίας. Στην περίπτωση των Ουκρανών και των Λευκορώσων, όμως, το πρόβλημα δεν ήταν μόνο το αλφάβητο, αλλά και να εμποδιστεί η αυτόνομη ανάπτυξη των καθομιλουμένων γλωσσών τους με την προώθηση της ρωσικής ως μοναδικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Για παράδειγμα το 1863, κατά τη διάρκεια της πολωνικής εξέγερσης, οι αρχές απαγόρευαν τις δημοσιεύσεις των ουκρανικών αλφαβηταρίων αλλά και άλλων φθηνών βιβλίων για χωρικούς. Η απόφαση αυτή μπλόκαρε τις απόπειρες του αναδυόμενου ουκρανικού εθνικού κινήματος να προωθήσει την ουκρανική γλώσσα στα δημοτικά σχολεία.

Η στρατιωτική μεταρρύθμιση αντικατέστησε επίσης τη στρατολόγηση με την επιστράτευση, αν και αργοπορημένα σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ανοίγοντας τον δρόμο για τη χρήση του στρατού ως μέσου μαζικής εθνικοποίησης. Ωστόσο, οι περισσότεροι Ασιάτες υπήκοοι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι δεν περιλαμβάνονταν στην κυρίαρχη εικόνα του ρωσικού έθνους για τον εαυτό του, δεν επιστρατεύτηκαν.

Ο ρωσικός αυτοκρατορικός εθνικισμός ήδη στη δεκαετία του 1860 είχε πολλά κοινά στοιχεία με άλλους αυτοκρατορικούς εθνικισμούς. Ήταν προσανατολισμένος προς την αφομοίωση, ήταν περιεκτικός και εθνικά ανοικτός, ενώ η θρησκεία δεν έπαιζε σε αυτόν αποφασιστικό ρόλο. Μέσα από την εσωτερική ιδεολογική σχάση μεταξύ Σλαβόφιλων και Δυτικόφιλων, φαινόταν ότι ο αυτοκρατορικός εθνικός λόγος παρεξέκλινε από το μοντέλο του Ουβάροφ και προσέγγιζε το αντίστοιχο του Πέστελ: εάν ο ρωσικός αυτοκρατορικός εθνικισμός ήθελε να είναι αποτελεσματικός, δεν θα έπρεπε να επιμένει στο στοιχείο της θρησκείας αλλά σε εκείνο της γλώσσας. Για παράδειγμα, ο συντηρητικός δημοσιογράφος, εκδότης πολλών εφημερίδων και μεταξύ αυτών και του *Ρωσικού Αγγελιοφόρου* (*Russkiy Vestnik*) Μιχαήλ Κατκόφ, συναντώντας τη σκέψη του Πάβελ Πέστελ για τον ορισμό της ρωσικής εθνικής ταυτότητας ως αυτοκρατορικής, έγραφε:

Υπάρχει στη Ρωσία μία κυρίαρχη εθνικότητα, μία κυρίαρχη γλώσσα, που αναπτύχθηκε από αιώνες ιστορικής ζωής. Ωστόσο υπάρχει, επίσης στη Ρωσία, ένα πλήθος φυλών, που η καθεμία μιλά στη δική της γλώσσα και έχει τα δικά της έθιμα: υπάρχουν ολόκληρες χώρες, με ξεχωριστούς χαρακτήρες και παραδόσεις. Αλλά όλες αυτές οι διαφορετικές φυλές και περιοχές που βρίσκονται στα σύνορα του μεγάλου ρωσικού κόσμου, αποτελούν τα ζωντανά μέρη του και αισθάνονται την ενότητά τους μαζί του, στην ένωση του κράτους και της υπέρτατης εξουσίας στο πρόσωπο του Τσάρου (αναφέρεται σε Geoffrey Hosking, 2011: 333-334).

Και σε άλλο σημείο σχολίαζε με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο:

Ούτε ο χριστιανισμός ούτε η ορθοδοξία δεν συμπίπτουν με κανένα έθνος [...]. Όπως οι μη Ρώσοι μπορούν να είναι, και πράγματι κάποιοι είναι, ορθόδοξοι χριστιανοί, οι Ρώσοι, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο, μπορούν να μην είναι ορθόδοξοι [...]. Θα ήταν πολύ ασυμβίβαστο τόσο με τον παγκόσμιο χαρακτήρα της ορθοδοξίας όσο και με τα εθνικά ρωσικά συμφέροντα να εξαφανίσουμε από τον ρωσικό λαό όλους τους Ρώσους υπηκόους της καθολικής και ευαγγελικής πίστης, καθώς και του εβραϊκού Νόμου, και να τους μετατρέψουμε έτσι, ενάντια

στη λογική, σε Πολωνούς ή Γερμανούς. Οι λαοί διαφέρουν ο ένας από τον άλλο όχι μόνο με βάση τη θρησκεία, αλλά κυρίως με βάση τη γλώσσα, και έτσι, μόλις οι καθολικοί και οι ευαγγελικοί Ρώσοι, αλλά και οι Εβραίοι, υιοθετήσουν τη ρωσική γλώσσα όχι μόνο στην καθημερινότητά τους, αλλά και στην πνευματική τους ζωή, θα πάψουν να αποτελούν ένα εθνικά ξένο, εχθρικό και επικίνδυνο στοιχείο για τη ρωσική κοινωνία (αναφέρεται στο Alexei Miller, 2015: 328).

Βασιζόμενος σε αυτές τις αρχές, ο Κατκόφ συζητούσε ανοικτά τη χειραφέτηση των Εβραίων, οι οποίοι αποτελούσαν περίπου το 15% του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, και ήταν κυρίως, όπως είδαμε, συγκεντρωμένοι στα γκέτο των δυτικών συνοριακών περιοχών. Ο Κατκόφ επέμενε ότι η χειραφέτηση θα άνοιγε τον δρόμο για την αφομοίωση των Εβραίων στη «ρωσικότητα», αντί να τους ωθήσει προς τους Πολωνούς ή τους Γερμανούς. Αλλά βέβαια ο Κατκόφ, παρότι στην περίπτωση των Εβραίων είχε πολύ φιλελεύθερες απόψεις, σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να αναγνωρίσει την ύπαρξη ανεξάρτητου ουκρανικού έθνους: «Είναι ένα σκανδαλώδες και παράλογο σόφισμα ότι μπορούν να υπάρξουν δύο ρωσικές εθνότητες και δύο ρωσικές γλώσσες, σαν να μπορούσαν ποτέ να υπάρξουν δύο γαλλικές εθνότητες ή γλώσσες!». Απεικόνισε το ουκρανικό κίνημα ως μία διαίρεση μέσα στο εθνικό σώμα, και σχολίασε ότι οι απόπειρες συγκέντρωσης χρημάτων για ουκρανικές δημοσιεύσεις είναι κάτι πολύ επικίνδυνο. Ο ουκρανικός εθνικισμός σύντομα ορίστηκε ως η πιο σημαντική πρόκληση για την οικοδόμηση του ρωσικού έθνους καθώς υπονόμει το βασικό της στοιχείο, την ιδέα της ενότητας ανάμεσα στη Μεγάλη, στη Μικρή και στη Λευκή Ρωσία ως παρακλάδια ενός μοναδικού έθνους. Η ιδέα του τρισυπόστατου ρωσικού έθνους, το οποίο έπρεπε να εναγκαλιστεί τους Ρώσους της Μεγάλης, της Μικρής και της Λευκής Ρωσίας, και που ήταν τόσο αγαπητή στον Κατκόφ, ήταν αποδεκτή και από τους Σλαβόφιλους. Το 1861, ο Σλαβόφιλος Βλαντίμιρ Λαμάνσκι έγραψε: «Οι Ρώσοι της Μικρής και Μεγάλης Ρωσίας, παρά τις διαφορές τους και τον αμοιβαίο χλευασμό του ενός προς τον άλλο, αποτελούν έναν ρωσικό λαό, μία ρωσική γη που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με ένα λάβαρο πίστης και πολιτικών θεσμών [...]». Η αποξένωση του Κιέβου και της περιοχής του θα οδηγούσε στην αποσύνθεση του ρωσικού έθνους, στην κατάρρευση και στον διαμελισμό της ρωσικής γης». Όπως το έθεσε ένας διακεκριμένος Σλαβόφιλος, ο Γιούρι Σαμάριν, το 1863: «Εμείς, οι Ρώσοι, πρέπει να γίνουμε τώρα ό,τι αποτελούν οι Γάλλοι για τη Γαλλική Αυτοκρατορία, και οι Άγγλοι για τη Βρετανική Αυτοκρατορία» (Alexei Miller, 2015: 330-332).

Όμως, για να γίνει αυτό, έπρεπε η Ρωσία να λύσει τα δύο θεμελιώδη ζητήματα που θα της επέτρεπαν να εξομοιωθεί με αυτές τις αποικιακές αυτοκρατορίες: το πρόβλημα του συντάγματος (μετατροπή της απόλυτης σε συνταγματική μοναρχία) και το πρόβλημα της γης (κατάργηση της δουλοπαροικίας). Οι προσδοκίες για ένα σύνταγμα και ένα αντιπροσωπευτικό σώμα εκλεγμένων από τον λαό βουλευτών παρέμεναν στη σφαίρα της ρητορικής. Η απογοήτευση ήταν βαθιά και οι αρχές είχαν χάσει, πιθανώς, την τελευταία ευκαιρία να γεφυρώσουν το αυξανόμενο χάσμα ανάμεσα στη μοναρχία και στο μορφωμένο κοινό. Το ίδιο αφορούσε και την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Έχοντας πληρώσει αποζημιώσεις στους γαιοκτήμονες μετά την κατάργησή της, το ρωσικό κράτος έριξε όλο το συσσωρευμένο χρέος στις πλάτες των χωρικών («υπόχρεο»). Η κυβέρνηση δεν αξιοποίησε την εμπειρία των Αψβούργων, όπου όλες οι κοινωνικές τάξεις έπρεπε να συμμετάσχουν στην καταβολή «αποζημίωσης» κατόπιν της κατάργησης των υποχρεώσεων των χωρικών προς τους γαιοκτήμονες το 1848. Στη ρωσική περίπτωση μια τέτοια λύση θα μπορούσε να έχει ισχυρό αντίκτυπο στον σχηματισμό εθνικής ταυτότητας. Διατηρώντας την αγροτική κοινότητα αλλά και ενισχύοντάς την κατά τη διάρκεια των μεταρρυθμίσεων, η κυβέρνηση, για πολλές δεκαετίες, δημιουργούσε ένα ισχυρό εμπόδιο προς την κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα των Ρώσων χωρικών. Η βασική εκπαίδευση, που θεωρούνταν σημαντικό ζήτημα μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας, δεν έλαβε καμία εξέχουσα προσοχή από την κυβέρνηση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890, η οποία κάλυπτε μόνο το 11% του κόστους των δημοτικών σχολείων. Οι τελευταίες τρεις δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν τα περιφερειακά εθνικιστικά κινήματα ήταν ακόμη αδύναμα, δεν αξιοποιήθηκαν πλήρως από την κυβέρνηση προκειμένου να ασκηθεί πίεση για την ενσωμάτωση μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος.

Τη δεκαετία του 1870, ριζοσπαστικές ομάδες διανοουμένων ξεκίνησαν τις προσπάθειες για να κινητοποιήσουν τους αγρότες κατά των αρχών. Η άποψη ότι οι ενάρετοι άνθρωποι δεν θα έπρεπε να συνεργάζονται με την κυβέρνηση απέκτησε σταδιακά την αξίωση δόγματος στη δράση των διανοουμένων. Οι αρχές, από την άλλη, άρχισαν να βλέπουν τους διανοούμενους όλο και περισσότερο ως καταστροφείς της σχέσης κράτους - λαού. Η ιδέα του έθνους (narod, δηλαδή λαός, κοινός άνθρωποι και κυρίως χωρικοί) ως μία κοινωνία με την οποία οι διανοούμενοι θα έπρεπε να ενώνονται και να τη διαφωτίζουν κατά των αρχών, καθιερώθηκε τη δεκαετία του 1860 και ειδικά του 1870. Η εκλαϊκευτική εκδοχή αυτών των απόψεων προϋπέθετε ότι ο λαός ήταν ο κάτοχος των αληθινών αρχών και αξιών, και ότι οι διανοούμενοι, ενώ επέφεραν τον διαφωτισμό στους ανθρώπους, θα έπρεπε συγχρόνως να εκπροσωπούν το πνεύμα του λαού. Έτσι οι

ναρόντνικοι («λαϊκιστές», ή καλύτερα «λαϊκόφρονες») προέρχονταν κυρίως από τις τάξεις των Σλαβόφιλων. Η φιλελεύθερη εκδοχή τόνιζε την ιδέα του καθήκοντος των διανοουμένων προς τον λαό. Η μοναρχία, ειδικά κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο βασιλείων, διακήρυσσε επίσης μια ένωση με τον λαό «πέρα» από τα εμπόδια που δημιουργήθηκαν από τους γραφειοκράτες και τις μορφωμένες τάξεις. Και στις δύο περιπτώσεις, η ιδέα εθνικής ενότητας δομήθηκε σαν ένα τρίγωνο στο οποίο ένα στοιχείο γινόταν εννοιολογικά αντιληπτό ως περιττό: για τις αρχές ήταν οι διανοούμενοι, για τους διανοούμενους ήταν η μοναρχία, η γραφειοκρατία και μερικές φορές και το ίδιο το κράτος.

11.3.8.1 Δυτικές επαρχίες: Πολωνία, Ουκρανία και Λευκορωσία

Στις αρχές του 1860, ο βασικός κίνδυνος προερχόταν από τους Πολωνούς. Η εξέγερση, που έλαβε χώρα εν μέσω της εφαρμογής των Μεγάλων Μεταρρυθμίσεων (η χειραφέτηση των δουλοπαροίκων είχε ανακοινωθεί δύο χρόνια νωρίτερα, αλλά σχεδόν πουθενά δεν τέθηκε σε ισχύ), συγκλόνισε την αυτοκρατορική κυβέρνηση, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου του τσάρου Αλέξανδρου Β΄. Σαφώς οι Πολωνοί δεν είχαν συμβιβαστεί με τη ρωσική κυριαρχία, ούτε είχαν εγκαταλείψει την ιδέα της πολωνικής πολιτισμικής ηγεμονίας στις Δυτικές Επαρχίες. Η τσαρική πολιτική στις δεκαετίες μετά το 1863 στόχευε στη διασφάλιση της ρωσικής κυριαρχίας (στρατιωτικά και διοικητικά) στο Βασίλειο της Πολωνίας, ή όπως πλέον αποκαλούνταν επίσημα, η Χώρα του Βιστούλα, περιορίζοντας παράλληλα τις καθολικές και πολωνικές επιρροές στις Δυτικές Επαρχίες. Αυτή η πολιτική, τόσο σε αυτή την περιοχή όσο και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, περιγράφεται ως «εκρωσισμός» (Geoffrey Hosking, 1998: 367-368).

Η πολωνική εξέγερση του 1863-64, όπως και εκείνη του 1830-31, επηρέασε ολόκληρη την αυτοκρατορία τόσο όσον αφορά τις τακτικές των επαναστατημένων όσο και την αντίδραση των αυτοκρατορικών αρχών. Οι επαναστάτες στόχευαν στη δημιουργία ενός έθνους ως κάθετα συγκροτημένης κοινότητας που θα ένωνε τους ευγενείς με τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις στη μάχη για την εκπλήρωση της εθνικής ιδέας: την κρατική απόσχιση από την αυτοκρατορία. Η ρωσική κυβέρνηση προσπάθησε να απαντήσει επαναπροσδιορίζοντας την πολωνική ταυτότητα έτσι ώστε να στηρίζεται στις ιδέες της αφοσίωσης στη δυναστεία μέσα από την επίτευξη ενός είδους «σλαβικής ενότητας». Αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός «νέου» πολωνικού έθνους βασιζόμενου στους χωρικούς, αποκλείοντας την αριστοκρατία, που πλέον αντιμετωπιζόταν ως μία ανοικτά εχθρική κοινωνική ομάδα. Στις δεκαετίες του 1830 και 1840, οι Ρώσοι χρησιμοποίησαν μία μετριοπαθή εθνικιστική πολιτική, μπλοκάροντας τις συζητήσεις περί πολωνικού «έθνους» στον γραπτό τύπο. Από το 1863, ωστόσο, οι αρχές θεώρησαν το δυτικό σύνορο ως τον τόπο που λάμβανε χώρα μία διαρκής πάλη ανάμεσα στη «ρωσικότητα» και στην «πολωνικότητα», στην ορθοδοξία και στον καθολικισμό. Αν και κανείς από τους διοικητές στο Βασίλειο της Πολωνίας δεν είχε θέσει ως στόχο την καταστροφή της πολωνικής γλώσσας και κουλτούρας, στις δυτικές συνοριακές περιοχές (gubernias) ένας τέτοιος στόχος καθόρισε μια ολόκληρη σειρά κυβερνητικών δράσεων.

Πριν την εξέγερση του 1830, το δυτικό σύνορο βρισκόταν υπό τον πλήρη οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό έλεγχο των Πολωνών αριστοκρατών. Μετά το 1831, η οικονομική δύναμη της αριστοκρατίας και ο κοινωνικός έλεγχος διατηρήθηκαν σε σημαντικό βαθμό, αλλά ο πολιτισμικός έλεγχος υπονομεύτηκε από το αυτοκρατορικό κέντρο. Κατά συνέπεια, τη χρονική περίοδο μεταξύ των δύο εξεγέρσεων, το πολωνικό εθνικό κίνημα είχε ήδη ξεκινήσει μια μετάβαση ανεύρεσης νέων συμμάχων, και αυτοί δεν ήταν παρά οι Ουκρανοί: ήταν μια μετάβαση από την ιδέα της «Κοινοπολιτείας δύο Εθνών» (Πολωνοί και Λιθουανοί) στην ιδέα της «Κοινοπολιτείας τριών Εθνών» (Πολωνοί, Λιθουανοί και Ουκρανοί). Γι' αυτό και μετά την εξέγερση του 1863, οι προσπάθειες εκρωσισμού του δυτικού συνόρου θα ενταθούν με την καθολική απαγόρευση της πολωνικής γλώσσας στη δημόσια σφαίρα και την απόλυτη εξάλειψη της πολωνικής τοπικής ελίτ. Η εξέγερση του 1863 είχε πείσει την Αγία Πετρούπολη ότι η τοπική αριστοκρατία και ο κλήρος δεν ήταν άξιοι εμπιστοσύνης. Στις δυτικές επαρχίες, κάθε προσπάθεια γινόταν για να εμποδιστεί η εξάπλωση του πολωνικού πολιτισμού και να αποδυναμωθεί οικονομικά η πολωνική τάξη των γαιοκτημόνων. Τα πολωνικά κτήματα επιβαρύνθηκαν με έναν ειδικό φόρο και οι Πολωνοί δεν μπορούσαν να αποκτήσουν γη, παρά μόνο από κληρονομιά. Εντωμεταξύ, στους Ρώσους γαιοκτήμονες και χωρικούς προσφέρονταν ειδικά κίνητρα για να εγκατασταθούν εκεί. Υπήρξε ακόμη μία προσπάθεια εισαγωγής της ρωσικής γλώσσας, σε συγκεκριμένες καθολικές εκκλησίες στην περιοχή της Λευκορωσίας. Στα κυβερνητικά σχολεία τα μαθήματα διδάσκονταν μόνο στα ρωσικά, ωστόσο ένα ταχέως αναπτυσσόμενο «υπόγειο» σχολικό δίκτυο πιθανώς να εκπαίδευε σχεδόν τον ίδιο αριθμό νέων στην πολωνική γλώσσα.

Ωστόσο, μέσα από την αντιπαράθεσή τους, το πολωνικό εθνικό κίνημα και η Ρωσική Αυτοκρατορία ξύπνησαν τους εθνικισμούς των Ουκρανών, των Λευκορώσων και των Λιθουανών. Αυτό κατέστησε ακόμη πιο

δύσκολη την υλοποίηση του οράματος για την ενοποίηση των ανατολικών Σλάβων. Στους Ουκρανούς και στους Λευκορώσους δεν επιτρέπονταν τα σχολεία στη μητρική τους γλώσσα, και η λογοκρισία δεν επέτρεπε τις περισσότερες δημοσιεύσεις στον Τύπο σε τέτοιες γλώσσες. Η κατάσταση ειδικά στην Ουκρανία ήταν πιο περίπλοκη, γιατί σε μεγάλο βαθμό οι άρχουσες ελίτ της «Μικρής Ρωσίας» αποτελούνταν από μη Ουκρανούς: Ρώσους και Πολωνούς γαιοκτήμονες, Εβραίους, Γερμανούς και Ρώσους αστούς. Μέρος του εθνικού ελλείμματος καλύφθηκε στα σύνορα με τη Γαλικία, τμήμα της μοναρχίας των Αψβούργων, όπου η ουκρανική κουλτούρα (εκεί γνωστή ως ρουθηνική) ενθαρρύνθηκε επίσημα από τους Αυστριακούς ως αντίβαρο στην πολωνική. Από σχετικό έντυπο υλικό που εισέρρεε από τη Γαλικία τροφοδοτούνταν λαογραφικές και αρχαιολογικές έρευνες για να στηρίξουν τη θέση ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με έναν λαό διαφορετικό από τους «Μοσχοβίτες». Ταυτόχρονα πολλοί *Hromady*, ουκρανικοί δηλαδή πολιτιστικοί σύλλογοι, σχηματίζονταν στις πόλεις και ξεκινούσαν εκπαιδευτικά προγράμματα για τους πρόσφατα χειραφετημένους αγρότες. Όπως παρατηρούσε ο υπουργός Εσωτερικών Πιοτρ Βαλούεφ σε μία διαβόητη εγκύκλιό του το 1863: «Καμία ξεχωριστή μικρορωσική (ουκρανική) γλώσσα ποτέ δεν υπήρξε, δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει». Και αλλού, συνδέοντάς το με τις παράλληλες γεωπολιτικές εξελίξεις της ενοποίησης της Γερμανίας: «Το να επιτραπεί η δημιουργία μιας ξεχωριστής λογοτεχνίας για τον απλό λαό στην ουκρανική διάλεκτο θα σήμαινε ότι συναινούμε στην αποξένωση της Ουκρανίας από την υπόλοιπη Ρωσία [...]. Το να επιτραπεί ο διαχωρισμός δεκατριών εκατομμυρίων Μικρών Ρώσων θα ήταν ύψιστη πολιτική ανευθυνότητα, ειδικά ενόψει του ενωτικού κινήματος που βρίσκεται σε εξέλιξη δίπλα μας στη γερμανική φυλή [ενν. τη διαδικασία ενοποίησης της Γερμανίας]» (αναφ. στο Geoffrey Hosking, 2011: 336).

Αντίθετα, η ρωσική πολιτική αναγνώριζε την ύπαρξη ξεχωριστής λιθουανικής γλώσσας, αλλά οι εκδόσεις στα λιθουανικά ήταν επίσης απαγορευμένες, εκτός εάν χρησιμοποιούνταν το ρωσικό (κυριλλικό) αλφάβητο. Καθώς ένα μεγάλο ποσοστό των εγγράμματων Λιθουανών ήταν καθολικοί ιερείς, μία τέτοια αλλαγή στη χρήση του αλφαβήτου για την απόδοση της γλώσσας τους, από τα λατινικά στα κυριλλικά, δύσκολα μπορούσε να γίνει αποδεκτή. Οι εκδόσεις στη λιθουανική γλώσσα εισάγονταν λαθραία από τη γειτονική ανατολική Πρωσία.

Οι Πολωνοί συνέχισαν να εκδίδουν έντυπα στη δική τους γλώσσα, αλλά η λογοκρισία ήταν αρκετά αυστηρότερη στη Βαρσοβία από οπουδήποτε αλλού. Το Πολωνικό Ζήτημα έδειχνε τα όρια του πανσλαβιστικού κινήματος. Παρά τις πολιτικές εκρωσισμούς στις δυτικές πολωνικές επαρχίες της Ρωσίας, οι ιδέες του πανσλαβισμού έβρισκαν απήχηση όχι τόσο στη ρωσική κοινωνία όσο σε μεγάλα τμήματα της ρωσικής διανόησης. Ο πανσλαβισμός όμως είχε πολύ μικρή άμεση επιρροή στην επίσημη εσωτερική πολιτική και το Πολωνικό Ζήτημα ήταν εσωτερικό ζήτημα για την αυτοκρατορία. Ο ίδιος ο τσάρος Αλέξανδρος Β΄ και η ρωσική γραφειοκρατία, που έκαναν τόσα πολλά για τους Σλάβους των Βαλκανίων, ειδικά στην εποχή της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, ήταν τουλάχιστον επιφυλακτικοί για το εάν αυτά τα οράματα θα μπορούσαν να συμπεριλάβουν τους Σλάβους μεν αλλά ανυπότακτους Πολωνούς. Από την πλευρά τους οι Πολωνοί εκμεταλλεύτηκαν όπως και οι Φινλανδοί το γεγονός ότι μπορούσαν να προωθήσουν τα βιομηχανικά τους προϊόντα στη διευρυμένη αγορά της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Αυτό έκανε τα πολιτικά κόμματα της περιόδου, ειδικά τα σοσιαλδημοκρατικά, να διχαστούν πάνω στο δίλημμα της απόσχισης από την αυτοκρατορία ή της αυτονομίας εντός αυτοκρατορίας, ειδικά όσα μιλούσαν εξ ονόματος της ενότητας του διεθνούς προλεταριάτου. Τελικά, θα οδηγηθούν σε μια νέα εξέγερση στα έτη 1905-1906 που προέκυψε ως αποτέλεσμα της κρίσης στην οποία βρέθηκε η αυτοκρατορία εξαιτίας της Επανάστασης του 1905. Και αυτή όμως θα πνιγεί στο αίμα όπως και οι προηγούμενες.

Τέλος, μία άλλη πρόκληση για τη Ρωσική Αυτοκρατορία προέκυψε στην περιοχή του Βόλγα, όπου οι μουσουλμανικές ελίτ των Τάταρων αμφισβητούσαν την αργή διαδικασία εκχριστιανισμού και εκρωσισμού των ανιμιστικών πληθυσμών και προκάλεσε ακόμη και τη μεταστροφή στο ισλάμ των προσηλυτισμένων στον χριστιανισμό Τάταρων χωρικών. Ως αντίδραση σε αυτή την πρόκληση, ένας Ρώσος ορθόδοξος ιεραπόστολος, ο Νικολάι Ιλμίνσκι, ανέπτυξε τοπικές γλωσσικές γραφές με σκοπό να προωθήσει τον εκχριστιανισμό, με την ελπίδα ότι ο γλωσσολογικός εκρωσισμός θα ακολουθούσε αργότερα.

11.3.8.2 Βαλτικές επαρχίες και Φινλανδία

Οι βαλτικές επαρχίες υποβλήθηκαν επίσης σε διάφορα μέτρα εκρωσισμού, ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η εθνική κατάσταση εδώ ήταν περίπλοκη: η πρωτοκαθεδρία των γερμανικών αριστοκρατικών τάξεων που είχε θεμελιωθεί σε μεγάλο βαθμό με την ανοχή της Αγίας Πετρούπολης από τον αναδυόμενο λετονικό και εσθονικό εθνικισμό. Παρά τη νομιμοφροσύνη των Γερμανών της Βαλτικής, η Ρωσία δεν μπορούσε να αγνοήσει τα σχετικά αιτήματα των Λετονών και των Εσθονών να διδάσκεται η γλώσσα τους στα σχολεία τους. Αντίθετα, οι απαγορεύσεις στις περιοχές αυτές στρέφονταν κυρίως εναντίον της χρήσης των

πολωνικών. Την ίδια στιγμή, οι λουθηρανοί Εσθονοί και Λετονοί ενθαρρύνονταν να μεταστραφούν στην ορθοδοξία. Ταυτόχρονα υπήρξαν περιορισμοί των γερμανικών προνομίων στα δικαστήρια, στη διοίκηση και στην εκπαίδευση. Πιο εντυπωσιακά, το γερμανικό Πανεπιστήμιο του Ντόρπατ (σημερινό Τάρτου), το οποίο ιδρύθηκε προ της ρωσικής κυριαρχίας εκεί, μετατράπηκε στη δεκαετία του 1890 σε ρωσικό Πανεπιστήμιο του Γιούριεφ, όπως μετονομάστηκε η πόλη. Πάντως, τελικά, οι προσπάθειες εκρωσισμού, αντί να ισχυροποιήσουν στις βαλτικές χώρες τον ρωσικό πολιτισμό, αποξένωσαν Γερμανούς, Εσθονούς και Λετονούς από την τσαρική κυριαρχία. Το ίδιο συνέβη με παρόμοιες απόπειρες στο Μεγάλο Δουκάτο της Φινλανδίας, όπου η εισαγωγή των ρωσικών ως επίσημης γλώσσας και η προσπάθεια να περιληφθούν οι Φινλανδοί στον ρωσικό στρατιωτικό σχεδιασμό, προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις, με πιο σημαντική τη δολοφονία του Ρώσου γενικού κυβερνήτη Ν. Ι. Μπόμπρικοφ, στο Ελσίνκι το 1904 (Theodore R. Weeks, 1996: 39-40).

Από την ενσωμάτωσή της το 1809, η Φινλανδία απολάμβανε ένα ειδικό καθεστώς εντός της αυτοκρατορίας, ως αυτόνομο μεγάλο δουκάτο του οποίου ηγεμόνας ήταν ο Τσάρος. Η Φινλανδία είχε τους δικούς της νόμους, εκπαιδευτικό σύστημα, νόμισμα, ακόμη και στρατό, ενώ οι εκκλησίες της Λουθηρανικής Εκκλησίας απολάμβαναν ελευθερία λατρείας και το δικαίωμα να διοικούν σχολεία. Όπως ακριβώς συνέβη και με τους Πολωνούς, η τεράστια διαθέσιμη ρωσική αγορά ευνόησε την ανάπτυξη της φινλανδικής οικονομίας, και ειδικά της βιομηχανίας, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Για αυτό τον λόγο, και επίσης επειδή διέθεταν πολύ πιο ανεπτυγμένα πολιτικά δικαιώματα από οποιονδήποτε άλλο λαό της αυτοκρατορίας, οι Φινλανδοί ήταν απόλυτα νομιμόφρονες προς τη Ρωσία, σε αντίθεση με τους απειθαρχους Πολωνούς. Η φινλανδική άρχουσα τάξη μιλούσε κατά κύριο λόγο σουηδικά, είχε μετασχηματιστεί σε εμπορική και βιομηχανική μπουρζουαζία και διατηρούσε καλές σχέσεις με την Αγία Πετρούπολη μέχρι τον διορισμό του Μπόμπρικοφ στη θέση του γενικού κυβερνήτη το 1898. Η προσπάθειά του να καταργήσει τον φινλανδικό στρατό και να στρατολογήσει τους Φινλανδούς στον ρωσικό, να επιβάλει τα ρωσικά ως επίσημη γλώσσα της Φινλανδίας και να υπαγάγει τη Φινλανδική Δίαιτα στο ρωσικό Υπουργείο Εξωτερικών προκάλεσαν μποϊκοτάρισμα των ρωσικών θεσμών από τους Φινλανδούς, και εντέλει τη δολοφονία του γενικού κυβερνήτη. Οι παλαιοί νομιμόφρονες Φινλανδοί μεταμορφώθηκαν σε Πολωνούς του σκανδιναβικού Βορρά (Geoffrey Hosking, 2011: 337-338).

11.3.8.3 Κεντρική Ασία και Καύκασος

Η ρωσική κυριαρχία στην Κεντρική Ασία διέφερε σε κάθε περίπτωση από την κατάσταση στις δυτικές επαρχίες. Από τη μία, από τη δεκαετία του 1860 έως τη δεκαετία του 1890, η Ρωσία επεξέτεινε την κυριαρχία της σε τεράστιες περιοχές, συμπεριλαμβανομένων των πόλεων της Τασκένδης, της Χίβα, της Μερβ και της Σαμαρκάνδης. Έτσι, έως τα τέλη του 1890, η Ρωσική Αυτοκρατορία συνόρευε νότια με την Περσία και το Αφγανιστάν, προς μεγάλη ενόχληση των Βρετανών στην Ινδία. Οικονομικά κίνητρα, ειδικά η καλλιέργεια βαμβακιού, έπαιξαν ρόλο σε αυτή την επέκταση, αλλά πιθανώς πιο σημαντική ήταν η επιθυμία αποτροπής άλλων δυνάμεων από το να αποκτήσουν κάποια βάση στην περιοχή. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι Ρώσοι είχαν κατασκευάσει σιδηροδρομικές γραμμές που συνέδεαν τις σημαντικές πόλεις της περιοχής με τη Ρωσία. Ένα άλλο σημαντικό κατασκευαστικό έργο ήταν η ίδρυση της ρωσικής Τασκένδης (στο σημερινό Ουζμπεκιστάν), μίας αποικιακής πόλης κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, από την οποία η Ρωσία μπορούσε να ελέγχει την περιοχή γύρω από το Τουρκιστάν (στο σημερινό νότιο Καζακστάν). Συνολικά, οι Ρώσοι διοικητές στην Κεντρική Ασία απέφευγαν να προσβάλλουν τις τοπικές ευαισθησίες· ιδιαίτερα η ιεραποστολική δραστηριότητα μεταξύ των ντόπιων μουσουλμάνων ήταν αυστηρά περιορισμένη. Μικρή προσπάθεια έγινε για να μεταφερθεί ο ρωσικός πολιτισμός στον ντόπιο πληθυσμό.

Ενώ οι νέοι μουσουλμάνοι τσαρικοί υπήκοοι στην Κοκάνδη, στη Μέρβ και στην Μπουχάρα παρέμειναν ως επί το πλείστον ανεπηρέαστοι από το ρωσικό πολιτισμό, μια πολύ διαφορετική κατάσταση υπήρξε μεταξύ των Τάταρων του Βόλγα. Αυτή η περιοχή έως τότε βρισκόταν υπό ρωσική κυριαρχία για πάνω από τρεις αιώνες και εκεί είχε εμφανιστεί, όπως είδαμε, στο διάστημα αυτό σημαντικός αριθμός χριστιανών Τάταρων. Μία μεικτή ρωσική και ταταρική πόλη, το Καζάν, επίσης στέγαζε το μοναδικό πανεπιστήμιο της αυτοκρατορίας σε μία κυρίως μουσουλμανική περιοχή. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1850, μία νέα προσπάθεια εγκαινιάστηκε για να ισχυροποιήσει την πίστη των χριστιανών Τάταρων (οι οποίοι ήταν διαβόητοι για τις παλινδρομήσεις τους στις μουσουλμανικές επιρροές) και την ίδια στιγμή να ανοίξει τον δρόμο για μία ευρύτερη γνώση των ρωσικών. Όπως αναφέραμε, ο παιδαγωγός Νικολάι Ιλμίνσκι προώθησε έναν νέο τύπο ιεραποστολικού σχολείου, χρησιμοποιώντας μητρικές γλώσσες γραμμένες με το κυριλλικό αλφάβητο και όπου ήταν δυνατόν προσλαμβάνοντας γηγενείς δασκάλους. Έως τα τέλη της δεκαετίας του 1870, το «σύστημα Ιλμίνσκι» χρησιμοποιήθηκε σε χιλιάδες σχολεία στην περιοχή Βόλγα – Ουραλίων, αλλά επίσης στη Σιβηρία και στην Κεντρική Ασία. Ο Ιλμίνσκι πίστευε ειλικρινά στον εκρωσισμό, ωστόσο η ρωσική ταυτότητα ήταν

συσχετισμένη κυρίως με την ορθοδοξία παρά με τη γλώσσα. Έτσι, έκρινε ότι ο περιορισμός της επιρροής των μουσουλμάνων Τάταρων ήταν μακράν σημαντικότερος από την επιμονή στη ρωσική γλώσσα επί των τοπικών πληθυσμών. Το σύστημα Ιλμίνσκι ήταν πάντα αμφιλεγόμενο, αλλά τύγγανε της υποστήριξης των κεντρικών αρχών, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ζωής του (έως τη δεκαετία του 1890).

Εκτός από την περιοχή του Βόλγα και την Κεντρική Ασία, στον Καύκασο ήταν εγκατεστημένοι και ένας μεγάλος μουσουλμανικός πληθυσμός. Εδώ ένα ακραίο επίπεδο εθνικής και θρησκευτικής ποικιλομορφίας περιέπλεκε τη ρωσική κυριαρχία. Εκτός από τους μουσουλμάνους (Αζέροι, Τσετσένοι, Νταγκεστάνοι κ.ά.) υπήρχαν και χριστιανοί (Αρμένιοι και Γεωργιανοί). Αυτή η περιοχή είχε ενσωματωθεί στην αυτοκρατορία από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, αλλά, όπως μαρτυρούν οι ιστορίες του Μιχαήλ Λέρμοντοφ και του Λέοντος Τολστόι, οι ορεσίβιοι λαοί δεν καθυποτάχθηκαν έως τα μέσα του αιώνα. Η εγκαθίδρυση της ρωσικής κυριαρχίας συνοδεύτηκε από μαζική ακούσια μετανάστευση των μουσουλμάνων από τον Καύκασο μετά το 1859 (ιδίως πάνω από 300.000 Τσερκέζοι/Κιρκάσιοι στις δεκαετίες του 1860 και 1870, συνολικά πάνω από 800.000 μουσουλμάνοι) πέρα από τα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η σύλληψη του ηγέτη των μουσουλμάνων ανταρτών Σαμίλ το 1859 μπορεί να θεωρηθεί η αρχή του τέλους για την ενεργό ένοπλη αντίσταση στη ρωσική ισχύ. Η περιοχή που υποτάχθηκε χωρίστηκε διοικητικά σε έξι επαρχίες, υπό την ηγεσία του γενικού κυβερνήτη στην Τιφλίδα (Tbilisi).

Κατά ειρωνικό τρόπο, μια χριστιανική ομάδα θεωρήθηκε η μεγαλύτερη απειλή για τη ρωσική κυριαρχία στον Καύκασο. Από τη δεκαετία του 1880, η ρωσική πολιτική έπαιρνε έναν ολοένα και μεγαλύτερο αντιαρμενικό τόνο, ξεκινώντας από τις προσπάθειες εξαναγκασμού των αρμενικών σχολείων να υιοθετήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη χρήση των ρωσικών και στην πραγματικότητα να τα εκρωσίσει. Οι Αρμένιοι ζούσαν σε ολόκληρο τον Καύκασο, τόσο σε πόλεις όσο και ως χωρικοί, αλλά η αστική τους παρουσία ανησύχισε τις τσαρικές αρχές. Μέχρι το 1890 οι Ρώσοι αξιωματούχοι ταύτιζαν τους Αρμένιους με την επανάσταση, μάλλον παρόμοια με την επίσημη στάση της Ρωσίας απέναντι στους Εβραίους. Συγκεκριμένα, ο γενικός κυβερνήτης πρίγκιπας Γ. Γκολίτσιν ακολούθησε μια σκληρή γραμμή απέναντι στους Αρμένιους, και οριακά γλίτωσε τη δολοφονία το 1904. Η άλλη μεγάλη χριστιανική εθνικότητα στον Καύκασο, οι Γεωργιανοί, θεωρήθηκε μικρότερη απειλή, γεγονός το οποίο εκ των υστέρων μπορεί να φαίνεται ειρωνικό (ο Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι γεννήθηκε το 1879).

11.4 Από τον πανσλαβισμό στον ορθόδοξο οικουμενισμό

Η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ Σλαβόφιλων και Δυτικόφιλων και οι πολιτικές εκρωσισμούς που επέβαλλε το ρωσικό κράτος κυρίως μετά τη δεκαετία του 1860 αναπτύχθηκαν παράλληλα με μια ιδεολογία που δεν αφορούσε αποκλειστικά τη ρωσική διάνοηση αλλά και λανθασμένα θεωρείται ότι αποτέλεσε εξαρχής τον βασικό πυλώνα της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο: τον πανσλαβισμό. Προφανώς, όπως άλλες αντίστοιχες ιδεολογίες της εποχής, είχε ως πρότυπο ανάπτυξης τον παγγερμανισμό. Όπως ο τελευταίος έθετε το ζήτημα της ενοποίησης των διεσπαρμένων στην Κεντρική, Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη γερμανικών πληθυσμών και το συνέδεε με τη διαδικασία της ενοποίησης των γερμανικών κρατών, ο πανσλαβισμός συνδύαζε το αίτημα για ενότητα όλων των σλαβικών λαών (ανατολικών, δυτικών και νότιων Σλάβων) με την απελευθέρωσή τους από τις απολυταρχικές μοναρχίες (Αψβούργοι) και τις δεσποτείες (Οθωμανοί) που τους εμπεριείχαν. Έτσι, αναγκαστικά το κυρίαρχο πανσλαβιστικό αφήγημα έδινε πρωταγωνιστικό ρόλο στη Ρωσία, η οποία ήταν η μόνη μεγάλη δύναμη που θα μπορούσε να επισπεύσει αυτή τη διαδικασία. Ωστόσο, οι πανσλαβιστές είχαν στον νου τους περισσότερο μια ομοσπονδία απελευθερωμένων σλαβικών κρατών με δημοκρατικά αντιαπολυταρχικά χαρακτηριστικά, και όχι ενσωμάτωση των λαών αυτών στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Ακριβώς αυτός ήταν ο λόγος που ο πανσλαβισμός δύσκολα θα μπορούσε να γίνει στον πυρήνα του αποδεκτός από τη ρωσική απολυταρχία.

Όπως και άλλα ρομαντικά εθνικιστικά κινήματα του 19ου αιώνα, ο πανσλαβισμός ενίσχυσε τις δραστηριότητες των Σλάβων διανοουμένων και μελετητών στους τομείς της ιστορίας, της φιλολογίας και της λαογραφίας, τροφοδοτώντας τα ενδιαφέροντά τους στην αναζήτηση μιας κοινής ταυτότητας του παρελθόντος και στην αναβίωση των εθνικών γλωσσών και πολιτισμών. Ο πανσλαβισμός συνυπήρχε και με τον σλαβικό πόθο για εθνική ανεξαρτησία. Ο όρος «πανσλαβισμός» προτάθηκε για πρώτη φορά από τον Τσέχο Γιαν Χέρκελ το 1826, και σε διάφορες εκδοχές το ζήτημα της ενότητας είτε των δυτικών είτε των νότιων Σλάβων θα μπορούσε κάποιος να το ανακαλύψει σε διανοουμένους όπως οι Γιόζεφ Ντόμπροφσκι (Τσέχος), Πάβελ Σάφαρικ (Τσέχος), Γιαν Κόλλαρ (Σλοβάκος), Λιούντεβιτ Γκάι (Κροάτης), Βουκ Κάρατζιτς (Σέρβος) και άλλοι. Οι επιτυχίες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στους πολέμους εναντίον των Οθωμανών και του Ναπολέοντα έκαναν ορισμένους από τους διανοουμένους αυτής της εποχής να διατυπώσουν ιδέες για την πολιτική και γλωσσική

ενοποίηση των Σλάβων υπό ρωσική κυριαρχία, πιστεύοντας ότι αυτό θα βοηθούσε τους σλαβικούς λαούς στον αγώνα κατά των ξένων (Γιόζεφ Ντομπρόφσκι, Γιάζεφ Λούνγκμαν και άλλοι). Κάποιοι από αυτούς αργότερα άλλαξαν απόψεις (Λιουντέβιτ Γκάι, Λιούντεβιτ Στουρ, Καρέλ Χάβλιτσεκ-Μπορόφσκι και άλλοι).

Ορισμένοι διανοούμενοι του πανσλαβισμού, όπως για παράδειγμα ο Τσέχος Φράντισεκ Πάλατσκι, υποστήριζαν τη διατήρηση της Αυστριακής Αυτοκρατορίας και τη μετατροπή της σε ομοσπονδία Σλάβων, Αυστριακών και Ούγγρων: η πανσλαβιστική παραλλαγή, όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έμεινε γνωστή ως αυστροσλαβισμός. Μεταξύ των Πολωνών που επηρεάστηκαν έντονα από τον ρομαντικό πατριωτισμό και τις ιδέες για την αποκατάσταση της Πολωνίας, οι ιδέες του πανσλαβισμού προκάλεσαν δύο ρεύματα: ένα φιλωρωσικό (Στανισλάβ Στάσιτς, Άουγκουστ Τσιεσκόφσκι) και ένα αντιρωσικό (Άνταμ Μίτσκιεβιτς, Αντρέι Τοβιάνσκι, Καζίμιρ Μπροντζίνσκι).

Το Α΄ Πανσλαβικό Συνέδριο έλαβε χώρα, όπως είδαμε, στην Πράγα τον Ιούνιο του 1848, κατά τη διάρκεια του επαναστατικού κινήματος. Η πρωτοβουλία ανήκε στον Σλοβάκο φιλόλογο και εθνογράφο Πάβελ Γιόζεφ Σάφαρικ και στον Κροάτη αξιωματικό του αυστριακού στρατού Γιόζιπ Γιέλαβιτς, ο οποίος είχε συμβάλει καθοριστικά στην καταστολή της επανάστασης του 1848 στη Βουδαπέστη. Το συνέδριο όμως τελικά οργανώθηκε από Τσέχους πολιτικούς και διανοούμενους όπως ο Φράντισεκ Πάλατσκι και ο Φράντισεκ Ρίντερ. Στην πραγματικότητα αποτέλεσε μια αντίδραση των Τσέχων εθνικιστών, που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην Παγερμανική Συνέλευση της Φρανκφούρτης και επομένως να συναινέσουν στην ιδέα που είχαν για εκείνους οι Γερμανοί εθνικιστές: ότι δηλαδή οι Βοημοί και οι Μοραβοί αποτελούσαν τμήματα του γερμανικού έθνους. Στο συνέδριο θα συμμετάσχουν 300 σύνεδροι. Ανάλογα με την εθνικότητα, το συνέδριο χωρίστηκε σε τρεις ενότητες: η πρώτη περιλάμβανε τους Σλάβους της Αυστριακής Αυτοκρατορίας (Τσέχους, Μοραβούς, Σιλεσιανούς και Σλοβάκους), η δεύτερη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (Πολωνούς και Ρώσους) και μια τρίτη των νότιων Σλάβων, που ήταν μοιρασμένοι μεταξύ Αυστριακής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κροάτες, Σλοβένους, Δαλματούς και Σέρβους). Το συνέδριο εξέλεξε ως πρόεδρό του τον Πάλατσκι, που ως εκφραστής του αυστροσλαβισμού επανέλαβε τη θέση του για συνεργασία με τη δυναστεία των Αψβούργων, την οποία θεωρούσε ένα είδος εγγυητή της ύπαρξης των σλαβικών λαών που περιλάμβανε η αυτοκρατορία απέναντι στις διεκδικήσεις του επιθετικού γερμανικού (βαυαρικού και πρωσικού) εθνικισμού. Για την ακρίβεια, στο συνέδριο παρουσιάστηκαν δύο θέσεις. Η πρώτη μετριοπαθής, οραματιζόταν τη μετατροπή της Αυστριακής Αυτοκρατορίας σε πολυεθνική ομοσπονδία, όπου οι σλαβικοί λαοί θα είχαν το δικαίωμα της εθνικής αυτονομίας (αυστροσλαβισμός). Η αυτονομία αυτή θα σήμαινε την ύπαρξη μικρών κοινοβουλίων (δίαιτες), εθνοφρουρά και χρήση των σλαβικών γλωσσών στην εκπαίδευση. Οι Σλάβοι του Νότου ζήτησαν τη δημιουργία ενός ιλυρικού βασιλείου ως προτεκτοράτου της Αυστρίας. Αντίθετα, οι ριζοσπάστες (Στουρ, Μπακούνιν) επέμεναν στη δημιουργία μιας ανεξάρτητης σλαβικής ομοσπονδίας (πανσλαβισμός). Και σε αυτό το σημείο ο ρόλος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των αντιπροσώπων. Αν κάποιοι εναπέθεσαν τις ελπίδες τους σε αυτήν για την απελευθέρωση των Σλάβων (Στουρ), άλλοι (κυρίως οι Πολωνοί) ήταν πολύ δύσπιστοι για την αποστολή της.

Το συνέδριο ήταν ο καταλύτης για την Εξέγερση της Πράγας του 1848 («Εξέγερση του Αγίου Πνεύματος»), η οποία κατεστάλη από τα στρατεύματα των Αψβούργων και της Ρωσίας. Συγκεκριμένα, καθώς προχωρούσαν τα αυστρορωσικά στρατεύματα, οι νεαροί κάτοικοι της Πράγας βγήκαν στους δρόμους και σε αυτή τη σύγκρουση, μια αδέσποτη σφαίρα σκότωσε τη σύζυγο του διοικητή των αυστριακών στρατευμάτων στην Πράγα. Έξαλλος ο τελευταίος κατέλαβε την πόλη, διέλυσε το συνέδριο και κήρυξε στρατιωτικό νόμο σε όλη την Τσεχία.

Στη Ρωσία ένας από τους πρώιμους εκφραστές πανσλαβιστικών ιδεών που αναδείκνυαν τον πιθανό ρόλο της Ρωσίας στην ένωση των σλαβικών λαών ήταν ο Μιχαήλ Πογκότιν. Οποσδήποτε, όμως, οι πιο επιφανείς εκφραστές πανσλαβιστικών ιδεών ανήκαν στους κύκλους των Σλαβόφιλων, όπως είδαμε και παραπάνω, και ήταν οι αδελφοί Αξάκοφ, ο Χομιακόφ και ο Κιρέεφσκι. Η ήττα στον Κριμαϊκό Πόλεμο και η εξέγερση των Πολωνών του 1863 ενεργοποίησαν τα ανακλαστικά των πανσλαβιστών, με αποτέλεσμα τη σύγκληση του Σλαβικού Συνεδρίου το 1867 στη Μόσχα. Κυρίως, όμως, οι πανσλαβιστικές ιδέες θα επικρατήσουν την εποχή του επόμενου ρωσοτουρκικού πολέμου που θα συνδυαστεί με την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το Συνέδριο του Βερολίνου (1877-1878). Η εμπλοκή των Ρώσων στις διαδικασίες ανάπτυξης του βουλγαρικού εθνικού κινήματος από τη δεκαετία του 1860 συχνά δημιουργεί τη λανθασμένη εντύπωση ότι αμέσως μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο είχαν υιοθετήσει ως βασική αρχή της εξωτερικής τους πολιτικής τον πανσλαβισμό. Η αποστασιοποίηση των Ελλήνων από τη ρωσική πολιτική μετά το 1862 και η ανακήρυξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας ενίσχυσαν μια τέτοια εντύπωση. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το μεγαλύτερο αγκάθι της ρωσικής πολιτικής στις δυτικές της επαρχίες ήταν το Πολωνικό Ζήτημα και ότι ένα μεγάλο μέρος των πανσλαβιστών διανοούμενων εμφορούνταν από αντιαπολυταρχικά ιδεώδη. Αυτά

καθιστούσαν δύσκολη έως αδύνατη την απόλυτη ταύτιση της επίσημης ρωσικής εξωτερικής πολιτικής με τις πανσλαβιστικές ιδέες. Είναι πιο κοντά στην ιστορική πραγματικότητα, εκτός φυσικά από τον παράγοντα του γεωπολιτικού συμφέροντος, να βλέπουμε στη ρωσική πολιτική έναν συνδυασμό των νέων αναγκών για προστασία των σλαβικών πληθυσμών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ειδικά όταν η εθνική δράση τους υπονόμει την ισχύ Αυστριακών και Οθωμανών, μαζί με την παλαιά αρχή της προστασίας της ορθοδοξίας: ειδικά μετά το 1878, πολλές φορές η ρωσική πολιτική εξέφρασε την υποστήριξη της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο με βάση τις αρχές του *ορθόδοξου οικουμενισμού*, ειδικά όταν τα προνόμιά του τέθηκαν εν αμφιβόλω από την Υψηλή Πύλη.

Θα λέγαμε ότι η φάση αυτή της εξωτερικής πολιτικής που εμπνέεται από τα πανσλαβιστικά ιδεώδη θα ολοκληρωθεί με τη συνθήκη ειρήνης του 1895 μεταξύ του Νικόλαου Α΄ και του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, με την οποία η Ρωσία θα θέσει τέλος στην επεμβατική της πολιτική στα Βαλκάνια και θα προσπαθήσει να επεκτείνει την επιρροή στον Ειρηνικό ωκεανό. Εκεί όμως θα βρει έναν μεγάλο ανταγωνιστή από τον οποίο θα ηττηθεί: την Ιαπωνία.

11.5 Οι ρωσικές επαναστάσεις

Ο 20ός αιώνας θα ξεκινήσει για τη Ρωσία με δύο μεγάλες επαναστάσεις: την Επανάσταση του 1905 και την Επανάσταση του 1917. Η πρώτη κατά κάποιον τρόπο αναδεικνύει τα δομικά προβλήματα αστικοποίησης και εκσυγχρονισμού που αντιμετώπιζε η ρωσική κοινωνία, αφού το αγροτικό ζήτημα στην ύπαιθρο δεν είχε επιλυθεί με δραστικό τρόπο μετά την κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861. Η διαδικασία εκβιομηχάνισης που είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1880 όξυνε τις αντιθέσεις μεταξύ αστικών κέντρων και υπαίθρου, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την κυριαρχία ριζοσπαστικών πολιτικών ιδεών από τη στιγμή που το καθεστώς αρνούνταν εμφαντικά την απόδοση συντάγματος.

Ιδιαίτερα σημαντικό, όμως, είναι ότι και οι δύο επαναστάσεις προέκυψαν μετά από ήττες της Ρωσίας σε πολέμους. Τον Ιανουάριο του 1905, όταν θα ξεσπάσει η πρώτη επανάσταση, η Ρωσία ήδη πολεμούσε στο μέτωπο του Ειρηνικού με την Ιαπωνία, όπου γνώρισε τις πρώτες της ήττες, ενώ τον Φεβρουάριο του 1917, στην πρώτη φάση της δεύτερης επανάστασης, η Ρωσία πρακτικά είχε ηττηθεί από τη Γερμανία στο ανατολικό μέτωπο, και η άρνησή της να αποδεχθεί την ήττα με την υπογραφή μιας συνθήκης ειρήνης θα οδηγήσει ουσιαστικά στη δεύτερη φάση του Οκτωβρίου με την επικράτηση των μπολσεβίκων. Κατά κάποιον τρόπο στη ρωσική περίπτωση θα επαναληφθεί το μοντέλο της Γαλλικής Κομμούνας του 1871: η κοινωνική επανάσταση θα εκκινήσει από την κατάρρευση του καθεστώτος που προκλήθηκε από ήττα σε εξωτερικό μέτωπο. Το ίδιο μοντέλο θα επαναληφθεί αργότερα και στην Κινεζική Επανάσταση. Για να μπορέσει, όμως, να ενεργοποιηθεί η κοινωνική αντίδραση, ήταν αναγκαία η ριζοσπαστικοποίηση διανοουμένων, πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων. Η Ρωσία στα τέλη του 19ου αιώνα με τις δύο μεγάλες εκκρεμότητες τις οποίες αναφέραμε, την ανολοκλήρωτη αγροτική και συνταγματική μεταρρύθμιση, υπήρξε το ιδανικό περιβάλλον για αυτή την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση.

11.5.1 Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση: από τη *Narodnaya Volya* στους μπολσεβίκους

Θα λέγαμε ότι σε αυτή τη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης η δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου Β΄ από την πολιτική οργάνωση *Narodnaya Volya* (Λαϊκή Θέληση) το 1881 υπήρξε κομβική. Η οργάνωση βγήκε μέσα από τα σπλάχνα των *ναρόννικων*, ενός πολιτικού κινήματος που αντέδρασε στις συνθήκες απελευθέρωσης των δουλοπαροίκων μετά το 1861. Με μέλη κυρίως στη μεσαία τάξη, οι ναρόννικοι, παρότι θα απορρίψουν τις συνθήκες εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων στο παλαιό καθεστώς, θα χαρακτηρίζονται από μια τάση εξιδανίκευσης της ρωσικής αγροτικής κοινότητας (ομπσίνα) και θα αντιμετωπίζουν ως απειλή την επέκταση της μισθωτής εργασίας στη ρωσική ύπαιθρο αλλά και την υπαγωγή της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας στις νέες εμπορευματικές σχέσεις. Αυτό ακριβώς ήταν και το σημείο της εσωτερικής διάσπασής τους: ο σημαντικότερος θεωρητικός του κινήματος Νικολάι Μιχαηλόφσκι, διανοούμενος επηρεασμένος από τη σκέψη του Αλεξάντερ Γκέρτσεν και του Νικολάι Τσερνισέφσκι, θα ηγηθεί της τάσης των «κριτικών ναρόννικων», όσων ήταν ανοικτοί στο ενδεχόμενο της καπιταλιστικοποίησης της αγροτικής παραγωγής, και σε αντιπαράθεση με τους «δογματικούς ναρόννικους», που έβλεπαν ασυμβατότητα μεταξύ του τρόπου λειτουργίας της ρωσικής αγροτικής κοινότητας με τον κόσμο της αγοράς (Gary M. Hamburg, 2006: 136-138). Για τους ναρόννικους η εξιδανικευμένη πρόσληψη της τελευταίας αποτελούσε στην πραγματικότητα το σοσιαλιστικό πρότυπο για το οποίο έπρεπε να πολεμήσουν: κατά κάποιον τρόπο για τους ναρόννικους το ζήτημα του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ρωσικής κοινωνίας δεν ήταν ζήτημα του μέλλοντος αλλά υπεράσπισης μιας πλευράς του

ρωσικού παρελθόντος. Το 1874 θα αποφασίσουν την «πορεία προς τον λαό», δηλαδή τη μετάβασή τους στη ρωσική ύπαιθρο όπου θα διέδιδαν τις επαναστατικές τους ιδέες στους ανθρώπους που τους αφορούσαν. Η προσπάθεια αυτή απέτυχε πλήρως σε ένα περιβάλλον πολύ δύσκολης καθημερινής ζωής και βέβαια αναλφαριθμητισμού και έλλειψης στοιχειώδους μόρφωσης των «μουζίκων». Πολλά από τα μέλη των ναρόντικων εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν, αλλά η επαναστατική κληρονομιά της δράσης τους υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση των πολιτικών οργανώσεων στη Ρωσία.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, της αποτυχίας εμπέδωσης των οραμάτων τους για οργανική σχέση με την αγροτική τάξη, θα γεννηθεί η οργάνωση της *Narodnaya Volya* το 1879, η οποία θα προέλθει για την ακρίβεια από μία προγενέστερη με το όνομα *Zemlya i Volya* (Γη και Ελευθερία) (Paul Bushkovitch, 2011: 204). Η *Narodnaya Volya* ισχυριζόταν ότι αποτελεί τη μετεξέλιξη των ναρόντικων, όπως όμως και άλλες επαναστατικές οργανώσεις εκείνη την εποχή, θα θεωρήσει την άσκηση τρομοκρατικών επιθέσεων (κυρίως δολοφονίες σημαντικών προσώπων) ως μέσο πρόκλησης κοινωνικής αναταραχής που υπό προϋποθέσεις θα έπαιρνε τα χαρακτηριστικά κοινωνικής εξέγερσης. Στην πραγματικότητα, το πολιτικό πρόγραμμα και οι πρακτικές της ήταν επηρεασμένες από τις ιδέες ενός πολύ σημαντικού Ρώσου αναρχικού, του Σεργκέι Νετσάγεφ. Η δολοφονία ωστόσο του Αλέξανδρου Β', τον Μάρτιο του 1881, έφερε μάλλον τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που περίμεναν: αντί να προκαλέσουν ριζοσπαστικοποίηση της αγροτιάς, προκάλεσαν τον φόβο και την επιφύλαξη των αγροτών απέναντι σε τέτοιου είδους ριζοσπαστικές πολιτικές ενέργειες.

Εάν υπήρξε ένα πολιτικό κόμμα το οποίο να αποτελεί την πραγματική μετεξέλιξη της *Narodnaya Volya* αλλά και των ιδεών των ναρόντικων, ήταν οι *σοσιαλεπαναστάτες* ή *εσέροι* (από το αρκτικόλεξο S-R, *Partiya Sotsialistov-Revolutsionerov*). Το Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα θα ιδρυθεί το 1900, με βασική ατζέντα τον δημοκρατικό σοσιαλισμό και την αναδιανομή της γης στους αγρότες. Μαζί με το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα θα πρωταγωνιστήσουν στην εξέγερση του 1905. Έμελλε όμως ένα τμήμα του δεύτερου να αποτελέσει την ηγεμονική πολιτική δύναμη τα επόμενα χρόνια. Οι Ρώσοι σοσιαλδημοκράτες, με πιο σημαντική προσωπικότητα τον Γκεόργκι Πλεχάνοφ, θα αποτελέσουν το ρωσικό τμήμα της Β' Διεθνούς (στην οποία κυριαρχούσε το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα) και είχαν σταθερή θέση ότι ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός δεν μπορεί να προέλθει από τη ριζοσπαστικοποίηση του αγροτικού κόσμου, όπως υποστήριζαν παλαιότερα οι ναρόντικοι και κατόπιν οι πολιτικοί κληρονόμοι τους, οι εσέροι, αλλά από την ενίσχυση του κινήματος των εργατών στις πόλεις, αυτού δηλαδή που κλασικός μαρξισμός αποκαλούσε «προλεταριάτο» (Geoffrey Hosking, 1998: 360-362).

Ωστόσο, τα μέλη του κόμματος που βρίσκονταν στην εξορία, στο δεύτερο συνέδριο του κόμματος, που θα λάβει χώρα στις Βρυξέλλες και στο Λονδίνο, θα οδηγήσουν την οργάνωση στη διάσπαση με ηγετικές φιγούρες των δύο αντιπαρατιθέμενων πλευρών, τον Βλαντίμιρ Ιλίτς Ουλιάνοφ, που έμεινε γνωστός με το προσωνύμιο Λένιν, και τον Γιούλι Μάρτοφ. Το συνέδριο θα ξεκινήσει τις εργασίες του στις 30 Ιουλίου του 1903, όμως στις 23 Αυγούστου οι βελγικές αρχές θα εξαναγκάσουν τους συνέδρους να αποχωρήσουν από το Βέλγιο. Το συνέδριο θα συνεχίσει τις εργασίες του στο Λονδίνο και εκεί οι δύο ηγετικές προσωπικότητες θα συγκρουστούν με βασικό επίδικο το ζήτημα της οργανωτικής δομής του κόμματος (Alan Wood, 2003: 29-31).

Ο Λένιν, που μόλις πριν έναν χρόνο, το 1902, είχε δημοσιεύσει το περίφημο έργο του *Τι να κάνουμε;* (που βέβαια παρέπεμπε στο ομώνυμο λογοτεχνικό έργο του Νικολάι Τσερνισέφσκι), υποστήριζε ότι η αποτελεσματικότητα της δράσης του κόμματος έπρεπε να στηριχτεί στην ιεραρχική οργάνωση και στην πειθαρχημένη δράση, που δεν θα επέτρεπε στα μέλη μιας κομματικής ομάδας να έχουν γνώση της ταυτότητας άλλων μελών σε άλλες ομάδες βάσης. Η «συνωμοτική» δομή είχε ως στόχο να προστατεύσει τα μέλη του κόμματος από τη δράση της τσαρικής μυστικής αστυνομίας σε περίπτωση σύλληψής τους. Ο Λένιν πρότεινε επομένως το κόμμα «νέου τύπου» όπως το αποκαλούσε, το κόμμα των «επαγγελματιών» ή καλύτερα των «πρωτοπόρων επαναστατών», που ήταν πλήρως αφιερωμένοι στο έργο της κοινωνικής εξέγερσης, να δομηθεί με τις ίδιες αρχές που δομήθηκε ο νεωτερικός στρατός, αφού τέτοιου τύπου εχθρός του αντιστοιχούσε. Αντίθετα, ο Μάρτοφ υποστήριζε ότι το κόμμα έπρεπε να έχει μια χαλαρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ μελών και φίλων/οπαδών, όπως συμβαίνει με τα πολυσυλλεκτικά κόμματα της μεταπολεμικής εποχής. Η σύγκρουση τελικά των δύο οδήγησε στη διάσπαση: όντας πλειονότητα, οι υποστηρικτές του πρώτου πήραν το όνομα *μπολσεβίκοι*, ενώ οι μειωψήφοντες του Μάρτοφ *μενσεβίκοι*: από τις αντίστοιχες λέξεις στη ρωσική γλώσσα. Βέβαια, η αλήθεια είναι ότι οι μενσεβίκοι πλειοψηφούσαν στο συνέδριο του 1903, όμως μια εκλογή για το εκδοτικό συμβούλιο της εφημερίδας του κόμματος *Iskra* (Σπίθα), η οποία κερδήθηκε για τους μπολσεβίκους για μία ψήφο, έδωσε και το όνομα στην παράταξή τους. Στα επόμενα συνέδρια που έγιναν και αυτά σε πόλεις του εξωτερικού οι μενσεβίκοι κυριάρχησαν σε αυτό της Στοκχόλμης το 1906, αλλά οι μπολσεβίκοι σταθεροποίησαν την ηγεμονική τους θέση στο Λονδίνο το 1907. Τα επόμενα χρόνια, το σχίσμα μεταξύ των δύο πτερύγων του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος θα σταθεροποιηθεί, με τους μπολσεβίκους

να επιδιώκουν την επανάσταση ως αποτέλεσμα μιας συμμαχίας των εργατών με τους αγρότες, και τους μενσεβίκους να θεωρούν ότι μια τέτοια συμμαχία θα μπορούσε να καρποφορήσει μόνο εάν ενσωματώνονταν στο κίνημα ένα μέρος των πεφωτισμένων αστών.

Έχει ενδιαφέρον, αλλά ένας από τους διάσημους μπολσεβίκους της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917, ο Λεφ Τρότσκι, ως μέλος της μενσεβικικής παράταξης το 1903, ασκούσε κριτική στη συγκεντρωτική δομή του κόμματος που εισηγήθηκε ο Λένιν, προβλέποντας τους κινδύνους της ανάδυσης μιας ισχυρής γραφειοκρατίας που θα μπορούσε να ελέγξει το κόμμα στο όνομα της εκπροσώπησης της εργατικής τάξης. Οι μπολσεβίκοι, ωστόσο, απέκτησαν ισχυρό πλεονέκτημα έναντι των άλλων πολιτικών τους αντιπάλων, μενσεβίκων και εσέρων, όταν στο πλαίσιο της Β΄ Διεθνούς και ενόψει της έκρηξης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αρνήθηκαν να στηρίξουν την είσοδο της Ρωσίας στον πόλεμο, ζητώντας από τους σοσιαλδημοκράτες των άλλων χωρών, όπως της Γερμανίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας, να πράξουν το ίδιο. Κάτι τέτοιο δεν έγινε. Αντίθετα, ο Λένιν όχι μόνο αρνήθηκε την εμπλοκή της Ρωσίας στον «ιμπεριαλιστικό» πόλεμο, αλλά διατύπωσε τη θεωρία ότι πρέπει αυτός να μετατραπεί σε εσωτερικό πόλεμο, δηλαδή εμφύλιο, εναντίον του καθεστώτος. Αυτή η ρηξικέλευθη νομιμοποίηση της Επανάστασης με όρους αντιιμπεριαλιστικούς υπήρξε η προϋπόθεση της ίδρυσης της Γ΄ (Κομμουνιστικής) Διεθνούς από τους μπολσεβίκους (Commintern: Communist International) και της ανάληψης της πολιτικής ηγεμονίας στο εσωτερικό της Ρωσίας μετά την πρώτη επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, αφού η κυβέρνηση Κερένσκι δεν έπραξε ό,τι η ρωσική κοινωνία επιθυμούσε: την υπογραφή συνθήκης ειρήνης που θα τερμάτιζε τον πόλεμο.

11.5.2 Η Επανάσταση του 1905

Η δεκαετία του 1880 σηματοδότησε για τη Ρωσία μια εποχή μακροοικονομικής σταθερότητας, με υπουργό Οικονομικών τον Νικολάι Μπούνγκε (από το 1881). Διήρκεσε μέχρι την εποχή του Σεργκέι Βίττε, ο οποίος εισήγαγε τον χρυσό κανόνα το 1895, ενισχύοντας τις επενδύσεις και τους δημοσιονομικούς πόρους της Ρωσίας μέσω της πρόσβασης σε ξένα δάνεια. Οι πολιτικές του συνέβαλαν επίσης στην επιτάχυνση της κατασκευής σιδηροδρόμων. Η επέκταση των σιδηροδρόμων υπερδιπλασιάστηκε, η εισροή ξένων επενδυτικών κεφαλαίων μεγέθυνε τα θετικά αποτελέσματα σε νέους τομείς της βιομηχανίας σε κεντρικές περιοχές της χώρας. Οι υψηλότεροι ρυθμοί ανάπτυξης ήρθαν από το 1896 μέχρι το 1899, και από το 1909 μέχρι το 1913. Από το 1870 έως το 1897 η Ρωσία 25πλασίασε την παραγωγή άνθρακα και αύξησε 200 φορές την παραγωγή πετρελαίου. Ο Βίττε ηγήθηκε των συνομιλιών στις αρχές της βασιλείας του Νικόλαου Β΄ (1894-1917) για δομικές μεταρρυθμίσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη της οικονομίας. Υλοποίησε μέτρα για την αύξηση των επενδύσεων, την προώθηση οικονομικών θεσμών και την επέκταση των μεταφορών, διατηρώντας παράλληλα τους προϋπολογισμούς σταθερούς (Boris Ananich, 2006: 407-417).

Ωστόσο, από το 1890 έως το 1900 και μεταξύ 1900 και 1913 οι συνήθειες και έκτακτες δαπάνες του προϋπολογισμού διπλασιάστηκαν. Το κρατικό χρέος αυξήθηκε μεταξύ 1861 και 1901 από 50 σε 275 εκατομμύρια ρούβλια και έως το 1913 σε περίπου 460 εκατομμύρια. Οι στρατιωτικές δαπάνες, οι οποίες είχαν μειωθεί στο 30% του προϋπολογισμού, αυξήθηκαν για λίγο κατά τη διάρκεια του Ρωσοϊαπωνικού Πολέμου σε περίπου 6,5 δισεκατομμύρια ρούβλια, υπερδιπλάσιο του μεγέθους του ετήσιου προϋπολογισμού. Όλα αυτά έπρεπε να χρηματοδοτηθούν από έκτακτους πόρους. Η ήττα στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο υπενθύμισε στην κυβέρνηση μια άλλη εποχή, εκείνη που ακολούθησε τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Η στρατιωτική ήττα το 1905 οδήγησε σε αστικές και αγροτικές αναταραχές σε επίπεδο που υπερέβαινε κατά πολύ εκείνες μετά το 1856.

Το 1905 ήταν η κρίσιμη χρονιά. Η χώρα αντιμετώπισε μια μαζική αγροτική αναταραχή που ξεκίνησε από περιοχές κατά μήκος του Βόλγα και εξαπλώθηκε και αλλού. Τον Μάιο, ένα συνέδριο εκπροσώπων αγροτών δημιούργησε την Πανρωσική Ένωση Αγροτών και οι ριζοσπάστες διοργανωτές διατύπωσαν αιτήματα για ανακατανομή των γαιών των ευγενών στους αγρότες. Εξαιτίας αυτών των κινητοποιήσεων, το αυτοκρατορικό καθεστώς αναγκάστηκε να ακυρώσει τα τέλη εξαγοράς που οφείλονταν από τους αγρότες (3 Νοεμβρίου του 1905). Ως αποτέλεσμα των ταραχών στη βιομηχανία, στη γεωργία, στο εμπόριο και στις μεταφορές λόγω της στρατιωτικής κινητοποίησης, των συνεχόμενων απεργιών και της απώλειας του ελέγχου από κυβερνητικές υπηρεσίες, τα έσοδα του προϋπολογισμού το 1904 και 1905 ήταν στην πραγματικότητα χαμηλότερα από εκείνα του 1903.

Η εξέλιξη της Επανάστασης του 1905 σχετίζεται άμεσα με την εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων με τους Ιάπωνες. Η Επανάσταση ξεκίνησε με τα γεγονότα της Ματωμένης Κυριακής, μια εβδομάδα μετά την απώλεια του Πορτ Άρθουρ στον Ειρηνικό στις 2/15 Ιανουαρίου του 1905. Στις 9/22 Ιανουαρίου, σε μια μεγάλη ειρηνική συγκέντρωση που έλαβε χώρα στην Αγία Πετρούπολη και της οποίας ηγήθηκε ένας αμφιλεγόμενος ιερέας, ο Γκριγκόρι Γκαπόν, η αστυνομία χτύπησε το πλήθος (Geoffrey Hosking, 2011: 365-366). Οι νεκροί

σύμφωνα με συντηρητικούς υπολογισμούς (αυτή ήταν η εκτίμηση του υπουργού Σεργκέι Βίττε) έφταναν τους διακόσιους, ενώ κατά τους διαδηλωτές τους χίλιους. Η άγρια καταστολή προκάλεσε ένα κύμα απεργιακών κινητοποιήσεων από την Πολωνία μέχρι τα Ουράλια και από τη Μόσχα έως τον Καύκασο, που πολλές από αυτές θα έχουν επίσης θύματα. Η κορυφαία στιγμή της επανάστασης, η εξέγερση των ναυτών του θωρηκτού *Ποτέμκιν* στην Οδησό, θα γίνει στις 14 Ιουνίου, δύο εβδομάδες μετά τη βύθιση του ρωσικού στόλου της Βαλτικής στην Τσουσίμα. Τέλος, τρεις μήνες μετά την οριστική συνθηκολόγηση της Ρωσίας στον πόλεμο, τον Αύγουστο του 1905, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, θα γίνει και η μεγάλη απεργία των σιδηροδρομικών που συγκρόνησε την Αγία Πετρούπολη. Στην απεργία εκείνη συμμετείχαν ηγετικά στελέχη των μπολσεβίκων και των μενσεβίκων (Paul Bushkovitch, 2011: 284).

Η Επανάσταση του 1905 θα έχει δύο ουσιώδεις συνέπειες ως αποτέλεσμα των ενεργειών του Νικόλαου Β΄ να διασώσει το καθεστώς του: πρώτον τη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1906, με την οποία δημιουργήθηκε η Αυτοκρατορική (Κάτω) Δούμα, της οποίας τα μέλη εκλέγονταν, οι αποφάσεις της οποίας όμως τελούσαν υπό την έγκριση της Άνω Δούμας, της οποίας τα μισά μέλη, συν ο πρόεδρός της, διορίζονταν από τον Τσάρο. Αυτό ουσιαστικά αποτέλεσε υπονόμευση της συνταγματικής μεταρρύθμισης, ενώ ταυτόχρονα περιορίστηκε σημαντικά η εκπροσώπηση εθνικών ομάδων όπως οι Πολωνοί, οι Ουκρανοί, οι μουσουλμάνοι της Κεντρικής Ασίας, οι χριστιανοί (Αρμένιοι) και οι μουσουλμάνοι του Καυκάσου. Η Επανάσταση του 1905 είχε προκαλέσει μεγάλη αναταραχή στις συνοριακές περιοχές. Η κυβέρνηση έχασε τον έλεγχο της Βαρσοβίας, της Ρίγας, του Μπακού και άλλων σημαντικών πόλεων, και το τελευταίο που θα ήθελε ήταν η δυσανεμία αυτών των εθνοτικών ομάδων να μεταφερθεί στην ίδια την Αγία Πετρούπολη (Geoffrey Hosking, 2011: 374· Alexei Miller, 2015: 336-337). Στην πραγματικότητα το ένα τρίτο των 490 αντιπροσώπων της Δούμας ήταν μη Ρώσοι. Ο εκλογικός νόμος του Ιουνίου 1907, που περιόριζε ακριβώς δραστικά την εκπροσώπηση των παραμεθόριων περιοχών, είχε προωθηθεί από τον πρωθυπουργό και υπουργό Εσωτερικών Υποθέσεων Πιοτρ Στολίπιν. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι στην εισαγωγή του αυτό το κείμενο περιείχε την εξής φράση: «Η κρατική Δούμα, που δημιουργήθηκε για να ισχυροποιήσει το ρωσικό [rossiiskoe] κράτος πρέπει επίσης να είναι ρωσική [russkaya] στο πνεύμα» (αναφέρεται στο Theodore R. Weeks, 2006: 42-43). Δεν υπάρχει ίσως πιο πυκνή διατύπωση για τη μετάβαση της ρωσικής εθνικής ταυτότητας από έναν αυτοκρατορικό σε έναν εθνοτικό προσδιορισμό.

Δίπλα όμως στη συντηρητική «μεταρρύθμιση» υπονόμευσης των συνταγματικών ελευθεριών, ο Στολίπιν θα προωθήσει και μια προοδευτική: την αγροτική μεταρρύθμιση. Αυτή θα εισαχθεί με το αυτοκρατορικό διάταγμα της 9ης Νοεμβρίου του 1906 και θα συμπληρωθεί με πρόσθετες νομοθετικές πράξεις την επόμενη τετραετία (1906-1910). Εάν η κατάργηση της δουλοπαροικίας το 1861 υπήρξε αποτέλεσμα της ήττας της Ρωσίας στον Κριμαϊκό Πόλεμο, οι μεταρρυθμίσεις του Στολίπιν ήταν αποτέλεσμα της ήττας της Ρωσίας στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο αλλά και της πρώτης ρωσικής επανάστασης του 1905. Η μεταρρύθμιση του 1861 αντικατέστησε την επικαρπία με την ιδιοκτησία της κοινότητας πάνω στη γη, διακόπτοντας την κυριαρχία των ευγενών πάνω στο χωριό, αλλά ταυτόχρονα διατήρησε την παράδοση των περιορισμών στις μετακινήσεις των δουλοπαροίκων καθιστώντας τους «υπόχρεους» σε δάνεια αποπληρωμής. 45 χρόνια αργότερα, οι μεταρρυθμίσεις του Στολίπιν επέτρεψαν επιτέλους στα νοικοκυριά να διεκδικήσουν ιδιοκτησία και τίτλους για την κατανομή λωρίδων γης (nadel), σε ανεξάρτητα αγροκτήματα. Αυτά τα μέτρα αποδείχθηκαν ένα αποτελεσματικό μοντέλο μεταρρύθμισης της έγγειας ιδιοκτησίας, από κοινοτική σε ιδιωτική, προωθώντας τη γεωργική ανάπτυξη έως το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Geoffrey Hosking, 2011: 375-377).

Το πολιτικό υπόβαθρο των μεταρρυθμίσεων του Στολίπιν μπορεί να ανιχνευτεί στη συνεχιζόμενη δημόσια συζήτηση για τον ρόλο της ρωσικής αγροτικής κοινότητας (ομπσίνα) που είχε αρχίσει από τη δεκαετία του 1890. Η θέση των μαρξιστών επαναστατών και άλλων δυτικοτρόπων διανοουμένων ήταν ότι η αγροτική καθυστέρηση οφειλόταν στις κοινοτικές παραδόσεις της Ρωσίας, ενώ αντίθετα οι ναρόντικοι υπερασπίστηκαν την κοινότητα ως κεντρικό χαρακτηριστικό του ρωσικού πολιτισμού και ως μηχανισμό κοινωνικού εξισωτισμού. Ο υπουργός Βιομηχανίας και Οικονομικών Σεργκέι Βίττε κατάφερε να αποσπάσει από τον τσάρο Νικόλαο Β΄ τη διακήρυξη ενός διατάγματος το 1903 με το οποίο επιδίωξε να καταργήσει τον έλεγχο της κοινότητας ως προς τη δυνατότητα των αγροτών να μεταναστεύουν έξω από αυτήν. Αυτό το διάταγμα αποδυναμώθηκε από την αντιφατική του διατύπωση, αλλά στην πραγματικότητα οδήγησε στον τερματισμό της φορολογικής δικαιοδοσίας της κοινότητας επί του χωριού. Αυτό το διάταγμα ήταν και η βάση των μεταρρυθμίσεων του Στολίπιν.

Το διάταγμα της 9ης Νοεμβρίου του 1906 πλαισιώθηκε με το άρθρο 87 («Νέοι Θεμελιώδεις Νόμοι»). Παραχώρησε στους αγρότες άμεσα δικαιώματα ψήφου στις εκλογές της τοπικής κυβέρνησης και επέτρεψε στους μικροκαλλιεργητές να ψηφίζουν στην περιφέρεια του ιδιοκτήτη. Στόχος των μεταρρυθμίσεων ήταν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της αγροτιάς μέσω της δημιουργίας ατομικής ιδιοκτησίας στη θέση της

κοινοτικής. Πολλοί αγρότες κέρδισαν αγροτεμάχια, ειδικά σε περιοχές με μη μαύρη γη και διαχώρισαν τη γη τους από εκείνη της κοινότητας. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν και οι κύριοι νόμοι της 14ης Ιουνίου του 1910 και το Διάταγμα περί Διακανονισμού Γης της 29ης Μαΐου του 1911. Η χρήση βίας για τον διαχωρισμό των εκμεταλλεύσεων από την κοινοτική ιδιοκτησία ήταν συνήθης, όπως και η προσπάθεια των αγροτών για ενοποίηση των εκμεταλλεύσεών τους. Οι μεταρρυθμίσεις του Στολίπιν διευκόλυναν την εξαγορά γης από τους αγρότες, ενώ μεταξύ 1908 και 1913 η ζήτηση για γεωργικά μηχανήματα σχεδόν διπλασιάστηκε.

Όπως και κατά το παρελθόν, οι περιφερειακές διαφορές παρέμειναν σημαντικές στον τρόπο με τον οποίο άλλαξε ο αγροτικός τομέας. Για παράδειγμα, οι αγρότες στις κεντρικές περιοχές –δηλαδή γύρω από τις αστικές περιοχές της Μόσχας και Αγίας Πετρούπολης και στις κεντρικές γεωργικές και βιομηχανικές περιοχές– βρήκαν την κατά κεφαλή καλλιεργούμενη έκτασή τους να βαίνει συρρικνούμενη. Αντίθετα στον Νότο, στον Κάτω Βόλγα και στις νοτιοδυτικές επαρχίες, οι αγρότες απέκτησαν σημαντικές εκτάσεις γεωργικής γης. Η πίεση του πληθυσμού ανακουφίστηκε στις κεντρικές περιοχές από την ενεργό υποστήριξη της κυβέρνησης για μετανάστευση. Οι σχετικοί νόμοι για την ενθάρρυνση της μετανάστευσης το 1904 και το 1912 επέτρεψαν κατά μέσο όρο σε 350.000 νοικοκυριά ετησίως να μεταβούν στη Σιβηρία.

11.5.3 Η Επανάσταση του 1917

Όπως ακριβώς το 1905 τα οξυμένα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα αποτέλεσαν το υπόβαθρο της επαναστατικής διαδικασίας αλλά η ήττα στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο ήταν η θρυαλλίδα για να εκραγεί, το ίδιο συνέβη και το 1917. Η δεύτερη (και συνέχεια ως έναν βαθμό της πρώτης) Ρωσική Επανάσταση προκλήθηκε σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της ήττας της Ρωσίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και των μεγάλων απωλειών της στο ανατολικό μέτωπο (Charles Tilly, 1998: 403). Σωστά έχει επισημανθεί ότι την επανάσταση δεν την έκαναν μόνο τα εργατικά συμβούλια των μεγάλων πόλεων και οι αγρότες της υπαίθρου των οποίων το αίτημα για αναδιανομή της γης ακόμη εκκρεμούσε, αλλά και οι λιποτάκτες στρατιώτες που εγκατέλειπαν το μέτωπο και συχνά επέστρεφαν οπλισμένοι.

Ωστόσο, μια σημαντική τάση στη σχετική ιστοριογραφία αμφισβητεί τον καθοριστικό ρόλο του πολέμου, επιμένοντας στη δυσaréσκεια που υπήρχε απέναντι στη δυναστεία όχι μόνο στο μέτωπο, αλλά και στα μετόπισθεν. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η στρατιωτική καταστροφή της άνοιξης και του καλοκαιριού του 1915 και η «πείνα των οβίδων» ξεπεράστηκαν με επιτυχία. Το 1916 ήταν γενικά επιτυχές για τη Ρωσία στρατιωτικά και η κατάσταση στα μέτωπα μέχρι το 1917 ήταν σταθερή. Ωστόσο, ήδη από τον Οκτώβριο του 1916, σημειώθηκε η πρώτη αναταραχή στον στρατό, κατά την οποία άοπλοι στρατιώτες των εφεδρικών ταγμάτων του 181ου Συντάγματος που στάθμευαν στην Αγία Πετρούπολη ενώθηκαν με τους απεργούς εργάτες. Στα τέλη Οκτωβρίου, στρατιώτες που κλήθηκαν να διαλύσουν τους απεργούς άνοιξαν πυρ κατά της αστυνομίας και διαλύθηκαν από τους Κοζάκους. Αλλά και οι ίδιοι οι Κοζάκοι πολλές φορές έδειξαν ανυπακοή και αρνήθηκαν να χτυπήσουν διαδηλωτές. Βέβαια, τα σκάνδαλα της αυτοκρατορικής οικογένειας (π.χ. η περίπτωση Ρασπούτιν) και η πολιτική διαφθορά δημιουργούσαν μεγάλη δυσaréσκεια στη ρωσική κοινωνία, και την κατάσταση ήρθαν να επιδεινώσουν οι διακοπές στην παροχή ψωμιού και η παρακράτηση σιτηρών και άλλων αγροτικών προϊόντων από αγρότες σε συνθήκες πληθωρισμού, προσδοκώντας ακόμη μεγαλύτερη αύξηση των τιμών.

11.5.3.1 Η Επανάσταση του Φεβρουαρίου

Η Επανάσταση του 1917 θα αναπτυχθεί σε δύο φάσεις: στην Επανάσταση του Φεβρουαρίου (Μάρτιος κατά το Γρηγοριανό ημερολόγιο) και σε εκείνη του Οκτωβρίου (Νοέμβριος κατά το Γρηγοριανό ημερολόγιο και πάλι). Η Επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917 στη σοβιετική ιστοριογραφία ήταν χαρακτηρισμένη ως «αστικοδημοκρατική επανάσταση». Μαζικές αντικυβερνητικές διαμαρτυρίες από εργάτες και στρατιώτες της Φρουράς της Πετρούπολης οδήγησαν στην ανατροπή της ρωσικής μοναρχίας και στη συγκρότηση προσωρινής κυβέρνησης, η οποία συγκέντρωσε στα χέρια της όλη τη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία στη Ρωσία.

Ξεκίνησε ως μια αυθόρμητη εξέγερση των μαζών σε συνθήκες οξείας πολιτικής κρίσης και έντονης δυσaréσκειας μεταξύ των φιλελεύθερων αστικών κύκλων από τις προσωπικές πολιτικές του τσάρου και με τη «ζύμωση» με χιλιάδες φρουρούς στις μεγάλες πόλεις που ενώθηκαν με τις επαναστατικές μάζες. Στις 27 Φεβρουαρίου (12 Μαρτίου 1917), η γενική απεργία εξελίχθηκε σε ένοπλη εξέγερση. Τα στρατεύματα που πέρασαν στο πλευρό των επαναστατών κατέλαβαν τα σημαντικότερα σημεία της Αγίας Πετρούπολης και τα κυβερνητικά κτήρια. Οι διάσπαρτες και μικρές δυνάμεις που παρέμειναν πιστές στην τσαρική κυβέρνηση δεν

μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν το χάος που προκλήθηκε στην πρωτεύουσα, και αρκετές μονάδες που κλήθηκαν από το μέτωπο για να επιβάλουν την τάξη δεν μπόρεσαν να εισέλθουν στην πόλη.

Το άμεσο αποτέλεσμα της Επανάστασης του Φεβρουαρίου ήταν η παραίτηση του Νικόλαου Β΄ από τον θρόνο στις 2/15 Μαρτίου και το τέλος της διακυβέρνησης της δυναστείας των Ρομάνοφ. Όλη την εξουσία στη χώρα πήρε στα χέρια της η Προσωρινή Κυβέρνηση, υπό την πρωθυπουργία του πρίγκιπα Γκεόργκι Λβοφ (από τον Μάρτιο μέχρι τον Ιούλιο του 1917), στενά συνδεδεμένου με τους αστικούς κύκλους και ηγέτη του Συνταγματικού Δημοκρατικού Κόμματος (τα μέλη του κόμματος αυτού ήταν γνωστά ως *καντέτοι* από το αρκτικόλεξο K-D, *Konstitutsionno-Demokraticeskaya partiya*). Το Συνταγματικό Δημοκρατικό Κόμμα μοιραζόταν την εξουσία στην Προσωρινή Κυβέρνηση με εσέρους και μενσεβίκους. Η Προσωρινή Κυβέρνηση ανακοίνωσε αμνηστία για τους πολιτικούς κρατούμενους, πολιτικές ελευθερίες, την αντικατάσταση της αστυνομίας με «λαϊκή πολιτοφυλακή» και τη μεταρρύθμιση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σχεδόν ταυτόχρονα, όμως, επαναστατικές δημοκρατικές δυνάμεις στις οποίες σημαντικό ρόλο έπαιζε το κόμμα των μπολσεβίκων, σχημάτισαν ένα παράλληλο σώμα εξουσίας, το Σοβιέτ της Πετρούπολης, που οδήγησε σε μια κατάσταση γνωστή ως «δυναδική εξουσία» (*Dvoyevlastiye*) (Paul Bushkovitch, 2011: 298-299).

Όπως παρατηρεί ο Μαρκ Φερρό, η σημαντικότερη διαφορά μεταξύ των δύο πόλων που στήριζαν την Προσωρινή Κυβέρνηση (Συνταγματικό Δημοκρατικό Κόμμα και η συμμαχία εσέρων και μενσεβίκων) και του πόλου που κυριαρχούσε στα σοβιέτ (εκεί κυριαρχούσαν πολλοί προπολεμικοί μενσεβίκοι και μπολσεβίκοι) αφορούσε το ζήτημα του πολέμου: οι καντέτοι, παρόλο που πρωτοστάτησαν στη νομοθέτηση των φιλελεύθερων διατάξεων που αφορούσαν τους Εβραίους και άλλες εθνικές ομάδες, θα είναι αταλάντευτοι στη θέση ότι ο πόλεμος έπρεπε να συνεχιστεί μέχρι την τελική νίκη. Αντίθετα οι μπολσεβίκοι διακήρυτταν την ανάγκη για άμεση κατάπαυση του πυρός. Η ίδια αντιπαράθεση αφορούσε και την οικονομία: οι καντέτοι μιλούσαν για φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, οι μπολσεβίκοι για την ανάγκη εθνικοποίησης των μέσων παραγωγής που συνοδεύονταν από το σύνθημα «Όλη η εξουσία στα σοβιέτ». Σε αυτή την αντιπαράθεση εσέροι και μενσεβίκοι προσπαθούσαν να βρουν μια ενδιάμεση λύση φυγής από τα παραπάνω διλήμματα: στο δίλημμα πόλεμος ή ειρήνη αντέτασσαν τον «αμυντικό πόλεμο», στο δίλημμα φιλελευθεροποίηση ή εθνικοποίηση τον «κρατικό έλεγχο» της παραγωγής, ενώ στο κυβερνητικό δίλημμα κοινοβουλευτική δημοκρατία ή σοβιετική εξουσία, απαντούσαν και πάλι με μια λύση μετάθεσης του προβλήματος στο μέλλον: Συντακτική Συνέλευση (Marc Ferro, 1980: 12). Η στάση αυτή των εσέρων τους βοήθησε στο επόμενο διάστημα να κερδίσουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία αλλά όχι και την πολιτική ηγεμονία. Από την άλλη, οι καντέτοι, θεωρώντας τους μπολσεβίκους ως τον κύριο κίνδυνο, θα συνταχθούν στα χρόνια του εμφυλίου με τους Λευκούς και την ανασυγκρότηση της μοναρχίας.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών της Προσωρινής Κυβέρνησης, η επιρροή του βουλευτή της Δούμας Αλεξάντρ Κερένσκι, παλαιού ναρόντνικου και πλέον στελέχους ενός μικρού μεταρρυθμιστικού κόμματος που συνεργαζόταν με το Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα, αυξανόταν διαρκώς. Ένας δικηγόρος, ο οποίος, από υπουργός Δικαιοσύνης και Πολέμου, και ταυτόχρονα αναπληρωτής πρόεδρος του Σοβιέτ της Πετρούπολης, θα διαδεχθεί τον πρίγκιπα Λβοφ στη θέση του πρωθυπουργού από τον Ιούλιο μέχρι και τον Νοέμβριο του 1917, όταν θα ανατραπεί από την Επανάσταση των μπολσεβίκων. Χάρη στον θαυματικό τρόπο με τον οποίο εκφωνούσε τους λόγους του, ο Κερένσκι κέρδισε σημαντική δημοτικότητα – εμφανιζόταν δημόσια με ένα παραστρατιωτικό σακάκι, το οποίο στη συνέχεια αντέγραψαν αρκετοί από τους ηγέτες του μπολσεβικισμού.

Η πολιτική κυριαρχία μενσεβίκων και εσέρων στην Προσωρινή Κυβέρνηση είχε σημαντικά πολιτικά αποτελέσματα. Η Επανάσταση του Φεβρουαρίου κήρυξε την κατάργηση της θανατικής ποινής και επίσης παραχώρησε ίσα δικαιώματα σε όλους τους Ρώσους πολίτες, ανεξαρτήτως φύλου, θρησκείας ή εθνικότητας. Οι περιορισμοί κατά των Εβραίων καταργήθηκαν, και ειδικότερα όσοι αφορούσαν τον τόπο διαμονής (γκέτο) και τη δυνατότητα των Εβραίων να καταλαμβάνουν θέσεις αξιωματικών στο στράτευμα. Δόθηκε η δυνατότητα στους πολίτες να εντάσσονται σε οποιονδήποτε σύλλογο ή σωματείο επιθυμούσαν, όπως και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι. Το συνδικαλιστικό κίνημα αναπτύχθηκε, και εμφανίστηκαν επιτροπές στα εργοστάσια, που έγιναν προπύργια του εργατικού ελέγχου της παραγωγής. Ωστόσο, παρά τις σημαντικές αυτές πολιτικές μεταρρυθμίσεις η Προσωρινή Κυβέρνηση δεν ικανοποίησε το σημαντικότερο αίτημα των εξεγερμένων: να θέσει ένα τέλος στον πόλεμο με τη Γερμανία, που ήταν ακριβώς ο βασικός λόγος της ανάδυσης της «διπλής εξουσίας». Όπως παρατηρεί ο Χόσκινγκ, «για ένα διάστημα, ένας συμβιβασμός μεταξύ *obshchestvennost'* [της «κοινότητας», δηλαδή του ιδανικού των Σοβιέτ] και *narod* [του «έθνους», δηλαδή του ιδανικού των φιλελεύθερων αστών] φαινόταν δυνατός με βάση το ότι η νέα δημοκρατική Ρωσία αγωνιζόταν για ιδανικά διαφορετικά από εκείνα του παλαιού καθεστώτος: η τσαρική Ρωσία πολεμούσε για τα Στενά και την πανσλαβιστικής εμπνεύσεως κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, αλλά το νέο καθεστώς είχε αποκηρύξει τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο ενώ προσπαθούσε να τον φέρει εις πέρας διεξάγοντας διαπραγματεύσεις για μια ειρήνη

“χωρίς προσαρτήσεις ή αποζημιώσεις”. Αυτός ο συμβιβασμός, γνωστός ως “επαναστατικός αμυντισμός”, ήταν κρίσιμος, αφού χωρίς αυτόν δεν θα μπορούσε να υπάρξει συμμαχία μεταξύ *obshchestvennost* και *narod*» (Geoffrey Hosking, 1998: 455). Αυτός όμως ο συμβιβασμός θα κρατήσει μέχρι τον Ιούλιο του 1917, όταν η Προσωρινή Κυβέρνηση, πιεσμένη από τους συμμάχους, θα εξαπολύσει ό,τι αποκλήθηκε «Επίθεση Κερένσκι» ή «Επίθεση του Ιουλίου» με καταστροφικά αποτελέσματα για τον ρωσικό στρατό.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες το κόμμα των μπολσεβίκων, που είχε ακριβώς κάνει σημαία του το τέλος του πολέμου, είχε την ευκαιρία να αναδυθεί από το παρασκήνιο, χάρη στην αμνηστία για πολιτικά εγκλήματα που κήρυξε η Προσωρινή Κυβέρνηση. Δεκάδες επαναστάτες επέστρεψαν από την εξορία και αμέσως ενεπλάκησαν στην πολιτική ζωή της χώρας. Στις 5/18 Μαρτίου, η *Pravda* (*Αλήθεια*), η εφημερίδα του κόμματος, άρχισε να εκδίδεται ξανά. Τον Απρίλιο ο Λένιν επέστρεψε από την Ελβετία. Ο Τρότσκι επίσης επέστρεψε στη Ρωσία τον Μάιο από τη Νέα Υόρκη, όπου ζούσε εκείνο το διάστημα. Καθ’ οδόν προς τη Ρωσία, φυλακίστηκε από τις βρετανικές αποικιακές αρχές της Νέας Σκωτίας και πέρασε έναν μήνα σε канаδικό στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Ως αποτέλεσμα της Επανάστασης του Φεβρουαρίου, η τσαρική αστυνομία και η χωροφυλακή διαλύθηκαν και οι λειτουργίες τους μεταφέρθηκαν στη νεοσύστατη λαϊκή πολιτοφυλακή. Στις 8 Μαρτίου ο Νικόλαος Β΄, που όπως είδαμε αναγκάστηκε σε παραίτηση μία εβδομάδα πριν, τέθηκε σε κατ’ οίκον περιορισμό στο ανάκτορο του Τσάρσκοε Σελό, όπου και καταγράφηκε με το όνομα «Συνταγματάρχης Ρομάνοφ». Η παρουσία της βασιλικής οικογένεια δημοσιεύτηκε. Η Προσωρινή Κυβέρνηση, που θεωρούσε τον εαυτό της διάδοχο του μοναρχικού κράτους, προσπάθησε να διατηρήσει τον παλαιό κρατικό μηχανισμό, αλλά στον απόηχο του εκδημοκρατισμού, εκπρόσωποι των σοβιέτ και των συνδικάτων κατέλαβαν σημαντικές θέσεις μέσα σε αυτόν, γεγονός καθοριστικό για τις εξελίξεις του φθινοπώρου. Έχει επίσης ενδιαφέρον ότι η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία συγκάλεσε τοπική σύνοδο κατά τη διάρκεια του 1917 και απελευθερώθηκε σταδιακά από την κρατική κηδεμονία, γεγονός που κατέστησε δυνατή την αποκατάσταση του Πατριαρχείου Μόσχας στη Ρωσία υπό την ηγεσία του πατριάρχη Τύχωνος.

Στις περιφέρειες της χώρας διαμορφώθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν εθνικά κινήματα. Παρά τη διακηρυγμένη πορεία της Προσωρινής Κυβέρνησης να διατηρήσει μια «ενωμένη και αδιαίρετη» Ρωσία, οι δραστηριότητές της στην πράξη συνέβαλαν στην αποκέντρωση και στην απόσχιση όχι μόνο περιοχών στις οποίες κατοικούσαν άλλες εθνότητες, αλλά ακόμη και περιοχών με ρωσικό πληθυσμό. Για παράδειγμα, στις 2 με 9 Αυγούστου, σε μια διάσκεψη στο Τομσκ, εγκρίθηκε ένα ψήφισμα «Για την αυτόνομη δομή της Σιβηρίας», με δική της σημαία, λευκή και πράσινη. Το Α΄ Περιφερειακό Συνέδριο της Σιβηρίας στις αρχές Οκτωβρίου αποφάσισε ότι η Σιβηρία πρέπει να έχει πλήρη νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία, να έχει τη δική της περιφερειακή δούμα και υπουργικό συμβούλιο. Η Πολωνία και η Φινλανδία ζήτησαν την ανεξαρτησία τους και οι μουσουλμανικοί λαοί απαίτησαν εθνική και πολιτιστική αυτονομία. Στο Κίεβο, ήδη στις 4 Μαρτίου, σε μια συνάντηση ορισμένων σοσιαλιστικών κομμάτων, ιδρύθηκε η Κεντρική Ράντα (κοινοβούλιο), η οποία απαίτησε την παροχή εδαφικής και εθνικής αυτονομίας στην Ουκρανία, και αφού η Ρωσία αρνήθηκε, την ανακήρυξε μονομερώς στις 10 Ιουνίου 1917.

Η Προσωρινή Κυβέρνηση δεν μπόρεσε να ελέγξει την κατάσταση στη χώρα, γεγονός που οδήγησε σε όλο και πιο σοβαρές και παρατεταμένες κυβερνητικές κρίσεις: 3-4 Μαΐου, 3-23 Ιουλίου, και με πιο σημαντική εκείνη μεταξύ 26 Αυγούστου – 24 Σεπτεμβρίου, που προκάλεσε, όπως θα δούμε, το πραξικόπημα του Λαβρ Κορνίλοφ. Οι τρεις διαδοχικές συνθέσεις της Προσωρινής Κυβέρνησης έδειξαν την πλήρη αδυναμία της να επιλύσει τα προβλήματα που κληρονόμησε από το παλαιό καθεστώς: την οικονομική κρίση, τη συνέχιση του πολέμου, τα εργασιακά και τα ζητήματα γης. Η υποτίμηση του ρουβλίου κατά τους οκτώ μήνες της θητείας της αποδείχθηκε ότι ήταν περίπου η ίδια με τα προηγούμενα δύομισι χρόνια σκληρού πολέμου, ενώ το εθνικό χρέος της Ρωσίας το 1917 αυξήθηκε από 33,6 σε 60 δισεκατομμύρια ρούβλια. Επίσης, παρά τις προσπάθειές της, η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να ελέγξει τις πλεονασματικές ιδιοποιήσεις στον αγροτικό τομέα λόγω της αντίστασης των χωρικών. Οι διακοπές στον εφοδιασμό των πόλεων με ψωμί, καύσιμα και βιομηχανικές πρώτες ύλες συνεχίστηκαν, γεγονός που προκάλεσε το κλείσιμό τους και, κατά συνέπεια, απεργίες.

Η Επανάσταση του Φεβρουαρίου επίσης επέφερε σοβαρό πλήγμα στον στρατό. Κατά τη διάρκεια της μαζικής εκκαθάρισης του γενικού επιτελείου, διορίστηκαν στις κύριες θέσεις υποψήφιοι προσκεείμενοι στην αντιπολίτευση της Δούμας, όπως οι φιλοτσαρικοί αξιωματικοί Αντόν Ντενίκιν, Λαβρ Κορνίλοφ, Αλεξάντρ Κολτσάκ, οι οποίοι θα πρωταγωνιστήσουν ως ηγέτες των Λευκών στον εμφύλιο πόλεμο που θα ακολουθήσει. Η μεγάλη αποτυχία στην πολιτική εκδημοκρατισμού του στρατού οδήγησε σε απότομη πτώση του βαθμού πολεμικής ετοιμότητάς του, με μαζικές λιποταξίες και σε πολλές περιπτώσεις με λιντσάρισμα αξιωματικών. Επιπλέον, η ραγδαία κατάρρευση του ρωσικού στρατού (που στη συντριπτική του πλειονότητα αποτελούνταν από στρατολογημένους αγρότες) συνέβαλε αποφασιστικά στη γενική κατάρρευση του συστήματος κρατικής

διοίκησης. Οι επιτροπές στρατιωτών διεύρυναν συνεχώς τις εξουσίες τους: μπορούσαν να απομακρύνουν διοικητές, να εκλέγουν νέους αλλά και να παρεμβαίνουν ακόμη και σε ζητήματα στρατιωτικής στρατηγικής.

Έχοντας χαράξει μια πορεία προς τη συνέχιση του πολέμου «μέχρι το νικηφόρο τέλος» (με βάση τη γραμμή των καντέτων), η Προσωρινή Κυβέρνηση αντιμετώπισε δυσκολίες που δημιουργήθηκαν από την απώλεια ελέγχου του στρατεύματος. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν η πλήρης αποτυχία της «Επίθεσης Κερένσκι» τον Ιούλιο 1917. Στις πόλεις, ένοπλοι στρατιώτες των εφεδρικών συνταγμάτων εμπλέκονταν στον πολιτικό αγώνα· στα χωριά, λιποτάκτες ζητούσαν την κατάληψη της γης. Ο αριθμός των λιποτακτών αυξήθηκε κατακόρυφα, φτάνοντας σε αρκετές δεκάδες χιλιάδες την ημέρα τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο. Οι στρατιώτες ήταν απασχολημένοι με ένα πράγμα, την επιθυμία να επιστρέψουν στο σπίτι τους όσο το δυνατόν γρηγορότερα ώστε να μη χάσουν την αναδιανομή της γης και την επιστροφή των ζώων που επιτάχθηκαν για τις ανάγκες του πολέμου. Από τον Ιούνιο έως τον Οκτώβριο του 1917 πάνω από δύο εκατομμύρια στρατιώτες εγκατέλειψαν το στράτευμα, το οποίο ουσιαστικά διαλύθηκε. Η επιστροφή στα χωριά τους συνέβαλε στην ανάπτυξη της αγροτικής αναταραχής (Marc Ferro, 1980: 9-15).

Στις 3 Ιουλίου, η ασταθής ισορροπία δυνάμεων μεταξύ της Προσωρινής Κυβέρνησης και του Σοβιέτ της Πετρούπολης («δυαδική εξουσία») διαταράχθηκε: μια διαδήλωση με σοβιετικά συνθήματα διαλύθηκε με πυροβολισμούς από την αστυνομία. Οι μπολσεβίκικες οργανώσεις τέθηκαν υπό απαγόρευση και πάλι, και ο Λένιν, που τέθηκε στη λίστα καταζητούμενων ως Γερμανός κατάσκοπος, αναγκάστηκε να καταφύγει στη Φινλανδία. Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε στις 24 Ιουλίου άρχισε να κινείται προς τα δεξιά, ο πρόεδρός της Κερένσκι (ο οποίος μεταπήδησε στο Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα) διατήρησε τη θέση του υπουργού Πολέμου και Ναυτικών. Στην τρίτη προσωρινή κυβέρνηση ήταν πρόεδρος της κυβέρνησης και ανώτατος διοικητής των ενόπλων δυνάμεων. Έτσι, το καλοκαίρι του 1917, ο Κερένσκι έφτασε στο αποκορύφωμα της ισχύος του, αλλά η δημοτικότητα του εκείνη τη στιγμή είχε ήδη πληγεί σοβαρά από την αποτυχία της επίθεσης του Ιουνίου και τα συνεχιζόμενα οικονομικά προβλήματα.

Σύντομα, ωστόσο, εμφανίστηκε μια απειλή από τη δεξιά: τον Αύγουστο του 1917 ο ανώτατος διοικητής Λαβρ Κορνίλοφ, υποστηριζόμενος από πολλούς άλλους στρατηγούς, επιχείρησε στρατιωτικό πραξικόπημα. Ο φόβος μιας στρατιωτικής δικτατορίας ανάγκασε τον Κερένσκι να σπεύσει να εδραιώσει τα κέρδη της Επανάστασης του Φεβρουαρίου και, χωρίς να αναμένει τις αποφάσεις της Συντακτικής Συνέλευσης, να ανακηρύξει τη Ρωσία δημοκρατία. Η Ρωσική Δημοκρατία ανακηρύχθηκε με το διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης της 1ης Σεπτεμβρίου 1917. Ωστόσο αυτό είχε ως συνέπεια ο έλεγχος του μεγαλύτερου σοβιέτ, αυτού της Πετρούπολης, να ελεγχθεί από τους μπολσεβίκους, με την εκλογή του Τρότσκι στη θέση του προέδρου. Σε μια προσπάθεια να εδραιώσουν την επιτυχία τους, οι μπολσεβίκοι, τις παραμονές των εκλογών για τη Συντακτική Συνέλευση, εξαπέλυσαν ένοπλη επίθεση στα Χειμερινά Ανάκτορα, με αποτέλεσμα να καταλάβουν την εξουσία.

11.5.3.2 Η Επανάσταση του Οκτωβρίου

Έτσι, τον Οκτώβριο (26/10 με το παλαιό ή 7/11 με το νέο ημερολόγιο) του 1917, η Προσωρινή Κυβέρνηση ανατράπηκε κατά τη διάρκεια επίθεσης στα Χειμερινά Ανάκτορα της Πετρούπολης από την ελεγχόμενη από τους μπολσεβίκους Κόκκινη Φρουρά, αλλά και ναύτες του στόλου της Βαλτικής. Έτσι το κόμμα των μπολσεβίκων κατέλαβε την πολιτική εξουσία. Την άμεση ηγεσία της εξέγερσης ανέλαβε η Στρατιωτική Επαναστατική Επιτροπή του Σοβιέτ της Πετρούπολης, η οποία εκτός από μπολσεβίκους περιλάμβανε και αριστερούς εσέρους. Ως αποτέλεσμα της εξέγερσης, η Προσωρινή Κυβέρνηση ανατράπηκε και εγκαταστάθηκε η σοβιετική εξουσία. Εάν η Επανάσταση του Φεβρουαρίου οδήγησε στην ανατροπή της μοναρχίας, η Οκτωβριανή Επανάσταση οδήγησε στην εγκαθίδρυση της σοβιετικής εξουσίας: μια εντελώς νέα μορφή διακυβέρνησης.

Ως αποτέλεσμα της ένοπλης εξέγερσης, ανέβηκε στην εξουσία μια κυβέρνηση που σχηματίστηκε από το 2ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, η απόλυτη πλειοψηφία των αντιπροσώπων της οποίας ήταν οι μπολσεβίκοι και οι σύμμαχοί τους οι αριστεροί εσέροι, που υποστηρίζονταν από κάποιες εθνικές οργανώσεις, ένα μικρό μέρος των μενσεβίκων-διεθνιστών και ορισμένους αναρχικούς. Τον Νοέμβριο του 1917, η νέα κυβέρνηση υποστηρίχτηκε και από την πλειοψηφία του Έκτακτου Συνεδρίου των Αγροτικών Βουλευτών. Η επικράτηση των μπολσεβίκων δεν εξηγείται μόνο από τις κακές συνθήκες στις οποίες περιήλθε η χώρα, αλλά και από την αδυναμία να υλοποιηθούν πολλές από τις διακηρύξεις της Επανάστασης του Φεβρουαρίου. Για παράδειγμα οι προσπάθειες του υπουργού Εργασίας, εσέρου Ματβέι Σκόμπελεφ, να εισαγάγει μια εκσυγχρονισμένη εργατική νομοθεσία δεν κατέληξε πουθενά. Στην προσπάθεια να επιβληθεί η οκτάωρη εργάσιμη ημέρα, οι βιομήχανοι απαντούσαν συχνά με λοκ άουτ. Τέλος, οι πολιτικές ελευθερίες (του λόγου, του Τύπου, των συγκεντρώσεων

κ.λπ.), που διακηρύχθηκαν τον Φεβρουάριο, δεν είχαν κατοχυρωθεί ακόμη στο σύνταγμα της χώρας. Όλα αυτά έδωσαν την πρωτοβουλία των κινήσεων στο δίκτυο των συμβουλευτικών επιτροπών στα αστικά κέντρα (εργατών, στρατιωτών) και στην ύπαιθρο (αγροτών), με τις οποίες πολιτικές οργανώσεις όπως αυτές των μπολσεβίκων διατηρούσαν προνομιακή σχέση. Παρά την προσπάθεια του Κερένσκι να ανακαταλάβει την εξουσία με πολεμικές επιχειρήσεις και παρά το μποϊκοτάζ που επέβαλαν χιλιάδες δημόσιοι υπάλληλοι μέχρι την άνοιξη του 1918, οι μπολσεβίκοι κατάφεραν να επιβληθούν. Σε αυτό συνέβαλε και η συμμαχία που υπήρξε στην πρώτη φάση της Επανάστασης μεταξύ μπολσεβίκων και αριστερών εσέρων.

Η μεγάλη επιρροή των εσέρων οφειλόταν στη σταθερή θέση τους για αναδιανομή της γης στους αγρότες – όπως είπαμε, μόνο αυτοί μπορούσαν να θεωρηθούν ως κληρονόμοι των ιδεών των ναρόντικων. Η ηγεσία του κόμματος, αμέσως μετά την Επανάσταση του Φεβρουαρίου, στήριξε την Προσωρινή Κυβέρνηση και συμμετείχε σε πολλαπλούς συνασπισμούς με φιλελεύθερα και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Όμως μια ριζοσπαστική ομάδα εντός των εσέρων απέρριψε τη συμμετοχή στην Προσωρινή Κυβέρνηση υπέρ της συμμετοχής στο Συνέδριο των Σοβιέτ και άρχισε να συγκλίνει προς τους μπολσεβίκους. Αυτές οι διαιρέσεις θα οδηγούσαν τελικά στη διάσπαση του κόμματος κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1917 σε δεξιούς και αριστερούς εσέρους. Ο Αλεξάντρ Κερένσκι, ο δεύτερος και τελευταίος πρόεδρος της Προσωρινής Κυβέρνησης (Ιούλιος - Νοέμβριος 1917) ήταν κατ' όνομα μέλος του κόμματος, αλλά στην πράξη έδρασε ανεξάρτητα από τις αποφάσεις του. Έτσι, όταν ξέσπασε η Επανάσταση του Οκτωβρίου οι αριστεροί εσέροι σχημάτισαν τελικά μια κυβέρνηση συνασπισμού με τους μπολσεβίκους –το Συμβούλιο των Επιτρόπων του Λαού– από τον Νοέμβριο του 1917 έως τον Μάρτιο του 1918, ενώ οι δεξιοί εσέροι μποϊκόταραν τα σοβιέτ και κατήγγειλαν την Επανάσταση ως παράνομο πραξικόπημα. Οι εσέροι απέκτησαν την πλειοψηφία στις εκλογές της 12ης/25ης Νοεμβρίου για τη Συντακτική Συνέλευση, με τις περισσότερες έδρες του κόμματος να πηγαίνουν στη δεξιά παράταξη: για την ακρίβεια από το σύνολο των 715 εδρών οι 370 πήγαν στους (δεξιούς) εσέρους και μόνο οι 175 στους μπολσεβίκους. Επικαλούμενη απαρχαιωμένους εκλογικούς καταλόγους που δεν αναγνώριζαν τη διάσπαση του κόμματος και τις συγκρούσεις της Συνέλευσης με το Συνέδριο των Σοβιέτ, η κυβέρνηση μπολσεβίκων και αριστερών εσέρων προχώρησε με τη βία στη διάλυση της Συντακτικής Συνέλευσης τον Ιανουάριο του 1918.

Οι αριστεροί εσέροι εγκατέλειψαν τον συνασπισμό με τους μπολσεβίκους τον Μάρτιο του 1918 σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στην υπογραφή της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ. Στις 14 Ιουνίου οι μπολσεβίκοι εκδίωξαν από την επαναστατική κυβέρνηση αριστερούς εσέρους και μενσεβίκους. Μια εξέγερση κατά των μπολσεβίκων υπό την ηγεσία των αριστερών εσέρων τον Ιούλιο του 1918 είχε ως αποτέλεσμα την άμεση σύλληψη των περισσότερων μελών του κόμματος. Στο 5ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, στις 4 Ιουλίου, άλλωστε, οι συσχετισμοί είχαν αντιστραφεί: από τους 1.132 συνέδρους οι μπολσεβίκοι ήλεγχαν τους 745 έναντι 352 των αριστερών εσέρων. Οι περισσότεροι από τους αριστερούς εσέρους που αντιτάχθηκαν στην εξέγερση απελευθερώθηκαν σταδιακά και τους επιτράπηκε να διατηρήσουν τις κυβερνητικές θέσεις τους, αλλά δεν μπόρεσαν να οργανώσουν ένα νέο κεντρικό κομματικό όργανο, και σταδιακά διασπάστηκαν σε πολλά φιλομπολσεβικικά κόμματα, τα οποία τελικά θα συγχωνεύονταν με το Ρωσικό Κομμουνιστικό Κόμμα (Μπολσεβίκοι) μέχρι το 1921. Οι δεξιοί εσέροι υποστήριζαν τους Λευκούς κατά τη διάρκεια του ρωσικού εμφύλιου πολέμου του 1917-1922, αλλά η αντιμπολσεβικική ηγεσία των Λευκών τους περιθωριοποιούσε όλο και περισσότερο και τελικά τους εκκαθάρισε. Ένα μικρό απομεινάρι των δεξιών εσέρων, που εξακολουθούσε να αυτοαποκαλείται Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα, συνέχισε να λειτουργεί στην εξορία από το 1923 έως το 1940 ως μέλος της Εργατικής και της Σοσιαλιστικής Διεθνούς.

Θα λέγαμε ότι η διαδικασία της ηγεμονικής επιβολής των μπολσεβίκων επί των εσέρων, του πιο ισχυρού κόμματος αγροτικού σοσιαλισμού στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στη Ρωσία, είναι ίσης αξίας για την τελική επικράτησή τους με την επιτυχή κατάληψη της εξουσίας τον Οκτώβριο του 1917. Υπήρξαν και άλλες κινήσεις αμφισβήτησης της εξουσίας τους εκείνο το διάστημα, όπως το κίνημα του αναρχικού Νέστορ Μαχνό στην Ουκρανία (Αύγουστος 1920) και η εξέγερση των ναυτών της Κρονστάνδης (Μάρτιος 1921): η στρατιωτική καταστολή αυτών των κινημάτων όμως δεν συγκρίνεται με τη διάλυση του Σοσιαλιστικού Επαναστατικού Κόμματος, που τους επέτρεψε τελικά να διαχειριστούν το πρόβλημα της γης πολύ διαφορετικά από τις διακηρύξεις τους στην εποχή της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Γενικά, η σοβιετική εξουσία εγκαθιδρύθηκε στην κεντρική βιομηχανική περιοχή της Ρωσίας (Μόσχα, Ριαζάν, Τβερ, Τούλα, Βλαντίμιρ, Καλούγκα) μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου 1917. Στην περιοχή της Κεντρικής Μαύρης Γης (Βορόνεζ, Λίπετσκ, Μπέλγκοροντ, Τάμποφ, Ορλόφ και Κουρσκ) και στην περιοχή του Βόλγα, όπου οι εσέροι απολάμβαναν μεγάλη επιρροή, η διαδικασία αναγνώρισης της σοβιετικής εξουσίας κράτησε μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου 1918. Μόλις τον Ιανουάριο του 1918, μετά από λυσσαλέα αντίσταση, εγκαθιδρύθηκε η σοβιετική εξουσία στο Ιρκούτσκ της Σιβηρίας. Στα εδάφη της Εσθονίας και της Λετονίας, που δεν κατέχονταν

από τους Γερμανούς, καθώς και στη Λευκορωσία, εγκαθιδρύθηκε η σοβιετική εξουσία τον Οκτώβριο - Νοέμβριο του 1918.

Οποσδήποτε το σημαντικότερο από τα διατάγματα που ψήφισε η κυβέρνηση μπολσεβίκων και αριστερών εσέρων είχε γραφτεί από τον ίδιο τον Λένιν και εγκρίθηκε από το 2ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Εργατών και Στρατιωτών στις 8 Νοεμβρίου 1917, δηλαδή την επομένη της επικράτησης της Οκτωβριανής Επανάστασης: ήταν το Διάταγμα για τη Γη. Το Διάταγμα προέβλεπε κάτι ριζικά διαφορετικό από ό,τι διακήρυσσαν ως αίτημα οι παλαιοί ναρόννικοι, οι εσέροι ακόμη και αναρχικοί: δηλαδή τη διανομή της απαλλοτριωμένης γης των μεγάλων γαιοκτημόνων και της Εκκλησίας, στους αγρότες. Το διάταγμα του Λένιν προέβλεπε την κατάργηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων πάνω στη γη και το πέρασμα των δικαιωμάτων αυτών από τους παλαιούς ιδιοκτήτες στα σοβιέτ. Αυτό όμως πρακτικά σήμαινε κρατικοποίηση και όχι διανομή των κτημάτων. Στο διάταγμα δεν προβλεπόταν η χρήση μισθωτού εργατικού δυναμικού για την καλλιέργεια της γης (πράγμα φυσικό για ένα καθεστώς που αντιμετώπιζε εχθρικά τη μισθωτή εργασιακή σχέση), αλλά ούτε και η πώληση, η αγορά, η μίσθωση, η υποθήκη ή οποιαδήποτε άλλη μορφή απαλλοτρίωσής της. Η πολιτική των μπολσεβίκων για τη γη επικύρωσε την αιφνιδιαστική κατάληψη εδαφών από τους αγρότες το καλοκαίρι του 1917, μετά την επίσημη κατάργηση της μοναρχίας. Οι αγρότες διεκδίκησαν τη γη που προηγουμένως ανήκε στους ευγενείς και στο κράτος και τη μοιράστηκαν μεταξύ τους τα μέλη των υπάρχουσών κοινοτήτων. Αυτό όμως που δεν κατάφεραν ήταν να αντικαταστήσουν τους παλαιούς ιδιοκτήτες και μέσα από την αναδιανομή της γης να μετατραπούν σε μικροϊδιοκτήτες *de jure* (Carol S. Leonard, 2010: 63-65).

Η τροποποίηση την οποία επέφεραν οι μπολσεβίκοι θα αποξενώσει ένα μεγάλο μέρος των αγροτών από το κίνημά τους, Ρώσων και μη Ρώσων, οι οποίοι περίμεναν να μετατραπούν επιτέλους σε μικροϊδιοκτήτες γης. Και αυτό θα έχει συνέπειες στην επόμενη περίοδο. Βέβαια, μαζί με τη γη κρατικοποιήθηκαν και οι τράπεζες, η περιουσία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, και τα μέσα παραγωγής (εργοστάσια κ.λπ.). Επίσης απορρίφθηκαν ως χρέη τα δάνεια που είχαν πάρει οι προηγούμενες ρωσικές κυβερνήσεις από τράπεζες του εξωτερικού. Από την άλλη, οι μισθοί ορίστηκαν σε υψηλότερο επίπεδο από την περίοδο του πολέμου και θεσπίστηκε το οκτώωρο.

Το διάταγμα της 15ης Ιανουαρίου 1918 σηματοδότησε την αρχή της δημιουργίας του Εργατικού και Αγροτικού Κόκκινου Στρατού και το διάταγμα της 29ης Ιανουαρίου (11ης Φεβρουαρίου) 1918, του Εργατικού και Αγροτικού Κόκκινου Στόλου. Τον Ιανουάριο του 1918 συγκλήθηκε το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Εργατών και Στρατιωτών και το 3ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Αγροτών. Στις 13 Ιανουαρίου, έγινε συγχώνευση των δύο συνεδρίων, η οποία συνέβαλε στην ευρεία ενοποίηση των Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Αγροτών με τα Σοβιέτ των Αντιπροσώπων των Εργατών. Το Ενωμένο Συνέδριο των Σοβιέτ υιοθέτησε τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Εργαζομένων και των Εκμεταλλευόμενων Λαών, η οποία ανακήρυξε τη Ρωσία Δημοκρατία των Σοβιέτ και νομοθετούσε τα σοβιέτ ως κρατική μορφή δικτατορίας του προλεταριάτου.

11.5.3.3 Η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ

Εάν οι μπολσεβίκοι φάνηκαν ασυνεπείς στις προεπαναστατικές διακηρύξεις τους για το θέμα της γης, επιτάχυναν τη λύση του μεγαλύτερου προβλήματος που αντιμετώπιζε η Ρωσία: το τέλος του πολέμου. Η *Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ* υπογράφηκε στις 3 Μαρτίου 1918 στην ομώνυμη πόλη της Λευκορωσίας (σημερινό Μπρεστ) μεταξύ της Σοβιετικής Ρωσίας και των Κεντρικών Δυνάμεων (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία), με την οποία η Ρωσία αποχώρησε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συνθήκη υπήρξε αποτέλεσμα μακρών διαπραγματεύσεων μετά την ανακωχή στο Ανατολικό Μέτωπο τον Δεκέμβριο του 1917. Επικεφαλής της σοβιετικής αντιπροσωπείας ήταν αρχικά ο Άντολφ Γιόφε, και βασικά πρόσωπα από τις Κεντρικές Δυνάμεις περιλάμβαναν τον Μαξ Χόφμαν και τον Ρίχαρντ φον Κούλμαν από μέρους της Γερμανίας, τον Οτόκαρ Τσερνίν για την Αυστροουγγαρία και τον Ταλαάτ πασά για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τον Ιανουάριο του 1918, οι Κεντρικές Δυνάμεις ζήτησαν απόσχιση όλων των κατεχόμενων εδαφών της πρώην Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Οι Σοβιετικοί έστειλαν μια νέα αντιπροσωπεία ειρήνης με επικεφαλής τον Τρότσκι, η οποία είχε ως στόχο να σταματήσει τις διαπραγματεύσεις εν αναμονή των επαναστάσεων στην Κεντρική Ευρώπη. Μια ανανεωμένη επίθεση των Κεντρικών Δυνάμεων που ξεκίνησε στις 18 Φεβρουαρίου ανάγκασε τη σοβιετική πλευρά να συνθηκολογήσει. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, η Ρωσία έχασε τον έλεγχο της Ουκρανίας, της Πολωνίας, μέρους της Λευκορωσίας, των επαρχιών της Βαλτικής (Λιθουανίας, Λετονίας και Εσθονίας) και των επαρχιών Καρς και Μπατούμ του Καυκάσου, που δόθηκαν στην

Οθωμανική Αυτοκρατορία (Geoffrey Hosking, 1992: 60-62). Επιπλέον, τα ρωσικά στρατεύματα έπρεπε να εγκαταλείψουν τη Φινλανδία και τα νησιά Άλαντ κοντά στη Σουηδία ([Χάρτης 11.5](#)).

Χάρτης 11.5 Οι περιοχές που απώλεσε η Σοβιετική Ρωσία με την υπογραφή της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ. (Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Map_Treaty_of_Brest-Litovsk-en.jpg)

Ως αποτέλεσμα της σύναψης της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ, μια έκταση 780 χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων με πληθυσμό 56 εκατομμύρια ανθρώπους (το ένα τρίτο του πληθυσμού της Ρωσικής Αυτοκρατορίας) αποσχίστηκε από τη Σοβιετική Ρωσία και στην οποία υπήρχαν (πριν την επανάσταση): το 27% της καλλιεργούμενης γεωργικής γης, το 26% του συνόλου του σιδηροδρομικού δικτύου, το 33% της

κλωστοϋφαντουργίας, το 73% της μεταλλουργίας και χαλυβουργίας, το 89% του εξορυγμένου άνθρακα και το 90% της παραγόμενης ζάχαρης. Στις 13 Νοεμβρίου 1918, μετά την ήττα της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ ακυρώθηκε από την Πανρωσική Κεντρική Εκτελεστική Επιτροπή. Οι προσπάθειες των Σοβιετικών να αποκαταστήσουν την εξουσία στα χαμένα εδάφη κατά τη διάρκεια του ρωσικού εμφύλιου πολέμου (1917-1922) είχαν μεικτά αποτελέσματα, με τον Κόκκινο Στρατό να ηττάται στους πολέμους για την ανεξαρτησία των τριών χωρών της Βαλτικής και στον πόλεμο με τους Πολωνούς, αλλά να πετυχαίνει νίκες στις εισβολές του στον Καύκασο (Αζερμπαϊτζάν, Αρμενία και Γεωργία) και στον πόλεμο με τους Ουκρανούς. Τα σύνορα με την Τουρκία καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη Συνθήκη του Καρς (1921). Σύμφωνα με τη Συνθήκη του Ραπάλλο (1922), η Σοβιετική Ένωση και η Γερμανία παραιτήθηκαν από κάθε εδαφική και οικονομική διεκδίκηση μεταξύ τους.

11.5.3.4 Η σοβιετική περίοδος: μια περιοδολόγηση

Από τη στιγμή της επικράτησης των μπολσεβίκων τον Οκτώβριο του 1917 και μέχρι την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η ιστορία του σοβιετικού καθεστώτος μπορεί να διακριθεί σε τρεις περιόδους: α) στην περίοδο του Εμφύλιου Πολέμου, ή περίοδο του «Πολεμικού Κομμουνισμού» όπως την αποκαλούσαν οι μπολσεβίκοι, από το 1918 μέχρι το 1922, β) η περίοδος της Νέας Οικονομικής Πολιτικής, την οποία εγκαινιάζει ο Λένιν το 1921 και η οποία θα διαρκέσει μέχρι και την εκδίωξη της τροτσκιστικής εργατικής αντιπολίτευσης το 1929 από τη Σοβιετική Ένωση, και γ) η περίοδος της βίαιης εκβιομηχάνισης και βίαιης κολεκτιβοποίησης, που πολιτικά θα σημάνει και την πλήρη κυριαρχία του σταλινισμού ως ιδιαίτερου τύπου πολιτικού καθεστώτος.

11.5.3.4.1 Εμφύλιος Πόλεμος ή «Πολεμικός Κομμουνισμός» (1917-1921)

Ενώ η σοβιετική ηγεσία θα προσπαθεί να επαναφέρει τον έλεγχο στις απολεσθείσες περιοχές, θα διεξαγάγει ταυτόχρονα και πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των υποστηρικτών του τσάρου, γνωστών ως «Λευκών». Οι δυσβάστακτοι όροι της Ειρήνης του Μπρεστ-Λιτόφσκ δεν θα προκαλέσουν μόνο ρήγμα στις σχέσεις μπολσεβίκων και εσέρων, αλλά και την αύξηση της πολιτικής επιρροής των τελευταίων. Είναι ενδιαφέρον ότι η συνθήκη προκάλεσε την πολιτική διαφοροποίηση του Μπουχάριν, στενού συνεργάτη του Λένιν, που πρότεινε αντί συνθηκολόγησης οι Σοβιετικοί να ξεκινήσουν ένα είδος ανταρτοπολέμου εναντίον των Γερμανών. Αυτό ωστόσο είχε νόημα μέχρι και τη συνθηκολόγηση της ίδιας της Γερμανίας τον Νοέμβριο του 1918. Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Κόκκινων και Λευκών θα διαρκέσει από το 1918 μέχρι το 1922 και θα είναι το αποτέλεσμα τόσο των αντιφατικών πολιτικών συνθηκών στη Ρωσία όπως περιγράφηκαν παραπάνω, αλλά και το αποτέλεσμα της στρατιωτικής παρέμβασης των νικητριών δυνάμεων της Αντάντ, της Αγγλίας και της Γαλλίας, οι οποίες ήταν σαν να επαναλαμβάνουν το εγχείρημα του Κριμαϊκού Πολέμου, παρότι αυτή τη φορά η τσαρική Ρωσία ήταν στη δική τους πλευρά (Donald J. Raleigh, 2006: 140-167).

Ο εμφύλιος ξεκίνησε πρακτικά με την εξέγερση της Τσεχοσλοβακικής Λεγεώνας τον Μάιο του 1918 στη Σιβηρία. Η λεγεώνα είχε δημιουργηθεί με την έγκριση του τσάρου Νικόλαου Β΄ στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου από Τσέχους και Σλοβάκους, που επιδίωκαν την ανεξαρτησία των λαών τους από την Αυστροουγγαρία. Το 1919 τα στρατεύματα των Λευκών θα επιτεθούν στους μπολσεβίκους, που ουσιαστικά είχαν περιοριστεί στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, σε τρία μέτωπα: α) από το μέτωπο των Ουραλίων στα ανατολικά (υπό τις διαταγές του ναυάρχου Αλεξάντρ Κολτσάκ), β) από το μέτωπο της Κριμαίας και της Ουκρανίας στον Νότο (υπό τις διαταγές του στρατηγού Αντόν Ντενίκιν, και γ) από το μέτωπο της Βαλτικής στα βορειοδυτικά (υπό τις διαταγές του στρατηγού Νικολάι Γιουντένιτς). Οι δυτικοί Σύμμαχοι εξόπλισαν και υποστήριξαν τους αντιπάλους των μπολσεβίκων. Θεωρητικά ανησυχούσαν για μια πιθανή ρωσογερμανική συμμαχία, επιχείρημα όμως που έμοιαζε αδύνατο μετά τη συνθηκολόγηση των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Επίσης, τους φόβιζε η προοπτική να υλοποιήσουν τις απειλές τους οι μπολσεβίκοι για αθέτηση πληρωμών για τα τεράστια δάνεια της τσαρικής Ρωσίας από ξένες τράπεζες. Κυρίως, όμως, τους απασχολούσε η ισχυρή πιθανότητα να εξαπλωθούν οι κομμουνιστικές ιδέες και κυρίως οι κομμουνιστικές επαναστάσεις και στην υπόλοιπη Ευρώπη: οι κομμουνιστικές εξεγέρσεις που τελικά καταπνίγηκαν το 1919 στην Ουγγαρία με ηγέτη τον Μπέλα Κουν και στη Γερμανία από την ομάδα των Σπαρτακιστών με ηγέτες τον Καρλ Λίμπκνεχτ και τη Ρόζα Λούξεμπουργκ έδειχναν να επιβεβαιώνουν αυτούς τους φόβους (Marc Ferro, 1980: 39-58).

Ως εκ τούτου, πολλές από τις χώρες εξέφρασαν την υποστήριξή τους στους Λευκούς, παρέχοντας στρατεύματα και προμήθειες. Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ δήλωσε ότι ο μπολσεβικισμός πρέπει να «πνιγεί στο λίκνο του». Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι είχαν υποστηρίξει τη Ρωσία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε μαζική κλίμακα με πολεμικό υλικό. Μετά τη συνθήκη, φαινόταν ότι μεγάλο μέρος αυτού του υλικού θα έπεφτε στα

χέρια των Γερμανών. Για να αντιμετωπίσουν αυτό τον κίνδυνο οι Σύμμαχοι επενέβησαν, με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία να στέλνουν στρατεύματα στα ρωσικά λιμάνια. Μεταξύ των συμμάχων τους στην Αντάντ που βοήθησαν στρατιωτικά την εκστρατεία στην Ουκρανία ήταν και η κυβέρνηση Βενιζέλου, που με αυτή την κίνηση ανταμειφθηκε (αν και υπήρχαν και άλλοι λόγοι) με την παραχώρηση του βιλαετιού της Σμύρνης στην Ελλάδα, τον Μάιο του 1919.

Ο Κόκκινος Στρατός, αναδιοργανωμένος από τον ίδιο τον Τρότσκι, θα αντεπεξέλθει σε αυτή την τριπλή κυκλωτική επίθεση: οι Λευκοί παρά τις επιτυχίες τους στους πρώτους μήνες του 1919 θα αρχίσουν να αναδιπλώνονται σε όλα τα μέτωπα από τα μέσα του ίδιου έτους. Τον Ιούνιο θα κατατροπώσει τις δυνάμεις του Κολτσάκ στα ανατολικά, τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο τις δυνάμεις του Ντενίκιν και του Γιουντένιτς, αντίστοιχα στα νότια και στα βορειοδυτικά. Τα υπολείμματα του στρατού των Λευκών συνέχισαν να πολεμούν στην Κριμαία υπό τον στρατηγό Βράνγκελ, θα αναγκαστούν όμως και αυτά να αναχωρήσουν για την Κωνσταντινούπολη τον Νοέμβριο του 1920.

Πέραν, όμως, της στρατιωτικής πλευράς της σύγκρουσης και των πολιτικών της συνδηλώσεων, υπήρχε και μια ιδιαίτερα σημαντική κοινωνικο-οικονομική πλευρά η οποία θα έχει και βαρύνουσα σημασία για τις πολιτικές εξελίξεις της μετεμφυλιακής εποχής: και αυτό ήταν η διφορούμενη σχέση των μπολσεβίκων με τον κόσμο της αγροτιάς. Εκτός από την απογοήτευση που είχε επιφέρει στις τάξεις των αγροτών το Διάταγμα για τη Γη της 8ης Νοεμβρίου 1917, ο αδιάλειπτος ανεφοδιασμός και συνεπώς η επιβίωση του Κόκκινου Στρατού θα ήταν δυνατό μόνο μέσα από την επίταξη των σιτηρών. Εκεί όμως οι μπολσεβίκοι θα αντιμετωπίσουν ένα πρόβλημα που είχε εμφανιστεί με ένταση τόσο στα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου όσο και την περίοδο της κυριαρχίας της Προσωρινής Κυβέρνησης μετά την Επανάσταση του Φεβρουαρίου: η απόκρυψη από την πλευρά πολλών αγροτών μέρους της παραγωγής τους με στόχο, πρώτον, να τη σώσουν από την επίταξη, αλλά και να διεκδικήσουν υψηλότερες τιμές σε μια επόμενη φάση. Οι συνθήκες έκτακτης ανάγκης που αντιμετώπιζε το σοβιετικό καθεστώς προκάλεσαν ιδιαίτερα σκληρές πολιτικές εναντίον τους. Κυρίως σε ιδεολογικό περιεχόμενο, παρά σε πραγματικό επίπεδο ήταν η διαφοροποίηση που έκαναν οι μπολσεβίκοι μεταξύ απλών φτωχών αγροτών τα συμφέροντα των οποίων ήταν υποτίθεται ταυτισμένα με την Επανάσταση και των πλούσιων μεγαλοαγροτών (κουλάκων) που ήταν υπεύθυνοι για τέτοιου είδους τακτικές απόκρυψης. Οι μπολσεβίκοι κατήγγειλαν ως υπεύθυνους τους εσέρους για τις εξεγέρσεις αυτές, κάτι που όμως δεν είχε βάση (Marc Ferro, 1980: 138-139).

Από το 1918, μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου, επικράτησαν αναρχία, καταστροφές και πλιάτσικο, που οδήγησαν σε ισχυρότερους τους κυβερνητικούς ελέγχους και ενέτειναν την ήδη σφοδρή αγροτική κρίση. Οι θάνατοι κατά τη διάρκεια του πολέμου έφτασαν τα 6 εκατομμύρια, με τις γεννήσεις να είναι 10 εκατομμύρια λιγότερες από όσες αναμενόταν να υπάρξουν μέχρι εκείνο το διάστημα πριν τον πόλεμο.

Οι πολιτικές της «διατροφικής δικτατορίας», που κήρυξαν οι μπολσεβίκοι τον Μάιο του 1918, πυροδότησαν βίαιες αντιδράσεις σε πολλές περιοχές της Ευρωπαϊκής Ρωσίας: εξεγέρσεις και συγκρούσεις μεταξύ των αγροτών και του Κόκκινου Στρατού αναφέρθηκαν στο Βορόνεζ, στο Ταμπόφ, στην Πένζα, στο Σαράτοφ (δηλαδή στις κεντρικές επαρχίες της Ρωσίας) και αλλά και σε συνοικίες μεγάλων πόλεων όπως η Μόσχα, το Νόβγκοροντ, η Πετρούπολη, το Πσκοφ και το Σμολένσκ. Οι περισσότερες από τις εξεγέρσεις καταπνίγηκαν στο αίμα από τους μπολσεβίκους. Η απάντηση της κυβέρνησης στο ευρέως διαδεδομένο αντιστασιακό ξέσπασμα των αγροτών και στη συγκρότηση αντεπαναστατικών δυνάμεων ήταν μια πολιτική επονομαζόμενη «πολεμικός κομμουνισμός», που εκτός από τη συγκρότηση στρατιωτικού σώματος εκκινούσε τη διαδικασία ανασυγκρότησης του κράτους και της οικονομίας. Ο οικονομολόγος Γεβγκένι Πρεομπραζένσκι υποστήριζε ότι ο *πολεμικός κομμουνισμός* ενσάρκωνε την υψηλότερη σοσιαλιστική αρχή της λήψης από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του και προσφορά στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του, ενώ ο Λένιν ήταν πιο ειλικρινής: «εμείς στην πραγματικότητα παίρναμε από τους αγρότες όλα τα πλεονάσματά τους, και μερικές φορές ακόμη και ό,τι δεν ήταν πλεόνασμα, αλλά μέρος των αναγκαίων για τον αγρότη. Το πήραμε για να καλύψει τα έξοδα του στρατού και να συντηρήσει τους εργάτες [...]. Αλλιώς δεν θα μπορούσαμε να νικήσουμε τους γαιοκτήμονες και τους καπιταλιστές» (αναφέρεται στο Esther Kingston-Mann, 2006: 416).

Το καθεστώς των μπολσεβίκων υπέταξε το σύστημα της παραγωγής στη διοίκηση του κράτους, απαγόρευσε το ιδιωτικό εμπόριο και, όπως είπαμε, κατέσχεσε τα αγροτικά πλεονάσματα. Επιπλέον, από τον Δεκέμβριο του 1920, η κυβέρνηση προσπάθησε να ελέγξει τις διαδικασίες της σποράς και της συγκομιδής, καθώς και την κατανομή της παραγωγής. Αρχίζοντας από το 1918 και το 1919, χωρίς κάποια ξεκάθαρη αιτιολόγηση, απέτρεψε την περαιτέρω ανακατανομή και τη μείωση του μεγέθους των αγροτεμαχίων που είχαν συγχωνευτεί με αγροτεμάχια πολλών χρήσεων, στα οποία εφαρμόστηκαν προηγμένες τεχνολογίες. Το αγροτικό ζήτημα συνέχιζε να παραμένει ανοικτό, και μάλιστα σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης: δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η σημαντικότερη από τις εξεγέρσεις που αμφισβήτησε τις βασικές κατευθύνσεις της πολιτικής των

μπολσεβίκων, αυτή των ναυτών της Κρονστάνδης το 1921, είχε ως βασικά της αιτήματα, εκτός από την επαναφορά των πολιτικών ελευθεριών, το δικαίωμα των ελεύθερων εκλογών, την αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων, και στο 11ο άρθρο της «να παραχωρήσει στον αγρότη το πλήρες δικαίωμα να κάνει ό,τι θεωρεί κατάλληλο με τη γη του και επίσης να κατέχει βοοειδή, τα οποία πρέπει να συντηρεί και να διαχειρίζεται με τις δικές του δυνάμεις, αλλά χωρίς να χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία».

11.5.3.4.2 Νέα Οικονομική Πολιτική

Οι αντιδράσεις αυτές των αγροτών θα πείσουν τον Λένιν ότι θα έπρεπε να ακολουθήσει μία διαφορετική πολιτική ενσωμάτωσής τους στους στόχους του κόμματος των μπολσεβίκων. Παρότι ο ίδιος είχε εισηγηθεί τη σκληρή καταστολή τους στα χρόνια του Πολεμικού Κομμουνισμού (πολλές από τις παραδειγματικές εκτελέσεις κουλάκων είχαν τη δική του υπογραφή), ήταν σαφές ότι, εάν το καθεστώς των μπολσεβίκων ήθελε να επιβιώσει, έπρεπε να στηριχτεί σε μια νέα συμμαχία εργατών και αγροτών. Και αυτό σήμαινε πολύ απλά ότι το καθεστώς έπρεπε να κάνει παραχωρήσεις στην κατεύθυνση μιας μορφής ήπιου καπιταλισμού: να δώσει δηλαδή το δικαίωμα στους αγρότες, παρότι εμπόδιζε την επιβεβαίωση των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων πάνω στη γη, να πωλούν το αγροτικό πλεόνασμά τους σε τοπικές αγορές. Η *Νέα Οικονομική Πολιτική (NEΠ)*, όπως ονομάστηκε, έδωσε μια ώθηση στην οικονομία επιτρέποντας τη λειτουργία της αγοράς, αλλά το κράτος διατήρησε τον έλεγχο των ζωτικής σημασίας τομέων, όπως η τραπεζική δραστηριότητα, το εξωτερικό εμπόριο, τα μεταλλεία και μεγάλο μέρος της βιομηχανίας, περιλαμβανομένης της παραγωγής μεγάλης κλίμακας. Οι ιδιωτικές επιχειρήσεις μικρής κλίμακας έγιναν νόμιμες και ενθαρρύνθηκε η χρηματοδοτική μίσθωση.

Η πολιτική για τη γη, σύμφωνα με τη NEΠ, επέβαλλε στους αγρότες μια ήπια φορολογία. Οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα, μετά την καταβολή αυτού του μειωμένου φόρου, να χρησιμοποιήσουν το υπόλοιπο της παραγωγής τους όπως ήθελαν, για πώληση ή κατανάλωση. Η κυβέρνηση των μπολσεβίκων υποχώρησε εν μέρει ως προς την κρατικοποίηση της ιδιοκτησίας πάνω στη γη. Αποδέχθηκε την κατανομή της γης σε όσους εργάζονται σε αυτήν, όπως προέκυψε με την κατάληψη των γαιών από τους αγρότες το καλοκαίρι του 1917, όμως σε έναν νέο κανονισμό της 21ης Μαρτίου 1921, θα επιβεβαιώσει την κρατική ιδιοκτησία στη γη, παρότι επέτρεψε την περιορισμένη χρήση μισθωμένου εργατικού δυναμικού. Επίσης, η γη θα μπορούσε πλέον να μισθωθεί με μονοετείς συμβάσεις. Η πολιτική γης της NEΠ ενσωματώθηκε στον Κώδικα Έγγειας Ιδιοκτησίας του 1922, που επέβαλε νέους κανονισμούς για την καλλιέργεια και τη διανομή. Ο κώδικας απαγόρευσε να γίνονται ανακατανομές της γης πιο συχνά από κάθε εννέα χρόνια. Επέτρεψε τη μίσθωση, αλλά μείωσε την περίοδο κατά την οποία η γη θα μπορούσε να μισθωθεί σε δύο αμειψισπορές. Επικύρωσε την άδεια πρόσληψης εργατικού δυναμικού, αλλά ακόμη και όταν οι οικογένειες προσλάμβαναν εργάτες, έπρεπε επίσης να συνεχίζουν καλλιεργούν τη γη. Ωστόσο, ο κώδικας επέτρεψε στην κοινότητα να συνεχίζει να παρακολουθεί τη χρήση της γης ενώ επέτρεπε την ατομική ενοποίηση των εκμεταλλεύσεων. Με άλλα λόγια, οι πολιτικές της NEΠ προώθησαν μια κάπως πιο συλλογική τάξη, μετριάζοντας ταυτόχρονα τα προηγούμενα κανονιστικά διατάγματα. Συνέχισε την πολιτική αποθάρρυνσης της αναδιανομής της γης, αλλά υποστήριξε, ως έναν βαθμό, την επιχειρηματικότητα των χωρικών. Η NEΠ επένδυσε στα άτομα παρά στο νοικοκυριό, σε μια νέα τροπή στη ρωσική νομοθεσία περί εγγείου ιδιοκτησίας. Πάντως, σύμφωνα με μια έρευνα του 1922, η κοινόχρηστη ιδιοκτησία γης ήταν κυρίαρχη στη γεωργία κατά τη δεκαετία του 1920 (Carol S. Leonard, 2010: 65).

Στην αρχή υπήρχαν ελάχιστα στοιχεία για την επίδρασή της στην αύξηση της παραγωγής. Η συγκομιδή του 1920 και 1921 ήταν το 54% και 43% αντίστοιχα, του μέσου όρου πριν τον πόλεμο (1909-1913). Μέχρι τα μέσα του 1920, ωστόσο, τα έσοδα είχαν αυξηθεί. Η οικονομία ενισχύθηκε από ένα ισχυρό νόμισμα μετά την ίδρυση της κρατικής τράπεζας το 1921 και την έκδοση ρουβλίων σε χαρτονόμισμα το 1922 και 1923. Ο προϋπολογισμός άνθησε, επωφελούμενος από νέους ειδικούς φόρους κατανάλωσης, φόρους σε ιδιωτικές και κρατικές επιχειρήσεις, στο εισόδημα και στην ιδιοκτησία, έναν στρατιωτικό φόρο, τη μεταβολή του γεωργικού φόρου με την πληρωμή σε είδος και την αμοιβή εργασίας σε χρήμα, καθώς και από την εθελοντική και αναγκαστική αποταμίευση, συμπεριλαμβανομένης της έκδοσης ομολογιακού δανείου 6%. Μέχρι το 1925-1926, είχε δημιουργηθεί δημοσιονομικό πλεόνασμα. Η γεωργία αναζωογονήθηκε. Ολοκληρώθηκε η επανάκαμψη της κτηνοτροφίας. Μέχρι το 1925 οι αριθμοί αλόγων, βοοειδών και χοίρων έφτασαν στα επίπεδα του 1913. Η καλή συγκομιδή το 1922 επέτρεψε στους αγρότες να αυξήσουν τις σπαρμένες εκτάσεις έως το 90% των αντίστοιχων προπολεμικών περιόδων. Όσον αφορά τις καλλιέργειες, το αποτέλεσμα της NEΠ είναι λιγότερο σίγουρο. Η ανάπτυξη της γεωργίας καθυστέρησε από την απομόνωση των χωριών και τον αργό ρυθμό στη βελτίωση των μεταφορών, οι οποίες καθιστούσαν αναποτελεσματική τη διανομή χονδρικής και λιανικής. Έμεινε πίσω λόγω των χαμηλών επιπέδων παραγωγικότητας της εργασίας στη γεωργία και στη βιομηχανία (Carol S. Leonard, 2010: 66-67).

Ωστόσο, στην πραγματικότητα, τα αποτελέσματα ήταν μεικτά. Από τη μία είχαν πάψει οι μεγάλες αναταραχές που επικρατούσαν στην ύπαιθρο κατά την εποχή του Πολεμικού Κομμουνισμού. Από την άλλη, όμως, το κατά κεφαλήν εισόδημα μειώθηκε, δεδομένου ότι πάνω από 120 εκατομμύρια κάτοικοι της υπαίθρου στη Ρωσία ασχολούνταν τώρα πρωτίστως με τη γεωργία.

11.5.3.4.3 Το δύλημμα για βίαιη κολεκτιβοποίηση και εκβιομηχάνιση: η σύγκρουση Στάλιν - Τρότσκι

Υπό αυτές τις συνθήκες το μεγάλο ερώτημα που τέθηκε αλλά έμεινε αναπάντητο στην ιστορία είναι το εάν η ΝΕΠ, εφόσον συνεχιζόταν, θα μπορούσε να στηρίξει την εκβιομηχάνιση της χώρας, ή μήπως τελικά ο δρόμος που ακολουθήθηκε ήταν και ο μόνος δυνατός; Για τους νεοκλασικούς οικονομολόγους το πρόβλημα με τη ΝΕΠ ήταν ότι οι διαρκείς παρεμβάσεις της κυβέρνησης να κρατήσει τις τιμές των σιτηρών χαμηλά για να εφοδιάζει με φθινό ψωμί τον αστικό πληθυσμό παραβίαζε τους όρους λειτουργίας μιας «κανονικής» αγοράς. Οι επικριτές αυτής της άποψης, ωστόσο, θυμίζουν ότι ο εξαγωγικός προσανατολισμός των ρωσικών σιτηρών (που θα συνεπαγόταν μια απελευθέρωση του εμπορίου των δημητριακών) οδήγησε πολλές φορές σε λιμό τους αστικούς πληθυσμούς. Ωστόσο, το ίδιο αποτέλεσμα είχε και η σκληρή *κολεκτιβοποίηση* που θα εφαρμόσει ο Στάλιν τη δεκαετία του 1930. Όμως, εδώ ακριβώς φαίνεται η μεγάλη σημασία της πολιτικής διαμάχης που λάμβανε χώρα εκείνα τα χρόνια στους κόλπους του κόμματος των μπολσεβίκων.

Το 1924, ο Λένιν πεθαίνει ως αποτέλεσμα πολλαπλών εγκεφαλικών που του είχε προκαλέσει η δολοφονική απόπειρα μιας οπαδού των εσέρων το 1920. Ο θάνατός του θα ανοίξει τον δρόμο της διαδοχής μεταξύ των δύο σημαντικότερων προσωπικοτήτων του κόμματος: του Λεφ Τρότσκι, παλαιού μενσεβίκου όπως είδαμε, που όμως η συμμετοχή του στην Επανάσταση ήταν καθοριστική σε πολλά επίπεδα (συγκρότηση του Κόκκινου Στρατού, σύναψη της Συνθήκης του Μπρεστ-Λιτόφσκ, καταστολή εξεγέρσεων όπως αυτή της Κρονστάνδης) και του Ιωσήφ Βησσαριόνοβιτς Τζουγκασβίλι, ενός Γεωργιανού, πρώην φοιτητή ιερατικής σχολής, γνωστού με το ψευδώνυμο Στάλιν (Ατσάλινος). Ο Λένιν στην πολιτική του διαθήκη (μια σειρά σημειώσεων που άφησε στη γραμματέα του), που δεν διαβάστηκε όμως ποτέ στο 14ο συνέδριο του κόμματος στα τέλη του 1925, δεν έκλινε προς την πλευρά του Τρότσκι, αλλά φαίνεται ότι τον προβλημάτιζε ιδιαίτερα η σκληρότητα του Στάλιν (Alan Ball, 2006: 183-186). Κυρίως, όμως, τον προβλημάτιζε μια τάση που ενισχυόταν διαρκώς και είχε εντοπίσει στα γραπτά του. Ήταν η ύπαρξη μιας ηγετικής γραφειοκρατικής ελίτ, που, παρότι χρησιμοποιούσε μια ορολογία περί εργατικής επανάστασης, αυτό που της επέτρεπε να αναδυθεί ήταν το γεγονός ότι η πλειονότητα του πληθυσμού παρέμενε αγροτική (Moshe Lewin, 1967· Sheila Fitzpatrick, 1999: 28-29). Παρότι αυτό ήταν ένα ζήτημα που ο Τρότσκι, ειδικά στα χρόνια της εξορίας του θα κάνει σημαία, δηλαδή την αποδοχή της θέσης ότι η Σοβιετική Ένωση μετατράπηκε σε ένα κράτος εργατικό αλλά με «γραφειοκρατικές στρεβλώσεις», η σύγκρουσή του με τον Στάλιν, άνθρωπο των μηχανισμών με ισχυρά ερείσματα μέσα στο κόμμα, θα διεξαχθεί κυρίως όχι στο επίπεδο της απειλής μιας προσωπικής μονοκρατορίας, αλλά πάνω σε άλλες δύο πολύ σημαντικές θεματικές. Οι δύο άνδρες και οι αντίπαλες πτέρυγες που εκπροσωπούσαν θα συγκρουστούν πάνω σε δύο μεγάλα ζητήματα που αντιστοιχούσαν σε ό,τι θα λέγαμε με απλά λόγια, εξωτερική και εσωτερική πολιτική.

Το πρώτο ζήτημα αντιπαράθεσης των δύο πτερύγων του κόμματος αφορούσε το θέμα της Επανάστασης. Ο Τρότσκι υποστήριζε ότι η Σοβιετική Ένωση ως φάρος όλων των καταπιεσμένων του κόσμου θα έπρεπε να αναλάβει το έργο της επέκτασης της κοινωνικής μεταβολής στις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης: αυτό που αποκαλούσε «διαρκή επανάσταση». Αντίθετα, ο Στάλιν υποστήριζε τη γραμμή του «σοσιαλισμού σε μία μόνη χώρα», θεωρώντας ότι το κύριο καθήκον των μπολσεβίκων στη Ρωσία ήταν να υπερασπιστούν το κομμουνιστικό καθεστώς από την καπιταλιστική περικύκλωση. Η σύγκρουση πάνω στο ζήτημα αυτό έδωσε ένα ισχυρό πλεονέκτημα στον Γεωργιανό. Η ρωσική κοινωνία, ιδιαίτερα κουρασμένη από τον πενταετή εμφύλιο αλλά και με την εμπειρία των κομμουνιστικών εξεγέρσεων στην Κεντρική Ευρώπη (Ουγγαρία, Γερμανία) να είναι αρνητική, αντιμετώπιζε με μεγάλο σκεπτικισμό το αίτημα για επέκταση της Επανάστασης.

Το δεύτερο ζήτημα, όμως, ήταν ακόμη πιο σημαντικό και αφορούσε στο εάν η ΝΕΠ έπρεπε να συνεχιστεί ή όχι. Πάνω σε αυτή τη θεματική είχαμε μια ενδιαφέρουσα αντιστροφή θέσεων. Ο Τρότσκι μαζί με τους Γκριγκόρι Ζινόβιεφ και Λεφ Κάμενεφ, ηγετικά στελέχη των μπολσεβίκων, υποστήριζαν τις απόψεις του οικονομολόγου Γεβγκένι Πρεομπραζένσκι, ο οποίος ισχυριζόταν ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί η ταχεία εκβιομηχάνιση της ρωσικής οικονομίας, και συνεπώς ο συντονισμός της με τις αντίστοιχες της Δύσης, εάν δεν εγκαταλειπόταν η ΝΕΠ. Παρότι ο Τρότσκι είχε κατανοήσει την αναγκαιότητα της ΝΕΠ όταν είχε εφαρμοστεί το 1921, ήδη από το 1923 ήταν πρώιμος υποστηρικτής του οικονομικού σχεδιασμού και ευνοούσε έναν επιταχυνόμενο ρυθμό εκβιομηχάνισης. Αυτή η τελευταία θέση ερχόταν να συναντήσει τη θέση του

Πρεομπραζένσκι περί «πρωταρχικής σοσιαλιστικής συσσώρευσης», δηλαδή τη θέση ότι η ρωσική οικονομία έπρεπε να ακολουθήσει τον δρόμο της καπιταλιστικής πρωταρχικής συσσώρευσης που είχαν ακολουθήσει οι δυτικές οικονομίες. Σύμφωνα με αυτήν, η εκβιομηχάνιση σε μια υπανάπτυκτη αγροτική οικονομία όπως αυτή της Ρωσίας έπρεπε να βασίζεται στη συμπίεση της γεωργίας: το σοσιαλιστικό κράτος να αγοράζει γεωργικά αγαθά σε χαμηλές τιμές και να πουλάει βιομηχανικά προϊόντα σε υψηλές τιμές.

Αντίθετα, η ομάδα των Νικολάι Μπουχάριν, Μιχαήλ Τόμσκι και Αλεξέι Ρίκοφ υπερασπιζόταν την αναγκαιότητα της συνέχισης της ΝΕΠ. Ο Στάλιν στο 14ο συνέδριο του κόμματος τον Δεκέμβριο του 1925, μολονότι όχι ανοικτά, πήρε το μέρος της δεύτερης ομάδας. Έτσι, στο επίπεδο αυτό εμφανιζόταν ως συνεχιστής της πολιτικής του Λένιν για μια οικοδόμηση της συμμαχίας εργατών και αγροτών. Και όμως: ενώ και στο δεύτερο σημείο θα βγει νικητής στις εργασίες του συνεδρίου, όταν θα εκκαθαρίσει την Εργατική Αντιπολίτευση όπως ονομάζονταν οι οπαδοί του Τρότσκι (και κατόπιν Ενιαία, όταν εκείνος συμμαχήσε με Ζινόβιεφ και Κάμενεφ) μέχρι το 1927, και θα εξωθήσει τον ίδιο τον Τρότσκι και πολλά μέλη της στην αυτοεξορία στο εξωτερικό μέχρι το 1929, θα εφαρμόσει την οικονομική πολιτική που εκείνος, ή καλύτερα ο Πρεομπραζένσκι, είχε προτείνει: την πολιτική της βίαιης κολεκτιβοποίησης και της ταχείας εκβιομηχάνισης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μεγάλος αυτός οικονομολόγος, ενώ διώχθηκε μαζί με τους άλλους υποστηρικτές του Τρότσκι το 1927, θα επιστρέψει στο κόμμα το 1930 με εντολή του ίδιου του Στάλιν, όταν θα δει τις πολιτικές προτάσεις του να εφαρμόζονται. Αυτό δεν θα εμποδίσει τον Στάλιν να τον εκτελέσει κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Εκκαθαρίσεων των ετών 1936-38. Η ομάδα των Πρεομπραζένσκι και Τρότσκι είχε περιπέσει σε μια θεμελιώδη αντίφαση: ενώ επικαλούνταν τη διεύρυνση της εσωκομματικής δημοκρατίας εναντίον του συγκεντρωτικού μοντέλου εξουσίας του Ιωσήφ Στάλιν, η στρατηγική της βίαιης κολεκτιβοποίησης και εκβιομηχάνισης, εάν ήθελε να είναι αποτελεσματική, σήμαινε ότι για ένα διάστημα οι πολιτικές ελευθερίες θα έπρεπε να περιοριστούν δραστικά. Αντίθετα, ο Στάλιν θα λύσει τον γόρδιο δεσμό: όταν θα εκκαθαρίσει τους πολιτικούς του αντιπάλους με βάση τον ρεαλισμό του συνθήματος «σοσιαλισμός σε μία μόνη χώρα», θα ακολουθήσει την οικονομική πολιτική τους. Αυτός ήταν ο μόνος δρόμος: η βιομηχανικά υπανάπτυκτη Ρωσία μέσα σε 10 χρόνια να πράξει όσα η εκβιομηχάνιση στην Αγγλία έκανε σε 200. Αυτό οπωσδήποτε είχε ως προϋπόθεση υψηλό βαθμό καταστολής του πληθυσμού, και ειδικά των πολιτικών αντιπάλων. Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει η Σίλα Φιτζπάτρικ, η επιτυχία του σταλινισμού, τουλάχιστον όσον αφορά τα οικονομικά και στρατιωτικά του επιτεύγματα, θα ήταν αδύνατη εάν ένας μεγάλος αριθμός Σοβιετικών πολιτών, και ιδίως διανοουμένων, δεν συμμεριζόταν τις αξίες και τα ιδανικά ενός σοσιαλιστικού μετασχηματισμού που έπαιρνε ακριβώς τη μορφή της ταχείας εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης (Sheila Fitzpatrick, 1999: 62-70). Μόνο που το πιο δυναμικό τμήμα αυτού του νέου κοινωνικού μετασχηματισμού, οι διευθυντές και οι μηχανικοί των εργοστασίων χρειάστηκε να πιεστούν πολιτικά και κοινωνικά για να ευθυγραμμιστούν με τις πολιτικές του καθεστώτος. Είναι ακριβώς η περίοδος 1928-1932, που η Φιτζπάτρικ αποκάλεσε «πολιτιστική επανάσταση», εννοώντας την κινητικότητα των ταξικών ριζοσπαστικών ιδεών όταν ποιοτικά ανώτερη εκπαίδευση διαχεόταν στα παιδιά εργατών και χωρικών.

11.5.3.4.4 Η εποχή των πενταετών πλάνων (1929-1939)

Η πολιτική της βίαιης κολεκτιβοποίησης και της ταχείας εκβιομηχάνισης περνούσε μέσα από την εφαρμογή των πενταετών πλάνων. Ο Στάλιν ανακοίνωσε την έναρξη του πρώτου πενταετούς σχεδίου εκβιομηχάνισης την 1η Οκτωβρίου 1928, το οποίο διήρκεσε μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1932. Ο ίδιος το περιέγραψε ως μια νέα επανάσταση από τα πάνω. Την ίδια στιγμή, η διετία 1929-1931, μετά την εκδίωξη ή την εκκαθάριση των μελών της Εργατικής Αντιπολίτευσης, που έλαβε χώρα μέχρι το 1927, υπήρξε μια περίοδος έντονων πολιτικών διώξεων, που σε μεγάλο βαθμό αφορούσαν μέλη του κόμματος της γενιάς που είχε λάβει μέρος στην Επανάσταση. Όχι όμως μόνο. Το βασικό μότο αυτής της δεύτερης φάσης των σταλινικών διώξεων ήταν: «Πόλεμος στους Κόκκινους ειδικούς». Αυτό σημαίνει ότι στο στόχαστρο βρέθηκε κυρίως το στρώμα των διευθυντικών στελεχών που είχε προκύψει από την αναδιοργάνωση της βιομηχανίας από τον Λένιν με βάση τειλοριστικά πρότυπα. Ο Στάλιν ήθελε να προχωρήσει τις μεταρρυθμίσεις του εξαλείφοντας οποιαδήποτε αντίσταση όχι μόνο στον χώρο των μελών του κόμματος, αλλά και στον αγροτικό και βιομηχανικό τομέα (David R. Shearer, 2006: 194-5· Geoffrey Hosking, 1992: 149-182 και κυρίως 173-174). Αλλά, όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω, αυτή η νέα διευθυντική τάξη, εγγράμματη και ταυτόχρονα συντηρητική, συναίνεσε στην πραγματικότητα στην εγκατάλειψη των επαναστατικών οραμάτων που είχε προτείνει ο σταλινισμός. Όντας ταπεινής καταγωγής, οι περισσότεροι από αυτούς τους εγγράμματος συντηρητικούς αναζητούσαν την ασφάλεια μιας σταθερής ζωής και όχι τη συνέχεια μιας κατάστασης επαναστατικού

αναβρασμού των προηγούμενων δεκαετιών. Εάν θα θέλαμε να το περιγράψουμε συνοπτικά: ο διευθυντής υποτάχθηκε στον γραφειοκράτη.

Όταν ξεκίνησε αυτό το σχέδιο, η ΕΣΣΔ ήταν πέμπτη στην εκβιομηχάνιση, και με το πρώτο πενταετές σχέδιο ανέβηκε στη δεύτερη θέση, με μόνο τις Ηνωμένες Πολιτείες στην πρώτη. Από το 1928 έως το 1940, ο αριθμός των Σοβιετικών εργατών στη βιομηχανία, στις κατασκευές και στις μεταφορές αυξήθηκε από 4,6 σε 12,6 εκατομμύρια, και η εργοστασιακή παραγωγή εκτοξεύτηκε στα ύψη. Το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων κατευθύνθηκε στη βαριά βιομηχανία. Το πρώτο πενταετές σχέδιο του Στάλιν βοήθησε να γίνει η ΕΣΣΔ κορυφαίο βιομηχανικό έθνος.

Από πολλούς ιστορικούς, ωστόσο, έχει αμφισβητηθεί η εγκυρότητα των στατιστικών στοιχείων που έδινε η Σοβιετική Ένωση για τους ρυθμούς παραγωγής και ανάπτυξης του ΑΕΠ. Είναι προφανές ότι το καθεστώς ήθελε να δείξει τη μεγάλη αποτελεσματικότητα των πενταετών πλάνων. Πολλές φορές, όμως, απέκρυπτε την ανορθολογική κατανομή πόρων και κυρίως το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα των καταναλωτικών αγαθών που παράγονταν ήταν τόσο χαμηλής ποιότητας, που δεν καταναλωνόταν στην πραγματικότητα. Ωστόσο είναι βέβαιο ότι, επειδή ακριβώς η Σοβιετική Ένωση εκκινούσε από μια πολύ χαμηλή αφετηρία, τα ποσοστά 8-10% ετήσιας ανάπτυξης του ΑΕΠ δεν πρέπει να είναι πολύ μακριά από την πραγματικότητα.

Ένα σημαντικό γεγονός κατά τη διάρκεια του πρώτου πενταετούς πλάνου ήταν ο λιμός του 1932-1933. Ο λιμός κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια του χειμώνα του έτους αυτού και στοίχισε τη ζωή σε περίπου 3,3 έως 7 εκατομμύρια ανθρώπους, ενώ εκατομμύρια άλλοι έμειναν μόνιμα ανάπηροι. Από τα θύματα περίπου 3 εκατομμύρια ήταν Ουκρανοί αγρότες (γνωστό ως Holodomor). Ο ουκρανικός εθνικισμός θεώρησε ότι αυτή ήταν μια κίνηση γενοκτονική από την πλευρά του σοβιετικού καθεστώτος. Ωστόσο, και ο αριθμός των Ρώσων χωρικών που έχασαν τη ζωή τους ήταν εξίσου μεγάλος. Ο λιμός ήταν το άμεσο αποτέλεσμα της εκβιομηχάνισης και της κολεκτιβοποίησης που εφαρμόστηκαν από το πρώτο πενταετές πλάνο. Πολλοί από τους λιμοκτονούντες αγρότες άρχισαν να σαμποτάρουν την εκπλήρωση των υποχρεώσεων τους προς το κράτος και να κρύβουν, όσο συχνά μπορούσαν, σιτηρά σε αποθήκες τροφίμων (Α. Graziosi, 2005: 453-472).

Λόγω της επιτυχίας του πρώτου σχεδίου, ο Στάλιν δεν δίστασε να προχωρήσει στο δεύτερο πενταετές του 1932, αν και η επίσημη ημερομηνία έναρξης του πλάνου ήταν το 1933. Το δεύτερο πενταετές πλάνο έδινε κορυφαία προτεραιότητα στη βαριά βιομηχανία, μετατρέποντας τη Σοβιετική Ένωση σε μία από τις μεγαλύτερες χώρες παραγωγής χάλυβα στον κόσμο, όχι πολύ πίσω από τη Γερμανία. Περαιτέρω βελτιώσεις έγιναν στις συγκοινωνίες, ειδικά στους σιδηροδρόμους, οι οποίοι έγιναν ταχύτεροι και πιο αξιόπιστοι. Όπως συνέβη και με τα επόμενα πενταετή πλάνα, το δεύτερο δεν ήταν τόσο επιτυχημένο, καθώς δεν κατόρθωσε να φτάσει τους προβλεπόμενους στόχους σε τομείς όπως οι βιομηχανίες άνθρακα και πετρελαίου. Όπως όμως ακριβώς το πρώτο πενταετές στιγματίστηκε από τον πόλεμο εναντίον των «Κόκκινων ειδικών», το δεύτερο πενταετές στιγματίστηκε από το τρίτο κύμα σταλινικών διώξεων που έμειναν γνωστές ως «Δίκες της Μόσχας» και έλαβαν χώρα μεταξύ 1936-1939. Σε αυτές ο Στάλιν εκκαθάρισε όλη την ιστορική ηγεσία του Κόμματος των Μπολσεβίκων (Μπουχάριν, Κάμενεφ και Ζινόβιεφ) αλλά και μεγάλο τμήμα της ηγεσίας του στρατού, γεγονός που αποδυνάμωσε ιδιαίτερα την άμυνα της χώρας όταν δέχθηκε την επίθεση της χιτλερικής Γερμανίας τον Μάιο του 1941 με το Σχέδιο Μπαρμπαρόσα. Για παράδειγμα, ένας από τους στρατηγούς ο οποίος κατηγορήθηκε για συνεργασία με μεγάλες δυτικές δυνάμεις, και συνεπώς συνέβαλε με την «προδοτική» συμπεριφορά του στην «περικύκλωση» της Σοβιετικής Ένωσης, ήταν ο Τουχασέφσκι, ιδιαίτερα έμπειρος στρατιωτικός, στον οποίο οι μπολσεβίκοι χρωστούσαν τις πιο σημαντικές νίκες εναντίον των Λευκών του Κολτσάκ στον εμφύλιο πόλεμο (Geoffrey Hosking, 1992: 194).

Η σχετική αποτυχία κρατικών αγροκτημάτων (σοβχόζ) και συλλογικών αγροκτημάτων (κολχόζ) τη δεκαετία του 1920 να προσελκύσουν κατοίκους της υπαίθρου είχε δείξει στους μπολσεβίκους ότι δεν γινόταν να πείσουν τους παραγωγούς να συμμετάσχουν εθελοντικά. Η κολεκτιβοποίηση ξεκίνησε με επείγουσες επιτάξεις το 1928. Μεταξύ του 1929 και του 1937, η κυβέρνηση χρησιμοποίησε βία για την κολεκτιβοποίηση περίπου του 93% της γεωργίας. Η μεταρρύθμιση συνέτριψε τους αυτόνομους αγρότες, ενώ πολλοί κουλάκοι εξορίστηκαν ή εκτελέστηκαν.

Δημιουργήθηκαν δύο αρχικά ξεχωριστοί τύποι αγροκτημάτων: το κρατικό αγρόκτημα, ή σοβχόζ, και το συνεταιριστικό αγρόκτημα, ή κολχόζ, που ήταν πολύ περισσότερα σε αριθμό και μη επιδοτούμενα. Το αυτοχρηματοδοτούμενο κολχόζ κυριαρχούσε στην παραγωγή. Τα μεγάλα κρατικά ή συνεταιριστικά αγροκτήματα είχαν στόχο να εγκαθιδρύσουν στον γεωργικό τομέα οικονομίες κλίμακας, που όμως τελικά δεν αποδείχθηκαν αποτελεσματικές κατά τη διάρκεια του πρώτου πενταετούς σχεδίου. Στην αρχή, μερικά από αυτά είχαν έκταση μεγαλύτερη από 10.000 εκτάρια και περιλάμβαναν εκατοντάδες χωριά. Αργότερα, ως αποτέλεσμα ενός μεγαλύτερου ρεαλισμού, κυριάρχησε το κολχόζ στο μέγεθος ενός χωριού. Η συνολική παραγωγή το 1940 ήταν 23% υψηλότερη από εκείνη του 1913, αλλά αυτή η αύξηση διατήρησε την κατά κεφαλήν παραγωγή στο

επίπεδο που είχε φθάσει πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και δεδομένης της αύξησης κατά 27% στην έκταση καλλιεργήσιμης γης, η απόδοση αυτών των αγροκτημάτων ήταν στην πραγματικότητα χαμηλή (Carol S. Leonard, 2010: 69-70).

Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Στάλιν μείωσε τους στόχους για το δεύτερο πενταετές σχέδιο. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, οι προοπτικές βελτιώθηκαν, και στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η ανάκαμψη στα δημητριακά και στην κτηνοτροφία ήταν εξασφαλισμένη. Οι περισσότεροι χωρικοί ανήκαν πλέον σε κολχός και σοβχός, και μέχρι το 1940 η γεωργία ήταν σε μεγάλο βαθμό μηχανοποιημένη. Πάντως, σε σύγκριση με τη βιομηχανία, οι επιδόσεις της γεωργίας στις νέες επενδύσεις και σε μηχανήματα ήταν λιγότερο εντυπωσιακές, δεδομένων των πόρων.

11.5.3.4.5 Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στη Ρωσική Επανάσταση του 1917

Η Ρωσική Επανάσταση του 1917, και κυρίως η οκτωβριανή της φάση, είχε εκτεταμένες συνέπειες όχι μόνο για τη Ρωσία, αλλά για ολόκληρο τον κόσμο. Ήδη αμέσως μετά τα γεγονότα του 1917 υπήρχαν πολύ διαφορετικές ερμηνείες για την επιτυχία των μπολσεβίκων. Ήταν λογικό ότι πολλά από τα ηγετικά της στελέχη την είχαν περιγράψει ακριβώς σαν «επανάσταση» (αν και τότε ο όρος δεν είχε πάντα θετικές συνδηλώσεις), ενώ οι αντίπαλοί της την περιέγραφαν ως «πραξικόπημα». Τις ίδιες διαφορετικές αντιλήψεις μπορεί κάποιος να διαγνώσει και στις ιστοριογραφικές ερμηνείες που έχουν αποδοθεί μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων το 1989.

Για κάποιους ήταν μια εθνική καταστροφή που διέκοψε τη φυσική πορεία ανάπτυξης της προεπαναστατικής Ρωσίας και οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτό προκάλεσε μια υστέρηση σε σχέση με τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις και την εγκαθίδρυση ενός ολοκληρωτικού συστήματος διακυβέρνησης (ή, σε μια άλλη εναλλακτική αφήγηση, τον θάνατο της Μεγάλης Ρωσίας ως αυτοκρατορίας). Για αυτή τη σχολή ιστορικών, η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν ένα «πραξικόπημα» που επιβλήθηκε βίαια σε μια παθητική κοινωνία. Για άλλους, η Οκτωβριανή Επανάσταση είναι το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία της ανθρωπότητας, που είχε τεράστιο αντίκτυπο σε ολόκληρο τον κόσμο και επέτρεψε στη Ρωσία να επιλέξει έναν μη καπιταλιστικό προοδευτικό δρόμο ανάπτυξης, να βγάλει την κοινωνία από τη μακρά υστέρηση, να εξασφαλίσει πρωτοφανείς ρυθμούς ανάπτυξης στην οικονομία, στην επιστήμη, στη βιομηχανία και στη γεωργία και να εξαλείψει τις φεουδαρχικές επιβιώσεις, ενώ άμεσα το 1917 πιθανότατα την έσωσε από την πλήρη καταστροφή.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν και όσοι θεωρούν την Επανάσταση του Οκτωβρίου ως άμεση συνέχεια και ολοκλήρωση της Επανάστασης του Φεβρουαρίου (η θεωρία των δύο Επαναστάσεων όπως διατυπώθηκε από τον ίδιο τον Τρότσκι: η αστικοδημοκρατική που προηγείται και η εργατική που ακολουθεί). Το βέβαιο είναι ότι η πολιτική ηγεμονία περιήλθε στους μπολσεβίκους, επειδή ακριβώς η κυβέρνηση Κερένσκι όχι μόνο συνέχισε τον πόλεμο προχωρώντας στο μέτωπο στην καταστροφική αντιμετώπιση του Ιουλίου, όχι μόνο κατέστειλε αιματηρά τις διαδηλώσεις του ίδιου μήνα, αλλά επέτρεψε και στους εκπροσώπους του παλαιού καθεστώτος όπως ο Κορνίλοφ να διεκδικήσουν πραξικοπηματικά την εξουσία.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα στη σύγχρονη ρωσική ιστοριογραφία ήταν η συζήτηση για τα αίτια της Ρωσικής Επανάστασης. Θα λέγαμε ότι ο πόλεμος των ερμηνειών για το 1917 ομοιάζει με τον πόλεμο των ερμηνειών για το 1789. Όπως και στη Γαλλική Επανάσταση, η κλασική ερμηνεία της Επανάστασης ως αποτελέσματος της ανόδου της αστικής τάξης και της σύγκρουσής της με την τάξη των ευγενών (με πιο κλασικό παράδειγμα την ιστορία του Ζορζ Λεφέβρ) έγινε προσπάθεια να αντικατασταθεί από μία τοκβιλιανής εμπνεύσεως ερμηνεία, όπου η Επανάσταση ξεσπά ως αποτέλεσμα της εσωτερικής κρίσης του καθεστώτος και κυρίως της όξυνσης των σχέσεων της μοναρχίας με τους ευγενείς (με πιο κλασικό παράδειγμα την ιστορία του Φρανσουά Φυρέ), στην περίπτωση της Ρωσικής Επανάστασης, στην παλαιά ταξική ερμηνεία της σύγκρουσης του προλεταριάτου με τους αστούς (με πιο κλασικό παράδειγμα την ιστορία του Έντουαρντ Καρρ) αντιπαρά τέθηκε μια ερμηνεία της Επανάστασης ως αποτελέσματος πολιτικού βολонταρισμού συγκεκριμένων πολιτικών οργανώσεων, και ειδικά ομάδων διανοουμένων, που δεν σχετίζεται απαραίτητα με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της Ρωσίας, αλλά και τη σύγκρουση των αστών με τη μοναρχία (με πιο κλασικό παράδειγμα την ιστορία του Μπορίς Ν. Μιρόνοφ). Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε μία μετατόπιση από το οικονομικό στο πολιτικό: στην πρώτη περίπτωση με όχημα την πολιτική ιστορία, στη δεύτερη (παραδόξως) με όχημα τη δημογραφική ιστορία.

Η κλασική ιστοριογραφία για τη Ρωσική Επανάσταση υποστήριζε ότι η επανάσταση είχε αντικειμενικούς λόγους να συμβεί και οι κυριότεροι από αυτούς ήταν ο αγροτικός υπερπληθυσμός, η έλλειψη αγροτικής γης, η φτώχεια και η έλλειψη τροφίμων. Ο μηχανισμός της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης που προκλήθηκε από τον πόλεμο ήταν χαρακτηριστικός και εκδηλώθηκε περισσότερες από μία φορές στους πολέμους που διεξήγε η

Ρωσία και άλλες χώρες. Η μόνη ιδιαιτερότητα ήταν η ένταση της δράσης αυτού του μηχανισμού, που προσδιοριζόταν αφενός από την κλίμακα του πολέμου και αφετέρου από το βάθος της κοινωνικής διάσπασης που έπληξε τη ρωσική κοινωνία. Αυτή η διάσπαση ήταν, με τη σειρά της, συνέπεια της αγροτικής φτώχειας και της έλλειψης γης, συνέπεια αυτών των παγκόσμιων οικονομικών και κοινωνικών λόγων που οδήγησαν τους αγρότες στην εξέγερση του 1905.

Αντίθετα, αναθεωρητές ιστορικοί, με επικεφαλής τον Μπορίς Ν. Μιρόνοφ, προσπαθούν να αποδείξουν ότι το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν αρκετά υψηλό και η επανάσταση ήταν ένα «ατύχημα». Στη θεμελιώδη του μονογραφία με τίτλο *Κοινωνική ιστορία της Ρωσίας κατά την αυτοκρατορική περίοδο (18ος – αρχές 20ού αιώνα)*, ο Μιρόνοφ έδειξε ότι η δυναμική της μέσης αύξησης του πληθυσμού της Ρωσίας υποδηλώνει ότι το βιοτικό επίπεδο στη χώρα άλλαξε κυκλικά κατά τη διάρκεια 305 ετών (1701-2005). Εάν τον 18ο αιώνα επικράτησε μια πτωτική τάση, στον 19ο και στον 20ό αιώνα κινήθηκε ανοδικά. Στις αρχές του 18ου αιώνα, όσον αφορά το επίπεδο συνθηκών διαβίωσης σε ευρωπαϊκή κλίμακα, η Ρωσία βρισκόταν ελαφρώς κάτω από τον μέσο όρο, και το χρονικό διάστημα από το 1701-2005 λίγο πάνω. Συνεπώς, πρότεινε μια πρωτότυπη «αισιόδοξη» ερμηνεία της ρωσικής ιστορίας του 18ου αιώνα και μέχρι τις αρχές του 20ού, αναζητώντας την αιτία της Ρωσικής Επανάστασης τόσο στην παρουσία υποκειμενικών παραγόντων –των ουτοπικών οραμάτων μέρους της ρωσικής διανόησης– όσο και στις ενέργειες της αντι-ελίτ, ιδιαίτερα των επιχειρηματιών που ήθελαν να περιορίσουν τις εξουσίες της μοναρχίας. Όπως ο ίδιος ο Μιρόνοφ περιέγραφε, η ιστοριογραφική του προσέγγιση στρεφόταν εναντίον της άποψης ότι «τα πάντα καθορίζονται από την οικονομία, το τσαρικό καθεστώς είχε εξαντληθεί, η χώρα βρισκόταν σε κατάσταση μόνιμης συστημικής κρίσης, η επανάσταση ήταν αναπόφευκτη γιατί δεν έγιναν οι απαραίτητες μεταρρυθμίσεις». Αυτού του είδους η αναθεωρητική ιστοριογραφία θέλει να σπάσει την τελεολογική ερμηνεία για τη Ρωσική Επανάσταση ότι όλα όσα έχουν προηγηθεί στη ρωσική ιστορία προετοιμάζουν το μεγάλο επαναστατικό γεγονός (Paul Bushkovitch, 2011: xv). Ωστόσο, είναι συζητήσιμο κατά πόσο μπορεί κάποιος να ερμηνεύσει το 1917 (ή το 1905) χωρίς αναφορά στη μεγάλη κοινωνικο-οικονομική κρίση που προκαλεί η κατάρρευση του καθεστώτος μετά την ήττα του σε εξωτερικό πόλεμο. Ο επαναστατικός ριζοσπαστισμός πολλών πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων στη ρωσική κοινωνία με τις βαθιές του ρίζες οφείλεται στο ανεπύλτο ζήτημα της διανομής της γης μετά το τέλος της δουλοπαροικίας, και αυτό ήταν ένα ζήτημα που σχετιζόταν άμεσα με τη συγκρότηση πολιτικών δομών που θα διασφάλιζαν έναν πρωτεύοντα ρόλο στη Ρωσία του 20ού αιώνα.

11.6 Το ζήτημα των εθνοτήτων στη Σοβιετική Ένωση και το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ

Το τρίτο πενταετές σχέδιο θα ξεκινήσει το 1938 (θα ακολουθήσουν άλλα 9 πενταετή μεταπολεμικά), αλλά, όπως είναι φυσικό, οι στόχοι του θα ανατραπούν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Στάλιν θα προσπαθήσει να μην εμπλακεί. Ωστόσο στις 23 Αυγούστου του 1939 θα υπογραφεί το περίφημο *Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ*, από τα ονόματα των υπουργών Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης και της χιτλερικής Γερμανίας, το οποίο θα επιστρέψει στην παλαιά πολιτική της Μεγάλης Αικατερίνης: των διαμελισμών της Πολωνίας. Πράγματι το σύμφωνο μη επίθεσης, όπως προσδιοριζόταν, προέβλεπε τον έλεγχο των δυτικών επαρχιών της Πολωνίας από τη Γερμανία και τον έλεγχο των ανατολικών από τη Σοβιετική Ένωση. Η Λιθουανία θα περνούσε στη γερμανική σφαίρα επιρροής, ενώ οι άλλες δύο χώρες της Βαλτικής, η Λετονία και η Εσθονία, μαζί με τη Φινλανδία, θα περνούσαν στη σοβιετική. Μια εβδομάδα μετά, οι Γερμανοί θα εισβάλουν στα δυτικά σύνορα της Πολωνίας και θα ξεκινήσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Δεκαέξι μέρες αργότερα, ο Κόκκινος Στρατός θα εισβάλει στα ανατολικά, με 13,5 εκατομμύρια Πολωνούς να γίνονται Σοβιετικοί πολίτες, ενώ τελικά θα πάρει υπό τον έλεγχό του και τη Λιθουανία, αφού θα επιτρέψει στη Γερμανία να πάρει πρόσθετα πολωνικά εδάφη μέχρι τον ποταμό Μπουγκ. Όλες οι χώρες της Βαλτικής μαζί με τη Βεσσαραβία και τη βόρεια Μπουκοβίνα θα καταληφθούν από τον Κόκκινο Στρατό το 1940.

Σύμφωνα με την ιστοριογραφία της περιόδου, το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ για τον Χίτλερ ήταν σημαντικό γιατί θα άνοιγε απερίσπαστος το δυτικό μέτωπο χωρίς να τον απασχολούν τα ανατολικά σύνορα της Γερμανίας, αλλά βέβαια με την κατάληψη των πολωνικών εδαφών η Γερμανία επέστρεφε σε εδάφη της παλαιάς Ανατολικής Πρωσίας με έντονο συναισθηματικό βάρος για τον γερμανικό εθνικισμό. Από την άλλη η κυρίαρχη ερμηνεία για τη στάση του Στάλιν στηρίζει την άποψη ότι ήθελε να αγοράσει χρόνο (και χώρο: επεκτείνοντας τα δυτικά σύνορα της χώρας του) για να προετοιμαστεί καλύτερα η Σοβιετική Ένωση σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης. Σήμερα γνωρίζουμε ότι η επίθεση του Ιουνίου του 1941 αιφνιδίασε τον Στάλιν, καθώς με την αποψίλωση του επιτελείου από ικανούς στρατιωτικούς λόγω των διώξεων τα προηγούμενα χρόνια δεν υπήρχε γενικά μεγάλος βαθμός ετοιμότητας. Ωστόσο, πράγματι, στην απόφαση του Στάλιν πρέπει να έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι ερμήνευσε την πολιτική κατευνασμού της Γαλλίας και της Αγγλίας απέναντι στον Χίτλερ, όπως

αυτή επιβεβαιώθηκε στη Συμφωνία του Μονάχου το 1938, ως απόπειρα των δυτικών δυνάμεων να ωθήσουν τον τελευταίο σε μια επίθεση εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. Η διακοπή των συνομιλιών τον Μάρτιο του 1939 μεταξύ Σοβιετικών και Αγγλογάλλων για σύναψη συμμαχίας σε περίπτωση γερμανικής επίθεσης επιβεβαίωσε αυτούς τους φόβους.

Ωστόσο, μετά τον πρώτο αιφνιδιασμό, οι Σοβιετικοί θα ανασχέσουν τη γερμανική επίθεση και στο μέτωπο του Βορρά (πολιορκία του Λένινγκραντ) και στο μέτωπο του Κέντρου (πολιορκία της Μόσχας) και κυρίως στο μέτωπο του Νότου (πολιορκία του Στάλινγκραντ), που ήταν και το πιο κρίσιμο από όλα γιατί, εάν οι Γερμανοί άνοιγαν τον δρόμο από τον κάτω ρου του Βόλγα προς τον Καύκασο, θα είχαν πλέον πρόσβαση σε κοιτάσματα πετρελαίου.

Οπωσδήποτε το Σύμφωνο Μόλοτοφ-Ρίμπεντροπ υπήρξε το αποτέλεσμα κρίσιμων γεωπολιτικών διεργασιών που οδήγησαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ωστόσο, δεν πρέπει κάποιος να υποτιμά το ιστορικό υπόβαθρο που το γέννησε: η πίεση που ασκούσαν ιστορικά στα «μικρά έθνη» της Ανατολικής Ευρώπης ο γερμανικός και ο ρωσικός κόσμος. Και εδώ οι πολιτικές που ακολούθησαν η τσαρική Ρωσία και η Σοβιετική Ένωση βρίσκονται σε μία συνέχεια. Η Γερμανία κατάφερε προσωρινά να επαναφέρει τα εδάφη της Ανατολικής Πρωσίας (πρακτικά σήμερα της Βόρειας Πολωνίας) υπό τον έλεγχό της, αφού η ήττα της την οδήγησε σε υποχώρηση και διαμελισμό. Αντίθετα, η Σοβιετική Ένωση κατάφερε να ολοκληρώσει το έργο μετά τις απώλειες από τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ: οι δημοκρατίες της Βαλτικής θα ενσωματωθούν στο σοβιετικό ομοσπονδιακό κράτος, μαζί με την Ουκρανία και τη Λευκορωσία, ενώ η Πολωνία, μαζί με μια μεγάλη ζώνη χωρών που έφθανε στην Αδριατική, θα ενταχθεί στη στρατιωτική (Σύμφωνο της Βαρσοβίας) και στην οικονομική (ΚΟΜΕΚΟΝ) σφαίρα επιρροής της ΕΣΣΔ (μαζί με την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Ανατολική Γερμανία – η Γιουγκοσλαβία του Τίτο και η Αλβανία του Χότζα θα ακολουθήσουν «διαφορετικούς δρόμους προς τον σοσιαλισμό»).

Οι Σοβιετικοί, από τη στιγμή της επικράτησής τους στο ρωσικό εμφύλιο, θα ακολουθήσουν πολιτικές διαφοροποίησης των εθνοτικών ομάδων ανά περιοχή για να μπορέσουν να επιβάλουν τον πολιτικό έλεγχό τους. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των Μπασκίων, που είχαν ήδη σε μεγάλο βαθμό αφομοιωθεί από τους Τάταρους, θα δώσουν και στους δύο καθεστώδες αυτονομίας, αν και η αυτόνομη δημοκρατία των πρώτων κατοικούνταν από Μπασκίους μόνο κατά 25%. Στην Κεντρική Ασία, μία από τις μεγάλες απειλές που αντιμετώπιζε το σοβιετικό και πιο πριν το τσαρικό κράτος ήταν η ανάπτυξη του ιδεολογίας του παντουρκισμού. Εκεί επέλεξαν τη δημιουργία πέντε ομόσπονδων κρατών: του Καζακστάν, του Κιργιστάν, του Τουρκμενιστάν, του Ουζμπεκιστάν και του Τατζικιστάν. Ωστόσο, η διαφοροποίηση Καζάκων και Κιργιζίων ήταν τεχνητή: στην πραγματικότητα μιλούσαν την ίδια γλώσσα αλλά οι Κιργιζίοι κατοικούσαν στα βουνά, ενώ οι Καζάκοι ήταν νομάδες των πεδιάδων. Μέχρι και τη δεκαετία του 1920, οι ίδιοι οι Καζάκοι ονομάζονταν Κιργιζίοι. Την ίδια πολιτική κατακερματισμού ακολούθησαν και στον Καύκασο: με το Αζερμπαϊτζάν να έχει στο εσωτερικό του τον αρμενικό θύλακα του Ναγκόρνο Καραμπάχ, την Αρμενία τον αζερικό θύλακα του Ναχitseβάν (συνορεύει και με Τουρκία και με Ιράν), τη Γεωργία τους θύλακες της Νότιας Οσετίας και της Αμπχαζίας, και σε μία ζώνη πάνω από τα παραπάνω κράτη οι αυτόνομες περιοχές του Νταγκεστάν, της Τσετσενίας, της Βόρειας Οσετίας, της Ινγκουσετίας, της Μπαλκαρίας και της Κιρκασίας.

Το 1929, τη χρονιά που ο Στάλιν ξεκινούσε τα πενταετή πλάνα, το σοβιετικό καθεστώς επέβαλε (όπως και ο Κεμάλ έναν χρόνο πριν στην Τουρκία) το λατινικό αλφάβητο σε όλους τους λαούς του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας. Δέκα χρόνια όμως αργότερα, στα προεόρτια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου, οι Σοβιετικοί επέβαλαν το κυριλικό, ως μία κίνηση ανοικτού εκρωτισμού. Την ίδια εποχή προωθούσαν τη «σοβιετοποίηση» των τοπικών λογοτεχνιών μέσα από τον έλεγχο των τοπικών λογίων από την Ένωση Σοβιετικών Συγγραφέων. Οι πολιτικές αυτές εμφανίζονταν ιδιαίτερα αυταρχικές αφού συμβάδιζαν χρονικά με τις πολιτικές κολεκτιβοποίησης που έπληξαν ιδιαίτερα έθνη όπως οι Καζάκοι: στη διάρκεια του πρώτου πενταετούς πλάνου το ποσοστό του πληθυσμού που απασχολούνταν στην κτηνοτροφία έπεσε από το 80% στο 25%, ενώ εκατοντάδες χιλιάδες έφυγαν με τα κοπάδια τους στο κινέζικο Τουρκεστάν.

Από την άλλη πλευρά, η Επανάσταση του 1917, και ειδικά μια πιο φιλελεύθερη αντιμετώπιση της εθνικής αυτονομίας από τον Λένιν, προκάλεσε μια μικρή άνοιξη των εθνοτήτων. Μετά όμως την επικράτηση των μπολσεβίκων στον εμφύλιο, η κατάσταση στο ζήτημα αυτό έγινε ιδιαίτερα πολύπλοκη, αφού, ενώ στον κεντρικό κομματικό μηχανισμό η κυριαρχία των Ρώσων ήταν αναμφισβήτητη (ενώ το 1927 στον συνολικό πληθυσμό αποτελούσαν το 53%, στον κομματικό μηχανισμό εκπροσωπούσαν με 65%), οι τοπικές κομματικές οργανώσεις προωθούσαν πολιτικές εθνικοποίησης πολλές φορές εις βάρος μικρότερων τοπικών μειονοτήτων. Για παράδειγμα, οι πολιτικές ουκρανοποίησης που ακολουθούσαν οι Ουκρανοί κομμουνιστές έπλητταν κατά κύριο λόγο Ρώσους και Εβραίους που κατοικούσαν στα εδάφη της ομόσπονδης δημοκρατίας. Το ίδιο σε μικρότερο βαθμό συνέβαινε στη Λευκορωσία. Και όπως το διατύπωσε ο Στάλιν, που ήταν πολύ περισσότερο

επιφυλακτικός από τον Λένιν για τον βαθμό αυτονομίας που έπρεπε να απολαμβάνουν τα εθνικά κινήματα: «εκτός από το δικαίωμα των εθνών για αυτοδιάθεση, υπάρχει το δικαίωμα της εργατικής τάξης να εδραιώσει την εξουσία της» (Geoffrey Hosking, 1992: 245-247).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, σε όλα τα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η μελέτη της ρωσικής ως δεύτερης γλώσσας έγινε υποχρεωτική, ενώ ο αριθμός των σχολείων που παρείχαν διδασκαλία στα ρωσικά ως μητρική γλώσσα αυξήθηκε, εν μέρει για να καλύψει την εισροή των Ρώσων σε εθνικές ομόσπονδες δημοκρατίες, εν μέρει για να μπορέσουν οι φιλόδοξοι γονείς να δουν την ενσωμάτωση των γόνων τους στις ηγετικές ελίτ της χώρας, μέσω της αφομοίωσης της «αυτοκρατορικής» γλώσσας. Τα ρωσικά έγιναν γλώσσα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, εκτός από τη Γεωργία και την Αρμενία, που επέμεναν στην πρωτοκαθεδρία των δικών τους γλωσσών. Ωστόσο, όπως σωστά παρατηρεί ο Χόσκιγκ, δεν πρέπει να υποθεθεί ότι αυτή η επέκταση της χρήσης των ρωσικών στην εκπαίδευση αναγκαστικά σήμαινε εκρωσισμό. Οι Ρώσοι οι ίδιοι δεν υπέφεραν λιγότερο από αυτή την αποδυνάμωση της εθνικής τους κουλτούρας, η οποία ήταν συνδεδεμένη με την Ορθόδοξη Εκκλησία και την αγροτική κοινότητα – θεσμοί που επλήγησαν από τις σοβιετικές πολιτικές της δεκαετίας του '20. Στην πραγματικότητα, η ρωσική γλώσσα λειτουργούσε ως φορέας μιας νέας πολυεθνικής σοβιετικής κουλτούρας, και όχι απαραίτητα ως ένδειξη εκρωσισμού (Geoffrey Hosking, 1992: 249). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι σταλινικές εκκαθαρίσεις, ειδικά στα χρόνια 1937-1938, δεν στόχευαν σε μεγάλο βαθμό στην αποψύλωση των τοπικών κομματικών μηχανισμών από «ιθαγενείς» και την αντικατάστασή τους από εθνοτικά Ρώσους, που ήταν περισσότερο ελεγχόμενοι από τη Μόσχα. Το ίδιο συνέβη με τον Κόκκινο Στρατό, όπου από το 1938 απαγορεύτηκαν οι εθνικές στρατιωτικές μονάδες παρότι τις περισσότερες φορές είχαν Ρώσο ή Ουκρανό διοικητή. Τα ρωσικά επίσης επιβλήθηκαν ως η κυρίαρχη γλώσσα και στον στρατό.

Όταν, επομένως, η Σοβιετική Ένωση ενσωμάτωσε τις ανατολικές επαρχίες της Πολωνίας το 1939 (ή ό,τι αυτή θεωρούσε Δυτική Ουκρανία ή Λευκορωσία) και τις χώρες της Βαλτικής το 1940, οι πολιτικές αυτές επεκτάθηκαν και στους υπό ενσωμάτωση πληθυσμούς. Υπό την πίεση της σοβιετικής κυβέρνησης έγιναν νέες εκλογές κατά τη διάρκεια των οποίων αποκλείστηκαν όσοι εκπροσωπούσαν τάσεις εθνικής αυτονομίας. Ως αποτέλεσμα, εξελέγησαν φιλοσοβιετικές κυβερνήσεις, οι οποίες ζήτησαν να ενσωματωθούν στο σοβιετικό κράτος ως δημοκρατίες. Οι επιχειρήσεις και οι βιομηχανίες εθνικοποιήθηκαν, ενώ η αγροτική μεταρρύθμιση απαλλοτρίωσε όλη τη γη εκτός από πολύ μικρές ιδιωτικές εκμεταλλεύσεις. Τα πανεπιστήμια και τα σχολεία εκκαθαρίστηκαν και τυποποιήθηκαν με βάση τα προγράμματα σπουδών σοβιετικού τύπου. Ταυτόχρονα άρχισε η πολιτική των απελάσεων σε μέλη μη κομμουνιστικών πολιτικών κομμάτων, γαιοκτήμονες, επιχειρηματίες, κληρικούς και διανοούμενους. Σε μία μόνο νύχτα (14-15 Ιουνίου 1941) απελάθηκαν περισσότεροι από 60.000 Εσθονοί, μαζί με 34.000 Λετονούς και 38.000 Λιθουανούς. Στην ανατολική Πολωνία, η κατάσταση ήταν χειρότερη, αφού 1 εκατομμύριο άνθρωποι εκδιώχθηκαν βίαια πριν από το ξέσπασμα πολέμου το 1941.

Παρά τις επίμονες επίσημες σοβιετικές αρνήσεις, είναι πλέον γενικά αποδεκτό από τους ιστορικούς ότι περί τις 20.000 Πολωνοί αξιωματικοί σκοτώθηκαν σε μαζικές εκτελέσεις στο δάσος Κατίν δυτικά του Σμολένσκ. Με το ξέσπασμα του πολέμου, εξεγέρσεις έλαβαν χώρα σε όλες τις χώρες της Βαλτικής, και μάλιστα φαίνεται να είχαν αποκτήσει τον έλεγχο με τη βοήθεια των Γερμανών, αν και οι τελευταίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να αναγνωρίσουν κάθε είδους εθνική κυβέρνηση. Μετά την ανακατάληψή τους το 1944, οι σοβιετικές αρχές συνέχισαν τις προπολεμικές πολιτικές τους, ολοκληρώνοντάς τις με μια μαζική κολεκτιβοποίηση της γεωργίας το 1949, που συνοδεύτηκε και πάλι με μαζικές απελάσεις.

Το θέμα των απελάσεων αφορούσε και άλλα μικρά έθνη από την περιοχή της Κριμαίας και του Καυκάσου που κατηγορήθηκαν για συνεργασία με τους Γερμανούς. Οι πρώτοι στους οποίους εφαρμόστηκε αυτό το μέτρο ήταν οι Γερμανοί του Βόλγα, το 1941. Στη συνέχεια, στα μεταγενέστερα στάδια του πολέμου, το ίδιο συνέβη με τους Τάταρους της Κριμαίας, τους Μεσκέτιους της Γεωργίας, τους Καλμούκους της στέπας, και τέσσερις μουσουλμανικούς ορεινούς λαούς: τους Τσετσένους, τους Ινγκουσέτιους, τους Μπαλκάριους και τους Κιρκάσιους. Όλοι κατηγορήθηκαν ότι συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς, αλλά είναι σαφές ότι αυτό δεν συνέβαινε πάντα. Οι λαοί αυτοί επανεγκαταστάθηκαν στις πεδιάδες του Καζακστάν, όπου επιβίωσαν σε πολύ σκληρές συνθήκες.

Τέλος, οι Εβραίοι υφίσταντο άγριες διακρίσεις από την τσαρική κυβέρνηση, και δεν είναι τυχαίο ότι στελέχωσαν μαζικά το κομμουνιστικό κόμμα, με πιο γνωστές φιγούρες τους Τρότσκι, Ζινόβιεφ, Κάμενεφ, Σβερντλόφ, Ράντεκ. Ως αποτέλεσμα της επανάστασης, οι διακρίσεις κατά των Εβραίων καταργήθηκαν και άνοιξε η πρόσβαση για αυτούς σε κάθε γεωγραφική περιοχή και σε κάθε είδους εκπαίδευση και επάγγελμα. Πολλοί Εβραίοι μετακινήθηκαν από τη δυτική συνοριακή περιοχή της Ρωσίας στην οποία τους είχε περιορίσει η τσαρική κυβέρνηση, μπορούσαν πλέον να ασκούν αστικά επαγγέλματα, και να εγκαθίστανται στις μεγάλες πόλεις. Πολλοί, ωστόσο, δεν εγκατέλειψαν τους τόπους τους. Υπήρχε πλέον ένα μεγάλο χάσμα στον σοβιετικό

εβραϊσμό, μεταξύ όσων μετακόμισαν στις μεγάλες πόλεις, μιλούσαν ρωσικά και είχαν αφομοιωθεί σε ένα είδος κοινής «ρωσο-σοβιετικής» εθνότητας, και όσων παρέμειναν πίσω στο shtetl, όπως αποκαλούσαν τη μικρή τους πατρίδα στα δυτικά της Ρωσίας, μιλούσαν γίντις, κρατούσαν την ιουδαϊκή θρησκεία και διατηρούσαν μια ξεχωριστή εβραϊκή ταυτότητα στα έθιμα και στην οικογενειακή ζωή. Το σοβιετικό κράτος, ωστόσο, επέμεινε στην εξίσωση και των δύο ομάδων, και στην επιβολή του ίδιου εθνικού σήματος και στις δύο αυτές. Η εθνική ταυτότητα προέκυψε ως μέρος του εσωτερικού διαβατηρίου με βάση τη νομοθεσία του 1932: σε κάθε διαβατήριο στην «καταχώριση αριθμ. 5», καταγραφόταν η ιθαγένεια του πολίτη. Ένα παιδί είχε κανονικά την ιθαγένεια της μητέρας του: δεν λάμβανε, ωστόσο, το δικό του διαβατήριο μέχρι την ηλικία των 16 ετών, και θα μπορούσε σε αυτό το στάδιο, εάν οι γονείς ήταν διαφορετικής εθνικότητας, να επιλέξει την ιθαγένεια του πατέρα. Ως γνωστόν οι εβραϊκές κοινότητες είναι μητρογραμμικές. Προφανώς, ένας Εβραίος θα μπορούσε μπορεί να αλλάξει σε ρωσική υπηκοότητα με το βάπτισμα. Έτσι, ο σοβιετικός εθνικός προσδιορισμός βρισκόταν σε άμεση αντίφαση με τη μαρξιστική διεθνιστική προσέγγιση.

Βιβλιογραφία

- Daron Acemoglu & James A. Robinson, *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη: οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη 2013 (μετάφραση του *Why Nations fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Crown Publishers 2012).
- Ananich, Boris, “The Russian economy and banking system”, in Dominic Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 394-425.
- Ball, Alan, “Building a new state and society: NEP, 1921-1928”, in Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 168-191.
- Barkey Karen & von Hagen Mark (Eds.), *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado & Oxford: Westview Press 1997.
- Bartlett Roger, “Serfdom and State Power in Imperial Russia”, *European History Quarterly*, 33:1 (2003) 29-64.
- Bushkovitch, Paul, *Religion and Society in Russia*, New York: Oxford University Press, 1992.
- Bushkovitch, Paul, *Peter the Great: The Struggle for Power 1671-1725* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Bushkovitch, Paul, “Peter the Great and the Northern War”, in Dominic Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 489-503.
- Bushkovitch, Paul, *A Concise History of Russia*, Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Carr, Edward H., *A History of Soviet Russia*, Vol. XIV, New York: McMillan Company 1951-1978.
- Graziosi, A. “The Soviet 1931-1933 famines and the Ukrainian holodomor. Is a new interpretation possible, what would its consequences be?”, *Cahiers du monde russe*, 46:3 (2005), 453-72.
- Hamburg, Gary M., “Russian political thought, 1700-1917”, in Lieven Dominic (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 116-144.
- Hosking, Geoffrey A., *A History of the Soviet Union*, London: Fontana Press-Harpercollins Pub Ltd 1992.
- Hosking, Geoffrey A., *Russia: People and Empire 1552-1917*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1997.
- Hosking, Geoffrey, *A Russia and the Russians. A History*, Belknap Press of Harvard University Press 2011.
- Ferro, Marc, *Bolshevik Revolution: A Social History of the Russian Revolution*, London, Boston & Henley: Routledge 1980.
- Sheila, Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford: Oxford University Press 1999.
- Jelavich, Charles, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia, 1879-1886*, Berkeley: Los Angeles 1958.
- Kappeler, Andreas, *The Russian Empire: A Multiethnic History*, New York: Pearson Education 2001.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's steppe frontier: the making of a colonial empire, 1500-1800*, Bloomington: Indiana University Press 2002.
- Khodarkovsky, Michael, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1917*, Ithaca: Cornell University Press 1992.
- Kingston-Mann, Esther, “Transforming peasants in the twentieth century: Dilemmas of Russian, Soviet and post-Soviet development”, in Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 411-439.
- Klier, John D., *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the 'Jewish Question' in Russia, 1772-1825*, DeKalb: Northern Illinois University Press 1986.

- LeDonne, John P., *Absolutism and Ruling Class: the formation of the Russian Political Order, 1700-1825*, New York: Oxford University Press 1991
- LeDonne, John P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-1831*, Oxford: Oxford University Press 2004.
- Lewin, Moshe, *Le Dernier Combat de Lénine*, Paris: Les Editions de Minuit 1967.
- Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London: Verso 2005.
- Lieven, Dominic, *Russia and the Origins of the First World War*, London: Macmillan 1983.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*, London: John Murray 2000.
- Lieven, Dominic (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006.
- Lieven, Dominic, “Russia as empire and periphery”, in *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 9-26.
- Miller, Alexei, “The Romanov Empire and the Russian Nation”, in Stefan Berger & Alexei Miller, *Nationalizing Empires*, Budapest: CEU Press 2015, 309-368.
- Mironov, Boris N. *Sotsial'naia istoriia Rossii perioda imperii (xviii-nachalo xx veka)*, [Κοινωνική Ιστορία της Ρωσικής Αυτοκρατορικής Περιόδου, 18ος – αρχές 20ού αιώνα], St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 1999 (αγγλική μετάφραση Mironov, Boris, *The Social History of Imperial Russia, 1700-1917*, Vol. II, Boulder, Colorado: Westview Press 2000).
- Raleigh, Donald J., “The Russian Civil War, 1917-1922”, in Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 140-167.
- Petrovich, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, New York: Columbia University Press 1956.
- Riasanovsky, Nicholas, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825-1855*. Berkeley: University of California Press 1967.
- Schimmelpenninck van der Oye, David, “Russian foreign policy: 1815-1917”, in Dominic Lieven, *The Cambridge History of Russia. Imperial Russia 1689-1917*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 554-574.
- Shearer, David R, “Stalinism, 1928-1940”, in Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 192-216.
- Smith, S.A., “The Revolutions of 1917-1918”, in Ronald Grigor Suny (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 114-139.
- Snyder, Timothy, “Ukrainians and Poles”, in Lieven Dominic, *The Cambridge History of Russia. Imperial Russia 1689-1917*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 165-183.
- Suny, Ronald Grigor (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press 2006.
- Thaden, Edward C., “Reform and Russification in the Western Borderlands, 1796-1815”, in Edward C. Thaden et al. *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914*. Princeton: Princeton University Press. 1981, 15-24.
- Tolz, Vera, *Inventing the Nation: Russia*, London: Bloomsbury Academic, 2001.
- Walicki, A., *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 1989.
- Weeks, Theodore R., *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863-1914*, DeKalb: Northern Illinois University Press 1996.

- Weeks, Theodore R., “Managing empire: tsarist nationalities policy”, in Dominic Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 27-44.
- Wetzel, David, *The Crimean War: a diplomatic history*, Boulder, Colorado: East European Monographs – New York: Columbia University Press 1985.
- Wood, Alan, *The Origins of the Russian Revolution, 1861-1917*, London & New York: Routledge 2003.
- Zakharova, Larisa, “The reign of Alexander II: a watershed?”, in Dominic Lieven (Ed.), *The Cambridge History of Russia. 20th Century*, Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press 2006, 593-616.

Κεφάλαιο 12: Η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Σύνοψη

Στο παρόν κεφάλαιο μελετάται η ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων στα οθωμανικά Βαλκάνια κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Η Σερβική και η Ελληνική Επανάσταση, οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία αυτόνομου σερβικού και ανεξάρτητου ελληνικού κράτους αντίστοιχα, και ταυτόχρονα η ανάπτυξη του ρουμανικού και του βουλγαρικού εθνικού κινήματος οδήγησαν το οθωμανικό κράτος να υιοθετήσει διαδοχικές μορφές αυτοκρατορικού εθνικισμού, όπως ο οθωμανισμός (1839-1876), ο πανισλαμισμός (1876-1908), και ο παντουρκισμός (1908-1918), που ωστόσο όλες απέτυχαν να διατηρήσουν την ενότητα της αυτοκρατορίας, καθώς νέα εθνικά κινήματα (αλβανικό, σλαβομακεδονικό) θα προστεθούν στα παλαιά. Τα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενεργοποιούσαν τα εθνικά κινήματα των πληθυσμών στο εσωτερικό της μέσω αλτρωτικών προγραμμάτων. Η επέκταση αυτού του μοντέλου στη Μικρά Ασία και στη Μέση Ανατολή θα οδηγήσει στην πλήρη διάλυση της αυτοκρατορίας και στην ανάδυση του κεμαλικού εθνικισμού (1919-1922)

Προαπαιτούμενη γνώση

Κεφάλαιο 9

Ορολογία

οθωμανική κρίση, βαλκανικά επαναστατικά κινήματα, μιλλέτ και έθνος, επαναστατικά κύματα, Πελοποννήσιοι κοτζαμπάσηδες, Σέρβοι κνέζοι, Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, εμφύλιοι πόλεμοι, Καραγεώργης (Καρατζώρτζε) Πέτροβιτς, Μίλος Ομπρένοβιτς, μοντέλο της κατάρρευσης των αυξανόμενων προσδοκιών, Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812), Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829), Συνθήκη των Παρισίων (1856), Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878), Συνέδριο του Βερολίνου (1878), Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913) Φαναριώτες, Παΐσιος Χιλνταρινός, Βουλγαρική Εξαρχία, οθωμανισμός, Νέοι Οθωμανοί, πανισλαμισμός, Νεότουρκοι, παντουρκισμός, παντουρανισμός, κεμαλικός εθνικισμός

12.1 Κρίση και επαναστατικές διαδικασίες

Υπάρχουν δύο τρόποι για να μπορέσει κάποιος να συνδέσει την έννοια της «κρίσης» με την επαναστατική διαδικασία: ο πρώτος είναι να τη συνδέσει με αυτό τον μακρύ μετασχηματισμό των κλασικών θεσμών της αυτοκρατορίας, και κυρίως την υποκατάσταση του παλαιού θεσμού του τιμαρίου με το τσιφλίκι. Και ένας δεύτερος: να προσπαθήσει να δει γιατί, παρότι αυτού του είδους η «κρίση» των θεσμών ξεκίνησε τουλάχιστον από τα τέλη του 17ου αιώνα, τα επαναστατικά κινήματα εναντίον της αναδύθηκαν σε μια ιδιαίτερη συγκυρία: αυτήν της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων, στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα.

Η διαφορά, δηλαδή, του να δεις τις επιδράσεις της «κρίσης» στη μακρά διάρκεια, ή ως το βασικό υπόβαθρο μιας συγκεκριμένης επαναστατικής συγκυρίας. Συνήθως, η ερμηνεία που δίνεται είναι γραμμική (όπως θα δούμε και παρακάτω στην ενότητα 12.5.3.2): οι ιδέες περί ελευθερίας και ισότητας συνεπαίρνουν τους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και τους οδηγούν να επαναστατήσουν εναντίον μιας ανατολικής δεσποτείας· ή σε μια άλλη εκδοχή, τα εθνικά κινήματα εκμεταλλεύονται την αναστάτωση που προκάλεσαν οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι για να θέσουν ζήτημα απόσχισης και τελικά ανεξαρτησίας από την αυτοκρατορία.

Φυσικά, κανείς δεν πρέπει να υποτιμά την ισχύ των ιδεών και του τρόπου με τον οποίο αλλάζουν και τον κόσμο και την πρόσληψη του κόσμου. Πολύ περισσότερο τις γεωπολιτικές αλλαγές που έφεραν οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, αφού για πρώτη φορά μετά τη Συνθήκη της Βεσφαλίας το ζήτημα που ετέθη δεν ήταν απλώς οι αλλαγές συνόρων στην Ευρώπη, αλλά το ζήτημα της παγκόσμιας ηγεμονίας. Και οι δύο αυτές διαστάσεις (ειδικά η δεύτερη) δεν πρέπει να υποτιμηθούν. Όμως, θα ήταν πιο παραγωγικό να επιμείνουμε στο ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου έλαβαν χώρα οι πρώτες επαναστάσεις στα Βαλκάνια και να προσπαθήσουμε να συνθέσουμε αυτούς τους δύο τρόπους ερμηνευτικής προσέγγισης της «κρίσης», θεωρώντας ότι η συγκυρία έγινε επαναστατική επειδή ακριβώς έδωσε απαντήσεις στα αδιέξοδα της «κρίσης» στη μακρά διάρκεια.

Από τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις των θεσμικών μετασχηματισμών της αυτοκρατορίας θα λέγαμε ότι τέσσερις ήταν αποφασιστικές για την ενεργοποίηση της επαναστατικής διαδικασίας: η προοδευτική πρόσδεση της οθωμανικής οικονομίας στο άρμα των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων της εποχής, που περιόριζε σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία των Οθωμανών υπηκόων στο εμπόριο και στη μεταποίηση· η εμφάνιση μεγάλων «τοπαρχών», που δημιουργούσαν ισχυρές φυγόκεντρες τάσεις στην αυτοκρατορία, έστω και εάν οι ίδιοι είχαν μάλλον στο μυαλό τους την αναπαραγωγή του σουλτανικού προτύπου παρά τη δημιουργία σύγχρονων εθνικών κρατών· η προοδευτική φορολογική επιβάρυνση των Οθωμανών υπηκόων με έκτακτες φορολογίες αλλά και η μετατόπιση της φορολογικής μονάδας μετά το 1699 από το νοικοκυριό στο άτομο· και τέλος, η διαδικασία της τσιφλικοποίησης, που αμφισβητούσε τα όποια ρευστά δικαιώματα χρησικτησίας είχαν οι Οθωμανοί αγρότες πάνω στη γη.

Εάν, λοιπόν, αυτές ήταν οι μακροπρόθεσμες τάσεις που ήταν πιθανόν να συσχετιστούν με επαναστατικές κινήσεις, η Γαλλική Επανάσταση και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι τις ενεργοποίησαν, φέρνοντας στο προσκήνιο το μοντέλο μιας διαφορετικής κρατικής οργάνωσης: του αστικού συνταγματικού κράτους. Εάν το συνταγματικό κράτος για τους διανοούμενους του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ήταν συνδεδεμένο βαθιά με τα αιτήματα της ελευθερίας και της ισότητας, για τα εμπορικά αστικά στρώματα αυτής της εποχής ήταν συσχετισμένο με τη διασφάλιση των στοιχειωδών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Το ίδιο όμως συνέβη και με τα αγροτικά στρώματα, τα οποία έβλεπαν στο νέο συνταγματικό μοντέλο τη διασφάλιση στο δικαίωμα στη (μικρή) αγροτική ιδιοκτησία. Συνήθως, στο σημείο αυτό υπάρχει το αντιπερίλημμα ότι οι δύο πρώτες επαναστάσεις, η Σερβική και η Ελληνική Επανάσταση, έλαβαν χώρα σε περιοχές που δεν είχε επεκταθεί ιδιαίτερα η μορφή του τσιφλικιού, ενώ αντίθετα στις μεγάλες πεδιάδες της Μολδοβλαχίας, της Κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας δεν είχαμε αντίστοιχους ξεσηκωμούς. Αυτό το επιχείρημα, όμως, εκτός από το γεγονός ότι παραμερίζει τις δυνατότητες επιτυχίας μιας επανάστασης σε μια μεγάλη πεδιάδα, δεν κατανοεί τη δυναμική της επαναστατικής διαδικασίας: εάν η Ελλάδα και η Σερβία παρέμειναν χώρες της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, αυτό συνέβη επειδή ακριβώς οι αγροτικοί πληθυσμοί μέσω της επαναστατικής διαδικασίας έδωσαν μια μάχη και την κέρδισαν. Οι εθνικές επαναστάσεις δεν προκύπτουν επειδή οι επαναστατημένοι πληθυσμοί έχουν υποτίθεται λύσει άπαξ διά παντός το πρόβλημα της εθνικής τους ταυτότητας (αντίθετα: η ταυτότητά τους παραμένει υβριδική ακόμη και μετά την Επανάσταση), αλλά γιατί το θέμα της ταυτότητας αντανακλά σύνθετες διαδικασίες απονομιμοποίησης του παλαιού καθεστώτος. Και η εμπλοκή τους στην επαναστατική διαδικασία γίνεται όταν απειλούνται τα στοιχειώδη δικαιώματά τους πάνω στη βασική πηγή πλούτου στις κοινωνίες αυτές: τη γη. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο συστρατεύτηκαν οι αγρότες των πασαλικιών της Πελοποννήσου και του Βελιγραδίου πίσω από τους προεστούς τους, έστω και εάν αυτοί αποτελούσαν μέρος της απειλής. Αυτή όμως ήταν μια διευθέτηση που θα μπορούσε να λάβει χώρα μεταξύ επαναστατημένων, όπως ακριβώς συνέβη στην ελληνική περίπτωση με τις εθνικές γαίες.

Βέβαια, για να μπορέσει να υπάρξει αυτή η συστράτευση, έπαιξε βασικό ρόλο η αποσταθεροποίηση της κοινωνικής και πολιτικής θέσης των προεστών: στην περίπτωση της Σερβικής Επανάστασης καθοριστικό ρόλο σε αυτό έπαιξαν οι γενίτσαροι, αλλά ο παράγοντας αυτός ενεργοποιήθηκε από τη μακρά δράση ενός ισχυρού τοπάρχη, του Οσμάν Πασβάνογλου. Το ίδιο θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί και για την Πελοπόννησο: η αποσταθεροποίηση της θέσης των ισχυρών προεστών ξεκίνησε με την παρουσία ως διοικητή του πασαλικιού του Βελή πασά, γιου του Αλή. Η προσπάθεια του οθωμανικού κράτους να επιλύσει το πρόβλημα του κενού εξουσίας που προκάλεσε η δράση των δύο τοπαρχών μέσω συγκεντρωτικών πολιτικών θα επιδεινώσει την κατάσταση και θα οδηγήσει τους προεστούς να συμμετάσχουν στην επανάσταση.

12.2 Πρώτες εκσυγχρονιστικές απόπειρες και αντιμεταρρυθμιστικές δυνάμεις

Βέβαια, θα κάναμε επίσης λάθος εάν θεωρούσαμε ότι οι οθωμανικές κρατικές ελίτ ήταν ενωμένες όσον αφορούσε στην επιλογή τους να προχωρήσουν αυτού του είδους τον «εκσυγχρονισμό», που στην περίπτωση μας πρακτικά σήμαινε εκδυτικισμό. Και αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι οι εκσυγχρονιστικές κινήσεις στο εσωτερικό του κράτους δεν προχώρησαν ανώδυνα. Και οι δύο σουλτάνοι που πρωτοστάτησαν στην εισαγωγή μεταρρυθμίσεων (Αχμέτ Γ', Σελίμ Γ'), όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, έπεσαν θύματα γενιτσαρικών εξεγέρσεων που υποκινήθηκαν από ουλεμάδες. Και εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η κρίση της αυτοκρατορίας δημιούργησε στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης δύο αντίρροπες και αλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, που εκφράστηκαν από διαφορετικές μερίδες της γραφειοκρατίας. Η πρώτη ήταν η τάση που εξέφραζε την ανάγκη του εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής· που αντιμετώπιζε το πρόβλημα της εξομοίωσης των κρατικών θεσμών με αυτούς που γέννησε το απολυταρχικό κράτος στη Δύση· που συνοδεύτηκε και από μια αυξανόμενη «φιλελευθεροποίηση» της λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών με την είσοδο ενός νέου τύπου

πολιτικού/γραφειοκρατικού προσωπικού. Το προσωπικό αυτό ανδρώθηκε μέσα από τη δημόσια κοσμική εκπαίδευση που εισήχθη βέβαια πριν τον Σελίμ Γ', εντατικοποιήθηκε όμως στους χρόνους της βασιλείας του και κατά τη βασιλεία του Μαχμούτ Β'. Η αλήθεια είναι ότι αυτό δεν έγινε με πολύ γρήγορους ρυθμούς λόγω της αντίδρασης των ουλεμάδων και της κατώτερης γραφειοκρατίας (των mektepler) που ελέγχονταν από τους πρώτους: αυτοί μαζί με τα γενιτσαρικά στρώματα και σημαντικό μέρος των μουσουλμάνων προκρίτων των επαρχιών (âyan) αποτελούσαν τη δεύτερη τάση, με ισχυρά λαϊκά ερείσματα.

Ωστόσο μέσα από τις νεοσύστατες ακαδημίες εκπαιδεύτηκε μία γενιά αξιωματούχων, διοικητών, μηχανικών, γιατρών κ.ά. που προετοίμασε τις μεταρρυθμίσεις της περιόδου του Τανζιμάτ (Stanford Shaw & Kural Shaw, 1977 τόμ. Β': 106). Επίσης, σε αυτό το προσωπικό πρέπει να προσθέσουμε τους Οθωμανούς αξιωματούχους που στον ένα ή στον άλλο βαθμό ήρθαν σε επαφή με τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού μέσω διπλωματικών θέσεων που κατείχαν ή διπλωματικών αποστολών που αναλάμβαναν σε δυτικές χώρες. Αυτόν τον παράγοντα, δηλαδή της αναγκαιότητας ικανών διπλωματών για την αντιπροσώπευση των συμφερόντων της αυτοκρατορίας στις σχέσεις της με τη Δύση και την αντίστοιχη υποβάθμιση του ρόλου της ισλαμικής θρησκευτικής παράδοσης (sharia) σε έναν κόσμο που υφίστατο διαρκείς αλλαγές, θεωρεί και ο Κάρτερ Φίντλεϊ ως τον σημαντικότερο για τη μετεξέλιξη της πολιτικής γραφειοκρατίας (Carter V. Findley, 1980: 67).

Η πολιτική διαφοροποίηση των αντίπαλων μεριδών («συντηρητικοί» εναντίον «εκσυγχρονιστών») και η διαπλοκή των ιδεολογικών όπλων με τις κοινωνικές αντιθέσεις ενέτειναν τις τελευταίες σε σημείο εκρηκτικό. Αυτή η φάση, άλλωστε, των μεταρρυθμίσεων πριν το Τανζιμάτ συνοδεύεται από την έκρηξη εθνικών επαναστάσεων όπως της Σερβικής στα 1804 και της Ελληνικής Επανάστασης στα 1821, οι οποίες και τροποποίησαν τους όρους του παιχνιδιού. Ο ακρωτηριασμός της αυτοκρατορίας τόσο στον βαλκανικό Βορρά όσο και στον Νότο για πρώτη φορά συντελείται όχι μέσω κατακτήσεων της Ρωσίας και της Αυστροουγγαρίας, αλλά με τη δημιουργία εθνικών κρατών από πρώην υπηκόους της. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον επιφανειακό χαρακτήρα της πρώτης φάσης των μεταρρυθμίσεων (1789-1839) οι οποίες δεν μπόρεσαν να συνειδητοποιήσουν το βάθος της κρίσης που διήγε το οθωμανικό κράτος. Οι συγκεκριμένες μεταρρυθμιστικές απόπειρες, που έγιναν κάτω από τη σκιά την οποία έριξαν πάνω στην αίγλη της αυτοκρατορίας οι μεγάλες ήττες της στους πολέμους με τη Ρωσία και την Αυστρία, δεν αναιρούν το γεγονός ότι ήταν και οι μόνες που δεν υπαγορεύτηκαν κυριολεκτικά, από τα συμφέροντα των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων, και ιδιαίτερα της Μεγάλης Βρετανίας. Αντίθετα, η εμπορική συμφωνία του 1838, τα διατάγματα του Χάττ-Σερίφ το 1839 και του Χάττ-ι Χουμαγιούν το 1856, για τα οποία μιλήσαμε αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο, φέρουν όλα το στίγμα μιας προϊούσας διαδικασίας πολιτικής εξάρτησης που συνοδεύει τη διαδικασία οικονομικής ενσωμάτωσης της αυτοκρατορίας στην ευρωπαϊκή «κοσμο-οικονομία» (world-economy).

Αυτό το στοιχείο, κατά την άποψή μου, αποτελεί ένδειξη ότι το πρόβλημα του αστικού εκσυγχρονισμού των δομών του οθωμανικού κράτους σχετίζεται άμεσα με τις συγκρούσεις μεταξύ των αντιμαχόμενων παρατάξεων στην οθωμανική πολιτική σκηνή. Η αποτυχία της πρώτης φάσης των μεταρρυθμίσεων πρέπει να αναζητηθεί σε μια αναντιστοιχία που υπήρξε μεταξύ της πολιτικής σύλληψης της αναγκαιότητας για δημιουργία ενός σύγχρονου αστικού κράτους και της ανάπτυξης οικονομικών δομών (όπως π.χ. με την ανάδυση μορφών ατομικής ιδιοκτησίας, με τις οποίες μάλιστα συνδέθηκαν άρρηκτα οι οικονομικές επιλογές της οθωμανικής άρχουσας τάξης) σύστοιχων με αυτών που ευνόησαν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, αντιμετωπίζουμε μια περίπτωση υστέρησης του πολιτικού σε σχέση με τις εξελίξεις στην κοινωνία και την οικονομία. Μια υστέρηση που οφείλεται σε μια καθοριστική αντίφαση που αντιμετώπιζε το οθωμανικό κράτος: ενώ ο «δεσποτικός» του χαρακτήρας εδραζόταν στην πολιτική προστασίας που ακολουθούσε απέναντι στο δικαίωμα κατοχής, νομής και χρήσης των γαιών από μικροκαλλιεργητές, το ίδιο εκχωρούσε τη δυνατότητα σε μισθωτές φόρων και μεγαλογαιοκτήμονες να του το απαλλοτριώσουν, συγκεντρώνοντας γη και γαιοπρόσοδο.

12.3 Τσιφλικοποίηση και δεύτερη δουλοπαροικία

Η ανάδυση του τσιφλικιού είναι ένα από τα πιο δύσκολα ιστοριογραφικά ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι ειδικοί της οθωμανικής ιστορίας. Ασφαλώς συνδέεται με την εφαρμογή του συστήματος μίσθωσης των φόρων (İltizam), το τέλος των κατακτήσεων και την παρακμή των στρατιωτικών σωμάτων των σπαχίδων. Δίπλα όμως σε αυτές τις αιτίες θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και τις δημογραφικές. Οι διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Αψβούργους και τους Ρομάνοφ στον Βορρά και με τους Πέρσες στην Ανατολή έφεραν μεγάλη αναστάτωση στην ύπαιθρο καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Στα τέλη του αιώνα παρατηρήθηκαν δύο κυρίως μορφές μεταναστευτικών ρευμάτων που οδήγησαν σε μια δημογραφική αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος, επιτείνοντας διαδικασίες που είχαν αρχίσει από τα μέσα του 17ου

αιώνα: α) το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα οδηγούσε πληθυσμούς κυρίως από την πεδινή ύπαιθρο προς τις μεγάλες κωμοπόλεις και τα μεγάλα βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα (π.χ. Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Αθήνα, Λάρισα, Μοναστήρι κ.ά.). Τα αίτια αυτών των μεταναστεύσεων πρέπει να τα αναζητήσουμε, πρώτον, στις μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις της περιόδου (τα πρώτα άλλωστε μέτρα που πήρε ο Σελίμ Γ΄ με την άνοδό του στην εξουσία το 1789 ήταν όσα αφορούσαν την αναγκαστική επιστροφή χιλιάδων χωρικών που είχαν κατακλύσει την Κωνσταντινούπολη και τις άλλες μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, στις εγκαταλειμμένες, λόγω πολέμου, γαίες τους), και δεύτερον, στις αυθαιρεσίες επί των αγροτικών πληθυσμών της υπαίθρου οι οποίοι κατέφευγαν στις πόλεις απασχολούμενοι σε δευτερεύουσες εμποροβιοτεχνικές ασχολίες (Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδου, 1979: 191-259). β) Το δεύτερο μεταναστευτικό ρεύμα αφορούσε τεχνίτες και εμπόρους που κατευθύνονταν προς τις μεγάλες χριστιανικές παροικίες των Βαλκανίων, του Εύξεινου Πόντου, της Κεντρικής Ευρώπης και της Ιταλίας. Αυτή η δεύτερη δημογραφική κίνηση θα πρέπει να συσχετιστεί με τις διομολογήσεις: οι τελευταίες, δίνοντας ουσιαστικά το μονοπώλιο του θαλάσσιου εμπορίου στις μεγάλες ναυτικές δυνάμεις της Δύσης (Γαλλία, Ολλανδία και Αγγλία), εξανάγκασαν αυτόν που ο Τράγιαν Στογιάνοβιτς αποκάλεσε «Βαλκάνιο ορθόδοξο έμπορο» να κατευθυνθεί προς το χερσαίο εμπόριο με την Κεντρική Ευρώπη. Ο έλεγχος των οριζόντιων θαλάσσιων οδών από το δυτικό κεφάλαιο οδηγούσε τους Έλληνες, τους Βλάχους, τους Αρμένιους και τους Εβραίους εμπόρους στη δραστηριοποίηση πάνω στους κάθετους άξονες του εμπορίου με την Κεντρική Ευρώπη, λειτουργώντας παραπληρωματικά ως προς το πρώτο.

Οι δημογραφικές αυτές μεταβολές, σε συνδυασμό με την ισχυροποίηση των τοπικών τιμαριωτών-γαιοκτημόνων, οδήγησαν στη δημιουργία μεγάλων έγγειων ιδιοκτησιών (τσιφλίκια). Φαινόταν, δηλαδή, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να επαναλαμβάνεται το μοντέλο που έχει προτείνει ο Έβσεϊ Ντόμαρ για να εξηγήσει το φαινόμενο της δεύτερης δουλοπαροικίας στην Ανατολική Ευρώπη. Θυμίζω ότι ο Ντόμαρ ισχυρίστηκε ότι για την εμφάνισή της απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η υψηλή αναλογία διαθέσιμης γης προς διαθέσιμη εργασία: με απλά λόγια, η μείωση των διαθέσιμων εργατικών χεριών σε συνθήκες διαθεσιμότητας άφθονης γης δημιουργεί τις προϋποθέσεις για θεσμοποίηση της καταναγκαστικής εργασίας. Σε γενικές γραμμές, ο βασικός εκπρόσωπος της προσομοίωσης της τσιφλικοποίησης με τη δεύτερη δουλοπαροικία ήταν ο μεγάλος Γάλλος ιστορικός της Σχολής των Annales Φερνάν Μπρωντέλ (Fernand Braudel, 1966 τόμ. Α΄: 537) αλλά και ιστορικοί όπως ο Τράγιαν Στογιάνοβιτς (Traian Stoianovich, 2024: 245-246) και ο Πίτερ Σούγκαρ (Peter F. Sugar, 1994, τόμ. Α΄, 203 κ.ε.· βλ. και Perry Anderson, 2003: 195). Αντίθετα, τις πιο σημαντικές αντιρρήσεις σε αυτή τη θεωρητική προσέγγιση τις ανέπτυξε ο Μπρους Μαγκκάουαν, ο οποίος είδε στο τσιφλίκι όχι τόσο το αποτέλεσμα μιας δημογραφικής απίσχυανσης, αλλά την ανάγκη επέκτασης των καλλιεργήσιμων γαιών με στόχο την αύξηση της παραγωγής (Bruce McGowan, 1981: 72-73).

Φυσικά, τους λόγους για τη δημιουργία των τσιφλικιών δεν πρέπει να τους αναζητήσουμε μόνο στις δημογραφικές ανακατατάξεις αλλά και στον μετασχηματισμό των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων των κοινοτήτων. Είναι πιθανόν η υπερχρέωση των χωρικών ή ολόκληρων κοινοτήτων, οι οποίες δανείζονταν για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις αυξημένες φορολογικές τους υποχρεώσεις σε χρήμα προς το οθωμανικό κράτος, να αποτέλεσε μία από τις κύριες αιτίες της εμφάνισής του (Σπύρος Ασδραχάς, 1979: 227-228). Είναι σημαντικό το ότι η παραχώρηση τιμαρίων (κυρίως χασιών) σε πλούσιους Οθωμανούς και η μετατροπή τους σε τσιφλίκια αποδέσμευσαν τους τελευταίους από την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτικές ή διοικητικές υπηρεσίες προς το κράτος.

Όμως, πράγματι, η αύξηση του αριθμού των τσιφλικιών προέκυψε και ως αναγκαιότητα για την αύξηση του αριθμού των καλλιεργούμενων γαιών. Για κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητη η συγκέντρωση εργατικών χεριών και η εξάρτησή τους από μεγαλογαιοκτήμονες με σκοπό την επέκταση της καλλιεργήσιμης γης, και κατά συνέπεια την αύξηση της παραγωγής. Η εξάρτηση αυτή των καλλιεργητών στα τσιφλίκια γινόταν με πολλούς τρόπους: α) με την απασχόληση ακτημόνων γεωργών ως μισθωτών αγρεργατών είτε για όλο τον χρόνο είτε εποχιακά (Bruce McGowan, 1981: 72). Τα τσιφλίκια αυτά τα διαχειρίζονταν κεχαγιάδες (Kâhya), δηλαδή επιστάτες, ενώ τα γεωργικά εργαλεία, τα ζώα και τους σπόρους τα παρείχε αποκλειστικά ο ιδιοκτήτης, β) με τη μέθοδο του μισακάρικου (yarıcı) ή του τριτάρικου. Μετά την αφαίρεση των φόρων, η σοδειά διαμοιραζόταν μεταξύ ιδιοκτήτη και καλλιεργητή σε αναλογία δύο προς ένα ή τρία προς ένα. Σε αυτή την περίπτωση, εργαλεία και ζώα ανήκαν στον γεωργό, ενώ οι σπόροι και τα οικήματα στον ιδιοκτήτη (Stanford Shaw & Kural Shaw 1976, τόμ. Α΄: 173). γ) Τέλος, υπήρχε συνδυασμός των δύο παραπάνω τρόπων εκμετάλλευσης της γης.

Ο Τράγιαν Στογιάνοβιτς, που συμμερίζεται την άποψη του δασκάλου του, του Μπρωντέλ, ότι η τσιφλικοποίηση των γαιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ένα είδος «δεύτερης δουλοπαροικίας» παρατηρεί ότι τα τσιφλίκια αποτελούν μια μεταβατική μορφή έγγειας ιδιοκτησίας με καπιταλιστικό χαρακτήρα, αν και όχι διεθνή απαραίτητα, επειδή συνοδεύεται από αύξηση της παραγωγικότητας και προσανατολισμό της παραγωγής προς την αγορά (μέσω της επιβολής μονοκαλλιεργειών). Συγκεκριμένα θα αναφέρει:

Η αρχική και μόνιμη αιτία για το ενδιαφέρον των Οθωμανών γαιοκτημόνων και επιστατών για την προώθηση της γεωργίας με απόδοση τμήματος της σοδειάς, δηλαδή του τσιφλικιού, ήταν η αστική ανάπτυξη. Από τη σκοπιά της μακροοικονομίας, οι πρακτικές της απόδοσης τμήματος της σοδειάς διαδόθηκαν στην ενδοχώρα από τις εμπορευματικές παράκτιες περιοχές κατά μήκος των αρτηριών επικοινωνίας από μια «κλειστή» ή σχεδόν κλειστή κοιλάδα (rolje) στην επόμενη. Από μια μικροοικονομική σκοπιά, τα εδάφη των πρακτικών απόδοσης τμήματος της σοδειάς προσέλαβαν τη μορφή διάσπαρτων τεμαχίων, συχνά περιβαλλόμενων από εκτεταμένη έρημη και χέρσα γη [...].

Και παρακάτω:

Το σύστημα του τσιφλικιού πάσχιζε να ικανοποιήσει τις διατροφικές ανάγκες της γειτονικής πόλης ή πόλεων και της πρωτεύουσας της επαρχίας. Δεν προσπάθησε να δημιουργήσει μια αγορά για καταναλωτές αγροτικών προϊόντων. Θα ήταν μάταιο να το κάνει αυτό, γιατί τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1830 δεν είχε αναπτυχθεί ο κλάδος της αγοράς κτημάτων. Αλλά ως φορείς της «δεύτερης δουλοπαροικίας», δηλαδή του καθεστώτος του τσιφλικιού, οι γαιοκτήμονες [συχνά απόντες γαιοκτήμονες που κατοικούσαν στις επαρχιακές πόλεις] και [ψευδο-]γαιοκτήμονες και επιστάτες άσκησαν πιέσεις στην κυβέρνηση να επιτρέψει τη λαθραία εξαγωγή τροφίμων και ακατέργαστων υλών στις χώρες της Ευρώπης. Αποφασισμένοι να εξάγουν τα δικά τους ακατέργαστα προϊόντα, οι γαιοκτήμονες αντιτάχθηκαν στην ανάπτυξη νέων βιομηχανιών, φοβούμενοι ότι τέτοιες βιομηχανίες ίσως τους στερούσαν τη φθηνή εργασία. Τα ευρωπαϊκά κράτη ομοίως άσκησαν πιέσεις στην οθωμανική κυβέρνηση για να αποτρέψει αντί να βοηθήσει την ανάπτυξη της βιομηχανίας (Traian Stoianovich, 2024: 245-246).

Αντίθετα, άλλοι ιστορικοί, όπως αναφέραμε, σαν τον Μπρους Μαγκκάουαν και τον Χένρι Χ. Σταλ, διαφωνούν με την εκδοχή μιας «δεύτερης δουλοπαροικίας» για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως την πρότεινε ο μεγάλος Γάλλος ιστορικός. Ο Σταλ κάνει μια παρατήρηση για το ζήτημα αυτό στις ρουμανικές χώρες, που όμως νομίζουμε ότι έχει γενική ισχύ:

Αρα μια κοινότητα χωρικών δεν μπορεί να περιπέσει σε κατάσταση δουλοπαροικίας παρά με έναν δρόμο τελείως διαφορετικό από τον δρόμο του εκδουλοπαροικισμού των αρχαίων δουλοκτητικών λατιφουντίων και των λατιφουντίων με κολόνους. Αντί μιας μετάβασης από τη δουλοκτησία στο κολονάτο και κατόπιν σε μια όλο και περισσότερο απαμβλυμένη δουλοπαροικία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αντίθετη διαδικασία, σύμφωνα με την οποία μια μάζα αυτόνομων σχηματισμών χωρικών, σχηματισμών ελεύθερων ή σχεδόν ελεύθερων, βρίσκεται προοδευτικά δουλοπαροικοποιημένη (βλ. H.H. Stahl, «Ρουμανία ΙΣΤ'-ΙΗ' αι.» στο Σπύρος Ασδραχάς, 1979: 162).

Ο Σταλ, λοιπόν, εντοπίζει τη μεγάλη διαφορά τσιφλικοποίησης και δεύτερης δουλοπαροικίας όχι στη στόχευση (στην ικανοποίηση δηλαδή των αναγκών της διεθνούς αγοράς, ή τοπικών αγορών, όπως προτείνει ο Στογιάνοβιτς, κυρίως σε σιτηρά, πράγμα που ίσχυε και στις δύο περιπτώσεις), αλλά στην αφετηρία. Είναι πολύ διαφορετικό να καθηλώνεις σε κατάσταση σκληρής δουλοπαροικίας ήδη δουλοπαροίκους (όπως συνέβη με τις τάξεις των ευγενών της Ανατολικής Ευρώπης μετά το 1648), και διαφορετικό να καθηλώνεις ή να απειλεις να καθηλώσεις σε κατάσταση δουλοπαροικίας ελεύθερους καλλιεργητές (όπως συνέβη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, επίσης κατά την ίδια πάνω κάτω περίοδο). Ίσως σε αυτό το σημείο να μπορούμε να αναγνώσουμε μία από τις σημαντικές διαφορές της επαναστατικής κινητοποίησης των αγροτών στα οθωμανικά Βαλκάνια από την υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη: στα οθωμανικά Βαλκάνια, η απειλή τσιφλικοποίησης εναντίον των ελεύθερων καλλιεργητών είχε ως αποτέλεσμα οι χωρικοί να συνταχθούν με τις ηγετικές ελίτ των εθνικών κινημάτων της περιοχής, με στόχο της ίδρυση συνταγματικών κρατών που θα υπεράσπιζαν τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα πάνω στη γη. Αντίθετα, στην Ανατολική Ευρώπη το αίτημα για κατάργηση της δουλοπαροικίας δεν συνδεόταν πάντα με ένα αίτημα για εθνική απελευθέρωση: η ηγεμονική θέση των αριστοκρατών στις χώρες της δεύτερης δουλοπαροικίας (Πολωνία, Βοημία, Ουγγαρία, Ρωσία, αλλά και Μολδοβλαχία), και η «στρεβλή» διαδικασία απελευθέρωσης που ακολούθησαν κάποιες από αυτές όπως η Ρωσία κατέστησαν το αίτημα για κατάργηση της δουλοπαροικίας αναπόσπαστο τμήμα κοινωνικών, παρά εθνικών διεκδικήσεων. Βέβαια, υπήρχαν περιπτώσεις όπως στις Επανάστασεις του 1848 που αυτά τα αιτήματα συνδυάστηκαν, αλλά ακόμη και εκεί η επίλυση του κοινωνικού ζητήματος έθεσε το εθνικό σε εκκρεμότητα: η

ανεξαρτησία της Ουγγαρίας, της Πολωνίας και της Τσεχίας δεν θα έρθει παρά μόνο με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Είτε δεχτεί κανείς τη θέση περί δεύτερης δουλοπαροικίας είτε όχι, είναι ιδιαίτερα σημαντική η θέση που συνδέει ακριβώς την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια με τη βούληση των αγροτών να εμποδίσουν τη μόνιμη απαλλοτρίωση των γαιών τους από τη μεγάλη γαιοκτησία.

12.4 Από το μιλλέτ στο έθνος: από τον θρησκευτικό στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό

Ίσως η πιο αντιφατική στιγμή των εθνικών κινημάτων στα Οθωμανικά Βαλκάνια, και όχι μόνο του ελληνικού, είναι όταν οι επαναστατημένοι Έλληνες καλούνται στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου να βρουν λύση για το πρόβλημα πώς ορίζεται ο Έλληνας. Καταλήγουν, τελικά, να αποδώσουν ως περιεχόμενο της έννοιας το «χριστιανός ορθόδοξος». Αυτό όμως ήταν το περιεχόμενο ενός άλλου προσδιορισμού, ανταγωνιστικού του Έλληνα: έτσι προσδιοριζόταν ο Ρωμιός. Έννοια που, όπως είδαμε, φυσικά είχε συνεχίσει να χρησιμοποιεί το Πατριαρχείο για να περιγράψει το ποίμνιό του αμέσως μετά την Άλωση, και σε αντιπαράθεση μάλιστα με την έννοια του παγανιστή, ειδωλολάτρη Έλληνα, αλλά και το οθωμανικό κράτος την επικύρωσε στο πέραςμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα, κυρίως λόγω της αναδυόμενης απειλής από τους κληρονόμους της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τους Αψβούργους.

Το κυρίαρχο ιστοριογραφικό μοντέλο πρόσληψης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τον Κωνσταντίνο Δημαρά προϋπέθετε ότι η μετάβαση ακριβώς από το «γένος» (δηλαδή από το *μιλλέτ*) στο «έθνος» προέκυψε ακριβώς μέσα από την αντιπαράθεση αυτών των μεγάλων παρατάξεων: από τη μία του «φαναριώτικου», που επέμενε στην κυρίαρχη ταυτότητα του χριστιανού ορθόδοξου, και συνεπώς στη βυζαντινή/ρωμαϊκή κληρονομιά, και του κοραϊκού μοντέλου, που επέμενε στη σχέση με την κλασική αρχαιότητα. Έτσι δημιουργήθηκε ένα διπολικό μοντέλο όπου οι «νεωτερικές» ιδέες του Διαφωτισμού έρχονται να υποκαταστήσουν τις «παραδοσιακές» δομές της οθωμανικής κοινωνίας. Ωστόσο το σχήμα αυτό στηρίχτηκε σε εκείνη την περίφημη θέση του Κοραή στον περίφημο *Διάλογο δύο Γραικών κατοίκων της Βενετίας* του 1805, ότι για το νέο έθνος θα επέλεγε τα ονόματα «Γραικός» ή «Έλληνας» και όχι το «Ρωμιός», που ήταν συσχετισμένο με τη βυζαντινή κληρονομιά, και επομένως με το μοναρχικό πολίτευμα (για την επιλογή του «Ρωμιός» από την αντίπαλη παράταξη δεν ετίθετο ζήτημα). Ωστόσο, ήταν προφανές ότι και ο Κοραής και πολλοί από τους μαθητές του επέμεναν στη χρήση της έννοιας του Γραικού, δηλαδή στη δυτικότερη προσέγγιση της ταυτότητας των Νεοελλήνων. Και εδώ πρέπει να πούμε ότι οι εκπρόσωποι και της πρώτης και της δεύτερης τάσης ασφαλώς αναγνώριζαν την καταγωγική σχέση με την ελληνική αρχαιότητα, αλλά για τους πρώτους (όπως ο Δημητράκης Καταρτζής) η ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού ήταν πολύ σημαντική για να απαλειφθεί, για τους δεύτερους (όπως ο Αδαμάντιος Κοραής) η επιστροφή στα νάματα της αρχαιοελληνικής σοφίας είχε νόημα μόνο στο ευρύτερο πλαίσιο της σχέσης των Ελλήνων με τη Δύση, τον πραγματικό κληρονόμο των αρχαιοελληνικών αξιών: όπως το έθεσε ο Κοραής, Γραικοί και Γάλλοι ένα έθνος, «Γραικογάλλου». Επιπρόσθετα, πρέπει να θυμίσουμε ότι την ίδια χρονιά που εκδόθηκε ο *Διάλογος των δύο Γραικών* γράφτηκε και το εμβληματικό κείμενο της *Ελληνικής Νομαρχίας* από άγνωστο μέχρι τις μέρες μας συγγραφέα, χωρίς όμως να εκδοθεί ποτέ. Αραγε, εκτός από το ριζοσπαστικό περιεχόμενό του, μήπως ανασταλτικός λόγος για τη δημοσίευσή του ήταν και η καθαρή επιλογή ταυτότητας που έκανε; Επομένως, η επιλογή του «Έλληνας» δεν ήταν καθόλου αυτονόητη μόλις δύο δεκαετίες πριν ξεσπάσει η Επανάσταση του 1821, και αυτό εξηγεί και τον εννοιακό σολοικισμό του 1822 στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου.

Για να μπορέσουμε να ξεφύγουμε από το διπολικό σχήμα της αντιπαράθεσης «διαφωτιστών» και «συντηρητικών», θα πρέπει να θυμηθούμε ότι το Πατριαρχείο, ενώ συμμετείχε μαζί με το οθωμανικό κράτος σε μια ανασυγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας του δικού του μιλλέτ με βάση την ταυτότητα του Ρωμιού, ακριβώς για να παγιώσει την οθωμανική νομιμότητα στους ορθόδοξους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας με μια ομολογιοποίηση από τα πάνω, θα αντιμετωπίσει διαφορετικές κριτικές εκδοχές ομολογιοποίησης από τα κάτω (βλ. ενότητες 3.3.2 και 6.3.2). Με άλλες θα συμπλεύσει, όπως για παράδειγμα με το αντικαθολικό κίνημα του αναβαπτισμού και σε άλλες θα αντιπαρατεθεί, όπως με το εμπνευσμένο από τις ιδέες της καθολικής Αντιμεταρρύθμισης, κίνημα των Κολλυβάδων. Το πρώτο, όπως αναφέραμε, ήταν ένα κίνημα που στηρίχτηκε κυρίως από τους αστούς της Κωνσταντινούπολης για να περιορίσουν την επιρροή των καθολικών Φραγκολεβαντίνων, το δεύτερο από ομάδες κληρικών του ελλαδικού χώρου που με τον νέο ευσεβισμό τους ήθελαν ακριβώς να αμφισβητήσουν την ηγεμονία της κληρικής (και φαναριώτικης) αριστοκρατίας της οθωμανικής πρωτεύουσας. Η διεκυστίνδα με τους τελευταίους (γιατί υπήρχαν και Πατριάρχες που τους υποστήριζαν εμμέσως) θα έχει ένα παράδοξο αποτέλεσμα: την υπεράσπιση της έννοιας του Έλληνα, όχι μόνο από τους Κολλυβάδες, αλλά από ένα τμήμα μιας ευρύτερης συντηρητικής διανόησης με στενές σχέσεις με τον

φαναριώτικο κόσμο (υπό αυτή την έννοια, η περίπτωση του Παναγιώτη Κοδρικά και της σύγκρουσής του με τον Αδαμάντιο Κοραή με βάση την υπεράσπιση του ονόματος του «Έλληνα» υπήρξε χαρακτηριστική).

Η υπεράσπιση αυτή δεν γινόταν, φυσικά, από την οπτική μιας υπεράσπισης του ειδωολόατρη Έλληνα, αλλά ως ένα σημείο φυγής: από την κυρίαρχη ταυτότητα την οποία ήθελε να επιβάλει η Κωνσταντινούπολη ομολογιακής φύσης, αυτής του Ρωμιού, και της αντίστοιχης που πρότεινε η ριζοσπαστική διάνοηση, η εμπνευσμένη από τις ιδέες του Διαφωτισμού, αυτής του Γραικού.

Έχει ενδιαφέρον από την άποψη αυτή ότι ένας γόνος φαναριώτικης οικογένειας όπως ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, όταν θα ξεκινήσει την επανάσταση στη Μολδαβία τον Φεβρουάριο του 1821, με δύο προκηρύξεις: μία προκήρυξη προς τους «κατοίκους της Μολδαβίας» (23 Φεβρουαρίου) και μία προς τους συμπατριώτες τους, το περίφημο *Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος*. Στην πρώτη, απευθυνόμενος προς τους Μολδαβούς, θα κάνει λόγο για τη δική του πατρίδα με το όνομα «Γραικία», ενώ στη δεύτερη, απευθυνόμενος προς τους συμπατριώτες, θα τους αποκαλέσει «Έλληνες», συνδέοντάς τους βέβαια όχι μόνο με την κλασική αρχαιότητα, αλλά και τον αντιτυραννικό της προσανατολισμό, και κυρίως με στόχο την ένταξη του ελληνικού λαού στη χορεία των ευρωπαϊκών:

Η ὥρα ἦλθεν, ὦ Ἄνδρες Ἕλληνες! Πρὸ πολλοῦ οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης, πολεμοῦντες ὑπὲρ τῶν ἰδίων Δικαιωμάτων καὶ ἐλευθερίας αὐτῶν, μᾶς ἐπροσκάλουν εἰς μίμησιν, αὐτοί, καίτοι ὅπως οὖν ἐλεύθεροι, ἐπροσπάθουν ὅλαις δυνάμεσι νὰ αὐξήσωσι τὴν ἐλευθερίαν, καὶ δι' αὐτῆς πᾶσαν αὐτῶν τὴν Εὐδαιμονίαν.... Ἄς καλέσωμεν λοιπὸν ἐκ νέου, ὦ Ἄνδρεῖοι καὶ μεγαλόψυχοι Ἕλληνες, τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν κλασικὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος! Ἄς συγκροτήσωμεν μάχην μεταξὺ τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν Θερμοπυλῶν! Ἄς πολεμήσωμεν εἰς τοὺς τάφους τῶν Πατέρων μας, οἱ ὅποιοι, διὰ νὰ μᾶς ἀφήσωσιν ἐλευθέρους, ἐπολέμησαν καὶ ἀπέθανον ἐκεῖ! Τὸ αἷμα τῶν τυράννων εἶναι δεκτὸν εἰς τὴν σκιὰν τοῦ Επαμεινώνδου Θηβαίου, καὶ τοῦ Ἀθηναίου Θρασυβούλου, οἵτινες κατετρόπωσαν τοὺς τριάκοντα τυράννους, εἰς ἐκείνας τοῦ Ἀρμοδίου καὶ Ἀριστογείτωνος, οἱ ὅποιοι συνέτριψαν τὸν Πεισιστρατικὸν ζυγόν, εἰς ἐκείνην τοῦ Τιμολέοντος, ὅστις ἀπεκατέστησε τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τὰς Συρακούσας, μάλιστα εἰς ἐκείνας τοῦ Μιλτιάδου καὶ Θεμιστοκλέους, τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν τριακοσίων, οἵτινες κατέκοψαν τὸσάκις τοὺς ἀναριθμήτους στρατοὺς τῶν βαρβάρων Περσῶν, τῶν ὁποίων τοὺς βαρβαροτέρους καὶ ἀνανδροτέρους ἀπογόνους πρόκειται εἰς ἡμᾶς σήμερον, μὲ πολλὰ μικρὸν κόπον, νὰ ἐξαφανίσωμεν ἐξ ὁλοκλήρου (Αλέξανδρος Υψηλάντης, «Μάχου Ὑπέρ Πίστεως καὶ Πατρίδος», Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. 12, σ. 23 Ἀθήνα: Εκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975).

Ένας εκπρόσωπος του φαναριώτικου κόσμου, που υπό φυσιολογικές συνθήκες θα επέλεγε τον όρο «Ρωμιός» για να απευθυνθεί στους συμπατριώτες του, κατανοεί ότι η επανάσταση περνά μέσα από την απονομιμοποίησή του. Και από την άλλη, η ανάγκη της συσχέτισης με την αρχαία Ελλάδα καθιστά απαγορευτική τη χρήση του όρου «Γραικός». Η λύση του «Έλληνας» αναδεικνύεται ως λύση που αναδύεται μέσα από την αντιπαράθεση όχι απλώς δύο όρων, αλλά δύο διαφορετικών στρατηγικών σχεδίων για τη μελλοντική πολιτειακή οργάνωση.

Η διπλή αντιπαράθεση του Πατριαρχείου στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα με τους ριζοσπάστες διαφωτιστές, από τη μία, και τους Κολλυβάδες και τους πνευματικούς κληρονόμους τους, από την άλλη, είχε ως αποτέλεσμα να σοβεί όχι μόνο μια αντιπαράθεση μεταξύ του Έλληνα και του Ρωμιού (στην πρώτη περίπτωση), αλλά και η αντίστοιχη μεταξύ Έλληνα και Γραικού (στη δεύτερη). Εάν η πρώτη αφορούσε την απονομιμοποίηση της αυτοκρατορίας μέσω της άρνησης της ταυτότητας που αυτή προώθησε για τους ορθόδοξους υπηκόους της, η δεύτερη αφορούσε το ποια ηγετική διανοητική ελίτ θα αναλάμβανε την ανασυγκρότησή της: η συντηρητική με στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο και ισχυρές οικογένειες Φαναριωτών και όχι απαραίτητα σε ρήξη με την αυτοκρατορία, ή η ριζοσπαστική, η εμπνεόμενη από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, η οποία συντασσόταν με το μοντέλο του αστικού συνταγματικού κράτους. Έτσι, η έννοια του Έλληνα, ως φυγή ακριβώς από την αντιπαράθεση του Ρωμιού με τον Γραικό, μπορεί να εξηγήσει τον εννοιακό σολοικισμό του πρώτου ορισμού του στο Σύνταγμα της Επιδάουρου.

Ωστόσο, τα επόμενα συντάγματα άρχισαν να λύνουν αυτό τον γόρδιο δεσμό από τη στιγμή που η επανάσταση φαινόταν να επικρατεί. Τον θρησκευτικό προσδιορισμό του Έλληνα τον υποκατέστησε ο εθνογλωσσικός, και ειδικά από τη στιγμή που έγινε κατανοητό ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία επανασυσπειρώθηκε πάνω σε μια νέα διάκριση: Ρωμιός για τους Οθωμανούς παρέμεναν οι νομιμόφρονες στην αυτοκρατορία χριστιανοί ορθόδοξοι, ενώ οι κάτοικοι του νέου ελλαδικού βασιλείου αποκλήθηκαν *Yunan* (από τον όρο «Ίωνες», όπως τον είχαν χρησιμοποιήσει στο παρελθόν Πέρσες και Άραβες). Το Πατριαρχείο κατάφερε να ανασυγκροτηθεί ως ηγετικός θεσμός του *Rum millet* ακριβώς πάνω στη βάση αυτή. Όμως, αυτή η μετατόπιση από την πλευρά του ελληνικού εθνικισμού από τον Ρωμιό στον Έλληνα, και η αντίστοιχη αντανάκλασή της

στην οθωμανική διάκριση μεταξύ *Rum* και *Yunan* αποτέλεσαν καμπή και για τους βαλκάνιους εθνικισμούς, οι οποίοι με έμμεσο ή άμεσο τρόπο έθεσαν το ζήτημα της αποδέσμευσής τους από την ταυτότητα του Ρωμιού. Όπως θα δούμε οι βαλκάνιοι εθνικιστικοί λόγοι, κυρίως στην περίπτωση των Βουλγάρων και των Ρουμάνων, και λιγότερο των Σέρβων, βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στην αντιφαναριώτικη ρητορεία.

Οι εθνικιστές των Βαλκανίων, βέβαια, με τον τρόπο αυτό δεν ήθελαν να ξεχάσουν μόνο τους οθωμανικούς μηχανισμούς συναίνεσης και παραγωγής νομιμοφροσύνης, στους οποίους συμμετείχαν πολλές φορές ενεργά και οι δικές τους «παραδοσιακές» ελίτ. Η ταχεία εθνικοποίηση του χώρου και του χρόνου, και μαζί με αυτά και των συνειδήσεων, είχε ως στόχο να απαλειφθεί ό,τι αποτελούσε συνήθη πραγματικότητα μέσα στην αυτοκρατορία: οι υβριδικές ταυτότητες. Για παράδειγμα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σε πολλά μέρη της ελλαδικής χερσονήσου η ελληνική ταυτότητα συμφορόταν με την αρβανίτικη και τη βλαχική· ότι πολλές από τις εξεγέρσεις που έλαβαν χώρα στα Βαλκάνια (Τρανσυλβανία 1784-1785, Σερβία 1804, Θεσσαλία και Πελοπόννησος 1808) διακήρυτταν ότι δεν στρέφονται εναντίον του Σουλτάνου αλλά εναντίον διεφθαρμένων εκπροσώπων του (εναντίον βογιάρων στην Τρανσυλβανία, γενιτσάρων στη Σερβία, των γιων του Αλή πασά στη Θεσσαλία και στην Πελοπόννησο)· ότι μεγάλα τμήματα της βουλγαρικής διανοητικής ελίτ μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν εμποτισμένα από τις ιδέες και την επιρροή των ελληνικών γραμμάτων· ότι ένα μεγάλο μέρος της ηγετικής ελίτ της Ελληνικής Επανάστασης ανδρώθηκε πολιτικά στην αυλή του Αλή πασά κ.λπ. Η υβριδικότητα ήταν το βασικό χαρακτηριστικό των αυτοκρατορικών ταυτοτήτων, αλλά αυτό ήταν κάτι που έπρεπε να αποσιωπηθεί. Η πορεία προς τη δημιουργία εθνικών κρατών επέβαλλε την «αποκάθαρση» από τέτοιου είδους προβληματικές υπενθυμίσεις, που κατά παράδοξο τρόπο τα παραβλέπει και ενός είδους «αντιεθνικιστική» ιστοριογραφία, που για να δείξει τη συμπάθειά της προς τον Βαλκάνιο «Άλλο» ξεχνά ότι ούτε αυτός είχε σταθερά χαρακτηριστικά, όπως τα διακήρυττε ο εθνικισμός του.

Και σε αυτό το σημείο, όμως, πρέπει να επισημάνουμε ένα παράδοξο: η επιρροή του ρόλου της θρησκείας στον προσδιορισμό των συλλογικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια δεν θα αποδυναμώνεται κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά αντίθετα θα παραμένει ιδιαίτερα σημαντική. Από τη μία, για τους εθνικιστές των Βαλκανίων είναι σαφές ότι η θρησκεία γίνεται εργαλείο συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων: η Ελληνική Επανάσταση θα λάβει και τον χαρακτήρα σύγκρουσης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, ο ελληνικός και ο βουλγαρικός εθνικισμός θα βρεθούν αντίπαλοι, υπερασπίζοντας ο μien πρώτος «πατριαρχικούς» ο δε δεύτερος «εξαρχικούς» πληθυσμούς στον χώρο της Μακεδονίας· η διαφοροποίηση Σέρβων και Κροατών θα βασιστεί κατά κύριο λόγο στην κληρονομιά της ένταξής τους στη σφαίρα επιρροής της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης· ενώ ακόμη και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης θα λάβει χώρα με βάση τις θρησκευτικές και όχι τις εθνικές ταυτότητες. Σε εθνικά κινήματα όπως το αλβανικό, η έντονη εσωτερική θρησκευτική διαφοροποίηση έπαιξε ανασταλτικό ρόλο για την ανάπτυξή τους.

Αλλά και στο οθωμανικό κράτος η επιρροή της θρησκείας θα ενισχυθεί εκ νέου, με μια νέα μορφή «ύστερης ομολογιοποίησης»: ενώ στην πρώτη φάση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ έγινε η προσπάθεια να αντικατασταθεί το θρησκευτικό κριτήριο της κάθετης ομαδοποίησης του οθωμανικού πληθυσμού την οποία αποτελούσε το μιλλέτ, με ένα κριτήριο πολιτικής ισότητας όλων των υπηκόων ανεξαρτήτως θρησκείας, αυτό του Οθωμανού πολίτη, στη δεύτερη φάση, μετά το Χάττ-ι Χουμαγιούν του 1856, το οθωμανικό κράτος χρησιμοποίησε τη δομή των μιλλέτ για να προχωρήσει το σχέδιό του για μια μερική αντιπροσώπευση των πληθυσμών που δεν θα συνεπαγόταν παραχώρηση συντάγματος από τον Σουλτάνο. Αυτή η ύστερη μορφή «ομολογιοποίησης» είχε ως στόχο βέβαια να εισαγάγει το λαϊκό στοιχείο στην εκλογή Πατριαρχών και τη διοίκηση των Πατριαρχείων (ή των Ραβινειών). Ωστόσο, θα έχει ως συνέπεια την ενίσχυση όχι μόνο των εθνικιστικών τάσεων (προφανές αποτέλεσμα της εισαγωγής των λαϊκών), αλλά εκ νέου και των θρησκευτικών ελίτ των μη μουσουλμανικών μιλλέτ, οι οποίες θα δίνουν τη δική τους μάχη για τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων των λαϊκών. Αυτή η εκ νέου ενίσχυση των θρησκευτικών ελίτ ήταν ένα μη αναμενόμενο αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, που όμως θα βρει πολιτική αποκρυστάλλωση στα χρόνια του χαμιδιανού πανισλαμισμού, όταν και η αυτοκρατορία θα προωθήσει έναν νέο τύπο αυτοκρατορικού εθνικισμού που βασίζεται επίσης στη θρησκεία. Στον βαθμό που οι μεταρρυθμίσεις σε στρατιωτικό, διοικητικό και οικονομικό επίπεδο είχαν αποτύχει, ήταν επόμενο ο θρησκευτικός οικουμενισμός, είτε στη μουσουλμανική είτε στη χριστιανική του εκδοχή, να αναδυθεί εκ νέου.

Σε αυτό το σημείο βρίσκεται και η ουσιαστική διαφορά των βαλκανικών εθνικισμών από την κατηγορία των πρωτογενών εθνικισμών: ενώ έχει δρομολογηθεί στην οθωμανική Ανατολή μια διαδικασία περιθωριοποίησης της θρησκείας στον χώρο του «πνευματικού» και υπαγωγής των κατά τόπους Εκκλησιών στα συμφέροντα των υπό διαμόρφωση εθνικών κρατών, όπως ακριβώς έγινε και στη Δύση, εδώ οι κοινωνικές συγκρούσεις, εξαιτίας του ιδιάζοντος χαρακτήρα της οθωμανικής κοινωνίας και των ύστερων ομολογιοποιήσεων που τη σημάδεψαν, θα στιγματιστούν από το θρησκευτικό στοιχείο.

Βέβαια, η κίνηση από το μιλλέτ στο έθνος δεν εξαντλείται σε αυτή την παλινδρομική σχέση με τη θρησκεία. Όταν τα εθνικά κράτη θα δημιουργηθούν, η δράση των μηχανισμών τους (στρατός, Εκκλησία, σχολείο) θα έχει ως αποτέλεσμα την ομογενοποίηση των πληθυσμών τους. Και για να ομογενοποιηθούν οι πληθυσμοί είναι αναγκαίο να προωθηθεί όχι μόνο μία ενότητα χρόνου, αλλά και μία ενότητα χώρου. Από αυτή την άποψη είναι πολύ σημαντικό ένα σημείο από τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη, που διακρίνεται, όπως και του Υψηλάντη που είδαμε παραπάνω, όχι μόνο για την επιμονή του στην έννοια του Έλληνα αλλά και για τη σχέση του με την αρχαία Ελλάδα. Ο Κολοκοτρώνης όμως περιγράφει και το πέρασμα στην κατασκευή αυτής της εθνικής χωρικής και χρονικής ενότητας:

*Τὰ βιβλία ὅπου ἐδιάβαζα συχνὰ ἦτον ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἡ Ἱστορία τοῦ Ἀριστομένη καὶ Γοργὼ καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις καὶ ὁ Ναπολέον ἔκαμε, κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ἀνοίξῃ τὰ μάτια τοῦ κόσμου. Πρωτύτερα τὰ ἔθνη δὲν ἐγνώριζοντο, τοὺς βασιλεῖς τοὺς ἐνόμιζαν ὡς θεοὺς τῆς γῆς, καὶ ὅ,τι καὶ ἂν ἔκαμιναν, τὸ ἔλεγαν καλὰ καμωμένο. Διὰ αὐτὸ καὶ εἶναι δυσκολότερο νὰ διοικήσεις τὰ ἴσα λαὸν. Εἰς τὸν καιρὸ μου, τὸ ἐμπόριο ἦτον πολλὰ μικρὸν, τὰ χρήματα ἦσαν σπάνια, τὸ τάλληρον τὸ ἐπρόφθασα τρία γρόσια, καὶ ὅποιοι εἶχε χίλια γρόσια, ἦτον πράγμα μεγάλο, καὶ ἔκαμνε κανεὶς δουλειές, ὅσες τώρα δὲν ἔκαμνε μὲ χίλια βενέτικα. Ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἦτον μικρὴ. Δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐπανάστασίς μας, ὅπου ἐσχέτισε ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Εὐρίσκοντο ἄνθρωποι ὅπου δὲν ἐγνώριζαν ἄλλο χωρὶ μακρὺν μίαν ὥρα ἀπὸ τὸ ἐδικὸν τους. Τὴν Ζάκυνθον τὴν ἐνόμιζαν ὡς νομίζομεν τώρα τὸ μακρύτερον μέρος τοῦ κόσμου. Ἡ Ἀμερικὴ μᾶς φαίνεται ὡς πῶς τοὺς ἐφαίνετο αὐτῶν ἡ Ζάκυνθος· ἔλεγαν εἰς τὴν Φραγκίᾳ (Γ. Τερτσέτη, «Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τοῦ 1770 ἕως τοῦ 1836». Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνη, στο Γ. Τερτσέτη, *Απομνημονεύματα αγωνιστῶν τοῦ 1821*, 72).*

Η επιλογή του ονόματος «Έλληνας» δεν έγινε μόνο για να επιβεβαιωθεί η χρονική συνάφεια μεταξύ αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και Νεοελλήνων (ο συμβολικός ρόλος των αρχαίων ερειπίων), ούτε μόνο για να γίνει μια επαναφορά της συλλογικής μνήμης των αρχαίων κατορθωμάτων στον Τρωικό ή στους Μηδικούς Πολέμους, η οποία φαινόταν απαραίτητη για να εμψυχώσει το φρόνημα των επαναστατημένων ραγιάδων. Η ηρωική μυθοπλασία θα μπορούσε κάλλιστα να επεξεργαστεί αντίστοιχες επιτυχίες των Βυζαντινών. Η επιλογή του «Έλληνας» έχει και έναν άλλο στόχο: να αποδεσμεύσει τον κόσμο της κλειστής, πλευρικά απομονωμένης κοινότητας από τις θρησκευτικές κατηγοριοποιήσεις που επέβαλε το μιλλέτ, έστω και αν στον πρώτο ορισμό που δόθηκε στην έννοια στο Σύνταγμα της Επιδάυρου ήταν η παράδοξη ταύτισή του με τον ορθόδοξο χριστιανό: η χρονική συνάφεια με την αρχαιότητα είχε ως προϋπόθεση τη χωρική συνάφεια που συγκροτεί η εθνική επικράτεια. Από την άλλη, αυτό το βύθισμα στον ιστορικό χρόνο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σήμαινε και τη διάρρηξη στο επίπεδο της συλλογικής συνείδησης της κυκλικότητας του θρησκευτικού χρόνου ο οποίος οργάνωνε την εσωτερική ζωή της κοινότητας και έκανε επιτακτική την ανάγκη να ανασυνταχθεί σε μια γραμμική συνέχεια το παρελθόν των επαναστατημένων αγροτικών μαζών που θα νοσηματοδοτεί την επιδιώξή τους για τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους. Βέβαια, κάτι τέτοιο δεν θα επιτευχθεί παρά μόνο στο πλαίσιο του νεοσύστατου εθνικού κράτους με το έργο ιστορικών όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος.

Αν αποδεχθούμε την υπόθεση του Έρνεστ Γκέλνερ ότι οι «αγρο-εγγράμματα», όπως τις ονομάζει, κοινωνίες χαρακτηρίζονται από έναν κάθετο διαχωρισμό μεταξύ της άρχουσας τάξης (κατατεταγμένη η ίδια οριζόντια σε στρώματα στρατιωτικής, διοικητικής και κληρικής αριστοκρατίας) και των αγροτοπαραγωγών, που ζουν μέσα σε πλευρικά απομονωμένες μεταξύ τους κοινότητες, με έντονες πολιτισμικές διαφορές και έντονη εσωστρέφεια, η κίνηση προς το εθνικό κράτος προωθεί την επικοινωνία μεταξύ των κοινοτήτων, μετασχηματίζει τον κλειστό κοινοτικό χώρο σε νέες χωροχρονικές και γλωσσικές ενότητες, και κυρίαρχη μορφή βέβαια αυτής της κίνησης είναι η ανάπτυξη των εμπορικών και νομισματικών ανταλλαγών (Ernest Gellner, 1992: 26 κ.ε.). Και βέβαια προϋπόθεση της χωρικής και της χρονικής ενότητας, δηλαδή η συγκρότηση μιας εθνικής επικράτειας και μιας εθνικής ταυτότητας που να της αντιστοιχεί, είναι η επικοινωνιακή ενότητα, η επιβολή μιας «εθνικής γλώσσας». Η χρήση μιας ενιαίας γλώσσας, που ξεπερνά τις διαλεκτολογικές διαφορές και εντέλει τις συντρίβει, είναι ο πρώτος συνεκτικός δεσμός που ενώνει τους ομοεθνείς μεταξύ τους. Αρκεί να υπενθυμίσουμε την παρατήρηση του Έρικ Χομπσμπάουμ ότι η έκδοση της πρώτης γραμματικής, του πρώτου λεξικού ή της πρώτης συλλογής δημοτικών τραγουδιών κατά την περίοδο εκείνη ισοδυναμούσε εκ των πραγμάτων με την πρώτη διακήρυξη ανεξαρτησίας (Eric Hobsbawm, 1992: 367).

Ανακεφαλαιώνοντας πάνω σε αυτό το σημαντικό ζήτημα θα μπορούσαμε να πούμε τα εξής. Η επέκταση της αυτοκρατορίας τόσο στον χώρο της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής (με τον Σελίμ Α΄) όσο και στον χώρο των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης (με τον Σουλεϊμάν Α΄) και η ενδυνάμωση των αποκεντρωτικών τάσεων, σε συνδυασμό με τη διαφθορά των διοικητικών μηχανισμών, επέβαλαν την ένταση

του στοιχείου του θρησκευτικού οικουμενισμού και όχι την αναγνώριση των εθνοπολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων οι οποίες θα επέτειναν τη διάλυση της αυτοκρατορίας. Ένα πλήθος λαών και εθνοτήτων, με διαφορετική γλώσσα και κουλτούρα, ήταν πολύ δύσκολο να συμβιώσουν υπό τη σκέπη της αυτοκρατορίας εάν δεν βρισκόταν κάποιος ενοποιητικός ιστός που να τα συνδέει. Και αυτός δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από τη θρησκεία. Μουσουλμάνοι (Τούρκοι, Άραβες, Αλβανοί, αλλά και Σλάβοι, κυρίως Βόσνιοι και Πομάκοι), ορθόδοξοι χριστιανοί (Έλληνες, Σλάβοι, αλλά και Αλβανοί και Άραβες), γρηγοριανοί Αρμένιοι και Εβραίοι ήταν πιο εύκολο να βρουν τη θέση τους στο απλό ταξινομητικό σύστημα της θρησκείας παρά στο πολύπλοκο των εθνοπολιτισμικών διαφορών. Και στην ενίσχυση του ρόλου της θρησκείας ειδικά στον 17ο και στον 18ο αιώνα, όπως δείξαμε στα σχετικά κεφάλαια, έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο η κληρονομιά της εποχής της ομολογιοποίησης στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη αλλά και το πώς αυτή διαμεσολαβήθηκε από τις ηγεσίες των διάφορων μιλλέτ: από το κίνημα των Καντιζαντελήδων στο μουσουλμανικό μιλλέτ μέχρι το κίνημα του αναβαπτισμού στο ορθόδοξο, και από το κίνημα του Σαμπατάι Σεβή στο εβραϊκό μιλλέτ μέχρι την ανάδυση προτεσταντικών και καθολικών παραφυάδων στο αρμενικό, η έννοια της θρησκευτικής ομολογίας γίνεται μοχλός για τον επαναπροσδιορισμό των συλλογικών ταυτοτήτων. Αυτός όμως ο επαναπροσδιορισμός, όπως δείξαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, έχει νεωτερικό και όχι παραδοσιακό χαρακτήρα, ακόμη και όταν ισχυρίζεται ότι στοχεύει στην επιστροφή ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος. Γι' αυτό, όταν η κρίση επιτείνεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στη μετάβαση από τον 18ο στον 19ο αιώνα, είναι ενδιαφέρον ότι η εργαλειοποίηση της θρησκείας αφορά τόσο τα κοινωνικά στρώματα που αντιτίθενται στον εκσυγχρονισμό όσο και τις κυρίαρχες ελίτ, όταν αυτές θα αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της νομιμοποίησης των επιλογών τους.

Έτσι, για παράδειγμα, η θρησκεία γίνεται αντικείμενο επίκλησης από όσα κοινωνικά στρώματα θίγονται από τις μεταρρυθμίσεις (ουλεμάδες, γενίτσαροι, τοπικοί μπέηδες κ.ά.). Βέβαια, η πολιτική αποτελεσματικότητα της συντηρητικής αυτής αντίδρασης έχει πολύ πιο βαθιά κοινωνικά ερείσματα. Για παράδειγμα, δεν πρέπει να ξεχνάμε το ιδιότυπο θρησκευτικό περιεχόμενο των *celali* εξεγέρσεων που συντάραξαν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα τη Μικρά Ασία.

Το ζήτημα, όμως, της θρησκείας θα είναι κεντρικό και στις πολιτικές επιλογές των μεταρρυθμιστών. Από την επιλογή του σουλτάνου Μαχμούτ Β' να θεωρήσει ότι στην απειλή της Ελληνικής Επανάστασης έπρεπε να απαντήσει με «ιερό πόλεμο» μέχρι την εξόντωση των γενιτσάρων από τον ίδιο με την κατηγορία του «κρυπτοχριστιανισμού» από την πρώτη στη δεύτερη φάση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, όταν το οθωμανικό κράτος θα αποφασίσει ότι ο εκσυγχρονισμός θα ταυτιστεί με το ζήτημα της αναδιοργάνωσης των μιλλέτ, ενώ θα εκβάλλει στα τέλη του 19ου αιώνα στην υιοθέτηση του πανισλαμισμού ως κυρίαρχης (νεωτερικής) ιδεολογίας του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού. Η επίκληση στη θρησκεία στο παρελθόν ήταν η επίκληση ενός ένδοξου αυτοκρατορικού παρελθόντος στο οποίο η οθωμανική κοινωνία έπρεπε να επανέλθει. Όμως, ό,τι αποκαλούμε παρατεταμένη «κρίση» του οθωμανικού συστήματος από τον 18ο στον 19ο αιώνα ήταν ταυτόχρονα και μια περίοδος μιας ύστερης ομολογιοποίησης, όπου η θρησκεία γινόταν ένα όχημα μιας νεωτερικής ανασυγκρότησης των μιλλέτ. Οι ηγετικές ελίτ της οθωμανικής κοινωνίας, μεταρρυθμιστικές και αντιμεταρρυθμιστικές, είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης σε ένα θεωρητικό οπλοστάσιο που το είχε παραγάγει η Δύση μέσα από την αντιπαράθεση προτεσταντικής Μεταρρύθμισης και καθολικής Αντιμεταρρύθμισης. Όμως, ό,τι ήταν ένα πρώτο κύμα νεωτερικής ανασυγκρότησης με βάση τις θρησκευτικές ταυτότητες, γνώρισε μια πρόκληση από ένα δεύτερο που το γέννησε ο 18ος αιώνας: τον Διαφωτισμό και βέβαια τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης. Αυτή η αντιπαράθεση μεταξύ αυτών των δύο διαφορετικών κυμάτων θεωρητικής και φιλοσοφικής προσέγγισης του ζητήματος του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού θα λάβει ιδιαίτερα οξυμένη μορφή στο ρωμέικο μιλλέτ (γενικά μιλώντας: η αντιπαράθεση Αδαμάντιου Κοραή και Αθανάσιου Πάριου, αλλά και Πατριαρχείου και Κολλυβάδων, βλ. Δημήτρης Σταματόπουλος, 2024), αλλά δεν θα επηρεάσει ιδιαίτερα το κυρίαρχο μουσουλμανικό, που η πιο προχωρημένη θεωρητική επεξεργασία που είχε γνωρίσει ήταν μια νεοαριστοτελική εκδοχή στη φιλοσοφία του Εσάντ των Ιωαννίνων (B. Harun Kılıç, 2013: 125-156).

12.5 Βαλκανικά εθνικά κινήματα

12.5.1 Ιστοριογραφικά παραδείγματα

Εάν θα θέλαμε να εμβαθύνουμε στη μαζική παραγωγή επαναστατικών γεγονότων στην καρδιά της ηπειρωτικής Ευρώπης καθ' όλη τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα (διαδικασία που άρχισε από τον αγγλοσαξονικό κόσμο και ολοκληρώθηκε με τις κομμουνιστικές επαναστάσεις της Ευρασίας) και όπως αυτή ανακλάστηκε στις

βαλκανικές χώρες, κομμάτι τότε αναπόσπαστο της Οθωμανικής και της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε το εξής: ο μακρύς 19ος αιώνας θα τελειώσει αντίστροφα από ό,τι ξεκίνησε. Εάν ξεκίνησε με μια επανάσταση, τη Γαλλική, που θα προκαλέσει μια εικοσαετία πολεμικών συγκρούσεων, τους Ναπολεόντειους Πολέμους, θα τελειώσει με έναν Μεγάλο Πόλεμο που θα προκαλέσει με τη σειρά του μια επανάσταση, τη Ρωσική, που θα ισχυριστεί για τον εαυτό της ότι ολοκληρώνει τις αρχές πάνω στις οποίες βασίστηκε η πρώτη. Κυρίως την αρχή της ισότητας.

Πώς, όμως, μια τέτοια προσέγγιση του επαναστατικού φαινομένου στη συσχέτισή του με τον πόλεμο μπορεί να μας κάνει να ξαναδούμε με άλλη ματιά ή να επανερμηνεύσουμε την ιστορία των Βαλκανίων; Κατά τη γνώμη μου, δύο ήταν οι κυρίαρχοι τρόποι αφήγησης για το τι συνέβη στα Βαλκάνια από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα (για τα παρακάτω, βλ. Dimitris Stamatopoulos, 2018).

1. Ο ένας τρόπος αφήγησης ονομάστηκε κωδικοποιημένα «Ανατολικό Ζήτημα»: είναι η περιγραφή της αποικιοκρατικής/ιμπεριαλιστικής δράσης των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες παίζουν στα ζάρια την τύχη του Μεγάλου Ασθενούς, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ποδηγετούν εθνικά κινήματα, ελέγχουν πολιτικές ελίτ και προσπαθούν διαρκώς να βρουν και μεταξύ τους ένα σημείο ισορροπίας, πριν ξεκινήσουν τον επόμενο πόλεμο για να καταλάβουν καλύτερη θέση στη σκακιέρα των διεθνών σχέσεων. Όταν μιλάμε για «Ανατολικό Ζήτημα», ο πρωταγωνιστής της Ιστορίας είναι κυρίως η Δύση (μαζί με τη Ρωσία). Στην πραγματικότητα το ιστοριογραφικό αυτό παράδειγμα αντιστοιχεί στην κλασική οριενταλιστική φάση της δυτικής αποικιοκρατίας, όταν η Ανατολή, και συγκεκριμένα η Οθωμανική Ανατολή, εμφανίζεται ως ένα υποχείριο μιας προοδευμένης τεχνολογικά, πολιτισμικά, και κυρίως στρατιωτικά, Δύσης. Το ακριβές αντίστοιχο της ισχυρής παρουσίας των δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο είναι η παρατεταμένη κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που εκπροσωπούσαν με το ερμηνευτικό σχήμα της «παρακμής» της. Ένας δεινόσαυρος μιας παλαιάς εποχής που δεν μπορούσε να προσαρμοστεί στο πνεύμα των νέων καιρών και θα έπρεπε να εξαλειφθεί.

2. Σε αυτή την κυρίαρχη αφήγηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, με αποκορύφωμα κυρίως την εποχή της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος, αντιπαρατέθηκε μια άλλη που είχε κυοφορηθεί ήδη από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά κυριάρχησε στη μεταπολεμική περίοδο: ήταν η ιστορία της ανάδυσης των βαλκανικών εθνικών κινήματων. Οι βαλκανικοί λαοί μετά την οθωμανική (ή και την αυστριακή) κατάκτηση είχαν περιπέσει σε ύπνωση, είχαν κοιμηθεί για αιώνες. Η Γαλλική Επανάσταση και ο Διαφωτισμός αποτελούν το κέντρισμα που χρειάζονταν για να αφυπνιστούν και να διεκδικήσουν ό,τι οι δυτικοί είχαν ήδη κατακτήσει: κράτη με αστικό σύνταγμα το οποίο θα διαφύλασσε προπάντων τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των υπάλληλων τάξεων, κυρίως εμπόρων και αγροτών. Εάν στην αφήγηση του Ανατολικού Ζητήματος οι πρωταγωνιστές ήταν κυρίως οι Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης και η Ρωσία, η νέα ιστοριογραφία περί Βαλκανίων (κυρίως μετά την εμφάνιση του βιβλίου του Λεφτέρη Σταυριανού *The Balkans since 1453*) έδινε την πρωτοκαθεδρία στα έθνη της βαλκανικής Ανατολής, στα κινήματά τους, στις εξεγέρσεις και στις επαναστάσεις τους, στη συγκρότηση των κρατών τους (state-building) και των εθνικών ταυτοτήτων τους (nation-building). Η προοπτική αυτή δεν εγκατέλειπε τον οριενταλιστικό χαρακτήρα του παραδείγματος του Ανατολικού Ζητήματος, αλλά τον συμπλήρωνε με μια νέα, οριενταλιστική επίσης προσέγγιση των πρώην υποταγμένων λαών στην οθωμανική κυριαρχία. Εφόσον ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των βαλκανίων εθνικισμών ήταν η προσπάθεια να αναγνωριστούν από τη Δύση, στις αντίστοιχες βαλκανικές ιστοριογραφίες αυτό μεταφραζόταν ως προσπάθεια να απομακρυνθούν ακριβώς από το αρνητικό σημασιολογικό βάρος της «καθυστερημένης» Ανατολής. Το οθωμανικό παρελθόν όχι μόνο έπρεπε να αποκηρυχθεί, αλλά θεωρήθηκε υπεύθυνο για την πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική υπανάπτυξη της περιοχής. Εάν, δηλαδή, θα θέλαμε να προσδιορίσουμε την ιστορικότητα του δεύτερου ιστοριογραφικού παραδείγματος, θα λέγαμε ότι αντιστοιχεί στην ιστορική φάση της αποαποικιοποίησης που ακολούθησε το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ενώ, όμως, στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα εκτός Ευρώπης η αντιαποικιοκρατική στάση οδήγησε και σε μία κριτική προσέγγιση της οριενταλιστικής προοπτικής, στην περίπτωση των βαλκανικών εθνικών κινήματων υπήρξε μια θετική στάση απέναντι στα οριενταλιστικά στερεότυπα, τα οποία για πρώτη φορά κλονίστηκαν μόνο μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.

Τα δύο αυτά ιστοριογραφικά παραδείγματα, μολονότι αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές φάσεις της δυτικής αποικιοκρατίας, στην πλημμυρίδα η πρώτη, στην άμπωτη η δεύτερη, στην κλασική της περίοδο η πρώτη, σε ό,τι θα αποκαλούσαμε νεοαποικιοκρατία η δεύτερη, μπορούσαν να συγχρονιστούν πάνω στην αποδοχή του μοντέλου της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η παρατεταμένη κρίση του οθωμανικού κράτους γινόταν η προϋπόθεση της ανάδυσης των εθνικών κινήματων από τον 17ο αιώνα και εξής.

3. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ένα νέο ιστοριογραφικό παράδειγμα φάνηκε να διαμορφώνεται. Θα το αποκαλέσω εδώ σχηματικά «αυτοκρατορικό»: δεν αφορούσε μόνο την ανάδειξη του οθωμανικού αυτοκρατορικού παρελθόντος, αλλά μία ευρύτερη τάση να ξαναγραφεί η ευρωπαϊκή ιστορία όχι ως ιστορία

διαμόρφωσης εθνικών κρατών, αλλά ως ιστορία δύο ζωνών αυτοκρατορικών κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου: των αποικιακών (της Δυτικής Ευρώπης) και των ηπειρωτικών (της Ανατολικής Ευρώπης). Η βαλκανική ιστορία ανανεώθηκε σημαντικά μέσα από αυτή την προοπτική, γιατί τα Βαλκάνια προσεγγίστηκαν μέσα από το κοινό αυτοκρατορικό τους παρελθόν, που πήγαινε πολύ πιο πέρα από την Οθωμανική: στη Βυζαντινή και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το αυτοκρατορικό παρελθόν συνδέθηκε με το αξιακό σύστημα μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας όπως αυτή έδειχνε δυναμικά να αναδεικνύεται μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ειδικά στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ειρηνική συνύπαρξη λαών που αργότερα θα συγκρουστούν πολύ βίαια μεταξύ τους για να διαμοιράσουν τα ιμάτιά της έμοιαζε ως η ανακάλυψη ενός κόσμου τον οποίο έσβησε η εποχή των εθνικισμών.

Ήταν φυσικό μια τέτοια ανάλυση να επιμένει όχι μόνο σε μια κριτική αντιμετώπιση των βαλκανίων εθνικών λόγων και συνεπώς των αντίστοιχων εθνικών κινημάτων (ιστοριογραφικό παράδειγμα των βαλκανίων εθνικισμών), αλλά και στην αμφισβήτηση του μοντέλου της παρακμής (ιστοριογραφικό παράδειγμα του Ανατολικού Ζητήματος). Πράγματι, μια σειρά πολύ σημαντικών οθωμανολόγων (Suraiya Faroqi, 1994: 413-622) έθεσε το ζήτημα της ερμηνείας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ενός πρώιμου νεωτερικού κράτους, και συνεπώς όχι πολύ διαφορετικού από όσα αναδύθηκαν στη Δυτική Ευρώπη κατά τους πρώιμους οθωμανικούς αιώνες. Έστω και αν μια τέτοια προσέγγιση δύσκολα μπορεί να εξηγήσει το γιατί οι ανταγωνιστές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιτάχυναν σε τέτοιον βαθμό, που εκείνη δεν μπόρεσε να τους ακολουθήσει μετά το τέλος του 18ου αιώνα, διεύρυνε τους ορίζοντες της ιστορικής έρευνας κυρίως επειδή, έστω και με έμμεσο τρόπο, προσπάθησαν να συγκρίνουν την αυτοκρατορία αλλά και συνολικά τον κόσμο των οθωμανικών Βαλκανίων με ό,τι αποκαλούμε σχηματικά «Δύση».

Ωστόσο το οθωμανικό παρελθόν των Βαλκανίων είναι ιδιαίτερα σημαντικό όχι γιατί τότε αναδύθηκαν ως μια παγιωμένη πολιτισμική και ιστορική οντότητα, αλλά γιατί ιδιαίτερα κατά τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας έπαιξαν τον ρόλο ενός διαρκούς εμπόλεμου συνόρου: όχι όμως ως σύνορο Δύσης και Ανατολής, όπως πρότεινε το παράδειγμα του Ανατολικού Ζητήματος, αλλά ως σύνορο όπου συναντήθηκαν και συγκρούστηκαν οι τρεις μεγάλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Ανατολικής Ευρώπης: Οθωμανική, Αψβουργική και Ρωσική. Ο Πόλεμος των Τριών Ιμπερίων (1789-1792) αποτέλεσε την κορύφωση αυτής της διαδικασίας, που από μία άποψη αποτέλεσε αποτέλεσμα των κραδασμών που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση. Και για αυτό θα ήταν λάθος να δούμε τα Βαλκάνια αποκομμένα από τον κόσμο της Μεσογείου: γιατί στη Μεσόγειο μαινόταν ένας άλλος πόλεμος, μεταξύ των δύο ισχυρότερων αποικιοκρατικών δυνάμεων, που θα λήξει με την ήττα της Γαλλίας και τη νίκη της Αγγλίας, του πραγματικού νικητή του Συνεδρίου της Βιέννης. Η τελευταία θα αναγκάσει τις τρεις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες να συστρατευτούν μαζί της στον πόλεμο εναντίον του Ναπολέοντα. Έτσι, την ήττα των αβράκωτων του Παρισιού τη διαδέχθηκε η ήττα του στρατού του Ναπολέοντα: και αυτή η ήττα μιας μεγάλης αποικιοκρατικής δύναμης αποδείχθηκε εξίσου κινητήριοις μοχλός για τα βαλκανικά εθνικά κινήματα, όσο και η επαναστατική έκρηξη του 1789.

Το «αυτοκρατορικό» ιστοριογραφικό μοντέλο έχει δείξει τα όριά του, υπό την έννοια ότι συχνά οδήγησε στην εξιδανίκευση πλευρών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην οριενταλιστικής εμπνεύσεως καταγγελία των κακών εθνικισμών που τη διέλυσαν (μια θέση που θα μπορούσε να αναχθεί στο βιβλίο του Άρνολντ Τόινμπι *The Western Question*). Με βάση την παραπάνω ανάλυση, θα μπορούσε να προταθεί μια «διόρθωση» αυτού του τρόπου ερμηνείας που σωστά προσπάθησε να αναδείξει την ιστορικότητα του αυτοκρατορικού παρελθόντος: να δούμε την ανάδυση των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια, συνεπώς των εξεγέρσεων που διεκδικούσαν το status επανάστασης, όχι σαν μια αυτόνομη διαδικασία «αφύπνισης» των βαλκανικών λαών από τον λήθαργο της οθωμανικής κατάκτησης, ούτε σαν μηχανιστικό αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Αλλά να αντιμετωπίσουμε τα εθνικά κινήματα ως αντιστοιχίσεις επαναστατικών διαδικασιών που σημάδεψαν την ίδια την ιστορία της Δύσης (και της Ρωσίας), επειδή ακριβώς αυτές σχετίζονταν άμεσα με τις διακυμάνσεις των αποικιοκρατικών ανταγωνισμών. Τα εθνικά κινήματα στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, σε μια τεράστια γεωγραφική ζώνη από την Πολωνία έως την Ελλάδα, θα διαπραγματεύονται διαρκώς την ταυτότητά τους με βάση τις εσωτερικές ρηγματώσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, και ειδικά των ηττημένων Μεγάλων Δυνάμεων (όπως η Γαλλία και η Ρωσία), που θα γνωρίσουν για αυτόν ακριβώς τον λόγο στο εσωτερικό τους μεγάλα επαναστατικά γεγονότα. Οι πόλεμοι συνήθως μεταξύ κάποιων από τις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες με τις αποικιακές αυτοκρατορίες υπήρξε αποτέλεσμα αυτών των εσωτερικών ρηγματώσεων.

12.5.2 Επαναστατικά κύματα

Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τα βαλκανικά εθνικά κινήματα σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, ή καλύτερα να τα κατατάξουμε σε τρία μεγάλα επαναστατικά κύματα, ανάλογα με την κορύφωσή τους στον μακρό 19ο αιώνα και όχι απαραίτητα με βάση τις υποτιθέμενες απαρχές τους ή την τελική έκβασή τους. Μία τέτοια προσέγγιση μπορεί να επιλύσει δύο σημαντικά ζητήματα στην ιστορία των εθνικισμών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης: πρώτον, μας δίνει να καταλάβουμε υπό ποιες προϋποθέσεις προχώρησαν σε μια ανασύνταξη του εθνικού παρελθόντος τους: άρα και τον τρόπο που οικοδόμησαν τα εθνικά τους σύμβολα, που συγκρότησαν τα εθνικά τους στερεότυπα, και κυρίως το πώς κατασκεύασαν σχήματα συνέχειας μέσα από εθνικές ιστοριογραφίες. Και δεύτερον, να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο επέβαλαν την εγκαθίδρυσή τους ως αυτόνομων ή ανεξάρτητων πολιτικών οντοτήτων.

Γιατί, και ας ξεκινήσουμε με αυτό τον αφορισμό, όλες οι βαλκανικές εθνικές επαναστάσεις υπήρξαν στην πραγματικότητα αποτυχημένες στρατιωτικά, αλλά σχεδόν πάντα επιτυχημένες πολιτικά. Για να εξηγηθεί αυτή η αντίφαση, δεν είναι αρκετή μία σύνθεση των δύο παλαιών ιστορικών παραδειγμάτων σε ένα ενιαίο το οποίο θα περιλαμβάνει εξωτερικούς (Ανατολικό Ζήτημα) και εσωτερικούς (εθνικά κινήματα) παράγοντες: θα πρέπει να κατανοήσουμε πώς τα εθνικά αυτά κινήματα έπαιζαν με τις εσωτερικές ρήξεις του δυτικού κόσμου, πώς εκμεταλλεύονταν τις αντιπαραθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, και κυρίως το πώς εκμεταλλεύονταν τους ηττημένους αποικιοκράτες. Και ένας παραδειγματικά τέτοιος ηττημένος αποικιοκράτης ήταν βέβαια η Γαλλία: το Παρίσι παράγει διαρκώς επαναστάσεις όχι μόνο γιατί οι Γάλλοι αστοί δεν έχουν επιλύσει το πρόβλημα της ηγεμονίας τους στο εσωτερικό, αλλά και επειδή ηττώνται από Άγγλους στη Βόρεια Αμερική και στη Μεσόγειο, από Ρώσους και Πρώσους στην καρδιά της Ευρώπης.

Έτσι η Σερβική και η Ελληνική Επανάσταση θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποτέλεσμα των αναταράξεων που προκάλεσε η Γαλλική Επανάσταση του 1789 και οι επακόλουθοι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι. Τα εθνικά κινήματα Βουλγάρων, Ρουμάνων και Κροατών τα βλέπουμε να αναπτύσσονται κατά κύριο λόγο μεταξύ των γαλλικών επαναστάσεων του 1830 και κυρίως του 1848. Τέλος, το 1871, ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος και η Κομμούνα του Παρισιού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στην αλλαγή συσχετισμών στην Ευρώπη (Ανατολική Κρίση και Συνέδριο του Βερολίνου), περαιώνουν τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης των παραπάνω κινήματων και ταυτόχρονα ανοίγουν ένα τρίτο κύμα εθνικισμών, με τα εθνικά κινήματα Αλβανών και Σλαβομακεδόνων. Το πρώτο θα ολοκληρωθεί με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, το δεύτερο θα παραμείνει σε εκκρεμότητα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μια τέτοια θεώρηση των επαναστατικών κινήματων στα Βαλκάνια ως αποτέλεσμα των ρηγματώσεων που υπέστησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, είτε εσωτερικών (επαναστάσεις) είτε εξωτερικών (πόλεμοι), θα μας επέτρεπε να δούμε στη μακρά διάρκεια την ενότητα αυτής της διαδικασίας και να μη θεωρήσουμε τυχαία την αντιστροφή που συνέβη στην αρχή και στο τέλος του μακρού 19ου αιώνα.

Αυτή η μακρά διαδικασία στρατιωτικών συγκρούσεων περιλαμβάνει τρεις αυστροτουρκικούς πολέμους, επτά ρωσοτουρκικούς, αλλά και φυσικά τους Ναπολεόντειους Πολέμους μαζί με τον Α΄ Παγκόσμιο, όπου η Οθωμανική Αυτοκρατορία έπρεπε να αντιμετωπίσει στρατηγικά διλήμματα πολύ περισσότερο πολύπλοκων συμμαχιών και αντιπαραθέσεων από ό,τι οι μία προς μία αναμετρήσεις με τις άλλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες.

Συνήθως οι πόλεμοι που διεξήγαγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξετάζονται με βάση την αποτελεσματικότητα των οθωμανικών όπλων, αλλά και την πίεση που άσκησαν οι στρατιωτικές ήττες στις απόπειρες εκσυγχρονισμού του κρατικού και του στρατιωτικού μηχανισμού, ενώ η έναρξη των εθνικών εξεγέρσεων συνδέεται με τους Ναπολεόντειους Πολέμους και τη διάχυση των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (βλ. χαρακτηριστικά παραδείγματα Dušan T. Bataković, 2005· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, 1990). Ωστόσο, μια τέτοια συσχέτιση μεταξύ επαναστατικών γεγονότων και πολεμικών συρράξεων θα μπορούσε να λάβει χώρα για ένα πολύ μεγαλύτερο διάστημα από αυτό των αρχών 19ου αιώνα, όπου συνήθως συσχετίζονται η Σερβική και η Ελληνική Επανάσταση με την αναστάτωση που επέφερε κατ' αρχήν η εισβολή του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798), και με την πολύπλευρη οικονομική και κοινωνική κρίση που προκάλεσε το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, ιδιαίτερα στον ελληνικό νησιωτικό χώρο μετά το 1814, αντίστοιχα (Βασίλης Κρεμμυδάς 1976: 16-33· Gunnar Hering 1992: 17-30· Βασίλης Κρεμμυδάς 2002: 71-84).

Η συσχέτιση των πολεμικών συρράξεων με την ανασυγκρότηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορεί να διαγνωσθεί ήδη με τους αυστροτουρκικούς πολέμους του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, που μαζί με τους πολέμους εναντίον της Ρωσίας του Μεγάλου Πέτρου συσχετίστηκαν με τις πρώτες μεταρρυθμιστικές απόπειρες την περίοδο της βασιλείας του Αχμέτ Γ΄. Αλλά και μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι ιδιόμορφες σχέσεις που η επαναστατική Γαλλία ανέπτυξε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία του Σελίμ Γ΄ έθεσαν επί τάπητος το ζήτημα του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού της. Η μακρά περίοδος του Τανζιμάτ και η τελική κατάρρευση του εγχειρήματος θα οδηγήσουν σε νέες μορφές αυτοκρατορικού εθνικισμού που θα

κορυφωθούν με την Επανάσταση των Νεοτούρκων. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι που θα ακολουθήσουν και οι μεγάλες απώλειες που θα υποστεί η αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά της εδάφη θα οδηγήσουν σε νέες ιδεολογικές επεξεργασίες που θα προετοιμάσουν την εγκαθίδρυση του κεμαλικού καθεστώτος.

Η διαδραστική σχέση των πολέμων που διεξήγαγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο εναντίον των ηπειρωτικών (όπως η Ρωσία και η Αυστρία), όσο και εναντίον αποικιακών αυτοκρατοριών (όπως η Γαλλία και παλαιότερα η Βενετία) με την ανάπτυξη των εθνικών κινημάτων είναι προφανής, αλλά αναπτύσσεται σε πολλά επίπεδα. Σχετίζεται, φυσικά, με την αλλαγή καθεστώτων και την εμφάνιση νέων κρατικών οντοτήτων· με την αποδιάρθρωση του κοινωνικού και του οικονομικού ιστού ολόκληρων περιοχών και την ανασύνταξή του· με τη διασπορά όπλων αλλά και ιδεών από κοινωνικές ομάδες που ειδικεύονται σε στρατιωτικούς και ιδεολογικούς πολέμους (από τους χαϊντούκους και τους κλεφταρματολούς μέχρι τους εμπόρους και τους ταξιδευτές λογίους). Κυρίως, όμως, οι πολεμικές συρράξεις (ειδικά οι μακροχρόνιες) ήταν δείκτες κενών στρατηγικής των Μεγάλων Δυνάμεων, και αρκετές φορές συσχετιζόνταν άμεσα με τα μεγάλα επαναστατικά γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία τους. Ας δούμε, όμως, με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τις σχέσεις μεταξύ ευρωπαϊκών (κυρίως όσων συνέβησαν στο Παρίσι) και βαλκανικών επαναστάσεων.

Η σχέση των ευρωπαϊκών και των βαλκανικών επαναστάσεων πρέπει να ταξινομηθεί ασφαλώς με όριο το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων. Θα λέγαμε ότι, ειδικά στην περίπτωση του πρώτου κύματος, μπορεί κάποιος να διαπιστώσει εύκολα τη συνάφεια των δύο επαναστατικών διαδικασιών σε Δυτική και Νοτιοανατολική Ευρώπη. Και φυσικά να εντοπίσει μια μεγάλη διαφορά και μια μεγάλη ομοιότητα. Η διαφορά είναι εύκολα εντοπίσιμη: εάν η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε μια αμφισβήτηση των προνομίων των παλαιών κατεστημένων τάξεων από τους ανερχόμενους αστούς, αν και όχι τελικά ιδιαίτερα πετυχημένη, οι εξεγέρσεις στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στα Βαλκάνια στράφηκαν τελικά εναντίον της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οδήγησαν στην απόσχιση από αυτήν. Ωστόσο, στη μεγάλη συζήτηση για το πόσο «αστικές» ή όχι υπήρξαν (βλ. ενδεικτικά την εξαντλητική παρουσίαση των διάφορων απόψεων για τον προσδιορισμό του «αστικού» στο Evguenia Davidova, 2012, ή τη λύση του προβλήματος στην ελληνική ιστοριογραφία, περί προκρίτων που αναλαμβάνουν αστικές λειτουργίες, στο Μιχαήλ Σακελλαρίου, 1937), με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η μαζική συμμετοχή των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, και ειδικά των αγροτών, συνέδεε τις δύο επαναστατικές διαδικασίες. Ο Μπάρινγκτον Μουρ, στην κλασική του συγκριτική μελέτη, έδειξε πόσο καθοριστικές ήταν οι συμμαχίες των τελευταίων για να οδηγηθούν τα πράγματα είτε σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία (συμμαχία με αστούς) είτε στον φασισμό (συμμαχία με αστούς και γαιοκτήμονες) είτε στον κομμουνισμό (συμμαχία με εργάτες και αστούς) (Barrington Moore, 1984: 101-110· Theda Skocpol, 1979). Ο Μεγάλος Τρόμος στη γαλλική ύπαιθρο και η συστράτευση των αγροτών με τα ένοπλα σώματα των αρματολών και των χαϊντούκων σε Πελοπόννησο και Σερβία (παρότι δεν ήταν καθόλου τόσο ομαλή όσο θα ήθελαν να παρουσιάσουν οι εθνικές τους ιστοριογραφίες) έδειχναν ότι η επαναστατική διαδικασία σχετιζόταν με αυτό που περιγράφουν οι κλασικοί θεωρητικοί των επαναστάσεων, τη διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων στον χώρο της υπαίθρου. Αλλά ειδικά στην ελληνική, και ως έναν βαθμό στη σερβική περίπτωση, εάν οι αγρότες πήραν το μέρος των υπό διαμόρφωση αστών (γιατί οι «κανονικοί» αστοί του εμπορίου ήταν στη διασπορά), προκρίτων και πλοιοκτητών, ήταν επειδή ακριβώς διακυβευόταν το ζήτημα της υπεράσπισης των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων. Ο αγρότης συμμάχησε με τον πρόκριτο μόνο στον βαθμό που εκείνος θα παραιτούνταν από το πλεονέκτημα που του έδινε η διαδικασία τσιφλικοποίησης στο οθωμανικό πλαίσιο: να γίνει γαιοκτήμονας-καπιταλιστής. Όπως σωστά παρατηρεί ο Κρίστοφερ Μπέιλι, οι επαναστάσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έτειναν στην επιβεβαίωση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων από την πλευρά των χωρικών (Christofer Alan Bayly, 2013: 250).

12.5.3 Το πρώτο κύμα: Τα εθνικά κινήματα Σέρβων και Ελλήνων

Το σερβικό και το ελληνικό εθνικό κίνημα εμφανίστηκαν στις δύο άκρες των οθωμανικών Βαλκανίων στις αρχές του 19ου αιώνα και σε μεγάλο βαθμό, όπως θα δούμε, προέκυψαν μέσα από τις γεωπολιτικές επιπλοκές των Ναπολεόντειων Πολέμων. Οι προϋποθέσεις της ανάδυσής τους, όμως, δημιουργήθηκαν μέσα στον 18ο αιώνα: το πρώτο προέκυψε ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης των Οθωμανών με την Αυστριακή Αυτοκρατορία, ενώ το δεύτερο ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης των Οθωμανών με τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Για τους Σέρβους ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο Μέγας Πόλεμος, δηλαδή η παρατεταμένη σύγκρουση των Οθωμανών με τους Αψβούργους, από τη δεύτερη αποτυχημένη απόπειρα των πρώτων να καταλάβουν τη Βιέννη το 1683 μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης του Κάρλοβιτς το 1699, με την οποία οι δεύτεροι πήραν την Τρανσυλβανία και προσωρινά (μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης του Πασάροβιτς το 1718) την Πελοπόννησο. Κατά τη διάρκεια αυτής της παρατεταμένης σύγκρουσης, και συγκεκριμένα το 1690, 30.000 Σέρβοι (άλλοι ιστορικοί μιλούν για

30.000 οικογένειες Σέρβων, αλλά μάλλον ο αριθμός αυτός είναι υπερβολικός) υπό την ηγεσία του πατριάρχη Αρσενίου Γ΄ πέρασαν τη μεθόριο και εγκαταστάθηκαν στην αψβουργική επικράτεια γύρω από την πόλη του Κάρλοβιτς, απολαμβάνοντας τα προνόμια μιας σειράς διαταγμάτων που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α΄ (1690, 1691 και 1695), που διασφάλιζαν τη θρησκευτική ελευθερία των ορθόδοξων χριστιανών της αυτοκρατορίας. Η πόλη απέκτησε μεγάλη σημασία ως θρησκευτικό και εκπαιδευτικό κέντρο των Σέρβων ιδιαίτερα μετά την κατάργηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Αρχιεπισκοπής Ιπεκίου (Ρεέ) το 1766. Εκεί δημιουργήθηκε το Σερβικό Γυμνάσιο, το πρώτο στη χώρα, και ιερατική σχολή. Η διασύνδεση των σερβικών πληθυσμών ένθεν και ένθεν του συνόρου έδωσε ώθηση στις εμπορικές συναλλαγές και, μετά τη σταθεροποίηση του συνοριογραμμής το 1739, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για σημαντική οικονομική ανάπτυξη. Αυτή την εποχή σφυρηλατήθηκαν ισχυροί δεσμοί με τον αυστριακό παράγοντα, που εμφανίζονταν ως η μόνη προοπτική απελευθέρωσης των Σέρβων από τους Οθωμανούς. Τα πράγματα, όμως, θα αλλάξουν στα τέλη του 18ου αιώνα με τους ρωσοτουρκικούς πολέμους της Μεγάλης Αικατερίνης (1768-1774 και 1788-1792).

Οι συνθήκες με τις οποίες ολοκληρώθηκαν αυτοί οι πόλεμοι (Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774 και Συνθήκη του Ιασίου το 1792) δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ενίσχυση των Ελλήνων πλοιοκτητών στο αρχιπέλαγος του Αιγαίου, οι οποίοι θα πλουτίσουν ακόμη περισσότερο σπάζοντας το εμπάργκο που είχαν επιβάλλει οι Άγγλοι εναντίον των λιμανιών της Μεσογείου που ελέγχονταν από τη ναπολεόντεια Γαλλία. Και οι Σέρβοι, όμως, ωφελήθηκαν από την ανάγκη των Ρώσων να κλείσουν το μέτωπο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να επικεντρωθούν στον κίνδυνο που εκπροσωπούσαν οι επαναστάτες Γάλλοι. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Σιστόβου (1791) και της Συνθήκης του Ιασίου (1792) επικράτησε για έξι χρόνια ειρήνη. Η απόφαση, όμως, του Ναπολέοντα να εισβάλει στη Βόρεια Ιταλία διαλύοντας τη Βενετική Δημοκρατία (Συνθήκη του Καμποφόρμιο 1797) έφερε τους Γάλλους στα Επτάνησα και στις δαλματικές ακτές, ενεργοποιώντας τόσο ελληνικά όσο και «γιουγκοσλαβικά» σχέδια απελευθέρωσης από την Οθωμανική και την Αυστριακή Αυτοκρατορία: για παράδειγμα, είναι πολύ ενδιαφέρον ότι το ταξίδι του Ρήγα Βελεστινλή στην Τεργέστη, όπου και συνελήφθη μαζί με άλλους επτά συντρόφους του από την αυστριακή αστυνομία το καλοκαίρι του 1798, συνδέεται πιθανόν με την επιθυμία του να πείσει τον Ναπολέοντα να περάσουν τα γαλλικά στρατεύματα από τα Επτάνησα στην ελλαδική χερσόνησο. Ο Ρήγας και οι σύντροφοί του θα παραδοθούν στους Οθωμανούς, θα εκτελεστούν στον Πύργο Νεμπόισα του Βελιγραδίου και τα πτώματά τους θα πεταχτούν στον ποταμό Δούναβη.

Αντίστοιχα, οι ιλλυρικές επαρχίες, δηλαδή ό,τι θα γνωρίσουμε στον 20ό αιώνα ως «Γιουγκοσλαβία», θα διοικηθούν ενοποιημένες από τον Ναπολέοντα, δίνοντας το έναυσμα για την ανάδυση ιδεολογιών όπως ο ιλλυρισμός (με κύριο εκπρόσωπο τον Κροάτη Λιούντεβιτ Γκάι) και ο γιουγκοσλαβισμός (με κύριο εκπρόσωπο τον Σέρβο Βουκ Κάρατζιτς): δηλαδή το όραμα συνένωσης όλων των Νότιων Σλάβων, όσων μιλούσαν παραλλαγές της σερβοκροατικής, είχαν όμως στο παρελθόν διασπαστεί λόγω θρησκείας (οι Κροάτες και οι Σλοβένοι καθολικοί, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι ορθόδοξοι, οι Βόσνιοι μουσουλμάνοι, ενώ αργότερα θα προστεθούν και οι Σλαβομακεδόνες, ορθόδοξοι πληθυσμοί επίσης, που όμως διεκδικούνταν λόγω διαλεκτολογικής συγγένειας και από τους Βουλγάρους).

Η αποτυχία της απόπειρας του Ρήγα να αξιοποιήσει τη γαλλική παρουσία στα Επτάνησα άλλαξε περιεχόμενο μετά το 1800, όταν αυτά πέρασαν υπό τον έλεγχο των Ρώσων και με τη δημιουργία του πρώτου νεωτερικού ελληνικού κράτους το 1800: της Ιονίου Πολιτείας. Η υποχώρηση των Γάλλων και η ενίσχυση της ρωσικής παρουσίας θα ευνοήσουν την ανάδυση του σερβικού εθνικού κινήματος στο πασαλίκι του Βελιγραδίου το 1804.

Υπήρχαν σημαντικοί κοινωνικο-οικονομικοί λόγοι που η σερβική δυσαρέσκεια εξελίχθηκε σε εξέγερση και τελικά σε εθνική επανάσταση. Ο σημαντικότερος μεταξύ αυτών ήταν η εμφάνιση μεγάλων, παράνομων, σχεδόν ιδιωτικών τσιφλικιών (καλλιεργήσιμες φάρμες) που ανήκαν σε γενίτσαρους. Επρόκειτο για διαφορετικά από τα παραδοσιακά μικρά αγροκτήματα που διοικούσαν οι παλαιοί σπαχήδες (τιμαριωτικό ιππικό). Στα νέα τσιφλίκια, Σέρβοι μισθωτοί καλλιεργητές, που για αιώνες απολάμβαναν αρκετή ελευθερία σε ζητήματα χρήσης της γης, άρχισαν να μετατρέπονται σε δουλοπαρόικους στην ίδια τη γη τους. Αν και η επέκταση της χρηματικής οικονομίας από τις καλλιέργειες των αγροκτημάτων αναζωογόνησε την τοπική οικονομία, το νέο σύστημα υποβάθμισε αρκετά το καθεστώς των χωρικών. Πράγματι, ένα από τα αρχικά αιτήματα των επαναστατών ήταν η κατάργηση των τσιφλικιών.

Ένας άλλος παράγοντας ήταν η ισχύς ενός μεγάλου τοπάρχη που δημιούργησε στην περιοχή ένα κενό εξουσίας. Ο *Οσμάν Πασβάνογλου* (Osman Pazvandoğlu), ο οποίος επιθυμούσε να επεκτείνει τον έλεγχό του σε περιοχές του πασαλικιού του Βελιγραδίου, αμφισβήτησε την εξουσία του βαλή Χατζή Μουσταφά πασά. Οι ντόπιοι γενίτσαροι, που αντιπαθούσαν την αυστηρή επιβολή του νόμου εκ μέρους του πασά, τάχθηκαν στο

πλευρό του Πασβάνογλου. Μόλις έμαθαν ότι μια σερβική αντιπροσωπεία είχε πάει στην Κωνσταντινούπολη ώστε να ικετεύσει τον σουλτάνο για έλεος, οι γενίτσαροι σκότωσαν αρκετούς ντόπιους Σέρβους προκρίτους (knež). Η δράση τους προκάλεσε σερβικά αντίποινα και ακολούθησε μεγάλη συμπλοκή. Ωστόσο, η σερβική εξέγερση ήταν περισσότερο περίπλοκη υπόθεση από ό,τι επιτρέπει η εκ των υστέρων αφήγηση του σερβικού εθνικισμού. Για παράδειγμα, μια ομάδα από τους αρχικούς Σέρβους αντάρτες (φορώντας γούνινα καπέλα, δωρεά του Πασβάνογλου) άλλαξε στη συνέχεια πλευρά, δεσμευόμενη για πίστη στον «Αύγουστο ηγεμόνα», δηλαδή στον Σουλτάνο, και διαμαρτυρόμενη σθεναρά ότι ούτε είχε επαναστατήσει απέναντι στη «Μεγαλειώδη Επικράτεια» ούτε φανταζόταν ένα «Σερβικό Έθνος». Επιπλέον, όπως σε όλες τις φαινομενικά εθνικιστικές εξεγέρσεις, παλιές παραδόσεις –όπως το σερβικό αντιπροσωπευτικό όργανο, η *Skupština*– αναβίωσαν και προσαρμόστηκαν για να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες.

Μία νέα και σημαντική πτυχή της σερβικής εξέγερσης του 1804 ήταν η εξωτερική παρέμβαση. Ηγέτες του Μαυροβουνίου και Σέρβοι κληρικοί στην Ουγγαρία υποστήριξαν τη σερβική εξέγερση. Αποφασιστική όμως υπήρξε η υποστήριξη της Ρωσίας, που θα νικήσει τους Οθωμανούς στον εξαετή πόλεμο (1806-1812) και θα επιβάλει την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου.

Έτσι οι Σέρβοι, αντιδρώντας στις καταχρήσεις και διώξεις των γενιτσάρων του πασαλικιού (ειδικά στις μαζικές εκτελέσεις Σέρβων προκρίτων), θα εξεγερθούν. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όπως είπαμε και παραπάνω, ότι αυτή η πρώτη εξέγερση δεν είχε τον χαρακτήρα αμφισβήτησης της οθωμανικής εξουσίας, αλλά ακριβώς το αντίθετο: ένα τμήμα των Σέρβων επαναστατών ισχυριζόταν ότι η εξέγερσή τους στρεφόταν εναντίον των άτακτων γενιτσάρων και ο βασικός τους στόχος ήταν η αποκατάσταση της οθωμανικής νομιμότητας. Βέβαια, όταν ξέσπασε ο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος, που ευνόησε την επικράτηση πιο ριζοσπαστικών απόψεων μιας και ο οθωμανικός στρατός ήταν απασχολημένος στο μέτωπο του Δούναβη, αναβαθμίστηκαν τα αιτήματα των επαναστατών για αυτονομία από την οθωμανική εξουσία. Σε αυτή την πρώτη φάση, ως ηγέτης της σερβικής εξέγερσης αναδείχθηκε ο *Καρατζώρτζε Πέτροβιτς*, γνωστός στους Έλληνες ως Καραγεώργης, ένας έμπορος χοίρων με δεσμούς με τον αυστριακό παράγοντα, αλλά και πολύ στενές σχέσεις με μέλη της Φιλικής Εταιρείας. Το τέλος της πρώτης φάσης της εξέγερσης των Σέρβων ήρθε το 1812, όταν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος τελείωσε: παρότι η Συνθήκη του Βουκουρεστίου έθετε τις βάσεις της σερβικής αυτονομίας (για την ακρίβεια η συνθήκη περιείχε την οθωμανική δέσμευση να συζητηθούν τα αιτήματα της «σερβικής κοινότητας», χωρίς όμως να παραχωρεί ρητά προνόμια στη Σερβία), οι Οθωμανοί, απελευθερωμένοι από τη ρωσική πίεση, θα καταστείλουν με τη βία τους επαναστάτες το 1813 – μία πυραμίδα από κρανία, αποτέλεσμα μιας μεγάλης σφαγής, στην πόλη Νις μας θυμίζει το γεγονός αυτό.

Δύο χρόνια μετά, το 1815, η εξέγερση των Σέρβων θα περάσει σε μια δεύτερη φάση η οποία θα ολοκληρωθεί ταυτόχρονα με το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης. Στη φάση αυτή ως ηγετική μορφή αναδείχθηκε ο *Μίλος Ομπρένοβιτς*, ο οποίος, αφού εξόντωσε τον αντίπαλό του Καραγεώργη Πέτροβιτς το 1817 (μάλιστα έστειλε το κεφάλι του στον σουλτάνο παίζοντας το παιχνίδι της νομιμοφροσύνης με το οποίο οι Σέρβοι είχαν ξεκινήσει την εξέγερσή τους), θα επιμένει κυρίως στην άσκηση διπλωματικών μέσων, προσπαθώντας να αξιοποιήσει τις δεσμεύσεις της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου του 1812. Η προσπάθειά του θα στεφθεί με επιτυχία. Το 1816 η Πύλη, πιεσμένη από τη Ρωσία, θα δώσει στους Σέρβους τη δυνατότητα να εκλέγουν τον ηγεμόνα τους, υπεύθυνο κατά κύριο λόγο για την είσπραξη των φόρων και τη δικαστική διαχείριση. Ουσιώδης, όμως, για την επιτυχία του εθνικού κινήματος των Σέρβων ήταν το γεγονός ότι οι Οθωμανοί αντιμετώπισαν μεγάλο πρόβλημα στην καταστολή των Ελλήνων επαναστατών στον Νότο: το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης και η Συνθήκη του Άκκερμαν το 1826, και κυρίως ο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος που κήρυξε ο Νικόλαος Α΄ το 1828 και η Συνθήκη της Αδριανούπολης το 1829 θα έχουν στην ατζέντα των Ρώσων ως ζήτημα προτεραιότητας την επίλυση του Σερβικού Ζητήματος (μαζί με αυτό της Μολδοβλαχίας). Έτσι, όταν οι Έλληνες θα κερδίσουν την ανεξαρτησία τους με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830, οι Σέρβοι θα κερδίσουν αυτονομία, καταβάλλοντας φόρο υποτέλειας, και θα περιμένουν την ανακήρυξη της πλήρους ανεξαρτησίας τους στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878.

Από την άλλη πλευρά, παρότι η πρώτη επαναστατική απόπειρα με τον Ρήγα ακυρώθηκε γρήγορα, στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα και ειδικά στη συγκυρία της δεύτερης κατάληψης των Επτανήσων από τους Γάλλους (1807-1808) υπήρξαν προσπάθειες επαναστατικών εξεγέρσεων που στράφηκαν εναντίον του Αλή πασά και των γιων του: η εξέγερση του Παπαθύμιου Μπλαχάβα εναντίον του γιου του Αλή, Μουχτάρ πασά, στη Θεσσαλία, και η εξέγερση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και του αδερφοποιτού του Λαλαίου Τουρκαλβανού Αλή Φαρμάκη εναντίον του άλλου γιου, του Βελή πασά, στην Πελοπόννησο. Στις δύο αυτές περιπτώσεις ήταν ενδιαφέρον ότι επαναλαμβανόταν το αρχικό μοτίβο των Σέρβων επαναστατών: ότι δηλαδή οι εξεγέρσεις λάμβαναν χώρα για να υπερασπιστούν την οθωμανική νομιμότητα από τις αρπακτικές διαθέσεις του Αλή και των γιων του, που είχαν θέσει υπό τον έλεγχό τους ολόκληρη την ελλαδική χερσόνησο. Μάλιστα, στην

Πελοπόννησο η συμμαχία του Κολοκοτρώνη με τον Αλή Φαρμάκη είχε την έγκριση τόσο των ισχυρών χριστιανών όσο και των μουσουλμάνων προεστών. Οι δύο εξεγέρσεις, και αυτή της Θεσσαλίας και αυτή της Πελοποννήσου, κατεστάλησαν γρήγορα, αλλά πέτυχαν ως έναν βαθμό να θέσουν περιορισμούς στις φιλοδοξίες του «λέοντα» της Ηπείρου και να ακυρώσουν την πιθανότητα δημιουργίας μιας αυτόνομης κρατικής οντότητας, με ελληνικούς και αλβανικούς πληθυσμούς, η οποία θα είχε κέντρο βάρους την Ήπειρο.

Εάν το πρώτο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα έδειξε γρήγορα τα όριά του, το δεύτερο, αυτό της Φιλικής Εταιρείας, είχε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε από τους Νικόλαο Σκουφά, Εμμανουήλ Ξάνθο και Αθανάσιο Τσακάλωφ στην Οδησό το 1814, επεξέτεινε όμως το δίκτυο των στρατευμένων μελών της όταν μετέφερε μετά το 1818 τον κύριο όγκο των δραστηριοτήτων της στην Κωνσταντινούπολη και στη Μολδοβλαχία με τη στρατολόγηση σημαντικών προσώπων όπως του εμπόρου Παναγιώτη Σέκερη και των αδελφών του ή του Γεωργίου Λεβέντη, σημαντικού στελέχους των ρωσικών προξενείων στο Ιάσιο και μετά στο Βουκουρέστι. Η Εταιρεία, αν και δεν κατάφερε να διεισδύσει στις κυρίαρχες ελίτ των φαναριώτικων οικογενειών και της Εκκλησίας, στρατολόγησε μεγάλο αριθμό προκρίτων και οπλαρχηγών της Πελοποννήσου και της Στερεάς. Οι φαναριώτικες οικογένειες που τη στήριζαν, όπως οι Υψηλάντες και οι Μαυροκορδάτοι, είχαν αποκλειστεί από τη νομή της εξουσίας λόγω της φιλορωσικής τους στάσης στις προηγούμενες δεκαετίες, και η στροφή του Μιχαήλ Βόδα Σούτσου υπέρ της συμμετοχής στον Αγώνα, έγινε υπό καθεστώς μεγάλων πιέσεων του Υψηλάντη. Το ίδιο συνέβη και με τον ανώτερο κλήρο, αν και επιφανή στελέχη του όπως ο Γρηγόριος Ε΄ και ο μητροπολίτης Εφέσου Διονύσιος Καλλιάρχης πρέπει να είχαν εικόνα της βασικής της δομής, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα συμμετοχή στις δραστηριότητές της. Η συμμετοχή όμως των προκρίτων ειδικά της Πελοποννήσου υπήρξε ιδιαίτερα κρίσιμη γιατί συμπάρεσυρε το σύνολο του κόσμου των κοινοτήτων, αγροτικών και αστικών. Η Πελοπόννησος ούτως ή άλλως θεωρούνταν ως ενός είδους σύνορο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ιδιαίτερα ευάλωτο. Και ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* (το 1806), για παράδειγμα, θεωρεί ότι εκεί θα ήταν πιο επιτυχής μια επικράτηση της Επανάστασης λόγω της ευνοϊκής αναλογίας πληθυσμού μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Για την Οθωμανική Αυτοκρατορία κάτι τέτοιο ήταν γνωστό, αλλά η στρατηγική των Οθωμανών ήταν ότι σε μια πρώτη φάση ο μουσουλμανικός πληθυσμός θα μπορούσε να βρει καταφύγιο στα μεγάλα κάστρα (της Πύλου, της Μεθώνης, της Κορώνης, του Ναυπλίου και της Πάτρας) και σε δεύτερη φάση ο οθωμανικός στρατός θα μπορούσε να καταστείλει τους επαναστάτες. Και πράγματι, το σενάριο αυτό θα εξελισσόταν όπως θα ανέμεναν οι Οθωμανοί, εάν δεν υπήρχαν δύο παράγοντες που άλλαξαν τις συνθήκες υπέρ των επαναστατών: η καταστροφή του στρατού του Δράμαλη από τον Κολοκοτρώνη στα Δερβενάκια και η κατάρρευση του ελληνικού ναυτικού στη θάλασσα, που κατέστησε αδύνατη την προσέγγιση της Πελοποννήσου από τον οθωμανικό στόλο.

Το σχέδιο της Φιλικής Εταιρείας υπήρξε, λοιπόν, αποτελεσματικό στον βαθμό που ενεργοποίησε επαναστατικές δυνάμεις σε Μολδοβλαχία και Πελοπόννησο. Ωστόσο, δεν μπορούμε πούμε ότι τα επαναστατικά σχέδια των Φιλικών έλυσαν το πρόβλημα της κοινής συμμετοχής των λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε μια παμβαλκανική εξέγερση που είχε ο θέσει ο Ρήγας, παρότι οι επαφές και οι συνεργασίες είχαν προχωρήσει σε οργανωτικό επίπεδο. Εδώ πρέπει να ασκήσουμε κριτική σε δύο στερεοτυπικά επαναλαμβανόμενες ερμηνείες για το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα. Η μία θεωρεί ότι ο Ρήγας προωθούσε την ιδέα μιας «βαλκανικής ομοσπονδίας», η άλλη ότι επιδίωκε την αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Ο Ρήγας, ωστόσο, κάθε άλλο παρά ήθελε την αναβίωση μιας ελέω Θεού μοναρχίας: ο βασικός του στόχος ήταν ο δημοκρατικός μετασχηματισμός της αυτοκρατορίας (ή τουλάχιστον των ευρωπαϊκών εδαφών της στα Βαλκάνια), με έναν ηγεμόνα ο οποίος όμως θα λάμβανε σοβαρά υπόψη την κυριαρχία του Νόμου. Αυτός ήταν και ο λόγος που καλούσε σε επανάσταση εναντίον του Σουλτάνου όχι μόνο τους άλλους Βαλκάνιους, τους Άραβες και τους Αρμένιους («Βουλγάροι κι' Αρβανήτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί / Αράπηδες και άσπροι, με μια κοινήν ορμή», όπως ανέφερε στον Θούριο) αλλά και τους ίδιους τους Τούρκους, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτούς όλους τους μουσουλμάνους («Να σφάζωμεν τους λύκους, που στον ζυγόν βαστούν / και Χριστιανούς και Τούρκους, σκληρά τους τυραννούν», όπως χαρακτηριστικά συνέχιζε). Και για αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν μπορούμε να μιλήσουμε για ένα όραμα «ομοσπονδίας», αφού αυτό θα προϋπέθετε τη δημιουργία εθνικών κρατών: στην πραγματικότητα αυτή ήταν μια περιγραφή του οράματος του Ρήγα από συγγραφείς του Μεσοπολέμου, όπως ο Γιάνης Κορδάτος, όταν και το ζήτημα της βαλκανικής ομοσπονδίας σε επίπεδο κρατικών συνεργασιών είχε μπει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Αυτή βέβαια τη διαδικασία διαφοροποίησης των εθνικών βαλκανικών ελίτ την αντιμετώπισαν ήδη οι Φιλικοί, αφού οι τελευταίες, όπως και η ηγεσία της Φιλικής, έβλεπαν την εξέγερση των άλλων ως αντιπερισπασμό για την επιτυχία της δικής τους. Η περίεργη σύλληψη και εκτέλεση του απεσταλμένου του Υψηλάντη προς τον Ομπρένοβιτς, του Αριστείδη Παπά, υπονόμωσε την τελική συνεργασία Ελλήνων και Σέρβων· η δολοφονία του Βλαντιμίρεσκου από τους Φιλικούς έθεσε τέλος στη στρατιωτική συνεργασία

Ελλήνων και Μολδοβλάχων· ενώ και η συμμετοχή των Βουλγάρων δεν υπήρξε τόσο μαζική που να συμπαράσχει σε επανάσταση τις βουλγαρικές επαρχίες.

Έτσι η Ελληνική Επανάσταση μπορούμε να πούμε ότι πέρασε από τις εξής φάσεις. Κατά την πρώτη φάση, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης επέλεξε να ηγηθεί της έναρξης της στη Μολδοβλαχία παρότι αντιμετώπισε το δίλημμα εάν έπρεπε και ο ίδιος να κατέβει στην Πελοπόννησο. Η άρνηση του Τούντορ Βλαντιμιρέσκου να στηρίξει τον Υψηλάντη όταν διαπίστωσε την κακή οργανωτική κατάσταση του στρατού και η καταστολή της επανάστασης στη Μολδοβλαχία από τους Οθωμανούς μετατόπισαν γρήγορα το κέντρο της επανάστασης στις νότιες περιοχές της Βαλκανικής χερσονήσου, και κυρίως στην Πελοπόννησο, στη Στερεά και στο νησιωτικό αρχιπέλαγος. Η εξέγερση του Αλή πασά εναντίον της Πύλης από το καλοκαίρι του 1820 μέχρι και τον Ιανουάριο του 1822 υπήρξε καθοριστική για την επικράτηση των επαναστατών στις περιοχές αυτές, όπως και η απόσταση της Πελοποννήσου από το οθωμανικό κέντρο. Ωστόσο η Πελοπόννησος δεν ήταν πιο μακριά από τη Μολδοβλαχία ή ακόμη και από τον Λίβανο και τη Συρία, όπου επίσης η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέστειλε εξεγέρσεις εκείνη την περίοδο. Η επικράτηση της επανάστασης στην Πελοπόννησο πρέπει να ερμηνευτεί όχι μόνο με στρατιωτικούς, αλλά και με πολιτικούς όρους: η Πελοπόννησος είχε γνωρίσει δύο βενετοκρατίες και δύο τουρκοκρατίες, με τη δεύτερη να διαρκεί 100 περίπου χρόνια (από το 1715 μέχρι το 1821). Αυτό σήμαινε ότι για τους Οθωμανούς παρέμενε μια συνοριακή ευαίσθητη περιοχή, που για να διατηρήσουν τον έλεγχο της παραχώρησαν σημαντικά προνόμια αυτοδιοίκησης στους προκρίτους της περιοχής. Δύο Μωραγιάνηδες, χριστιανοί δηλαδή πρόκριτοι, βρίσκονταν στο πλευρό του Οθωμανού διοικητή στην Τρίπολη και συμμετείχαν ενεργά στη διακυβέρνηση του βιλαετιού. Αυτό το πολιτικό κεφάλαιο που συσώρευσαν οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου τον αιώνα αυτόν, η δυνατότητα δηλαδή να επιβάλλουν κανόνες διακυβέρνησης, αποτέλεσε ιδιαίτερα κρίσιμο παράγοντα στην επαναστατική διαδικασία: τη στρατιωτική αυτονομία από την οθωμανική επικράτεια, που την ευνοούσε η γεωμορφολογία της περιοχής, την ακολούθησε η πολιτική αυτονομία με την εγκαθίδρυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

Ωστόσο, την πρώτη περίοδο των στρατιωτικών επιτυχιών, με την άλωση της Τριπολιτσάς και τη νίκη του Κολοκοτρώνη στα Δερβενάκια, τη διαδέχθηκε ένας σκληρός ανταγωνισμός για τον έλεγχο των κέντρων εξουσίας, που οδήγησε κατά τα έτη 1824 και 1825 σε δύο εμφύλιους πολέμους. Στον πρώτο εμφύλιο η βασική σύγκρουση θα είναι μεταξύ των προκρίτων της Πελοποννήσου και των οπλαρχηγών, με ηγετική μορφή τον Κολοκοτρώνη. Βέβαια, η σύγκρουση ήταν πιο σύνθετη και θα πάρει τη μορφή της αντιπαράθεσης δύο κυβερνήσεων: της Κυβέρνησης του Κρανιδίου (η οποία εκπροσωπούσε τη συμμαχία των ισχυρών Πελοποννησίων προκρίτων όπως οι Λόντος, Ζαΐμης και Νοταράς με τους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς, σημαντικό μέρος των Πελοποννησίων όπως ο Παπαφλέσσας, και κυρίως τους Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Ιωάννη Κωλέττη, αρχηγούς του Αγγλικού και του Γαλλικού κόμματος) και της Κυβέρνησης της Τριπολιτσάς, που περιλάμβανε ένα τμήμα των Πελοποννησίων οπλαρχηγών (Κολοκοτρώνης, Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης, Νικηταράς), και ένα τμήμα των Πελοποννησίων προεστών (όπως ο Σωτήρης Χαραλάμπης, εκπρόσωπος των νέων τζακιών μετά το 1818). Οι Δεληγιανναίοι, λόγω του συμπεθεριού με τους Κολοκοτρωνάιους, κράτησαν αμυντική στάση. Στο πλευρό όμως του Κολοκοτρώνη θα συνταχθούν και δύο από τους σημαντικότερους οπλαρχηγούς της Στερεάς, ο Ανδρούτσος και ο Καραϊσκάκης, που βρίσκονταν σε διαρκή αντιπαράθεση με τους πολιτικούς αρχηγούς της Δυτικής και της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας: τον Κωλέττη και τον Μαυροκορδάτο αντίστοιχα. Ο πρώτος εμφύλιος θα λήξει με έναν συμβιβασμό του Κολοκοτρώνη με τους Ζαΐμη και Λόντο, που όμως ουσιαστικά θα σημαίνει την αδυναμία του πρώτου να αναλάβει εκτός από τη στρατιωτική και την πολιτική ηγεσία της Επανάστασης.

Ο δεύτερος εμφύλιος θα προκύψει από την αμφισβήτηση από την πλευρά των ισχυρών πλοιοκτητών των νησιών, με προεξάρχουσα την οικογένεια Κουντουριώτη, αλλά και από αυτή την πρόσκαιρη ισχυροποίηση των προκρίτων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου όπως ο Ζαΐμης, ο Λόντος και ο Νοταράς. Με τον προσεταιρισμό σημαντικών οπλαρχηγών της Στερεάς όπως ο Καραϊσκάκης, ο Γκούρας και ο Μακρυγιάννης, και την εξουδετέρωση (και εντέλει εξόντωση) του Ανδρούτσου και τη φυλάκιση του Κολοκοτρώνη, οι Υδραίοι θα συντρίψουν την αντίσταση των Πελοποννησίων. Ενώ, όμως, φαινόταν ότι η νίκη τους θα αποτελούσε μια οριστική επιβεβαίωση της ηγεμονικής τους θέσης τόσο σε πολιτικό επίπεδο (σε συνεργασία με τον φιλοάγγλο Μαυροκορδάτο και τον φιλογάλλο Κωλέττη) όσο και σε οικονομικό (έλεγχος των χρηματικών ροών από τα δάνεια που σύναψε η επαναστατική κυβέρνηση με τις αγγλικές τράπεζες), η εισβολή των αιγυπτιακών στρατευμάτων υπό τον Ιμπραήμ, γιο του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, άλλαξε εκ νέου τις πολιτικές ισορροπίες, αφού πλέον το κρίσιμο ζήτημα ήταν η επιβίωση της ίδιας της Επανάστασης.

Έτσι η Ελληνική Επανάσταση μπήκε σε μια νέα, τρίτη φάση, κατά την οποία, ενώ ο κίνδυνος της οριστικής καταστολής της ήταν ορατός, συμβάδισε με μια αλλαγή της αγγλικής και της ρωσικής πολιτικής απέναντί της με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης (άνοιξη του 1826), με το οποίο οι δύο

Μεγάλες Δυνάμεις αναλαμβάνουν διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ οθωμανικού κράτους και επαναστατών. Εάν, όπως είπαμε παραπάνω, για τη ρωσική διπλωματία ήταν ιδιαίτερα κρίσιμο να επιβεβαιώσει την ίδρυση μιας νέας ηγεμονίας στα Βαλκάνια, της σερβικής, και να θέσει υπό τον έλεγχό της τις παλαιές, της Βλαχίας και της Μολδαβίας, δημιουργώντας μια «ελεγχόμενη ζώνη» μεταξύ Οθωμανικής και Αυστριακής Αυτοκρατορίας, για την αγγλική διπλωματία ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να διασφαλίσει την πρωτοκαθεδρία της στις οδούς του μεσογειακού εμπορίου (η Αγγλία είχε ήδη καταλάβει τα Επτάνησα μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων) και γι' αυτό η πιθανότητα ίδρυσης μιας ελληνικής κρατικής οντότητας δεν μπορούσε να αφεθεί στην τύχη. Στην πραγματικότητα, το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης εκκινεί μια διαδικασία ανταγωνισμού για το ποια από τις δύο Μεγάλες Δυνάμεις θα θέσει υπό την έλεγχό της το νέο κράτος που θα δημιουργηθεί στον Νότο της ελλαδικής χερσονήσου. Ο ανταγωνισμός αυτός οδήγησε στην υπογραφή της Συνθήκης του Άκκερμαν (1826), στη ναυμαχία του Ναβαρίνου (Οκτώβριος 1827) και τελικά στην υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου 1830, με το οποίο η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία αναγνώριζαν την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Σε μεγάλο βαθμό, η κίνηση αυτή της Αγγλίας και της Γαλλίας ήταν το αποτέλεσμα της νίκης των Ρώσων στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829 και της υπογραφής της Συνθήκης της Αδριανούπολης. Ο κίνδυνος το νέο κράτος να τεθεί υπό ρωσικό έλεγχο (ο Καποδίστριας είχε ήδη αναλάβει καθήκοντα κυβερνήτη στα τέλη του 1828) οδήγησε τις δυτικές αποικιακές δυνάμεις να προσαρμόσουν γρήγορα τη στρατηγική τους και να μπουν στο παιχνίδι της διεκδίκησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα έναν νέο εμφύλιο, αυτή τη φορά μεταξύ των εκπροσώπων του Αγγλικού και του Γαλλικού κόμματος εναντίον του Καποδίστρια, που θα έχει ως αποτέλεσμα τη δολοφονία του κυβερνήτη και την αντικατάστασή του από έναν βασιλιά: τον Όθωνα, γιο του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας. Ο Όθωνας τυπικά είχε την έγκριση και των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, μέχρι και την κήρυξη όμως του Κριμαϊκού Πολέμου επέλεγε ως πρωθυπουργούς ηγέτες του Αγγλικού ή του Γαλλικού κόμματος.

12.5.3.1 Σύγκριση των εθνικών κινημάτων του πρώτου κύματος

Οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ των δύο εθνικών κινημάτων του πρώτου αυτού επαναστατικού κύματος στα Βαλκάνια είναι ιδιαίτερα σημαντικές και μπορούν να φωτίσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Οι ομοιότητες μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

α) Και στα δυο επαναστατικά εθνικά κινήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικός ο ρόλος των προκρίτων (κοτζαμπάσηδων και κνέζων) και κλεφταρματολών (κάπων και χαϊντούκων), που συνήθως ήταν εξαρτημένοι από τους πρώτους. Τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στο πασαλίκι του Βελιγραδίου (στις δύο άκρες, όπως τονίσαμε, των βαλκανικών συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), τα προνόμια αυτοδιοίκησης που είχαν δοθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία για να εμποδίσουν την ανακατάληψη των περιοχών αυτών από Βενετούς και Αψβούργους, αντίστοιχα, έδωσαν τη δυνατότητα μιας συνεχούς πολιτικής δραστηριότητας στους τοπικούς προκρίτους. Ειδικά οι *Πελοποννήσιοι χριστιανοί κοτζαμπάσηδες* είχαν τη δυνατότητα να εκπροσωπούνται απευθείας στην ίδια την Κωνσταντινούπολη με δικούς τους απεσταλμένους (βεκίληδες: vekil = αντιπρόσωπος), με συνέπεια τη δημιουργία ισχυρών δικτύων επιρροής που πολλές φορές καθόριζαν ακόμη και τον διορισμό του τοπικού Οθωμανού διοικητή (βαλή). Προεπαναστατικά, η πολιτική ισχύς που συσσώρευσαν Πελοποννήσιοι «Μωραγιάνηδες» (από το *Mora áyan*: δηλαδή οι δύο ισχυροί χριστιανοί πρόκριτοι που λειτουργούσαν ως σύμβουλοι του διοικητή στην Τρίπολη) είχε ως αποτέλεσμα και την ανάπτυξη ενός πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ τους, που κάποιες φορές οδήγησε ακόμη και στην αλληλοεξόντωσή τους: για παράδειγμα, ο Ιωάννης Δεληγιάννης, ο μεγάλος προεστός της Καρύταινας, φαίνεται ότι έπαιξε ρόλο στην εξόντωση του μεγάλου του αντιπάλου Σωτηράκη Λόντου, προεστού της Βοστίτσας (Αιγίου) το 1812, για να απαντήσει με το ίδιο νόμισμα ο γιος του τελευταίου Ανδρέας με τον φόνο του Δεληγιάννη το 1816. Ο ανταγωνισμός αυτός οδήγησε στην ανάδυση νέων ισχυρών οικογενειών όπως αυτή του Σωτήρη Χαραλάμπη, της οικογένειας Περρούκα και της οικογένειας των Ρούφων. Ο ανταγωνισμός αυτός, όμως, ήταν ένδειξη πολιτικής ισχύος των προκρίτων και όχι ένδειξη αδυναμίας: και αυτό μπορεί να το δει κάποιος στη δημιουργία της Πελοποννησιακής Γερουσίας, που αποτέλεσε σημαντική καμπή στη διαμόρφωση πολιτικών θεσμών κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Από την άλλη, μέσα από τις τάξεις των *Σέρβων κνέζων* αναδείχθηκαν οι δύο ηγετικές μορφές του εθνικού κινήματος, ο Καραγιώργης Πέτροβιτς και ο Μίλος Ομπρένοβιτς. Και στην περίπτωση αυτή είχαμε ανταγωνισμό υπερίσχυσης με τη δολοφονία του πρώτου από τον δεύτερο. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, στην περίπτωση

της Πελοποννήσου ο στρατιωτικός ηγέτης της Επανάστασης, ο Κολοκοτρώνης, που ήταν παλαιός κάπος (εξαρτημένος δηλαδή αρματολός της οικογένειας Δελιγιάννη), θα έρθει σε ρήξη με τους πρώην εργοδότες του – μια ρήξη που είχε τις ρίζες της στην επιλογή των Πελοποννήσιων προκρίτων να στηρίζουν την εξόντωση των κλεφτών το 1806, που είχε εισηγηθεί η αγγλική πολιτική στους Οθωμανούς, για να μην υπάρξει κίνδυνος απόσχισης σε περίπτωση γαλλικής κατοχής των Επτανήσων. Αντίθετα, οι χαϊντούκοι στη σερβική περίπτωση δεν αμφισβήτησαν την εξουσία των δύο πολιτικών αρχηγών.

β) Μια δεύτερη ομοιότητα αφορά την εμφάνιση προεπαναστατικά και στα δύο εθνικά κινήματα μιας ομάδας διανοουμένων που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην επεξεργασία της εθνικής ταυτότητας και αντιστοιχίστηκε με το ευρύτερο κίνημα του *Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*. Θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι στους πιο σημαντικούς από αυτούς υπήρχαν δύο κοινά χαρακτηριστικά: η εκκίνηση του κινήματος έγινε από μορφωμένους κληρικούς που υιοθέτησαν ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Νικηφόρος Θεοτόκης στην ελληνική περίπτωση, ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς, υπουργός Παιδείας του Καραγεώργη Πέτροβιτς στη σερβική) και κορυφώθηκε από διανοουμένους που ήταν εγκατεστημένοι σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (ο Αδαμάντιος Κοραής στο Παρίσι, ο Βουκ Κάραζιτς στη Βιέννη).

γ) Μια τρίτη ομοιότητα σχετίζεται με τον ρόλο των *Ναπολεόντειων Πολέμων* στην εκκίνηση αυτών των εθνικών κινήματων. Η ρήξη στις σχέσεις Γαλλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1798, η Συνθήκη του Τιλσίτ μεταξύ Ρωσίας και Γαλλίας το 1807 και κυρίως ο ρωσοτουρκικός πόλεμος των ετών 1806-1812 με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου να τον ολοκληρώνει είναι σαφές ότι έπαιξαν ρόλο στην ανάπτυξη του αγώνα των Σέρβων. Χωρίς την καταλυτική επίδραση της Συνθήκης του Βουκουρεστίου του 1812, που προετοίμασε το έδαφος για πρώτη φορά μετά από αιώνες στον χώρο των οθωμανικών Βαλκανίων για τη δημιουργία μιας νέας ηγεμονίας, της Σερβίας, θα ήταν αδύνατη η ανακήρυξη της σερβικής πολιτικής αυτονομίας. Από την άλλη, όπως είπαμε, η πρώτη επαναστατική απόπειρα του Ρήγα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κατάληψη των Επτανήσων από τον Ναπολέοντα. Αλλά και το επαναστατικό σχέδιο της Φιλικής Εταιρείας, που υπήρξε τελικά επιτυχές, συνδέεται επίσης με τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Είναι πολύ λίγο γνωστό ότι ο πρώτος πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό (και κυρίως η συνάντηση του Σκουφά με τον Ξάνθο) σχηματίστηκε όταν μια ομάδα Ελλήνων οπλαρχηγών που είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Σέρβων (και επομένως των Ρώσων) στη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου ταξίδεψε στην Αγία Πετρούπολη για να πληρωθεί τα δεδουλευμένα. Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας το 1814 λαμβάνει χώρα ανάμεσα στις δύο ήττες του Ναπολέοντα: στη Μάχη των Εθνών στη Λεινία το 1813 και στη μάχη στο Βατερλό το 1815. Αλλά και η επέκταση των δικτύων της, όπως είδαμε, συνδέεται με την ίδρυση της Ιεράς Συμμαχίας που, παρότι είχε ως στόχο την καταστολή των εθνικών κινήματων, ο χριστιανικός της χαρακτήρας (θυμίζουμε ότι ήταν «ιερά» γιατί για πρώτη φορά συνασπίστηκαν η ορθόδοξη Ρωσία, η καθολική Αυστρία και η προτεσταντική Πρωσία) αναζωπύρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων επαναστατών ότι η χριστιανική Ευρώπη θα βοηθούσε μια επανάσταση εναντίον του αλλόθρησκου Οθωμανού δυνάστη.

δ) Μια τέταρτη σημαντική ομοιότητα ήταν ο κρίσιμος ρόλος ισχυρών τοπαρχών που ενίσχυαν τις φυγόκεντρες τάσεις μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η εμπλοκή του Βόσνιου *Οσμάν Πασβάνογλου* στην εξέγερση των Σέρβων –ενός πασά που είχε εξεγερθεί εναντίον του οθωμανικού κέντρου, αλλά από το 1799 είχε αναγνωριστεί από τον Σελίμ Γ΄ ως πασάς του Βιδινίου– ήταν καθοριστική για την επιτυχή εξέλιξη του σερβικού εθνικού κινήματος στο ξεκίνημά του. Ο Πασβάνογλου έστειλε 1.000 δικούς του στρατιώτες στο Βελιγράδι υπό τον Γκουσάντζαλι Χαλίλ πασά για να παράσχει βοήθεια υποτίθεται στους νταήδες γενίτσαρους του πασαλίκιού, οι οποίοι παλαιότερα ήταν σύμμαχοί του. Οι γνώμες για τη στάση αυτού του σώματος διίστανται. Είναι βέβαιο, όμως, ότι το 1805 ο Γκουσάντζαλι Χαλίλ πασάς πολέμησε στο πλευρό των Σέρβων επαναστατών υπό τον Καραγεώργη Πέτροβιτς και εναντίον των κυβερνητικών στρατευμάτων. Ο Πασβάνογλου, παραδόξως, χαιρέτησε τις νίκες αυτές, πιθανόν θεωρώντας ότι η ήττα των Οθωμανών θα ευνοούσε την επέκταση της παραδουνάβιας δικής του επικράτειας που έφτανε από το Βιδίني μέχρι τη Βάρνα. Όταν, όμως, θα διαπιστώσει ότι πολλοί στρατιώτες του Γκουσάντζαλι αυτομολούσαν προς την πλευρά των Σέρβων, θα αλλάξει στάση. Έτσι, παρότι μέχρι τότε είχε

ακολουθήσει μια πολιτική παραχωρήσεων προς τους χριστιανούς υπηκόους του (παρέχοντάς τους τοπική αυτοδιοίκηση, εγγυώμενος τη διατήρηση του ύψους των φόρων και υποστηρίζοντας την κατασκευή εκκλησιών), θα κατηγορήσει μια ομάδα χριστιανών του Βιδινίου, όπως και τον τοπικό μητροπολίτη Καλλίνικο, για συνεργασία με τους Σέρβους επαναστάτες στην εξέγερση της 16ης Ιανουαρίου 1806. Για αντίποινα θα προχωρήσει σε μαζικές εκτελέσεις, δεν θα μπορέσει όμως να παίξει σημαντικό ρόλο στην τελική καταστολή του κινήματος, αφού θα πεθάνει τον επόμενο χρόνο, το 1807. Η παλινδρομική πολιτική του Πασβάνογλου μεταξύ γενιτσάρων και επαναστατών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την επικράτηση του σερβικού εθνικού κινήματος. Αξίζει, άλλωστε, να τονίσουμε ότι ήταν και προσωπικός φίλος του Ρήγα, τον οποίο προσπάθησε να σώσει από τα χέρια των Οθωμανών χωρίς επιτυχία. Ο Ρήγας τον αναφέρει στον *Θούριό* του με τους χαρακτηριστικούς στίχους, που παραπέμπουν ακριβώς στις ιδιόμορφες σχέσεις του με τους χριστιανούς ραγιάδες: «Τι στέκεις Πασβαντζιόγλου, τόσον εκστατικός; / Τεινάζου στο Μπαλκάνι, φώλιασε σαν αητός / Τους μπούφους, τους κοράκους καθόλου μην ψηφάς / με τον ραγιά ενώσου, εάν θέλεις να νικάς».

Αντίστοιχη ήταν και η περίπτωση του *Αλή πασά των Ιωαννίνων* που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την επικράτηση του ελληνικού εθνικού κινήματος. Ο Αλή είχε καταγωγή από το Τεπελένι. Ως Μπέκτας είχε κρατήσει μια ανεξίθρησκη στάση απέναντι σε χριστιανούς, μουσουλμάνους και Εβραίους. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, ακολουθούσε μία σκληρή πολιτική απαλλοτριώσεων ιδιοκτησιών είτε ολόκληρων χωριών είτε αρματολικιών, ενώ προσπάθησε να καταβάλει τις ένοπλες ομάδες των Σουλιωτών με πολύχρονες εκστρατείες εναντίον τους, παρότι πολλούς από αυτούς τους φιλοξενούσε στην αυλή του. Ο Αλή στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα είχε καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του το σύνολο σχεδόν του ελλαδικού χώρου: ο ίδιος, ως διοικητής του βιλαετιού των Ιωαννίνων και μπεηλέρμπεης της Ρούμελης, είχε πετύχει να διορίσει τον ένα του γιο, τον Μουχτάρ, διοικητή στη Θεσσαλία και τον άλλο του γιο, τον Βελή, διοικητή στην Πελοπόννησο. Την ίδια στιγμή είχε έρθει σε σύγκρουση με τους πασάδες της Βόρειας Αλβανίας – μια ενδοαλβανική σύγκρουση που αφορούσε τη διαφοροποίηση μεταξύ Αλβανών Γκέκηδων (στον Βορρά) και Τόσκηδων (στον Νότο). Η εξέγερση του Αλή από το καλοκαίρι του 1820 μέχρι τον Γενάρη του 1822 υπήρξε καθοριστική για τον αποπροσανατολισμό της οθωμανικής πολιτικής και στρατηγικής και την επικράτηση των Ελλήνων επαναστατών στον Νότο. Τα εθνικά κινήματα των Σέρβων και των Ελλήνων πέτυχαν να εκμεταλλευτούν το κενό εξουσίας που δημιούργησε η δράση αυτών των μεγάλων τοπαρχών, μετατρέποντας το αίτημα για περιφερειακή αυτονομία σε αίτημα για εθνική ανεξαρτησία.

ε) Τέλος, ο συντονισμός της πολιτικής του Μίλος Ομπρένοβιτς με τη ρωσική εξωτερική πολιτική ήταν κάτι παραπάνω από ορατός, και η επιλογή του να μη στηρίξει στρατιωτικά την Ελληνική Επανάσταση ήταν, σε μεγάλο βαθμό, συνέπεια όχι μόνο ρεαλιστικής επιλογής, αλλά και συντονισμένη με την επιλογή του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ να μην εισβάλει στις παραδουνάβιες ηγεμονίες τον Μάρτιο του 1821. Στην ελληνική περίπτωση, η ξένη επέμβαση ήταν ακόμη πιο εκκωφαντική κυρίως μέσα από τη δράση του Αγγλικού, του Γαλλικού και του Ρωσικού κόμματος. Επιπροσθέτως, η πρώτη φάση της Σερβικής Επανάστασης πνίγηκε στο αίμα από τους Οθωμανούς το 1813 και οι Έλληνες γνώρισαν συντριπτικές ήττες από τους Αιγυπτίους του Μοχάμεντ Άλη το 1826 στην Πελοπόννησο. Και όμως, παρά τις στρατιωτικές ήττες τους, τα δύο εθνικά κινήματα κατάφεραν να δημιουργήσουν τις πολιτικές προϋποθέσεις για την τελική επιτυχία τους. Κάποιοι θεωρούν ότι αυτή η επιτυχία συνίσταται μόνο στο στοιχείο της εμπόλεμης ανθεκτικότητας: ότι δηλαδή, ακόμη και αν ηττώντο πλήρως, η επανεμφάνιση ενός εμπόλεμου εθνικού κινήματος θα ήταν πολύ πιθανή. Παρότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να αποκλειστεί, τα εθνικά κινήματα των Σέρβων και των Ελλήνων κατάφεραν κυρίως να επιφέρουν εσωτερικά ρήγματα στη διεθνή πολιτική σκηνή. Οι Σέρβοι, ακροβατώντας μεταξύ αυστριακής και ρωσικής πολιτικής, μετασχημάτισαν μια εξέγερση εναντίον των γενιτσάρων του πασαλίκιου του Βελιγραδίου σε εθνική επανάσταση, ενώ οι Έλληνες, διασπώντας το κοινό μέτωπο Αυστριακών και Ρώσων στην Ιερά Συμμαχία, θα επαναφέρουν την πολιτική της Ρωσίας στην εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης, δηλαδή στην πολιτική προστασίας απέναντι στους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς των οθωμανικών Βαλκανίων, προκαλώντας μια μακροχρόνια σύγκρουση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας με την Αγγλία (και τη Γαλλία) που οδήγησε πρακτικά στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Αυτή η δυνατότητα των

«μικρών εθνών» να αναδιατάσουν τους συσχετισμούς δύναμης στο μεγάλο παιχνίδι της νεωτερικότητας αναδυόταν πρώτη φορά με τόση ένταση στην ιστορία των διεθνών σχέσεων.

Βέβαια είναι εξαιρετικά σημαντικό να συγκρίνουμε και τις διαφορές μεταξύ των δύο εθνικών κινημάτων, αυτού του πρώτου επαναστατικού κύματος που έπληξε τα οθωμανικά Βαλκάνια.

α) Η ριζοσπαστικοποίηση των ηγετικών ελίτ

Όπως είδαμε, οι κνέζοι στο πασαλίκι του Βελιγραδίου θα υποστούν τις ωμότητες της δράσης των γενιτσάρων, ενώ οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου, εκτός από τις άγριες εσωτερικές αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό τους, θα υποστούν πλήγματα (δημεύσεις περιουσιών, εκτελέσεις, αύξηση φορολογίας) από τις πολιτικές συγκεντρωτισμού που άσκησε ο σουλτάνος Μαχμούτ στα τέλη της δεκαετίας του 1810. Η άνοδος νέων τζακιών θα αποτελέσει έναν πρόσθετο παράγοντα πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης για τις παραδοσιακά ισχυρές οικογένειες προκρίτων της Πελοποννήσου, ενώ η οικονομική κρίση που θα προκληθεί από το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων θα ενεργοποιήσει παρόμοιες διεργασίες στα νησιά, όπου οι άνεργοι ναυτικοί θα εξαναγκάσουν, ακόμη και όταν δεν το θέλουν, τους ισχυρούς πλοιοκτήτες να μπουν στην Επανάσταση.

β) Εμφύλιοι πόλεμοι

Στο σημείο, όμως αυτό, δηλαδή στη ριζοσπαστικοποίηση των ηγετικών ελίτ στις δύο περιπτώσεις εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, θα μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς και τη μεγάλη διαφορά μεταξύ τους: το γεγονός ότι αυτή η ισχυρή κοινωνική και πολιτική διαφοροποίηση του ελληνικού εθνικού κινήματος (πρόκριτοι, αγρότες, εφοπλιστές, ναύτες, έμποροι, Φαναριώτες) οδήγησε σε δύο εμφύλιους πολέμους (θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε εμφύλια σύγκρουση και αυτήν που οδήγησε στη δολοφονία του πρώτου κυβερνήτη, του Ιωάννη Καποδίστρια). Στον πρώτο εμφύλιο πόλεμο από αυτούς αντιπαρατέθηκαν οι πρόκριτοι της Πελοποννήσου με τους ηγέτες των οπλαρχηγών, και κυρίως τον Κολοκοτρώνη, στη δεύτερη οι νικητές πρόκριτοι της πρώτης σύγκρουσης κατατροπώθηκαν από τους οπλαρχηγούς της Στερεάς, που όμως τους χρηματοδότησαν οι εφοπλιστές των νησιών. Βέβαια, οι τελευταίοι δεν πρόλαβαν να παγιώσουν την πολιτική τους ηγεμονία: η εισβολή των αιγυπτιακών στρατευμάτων στην Πελοπόννησο λίγο έλειψε να καταστείλει ολοκληρωτικά την επανάσταση. Αντίθετα, παρότι η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη φάση της σερβικής εξέγερσης χαρακτηρίστηκε από την εξόντωση του Καραγιώργη από τον Μίλος Ομπρένοβιτς, η απλοποιημένη δομή μιας κοινωνίας, η οποία βασιζόταν πάνω στους μικρούς καλλιεργητές, δεν προκάλεσε αμφισβήτηση των κυρίαρχων επιλογών της ηγετικής ελίτ.

γ) Εμφύλιοι πόλεμοι και το πρόβλημα της γης

Εάν κάποιος ήθελε να αποκωδικοποιήσει τις εμφύλιες συγκρούσεις στην ελληνική περίπτωση, πέραν των πολιτικών φιλοδοξιών των επιμέρους τμημάτων της ηγετικής ελίτ, το μεγάλο πρόβλημα που έπρεπε να επιλυθεί ήταν η επιβεβαίωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μικρών αγροτών πάνω στη γη που καλλιεργούσαν. Όπως αναφέραμε ήδη, το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα βασιζόταν στην αρχή ότι η κυριότητα της γης ανήκει στον Σουλτάνο, ο οποίος παραχωρεί στους υπηκόους του μόνο δικαιώματα χρησικτησίας (*tasarruf*). Οι διαδικασίες επέκτασης, όμως, της μορφής του τσιφλικιού άλλαξαν τα δεδομένα, θέτοντας σε επισφάλεια τα δικαιώματα χρήσης της γης. Η Πελοπόννησος, και γενικά η νότια πλευρά της ελλαδικής χερσονήσου, σε αντίθεση με το πασαλίκι του Βελιγραδίου, ενεπλάκη στις διαδικασίες ανάπτυξης του θαλάσσιου εμπορίου είτε στην περίοδο μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή είτε στην εποχή των Ναπολεόντειων Πολέμων. Οι εξαγωγές σιταριού από το λιμάνι της Πάτρας κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα διπλασιάστηκε σε όγκο και τετραπλασιάστηκε σε αξία, από τη στιγμή που οι Έλληνες πλοιοκτήτες έσπαζαν του εμπάργκο του αγγλικού στόλου στα γαλλοκρατούμενα λιμάνια της Μεσογείου. Η μεγάλη ζήτηση σε αγροτικά προϊόντα, και κυρίως σε σιτηρά, είχε ως αποτέλεσμα στην επέκταση της μορφής των μονοκαλλιεργειών, οι οποίες κατέστησαν τους αγρότες περισσότερο εκτεθειμένους στην παγκόσμια αγορά. Το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, λοιπόν, δεν επηρέασε μόνο τους πλοιοκτήτες στα νησιά, αλλά είχε αλυσιδωτές επιπτώσεις στον κόσμο των αγροτικών κοινοτήτων: η πτώση της ζήτησης εξέθεσε τους αγρότες

στον κίνδυνο απαλλοτρίωσης της γης τους. Στην επανάσταση ο κόσμος της αγροτικής κοινότητας κινήθηκε ενιαία: οι πρόκριτοι απειλούνταν από την αμφισβήτηση του διαμεσολαβητικού τους ρόλου από την πλευρά του κράτους· οι αγρότες απειλούνταν από την επισφάλεια των δικαιωμάτων χρησικτησίας. Η επανάσταση τόσο για τους πρώτους όσο και για τους δεύτερους ήταν μια ευκαιρία να λύσουν το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν, αλλά εξαναγκάστηκαν σε έναν μεγάλο συμβιβασμό. Οι πρώτοι, οι πρόκριτοι, νίκησαν στον πρώτο εμφύλιο, αλλά ηττήθηκαν στον δεύτερο, και αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με τον ενισχυμένο ρόλο που είχαν αναλάβει παλιοί Φαναριώτες, όπως ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης, και φυσικά οι νησιώτες πλοιοκτήτες. Οι δεύτεροι, οι αγρότες, εκπροσωπούμενοι ως έναν βαθμό από τους οπλαρχηγούς, και κυρίως τον Κολοκοτρώνη, στον πρώτο εμφύλιο θα αντιδράσουν έντονα όταν μάθουν ότι για τη λήψη των δύο μεγάλων δανείων από τις βρετανικές τράπεζες είχαν μπει ως εγγύηση οι απελευθερωμένες από τους Οθωμανούς γαίες – τις οποίες φυσικά προσδοκούσαν να ιδιοποιηθούν. Η επανάσταση όμως και για αυτούς οδήγησε επίσης σε έναν μεγάλο συμβιβασμό: οι γαίες αυτές κηρύχθηκαν «εθνικές», με συνέπεια το νεοσύστατο κράτος να κατέχει τα δικαιώματα κυριότητας αλλά να παραχωρεί τη χρήση στους καλλιεργητές εάν πλήρωναν τη δεκάτη. Κατά κάποιον τρόπο μέχρι το 1871, όταν η κυβέρνηση Κουμουνδούρου παραχώρησε οριστικά τις γαίες αυτές στους καλλιεργητές, υπήρξε μια άτυπη παράταση του οθωμανικού καθεστώτος πάνω στη γη, διασφαλίζοντας έμμεσα τα επισφαλή ιδιοκτησιακά δικαιώματα των αγροτών.

Από την άλλη πλευρά, και στη σερβική περίπτωση η μορφή της μικρής ιδιοκτησίας παρέμεινε κυρίαρχη στο πασαλίκι του Βελιγραδίου. Οι εμπορικές σχέσεις με την Αυστρία (μην ξεχνάμε την ιδιότητα του Καραγεώργη ως εμπόρου χοίρων) δεν είχαν ως αποτέλεσμα μια κοινωνική διαφοροποίηση τέτοια που να επιτρέπει τη συγκέντρωση κεφαλαίου και την εμφάνιση γηγενών αστικών στοιχείων, όπως έγινε με την αστικοποίηση των δραστηριοτήτων των Πελοποννήσιων προκρίτων ή την ενίσχυση της τάξης των πλοιοκτητών στα ελληνικά νησιά.

δ) Οι εμφύλιοι και το πρόβλημα της πολιτικής εξουσίας

Εκτός, όμως, από το πρόβλημα της γης, η εξέλιξη των εμφύλιων πολέμων σηματοδοτεί και μία ακόμη διαφορά με τη σερβική περίπτωση. Στην Ελληνική Επανάσταση αυτό που προσπάθησε να κάνει ο Κολοκοτρώνης στον πρώτο εμφύλιο ήταν να αναδειχθεί από στρατιωτικό σε πολιτικό ηγέτη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αποτυχία του είναι η αδυναμία σε μια τόσο πολύπλοκη κοινωνική δομή να επιβληθεί ένα είδος πολιτικού βοναπαρτισμού – αν και ο όρος θα εισαχθεί για να περιγράψει ως γνωστόν μια μεταγενέστερη περίπτωση έκτακτης πολιτικής ανάγκης, αυτή της ανάληψης της εξουσίας στη Γαλλία από τον Ναπολέοντα Γ΄ Βοναπάρτη μετά την Επανάσταση του 1848. Αντίθετα, η απλοποιημένη δομή της σερβικής κοινωνίας επέτρεψε στους Καραγεώργη και Ομπρένοβιτς να αποτελέσουν ταυτόχρονα τόσο τους πολιτικούς όσο και τους στρατιωτικούς ηγέτες της σερβικής εξέγερσης. Είναι πολύ ενδιαφέρον από την άποψη αυτή ότι οι δύο αυτές οικογένειες, αποτέλεσαν και τις δυναστικές οικογένειες της χώρας: η Σερβία είναι η μόνη χώρα στα Βαλκάνια που είχε «ιθαγενείς» δυναστείες. Αντίθετα, αν και η αποτυχία του Κολοκοτρώνη να μετατραπεί σε πολιτικό ηγέτη δεν απέτρεψε την ανάθεση στον φιλορώσο επίσης Καποδίστρια της θέσης του κυβερνήτη με υπεραρμοδιότητες, η όξυνση των πολιτικών σχέσεων με το Αγγλικό και το Γαλλικό κόμμα θα οδηγήσει στη δολοφονία του και στην εισαγωγή ενός Βαυαρού μονάρχη με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Τέλος, πέρα από τις επαναστατικές ομοιότητες και διαφορές, πρέπει να εντοπίσουμε και έναν μετεπαναστατικό συγχρονισμό των δύο εθνικισμών, αποτέλεσμα του μετασχηματισμού τους από «διαφωτιστικούς» σε «ρομαντικούς»: τον συγχρονισμό των Μεγάλων Ιδεών σε Ελλάδα και Σερβία. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον ότι οι δύο πρώτες κρατικές ολοκληρώσεις, Ελλήνων και Σέρβων, διατυπώνουν ταυτόχρονα το πρόγραμμα των δικών τους Μεγάλων Ιδεών. Το 1844 είναι η χρονιά που ο *Ιωάννης Κωλέττης*, ένας Βλάχος από το Συρράκο της Ηπείρου και αρχηγός του Γαλλικού κόμματος θα διατυπώσει τον ορισμό της *Μεγάλης Ιδέας* όχι τόσο ως αλυστωτικό πρόγραμμα, όσο ως εκπολιτιστικό σχέδιο των λαών της οθωμανικής Ανατολής. Βέβαια, ο Κριμαϊκός Πόλεμος θα δώσει την ευκαιρία στον τότε βασιλιά Όθωνα να μετασχηματίσει το εκπολιτιστικό πρόγραμμα σε αλυστωτικό: θα το πληρώσει όμως πολύ ακριβά με την αποπομπή του από την Ελλάδα, η οποία προοδευτικά αλλά σταθερά προσδενόταν στο άρμα των δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Αγγλίας, η οποία και θα τον αντικαταστήσει με τον Γεώργιο Α΄ της δυναστείας των Γλύμπουργκ. Την ίδια χρονιά, το 1844, και ο πρωθυπουργός της Σερβίας *Ιλία Γκαράσανιν* θα

διατυπώσει επίσης το *Μεγάλο Σχέδιο* (*Načertaniye*) του σερβικού εθνικισμού: την πολιτική ενότητα δηλαδή των Νότιων Σλάβων της δυτικής Βαλκανικής χερσονήσου, που παλαιότερα το είχαν διατυπώσει ως πολιτισμικό κυρίως πρόγραμμα ενοποίησης τόσο Σέρβοι (Βουκ Κάραζιτς) όσο και Κροάτες (Λιούντεβιτ Γκάι) διανοούμενοι. Για τους Έλληνες το μεγάλο εμπόδιο για την επέκταση προς βορρά ήταν το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που μέχρι τότε το ακολουθούσαν έστω με τροποποιήσεις η Αγγλία και η Γαλλία, για τους Σέρβους το μεγάλο εμπόδιο ήταν η επιθυμία των Αυστριακών να κατέλθουν προς νότο. Η κρίση του Ανατολικού Ζητήματος (1875-1878) επέτρεψε στους Αυστριακούς να καταλάβουν τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, αναγκάζοντας τον σερβικό εθνικισμό να εγκαταλείψει προσωράς τα σχέδια ενοποίησης με Κροάτες και Σλοβένους και να διεκδικήσει σλαβόφωνους πληθυσμούς προς νότο και ανατολάς. Αυτό όμως τον έφερε σε αντιπαράθεση με τον βουλγαρικό εθνικισμό, που επίσης κατάφερε να ολοκληρωθεί κρατικά με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και θεωρούσε ότι αυτοί οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί αποτελούσαν τη βάση της επέκτασής του στην υπόλοιπη Μακεδονία και Θράκη. Αυτός ήταν και ο λόγος της αντιπαράθεσης με τον ελληνικό εθνικισμό: η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου το 1881 ως αποτέλεσμα των συμφωνιών του Συνεδρίου του Βερολίνου οδήγησαν στην επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους στον Όλυμπο, μεγαλώνοντας τις φιλοδοξίες του για ενσωμάτωση επίσης της Μακεδονίας και της Θράκης. Συνεπώς, στον ίδιο χώρο θα έρθουν αντιμέτωποι οι τρεις εθνικισμοί, διεκδικώντας τους σλαβόφωνους πληθυσμούς του: η διαλεκτολογική εγγύτητα όμως των πληθυσμών αυτών με τους Βουλγάρους καθιστούσε τον βουλγαρικό εθνικισμό πιο επικίνδυνο αντίπαλο και για τους Σέρβους και για τους Έλληνες. Και ο μεγάλος αντίπαλος για τη διανομή των εδαφών της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν ο βουλγαρικός εθνικισμός ([Χάρτης 12.1](#)).

Χάρτης 12.1 Οι Μεγάλες Ιδέες των βαλκανικών εθνικών κρατών στα προεόρτια των Βαλκανικών Πολέμων, από Th. Weinreb. (Πηγή: Carnegie Endowment for International Peace (Division of Intercourse and Education: Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, 1914, σ. 38)

12.5.3.2 Το μοντέλο της κατάρρευσης των αυξανόμενων προσδοκιών

Πριν, όμως, προχωρήσουμε στην ανάλυση του δεύτερου κύματος εθνικών κινημάτων, η εξέλιξη των εθνικισμών του πρώτου κύματος σε σχέση με τους Ναπολεόντειους Πολέμους και η ιδεολογική τους αναφορά στη Γαλλική Επανάσταση ήγειραν πολλά θεωρητικά ζητήματα για την έναρξη και την ιδιαιτερότητα των επαναστάσεων στα οθωμανικά Βαλκάνια. Η έκδοση του εμβληματικού βιβλίου του Γιάνη Κορδάτου *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* το 1924, στα μεθεόρτια της Μικρασιατικής Καταστροφής και του τέλους της ελληνική Μεγάλης Ιδέας έθεσε το ζήτημα του κοινωνικού (δηλαδή «αστικού») χαρακτήρα της Ελληνική Επανάστασης απέναντι στην κλασική θέση του ελληνικού ιστορισμού του 19ου αιώνα (Ζαμπέλιος, Παπαρηγόπουλος, Λάμπρος, Καρολίδης) ότι επρόκειτο περί «εθνικής επανάστασης». Η συζήτηση αυτή είχε σαφείς πολιτικές διαστάσεις κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, και μία προσπάθεια να συντεθούν οι δύο απόψεις, ή μάλλον να γίνει μια υπέρβαση των αδιεξόδων στις οποίες οδηγούσαν, ήταν η πρόταση να εφαρμοστούν στην περίπτωση της Ελληνικής και της Σερβικής Επανάστασης.

Η κυρίαρχη ερμηνεία για τις δύο επαναστάσεις, και ειδικά για την Ελληνική, επικεντρωνόταν στο γεγονός ότι ήταν το αποτέλεσμα μιας γραμμικής πορείας, κατά την οποία την κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήρθαν να την εντείνουν η επίδραση των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και η άνοδος των εμπορικών αστικών στρωμάτων μετά το 1770. Με κάποιον τρόπο το μοντέλο αυτό επαναλαμβάνει την κυρίαρχη ερμηνεία της Γαλλικής Επανάστασης και του γαλλικού Διαφωτισμού ως αποτελεσμάτων της κυριαρχίας της αστικής τάξης. Ήδη, όμως, στην περίπτωση της Γαλλικής Επανάστασης, αυτή η μαρξιστικού τύπου ανάλυση με βάση την έννοια της αστικής ηγεμονίας αμφισβητήθηκε από σύγχρονους Γάλλους ιστορικούς όπως ο Φρανσουά Φυρέ με βάση την κριτική που είχε ασκήσει στο σχήμα ένας διάσημος Γάλλος φιλελεύθερος του 19ου αιώνα: ο Αλέξις ντε Τοκβίλ. Ο Τοκβίλ είχε παρατηρήσει ότι το καθεστώς δεν έπεσε εξαιτίας της επίθεσης των αστών, αλλά ως αποτέλεσμα εσωτερικής κατάρρευσης. Πιο συγκεκριμένα, την Επανάσταση ενεργοποίησε η άρνηση των ευγενών να αναλάβουν την κάλυψη μέρους των δημοσιονομικών ελλειμμάτων που προκλήθηκαν από τον ανεπιτυχή για τη Γαλλία Επταετή Πόλεμο, αλλά και μια σειρά σιτοδειών που έπληξαν τη γαλλική οικονομία στη δεκαετία του 1780, παρότι είχε γνωρίσει μια περίοδο οικονομικής ανάπτυξης κατά την προηγούμενη πεντηκονταετία (1730-1780). Η κατάρρευση του καθεστώτος προκλήθηκε, σύμφωνα με αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση, από την κατάρρευση των προσδοκιών των Γάλλων υπηκόων για ένα καλύτερο μέλλον.

Το σχήμα αυτό θα διατυπωθεί από τον Κρέιν Μπρίντον στο κλασικό του βιβλίο *The Anatomy of Revolution* (1938) και θα θεωρητικοποιηθεί από τον Τζέιμς Ντέιβις το 1962 σε ένα διάσημο άρθρο του ("Towards a theory of Revolution", *American Sociological Review* 27:1 [1962] 5-19), ως θεωρία της κατάρρευσης των αυξανόμενων προσδοκιών: Σύμφωνα με αυτό, μια επαναστατική κατάσταση διαμορφώνεται στις ακόλουθες περιπτώσεις:

- α) όταν έχουμε κοινωνίες που διέρχονται *φάση οικονομικής ανόδου* (τείνουν στο σημείο κορύφωσης ενός κύκλου Konratieff), η οποία διακόπτεται απότομα από μια οξεία οικονομική κρίση (οικονομικό στοιχείο της θεωρίας). Στη γαλλική περίπτωση αυτή προκλήθηκε από τις επαναλαμβανόμενες σιτοδείες της δεκαετίας του 1780·
- β) όταν έχουμε *μεταβολή της κοινωνικής/ιδεολογικής λειτουργίας των διανοουμένων* (ιδεολογικό/συμβολικό στοιχείο της θεωρίας). Στη γαλλική περίπτωση αυτό συντελέστηκε με την ανάδυση του διανοητικού ρεύματος του γαλλικού Διαφωτισμού·
- γ) όταν έχουμε απόπειρα για την υλοποίηση κάποιων *πρώτων μεταρρυθμίσεων για εκσυγχρονισμό του κράτους*, που εντέλει όμως αποδεικνύουν την ανικανότητα του πολιτικού συστήματος να μεταρρυθμιστεί (πολιτικό στοιχείο της θεωρίας). Στη γαλλική περίπτωση ακριβώς αυτή η μεταρρυθμιστική τάση ήταν η επιλογή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ να επιβάλει στις τάξεις των ευγενών υψηλή φορολογία για να αντιμετωπίσει τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα.

Ωστόσο, τα τρία αυτά στοιχεία θα μπορούσαν να εντοπιστούν και στις δύο εθνικές επαναστάσεις του πρώτου κύματος: στην Ελληνική και στη Σερβική Επανάσταση.

- α) Και στις δύο μπορεί να παρατηρηθεί μια *φάση οικονομικής ανόδου*, τόσο στην περίπτωση των ελλαδικών περιοχών (νησιά του Αιγαίου, Πελοπόννησος) στα τέλη του 18ου – αρχές 19ου αιώνα, αλλά και της Σερβίας μετά τη σταθεροποίηση του αυστροτουρκικού συνόρου το 1739. Η οικονομική ανάπτυξη στην περίπτωση των Ελλήνων έχει στηριχτεί κατά κύριο λόγο στις συνθήκες που έκλεισαν τους ρωσοτουρκικούς πολέμους επί Μεγάλης Αικατερίνης (1768-1774 και 1788-

1792): δηλαδή στις Συνθήκες του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) και του Ιασίου (1792) που πρόσφεραν ρωσική προστασία στους εμπορευόμενους ορθόδοξους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το ίδιο συνέβη και με τους Σέρβους λόγω των προνομίων που απέκτησαν από τους Αυστριακούς αυτοκράτορες αλλά και της ευνοϊκής μεταχείρισης από Οθωμανούς. Το ξέσπασμα των Ναπολεόντειων Πολέμων (1797) παρέχει ακόμη μεγαλύτερες δυνατότητες κερδοφορίας στο ελληνικό ναυτιλιακό κεφάλαιο, αφού τίθεται πλέον ζήτημα διακίνησης δημητριακών κυρίως (αλλά και λαδιού και σταφίδας) στα λιμάνια της γαλλοκρατούμενης Μεσογείου λόγω επιβολής του αγγλικού αποκλεισμού. Οι πλοιοκτήτες των νησιών (Υδρα, Σπέτσες, Ψαρά) αποκομίζουν κέρδη σπάζοντας το αγγλικό εμπάργκο στη ναπολεόντεια ηπειρωτική Ευρώπη. Το εμπόριο τροφοδοτεί την επιβολή μονοκαλλιέργειών σε μια σειρά προϊόντων (σιτηρά, ελιά, αμπέλι) και κυρίως στην Πελοπόννησο. Μεταξύ του 1794 και 1810, η εξαγωγή δημητριακών από το λιμάνι της Πάτρας τετραπλασιάζεται, ενώ η αξία των εξαγωγών για το ίδιο περίπου διάστημα είναι αυξημένη κατά 320%. Η φάση αυτή της οικονομικής ανόδου διακόπτεται απότομα με το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων (1815). Το τέλος των πολέμων σηματοδοτεί κρίση οικονομική (άνεργοι ναύτες, μειωμένη απόδοση ναυτικών κεφαλαίων, κρίση των μεσαζόντων-προκρίτων, κρίση των αγροτών που μετέβησαν από μια οικονομία της αυτάρκειας σε μια εμπορευματική οικονομία) που μετασχηματίζεται σε κοινωνική/πολιτική (πρόβλημα μεγάλης γαιοκτησίας, ένταξη στη Φιλική Εταιρεία). Το 1820 οι τιμές του σιταριού βρίσκονται στο 55% των τιμών του 1815 – έχουν πέσει μέσα σε 5 χρόνια στο μισό. Παράλληλα, την ίδια χρονιά τα κέρδη των Υδραίων εμπόρων, βρίσκονται μόλις στο 17% του 1816, από τα 7 στο 1 εκατομμύριο πιάστρα. Στην περίπτωση των Σέρβων αυτή η απότομη διακοπή στη φάση οικονομικής ανόδου προκλήθηκε από τη δράση των γενιτσαρικών σωμάτων στο πασαλίκι του Βελιγραδίου.

β) Και στις δύο περιπτώσεις μπορούμε να διαπιστώσουμε *μεταβολή της κοινωνικής λειτουργίας των διανοομένων* με υιοθέτηση ιδεών από το διανοητικό ρεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Ρήγα Φεραίο (ο ακτιβιστής επαναστάτης), τον Αδαμάντιο Κοραή (ο μετριοπαθής φιλελεύθερος) και τον Δημητράκη Καταρτζή (ο συντηρητικός Φαναριώτης), στην περίπτωση των Ελλήνων, ενώ αντίστοιχα για τη σερβική τους Βουκ Κάρατζιτς και Δοσίθεο Ομπράντοβιτς.

γ) Τέλος, η Οθωμανική Αυτοκρατορία πράγματι την περίοδο των σουλτάνων Σελίμ Γ΄ (1789-1807) και Μαχμούτ Β΄ (1808-1839) εισήλθε σε μια φάση (στρατιωτικών κυρίως) μεταρρυθμίσεων, που όμως αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Αντίθετα, ο διοικητικός συγκεντρωτισμός που επιχειρούν να επιβάλουν και η επιχειρούμενη κατάργηση του τάγματος των Γενιτσάρων προκαλούν κρίσεις που έχουν ως συνέπεια την έκρηξη τόσο της Σερβικής Επανάστασης το 1804 (λόγω της δράσης των γενιτσάρων και του Οσμάν Πασβάνογλου του Βιδινίου) όσο και της Ελληνικής Επανάστασης το 1821 (λόγω της δράσης του Αλή πασά των Ιωαννίνων, αλλά και της μαζικής ένταξης των προκρίτων στη Φιλική Εταιρεία, αποτέλεσμα της απειλής που εκπροσωπούσαν για αυτούς οι πολιτικές συγκεντρωτισμού που επέβαλλε το οθωμανικό κράτος).

Ο Γκούναρ Χέρινγκ (Gunnar Hering, 1992), παρότι θα αποδεχθεί τη λειτουργικότητα του μοντέλου των αυξανόμενων προσδοκιών στις δύο επαναστάσεις, θα παρατηρήσει ότι είναι δύσκολη η συσχέτιση της μακράς διάρκειας (η οικονομική άνοδος) με την πολιτική συγκυρία (που προκαλεί την οικονομική κρίση), και ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος του οικονομικού αναγωγισμού. Βέβαια, αυτή η κριτική είναι λίγο περιέργη γιατί γενικά οι τοκβιλιανές αναγνώσεις της Επανάστασης προέκυψαν για να απαντήσουν υποτίθεται στον οικονομικό αναγωγισμό της μαρξιστικής ερμηνείας. Γι' αυτό είναι σημαντικό, ακόμη και εάν λαμβάνεται υπόψη το μοντέλο των αυξανόμενων προσδοκιών (που έχει ούτως ή άλλως συμπεριφοριστική καταγωγή), να συνδυάζεται με άλλα ερμηνευτικά σχήματα όπως η κρίση νομιμότητας του καθεστώτος (βλ. για παράδειγμα τη θέση του Τσαρλς Τίλλυ ότι η Επανάσταση είναι αποτέλεσμα της ανάδυσης ενός νέου κοινωνικού συνασπισμού), ο μετασχηματισμός του ρόλου των ελίτ και ειδικά ο εσωτερικός διχασμός τους, και βέβαια ζητήματα πολιτισμικών ταυτοτήτων. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην Πελοπόννησο ειδικά οι χριστιανοί που αποτελούσαν το 86% του πληθυσμού κατείχαν το ένα τρίτο της γης, ενώ οι μουσουλμάνοι που ήταν το 14% τα δύο τρίτα. Η συνάρθρωση κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών παραγόντων μπορεί να δώσει μια πιο πλήρη ερμηνευτική προσέγγιση της επαναστατικής διαδικασίας.

12.5.4 Το δεύτερο κύμα: Τα εθνικά κινήματα Βουλγάρων, Ρουμάνων και Κροατών

12.5.4.1 Το βουλγαρικό εθνικό κίνημα

Ο βουλγαρικός εθνικισμός αναγνωρίζει μία καταστατική εναρκτήρια στιγμή: τη συγγραφή της *Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας περί των βουλγαρικών λαών, βασιλέων και αγίων* από τον μοναχό Παΐσιο Χιλανδαρινό (Paisius Hilendarski) το 1762, το πρώτο έργο γραμμένο στη σύγχρονη βουλγαρική γλώσσα. Γραμμένο στο Άγιο Όρος όταν ξεκινούσε μια εποχή κυριαρχίας των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού με βασικό εκπρόσωπο τον Ευγένιο Βούλγαρη, το βασικό επιχείρημα μοιάζει να προαναγγέλλει την εποχή του Ρομαντισμού: το κάλεσμα για την εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων περνά μέσα από την αμφισβήτηση της πολιτισμικής κυριαρχίας των Ελλήνων όπως ο Παΐσιος την κατανοεί. Το επιχείρημα στην εποχή που διατυπώθηκε δεν έγινε πλήρως κατανοητό, γιατί είναι συζητήσιμο εάν υπήρξε εκείνη την εποχή ένα είδος «ελληνικού πρωτοεθνικισμού» εναντίον του οποίου θα στρεφόταν ένας αντίστοιχος «βουλγαρικός πρωτοεθνικισμός». Αυτό που όντως υπήρξε ήταν η ισχυρή πνευματική επιρροή του βασικά ελληνόφωνου Οικουμενικού Πατριαρχείου, που όμως, όπως και οι περισσότεροι από τους Φαναριώτες, υπερασπιζόταν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκ των υστέρων, ο βουλγαρικός εθνικισμός (και δευτερευόντως ο σερβικός) συνέδεσαν την κατάργηση των Αρχιεπισκοπών Ιπεκίου (Ρεέ) και Οχρίδος (Οχρίδ) με την κυριαρχία του ελληνικού εθνικισμού στο Πατριαρχείο. Αυτός ο ισχυρισμός, παρότι ήταν μία εκ των υστέρων προβολή του ρομαντικού εθνικισμού του 19ου αιώνα πάνω σε μια περισσότερο πολύπλοκη ιστορική πραγματικότητα του 18ου, συγκρότησε έναν λόγο «αντιφαναριωτισμού», ο οποίος χαρακτήρισε όχι μόνο τον βουλγαρικό αλλά και τον ρουμανικό εθνικισμό. Ο στόχος του βουλγαρικού εθνικισμού ήταν η διακοπή μιας πολιτισμικής υβριδοποίησης, όπου η ελληνική επιρροή διαμόρφωνε διανοητικά μεγάλο τμήμα της βουλγαρικής διάνοησης: για παράδειγμα, ο γνωστός μετέπειτα επίσκοπος Μακαριουπόλεως, ένας εκ των πρωταγωνιστών του βουλγαρικού εθνικού κινήματος, Ιλαρίων Στογιάνοβιτς και ο Ιβάν Ντόμπροβσκι, σημαντικός διανοούμενος, φοίτησαν στη σχολή του Θεόφιλου Καΐρη στην Άνδρο. Οι αδελφοί Δημήτριος και Κωνσταντίνος Μιλαντίνοφ φοίτησαν στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων. Ο Γρηγόριος Παρλίτσεφ ή Σταυρίδης, γεννημένος στην Οχρίδα, φοίτησε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: ως Σταυρίδης έλαβε το πρώτο βραβείο ποίησης στον Ράλλειο Διαγωνισμό το 1860 με το έργο του «Ο Αρματωλός», αργότερα όμως επέστρεψε στη γενέτειρά του και έκανε καριέρα ποιητή στη σλαβομακεδονική διάλεκτο ως Παρλίτσεφ, πρωτοστατώντας στην ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής Εκκλησίας. Ο Νέοφυτος Ρίλας σπούδασε στην ελληνική σχολή του Μελενίκου και δίδαξε αργότερα στο σχολείο του Γκάμπροβο. Ίσως η πιο εξέχουσα εκδοχή μιας τέτοιας υβριδοποίησης ήταν ο Νικόλαος Πίκκολος, Βούλγαρος από το Μεγάλο Τύρνοβο της Βουλγαρίας, ένας από τους μαθητές και στενούς συνεργάτες του Κοραή και καθηγητής κλασικών σπουδών στην Ιόνιο Ακαδημία: ο Πίκκολος θα ζητήσει να ταφεί στη γενέτειρά του και να γραφτεί πάνω στον τάφο του: «Ενθάδε κείται ένας Βούλγαρος».

Για τους Βουλγάρους, μετά από μια σειρά αποτυχημένα στρατιωτικά κινήματα στις αρχές της δεκαετίας του 1840, με βασικό πρωταγωνιστή τον Γκεόργκι Ρακόφσκι, η βασική προτεραιότητα ήταν η μεταφορά του πολιτικού αγώνα στην καρδιά της αυτοκρατορίας: στην Κωνσταντινούπολη. Από τη στιγμή που μειώνονταν οι πιθανότητες μιας απόσχισης με τον τρόπο που το πέτυχαν τα εθνικά κινήματα των Ελλήνων και των Σέρβων, η πολιτική στρατηγική των Βουλγάρων μετασχηματίστηκε σε ένα αίτημα απαγκίστρωσης από τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Έτσι, μαζί με τα αιτήματα για τη δημιουργία βουλγαρικών σχολείων και τη διδασκαλία της βουλγαρικής γλώσσας, διατυπώθηκαν αντίστοιχα αιτήματα για εκκλησιαστική αυτονομία από το Πατριαρχείο: συνεπώς το βουλγαρικό εθνικό κίνημα έθεσε ζήτημα απόσχισης από το *Rum millet*, πριν θέσει ζήτημα απόσχισης από την αυτοκρατορία. Και αυτή η θέση συνεπαγόταν απαγκίστρωση από ό,τι οι Βούλγαροι εθνικιστές θεωρούσαν ως «ελληνική» πολιτισμική ηγεμονία. Με κάποιον τρόπο ο βουλγαρικός εθνικισμός, αναπτυσσόμενος μέσα σε ένα περιβάλλον επικράτησης των ρομαντικών ιδεών, που μετασχημάτιζαν την ίδια στιγμή την εθνική ιδεολογία Σέρβων και Ελλήνων, με τη διατύπωση Μεγάλων Ιδεών, θα προτάξει το ζήτημα της «πολιτισμικής» ανεξαρτησίας ως προϋπόθεσης της πολιτικής.

Οι λόγοι για τους οποίους το βουλγαρικό εθνικό κίνημα δεν συγχρονίστηκε με το ελληνικό και το σερβικό είναι πολλοί. Κατ' αρχήν α) ο εποικισμός των βουλγαρικών πεδιάδων μεταξύ Αίμου και Ροδόπης, αλλά και στον παραδουνάβιο Βορρά από μεγάλο αριθμό τουρκικών νομαδικών πληθυσμών (Γιουρούκων), β) οι συντηρητικές ελίτ των Βουλγάρων προκρίτων (τσορμπατζήδες), που σε αντίθεση με αυτές των Σέρβων κνέζων και των Ελλήνων κοτζαμπάσηδων δεν πολώθηκαν εναντίον του οθωμανικού πολιτικού συστήματος, αλλά διατήρησαν σχέση συνεργασίας μαζί του μέχρι και τον προχωρημένο 19ο αιώνα, γ) η γειτνίαση των βουλγαρικών εδαφών (του βιλαετιού του Δούναβη για τους Οθωμανούς) με την ίδια την Κωνσταντινούπολη. Η έκρηξη ενός επαναστατικού στρατιωτικού κινήματος στον χώρο που αποτελούσε ουσιαστικά την πίσω αυλή

της οθωμανικής πρωτεύουσας ήταν σχεδόν αδύνατη, και αυτό θα φανεί πολύ καθαρά στα επαναστατικά κινήματα της δεκαετίας του 1840, που ποτέ δεν απέκτησαν μαζικό χαρακτήρα, και τέλος δ) το πολύπλοκο σύστημα οθωμανικού ελέγχου, αφού μέσα από τα βουλγαρικά εδάφη περνούσαν όλοι οι εμπορικοί και στρατιωτικοί δρόμοι που συνέδεαν την Κωνσταντινούπολη με την Ευρώπη.

Αυτή η εγγύτητα με το οθωμανικό κέντρο και ο αγροτικός κατά βάση χαρακτήρας των κοινοτήτων των βουλγαρικών εδαφών δεν επέτρεψαν την ανάδυση μιας διανοητικής ελίτ που θα διατύπωνε ζητήματα συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, πόσο μάλλον να αντιστοιχίσει ένα αίτημα απελευθέρωσης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με ό,τι εκπροσωπούσαν η Γαλλική Επανάσταση και ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Έτσι, παρότι στα οθωμανικά κατάστιχα συχνά ο όρος «Βούλγαρος» κάνει την εμφάνισή του, οι Ευρωπαίοι αλλά και οι Ρώσοι συγγραφείς είχαν μια πολύ ασαφή εικόνα για την ταυτότητα των Βουλγάρων. Για παράδειγμα, πολλοί από αυτούς, παρότι οι Βούλγαροι είχαν δημιουργήσει δύο μεσαιωνικά βασίλεια με προφανή σλαβικό χαρακτήρα, συχνά τους ταύτιζαν με τους αλταϊκής καταγωγής Πρωτο-Βουλγάρους της Μαύρης Βουλγαρίας.

Έτσι, δεν είναι περίεργο που πριν από τη *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία* του Παΐσιου αναφορά στο μεσαιωνικό παρελθόν των Βουλγάρων κάνει μόνο ο Χριστόφορος Ζεφάροβιτς το 1741 στο έργο του *Στεμματογραφία*, έργο που με αναφορά στα εμβλήματα αλλά και στις εικόνες Σέρβων και Βουλγάρων βασιλέων και αγίων προσπαθούσε να συγκροτήσει μια μυθολογική γενεαλογική βάση όλων των Νότιων Σλάβων. Αλλά και ο Παΐσιος με τη συγγραφή της *Σλαβοβουλγαρικής Ιστορίας* το 1762 στην πραγματικότητα έκανε χρήση ενός δυτικού συγγραφέα, του Μάουρο Ουρμπίνι, ως προς το πραγματολογικό μέρος του έργου του. Η *Σλαβοβουλγαρική Ιστορία*, ωστόσο, δεν μπορούσε να παίζει από μόνη της τον ρόλο του εναρκτήριου λακτίσματος για τη νεωτερική βουλγαρική εθνογένεση. Είχε βέβαια κυκλοφορήσει ευρύτατα σε χειρόγραφα αντίγραφα, θα τυπωθεί όμως μόλις το 1844, όταν δηλαδή το βουλγαρικό εθνικό κίνημα μετά την αποτυχία των επαναστατικών κινήσεων των προηγούμενων ετών θα αντιμετωπίσει το ζήτημα της ανάπτυξης του μορφωτικού του χαρακτήρα. Εάν ήταν αναγκαίο να αμφισβητηθεί η ελληνική πολιτισμική κυριαρχία, έπρεπε να υπάρχει τυπωμένο ένα εμβληματικό έργο που να δείχνει προς αυτή την κατεύθυνση: τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος των Βουλγάρων, την εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας σε σχολεία, και κυρίως την ανάκτηση της εκκλησιαστικής τους αυτονομίας, την οποία, σύμφωνα με τους εθνικιστές Βουλγάρους, είχαν χάσει όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε καταργήσει την Αρχιεπισκοπή Οχρίδος το 1767.

Η κατάργηση της Αρχιεπισκοπής Οχρίδος όπως και της Αρχιεπισκοπής Ιπεκίου (που είχε αναβιώσει μετά το 1557 με την έγκριση του μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Σοκόλοβιτς) έγινε κυρίως για λόγους εσωτερικής διαφθοράς αυτών των εκκλησιαστικών διοικήσεων. Επιπροσθέτως, ενόψει του πολέμου με τους Ρώσους που θα ξεσπάσει τον επόμενο χρόνο, το 1768, οι Οθωμανοί πιθανότατα δεν θα ήθελαν να υφίστανται ξεχωριστές εκκλησιαστικές διοικήσεις που θα μπορούσαν να εγείρουν ζητήματα εδαφικής απόσχισής από την αυτοκρατορία. Το ζήτημα αυτό, όμως, οι Βούλγαροι εθνικιστές τον 19ο αιώνα θα το αναδείξουν ως κεντρικό στην επιχειρηματολογία τους εναντίον του Πατριαρχείου για την επιδίωξη του πολιτικού τους στόχου: της εκκλησιαστικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας.

Μια σημαντική μορφή που αποτέλεσε τη γέφυρα μεταξύ Παΐσιου και των Βουλγάρων εθνικιστών του 19ου αιώνα ήταν ο Στάικο Βλαδισλάβοφ (1737 ή 1739-1843), που χειροτονήθηκε το 1761 επίσκοπος Βράτσας με το όνομα Σωφρόνιος, γι' αυτό είναι και γνωστός ως Σωφρόνιος Βρατσάσκι. Ο Σωφρόνιος γνώρισε τον Παΐσιο στη γενέτειρά του το Κότελ και ήταν αυτός που ανέλαβε τη διάδοση του έργου του. Ο ίδιος έγραψε στα βουλγαρικά μια αυτοβιογραφία με τον τίτλο *Βίος και ταλαιπωρία του φτωχού Σωφρόνιου*, η οποία τυπώθηκε μόλις το 1861. Ένα άλλο έργο του, το *Κυριακοδρόμιο*, ήταν το πρώτο έργο που εκδόθηκε στα βουλγαρικά το 1806. Προσπάθησε να δημιουργήσει μία φιλολογία προσιτή στον λαό, και είναι πράγματι μεγάλη η συμβολή του στη διαμόρφωση της νεότερης βουλγαρικής γλώσσας, ενώ ο ίδιος είχε εμπνευστεί από τις ιδέες του Διαφωτισμού. Από το 1803 έως το 1813 διέμενε στο Βουκουρέστι προσπαθώντας (ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1806-12) να ξεσηκώσει τους συμπατριώτες του. Τον βοήθησε πάντως η ελληνική παιδεία του να διαμορφώσει μία παμβαλκανική συνείδηση.

Για το βουλγαρικό εθνικό κίνημα υπήρξαν δύο παράγοντες που επέσπευσαν τον μετασχηματισμό του: α) η κατάληξη της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία οδήγησε (παρά τις αρχικές προθέσεις των μελών της Φιλικής Εταιρείας για μια παμβαλκανική συνεργασία) στη δημιουργία ενός καθαρά ελληνικού κράτους. Παρότι πολλοί Βούλγαροι (ο Νικολάε Τόντοροφ τους ανεβάζει σε πάνω από χίλιους, αν και ο αριθμός μοιάζει υπερβολικός) συμμετείχαν στο πλευρό των Ελλήνων επαναστατών και, όπως είδαμε, μεγάλο τμήμα των Βουλγάρων διανοουμένων ήταν επηρεασμένο από την ελληνική πολιτισμική επιρροή, η δημιουργία δύο εθνικών κρατών, ενός ανεξάρτητου (ελληνικού) και ενός αυτόνομου (σερβικού), ενεργοποίησε τα εθνικά τους ανακλαστικά· β) η αδυναμία, όπως είδαμε ήδη παραπάνω, να οργανωθεί ένα επιτυχές επαναστατικό εθνικό κίνημα τόσο κοντά στο οθωμανικό κέντρο.

Αυτό είχε ως συνέπεια οι Βούλγαροι εθνικιστές να μεταφέρουν τον κύριο όγκο των εθνικών δραστηριοτήτων τους κατά τη δεκαετία του 1840 και 1850 στην ίδια την Κωνσταντινούπολη διαφοροποιώντας τη στρατηγική τους: αντί να ζητούν απόσχιση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ζητούσαν απόσχιση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το βουλγαρικό εθνικό κίνημα είναι το πρώτο που θέτει ζήτημα εσωτερικού διαμελισμού του ρωμείου (ορθόδοξου) μιλλέτ διατυπώνοντας μια σειρά από αιτήματα όπως: α) τον διορισμό Βουλγάρων (ή έστω δίγλωσσων) μητροπολιτών στις επαρχίες με βουλγαρικό πληθυσμό, β) τη δημιουργία σχολείων (το πρώτο είχε ιδρυθεί το 1835 στο Γκάμπροβο με δωρεά του Βασίλ Απρίλοφ, πλούσιου Βούλγαρου εμπόρου από την Οδησσό) στα οποία θα διδασκόταν η βουλγαρική γλώσσα, και γ) ένα είδος εκκλησιαστικής αυτονομίας όπως αυτή επιτεύχθηκε στην περίπτωση των Σέρβων κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης (ο Μίλος Ομπρένοβιτς κατάφερε να επιτύχει τον έλεγχο των προσώπων που εκλέγονταν στις σερβικές μητροπόλεις), και κυρίως στην περίπτωση των Ελλήνων (με την ανακήρυξη το 1833 της ίδρυσης της Ελλαδικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας).

Το Πατριαρχείο ήταν ανοικτό να συζητήσει τα δύο πρώτα αιτήματα, αλλά υπενθύμιζε ότι το ζήτημα της εκκλησιαστικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας σχετιζόταν άμεσα με το θέμα της κρατικής αυτονομίας ή ανεξαρτησίας, κάτι που οι Βούλγαροι δεν είχαν καταφέρει να επιτύχουν ακόμη. Επίσης, το Πατριαρχείο θύμιζε ότι για 17 ολόκληρα χρόνια δεν αναγνώριζε το ελλαδικό αυτοκέφαλο, επειδή η ανακήρυξή του έγινε χωρίς τη συναίνεση του πατριάρχη. Οι Βούλγαροι εθνικιστές τότε αναβάθμισαν τα αιτήματά τους, παίρνοντας ως αφορμή τη σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης των ετών του 1858-1860 ως αποτέλεσμα των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, και ειδικά της δεύτερης φάσης του που ενεργοποίησε το Χάττ-ι Χουμαγιούν: έθεσαν ζήτημα ελέγχου του 50% των μελών των δύο σημαντικών οργάνων που θέσπισε η Εθνοσυνέλευση, δηλαδή της Ιεράς Συνόδου και του Διαρκούς Εθνικού Μεικτού Συμβουλίου. Η άρνηση του Πατριαρχείου (και της Εθνοσυνέλευσης που ελεγχόταν από τους Ρωμιούς νεο-Φαναριώτες της Κωνσταντινούπολης) σκλήρυνε τη στάση των Βουλγάρων εθνικιστών με αποτέλεσμα μια πράξη ρήξης: τρεις σημαντικοί Βούλγαροι μητροπολίτες το Πάσχα του 1860 αρνήθηκαν να μνημονεύσουν το όνομα του Οικουμενικού Πατριάρχη.

Από τη στιγμή εκείνη, ο δρόμος ήταν ανοικτός για την κυριαρχία, και στις δύο πλευρές, των ακραίων εθνικιστών, που κατέστησε την επικοινωνία μεταξύ των δύο πλευρών σχεδόν αδύνατη. Τα πράγματα όμως φάνηκαν να αλλάζουν μετά το 1866 με την έκρηξη μιας νέας επανάστασης στην Κρήτη με αίτημα την ένωση της νήσου με την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη βοήθεια της Ρωσίας για την επίτευξη αυτού του στόχου, και βέβαια ένας τρόπος προσέγγισης των δύο πλευρών ήταν η επίλυση του Βουλγαρικού Ζητήματος, για το οποίο ενδιαφερόταν ιδιαίτερα και για προφανείς λόγους η Ρωσία. Έτσι, το 1867 θα εκλεγεί ένας νέος Οικουμενικός Πατριάρχης, παραδοσιακός ρωσόφιλος, ο Γρηγόριος ΣΤ΄, ο οποίος θα εμπλακεί στη συζήτηση μιας σειράς σχεδίων επίλυσης του ζητήματος.

Το πρώτο σχέδιο θα κατατεθεί από τον ίδιο το 1867. Στο σχέδιο τα όρια της εξαρχίας περιορίζονταν στην περιοχή μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου (Stara Planina). Και αυτός ήταν ο λόγος που απορρίφθηκε από τη βουλγαρική πλευρά. Αμέσως μετά, το 1868, τη σκυτάλη πήρε η Υψηλή Πύλη, που πρότεινε ένα σχέδιο χωρίς προσδιορισμό ορίων και με πρωτεύουσα της εξαρχίας την Κωνσταντινούπολη – γεγονός που αποτελούσε προσβολή των ιερών κανόνων, οι οποίοι δεν επιτρέπουν τη συνύπαρξη δύο ιεραρχών/επισκόπων του ορθόδοξου δόγματος στην ίδια πόλη. Το σχέδιο αυτό απορρίφθηκε από το Πατριαρχείο. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1869, ο μεγάλος βεζίρης Μεχμέτ Εμίν Ααλή πασάς διόρισε μια μεικτή βουλγαροελληνική επιτροπή αποτελούμενη από τους Γκαβρίλ Κράστεβιτς (γνωστό ως Χρηστίδη στους ελληνικούς κύκλους), Ιβάντσο Χατζηπέντσοβιτς και Γεωργάκη Τσαλίκोगλου από τη βουλγαρική πλευρά και τους Γιάνκο Φωτιάδη, Αλέξανδρο Καραθεοδωρή και Χριστάκη Ζωγράφο από την ελληνική πλευρά. Ο πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ απέρριψε κατηγορηματικά την πρώτη εκδοχή του σχεδίου που πρότεινε η επιτροπή. Το κύριο πρόβλημα ήταν τα όρια της εξαρχίας, και στα μέσα Απριλίου 1869 ο Γκαβρίλ Κράστεβιτς συνέταξε μια νέα εκδοχή. Σε αυτήν, η νέα Εκκλησία ονομαζόταν για πρώτη φορά *Βουλγαρική Εξαρχία*. Στην πραγματικότητα, για αυτόν τον Βούλγαρο νεο-Φαναριώτη που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον ισχυρό παράγοντα Στέφανο Βογορίδη, επρόκειτο για μια κίνηση συμβιβασμού. Η ίδρυση «Εξαρχίας» θα είχε ως συνέπεια αυτός ο νέος εκκλησιαστικός οργανισμός να βρίσκεται κάτω από την πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου: ο Έξαρχος έπρεπε αναγκαστικά να αναφέρεται σε έναν Πατριάρχη. Όμως το ακανθώδες πρόβλημα μεταξύ των δύο πλευρών ήταν ο αριθμός των εκκλησιαστικών επαρχιών που θα περιλάμβανε η εξαρχία. Το Πατριαρχείο θα διατηρούσε υπό τον έλεγχο του 41 επαρχίες (μεταξύ αυτών και των παραλίων της Μαύρης Θάλασσας: της Βάρνας, της Σωζοπόλεως και της Αγκιάλου), ενώ 25 θα περνούσαν υπό τον έλεγχο της εξαρχίας, ενώ άλλες 8 θα διαιρούνταν, μεταξύ αυτών και οι πολύ σημαντικές μητροπόλεις Αδριανουπόλεως, Φιλιππουπόλεως, Θεσσαλονίκης, Στρωμνίτης, Οχρίδος και Πελαγονείας. Παρότι το σχέδιο είχε τη σχετική συναίνεση του Πατριάρχη, δεν το ενέκρινε η Ιερά Σύνοδος. Το Πατριαρχείο δεν μπορούσε να συναινέσει να ενταχθούν στην

εξαρχία ή να διααιρεθούν επαρχίες στις οποίες υπήρχαν πυκνοί ελληνικοί πληθυσμοί, ενώ από την άλλη πλευρά οι Βούλγαροι εθνικιστές είχαν μια μαξιμαλιστική προσέγγιση, όπου εμφάνιζαν χάρτες της Βουλγαρικής Εξαρχίας που περιλάμβαναν στην πραγματικότητα το σύνολο των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τον Δούναβη μέχρι τον Όλυμπο: στην πραγματικότητα αυτό που θα είναι για τρεις μήνες η Μεγάλη Βουλγαρία της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου ([Χάρτης 12.2](#)).

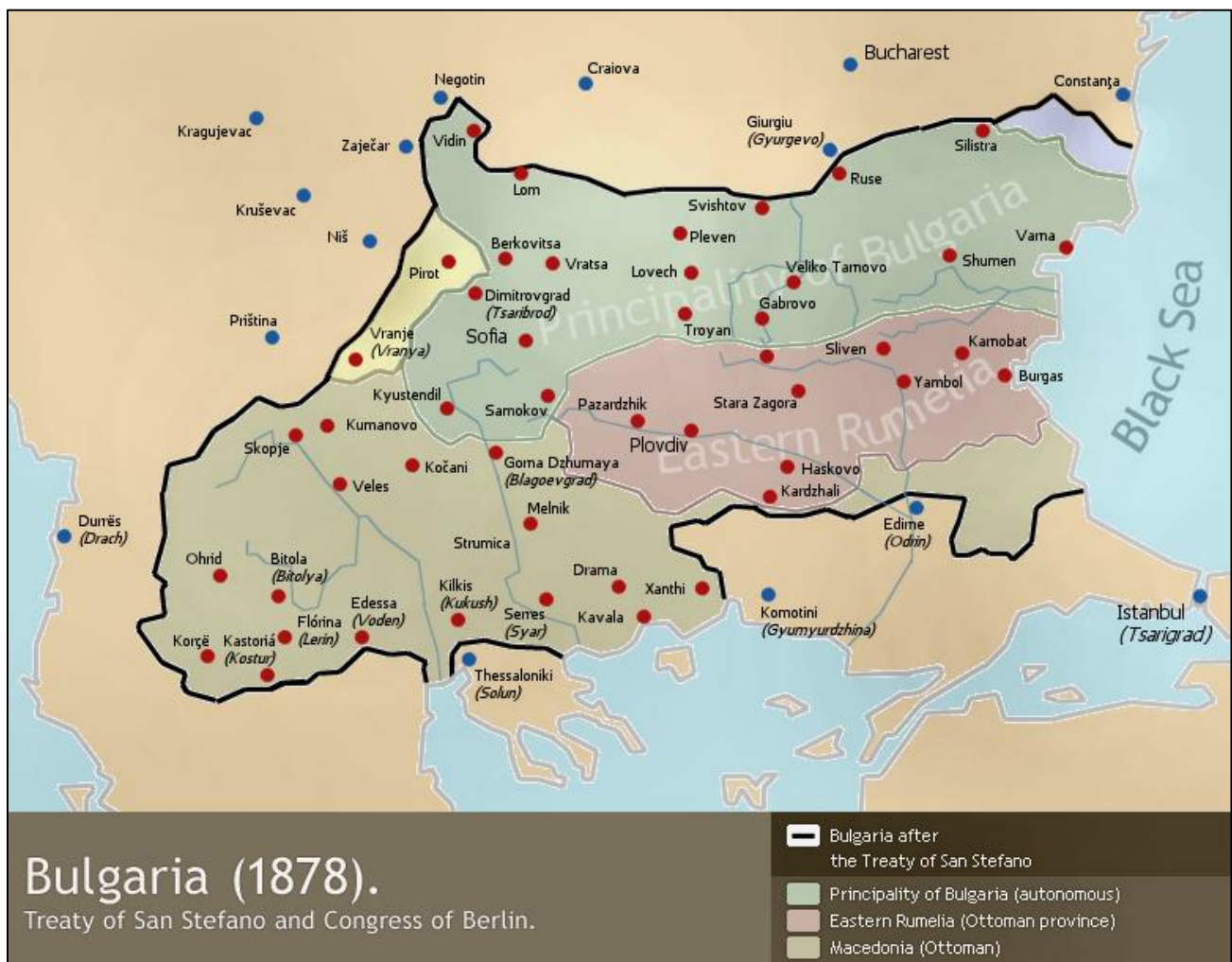
Χάρτης 12.2 Η Βουλγαρική Εξαρχία (1870-1912). Οι επισκοπές που σημειώνονται με λευκές γραμμές (δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος του μακεδονικού και του θρακικού χώρου) δεν δέχονταν Βούλγαρους επισκόπους. Η οθωμανική κυβέρνηση επέτρεπε στους Βούλγαρους πνευματικούς ηγέτες σε αυτές τις περιοχές μόνο να εκπροσωπούν τους ντόπιους Βουλγάρους ενώπιον των αρχών και να φροντίζουν για τις βουλγαρικές σχολικές υποθέσεις. (Πηγή: https://bg.wikipedia.org/wiki/Българска_екзархия#/media/Файл:Bulgarian-Exarchate-1870-1913.jpg)

Το αδιέξοδο στις συνεννοήσεις μεταξύ των δύο πλευρών είχε ως αποτέλεσμα η Πύλη να παρέμβει και να αναλάβει την ευθύνη ίδρυσης Βουλγαρικής Εξαρχίας: με φερμάνι το οποίο υπέγραψε ο μεγάλος βεζίρης Ααλή πασάς στις 28 Φεβρουαρίου 1870 (13 Μαρτίου 1870) αναγνωριζόταν από την οθωμανική πολιτειακή τάξη η

ίδρυση ενός νέου μιλλέτ. Το κείμενο φαίνεται ότι είχε την έγκριση της πρεσβείας της Ρωσίας, της οποίας ηγούνταν ο κόμης Ιγκνάτιεφ, και βασίστηκε στην τελευταία εκδοχή του σχεδίου των Βουλγάρων της Μεικτής Επιτροπής που συντάχθηκε από τον Γκαβρίλ Κράστεβιτς το 1869 (οι Έλληνες πρότειναν άλλο σχέδιο που απορρίφθηκε από τη βουλγαρική πλευρά). Το σχέδιο διατηρούσε τα όρια των μητροπόλεων του Πατριαρχείου. Η λογική του Κράστεβιτς ήταν ότι η διατήρηση του μεικτού χαρακτήρα των επαρχιών θα ήταν ένας τρόπος συμβιβασμού μεταξύ των δύο πλευρών, πράγμα το οποίο επιθυμούσε και η ρωσική πρεσβεία. Ωστόσο, το πρόβλημα του διαμοιρασμού του ποιμνίου σε μεικτές επαρχίες έπρεπε να λυθεί, και τη λύση στο φιρμάνι την έδινε το άρθρο 10 γιατί αφορούσε ακριβώς την ουσία της μέχρι τότε αντιπαράθεσης: ποιο δηλαδή θα ήταν το κριτήριο για την ένταξη μιας εκκλησιαστικής επαρχίας στο Πατριαρχείο ή στην εξαρχία. Το άρθρο 10, αφού κατονόμαζε μια σειρά επαρχιών που θα ανήκαν πλέον στην εξαρχία, για τις μεικτές επισκοπές και μητροπόλεις όριζε ότι αυτό θα γινόταν με βάση το κριτήριο της πλειονότητας των δύο τρίτων επί του ορθόδοξου πληθυσμού. Όμως, αυτή η διάταξη, αντί να επιλύσει το πρόβλημα, αποτέλεσε τη θρυαλλίδα μιας μακράς αντιπαράθεσης μεταξύ υποστηρικτών του Πατριαρχείου και της εξαρχίας για να διαμορφώσουν υπέρ τους την πλειονότητα σε κάθε περίπτωση. Η σύγκρουση «πατριαρχικών» και «εξαρχικών» μετά την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους θα λάβει τη μορφή βίαιης και κατόπιν ένοπλης αντιπαράθεσης Ελλήνων και Βουλγάρων για τον έλεγχο της Μακεδονίας και της Θράκης.

Ο Γρηγόριος ΣΤ΄ αρνήθηκε να αποδεχθεί το φιρμάνι, αλλά σε αντιπερισπασμό επέλεξε να επικαλείται μια λύση που γνώριζε ότι ήταν αδύνατο να εφαρμοστεί: τη σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη. Η λύση αυτή αντιμετώπιζε ένα πρόβλημα, ότι ήταν απίθανο η Ρωσική Εκκλησία να ήθελε, ή η Πύλη να της επέτρεπε, να συμμετάσχει σε μια τέτοια σύνοδο που θα είχε ως στόχο να καταδικάσει τη Βουλγαρική Εξαρχία. Έτσι, ο Γρηγόριος ΣΤ΄ αναγκάστηκε να παραιτηθεί και αντικαταστάθηκε από έναν φιλοάγγλο ιεράρχη, τον Άνθιμο ΣΤ΄, ο οποίος θα συγκαλέσει Τοπική Σύνοδο τον Σεπτέμβριο του 1872 (16-19), κατά την οποία οι υποστηρικτές της εξαρχίας θα καταδικαστούν ως σχισματικοί. Μαζί, όμως, με τους σχισματικούς εξαρχικούς, η σύνοδος θα καταδικάσει και την αίρεση του εθνοφυλετισμού: το Πατριαρχείο, χρησιμοποιώντας τους δικούς του γλωσσικούς και νοηματικούς κώδικες, θα προσπαθήσει να αντιμετωπίσει την ισχυρή ιδεολογική δύναμη που διέλυε το ποιμνιό του: τον εθνικισμό.

Η Βουλγαρική Εξαρχία ποτέ δεν κατάφερε να επιβάλει τον έλεγχό της στο σύνολο των εκκλησιαστικών επαρχιών που διεκδικούσε, όρισε όμως έναν χώρο που αποτέλεσε το όραμα ενοποίησης του βουλγαρικού εθνικισμού για τα επόμενα 70 χρόνια: τη βουλγαρική Μεγάλη Ιδέα, όπως αυτή υλοποιήθηκε για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα με την υπογραφή της *Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου* στις 3 Μαρτίου 1878, που ολοκλήρωσε τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878. Η Μεγάλη Βουλγαρία του Αγίου Στεφάνου όπως είναι γνωστή περιλάμβανε, εκτός από τα παραδουνάβια βουλγαρικά εδάφη, την Ανατολική Ρωμυλία, το μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολικής Θράκης, ολόκληρη τη σημερινή ελληνική Μακεδονία, εκτός από τη Χαλκιδική και τη Θεσσαλονίκη, όπως και τα εδάφη της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας. Το νέο κράτος είχε έξοδο στο Αιγαίο πέλαγος, από τις εκβολές του Στρυμόνα μέχρι τις εκβολές του Νέστου. Όπως είναι κατανοητό, η Μεγάλη Βουλγαρία θεωρήθηκε ως κρατική κατασκευή που ευνοούσε τα ρωσικά συμφέροντα. Για τον λόγο αυτόν, η Μεγάλη Βρετανία και η Γαλλία, σε συνεργασία με την ανερχόμενη δύναμη της Ευρώπης, την πριν από λίγα χρόνια ενοποιημένη Γερμανία του Όττο φον Μπίσμαρκ, οδήγησαν τη Ρωσία στο Συνέδριο του Βερολίνου (13 Ιουνίου – 13 Ιουλίου 1878), το οποίο περιόρισε τα βουλγαρικά σύνορα στις παραδουνάβιες περιοχές (από τον Δούναβη μέχρι την οροσειρά του Αίμου), δίνοντας όμως τη δυνατότητα της ενσωμάτωσης της Ανατολικής Ρωμυλίας κατόπιν δημοψηφίσματος. Τα εδάφη του υπόλοιπου μακεδονικού και θρακικού χώρου που περιλαμβάνονταν στον χάρτη της Μεγάλης Βουλγαρίας επιστράφηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα γίνουν αντικείμενο διεκδίκησης τριών εθνικών κρατών, Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας, 40 χρόνια αργότερα στους Βαλκανικούς Πολέμους ([Χάρτης 12.3](#)). Η Βουλγαρία θα ενσωματώσει διά της βίας την Ανατολική Ρωμυλία το 1885, γεγονός που θα προκαλέσει πόλεμο με τη Σερβία και μια παρατεταμένη σύγκρουση στον μακεδονικό και στον θρακικό χώρο για τη διεκδίκηση των σλαβόφωνων πληθυσμών της περιοχής. Η Βουλγαρία θα επιχειρήσει να ενσωματώσει τρεις φορές τα εδάφη της Θράκης, της ελληνικής Ανατολικής Μακεδονίας και τα εδάφη της σημερινής Βόρειας Μακεδονίας: στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Θα αποτύχει και στις τρεις.

Χάρτης 12.3 Η Μεγάλη Βουλγαρία της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και η Ηγεμονία της Βουλγαρίας μετά το Συνέδριο του Βερολίνου.

(Πηγή: [https://el.wikipedia.org/wiki/Συνθήκη_του_Αγίου_Στεφάνου#/media/Αρχείο:Bulgaria-SanStefano_\(1878\)-byTodorBozhinov.png](https://el.wikipedia.org/wiki/Συνθήκη_του_Αγίου_Στεφάνου#/media/Αρχείο:Bulgaria-SanStefano_(1878)-byTodorBozhinov.png))

12.5.4.2 Το ρουμανικό εθνικό κίνημα

Όπως συνέβη και με τον βουλγαρικό εθνικισμό, και για τον ρουμανικό η κρίσιμη στιγμή του μετασχηματισμού του ήταν η επίδραση της Ελληνικής Επανάστασης, που αποτέλεσε ακριβώς και την αφετηρία ενός «αντιφαναριώτικου» πολιτικού λόγου. Ο ρουμανικός εθνικισμός είχε ήδη ανακαλύψει τη λύση αυτή με πιο εύκολο τρόπο: τη στιγμή της δολοφονίας του ηγέτη του Ρουμάνων πανδούρων, Τούντορ Βλαντιμιρέσκου, από τους απεσταλμένους του Αλέξανδρου Υψηλάντη, όταν ο πρώτος αρνήθηκε να στηρίξει τον δεύτερο στην επαναστατική του κίνηση στη Μολδοβλαχία. Η κατάρρευση του συστήματος εξουσίας που είχαν στήσει οι Φαναριώτες στις παραδουνάβιες ηγεμονίες επέτρεψε στους Ρουμάνους βογιάρους να τους αντικαταστήσουν εύκολα. Αυτό όμως είχε μια συνέπεια: ενώ στην ελληνική περίπτωση η κοινωνική διαφοροποίηση οδήγησε μαζί με τις εμφύλιες διαμάχες και σε μια αναζήτηση ενός συνταγματικού ριζοσπαστισμού (με τρεις μεγάλες εθνοσυνελεύσεις στη διάρκεια της Επανάστασης), στη ρουμανική περίπτωση οι βογιάροι περιθωριοποίησαν μάλλον εύκολα τους υποστηρικτές μιας συνταγματικής μεταρρύθμισης, κυριαρχώντας τόσο στη συντηρητική όσο και στη φιλελεύθερη πτέρυγα.

Ο οθωμανικός έλεγχος στην περίπτωση των Ρουμάνων δεν οφειλόταν τόσο στην εγγύτητα με το οθωμανικό κέντρο, όπως συνέβη με τους Βουλγάρους, αλλά στην ανάγκη του οθωμανικού κράτους να εκμεταλλευτεί τις εύφορες πεδιάδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας που κατακτήθηκαν ήδη από τον 16ο αιώνα. Το ίδιο συνέβη και με την Τρανσυλβανία μετά τη μάχη του Μόχατς το 1526, ωστόσο η περιοχή βρισκόταν υπό τη συγκυριαρχία Αψβούργων και Οθωμανών, και από το 1690 και μετά θα περάσει στην αψβουργική κυριαρχία. Η τελευταία θα παγιωθεί μετά την αποτυχημένη εξέγερση του Ούγγρου ευγενούς Φραγκίσκου Ράκοζι το 1711.

Το ίδιο θα συμβεί με το τμήμα της Μολδαβίας στα ανατολικά του Προύθου ποταμού, που είναι γνωστό ως Βεσσαραβία, το οποίο θα περάσει υπό ρωσική κυριαρχία με βάση τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1812. Η διάδραση των Ρουμάνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας με εκείνους της Τρανσυλβανίας (και λιγότερο της Βεσσαραβίας) θα αποτελέσει παράγοντα εθνικού αυτοπροσδιορισμού, όπως έγινε και με την ελληνική εμπορική διασπορά, τη σερβική κοινότητα του Κάρλοβιτς στο αυστριακό σύνορο και με τους Βούλγαρους που αποδήμησαν από τη Μολδοβλαχία και τη Μικρή Ρωσία μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1829. Στην πραγματικότητα, ιστορικά οι περιοχές αυτές υπήρξαν ως ενιαίο κράτος μόλις για μία οκταετία υπό τον πρίγκιπα Μιχαήλ τον Γενναίο, από το 1593 έως το 1601 (βλ. Χάρτη 12.4), περίοδος που για τους Ρουμάνους ήταν η αντίστοιχη «μεσαιωνική» ένδοξη αναφορά τους ως αντιστοίχου των μεσαιωνικών βασιλείων των Ελλήνων (Βυζάντιο), των Σέρβων (δυναστεία των Νεμάνια) και Βουλγάρων (τα μεσαιωνικά βασίλεια της Πρεσλάβας και της Οχρίδας).

Χάρτης 12.4 Η ενοποιημένη Ρουμανία από τον Μιχαήλ τον Γενναίο (Μάιος-Σεπτέμβριος 1600).
(Πηγή: Treptow, K.W., Bolovan, I., Constantiniu, F., Michelson, P.E., Pop, I.A., Popa, C., Popa, M., Scurtu, I., Vultur, M., & Watts, L.L. (1997). *A History of Romania*, σ. 146. *The Center for Romanian Studies*)

Ειδικά η περιοχή της Τρανσυλβανίας αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση και ανάδυση της σύγχρονης ρουμανικής εθνικής συνείδησης. Τον 19ο αιώνα πολλοί λόγιοι Ρουμάνοι που εγκατέλειπαν την Τρανσυλβανία λόγω της ανάδυσης του ουγγρικού εθνικισμού καταλάμβαναν θέσεις δασκάλων στα σχολεία της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Ήταν από τους πρώτους υπερασπιστές της ρουμανικής ενοποίησης.

Οι Οθωμανοί για να διατηρήσουν τον έλεγχο της Μολδαβίας και της Βλαχίας τις αναγνώρισαν ως αυτόνομες ηγεμονίες, και τους παραχώρησαν αυξημένα προνόμια αυτονομίας ακριβώς για να μπορούν να τις εκμεταλλεύονται. Ήδη από τον 17ο αιώνα, οι σουλτάνοι έπαιρναν τα δύο τρίτα των εσόδων από τις δύο περιοχές, φόρους σε χρήμα αλλά και σε είδος: ιδιαίτερα, πρόβατα που αγοράζονταν σε φθηνή τιμή και έτρεφαν τον φτωχό πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, ενώ ταυτόχρονα:

1. Οι *οσποδάροι* ή πρίγκιπες της Μολδαβίας και της Βλαχίας εκλέγονταν από την τάξη των τοπικών βογιάρων (μεγάλων γαιοκτημόνων).

2. Οι βογιάροι ήταν κατ' αρχήν τοπικοί άρχοντες, η δύναμη των οποίων αυξήθηκε με τους πολέμους του 16ου αιώνα. Λειτουργώντας ως συνδετικός κρίκος μεταξύ οσποδάρων και οθωμανικού κράτους, μετατράπηκαν προοδευτικά σε ένα είδος αριστοκρατίας που πλούτιζε α) από τους φόρους επί των χωρικών (δεκάτη σε είδος κυρίως), β) από τις δωροδοκίες των οσποδάρων για να τους εκλέξουν, και γ) από τον έλεγχο του εμπορίου ζώων και αργότερα σιτηρών. Ιδιαίτερα μετά την απώλεια της Κριμαίας για την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1783, που αποτελούσε τον κύριο σιτοβολώνα της, ο Σουλτάνος τότε στράφηκε στη Μολδοβλαχία: οι βογιάροι όμως πλούτιζαν όχι τόσο με την ιδιοποίηση γαιών όπου εργάζονταν δουλοπάροικοι, αλλά με την αύξηση της δεκάτης επί των μισθωμένων γαιών τις οποίες επεξέτειναν σε βάρος των δασών και των βοσκοτόπων, που το δικαίωμα χρήσης τους το είχαν οι αγροτικές κοινότητες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πρόωρη ανάπτυξη της καπιταλιστικής γεωργίας (κυρίως στην Ολτενία), δηλαδή την τσιφλικοποίηση της γης που ήταν προσανατολισμένη στο εξωτερικό εμπόριο.
3. Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονταν οι χωρικοί: με φόρους και αγγαρείες συντηρούσαν τις τοπικές εκκλησίες και αριστοκρατίες. Ο Μιχαήλ ο Γενναίος ουσιαστικά επέβαλε το καθεστώς της δουλοπαροικίας, και μάλιστα σε μια εποχή όπου οι χωρικοί άρχισαν να εγκαταλείπουν τα χωριά τους για να γλιτώσουν από τους φόρους. Κατά τον 18ο αιώνα, οι χωρικοί όφειλαν νομίμως σε ετήσια βάση 17 ημέρες αγγαρείας προς τους βογιάρους (12 ημέρες κατά τον Ζωρζ Καστελλάν), οι τελευταίοι όμως τους ανάγκασαν να τις αυξήσουν σε 40 ημέρες. Συνήθως, οι μέρες αγγαρείας πληρώνονταν από τους αγρότες σε χρήμα, αφού, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Πολωνία και στη Ρωσία, τα κτήματα που ανήκαν αποκλειστικά στον γαιοκτήμονα ήταν περιορισμένα. Το 1749 έγινε μία προσπάθεια να καταργηθεί η νόμιμη δουλοπαροικία από τον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, αλλά οι βογιάροι μετέτρεψαν τις παλαιές φεουδαλικού τύπου οφειλές σε υψηλά δάνεια: γρήγορα οι αγρότες χρεώθηκαν και δεν τους επιτράπηκε να εγκαταλείπουν τα χωριά τους παρά μόνο εάν πλήρωναν τα χρέη τους.

Η εποχή των Φαναριωτών στην ιστορία της Μολδοβλαχίας θα ξεκινήσει το 1711 με τη συνεργασία του Δημήτριου Καντεμίρ, ηγεμόνα της Μολδαβίας, με τον Μεγάλο Πέτρο και τη φυγή του στη Ρωσία. Το γεγονός αυτό οδήγησε το οθωμανικό κέντρο να υποκαταστήσει τους παλαιούς Μολδοβλάχους οσποδάρους, που εκλέγονταν από τους τοπικούς βογιάρους, με μέλη των φαναριώτικων οικογενειών της Κωνσταντινούπολης στη θέση των ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος, γιος του Αλέξανδρου του εξ Απορρήτων, θα είναι ο πρώτος που θα καταλάβει και τις δύο ηγεμονίες στη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα, δηλαδή σε μια περίοδο που ο σουλτάνος Αχμέτ Γ΄ προωθούσε έστω μία μορφή επιφανειακών μεταρρυθμίσεων εκδυτικισμού (η Εποχή των Τουλιπών). Στην πραγματικότητα, ο αριθμός των φαναριώτικων οικογενειών που κατέλαβαν τους θρόνους των δύο ηγεμονιών είναι ιδιαίτερα μικρός (Μαυροκορδάτοι, Υψηλάντες, Μουρούζηδες, Ρακοβίτσα, Καλλιμάχη, Σούτσοι, Καρατζάδες). Ο Πίτερ Σούγκαρ πρότεινε έναν διευρυμένο ορισμό για τους Φαναριώτες: ότι δηλαδή δεν πρέπει να περιορίζονται στις λίγες οικογένειες των Ρωμιών που καταλάμβαναν αξιώματα, αλλά και σε όσους τους συνόδευαν ως διοικητικοί υπάλληλοι στη Μολδοβλαχία. Εμείς θα προσθέταμε και τον παράγοντα του ορθόδοξου κλήρου.

Ο ρόλος του ελληνόφωνου ορθόδοξου κλήρου που διεισδύει στη Ρουμανία ήδη από τον 17ο αιώνα είναι ιδιαίτερα κρίσιμος και κατά τον 18ο αιώνα, για δύο λόγους: έναν πολιτισμικό και έναν οικονομικό. Οι Ρουμάνοι χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε στη Θεία Λειτουργία την αρχαία σλαβονική και όχι την ελληνική. Οι κληρικοί που διορίζονταν από το Πατριαρχείο α) κατήργησαν τη χρήση της εκκλησιαστικής σλαβονικής λειτουργίας και β) ευνόησαν την κατάληψη θέσεων σε εκκλησίες και μονές από κληρικούς εξαρτημένους από τα ορθόδοξα πατριαρχεία της Ανατολής και τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους και του Σινά. Παρότι η επιβολή της ελληνικής στη Θεία Λειτουργία θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη πολιτισμικής διείσδυσης, βοήθησε στην πραγματικότητα τους Ρουμάνους να απεξαρτηθούν από τη σλαβονική και να εισαγάγουν τον 19ο αιώνα τη ρουμανική γλώσσα. Το δεύτερο όμως στοιχείο αφορούσε έναν μηχανισμό οικονομικού ελέγχου των παραδουνάβιων ηγεμονιών από το οθωμανικό κέντρο με βραχίονα την Ορθόδοξη Εκκλησία, και παραπληρωματικό του διορισμού Φαναριωτών ηγεμόνων: ήταν τα περίφημα αφιερωμένα μοναστήρια. Μονές, δηλαδή, που ιδρύονταν από ορθόδοξα πατριαρχεία της Ανατολής, τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους και του Σινά και σταυροπηγικά μοναστήρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου για να ελέγξουν κτήματα που τους είχαν αφιερωθεί στις περιοχές της Μολδοβλαχίας και της Βεσσαραβίας (δηλαδή του τμήματος της Μολδαβίας που κατείχε η Ρωσία). Έχει ενδιαφέρον ότι αυτές οι αφιερώσεις σε πολύ μεγάλο βαθμό είχαν γίνει από τους παλαιούς Μολδοβλάχους οσποδάρους και όχι από τους Φαναριώτες ηγεμόνες. Ωστόσο οι τελευταίοι διατήρησαν και προστάτευσαν αυτό το καθεστώς, ακριβώς γιατί αποτελούσε έναν συμπληρωματικό μηχανισμό

ελέγχου των παραδουνάβιων ηγεμονιών από την Κωνσταντινούπολη. Επίσης, εκτός από τους Φαναριώτες και τον κλήρο, έντονη ήταν και η παρουσία των Ελλήνων ή ελληνόφωνων εμπόρων ειδικά σε πόλεις της Τρανσυλβανίας (π.χ. Σιμπίου) ή της Μαύρης Θάλασσας (π.χ. Γαλάτσι και Βραΐλα)

Αυτή η πολλαπλή πολιτισμική και όχι απλώς κοινωνικο-πολιτική σύγκρουση οδήγησε τους βογιάρους στη συγκρότηση μιας εθνοτικής συνείδησης η οποία πήγαινε πιο πέρα από την υπεράσπιση του ταξικού συμφέροντος. Τον 18ο αιώνα η εθνική συνειδητοποίηση ήταν φαινόμενο που εμφανίστηκε στους κόλπους της κυρίαρχης αγροτικής τάξης και όχι στα αστικά κέντρα όπου επικρατούσε η ελληνική κουλτούρα. Οι βογιάροι, στην προσπάθειά τους να αντιπαρατεθούν στο κυρίαρχο πολιτισμικά ελληνικό και στο ηγεμονικό πολιτικά οθωμανικό στοιχείο, άρχισαν να προσβλέπουν είτε προς την πλευρά της Ρωσίας είτε προς την πλευρά της Αυστρίας. Κατά τη διάρκεια των δύο ρωσοτουρκικών πολέμων της Μεγάλης Αικατερίνης οι ηγεμονίες ήταν υπό ρωσική κατοχή, ενώ με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) οι Ρώσοι απέκτησαν δικαίωμα παρέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις των δύο ηγεμονιών (εγγύηση θρησκευτικών ελευθεριών, έμποροι ρωσικής υπηκοότητας), ενώ κατά τη διάρκεια του Β' Ρωσοτουρκικού Πολέμου, το 1791, οι βογιάροι της Βλαχίας ζήτησαν την εκλογή αυτοχθόνων ηγεμόνων και την κατάργηση του οθωμανικού μονοπωλίου στο ζωεμπόριο.

Το 1802, ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης, πατέρας των Αλέξανδρου και Δημήτριου, ηγεμόνας της Βλαχίας, ονειρευόταν ένα «Βασίλειο της Δακίας» που θα περιλάμβανε τις δύο ηγεμονίες και προσπάθησε να δημιουργήσει στρατό. Οι ενέργειές του οδήγησαν σε σύγκρουση Ρωσία και Υψηλή Πύλη. Ο σουλτάνος τον απομάκρυνε αλλά οι Ρώσοι τον επέβαλαν και πάλι στην ίδια θέση, όπου όμως τα σχέδιά του προσέκρουσαν στους συντηρητικούς βογιάρους. Εκτός από τον ρωσικό παράγοντα, ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η επίδραση της «λατινικότητας»: οι Ρουμάνοι, παρότι χριστιανοί ορθόδοξοι, μέσω της λατινογενούς γλώσσας τους φαντασιώνονταν την πολιτισμική εξομίωση με διάφορες εκδοχές ευρωπαϊκότητας, όπως π.χ. με τη Ρώμη. Για παράδειγμα, στα τέλη του 18ου αιώνα, μερικοί καθολικοί Ρουμάνοι από την Τρανσυλβανία επισκέφθηκαν ως σπουδαστές τη Ρώμη και τις σχολές των Ιησουιτών. Αφού διδάχθηκαν εκεί ρωμαϊκή ιστορία, άρχισαν πρώτοι να συγκροτούν την κυρίαρχη κατά τον 19ο αιώνα εθνογενετική θεωρία στη Ρουμανία: ότι δηλαδή οι σύγχρονοι Ρουμάνοι ήταν οι απόγονοι στρατιωτών των ρωμαϊκών λεγεώνων του αυτοκράτορα Τραϊανού. Η θέση αυτή αργότερα θα τροποποιηθεί στην κυρίαρχη μέχρι και σήμερα θεωρία: οι σύγχρονοι Ρουμάνοι δεν είναι τα παιδιά των λεγεωνάριων του Τραϊανού αλλά εκλατινισμένοι Δακογέτες, δηλαδή απόγονοι των κατακτημένων θρακικών φύλων της περιοχής.

Ταυτόχρονα, οι μορφωμένοι Ρουμάνοι αρχίζουν σιγά σιγά να εγκαταλείπουν το κυριλικό αλφάβητο προς χάριν του λατινικού αλλά και να εξοβελίζουν από τη ρουμανική γλώσσα τα δάνεια και τις επιρροές από τη σλαβική ή την ελληνική γλώσσα. Μια άλλη εκδοχή λατινικότητας ήταν η αναφορά στη Γαλλία. Παρότι οι Ρώσοι αξιωματούχοι μιλούσαν γαλλικά και εισήγαγαν τη γαλλική κουλτούρα στις ηγεμονίες, όπως και κάποιοι Ρουμάνοι που σπούδασαν στο Παρίσι, οι Ρουμάνοι ταυτίζονταν με τη Γαλλία, ως άλλη μία χώρα που καταγόταν από τη Ρώμη, και έδωσαν μεγάλη προσοχή στη Γαλλική Επανάσταση και στον Ναπολέοντα. Το 1796, το Διευθυντήριο έστειλε απεσταλμένο στο Βουκουρέστι, ενώ ο Ναπολέοντας έστειλε τον λοχαγό Ομπέρ σε μία ενημερωτική αποστολή που συνέγραψε το σύγγραμμα *Στατιστικά στοιχεία για τη Μολδαβία και τη Βλαχία*. Το 1807, οι Μολδαβοί βογιάροι έστειλαν στον Ναπολέοντα ένα μνημόνιο με το οποίο ζητούσαν την κατάργηση του καθεστώτος των Φαναριωτών και τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης δημοκρατίας.

Όπως είπαμε και στην αρχή, όμως, η πιο κρίσιμη στιγμή της νεωτερικής ρουμανικής εθνογένεσης ήταν η Ελληνική Επανάσταση. Τα γεγονότα του 1821 έδειξαν ότι οι βογιάροι ήθελαν να ακολουθήσουν τον δικό τους δρόμο και όχι να αντικαταστήσουν την οθωμανική με την ελληνική εξουσία. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η περίπτωση του Τούντορ Βλαντιμιρέσκου (1780-1821), που ήρθε σε επαφή τόσο με Σέρβους επαναστάτες (τον Καραγεώργη) όσο και με Φιλικούς (μετά το 1814-15). Ηγήθηκε μετά τον Ιανουάριο του 1821 (αμέσως μετά τον θάνατο του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Σούτσου) κινήματος αγροτών που στράφηκε εναντίον των βογιάρων (και όχι εναντίον της ρωσικής και οθωμανικής παρουσίας, όπως ο ίδιος φρόντιζε να διαμηνύει προς καθησυχασμό). Στις 21 Μαρτίου επικεφαλής 8.000 πανδούρων (αγροτών πολιτοφυλάκων) εισήλθε στο Βουκουρέστι. Έτσι, εκτός της Μολδαβίας από την οποία ξεκίνησε η Ελληνική Επανάσταση, η Βλαχία χωρίστηκε σε δύο ζώνες: στη βόρεια που ήλεγχε ο Υψηλάντης, με στρατηγείο στο Τιργκοβίστε, και στη νότια, που ήλεγχε ο Βλαντιμιρέσκου, με κέντρο το Κοτροτσένι, δίπλα στο Βουκουρέστι. Ο Βλαντιμιρέσκου προσπάθησε να έρθει σε συμφωνία με τους Οθωμανούς τον Μάιο, όμως δεν τα κατάφερε και αποχώρησε με τον στρατό του από το Βουκουρέστι, αφήνοντας τον Υψηλάντη έκθετο. Έτσι, ο τελευταίος διέταξε τη θανάτωσή του. Γενικά, οι Ρουμάνοι δεν στήριζαν το κίνημα των Ελλήνων και ένας βασικός λόγος ήταν ότι ο Υψηλάντης δεν δεσμεύτηκε σε καμία περίπτωση για την κατάργηση της δουλοπαροικίας.

Η Ελληνική Επανάσταση επανάφερε στα χέρια των Ρουμάνων βογιάρων το αξίωμα του οσποδάρου. Τον Απρίλιο του 1822, οι βογιάροι μετά από διαπραγματεύσεις της αντιπροσωπείας τους στην Πόλη με την Υψηλή

Πύλη και με τη στήριξη της Ρωσίας, πέτυχαν την αποκατάσταση των αυτοχθόνων πριγκίπων και τον αποκλεισμό των Ελλήνων Φαναριωτών, ενώ με τη Συνθήκη του Άκκερμαν το 1826 συγκροτήθηκαν τοπικά συμβούλια (ντιβάνια), οι ηγεμόνες εκλέγονταν για επταετή θητεία, με παράλληλη κατάργηση των εμπορικών μονοπωλίων της Πύλης κ.λπ.

Όπως συνέβη και με τα άλλα εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια, η *Συνθήκη της Αδριανούπολης* στάθηκε ιδιαίτερα καθοριστική. Ήδη με την απαρχή του νέου ρωσοτουρκικού πολέμου το 1828 η Μολδαβία και η Βλαχία θα καταληφθούν από τον ρωσικό στρατό. Η ρωσική κατοχή των ηγεμονιών θα συνεχιστεί από το τέλος του πολέμου το 1829 μέχρι και το 1834, έχοντας ως αποτέλεσμα την ομογενοποίηση της διοικητικής δομής των δύο πολιτειακών οντοτήτων. Οι Ρώσοι επέβαλαν τα τοπικά συμβούλια (ντιβάνια) των βογιάρων ως συστατικά στοιχεία της οθωμανικής διοίκησης, ενώ οι ηγεμόνες θα επανεκλέγονταν από τους βογιάρους (όπως πριν το 1711) με επταετή θητεία, μια πρόβλεψη που υπήρχε στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και για τους προηγούμενους Φαναριώτες ηγεμόνες. Επίσης, επιβλήθηκε ελεύθερη ναυσιπλοΐα στον Δούναβη με παρουσία ρωσικού στρατού μέχρι το 1834. Ο τσάρος Νικόλαος Α΄ ήθελε να πειραματιστεί με την περίπτωση των παραδουνάβιων ηγεμονιών, όπως ο αδελφός του Αλέξανδρος Α΄ είχε πράξει με την Πολωνία: παραχώρησε πλήρη ελευθερία κινήσεων στον ανώτατο διοικητή των ρωσικών στρατευμάτων, κόμη Πάβελ Κισελιόφ, να αναδιοργανώσει πλήρως τη διοίκησή τους. Ο Κισελιόφ, σε συνεργασία με τα δύο προσωρινά ντιβάνια (κυβερνήσεις) προχώρησε στην ψήφιση δύο Οργανικών Νόμων το 1831 και το 1832, με βάση τους οποίους επιβεβαιωνόταν η πολιτική κυριαρχία των βογιάρων, ενώ οι δύο ηγεμονίες αποκτούσαν ταυτόσημη διοικητική και πολιτική δομή με την εισαγωγή της αρχής της διάκρισης των εξουσιών. Ο ηγεμόνας εκλεγόταν ισοβίως από έκτακτη συνέλευση που απαρτιζόταν από βογιάρους, ανώτατους κληρικούς και εμπόρους και σχημάτιζε κυβέρνηση, ενώ ταυτόχρονα προβλεπόταν η λειτουργία κοινοβουλίων στις δύο ηγεμονίες (42 βουλευτές στη Βλαχία και 35 στη Μολδαβία). Το 1834 οι δύο Οργανικοί Νόμοι επικυρώθηκαν από την Πύλη με την εκλογή ως ηγεμόνων του Αλέξανδρου Δ. Γκίκα (1834-1842) στη Βλαχία και του Μιχαήλ Στούρτζα (1834-1849) στη Μολδαβία.

Ταυτόχρονα, οι βογιάροι παγίωσαν την εξουσία τους πάνω στη γη με την εισαγωγή της έννοιας της ιδιοκτησίας. Μέχρι την περίοδο εκείνη περιορίζονταν από τα δικαιώματα επικαρπίας που τους παραχωρούσε το οθωμανικό κράτος – είχαν δηλαδή την ιδιοκτησία της γεωργικής παραγωγής αλλά όχι της γης. Οι βογιάροι πλέον μετατράπηκαν σε ιδιοκτήτες όλων των κτημάτων, ενώ οι αγρότες κατηλώθηκαν σε συνθήκες σκληρής δουλοπαροικίας. Οι ίδιοι καλλιεργούσαν τα δύο τρίτα (κατ' άλλους ή το ήμισυ) της καλλιεργήσιμης γης. Πλέον όμως όφειλαν 84 ημέρες αγγαρείας για το ένα τρίτο της γης που κατείχαν οι βογιάροι, παρότι τυπικά όφειλαν μόνο 12. Όπως και στο παρελθόν, οι αγγαρείες μεταφράζονταν σε χρήμα, με συνέπεια α) τον εκχρηματισμό και την καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας, β) την ανάπτυξη της σιτοκαλλιέργειας για εξαγωγή, γ) αλλά και τις εκχερσώσεις νέων γαιών.

Οι βογιάροι επίσης απαλλάχθηκαν από φορολογικές επιβαρύνσεις, ενώ είχαν πια αποκτήσει το δικαίωμα να προωθούν τις γεωργικές εξαγωγές προς τη Δυτική Ευρώπη. Οι Οργανικοί Νόμοι δεν ενοποίησαν τις δύο ηγεμονίες αλλά έθεσαν τις βάσεις για να γίνει αυτό στο μέλλον, αφού απέκτησαν πλέον παρόμοιες διοικητικές δομές. Το 1847 ενώθηκαν τελωνειακά (τελωνειακή ένωση) και διευκολύνθηκαν οι πολίτες της μιας περιοχής να γίνουν πολίτες και της άλλης.

Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες μπορεί να μη γνώρισαν την οργάνωση μιας άμεσης επαναστατικής σύγκρουσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά ήταν η μοναδική περιοχή της που είχε την εμπειρία της Επανάστασης του 1848. Ήδη από τη δεκαετία του 1830, λειτούργησαν επαναστατικές ομάδες (φιλελεύθερου χαρακτήρα), όπως για παράδειγμα συνέβη με την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας το 1833, που επιδίωξε την ενοποίηση των δύο ηγεμονιών, σύνταγμα, ελευθερία τύπου και εκπαίδευσης – αιτήματα επηρεασμένα από τη Δυτική Ευρώπη, αλλά μακριά από τις ανάγκες των αγροτών. Το 1843 είχαμε την ίδρυση *Αδελφότητας* που ζητούσε όχι μόνο πολιτική αλλά και κοινωνική ισότητα (προώθηση μεταρρυθμίσεων για το γαιοκτητικό καθεστώς). Το αίτημα για πραγματική ανεξαρτησία τόσο από την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και από τις παρεμβάσεις της Ρωσίας μετά το 1829, που επιδίωκε έλεγχο τόσο πολιτικό (δικαίωμα λόγου σε τυχόν τροποποιήσεις των Οργανικών Νόμων) όσο και οικονομικό (προώθηση συμφερόντων των ρωσικών εταιρειών που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή), είχε ως αποτέλεσμα τη ριζοσπαστικοποίηση των βογιάρων ως εν δυνάμει υποστηρικτών επαναστατικών κινήσεων.

Τον Απρίλιο του 1848 στο Ιάσιο είχαμε τη συγκρότηση επαναστατικού συμβουλίου από 1.000 άτομα, μεταξύ των οποίων και ο Αλέξανδρος Ιωάννης Κούζα, τυπικό παράδειγμα Ρουμάνου επαναστάτη: 28 ετών, καταγόμενος από οικογένεια βογιάρων και με σπουδές στο Παρίσι. Το πλήθος απαίτησε από τον ηγεμόνα της Μολδαβίας πολιτικές ελευθερίες, ευρύτερη αντιπροσώπευση και διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Τα αιτήματα αυτά πιθανότατα θα γίνονταν αποδεκτά, αλλά το κείμενο απαιτούσε: α) ένα νέο εθνικό συμβούλιο που θα

αντικαθιστούσε το ντιβάνι των βογιάρων β) τη δημιουργία πολιτοφυλακής. Και τα δύο μέτρα θα σήμαιναν ουσιαστικά μετατόπιση του κέντρου βάρους της εξουσίας από τους ηγεμόνες στον λαό. Ο Στούρτζα αντέδρασε συλλαμβάνοντας τριακόσιους εκ των επαναστατών, ενώ οι αρχηγοί του κινήματος δραπέτευσαν στην επαρχία.

Στη Βλαχία η επανάσταση ήταν περισσότερο πετυχημένη επειδή είχε σχεδιαστεί καλύτερα. Μία επιτροπή που αποτελούνταν από διανοούμενους, φιλελεύθερους βογιάρους και στρατιωτικούς είχε εγκαταστήσει αντιπροσώπους της σε πολλές πόλεις. Έτσι η επανάσταση ξέσπασε τον Ιούνιο του 1848 σε πολλά μέρη ταυτοχρόνως. Μεταξύ των συνωμοτών ήταν και μέλη της οικογένειας των Μπρατιάνου: ένα μέλος της, ο Ίον Μπρατιάνου αργότερα θα αναδειχθεί σε αρχηγό του ισχυρού φιλελεύθερου κόμματος. Και αυτός ήταν μέλος οικογένειας βογιάρων και αυτός είχε σπουδάσει στο Παρίσι, όπως και ο Κούζα. Στην περίπτωση της Ρουμανίας, η εξουσία παρέμεινε στα χέρια των βογιάρων λόγω της παγιωμένης κοινωνικής δομής: δηλαδή λόγω της ύπαρξης ισχυρής γαιοκτημονικής τάξης και δουλοπαροικίας. Σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση όπου οι προεστοί ηγήθηκαν του Αγώνα αλλά δεν κατάφεραν μετεπαναστατικά να κυριαρχήσουν, οι βογιάροι εκπροσώπησαν όλες τις υπαρκτές τάσεις του ρουμανικού εθνικισμού: «φιλελεύθερους» και «συντηρητικούς».

Ο ηγεμόνας της Βλαχίας Αλέξανδρος Γκίκας, έχοντας να αντιμετωπίσει μία γενική εξέγερση που τον απειλούσε, συμφώνησε στον καταρτισμό συντάγματος, γεγονός που βρήκε σύμφωνους και τους επαναστάτες. Το σύνταγμα προέβλεπε: ελευθερία του Τύπου, ίσα πολιτικά δικαιώματα για όλους (και για τους Εβραίους), έθετε τέλος στα προνόμια των βογιάρων, πλήρη εσωτερική νομοθετική και διοικητική αυτονομία από την οθωμανική παρέμβαση, δημιουργία κυβέρνησης από ένα αντιπροσωπευτικό σώμα, ένα ευρύ δικαίωμα ψήφου και μία λύση στο πρόβλημα των χωρικών. Το καθεστώς ζήτησε την ενοποίηση των δύο ηγεμονιών (χωρίς πάντως να απαιτήσει προηγούμενη ανεξαρτησία από την Πύλη). Τα αιτήματα αυτά έρχονταν σε αντίθεση με την προνομιακή θέση των βογιάρων, η υποστήριξη των οποίων όμως ήταν απαραίτητη για την προώθηση των μεταρρυθμίσεων, αλλά και με τις Μεγάλες Δυνάμεις, που δεν θα συναινούσαν στην ανακήρυξη της ρουμανικής ανεξαρτησίας.

Μετά από έναν μήνα, οι βογιάροι αποδέχθηκαν τους όρους για την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων: δικαίωμα ψήφου σε όλους τους ελεύθερους, άρρενες Ρουμάνους άνω των 21 ετών που ζούσαν στις πόλεις – δηλαδή αποκλείονταν από το δικαίωμα ψήφου οι αγρότες της υπαίθρου· εκλογή αντιπροσώπων σε δύο βαθμούς· συγκρότηση επιτροπής από βογιάρους και εκπροσώπους των αγροτών για το ζήτημα της γης, για να λάβουν οι χωρικοί τίτλους ιδιοκτησίας και αντίστοιχα οι βογιάροι αποζημιώσεις για την απαλλοτριωμένη γη, παρότι δεν στάθηκε όμως δυνατόν να συμφωνήσουν για την έκταση των απαλλοτριωμένων γαιών όπως και για την αξία τους.

Πριν, όμως, οι διαφωνίες αυτές οδηγήσουν σε ανοικτή ταξική σύγκρουση, οι Μεγάλες Δυνάμεις έθεσαν ένα τέλος στην επανάσταση. Κατ' αρχήν, η Υψηλή Πύλη αρνήθηκε να επιδοκιμάσει μία επανάσταση που είχε φανερά αντιρωσικά χαρακτηριστικά. Όταν μία αντιπροσωπεία έφερε ένα νέο σύνταγμα στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1848 για να το εγκρίνει ο σουλτάνος, εκείνος αρνήθηκε να τη δεχθεί. Ο οθωμανικός στρατός ήδη είχε εκστρατεύσει στη Βλαχία και τον Σεπτέμβριο ενώθηκε με μία ρωσική στρατιωτική δύναμη: κινήθηκαν προς το Βουκουρέστι όπου και κατέστειλαν την επανάσταση. Όταν το παλαιό καθεστώς ανασυγκροτήθηκε, διαφοροποιήθηκε ως προς το ζήτημα της μείωσης της εξουσίας των βογιάρων: οι ηγεμόνες πλέον διορίζονταν από την Πύλη με την έγκριση όμως της Ρωσίας, χωρίς όμως τα ντιβάνια της Μολδαβίας και της Βλαχίας να έχουν κανέναν λόγο.

Μετά την Επανάσταση του 1848, οι περισσότεροι από τους Ρουμάνους ηγέτες κατέφυγαν στο Παρίσι όπου ο Ναπολέων ο Γ' προώθησε τον στόχο της εθνικής ενοποίησης και ανεξαρτησίας της Ρουμανίας. Δίνοντας έμφαση στην εθνική υπερηφάνεια και στον πατριωτισμό, ο Ναπολέων Γ' είχε συγκεντρώσει την πλειονότητα των Γάλλων γύρω από το πρόσωπό του, παρότι είχε απογυμνώσει τη Δημοκρατία από τις ελευθερίες που κατάφερε να αποκτήσει το 1848. Η «αρχή των εθνотήτων» ήταν ένα χρήσιμο εργαλείο για τη Γαλλία για να το χρησιμοποιήσει εναντίον της αψβουργικής επιρροής στην Ιταλία και στη Γερμανία, και ήθελε να την εφαρμόσει κυρίως στη Ρουμανία.

Κατ' αρχήν, βέβαια, οι Ρουμάνοι επαναστάτες βρήκαν τον Ναπολέοντα απρόθυμο να τους βοηθήσει, αφού αυτό που κυρίως επιδίωκε εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν να υπερασπίσει την επιβολή του δικού του «αυτοκρατορικού» καθεστώτος. Αυτό ανάγκασε τους Ρουμάνους εξόριστους να αναπροσαρμόσουν τις θέσεις τους: α) ενοποίηση των δύο ηγεμονιών, υπό την κυριαρχία ξένου πρίγκιπα που θα απελευθέρωνε τη χώρα από την οθωμανική και τη ρωσική επιρροή, β) η ατζέντα των πολιτικών ελευθεριών και των κοινωνικο-οικονομικών αιτημάτων για τη γη τέθηκε στο περιθώριο, για να επιλυθούν προφανώς μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας, γ) η αποκήρυξη της ένοπλης εξέγερσης και η υιοθέτηση ενός προγράμματος δράσης μέσα στην υπάρχουσα διοικητική δομή των ηγεμονιών, αναμένοντας κάποια κρίση μεταξύ των δυνάμεων που κατέστειλαν

την επανάσταση: την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Ρωσία (παρότι ένα κράτος με αντιρωσικές διαθέσεις θα ήταν δεκτό από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως εμπόδιο στη ρωσική διείσδυση στα Βαλκάνια).

Οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις ήταν εν δυνάμει σύμμαχες των Οθωμανών εναντίον της Ρωσίας: για τη Μεγάλη Βρετανία το σημαντικό ήταν η διατήρηση των ανοικτών εμπορικών δρόμων προς την Ινδία· η Αυστρία ήταν εναντίον της αύξησης της ρωσικής επιρροής τόσο για λόγους εμπορικού ανταγωνισμού όσο και για να περιορίσει τη ρωσική επιρροή στους σλαβικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων· ενώ, τέλος, όπως είπαμε, το εθνικιστικό καθεστώς του Ναπολέοντα Γ΄ στήριζε τη ρουμανική ενοποίηση, για να επιφέρει μεταξύ άλλων ένα χτύπημα στον ρωσικό δεσποτισμό. Και ο Κριμαϊκός Πόλεμος έδωσε μια καλή ευκαιρία στη Γαλλία να προωθήσει την πολιτική της.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο πόλεμος προκλήθηκε από τον ανταγωνισμό ορθόδοξων (Ρώσων) και καθολικών (Γάλλων) για τον έλεγχο των Αγίων Τόπων, σύγκρουση στην οποία όμως πήρε μέρος και η Αγγλία στο πλευρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μαζί με τη Γαλλία. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αρνήθηκε να διαπραγματευτεί έχοντας την υποστήριξη των δύο δυτικών Μεγάλων Δυνάμεων. Ρωσικά στρατεύματα κατέλαβαν τις δύο ηγεμονίες, όμως η κίνηση αυτή προκάλεσε ένα μη αναμενόμενο αποτέλεσμα: οι Ρώσοι δεν διείδαν ότι με την κίνηση αυτή θα προκαλούσαν την αντίδραση και της Αυστρίας λόγω των συμφερόντων της στα Βαλκάνια. Αντίθετα, περίμεναν βοήθεια από τους Αυστριακούς λόγω της βοήθειας που τους πρόσφεραν το 1849 εναντίον των Ούγγρων επαναστατών. Η Αυστρία όμως θα πάει με την πλευρά των συμμάχων των Οθωμανών, θα ανακαταλάβει τις παραδουνάβιες ηγεμονίες το 1854 και θα αλλάξει την ισορροπία δυνάμεων εις βάρος των Ρώσων. Τον Σεπτέμβριο του 1855 οι ενωμένες δυνάμεις των Συμμάχων καταλαμβάνουν τη Σεβαστούπολη, το σημαντικότερο λιμάνι των Ρώσων στην Κριμαία. Τον Μάρτιο του 1855 είχε πεθάνει ο τσάρος Νικόλαος Α΄ και ο νέος τσάρος Αλέξανδρος Β΄ αποδέχθηκε τους όρους της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων (Μάρτιος 1856). Οι όροι της συνθήκης που αφορούσαν τη Ρουμανία ήταν οι εξής: α) ο Δούναβης ανοιγόταν στη διεθνή ναυσιπλοΐα, ενώ η νότια Βεσσαραβία (η βόρεια όχθη του δέλτα του Δούναβη) έγινε μέρος της Μολδαβίας και όχι πια της Ρωσίας, β) η Ρωσία έχασε το προνομιακό status ως προστάτιδα των δικαιωμάτων των Ρουμάνων: αντίθετα όλες οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ανέλαβαν τον ρόλο των εγγυητών της συνθήκης, γ) οι δύο ηγεμονίες παρέμεναν υπό οθωμανικό έλεγχο, και δ) μία ευρωπαϊκή επιτροπή ορίστηκε για να καθορίσει τη διοίκηση των ηγεμονιών, σε συνεργασία με εκλεγμένα συμβούλια για καθεμία.

Ο δρόμος για την ενοποίηση της της Μολδαβίας και της Βλαχίας είχε ανοίξει. Το 1857 έγιναν εκλογές για συνταγματικά συμβούλια. Οι χειρισμοί των Οθωμανών έφεραν στην εξουσία τους «ανθροπικούς», αλλά η παρέμβαση ήταν τόσο εμφανής που κατέστησε τις εκλογές άκυρες. Έτσι προκηρύχθηκαν νέες και τα συμβούλια που προέκυψαν στις δύο επαρχίες ψήφισαν υπέρ της ένωσης. Την ένωση των δύο ηγεμονιών στήριξε η Γαλλία και παραδόξως (από τη θέση πλέον του ηττημένου) η Ρωσία, ενώ αντίθετα η Βρετανία ήταν αρνητική, επειδή θεωρούσε ότι έτσι θα περιοριζόταν εκεί η οθωμανική, και άρα η αγγλική επιρροή, όπως και η Αυστρία, επειδή φοβόταν ότι η ιδέα της ένωσης θα συμπαρέσυρε και τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας.

Στα τέλη του 1858 εξελέγησαν δύο ξεχωριστά κοινοβούλια για τις δύο ηγεμονίες, τα οποία όμως τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1859 εξέλεξαν ως ισόβιο ηγεμόνα τον Αλέξανδρο Ιωάννη Κούζα, τον οποίο αμέσως αναγνώρισε η Γαλλία (η Αυστρία είχε ήδη εμπλακεί σε πόλεμο με Ιταλούς και Γάλλους εθνικιστές). Οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να αποδεχθούν τον Κούζα ως κοινό ηγεμόνα της Βλαχίας και της Μολδαβίας, οι οποίες όμως θα συνέχιζαν να είναι ξεχωριστές στα άλλα επίπεδα. Ο Κούζα ως Ηγεμόνας των Ενωμένων Ηγεμονιών δεν επιδίωξε τη θέση του ηγεμόνα: η ανακήρυξή του στο ύπατο αξίωμα ήταν αποτέλεσμα λεπτών ισορροπιών μεταξύ Φιλελευθέρων και Συντηρητικών (για την ακρίβεια οι ψήφοι των δευτέρων μοιράστηκαν σε διαφορετικούς υποψηφίους ανταγωνιστριών βογιαρικών οικογενειών). Το 1861 ο Κούζα έπεισε την οθωμανική κυβέρνηση να συναινέσει στη δημιουργία ενιαίου κοινοβουλίου και κυβέρνησης, πράξη η οποία είχε την υποστήριξη τόσο των Φιλελευθέρων όσο και των Συντηρητικών, ενώ το 1863 θα προβεί σε μια ιδιαίτερα ριζοσπαστική πράξη: στη δήμευση των μοναστηριακών κτημάτων των αφιερωμένων μονών, δηλαδή των μονών που, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν εξαρτημένες από τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους και του Σινά, όπως και από τα ορθόδοξα πατριαρχεία της Ανατολής και αποτελούσαν το ένα τρίτο ή το ένα πέμπτο της καλλιεργήσιμης γης. Η προσφορά αποζημίωσης που αποδόθηκε στα τελευταία δεν έγινε δεκτή.

Τον ίδιο χρόνο, το 1863, με τον Αγροτικό Νόμο ο Κούζα θέλησε να μιμηθεί τον προστάτη του Ναπολέοντα Γ΄ όσον αφορούσε την προστασία των μικρών καλλιεργητών, και γι' αυτό σύντομα ήρθε σε σύγκρουση με τους Συντηρητικούς (και συνεπώς την τάξη των βογιάρων). Οι Φιλελεύθεροι πρότειναν ένα νομοσχέδιο που προέβλεπε την παραχώρηση τίτλων ιδιοκτησίας στους αγρότες για τις γαίες που καλλιεργούσαν. Το νομοσχέδιο όμως δεν πέρασε. Οι Συντηρητικοί ανταπάντησαν με άλλο νομοσχέδιο με το οποίο καταργούνταν όλες οι φορολογικές υποχρεώσεις για τους αγρότες, οι τίτλοι ιδιοκτησίας όμως περιέρχονταν στους μεγάλους γαιοκτήμονες. Ο Κούζα έθεσε βέτο στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο, ενώ

προχώρησε σε δημοψήφισμα για να προβεί σε συνταγματικές αλλαγές: α) να εγκαθιδρύσει δικαίωμα ψήφου για όλους τους άρρενες και β) το δικαίωμα του ηγεμόνα να διοικεί με διατάγματα. Οι συνταγματικές αλλαγές πέρασαν με συντριπτική πλειοψηφία (682.621 υπέρ, 1.307 κατά). Ο Κούζα αμέσως μετά προώθησε τον Αγροτικό Νόμο, σύμφωνα με τον οποίο: α) οι αγρότες αποκτούσαν δικαίωμα ελευθερίας κίνησης, β) καταργούνταν οι φορολογικές υποχρεώσεις τους προς τους βογιάρους, γ) τα καλλιεργήσιμα κτήματα διαιρούνταν σε τρία μέρη: για τα δύο τρίτα οι αγρότες έλαβαν τίτλους ιδιοκτησίας, ενώ για το ένα τρίτο διατήρησαν την ιδιοκτησία οι βογιάροι. Όπου δεν υπήρχαν αρκετές γαίες για να εφαρμοστεί το μέτρο χρησιμοποιούνταν κρατικές γαίες (κυρίως όσες δημεύτηκαν από τα αφιερωμένα μοναστήρια). Οι γαιοκτήμονες, πάντως, αποζημιώνονταν για τις γαίες που έπαιρναν οι χωρικοί.

Ο Κούζα απέτυχε να δημιουργήσει μία συμμαχία μεταξύ των εύπορων αγροτών και του ισχυρού φιλελεύθερου ηγεμόνα: πολλοί αγρότες έμειναν με μικρό κλήρο αλλά και μικρής παραγωγικότητας γαίες. Αντίθετα, οι πλέον γόνιμες παρέμειναν στα χέρια των βογιάρων, ενώ χρησιμοποιούσαν τις αποζημιώσεις ως κεφάλαια για να καπιταλιστικοποιήσουν την αγροτική παραγωγή. Πάντως, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες έφεραν βαρέως τις πράξεις του Κούζα. Το 1866 μία ομάδα αξιωματικών τον υποχρέωσε σε παραίτηση και τον εκδίωξε στην Αυστρία, από όπου δεν επέστρεψε ποτέ. Κατά περίεργο τρόπο, η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα να πραγματοποιηθεί ένα από τα αιτήματα των Επαναστατών του 1848: η άνοδος στον θρόνο ενός ξένου πρίγκιπα που θα συνέδεε τη Ρουμανία με τους βασιλικούς οίκους της Ευρώπης. Ο νέος βασιλιάς ήταν ο Κάρολος Α΄ του οίκου των Χοεντσόλερν, εξαδελφος του βασιλιά της Πρωσίας, ο οποίος κυβέρνησε τη χώρα μέχρι το 1914.

12.5.4.3 Το κροατικό εθνικό κίνημα

Ο κροατικός εθνικισμός είναι στενά συσχετισμένος με τον ουγγρικό, και αυτό γιατί ιστορικά η Δίαίτα των Κροατών Ευγενών είχε αποφασίσει να αυτοκαταργηθεί και να προσχωρήσει στο καθολικό Ουγγρικό Βασίλειο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Έκτοτε η μοίρα των Κροατών είναι στενά συσχετισμένη με τις μεγάλες καμπές της ιστορίας των Ούγγρων και της διακύμανσης της σχέσης των τελευταίων με τη Βιέννη. Το ουγγρικό εθνικό κίνημα στάθηκε απέναντι τόσο στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Ιωσήφ Β΄ το 1790 όσο και στα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Η ουγγρική αριστοκρατία ήταν διαφοροποιημένη σε τρεις κατηγορίες ευγενών: α) μερικές εκατοντάδες ισχυροί αριστοκράτες που είχαν δικαίωμα συμμετοχής στη Δίαίτα αλλά και επιρροή στη Βιέννη, με ετήσιο εισόδημα κατά μέσο όρο 23.000 φλορίνια, β) μεσαίοι γαιοκτήμονες γνωστοί ως *bene possessionati*, περί τις 25.000 οικογένειες, με ετήσιο εισόδημα κατά μέσο όρο 500-3.000 φλορίνια, και γ) μικροί γαιοκτήμονες περί τις 40.000, «ουσιαστικά φτωχοί», από τους οποίους όμως πολλοί ήταν δάσκαλοι, δικηγόροι κ.λπ. Άλλοι από αυτούς υποστήριζαν τις μεταρρυθμίσεις, άλλοι όμως τις φοβούνταν για να μην απολέσουν τα προνόμιά τους.

Οι δύο κεντρικές φιγούρες του ουγγρικού εθνικισμού ήταν εκπρόσωποι ανταγωνιστικών ιδεολογιών. Ο Ιστβάν Σέτσενι γεννήθηκε ως κόμης το 1791 σε μία τυπική οικογένεια πλούσιων αριστοκρατών, υπηρέτησε ως αξιωματικός στους Ναπολεόντειους Πολέμους, ενώ πήγε στη Μεγάλη Βρετανία το 1815, όπου εντυπωσιάστηκε από τη βρετανική συνταγματική μοναρχία, το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης και την εκβιομηχάνιση. Ο Σέτσενι πολέμησε την ουγγρική αριστοκρατία υπερασπιζόμενος τις θέσεις του δυτικού φιλελευθερισμού. Από την άλλη, ο Λάγιος Κοσσούτ (γεννήθηκε το 1802) συνέχισε το έργο Σέτσενι αλλά εκπροσώπησε διαφορετικά κοινωνικά στοιχεία: το 1841 ο Κοσσούτ αρχίζει να εκδίδει την εφημερίδα *Τα Νέα της Πέστης*, από όπου υποστήριζε: α) το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να καταλαμβάνει δημόσιο αξίωμα, β) το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, γ) το δικαίωμα των δουλοπαροίκων να εξαγοράζουν την ελευθερία τους, δ) τη φορολογία των ευγενών, ε) το τέλος των οικονομικών μονοπωλίων και των ειδικών προνομίων, στ) το δικαίωμα ψήφου στα μέλη της αστικής τάξης, ζ) τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης δικαιοσύνης, η) τη γενική εκπαίδευση, και θ) το τέλος της φεουδαρχίας. Ωστόσο ο Κοσσούτ μετακινήθηκε στις απόψεις του ως προς την πλήρη ελευθερία του εμπορίου σε θέσεις περί προστατευτισμού των ουγγρικών βιομηχανιών.

Ο Κοσσούτ κατάφερε εκμεταλλευόμενος την έκρηξη της επανάστασης στη Βιέννη να περάσει στην Ουγγρική Δίαίτα τους περίφημους 10 «Νόμους του Απρίλη» που περιλάμβαναν τα εξής:

1. παροχή δικαιώματος του εκλέγειν στα κατώτερα λαϊκά στρώματα,
2. ανοχή σε όλες τις χριστιανικές αιρέσεις,
3. κατάργηση της δουλοπαροικίας (μολονότι δεν προέβλεπε παροχή τίτλων ιδιοκτησίας σε μικρούς αγρότες),

4. γενική φορολογία (σε ευγενείς και Καθολική Εκκλησία),
5. ενιαίο σύστημα δικαιοσύνης,
6. δημιουργία Εθνικής Αγροτικής Τράπεζας για επενδύσεις στη γη,
7. ελευθερία του Τύπου και εκπαίδευσης (προώθηση της ουγγρικής γλώσσας),
8. δημιουργία Εθνικής Φρουράς (στρατού),
9. διοικητική ένωση με την Τρανσυλβανία,
10. ανακήρυξη της ουγγρικής γλώσσας ως επίσημης στις ουγγρικές επαρχίες.

Το τελευταίο αίτημα υπήρχε ήδη από το 1831, όμως τα ουγγρικά έγιναν η επίσημη γλώσσα των νόμων που ψήφισε η Ουγγρική Δίαιτα το 1838. Το 1839 τα ουγγρικά έγιναν η επίσημη γλώσσα της εσωτερικής διοίκησης, το 1844 η επίσημη γλώσσα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 1848 η επίσημη γλώσσα ουσιαστικά όλων όσοι αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου. Ουσιαστικά, όμως, όλοι αυτοί οι νόμοι που επέβαλλαν την ουγγρική γλώσσα στρέφονταν εναντίον των Σλοβάκων, των Ρουμάνων και των Νοτιοσλάβων, Σλοβένων και κυρίως Κροατών, που περιλαμβάνονταν στα εδάφη της Αυστριακής Αυτοκρατορίας.

Όπως η Ουγγαρία απαιτούσε ένα ειδικό συνταγματικό καθεστώς εντός του πλαισίου της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, το ίδιο συνέβαινε με τους Κροάτες στο εσωτερικό της Ουγγαρίας. Όπως αναφέραμε παραπάνω, κατά τη διάρκεια του μεσαιωνικού Κροατικού Βασιλείου οι Κροάτες ευγενείς εξέλεγαν τον βασιλιά τους. Το 1102, όμως, σήμανε το τέλος της κροατικής δυναστείας: η Κροατική Δίαιτα (*Sabor*) επέλεξε να υπαχθεί στην ουγγρική δυναστεία διασφαλίζοντας τα προνόμια εσωτερικής αυτονομίας. Έτσι, το «Τρισυπόστατο Βασίλειο της Δαλματίας, της Κροατίας και της Σλαβονίας» παρέμεινε μία διακριτή συνταγματική ενότητα.

Μετά από την ήττα των Ούγγρων από τον Σουλεϊμάν Α΄ στη μάχη του Μόχατς το 1526, η Κροατική Δίαιτα εξέλεξε ως βασιλιά τον εκλεκτό των Αψβούργων. Υπό την εξουσία των Αψβούργων αυτή η τοπική δίαιτα των ευγενών νομοθετούσε και ασκούσε εσωτερική διοίκηση με τη συναίνεση ενός αντιβασιλέα (*Ban*). Οι Κροάτες προσπαθούσαν να διατηρήσουν την αυτονομία τους απέναντι στην Ουγγρική Δίαιτα αλλά και απέναντι στους Αψβούργους.

Κατά την περίοδο της Πεφωτισμένης Δεσποτείας, της Μαρίας Θηρεσίας, δηλαδή, και του Ιωσήφ Β΄, έγινε προσπάθεια η Κροατική Δίαιτα να τεθεί στο περιθώριο ενώ ανέλαβαν πολλές διοικητικές λειτουργίες Γερμανοί γραφειοκράτες. Για να αντισταθούν στον Ιωσήφ Β΄ και στο Σύστημα του Μέτερνιχ, οι Κροάτες είχαν στενή συνεργασία με την Ουγγρική Δίαιτα, που διέβρωσε την κροατική ιδιαιτερότητα. Δύο όμως ζητήματα διαχώριζαν την Κροατική Δίαιτα από την Ουγγρική: α) η νομική υπεροχή της Ουγγρικής Δίαιτας απέναντι στη Βιέννη, και β) η τάση της τελευταίας να επιβάλλει τη χρήση της ουγγρικής γλώσσας. Για τον λόγο αυτό, δεν είναι τυχαίο ότι ο σύγχρονος κροατικός εθνικισμός (όπως βέβαια και ο ουγγρικός, που εκδιπλώθηκε κατά κύριο λόγο ως γλωσσικός εθνικισμός) έχει ως βασικό στοιχείο τη γλωσσική «αναγέννηση».

Ίσως ο σημαντικότερος διανοούμενος που εξέφρασε αυτή την τάση ήταν ο Λιούντεβιτ Γκάι, γιος ενός γερμανικής καταγωγής αποθηκάριου (παρόμοια περίπτωση με εκείνη του Κοσσούτ, ο οποίος όμως έγινε Ούγγρος) που εκσλαβίστηκε. Ο Γκάι σπούδασε σε πανεπιστήμια της Αυστρίας και της Ουγγαρίας και εμπνεύστηκε από την έννοια του ρομαντικού εθνικισμού (έμφαση στη γλώσσα, λαϊκές παραδόσεις, πολιτικός φιλελευθερισμός κ.λπ.). Ο Γκάι πίστευε ότι Κροάτες και Σέρβοι μοιράζονται μία κοινή νοτιοσλαβική γλωσσική κληρονομιά (την οποία ονόμαζε «ιλλυρική») και προώθησε μία κοινή σερβοκροατική γλώσσα δημοσιεύοντας έργα στη διάλεκτο *štò*, η οποία μιλιόταν τόσο από τους Σέρβους όσο και από τους Κροάτες. Δημιούργησε μία ξεχωριστή γλώσσα, μολονότι οι Κροάτες συνέχισαν να γράφουν με λατινικό αλφάβητο, ενώ οι Σέρβοι με κυριλλικό.

Οι ιδέες του Γκάι βρήκαν απήχηση στις ηγετικές ομάδες της κροατικής κοινωνίας: ευγενείς και καθολικούς ιερείς: το 1832 (δηλαδή αμέσως σχεδόν μόλις τέθηκε το ζήτημα επιβολής της ουγγρικής γλώσσας στην Ουγγρική Δίαιτα) έγινε προσπάθεια για εισαγωγή της κροατικής γλώσσας στην Κροατική Δίαιτα, ενώ το 1835 ο Γκάι εκδίδει εφημερίδα στα κροατικά. Τη δεκαετία του 1840, η Κροατική Δίαιτα ζητά από τους Αψβούργους να φύγει η Κροατία από την ουγγρική διοίκηση, ενώ το 1847 εντέλει η Κροατική Δίαιτα αποφασίζει να υιοθετήσει ως επίσημη γλώσσα την κροατική, προκαλώντας την αντίδραση της Ουγγρικής Δίαιτας.

Κατά την Επανάσταση του 1848, το κροατικό εθνικό κίνημα βρήκε την ευκαιρία να διαφοροποιηθεί από τους Ούγγρους. Οι ουγγρικοί «Νόμοι του Απριλίου» αγνόησαν το αίτημα για κροατική αυτονομία. Σε απάντηση, οι ηγέτες του κροατικού εθνικού κινήματος μίλησαν για ένα διακριτό –στο πλαίσιο της

Αυτοκρατορίας των Αψβούργων αλλά ανεξάρτητο από την Ουγγαρία– τριαδικό βασίλειο. Οι Αψβούργοι έστειλαν ένα νέο βασιλικό μπάνο στην Κροατία, τον Γιόσιπ Γέλασιτς. Ο τελευταίος ήταν αξιωματικός σερβικών στρατιωτικών ομάδων στο σύνορο του Δούναβη, ενώ ο ίδιος ένιωθε «Ιλλυριός»: οι Αψβούργοι πίστευαν ότι έτσι οι Κροάτες θα συντάσσονταν μαζί τους εναντίον των Ούγγρων. Ο Γέλασιτς πράγματι αρνήθηκε να αποδεχθεί το νέο ουγγρικό καθεστώς και εξέλεξε νέα Δίαιτα (Sabor), η οποία επικύρωσε τις πράξεις του.

Το καλοκαίρι του 1848, οι Αψβούργοι είχαν αποκαταστήσει την κυριαρχία τους στο μεγαλύτερο μέρος της αυτοκρατορίας: νίκησαν τους Ιταλούς αποσχιστές, διέλυσαν ένα «Συμβούλιο Σλάβων» που είχε δημιουργηθεί στην Πράγα και διέλυσαν την επανάσταση στη Βοημία. Αυτές οι κινήσεις οδήγησαν και σε μία στρατιωτική σύγκρουση μεταξύ Βιέννης και Βουδαπέστης, με τους Κροάτες να παίρνουν το μέρος της πρώτης εναντίον της δεύτερης. Τον Αύγουστο ο Γέλασιτς έστειλε στρατό στην Ουγγαρία, ενώ τον Οκτώβριο εμπόδισε ουγγρική βοήθεια προς την επαναστατική κυβέρνηση της Βιέννης, και στήριξε τον νέο αυτοκράτορα Φραγκίσκο Ιωσήφ Α΄. Τον Απρίλιο του 1849 η Ουγγρική Δίαιτα ψήφισε εναντίον του αψβουργικού καθεστώτος. Οι Αψβούργοι ζήτησαν τη βοήθεια των Ρώσων και μαζί συνέτριψαν τον Αύγουστο του 1849 την Ουγγρική Επανάσταση. Η διαφορά της τελευταίας από τις άλλες εστίες της Επανάστασης του 1848 στην υπόλοιπη Ευρώπη ήταν ότι απέκτησε εθνικό κυρίως χαρακτήρα έχοντας την ευρύτερη υποστήριξη μελών της αγροτικής υπαίθρου, μελών του κρατικού μηχανισμού και αξιωματικών. Αντίθετα, στην υπόλοιπη Ευρώπη οι επαναστατικές ενέργειες περιορίζονταν σε αστικά κέντρα και σε κοινωνικές ομάδες με άμεση σχέση με αυτά (επαγγελματίες, διανοούμενους, εργάτες, σπουδαστές), γι' αυτό και στις περισσότερες περιπτώσεις κατεστάλησαν από μικρές στρατιωτικές ομάδες, ενώ η Ουγγρική Επανάσταση χρειάστηκε ένα έτος εχθροπραξιών και τη βοήθεια του ρωσικού στρατού. Παρά την ήττα των Ούγγρων η Επανάσταση του 1848 είχε ορισμένες πολύ σοβαρές συνέπειες:

1. κατάργηση της δουλοπαροικίας από το αυστριακό κοινοβούλιο το 1848, και ταυτόχρονη απόδοση τίτλων ιδιοκτησίας στους αγρότες για ένα μέρος της γης, ενώ οι μεγάλοι γαιοκτήμονες διατήρησαν το υπόλοιπο, παίρνοντας αποζημιώσεις για τις απαλλοτριωμένες («χαμένες» όπως τις αποκαλούσαν) γαίες·
2. κατάργηση δασμών, η οποία βοήθησε γενικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας (στην οποία επένδυσαν αρκετοί από τους γαιοκτήμονες που αποζημιώθηκαν για τις «χαμένες γαίες»)·
3. οι επαρχιακές δίαιτες και οι περιφερειακές γραφειοκρατίες αντικαταστάθηκαν από ενιαίους εθνικούς θεσμούς, που ως στόχο είχαν τον περιορισμό της ισχύος των ευγενών·
4. μεγέθυνση της επιρροής στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων των νέων συνταγματικών μοντέλων της Δυτικής Ευρώπης.

Βέβαια οι Αψβούργοι μεταξύ 1849 και 1866 προσπάθησαν να κυβερνήσουν χωρίς τη συναίνεση των Ούγγρων και των Γερμανών Φιλελευθέρων, έχοντας όμως τη στήριξη των κοινωνικών στρωμάτων που ευνοήθηκαν από τις μεταρρυθμίσεις (αγρότες, πρώην γαιοκτήμονες, νέα τάξη καπιταλιστών). Το 1859, όμως, θα γνωρίσουν μια ηχηρή ήττα από τους Ιταλούς επαναστάτες που θα οδηγήσει στην ιταλική ενοποίηση, ενώ η ήττα από την Πρωσία το 1866, όταν παλαιοί Ούγγροι επαναστάτες συμμετείχαν με τον Μπίσμαρκ εναντίον των Αυστριακών, θα οδηγήσει πέντε χρόνια αργότερα στη γερμανική ενοποίηση. Η ήττα αυτή θα αλλάξει και τους συσχετισμούς εντός της αυτοκρατορίας: το 1867 ο Φραγκίσκος Ιωσήφ Α΄ μαζί με μία ουγγρική αντιπροσωπεία υπό τον Φέρεντς Ντέακ θα οδηγηθεί σε ό,τι αποκλήθηκε *Ausgleich* (Συμβιβασμός), μετατρέποντας δηλαδή την παλαιά αυστριακή αυτοκρατορία των Αψβούργων σε μία δυαδική μοναρχία: την Αυτοκρατορία της Αυστρίας και το Βασίλειο της Ουγγαρίας, που σύντομα θα μετονομαστεί σε Αυστροουγγαρία. Αυτό βέβαια ευνόησε την επιβολή των Ούγγρων ξανά στην Τρανσυλβανία (εις βάρος των Ρουμάνων) και το Στρατιωτικό Σύνορο (εις βάρος των Σέρβων).

Η μοίρα της Κροατίας ήταν περισσότερο πολύπλοκη. Η Ουγγρική Δίαιτα προσπάθησε να έρθει σε παρόμοιο συμβιβασμό με την Κροατική. Αυτός επήλθε το 1868 με το όνομα *Nagodba* και εγγυάτο την ξεχωριστή κροατική ταυτότητα, το δικαίωμα στη χρήση της κροατικής γλώσσας και την Κροατική Δίαιτα, στην πραγματικότητα όμως έθετε τους Κροάτες υπό τον έλεγχο των Ούγγρων, αφού ο Φραγκίσκος Ιωσήφ Α΄ έδωσε το δικαίωμα στην Ουγγρική Δίαιτα να διορίζει τον μπάνο των Κροατών. Το πιο επίμαχο ζήτημα ήταν το καθεστώς της Ριέκας (ή Fiume) στην Αδριατική, το καλύτερο λιμάνι τόσο για τις ουγγρικές όσο και για τις κροατικές εξαγωγές, που οι Ούγγροι κατάφεραν να το θέσουν υπό τον έλεγχό τους με τη συμφωνία της Βιέννης. Η θέση πάντως των Κροατών δεν άλλαξε δραματικά, αλλά για πρώτη φορά το κίνημά τους βρήκε τον «Άλλο» με βάση τον οποίο συγκροτήθηκε: τους Ούγγρους

12.5.4.4 Σύγκριση των εθνικών κινημάτων του δεύτερου κύματος

Εάν θα θέλαμε να συγκρίνουμε τα τρία εθνικά κινήματα που κορυφώθηκαν περί την Επανάσταση του 1848, το βουλγαρικό, το ρουμανικό και το κροατικό, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μια σημαντική ομοιότητα. Το γεγονός, δηλαδή, ότι για διαφορετικούς λόγους δεν έθεσαν απευθείας ζήτημα πολιτικής ανεξαρτησίας, αλλά πολλές φορές συμμαχίσαν με το αυτοκρατορικό κέντρο για να αντιμετωπίσουν ό,τι θεωρούσαν πολιτισμικό κυρίαρχο. Οι Βούλγαροι εθνικιστές, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους του πολιτικού τους αγώνα στην Κωνσταντινούπολη, και οι Ρουμάνοι, που κατάφεραν να επανέλθουν σε ένα καθεστώς αυτονομίας ελεγχόμενο από τους Οθωμανούς, θα αναπτύξουν ως κυρίαρχο εθνικιστικό μοτίβο τον «αντιφαναριωτισμό», τον κίνδυνο δηλαδή που υποτίθεται εκπροσωπούσαν για την εθνική τους ιδιομορφία οι πολλαπλές εκδοχές εξελληνισμού. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο κροατικός εθνικισμός συγκροτήθηκε με παρόμοιο τρόπο: οι Κροάτες εθνικιστές έθεσαν ως προτεραιότητά τους να αποκρούσουν τη διαδικασία του εξουγγισμού, παρά να προωθήσουν την επιλογή της απόσχισης από την Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Το ίδιο αναλογικά συνέβαινε και στον αψβουργικό Βορρά, όπου ο τσεχικός εθνικισμός προσπαθούσε να απομακρυνθεί από την επιρροή των Γερμανών. Η κυριαρχία των ιδεών του ρομαντικού εθνικισμού και των παν-ιδεολογιών, όπως του παγγερμανισμού και του πανσλαβισμού, ήταν η πιο ορατή όψη αυτής της μεγάλης σύγκρουσης. Είναι όμως σημαντικό να κατανοήσουμε ότι τα εθνικά κινήματα που κορυφώθηκαν στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν αναγκαίο να αναπτύξουν μια επιχειρηματολογία με διπλή κατεύθυνση: όχι μόνο εναντίον του πολιτικού, αλλά και του πολιτισμικού ηγεμόνα. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο πολιτικός ηγεμόνας ήταν οι Οθωμανοί, αλλά στο πλαίσιο του *Rum millet* η πολιτισμική επίδραση των Ελλήνων τόσο στην εκκλησιαστική ιεραρχία όσο και στο εμπόριο, διαδικασία βέβαια με προεθνικές ρίζες, θα αποτελέσει την αιχμή των Βουλγάρων και των Ρουμάνων εθνικιστών για λόγους προφανείς: για τους πρώτους ήταν επείγον να απονομιμοποιήσουν το πλεονέκτημα του αντιπάλου για τον διαμοιρασμό των εδαφών της Μακεδονίας και της Θράκης, για τους δεύτερους η απονομιμοποίηση του φαναριώτικου καθεστώτος έθετε τα θεμέλια της ανάδυσης ενός ανεξάρτητου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία κράτους. Αντίστοιχα, η αντιπαράθεση των Κροατών και των Τσέχων είχε επίσης διπλή κατεύθυνση: εναντίον όσων τους απειλούσαν με πολιτισμική αφομοίωση, Ούγγρων και Γερμανών (εδώ η απειλή ήταν πολύ πιο υπαρκτή από την περίπτωση των Βαλκανίων), και δευτερευόντως εναντίον του πολιτικού ηγεμόνα, ο οποίος είχε ένα μεγάλο ζήτημα να αντιμετωπίσει: το πρόβλημα της ενοποίησης του γερμανικού χώρου.

12.5.5 Το τρίτο κύμα: Τα εθνικά κινήματα των Αλβανών και των Σλαβομακεδόνων

12.5.5.1 Το αλβανικό εθνικό κίνημα

Η ολοκλήρωση της Ανατολικής Κρίσης με την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου και η διεξαγωγή του Συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 ενεργοποίησαν την άνοδο δύο νέων εθνικών κινημάτων: του αλβανικού και του σλαβομακεδονικού. Στην περίπτωση των Αλβανών ασφαλώς υπήρχε μία διαδικασία ενίσχυσης της εκπαίδευσης ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, ωστόσο υπήρχαν πολύ περισσότεροι ανασταλτικοί παράγοντες για να εκδηλωθεί σε σχέση με την περίπτωση των Βουλγάρων και των Ρουμάνων. Στην περίπτωση των Αλβανών το πρόβλημα δεν ήταν η εγγύτητα με το οθωμανικό κέντρο: οι Αλβανοί κατοικούσαν σε μια διασπορά διευρυμένη στο δυτικό άκρο της αυτοκρατορίας. Ως χριστιανοί με ιστορικό ηγέτη τον Σκεντέρμπεη αντιστάθηκαν στην επέκταση των Οθωμανών κατά τον 15ο αιώνα. Η δημογραφική έκρηξη, όμως, του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα οδήγησε μεγάλο μέρος τους σε μια κάθοδο στις μεγάλες κοιλάδες των ποταμών των Δυτικών Βαλκανίων, με συνέπεια (και λόγω της δράσης μπεκτασικών κυρίως ταγμάτων) να εξισλαμιστούν. Οι μεγάλης κλίμακας εξισλαμισμοί επέτρεψαν τη συμμετοχή των Αλβανών στη διοίκηση του οθωμανικού κράτους και την ουσιαστική πρόσδεσή τους στο άρμα της οθωμανικής νομιμότητας. Η θρησκευτική αυτή διαφοροποίηση χριστιανών και μουσουλμάνων ήρθε να προστεθεί στη φυλετική διαφοροποίηση που χαρακτήριζε τους Αλβανούς ως κυρίως ορεσίβιο λαό.

Οι Αλβανοί χωρίζονται σε δύο μεγάλες φυλετικές ομάδες, που αντιστοιχούν σε δύο μεγάλες διαλεκτολογικές κατηγορίες: τους Γκέγκηδες (*Gegët* στα αλβανικά) που κατοικούν βορείως του ποταμού Σκέμπι (ή Σκούμπιν) και στο Κόσοβο, στο Τέτοβο της Βόρειας Μακεδονίας, στη Σερβία και στο Μαυροβούνιο· και τους Τόσκηδες (*Tosk* στα αλβανικά), που κατοικούν νοτίως του ποταμού και στους οποίους εντάσσονται και δύο άλλες υποκατηγορίες: οι Λιάπηδες (η Λιαπουριά είναι η κοιλάδα του παραπόταμου του Αώου, Σούσιτσα, από τον Αυλώνα και τη Χειμάρρα μέχρι το Αργυρόκαστρο και το Τεπελένι) και οι Τσάμηδες (η Τσαμουριά αντιστοιχεί στη σημερινή ελληνική Θεσπρωτία). Η οθωμανική κατάκτηση μέσω της επιβολής του

τιμαριωτικού συστήματος αφορούσε κυρίως τις περιοχές των Τόσκηδων του Νότου αλλά οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν τις σχετικά αυτόνομες γκέγκικες φυλές του Βορρά ως δεξαμενή μισθοφόρων για τον στρατό τους. Σε θρησκευτικό επίπεδο, μεγάλο μέρος των Γκέγκηδων προσηλυτίστηκαν στον καθολικισμό τον 13ο αιώνα, ενώ οι Τόσκηδες παρέμειναν στην ορθοδοξία. Οι εξισλαμισμοί επηρέασαν και τις δύο φυλετικές ομάδες, με τους Γκέγκηδες να προσχωρούν κυρίως στο σουνιτικό ισλάμ και τους Τόσκηδες κυρίως στο μπεκτασικό, ωστόσο ένα 10% του συνολικού αλβανικού πληθυσμού (κατά βάση Γκέγκηδες) παρέμεινε στον καθολικισμό στις βορειοδυτικές περιοχές της χώρας, και ένα 20% (βασικά Τόσκηδες) στην ορθοδοξία στις νοτιοανατολικές. Ο κύριος όγκος, όμως, των Αλβανών στην Κεντρική Αλβανία, κοντά στο 70%, εξισλαμίστηκε, αν και ο μπεκτασισμός πολλές φορές σήμαινε περισσότερο τη διαφοροποίηση παρά την ευθυγράμμιση με το σουνιτικό ισλάμ. Στις παραπάνω ομάδες πρέπει να προσθέσουμε και άλλες δύο κατηγορίες αλβανικών πληθυσμών της διασποράς: τους Αρβανίτες της νότιας Ελλάδας (Αττικοβοιωτία, Αργολίδα, Σπέτσες, Ύδρα), αλβανικούς πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν εκεί από τον 14ο αιώνα, ως μισθοφόροι κυρίως των Καταλανών, και τους αλβανικούς πληθυσμούς της Νότιας Ιταλίας, επίσης συνήθως προερχόμενους από μισθοφόρους (*albanesi stradioti*) που υπηρετούσαν τοπικούς Ιταλούς φεουδάρχες, γνωστοί ως *Arbëreshë*. Αρβανίτες και *Albanesi/Arbëreshë* μιλούσαν παραλλαγές της τοσκικής διαλέκτου, ενώ σε θρησκευτικό επίπεδο οι πρώτοι ήταν ορθόδοξοι και οι δεύτεροι καθολικοί. Στην περίπτωση των πρώτων, αυτός ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας για τη συστράτευσή τους με τους Έλληνες επαναστάτες το 1821. Το ίδιο συνέβη και με το μεγαλύτερο μέρος των Μπεκτασήδων Τόσκηδων του Νότου. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι Γκέγκηδες στήριζαν την οθωμανική νομιμότητα. Στον φυλετικό/διαλεκτολογικό και στον θρησκευτικό κατακερματισμό πρέπει να προσθέσουμε και τον εκπαιδευτικό, αφού κατά τον 19ο αιώνα, εποχή κατά την οποία άνθησε η μαζική εκπαίδευση, τα σχολεία στα περιοχές των ορθόδοξων Αλβανών ήταν ελληνικά, ελεγχόμενα κυρίως από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στον καθολικό Βορρά ιταλικά, και όπου επικρατούσαν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί οθωμανικά (μεντρεσέδες) ([Χάρτης 12.5](#)).

Χάρτης 12.5 Οι διαλεκτολογικές-φυλετικές διαφορές των Αλβανών.
(Πηγή: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Albanian_dialects.svg)

Παρά τη θρησκευτική συσχέτιση των μουσουλμάνων Αλβανών με το οθωμανικό κέντρο, ο πολλαπλός κατακερματισμός ενόησε τόσο τις φυγόκεντρες πολιτικές τάσεις όσο και την ανάπτυξη του θεσμού των τσιφλικιών. Έτσι, από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι το 1831, ο αλβανικός Βορράς στον οποίο, όπως είδαμε, ήταν έντονο το καθολικό στοιχείο θα κυριαρχείται από την οικογένεια των Μποσατλήδων της Σκόδρας, με κοινωνική βάση τους το εμπορικό στοιχείο και τη μικρή ιδιοκτησία, ενώ ο αλβανικός Νότος θα κυριαρχείται από την ισχυρή προσωπικότητα του Αλή πασά των Ιωαννίνων, με κοινωνική βάση τη μεγάλη ιδιοκτησία. Όπως έχουμε δει, ο Αλή πασάς, Μπεκτασής ο ίδιος, στο αποκορύφωμα της ισχύος του θα γίνει στις αρχές του 19ου αιώνα μπεηλέρμπεης της Ρούμελης, και ορίζοντας τους δύο του γιους, τον Βελή πασά και τον Μουχτάρ πασά, διοικητές αντίστοιχα στα βιλαέτια της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας, θα θέσει υπό τον έλεγχό του για ένα μικρό χρονικό διάστημα ολόκληρη την ελλαδική χερσόνησο. Το τέλος, όμως, των Ναπολεόντειων Πολέμων (που είχαν ευνοήσει ιδιαίτερα τη συγκέντρωση ισχύος από μέρους του), όπως και ο ανταγωνισμός με έναν έμπιστο αξιωματούχο του σουλτάνου, τον Πασόμπεη, θα οδηγήσει σε σύγκρουση με το οθωμανικό κέντρο και στην τελική εξόντωσή του το 1822. Πάντως, η ενδιαφέρουσα μεϊξή αντιφατικών στοιχείων στον χαρακτήρα του καθεστώτος του (αυταρχική άσκηση της εξουσίας και βίαιη συγκέντρωση ιδιοκτησίας από τη μία, κοσμικός χαρακτήρας λόγω μπεκτασισμού και η συμπερίληψη Ελλήνων, Βλάχων και Αλβανών στη διοίκηση από την άλλη) είχε ανοίξει προοπτικές για την ίδρυση μιας αυτόνομης πολιτικής οντότητας που η υβριδική της κληρονομιά αναγνώστηκε με πολύ διαφορετικό τρόπο από τους διάδοχους εθνικισμούς: για τον ελληνικό εθνικισμό ο Αλή πασάς εκπροσωπούσε κίνδυνο ίσης ή και μεγαλύτερης σημασίας με τους Οθωμανούς, για τον αλβανικό εθνικισμό ήταν ένα πρόπλασμα για τη δημιουργία αλβανικού κράτους.

Η ανάπτυξη μεγάλων αστικών κέντρων από τα μέσα του 19ου αιώνα, όπως η Σκόδρα (Βόρεια Αλβανία), το Μπεράτι και το Ελμπασάν (Κεντρική Αλβανία), η Πριζρένη και ο Αυλώνας (Νότια Αλβανία), θα δώσει ώθηση στη διατύπωση των πρώτων αιτημάτων του αλβανικού εθνικισμού. Η ανάπτυξη του αστικού στοιχείου άρχισε να αποδιαρθρώνει την ηγεμονία των Αλβανών γαιοκτημόνων, που αποτελούσαν τα ερείσματα της οθωμανικής εξουσίας στην περιοχή. Οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ Β΄, που αντιστοιχούσαν σε έναν συνασπισμό αστικών και αγροτικών κοινωνικών στρωμάτων, οδήγησαν προοδευτικά τους γαιοκτήμονες σε σύγκρουση και με την οθωμανική εξουσία. Αυτό όμως που αποτέλεσε το σημείο καμπής για την ανάπτυξη του αλβανικού εθνικισμού ήταν η Ανατολική Κρίση, και ιδιαίτερα η υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου: η προοπτική της ίδρυσης στα κεντρικά Βαλκάνια μιας Μεγάλης Βουλγαρίας δεν αποτελούσε απειλή μόνο για τα συμφέροντα του ελληνικού και του σερβικού εθνικισμού, αλλά και για τον αλβανικό εθνικισμό, αφού θα ενσωμάτωνε και περιοχές του βιλαετιού του Μοναστηρίου και των Σκοπίων με αλβανικούς πληθυσμούς.

Ο αλβανικός εθνικισμός αναπτύσσεται εναντίον των υπόλοιπων διαμορφωμένων εθνικών κρατών. Αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου θα συγκροτηθεί μια κεντρική επιτροπή για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της αλβανικής εθνότητας με πρόεδρο τον Αμπντούλ Φράσερι, η οποία θα προσφέρει στήριξη στην Πύλη για να μη διαλυθεί η αυτοκρατορία, ισορροπώντας μεταξύ εθνικού και αυτοκρατορικού συμφέροντος. Στις 10 Ιουνίου 1878, όμως, και εν αναμονή του Συνεδρίου του Βερολίνου θα ιδρυθεί η Λίγκα της Πριζρένης με 80 αντιπροσώπους όλων των τάξεων. Με υπόμνημά τους στις 15 Ιουνίου ζητούσαν «την ακεραιότητα του αλβανικού εδάφους» και αυτό το οποίο εννοούσαν ήταν η συνένωση τεσσάρων βιλαετιών (στα πρότυπα ακριβώς των αιτημάτων των Βουλγάρων εθνικιστών): των Ιωαννίνων, του Κοσόβου, του Μοναστηρίου (Μπίτολα) και της Σκόδρας. Μέσα στον σύνδεσμο, παρ' όλα αυτά, αντιπροσωπεύονταν και οι δύο τάσεις: από τη μία ένας συνασπισμός πασάδων και ανώτερου μουσουλμανικού κλήρου που υποστήριζε την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη βάση της νέας ιδεολογίας του πανισλαμισμού του χαμιδιανού καθεστώτος, και από την άλλη τα αστικά στοιχεία υπό τον Φράσερι, με εκπεφρασμένο στόχο την ίδρυση εθνικού κράτους.

Έτσι, τον Νοέμβριο του 1878, μετά το Συνέδριο του Βερολίνου, τα αιτήματα της Λίγκας της Πριζρένης θα αποκρυσταλλωθούν στα εξής: α) στην ένωση όλων των «αλβανικών» περιοχών σε ένα ενιαίο βιλαέτι, β) στη συγκρότηση «Αλβανικής Εθνοσυνέλευσης», γ) στη χρήση της αλβανικής γλώσσας στη διοίκηση του νέου βιλαετιού, και δ) στη χρήση της αλβανικής γλώσσας στην εκπαίδευση. Οι Αλβανοί του συνδέσμου δεν προχώρησαν σε αποσχιστικές κινήσεις απέναντι στην αυτοκρατορία, αλλά το 1879-1880 απέτρεψαν τους Μαυροβούνιους από το να επεκτείνουν τα σύνορά τους προς νότο, και με κινητοποίηση 30.000 ανδρών υπό τον Αμπντούλ Φράσερι εμπόδισαν την προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων βορειότερα του Άραχθου ποταμού (περιοχή Άρτας). Για τον αλβανικό εθνικισμό ήταν μεγάλη επιτυχία να περιορίσει τον ελληνικό στρατό στο νότιο τμήμα της Ηπείρου. Οι επιτυχίες αυτές έδωσαν το πλεονέκτημα στην αυτονομιστική/αποσχιστική πτέρυγα για να ανακηρύξει το 1880 τον σύνδεσμο ως «προσωρινή κυβέρνηση της Αλβανίας». Το 1881 θα ακολουθήσουν η καταστολή της εξέγερσης από τον οθωμανικό στρατό και η διάλυση της Λίγκας της Πριζρένης. Το αίτημα για επανένωση των τεσσάρων βιλαετιών θα επανέλθει το 1896 υπό την επίδραση της Αλβανικής Εταιρείας της

Ιταλίας, αυτή τη φορά όμως περιλαμβάνοντας και περιοχές του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης. Προφανώς, επρόκειτο για μία μαξιμαλιστική θέση που είχε στόχο την υλοποίηση της πλήρους αυτονομίας των τεσσάρων πρώτων σε ένα ενιαίο αλβανικό βιλαέτι.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η σύγκρουση στην περιοχή του αυστρουγγρικού και του ιταλικού επεκτατισμού (όπου κανένας δεν έβλεπε με καλό μάτι την επέκταση της φιλοδυτικής Ελλάδας προς βορρά ή των δύο σλαβικών κρατών, Σερβίας και Βουλγαρίας, προς νότο) είχε ως αποτέλεσμα το 1897 και το 1900 να αποφασιστεί, εάν προκύψει αναταραχή, η ίδρυση ανεξάρτητου αλβανικού κράτους. Οι Αλβανοί του Νότου, μάλιστα, συμμετείχαν στις επιχειρήσεις του τουρκικού στρατού εναντίον της Ελλάδας το 1897, θα ιδρύσουν το 1899 ένωση στο Πετς εναντίον της κίνησης για ανεξάρτητη Μακεδονία, ενώ μεταξύ 1900-1907 θα έχουμε συνεχείς αντιπαραθέσεις Αλβανών εναντίον Σέρβων, Μαυροβουνίων και Ελλήνων. Οι Αλβανοί θα συμμετάσχουν ενεργά στο κίνημα των Νεοτούρκων, ιδρύοντας μυστικές εταιρείες σε όλες τις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Μοναστήρι). Είναι ενδιαφέρον ότι η «Ένωση» του Μοναστηρίου συγκαλεί τον Νοέμβριο του 1908 συνέδριο με το οποίο επιβάλλει τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου (εναντίον οπαδών του αραβικού). Η αντεπανάσταση εναντίον των Νεοτούρκων θα βρει τους Αλβανούς διχασμένους: οι βόρειοι συντηρητικοί Αλβανοί εναντίον τους, οι νότιοι «προοδευτικοί» Αλβανοί υπέρ τους. Η εθνικιστική στροφή των Νεοτούρκων από το 1909 και εξής θα οδηγήσει στην εξέγερση των Αλβανών και τελικά στην ίδρυση αλβανικού κράτους στις 28 Νοεμβρίου 1912 με τη βοήθεια της Ιταλίας και της Αυστροουγγαρίας, που έβλεπαν το αλβανικό κράτος ως ανάχωμα στην επέκταση της Σερβίας προς νότο.

12.5.5.2 Το σλαβομακεδονικό εθνικό κίνημα

Το Μακεδονικό Ζήτημα έχει δύο βασικές διαστάσεις. Η πρώτη είναι η γεωπολιτική διάσταση: το πρόβλημα δηλαδή της διανομής των εδαφών του μακεδονικού χώρου μεταξύ των τριών μεγάλων διεκδικητών των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας. Η γεωπολιτική όμως διάσταση ήταν άμεσα συσχετισμένη με μια δεύτερη: την αλυσωτική/εθνοτική. Οι διεκδικήσεις καθενός από τα παραπάνω εθνικά κράτη έπρεπε να νομιμοποιηθούν σε διαφορετικές αφηγήσεις όσον αφορούσε το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των πληθυσμών που έπρεπε να απελευθερωθούν. Και το πρόβλημα γινόταν ιδιαίτερα πολύπλοκο λόγω της πολυεθνικότητας που χαρακτήριζε την περιοχή.

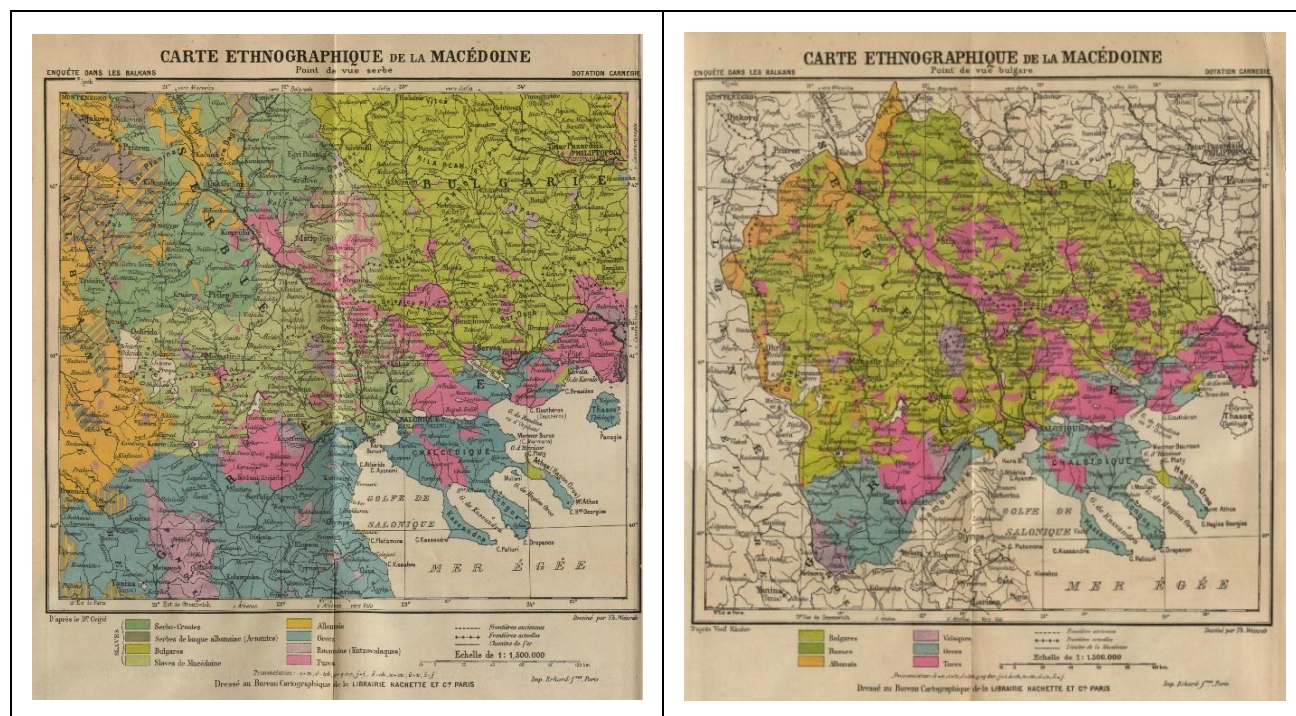
Βέβαια το πρόβλημα της υβριδικότητας του μακεδονικού χώρου δεν αφορούσε μόνο την εποχή της νεωτερικότητας. Αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της περιοχής ήδη από την περίοδο της αρχαιότητας, και αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο στη διαδρομή της ιστορίας ο όρος «Μακεδονία» είχε αλλάξει πολλές φορές περιεχόμενο. Στην αρχαιότητα, η αρχική επικράτεια των Μακεδόνων, φύλου πιθανότατα δωρικού, αφορούσε στην πραγματικότητα τον χώρο της κεντρικής Ελληνικής Μακεδονίας, από τα Πιέρια στο Βέρμιο, και συγχρωτιζόταν με τον κόσμο των Θρακών ανατολικά (από την κοιλάδα του Στρυμόνα και πέρα) και τον κόσμο των Ιλλυριών δυτικά (από την Πίνδο και πέρα). Επί ρωμαϊκής εποχής, υπό τον όρο «Μακεδονία» νοούνταν ολόκληρη η ελλαδική χερσόνησος μέχρι τον Ισθμό, ενώ στη βυζαντινή περίοδο, με την επικράτηση του θεσμού των θεμάτων, με τον όρο αυτό περιγραφόταν το θέμα της Αδριανούπολης – ουσιαστικά δηλαδή αναφερόταν σε ένα τμήμα του χώρου της Θράκης. Στην οθωμανική περίοδο, ο όρος δεν χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει διοικητική διαίρεση (εγιαλέτι ή βιλαέτι). Αυτό όμως που θεωρήθηκε ως «Μακεδονία» στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913 και διαμοιράστηκε μεταξύ της Ελλάδας (50%), της Σερβίας (30%) και της Βουλγαρίας (20%) ήταν το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, το βιλαέτι του Μοναστηρίου και ένα τμήμα του βιλαετιού των Σκοπίων.

Η Ανατολική Κρίση, πράγματι, αποτελεί σημείο καμπής και για την ανάδυση του σλαβομακεδονικού εθνικισμού. Με το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) το νέο βουλγαρικό κράτος που θα δημιουργηθεί δεν θα καταφέρει να ενσωματώσει μεγάλα τμήματα των σλαβόφωνων πληθυσμών του μακεδονικού και θρακικού χώρου που του τα είχε παραχωρήσει για μικρό χρονικό διάστημα η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Η Βουλγαρία τότε αντιμετώπισε ένα πρόβλημα, δηλαδή τη διεκδίκηση των πληθυσμών αυτών από τα ήδη υπάρχοντα έθνη-κράτη της Νότιας Βαλκανικής, Ελλάδα και Σερβία, τα οποία βρίσκονταν σε διαφορετική ιστορική φάση: αυτήν της υλοποίησης των Μεγάλων Ιδεών τους, που είχαν διατυπωθεί ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1840. Με την Ανατολική Κρίση, όμως, υπήρξε μια ασυμμετρία σε σχέση με την εξέλιξη των εθνικισμών του πρώτου κύματος: ενώ οι Έλληνες κατάφεραν με τη διπλωματία περισσότερο παρά με τη στρατιωτική κινητοποίηση να ενσωματώσουν τη Θεσσαλία και ένα τμήμα της Ηπείρου (1881) και να έρθουν ένα βήμα πριν την αντιπαραθέση με τους Βουλγάρους, οι Σέρβοι είδαν την Αυστροουγγαρία να επιτυγχάνει μία από τις τελευταίες στρατιωτικές της επιτυχίες: να θέτει υπό τον έλεγχό της τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε προσώρας να

εγκαταλείνουν τα οράματα του γιουγκοσλαβισμού και να στρέψουν το γεωπολιτικό ενδιαφέρον τους προς νότο, στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας.

Παρότι έχουμε τη χρήση του όρου «Μακεδόνες» για τους σλαβόφωνους του κεντρικού μακεδονικού χώρου με αποσπασματικό τρόπο ήδη από τη δεκαετία του 1860-1870, η ήττα των Σέρβων από τους Βουλγάρους στον πρώτο «αδελφοκτόνο» πόλεμο μεταξύ Σλάβων στα Βαλκάνια το 1885, που προκλήθηκε από την ενσωμάτωση από τη Βουλγαρία της Ανατολικής Ρωμυλίας, πρέπει να θεωρηθεί η κρίσιμη στιγμή της ανάδυσης της ιδεολογίας του μακεδονισμού. Σέρβοι διανοούμενοι και πολιτικοί, διεκδικώντας τους σλαβόφωνους του μακεδονικού χώρου, πρόβαλλαν κυρίως την τοπική τους ταυτότητα αποκαλώντας τους «Σλάβους της Μακεδονίας» (Slaves de Macedoine), με στόχο να τους διαφοροποιήσουν από τους Βουλγάρους (Χάρτης 12.6). Μία υπαρκτή τάση των τοπικών πληθυσμών να αυτοπροσδιοριστούν με βάση την τοπικότητα έλαβε διαφορετικό χαρακτήρα μέσα από την αντιπαράθεση των δύο εθνικισμών για την ενσωμάτωσή τους, και κυρίως μετά την αποτυχία του βουλγαρικού να ολοκληρώσει κρατικά τη «Μεγάλη Ιδέα» που εκπροσωπούσε η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος αυτής της τάσης στη σερβική πολιτική ήταν ο πρωθυπουργός και διπλωμάτης Στόγιαν Νοβάκοβιτς και στις αρχές του 20ού αιώνα ο μεγάλος γεωγράφος Γιόβαν Τζβίζιτς. Βέβαια, και η τάση αυτή θα εξελίξει το επιχείρημά της σε φυλετικό: η σημαντικότερη πολιτική της έκφραση ήταν η ίδρυση το 1886 (έναν χρόνο δηλαδή μετά την ήττα στον πόλεμο με τη Βουλγαρία) στην Κωνσταντινούπολη της Εταιρείας των Σερβο-Μακεδόνων, η οποία έθετε ζήτημα διάκρισης των σλαβοφώνων του κεντρικού μακεδονικού χώρου από τους Βουλγάρους, όχι μόνο λόγω τοπικότητας αλλά και επειδή οι Βούλγαροι δεν είναι καθαροί Σλάβοι αλλά αποτελούν μια μείξη Σλάβων και Τάταρων. Προφανώς εδώ γινόταν μια αναφορά στο πρωτοβουλγαρικό παρελθόν των Βουλγάρων που είχε απασχολήσει εκείνη την περίοδο και τη βουλγαρική ιστοριογραφία, αλλά κυρίως αποτελέσε κοινό μοτίβο των αντίπαλων εθνικισμών εναντίον των Βουλγάρων για να επιβεβαιώσουν την υποτιθέμενη φυλετική κατωτερότητά τους.

Σε αυτό τον μακεδονισμό ο οποίος επέμενε στην τοπικότητα (locality) οι Βούλγαροι αντιπαράθεσαν έναν άλλο μακεδονισμό, επιμένοντας στο στοιχείο της γλώσσας (language), δηλαδή στην ομοιότητα της «διαλέκτου» την οποία μιλούσαν οι πληθυσμοί αυτοί με τη βουλγαρική γλώσσα. Οι Μακεδόνες, σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, δεν είναι παρά Βούλγαροι, οι οποίοι απλώς διαφοροποιούνται διαλεκτολογικά από τις κεντρικές και ανατολικές βουλγαρικές διαλέκτους (Χάρτης 12.6).

Χάρτης 12.6 Δύο εθνογραφικοί χάρτες που αντανακλούν α) τη σερβική (αριστερά: σύμφωνα με τον Γιόβαν Τζβίζιτς) και τη βουλγαρική (δεξιά: σύμφωνα με τον Βασίλ Κάντσεφ) άποψη για την εθνογλωσσική ταυτότητα των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. (Πηγή: Dressé Bureau Cartographique Librairie Hachette et Cie, Γαλλικό Υπουργείο Εσωτερικών, Παρίσι)

Σε αυτή την αντιπαράθεση των δύο σλαβικών μακεδονισμών ήταν επόμενο να συμμετάσχει και ο ελληνικός εθνικισμός, ο οποίος επίσης ενδιαφερόταν για την ενσωμάτωση των σλαβοφώνων της Μακεδονίας με βάση το κριτήριο της ιστορικότητας του χώρου. Εδώ το κεντρικό επιχείρημα είχε να κάνει με την υποτιθέμενη ελληνική καταγωγή τους, η οποία θα υπερέβαινε τους περιορισμούς της τοπικότητας και της γλώσσας, και θα τους εγκόλπωνε τελικά στο ελληνικό έθνος: η λύση των Γραικομάνων. Το επιχείρημα, δηλαδή, ότι οι πληθυσμοί αυτοί ήταν ελληνικοί, εκσλαβίστηκαν γλωσσικά κάποια στιγμή στο παρελθόν, αλλά στην πραγματικότητα σε επίπεδο εθνικής συνείδησης παρέμειναν Έλληνες.

Η σύγκρουση αυτή των τριών μακεδονισμών, και ουσιαστικά των στρατηγικών τριών εθνικών κρατών για τη διανομή των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στη μακρά διάρκεια θα έχει το αποτέλεσμα μιας νέας εθνογένεσης στα Βαλκάνια ενός σλαβόφωνου πληθυσμού που τελικά διαφοροποιήθηκε από τις εκδοχές του μακεδονισμού που πρόβαλλαν τα τρία κυρίαρχα έθνη για τον εαυτό τους. Βέβαια, αυτό υπήρξε μια αργόσυρτη διαδικασία που διήρκεσε και σε μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα, κυρίως για δύο σημαντικούς λόγους: α) την έλλειψη σημαντικού αριθμού διανοομένων που θα μπορούσαν να αναλάβουν το εγχείρημα της διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας: τα παραδείγματα των Γκεόργκι Πούλεφσκι, ενός ερασιτέχνη λεξικογράφου που για πρώτη φορά συσχέτισε τους σλαβόφωνους συμπατριώτες του με τους αρχαίους Μακεδόνες του Μεγάλου Αλεξάνδρου, των αδελφών Μιλαντίνοφ, που παρότι κατάγονταν από την περιοχή προτιμούσαν να την αποκαλούν «Δυτική Βουλγαρία» και όχι Μακεδονία, γιατί αυτό θα αναπτέρωνε τις εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων, ή του Κρίστε Μισίρκοφ, που θα συγγράψει το σημαντικότερο έργο της συγκρότησης του σλαβομακεδονικού εθνικισμού, τις *Μακεδονικές υποθέσεις* (1903), ακροβατούσαν μεταξύ βουλγαρικής και «μακεδονικής» εθνικής ταυτότητας, και ως εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα, και β) τη διανομή των εδαφών της Μακεδονίας μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου. Έκτοτε, προς τη «μακεδονικότητα» θα κινηθεί με ευκρίνεια το τμήμα των σλαβοφώνων που ενσωματώθηκε στο ενιαίο βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων και κατόπιν στη Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Η δημιουργία αυτόνομης δημοκρατίας με το όνομα Μακεδονία το 1945 θα προσανατολίζει πιο καθαρά και τους σλαβοφώνους της Κεντρικής και Δυτικής ελληνικής Μακεδονίας προς τον «μακεδονισμό», όπως και ένα τμήμα της βουλγαρικής, αν και στην περίπτωση των Βουλγάρων ποτέ δεν έγινε αποδεκτό ότι πρόκειται για αλλοεθνείς.

Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (EMEO) ή Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija (VMRO) στα βουλγαρικά ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1893, θέτοντας ως καταστατική αρχή την αυτονομία της Μακεδονίας και του βίλαγιου της Αδριανούπολης, ουσιαστικά δηλαδή της περιοχής της Θράκης, από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι ιδρυτές της EMEO στην ιδρυτική τους διακήρυξη καλούσαν όλους τους «Μακεδόνες» σε εξέγερση εναντίον του οθωμανικού καθεστώτος, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φυλής και θρησκείας. Η EMEO αρχικά ήταν αντίθετη στην εξάρτηση από οποιοδήποτε από τα γειτονικά κράτη, ιδιαίτερα την Ελλάδα και τη Σερβία, ωστόσο η σχέση της με τη Βουλγαρία έγινε πολύ ισχυρή και σύντομα κυριαρχήθηκε από πρόσωπα που υποστήριζαν την προσάρτηση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία, αν και μια μικρή μερίδα ήταν αντίθετη. Τα μέλη της πτέρυγας της EMEO που έβλεπε την αυτονομία της Μακεδονίας ως μια ενδιάμεση φάση προς την τελική ενσωμάτωσή της στο βουλγαρικό κράτος αποκαλούνταν *βερχοβιστές*, από τη βουλγαρική λέξη *varhu* (ανώτατος, ανώτατη αρχή). Βέβαια το όνομα EMEO ήταν η τελική εκδοχή που εμφανίστηκε μόλις το 1919. Μέχρι τότε η οργάνωση είχε αλλάξει πολλά ονόματα: Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση στην αρχή, Βουλγαρικό Μακεδονικό-Αδριανουπολίτικο Επαναστατικό Κομιτάτο το 1894, που αντικατόπτριζε την προσωρινή ηγεμονία των βερχοβιστών και τον λόγο που τα μέλη έγιναν γνωστά ως «κομιτατζήδες», Μυστική Μακεδονική-Αδριανουπολίτικη Επαναστατική Οργάνωση μετά το 1897, που αντικατόπτριζε την πολιτική ηγεμονία των αυτονομιστών. Κατά κανόνα, τα μέλη της EMEO είχαν βουλγαρικό εθνικό αυτοπροσδιορισμό, αλλά η αυτονομιστική παράταξη τόνωσε την ανάπτυξη του σλαβομακεδονικού εθνικισμού. Επινόησε το σύνθημα «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες» και κάλεσε για μια υπερεθνική Μακεδονία, αποτελούμενη από διαφορετικές εθνικότητες και εντέλει ενταγμένη σε μια μελλοντική Βαλκανική Ομοσπονδία. Ωστόσο, οι υποστηρικτές αυτού του συνθήματος δήλωναν την πεποίθησή τους ότι η πλειονότητα του μακεδονικού χριστιανοσλαβικού πληθυσμού ήταν Βούλγαροι.

Είναι συζητήσιμο μέχρι και σήμερα εάν η εξέγερση του Τλιντεν το 1903 μπορεί να θεωρηθεί το αποκορύφωμα των δραστηριοτήτων της οργάνωσης. Η EMEO ίδρυσε αντιπροσωπεία της στη Σόφια της Βουλγαρίας το 1896. Την ίδια χρονιά άρχισε πολεμικές δραστηριότητες εναντίον των Οθωμανών χρησιμοποιώντας ανταρτικές τακτικές, με τις οποίες πολλές φορές πέτυχε τον απόλυτο έλεγχο ολόκληρων περιοχών. Αυτή η προσπάθεια κλιμακώθηκε το 1903 με την εξέγερση του Τλιντεν: αποκαλείται έτσι γιατί ξέσπασε στις 20 Ιουλίου, την εορτή του Προφήτη Ηλία, με το παλαιό ημερολόγιο. Στις μάχες συμμετείχαν περίπου 15.000 αντάρτες της EMEO, Σλάβοι και Βλάχοι, και 40.000 Οθωμανοί στρατιώτες. Μετά την αποτυχία της εξέγερσης, οι Οθωμανοί κατέστρεψαν περίπου 100 χωριά, ενώ η EMEO κατέφυγε σε πιο συστηματικές

μορφές τρομοκρατίας με στόχο αμάχους, γεγονός που προκάλεσε την ένοπλη αντιπαράθεση για τα επόμενα χρόνια όχι μόνο με τον οθωμανικό στρατό, αλλά και με ελληνικά ανταρτικά σώματα που στάλθηκαν στη Μακεδονία για να μπλοκάρουν οποιαδήποτε πιθανότητα ενσωμάτωσης των περιοχών αυτών στη Βουλγαρία. Οι συγκρούσεις θα διαρκέσουν μέχρι το καλοκαίρι του 1908, όταν θα ξεσπάσει η Επανάσταση των Νεοτούρκων. Οι Νεότουρκοι, με τις υποσχέσεις τους για απόδοση δικαιωμάτων ισότητας σε όλους τους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, δημιούργησαν νέες προσδοκίες που σταμάτησαν τις ένοπλες συγκρούσεις. Όταν, όμως, το 1912 θα ξεσπάσει ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, οι αντάρτες της ΕΜΕΟ θα συνταχθούν με τις δυνάμεις του βουλγαρικού στρατού στα πεδία των μαχών.

12.5.5.3 Σύγκριση των εθνικών κινημάτων του τρίτου κύματος

Η Ανατολική Κρίση είναι η στιγμή της ανάδυσης τόσο του αλβανικού όσο και του σλαβομακεδονικού εθνικισμού. Η απειλή της ανάδυσης μιας Μεγάλης Βουλγαρίας, όπως αυτή προέκυψε από την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου ενεργοποίησε τα ανακλαστικά των Αλβανών εθνικιστών. Η ίδρυση της Λίγκας της Πριζρένης κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου του Βερολίνου είχε ως στόχο να εκμεταλλευτεί την αποτυχία των Βουλγάρων να ενσωματώσουν τα βιλαέτια του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης. Οι Αλβανοί εθνικιστές απάντησαν διεκδικώντας κυρίως το πρώτο, δηλαδή το βιλαέτι του Μοναστηρίου, μαζί με εκείνα των Ιωαννίνων και των Σκοπίων με στόχο την ίδρυση ενός αλβανικού κράτους. Όμως, με αυτό τον τρόπο θα συμμετάσχουν στην υπονόμευση της ενότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε μια στιγμή μάλιστα που η τελευταία, μετασχηματίζοντας τον κυρίαρχο λόγο της από οθωμανικό σε πανισλαμικό, είχε ανάγκη τη στήριξη όλων των μουσουλμάνων που παρέμεναν μέσα στα όριά της: όχι μόνο Αλβανών, αλλά και Βοσνίων, Πομάκων, Κιρκασίων, Αράβων. Ίσως δεν υπάρχει καλύτερο παράδειγμα αυτής της αντίφασης από τον Σάμι Φράσερι, αδελφό του Αμπντούλ, που από τη μία θα υπηρετεί τον χαμιδιανό καθεστώς ως λογοκριτής στην Κωνσταντινούπολη και από την άλλη θα συμμετέχει στις συζητήσεις για το ποιο αλφάβητο θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για την αλβανική γλώσσα ή τι είδους εκπαίδευση έπρεπε να προωθηθεί στους αλβανικούς πληθυσμούς. Ο Σάμι Φράσερι είναι για τους Αλβανούς ένας από τους πρωτοπόρους του αλβανικού εθνικισμού, ενώ για τους Οθωμανούς ήταν γνωστός ως Σεμσεντίν Σαμί, συγγραφέας σημαντικών λεξικών της οθωμανικής γλώσσας, καθώς και συγγραφέας της πρώτης νουβέλας που γράφτηκε στα οθωμανικά.

Αλλά και η ίδρυση της ΕΜΕΟ το 1893 στην πραγματικότητα υπήρξε το αποτέλεσμα της ακύρωσης του οράματος της Μεγάλης Βουλγαρίας, αλλά και της προσωρινής ενεργοποίησής του από την κατάληψη της Ανατολικής Ρωμυλίας από τον βουλγαρικό στρατό το 1885. Η δραστηριοποίηση των σλαβοφώνων της Μακεδονίας και της Θράκης έγινε σε συνθήκες σύγκρουσης μεταξύ βουλγαρικού και σερβικού εθνικισμού, επειδή ακριβώς ο πρώτος απέτυχε να τους ενσωματώσει. Όπως ακριβώς η περίπτωση του Σάμι Φράσερι είναι χαρακτηριστική για τον αλβανικό εθνικισμό, θα λέγαμε ότι μια αντίστοιχη αποτελεί και εκείνη του Κρίστε Μισίρκοφ. Γεννήθηκε στην Πέλλα το 1900, με ό,τι μπορεί να συνεπάγεται αυτό, και μοίρασε τις σπουδές του μεταξύ Βελιγραδίου και Σόφιας, όπου θα γνωρίσει και τις δύο σκληρές εκδοχές του μακεδονισμού που περιγράψαμε παραπάνω. Στη συνέχεια σπούδασε στη Ρωσία στο Πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης, όπου σε κοινή επιστολή που έγραψε μαζί με άλλους φοιτητές προς το Βερχοβιστικό Μακεδονο-Αδριανουπολίτικο Κομιτάτο δήλωσε ότι θεωρεί τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας «Βουλγάρους». Επιστρέφοντας, όμως, στην οθωμανική Μακεδονία και βιώνοντας τραυματικά την εξέγερση του Τλιντεν, στην οποία σκοτώθηκε ο Ρώσος πρόξενος στο Μοναστήρι με τον οποίο συνεργαζόταν, θα συγγράψει τις *Μακεδονικές υποθέσεις*, ακριβώς με μια επιχειρηματολογία υπεράσπισης της μακεδονικής εθνικής ταυτότητας ως φυγής από τη σερβική και κυρίως τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα. Όμως, από το 1907 και μετά, θα επιστρέψει στην εκδοχή υπεράσπισης του μακεδονισμού από τη βουλγαρική προοπτική (με ένα μικρό διάλειμμα περί το 1919-1920, όπου και πάλι θα εκφράσει αυτονομιστικές απόψεις).

Τα παραδείγματα αυτών των δύο διανοουμένων θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικά της βασικής ομοιότητας του αλβανικού εθνικισμού με τον σλαβομακεδονικό: όπως ο τελευταίος ήταν κάτι σαν αποτέλεσμα της αποτυχίας του βουλγαρικού εθνικισμού να ενσωματώσει τους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης, με τον ίδιο τρόπο η ανάδυση του αλβανικού εθνικισμού γίνεται μέσα σε συνθήκες κρίσης του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού και του οθωμανικού αυτοκρατορικού μοντέλου. Η ίδια αιτία όμως που τους συγκροτεί, σε αντιπαράθεση με έναν κυρίαρχο εθνικισμό, είναι και αυτή που τους διαφοροποιεί εσωτερικά. Γι' αυτό μία δεύτερη ομοιότητα που θα μπορούσε κάποιος να διακρίνει είναι ότι και οι δύο εθνικισμοί, και ο αλβανικός και ο σλαβομακεδονικός, γνωρίζουν έναν εσωτερικό διχασμό σε παρατάξεις, που η μία υποστηρίζει την επανεγκόλπωση του κυρίαρχου εθνικισμού (βουλγαρικού ή οθωμανικού) και η άλλη την οριστική ρήξη μαζί του. Στους Αλβανούς, μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα υπάρχει ισχυρή αντιπαράθεση

μεταξύ όσων επιθυμούν να διατηρήσουν την οργανική σχέση με την αυτοκρατορία και όσων υποστηρίζουν την απόσχιση: πολύ χαρακτηριστικά, οι πρώτοι επιμένουν στην υποστήριξη της αραβικής ως βασικής γραφής της αλβανικής, οι δεύτεροι της λατινικής. Από την άλλη, οι εσωτερικές μεταλλάξεις της ΕΜΕΟ αποκρυσταλλώθηκαν ακριβώς στη σύγκρουση βερχοβιστών και μακεδονιστών, σύγκρουση που είχε και πολιτικό πρόσημο, με τους πρώτους να θεωρούνται συντηρητικοί και τους δεύτερους σοσιαλίζοντες, αφού προέτασαν ζητήματα όμως η διανομή της γης των τσιφλικιών του μακεδονικού κάμπου.

12.5.6 Από τον οθωμανικό αυτοκρατορικό στον τουρκικό εθνικισμό

Οι μεγάλες ήττες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα βόρεια σύνορά της και οι αποσχιστικές κινήσεις των εθνικών κινημάτων που γεννήθηκαν στα εδάφη της καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έγιναν για τον μετασχηματισμό της. Η ήττα από τους Αψβούργους στον Μεγάλο Πόλεμο που τελείωσε με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) οδήγησε σε ό,τι αποκλήθηκε Εποχή των Τουλιπών, τη βασιλεία δηλαδή του Αχμέτ Γ' (1703-1730). Οι ήττες από τους Ρώσους στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως και οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι οδήγησαν στις μεταρρυθμίσεις των σουλτάνων Σελίμ Γ' και Μαχμούτ Β', ενώ τα επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων και των Σέρβων, μαζί με τα αποσχιστικά του Αλή πασά και του Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου, οδήγησαν στις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ.

Εάν η Εποχή των Τουλιπών ήταν μια απομίμηση ευρωπαϊκών τρόπων διαβίωσης παρά διακυβέρνησης, οι μεταρρυθμίσεις, όπως είδαμε παραπάνω, των Σελίμ Γ' και Μαχμούτ Β' αφορούσαν τον μετασχηματισμό του στρατού με τον περιορισμό και τελικά την κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων. Αντίθετα, οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που ξεκινούν το 1839 με την άνοδο του νέου σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ Α' και την ανακήρυξη του διατάγματος του Χάττ-ι Σερίφ, είχαν μια πολύ πιο φιλόδοξη ατζέντα: την προώθηση της ισότητας μεταξύ των Οθωμανών υπηκόων ως βασικής προϋπόθεσης για τη δημιουργία μιας αστικής κοινωνίας.

Έχει ενδιαφέρον ότι πολύ γρήγορα κατά τον 19ο αιώνα η ίδια η Οθωμανική Αυτοκρατορία διέτρεξε την απόσταση από μια «φιλελεύθερη» προσέγγιση της οθωμανικής ταυτότητας σε μια σκληρά «φυλετική». Η πρώτη απώλεια εδαφών στο ευρωπαϊκό τμήμα της και η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και ενός αυτόνομου σερβικού είχαν καταλυτικές επιπτώσεις στον τρόπο που η Αυτοκρατορία κατανοούσε πλέον τους ίδιους τους υπηκόους της. Η εξέγερση του Μοχάμεντ Άλη της Αιγύπτου εναντίον του σουλτάνου Μαχμούτ Β' και η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, που θα οδηγήσουν στην αγγλο-οθωμανική συνθήκη εμπορίου του 1838, με την οποία για πρώτη φορά θα αναγνωριστεί το δικαίωμα στην ιδιοκτησία σε ξένους υπηκόους, θα ανοίξουν τον δρόμο για την ανακήρυξη του πρώτου διατάγματος που ξεκίνησε την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1839-76) (βλ. αναλυτικά το Κεφ. 9.5). Τόσο το Χάττ-ι Σερίφ του 1839 όσο και το Χάττ-ι Χουμαγιούν του 1856 διαβεβαίωναν τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας ότι ο Σουλτάνος εγγυάτο τη ζωή, την ασφάλεια και την περιουσία όλων, ανεξαρτήτως φυλής, έθνους και θρησκείας: η διαβεβαίωση αυτή αποτελούσε τη θεμελίωση μιας νέας αυτοκρατορικής ιδεολογίας, του οθωμανισμού (αν και από σύγχρονους ερευνητές αμφισβητείται το εάν ο όρος εμφανίστηκε τόσο πρώιμα στο πολιτικό λεξιλόγιο της αυτοκρατορίας).

Η συγκρότηση της ιδεολογίας του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού θα περάσει τις εξής φάσεις από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι και τη διάλυση της αυτοκρατορίας, και το ενδιαφέρον είναι ότι κάθε φορά η επόμενη κυοφορείται ως αντιπολίτευση από την προηγούμενη: οθωμανισμός, πανισλαμισμός, παντουρκισμός και τουρκικός (κεμαλικός) εθνικισμός. Αλλά ας γίνουμε πιο σαφείς.

12.5.6.1 Οθωμανισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός του Τανζιμάτ

Κατά τον 18ο αιώνα, όπου μετά τη βίαιη διακοπή της Εποχής της Τουλίπας με τη δολοφονία του Αχμέτ Γ' από τους γενίτσαρους και την άνοδο της Ρωσίας, οι Οθωμανοί φαίνεται να θεωρούν ως πρότυπο κοινωνικών, πολιτικών και κυρίως στρατιωτικών μεταρρυθμίσεων τη Ρωσία. Οι διαδοχικές συγκρούσεις, όμως, μαζί της (1768-1774, 1788-1792, 1806-1812, 1828-1829), και κυρίως η βοήθεια της Ρωσίας στα βαλκανικά εθνικά κινήματα των αρχών του 19ου αιώνα σήμαναν και την εγκατάλειψη αυτού του προτύπου. Η έναρξη των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ σηματοδότησε την άνοδο μιας νέας αυτοκρατορικής ιδεολογίας, του *οθωμανισμού*, η οποία όμως φαίνεται να έχει πρότυπο την Αυστρία. Ο οθωμανισμός φαίνεται να έχει ως πρότυπο τον αψβουργισμό: τον «ανεκτικό» τρόπο, δηλαδή, που οι Αψβούργοι αυτοκράτορες, ειδικά μετά τον 18ο αιώνα αντιμετώπιζαν τις εθνότητες της αυτοκρατορίας προσπαθώντας να διασφαλίσουν κυρίως δικαιώματα ανεξίτηρσκειας (με πιο γνωστό παράδειγμα το σχετικό διάταγμα του αυτοκράτορα Ιωσήφ Β'). Ωστόσο, για την Οθωμανική Αυτοκρατορία το να διασαλεύει τη βασική διάκριση πάνω στην οποία στηρίχτηκε

επί αιώνες, δηλαδή τη διάκριση μεταξύ ενός προνομιούχου μουσουλμανικού στοιχείου και μη μουσουλμάνων με επιβαρυνόμενο οικονομικό και πολιτισμικό status, ήταν κάτι ιδιαίτερα ρηξικέλευθο. Στην πραγματικότητα σήμαινε τη διάχυση της ιδιότητας του «Οθωμανού» από μια κυρίαρχη πολιτική και κοινωνική ελίτ, που είχε αναλάβει τον ρόλο του «υπηρέτη» της οθωμανικής δυναστείας, σε όλους τους υπηκόους του Σουλτάνου. Ο όρος «Οθωμανός» άλλαξε το περιεχόμενό του: από προσδιορισμός μιας τάξης αριστοκρατών μετασχηματιζόταν σε μια εναλλακτική αυτοκρατορική εθνική ταυτότητα, η οποία επιδίωκε να υποκαταστήσει τις εθνοτικές ταυτότητες των διασπασμένων μιλλέτ της αυτοκρατορίας. Και ο στόχος, φυσικά, ήταν να αναστείλει τη διαδικασία διάλυσης της οθωμανικής επικράτειας, τουλάχιστον τόσο επιτυχημένα όσο το έκαναν οι Αψβούργοι: οι Οθωμανοί δεν μπορούσαν να προβλέψουν το 1839 (χρονιά έκδοσης του πρώτου διατάγματος) την ένταση των εθνικών επαναστάσεων του 1848, ούτε το 1856 (χρονιά έκδοσης του δεύτερου), την ήττα της Βιέννης στον ανταγωνισμό της με το Βερολίνο, που θα την ανάγκαζε να δώσει ισότιμο πολιτειακό status στη Βουδαπέστη.

Το πείραμα της πρώτης φάσης των μεταρρυθμίσεων (1839-56) αποδείχθηκε ανεπαρκές: οι μεταρρυθμίσεις περιορίστηκαν στην απόδοση του δικαιώματος να χριστούν νέα σχολεία και νέες εκκλησίες, αλλά όχι στο επίπεδο της απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε κάτι απλό για το δυτικοευρωπαϊκό πολιτικό πλαίσιο, πέρα όμως από τον ορίζοντα του οθωμανικού: ότι οι εξουσίες του Σουλτάνου θα έπρεπε να περιοριστούν με την εισαγωγή ενός συντάγματος. Αυτό ήταν ακόμη –και θα παραμείνει– αδιανόητο για την οθωμανική πολιτική πραγματικότητα. Ο περιορισμένος χαρακτήρας των μεταρρυθμίσεων της πρώτης φάσης ώθησε τους μεγάλους συμμάχους του σουλτάνου στον Κριμαϊκό Πόλεμο να πιέσουν προς αυτή την κατεύθυνση. Πράγματι, το δεύτερο αυτοκρατορικό διάταγμα, το Χάττ-ι Χουμαγιούν, έφερε μια τροποποίηση στις μεταρρυθμίσεις της δεύτερης φάσης (1856-76): ο Σουλτάνος δεν απέδιδε σύνταγμα στους υπηκόους του, αλλά έδινε εντολή για μία παράδοση ανασυγκρότηση των μιλλέτ: διέταξε τη σύγκληση μεικτών κληρικολαϊκών συνελεύσεων στις οποίες θα αποφασίζονταν η θεσμοποίηση της συμμετοχής λαϊκών στη διοίκηση των μιλλέτ, και κυρίως στην εκλογή Πατριαρχών. Η διαφορά με την προηγούμενη εποχή ήταν ότι παλαιότερα συμμετείχαν στην εκλογή του Ρωμιού και του Αρμένιου Πατριάρχη *ex officio* ισχυροί παράγοντες της πολιτικής (για παράδειγμα Φαναριώτες) και του εμπορικού και τραπεζικού κόσμου. Πλέον, όμως, οι λαϊκοί που θα συμμετείχαν έπρεπε να εκλεγούν από τις τοπικές ενορίες της πρωτεύουσας – αντίστοιχα, στις επαρχιακές πόλεις οι κοινότητες θα έπρεπε να ανασυγκροτηθούν με παρόμοιο τρόπο, μέσα από τη συμμετοχή λαϊκών στα μητροπολιτικά δικαστήρια ή τη διαχείριση των υλικών υποθέσεων των μητροπόλεων. Το παράδοξο σε όλη αυτή την υπόθεση ήταν ότι οι νέου τύπου μεταρρυθμίσεις έσπαγαν το μονοπώλιο του κλήρου στη διακυβέρνηση του μιλλέτ, δίνοντας το δικαίωμα στους λαϊκούς να εξισορροπήσουν την επιρροή του. Ωστόσο, αυτό σήμαινε, υπό κάποιες προϋποθέσεις, ενίσχυση των εθνικιστικών ιδεών μέσα στην αυτοκρατορία και όχι άμβλυνσή τους. Θα ήταν λογικό ο ρόλος του κλήρου να ενισχυθεί και όχι να αποδυναμωθεί σε μια εποχή έκρηξης των εθνικισμών σε βαλκανικό και πανευρωπαϊκό επίπεδο. Τότε γιατί οι Οθωμανοί να προβούν σε μια τέτοια κίνηση; Επειδή ακριβώς αντιμετώπιζαν το ζήτημα της συμμετοχής των λαϊκών στη διοίκηση των μη μουσουλμανικών μιλλέτ ως υποκατάστατο της συγκρότησης ενός κεντρικού κοινοβουλίου, το οποίο προφανώς θα ήταν η πρώτη και σημαντικότερη συνέπεια της εισαγωγής ενός συντάγματος.

Οι Οθωμανοί, παρότι προσπάθησαν να εμβαθύνουν τις μεταρρυθμίσεις, επιβάλλοντας τη λύση της συμμετοχής των λαϊκών αλλά και εισάγοντας μια νομοθεσία για την ανασυγκρότηση των βιλαετιών (1864) και την απόδοση της οθωμανικής υπηκοότητας (1869), δεν κατάφεραν τελικά να αποφύγουν την εισαγωγή συντάγματος, αν και αυτό θα γίνει κάτω από ειδικές και ιδιαίτερα πειστικές συνθήκες. Με την Ανατολική Κρίση και την εξέγερση των Σλάβων της Βαλκανικής να είναι σε εξέλιξη, και πιο συγκεκριμένα στις 30 Μαΐου 1876, μια ομάδα κορυφαίων Οθωμανών πολιτικών, συμπεριλαμβανομένου του Μιντάτ πασά (Ahmed Şefik Midhat Paşa), πρώην υπουργού Δικαιοσύνης και πολιτικού με στενές σχέσεις με τους Νέους Οθωμανούς, πραγματοποίησε πραξικόπημα και καθάίρεσε τον σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ. Ο πρίγκιπας Μουράτ, γιος του Αμπντούλ Μετζίτ και ανιψιός του Αμπντούλ Αζίζ, που έβλεπε τον θείο του να θέλει να τον περιθωριοποιήσει και να προωθήσει στη θέση του τον γιο του, αναρριχήθηκε στον θρόνο με στόχο να εκπληρώσει την προσδοκία της παραχώρησης συντάγματος. Παρότι, όμως, ο Μουράτ Ε΄ είχε υποσχεθεί να θεσπίσει σύνταγμα, βρισκόταν υπό την επιρροή του μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Ρουσντί πασά, ο οποίος υποστήριζε μια πιο προσεκτική προσέγγιση στο ζήτημα της συνταγματικής μεταρρύθμισης. Η αυτοκτονία (ή δολοφονία) του θείου του υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες και τα πειστικά πολιτικά διλήμματα που αντιμετώπιζε επηρέασαν αρνητικά την ψυχική κατάσταση του νέου σουλτάνου, με συνέπεια ο Μιντάτ πασάς, σε συνεργασία με μέλη της οθωμανικής κυβέρνησης, να τον θέσει σε κατ' οίκον περιορισμό και να τον αντικαταστήσει με τον εξάδελφό του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ στις 31 Αυγούστου 1876.

Αμέσως μετά την τελετή ενθρόνισης στις 10 Σεπτεμβρίου, ιδρύθηκε μια επιτροπή με την ονομασία Ειδικό Συμβούλιο (*Meclis-i Mahsusa*) υπό την προεδρία του Μιντάτ πασά για την κατάρτιση συντάγματος. Το πρώτο σχέδιο, που δημιουργήθηκε με τις υποδείξεις του ηγετικού μέλους της ομάδας των Νέων Οθωμανών Ναμίκ Κεμάλ, άλλαξε αργότερα με ένα κείμενο μεταφρασμένο από το γαλλικό και το βελγικό σύνταγμα σύμφωνα με τις απόψεις του αρμενικής καταγωγής νομικού Κρικόρ Οντιάν, ο οποίος ήταν ο ιδιωτικός γραμματέας του Μιντάτ πασά. Παρά τη διστακτικότητα του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ να αποδεχθεί το σύνταγμα, ο διορισμός του Μιντάτ πασά στη θέση του μεγάλου βεζίρη στις 19 Δεκεμβρίου θα επισπεύσει τα πράγματα. Έτσι η Α΄ Συνταγματική Περίοδος (*Birinci Meşrûtiyyet Devri*) της οθωμανικής ιστορίας ξεκινά στις 23 Δεκεμβρίου 1876 με τη δημοσίευση του Kanûn-ı Esâsî (*Θεμελιώδης Νόμος*), όπως έμεινε γνωστό στα οθωμανικά το σύνταγμα.

Το Σύνταγμα του 1876 απέδιδε την ιδιότητα του Οθωμανού σε όλους τους υπηκόους του οθωμανικού κράτους, προέβλεπε ίσα δικαιώματα για όλους τους Οθωμανούς υπηκόους ανεξαρτήτως έθνους, θρησκείας και φυλής, κατάργηση της δουλείας, ανεξάρτητο δικαστικό σώμα βασισμένο στο αστικό (και όχι στο θρησκευτικό) δίκαιο, καθολική στοιχειώδη εκπαίδευση και δικαμεραλικό κοινοβούλιο, με Γερουσία που διοριζόταν από τον Σουλτάνο (*Heyet-i Ayan*) και μία άμεσα εκλεγόμενη από τον λαό Βουλή των Αντιπροσώπων (*Meclis-i Mebusan*). Το σύνταγμα έμοιαζε να αποτελεί την αποκορύφωση των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ που έγιναν την προηγούμενη τριακονταετία, αλλά αυτός ήταν και επαρκής λόγος να προκαλέσει την αντίδραση των ουλεμάδων και των φανατικών μουσουλμάνων. Την ίδια όμως απροθυμία να το εφαρμόσει έδειξε και ο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, ο οποίος όταν ανέβηκε στον θρόνο θεωρούνταν υπερασπιστής των μεταρρυθμίσεων. Έτσι, εκμεταλλευόμενος αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών του Ειδικού Συμβουλίου, ο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ εισηγήθηκε, με τη βοήθεια και του γαμπρού του και υπουργού Δικαιοσύνης Ντάματ Μαχμούτ Τζελαλεντίν πασά, το άρθρο 113, με βάση το οποίο σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης ο Σουλτάνος θα μπορούσε να κηρύξει στρατιωτικό νόμο (*idare-i örfiyye*) και να εξορίσει οποιονδήποτε χωρίς δίκη ή άλλη νόμιμη διαδικασία. Έτσι, αφού θα εκδιώξει τον Μιντάτ από τη θέση του μεγάλου βεζίρη όταν θα ξεσπάσει ο ρωσοτουρκικός πόλεμος τον Φεβρουάριο του 1877, θα ολοκληρώσει τη διαδικασία της ανατροπής του συντάγματος λίγες μέρες πριν την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1878). Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη συνταγματική περίοδος έληξε στις 13 Φεβρουαρίου 1878 με την αναστολή της ισχύος του συντάγματος και τη διάλυση και των δύο τμημάτων του οθωμανικού κοινοβουλίου: του *Meclis-i Mebusan*, δηλαδή του κανονικού κοινοβουλίου, και του *Heyet-i Ayan*, δηλαδή της διορισμένης από τον σουλτάνο Γερουσίας.

12.5.6.2 Πανισλαμισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄

Έχει μεγάλο ενδιαφέρον να δει κανείς πώς στο κείμενο η υπεράσπιση του χαλιφάτου (και του θεσμού του Σουλτάνου φυσικά) συσχετίζεται με τη λογική μιας υπεράσπισης συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως ακριβώς πρότεινε η ιδεολογική επεξεργασία των Νέων Οθωμανών. Θυμίζουμε εδώ κάποια από τα εναρκτήρια άρθρα. Στο άρθρο 3 αναφέρεται: «Το σουλτανάτο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το χαλιφάτο του Μεγάλου Ισλαμικού Κράτους ανήκουν στους σπουδαίους απογόνους της οθωμανικής δυναστείας, σύμφωνα με τα αρχαία έθιμα», ενώ στο επόμενο, άρθρο 4, υπενθυμίζοταν ότι «Η Εξοχότητά του ο Σουλτάνος είναι ο προστάτης της ισλαμικής θρησκείας, του Χαλιφάτου και ο ηγεμόνας και Σουλτάνος όλων των Οθωμανών υπηκόων».

Έτσι, με κάποιον τρόπο το Σύνταγμα, που αποτέλεσε την αποκορύφωση μιας διαδικασίας διάχυσης πολιτικών δικαιωμάτων στην εποχή του Τανζιμάτ, παρά το πάγωμά του, προανήγγειλε την έλευση της επόμενης περιόδου, όπου η πολιτικοποίηση του ισλάμ θα γινόταν ένα από τα τελευταία καταφύγια της αυτοκρατορίας.

Πράγματι, η Ανατολική Κρίση προκαλεί, μεταξύ άλλων, και έναν σοβαρό μετασχηματισμό στον τρόπο που οι Οθωμανοί προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα των εθνικισμών: ενώ ξεκινά με την εισαγωγή συντάγματος το φθινόπωρο του 1876 και τη συγκρότηση του πρώτου οθωμανικού κοινοβουλίου, ο νέος σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, με αφορμή την έκρηξη και την αρνητική εξέλιξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1877-78), θα αναστείλει την ισχύ του συντάγματος – πάγωμα που θα διαρκέσει μέχρι την Επανάσταση των Νεοτούρκων τον Ιούλιο του 1908. Με κάποιον τρόπο η Οθωμανική Αυτοκρατορία απαντούσε σε αυτό το δεύτερο κύμα βαλκάνιων εθνικισμών, αλλά και στην εις βάρος της επέκταση των υπάρχοντων εθνικών κρατών, με μια αυταρχικοποίηση της διακυβέρνησής της. Αυτό όμως δεν θα ήταν αρκετό εάν δεν προωθούνταν ένας μετασχηματισμός της αυτοκρατορικής ιδεολογίας: να μετακινηθεί, δηλαδή, από την αρχή ότι αυτό που θα μπορούσε να ενοποιήσει τους πληθυσμούς της ήταν τα πολιτικά δικαιώματα, στην αρχή ότι αυτό θα μπορούσε να το επιτελέσει η θρησκεία. Όχι όμως η θρησκεία ως γενική αρχή οργάνωσης της οθωμανικής κοινωνίας όπως συνέβη στους πρώιμους Οθωμανικούς αιώνες, αλλά πιο συγκεκριμένα στο ισλάμ. Η αυτοκρατορική ιδεολογία, μετά τη φυγή του συνόλου των χριστιανών από την αυτοκρατορία (υπό την έννοια όχι της οριστικής απόσχισης του συνόλου των χριστιανικών πληθυσμών από την οθωμανική επικράτεια, αλλά της συγκρότησης εθνικών

κρατών που τους διεκδικούσαν: Έλληνες, Σέρβους, Ρουμάνους και Βουλγάρους), θα μετασχηματιστεί: η ιδεολογία του οθωμανισμού θα εγκαταλειφθεί και θα αντικατασταθεί από τον πανισλαμισμό.

Ο πανισλαμισμός του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ φαινόταν να ομοιάζει με τις παν-ιδεολογίες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης: τον παγγερμανισμό και τον πανσλαβισμό. Πράγματι, ο πανισλαμισμός καλούσε σε ενότητα όλους τους μουσουλμάνους εντός (Τούρκους, Άραβες, Βόσνιους, Αλβανούς μουσουλμάνους) και εκτός αυτοκρατορίας (μουσουλμάνους του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας) με στόχο την υπεράσπισή της.

Ωστόσο, ο πανισλαμισμός ως ιδεολογικό σχήμα είχε άλλες ορίζουσες: ο εισηγητής της ιδεολογίας Αλ Αφγκανί, ένας διανοούμενος που γεννήθηκε στο μακρινό Αφγανιστάν, δεν καλούσε απλώς τους μουσουλμάνους να ενωθούν μεταξύ τους αλλά να ενωθούν εναντίον της δυτικής (και της ρωσικής) αποικιοκρατίας. Ταυτόχρονα προσπαθούσε να θεμελιώσει την ισοτιμία του ισλαμικού και του δυτικού πολιτισμού, αφού οι αξίες του δεύτερου (ως τέτοιες κατανοούνταν οι αξίες της Γαλλικής Επανάστασης: ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα) ενυπήρχαν σύμφωνα με αυτόν ήδη στο Κοράνι. Η θέση του ότι ο Μωάμεθ στη Μεδίνα συγκρότησε την ιδανική για όλους τους μουσουλμάνους πολιτεία στον κόσμο αποτέλεσε το κοινό υπόβαθρο όλων των εκδοχών του ισλαμισμού ως πολιτικής ιδεολογίας τον 19ο και τον 20ό αιώνα.

Αυτή η προοπτική, πριν υιοθετηθεί από τον ίδιο τον Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, υιοθετήθηκε από την ομάδα των Νέων Οθωμανών, και έθετε με διαφορετικό τρόπο το ζήτημα της ανάδυσης της νεωτερικότητας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Οι Νέοι Οθωμανοί ήταν μία ομάδα διανοουμένων που δημιουργήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1860 και υποστήριζε ότι οι μεταρρυθμίσεις έπρεπε να πάρουν ακόμη πιο ριζοσπαστική μορφή. Πιο σημαντικοί εκπρόσωποί της ήταν οι Αγά εφέντη (εκδότης της εφημερίδας *Tercüman-ı Ahvâl*, δηλαδή *Ο ερμηνευτής των γεγονότων*, 1860-66), ο Ιμπραήμ Σινασί (εκδότης της εφημερίδας *Tasvîr-i Efşkâr*, δηλαδή *Προάγγελος των Ιδεών*, 1862-1925), ο Αλί Σουαβί (εκδότης της επιθεώρησης *Muhbir*, δηλαδή *Δημοσιογράφος*, 1865-67), ο Αμπντούλ Ζίγια, και ίσως η σπουδαιότερη προσωπικότητα μεταξύ αυτών και συντάκτης του συντάγματος του 1876, ο Ναμίκ Κεμάλ. Συνεπώς, οι Νέοι Οθωμανοί αποτέλεσαν την πολιτική αντιπολίτευση στη μεταρρυθμιστική γραφειοκρατία για την προώθηση ενός μοντέλου αστικού κράτους όμοιου με τα ευρωπαϊκά. Κατέκριναν τις πολιτικές απελευθέρωσης του εμπορίου (πρακτικά δηλαδή την αγγλο-οθωμανική Συνθήκη Εμπορίου του 1838), που τελικά οδήγησαν στην οικονομική κατάρρευση και σε διεθνή οικονομικό έλεγχο των δανειστών το 1881, και πίεσαν για την υιοθέτηση συντάγματος, κάτι που επιτεύχθηκε το 1876, εν μέσω της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος. Μάλιστα, ο Αλί Σουαβί, μιλούσε για «άμεση ισλαμική δημοκρατία», χωρίς καν προσφυγή σε κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Ταυτόχρονα, με πρωτοστάτες τους Ιμπραήμ Σινασί και Ναμίκ Κεμάλ προώθησαν ένα πρόγραμμα αποκάθαρσης της οθωμανικής γλώσσας από τα περσικά και τα αραβικά της στοιχεία. Ο Ναμίκ Κεμάλ θα είναι υπεύθυνος και για μια σειρά αναανοηματοδοτήσεων συνήθως παλαιών λέξεων με αραβική καταγωγή: για παράδειγμα ο όρος *millet*, που παλαιότερα σήμαινε τη θρησκευτική κοινότητα, θα αποκτήσει τη σημασία του *έθνους*, ο όρος *vatan*, που σήμαινε τον τόπο καταγωγής, θα αναανοηματοδοτηθεί σε *πατρίδα*, η παλαιά αραβική λέξη για τα Ουρί του Παραδείσου (*Huria/Huri*) θα παραγάγει μια νεωτερική έννοια, αυτή της *Hürriyet*, δηλαδή *ελευθερία*. Παράλληλα, λέξεις με αραβική καταγωγή όπως *ümmet* και *mezhep* θα χρησιμοποιηθούν για να δηλώσουν τη θρησκευτική κοινότητα και τη θρησκευτική ομολογία αντίστοιχα.

Ταυτόχρονα, όμως, οι Νέοι Οθωμανοί επηρεασμένοι ακριβώς από τον πανισλαμισμό του Αλ Αφγκανί, θεωρούσαν ότι το ισλάμ δεν αντιτίθεται στον εκσυγχρονισμό της αυτοκρατορίας, αλλά αντίθετα τον περιλαμβάνει. Η «Ανατολή» δεν ήταν ένας κόσμος που χρειαζόταν να συγχρονίσει το βήμα του με την «Δύση», αλλά οι πολιτισμικές αξίες που εκπροσωπούσε ήταν ισότιμες με αυτές της τελευταίας. Μια ανοικτή επιστολή, ωστόσο, προς τον νέο σουλτάνο Αμπντούλ Αζίζ το 1867, που υποστήριζε την απόδοση συντάγματος, αποτέλεσε και την αιτία της εξορίας των περισσότερων μελών της ομάδας στο Παρίσι. Μετά τον θάνατο του Φουάτ πασά και του Ααλή πασά το 1869 και το 1871 αντίστοιχα, των μεγάλων δηλαδή μεταρρυθμιστών γραφειοκρατών, οι περισσότεροι θα επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά τα μέλη της ομάδας θα ακολουθήσουν διαφορετικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς δρόμους.

Το πόσο σημαντική ήταν η ιδεολογική επεξεργασία της έννοιας του πανισλαμισμού από την ομάδα των Νέων Οθωμανών για να αναδειχθεί κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αμπντούλ Χαμίτ ως κυρίαρχη αυτοκρατορική ιδεολογία μπορεί κανείς να το καταλάβει από το γεγονός ότι στο 3ο άρθρο του συντάγματος, όπως είδαμε παραπάνω, γινόταν ρητή αναφορά στο «υψηλό ισλαμικό Χαλιφάτο». Ο Αμπντούλ Χαμίτ γρήγορα κατάλαβε το πόσο εργαλειοκά ωφέλιμη μπορεί να είναι η αναφορά στο ισλάμ όχι μόνο στην εσωτερική πολιτική, με την παγίωση μιας συμμαχίας μουσουλμανικών πληθυσμών που θα υπερασπιζόταν την αυτοκρατορία, αλλά και στην εξωτερική. Ο πανισλαμισμός έδωσε τη δυνατότητα στην αυτοκρατορία να αυξήσει την επιρροή της στους μουσουλμάνους του Καυκάσου, της ρωσικής Κεντρικής Ασίας και της βόρειας Ινδίας, με έναν σημαντικό αριθμό πρακτόρων που δραστηριοποιούνταν στις περιοχές αυτές. Σύμφωνα με μια

ερμηνεία, οι πρώτες σφαγές Αρμενίων στην Ανατολική Μικρά Ασία στα έτη 1894-1896, εξαιτίας των οποίων δόθηκε στον Αμπντούλ Χαμίτ το προσωνύμιο «κόκκινος σουλτάνος», έλαβαν χώρα ακριβώς λόγω της πολιτικής του να ενοποιήσει τον χώρο μεταξύ των μουσουλμάνων εντός και των μουσουλμάνων εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Αρμένιοι ήταν ο μοναδικός χριστιανικός λαός που διέκοπτε αυτή την επαφή.

Επιπλέον, η ιδεολογική αυτή προσέγγιση κρατούσε κάτι από τον «αντιαποικιοκρατικό» χαρακτήρα που της είχε δώσει ο αρχικός εισηγητής της Αλ Αφγκανί: επέτρεπε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να προσπαθήσει να απαγκιστρωθεί από την επιρροή των παραδοσιακών δυτικών συμμάχων της, της Αγγλίας (η οποία επενέβη με δραστικό τρόπο στον χώρο της Μέσης Ανατολής, κυρίως με την κατάληψη της Αιγύπτου και της Κύπρου) και της Γαλλίας (η οποία επενέβαινε με δραστικό τρόπο στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, κυρίως με αφορμή την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών του Λιβάνου και της Συρίας). Οι δύο Μεγάλες Δυνάμεις ενδιαφέρονταν προπαντός να διατηρήσουν τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας στη διώρυγα του Σουέζ, που λίγα χρόνια πριν, το 1869, είχαν από κοινού διανοίξει, ενώ η Αγγλία επιπλέον ήθελε να διαφυλάξει τον δρόμο προς τη μεγάλη αποικία της, την Ινδία. Αυτή όμως η επεμβατική πολιτική έθετε διαρκώς ζητήματα ελέγχου της οθωμανικής επικράτειας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα βρει στα χρόνια του «κόκκινου σουλτάνου» έναν νέο σύμμαχο, κυρίως ένα νέο πρότυπο, στον τρόπο με τον οποίο θα προσπαθούσε να «εκσυγχρονιστεί»: και αυτός ήταν η Γερμανία. Το γερμανικό μοντέλο εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης της κοινωνίας από τα πάνω θα έχει μακροπρόθεσμη επιρροή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο στα χρόνια του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ όσο και στα χρόνια των Νεοτούρκων.

12.5.6.3 Παντουρκισμός: ο αυτοκρατορικός εθνικισμός των Νεοτούρκων

Όπως, όμως, συνέβη στα χρόνια του οθωμανισμού, με την αντιπολιτευτική ομάδα των Νέων Οθωμανών να διατυπώνει τις βασικές αρχές πάνω στις οποίες θα κυριαρχήσει το πανισλαμικό μοντέλο, με τον ίδιο τρόπο στην εποχή του πανισλαμισμού ανδρώθηκε μια αντιπολίτευση απέναντι στον Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ η οποία στράφηκε για πρώτη φορά προς την ανάδειξη της τουρκικής εθνικής ταυτότητας, χωρίς όμως να εγκαταλείπει το αίτημα για υπεράσπιση της αυτοκρατορίας. Ο παντουρκισμός αντιμετώπιζε αυτή την εσωτερική αντίφαση: ενώ αποτέλεσε μια στροφή προς τη φυλετική πρόσληψη του έθνους, παρέμεινε μια εκδοχή του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού. Η έννοια του Τούρκου, όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, στη μεγαλύτερη διάρκεια της ζωής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν περιθωριοποιημένη από την έννοια του Οθωμανού, κατά τον ίδιο τρόπο που η έννοια του Έλληνα ήταν περιθωριοποιημένη από την έννοια του Ρωμιού. Όταν, όμως, η στροφή στον πανισλαμισμό φάνηκε ότι, αντί να καταστέλλει το ρεύμα των εθνικισμών, ευνοούσε την ανάπτυξη νέων (κυρίως του αραβικού και του κουρδικού), η μόνη λύση για τους αντιπολιτευόμενους το χαμιδιανό καθεστώς ήταν να στραφούν προς τον φυλετικό εθνικισμό, που εκείνη την εποχή κυριαρχούσε και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Η ίδρυση του βασικού πυρήνα του νεοτουρκικού κινήματος, της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο, τον Φεβρουάριο του 1889 από σπουδαστές της Αυτοκρατορικής Στρατιωτικής Ιατρικής Σχολής, αλλά και η επίδραση τουρκικής καταγωγής εθνικιστών που εξορίστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τη Ρωσία, όπως ο Γιουσούφ Ακτσουρα, θα αποτελέσουν τις προϋποθέσεις για τον μετασχηματισμό του πανισλαμισμού σε παντουρκισμό (ή παντουρανισμό). Έχει ενδιαφέρον ότι το πρώτο όνομα της οργάνωσης ήταν Επιτροπή για την Οθωμανική Ένωση (*İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*) αλλά μετά από παρέμβαση του πιο σημαντικού ιδεολογικού εκπροσώπου του κινήματος, του Αχμέτ Ριζά, μετονομάστηκε σε Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*). Γι' αυτό και συνήθως τα μέλη της οργάνωσης ήταν γνωστοί και ως Ενωτικοί (*İttihadçı*).

Οι Νεότουρκοι, ωστόσο, δεν ταυτιζόταν με την επιτροπή: αποτελούσαν ένα πολύ ευρύτερο κίνημα με πολλές διακλαδώσεις και ομάδες, με διαφορετικούς πολιτικούς προσανατολισμούς και αναφορές. Για παράδειγμα, ο Αχμέτ Ριζά, εγκατεστημένος στο Παρίσι όπως και άλλα μέλη του κινήματος, γενικά διαπνεόταν από ιδέες κοντά στην εξελικτική φιλοσοφία του Αύγουστου Κοντ (εξ ου και η αναφορά στην έννοια της «Προόδου»), ενώ ο μεγάλος του αντίπαλος στην πρώιμη φάση των Νεοτούρκων και ηγετική προσωπικότητα της Ομάδας της Γενεύης, ο Μιζαντζί Μουράτ, εμφορούνταν από πανισλαμικές και φιλομοναρχικές απόψεις. Η ονομασία Νεότουρκοι ασφαλώς παρέπεμπε στην ομάδα των Νέων Οθωμανών, στην οποία αναφέρονταν πολλά από τα ιδρυτικά στελέχη. Όμως, ήταν βέβαιο ότι η αναφορά των Νέων Οθωμανών στον πανισλαμισμό δεν μπορούσε να είναι λειτουργική για ένα κίνημα που αμφισβητούσε το χαμιδιανό καθεστώς, αφότου το τελευταίο τοποθέτησε το πολιτικό ισλάμ στον πυρήνα της αυτοκρατορικής του ιδεολογίας. Αντίθετα, η πολιτική κληρονομιά των Νέων Οθωμανών ως προς την απόδοση συντάγματος θα αποτελούσε και την αιχμή της νεοτουρκικής αντιπολίτευσης εναντίον του Αμπντούλ Χαμίτ, Ο τελευταίος θα εκδιώξει ανελέητα τα μέλη της

ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, και όταν θα κερδίσει τον πόλεμο του 1897 εναντίον της Ελλάδας θα χρησιμοποιήσει τη λύση της αμνηστίας για πολλά από αυτά (όπως ο Μιζαντζί Μουράτ) για να διαλύσει το πολυπλόκαμο δίκτυο της οργάνωσης.

Ωστόσο, τόσο ο Αχμέτ Ριζά όσο και ο Μιζαντζί Μουράτ δεν ευνοούσαν μια επαναστατική προοπτική. Στην πρώτη δεκαετία, όμως, του 20ού αιώνα και μετά την απενεργοποίηση του Μιζαντζί Μουράτ, ο Αχμέτ Ριζά με την ομάδα του θα έρθει αντιμέτωπος με δύο εκδοχές ριζοσπαστικοποίησης της πολιτικής του δράσης: τη φιλελεύθερη και την εθνικιστική. Την πρώτη θα την απορρίψει, με τη δεύτερη θα συνεργαστεί.

Πιο συγκεκριμένα, η ενίσχυση της ριζοσπαστικής πτέρυγας των Νεοτούρκων ήρθε όταν το 1899 ο άνθρωπος που είχε βοηθήσει τον Αμπντούλ Χαμίτ να προσθέσει το άρθρο 113 στο Σύνταγμα του 1876 και έτσι να το υπονομεύσει, δηλαδή ο γαμπρός του και πρώην υπουργός Δικαιοσύνης Ντάματ Μαχμούτ Τζελαλεντίν πασάς διέφυγε στην Ευρώπη μαζί με τους γιους του, τον Μεχμέτ Σαμπαχατίν και τον Αχμέτ Λουτφουλάχ. Ο Σαμπαχατίν θα αναδειχθεί σε ηγετική φυσιογνωμία του κινήματος μέσα από τη σύνδεσή του με την ιδεολογία του φιλελευθερισμού. Κυρίως λόγω των στενών σχέσεών του με Αρμένιους, Έλληνες και Βούλγαρους ακτιβιστές θα επαναφέρει στο τραπέζι τις εξισωτικές αρχές του Τανζιμάτ: πλέον όμως δεν ήταν ένα αίτημα για ανασυγκρότηση των «μιλλέτ», όπως είχαν εισηγηθεί τα αυτοκρατορικά διατάγματα του 1839 και του 1856, αλλά για την υπεράσπιση πολιτικών δικαιωμάτων «μειονοτήτων», οι οποίες βέβαια ορίζονται από μια κυρίαρχη πλειοψηφική ομάδα: τους Τούρκους μουσουλμάνους. Αυτό από μόνο του δείχνει ότι ακόμη και αυτή η «φιλελεύθερη» εκδοχή του Σαμπαχατίν, ο οποίος ευαγγελιζόταν μια αλλαγή του καθεστώτος με βάση τις εξισωτικές αρχές του παλαιού οθωμανισμού, λάμβανε χώρα σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο που το όριζε η εποχή των αναδυόμενων εθνικισμών. Σίγουρα, πάντως, οι Φιλελεύθεροι του Σαμπαχατίν υπερασπίζονταν ένα μοντέλο αποκεντρωμένης διοίκησης για την αυτοκρατορία, το οποίο στήριζαν πολιτικοί ακτιβιστές από όλες τις εθνοτικές ομάδες της αυτοκρατορίας, ενώ οι Ενωτικοί, αντίθετα, επέμεναν στην ενίσχυση του συγκεντρωτισμού, ακόμη και εάν αυτό οδηγούσε σε βίαιες πολιτικές εθνοκάθαρσης. Και οι δύο πτέρυγες συνέκλιναν στην απόδοση συντάγματος και στη μετατροπή της απόλυτης μοναρχίας σε συνταγματική. Οι Ενωτικοί, όμως, προερχόμενοι από μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα έβλεπαν την πτώση της απολυταρχίας ως το πρώτο βήμα για ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Οι Ενωτικοί, σε αντίθεση με τους Φιλελεύθερους, προέρχονταν από χαμηλά και μικρομεσαία στρώματα (μετά την παρακμή των συντεχνιών, μέλη των στρωμάτων αυτών βρήκαν καταφύγιο σε κατώτερα επαγγέλματα όπως δάσκαλοι, κρατικοί αξιωματούχοι, κατώτεροι αξιωματικοί του στρατού) που πλήττονταν από τις συνέπειες της ευρωπαϊκής οικονομικής διεύδυσης. Οι Ενωτικοί είχαν χάσει την πίστη τους σε πολιτικές τύπου *laissez-faire*, ιδιαίτερα δημοφιλείς στους πρώτους μεταρρυθμιστές. Αντίθετα, τους ενέπνεαν τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, όπου ο ρόλος του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη ήταν καθοριστικός. Το νέο κράτος θα έφερνε την «ενότητα και την πρόοδο» στην αυτοκρατορία. Ήθελαν να περιθωριοποιήσουν την εξουσία τόσο του παλατιού όσο και της Πύλης και να μεταφέρουν το κέντρο βάρους στο κοινοβούλιο, στο οποίο ήλπιζαν ότι θα κυριαρχήσουν. Πράγματι η Επιτροπή ήταν κατάλληλα προετοιμασμένη να κατέβει στις εκλογές, ως μόνη ουσιαστικά οργάνωση που εκπροσωπούσε το μουσουλμανικό-τουρκικό στοιχείο. Το ίδιο προετοιμασμένοι οργανωτικά ήταν οι εκπρόσωποι των μη μουσουλμανικών μιλλέτ. Αντίθετα, δεν συνέβη το ίδιο και με τους Φιλελεύθερους, οι οποίοι άρχισαν να διαφοροποιούνται από τους Ενωτικούς μόνο μετά την επανάσταση όταν και οργανώθηκαν σε κόμμα.

Μάλιστα, ο Σαμπαχατίν και οι οπαδοί του ευνοούσαν ακόμη και την εμπλοκή ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με στόχο την ανατροπή του καθεστώτος. Η ομάδα του Σαμπαχατίν θα έρθει σε σύγκρουση στο σημείο αυτό με την ομάδα του Αχμέτ Ριζά, που αρνούνταν κάθε είδους ξένης επέμβασης. Ακριβώς εκείνη τη χρονική συγκυρία, και μετά από μια αποτυχημένη απόπειρα πραξικοπήματος του πρώτου, ο Αχμέτ Ριζά θα ονομάσει την ομάδα του Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο. Σε λίγο όμως θα κληθεί να αντιμετωπίσει μία ακόμη πρόκληση ριζοσπαστικοποίησης της ομάδας του.

Η μεγάλη κρίση που θα περάσει η αυτοκρατορία με τις συγκρούσεις παραστρατιωτικών ομάδων Ελλήνων και Βουλγάρων για τον έλεγχο της Μακεδονίας και της Θράκης θα κλονίσει το χαμιδιανό καθεστώς. Για την ακρίβεια, το Μοναστήρι (κυρίως από στελέχη του Γ' Σώματος Στρατού) και η Θεσσαλονίκη (κυρίως από γραφειοκράτες μέσα από την οργάνωση Οθωμανική Επιτροπή Ελευθερίας ή *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*) θα αποτελέσουν εργαστήρια συνωμοτικής δράσης, μέσα από τα οποία προέκυψε μια νέα γενιά ριζοσπαστικοποιημένων ακτιβιστών που σχετίστηκαν όχι με το κομμάτι των Νεοτούρκων που εκπροσωπούσε ο Σαμπαχατίν, αλλά με την Επιτροπή του Αχμέτ Ριζά. Γιατί για αυτούς ήταν προφανές ότι ο μεγάλος κίνδυνος ήταν η απόσχιση αυτών των περιοχών, την οποία υποδαύλιζαν είτε Βαλκάνιοι εθνικιστές (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι) είτε Μεγάλες Δυνάμεις όπως η Ρωσία και η Αυστρία. Μέσα από τις ομάδες αυτές θα προκύψει και η ηγεσία των Νεοτούρκων στην επόμενη φάση: ο Ισμαήλ Ενβέρ πασάς από το Μοναστήρι (το όνομα είναι στην

ορθή του απόδοση Enver, αλλά λόγω της συνήχησης των ένρινων στην ελληνική συχνά αποδίδεται ως Ενβέρ), ο Μεχμέτ Ταλαάτ πασάς και ο Αχμέτ Τζεμάλ πασάς από τη Θεσσαλονίκη. Η σύμφυση της Οθωμανικής Επιτροπής Ελευθερίας, με ηγετική φιγούρα τον Ταλαάτ πασά, με την ομάδα του Αχμέτ Ριζά το 1907 πρέπει να θεωρηθεί ιδιαίτερα κρίσιμη για τον ιδεολογικό και πολιτικό μετασχηματισμό της Επιτροπής από μια αντιπολιτευόμενη ομάδα διανοουμένων σε μια μυστική επαναστατική οργάνωση. Η Επιτροπή έβλεπε στους εκπροσώπους των μιλλέτ εκπροσώπους των εθνικισμών που ήθελαν να διαλύσουν την αυτοκρατορία, ενώ ο Σαμπαχετίν εταίρους σε ένα νέο αυτοκρατορικό μοντέλο εμπνεόμενο από τις αρχές του φιλελευθερισμού. Και παρά τη συμφωνία στην οποία κατέληξαν οι δύο πλευρές (μαζί με τον κόμμα Dashnak των Αρμενίων) για ενωτική δράση εναντίον του χαμιδιανού καθεστώτος, οι διαφορές αυτές σοβούσαν και θα οδηγήσουν σε διαρκείς πολιτικές αντιπαράθεσεις.

Οι Νεότουρκοι, με κύριο άξονα την επιρροή τους στο Γ' Σώμα Στρατού που έδρευε στο Μοναστήρι και στη Θεσσαλονίκη, θα επαναστατήσουν εναντίον του Αμπντούλ Χαμίτ και θα τον αναγκάσουν τον Ιούλιο του 1908 να επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα του 1876. Με την Επανάσταση των Νεοτούρκων στις 23 Ιουλίου του 1908 ξεκινά η Β' Συνταγματική Περίοδος (*İkinci Meşrûtiyyet Devri*), η οποία θα διαρκέσει μέχρι το 1920, όταν ο βασικός πυρήνας του νεοτουρκικού κινήματος, η Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο, οδηγείται σε οριστική διάλυση.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Επανάσταση των Νεοτούρκων είναι το αποτέλεσμα ενός εσωτερικού διχασμού του καθεστώτος, μεταξύ σουλτάνου, τον οποίο στήριζαν οι συντηρητικοί της οθωμανικής πολιτικής σκηνής, και γραφειοκρατών, που τους υποστήριζαν οι Νεότουρκοι. Θα λέγαμε ότι σε αυτή την περίοδο, από τον Ιούλιο μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου του 1908, που ανέδειξαν ένα νέο, πιο διευρυμένο κοινοβούλιο από αυτό του 1876, ενώ φαίνεται την ιδεολογική ηγεμονία του κινήματος να την έχουν οι Φιλελεύθεροι με συνθήματα παρόμοια με αυτά της Γαλλικής Επανάστασης (*hürriyet, müsavat, uhuvvet* δηλαδή ελευθερία, ισότητα, αδελφосύννη), πράγμα που συνεπάγεται την ευρύτερη υποστήριξη των Νεοτούρκων από τις ηγεσίες των παλαιών μιλλέτ, την πολιτική ηγεμονία τη διατηρεί η Επιτροπή. Έτσι, παρότι ο Σαμπαχατίν προχώρησε στην ίδρυση του Οθωμανικού Φιλελεύθερου Κόμματος (*Osmanlı Ahrar Fırkası*) τον Σεπτέμβριο του 1908, οι Ενωτικοί θα κερδίσουν τις επερχόμενες εκλογές.

Ωστόσο, πολύ γρήγορα η εξουσία τους θα αμφισβητηθεί από τους υποστηρικτές της επιστροφής στο σουλτανάτο. Το καθοριστικό συμβάν αυτής της περιόδου ήταν η αποτυχία ενός πραξικοπήματος των υποστηρικτών του Αμπντούλ Χαμίτ Β' σε συμμαχία με φανατικούς μουσουλμάνους ουλεμάδες εναντίον των Ενωτικών. Πιο συγκεκριμένα, η αντιπαράθεση ξεκίνησε με την προσπάθεια του αγγλόφιλου μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Κιαμίλ πασά να συντρίψει τη δύναμη των Ενωτικών, κυρίως στις τάξεις των νεαρών αξιωματικών του στρατού. Στις 13 Φεβρουαρίου, όμως, οι Ενωτικοί που ήλεγχαν το κοινοβούλιο θα προκαλέσουν την πτώση της κυβέρνησής του. Οι Φιλελεύθεροι και η αγγλική πρεσβεία είδαν το γεγονός αυτό ως επικίνδυνο. Τους επόμενους δύο μήνες οι αντίπαλες των Ενωτικών Μεγάλες Δυνάμεις συνασπίστηκαν για να ρίξουν την Επιτροπή, με αποκορύφωμα την εξέγερση της Φρουράς της Κωνσταντινούπολης στις 13 Απριλίου 1909, γεγονός γνωστό στην οθωμανική ιστορία ως «Το γεγονός της 31ης Μαρτίου» (*31 Mart Vakası*, με το παλαιό ημερολόγιο.) Στην εξέγερση είχαν παρεισφρήσει και ουλεμάδες που ήθελαν την επιστροφή στον νόμο της σαρίας και την εγκατάλειψη του συντάγματος. Παράλληλα, είχε δημιουργηθεί και η Μωαμεθανική Ένωση, με τα ίδια αιτήματα και επιρροή στις τάξεις των Τούρκων στρατιωτών, που συνήθως ήταν αμόρφωτοι και ήταν εύκολο να στραφούν εναντίον των «άθεων» Ενωτικών. Το ετερόκλητο μέτωπο εναντίον των Ενωτικών προσπάθησε να προκαλέσει επέμβαση των Αγγλογάλλων εναντίον της Επιτροπής, χωρίς όμως επιτυχία. Έτσι το Γ' Σώμα Στρατού της Μακεδονίας κατευθύνθηκε στην Πόλη και συνέτριψε το κίνημα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις περιφρονούσαν το καθεστώς του Χαμίτ, αλλά ήταν εύκολο για αυτές να το ελέγξουν γιατί ήταν προβλέψιμο. Αντίθετα, οι Νεότουρκοι ήταν απρόβλεπτοι, και κυρίως ήθελαν να καταργήσουν τις διομολογήσεις, που ήταν ασύμβατες με μια λογική μεταρρυθμίσεων που θα ανασυγκροτούσαν την αυτοκρατορία. Για παράδειγμα, ήταν αδύνατο να εφαρμοστεί ο νόμος περί υπηκοότητας (citizenship) σε Οθωμανούς πολίτες από τη στιγμή που υπήρχε η δυνατότητα σε κάποιους από αυτούς να εξαγοράζουν την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων υιοθετώντας ξένες υπηκοότητες.

Η αποτυχία του πραξικοπήματος της 31ης Μαρτίου σηματοδοτεί μια περίοδο ηγεμονίας των Ενωτικών, η οποία όμως θα διακοπεί μετά τις συντριπτικές ήττες που γνώρισε ο οθωμανικός στρατός στη Λιβύη το 1911-1912. Η κυβέρνησή τους θα πέσει και θα αντικατασταθεί από το δεύτερο κόμμα του οθωμανικού κοινοβουλίου, το Κόμμα Ελευθερίας και Συνεννόησης (*Hürriyet ve İtilâf Fırkası*), το οποίο ήταν η διάδοχη πολιτική οργάνωση του Οθωμανικού Φιλελεύθερου Κόμματος του Σαμπαχατίν το οποίο είχε διαλυθεί.

Όπως, όμως, ακριβώς οι Φιλελεύθεροι εκμεταλλεύτηκαν την ήττα του οθωμανικού στρατού στη Λιβύη για να ρίξουν τους Ενωτικούς από την κυβέρνηση, με τον ίδιο τρόπο (αλλά βέβαια πιο βίαιο), οι Νεότουρκοι

θα εκμεταλλευτούν την ήττα του οθωμανικού στρατού στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο για να επιστρέψουν. Με πραξικόπημα του Ενβέρ πασά στις 23 Ιανουαρίου 1913, δηλαδή εν μέσω του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, θα έχουμε την ολοκλήρωση της δεύτερης φάσης με την άνοδο στην εξουσία της τριανδρίας των Μεχμέτ Ταλαάτ πασά, ως υπουργού Εσωτερικών, του Ισμαήλ Ενβέρ πασά, ως υπουργού Πολέμου, και του Αχμέτ Τζεμάλ πασά, ως υπουργού Ναυτικών, που θα επιβεβαιωθεί με τις εκλογές του 1914. Η περίοδος θα σηματοδοτεί από την αποτυχημένη απόβαση των συμμάχων της Αντάντ στην Καλλίπολη, όπου και θα ανατείλει το άστρο του Μουσταφά Κεμάλ. Ωστόσο, η ήττα των Κεντρικών Αυτοκρατοριών θα οδηγήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε συνθηκολόγηση (Συνθήκη του Μούδρου της 13ης Οκτωβρίου 1918), με αποτέλεσμα στις 2 Νοεμβρίου 1918 η τριανδρία να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη. Αυτό θα οδηγήσει και στο οριστικό κλείσιμο του οθωμανικού κοινοβουλίου από τον σουλτάνο Μεχμέτ ΣΤ΄ Βαχτεντίν, υπό την πίεση των Συμμάχων που είχαν καταλάβει την οθωμανική πρωτεύουσα. Τον Δεκέμβριο του 1919 θα γίνουν και οι τελευταίες εκλογές της Β΄ Συνταγματικής Περιόδου, που έστειλαν στο οθωμανικό κοινοβούλιο 140 βουλευτές

Ακριβώς στην περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η νεοτουρκική ιδεολογία εγκολλώθηκε τον παντουρκισμό. Στην πραγματικότητα, το πέρασμα από την πολιτική θεωρία στην πολιτική πρακτική για την εφαρμογή των παντουρκικών ιδεών θα σηματοδοτεί από δύο μεγάλες στρατιωτικές αποτυχίες του Ενβέρ πασά κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Ενβέρ, με μία καταστροφική επιλογή να εκστρατεύσει εναντίον των Ρώσων στον Καύκασο, θα οδηγήσει τα οθωμανικά στρατεύματα σε μία συντριπτική ήττα στη μάχη του Σαρίκαμης, στην επαρχία του Καρς (Δεκέμβριος 1914 – Ιανουάριος 1915). Μετά την επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία, και παρότι η Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο είχε υπογράψει συνθήκη ειρήνης με τους τελευταίους (1η Ιανουαρίου 1918), ο Ενβέρ προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τη διάλυση του ρωσικού στρατού προελαύνοντας στο Αζερμπαϊτζάν με ένα νέο στράτευμα που είχε συγκροτήσει, τη Στρατιά του Ισλάμ, και προσπαθώντας να διεγείρει τα παντουρκικά ανακλαστικά των τουρκικών λαών της περιοχής εναντίον των Σοβιετικών, παρότι εκείνοι τον είχαν στηρίξει στην αρχή. Τελικά, θα εξοντωθεί από τον Κόκκινο Στρατό το 1922. Οι άλλοι δύο της τριανδρίας, ο Ταλαάτ πασάς και ο Τζεμάλ πασάς, θα δολοφονηθούν στο εξωτερικό από Αρμένιους ακτιβιστές σε εκδίκηση για τα εγκλήματα της γενοκτονίας του 1915.

Η επίκληση στην ενότητα των Τούρκων εντός και εκτός αυτοκρατορίας, το βασικό μοτίβο του παντουρκισμού, είχε κυρίως αντιρωσικό παρά αντιαγγλικό χαρακτήρα, και αυτό θα έχει άμεσες επιπτώσεις και στην εξόντωση εκατοντάδων χιλιάδων Αρμενίων της Μικράς Ασίας που θα θεωρηθούν έμμεπτη φάλαγγα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γενοκτονική πολιτική εναντίον των Αρμενίων, όπως είδαμε, ξεκίνησε ήδη στην εποχή του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ ως αποτέλεσμα των πανισλαμικών του οραμάτων, αλλά θα ολοκληρωθεί από τον Ενβέρ πασά κατά τα έτη 1915-1916, ο οποίος προσπάθησε να ρίξει τις ευθύνες για τις ήττες του στον Καύκασο στους Αρμένιους. Για να καταλάβουμε, λοιπόν, τις θεωρητικές προϋποθέσεις αυτής της νέας εκδοχής της οθωμανικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, θα πρέπει να στρέψουμε το βλέμμα στις ιδιόμορφες σχέσεις της Οθωμανικής με τη Ρωσική Αυτοκρατορία το διάστημα αυτό.

Βέβαια, τις απαρχές του παντουρκισμού μπορούμε να τις αναζητήσουμε ήδη στην ομάδα των Νέων Οθωμανών, και ειδικά στο έργο του Αλί Σουαβί, ο οποίος έκανε χρήση του όρου, ζητώντας την κωδικοποίηση των νόμων στην τουρκική γλώσσα και θέτοντας ως πολιτική προτεραιότητα την ανάπτυξη σχέσεων με τους άλλους τουρκικούς λαούς. Άλλωστε ήταν προφανές ότι οι μουσουλμανικοί λαοί του Καυκάσου και της Κεντρικής Ασίας τους οποίους το χαμιδιανό καθεστώς επιθυμούσε να θέσει υπό την πολιτική του προστασία ήταν ταυτόχρονα και Τούρκοι: Αζέροι, Κιρκάσιοι, Τσετσένοι, Καζάκοι, Ουζμπέκοι, Κιργίζιοι, Τουρκμενοί. Έτσι γίνεται κατανοητό γιατί η μεγάλη έξοδος 800.000 μουσουλμάνων από τον Καύκασο μετά την κατάκτησή του από τους Ρώσους το 1859 δημιούργησε τις προϋποθέσεις αυτής της αλληλόδρασης «Τούρκων» εθνικιστών εντός και εκτός αυτοκρατορίας. Και ο πιο σημαντικός ιδεολογικός εκπρόσωπος του παντουρκισμού θα προέλθει ακριβώς από τα εδάφη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

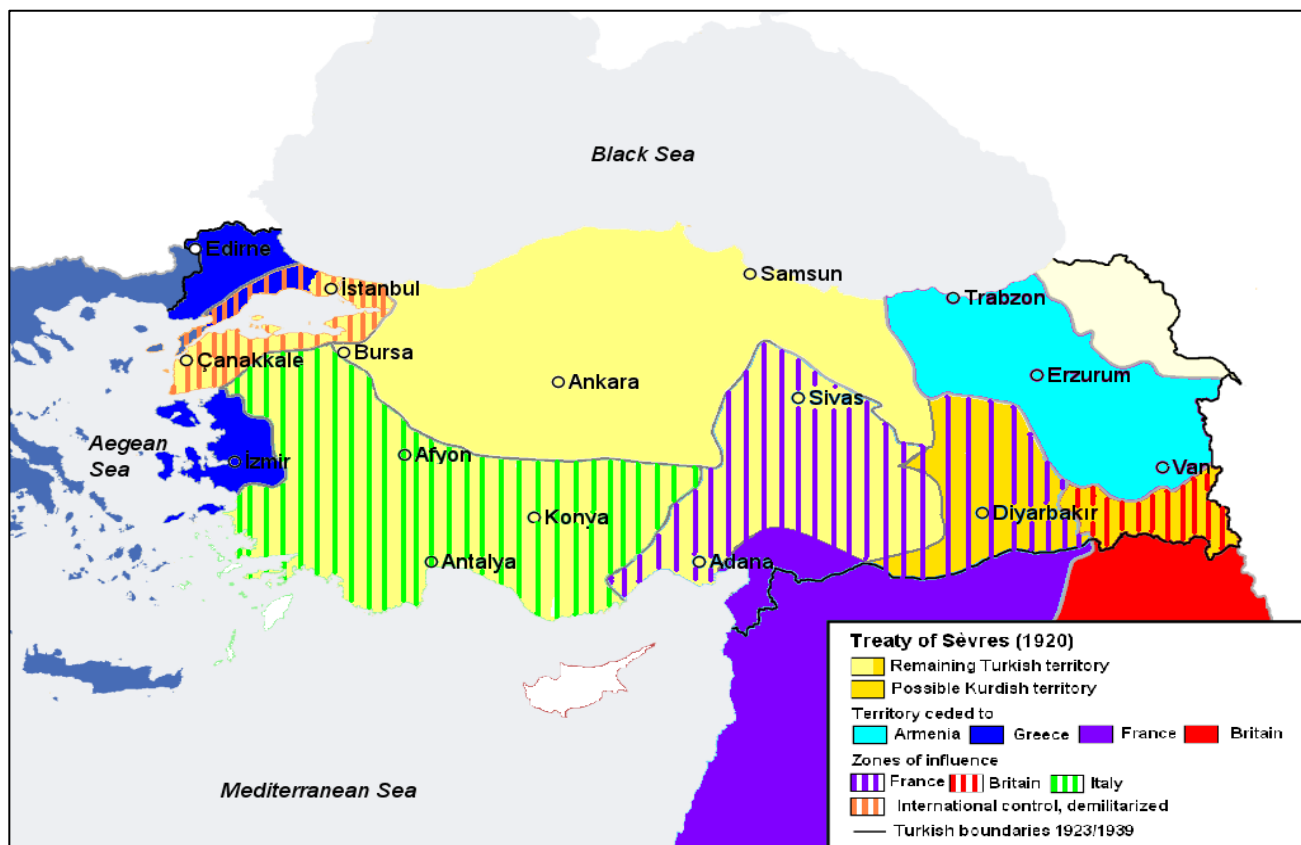
Ο Γιουσούφ Άκτσουρα, ένας πολιτικός ακτιβιστής γεννημένος στο Σιμπίρσκ το 1883, επηρεάστηκε από ένα κίνημα διανοουμένων που άνθησε κυρίως στις κεντρασιατικές τουρκόφωνες επαρχίες της Ρωσίας, και ειδικά στο Καζάν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα: ο τζαντιντισμός (από την αραβική λέξη *jadid*, που σημαίνει το νέο, το καινούριο) ήταν ένα εκσυγχρονιστικό κίνημα που ευνόησε την τουρκική εθνική αφύπνιση μέσω της αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος και την προαγωγή τοπικών τουρκικών διαλέκτων σε εθνικές γλώσσες. Κύριος εκπρόσωπος του κινήματος αυτού και μέντορας του Άκτσουρα ήταν ο Ισμαήλ Γκαπρίνσκι (1851-1914), Τάταρος καταγόμενος από την Κριμαία και εκδότης της εφημερίδας *Tercüman* (*Δραγουμάνος*) από το 1883. Το μότο της εφημερίδας ήταν: *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* («Ενότητα στη γλώσσα, στη σκέψη, στην πράξη»).

Ο Άκτσουρα, αφού έκανε καριέρα στρατιωτικού στην Κωνσταντινούπολη, το 1898 θα εξοριστεί στη Λιβύη και το 1902 θα επιστρέψει στη Ρωσία. Το 1903 θα εκδώσει την *Πραγματεία για τα ιστορικά θεμέλια του*

Οθωμανικού Κράτους. Εκεί θα υποστηρίξει ότι «οι απόπειρες των Νεοτούρκων να δημιουργήσουν ένα οθωμανικό έθνος είναι αδιέξοδες. Ο μοναδικός δρόμος που μπορούμε να ακολουθήσουμε είναι ο εθνικισμός». Τη θέση αυτή θα την αναπτύξει στο κλασικό του έργο *Üç Tarzi Siyaset* (*Τρεις αρχές πολιτικής*), που θα εκδοθεί το 1904 στο Κάιρο. Εκεί θα απορρίψει τον οθωμανισμό (*Osmanlılık*), επειδή ήταν ένα είδος «πολιτικού εθνικισμού» που σκόπευε να μετασχηματίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε ένα είδος Ηνωμένων Πολιτειών. Ο Άκτσουρα θα επιμείνει στη φυλετική καταγωγή των εθνών στην Ευρώπη, δείχνοντας τις επιρροές που είχε δεχτεί από την κυριαρχία των ιδεών του γερμανικού ρομαντισμού. Την ίδια απορριπτική στάση θα κρατήσει και απέναντι στον ισλαμισμό (*İslamcılık*), τον οποίο θεωρούσε επίσης δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης (λόγω της υποστήριξής του από τους Νέους Οθωμανούς και τον Αμπντούλ Χαμίτ). Ο Άκτσουρα επισήμανε τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του μουσουλμανικού κόσμου και υπενθύμιζε ότι το ισλάμ ήταν μια πολιτισμική επινόηση των Αράβων και όχι των Τούρκων. Έτσι θα καταλήξει να υποστηρίξει την τρίτη αρχή, αυτήν του τουρκισμού (*Türkçülük*), δηλαδή την επιδίωξη της ενότητας των Τούρκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τους Τούρκους της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου, με την υπενθύμιση ενός κοινού έndoξου παρελθόντος: από τους Ογούζους Τούρκους μέχρι τον Τζένγκις Χαν και τον Ταμερλάνο. Βέβαια, αυτό θα σήμαινε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής από τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή στην Κεντρική Ασία. Και για αυτό το έργο του άρχισε να την επηρεάζει μόνο μετά το 1911-1912, όταν μετά την απώλεια της Λιβύης από τους Ιταλούς και των ευρωπαϊκών επαρχιών από τα άλλα βαλκανικά κράτη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα στραφεί στον Καύκασο και στην Κεντρική Ασία. Ακριβώς το 1911, ο ίδιος θα εκδώσει μια μηνιαία επιθεώρηση με μεγάλη επίδραση στην οθωμανική πολιτική σκηνή με το όνομα *Türk Yurdu Dergisi* (*Επιθεώρηση της Τουρκικής Πατρίδας*). Θα διευθύνει την επιθεώρηση μέχρι και το 1917.

12.5.6.4 Κεμαλικός εθνικισμός

Τέλος, όπως ακριβώς στα χρόνια του πανισλαμισμού του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ κυοφορήθηκαν οι ιδέες του παντουρκισμού, με τον ίδιο τρόπο η στροφή του νεοτουρκικού κινήματος στις ιδέες του φυλετικού εθνικισμού και του παντουρκισμού άνοιξαν τον δρόμο στον τουρκικό εθνικισμό στις δύο πρώτες κρίσιμες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όπως αυτός εκφράστηκε από το απελευθερωτικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ. Ο Μουσταφά Κεμάλ θα γεννηθεί στη Θεσσαλονίκη το 1881 και θα ακολουθήσει στρατιωτική καριέρα. Περιφερειακή φιγούρα στα χρόνια της δραστηριοποίησης των Νεοτούρκων στη Θεσσαλονίκη, μέχρι την ηλικία των 35 θα έχει προλάβει να λάβει μέρος στις πιο σημαντικές στρατιωτικές συγκρούσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: στον πόλεμο εναντίον της Ιταλίας στη Λιβύη το 1911, στην ανακατάληψη της Αδριανούπολης από τους Βουλγάρους το 1913, στη μάχη της Καλλίπολης, όπου αναδείχθηκαν και οι ηγετικές στρατιωτικές του ικανότητες, και τέλος, στην Παλαιστίνη το 1916, όπου όμως ουσιαστικά δεν πρόλαβε να πολεμήσει τους επελαύνοντες Άγγλους.

Χάρτης 12.8 Ο διαμελισμός του μικρασιατικού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βάση τη Συνθήκη των Σεβρών (1920).

(Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/93/Treaty_of_S%C3%A8vres_map_partitioning_Anatolia.png)

Όπως είναι γνωστό, ο Κεμάλ στις 19 Μαΐου του 1919, τέσσερις ημέρες μετά την αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, θα αποβιβαστεί στη Σαμψούντα, ξεκινώντας έναν στρατιωτικό αγώνα εναντίον τεσσάρων κατοχικών στρατών: των Ελλήνων, που είχαν καταλάβει το βίλαετι του Αϊδινίου και την Ανατολική Θράκη, των Άγγλων, που είχαν καταλάβει τα Δαρδανέλια (θεωρητικά υπό διεθνή έλεγχο, όπως και η Κωνσταντινούπολη), των Γάλλων, που είχαν καταλάβει την Κιλικία, και των Ιταλών, που είχαν καταλάβει τη νοτιοδυτική Μικρά Ασία απέναντι από τα Δωδεκάνησα (βλ. Χάρτη 12.8). Με τη χρήση είτε στρατιωτικών (εναντίον των Ελλήνων και των Γάλλων) είτε διπλωματικών (απέναντι σε Άγγλους και Ιταλούς) μέσων, θα καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του τη Μικρά Ασία και με τη Συνθήκη της Λωζάννης να υποκαταστήσει τη Συνθήκη των Σεβρών. Η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης δεν αφορούσε μόνο τη διαμόρφωση των συνόρων με όμορες χώρες και φυσικά την εκδίωξη των κατοχικών στρατών, αλλά και την ακύρωση της δυνατότητας ίδρυσης κουρδικού και αρμενικού κράτους στην ανατολική Μικρά Ασία, όπως προβλεπόταν από τη Συνθήκη των Σεβρών. Έχοντας διασφαλίσει αυτή τη μεγάλη διπλωματική επιτυχία, θα προχωρήσει στην κατάργηση του Σουλτανάτου (με την ανακήρυξη της Τουρκικής Δημοκρατίας στις 29 Οκτωβρίου 1923) και στην κατάργηση του Χαλιφάτου (με την ανακήρυξη του πρώτου συντάγματος της Τουρκικής Δημοκρατίας στις 3 Μαρτίου 1924).

Όπως σωστά έχει παρατηρήσει ο Χιου Πούλτον, ο *τουρκικός εθνικισμός, στην κεμαλική του εκδοχή*, είναι υβριδικός σε πολλά επίπεδα. Κατ' αρχήν, είναι ο μοναδικός βαλκάνιος εθνικισμός που ακροβατεί μεταξύ δυτικού/διαφωτιστικού μοντέλου και ανατολικού/ρομαντικού, αφού, παρότι προέκυψε μέσα από τους διαρκείς μετασχηματισμούς της οθωμανικής αυτοκρατορικής ιδεολογίας (προσπάθησε δηλαδή να διατηρήσει το αυτοκρατορικό μοντέλο), ήρθε τελικά και σε ρήξη μαζί της δημιουργώντας ένα εθνικό κράτος (με σκληρούς όρους πολιτικών εθνοκάθαρσης ή/και γενοκτονίας). Συνδυάζει το «εδαφικό» με το «εθνοτικό μοντέλο», αφού ο ίδιος ο Κεμάλ, που θα απαντήσει ότι «Τουρκία είναι ό,τι μπορούν να υπερασπιστούν οι ξιφολόγχες μας», θα είναι αυτός που θα δηλώνει ότι νιώθει ευτυχής που είναι Τούρκος. Ακροβατεί μεταξύ της επιθυμίας συγκρότησης ενός δυτικού τύπου πολίτη και της υπεράσπισης της τουρκικότητας μέσα σε μια κοινωνία όπου έχουν επιβιώσει πολλές από τις «μειονότητες» της οθωμανικής εποχής. Τέλος, αποτελεί και μια ιδιαίτερη υβριδική σύνθεση «Δύσης» και «Ανατολής», αφού το αίτημα για συνταγματικό κράτος, που προφανώς

αναγόταν στην ιδεολογία του οθωμανισμού, συνδυάστηκε με σοβιετικής εμπνεύσεως στοιχεία όπως το μονοκομματικό κράτος και ο κεντρικός σχεδιασμός της οικονομίας.

Οι ίδιες οι μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ μπορούν να διακριθούν σε «εκσυγχρονιστικούς» (υιοθέτηση Γρηγοριανού ημερολογίου, επιβολή λατινικού αλφαβήτου, κατάργηση πολυγαμίας και θρησκευτικού γάμου, απαγόρευση μουσουλμανικών αδελφοτήτων, εισαγωγή Ελβετικού Αστικού και Ιταλικού Ποινικού Κώδικα, δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις γυναίκες κ.ά.) και «εθνοποιητικού» τύπου (επιβολή της τουρκικής γλώσσας και των τουρκικών επωνύμων, αναγκαστικές μετοικήσεις εβραϊκών κοινοτήτων από την Ανατολική Θράκη, απαγόρευση άσκησης ιατρικής, δικηγορίας και άλλων επαγγελμάτων από μη Τούρκους κ.ά.).

Ασφαλώς, το θέμα της υβριδικότητας σχετίζεται με τις αντιφατικές συνθήκες της γέννησης ενός εθνικού κράτους μέσα από τα συντρίμια μιας αυτοκρατορίας. Ο ίδιος ο κεμαλισμός έχτισε ένα αφήγημα ρήξης με το αυτοκρατορικό παρελθόν, κυρίως μέσα από την περίφημη ομιλία του Κεμάλ στην Τουρκική Εθνοσυνέλευση το 1927, το *Nutuk*, τη βάση της σύγχρονης τουρκικής εθνικής ιδεολογίας. Άλλοι ιστορικοί συμφωνούν με την άποψη αυτή, και άλλοι διαφωνούν. Όσοι την υποστηρίζουν, όπως για παράδειγμα ο Χιου Πούλτον, επιμένουν στη ρητή καταδίκη από το κεμαλικό καθεστώς του Σουλτανάτου και του Χαλιφάτου. Όσοι της ασκούν κριτική, όπως ο Έρικ Ζούγκερ, θυμίζουν ότι ο Κεμάλ ήταν μέλος της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο και ότι μεταξύ της νεοτουρκικής και της κεμαλικής περιόδου, το 85% των δημοσίων υπαλλήλων και το 93% των αξιωματικών διατήρησαν τις θέσεις τους.

Ωστόσο, η υβριδικότητα του κεμαλικού εθνικισμού οφείλεται στην πραγματικότητα στο γεγονός ότι αποτελεί ακριβώς κληρονόμο και των δύο πτερύγων των Νεοτούρκων: και της φιλελεύθερης υπό τον πρίγκιπα Σαμπαχατίν και της σκληρής εθνικιστικής της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο. Ο κεμαλικός εθνικισμός μοιάζει να αποτελεί μία σύνθεση της πολιτικής ατζέντας αυτών των πτερύγων και συνεπώς των διάφορων εκδοχών του αυτοκρατορικού εθνικισμού: από τον οθωμανισμό μέχρι τον παντουρκισμό. Ακόμη και το ισλάμ είχε θέση στις αρχικές επεξεργασίες του κεμαλικού εθνικισμού ως παράγοντας διαμόρφωσης της τουρκικής εθνικής ταυτότητας, άσχετα εάν μετά την εξέγερση των Κούρδων το 1925, η στάση του Κεμάλ απέναντι σε αυτό άλλαξε.

Το ισλάμ ως παράγοντα διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας τον είχε εισηγηθεί στον Κεμάλ ο στενός σύμβουλός του, ο κουρδικής καταγωγής Ζιγιά Γκιοκάλπ. Στο περίφημο έργο που έγραψε το 1923, το *Αρχές τουρκισμού*, ο Γκιοκάλπ θα κάνει χρήση ενός εννοιακού διπόλου γνωστού στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία και κυρίως στη γερμανική συζήτηση για το έθνος: το δίπολο «κουλτούρα» – «πολιτισμός». Στη γερμανική συζήτηση η πρώτη αφορούσε τις πνευματικές κατακτήσεις του ανθρώπινου πολιτισμού και ο δεύτερος τις υλικές/επιστημονικές. Στον Γκιοκάλπ, όμως, η εννοιακή αντιπαράθεση χρησίμευσε για να διακρίνει το *Volksgeist* του τουρκικού έθνους που εκπροσωπείται από την πρώτη, από τον υπερεθνικό οθωμανικό «πολιτισμό», που καταγόμενος από τον παλαιό βυζαντινό αποτελούσε πάντα πηγή αλλοτρίωσης της τουρκικότητας. Ως προς το ισλάμ αποδεχόταν τη θέση του Άκτσουρα ότι ήταν μια επινόηση των Αράβων και πρότεινε να διατηρηθεί ως «ηθική θρησκεία», αλλά διαχωρισμένη από το κράτος.

Αυτή η κληρονομιά της εκκοσμίκευσης έμεινε ζωντανή στον κεμαλισμό σε όλο τον 20ό αιώνα, αλλά είχε και μια σκοτεινή πλευρά. Ο κεμαλισμός έγινε η ιδεολογία των κρατικοδίαιτων στρωμάτων της τουρκικής κοινωνίας (στρατιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι). Οι αποκλεισμένες, όμως, μάζες της υπαίθρου της Ανατολίας, όταν τους δόθηκε η δυνατότητα να εκπροσωπηθούν πολιτικά, επέλεξαν σχηματισμούς με ισχυρή αναφορά στο πολιτικό ισλάμ: ο ισλαμισμός υπήρξε η ιδεολογία των αποκλεισμένων και περιθωριοποιημένων κοινωνικών στρωμάτων, στην προσπάθειά τους για αναδιανομή της εξουσίας στην τουρκική κοινωνία.

12.5.7 Τα βαλκανικά εθνικά κινήματα σε συγκριτική προοπτική: πόλεμος και επανάσταση

Θα μπορούσαμε, λοιπόν να πούμε ότι οι βαλκάνιοι εθνικισμοί πράγματι εμπίπτουν σε ένα μοντέλο αποσχιστικών εθνικισμών που μετατρέπονται σε αλυτρωτικούς: τα εθνικά κινήματα καταφέρνουν να αποσπασουν τμήματα της οθωμανικής επικράτειας που αποτελούν το εφελτήριο νέων προσαρτήσεων, που τελικά θα τη διαλύσουν. Αντίθετα, τον ρόλο αυτό στη Μέση Ανατολή θα τον παίξουν οι αποικιοκρατικοί στρατοί. Οι βαλκάνιοι εθνικισμοί θα αναπτυχθούν σε τρία κύματα, στενά συσχετισμένα με τις μεγάλες ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 19ου αιώνα: τα εθνικά κινήματα των Ελλήνων και των Σέρβων σχετίζονται άμεσα με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789· εκείνα των Βουλγάρων, Ρουμάνων και Κροατών δεν θα αρχίσουν αλλά θα κορυφωθούν κυρίως την εποχή της Πανευρωπαϊκής Επανάστασης του 1848· ωστόσο, η κρατική συγκρότησή τους στην εποχή της Ανατολικής Κρίσης (τουλάχιστον των δύο πρώτων) θα συμπέσει με την ανάπτυξη ενός τρίτου κύματος «καθυστερημένων» εθνικών κινήματων που θα κορυφωθούν το 1903 (το

σλαβομακεδονικό με την εξέγερση του Ίλιντεν) και το 1912 (το αλβανικό με την ίδρυση αλβανικού κράτους), ενώ θα μουν και οι βάσεις για την εμφάνιση ενός τρίτου στον 20ό αιώνα: του βοσνιακού.

Εάν συγκρίναμε τους βαλκάνιους εθνικισμούς με βάση το μοντέλο του Μίροσλαβ Χροχ, θα ήταν μάλλον δύσκολο να βρούμε σε κάποιον από αυτούς μια πλήρη ανάπτυξη των τριών φάσεων που αυτό προτείνει: επεξεργασία της εθνικής ιδεολογίας από μια ομάδα διανοουμένων στην πρώτη φάση, διάχυση της εθνικής ιδεολογίας στα μεσαία στρώματα στη δεύτερη φάση, και τέλος, ανάπτυξη ενός μαζικού (συνήθως ένοπλου) κινήματος στην τρίτη φάση. Ίσως η μόνη περίπτωση που εκπληρώνει τα παραπάνω κριτήρια να είναι η ελληνική, όπου το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού θα το διαδεχθεί η υποδοχή των επαναστατικών ιδεών από ευρέα στρώματα εμπόρων και πλοιοκτητών, για να καταλήξουμε σε μια μαζική ένοπλη επανάσταση. Αντίθετα, στην περίπτωση των Σέρβων, δύσκολα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μεγάλη ανάπτυξη μεσαίων στρωμάτων, στην περίπτωση των Βουλγάρων δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι υπήρξε μαζικό ένοπλο κίνημα στην τελική φάση, ενώ στο ρουμανικό εθνικό κίνημα αυτό λείπει εξ ολοκλήρου. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τα κινήματα του τρίτου κύματος, αλβανικό, σλαβομακεδονικό και βοσνιακό. Αλλά για αυτά τα τρία θα λέγαμε ότι η πιο αδύναμη είναι η πρώτη φάση: δηλαδή η έλλειψη ενός ικανού αριθμού διανοουμένων που να προχωρήσουν σε μια επεξεργασία της εθνικής ταυτότητας, κυρίως γιατί αυτοί ακροβατούσαν μεταξύ του κυρίαρχου εθνικισμού από τον οποίο ήθελαν να αποστασιοποιηθούν (οι Αλβανοί από τον οθωμανικό, οι Σλαβομακεδόνες από τον βουλγαρικό, οι Βόσνιοι αλλά και οι Μαυροβούνιοι από τον σερβικό). Ο Χροχ υποθέτει ότι στα Βαλκάνια έχουμε συνήθως ταύτιση των διανοουμένων με τους ακτιβιστές, δηλαδή σύμφυση της πρώτης και της δεύτερης φάσης, αλλά μάλλον το πρόβλημα στο εξελικτικό του μοντέλο είναι η έλλειψη ή αδυναμία της δεύτερης και η παντελής έλλειψη πολλές φορές της τρίτης.

Τα Βαλκάνια ως ιστορική οντότητα αναδύθηκαν στη νεότερη εποχή μέσα από μια διττή διαδικασία. Κατ' αρχήν μέσα από τη σταδιακή απώλεια του ελέγχου που ασκούσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία στις ευρωπαϊκές επαρχίες της – απώλεια που συσχετίστηκε με την άνοδο των εθνικών κινήματων στην περιοχή, ιδιαίτερα από τις αρχές του 19ου αιώνα. Η «αυτονόμηση» αυτού του γεωγραφικού χώρου ως ιδιόμορφης γεωπολιτικής οντότητας θα λάβει χώρα με την πλήρη υποκατάσταση του αυτοκρατορικού χώρου από νέα εθνικά κράτη στην περιοχή (βλ. Χάρτη 12.9). Η απώλεια όμως του αυτοκρατορικού ελέγχου δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο αλληπάλληλων εθνικών επαναστάσεων, όπως ήδη παρατηρήσαμε, αλλά και διαρκών συγκρούσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις άλλες ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης: την Αυστριακή και τη Ρωσική (Dimitris Stamatopoulos, 2018: 20).

Το παράδοξο των εθνικών επαναστάσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω, ήταν ότι όλες στρατιωτικά είχαν ηττηθεί: η Σερβική με την άγρια καταστολή του 1813, η Ελληνική πρακτικά με την εισβολή του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το 1825, οι ρουμανικές σε Βουκουρέστι και Ιάσιο το 1848, οι βουλγαρικές της δεκαετίας του 1840 δεν ξεπέρασαν το όριο των τοπικών εξεγέρσεων, όπως και οι σφαγές στο Γκάμπροβο το 1877, η σλαβομακεδονική/βλαχική το 1903, ενώ οι Αλβανοί πρακτικά δεν εξεγέρθηκαν ποτέ εναντίον του οθωμανικού κέντρου. Αντίθετα, όλα τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν πρακτικά ως αποτέλεσμα πολεμικών συρράξεων που προκάλεσαν έντονους ανταγωνισμούς μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων: η ελληνική ανεξαρτησία αναγνωρίστηκε από τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1830 μπροστά στην απειλή να υλοποιηθεί ως αποτέλεσμα της ρωσικής παρέμβασης με τη *Συνθήκη της Αδριανούπολης (14 Σεπτεμβρίου 1829)*· η σερβική αυτονομία για τους ίδιους λόγους, με τον ρόλο όμως του ρωσικού παράγοντα σαφώς πιο ενισχυμένο· η ενοποίηση των παραδουνάβιων ηγεμονιών προέκυψε ως αποτέλεσμα του Κριμαϊκού Πολέμου μέσα από τον ανταγωνισμό κυρίως της Ρωσίας με τη Γαλλία για τον έλεγχο αυτού του παράδοξου λαού των ανατολικών Βαλκανίων (ορθόδοξου και λατινόφωνου)· η βουλγαρική ως αποτέλεσμα της Ανατολικής Κρίσης, που για πρώτη φορά μετέστρεψε τη στάση της αγγλικής πολιτικής απέναντι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο· και τέλος, η αλβανική με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και την παρέμβαση του ιταλικού και του αυστριακού παράγοντα.

Χάρτης 12.9 Η προοδευτική διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε εθνικά κράτη.
(Πηγή: Εγκυκλοπαίδεια Britannica, <https://www.britannica.com/place/decline-of-the-Ottoman-Empire-2230672/The-struggle-to-modernize-the-empire-from-1789-to-1924#/media/1/2230672/679>)

Ο κύκλος των επαναστάσεων στα οθωμανικά Βαλκάνια ολοκληρώθηκε με μια «καθεστωτική» επανάσταση, εκείνη των Νεοτούρκων. Η κατάρρευση των διάφορων εκδοχών του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού του 19ου αιώνα θα οδηγήσει ένα τμήμα της στρατιωτικής ελίτ της αυτοκρατορίας να ολοκληρώσει τα μεταρρυθμιστικά πειράματα και να υλοποιήσει ό,τι φαινόταν να είναι το ώριμο αίτημα των καιρών: την πτώση του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ και την επαναφορά του Συντάγματος του 1876. Ο μετασχηματισμός της αυτοκρατορίας, όμως, που επέφερε η Νεοτουρκική Επανάσταση, και κυρίως η είσοδος της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πήγαν παράλληλα με τον μετασχηματισμό του μεγάλου της αντιπάλου. Η Ρωσική Αυτοκρατορία, που ήταν υπεύθυνη για το μεγάλο κύμα (νικηφόρων συνήθως) πολεμικών συρράξεων με το οθωμανικό κράτος, θα γνωρίσει δύο μεγάλες επαναστάσεις: η πρώτη του 1905 σε μεγάλο βαθμό θα πρέπει να ιδωθεί και να συσχετιστεί με ό,τι συνέβη το καλοκαίρι του 1908 στην Κωνσταντινούπολη. Παρότι στη ρωσική περίπτωση η ήττα στον Ρωσοϊαπωνικό Πόλεμο και τα ζητήματα κοινωνικής ανισότητας έπαιξαν τον πρώτο ρόλο, και οι δύο επαναστάσεις είχαν ως κοινό παρονομαστή τον μετασχηματισμό της ρωσικής απολυταρχίας και της σουλτανικής δεσποτείας σε συνταγματικά ελεγχόμενες μοναρχίες. Η Αυστροουγγαρία, τέλος, κατάφερε να αποφύγει την κοινωνική επανάσταση και διαχειρίστηκε ικανοποιητικά τις εθνικές διεκδικήσεις των διάφορων εθνοτήτων. Η λανθασμένη, όμως, επιλογή να οδηγηθεί σε μια πολεμική σύγκρουση με τις Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης για να διατηρήσει τις φιλοδοξίες της στον βαλκανικό και στον ιταλικό Νότο θα οδηγήσει στη δημιουργία μιας συρρικνωμένης Αυστρίας και μιας συρρικνωμένης Ουγγαρίας.

12.6 Συγκριτική προσέγγιση των τριών αυτοκρατοριών: αντί συμπερασμάτων

1. Οι τρεις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες που μελετήσαμε είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό το ότι δεν κατάφεραν να μετατραπούν σε αποικιακές: και για να μετατραπεί μια αυτοκρατορία σε αποικιακή (colonial) η προϋπόθεση ήταν να μετασχηματιστεί σε υπερπόντια (maritime). Οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες δεν κατάφεραν να αποκτήσουν πρόσβαση στους κατάλληλους πόρους για να αντεπεξέλθουν στον ανταγωνισμό με τις αποικιακές αυτοκρατορίες της Δύσης. Ίσχυε όμως και το αντίθετο: η συμπαγής ισχύς που οι ίδιες εκπροσωπούσαν στις παρυφές της Ανατολικής Ευρώπης και (η Οθωμανική Αυτοκρατορία κυρίως) στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου ανάγκασε στην

πραγματικότητα τα απολυταρχικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης να αναζητήσουν νέους εμπορικούς δρόμους και να μετατραπούν τελικά σε αποικιακά. Ωστόσο, όταν οι δυτικές αποικιακές αυτοκρατορίες κυριάρχησαν στο ωκεάνιο εμπόριο και συνεπώς στη Μεσόγειο, έγιναν πρότυπο μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων από την πλευρά των ηπειρωτικών αυτοκρατοριών: το δίλημμα που έπρεπε πλέον να απαντηθεί για τις ηπειρωτικές αυτοκρατορίες ήταν εάν ισχύς των αποικιακών ήταν απλώς σε στρατιωτικό επίπεδο ή έκφραση βαθύτερων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών τους οποίους θα έπρεπε να υιοθετήσουν εάν θα ήθελαν να είναι ανταγωνιστικές. Το ζήτημα του εκσυγχρονισμού, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ήταν ζήτημα εκδυτικισμού και ανάγκη προσομοίωσης των στρατιωτικών, κρατικών και κοινωνικών δομών τους. Ωστόσο η προσομοίωση δεν ήταν δυνατόν να τις μεταμορφώσει σε αποικιακές, ειδικά την Οθωμανική, που λειτουργούσε μέχρι αργά υπό το καθεστώς διομολογήσεων. Υπάρχουν όμως μεταξύ τους και αξιοσημείωτες διαφορές.

Η Αυστριακή Αυτοκρατορία, όπως είδαμε, παρότι ο πυρήνας της ήταν αναπόσπαστο τμήμα της παλαιάς αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου, δεν κατάφερε να ενοποιήσει τον κεντροευρωπαϊκό χώρο όπως η τελευταία έστω και προσωρινά έπραξε, εξαιτίας της αντίστασης Ελβετών και Γερμανών πριγκίπων του Βορρά. Η αναγκαστική επέκτασή της προς τις πεδιάδες της Ανατολικής Ευρώπης (Ουγγαρία, Βοημία, Πολωνία) δεν της επέτρεψε να αποκτήσει έξοδο στη Βόρεια Θάλασσα και συνεπώς στον Ατλαντικό, παρότι ήλεγξε τελικά το λιμάνι της Τεργέστης και ένα σημαντικό τμήμα του μεσογειακού εμπορίου. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Αυστριακή Αυτοκρατορία κυριαρχούνταν από τη δυναστεία των Αψβούργων, και στα χρόνια του Καρόλου Ε' (στις αρχές δηλαδή του 16ου αιώνα) ο έλεγχος του ισπανικού Στέμματος καθιστούσε την αυτοκρατορία τη μεγαλύτερη υπερπόντια αυτοκρατορία πάνω στον πλανήτη, η οποία ήλεγχε τη Λατινική Αμερική. Το σπάσιμο όμως των δύο κλάδων της αψβουργικής δυναστείας, του ισπανικού και του αυστριακού, μετά τον θάνατο του Καρόλου, επέβαλλε έναν ιδιότυπο καταμερισμό εργασίας: η Ισπανία ήλεγχε τον Ατλαντικό, η Αυστρία τις πεδιάδες της Ανατολικής Ευρώπης.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, από την άλλη, φαίνεται ότι αποπειράθηκε να μετατραπεί σε αποικιακή ακριβώς την ίδια εποχή, δηλαδή στις αρχές του 16ου αιώνα, με την κατακτητική πολιτική του Σελίμ Α', του πατέρα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς. Οι κατακτήσεις του στη Βόρεια Αφρική, αλλά κυρίως η ενσωμάτωση της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου και του δυτικού τμήματος της Αραβικής Χερσονήσου (Χετζάζ) είχαν ως στόχο τον έλεγχο της Ερυθράς Θάλασσας και μέσω αυτής του εμπορίου στον Ινδικό. Ωστόσο η χρόνια αντιπαράθεση με τους Σαφαβίδες Πέρσες, που αποτέλεσαν το σιτικό αντίπαλο δέος μιας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που πλέον ανέλαβε τον ρόλο του Χαλιφάτου με την κατάκτηση της Μέκκας και της Μεδίνας, καθήλωσε την αυτοκρατορία στον ρόλο του υπερασπιστή μιας σουνιτικής ορθοδοξίας, όπως ακριβώς οι Αψβούργοι είχαν αναλάβει την υπεράσπιση του καθολικισμού έναντι των προτεσταντών στην Ευρώπη. Η ταυτόχρονη αντιπαράθεση με τους Πέρσες στην Ανατολή και τους Αψβούργους στη Δύση (πρώτη αποτυχημένη απόπειρα να καταληφθεί η Βιέννη το 1529) δεν επέτρεψε στην αυτοκρατορία να αντιμετωπίσει με αξιώσεις τους Ολλανδούς και τους Πορτογάλους, που κυριάρχησαν στο εμπόριο στον Ινδικό ωκεανό, ακόμη και όταν ο Σουλεϊμάν κατάφερε να φτάσει τα όρια της αυτοκρατορίας στον Περσικό κόλπο. Έχει ενδιαφέρον ότι οι δύο αυτοκρατορίες, Οθωμανική και Αυστριακή, έχασαν τη ναυτική τους ισχύ στα τέλη του 16ου αιώνα, με διαφορά μόλις 25 χρόνων: οι Οθωμανοί με την ήττα τους από τους Ισπανούς στη ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571 και οι Ισπανοί με τη βύθιση της Μεγάλης Αρμάδας τους το 1588-1589 (βέβαια για τους Ισπανούς η ήττα δεν ήταν τόσο καταλυτική, αφού για έναν ακόμη αιώνα θα αντιπαράθενται με τους Άγγλους για τον έλεγχο του Ατλαντικού).

Ακριβώς την εποχή αυτή, στο πέραςμα από τον 16ο στον 17ο αιώνα, ξεκινά η μεγάλη περιπέτεια της αποικιοποίησης της Ευρασίας από τη Ρωσία. Η Ρωσία με τα ρευστά όριά της (από το κράτος του Κιέβου στο κράτος της Μοσχοβίας) δεν θα καταφέρει να μετατραπεί σε μεγάλη ναυτική δύναμη, αλλά θα καταφέρει να βρει διέξοδο στη Βόρεια και στη Μαύρη Θάλασσα, και να ενσωματώσει τη Σιβηρία και μεγάλα τμήματα της Κεντρασιατικής Στέπας και των πεδιάδων της Ανατολικής Ευρώπης. Από αυτή την άποψη, η Ρωσία συνιστά μια υβριδική περίπτωση σύνθεσης ηπειρωτικής και αποικιακής αυτοκρατορίας. Υπό μία έννοια, η αποικιοποίηση της Ευρασίας πρέπει να ιδωθεί ως το αντίστοιχο της αποικιοποίησης του βορειοαμερικανικού χώρου από τους

Αγγλοσάξονες: εάν για τους τελευταίους ο στόχος ήταν η κατάκτηση μιας μακρινής Δύσης (Far West), για τους πρώτους ήταν η κατάκτηση μιας μακρινής Ανατολής (Far East). Μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα η Ρωσία επεκτάθηκε μέχρι τα παράλια του Ειρηνικού, και τον 18ο αιώνα άρχισε τις πρώτες εξερευνήσεις στην Αλάσκα. Περίπου 230.000 Ρώσοι είχαν εγκατασταθεί στη Σιβηρία μέχρι το 1709. Η δημιουργία του Υπερσιβηρικού Σιδηροδρόμου (1891-1916) επέσπευσε τη διαδικασία αυτή. Από το 1801 μέχρι το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 7 εκατομμύρια Ρώσοι είχαν αποικήσει τη Σιβηρία.

2. Ένα δεύτερο μεγάλο ζήτημα και ίσως το ερμηνευτικό κλειδί για να κατανοήσουμε τη διαφορετική ιστορική εξέλιξη των τριών ηπειρωτικών αυτοκρατοριών είναι η σχέση που αναπτύσσει η μοναρχία με την κληρονομική γαιοκτημονική αριστοκρατία, τη γραφειοκρατία και τους αγρότες, που αποτελούν το σημαντικότερο από τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα μέχρι την εποχή της καθυστερημένης εκβιομηχάνισής τους.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στους «κλασικούς» της αιώνες αποπειράθηκε να επαναλάβει το κοινωνικό μοντέλο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, επίσης των «κλασικών» αιώνων (χονδρικά στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας): να προασπίσει δηλαδή τα συμφέροντα των αγροτικών στρωμάτων από τις επεκτατικές διαθέσεις της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων. Ο τρόπος που επέλεξε ήταν η απόδοση προς τους εκπροσώπους τόσο των πρώτων όσο και της δεύτερης δικαιωμάτων χρήσης της γης και όχι απόδοση πλήρους κυριότητας: δικαιώματα χρήσης που έπρεπε διαρκώς να επιβεβαιώνονται από τον σουλτάνο. Η επιβολή αυτού του νομικού συστήματος ενίσχυσε τη θέση του σουλτάνου στο οθωμανικό πολιτειακό οικοδόμημα και ταυτόχρονα έθεσε τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση μιας ισχυρής γραφειοκρατίας που συνήθως στηρίζονταν στα παιδιά του «παιδομαζώματος». Η διάβρωση του συστήματος αυτού από την εισαγωγή των μισθώσεων και υπομισθώσεων των φόρων (iltizam) είχε ως αποτέλεσμα την υποκατάσταση του θεσμού του τιμαριού με αυτόν του τσιφλικιού, και την ταυτόχρονη διάβρωση του παλαιού ισχυρού γραφειοκρατικού συστήματος από την ισχύ των μεγάλων αριστοκρατών γαιοκτημόνων. Οι φυγόκεντρες τάσεις μέσα στην αυτοκρατορία, που αποδυνάμωναν τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της οθωμανικής εξουσίας, καθώς και η ενίσχυση της απειλής απαλλοτρίωσης της γης που καλλιεργούσαν οι αγρότες από τους ιδιοκτήτες τσιφλικιών αποτελούν στην πραγματικότητα πλευρές της ίδιας διαδικασίας και οδήγησαν στην έκρηξη των επαναστατικών κινήματων του 19ου αιώνα. Ωστόσο, η τσιφλικοποίηση δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως μια παραλλαγή του φαινομένου της δεύτερης δουλοπαροικίας που είχε επικρατήσει στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη. Φυσικά ομοίαζε ως προς το ότι και οι δύο απαντούσαν στο πρόβλημα της ανάδυσης της καπιταλιστικής κοσμο-οικονομίας (world-economy σύμφωνα με τον ορισμό του Βάλλερσταϊν): μια μορφή κεφαλαιοποίησης της γαιοπροσόδου στην οποία συμμετείχαν όχι μόνο μέλη των λαϊκών ηγετικών ελίτ αλλά και των θρησκευτικών. Η μεγάλη διαφορά, όμως, με τις χώρες της δεύτερης δουλοπαροικίας είναι ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (με την εξαίρεση της Μολδοβλαχίας) δεν είχαμε καθήλωση πρώην δουλοπαροίκων σε κατάσταση ακόμα πιο σκληρής δουλοπαροικίας, αλλά απειλή δουλοπαροικιοποίησης ελεύθερων αγροτών που μέχρι τότε προστατεύονταν από το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα.

Η Ρωσική Αυτοκρατορία, αντίθετα, αποτελεί το ακριβώς αντίστροφο παράδειγμα: η σύμπτυξη μιας συμμαχίας της μοναρχίας με την κληρονομική γαιοκτητική αριστοκρατία έγινε στη βάση της καθήλωσης των αγροτών σε θέση δουλοπαροίκων. Βέβαια, η σχέση μοναρχίας και βογιάρων (*boyar*), των μεγαλογαιοκτημόνων αριστοκρατών δηλαδή, επίσης έλαβε τη μορφή ενός εκκρεμούς: με εντάσεις στην εποχή των δύο Ιβάν και κυρίως του Μεγάλου Πέτρου, με σύγκλιση συμφερόντων στην εποχή του Μπορίς Γκκοντουνόφ και της Μεγάλης Αικατερίνης. Ωστόσο, η προσπάθεια της μοναρχίας να συγκροτήσει μια κατώτερη γαιοκτημονική αριστοκρατία ελεγχόμενη από την ίδια (*promest'e*) σε καμία περίπτωση δεν έγινε στην προοπτική κατάργησης της δουλοπαροικίας αλλά αυτής του περιορισμού της ισχύος των βογιάρων. Η συμμαχία μεταξύ μοναρχίας και αριστοκρατίας καθόρισε και τη διαδικασία συγκρότησης της ρωσικής γραφειοκρατίας ειδικά μετά την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης. Η γραφειοκρατία εδώ δεν λειτούργησε ως προστάτης των αγροτικών στρωμάτων αλλά ως μηχανισμός καθήλωσης των τελευταίων σε κατάσταση δουλοπαροικίας και πάντα διασφαλίζοντας τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των αριστοκρατών.

Η Αυστριακή Αυτοκρατορία, τέλος, όπως είδαμε, αποτέλεσε μια σύνθεση της εκβιομηχάνισης στις δυτικές της επαρχίες και της επικράτησης της δουλοπαροικίας στις ανατολικές. Αυτός ο υβριδικός χαρακτήρας βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στην ανεξάρτητη λειτουργία της γραφειοκρατίας, η οποία παίζει σημαντικό ρόλο στην εσωτερική εξισορρόπηση των διαφορετικότητων αυτών, χωρίς από την άλλη να αμφισβητεί τον ρόλο της μοναρχίας. Εδώ οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες έχουν εθνικό προσδιορισμό και κάθε φορά η διαχείριση από την πλευρά του αυτοκρατορικού κέντρου είναι διαφορετική.

3. Τέλος, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε συγκριτικά τους διαφορετικούς τύπους αυτοκρατορικού εθνικισμού που εκπροσωπούν αυτές οι αυτοκρατορίες. Οι διαφορετικοί τύποι αυτοκρατορικού εθνικισμού προέκυψαν σε μεγάλο βαθμό όχι ως αποτέλεσμα, άμεσα τουλάχιστον, της εποχής του Διαφωτισμού, αλλά της προγενέστερης αντιμετώπισης των εθνικών ομάδων που περιείχαν στην αυγή της νεωτερικότητας.

Η Αυστριακή Αυτοκρατορία, από τη στιγμή της ανάδυσής της, κυρίως όμως με τους αυτοκράτορες του 16ου αιώνα, ανέπτυξε ένα σύστημα ελέγχου των διάφορων εθνικών ομάδων μέσω των νομοκατεστημένων τάξεων και κυρίως των ευγενών. Η Βοημία, η Ουγγαρία, η Γαλικία και η Τρανσυλβανία ελέγχονταν μέσω μιας διπλής στρατηγικής πιέσεων και προνομίων προς τις αριστοκρατικές τάξεις με αντάλλαγμα την επιβολή σκληρών δουλοπαροικιακών σχέσεων. Όταν η αυτοκρατορία θα αντιμετώπιζε το δίλημμα των μεταρρυθμίσεων και του ολοκληρωτικού εκδυτικισμού της, οι κινήσεις που θα κάνει για την ομογενοποίηση των πληθυσμών και την ενίσχυση των στρωμάτων των μικρών ελεύθερων καλλιεργητών θα τη φέρουν αντιμέτωπη με τους παλιούς συμμάχους της, τους ευγενείς. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μέσα από τις τάξεις κυρίως των παλαιών αριστοκρατικών γαιοκτημονικών οικογενειών αναδύθηκαν οι πιο ισχυρές φιγούρες εθνικιστών στον 19ο αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συνέβαλαν και πολλοί αστοί της γνώσης (διανοούμενοι, γιατροί, δικηγόροι κ.λπ.) και του πλούτου (έμποροι και βιοτέχνες). Όταν η αυτοκρατορία θα αντιμετώπιζε τον εθνικισμό των ευγενών, για να το πούμε σχηματικά, θα προσπαθήσει να απαντήσει με μορφές ήπιου ελέγχου και ισορροπίας των κεντρικών αυτοκρατορικών και των τοπικών ελίτ. Ή θα προσπαθήσει να εκμεταλλευτεί τις αντιπαραθέσεις μεταξύ των εθνικών κινημάτων: Βοημοί εναντίον Γερμανών στον Βορρά, Ούγγροι εναντίον Κροατών στον Νότο, Ούγγροι εναντίον Ρουμάνων και Πολωνών στην Ανατολή. Αυτού του τύπου ο αυτοκρατορικός εθνικισμός δεν μπόρεσε τελικά να αντεπεξέλθει στον ανταγωνισμό με τον πρωσικό εθνικισμό, που έβαλε ως στόχο και πέτυχε τελικά τη γερμανική ενοποίηση. Ωστόσο, με τους εσωτερικούς συμβιβασμούς (*Ausgleich*) κατάφερε να παρατείνει τη ζωή της Αυστριακής Μοναρχίας μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Στη Ρωσική Αυτοκρατορία το ερμηνευτικό κλειδί για να κατανοήσουμε τη συγκρότηση του αυτοκρατορικού εθνικισμού είναι αυτή η εσωτερική ένταση στην έννοια του «Ρώσου»: ως υπηκόου της αυτοκρατορίας και ως μέλους της κυρίαρχης εθνογλωσσικής ομάδας της αυτοκρατορίας. Με την επέκταση της αυτοκρατορίας τόσο προς ανατολάς (και την ενσωμάτωση τουρκογενών μουσουλμανικών πληθυσμών) όσο και προς νότο (και την ενσωμάτωση των λαών του Καυκάσου, χριστιανικών και μουσουλμανικών) και προς δυσμάς (και την ενσωμάτωση των λαών της Βαλτικής, της Πολωνίας, καθώς και της Μικρής και της Νέας Ρωσίας των ουκρανικών πεδιάδων), η λύση που έδωσε η Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν ο έλεγχος μέσω των ηγετικών ελίτ. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, οι ηγετικές ελίτ δεν είχαν τη μορφή αναγκαστικά νομοκατεστημένων, δηλαδή αριστοκρατικών τάξεων. Η ρωσική μοναρχία θεωρούσε ως κύρια πρόκληση στον δικό της συγκεντρωτισμό τον έλεγχο των Ρώσων βογιάρων και δευτερευόντως των μη Ρώσων. Ο βαθμός, λοιπόν, που επιδίωκε τον «εκρωσισμό» αυτών των τελευταίων διέφερε σημαντικά ανά εθνότητα και περιοχή: για παράδειγμα στις συγκροτημένες αριστοκρατικές τάξεις της Πολωνίας και της Βαλτικής συμπεριφέρθηκε με μεγάλη ανεκτικότητα, όπως ακριβώς έκαναν οι Αψβούργοι, παραχωρώντας σε αυτές ακριβώς το ίδιο αντάλλαγμα: την επιβολή σκληρών δουλοπαροικιακών σχέσεων ακόμη και όταν αυτές αφορούσαν Ρώσους αγρότες. Σκληρές πολιτικές εκρωσισμού θα εφαρμοστούν κυρίως μετά και τη δεύτερη εξέγερση των Πολωνών το 1863, που θα συμπέσει χρονικά και με την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Από την άλλη, ήδη από την εποχή του Ιβάν Δ΄ του Τρομερού, το Μεγάλο Πριγκιπάτο της Μοσχοβίας είχε

εγκαταλείπει ένα σκληρό πρόγραμμα εκχριστιανισμού των μουσουλμανικών πληθυσμών. Ακόμη και στην περίπτωση των εκχριστιανισμένων Τάταρων του Καζάν και του Άστραχαν, που δεν εγκατέλειψαν την εθνικιστική τους ατζέντα και πολλές φορές την απόπειρα να επανακάμψουν στο ισλάμ, η ρωσική μοναρχία μάλλον φάνηκε ανεκτική. Ωστόσο, σε αυτούς τους πληθυσμούς της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου προωθήθηκε είτε ένας γλωσσικός εκρωσισμός είτε μια κυριλλοποίηση του αλφαβήτου, ακόμη και όταν αυτό απέδιδε τοπικές γλώσσες. Σε αυτούς τους νομαδικούς ή ημινομαδικούς πληθυσμούς δεν υπήρχε η αριστοκρατία των δυτικών επαρχιών, αλλά φυλετικού τύπου ηγετικές ελίτ που η διαχείρισή τους χρειαζόταν άλλου τύπου ανταλλάγματα από αυτό της διατήρησης της δουλοπαροικίας. Τέλος, οι Λευκορώσοι και οι Ουκρανοί, οι οποίοι διαβίωναν στις ζώνες της σκληρής δουλοπαροικίας (ειδικά οι δεύτεροι) ήταν αυτοί που αποτελούσαν ακριβώς το όχημα για να μεταβεί ο ρωσικός αυτοκρατορικός εθνικισμός από την «εδαφική» στην «εθνορομαντική» του διάσταση: η κατανόηση της ταυτότητας των πληθυσμών αυτών ως παραλλαγών του ρωσικού έθνους αποτέλεσε τον βασικό στόχο της εκδοχής του ρωσικού ρομαντισμού του Ουβάροφ με το σύνθημα “*Pravoslavie – Samoderzhavie – Narodnost*”. Η τριάδα αυτή των αξιών δεν θα μπορούσε να αποτελέσει επίκληση στην εθνική ενότητα των Ρώσων με τους καθολικούς Πολωνούς ή τους καθολικούς και προτεστάντες Βάλτες ή τους μουσουλμάνους της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου. Στην πραγματικότητα το «Ορθοδοξία – Απολυταρχία – Εθνικότητα» στόχευε στην αυτοκρατορική ολοκλήρωση των παραλλαγών του ρωσικού έθνους: μεγαλωρωσικού, μικρορωσικού και λευκορωσικού. Και υπό αυτή την έννοια η πυκνή ρήση του Στολίπιν είναι καίρια: ότι το ρωσικό ως αυτοκρατορικό (*rossiiskoe*) έπρεπε να είναι και ρωσικό (*russkoe*) ως εθνικό.

Τέλος, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο έλεγχος των πληθυσμών συγκροτήθηκε μέσα από τα μιλλέτ: θρησκευτικές κοινότητες που δομήθηκαν με βάση προ-οθωμανικούς θεσμούς όπως τα Πατριαρχεία και οι ραβινείες. Στην πραγματικότητα, η επιτυχία του οθωμανικού συγκεντρωτισμού βασίστηκε όχι μόνο στη στρατιωτική του υπεροχή και στη διασύνδεσή της με το τιμαριωτικό σύστημα, αλλά και στο γεγονός ότι επεξέτεινε το πεδίο της πολιτικής διαμεσολάβησης στις θρησκευτικές ελίτ των μη μουσουλμάνων. Στην περίπτωση αυτή, βέβαια, το αντάλλαγμα δεν ήταν δουλοπαροικιακή εργασία ή κρατικά αξιώματα, αλλά κάτι ενδιαφέρον: η παραχώρηση του ελέγχου του ιδιωτικού χώρου των υπηκόων στις θρησκευτικές ελίτ – μια πλευρά μάλλον παραμελημένη στην οθωμανική ιστορία. Η παραχώρηση αυτή (η πλειονότητα δηλαδή αυτών που θα αποκαλούσαμε προνόμια) γνωρίζουμε σήμερα ότι είχε λάβει χώρα πριν τον 18ο αιώνα, αλλά στον αιώνα των ομολογιοποιήσεων, τον 17ο, άρχισε να σταθεροποιείται. Η ισχύς των θρησκευτικών ελίτ στα μεταοθωμανικά Βαλκάνια θα βασιστεί όχι μόνο στο γεγονός ότι συνέβαλαν στη συγκρότηση των εθνικών ταυτοτήτων σε επίπεδο κρατικών μηχανισμών, αλλά και στο γεγονός ότι ήλεγξαν σε μεγάλο βαθμό την ανάδυση της αστικής «κοινωνίας των πολιτών». Βέβαια, η πρωτοβουλία είχε περάσει πλέον στους εθνικιστές για μια σειρά λόγους: διείσδυση των ιδεών του Διαφωτισμού, γεωπολιτικές αναταράξεις λόγω των διαρκών πολέμων, οι φυγόκεντρες δυνάμεις που ενισχύονταν μέσα στην αυτοκρατορία. Ίσως όμως η πιο αποφασιστική αιτία της προσχώρησης των αγροτικών στρωμάτων στο όραμα μιας συνταγματικής αστικής πολιτείας ήταν η απειλή στα όποια δικαιώματα χρήσης γης είχαν καταφέρει να αποκτήσουν στους προηγούμενους αιώνες. Σε αυτή την κίνηση η πρώτη απάντηση του οθωμανικού αυτοκρατορικού εθνικισμού ήταν «διαφωτιστικού» τύπου: η συγκρότηση μιας ταυτότητας Οθωμανού πολίτη που θα υλοποιούνταν από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και θα εμπνεόταν από τα ιδανικά του οθωμανισμού. Η λύση αυτή όμως προϋπέθετε την απόδοση συντάγματος, κάτι με το οποίο ο σουλτανικός θεσμός ποτέ δεν μπόρεσε να συμβιβαστεί. Έτσι η επόμενη απάντηση ήρθε επίσης σε συγχρονισμό με την ανάπτυξη ρομαντικού τύπου «παν-ιδεολογιών» του 19ου αιώνα: ο πανισλαμισμός της χαμιδιανής εποχής στράφηκε εκ νέου στην ισλαμική θρησκεία ως νομιμοποιητικό μηχανισμό. Το παράδοξο είναι ότι αυτό το είχε εισηγηθεί ήδη ο οθωμανισμός: η άρνηση των σουλτάνων να παραχωρήσουν σύνταγμα τους οδήγησε στη λύση της ανασυγκρότησης των παραδοσιακών θρησκευτικών κοινοτήτων, των μιλλέτ. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταρρυθμιζόταν αναπαράγοντας παλαιές μορφές ομολογιοποίησης. Η κατάρρευση του χαμιδιανού πανισλαμισμού θα οδηγήσει πρώτα στον παντουρκισμό των Νεοτούρκων και κατόπιν στον κεμαλικό εθνικισμό: μια πιο λογική εξέλιξη των πραγμάτων, που όμως δεν μπορούσε να είναι πια συμπεριληπτική των μη Τούρκων που κατοικούσαν στην αυτοκρατορία. Το αντίθετο, λειτούργησε ως μορφή σκληρού αποκλεισμού μέσα

από εθνοκαθάρσεις και γενοκτονίες. Υπό την έννοια αυτή, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπόρεσε να διατηρήσει την ένταση αλλά και την εσωτερική ισορροπία μεταξύ αυτοκρατορικού και εθνικού, όπως έγινε με τον μετασχηματισμό της τσαρικής Ρωσίας σε Σοβιετική Ένωση: κινήθηκε προοδευτικά από το ένα στο άλλο.

Βιβλιογραφία

- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset* [Τρεις Αρχές Πολιτικής], Κωνσταντινούπολη: Üç Tarz-ı Siyaset 2020.
- Aksan, Virginia H. *Ottoman Wars, 1700-1807: An Empire Besieged*, New York: Longman 2007.
- Anscombe, Frederick F., *State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge: Cambridge University Press 2014.
- Anscombe, Frederick F., "The Balkan Revolutionary Age", *The Journal of Modern History*, 84:3, (September 2012), 572-606.
- Armour, Ian, *Ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2017 (μετάφραση του *A History of Eastern Europe, 1740-1918: Empires, Nations and Modernization*, New York: Bloomsbury Academic 2012).
- Ασδραχάς, Σπύρος (Επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, (ΙΣΤ΄-ΙΘ΄ αι.)*, Αθήνα: Μέλισσα 1979.
- Banac, Ivo, *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics*, Ithaca: Cornell University Press 1984.
- Barkey Karen, & von Hagen Mark, *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, Boulder, Colorado – Oxford: Westview Press 1997.
- Bataković, Dušan T., "Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Revolution in European Perspective", *Balkanica* XXXVI, 2005.
- Bayly, Christofer Alan, *Η γέννηση του νεωτερικού κόσμου, 1780-1914*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2013.
- Berktaş Halil, & Faroqui Suraya, (επιμ.), *New approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London: Routledge 1992.
- Boneva Vera, *Bŭlgarskoto tsŭrkovnonatsionalno dvizhenie 1856-1870* [Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό και Εθνικό Κίνημα, 1856-1870] Σόφια: Izdatelstvo "Za bukvite", 2010
- Braude, Benjamin, *Community and Conflict in the Economy of the Ottoman Balkans, 1500-1650*, Boston: Harvard University Press 1977.
- Braude Benjamin, & Lewis Bernard (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, Vol. 2, New York: Holmes & Meier Publishers 1985,
- Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System" στο Braude Benjamin, Lewis Bernard (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, τ. 2, New York: Holmes & Meier Publishers, 1985, τόμ. Α΄, 69-90.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Phillippe II*, t. 2, Paris 1966.
- Clayer, Nathalie, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris: Karthala 2007.
- Clogg, Richard, *A Concise History of Greece*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.
- Dakin Douglas, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833*, Berkeley: University of California Press 1973.
- Davidova, Evguenia, *Balkan Transitions to Modernity and Nation-States through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s-1890s)*, Leiden: Brill 2012.
- Davies, Brian L. *The Russo-Turkish War, 1768-1774: Catherine II and the Ottoman Empire*, London: Bloomsbury 2016.
- Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press 1963.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimization of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London & New York: I.B. Tauris 1998 (ελληνική μετάφραση: Selim Deringil, *Η Καλά*

Προστευόμενη Επικράτεια: Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία 1876-1909, Αθήνα: Παπαζήσης 2003).

Djordjević, Dimitrije, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914*, Βελιγράδι 1965.

Djordjević, Dimitrije, *Ιστορία της Σερβίας*, 1804-1918, Θεσσαλονίκη 1970.

Djordjevic Dimitrije, & Fischer-Galati Stephen, *The Balkan Revolutionary Tradition*, New York: Columbia University Press 1981.

Drace-Francis, Alex, *The Making of Modern Romanian Culture: Literacy and the Development of National Identity*, London: I.B. Tauris 2006.

Jelavich, Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμ. 2, Αθήνα: Πολύτροπον 2006 (μετάφραση του *History of the Balkans*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1983).

Barbara, Jelavich, *Russia and the Formation of the Romanian National State, 1821-1878*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

Hall, Richard C., *Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*. London: Routledge 2000.

Haddad W., & Oshsenwald W. (Eds.), *Nationalism in a non-national state: The dissolution of the Ottoman Empire*, Ohio 1979.

Hering, Gunnar, «Zum Problem der Ursachen revolutionärer Erhebungen am Anfang des 19. Jahrhunderts», in Choliolcev-Mack-Suppan, *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jh.* Βιέννη 1992, 17-30.

Hitchins, Keith, *The Romanians, 1774-1866*, Oxford: Clarendon Press 1996.

Hobsbawm, Eric J., *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσας 1994.

Hobsbawm, Eric J., *Η εποχή των Επαναστάσεων*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1992.

Hobsbawm, Eric J., *Η εποχή του Κεφαλαίου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1994.

Hosking, Geoffrey A., *Russia: People and Empire 1552-1917*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1997.

Hroch Miroslav, & Todorova Maria, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Αθήνα: Θεμέλιο 1996.

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press 1980.

Fine, John V.A., *The late medieval Balkans: A critical survey from the late 12th century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor: University of Michigan Press 1987.

Florescu, R.R., *The struggle against Russia in the Romanian Principalities: A problem in Anglo-Turkish Diplomacy, 1821-1854*, Iași: The Center for Romanian Studies-The Foundation for Romanian Culture and Studies 1997.

Frangos, George-Demetrios, *The Philike Etaireia 1814-1821*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, New York: Columbia University 1971

Gallant, Tom, *The Edinburgh History of the Greeks, 1768 to 1913: The Long Nineteenth Century*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2015.

Gawrych, George W., *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, London & New York: I.B. Tauris 2006.

Georgiades-Arnakis, G., "The Greek church of Constantinople and the Ottoman Empire", *Journal of Modern History* 24 (1953), 235-252.

Georgiades-Arnakis, G. "The Role of religion in the development of Balkan nationalism" in Jelavich, Charles and Barbara (Eds.), *The Balkans in Transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century*, Berkeley: University of California Press 1963, 115-144.

- Gibb H.A.R. & Bowen H., *Islamic society and the West. A study of the impact of Western Civilization on Moslem culture in the Near East*, London – New York – Toronto 1951.
- Glenny, Misha, *The Balkans 1804-1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London 2000.
- Gökalp, Ziya, *Αρχές τουρκισμού*, Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική 2005.
- Gradeva, Rossitsa, “Osman Pazvantoğlu of Vidin: Between Old and New”, *Princeton Papers: Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, XIII, 2005.
- Birol, Gündoğdu, “Problems in the Interpretations of Ottoman Rebellions in the Early Modern Period: An Analysis and Evaluation of Existing Literature on the Ottoman Rebellions between 1550 and 1821”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 31 (2018), 459-485.
- Hanioglu, Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford & New York: Oxford University Press 1995.
- Hanioglu, Şükrü, *Preparation for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908* Oxford & New York: Oxford University Press 2001.
- İnalcik, Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος, 1300-1600*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1995 (μετάφραση του Halil İnalcik, *The Ottoman Empire: the classical age, 1300-1600*, translated by Norman Itzkowitz and Colin Imper, New Rochelle NY: Aristide D. Caratzas, Publisher 1969).
- İnalcik Halil, & Quatert Donald (Eds.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1997.
- Israel, Jonathan, *The Expanding Blaze: How the American Revolution Ignited the World, 1775-1848*, Princeton: Princeton University Press 2017.
- Jelavich, Charles and Barbara, *The Balkans in Transition. Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century*, Berkeley: University of California Press 1963.
- Jelavich, Charles and Barbara, *The establishment of the Balkan national states, 1804 -1820*, Seattle & London: University of Washington Press 1977.
- Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan entanglements, 1806-1914*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1991.
- Jelavich, Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμ. 2, Αθήνα: Πολύτροπον 2006 (μετάφραση του Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Vol. 2, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1983).
- Jelavich, Charles, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism: Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia, 1879-1886*, Berkeley: University of California Press 1958.
- Κακριδής, Ιωάννης Θ., *Αρχαίοι, Έλληνες και Έλληνες του Εικοσιένα*, Θεσσαλονίκη 1956.
- Karmi Han, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century. Social, legal and administrative transformations*, Istanbul: The Isis Press, 1996.
- Karpat Kemal, «Millets and Nationality: the roots of the incongruity of Nation and State In the Post-Ottoman Era», στο Braude B., Lewis B. (επιμ.), *Christians and Jews*, 141-169.
- Karpat Kemal, «The Ottoman demography in the nineteenth century: sources, concepts, methods», στο J-P., Dumont P., *Economies et dans l'Empire Ottoman*, 207-218.
- Karpat Kemal, *Ottoman population 1830-1919: demographic and social characteristics*, Ουισκόνσιν 1985.
- Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York: Oxford University Press 2001.
- Καστελλάν, Ζωρζ, *Η Ιστορία των Βαλκανίων (14ος – 20ός αιώνας)*, Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη 1991 (μετάφραση του Georges Castellan, *Histoire des Balkans: XIVe-XXe siècle*, Paris: Fayard 1991).
- Katsiardi-Hering, Olga, «Von den Aufständen zu den Revolutionen christlicher Untertanen des Osmanischen Reiches in Südosteuropa (ca. 1530-1821). Ein Typologisierungversuch», *Südost-Forschungen*, 68 (2009) 96-137.

- Kiril, Patriarh Bâlgarski, *Graf, N. P. Ignatiev i bâlgarskijat cârkoven vâpros. Isledvane i dokumentj* [Ο κόμης Ν.Π. Ιγκνάτιεφ και το Βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα. Μελέτες και ντοκουμέντα], Σόφια 1958
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Διάττων 1990.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας 1996.
- Κιτσίκης, Δημήτριος, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας 1978.
- Kofos, Evangelos, *Nationalism and communism in Macedonia: civil conflict, politics and formation of national identity*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies 1964.
- Κονόρτας, Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος – αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1998.
- Κόντης, Βασίλειος, *Ευαίσθητες ισορροπίες: Ελλάδα και Αλβανία στον 20ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Κοντογιώργης, Γεώργιος, *Κοινωνική Δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι Ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα 1981.
- Κοππά Μαριλένα, *Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια: πολιτικές του κέντρου και μειονοτικές απαντήσεις*, Αθήνα 1997.
- Κορδάτος, Γιάννης, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του '21*, Αθήνα: Εκδόσεις Διεθνούς Επικαιρότητας 1972 (1924).
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, “Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821” *Μνήμων* 6 (1976), 16-33.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Μεθοδολογικές προτάσεις για τη μελέτη του '21», *Θεωρία και Κοινωνία* 5 (1991), 67-82.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης, «Προεπαναστατική κρίση: η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων* 24, (2002), 71-84.
- Küçük, B. Harun, “Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century: Esad of Ioannina and Greek Aristotelianism at the Ottoman Court”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLI (2013), 125-158.
- Lampe John, & Jackson Marvin., *Balkan Economic History 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press Bloomington 1982.
- Lampe, John, *Yugoslavia as History. Twice there was a country*, Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press 1996.
- Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islamism: Ideology and Organization*, Oxford: Clarendon Press & New York: Oxford University Press, 1990.
- Λάσκαρις, Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν ζήτημα, 1800-1923*, Θεσσαλονίκη: Πουρνάρας 1948.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press 1960 (ελληνική μετάφραση: Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα: Παπαζήσης 2001).
- Lieven, Dominic, “Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity”, *Journal of Contemporary History* 34:2, (1999), 163-200.
- Μαλιγκούδη, Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων*, Αθήνα: Gutenberg 2004.
- Markova Zina K, *Bâlgarskata Ekzarhija* [Η Βουλγαρική Εξαρχία], 1870-1879, Σόφια 1989
- Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, London: Weidenfeld and Nicolson, 2000 (ελληνική μετάφραση: Mark Mazower, *Τα Βαλκάνια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002).

- Meininger, T.A., *Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, Madison/Wisconsin 1970.
- McGowan, Bruce, *Economic life in Ottoman Europe: taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press 1981.
- Moore, Barrington, *Κοινωνικές Ρίζες της Δικτατορίας και της Δημοκρατίας: αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Αθήνα: Κάλβος 1984.
- Μπιμπίκου-Αντωνιάδου, Ελένη, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός» στο Ασδραχάς Σπύρος (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, (ΙΣΤ'-ΙΘ' αι.)*, σσ. 191-259, Αθήνα: Μέλισσα 1979
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μαρία, *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος – 19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Quataert, Donald, *Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: reactions to European economic penetration*, New York 1983.
- Quataert Donald, *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, Κωνσταντινούπολη: The Isis Press 1993
- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2006 (μτφρ. του *The Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000).
- Pagden, Anthony, *Λαοί και αυτοκρατορίες: Οι ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος κόσμος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Πατάκης, 2004
- Παπανικολάου Λύσανδρος, *Κοινωνική Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως του 19ου αι.* Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή 1991.
- Παπούλια, Βασιλική, *Οι ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργανώσεως της Χερσονήσου του Αίμου (πανεπιστημιακές παραδόσεις)*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Πατρινέλης, Χρήστος, *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1990-1991.
- Πετρόπουλος Ιωάννης Α., & Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1833-1843*, Αθήνα: Παπαζήσης 1982.
- Πιζάνιας, Πέτρος «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του "καπιταλιστικού κέντρου" και της "υπανάπτυκτης περιφέρειας" στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων* 11 (1987), 255-286.
- Poe, Marshall, *Ο ρόλος της Ρωσίας στην παγκόσμια ιστορία*, Πειραιάς: Ελάτη, 2004.
- Poulton, Hugh, *Ημίψηλο, Γκρίζος Λύκος και Ημισέληνος*, Αθήνα: Οδυσσέας 1999.
- Pagden, Anthony, *Λαοί και αυτοκρατορίες: οι Ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος κόσμος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, Αθήνα: Πατάκης 2004
- Παπούλια, Βασιλική, *Οι ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργανώσεως της Χερσονήσου του Αίμου (πανεπιστημιακές παραδόσεις)*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Πατρινέλης, Χρήστος, *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1990-1991.
- Σακελλαρίου, Μιχαήλ, *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα: Ηρόδοτος 2012 (1937).
- Skocpol, Theda, *States and Social Revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China*, Cambridge: Cambridge University Press 1979.
- Σκοπετέα, Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

- Σκοπετέα, Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα: Γνώση 1992.
- Σκοπετέα, Έλλη, *Φαλμεράϋερ: τεχνάσματα του αντίπαλου δέους*, Αθήνα: Θεμέλιο 1997.
- Singleton F., *A Short History of the Yugoslav peoples*, Cambridge 1996.
- Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton 1967.
- Sowards, Steven W., *Twenty-five lectures on Modern Balkan History (The Balkans in the Age of Nationalism)*: <https://hcommons.org/docs/twenty-five-lectures-on-modern-balkan-history-the-balkans-in-the-age-of-nationalism-by-steven-w-sowards-table-of-contents/>
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2003.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: το πρόβλημα της συνέχειας στις Βαλκάνιες ιστοριογραφίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2009 (αγγλική μετάφραση: Dimitris Stamatopoulos, *Byzantium after the Nation: The Problem of the National Continuity in the Balkan Historiographies*, Budapest: CEU Press, 2022).
- Σταματόπουλος, Δημήτρης Α., *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως: το πρόβλημα της Βαλκάνιας νεοτερικής εθνογένεσης*, Αθήνα: Παπαζήσης 2024.
- Stamatopoulos, Dimitris (Ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol. I-III, Istanbul: The Isis Press 2015: Vol. II: *Political Violence and the Balkan Wars*.
- Stamatopoulos, Dimitris, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s): Balkan History Reconsidered*, Vienna: Vienna University Press 2018.
- Stavrianos, Leften Stavros, *The Balkans Since 1453*, New York: Rinehart, 1958 (ελληνική μετάφραση: Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2007).
- Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, 20:2 (1960), 234-313.
- Stoianovich, Traian, *Βαλκάνιοι Κόσμοι: η Πρώτη και η Τελευταία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2024 (ελληνική μετάφραση του Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: the first and last Europe*, New York: Routledge 1994).
- Sugar, Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, τόμ. 2, Αθήνα: Εκδόσεις Σμίλη 1994 (μετάφραση του Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Washington: University of Washington Press 1977).
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010
- Todorova, Maria, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, πρόλογος-επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 2000.
- Todorov, Nikolae, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, τ. 2, Αθήνα 1986
- Τούντα -Φεργάδη Α., *Μειονότητες στα Βαλκάνια: Βαλκανικές διασκέψεις 1930-1934*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Tilly, Charles, *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford: Blackwell, 1993 (ελληνική μετάφραση Charles Tilly, *Ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1998).
- Toumarkine, Alexandre, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876-1913)*, Istanbul: The Isis Press 1995.
- Ülker Erol, *Empires and Nation Building: Russification and Turkification Compared*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Budapest: Central European University 2004
- Ülker Erol, *Sultanists, Republicans, Communists: The Turkish National Movement in Istanbul, 1918-1923*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Chicago: The University of Chicago 2013

- Vickers, Miranda, *Οι Αλβανοί: νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, Αθήνα 1997
- Vickers, Miranda, *Αλβανία: από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα*, Αθήνα: Καστανιώτης 1998.
- Wallerstein, Immanuel, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο 1987.
- Walt, M. Stephen, *Revolution and War*, Ithaca & London: Cornell University Press 1996.
- Yavuz Hakan M., & Blumi Isa (επιμ.), *War and Nationalism: the Balkan Wars, 1912-1913, and their sociopolitical implications*, Salt Lake City: The University of Utah Press 2013,
- Zürcher, Erik-Jan, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I. B. Tauris 2010.
- Zürcher, Erik-Jan, *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour 1500-2000*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2013
- Zürcher, Erik-Jan, *Turkey: a modern history*, London & New York: I.B. Tauris [Distributed by St. Martin's Press] 1994 (ελληνική μετάφραση: Erik-Jan Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2004)

Στο σύγγραμμα αναλύεται συγκριτικά η ιστορία τριών αυτοκρατοριών της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης: της Αυστριακής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής, από την εποχή της ανάδυσής τους ως κρατικών οντοτήτων τον 15ο αιώνα μέχρι και τη διάλυσή τους (στην περίπτωση της Οθωμανικής και της Αυστριακής) ή τον μετασχηματισμό τους (στην περίπτωση της Ρωσικής) στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο βασικός αναλυτικός άξονας που ενοποιεί τις ιστορικές αφηγήσεις για τις τρεις αυτοκρατορίες είναι οι τρόποι με τους οποίους συνδιαλέχθηκαν με το πρόβλημα του έθνους και της ανάδυσης των εθνικών κινημάτων, τα οποία τελικά και τις διέλυσαν. Το έργο προτείνει μια νέα περιοδολόγηση της ιστορίας της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε τέσσερα μέρη, συζητώντας στην αρχή του κάθε μέρους τα βασικά ιστοριογραφικά προβλήματα τα οποία αντιμετώπισαν οι ιστορικοί κάθε εποχής. Το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στη συγκρότηση των αυτοκρατοριών αυτών ως νεωτερικών κρατών· το δεύτερο στην εποχή των ομολογιοποιήσεων, δηλαδή στην εποχή των Θρησκευτικών Πολέμων, που επέδρασαν αποφασιστικά στη συγκρότηση νεωτερικών συλλογικών ταυτοτήτων· το τρίτο στην εποχή των μεταρρυθμίσεων, φάση κατά την οποία και οι τρεις αυτοκρατορίες αντιμετώπισαν το πρόβλημα του «εκσυγχρονισμού», δηλαδή του συγχρονισμού τους με τις μεγάλες αποικιακές δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης· και τέλος, το τέταρτο μέρος είναι αφιερωμένο στην εποχή των εθνικισμών, την πιο μεγάλη πρόκληση που αντιμετώπισαν οι ηπειρωτικές αυτοκρατορίες της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στην πρόκληση αυτή απάντησαν και οι τρεις με διαφορετικές εκδοχές αυτοκρατορικού εθνικισμού, οι οποίες επίσης αναλύονται συγκριτικά.

Το παρόν σύγγραμμα δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Έργου ΚΑΛΛΙΠΟΣ+	
Χρηματοδότης	Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Προγράμματα ΠΔΕ, ΕΠΑ 2020-2025
Φορέας υλοποίησης	ΕΛΚΕ ΕΜΠ
Φορέας λειτουργίας	ΣΕΑΒ/Παράρτημα ΕΜΠ/Μονάδα Εκδόσεων
Διάρκεια 2ης Φάσης	2020-2023
Σκοπός	Η δημιουργία ακαδημαϊκών ψηφιακών συγγραμμάτων ανοικτής πρόσβασης (περισσότερων από 700) • Προπτυχιακών και μεταπτυχιακών εγχειριδίων • Μονογραφιών • Μεταφράσεων ανοικτών textbooks • Βιβλιογραφικών Οδηγών
Επιστημονικά Υπεύθυνος	Νικόλαος Μήτρου, Καθηγητής ΣΗΜΜΥ ΕΜΠ
ISBN: 978-618-228-347-9	DOI: http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-1099

Το παρόν σύγγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Παιδείας.